Garwolin Memorial Book

Garṿolin

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Garvolin : yizker bukh : sefer yizkor / [redaktsye, Zishe Nokhgelt].
IMPRINT	880-02 Tel-Oviv ; Nyu-York : Farband fun di Garvoliner, 1972.
DESCRIPT	304 p. : ill. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Garwolin.
	Garwolin (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Garwolin.
ADD'L TITLE	Garwolin; a memorial to the Jewish community of Garwolin (Poland)

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

Public Law 480 Program

גאַרוואָלין
יזכור בוך
ספר יזכור

GARWOLIN

A MEMORIAL TO THE JEWISH COMMUNITY
OF GARWOLIN (POLAND)

Published by
Irgun Yotzei Garwolin

Israel 1972

פארלאג / הוצאת

פארבאנד פון די גאַרוואָלינער - ארגון יוצאי גארוואלין

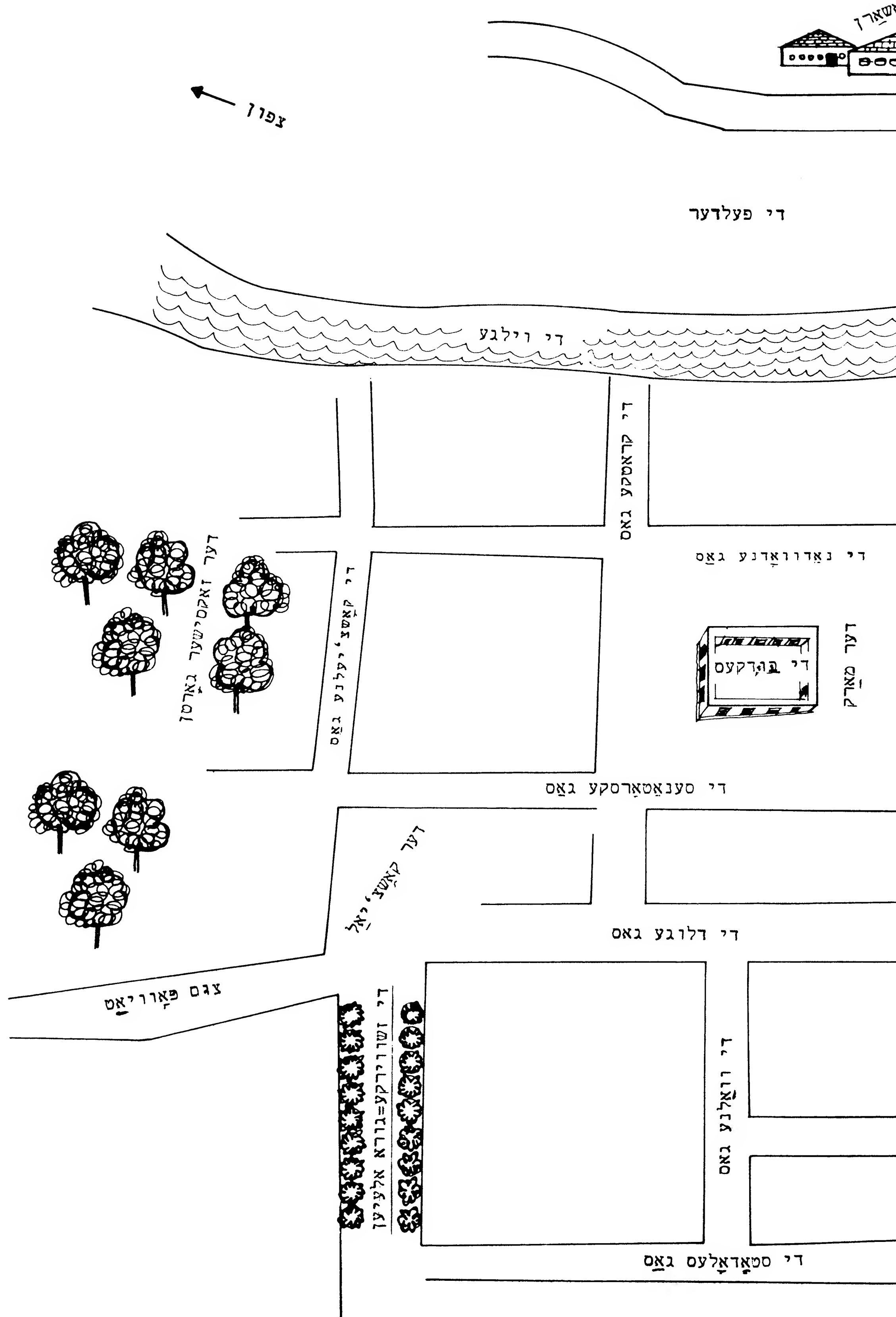
תל־אביב * ניו־יארק * פאריז

תשל"ב - 1972

מאַפּע פון גאַרוואָלין

מאפע פון גאַרוואָלין

געצייכנט דורך: ברוך שיין

רעדאקציע / מערכת :

זישע נאכגעלט

ראש המערכת

רעדאקטאר :

משה זאלצמאן

יידיש

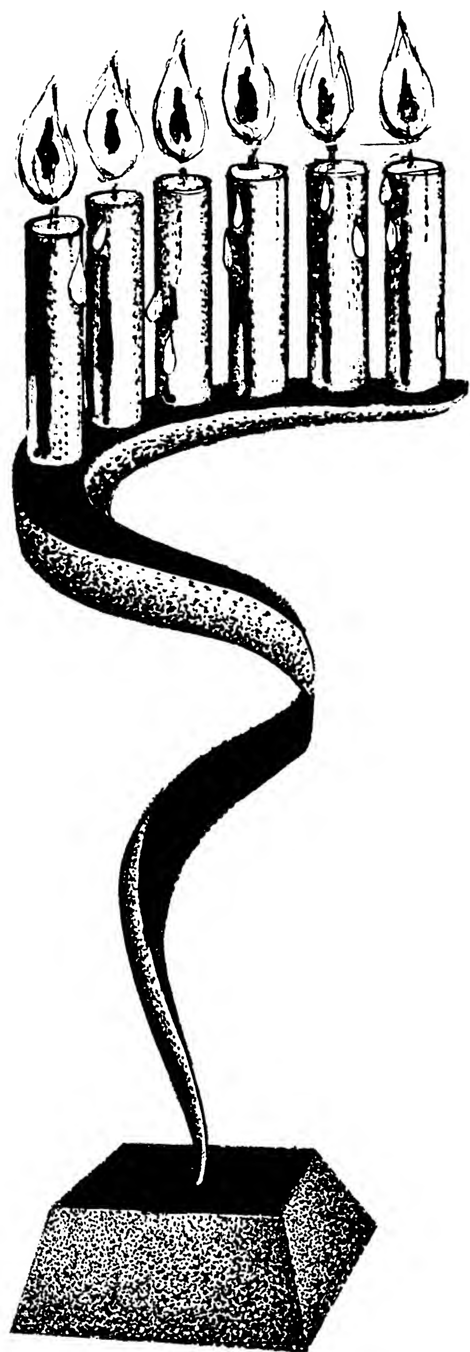
ברוך שיין

עברית

נדפס בישראל

Printed in Israel

דפוס „העשור", רח' המסגר 66, תל־אביב

ששה נרות —
כמספר המיליונים שניספו

אינהאלט / תוכן :

לזכר חברים:

רשימת התמונות

הרב מ. מ. ראמער (עמוד 2), כנס רבנים וראשי קהל במחוז גארוואלין (2), הרב י. ק. טענענבוים, משפחת טענענבוים (4), ד. בערמאן (5), שמואל־הירש מאקאטאוו, יוסף בלאס, דוד בערמאן, קולטור ליגע אין גארוואלין (6), י. מ. זינגער (7), יעקב־מנשה ואשתו (8), אלטער קליימאן (9), אַ גרופּע פון „החלוץ״ (11), אַ פאַלקס שולע (13), מ. ש. ברוקאזש (14), פאמיליע ברוקאזש (17), אַ גרופּע ארבעטער אין שלום שווארצס דרוקעריי (13), בעריש ברוקאזש (19), קינדער־גאַרטן (21), זישע נאַכגעלט (23). אַ גרופּע שילער פון אוונט־קורסן (24), חשבון הנדבות לקניית אדמה בארץ־ישראל (26), שיינדל לעווין, אַ גרופּע בונדיסטן (27), די דלוגע גאַס (29), ברוך שיין, משפחת שיין (31), ר׳ מלך האַכבערג (32), קבוצת עסקנים של המזרחי (33), קיילע ולייביש שיין (34), קבוץ הכשרה של החלוץ המזרחי (35), הוועד של „עזרת חולים״ (37), ר׳ יעקב־הרש פויגלר ואשתו (39), ר׳ שמואל־מרדכילה זצ״ל (40), רבקה פערקאל־לעווין (41), אַ גרופּע געזעלשאפטלעכע טוער (43), פאלקס שולע (45), אַ גרופּע פון „פועלי ציון״ (47), אַ הויז אויף קאשציושקע גאס (49), דער קאמיטעט פאר דאָס ארבעטנדן א״י (50), בערל אמבאראס (51), משה קליימאן (53), „קונע לעמל״ פאַרשטעלונג (55), פוטבאָל גרופּע (59), אַ באַשטעטיקונג פאר דוד בערמאן (61), „פרחי אגודת־ישראל״ (63), מיכל קויפמאן־קאפנהויז (64), יצחק־אייזיק און לאה קאפנהויז (65), מיכל קויפמאן אין יאר 1921 (68), מיכל און שרה קויפמאן (69), קיבוץ הכשרה פון „החלוץ המזרחי״ (72), משה האנדקאַן (73), אַ באַנקעט לכבוד ה׳ האנדקאַן (75), משה און שרה האנדקאַן (77), פאמיליע האנדקאַן (78), אהרן אגמון־אנגליסטער (79), רחל לייבל און צפורה אנגליסטער (80), „בנות אגודת ישראל״ (83), אַ „תנאים״ און הויז פון מתתיהו רובין (85), אברהם פייגנבוים (88), השוק בגארוואלין (90), שלמה בלאס, ירחמיאל בלאס (91), „הליגה של ארץ־ישראל עובדת״ (92), מאיר־שלום לעווין, ארייננעכאפט אַ לערנען (93), אַ גרופּע בונדישע טוער (95), די פוילישע פאלקס שולע (97), משה בורשטיין (98), משפחת בורשטיין (99), חברי „צעירי־מזרחי״ ו„ברוריה״ (101), יונה־אהרן וואסערצוג (102), מאיר־יחיאל רובין, משפחת רובין (103), יחיאל פישמאן, קבוצת גארוואלינאים בישראל (104), רבקה קירשנבוים־האַכבערג, יהודית האַכבערג, קיילע לייבל און פייגעלע ראזענבערג (105), יהודית האכבערג מיט אירע אַ פריינדין פון ווארשע (106), צפורה צעשינסקי־קירשנבוים (107), משפחת קירשנבוים (108), רחל הירשפלד־וואמפאן, פאמיליע וואמפאן (109), חיים־וואלף שטאבאוויטש (110), באַשטעטיקונג אלעס פארטיזאנער (111), חנה קארפמאן־ראזנבערג (114), דער גארוואלינער שטאָטראט (115), שרה ראזנבערג־פייגנבוים (117), יהושע וואמפאן (118), צעירי מזרחי (119), קן „השומר הדתי״ (131), שלמה נחשון־שלאנג, חנה, משה לוסטיג און זייע קינדער (122), די קינדער פון שלמה־מאיר און מאלע פרוזשניאק, חנה און משה לוסטיג (123), ישראל סאָקאָל (124), עוזר סאָקאָל (125), יוסף גורפינקל, מרים פעדערמאן און איר שוועסטער, מרדכי גובער און זיין משפחה (126), מאיר בירובסקי, אברהם וראזע בורובסקי (127), ישראל־מאיר פאַפּאָווער, סניף „ברוריה״ (128), ר׳ לייבל אהרנסון (129), אלטע קליינמאן־באראווסקי, ישעיהו ווינעצקי מיט זיין פרוי (130), חיים רובק (131), מענדל און רחל גאלדבערג (132), האנטווערקער פאריין (134), יהודה רובין (135), יוכבד־אסתר הערמאנאוויטש (136), אסתר טראסטערמאן פאמיליע טראסטערמאן (138), אליהו מילער אוז זיין זון (140), לוטעק מיקאווסקי (141), דער פאוויאט (147), די ליגע פארן ארבעטנדן א״י (149), אַ מאסקן באַל אין 1935 (151), קיבוץ הכשרה אין אָברעמב (153), ספארט קלוב „הפועל״״ (155), ישראל אהרנסון (158), בחיק משפחת אהרנסון (160), נסיעתה של חיה רובין לארץ־ישראל (161), פאמיליע רושניעווסקי (168), בעריש ברוקאזש און זיי פרוי (169), ישראל בעהמאן, לאה זילבערמעהל, עוזר סאָקאָל, משה קליימאן, מרים שלאנג (175), צווי יוגנטלעכע פון „השומר הדתי״ (183), אַ גרופּע קולטור טוער (185), גזיזת הפאות והזקן של יהודי ע״י נאצים (186), מאיר הערץ (187), פאמיליע וואסערניס (189), מאיר און ישראל הערץ איף קבר אבות (191), מאיר קליינבוים (194), מצבות של משה ורחל הערץ (195), משה קליינמאן, בת־ים (196), די צונויפגעזאמלטע מצבות פארן פאָוויאט (199), צירל מינץ (205), פייגע און רבקה מינץ, יוסף קורצער (206), פאמיליע ראזנבערג (211), יואל גאטפריד־קראזע מיט זיין פרוי (215), יעקב קירשנבוים בישראל (216), האדמו״ר הזקן מגור זצ״לבמארינבאד (317), פאמיליע ראטמאן (218),

שיע בריוו. חיה בריוו, משה בריוו, מאָטל בריוו (219), אברהם ראזנבערג (220), מתתיהו יום־טוב, לייבל און אברהם ראזנבערג (221), אריה העלדנבערג (223), שבתי ראָדאָשינסקי (224), די פארוואלטונג פון „הפועל" (228), די צעוואָרפענע מצבות (235), יהודית וחיה יום־טוב, בני מנחם־מנדל ולייצ'ה יום־טוב (243), משפחת יום־טוב (244), סבא ר' משה'לה מילגרום, קבוצת צעירים (246), ר' חנינא־נתן שיין (248), התמונות על אושוויץ בעמודים 249, 251 253, ו־262 — מארכיונו של עתון „הצופה", מראה רחוב נאלעווקי (256), הטראמווי בגיטו ווארשע (258), שמואל־מאיר ראָטשטיין מיט זיין פרוי פאמיליע ניימאן (259), ביים דענקמאָל פאר די אויפשטענדלער פון ידישן געטא אין ווארשע (264), חנה הערמאנאוויטש און איר טאכטער (266), משפחת קליינמאן (267), אלעזר און אלטע ראָכמאן (271), א זיצונג פון גארוואלינער קאמיטעט און ישראל (273), זישע נאכגעלט און משה האָנדקאן (275), שרה קעזמאן (276), הערשל לייפער, משה ראזנבערג, צפורה אנגליסטער (278), חיה רובין־אנגליסטער, חוה פייגנבוים (279), לייבל מאָקאטאָוו, דן מאקאטאוו (280), יהושע קארפמאן, לוויית משה מאקאטאוו (281), יהושע וואמפאן בתפילה ליד הכותל המערבי (282), יששכר בלאנק (285), שמואל לאקסמאן (287), שמואל לאקסמאן ביי אָ מצבה (288), מחלה אפגאנג (289), משפחת סאקאל, פייבל, שלמה, און יעקב פעלדמאן (291), אברהם, חיים, אלי ראָדאָשינסקי, משפחת חיים רובק (292), מאיר־שלום שטאבאוויטש, מצבה פון שמעון לנדאו (293), פאמיליע קאָזשיראָוו (294), אזכרה בהר־ציון (295), ישראל הוכברג, אהרן נחשון, שרגא לעווין, יעקב־דוב מינץ (302), לוח הזכרון במרתף השואה בהר־ציון (304).

אַריינפיר־וואָרט

בדחילו ורחימו זענען מיר צוגעטראָטן אַרויסצוגעבן דאָס „ספר גאַרוואָלין". מיר האָבן געוווּסט וועגן די שוועריקייטן וואָס מיר נעמען אויף זיך און נישט איינמאָל האָבן אונדז, בעת דער אַרבעט, געמאַטערט ספקות: וועלן מיר בכוח זיין אַרויסצוגעבן אַ ספר עס זאָל זיין ראוי לשמו; אַ ספר וואָס זאָל אפשפּי־גלען ווי וויט מעגלעך דאָס לעבן פון די יידן אין שטעטל? צי וועלן מיר באַווייזן מיט אונדזערע אָרעמע כוחות צו געבן אַן אָביעקטיוו בילד פון דעם געזעל־שאַפטלעכן, רעליגיעזן, קולטורעלן, עקאָנאָמישן און פּאָליטישן לעבן פון די יידן אין גאַרוואָלין?

אמת, מיר האָבן לכתחילה נישט געהאַט קיין שום ליטעראַרישע אָדער געשיכטלעכע אַמביציעס. מיר האָ־בן נישט פּרעטענדירט אַז אונדזערע מאמרים זאָלן פאַרמאָגן געשיכטלעכן אָדער ליטעראַרישן שטאַף. מיר האָבן אָבער געוווּסט: דאָס ספר וועט דאַרפן אַרומנעמען אַ תקופה פון קרוב צו אַ יובל יאָרן, אָנהויבנדיק נאָך פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען אין גאַרוואָלין האָט נאָר וואָס אָנגע־הויבן שפּראָצן אַ יידיש געזעלשאַפטלעך לעבן, ביז צום חורבן, אין יאָר 1939, און נאָך דעם דער אומקום פון שטעטל. וועלן אונדז סטייען כוחות צו שילדערן דאָס אַלץ? מיר זענען זיך מודה ומתוודה, אַז נישט איינמאָל האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט אונדזערע הענט!...

דער באַוווּסטזיין אַז די אַרבעט אַרום ספר איז אַן עבודת־הקודש ממש, אַז דאָס ספר גאַרוואָלין איז נישט סתם אַ ספר. נאָר אַ מצבה פאַר דער פאַרשניטע־נער יידישער קהילה, אַז פאַר די גאַרוואָלינער יידן וועט יעדע שורה, יעדעס אות אין ספר אַרויסרופן ימים זכרונות און ביים לייענען אין ספר, אין מינוטן פון השתפכות־הנפש, וועט יעדער איינער זיך מתייחד זיין מיט די קדושי־גאַרוואָלין — אָט דער דאָזיקער באַוווּסטזיין האָט געשטאַרקט אונדזערע הענט, גע־געבן אונדז כוח גובר צו זיין אַלע שוועריקייטן.

איצט, בעת מיר האָבן זוכה געווען און מיר גיבן דאָס ספר אַרויס, מעגן מיר מיט רעכט זאָגן, אַז נישט געקוקט אויף דעם וואָס מיר האָבן נישט געהאַט קיין שום מקורות, פונוואַנען צו שעפּן דעם געהעריקן מאַטעריאַל, איז פון דעסטוועגן אונדז געלונגען אַרויס־צוגעבן אַ ספר מיט וועלכן מיר קענען באמת זיין שטאָלץ. דאָס דאָזיקע ספר איז אַ כבוד פאַר די צענדליקער מחברים, וואָס זייערע מאמרים, געשרי־בענע אויסשליסלעך פון זכרון, שפּיגלען אָפּ דאָס יידישע שטעטל אין עטלעכע תקופות: סיי די תקופה פון צווישן ביידע וועלט־מלחמות, סיי די שואה־תקופה, די געטאָס און נאַצישע טויט־לאַגערן, אַזוי אויך די קאָשמאַרע סאָוועטישע לאַגערן.

אַ באַזונדערן חן גיבן צו דעם ספר די גרויסע צאָל בילדער, וואָס מיר האָבן באַוויזן צונויפצוזאַמלען. אַ בילד רעדט אַ סך מאָל צום האַרץ נישט ווייניקער פון געשריבענעם וואָרט. בילד באַהאַפטן מיט דער־ציילונג מאַכט דאָס דערציילטע בולטער, שאַרפער און עס בלייבט אויך אין זכרון לענגער.

דאָס ספר איז געשריבן בעיקר אין יידיש, אַ גרויסער טייל אויך אין עברית. מיר האַלטן דאָס פאַר ריכטיק. יידיש, ווייל דאָס איז געווען דאָס לשון פון די קדושים און עברית, ווייל דאָס ספר איז נישט בלויז פאַר אונדז גראַטעוועטע, נאָר אויך — און אפשר נאָך מער — פאַר אונדזערע קינדער. ווען אונדזערע קינדער און אייניקלעך וועלן בלעטערן אין דאָזיקן ספר, וועלן זיי זיך דערוויסן נישט בלויז וועגן אומקום פון זייערע זיידעס, נאָר אויך וועגן די גרויסע גייס־טיקע אוצרות וואָס זיי האָבן געשאַפן, און וועגן קאַמף און גראַנגל זייערן מיט די שונאים... אין דעם זעען מיר די עיקרדיקע חשיבות און באַשטימונג פונעם ספר גאַרוואָלין.

דאָס דערשיינען פונעם ספר האָבן מיר צו פאַרדאַנ־קען קודם־כּל אַלע גאַרוואָלינער פון דער ברייטער וועלט. יעדער שטאָטישער, ווו ער זאָל זיך נישט האָבן געפונען, האָט צוגעלייגט אַ האַנט צום דאָזיקן ספר און האָט דערפאַר אַ חלק אין דעם. אָבער זאָל אונדז דערלויבט זיין צו דערמאָנען באַזונדער די קאָלאָסאַלע הילף, וואָס די רעדאַקציע־קאָמיסיע האָט באַקומען פון די דריי בוך־קאָמיטעטן, געשאַפענע פאַר דעם צוועק: דער קאָמיטעט אין אַמעריקע, פּאַריז און די רעד.־קאָמיסיע אין ישראל. די טרייע חברים פון די דערמאָנטע קאָמיטעטן, וואָס זענען נישט מיד געוואָרן צו טראָגן דעם עול און די אחריות פאַרן ספר, דריקט די רעדאַקציע אויס איר האַרציקן דאַנק.

אַ באַזונדערן דאַנק פאַרדינט דער הויפּט־רעדאַק־טאָר פונעם ספר — דער יידישער שרייבער משה זאַלצמאַן — וועלכער האָט נישט געקאַרגט קיין מי, אַז דאָס ספר זאָל אויך אין רעדאַקציאָנעלן זין זיין ראוי לשמו. אַ דאַנק דעם וועד און בעיקר — דעם ח' זאַלצמאַן — קאָנען מיר פעסטשטעלן, אַז דאָס ספר גאַרוואָלין איז אחוץ אַ מצבה פאַר די קדושים — אויך אַ ווילכטיקער צושטייער צו דער חורבן־ליטעראַטור, וואָס איז דערשינען ביז איצט.

ז. נ.

פתח־דבר

„למען ידעו דור אחרון
בנים יולדו, יקומו ויספרו לבניהם"
(תהלים, ע"ח)

ספר גארוואלין — אותו הגו רבים וטובים, משרידי העיירה — במשך שנים רבות — היה לעובדה והוא מוגש עתה לקורא ולמעיין בו — על־כל־מה שיש בתוכו.

עם הופעת הספר נפרע במידת־מה חוב קדוש שהוא גם חובת־לבבות רבים ודוויים, להציב יד ושם לקהילה־קדושה גארוואלין — אחת מני אלף, שנכרתה ונמחתה על־ידי הצורר הנאצי בהשתוללות־הדמים הפראית בפולין בשנות תרצ"ט—תש"ה.

לספר את כל סיפורו של ספר זה — הרי כאילו אמרנו לכתוב ספר חדש. עם זאת אין הדבר פוטר אותנו מלספר אחדים מחבלי לידתו.

בראשית היה רעיון הספר נחלת יחידים. הרוב התייחס לכך בספקנות או בביטול. טענתם העיקרית היתה: מי יכתוב ומי יספר לנו תולדות העיירה. ומה שחשוב — מאין נקח את הכסף, בסכום של רבבות, הדרוש להוצאת־ספר ראוי לשמו.

נדרש היה על־כן מסע של שיכנוע בקרב בני עירנו בארץ ומחוצה־לה כדי שהכל יתנו ידם למיפעל־אדירים זה.

— אם אין בידינו להקים לעיירתנו — טענו בעלי הרעיון — מצבה מאבן, כמנהג ישראל מדורות, נקימנה על־ידי גל־עד של דפי נייר ל ב ן כתובים בכאב ש ח ו ר שיבטא את שהיתה לנו גארוואָלין ואילו ערכים היא הנחילה לנו.

בהצלחת מסע־השיכנוע לא פתרנו עדיין את כל הבעיות הכרוכות בהוצאת הרעיון לפועל.

קודם־כל נזדקרה השאלה מאילו מקורות היסטוריים נשאב כדי לספר את תולדות העיירה. מתי היא נוסדה וכיצד היתה התפתחותה?

בפנייתנו אל רושמי תולדות קהילות ישראל בפולין — נתקלנו בתשובה: גארוואלין היתה קהילה צעירה יחסית ולא נשארו עליה מקורות במיגנזת הקהילות. גם פנייתנו לחוקרי השואה ולסופריה — הושבה ריקם.

ולא זו בלבד. גם אלה מבני עירנו, המושכים בשבט־סופרים, אשר פרי מחשבתם יתנו בעטם — לא נשתמר אצלם כל חומר ארכיוני פרטי או ציבורי — מהם יוכלו לדלות חומר לבניית תולדות־העיירה. נשאר, איפוא, המקור האחד והיחיד — הזיכרון. הזכרונות שנחרתו במוחו ובמעמקי לבו של כל אחד משרידי העיירה שימשו מקור לא־אכזב למלא את דפי הספר — בו מובאים סיפורים על תלמידי־החכמים שבה ועל בני־עמך, על סוחריה ובעלי־המלאכה שלה, על חיי הכלכלה וחיי־רוח ותרבות, על פעולות של מוסדות ציבור ועל אירועים־פרטיים־משפחתיים.

שורטטו בספר קווים לדמותם של אישים וטיפוסים — מי בשפה פשוטה וברורה ומי בחרוז ובדברי־הגות. איש־איש לפי סיגנונו ומזגו. הדברים יצאו בהירים ומאירים. לפעמים מתובלים בסממני התפעלות עצמית ומהולים בשיקויי נוסטלגיה — אך אינם נעדרים חותמה של אמת תמימה וכנה.

אנו מעיזים, איפוא, לומר: אם אמנם נבצר היה מחברי מערכת־הספר להשיג מאמר־היסטורי כתוב בידי חוקר־מקצועי — הרי שהיסטוריונים ימצאו בו חומר־רב למחקר תולדותיה של אחת מעיירות פולין שהיתה **ואיננה עוד**.

המאמרים המובאים בספר ניתנו בלשון יידיש ועברית, כי אלה היו שפת **חול וקודש** של היהודים בדור שלפני השואה. נמנענו מהרקה מלשון אחת לחברתה, — כדרך שנהגו עורכי ספרי־יזכור רבים, אף שבמקרה זה היינו מוסיפים לו **כמות** בדפים, אך לא היינו תורמים אף במשהו **לאיכותו**. עשינו זאת גם מתוך ההנחה, כי תוכנם של הדברים שהועלה בשתי השפות — חד הוא. לכן גם אם יימצא איש אשר יבחר לקרוא בספר רק באחת השפות, לא יהיה חסר דבר.

*

הקורא ימצא בספר תמונות — ציבוריות ומשפחתיות, שיש בהן משום המחשה חזותית של חיי העיירה על כל גווניה ותנועותיה. דאגנו גם לשרטט מפת־העיירה לפי הזיכרון, לאחר שקוויה הכלליים התאימו לתמונה שנשתמרה בזכרונם של בני העיירה. שיבוץ **תמונת**־המחבר במאמר שנכתב על־ידיו (עד כמה שיכולנו) — גם הוא חידוש שאינו מצוי ברוב ספרי־השואה ושיש בכך משום קירוב הקורא לכותב שנתרחק ממנו בתמורות הזמן והמקום.

נציין עוד את חשיבותן של רשימות הנעדרים בעיירה, שהוכנסו לספר. רשימות אלו שהורכבו לפי הזיכרון של אחדים מבני עירנו באו להציב זכר לבני העיירה שלא הניחו קרובי־משפחה — לא בישראל ולא בחוץ־לארץ.

*

לא נבוא בפתח־הספר ברשימת „עלינו לשבח" בפירוט שמי של כל אלה שעמלו עם הוצאת הספר — אם בסיגנון דברים ואם בהגהה ובדפוס — אך לא נחסוך מהם רחשי תודה על העבודה הנאמנה שעשו. יישר כוחם!

*

תרומה נכבדה להוצאת הספר העלו ועדי המערכת, — בניו־יורק, בפאריס ובישראל, שלא חסכו מזמנם

וממרצם בעבודה מייגעת זו. תיזכר לטובה עבודתה של הוועדה האירגונית והכספית, שפעלה בעיקר בישראל. לאלה וגם לאלה — עצם הופעת הספר היא תודתם — בבחינת שכר־מצווה — מצווה.

סוף דבר: חז"ל אמרו (שקלים) ,,אין עושין נפשות (מצבות) לצדיקים — מעשיהם הם הם זכרונם". ניסינו בדפים אלה שלפניכם להעלות מקצת ממעשיהם של קדושי גארוואלין (שצדיקים היו במותם על קידוש־השם) — למען יעמדו ימים רבים עד דור אחרון בחיי הנצח של האומה.

ב. ש.

צוגעקומען נאך איין יזכור־בוך — ספר גארוואלין. די שפע ביכער פון דעם מין פארפלייצט דעם „מארק" פון יידישן שריפטום. אפילו די אויטענטיש־ליטעראַרישע דערציילונג פון נאכן חורבן איז פונעם מין — יזכור. נישטא מער די כלים און דער שטאף פאר יענער עכטער ליטעראַרישער שאפונג וואס איז געווען די אפשפיגלונג פונעם קאכיקן יידישן לעבן פון אמאל, ווייל ס'איז נישטא מער די באזע. דאס שטעטל איז טויט — און אלץ וואס ווערט נאך געטאן סיי אין פאעזיע, סיי אין פראזע איז בבחינת מצבה. ווייס איך נישט צוליב וואס און אין ווענמס אינטערעס עס ווערט כסדר באטאנט דער אומקום פון א דריטל בלויז פון אונדזער פאלק, ווען אין דער אמתן איז די השמדה געווען א טאטאלע, א פולע. אין סך־הכל ענדערט דאס נישט די אלגעמיין־באקאנטע גלאבאלע ציפער. — ס'איז אבער כדאי צו געדענקען און צו אונטערשטרייכן אויף ווי ווייט דעם אשמדאי האט זיך יאָ איינגעגעבן אויסצופירן זיינע פינצטערע פלענער לגבי אונדזער פאלק.

דאס אריינרעכענען אין חשבון פון די „גראטעוועטע" אויך יענע יידן, וועלכע די רוצחישע האק האט נישט דערגרייכט, שוואכט בלויז אפ דאס בילד. די טרייסט פאר אונדז לעבעדיקע, וואָס באהאלט זיך אויס אין אזא סאָרט חשבון, איז אויך א קנאַפע.

דס יידישע פוילן און דער גרעסטער טייל יידיש־אייראפע איז פולשטענדיק פארניכטעט געווארן, און דאס — ביי דער אפענער, צי באהאלטענער צושטימונג פון דער א"ג „מענטשהייט", פון דער וועלט. איז פאר מיר קיין ספק נישט — און זוכט נישט אין דעם קיין מיסטיק — אז די דאָזיקע וועלט **דאַרף, מוז** און וועט אונטערגיין. אונטערגאנג איז איר פארדינטער גורל. האט שוין דער קדוש מארקיש געזאגט:

...„א וועלט אזא איז חייב מיתה!"...

און חייב מיתה איז די וועלט נאך פון פריער — נאָך פאר דעם גרויסן אומגליק אונדזערן: חייב מיתה איז זי פאר יעדן קינד, צי זקן וואס שטארבט ערגעץ אין אפריקע, אינדיע, צי אין דרום־אמעריקע א „נאטירלעכן" הונגער טויט; חייב מיתה איז זי נאך פאר „זבאנשין", פאר דער „קרישטאל־נאכט"; חייב מיתה איז די וועלט אוודאי פארן נישט אריינלאזן מלחמה־צייט די וואגלענדיקע יידישע שיפן פליטים ביז זיי זענען נישט געזונקען אין די טיפעניש פון ים, אדער — וואס נאָך ערגער — ביז זיי זענען געצווונגען געווארן זיך אומצוקערן אין דייטשן האמבורג; חייב מיתה איז זי פארן אומברענגען די יידישע שרייבער און פאר אנדערע מעשי־סטאלין אין ראטנפארבאנד; חייב מיתה איז די וועלט נאך פאר דער „הייליקער אינקוויזיציע". די שליחים פון סאמע כביכול צו פלאנצן ליבע צווישן מענטשן זענען נאך היינט אונדז נישט מוחל דעם חטא הקדמון, דעם כלומרשטן מארד פון איין איינציקן יידן — זייער גאט. זי קאן אונדז נישט פארגינען אונדזער שווערן קיום...

יא, אזא וועלט מוז אונטערגיין.

מיין אינטואיטיווע שפירונג האָט נישט צו טאָן מיטן גערעכטן געפיל פון נקמה.

אויב כ'האב פריער געזאָגט „מ'זאָל נישט זוכן אין דעם קיין מיסטיק", איז עס פשוטו כמשמעו. נישט פאראן קיין אומבאשטראָפט פארברעכן. נישט וויכטיק צי די שטראָף, לויט די בעלי־אמונה, קומט ווי א גזר מן השמים, אדער לויטן נאטירלעכן געזעץ פון פאר־ברעכן און שטראף. וראיה לדבר: די וועלט גייט טאקע צו איר אייגענעם אומקום, באזונדערס נאָך יענעם קאסמישן פארברעכן פון אומברענגען דאס ערשטע קינד. דער „הסתרת פנים" פון דער השגחה פון יענער טייוולאנישער צייט האלט פערמאנענט אן און בלוט גיסט זיך, אמאל אין קארעא, היינט אין וויעטנאם, מארגן ערגעץ אנדערשוו, ביז — ביז ס'וועלן נישט אויפשפילן די גרויסע טויט־ארקעס־טרעס און די וועלט וועט אריין אין דעם מיט אירע אייגענע הענט פארגרייטן תהום, וואס זיין אנהייב איז געווען די פארניכטונג פון אונדזער פאָלק.

*

מיר רופן זיי קדושים און מיר ציילן זיי אין די מיליאנען. יא, מיר זענען א פאלק פון מיליאנערן... קיין אומה ולשון קאן זיך מיט אונדז נישט פאר־גלייכן. נסים און קדושים האבן מיר לרוב, אפילו אויף עקספארט. מיר וואלטן מיט א לייכט געמיט אפגעטראָטן א ביסל פון דער „סחורה" אונדזערע שונאים. זאלן אויך זיי זיך ראטעווען דורך נסים און מאגאזינירן קדושים...

עס דארף אבער געזאגט ווערן, אז די זיבן־נוליקע ציפער האט דא א נעגאטיוון אויסקלאנג. דער גרויסער ציפער פארגרעסערט דא נישט, נאר פארקערט... באשווערט אויפצונעמען דאס אומגליק אין זיין גאנצן היקף. דאקעגן ציטערן מיר אויף ביי דער דערמאנונג פון יעדער פארשניטענער משפחה באזונדער. אזוי טראכט איך שטענדיק, ווען כ'ריר זיך נאר צו בלויז צו אונדזער גרויסן אומגליק, וועלכן מיר האבן זיך שוין צוגעוווינט צו פארטויטשן מיטן איינציקן ווארט: „שואה". ס'איז איבעריק צו אונטערשטרייכן, אז דאָס דאזיקע ווארט און קיין שום אנדער ווארט שטייט נישט אין דער מינדסטער פראפארץ צו דעם געשעענעם און אנטשפרעכט נישט די גרייס און געוויכט זיינעם.

דאס וואס ס'איז געשען מיט אונדזערע נאענטסטע און טייערסטע איז א נאמענלאזער „עפעס" וואס לאזט זיך נישט איינראמען אין וועלכע ס'איז פאר־טיקע באגריפן, און איז איבער דער נאטור און כוח פונעם מענטש אפילו בלויז צו טראכטן וועגן דעם: אומקום, קאטאסטראפע, קאטאקליזם, מבול, שואה, חורבן, פארלענדונג, פינצטערניש, וויסטעניש איז נאך

אלץ נישט די ריכטיקע פארב, די ריכטיקע קאָליר פונעם „בילד״.

דאס פארברעכן איז פון קאסמישער גרייס און אזא — די יסורים פון די לעבענגעבליבענע.

*

צום סוף וויל איך נאך זאגן, אז כ׳בין צוגעטראטן צוגרייטן דאָס בוך מיט גרויס פארכט. אחוץ וואָס כ׳האב זיך געשראקן ארויפצוגיין אויף אזא „מינירט פעלד״ ווי ס׳איז א יזכור־בוך — מינירט מיט אזוי פיל צער און אומגליק — האָב איך אויך שטארק מורא געהאט פאר די אנטיילנעמער, די מיטארבעטער. פארט נישט קיין פראפעסיאנאלן... אצינד, נאכן פאר־ענדיקן די ארבעט, מוז איך זאגן, אז די מורא, בעיקר פארן צווייטן אספעקט, איז געווען אן אומזיסטע. אַפגערעדט שוין פון דעם טייל מאטעריאל וואָס איז באלד לכתחילה געווען רייף, געשריבן מיט עכט־שרייבערישן אָטעם, איז אויך דאָס שווערערע מא־טעריאל א באשטעטיקונג פון אונדזער אלטער לעגי־טימאציע אלס עם־הספר, און אחוץ די בלוט־טבילה, וואס מ׳האט, געוויינלעך, ביים באארבעטן אזא מאטעריאל, האט מען אויך דעם „שכר״ און „נחת״ פון דער באגאבטקייט און כוח־יצירה פון אונדזער פאלק — און מען איז נהנה פונעם תיקון הברכה: שלא עשנו גוי...

ביי דער געלעגנהייט וואלט אפשר געווען נישט איבעריק צו באדאנקען כאטש דעם טייל מחברים פון די באזונדערס־גוטע ארבעטן אין דעם ספר. מיר וועלן עס אבער נישט טאן, כדי נישט ארויסצורופן די אזוי פארשפרייטע מחלה: קנאת־סופרים. דער לייענער וועט דאס אליין אוסגעפינען. דער זאמלבוך איז דער אנשטרענג און מי פונעם גאנצן קאלעקטיוו, פון דער גאנצער שרידי־הפליטה פון גארוואלין און די מצבה — די מצבה פונעם גארוואלינער חלק אינעם קרבן פון אונדזער אוסגעהרגעט פאלק.

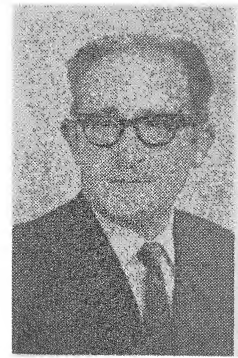
מ. ז.

דער אמריקאנער קאמיטעט

שטייען (פון רעכטס): ה. וואסערמאן, רחל וואסערמאן, רחל מעסינג, פיניע מעסינג, אברהם ראזענבערג, אגנעס ראזענבערג, יעקב פרידמאן, פרוי פרידמאן. זיצן (פון רעכטס): בערל אמבאראס, רחל אמבאראס, מיכל קויפמאן, שרה קויפמאן (קאפענהויז), יצחק פאליאק, פעסע פאליאק

ועדת הספר בישראל

אהרן אגמון-אנגליסטר

רבקה הוכברג-קירשנבוים

רחל הירשפלד-ואמפן

מאיר-שלום לעווין

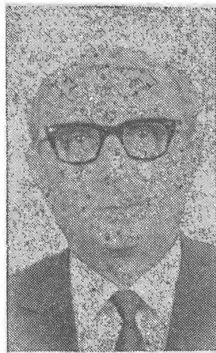

נתן נונגולד (זישע)

שלמה נחשון-שלאנג

חיה פייגנבוים-יום-טוב

צפורה צעשינסקי
קירשנבוים

משה קליימאן

מאיר קליינבוים

יחיאל-מאיר רובין

יהודה רובין

ברוך שיין

דער פאריזער קאָמיטעט

פון רעכטס: שמשון קאָזשעראָוו, יחיאל ניימאַן, משה האַנדקאַן, צירעלע פוטערפלאַם־מינץ, חיים רושניעווסקי, חיים שטאַבאַוויטש.

אזכרה לקדושי גאַרוואָלין (נשיאות)

ישבים, משמאל: חיה פייגנבוים־יום־טוב, רבקה קירשנבוים־האָכבערג, מאיר־שלום לעווין, רחל הירשפעלד־וואַמפאַן, יהודה רובין; עומדים: משה קליימאַן, אהרן אגמון־אנגליסטער, ברוך שיין, מאיר קליינבוים. נתן נוגגולד (זישע נאָכנעלט) מדליק נר־הזכרון, לידו החזן ישעיהו וויינרייך.

הקהל באַזכרה לקדושי גאַרוואָלין בישראל

1) יהודה רובין, 2) ברוך שיין, 3) רבקה הוכברג־קירשנבוים, 4) אסתר פישמן־וואמפאַן, 5) רחל הירשפעלד־וואמפאַן, 6) משה הירשפעלד, 7) מאיר קליינבוים, 8) יוסף ווײַנבלוט, 9) משה בורשטיין, 10) שלמה שלאַנג (נחשון), 11) פרוי בורשטיין, 12) אהרן אנגליסטער, 13) החזן י. וויינרייך, 14) חיים ראַבאַק, 15) משה קליימאַן, 16) שלמה בלאַס, 17) יחיאל פישמאַן, 18) מאיר שלום לעווין, 19) ישראל פאַפּאָווער, 20) אהרן אפּגאַנג, 21) ישראל אהרנסון, 22) פרוי פון יצחק אהרנסון, 23) ישראל סאָקאָל, 24) קליינמאַן (זון פון גוטע די פאָטאָגראַפיסטן), 25) פרוי בן־דב, 26) דוד בערמאַן—בן־דב, 27) לייבל העלדענבערג, 28) יהודה בערמאַן, 29) טאָכטער פון יחיאל־מאיר מינץ, 30) פרוי מינץ, 31) יחיאל מאיר מינץ, 32) פרוי פון לייבוש פייגנבוים, 34) חנה רובין־טענענבוים, 35) יחיאל רובין, 36) יצחק אהרנסון, 37) משה־דוד ווּדקאַ, 38) פנחס קעזמאַן, 39) מאיר באַראַווסקי, 40) אלטע באַראַווסקי־קליינמאַן, 41) פייטשע קירשענבוים־צעשינסקי, 42) משה פישמאַן, 43) חוה אנגליסטער־לייזעראָוויץ, 44) מרים זעלדין־האָכבערג, 45) שיינדיל קאַמינער־סאָקאָל, 46) אסתר פּטר־סאָקאָל, 47) שמחה קאַרפּמאַן, 48) שלמה מינץ, 49) משה אייזנ־שטיין (חיים קלעזמערס זון), 50) אסתר זבילסקי (פּאַפּיראַשניקס), 51) חיים מינץ, 52) פראַדיל וואַסערצוג־פינקלשטיין, 53) יעקב קליינמאַן, 54) חנה ראָזענבערג, 55) יהודית גדאַנקען־יום־טוב, 56) חיים באַראַווסקי, 57) ישראל הערץ, 58) לאה פיינזילבער, 59) נתן נונגאַלד־זישע נאַכגעלט 60) חיים פייגענבוים־יום־טוב, 61) דוד גורדון, 62) מאיר פייגענבוים, 63) ברכה פערבער־שיין.

רשימת יוצאי גארוואָלין החיים בארץ ובעולם

ישראל:

אגמון־אנגליסטר אהרן (תל־אביב)
אהרנסון ישראל (ת"א)
אהרנסון יצחק (ת"א)
אופגנג אהרן (יפו)
אופנהיים יהושע (רמת־גן)
אייזנשטיין ישראל (ת"א)
אייזנשטיין משה (חיפה)

בייטל שלמה (בני־ברק)
בלס יוסף (הרצליה)
בלס יחיאל (הרצליה)
בלס נפתלי (ת"א)
בלס שלמה (ת"א)
בלנק שרה (פיגנבום) (ת"א)
בליזינסקי מאיר (רמת־גן)
בליזינסקי שמואל
ד. בן דוב (חיפה)
ברנהולץ משה (פתח־תקוה)
בורשטין משה (ת"א)
בורובסקי חיים (רמת־גן)
בורובסקי מאיר ואילנה (רמת־גן)
בן מתי אסתר (ת"א)
ברנהולץ־(הרמנוביץ) חנה (רמת־השופט)

גדנקן יהודית (יום טוב) (ת"א)
גדולד מאיר (ת"א)
גוטרמן משה (ת"א)
גוטמרק אברהם (ת"א)
גורדון דוד (גבעתיים)
גיטמן משה (ת"א)
גוטקינד רחל (ת"א)

הירשפלד משה ורחל (ת"א)
הוכברג ברוך (ת"א)
הלדנברג אריה (אזור)
הפנר אהרן (בני־ברק)
הרץ ישראל (ת"א)

יקסלבום מתילדה (הירשלפד) (ת"א)
וודקה משה־דוד (בני־ברק)
וודקה שמואל (ת"א)
ויינבלוט יוסף (ת"א)
וסרצוג שמעון ופראדל (ת"א)

זלוטוגורה משה (ת"א)
זילברשטיין משה (בת־ים)
זלדין מרים (הוכברג) (ת"א)
זילברמן אסתר (טרוסטרמן) (ת"א)
זבילסקי אסתר (רמת־גן)

טרומר אברהם (חיפה)
משפחת זינגר (בני־ברק)
ידוואב שמחה (חולון)

לוין מאיר־שלום (ת"א)
משפ. לקסמן (ת"א)
משפ. לנדא אהרן (פתח־תקוה)
לייזרוביץ חוה (אנגליסטר) (ת"א)

מוקוטוב לאה (ת"א)
מוקוטוב שלום ונילי (ת"א)
מילגרום נח (בת־ים)
מינץ יחיאל מאיר (בני־ברק)
מינץ שלמה (רמת־גן)
מינץ חיים (רמת־גן)
מילרשטיין אברהם (סלמה ג')
מיודובסקי חיים (ת"א)
נונגולד נתן־זישע נאכגעלט (רמת השרון)

נוימן דובה (הירשפלד) (ת"א)
נדל אליהו (ת"א)
נחשון שלמה (ת"א)

סוקול ישראל (חדרה)
סוקול אסתר (חדרה)
סוקול שיינדל (קמינר) (ת"א)

פישמן יחיאל ואסתר (ת"א)
פישמן משה (ת"א)
פיינזילבר לאה (ת"א)
כלדמן יהושע (רמת־גן)
פלדמן נח (רחובות)
פייגנבום מאיר וחיה (רמת־גן)
פייגנבום משה (רמת־גן)
פייגנבום אריה (ת"א)
פוירשטיין פלטיאל (ת"א)
פרבר ברכה (שיין) ת"א)
פלדמן אברהם (ת"א)
פופובר ישראל (ת"א)
פייגנבום חיים רמתיים)

צימבעראוויטש אברהם (חיפה)
צישינסקי פיגה (ת"א)

קירשנבוים רבקה (ת"א)
קליינמן יעקב (ת"א)
קליימן אלתר (כפר סבא)
קליימן משה (משמר השרון)
קעזמן דב (רמת־גן)
קעזמן פנחס (רמת־גן)
קליינבום מאיר (ת"א)
קרפמן חנה (ת"א)
קרפמן שמחה (רמת־גן)
קליימן משה (בת־ים)
קפנשטוק אורי (ת"א)

רובין חיים (ת"א)
רובין יהודה (רמת־גן)
רובין מאיר וחנה (רמת־גן)
רפלנסקי חנוך (חדרה)
רדושינסקי ש. (רמת־גן)

שיין ברוך (ת"א)
שטמפשר מאיר (קרית גת)
שטמפשר שבתאי (חיפה)

ארגענטינע:

מ. אשלאק
י. בערנהאלץ
ט. באראווסקי
י. אייזענשלוס
ל. אייזענשלוס
ב. גאנטארסקי
י. גאנטארסקי
מ. גאטפריד
ר. גרייצער
י. גובער
ע. יולמאן (חולמאן)
א. סאפערשטיין
ה. צוקערמאן
מ. צוקערמאן
קלאנג
ה. רויטמאן
ס. רויטמאן
מ. ראטערמאן

אויסטראליע:

צ. גוטמאן
י. גאלדמאן
ל. גאלדמאן (רויטפארב)
ס. האפמאן

פראנקרייך:

משה האנדקאן
מאיר ורבקה הערץ
חיים יום־טוב
שיינדל לעווין
פ. מילנאווסקי
יחיאל ניימאן
צירל פוטערפלאָם
שמשון קאזשעראוו
מ. קעזמאן
ח. רודניצקי
חיים רושניעווסקי
חיים שטאבאוויטש

קאנאדע:

אייזענבערג
ס. בריף
א. זילבערמאן
מ. זאלצשטיין
פ. יעשינאוויטץ
י. קארן
רבקה פערקאל־לעווין
מרדכי ראַטמאַן

דייטשלאנד:

אשר ראזענבערג
נחמן ראזענבערג

קאראקאס:

א. איגליצקי

רופלאנד:

מאיר־שלום ברוקארזש
בוטשע וואסערמאן

צפון אמעריקע:

ב. אמבאראס
מ. אנגליסטער
ה. בארד (ווייסבארד)
ד. גאטפריד
ה. גאנטארסקי
ל. דאמב
א. ווישניא
ס. ווייסבארד
ר. וואסערמאן (ראפאפארט)
סיניע ורחל מעסינג
ס. סאלניק
י. פרידמאן
ר. פיינבערג
י. קוואלברום
ב. קעזמאן
מיכל קויפמן־קאַפנהויז
פעסע פאַלאַק־קאַפנהויז
ר. ראכמאן
אברהם ראזענבערג
י. ראז (פרומער)

גארוואלין:

מענדל צימבעראוויטש

יוסף מילנער / פּאַריז

גאַרוואָלין און איר אומגעגענט

א

גאַרוואָלין אַ פּאָוויאַט־שטעטל אין שעדלעצער

גובערניע, ווו יידן האָבן געגאָסן פון וווינרעכט זייט לענגערע צייטן. גאַרוואָלין האָט אין יאָר 1856 געהערט צו לובלינער גובערניע. אין יענעם יאָר (ד״ה מיט הונדערט יאָר צוריק) האָט גאַרוואָלין געציילט 1.173 קריסטן און 546 יידן..

בעת דער פאָלקס־ציילונג פון יאָר 1897 (ד״ה מיט 63 יאָר צוריק), האָבן אין גאַנצן גאַרוואָלינער פּאָוויאַט געלעבט 120 טויזנט תושבים, צווישן זיי 17.822 יידן. אין גאַרוואָלין גופא 2.199 יידן.

ב

לאַסקאַרזשעוו

פאַראַן אַ בישאָף־עדיקט פון יאָר 1751, וואָס איז פאַר־בלייבן ביז 1862, לויט וועלכן יידן האָבן זיך נישט געטאָרט באַזעצן אין לאַסקאַרזשעוו. נישט געקוקט אויף דעם האָט לאַסקאַרזשעוו אין יאָר 1856 פאַרמאָגט 100 (הונדערט) יידן אויף 936 קריסטן. לויט דער צאַרישער פאָלקס־ציילונג האָבן אין לאַסקאַרזשעוו אין יאָר 1897 געלעבט 1.258 יידן און 2.821 נישט־יידן.

ג

אַ ס י ע צ ק

אַסיעצק: גאַרוואָלינער פּאָוויאַט. יידן האָבן דאָרט שטענדיק כמעט געהאַט וווינרעכט. אין יאָר 1856 האָט אַסיעצק געהערט צו לובלין. אין יענעם יאָר האָבן דאָרט געלעבט 524 יידן און 965 נישט־יידן. אין 1897, בעת דער צאַרישער פאָלקס־ציילונג, האָבן אויף 1.581 איינוווינער, געלעבט דאָרט 481 יידן. ס'איז אינטערעסאַנט צו קאָנסטאַטירן, אַז אין פאַר־לויף פון 40 יאָר האָט די צאָל יידן באַדייטנדיק זיך פאַרקלע־נערט.

ד

פ אַ ר י ס אָ ו ו

פּאַריסאָוו: גאַרוואָלינער פּאָוויאַט. יידן פלעגן דאָרט זיין נישט־געוווּנשן. ערשט אין יאָר 1856 האָבן זיך דאָרט געפונען 556 יידן און אין יאָר 1897 (לויט דער צאַרישער פאָלקס־ציילונג) לעבן דאָרט 2014 יידן אויף 3140 איינוווינער.

ה

ר י ק י

ריקי: גאַרוואָלינער פּאָוויאַט. לויט דער פאָלקס־ציילונג פון 1897: אויף 1615 תושבים, 1573 יידן. אַ דורכאויס יידיש שטעטל.

בעת דער אינוואַזיע פון די מאָטאָריזירטע היטלער חיות אויף די אַלע מקומות איז זיכער די צאָל יידן געווען אַ טאָפּלטע. אַלע זענען זיי אומגעקומען על קידוש השם. הי״ד.

פ. ס.

אין דער געגנט זענען געווען נאָך צוויי דערפער: סטענזשיצע און סאַבענע־יעזשערי מיט קליינע יידישע ישובים. איך שרייב נישט וועגן זשעלעכאָוו, וועלכע פאַרמאָגט אַן אייגענעם זעלטענעם יזכור־בוך.

י. מ.

ברוך שיין / תל־אביב

הרב

רבה של גארוואלין ר׳ משה־מנחם ראמער, שייך היה לסוג הרבנים שאיחדו באישיותם כל מושגי החיים הציבוריים בעיירות פולין, בזמן שבין שתי מלחמות־העולם. מצד אחד הוא שאף להנהיג את עדתו בנתיבי המסורת האדוקה שחיי הדת מחייבים, מבלי לוותר על אף מנהג וחומרה הלכתית, כפי שהיו מקובלים מדור דור; ומאידך היה מתהלך בנועם גם עם ה„אפיקורסים" של העיירה, שריננו אחריהם ש„יצאו לתרבות רעה" ואינם מקיימים מצוות כהלכתן. כשפגש אחד מבני צעירי העיר מסוג האחרון היה מקדים לו שלום ובחיוך אבהי היה מוסיף:

הרב משה־מנחם ראמער, הי״ד

— מעולם לא הייתי מאמין שאתה, בנו של פלוני מחשובי העיר, עלול לעשות דברים המתנגדים להילכות הדת, כגון עישון בשבת או, חלילה, הפצת דעות אפיקורסיות... ומיד היה נכנס עמו בשיחה על בעיות אישיות של פרנסה ועיסוקו היום־יומי. פגישה כזו היה הרב מסיים במלים מעין אלה:

— למה לא ראיתיך בשבת האחרונה בתפילה, בבית־הכנסת, מהי הסיבה?...

משכמו ומעלה היה גבוה מכל תושבי העיר. היה מתהלך תדיר בקומה זקופה. זקנו הלבן הארוך שהיה יורד על פי מידותיו הוסיף לו הוד והדר ולא היה איש שעבר על־פניו מבלי שרטט קל יתעורר בו, מחמת יראת הכבוד. אף אלה שלא מבני ברית, משראו את הרב עובר על־פניהם ברחובות העיר, היו נעצרים לרגע ומלחשים זה לזה: „ראַבין" (הרב)...

במיוחד נחרתו בזכרוני מימי הילדות בגארוואלין, תפילותיו של הרב ב„ימים הנוראים", בהם היה עובר לפני התיבה ל„מוספים". קולו החמים והעמוק היה מרטיט לבבות. בשעה שהיה אומר את קטעי „ונתנה תוקף", „כל מאמינים", ו„מלכויות, זכרונות ושופרות" בראש השנה ואת פרקי „העבודה" ביום־הכיפורים, דומה היה כאילו כך באמת היתה תפילתו של הכהן הגדול בזמן שבית המקדש היה קיים...

היה טיפוס של רב עממי. דרשותיו שהיה משמיע ב„שבת הגדול" וב„שבת תשובה" היו שזורים בסיפורי מעשיות ומשלים עם „מוסר־השכל".

משליו שהיו שגורים בפיו הם: על „בן מלך שגלה מעל שולחן אביו" או „בת מלכה שנפלה בשבי ה„גויים". וכן על „ספינה שנטרפה בלב ימים". הנמשלים היו מובנים מאליהם.

במיוחד אני זוכר את משלו שנשא בשעת ההספד על פטירת זקן העיר, ר׳ ירחמיאל בלאס ז״ל. הרב דימה אותו כ„תמרור דרך" („וועגווייזער") שלולא הוא, אי־אפשר היה לו לאדם להתמצא בסבך הדרכים שהוא מהלך בו. עם זאת אני זוכר, כי בתקופה האחרונה, סמוך לעלייתי ארצה, השמיע הרב דרשה ב„שבת תשובה" שבה שילב פילפול הלכתי על מהות התשובה שהפתיע את קהל השומעים, ואף הלמדנים אמרו: מה אירע לרב שלנו?...

זכורני שאצלנו נתעוררה בפסח שאלה של כשרות־המים, שהכינונו בטרם חג בחבית גדולה, לאחר שנמצא פירור מצה על מכסה הבד הרטוב שכיסה את החבית. השאלה היתה, אם אין בכך משום חריגה מחומרת ה„שרוייה", שבה נזהרו כל חסידי פולין. משבאנו לפני הרב בשאלה זו התחמק בפיקחותו האופיינית לו ואמר: „רק אצל אסתר־גולדע (זו אמי) יכולה להתעורר שאלה מעין זו". מתוך אמירה זו הבינונו, כי יש בכך משום חומרה יתירה. אולם אילו היתה מתעוררת שאלה זו בבית הרב בוודאי היה נוטה להחמיר.

בגלל החמרה זו בהילכות חמץ ומצה פרצה אף מחלוקת גדולה בעיירה לקראת חג־הפסח, בשל חילוקי־דעות על כשרותו של הקמח לאפיית מצות. הרב התנגד להביא קמח מטחנות מיכניות, שבהן מועברים הגרעינים לטחינה במעליות („אלווטורים") ועל־ידי־כך הם מתחממים ומביאים לידי חשש הימוץ כלשהו. הרב סבר שיש להביא קמח למצות מטחנות־אבנים, שבהן הטחינה היא פשוטה והגרעינים של החיטה אינם מתחממים, עובר לטחינתם. אף־על־פי שבקמח „אלווטורים" המצות הן יותר יפות ובהירות, קיבל רוב הקהל את חומרת הרב והמצות נאפו בקמח של טחנות־אבנים.

בהיותו צאצא של דורות רבנים כוחו היה גדול בפסק־הלכה והיה משיב בענייני איסור והיתר בכל מקום שנשאל. כשהיו באים אליו ב„שאלות" היה משיב במקום: „כשר" או „טריף". בדרך כלל היה מוחזק כמיקל בכל מיני שאלות. לעומת זאת היה מחמיר על עצמו ועל בני־ביתו בענייני איסור והיתר. הייתי מבקר רבות בבית הרב ופעמים אין ספור נתעוררו שאלות לפני כל ארוחה וארוחה בדבר כל פרט ופרט שבה ולא אחת קרה שהיו מסירים את המאכלים מן השולחן בגלל ספק־ספיקא של כשרות שלא נתבררה די־הצורך. בייחוד היה מקשה

הרב על בני ביתו בימי פסח. מעטים היו המצרכים שעלו על שולחנו של הרב בשמונת ימי החג, מחשש כלשהו של חמץ. בכל זאת משפנו אליו בשאלות על סוגי מצרכים הכשרים לפסח היה מתיר כמעט הכל.

אף שהרב עצמו היה חסיד והיה „נוסע" לאדמו"ר מפורי־סוב היה נוהג בעיירה גינוני־„רבי" ומקיים בביתו „שולחן" ל„שלש סעודות" בשבתות. גם בליל־שני של פסח — לאחר ה„סדר" היו מתאספים רבים בבית הרב לאמירת המחצית השנייה של ה„הגדה" ולהתחיל לספור את „ספירת העומר". בני העיר היו באים גם למסיבת סיום החג באחרון של פסח. מיפגשים אלה היו מלווים בטקס עליז. המסובים שרו פרקי „הלל" וה„הגדה" ואף הושמעו פארודיות עממיות הקשורות בהגדה של פסח, ובייחוד הושרו הפרקים: „אחד מי יודע" ו„חד גדיא" בכמה לשונות: רוסית, פולנית, אידיש וארמית וגם בתוכן מבדח.

אך לא רק בימי חג ומועד אפשר היה ליהנות משולחנו של הרב. דומה שלא היתה סעודה בביתו בימות החול שלא היו סמוכים על שולחנו, כמה אורחים. מלבד זה ידוע היה כי בבית הרב אפשר לקבל „נדבה" מכובדת וקבצנים רגילים וגם נצרכים מכל הסוגים היו משכימים לפתחו כדי להנות מנדיבות לבו. לזה יש להוסיף כי תמיד נמצאו אצל הרב בני משפחה נצרכים כמו אלמנתו ובנותיו של בנו יוסף ז"ל שמת בדמי ימיו. גם משפחת בנו יהושע היו סמוכים על שולחנו ונדמה לי שהמשכורת שהגרוואלינאים רינגו עליה שהיא מנופחת בצורה מופרזת, הספיקה בקושי לגמור את החודש בלא גרעון.

כאמור בתתחילת דברינו, היה הרב של גארוואלין מקבל את כל אדם בסבר פנים יפות ולא היה אדם שהקדים אותו באמירת „בוקר טוב" כי תמיד הוא היה הראשון שהקדים לקבל פני האנשים שנקלעו בדרכו. ואף שהיו בעיירה מתנגדים לו לרב הוא התנהג עמהם בידידות ובחביבות ולא שמר טינה לאף אחד מהם.

טבעי היה על־כן, שכל בני העיירה, שעלו ארצה מצאו לנכון לפקוד את ביתו ולקבל מן הרב ברכת פרידה.

זכורני כי לפני עלייתי ארצה נכנסתי אליו ב„שמחת תורה" אחר־הצהרים לקבל ממנו ברכת פרידה. הרב היה כבר אז „סגי־נהור" ואף שעברה תקופה ממושכת שלא באתי לביתו, בגלל השקפותי הציוניות, להן התנגד הרב בהיותו חסיד פוריסוב — הוא הכירני לאחר שאמרתי „גוט יום־טוב" (חג־שמח). ביקשני לשבת ונכנס עמי לשיחה על תכניותי בעלייתי לארץ־ישראל. גם כיבדני בכוסית לשתיית „לחיים", אך להיפרד ממני לא רצה בחג והזמינני לבוא שנית במוצאי־החג. ושבאתי, בירכני לשלום ואף ליווני עד לפתח הדלת.

זקן ושבע ימים היה, חסידי פוריסוב האמינו, כי עמדה לו ברכתו של הרבי מקלושין זצ"ל, שבעזבו את כס הרבנות בגארוואלין, אמר: עכשיו אני משאיר לכם רב שישב על כסאו עד בוא הגואל... ברכה זו בוודאי היתה מתקיימת לולי באו קלגסי היטלר, ימ"ש ונטלו ממנו את חייו.

בפרוץ מלחמת העולם השנייה, כאשר שבוע אחרי זה הועלתה גארוואלין באש מהפצצות הנאצים, היה גם הרב בין הפליטים שנטשו את העיירה. תשוש־כוח הגיע לריקי ומצא מקלט בבית בתו וחתנו הרב של העיירה.

פעם בישבו בפתח הבית, כדי לשאוב אוויר־צח, כחום היום, עבר קלגס נאצי ושפך בו את זעמו והרגו ביריה במקום.

עובדה זו שמעתי מפי ר' יעקב הימעלשטיין (בן הרב מסובולוב), שהיה עד ראייה למעשה. הוא הובא לקבורה בבית־העלמין של ריקי ליד קברות אבותיו הרבנים. נשמתו עדן.

מצאצאיו המצויים בישראל: בתו — הרבנית שרה רובינשטיין (אלמנת הרב נחמן־ברוך — הרב מראחוב ז"ל) נכדיו — ישראל'קע, נתן־נטע; נכדותיו — צפורה וסלבה ומשפחותיהם.

כנס רבנים וראשי קהל במחוז גארוואלין

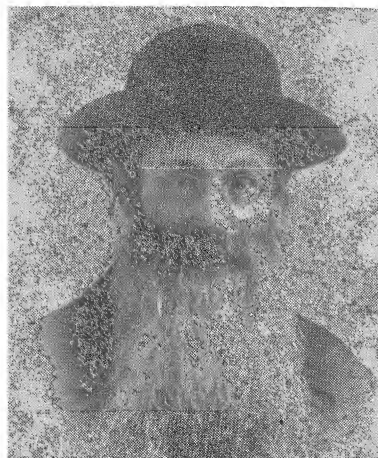

צוזאמענפאַר פון רבנים און דאזערעס פון גארוואלינער קרייז

מאיר־יחיאל רובין / רמת־גן

הדיין

הרב ר' ישעיה קלונימוס טננבוים הגיע לגרבולין, אחרי שהרבי מקאלושין זצ"ל עזב את הרבנות בעיר. משנתפנה כסא הרבנות נתבקש ר' ישעיה ע"י תלמידי החכמים והח־סידים בתוכם גם חסידי גור, אלכסנדר וורקה ועוד — למלא את מקומו של הרב ולשבת על כסאו, ובכך לשים קץ למחלוקת שפרצה מסביב לכהונה חשובה זו, כמקובל כמעט בכל עיירות פולין. כפשרה הסכים הרב ישעיה קלונימוס להתמנות כדיין ומורה צדק וכיהן בתפקיד זה עד הרגע האחרון, עם פרוץ המלחמה.

הרב ישעיהו־קלונימוס טענענבוים, הי"ר

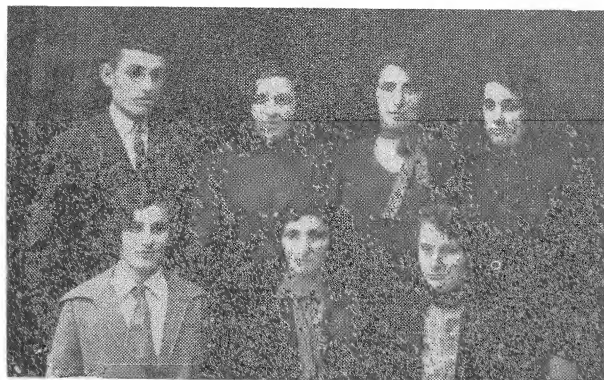
תושבי העיר זוכרים לו לטובה את נאמנותו ומסירותו לתפקיד הקדוש. ולמרות שהיה חסיד הרבי מראדזין ואף ממשפחת הרבי שישב בוורשה — מעולם לא נעדר הרב ר' ישעיה קלונימוס מהעיר בשבתות או בחגים. נשי העיירה ידעו כי תמיד ימצאו את הרב בבית, כאשר תתעורר בביתן שאלה באיסור והיתר או בעניינים אחרים. בשעות הבוקר המוקדמות אפשר היה לפגוש את הרב כשהוא הולך ברגל בדרך לבית המטבחיים שנמצא מחוץ לעיר, כדי לנכוח בשעת השחיטה ולבדוק את החלפים של השוחטים. קפדן היה בעניין זה והשגיח היטב, שהשחיטה תיעשה לפי דקדוקי הלכה כדי לא להכשיל ח"ו את היהודים בנבלות וטריפות. כמו"כ השגיח תמיד שהמקווה תהיה כשרה ויהיו בה ארבעים סאה שכן בימות הקייץ כאשר ירדו המים בנהר — אליו היתה המקווה מחוברת, היה חשש שהמקווה תחסר משיעורה, והטבילה בה לא תועיל למיטהרים. בדומה לכך דאג בכל ערב שבת לתקי־נותו של העירוב בעיר ושיהיה מותר לטלטל בשבת בתוך תחומיה, שכן לעתים קרה שאיזה גוי חתך במזיד את חוטי העירוב ופסל אותו.

מלבד התפקידים הרשמיים הללו שהיו מוטלים עליו בתוקף כהונתו — היה מגיד שיעורים בפני בחורים חובשי בית המדרש ובפני חברים צעירי אגודת ישראל. בשבתות היו שולחים אליו את ילדי ה„תלמוד תורה" לבחון אותם בגמרא שלמדו במשך השבוע.

אשתו הרבנית איטה היתה עזר כנגדו ומסייעת לו באמונה בכל אשר יכלה. תמיד קיבלה את הבאים לביתם — בסבר פנים ובאדיבות. היו להם ארבעה בנים וארבע בנות. הבן הבכור ר' מרדכי ממיסדי „צעירי מזרחי" בגרבולין, היגר לבלגיה אבל בזמן המלחמה טלטל אותו הגורל חזרה לפולין וכך נספה יחד עם כל המשפחה. ומחוץ לבתם הצעירה חנה־לה הנשואה ליחיאל רובין, שעלו ארצה וחיים עתה ברמת־גן — לא שרד איש בחיים ממשפחת הרב טננבוים. הרב עצמו נהרג בגיטו פוריסוב ביום הראשון של חוה"מ סוכות תשי"ג — לפני חיסול הגיטו. הרב טננבוים ישב בבית הרב מפוריסוב יחד עם עוד רב; לפתע נכנסו גרמנים לבית ודרשו משלושת הרבנים לצאת החוצה. שני הרבנים האחרים, עמדו לציית אבל הרב טננבוים אמר שאין כל טעם לצאת כי הגרמנים במילא ירצחום ומוטב, איפוא, שיעשו זאת במקום. ואומנם הגרמנים „מילאו את משאלתו" וירו ברבנים בשבתם בחדר. בלווייתם עוד השתתפו יהודים מהגיטו והביאום לקבר ישראל. יתר בני המשפחה, אשתו הרבנים איטה ובניהם הניך ומרדכי בונים וישראל עם אשתו בלצה לבית ר' אהרן פייגנבוים עם שני ילדיהם ובנות הרב דבורה, שפרה ונחמה — הועברו לאושוויץ וניספו שם.

יזכרם אלקים יחד עם כל קדושי ישראל וינקום את דמם הטהור והקדוש, ובזכותם יביא לנו — לשארית הפליטה בארץ — את השלום במהרה בימינו.

מלמעלה: שפרה, דבורה,ביילצ'ה ובעלה ישראל טננבוים, נחמה, הרבנית איטה והבת חנה, תלב"ח, אשת יחיאל רובין

ד. בן־דב — בערמאַן / חיפה

— 1917 — 1918 — 1919

סוף יאָר 1916 **אָדער אָנהויב** 1917 זענען מיינע עלטערן, מיט זייערע דריי זין: מאיר, דוד און יהודה געקומען פון וואַרשע קיין גאַרוואָלין. דאָס איז געווען בעת דער דייטשער אָקופּאַציע פון פּוילן, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. בירגערמייסטער איז דעמלט געווען אַן עלטערער דייטש מיטן נאָמען: כענטשינסקי, דער פּאָטער מיינער, וועלכער האָט באַהערשט ביידע שפּראַכן — די דייטשע און פּוילישע איז אויך געווען פון פאַך אַ באַאַמטער. ער האָט גלייך באַקומען דעם פּאָסטן אַלס מאַגיסטראַט־סעקרעטאַר. אַ ביסל שפּעטער האָט דער בירגערמייסטער אויך מיר פאַרגעלייגט אַן אַמט אין מאַגיסטראַט. מיין עלטערער ברודער, יהודה, האָט דעמאָלט שטודירט אין וואַרשעווער פּאָליטעכניקום און אין שטוב זענען מיר פאַרבליבן צוויי זין: דער יינגערער ברודער און איך.

אונדזער הויז איז געווען ציוניסטיש געשטימט. איך האָב דעריבער גלייך אָנגעבונדן חברשאַפט מיט די יוגנט־כוחות פון גאַרוואָלין. עס דאַרף דאָ אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז אין יענער תקופה האָט דער „בונד" שוין געהאַט באַוויזן צו אַנט־וויקלען אין גאַרוואָלין אַ שטאַרקע טעטיקייט, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט דער דרוקער־אַרבעטער, אהרון גראָספעלד (ער האָט געאַרבעט אין דער דרוקעריי פון ה׳ מאַקאָטאָוו). אויסער דער „בונד", האָט אויך שוין עקזיסטירט אַ „פּועלי־ציון" גרופּע, מיט משה לאַנדאַן בראש. כ׳האָב אָנגעהויבן אַרבעטן אין דער ריכטונג פון גרינדן אַ ציוניסטישן יוגנט־פאַראיין. מיר צו הילף איז געקומען אַ גרופּע יוגנטלעכע, בעיקר, קינדער פון באַלעבאַטישע עלטערן, וועלכע האָבן בכלל נישט געהערט צו קיין שום פּאַרטיי און נישט אָנטייל גענומען אין קיין שום געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. די ערשטע פּיאָנערן, וועלכע האָבן מסכים געווען מיטצואַרבעטן מיט מיר ביים גרינדן דעם פאַריין זענען געווען: יוסף בלאָס און זיין שוועסטער הינדע, יחיאל גאָלדבערג, שמואל הערש (צבי) מאַקאָטאָוו, יהודה בלאַנק און זיינע שוועסטער, די ברידער יחיאל און יוסף הערץ, אברהם אָקאַן א״אַנד.

כדי צו קענען אָנהייבן אַ וועלכע ס׳איז טעטיקייט, האָבן מיר זיך געניטיקט אין אַ לאָקאַל — און דאָס איז אין יענע צייטן געווען זייער שווער, כמעט אומדערגרייכבאַר. יעדע פרייע דירה, אַפילו אַן איינצל־צימער, האָט די דייטשע מ׳אַכט רעקווירירט פאַר אירע באַאַמטע פון פּאַוויאַט. דער מאַגיס־טראַט האָט געהאַט די פליכט צוצושטעלן פאַר זיי וווינונגען. דאָ האָב איך אויסגענוצט דעם שאַנס מיינעם אַלס מאַגיסטראַט־באַאַמטער און דער בירגערמייסטער האָט, אַנטקעגנקומענדיק מיין בקשה, דערלויבט מיר צו דינגען אַ לאָקאַל פאַר דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און מיר אַפילו צוגעזאָגט דורכ־צופירן די לעגאַליזירונג אירע אין פּאַוויאַט...

דער ערשטער אָפיציעלער פאַראיין אין גאַרוואָלין איז געוואָרן אַ פאַקט. מיר האָבן אָנגעהויבן פירן אַ ברייטע טע־טיקייט אין פאַרשידענע ריכטונגען. כמעט יעדן פרייטיק־צו־נאַכטס און שבת זענען געוואָרן אָפּגעהאַלטן לעקציעס אויף קולטור־געזעלשאַפטלעכע־און פּאָליטיש־טעמעס, גאַנץ אָפט מיט לעקטאָרן פון וואַרשע. די צאָל מיטגלידער פון פאַראיין איז געוואַקסן, נישט געקוקט אויף די שריט וואָס עס האָבן אָנגענומען די עלטערן פון די... „פאַרפירטע" קינדער. עס האָבן זיך אַפילו געפונען עלטערן, וואָס זענען געקומען צום בירגערמייסטער אים בעטן, ער זאָל רעקווירירן דעם לאָקאַל אונדזערן, אָבער אָן דערפאָלג. דער בירגערמייסטער האָט אָפּגעזאָגט זייער בקשה...

אין דעם לאָקאַל האָבן זיך געפונען צייטונגען, זשורנאַלן, ווי אויך אַ ביבליאָטעק און לייענזאַל. אין אונדזער לאָקאַל פלעגט קומען יעדן אָוונט די גאַנצע יוגנט פון גאַרוואָלין, אַפילו די יוגנט וואָס האָט געהערט צו די אַנדערע, קעגנערישע פּאַרטייען. כ׳געדענק נאָך גוט די שטורמישע דעבאַטן, וואָס האָבן זיך געפירט אין פאַראיין בעיקר — אויף ציוניסטישע טעמעס.

מיט דער צייט האָבן מיר אָנגעהויבן פירן אַ ברייטע טע־טיקייט אויך אויפן סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכן געביט. פאַר־שטייער פון „צעירי־ציון" האָבן אָנטיילגענומען אין פאַרזאַמ־לונגען און זיצונגען פון די „פּני־העיר", געזאָגט אַ דעה וועגן די ספּעציפישע באַדערפענישן פון שטאָט און געפאָדערט אַ פאַרשטייערשאַפט זייערע אין דער קהילה. צו יענער צייט האָט אין פּוילן געאַרבעט דער „דזשוינט", וועלכער האָט אונטערשטיצט מיט געלט און פּראָדוקטן דער רוי׳ניר־טער פון

ד. בערמאַן ביי דער ארבעט אין מאגיסטראט

פון רעכטס: שמואל־הערש מאַקאַטאָוו, יוסף בלאָם (מאירים), דוד בערמאַן.

דער מלחמה יידישער באַפעלקערונג. אונדזערע פאַרשטייער זענען געווען פאַרטראַטן אויף אַלע געביטן פון דער קולטור־און סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פון „דזשוינט". איך האָב זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיטן הויפּט־קאָמיטעט פון „דזשוינט" אין וואַרשע און אויסגעפועלט ביי זיי צו עפענען אין גאַרוואָלין אַ היים פאַר אָרעמע יידישע קינדער. די דאָזיקע „קינדער־היים" איז געוואָרן אַ באַזונדערע אינסטיטוציע און געווען אויף דער פולער אויסהאַלטונג פון „דזשוינט". מיט וואַרעמקייט און גרויס איבערגעגעבנקייט האָט אונדזער יוגנט מיטגעאַרבעט מיט דעם דאָזיקן וויכטיקן קינדער־אַנשטאַלט.

ביסלעכוויז האָבן שוין אויך די עלטערן אָנגעהויבן צו באַציען זיך גאָר אַנדערש צו דער טעטיקייט פון זייערע קינדער און נישט נאָר האָבן זיי אויפגעהערט אונדז צו טאַדלען, נאָר אין אַ געוויסער מאָס אונדז געהאָלפן אין אונדזער אַרבעט. אַזוי האָבן זיך געעפנט פאַר אונדז די בתי־תפילה, אין וועלכע מיר האָבן דורכגעפירט געלט־זאַמלונגען פאַרן „קרן־קיימת" באַזונדערס אין די ערב יום־טובים. מיר האָבן אפילו דורכגעפירט אַ בלימל־טאָג אויף די גאַסן פון שטאָט, וואָס אין יענע צייטן, האָט זיך עס גערעכנט פאַר אַ פּריצת־גדר... איך אַליין פלעג פיל מאָל עפנטלעך קריטיקירן די טעטיקייט פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג. אַזוי אַרום האָט פון טאָג צו טאָג זיך פאַרשטאַרקט אונדזער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צעירי־ציון".

עס דאַרף דאָ באַזונדערס באַמערקט ווערן, אַז אונדזער טעטיקייט האָט שטאַרק באַווירקט די קלענערע שטעטלעך פון גאַרוואָלינער קרייז. גאַנץ אָפט פלעגן קומען צו אונדז דעלעגאַטן פון די שטעטלעך נאָך אינסטרוקציעס און הערן פון אונדז נייעס, וואָס האָט זיי אינטערעסירט. עס איז אויך געקומען צו אַ קרייז־צוזאַמענפאָר פון דער ציוניסטישער יוגנט־באַוועגונג. דעלעגאַטן פון גאַרוואָלין זענען שטענדיק געווען פאַרטראַטן אויף אַלע לאַנד־צוזאַמענפאָרן פון „צעירי־ציון" אין וואַרשע.

נאָכן איבערנעמען די מאַכט דורך די פּאָליאַקן, איז די ערשטע אַרבעט פונעם נייעם פּוילישן בירגערמייסטער געווען צו באַזייטיקן אַלע יידישע באַאַמטע און פאַרטרעטן זיי דורך פּאָליאַקן. אַזוי האָט ער טאַקע געטאָן. מיין פאָטער און איך האָבן פאַרלוירן די אַרבעט.

אין יאָר 1919 פאַרלאָזט אונדזער משפחה גאַרוואָלין. מיר זענען אָפּגעפאָרן קיין גראָדנע. נאָך פיל יאָרן פלעג איך זיך דורכשרייבן מיט מיינע יוגנט־חברים און מיט אייניקע פון זיי פון צייט צו צייט — זיך אויך טרעפן. אין יאָר 1921 האָב איך עולה געווען קיין א"י.

אַ שוידער נעמט מיך דורך ווען איך דערמאָן זיך, אַז די אַלע טייערע חברים מיינע, די פאָלקס־טרייע און באַליבטע יוגנט פון גאַרוואָלין לעבט מער נישט, איז אומגעקומען על קדושת ה' והעם. הי"ד.

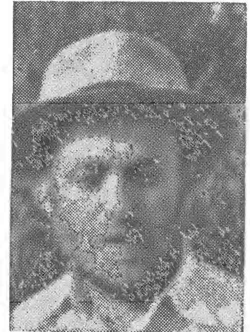

„קולטור ליגע" אין גאַרוואָלין, 1921

יעקב מנשה זינגער, ז״ל / בני־ברק *

ספר זכרון – מצווה לדורות

כתיבת ספר זכרון מה שעשו לנו העמלקים של ימינו — הנאצים ימ״ש, היא מצווה לדורות. בתורה כתוב (דברים כ״ה): „זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים״. אבל לכל זכירה יש להצמיד עשיה. למשל „זכור את יום השבת לקדשו״. מטרת הזכירה של השבת היא כדי לקדשה. וכמו שאמרו חז״ל: „זכור ושמור — זכרהו על היין״ כלומר הקידוש. המטרה הקדושה של זכירת מה שעשה לנו עמלק — היא והיה בהניח ד׳ אלקיך לך מכל אויביך מסביב, בארץ אשר ד׳ אלקיך נותן לך נחלה לרשתה — תמחה את זכר עמלק מתחת השמים, לא תשכח. ובכן מטרת הזכירה — היא מחייתו של העמלק. אבל עצם הזכירה מהי? כלומר כיצד נוכל להבטיח שלא נשכח? גם זאת מבארת לנו התורה. בספר שמות בסוף פרשת בשלח נאמר: „כתוב זאת זיכרון בספר ושים באזני יהושע, כי מחה אמחה את זכר עמלק מתחת השמים"... מכאן שכתיבת ספר זיכרון ושימה באזני יהושע — זה הדור השני של יוצאי מצרים וממנו לדורות הבאים — הן המטרה הסופית של הזכירה, שתביא למחייתו הגמורה של העמלק, ובנינו ינקמו את דם אחינו השפוך, כמו שנאמר: „ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשיו והיתה לה׳ המלוכה״. (עובדיה). ואל יבואו אנשים רכי־לב ויאמרו שכתוב בתורה „לא תיקום ולא תיטור״ שכן הלאווים האלה נוגעים רק „לבני עמך״. ואילו מה שעשו אותם הרשעים העמלקים — הנאצים וגרוריהם — חובה קדושה לנקום.

ובכן מטרת ספר הזיכרון לקדושי עיירתנו גרבולין היא העשיה שצריכה לבוא בעקבות הזכירה, שבנינו ובני בנינו יחתרו לקיום מצוות מחיית העמלקים שבימינו ועוזריהם במזרח ובמערב. לא מעטים מהם התיחסו בשוויון נפש למה שעשו הנאצים לעמנו ועמדו על הדם. הם נעלו את שערי ארץ ישראל בעת צרה ואף טבעו אניות עם מעפילים או הגלום לקפריסין ולאיים אחרים. את הכל עלינו לזכור, את השונאים האקטי־ויים והפאסיוויים, את הידועים ואת הבלתי ידועים לנו. כי כל עוד העמלקים מתהלכים חפשים בעולם אין השם שלם ואין כסאו שלם. נזכור: „מלחמה לד׳ בעמלק מדור דור״, ורק עם מחיית העמלק נזכה לשלום.

מזכרונותי

תשעה באב תרע״ד. יום מועד לפורענות בתולדות עמנו, יום חורבן בית המקדש, יום גירוש היהודים מספרד ועוד. הנה גם עתה התקדרו השמים בעבים שחורים — שאינם מבש־רים טובות לעמנו, פרצה מלחמה בין רוסיה של הצאר ניקוליי, אבי הפוגרומים של קישינוב ושדליץ ועוד ערים ברוסיה, פולין וליטא — לבין וילהלם השני קיסר גרמניה, שאף הוא אינו אוהב היהודים. אבל הרוסים חשדו שרבים מבין היהודים „מצפים לנצחונה של גרמניה״ ולכן לקחו ערבים מקרב ראשי הקהילות משמנן ומסלתן של אנשיה. גם בגרבולין נהגו כך ולקחו מספר יהודים כערבים וביניהם את זלמן יוסיל יעדוואַב, אשר לאשתו רייזל היתה מסעדה ליד הגשר של העיירה.

מסתבר שהיהודים אמנם שמחו למפלתם של הרוסים ובבוא הגרמנים לעיירה קיבלום היהודים בסבר פנים ידידותי. גרנו אז בבית שקומתו התחתונה היתה בנויה מאבן וזו שמעליה — מעץ. בקומה העליונה גרו אלימלך האכבערג ויענק׳ל בלאנק. בעת התקדמות הגרמנים לעבר העיירה כאשר הפגיזו אותה בתותחיהם והרוסים התחילו לסגת — עמד אלימלך ליד החלון וכאשר ראה שהגרמנים כבר נכנסו לעיירה ארז חבילה, ירד אלינו לקומה הראשונה וצעק בשמחה לאשתו: „ניעמצי!״ מלה זו דו־משמעות: בפולנית פירושה „גרמנים״ ואילו ביידיש היא מתחלקת לשתיים: „נעם צי״ — כלומר תקחי זאת. אבל השמחה לא ארכה הרבה והששון הפך ליגון. מהרה הוכיחו הגרמנים את פרצופם האמתי. אכן אבות נאמנים לצאצאיהם הנאצים. קלגסי וילהלם הפרוסי אסרו מיד את המסחר, החרימו את הסחורות שהיו בידי היהודים והוציאו אותן לגרמניה. הם הנהיגו הגבלות על מצרכי מזון ולחם אפשר היה להשיג רק לפי פנקסי נקודות. השוק השחור החל לפרוח, היהודים סיכנו את עצמם וסחרו עם הגרמנים, אבל רבים מהם נלקחו למאסר או אף הוצאו להורג. אין צורך לומר שחלק ניכר של היהודים איבד במסחר בלתי חוקי זה את כל כספו ורכושו.

פעם גילו הגרמנים אצלנו עשרה כיכרות לחם בתנור שאמי אך זה אפתה. הגרמנים החרימו את הלחם ולקחו את אבי למאסר של שבועיים. הם גילחו את זקנו, הלבישוהו בגדי אסיר והעבידו אותו קשות יחד עם אסירים אחרים גנבים ורוצחים. בעיניהם היה גנב ומבריח אותו פשע ואותו עונש.

המחסור והרעב הציק לנו מאוד ולא ידענו מאין תבוא עזרה. באה רייזל בעלת המסעדה, אשה טובת לב מאוד — וביקשה מאמי שאחותי צפורה תבוא ותעבוד אצלה במסעדה ותהיה לה כבת. אמא הסכימה. צפורה הלכה למסעדה, ואמנם התיחסה אליה רייזל כמו לבת וגם לנו היתה רווחה מסויימת. והנה אירע אסון מחריד. היה זה ביום שישי כ׳ בתמוז תרע״ז. יחיאל בנו של מנשה פארבער, עבד אצל הגרמנים וכדרכו בכל בוקר השכם, עבר גם באותו היום ליד המסעדה והפעם נכנס לאכול. מכיוון שהשעה היתה מוקדמת מדי ואחותי צפורה עדיין ישנה, לא רצתה רייזל להעיר אותה והיא בעצמה שירתה את יחיאל. והנה כאשר לקחה פח נפט ויצקה לכיריים בעת שהאש כבר בערה בהם, ניתזו ניצוצות אש אל הפח וזה

---

*) המאמר נתקבל במערכת לאחר שהוחלט להוציא את ספר גארוואלין. כעבור זמן נפטר המחבר. בינתיים נפטרה גם אשתו, חווה ובנם: ירחמיאל־דוד. יהא זכרם ברוך.

התפוצץ. האש אחזה בבגדיה של רייזל ונכוותה אנושות. גם אחותי ציפורה נכוותה קשה בכל חלקי גופה אך הרופאים שהוזעקו אליה הרגיעו אותנו ואמרו שאין מה לדאוג, והלוואי שמצבה של רייזל יהיה כמותה. אולם הרופא המחוזי, הגרמני בידרמאן רשע וסאַדיסט התערב וציווה שיש להעביר את שתי הפצועות לבית החולים הממשלתי ששמו יצא לדראון כי כל חולה הבא בשעריו אינו חוזר חי לביתו. באו איפוא שוטרים ולקחו בכוח את שתי הנשים לבית החולים, אשר מרבית חוליו היו חולי־טיפוס. הרופאים הגרמנים ציוו לגלח את שערותיה של אחותי למרות התנגדותה, עשו לה אמבטיה קרה ואח״כ סגרו את שתיהן בחדר ולא נתנו לאיש מבני משפחותיהן לבקר אצלן. כאשר אנחנו, אבי, אמי ואחי, ניסינו להיכנס בשערי בית החולים, גירש אותנו השוער בשוט ובמכות.

בשבת בבוקר הלכנו שוב לבית החולים בתקווה שאולי יתנו לנו להיכנס ולבקר אצל החולות, אך לשווא. בשער נתקלנו באחות רחמניה גרמנית ושאלנו לשלומן של הנשים. בציניות וברשעות השיבה האחות, שהאשה כבר מתה וגם הבחורה הצעירה תמות. ואמנם עוד באותו יום באחת בצהרים יצאה נשמתה של אחותי צפורה, מבלי שיכולנו לראותה בטרם מותה. מהזעזוע הגדול נחלה אבא והתיסר במחלתו כמה שנים עד ליום מותו בכ״א באלול תרפ״ח, בבית החולים בוורשה, ושם גם הובא למנוחות בבית העלמין שברחוב גנשה, ברובע 17, שורה 14, קבר 7.

אלו היו מעשיהם האכזריים של הגרמנים אבי־אבות הטומאה הנאצית. ובשנת תש״ב בחג הסוכות. באו צאצאיהם הרוצחים קלגסי היטלר והשמידו את כל בני משפחתי: את אמי שרה־ריבה, את אחותי פרידה עם בעלה, את אחותי ביילה פריל ואת אחי יהודה ומרדכי, הי״ד.

אני ניצלתי בע״ה, שכן שמונה שנים לפני כן בחג הסוכות תרצ״ד עזבתי את פולין ועליתי לארץ ישראל יחד עם רעייתי חווה. לבית שרפהרץ ממאטשעוויץ, ושני בנינו ירחמיאל־דוד ומשה־יצחק ובתנו הפעוטה: בת שמונה חדשים.

יעקב־מנשה ואשתו חוה ז״ל לפני עלייתם ארצה

אַלטער קליימאַן / כפר סבא

נאָטיצן פון גאַרוואָלין

א.

גאַרוואָלין געהערט צו די יינגסטע ישובים אין פוילן. לויט פוילישע אַרכיוון זאָל די שטאָט האָבן אַנטשטאַנען אויף די חורבות פון אַ פריערדיקן ישוב, וועלכער איז צעשטערט געוואָרן בעת אַ גרויסער שריפה. אין דעם געוועזענעם ישוב זאָלן זיך האָבן געפונען אַזש פיר הונדערט קאָוואַליעס. מען קאָן נישט אָננעמען די השערה וועגן דער צאָל קאָוואַליעס, ווי אַ מאָס פאַר דער גרייס פון יענעם אַמאָליקן ישוב. וואָלט עס געווען אַזוי — וואָלט די גרייס פונעם ישוב געווען פּראָפּאָרציאָנעל צו דער אָנגעבענער צאָל קאָוואַליעס — וואָלטן מיר עס געוווּסט, אָדער, לפּחות, פון אַזאַ „כרך" געהערט. די עקזיסטענץ פון דעם כרך איז אָבער אין גדר פון בלויזע השערות — און דאָס, איינציק אויפן סמך פון דער גוזמהדיקער צאָל קאָוואַליעס... ס'איז אָנצונעמען, אַז די אָנגעגעבענע צאָל קאָוואַליעס, ווען זי זאָל אַפילו זיין אַ ריכטיקע, איז אַנטשטאַנען אַ דאַנק דעם גרויסן פאַרקער־פונקט וואָס ס' האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט די געגנט פונעם ישוב אויף וועלכן ס'איז שפּעטער אויסגעבויט געוואָרן די שטאָט גאַרוואָלין.

גאַרוואָלין ליגט אויפן רעכטן ווייסל־ברעג און איז אַ קנופּן־צענטער, וואָס פאַרבינדט פוילן דורך אַ שאָסיי מיט לעמבערג — אַמאָליקע עסטרייכישע מדינה פון איין זייט, און פון דער צווייטער — מיט בריסק („ברעסט־ליטאָווסק"), רוסלאַנד. היות אַמאָל איז דער פאַרקער באַשטאַנען בעיקר פון פערד און וועגן, ווערט פאַרשטענדלעך די ריזיקע צאָל קאָוואַליעס אינעם ישוב. מהאי טעמא איז גאַרוואָלין געווען באַקאַנט אויך מיט דער גרויסער צאָל פערד־שטאַלן אירע.

ב.

אין מיינע צייטן איז די אָרטיקע קריסטלעכע באַפעלקערונג באַשטאַנען בעיקר פון מיטלשטאַנד; זי איז געווען קאַטויליש־פרום און געהערט על־פי־רוב צו דער נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטישער פּאַרטיי, די אַ"ג „ענדעציע" — די מייסטנס אַנטיסעמיטישע פּאַרטיי אין פוילן. די צאָל קריסטלעכע פאַמיליעס אין שטאָט האָט דערגרייכט ביז 1000; די יידישע — ביז 650 משפחות, ד"ה אַז די קריסטן זענען געווען אין אַן איבערוויגנדיקער מערהייט לגבי די יידן. דער מצב פון די יידן איז דערביי געווען נישט קיין לייכטער. נאָך שווערער איז געוואָרן דער מצב נאָכן אַנטשטיין פונעם אומאָפּהענגיקן פוילן (1918/19). דאָס מוניציפּאַלע וואַל־געזעץ איז געוואָרן צוגעשניטן אַזוי, אַז מ'האָט די נאָענטע אַרומיקע דערפער מוניציפּאַל צוגערעכנט צו דער שטאָט. די יידישע מינדערהייט האָט אין רעזולטאַט פון דעם געזעץ נאָך מער זיך איינגעשרומפּן און איר פאַרשטייערשאַפט אין שטאָט־ראַט איז געפאַלן צו אַ מינימום. דאָס האָט גורם געווען, אַז יעדער פאַרשלאַג, וואָס האָט געצילט פון פאַרבעסערן די יידישע לאַגע, איז דורך דער קינצלעך־געשאַפענער קריסטלעכער מערהייט לייכט און ברוטאַל אָפּגעוואָרפן געוואָרן.

דער עיקר־פּרנסה־קוואַל פון דער גאַרוואָלינער קריסטלעכער באַפעלקערונג איז באַשטאַנען אינעם אויסאַרבעטן שעפּסן־פעל און מאַכן פון דעם פעלצן, וועלכע זענען שפּעטער פאַרקויפט געוואָרן אויף די מערק פון לענטשנע און לוויוויטש. פון די דאָזיקע גאַרבערייען און אויך פון דער גרויסער צאָל חזירים, וואָס די שטאָטישע גויים פלעגן האָדעווען לרוב, האָט זיך איבערן שטעטל געטראָגן אַ ריח, וועלכער האָט זיך געלאָזט „הערן" פון גאָר ווייט... נאָך מער איז גאַרוואָלין געווען פאַרפעסטעט פונעם „גייסטיקן" ריח — דעם אַנטיסעמיטיזם. אַזוי אַרום האָט דאָס יידישע גאַרוואָלין, אין פאַרגלייך מיט אַנדערע קהילות אין פוילן, געלעבט אַ גלות בתוך גלות...

ג.

אויב גאַרוואָלין, ווי שוין דערמאָנט, האָט געהערט צו די יינגסטע שטעט אין פוילן, איז דער יידישער ישוב אירער געווען נאָך יינגער. אין מיינע צייטן האָט די עלטער פונעם ישוב — זיין אָנהויב — זיך גערעכנט 80—90 יאָר. דער ערשטער רעליגיעזער פאַרשטייער פון דער נאָר־וואָס געגרינדעטער קהילה איז געווען מיין עלטער־זיידע, ר' עקיבא נטע גלאַטשטיין; ער איז געווען דיין, שו"ב און מוהל, בעל תפילה און בעל קורא. ר' עקיבא איז געבוירן אין זשעלעכאָוו און געשטאָרבן אין גאַרוואָלין, פון אַן עפּידעמיע, אין עלטער פון עטלעכע פערציק יאָר.

צו דער כאַראַקטעריסטיק און צדקות פון דעם דאָזיקן יידן, וועט זיין נישט איבעריק צו דערמאָנען דעם פאַקט פון אַדאָפּטירן דורך אים און זיין ווייב דעם דעמלט אין גאַרוואָלין זיך אַרומוואַלגערנדיקן קיילעכיקן יתום מיט אַ פאַרלאָזענעם, אומהיילבאַרן פאַרך. זיי האָבן דאָס יינגל אַריינגענומען צו זיך אין שטוב, אויסגעהאַלטן אים במשך יאָרן מיט אַלע הצטרכותן און מיט די אייגענע הענט טאָג־טעגלעך אים געוואַשן און געשמירט מיט זאַלבן אַזוי לאַנג ביז זיי האָבן אין גאַנצן אים אויסגעהיילט פון דער דאָזיקער מיאוסער קרענק. דעם דאָזיקן יתום, גרשן, האָב איך נאָך געקענט. ער איז געווען דער פאָטער פון משה גרשונס דעם שניידער. משה גרשונס איז געווען פּרנס אין גאַרוואָלין.

נאָך דער פּטירה פון עקיבא נטע האָט גאַרוואָלין אויפגענומען — אויך נאָר אַלס דיין — ר' מאיר דיין (מיין מאַמעס אַ פעטער). ר' מאיר איז געווען אַ גרויסער קפּדן. וועגן אים ווערט דערציילט, אַז ער פלעגט צוריקוואַרפן דאָס פּסק־געלט צו די צדדים — אויב אַפילו איין צד נאָר האָט נאָך דער

דין־תורה אַרויסגעוויזן אומצופרידנקייט פונעם פסק־דין. צו־זאַמען מיטן דיין, האָט גאַרוואָלין אויפגענומען אַלס שוחט מיין זיידן (פון מוטערס צד) ר' פנחס דוד. בשייכות מיטן זיידן האָט מיין טאַטע מיר דערציילט אַ מעשה שהיה, וואָס דער מוסר־השכל אירער איז געווען, אַז מען טאָר נישט האָבן קיין פאַרטרויען צו די סוחרים פון מעל אויף מצות־שמורה, וועלכע זענען בדרך־כלל גרויסע אָרעמע לייט און קוקן אויס אויף דעם ביסל פּרנסה פון מעל אַ גאַנץ יאָר. ס'איז מוטל בספק, צי וועט פון זיי קאָן ביישטיין דעם נסיון־הפסד, וואָס איז פאַרבונדן מיטן איבערפירן שמורה־מעל פון מיל אַהיים בעת אַ רעגן... און דאָס איז די מעשה:

איין מאָל, פאַרטאָג, בעת אַ שטאַרקן גאָס־רעגן — ממש אַ מבול, האָט מיין פאָטער געזען פאַרבייפאָרן אַ וואָגן מיט מעל. דאָס מעל איז געווען איבערגעדעקט מיט עטלעכע צעריסענע דורגעווייקטע פון רעגן זעקלעך. אים איז איינגעפאַלן נאָכצוגיין נאָכן וואָגן זעען צי דאָס מעל געהערט נישט אַמאָל צו דעם סוחר, דעם באַקאַנטן חסיד, ביי וועלכן נישט בלויז ער, מיין פאָטער, נאָר אַפילו דער רבי קויפט נאָר ביי אים מעל אויף מצות־שמורה. צוקומענדיק אויפן אָרט, האָט ער געטראָפן דעם סוחר לויפן הין און צוריק, מיטן קאָפּל אויפן קאָפּ, אַראָפּ־כאַפּנדיק פונעם וואָגן איין זעקל מעל נאָכן צווייטן. דער טאַטע האָט אים אַ פרעג געטאָן:

— זאָג נאָר, צי טאַקע פון דעם מעל וועסטו דאָס פאַרקויפן אויף מצות־שמורה, נאָך דעם ווי ס'איז אַ גאַנצע נאַכט געפירט געוואָרן פון מיל אַ הער אין אַזאַ גאָס־ו־עגן?..

— שוויג! — האָט אים דער חסיד געענטפערט — פאַר דיר האָב איך אַנדער מעל!..

פון דעמאָלט אָן האָט מיין פאָטער אויפגעהערט עסן מצות־שמורה. אָבער דער זיידע, ר' פנחס דוד, האָט נישט געקאָנט מוותר זיין אויף דער מצווה און פלעגט ברענגען מעל פון זיין ברודער, מרדכי־אלעזר, וואָס איז געווען שוחט אין פאַריסאָוו. נאָכן מעל פלעגט ער גיין צופוס קיין פאַריסאָוו, 20 קילאָמעטער אַהין און צוריק. בעת איינעם אַזאַ גאַנג האָט מיין זיידע זיך פאַרקילט און געשטאָרבן.

דעם ערשטן רב, יעקב מנחם, האָט גאַרוואָלין אויפגענו־מען נאָך דער פּטירה פון ר' מאיר דיין. ר' יעקב מנחם פלעגט אַרומגיין זומער און ווינטער אין איין און דעם זעלבן מלבוש — אַזאַ אָרעמאַן איז ער געווען. ער פלעגט אָפּריכטן נאַכט ביי נאַכט חצות און אָפּט זיך אונטערגעלייגט צוקאָפּנס אַ שטיין, כדי נישט צו פאַרשלאָפן זמן חצות. אַחוץ וואָס ער האָט אַליין זיך געפּייניקט מיט תעניתים און סיגופים, האָבן אים נאָך געוויסע קהל־לייט געפּייניקט ביז יאוש. אַזוי האָט אַמאָל ביי נאַכט ר' יעקב־מנחם אויפגעריסן דאָס ארון־קודש און מוסר־דין געווען לשמים...

נאָך ר' יעקב מנחם איז אין גאַרוואָלין אויפגענומען געוואָרן אַלס רב דער שפּעטערדיקער קאָלושינער רבי, ר' מאיר־שלום — אַ ברודער פונעם פאַריסאָווער רבי, ר' יעקב צבי, און אייניקל פונעם ייד־הקדוש פון פּזשיסכע. אַחוץ רב און רבי איז ר' מאיר שלום געווען אַ גרויסער למדן און אַ ייד אַ חכם.

ד.

פאַר דער גרייס פונעם יישוב איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס ביי שו"ת א"א דאָקומענטן, אין וועלכע מען האָט באַדאַרפט אָנגעבן אַן אַדרעס, האָט מען זיך באַנוצט מיט דער צושריפט: „גרבולין הנמצא סמוך למינטנה". דאָס דאָרף מיענטנע איז דעמאָלט געווען אַ באַקאַנטער יידישער ישוב. נאָך פאַרן גרינדן פון דער קהילה, האָבן גאַרוואָלינער יידן געמוזט גיין שבת צום דאַווענען קיין מיענטנע. גאַרוואָלין אַליין האָט נישט געהאַט קיין מנין יידן. אַפילו שוין אין מיין צייט, געדענק איך, אַז בערך 70 פּראָצענט יידן אין גאַרוואָלין האָבן געשטאַמט פון דער פרעמד. מיר דוכט זיך, אַז אויך די 30 פּראָצענט איינגע־בוירענע האָבן געשטאַמט פון די אַרומיקע דערפער. וועגן דעם זאָגן עדות די צונעמענישן, ווי, למשל, משה לייב מיענט־נער, יודל סאַלבינער, יאָסל רעמבקאָווער, גאָדל לאַנקער, יצחק לעשטשינער, יאַנקל גערקער אדג"ל

אַן אינטערעסאַנטער טיפּ איז געווען דער אַלטער פיניע סאַמאָזשאַנדקער: אַ הויכער, פעסט־געבויטער ייד, מיט אַ שיינער, רויטער באָרד און שמעקעדיקן ציגאַר אין מויל; זיין שטרענגע ריינקייט און דאָס מילדע באַנעמען זיך מיט מענטשן פלעגט דערמאָנען אין אַ גוטן פּוילישן פּריץ. אַזוי פלעגט ער דעם מלמד פון זיין זון, ביי וועלכן אויך איך האָב געלערנט, מוסיף זיין יעדעס מאָל אַ פּאָר קערבלעך צום אָפּגערעדטן שכר־לימוד. געהאַנדלט האָט ער מיט וואַלד וואָס ער פלעגט אָפּקויפן ביים סאַמאָזשאַנדקער פּריץ. ער האָט אויך געוווינט אין דאָרף... אַזוי אויך האָט דער „סאָקאָלאָווער־שוסטער" געשטאַמט פון דאָרף סאָקאָלאָוו. און כמעט אַלע קצבים, באַ־זונדערס יענע וואָס פלעגן האַנדלען אַ קעלבל, אַ שעפּסל האָבן געשטאַמט פון די אַרומיקע דערפער. די אַלע האָבן זיך באַזעצט אין גאַרוואָלין נאָך דעם ווי די שטאָט האָט זיך אַנטוויקלט אין אַ צענטער.

*

אונטער דער צאַרישער הערשאַפט איז דער יידישער עול־פּרנסה נישט געווען אַזוי גרויס ווי אונטערן באַפרייטן, אומאָפּהענגיקן פּוילן. ווי שוין דערמאָנט, איז גאַרוואָלין געווען אַ קנופּן־פּונקט. דורך גאַרוואָלין האָבן זיך געקרייצט די וועגן: רוסלאַנד — עסטרייך. האָט די צאַרישע מאַכט דערהויבן די שטאָט צו אַ פּאָוויאַט (קרייז־שטאָט), מיט אַ גרעסערער צאָל פּאָליציי און באַאַמטע. אין גאַרוואָלין איז אויך געשטאַנען דאָס קאַוואַלעריע־פּאָלק, מיט זיינע אָפיצירן און נאַטשאַלסטוואָ. איז דאָס אַלץ געווען אַ פּרנסה־קוואַל. ס'האָבן זיך געמערט אַלערליי פּאַדריאַטשיקעס: פון פלייש; פון היי און האָבער; פון נאַפט, האָלץ און קוילן. יידן האָבן אַפילו צוגעשטעלט פּאַפּיראָסן פאַר די אָפיצירן. עס זענען אויך געווען באַזונדערע א"ג מיליטער־שניידערס, ד"ה שניידער וואָס האָבן געאַרבעט אויסשליסלעך פאַרן מיליטער. אַזוי אויך שוסטערס. געווען נאָך אַנדערע בראַנזשעס און צעכן, וואָס האָבן דירעקט, צי אומדירעקט געצויגן זייער חיונה פון פּאָלק.

ביי פּוילן האָבן די אַלע צושטעלער־פּאַדריאַטשיקעס נישט געהאַט קיין דריסת הרגל צום פּאָלק און צו אַלע אַנדערע מלוכהשע און קאָמונאַלע אינסטיטוציעס. זיי זענען פאַרביטן געוואָרן דורך פּאָליאַקן. עס זענען אויך אַנטשטאַנען פּוילישע געשעפטן מיט דער באַקאַנטער פון יענער צייט לאָזונג: „סוואָי דאָ סוואָגאָ" וואָס דאָס האָט געמיינט: נישט קויפן ביי יידן. ביי די גאַרוואָלינער יידן האָבן שנעל אויסגעטרוקנט די פּרנסה־מקורות.

*

על־פּי־רוב האָט דאָס יידישע גאַרוואָלין געהערט צום מיטלשטאַנד. אמת, געווען אייניקע רייכערע יידן, אָבער ווייניק. זיי האָבן זיך געלאָזט איבערציילן אויף די פינגער.

דאָס זענען געווען די אייגנטימער פון די געציילטע גרעסערע געשעפטן פון שניט, גאַלאַנטעריע, אייזנוואַרג, הויז־כלים און קאָלאָניאַל. בדרך כלל אָבער, איז דער מסחר באַשטאַנען פון קליינהאַנדל. געווען אַ גרעסערע צאָל באַלמעלאָכעס: שניי־דערס, שוסטערס, היטלמאַכערס, בעקערס, קצבים, קאָוואַליעס, בלעכערס אד״גל. געווען אויך אַזעלכע קליינהענדלער וואָס פלעגן קויפן אויפן מאַרק אַ קערצל ווייץ אָדער ברענגען אויף די פּלייצעס פון דאָרף אַ קעלבל, אַ שעפּסל. באַלעגאָלעס וואָס פלעגן פירן פון וואַרשע, לובלין א״אַנד ערטער לאָדונג פאַר די אָרטיקע סוחרים. געווען מאַרק־פאָרערס, וועלכע פלעגן פירן אויף די מערק שניט, צעלניק, טיכער און וועש פאַר די פויערים. אויך אַ טייל האַנטווערקער פלעגט פירן אויף די מערק זיין פאַרטיקע פּראָדוקציע.

ה.

דאָס קולטור־לעבן האָט אין יענע טעג זיך קאָנצענטרירט צווישן די פיר ווענט פון בית־מדרש. מען פלעגט לערנען אין דער פרי און נאָך מנחה־מעריב. געלערנט האָבן סיי בחורים, סיי עלטערע יידן. אַ ביסל שפּעטער האָט דאָס בית־מדרש שוין אָנגעהויבן פוסטעווען. געלערנט האָט מען נאָך בעיקר אין גערער שטיבל. אויך אין די אַנדערע שטיבלעך האָט מען געלערנט צו ביסלעך. פון אַ יידישער אָדער העברעישער צייטונג — לית מאן דכר שמיה... כ׳געדענק, ווען צו חיים־יאָסל נגידס איידעם איז אַ מאָל אָנגעקומען די „הצפירה״, האָט מען געקוקט אויף אים מיט חשד... אין 1912, בעתן בונט פון די באַלקאַן־פעלקער קעגן טערקיי, האָב איך אַמאָל פאַר־געלייענט פאַר מיין פאָטער אַ צייטונג, האָט אַ פאַרבייגייענדי־קער ייד געמוסרט מיין טאַטן, הלמאי ער לאָזט מיך לייענען צייטונגען... ס׳פלעגט טרעפן אַ פּאָדריאַטשיק זאָל איבער דערציילן נייעס וואָס ער האָט געהערט פון די רוסישע אָפיצירן פונעם פּאָלק, אָדער וואָס ער אַליין האָט געלייענט אין אַ רוסי־שער צייטונג און אַפילו זי מיטגעברענגט אין בית־מדרש אַריין. אַ רוסישע צייטונג איז אַליבא דכולי עלמא געווען כשר... מיט צוויי יאָר שפּעטער, נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, פלעגט מען שוין לייענען צייטונגען, נאָר אין קליינעם מאַסשטאַב. דער צייטונג־פאַרשפּרייטער איז געווען אברהם וואָדקי. נאָך שפּעטער, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע, האָט זיך מיטן פאַרקויף פון דער פּרעסע פאַרנומען אַ חסידישער ייד און ער האָט שוין באַוויזן צו פאַרקויפן ביי הונדערט עקזעמפּלאַרן טעגלעך.

★

ביזן אויפקום פון פאַרטייען אויף דער יידישער גאַס, איז דאָס בית־מדרש געווען דאָס איינציקע אָרט, ווו יידן האָבן זיך געטראָפן און צוזאַמען דורכגערעדט די נייעס פון טאָג, דערציילט זיך אַ גוטן וויץ אָדער סתם זיך אַראָפּגערעדט פון האַרצן, באַפרייענדיק זיך אַ מינוט פון די זאָרגן און האַרץ־קלעמענישן. אין אַ געוויסער מאָס איז דאָס בית־מדרש געווען דער בליץ־אָפּלייטער פונעם גרויען, אַלטעגלעכן, אָפּטמאָל אומדערטרעגלעך־שווערן יאָך פונעם יידישן קיום; פון דער אייביק־נאָגנדיקער שאלה: „וואָס ווייטער?״... אין בית־מדרש פלעגן אויך געבוירן ווערן פּראָיעקטן, אויפטוען לטובת הכלל, לטובת פאַרשידענע וווילטעטיקע צוועקן, וואָס גאַרוואָ־לינער יידן האָבן דורכגעפירט מיט דער ברייטער האַנט. אַזוי אַרום איז דאָס בית־מדרש געוואָרן דער צענטער פון יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן.

ו.

כמעט הונדערט פּראָצענט פון די יידן אין גאַרוואָלין זענען באַשטאַנען פון חסידים. געווען פאַרשידענע מינים חסידים: גערער, אַלעקסאַנדערער פּאָריסאָווער, קאַלושינער, וואָרקער, זשעלעכאָווער, קאָזשעניצער, ראַדזינער א״אַנד. קיין מתנגדים זענען אין גאַרוואָלין נישט געווען. אַזוי אַרום האָט גאַרוואָלין אויסגעמיטן מחלוקתן צווישן די ביידע טיילן יידנטום —

אַ גרופּע
פון „החלוץ״
אין גאַרוואָלין

צווישן חסידים און מתנגדים — מחלוקת כאַראַקטעריסטישע פאַרן רוב יידישע קהילות אין פּוילן. דאַכט זיך, אַן אידיליע פון משיחס צייטן. אָבער — טלית שכולה תכלת? — אויך גאַרוואָלין איז געווען בבחינת אליה וקוץ בה... אויך דאָ האָט אַ מאָל דער שטן פון מחלוקת אויסגעפּרווּווט זיין מאַכט. און דווקא צווישן די חסידים גופא. דאָ האָט מען זיך אַרומגעריסן נישט וועגן נוסח התפילה, אויך נישט וועגן פאַסטן בה״ב. און אַפילו נישט וועגן אַ „ויצמח פורקנה״ — אַן עיקר אין דער אייביקער מחלוקה צווישן חסידים און מתנגדים, נאָר גאָר צוליב כבוד און ענלעכע זאַכן, וואָס זענען מיר באַקאַנט ווי מיין אייגענע האַנט: נהירין לי שבילי דגרבולין... אָבער נישט איך וויל און נישט איך מעג וועגן דעם שרייבן. איך וויל נישט אויפרייסן קיין אַלטע ווונדן. עס זענען נאָך איצט פאַראַן קינדער אָדער אייניקלעך פון אָט די אַלע גורמים. „אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה?״ — — —

ז.

עס וועט אפשר קלינגען פּאַראַדאָקסאַל, ווען איך וועל זאָגן, אַז דער זיכערקייטס־מצב פון די יידן אונטער דער ממשלה פונעם צאַריזם איז געווען אַ פּיל־בעסערער איידער אונטער דעם באַפרייטן פּוילן. וויפל די רוסן, — מיט זייערע פּורישקעוויטשעס און „נאָוואָיע־ווּרעמיאַ״, וואָס האָבן זיך נישט געקאַנט פאַרשעמען קעגן די שפּעטערדיקע, אונדז אַזוי טרויעריק־באַקאַנטע „פעלקישער בעאָבאַכטערס״ און „שטורמערס״ פון די געבעלסעס און שטרייכערס י״ש, — האָבן נישט פיינט געהאַט די יידן, האָבן זיי דאָך געטראָגן אַ גרעסערע שנאה צו די פּאָליאַקן, און פאַרקערט — די שנאה פון די פּאָליאַקן צו די רוסן איז געווען שטאַרקער ווי צו יידן. באַזונדערס האָט די תשוקה צום קלאַנג פונעם צאַרישן זילבערנעם קערבל אַ סך מאָל גובר געווען ביי די רוסן אַלע אַנדערע חשבונות און געפילן. דאָס דאָזיקע אויסגעפּרווּווטע מיטל פון כופר־נפש, האָט נישט איין מאָל אָפּגעראַטעוועט יידן פון אַ זיכערן פּאָגראָם.

איך געדענק בלויז איין פאַל, ווען ס׳האָט געדראָט גאַרוואָלינער יידן אַ פּאָגראָם. געווען איז עס אין 1915, בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה; ווען דער טרויעריק־באַרימטער ניקאָלאַי־ניקאָלאַיעוויטש איז געווען הויפּט־קאָמאַנדיר און די דייטשן האָבן פאָרסירט די ווייסל ביי גאַרוואָלין. מ׳האָט די גאַנצע צייט פון דער מלחמה מורא געהאַט פאַר אַנפאַלן מצד די קאָזאַקן. דאָס מאָל אָבער, בעתן לעצטן צוריקטריט פון די רוסן, האָט מען זיך געשראָקן פאַר אַ פּאָגראָם ממש. בלויז אַ דאַנק דעם כאַבאַר וואָס עס האָט דעמאָלט באַקומען דער פּאָליציי־נאַטשאַלניק איז אויסגעמיטן געוואָרן דער דערוואַרטער פּאָגראָם. ער מיט זיינע פּאָליציייטע זענען פאַרבליבן אין שטאָט און געהיטן זי ביזן סוף פונעם צוריקטריט...

אונטער די פּאָליאַקן געדענק איך צוויי פאַלן, ווען פּאָגראָמען זענען געהאַנגען איבער גאַרוואָלין ווי בלוט־כמאַרעס — נאָר־נאָר זיך אַראָפּצולאָזן... דער ערשטער פאַל:

אַ קריסטלעכער קצב איז געקומען אין שעכטהויז אָפּשינדן אַ בהמה. נישט ווייט פון אים האָט אויך געאַרבעט אַ יידישער קצב. די צוויי האָבן זיך צעקריגט. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ געיעג — דער ייד האָט נאָכגעיאָגט דעם קריסט *) דער קריסט איז געפאַלן אַ טויטער. ער איז געווען דורכגעשטאָכן. קלאָר, דער ייד האָט אים דערשטאָכן. אין שטאָט, ווי דער שטייגער, האָט זיך אויפגעהויבן אַ געוואַלד: „יידן הרגענען קריסטן״... ס׳האָט גלייך געהערשט אַ פּאָגראָם־שטימונג. געדענק איך, אַז די שרעק אין אונדזער שטוב איז געווען באַזונדערס גרויס. קריסטן האָבן אָנגערעדט די מוטער פונעם הרוג, אַז זי זאָל אַריינשלעפּן אין דעם עסק אויך מיין טאַטן, דעם שוחט, ווי אַ שותף צום מאָרד. ובכן, מיין טאַטע זאָל האָבן כלומרשט געזאָגט דעם בחור, ער זאָל הרגענען איר זון. דער ציל איז געווען אַ קלאָרער: צו פאַרוואַנדלען דעם צופעליקן מאָרד ווי אַ רעזולטאַט פון אַ פּערזענלעכער קריגעריי — אין אַ כלל ישראל־מאָרד, אויסגעפירט דורך יידן לגבי אַ קריסט. מיט איין וואָרט: אַן עלילת־דם. כ׳געדענק ווי מיין מאַמע איז געלאָפן מיט אַ געוויין צו דער קריסטן — די מוטער פונעם הרוג — בעטן זי, נישט אַריינצומישן אין דעם ענין דעם טאַטן...

אויפן פּראָצעס, האָט דאָס געריכט אויפן סמך פון עדות־דערקלערונגען, קריסטן ווי יידן, פעסטגעשטעלט, אַז בעת דער יידישער „רוצח״ האָט גענומען נאָכיאָגן זיין פאַרפאָלגער האָט ער פריער דאָס מעסער אַוועקגעלייגט. דאַקעגן דער קריסט, דער „פאַרפאָלגטער״, האָט ביים אַנטלויפן יאָ געהאַלטן זיין מעסער, און פאַלנדיק — זיך דורכגעשטאָכן מיטן אייגענעם מעסער... דער ריכטער (אַ קריסט) האָט פון דעסטוועגן פאַראורטיילט דעם ייד צו 7 יאָר טורמע **).

אין שטאָט האָט מען געלויבט די חכמה פונעם ריכטער. דער שווערער אורטייל האָט, אַזוי צו זאָגן „אַרויסגענומען דעם ווינט פון די זעגלען״... דורך דעם אורטייל איז אויסגעמיטן געוואָרן אַ פּאָגראָם אויף יידן.

נאָך אין איין פאַל איז געוואָרן אויסגעמיטן אַ פּאָגראָם ממש אין דער לעצטער מינוט. דאָס איז געווען אין דער צייט פון דער פּויליש־באָלשעוויסטישער קריג, בעת די פּאָליאַקן האָבן צוריק אָפּגענומען גאַרוואָלין (דאַכט זיך אין 1920). די אַזוי גערופענע „פרידלעכע״, ציווילע באַפעלקערונג האָט דווקא געוואָלט נקמה נעמען פון די יידן צוליב זייער כלומרשטער צופרידנקייט מיטן דעראָבערן גאַרוואָלין דורך די באָלשעוויקעס. מ׳האָט אויך אויסגענוצט דעם פאַקט וואָס איין ייד האָט עפנטלעך דערקלערט זיין פריינדשאַפט מיט די באָלשעוויקעס. איין ייד האָבן די פּאָליאַקן תיכף דערשאָסן. זיי האָבן זיך אָבער געגרייט „דערלעדיקן״ אויך די איבעריקע...

אַ דאַנק צוויי מענטשן, וואָס האָבן זיך דעמאָלט איינגעשטעלט פאַר די יידן, איז דער פּאָגראָם אין דער לעצטער מינוט אויסגעמיטן געוואָרן. די צוויי זענען געווען: ד״ר שווענצקי און איינער אַ משומד, וואָס פלעגט זיך אַרומטראָגן מיט אַ גרויסן צלם אויפן האַלדז, זיי האָבן געטענהט מיט די אינספּיראַטאָרן פונעם פּאָגראָם:

— מיט גאַרוואָלינער יידן וועט איר נאָך נישט אומברענגען אַלע יידן פון גאַנץ פּוילן... צי לוינט עס צוליב איין שטעטל יידן צו ברענגען חרפה אויפן נאָר־וואָס באַפרייטן פּוילן? — — —

*) אין די זכרונות פון דעם מחברס ברודער, משה קליימאַן, ווערט דער זעלבער פאַל דערציילט אין אַ פאַרקערטער ווערסיע: דער קריסט האָט נאָכגעיאָגט דעם ייד (רעד).

**) אין דער ווערסיע פון משה קליימאַן האָט ער באַקומען נאָר 3 יאָר תפיסה (רעד).

✶

אין „נאָרמאַלע״, רויִקע צייטן פלעגן יידן אָפט פאַרגעסן, אַז פאַר די קריסטן זענען מיר נאָר יידן — און נישט קיין מענטשן. בלויז געוואַלט־אַקטן קעגן יידן פלעגן אונדז דער־מאָנען וועגן דעם... פון צייט צו צייט פלעגט פאַסירן עס זאָל ווער אויפרייסן די טיר פון בית־מדרש מיטן רוף:

— יידן, שיכורע גויים אין גאַס שלאָגן יידן...

כהרף עין פלעגט דאָס בית־מדרש זיך אויסליידיקן... אַוודאי האָט דאָס נישט פאַסירט יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק. אַנדערש, וואָלט דאָך בכלל נישט מעגלעך געווען צו עקזיסטירן.

געווען אויך פאַלן, ווען צוויי־דריי יידישע קצבים אָדער טרעגער פלעגן צעטרייבן אַ מאַרק מיט פויערים און אַגוואַרפן אויף די „מעשטשאַנעס״ אַ שרעק וואָס זיי האָבן פאַרגעדענקט חדשים און יאָרן...

ח.

די יידן פון דער סביבה פלעגן קוקן אויף גאַרוואָלינער ווי אויף גרויסשטאָטישע. ווי סקוקט די פּראָווינץ אויפן צענטער. זיי האָבן געהאַלטן, אַז מיר קליידן זיך שענער, זענען אינטע־ליגענטער, קלוגער און ווייסן מער וואָס עס טוט זיך אויף דער וועלט. געווען אפשר אין דעם אַ שמץ אמת. צוליב דער נאָענטער שכנהשאַפט מיט די גויים, האָט מען געמוזט האַמעווען געוויסע אימפּולסן, וואָס מען טוט עס נישט צווישן אייגענע. אַזוי האָט מען געמוזט זיין געהיטן מיט איבעריקע רייד... אויך די האַלטונג האָט געמוזט זיין אַ קאָרעקטע. גאַרוואָלינער יידן זענען געווען נענטער צו די אָפיציעלע אינסטיטוציעס איידער די יידן פון דער סביבה — און אויך דאָס האָט מתחייב געווען צו עפּעס... דער פאַקט, וואָס דאָס גאַרוואָלינער יידנטום האָט געשטאַמט פון יידן פון פאַרשידענע מקומות, האָט אויך אפשר גורם געווען צו אַ געוויסער שטייפ־קייט, אָפּגעפרעמדקייט אין די קעגנזייטיקע באַציאונגען צווישן די יידן גופא. פון דער צווייטער זייט אָבער — האָט דווקא די כלומרשטע דערווייטערטקייט זיך אויסגעווירקט פּאָזיטיוו, אינעם זין פון די נישט־געזונטע „טראַדיציעס״ פון כבוד און ייחוס, מיט וועלכע ס׳זענען געווען אַזוי רייך די אַנדערע ישובים אין פּוילן.

נישט געקוקט אויף דעם — און אפשר דווקא אַ דאַנק דעם האָט גאַרוואָלין זיך אויסגעצייכנט מיט אייגנאַרטיקע טראַדיציעס, באַזונדערס מיט די טראַדיציעס פון אירע וווילטעטיקע אינסטיטוציעס און חברה׳ס, וועלכע גאַרוואָלינער יידן פלעגן שטיצן מיט דער ברייטער, אָפענער האַנט, און מיט דער הילף פאַרן פּרט, פאַרן יחיד, ווען ער איז געווען אין נויט. דאָס איז בולט געקומען צום אויסדרוק בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די רוסישע מיליטערישע מאַכט האָט אַרויסגעטריבן די יידן פון דער גאַנצער לענג פונעם ווייסל־ברעג און אַרום דער פעסטונג „איוואַנגאָראָד״. גאַרוואָלינער יידן פלעגן זיך טיילן מיט היימלאָזע נישט בלויז מיטן דאַך איבערן קאָפּ, מיטן בעט, נאָר אויך מיטן לעצטן ביסן...

✶

פאַר מיין פאַרלאָזן גאַרוואָלין האָט זיך דאָרט אָנגעהויבן אויספּיקן אַ יוגנט וואָס האָט געשטרעבט און געחלומט וועגן אַן אַנדער לעבן. שפּעטער האָט די יוגנט אויך מיטגעריסן דעם עלטערן דור. דער איינציקער בשותפותדיקער ציל זייערער איז געווען — ארץ ישראל.

געווען אַ יידיש גאַרוואָלין, וואָס האָט געלעבט, געשטרעבט, געוויטיקט, אַ מאָל — אויך געפרייט זיך... חבל על דאבדין!.

אַ פאָלקס־שולע אין גאַרוואָלין

מאיר ברוקאַזש / וויטעבסק

דאָס איז פאָרגעקומען

...דער וואָס האָט געקאָנט דורכלעבן,
דאַרף האָבן כּוח צו פאַרגעדענקען אַלץ.

א. הערצען

דער זומער פון 1920־סטן יאָר איז געווען אַ הייסער.

די זון ברענט אומברחמנותדיק, די ערד אַ פאַרשמאַכטע, האָט געלעכצט נאָך אַ טראָפּן וואַסער און פון דער טריקעניש זיך געשפּאָלטן, ווי די ליפּן ביי אַ מענטשן, וואָס ברענט פון גרויסער היץ. דאָס גראָז איז פרי געל און פאַרוועלקט געוואָרן, די לאָנקעס האָבן פאַרלוירן זייער דערפרישנדיקע גרינקייט.

שוין וואָכן אַז ס'גייט ניט קיין רעגן. מענגעס המונים, מיט גל־חים בראש, ריכטן אָפּ תפילות. איבער פעלדער ציען זיך מאָנאָטאָנע ניגונים און איבער די מתפּללים פלאַטערן שוואַרצע פענער מיט צלמים. די לופט איז אָנגעזאָפּט מיט א שווערער אומרויקייט.

אין דער צייט איז דער שאָסיי וואַרשע־לובלין שטאַרק באַלעבט. אין וואָלקנס גרוי־עסנדיקער שטויב טראָגן זיך טראַסקנדיק קאַטשען, פורלעך, מיליטערישע אַבאָזן — דאָס אַנטלויפן פריצים, טשינאָווניקעס, אָסאַדניקעס פאַר די מיליטער־טיילן פון דער אָנגרייפנדיקער רויטער־אַרמיי. מיט יעדן טאָג ווערט די בהלה אַלץ גרעסער און גרעסער.

דער גאַנצער ערב־רב טראָגט זיך אין פּחד אויף יענער זייט ווייסל.

אַרום דעם צענטן אויגוסט איז שוין לובלין פאַרנומען פון דער רויטער־אַרמיי. אין גאַרוואָלין הייבן אָן עוואַקויִרן זיך די פּאָוויאַטאָווע אַנשטאַלטן, די פּאָליציי. אין שטאָט איז טומל־דיק. ס'ווערט געשאַפן אַ פּריוווּיליקע מיליץ בראש מיטן דאָקטער שוויענצקי.

מיט עטלעכע וואָכן פריער, איידער די רויט־אַרמיי איז אַריין קיין גאַרוואָלין, האָט זיך אין שטעטל באַוויזן אַ ברייט־ביניקער מענטש, ניט קיין הויכער אין אַ בלויען אַרבעטער־רעקל. אָפט פלעגט ער זיך דרייען אויפן שאָסיי ווו ס'שפּאַצירט די יוגנט. ער האָט אַרויסגערופן ביי אונדז אַ חשד, אפשר איז דאָס אַן אַגענט פון דער דעפענסיווע?

אַרום צענטן־צוועלפטן אויגוסט האָבן זיך אָנגעהויבן באַ־וויזן אָפּטרעטנדיקע מיליטערישע טיילן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן ראַבעווען, דורכפירן עקסצעסן. מען האָט געשניטן יידי'שע בערד, איזדעקעוועט זיך. אויף דעם „פראָנט" האָבן זיך אויסגעצייכנט האַלערטשיקעס און פּאָזנאַנטשיקעס. יידי־שע שטיבער זענען פאַרשלאָסן, די פענצטער פאַרמאַכט מיט די לאָדנס. די גאַסן ווי אויסגע־שטאָרבן. מען באַהאַלט זיך אויס, אונדזער לעבן איז הפקר.

נאָר אַפילו באַהאַלטענע האָט מען געפינען און געכאַפּט זיי צו טרייבן בהמות צו דער ווייסל. לעגיאָנערן רייסן זיך אַריין אין די הייזער און מען שלעפּט אַרויס מענטשן. צווישן די געכאַפּטע איז אויך געווען מיין פאָטער. דערוויסנדיק זיך פון דעם, בין איך אַוועק אויפן פעלד, ווו די בהמות, וועלכע מען באַדאַרפט טרייבן האָבן זיך געפונען. בהמות זענען געווען ביי 50—60, געכאַפּטע צום טרייבן אַ מענטשן 12, צווישן זיי דער טאַטע. לעגיאָנערן 4—5.

איך בין צוגעגאַנגען צום עלטסטן און געזאָגט אים אַז ער זאָל אָפּלאָזן דעם פאָטער, ווייל ער איז קראַנק. ער האָט דער־לויבט. דער פאָטער אַ צעטומלטער כאַפּט דעם זעלנערס האַנט און וויל איר אַ קוש טאָן. אַ דערשטוינטער, האָב איך אַ כאַפּ געטאָן דעם טאַטנס האַנט און אויסגעשריגן „טאַטע! וואָס טוסטו?" אַ פאַרלוירענער, האָט ער צוגענומען זיין האַנט. ער האָט זיך פאַרשעמט פאַר אַזאַ טאַט.

מען האָט זיך שוין אָנגעהויבן קלייבן אין וועג איז פלוצים געקומען מיינער אַ גוטער חבר, הערשעלע יעדוואַב, זיין טאַטע איז אויך געווען צווישן די געכאַפּטע. זיין טאַטן האָט מען אויך באַפרייט. מיר איז געוואָרן פריילעכער אויף דער נשמה, זאַלבעצאַנד וועט זיין גרינגער צו באַפרייען זיך.

צווישן די געכאַפּטע איז געווען מיינער אַ שכן ישראל־וועלוול גרייצער, אַ באַלעגאַלע.

פאַרנאַכט־צו האָט מען אָנגעהויבן טרייבן די בהמות. אויפן וועג קיין אָסיעצק. די לעגיאָנערן זענען געריטן אויף פערד. אַז מיר זענען צוגעקומען צום שעכט־הויז איז געקומען צולויפן ישראל וועלוולס טאָכטער עטקע און געבראַכט דעם טאַטן אירן עסן. נאָכן איבערגעבן אים דאָס עסן, האָט זי גע־וואָלט אַ היים גיין, נאָר דאָ איז צו איר צו אַ לעגיאָנער און געזאָגט:

— דו וועסט אויך טרייבן די בהמות — און מען לאָזט איר ניט גיין צוריק. בלית ברירה, איז זי אַוועק מיט אונדז.

אַז מען איז געווען שוין ווייטלעך פון שטאָט, האָבן די לעגיאָנערן געוואָלט מיט כּוח נעמען עטקען אויף אַ פערד. איר פאָטער האָט ניט געלאָזן, ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ גע־ראַנגל — דער זעלנער רייסט איר, דער פאָטער האַלט איר פעסט, עטקע וויינט. מיט דער שייד פון דער שווערד הייבט ער אָן שלאָגן ישראל־וועלוולן איבערן קאָפּ, ער באַגיסט זיך שוין מיט בלוט. אָבער ער לאָזט ניט אָפּ די טאָכטער פון זיך, דאָ האָבן מיר אַלע אויפגעהויבן אַ רעש. סוף־כל־סוף האָט דער לעגיאָנער אָפּגעלאָזט איר, נאָר גלייך, ווי ווילדע חיות האָבן אַלע לעגיאָנערן מיט גראָבע קאַנטשיקעס אונדז אַלעמען אָנגעהויבן ממיתן און אַרומגעיאָגט מיט די פערד. קלעפּ זענען געפאַלן אויף אונדזערע קעפּ שווערע, בלוטיקע. געווען אַ מלמד (צום באַדויערן, האָב איך פאַרגעסן זיין נאָמען) האָט ער געהאַלטן אין איין שרייען „שמע ישראל!" ס'האָבן זיך

געטראָגן אין דער נאַכט געוויינען, געשרייען און קרעכצן. די פּנימער זענען געווען באַדעקט מיטן שטויב פון וועג. מיר האָבן זיך אויסגעמישט מיט די בהמות.

אַז די לעגיאָנערן האָבן זיך געהאַט „פאַרמאַטערט" און דער צעיושעטער כעס האָט זיך אַביסל באַרויִקט האָבן זיי אונדז געמאָלדן: „פאַר יעדע בהמה, וואָס וועט פאַרלוירן גיין, וועט פון אייך אויך ווערן וויניקער מיט אַ קאָפּ!". צעשלאָגענע, מיט אַ שווערן געמיט און מיט אַזאַ „בשורה" האָבן מיר ווייטער זיך געלאָזן אין וועג. ס'איז שוין פינצטער, די נאַכט איז געווען אַ נעפּלדיקע, אַלץ איז איינגעהילט אין חושך. פון ביידע זייטן וועג ציִען זיך וועלדער. איך מיט הערשעלן האַלטן זיך די גאַנצע צייט צוזאַמען, מיר טראַכטן מאַכן פּליטה, אָבער מיר האַלטן זיך אָפּ, ווייל די פאַרבליבענע עלטערע מענטשן קאָנען מיאוס אָפּשניידן.

מיר שלעפּן זיך לאַנגזאַם, די בהמות, פאַרמאַטערטע, רעווען, זיי זענען שוין אין וועג אַ סך טעג, דער וועג איז אַ זאַמדיקער, אַ שווערער. אָפט האָבן מיר באַגעגנט אָפּטרעטנדיקע מיליטערישע אָפּטיילן, אַלע לויפן צו דער ווייסל, כדי אויף דער צווייטער זייט צו געפינען אַ רעטונג.

פּלוצים האָבן זיך פון דער ווייטן דערזען צאַנקנדיקע פייערלעך, מיר דערנענטערן זיך קיין אָסיעצק. מיר באַשליסן ווייטער ניט גיין. מער וועלן מיר קיין בהמה־טרייבערס ניט זיין.

אַ זייגער 12 באַנאַכט זענען מיר אָנגעקומען אין שטעטל. די גאַסן זענען פול מיט מיליטערישע אָבאָזן, אויפן מאַרק ברענען שייטערן, זעלנער וואַרעמען זיך אַרום זיי.

דאָ האָט מען אונדז אָפּגעשטעלט, די לעגיאָנערן ציילן איבער די בהמות, אַלע אויפן אָרט. זיי מעלדן אונדז, אַז דאָ וועלן מיר שטיין אַ שעה צוויי און נאָך דעם טרייבן ביז דער ווייסל, דע־מאָלט וועט מען אונדז אָפּלאָזן.

איך מיט הערשלען באַשטימען ווייטער ניט צו גיין, מיר עצה'נען די איבעריקע אויך צו טאָן דאָס זעלבע.

אַזוי ווערן מיר נעלם אין אַ פינצטערן געסעלע. אָבער וווּ וועלן מיר נעכטיקן?

גייענדיק אַזוי דערזעט זיך פון אַ שטיבל, דורך די לאָדנס אַ שוואַכער אָפּשיין. שטיל אָנגעקלאַפּט. מיר זענען שטאַרק פאַר־מאַטערט. גיך הערט זיך אין פאַרהויז טריט. ניט עפענענדיק די טיר פרעגט מען אויף פויליש:—ווער איז דאָס? מיר ענטפערן אויף יידיש: „מיר זענען גאַרוואָלינער, געטריבן בהמות. לאָזט אונדז איבערנעכטיקן, גיין ביינאַכט קיין גאַרוואָלין איז געפערלעך". מען האָט גלייך געעפנט די טיר.

גאַנץ פרי האָבן מיר זיך געלאָזט קיין גאַרוואָלין דורך פּילאַווע. וויסנדיק, אַז די רויטע־אַרמיי גרייפט אָן און געפינט זיך שוין זיכער אין גאַרוואָלין, האָבן מיר געקאָנט אַריינפאַלן צווישן די פראָנטן.

דער פרימאָרגן אַ זוניקער, דער נעפּל צעגייט זיך ביסלעכ־ווייז. די זון אַ רויטע הויבט אָן זיך רוקן אַלץ העכער און העכער. דערווייל איז נאָך גאַנץ פריש.

ביי דער אייזנבאַן־ליניע, וואַרשיינלעך וואַרשע־לובלין, באַגעגענען אונדז באַוואָפנטע לעגיאָנערן. זיי באַפעלן אונדז אָפּשטעלן זיך.

— פון וואַנען גייט איר, — פרעגן זיי.
— פון אָסיעצק, — ענטפערן מיר.
— וווּ אַהין גייט איר,
— קיין גאַרוואָלין.
— אַהאַ! איר לויפט צו די באָלשעוויקעס!

איך דערצייל זיי אַז מיר האָבן געטריבן בהמות. זיי באַראַטן זיך און מען הייסט אונדז פאַרזעצן דעם וועג.

אין פּילאַווע זענען מיר אָנגעקומען אַ זייגער 9 אינדער־פרי. דאָס שטעטעלע איז ווי אויסגעשטאָרבן.

מיר דערוויסן זיך, אַז ניט לאַנג איז דאָ געווען אַן אויס־שפּיר־גרופּע רויטע אַרמייער, צווישן זיי און אַ גרופּע לעג־יאָנערן איז פאָרגעקומען אַ קורצע שיסעריי. די לעגיאָנערן זענען אַנטלאָפן. די רויטע אַרמייער זענען אויך אַוועק.

מיר פאַרשטייען, אַז אין גאַרוואָלין איז שוין דאָ די רויטע־אַרמיי, נאָר איצט גיין אויפן שאָסיי אַ היים איז געפערלעך. מיר באַשטימען אָפּוואַרטן עטלעכע שעה ביז דאָ וועט ניט אָנקומען די רויט־אַרמיי. דאָ געפינען זיך געוויסע גאַרוואָלינער. אין דער איינציקער צווישטאָקיקער מויערל דאָ האָבן זיך געפונען פיל יידישע משפחות. דער פחד איז גרויס, מען האָט מורא, אַז פאַרן אָפּטרעטן וועלן די פּאָליאַקן מאַכן עקסצעסן.

דערווייל דערטראָגן זיך שיסערייען פון דער אייזנבאַן; פּלוצים האַרמאַטן שאָסן, נאָכדעם האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז געווען אַ פּוילישער פאַנצער־צוג. נאָך דער שיסעריי האָט זיך דערהערט אַ באַוועגונג פון מענטשן. פאָרזיכטיק האָבן מיר אַרויסגעקוקט אויפן גאַס. אָ, אַ פרייד אויף דער גאַס, ביי די־זייטן, מיט די ביקסן פאָרויס, באַוועגן זיך פּאַמעלעך רויט־אַרמייער.

איך מיט הערשעלן לאָזן זיך אין וועג. ס'ווילט זיך שוין זיין גיכער אין גאַרוואָלין. אַז מיר זענען אַרויס אויפן שאָסיי איז ער געווען פול מיט פאַרשיידענע רויטאַרמייִשע טיילן: אַרטילעריע, קאַוואַלעריע, פּעכאָטע, אָבאָזן, מיליטערישע קיכן, אַלץ באַוועגט זיך צו וואַרשע. פונדאַנען איז פאַרבליבן קיין וואַרשע אַ קילאָמעטער 40—35.

אָפט שטעלט מען אונדז אָפּ און מען האַלט זיך אין איין נאָכ־פרעגן: „נאָך ווייט קיין וואַרשע?" אַנשטאָט אַ דאַנק, הערן מיר „דאַיאָש וואַרשאַווו! אָנגעטאָן איז דאָס מיליטער אין כלערליי בגדים. עס זעען זיך קאַוואַלעריסטן אין רויטע הויזן, אַ טייל טראָגן ציווילע קליידער, שוכוואַרג: פון שטיוול, קאַמאַשן, ביז לאַפּטיעס. נאָר דער ענטוזיאַזם, פילט זיך, איז ביים מיליטער אַ גרויסער.

די פאַרמאַטערטקייט פון אונדזערע איבערלעבונגען פאַרן לעצטן מעת־לעת פילן מיר שוין ניט, פאַר אונדז שטייט אַ ליכטיקער מאָרגן, צו אַזאַ צוקונפט, צו וועלכער מיר האָבן גע־טרוימט און געגרייט געווען דעם לעבן אַוועקגעבן.

מיר דערוויסן זיך אַז פרייטיק דעם 13 אויגוסט 1920, 5—6 אַ זייגער אין דער פרי, איז די רויטע אַרמיי, אַריין קיין גאַרוואָלין. קיין שלאַכטן זענען כמעט נישט פאָרגעקומען. פאַרנאַכט זענען מיר געקומען קיין גאַרוואָלין. די גאַסן זענען געווען שטאַרק באַלעבט. אויב די לעצטע וואָכן איז דאָס שטעטל געווען, ווי אָפּגעשטאָרבן, איז איצטער יום־טוב. פאַר־שוווּנדן דער פחד, פרייד איז אויסגעגאָסן אויף אַלעמענס פּנימער. מען פילט זיך, ווי באַפרייט. אַלע פענצטער אָפענע, עס טראָגט זיך פון זיי די שיין פון שבת־ליכט צוזאַמען מיטן זמירות־געזאַנג. ביז שפּעט אין דער נאַכט האָט די יוגנט געהוליעט צוזאַמען מיט רויט־אַרמייער.

מיט אומגעדולד האָבן מיר געוואַרט אויף דער בשורה, אַז וואַרשע איז פאַרנומען. מיר האָבן גוט געוווּסט אַז ביי וואַרשע וועלן פאָרקומען גרויסע שלאַכטן.

שבת, זענען אויף די הייזער אַרויסגעהאַנגען געוואָרן מעל־דונגען, אַז זונטיק וועט אויפן חזיר־מאַרק פּאַרקומען אַ מיטינג.

שבת און זונטיק זענען די גאַסן פול געווען מיט מענטשן. אַזאַ אויפלעבונג האָט מען זעלטן געזען אין גאַרוואָלין.

ס'האָט זיך מיר פאַרגעדענקט אַ שמועס, וועלכער איז פּאַרגעקומען אין זאַקסישן גאָרטן, לעבן קלויסטער.

הינדע בלאַס, איינע פון די אַנטוויקלטסטע פרויען, פרעגט ביי מיר:

— וואָס וועט איר טאָן, ווען דער רויטער־אַרמיי וועט אויס־קומען אָפּטרעטן פון פּוילן?

די פראַגע איז מיר אויסגעקומען עפּעס ווי ניט נאַטירלעך, אַזאַ געדאַנק האָבן מיר געהאַלטן, טאָר ניט קומען אויפן זינען. דאָס איז אַפּיקורסות.

— ערשטנס, האָב איך געענטפערט, וועט דאָס קיינמאָל ניט פּאַרקומען. און אויב יאָ, חלילה, — וועלן מיר אַריינטרעטן אין דער רויטער־אַרמיי. צום מיטינג האָט זיך צונויפגעקליבן אַ גרויסער עולם, ניט נאָר שטאָטישע, נאָר אויך אַ סך דאָר־פישע, פּאַראַבקעס פון די אַרומיקע פּריצישע הויפן. דער מאַרק־פּלאַץ איז געפּאַקט. אַ סך טראָגן אין די לאַצן רויטע בלימלעך. פון די ציגל, וועלכע האָבן זיך דאָ געוואַלגערט נאָך פון דער צייט ווען די דייטשן זענען געווען אין גאַרוואָלין, איז געמאַכט געוואָרן אַ טריבונע. איינס אַ זייגער זענען אויף דער טריבונע אַרויף די מיטגלידער פון רעווקאָם. ווי דער־שטוינט זענען מיר געוואָרן, אַז דעם מיטינג האָט געעפנט דער זעלבער, וועלכן מיר האָבן חושד געווען, אַז ער איז אַן אַגענט פון דער דעפענסיווע און זיין פאַמיליע נאָמען איז מאַראַלסקי. ער איז געווען אַ פלאַמיקער רעדנער.

די טעג האָב איך געהאַלטן פאַר היסטאָרישע, ס'הויבט זיך אָן אַ נייע עפּאָכע אין דער געשיכטע פון פּוילן. אַז וואַרשע וועט אָט־אָט פאַרנומען ווערן און אפשר איז זי שוין פאַרנומען, איז ביי מיר ניט געווען קיין שום ספק. אין ביאַליסטאָק געפינט זיך שוין אַ רעוואָלוציאָנערע פּוילישע רעגירונג בראש מיט מארכלעווסקין, אין איר גייען אַריין פעליקס דזערזשינסקי פעליקס קאָן א"אַנד. דערווייל האָבן מיר באַדאַרפט אויסזוכן אַ הויז ווו מען זאָל קאָנען אָרגאַניזירן אַ קלוב.

מאַנטיק קלייבן מיר זיך אין גאַס, דער זייגער איז שוין אַרום 12. ראַפּטעם דערטראָגט זיך אַ שטאַרקע שיסעריי פון קוילנוואָרפער. וואָס איז דאָס? די שיסעריי טראָגט זיך ניט פון פראָנט, פון דער וואַרשעווער זייט, נאָר פון דער פּאַרקער־טער, פון דער זשעלעכאָווער, פון דער בריק. רויט־אַרמייער, זאָגן, אַז דאָס באַשיסן אַעראָפּלאַנען. מיר קוקן אויפן הימל, אָבער קיין שום אַעראָפּלאַנען זעען זיך ניט. מיר דערזעען אינגיכן, ווי ס'לויפן רויטע־אַרמייער פון די קאַשאַרן, מען פרעגט ביי זיי:

— וואָס איז געשען?

— לעגיאָנערן גרייפן אָן!

גלייך דערזעען זיך פּויערישע פורלעך און אויף זיי לעג־יאָנערן מיט קוילנוואָרפערס וועלכע שיסן פאַרנדיק.

מען האָט אָנגעהויבן לויפן צום שאָסיי. און איך אויך צווישן זיי. פון וואַרשעווער שאָסיי בין איך אַראָפּ אויפן פעלד. צווישן די לויפנדיקע הער איך קורצע אויסגעשרייען: זעלנער פאַלן, פון שאָסיי גייט אַ געדיכטע שיסעריי.

איך בין אַריין אויף אַ הויף ווו אַ רויט־אַרמייער האָט איינגעשפּאַנט אַ פערד. נאָר דער וואָגן איז שוין פול, איך וויל אויך זיך זעצן, ס'איז אָבער זייער ענג, ניטאָ ווו אַ פוס אַוועק־צושטעלן. אויפן האַרצן איז ביטער. וואָס טוט מען?

און דאָ דערזע איך דוד'ל גאָטפריד. ער איז אַ בלאַסער, אַ דערשראָקענער. זיין אויסזען באַווייזט מיר מיין אויסזען.

— קום, ברוקאָזש! ביי אונדז איז דאָ אַ גוטע באַהעל־טעניש. ניט לאַנג געטראַכט לויף איך מיט אים, זיי וווינען ניט ווייט. דוד'ס עלטערן האָבן געוווינט אין אַ צווייטשטאָקיקן מויער אויף א הויף, לעבן דעם מויער איז געשטאַנען אַ שטוב. צווישן די ביידע הייזער אויפן דאַך, וועלכער איז געווען אינ־גאַנצן פאַרשטעלט, האָבן מיר זיך באַהאַלטן.

אין שטאָט גייט אָן אַ שיסעריי, צו אונדז דערטראָגן זיך געשרייען, געוויינען — דאָס ראַבעוועט מען יידישע הייזער. דאָס לעבן איז ווידער געוואָרן הפקר. איך ווייס, אַז קיין שוינונג פאַר די, וועלכע זענען געווען אַקטיוו אין די אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס וועט ניט זיין. די שטימונג איז אַ געדריקטע. וואָס וועט ברענגען דער מאָרגן? און די ערשטע טעג ווילט זיך שטאַרק ניט אַריינפאַלן צו די לעגיאָנערן אין די הענט, ווייל איצט איז זיי אַלץ דערלויבט.

אין שטאָט איז די שיסעריי געוואָרן קלענער, עס הערן זיך נאָר ווייטע האַרמאַטן שאָסן.

דוד'ס ייִנגערער ברודער האָט געוווּסט ווו מיר באַהאַלטן זיך און האָט אונדז אָפּט איבערגעגעבן, וואָס ס'טוט זיך אין שטאָט.

די ערשטע דערשיטערנדיקע נייעס — דעם פּאַרזיצער פון רעווקאָם מאַראַלסקין האָט מען מערדערלעך אומגעבראַכט, אין שטאָט קומען פאַר אַרעסטן. די אַרטיקע כוליגאַנעס ווייזן אָן דער פעלד־זשאַנדאַרמעריע וועמען מען דאַרף אַרעסטירן.

אַ גאַנצע נאַכט זענען אָנגעגאַנגען האַרמאַטן־שיסערייען. ווי ס'האָט שפּעטער זיך אַרויסגעוויזן האָבן די רויטאַרמייִישע חיילות, וועלכע זענען געשטאַנען לעבן וואַרשע זיך דורכ־געריסן, מיר האָבן אין דער נאַכט־פינצטערניש געזען פלאַמען פון פּולווער אויפרייס, איבער אונדזערע קעפּ זענען גע־פלויגן האַרמאַטן־קוילן.

וועגן שלאָפן אין אַזאַ לאַגע איז שוין אָפּגערעדט. — פיזיש אויסגעשעפּטע זענען מיר אַ גאַנצע נאַכט געלעגן אין געהאַקטע צרות.

אויף צומאָרגנס האָט מען אונדז איבערגעגעבן, אַז ס'זענען געהרגעט געוואָרן נאַראַדאָוויטש און טראַיאַן — מיטגלידער פון רעווקאָם. מען האָט אויך געהרגעט אַ ייִד, וואָס האָט געהאַט אַ שענק — וועלכער האָט ניט געהאַט קיין שום שייכות צו אַ פּאָליטישער־באַוועגונג. דאָס האָט זיך באַמיט זאַיאַנץ דער קאַלבאַסניק.

אין פאַרלויף פון עטלעכע טעג האָט מען צענדליקער מענטשן אַרעסטירט, צווישן זיי פיל מיינע חברים. מיין ייִנגערער ברודער בעריש, וועלכער האָט געהאַט מיט מיר פאַרבינדונג, קומט אין אַ טעג דריי־פיר אַרום, ווו איך בין געלעגן אין דער באַהעלטעניש, אַ בלאַסער, אַ דערשראָקענער, קוים ער רעדט אַרויס אַ וואָרט: „לעגיאָנערן מיט ביקסן זענען געקומען דיך נעמען, אַזוי ווי דו ביזט ניטאָ, ווילן זיי נעמען דעם טאַטן.

איך טראַכט ניט קיין סך און כאַפּ זיך אַראָפּ פון דער באַהעלטעניש און לויף אויפן הויף, ווו ס'איז געווען דער שניידער־וואַרשטאַט. נאָך פון דער ווייטנס, דערזעענדיק מיך, האָבן זיי אויסגעשטעלט זייערע ביקסן מיט באַיאָנעטן, צוקומנ־דיק נענטער שרייען זיי: „אָט איז ער דער באָלשוויק". זיי

האָבן מיך אַרומגערינגלט און באַפוילן גיין. דער פּאַטער פּול מיט אימה קוקט אויף מיר, גלייך ווי ער וואָלט זיך מיט מיר געזעגענען אויף שטענדיק. מיינע צוויי ייִנגערע ברידער בעריש און עליע לויפן מיר נאָך ביז דער טורמע.

אַז איך בין אַריין אין דער תּפיסה־קאַמער האָב איך דאָרט געטראָפן אַ סך חברים מיינע, ווי יאַנקל וואַלדבוים, קלמן מילער, שלמה ווינאָקור, הערשעל יעדוואַבס טאַטע, הערשעלע איז אַנטלאָפן, ביי אַ 25 מענטשן. קיין נאַרעס איז אין דער קאַמער ניט געווען. מען איז געלעגן אויף דער צעמענט פּאָדלאָגע. אַ סך זענען געווען שרעקלעך צעמיטשט. ס׳האָט זיך מיר פאַרגעדענקט אַ פּוילישער שוסטער פון פּאַריסאָוו אַ שרעקלעך צעשלאָגענער. אין דער פרויען־קאַמער האָבן זיך שוין דאָ געפונען די שוועסטער רבקה און יאַכטשע לעווין. אַן עלטערע יידישע פרוי מיט אַ סימפּאַטישע יונגע טאָכטער פון פּאַריסאָוו.

מען האָט אין אַ טאָג אַרום געבראַכט אַ גרופּע מענטשן פון לאַסקערעוו, איינער אַן עלטערער ייד איז געווען שטאַרק צעבלוטיקט. מענטשן אין טורמע ווערן אַלץ מערער און מערער. ליגן קאָן מען שוין ניט. מען זיצט צוגעדריקט איינער צום צווייטן.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אָנגעהויבן פירן אַן אויס־פאָרשונג. די פעלד־זשאַנדערמעריע האָט זיך געפונען אין דאָקטאָר קראַסאָצקיס שטוב.

די ערשטע פראַגעס זענען געווען:

— האָסטו געקאָנט דעם באָלשעוויק מאַראַלסקי?

— ביזטו געווען אַ מיטגליד אין דער באָלשעוויסטישער אָרגאַניזאַציע?

— האָסטו געטראָגן אַ רויט בלימל און געזונגען דעם אינטערנאַציאָנאַל אויפן מיטינג?

— דעם קלוב האָסטו באַזוכט?

אויף אַלע פראַגעס, אַחוץ דער לעצטער, האָב איך געענטפערט „ניין". אין דעם עפנט זיך די טיר האַסטיק, עס באַווייזט זיך אַ יונגער לעגיאָנער, וועלכער מעלדעט דעם אָפיציר אַז ס׳זענען פאַראַן זייער פיל געפאַנגענע רויט־אַרמייער, ניטאָ ווו זיי צו האַלטן.

דער אָפיציר, ניט לאַנג טראַכטנדיק זאָגט אים:

— צעשיסט מערער, וועלן זיי האָבן אַן אייביקע וווינונג.

ביי דער אויספאָרשונג האָט ער צו מיר קיין גוואַלד מיטלען ניט אָנגעווענדעט.

קומענדיק צוריק אין טורמע האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז מען האָט אַרויסגערופן אויף אויספאָרשונגען נאָך עטלעכע חברים. אַ טייל פון זיי איז געקומען צוריק צעשלאָגענע.

אין אייניקע טעג אַרום האָט מען אונדז, אַ גרופּע גאַר־וואָלינער באַפוילן אַרויסגיין פון די קאַמערן, אַרומגערינגלטע מיט לעגיאָנערן, וועלכע האָבן געהאַלטן אויסגעשטרעקט זייערע ביקסן, האָט מען אונדז געפירט אויף דער קאַזע גאַס.

ס׳איז שוין געווען פינצטער. די גאַסן טויטע, קיין מענטשן זעען זיך ניט. עטלעכע פרויען האָבן אָנגעהויבן וויינען און שעפּטשען, אַז מען פירט אונדז שיסן, זיי ברעכן די פינגער און כליפּנדיק זאָגן זיי „אַ בראָך צו אונדז!"

ניט לאַנג האָט מען אונדז געפירט, לעבן שטאָט־ראָט האָט מען זיך אָפּגעשטעלט און אַריינגעפירט אונדז אינעווייניק.

דאָ האָט מען ווידער אָנגעהויבן פאָרשן.

די אויספאָרשונג האָט געפירט די דעפענסיווע. זי האָט זיך ניט צערעמאָניעט.

אויף מיין אויספאָרשונג איז דער אָפיציר צוגעלאָפן צו מיר מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט, צוגעשטעלט אים צו מיין קאָפּ און שרייט: „דו לעבסט נאָך, אָדער דו ביזט שוין אַ טויטער?!"

— דערווייל לעב איך נאָך. — האָב איך מיט געמאַכטער רו געענטפערט.

— „שוויג!" — האָט ער אויסגעשריגן און מיטן רעוואָלווער מיר אַ קלאַפּ געטאָן.

נאָכדעם האָט ער אָנגעהויבן מיט גוטע רייד, אַז איך זאָל

חיים־דוד ברוקאַזש און זיין פאַמיליע

זאָגן ווער עס זענען די אָנפירער פון דער באָלשעוויסטישער אָרגאַניזאַציע וועט מען מיך גלייך אַרויסלאָזן.

זעענדיק, אַז איך האַלט זיך פעסט, האָט ער מיך אָפּגע־לאָזט.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען פיל חברים באַפרייט. מיך מיט ווינאָקורן, יחיאל לאַסקעראָווער, די שוועסטער לע־ווינס, האָט מען אָפּגעשיקט מיטן עטאַפּ קיין לובלין. געזעסן זענען מיר אין שלאָס. געהונגערט האָט מען שרעקלעך.

דעם ערשטן טאָג ראש־השנה האָט מען מיך און יחיאלן באַפרייט. איך בין נאָך געווען מינדעריעריק.

אַז מען איז אַרויס אויפן גאַס האָט זיך נאָך ניט געגלויבט אונדז, אַז מיר זענען אויף דער פריי. עפּעס אַזוי אומגעריכט איז געקומען די גליקלעכע מינוט. און דו קאָנסט גיין וווהין דו ווילסט.

אויף דער גאַס איז געווען קאַלט, עס האָט געבלאָזן אַ צפון־ווינט. אָנגעטאָן בין איך געווען זייער לייכט.

די שטימונג איז געווען אַ גוטע, נאָר ווי אַזוי דערקלייבט מען זיך קיין גאַרוואָלין, אין קעשענע איז קיין גראָשן ניטאָ און עסן ווילט זיך אויך.

זייענדיק אַזוי פאַרטראַכט, גיט אַ זאָג יחיאל לאַסקעראָווער: דאָ וווינט אַ גאַרוואָלינער, וועלכער האָט זיך מיט אַ קורצער צייט צוריק אַריבערגעצויגן אַהער, ער איז אַ פערד־הענדלער, נאָר זיין אַדרעס ווייסט ער ניט.

מיר האָבן זיך אָנגעהויבן נאָכפרעגן ביי יעדן פאַרבייגייענ־דיקן, ביז מיר האָבן באַגעגנט אַ מענטשן, וועלכער האָט אונדז אָנגעוויזן זיין וווינונג.

מען האָט אונדז זייער וואַרעם אויפגענומען, געגעבן אָפּצו־עסן און געלט אויף בילעטן.

דער לובלינער וואָקזאַל געפּאַקט מיט לעגיאָנערן, ציווילע זענען זיך וויניק, די מלחמה דויערט נאָך.

אַ צוג נאָך דעמבלין איז גיך אָנגעקומען. אין אַ געפּאַקטן וואַגאָן טראָג איך זיך אַ היים, וואָס קאָן נאָך זיין פריידיקער! נאָך אַזוי פיל פּייניקע איבערלעבענישן ביזטו צוריק אַ פרייער מענטש. גייענדיק פון דער באַן־סטאַציע, פון ווילגע אין שטאָט, איז די גאַנצע לאַנדשאַפט געווען אַזוי פריש און נאָענט, עס זעט זיך שוין פון גאַנץ ווייט דער שפּיץ פון קלויסטער, אַלץ איז אַזוי היימיש נאָך פון קינדוויי.

איך גיי ניט, נאָר איך פלי, גלייך ווי פליגלען וואָלטן מיר אויסגעוואַקסן. און אָט איז דאָס שעכט־הויז. איך בין שוין אין דער היים. כ׳האָב קוים באַוויזן אַריינגיין אין שטוב, האָט די מאַמע גלייך געלאָזט אַ טרער. דער טאַטע, רויקער, האָט זיך אָנגעהויבן נאָכפרעגן אויף די איבערלעבונגען. ביז איצט פיל איך דעם טעם פונעם גלאָז טיי מיט ווישניאַק, וועלכער פינקלט מיט אַ רויטלעך־ראָזעווען שיין און פאַרשפּרייט אַן אָנגענעמענעם ריח.

...אָבער אין שטעטל איז דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אָפּגעשטאָרבן, די קלובן זענען פאַרמאַכט. פון די חברים פעלן אַ סך — מען האָט זיי פאַרשיקט אין דעמביער־לאַגער.

מיך האָט די פּאָליציי אַרויסגערופן און געמאָלדן מיר, אַז יעדן 1־טן און 15־טן דאַרף איך זיך מעלדן ביי זיי, וויל איך בין אונטער פּאָליצייישער אויפזיכט.

נאָכן יאָר 1920 הויבט זיך אָן אַ ניי בלעטל אין דער גע־זעלשאַפטלעכער טעטיקייט אין גאַרוואָלין און אין מיין פּערזענלעכן לעבן.

מיין ערשטע ליבע

פאַרוואָס? פאַרוואָס איז די ציכטיקסטע, ערשטע יוגנט־ליבע, מערסטנטייל, אַזוי ניט מזלדיק? טאַקע פאַרוואָס?

אפשר עקזיסטירט אַזאַ ערשטער ליבע־שטערן, וועלכער פאַלט, ווי נאָר ער ווערט געבוירן און לאָזט נאָך זיך אַ טיפן שפּור, גליענדיקע פונקען אויפן הימל און אין אונדזערע פיל־באַרע, פאַרליבטע הערצער?

און אָט די דאָזיקע צאַפּלדיקע, גליענדיקע פונקען ווערן קיינמאָל ניט פאַרלאָשן און וועקן אַ נאָגנדיקע בענקשאַפט, וועלכע האָט לויטן שכל הישר לאַנג שוין באַדאַרפט פאַרוואַנדלט ווערן אין אַש, אָבער ניין! די פונקען גליען און ברענען אין אונדז אין משך פון גאַנצן לעבן.

אין דעם ליגט דער כח פון דער ערשטער ליבע.

פייגעלע. אָט שטייט זי פאַר מיר לעבעדיק. אַ שלאַנקע מיט בלאָנדע האָר און גרויסע, בלויע, ווי קאָרנבלימעלעך, אויגן. אויף איר חנעוודיק לענגלעך פּנים ליגט אַ צאַרטקייט. זי איז ניט געווען קיין שיינהייט, נאָר פאַרמאָגט עפּעס אַזעלכעס, וואָס געפעלט און האָט אַ צוציונגס כוח.

די ערשטע באַגעגעניש איז פאָרגעקומען אויף די טרעפּ צו משה לערער. איך גיי אַרויף, זי גייט אַראָפּ. אין האַרצן האָט עפּעס האַסטיקער אַ קלאַפּ געטאָן, איך שמייכל צו איר, זי ענטפערט מיט אַ שמייכל. איך שטעל זיך אָפּ, זי אויך. איך פרעג באַ איר:

— וואָס לערנסטו?

—יידיש און דייטש, — ענטפערט זי.

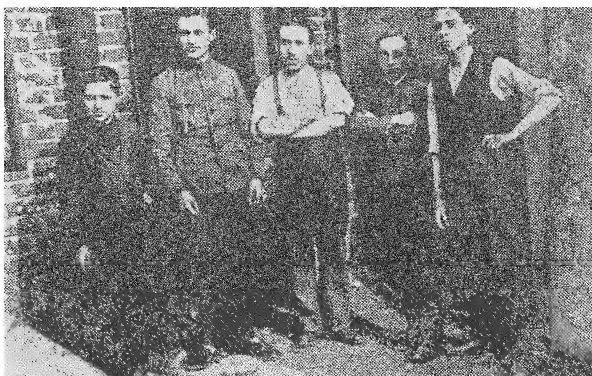
פון דאַמאָלסט אָן ווילט זיך מיר איר באַגעגענען. איך זוך איר. איך טראַכט וועגן איר.

כ׳בין אָנגעקומען זיך לערנען אַלס דרוקער אין מאַקאָטאָווס דרוקעריי, ווו דער עלטערער אַרבעטער איז געווען אהרן גראָס־פעלד. אַ גאָר אָנטוויקלטער מענטש, גראָספעלד האָט געהאַט אויף מיר אַ גרויסע ווירקונג.

אין יאָר 1917 הויב איך אָן באַזוכן דעם קולטור־פאַראיין, דאָ פונקציאָנירט אַ ביבליאָטעק. איך נעם ביכער. לייענען האָב איך ליב געהאַט.

פייגעלע קומט אויך אַהער נעמען ביכער. זאָגן, אַז ביי איר איז געווען אַ גרויסער אינטערעס צו זיי טאָר איך ניט.

טרעפט, אַז איינמאָל אין אָן אָוונט, גייענדיק פון פאַראיין, האָט אהרן גראָספעלד געפירט פייגעלען אונטער דער האַנט, דאָס האָט מיך פאַרדראָסן טיף. ערשטנס, איז ער געווען עלטער

א גרופּע ארבעטער אין שלום שוואַרצ׳ס דרוקעריי

פון איר מיט אַ יאָר צען־צוועלף, צוויטנס, איך פלעג אַריינקומען צו אים אין צימער און דאָרט באַגעגנט ניט איינמאָל מרים האַכבערג. דאָס איז געווען אַ פריילעך מיידל, גאַנץ גוט געזונגען. מיר האָט זיך פאַרגעדענקט איין ליד פון איר רעפּערטואַר:

גיי איך מיר שפּאַצירן טראַלאַ־לאַ־לאַ
גיי איך מיר שפּאַצירן טראַלאַ־לאַ־לאַ
באַגעגנט מיך אַ בחור אַהאַ־אַהאַ

דערביי האָט זי געמאַכט אַזעלכע באַוועגונגען, וועלכע האָבן אַרויסגערופן אַ שטאַרק געלעכטער, זי האָט זיך פּשוט, געקראַצט.

אין געליבטע האָט ער שוין, פאַרוואָס דאַרף ער נאָך איינע? ! דריטנס, דאָס איז דאָך מיין ליבע. פייגעלע האָט דאָס שוין דעמאָלט געפילט.

איך האָב דאָס קרענקלעך אויפגענומען. צומאָרגנס אין דרוקעריי האָב איך ניט געקענט קוקן אויף אים מיט די פריערדיקע אויגן. אהרן האָט איר, מסתמא, ניט ליב געהאַט, אָבער פאַרברענגען מיט איר, און ניט נאָר מיט איר, האָט ער זיך ניט אָפּגעזאָגט ביי אַ געלעגנהייט.

מיט פייגעלען האָבן מיר זיך באַגעגנט אין „קולטור פאַראיין״, באַזונדערס, אין דער ביבליאָטעק. מיר דוכט, אַז די ביבליאָטעקאַרין איז געווען מרים אַמבאַראַס. איך האָב זייער אַ סך געלייענט. פון יענע ווערק האָט זיך מיר פאַרגעדענקט דינעזאָנס „אבן נגף״. מיין יינגלערישע נשמה האָט זיך שטאַרק גענומען צום האַרצן און פאַרגאָסן אַ פּאָר הייסע טרערן. מיט אַ גרויסן אינטערעס האָב איך געליינט זיין „הערשעלע״, „יאָסעלע״. זיינע ראָמאַנען, הגם סענטימענטאַלע, האָבן געשאַפן אַ ברייטן לייענער־קרייז אין פאָלק. אַ טיפן איינדרוק האָט אויף מיר געמאַכט ש. אַש׳ס „שטעטל״, וויסנבערגס „אַ שטעטל״, פּרץ׳ס „חסידיש״ „פאָלקסטימלעכע געשיכטעס״ און „פּראָווינץ רייזע״.

כ׳האָב ליב געהאַט צו דערציילן פייגעלען פון די דורכגעליינטע ביכער, עצה׳נען איר וואָס צו ליינען.

נאָר איין זאַך האָב איך ניט געקאָנט זאָגן איר — וועגן מיין שטאַרקער ליבע צו איר און געטראָגן דעם סוד טיף אין האַרצן. געליטן און געשוויגן. יעדע באַגעגעניש מיט איר איז געווען אַ גרויסע פרייד פאַר מיר, נאָר דאָס איז פאַרגעקומען זעלטן. געוועזן צייטן, אַז זי פלעגט אויסמיידן מיך, ווערן פרעמד.

דאָס האָט געמוזט געשען אין יאָר 1919. איך זיץ אין קולטור־פאַראיין און לייען. פייגעלע איז אויך דאָ. מיינע געדאַנקען ליגן ניט אין בוך. איך שפּיר איר נאָך, אָבער זי שענקט מיר ניט אַפילו קיין בליק, זי באַמערקט מיך ניט. צו מיינע אויערן דערגייען אירע ווערטער, אַז זי פאָרט קיין וואַרשע, מיט אַלעמען געזעגנט זי זיך, נאָר מיט מיר ניט. דאָס איז פאַר מיר געווען אַ שרעקלעכער קלאַפּ, כ׳האָב גלייך דערפילט, אַז דער קאָפּ ברענט ביי מיר. אַ היים בין איך דערגאַנגען, ווי אַ שיכור. געלייגט זיך שלאָפן מיט גרויס היץ.

אין וואַרשע האָט זי פאַרבראַכט עטלעכע וואָכן. קומענדיק צוריק האָט זי ווידער אָנגעהויבן שמייכלען און רעדן מיט מיר. אַ סך מאָל שפּאַצירט.

מיר דערמאָנט זיך אַ טראַגיש־קאָמישע געשעעניש פון יענע טעג. דאָס איז געווען אין אַ ווינטער־אָוונט, אויפן גאַס איז פראָסטיק. אין לאָקאַל פון פאַראיין איז וואַרעם. ס׳ברענט אַ גרויסער בליצלאָמפּ. איך לייען פאַר אויפן קול, כ׳פלעג אָפט פאָרלייענען הויך, מען האָט ליב געהאַט מיך הערן, אַ דערציילונג פון זשורנאַל „ראָמאַן־צייטונג״, וועלכער האָט זיך דאָ געפונען אַן איינגעבונדענער פאַר עטלעכע יאָר. פייגעלע איז אויך געווען פון די צוהערער. ווען מען האָט געשלאָסן דעם לאָקאַל, זענען אַ גרופּע חברים אַוועק שפּאַצירן צום וואַרשעווער שאָסיי.

איבער דער גאַרוואָלינער ווינטער־נאַכט הענגט אַ פולע לבנה, דער גאַנצער אַרום איז פאַרגאָסן מיט אַ בלאַסן זילבערשיין, דער שניי פינקלט, און סקריפּעט אונטער די פיס. איך פיר פייגעלען אונטערן האַנט, אויפן האַרצן איז זייער אָנגענעם. מיר זינגען אונדזערע באַליבטע לידער, וועלכע הילכן אָפּ אין דער ווייט.

פלוצעם גיט עמעצער אַ געשריי: אַ מענטש אין ווייסן גייט אויפן פעלד!״ אין פחד הויבן מיר אָן לויפן און זעען

מיין ברודער — בעריש, ז״ל

בפירוש אַ מת אין ווייסן לויפט נאָך אונדז. מיר לויפן — ער לויפט. לויפנדיק, שרייט איינער אויס: „שטייט״! דאָס איז דאָך אַ קופּע ווייסע שטיינדלעך, וואָס ליגן ביים שאָסיי״. לויפנדיק אין שרעק האָט זיך געדוכט, אַז עמעצער אין ווייסן יאָגט אונדז. מיר זענען שטיין געבליבן מבולבל׳ע, די אימה האָט אונדזערע אויגן פאַרבלענדט. באַרויִקטע, האָבן מיר ווייטער שפּאַצירט און ווייטער געזונגען. נאָר דאָס דורכגעלעבטע האָט געעקבערט, כ׳האָב זיך זעלבסט געוואָלט דערקלערן דעם פאַקט, ער האָט ביי מיר אַרויסגערופן אַ סך רעיונות. מיר האָבן זיך געהאַלטן פאַר מענטשן, וואָס זענען ווייט פון אַזעלכע נאַרישקייטן. איך האָב זיך דערקלערט, אַז די דאָזיקע אומזיניקייטן שטאַמען פון די מעשות וועגן שדים און שרעטעלעך וואָס מיר האָבן זיך אָנגעהערט אין דער קינדהייט און מיט וועלכע מיר האָבן געלעבט כמעט בשכנות. אגב, האָט מען דערציילט, אַז אין דער מויער, ווו ס׳האָט געלעבט משה לערער, וווינען (אַרודעווען), פון 12 אַזייגער ביינאַכט, די שרעטעלעך. עמיצער האָט אַפילו אַליין געהערט רוקן דאָרט טישן... אונדזערע קינדערישע מוחות זענען געווען פול אָנגעשטאָפּט מיט גייסטער, מחבלים, טייוואָנים, געשפּענסטער, וועלכע האָבן געוועקט קינדערישן פחד.

בכלל איז דער וואַרשעווער שאָסיי געווען אונדזער באַליבסטער שפּאַציר־אָרט און קיינמאָל מער האָבן מיר דאָרט ניט באַגעגנט קיין שד... אפשר האָט ער מורא געהאַט פאַר די לידער, וועלכע פלעגן דאָ אָפט קלינגען?

וואָס פאַראַ לידער, פול מיט גלויבן אין אַ בעסערער צוקונפט, האָבן זיך דאָ ניט געהערט? אויך ליבע און לירישע לידער. די ליד איז געווען אונדזער טרייַע באַגלייטערין אויף די שווערע לעבנס־וועגן. ביז היינט האָב איך זיך מיט איר ניט צעשיידט, אַ סך לידער דערמאָנען ווייט פאַרגאַנגענע געשעענישן, איבערלעבונגען.

מיט אַ צייט צוריק האָב איך צונויפגעשטעלט אַ רשימה פון די אַמאָליקע לידער, ס׳האָט זיך באַקומען העכער פון הונדערט. איצט זענען זיי שוין האַלב פאַרגעסענע. „נייַע צייטן, נייַע לידער”.

שטענדיק, ווען כ׳הויב אָן זינגען די באַקאַנטע שובערט־סערענאַדע „שטילע לידער לאָז איך קלינגען, אין דער נאַכט צו דיר”, דערמאָנט זיך מיר פרילינג 1919, אָדער דאָס 20־סטע יאָר. אַ וואַרעמער אָוונט, פון די לאָנקעס טראָגט זיך אַ פאַרשיכורנדיקער ריח פון פרישן היי, איך, פייגעלע און הערשל ראָזענבערג שפּאַצירן אויפן וועג צום צמענטאַזש. מיר האָבן זיך צוגעזעצט צו אַ קופּע פרישע היי, דער ריח איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז מיר זענען אַנטשלאָפן געוואָרן. איך האָב זיך אויפגעכאַפּט און הייב אָן וועקן, הערשל האָט זיך גלייך אויפגעכאַפּט, נאָר פייגעלע, וויפל מען האָט איר ניט געוועקט, אַ נעכטיקער טאָג. מיר האָבן זיך שטאַרק דערשראָקן. וואָס טוט מען? מיר האָבן באַשטימט אויפהייבן איר און פירן איר אַ שלאָפנדיקע, איך אונטער איין האַנט און הערשל ביי דער צווייטער. אַז מען האָט איר אַזוי אָפּגעפירט אַ שטיקל וועג האָט זי פלוצים אַ טיפן זיפץ געגעבן און געזאָגט „מאַמע!” און געפרעגט „וואָס איז געשען מיט מיר?” מיר האָבן איר באַרויִקט, אַלץ דערציילט, זי האָט גאָר ניט געדענקט. פאַרשטייט זיך אַז דאָס האָט געווירקט אויף איר דער שטאַרקער ריח פון פרישן היי.

✶

אין 1919־טן יאָר האָב איך געאַרבעט אין שוואַרצ׳ס דרוקעריי. אין אַ בוידעם־שטיבל אין דעם זעלבן מויער, האָבן געלעבט עטלעכע דרוקער־אַרבעטער, צווישן זיי יאַנקל וואַלדבוים, איינער פון די זייער ווייניקע געבילדעטע אַרבעטער אין גאַרוואָלין. אַ גרופּע יוגנטלעכע האָט ביי וואַלדבוימען גענומען לעקציעס, צווישן זיי אויך איך, פייגעלע, קלמן מילער, אייזיק שערמאַן. א״אַנד. איין עפּיזאָד פון די קורסן האָט זיך שטאַרק איינגעקריצט אין זכרון. אַ שפּעטער האַרבסט־טריבער אָוונט. עס טריפט אַ דראָבנער רעגן. די גאַסן זענען איינגעהילט, ווי אין אַ פינצטערן זאַק. מען קלייבט זיך שוואַך אויף די לעקציעס. דער אויוון אין צימער ברענט. פייגעלע אָנגעטאָן אין אַ ווייס־פּוכיק טיכל זיצט ניט ווייט פון אויוון, איר פּנים פלאַמט. אין מיינע אויגן באַקומט זי אַזויפיל שיינקייט, פון איר שטראַלט אַזויפיל חן, זי איז היינט אַזוי צוציִענדיק, אַזוי רייצנדיק. איך קאָן ניט אַראָפּנעמען פון איר די אויגן. זי פילט מיינע אַרייַנדרינגנדיקע בליקן, אָבער זי שענקט מיר ווייניק בליקן.

די לעצטע יאָרן, איידער כ׳האָב פאַרלאָזט גאַרוואָלין, זענען מיר געוואָרן נענטער. אהרן גראָספעלד, יאַנקל וואַלדבוים זענען אין גאַרוואָלין שוין ניט געווען. דערנאָך איז קלמן מילער אַוועק. פון די נאָענטע זענען מיר פאַרבליבן איינצלנע. אָפט פלעגן מיר טרוימען: נאָך יאָרן צעשיידונג ווידער צו באַגעגענען זיך אין גאַרוואָלין, צום גרויסן באַדויערן, איז דאָס ניט געשען און וועט שוין קיינמאָל ניט געשען...

אין 1921־טן יאָר איז פאָרגעקומען אַ שפּאַלטונג אין דער סאָציאַליסטישער יוגנט אָרגאַניזאַציע „צוקונפט”, איך בין אַריבער אין קאָמיוג, געוואָרן אַ מיטגליד פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. פייגעלע איז פאַרבליבן אין „צוקונפט”. אָבער דער אַלגעמיינער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין, וועלכער האָט זיך געפונען ביי דער פרוי אָשליאַק אין אַ קעלער־צימער, האָט פאַרמאָגט אַ ביבליאָטעק, ווו איך בין געווען ביבליאָטעקאַר. פייגעלע פלעגט דאָ נעמען ביכער.

בכלל איז דער אינטערעס צו דער ייִדישער ליטעראַטור געווען אַ באַדייטנדער. אַחוץ די יידישע שפּראַך האָט כמעט קיינער ניט באַהערשט קיין אַנדערע. אַזוי־אַרום, אַז געלייענט האָט מען נאָר ייִדישע ביכער. אמת, אויף יידיש זענען דערשינען אַ סך איבערזעצונגען פון אַנדערע שפּראַכן. מיר דערמאָנט זיך דעם טיפן איינדרוק, וואָס עס האָבן געמאַכט גאָרקיס דערציילונגען. אין יענער צייט האָב איך געקויפט פאַר דער ביבליאָטעק דעם בוך פון ד״ר פינעס „די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור”, מיר האָבן געלייענט, פאַרשטייט זיך, די קלאַסיקער, אַש, די יונגע שרייבער אין דאַמאָלסטיקן פּוילן. מיר האָבן אָבער ניט געהאַט קיין אַנונג פון דער דורותדיקער רייכער געשיכטע פון דער ייִדישער ליטעראַטור. דער בוך האָט אונדז געעפנט די אויגן.

איך לייג פאָר פייגעלען, אַז מיר זאָלן צוזאַמען לייענען — גוט, ענטפערט זי.

✶

אַ זומער פאַרנאַכט, איך אָנגעטאָן אין אַ ווייסן סלאָוואַצקן קאָלנער, זי אין אַ באַטיסטן זומער־קליידל מיט קורצע אַרבל, פון איר שמעקט מיט פרישקייט און מיידלשע צאַרטקייט. לאָזן מיר זיך אויפן וועג צום וויאַטראַק, ווו ס׳געפינען זיך די בערגלעך. אויפן האַרצן איז אַזוי אָנגענעם אי פון פייגעלען, אי פונעם בוך, אי פון דעם אָוונט, וואָס איז פול מיט ריחות פונעם בליענדיקן בעז. מיר זעצן זיך צו, זי הערט אויפמערקזאַם מיין לייענען. די זון הויבט אָן פאַרגיין, ס׳ווערט טונקל. מיר לאָזן זיך צוריק אין שטעטל.

פירנדיק איר אונטערן האַנט, טראַכט איך, אַז מען דאַרף איר איצט זאָגן וועגן מיין שטאַרקער ליבע צו איר, נאָר דאָס מויל איז פאַרשלאָסן, איך קאָן גאָר ניט אַרויסזאָגן. איך באַשטים אָפּלייגן דאָס אויף אַן אַנדערש מאָל... דערווייל איז שוין געוואָרן פינצטערלעך, פונווייטן האָבן שוין געציטערט אָפּשייַנען פון די נאַפט־לעמפּלעך פון די פענצטער. די נאַכט איז אַריין אין איר פולער רעכט.

געלייענט צוזאַמען האָבן מיר נאָך אייניקע מאָל. אין איינעם אַן אָוונט האָט זי געזאָגט, אַז זי פאָרט קיין וואַרשע צו דער שוועסטער. מיר איז געוואָרן אומעטיק, און קיין וואָרט ניט געזאָגט, מיך האָט פאַרדראָסן, וואָס דעם בוך האָבן מיר ניט פאַרענדיקט.

פייגעלע האָט גוט געפּילט מיין ליבע צו איר. איינמאָל האָט זי געזאָגט:

— מאיר שלום, דו קאָנסט ליבן.

ביז היינט איז פאַר מיר אַ רעטעניש די צווישן־באַציונגען פון פייגעלען מיט אהרן גראָספעלד. אָפט פלעגט זי פאָרן קיין וואַרשע ווען גראָספעלד האָט דאָרט געאַרבעט, אַז ער האָט איר ניט ליב געהאַט דאָס איז קלאָר. גאָר זי אים? מעגלעך, אַז יאָ. קומט אויס, אַז איר ערשטע ליבע איז אויך געווען ניט גליקלעך.

אין אָנהייב צוואַנציקער יאָרן האָט גראָספעלד עמיגרירט קיין אַמעריקע, דאָרטן געווען טעטיק אין די לינקע קרייזן, געהאַט אַ פאַמיליע. ער איז געשטאָרבן מיט עטלעכע יאָר צוריק.

★★★

1923 יאָר. איך באַשטים אַוועק צו פאָרן אין ראַטנ־פאַרבאַנד צוזאַמען מיט ברוך וואַסערמאַן און חיים יעדוואַב.

דאָס איז געווען אין האַרבסט. עס זענען געשטאַנען וואַ־רעמע טעג. דעם צווייטן טאָג ראש השנה אין אָוונט, דער לעצ־טער אָוונט פון מיין זיין אין גאַרוואָלין. איך מיט פייגעלען שפּאַצירן אויפן וואַרשעווער שאָסיי. זישע נאַכגעלט און געניע לאַנגער שפּאַצירן אויך דאָ.

— דאָרט איז פאַראַן אַ מעגלעכקייט זיך צו לערנען...

דאָס איז געווען מיין גרעסטער פאַרלאַנג. „יאָ, זאָגט פייגעלע, דאָס איז אַ גוטע זאַך" און גוט צו, „אפשר וועט דער גורל מיך פאַרוואַרפן צו דיר. אירע ווערטער דרינגען טיף אַריין און האַרצן צו מיר, דאָס באַווייזט, אַז זי טראַכט וועגן מיר. מיט הייסע קושן באַדעק איך איר צעפלאַמט פּנים. מיר איז אַזוי גוט, איך פיל איר צאַפּלדיק האַרץ. דער אָוונט האָט זיך טיף איינגעקריצט אין האַרצן. מיר האָט זיך געוואָלט, אַז ער זאָל זיך לאַנג, לאַנג ציִען. באַגלייטן אונדז צום באַן זענען געגאַנגען אַ סך צענדליקער יוגנטלעכע. מיין לעצטער האַנטדרוק און בליק. מיר צעשיידן זיך מיט פייגעלען. איך בין זיכער אַז מיר וועלן סוף־כּל־סוף זיין צוזאַמען...

זייענדיק אין ראַטנפאַרבאַנד האָבן מיר זיך רעגולער דורכגע־שריבן. איך האָב געוואָלט איר אַריבערנעמען. זי האָט זיך אַפילו אָנגעהויבן לערנען אַ פאַך. ניט איינמאָל האָט זי מיר געשריבן, ווי שטאַרק זי וויל זיין צוזאַמען מיט מיר. נאָר אַזוי האָט זיך ניט באַקומען...

איך האָב פריער חתונה געהאַט, זי שפּעטער. כ'האָב באַ־קומען פון איר אַן איינלאַדונג. צו איר חתונה האָב איך געגעבן אַ באַגריסונגס טעלעגראַמע. איר מאַן איז געווען ניט פון אונדזער סביבה.

אין אַלבאָם, וואָס כ'האָב איר געלאָזן אַלס מתנה, האָב איך אַריינגעשריבן: „טייערע פייגעלע! ווען די לבנה וועט זיין אַ פולע אין הימל קוק זיך איין אין איר, אויך איך ווו כ'וועל ניט זיין, וועל אויך קוקן אויף איר און דעמאָלסט וועלן מיר זיין צוזאַמען".

ביזן היינטיקן טאָג קוק איך זיך גוט איין אין דער לבנה...

אַ טייל גאַרוואָלינער צונעמענישן

משה האָקל * יויעל קראָזע * פראָים פעץ * אברהם קאַראָל * אברהם פאַצעט * הערשל פאַצעט (שוסטער) * משה אָגער * שלמה חורבן * שלמה ספּאָדניצע * משה שטשערב * לאה הויקער * משה פאָליוקע * שלמה קרעפּל * משה־ברך מיט דער קילע * משה שמויש * הערש דוד גאַרבאַצקע * לייבושל שפּרינגער * יחיאל גיידיק * נחמן פאַרך * לייבישל מייזעלע * משה שליאַך * לייזער מערביקער * לייבישל פויזנער שרה די קאַטשקע * ייִדל קרול * הערשל תמוז * חנה די כאַמעשקעס * נתן דוד קליסקעלעך * חיים יוסף פערפעלעך * יאָסל וואַסערגיסער * ישראל קאָריק * שמחה דיבוק *

נאָך 47 יאָר אַוועקפאָרן פון גאַרוואָלין האָט זיך פאַרגע־דענקט ווייט ניט אַלע צונעמענישן. נאָר דאָס וואָס כ'האָב פאַרגעדענקט גיט צו אַ היימישן קאָלאָריט צו די שטעטלדיקע מענטשן.

קינדער־גאָרטן
מיט די לערערין
ב ע ר ט אַ

מיין קדיש

געווידמעט מיין פאַרשניטענעם פאָטער
חיים דוד, און מיין מוטער גיטל.

גרויס דער בראָך, טיף דער ווי,
זעקס מיליאָן פאַרשניטענע,
אַלע מיינע צווישן זיי!

כ׳האָב קיין קדיש ניט געזאָגט,
קיין קריעה ניט געריסן,
אַש אויפן קאָפּ ניט געשאָטן,
קיין שבעה ניט געזיצן.

נאָר קיטל־ווייס מיין פּנים,
שבעה אייביק איך וועל זיצן,
אַש־גרוי מיינע האָר,
קריעה — מיין האַרץ צעריסן.

טאַטע־מאַמעס קבר. ווו איז ער?
פאַרהוילט אין חושך־נאַכט.
נאָר אין מיין צאַפּלדיקן זכרון,
שטענדיק לעבעדיק איר וואַכט.

מיין טאַטן, דעם בעל־מחשבות
מיט שאלות דער קאָפּ אים ברענט,
קאָן דאָס אין דער וועלט געמאָלט זיין,
אַ פאָלק פאַרמשפּט׳ן צום טויט און שאַנד!

מען יאָגט מיין מאַמען אַ בלאַסע,
צעפּאַטלט איר קאָפּ דעם ווייסן,
מערדער, לאַכנדיקע טיוולאָנים,
שליידערן איר צווישן מתים.

שעכטער פון מיליאָנען און מיליאָנען,
אויף דורות געחתמעט אייער זינד
און אויב עמעצער וועט פאַרגעסן אין דעם
זאָל אייביק אים זיין ווי־און־ווינד!

די צייט פאַרהיילט? די ווי פאַרגייט?
ניין! טויזנטער מאָל ניין!
מיר וועלן געדענקען און ניט פאַרגעסן,
די טייכן בלוט און טאַטע־מאַמע געוויין.

גרויס דער בראָך, טיף דער ווי,
טויזנטער קהילות פאַרשניטענע,
גאַרוואַלין צווישן זיי.

נאָוועמבער 1969. **מ. ש. ב.**

זישע נאכגעלט-נונגולד / רמת השרון

פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט פון דער יוגנט

נישט האַבנדיק פאַר זיך קיין שום דאָקומענטן,

פאַרנעם איך זיך נישט צו שרייבן געשיכטע. דער איינציקער מקור פון וועלכן איך שעפּ — מיין זכרון — איז אויך עלול צו מאַכן טעות׳ן; בעט איך לכתחילה דעם לייענער צו זען אין די „בלעטלעך״ בלויז זכרונות — זכרונות פון עפּיזאָדן, פּאַסירונגען און געשעענישן, וואָס דער מחבר איז נישט געשטאַנען מן הצד פון זייער אַנטוויקלונג, נאָר אַקטיוו אין זיי אָנטייל גענומען. און נישט איין מאָל געווען פון די וואָס האָבן משפּיע געווען אויפן גאַנג זייערן.

דער בראשית פון דער טעטיקייט פון דער יידישער יוגנט אין גאַרוואָלין איז געווען דאָס יאָר 1916 — צווויי יאָר נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און איין יאָר נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן אָקופּירט פּוילן. די איניציאַטאָרן פון דער דאָזיקער טעטיקייט זענען געווען דווקא נישט קיין גאַרוואָלינער. אין יענעם יאָר באַזעצט זיך אין גאַרוואָלין די משפּחה האַכבערג. ער, האַכבערג, פאַרנעמט אַ הויכן פּאָסטן אין קרייז־געריכט און די פרוי האַכבערג עפנט אין גאַרוואָלין אַ שול פאַר יידישע קינדער. שפּעטער פירט אָן מיט דער שול פרוי האַכבערגס שוועסטער — בערטאַ. גלייכצייטיק מיט דער שול, עפנט די יידישע יוגנט אין גאַרוואָלין די ערשטע „פאָלקס־ביבליאָטעק״. אויך ביים עפענען די דאָזיקע קולטור־אינסטיטוציע און ביים אָנפירן מיט איר האָבן אין אָנהייב געשפּילט די ערשטע ראָל נישט קיין גאַרוואָלינער, נאָר די צוויי איינגעוואַנדערטע דרוקער־אַרבעטער: יעקב וואַלדבוים און אהרן גראַספעלד. געבראַכט קיין גאַרוואָלין האָט זיי דער אייגנטימער פון אַ יידישער דרוקעריי — שוואַרץ. שוואַרץ גופא איז אויך נישט געווען קיין גאַרוואָלינער; ער איז געווען אַ בילגאַרייער, וואָס האָט זיך באַזעצט אין גאַרוואָלין.

די השפּעה אין דער פאָלקס־ביבליאָטעק האָט געהאַט דער „בונד״. דאָ דאַרף אויפגעקלערט ווערן די סיבה פאַרוואָס די דאָזיקע השפּעה איז צוגעפאַלן דווקא דעם „בונד״ און נישט קיין שום אַנדערער פּאָליטישער באַוועגונג.

אָנהייב 1916 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן בויען אין גאַרוואָלין אַ שאָסיי און אַ באַן־ליניע וואָס זאָל פאַרקירצן דעם וועג פון גאַרוואָלין צו דער באַן־סטאַציע. ביז דעמאָלט האָט מען צו דער באַן געמוזט פאָרן דורך „פּילאַוואַ״ (נישט צו פאַרטוישן עס מיט דער שטאָט פּולאַוו) 10 קילאָמעטער בערך. די דייטשן האָבן די ליניע פאַרלענגערט ביזן דערפל „מוראַנאַוו״, בערך דריי קילאָמעטער פון גאַרוואָלין און אַזוי־אַרום פאַרקירצט דעם וועג אויף זיבן קילאָמעטער.

צווישן די שאָסיי־אַרבעטער האָט זיך געפונען אַ פרעמדער יונגערמאַן, וואָס קיינער האָט אים נישט געקאַנט. ביסלעכווייז איז זיין נאָמען באַקאַנט געוואָרן און עס האָבן אַרום אים זיך אָנגעהויבן וועבן לעגענדעס... געווען איז ער איינער פון די פירער פון „בונד״ אין וואַרשע נאָך פון דער צאַרישער צייט, וואָס האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָל בעתן ביילים־פּראָצעס. געהאַט האָט ער יתרו׳ס נעמען. צוליב טעמים פון קאָנספּיראַציע האָט ער יעדעס מאָל געטוישט זיין נאָמען. אין גאַרוואָלין האָט ער זיך דעמאָלט גערופן „היינע״. געוווּסט האָבן מיר אַז חבר היינע שטאַמט פון זאַמאָשטש און אַז ער האָט הינטער זיך אַ גרויסע פּאָליטישע פאַרגאַנגענהייט. ואת חטאי אני מזכיר: אויך אויף מיר האָט חבר היינע געהאַט אַ גרויסע השפּעה. ווי אַ גרויסער ערודיט, אָראַטאָר, בן־תורה און אַפּיקורס, האָט ער שטאַרק משפּיע געווען אויף אַלעמען, באַזונדערס אויף געוועזענע ישיבה־בחורים. ווי איינער פון זיי — איז זיין השפּעה אויף מיר געווען זייער אַ גרויסע...

צו די ערשטע וואָס האָבן געהאָלפן דעם ח׳ היינע האָבן געהערט: די לערערין האַכבערג, די צוויי אויבן־דערמאָנטע דרוקער־אַרבעטער וואַלדבוים און גראַספעלד, אהרן האַכבערג, אַ זון פון „גרויסן מלך״, שמחה הערמאַנאָוויטש (היינט אין אַרגענטינע), נתן דוד שוחט׳ס זון, מלך, און אַ ריי אַנדערע, וואָס זייערע נעמען זענען מיר אַרויס פון זכרון.

אַ יאָר שפּעטער קומט אין דער פאָלקס־ביבליאָטעק צו אַ שפּאַלטונג. אַ באַדייטנדיקער טייל פון דער יוגנט פאַרלאָזט די פאָלקס־ביבליאָטעק און גרינדעט דעם „קולטור־פאַריין״.

אין אָנהייב האָט דער קולטור־פאַריין זיך געהאַלטן פאַר אַן אומפּאַרטיייִשע אינסטיטוציע וואָס איר אויפגאַבע איז בלויז צו הייבן דעם קולטור־ניוואָ פון דער יידישער יוגנט. פלעגן טאָקע פון צייט צו צייט דאָרטן פאָרקומען לעקציעס פון געשיכטע, קולטור, ליטעראַטור, ווי אויך איבער אַ גאַנצער ריי פּראָבלעמען אַקטועלע אין יענער צייט. שפּעטער איז צום קולטור־פאַראיין צוגעטרעטן דער ח׳ וואַלדבוים. ער האָט פאַרלאָזט די „פאָלקס־ביבליאָטעק״ און זיך געשטעלט אין שפּיץ פון „קולטור־פאַריין״. אין יאָר 1918 ווערט דער שרייבער פון די שורות מיטגעריסן מיט דער רענעסאַנס־כוואַליע פון דער יידישער יוגנט אין פּוילן. ער גייט אַוועק פון בית־המדרש און טרעט אַריין אינעם קולטור־פאַראיין. צום קולטור־פאַראיין געהערן אויך הינדע בלאָס, די עלטסטע טאָכטער פון מאיר בלאָס, ראָזאַ ניימאַן, די טאָכטער פון מתתיהו (מאָטיס) ניימאַן (היינט אין פּאַריז), יחיאל גאָלדבערג א״א. צווישן די מיט־גלידער פון קולטור־פאַראיין הייבן זיך אָן אויסקריסטאַליזירן געוויסע פּאָליטישע מיינונגען, דער פאַראיין פאַרלירט זיין

אויסשליסלעכן קולטור־כאַראַקטער און ווערט אַן אַרענע פון פּאָליטישן קאַמף צווישן פאַרשידענע פּאָליטישע ריכטונגען, ווי דער „בונד“, וואָס איז אויך אין קולטור־פּאַראַיין אַ גרויסער כוח, „פאָלקס־פּאַרטיי“ און דער „ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן א״י“.

נאָך דעם ווי די דייטשן פאַרלאָזן פּוילן און ס'אַנטשטייט די פּוילישע מדינה, באַזונדערס אין רעזולטאַט פון דער פּוי־ליש־באָלשעוויסטישער מלחמה, האָט די קולטור־פּאָליטישע טעטיקייט פון דער גאַרוואָלינער יידישער יוגנט כמעט זיך אָפּגעשטעלט. די כוואַליע פון אַנטי־יידישע עקסצעסן איז גורם די שליסונג פון ביידע אויבן־דערמאָנטע אינסטיטוציעס. נאָכן ריגער שלום־אָפּמאַך צווישן רוסלאַנד און פּוילן באַנייט די יידישע יוגנט אין גאַרוואָלין איר טעטיקייט, אָבער שוין ביי אַנדערע פּאָליטישע באַדינגונגען: סיי דער „בונד“, סיי די „פּוע״צ“ ווערן גרויסע פּאָליטישע פאַקטאָרן צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין גאַרוואָלין (ברייטער וועגן דעם שרייב איך אין אַ באַזונדערן מאמר). עס זענען אויך טעטיק דער „הפועל־המזרחי“ און די „צעירי־אגודת־ישראל“. זייער איינפלוס אָבער איז געווען בלויז אויף אַ טייל פון דער פרומער יוגנט. אין די אויגן פון עלטערן דור, האָט דער עצם־קיום זייערער געהייסן: מרידה... באַזונדערס האָט מען געקוקט ווי אויף „מורדים“ אויף די מיטגלידער פון „הפועל־המזרחי“ צוליבן א״י־פּראָבלעם... זייער „מרידה“ איז באַשטאַנען אין דעם וואָס אַ טייל פון זיי האָט עולה געווען קיין א״י.

די רעלאַטיווע סטאַביליזאַציע פונעם פּאָליטישן לעבן אין פּוילן, דאָס איינשטעלן פון געוויסע דעמאָקראַטישע פאָרמען צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג און דער יידישער מינדערהייט איז גורם צום אויסברייטערן זיך פון פּאָליטישן באַוווסטזיין ביי דער יידישער יוגנט: זי ווערט שטאָלצער, קעמפערישער, ווערט באַהערשט פונעם געפיל פון כוח, זי פאַרשטייט איר חוב און אחריות פאַרן ענדערן דאָס עקאָנאָ־מישע פּנים פון דער יידישער יוגנט אין פּוילן. אַ וויכטיקער פאַקטאָר אינעם דאָזיקן אויפשטייג איז געווען דער יידישער פּאָליטישער כוח אין פּוילישן סיים. ביידע פּאַרטייען, סיי דער „בונד“, סיי די „פּוע״צ“ ברייטערן אויס זייער טעטיקייט. דער „בונד“, גרינדעט אין גאַרוואָלין אַ ספּעציעלן קלוב אין וועלכן ס'ווערט געפירט אַ פאַרצווייגטע קולטור־פּאָליטישע אַרבעט. דער „בונד“ שפּרייט אויס זיין השפּעה כמעט אויף דער גאַנצער אַרבעטנדיקער יוגנט. „פּוע״צ“ גרופּירט אַרום־זיך אויסשליס־לעך די יוגנט פון די א״ג באַלעבאַטישע און סוחרישע היימען. די באַציונגען צווישן ביידע פּאַרטייען זענען קאָרעקטע. נישט איינמאָל איז מיר אויסגעקומען צו האַלטן אַ לעקציע אין לאָקאַל פון „פּוע״צ“. אַ מאָל איז דאָס געווען אינעם בוידעם־שטיבל פון דער משפּחה וואַסערניס, דאָרט ווו עס האָט געוווינט דער רב, אַ מאָל — אין דער שענק פון עוזיאל ראַפּאַפּאָרטס פאָטער (דאָרט איז אַ געוויסע צייט געווען דער לאָקאַל פון דער „ליגע“).

אין יאָר 1924 האָט דער „בונד“ אין גאַרוואָלין אומגע־ריכט צובאַקומען אַ שטאַרקן כוח — דעם ד״ר דאַווידסאָן. ביז יענער צייט האָט גאַרוואָלין נישט געהאַט קיין יידישן דאָקטאָר. עס זענען געווען צוויי קריסטלעכע דאָקטוירים און עטלעכע יידישע פעלדשערס. כ'ווייס נישט די סיבה פון ד״ר דאַווידסאָנס באַזעצן זיך אין גאַרוואָלין, כ'געדענק נאָר אַז מיט זיין אָנקומען האָט זיך דער אָנזען פון „בונד“ געשטאַרקט. ד״ר דאַווידסאָן האָט געשטאַמט פון פּולאַוו. אויב כ'האָב קיין טעות נישט — איז ער געווען אַ ברודערן־זון פון ד״ר נח דאַווידסאָן פון וואַרשע. שטודירט האָט ער אין דער שווייץ און געהערט דאָרט צו דער בונדישער קאָלאָניע. אויסער דאָקטאָר, איז ער אויך געווען דער מאַן פון גרויסער פּאָליטישער אָריענטאַציע, הוי־כער קולטור און פון אַ סך יידישן וויסן. צווישן מיר און ד״ר דאַווידסאָן האָבן זיך באַלד איינגעשטעלט נאָענטע, חברישע באַציונגען. נישט בלויז ער, נאָר אויך זיין פרוי איז געווען אַ מענטש פון הויכער קולטור. איך בין געוואָרן אַ בן־בית אין הויז פון דער דאָזיקער איידעלער משפּחה. מיט זיין וואַרעם יידיש האַרץ, האָט ד״ר דאַווידסאָן זיך אויך געשאַפן אַ

אַ גרופּע שילער פון אָוונט־קורסן

גוטן נאָמען צווישן דער יידישער באַפעלקערונג בכלל. ער פלעגט אויך קומען אין בונדישן קלוב האַלטן לעקציעס וועגן פּאָפּולערער מעדיצין.

צו יענער צייט האָבן זיך אין גאַרוואָלין געפונען צוויי יידישע לערערס, געקומענע פון גאַליציע. איינער פון זיי, אברהם רובינגער, האָט געשטאַמט פון סטאַניסלאַוואָוו. ער האָט געהערט צו די „פּועל"צ" און צוזאַמען מיט הינדע בלאַס, חיים־דן מאָקאָטאָוו געווען פון די פירער פון „פּועל"צ" אין שטעטל.

די פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט פון דער יידישער יוגנט אין גאַרוואָלין האָט גורם געווען גרויסע רייבונגען צווישן דער יוגנט און עלטערן דור. די פרומע יידן האָבן געזען אין דעם אַ געפאַר וואָס דראָט אומצוברענגען חלילה דאָס יידישקייט. מען דאַרף געדענקען אַז צו יענער צייט האָט די רעליגיעזע פרומקייט אַרומגענומען כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון שטעטל. דער קלענסטער אָפּנויג פונעם אָנגענומענעם פרומען דרך, האָט ביים עלטערן דור זיך גערעכנט פאַר פּריצת־גדר און אַפּיקורסות. דער דאָזיקער קאַמף פלעגט אַ סך מאָל אָננעמען גאַנץ שאַרפע פאָרמען. נישט איינמאָל פלעגט דער בונדישער קלוב באַפאַלן ווערן דורך דער פּוילישער פּאָליציי אין רעזולטאַט פון מסירות מצד די פרומע קרייזן. אַפילו אין „צעירי מזרחי" האָבן די פאַנאַטיקער געזען אַ סכנה. כ'געדענק אַפילו אַ מעשה פון יענע יאָרן: בעת משהלע מלמדס זון, יעקב־מנשה האָט זיך אָנגעהויבן לערנען שטובן־מאָלעריי, כדי נאָך דעם עולה צו זיין קיין א"י, האָט דאָס אַרויסגערופן צווישן פרומע יידן אַ שרעקלעכן שטורעם און שפּעטער — ווען ער האָט טאַקע עולה געווען — האָט מען זיין פאָטער, משהלע מלמד, אַרויסגעוואָרפן פון חסידים־שטיבל.

די יוגנט אין גאַרוואָלין האָט דעם דאָזיקן קאַמף געפירט מיט ווירדע. ביסלעכווייז האָט די צייט געטאָן אירס: פרומע יידן האָבן זיך צוגעוווינט צום מצב און אָנגעהויבן קוקן אויף דעם אַלעם מיט אַנדערע אויגן. די יוגנט אין שטעטל ווערט אַ פאַקטאָר מיט וועלכן מען מוז זיך רעכענען. ס'איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז אין יאָר 1927 האָבן שוין ביידע פּאַרטייען — דער „בונד" און די „פּועל"צ" — געוואַגט אַרויסצושטעלן אייגענע באַזונדערע ליסטעס צו די וואַלן צום שטאָטראַט. ביידע האָבן טאַקע אין יענער קאַדענץ דורכגעפירט צו איינצלנע מאַנדאַטן. דער שרייבער פון די שורות איז געווען דער קאַנדידאַט פון „בונד" און אברהם רובינגער — פון „פּועל"צ". כדאי צוצוגעבן, אַז דער פאַקט פונעם דורכפירן דורך דער יוגנט צוויי ראַטמענער צום שטאָטראַט האָט אויפגעהויבן איר פּרעסטיזש נישט בלויז ביי יידן, נאָר אויך ביי די גויים. בכלל איז עס געווען דער ערשטער פאַל אין שטעטל, אַז די יוגנט זאָל גיין צו די שטאָטראַט־וואַלן מיט אייגענע באַזונדערע ליסטעס. אגב, איז אין יענער צייט, אויף איינער פון די ערשטע זיצונגען, געשען אַ זאַך וואָס האָט אויפגערודערט אויסער גאַרוואָלין, אויך אַ גאַנצע ריי שטעטלעך אַרום גאַרוואָלין און געהאַט אַן אָפּקלאַנג אין דער יידישער פּרעסע אין פּוילן: דער „היינט", „מאָמענט" און „פאָלקס־צייטונג" האָבן וועגן דעם געשריבן גרעסערע קאָרעספּאָנדענצן. ווי אַ דירעקטער אָנטיילנעמער אין דער דאָזיקער געשעעניש, בין איך געווען דער מחבר פון דער קאָרעספּאָנדענץ אין דער „פאָלקס־צייטונג" (וועגן דער געשעעניש גופא שרייב איך באַזונדער).

די וואַלן זענען פאָרגעקומען אין יוני 1927. די קאַדענץ איז געווען אויף 3 יאָר, ביז יוני 1930. צוליב פּערזענלעכע סיבות וואָס נישט דאָ איז דאָס אָרט וועגן דעם צו שרייבן (איך שרייב וועגן דעם אין מיין בוך „זכרונות פון מיין לעבן"), בין איך געצוווּנגען צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל נאָך פאַרן סוף פון דער קאַדענץ. ווינטער פון 1928/29 (דאָס יאָר פון גרויסע פרעסט) האָב איך פאַרלאָזט גאַרוואָלין און אַוועק קיין וואַרשע, לאָדזש און ווילנע. אַזוי־אַרום ווערט איבערגעריסן מיין טעטיקייט מיט דער יוגנט אין גאַרוואָלין.

דאָס בילד וואָלט נישט געווען גאַנץ, ווען איך זאָל צום סוף נישט דערמאָנען אויך די טעטיקייט פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין גאַרוואָלין. אמת, כ'האָב מיט איר נישט געהאַט קיין מגע־ומשא, כ'געדענק דערפאַר וועגן איר כמעט גאָרנישט. אָבער דאָס נישט דערמאָנען זי וואָלט געקאָנט פאַרשטאַנען ווערן, אַז זי האָט אין גאַנצן נישט עקזיסטירט, אָדער אַז איך מייַד אויס צו דערמאָנען וועגן איר בכוונה תחילה. ביידע השערות וואָלטן געווען נישט קיין ריכטיקע. אויף וויפל איך דערמאָן זיך, איז דער קאָמוניסטישער איינפלוס אין גאַרוואָלין אין מיין צייט געווען זייער אַ שוואַכער, ער האָט כמעט זיך נישט אָנגעזען. אגב, האָבן אָנהייב 20־ער יאָרן פאַרלאָזט גאַרוואָלין דער רוב קאָמוניסטישע פירער. זיי זענען אַלע אַריבער אומלעגאַל קיין ראַטנפאַרבאַנד. צווישן אַנדערע פאַרגעדענק איך די נעמען פֿון מלך נתן שוחטס, יאַכטשע (יוכבד) יצחקל חיינעס, מאיר שלום ברוקאַזש מיט זיין קוזין באַטשע (ברוך). ביידע זין פון זלמן־יאָסל יעדוואַב, — הערשעלע און חיים. לייבוש אַמבאַראַס, אַ ברודער פון בערל אַמבאַראַס (געשטאָרבן מיט 2 יאָר צוריק בערך אין מאָסקווע). אפשר זאָל דאָס האָבן געווען די סיבה וואָס דער קאָמוניזם האָט צו יענער צייט צווישן דער יידישער יוגנט אין גאַרוואָלין קיין וואָרצלען נישט געשלאָגן? —

איך האָב זיך באַמיט צו געבן אַ קורצן איבערבליק פון דער פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פון דער יוגנט אין גאַרוואָלין אין פאַרלויף פון 12 יאָר — פון 1916 ביז 1928. 10 יאָר פון די 12 בין איך געווען איינער פון די וואָס האָבן געשפּילט אַ געוויסע ראָל אין דער געשטאַלטונג פון דער יידישער יוגנט אין שטעטל. כ'האָב ביים שרייבן באַמיט זיך צו זיין געטריי דעם אָביעקטיוון אמת און נאָכצוגיין טריט ביי טריט נאָכן זכרון, גלויבנדיק אַז ער פאַרראַט מיך נישט. צי איז עס מיר געלונגען? — ווייס איך נישט. זאָלן די וואָס געדענקען יענע תקופה זיין מיינע שופטים.

רשימת תורמים לקניית אדמה בארץ־ישראל בשנת תרע"ג (1913)

חשבון

הנדבות בערים שונות

בערב יום הכפורים תרע"ג

לטובת החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה

לקנית אדמה בארץ ישראל

גארוואלין
(פ. ביעדלעץ)
ע"י מ. בייסאן

	ק.	ר.
ש. שחייצאר מטראטבעק	50	
הרב משה ראטער	30	
אייזיק ליכט	30	
י. מאקאטאד	30	
ח. י. גורפינקעל	30	
יהושע בלומענקאמפף	30	
רפאל גיטערמאן	30	
שלמה בלאנק	30	
מענדיל יום טוב	30	
דוד בלאנק	30	
העניך בורשטיין	30	
אשר פעדערמאן	30	
יצחק זילבערמאן	30	
משה מאקאטאוו	30	
שמחה יעדוואב	30	
יעקב שלום שווארץ	30	
טוביה קערשענבוים	30	
אלימלך גאכבערג	30	
מענדיל וואכמאן	30	
יוסף ראטער	30	
שלמה מאיר פרוושניאק	30	
ישראל פערקאל	30	
אברהם גרייצאר	30	
משה בייסאן	30	
משה וארשאווסקי	30	
גדליהו ברין	30	
יצחק ליב פרוושניאק	30	
שלמה יעדוואב	25	
שמואל דינער	25	
שלום זילבערמעל	25	
א. א. פינקעלשטיין	25	
משה אורבאך	25	
משה פירשטמאן	25	

	ק.	ר.
יוסף בלאנק	25	
אלימלך צוקערמאנטש	25	
חיים רובינשטיין	20	
נחמן קיפערגויס	20	
נעצח פערעלשטיין	20	
משה צבי סדיווקא	20	
ישראל יצחק וויגאנראד	20	
יהודה בער לובטיק	20	
הירש יעדוואב	20	
העניך ראמפארב	20	
אברהם אייביש סרגריה	20	
יקותיאל גומשמיד	20	
יעקב יעדוואב	20	
אליעזר בלאנק	20	
יעקב גאטפריד	20	
מענדיל וואסערנים	20	
אריה פינקעלשטיין	20	
אליהו בורשטיין	20	
אליעזר קיסערבוים	20	
משה פישמאן	20	
הירש יצחק בליווקע	20	
שלמה קיפערמאן	20	
יוסף קאפענבערג	20	
מ. הינך גורפינקעל	20	
נחמן אנגליסטער	20	
יהושע ליסטעק	20	
מיכל וויינבלום	20	
הירצקא גאטפריד	20	
מיכל קייזמאן	20	
חיים יהושע פייערשטיין	20	
מענדיל בערענהאלץ	20	
אברהם וואקשטיין	20	
בביהמ"ד ע"י ס.		
מיקאצינסקי		
נדבות קטנות	46	1

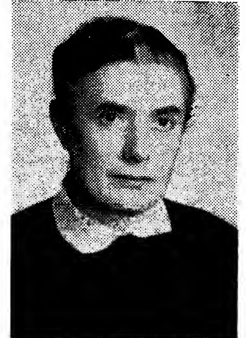
	ק.	ר.
בבית דחסידי קאלביעל		
נדבות קטנות	36	
בבית דחסידי גער		
נדבות קטנות	43	
בבית דחסידי פאריסאוו		
נדבות קטנות	23	
בבית דחסידי גארוואלין		
נדבות קטנות	38	
אברהם נאנאווער	—	1
אברהם פייגענבוים	25	
חסידי אלכסנדר		
ע"י יוסף בליאם		
נדבות קטנות	70	
יוסף בליאם	30	
משה אבפייער	50	
זילא טובי ראפאפארט	30	

אַ ליסטע פון שפענדער פאר אויסלייזן ערד אין ארץ־ישראל
אין יאר תרע"ג (1913)

שיינדל לעווין / פאַריז

מיינע קינדער יאָרן

ס׳איז איין און פערציק יאָר ווי איך האָב פאַרלאָזט

מיין געבורט־שטעטל — גאַרוואָלין, דאָך שטייט עס מיר נאָך אַזוי בולט פאַר די אויגן; אָט זע איך דעם טייך מיטן קלאָרן, שאָרוועדיקן וואַסער; דאָס הילצערנע בריקל פון צוויי ברעטער, אַריבערצוגיין אויפן צווייטן ברעג טייך; די ברייטע פּאַשע־פעלדער; די ריינע, ברוקירטע געסלעך מיט נידעריקע הייזקעס... איך זע אויך דעם גרויסן מאַרקפּלאַץ מיט די קלייטן אַרום דעם שיינעם וואַרשעווער וועג, מיט די הויכע, צעצווייגטע ביימער פון ביידע זייטן זייגע, און די רחבותדיקע תבואה־פעלדער אַרום דעם שטעטל.

מיין היים האָט געהערט צו די נישט־פאַרמעגלעכע, אָבער בכבודיקע חסידישע היימען פונעם שטעטל. דער טאַטע מיינער איז געווען אַ גמרא־מלמד און געמאַכט אויך אַ ביסל קידוש־וויין צום פאַרקויפן. די מאַמע האָט צוגעהאָלפן צו דער פּרנסה — איז געשטאַנען אין די מאַרקטעג מיט אַ טישל קאָלירטע בענדער, שפּיצן און קאָפּטיכלעך פאַר פּויערטעס. אין די פרייע אָוונטן פלעגט די מאַמע אויך שטריקן סוועטערס פון פּויערישער וואָל, נאָר פון די אַלע פאַרדינסטן האָט קוים געסטייעט אויף אַ באַשיידן לעבן פאַר דער „משפּחה זאַלבע אַכט". ניט געקוקט אויף דעם, פלעגט דער טאַטע געבן אַ נדבה מיט דער ברייטער האַנט און געהעריק אויפנעמען אַ מענטשן. נישט זעלטן פלעגן קומען צו אונדז געסט — דעם טאַטנס פריינד אָדער קרובים.

יעדן שבת אין דער פרי, פאַרן דאַווענען, פלעגט קומען צום טאַטן אַ גרופּע חסידים, און ביי אַ גלעזל קאַווע שמועסן עטלעכע שעה חסידות... מיין מאַמע, וועלכע האָט אויך געשטאַמט פון אַ חסידישער היים, איז געווען שטאָלץ אויף איר מאַן און זיך קיינמאָל נישט באַקלאָגט אויף איר שווערן גורל. די צוויי עלטערע שוועסטער מיינע, רבקה און יאַכעט, האָבן אין שול נישט געלערנט. צו יענער צייט איז געווען אָנגענומען, אַז פאַר אַ יידיש מיידל איז גענוג צו קענען דאַווענען, לייענען דעם טייטש־חומש און שרייבן אַ יידיש בריוול — און דאָס האָבן מיינע שוועסטער אויך געלערנט. מיין עלטערער ברודער, נחמן, האָט געלערנט אין ישיבה. דער יינגערער — מאיר־שלום — אין תלמוד־תורה.

גאַרוואָלין איז געווען אַ שטעטל מיט אַ קליינער יידישער באַפעלקערונג. קיין פאַבריקן, אפילו גרעסערע וואַרשטאַטן זענען אין שטעטל נישט געווען. געווען אַ גאָר קליינער פּראָצענט באַלמעלאָכעס. דער רוב פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך באַשעפטיקט מיט קליינהאַנדל אויף די מערק. עס זענען אין גאַרוואָלין נישט געווען קיין יידישע אַרבעטער און אויך נישט קיין אינטעליגענץ. דערפאַר, קאָן זיין, איז דאָס שטעטל נאָך ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען שטאַרק צוריקגעשטאַנען, פאַנאַטיש־פרום, און עס האָט זיך דאָרט נישט געפילט נאָך די פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע אויפוואַכונג, וועלכע האָט צו יענער צייט געהאַט שוין באַ־

אַ גרופּע בונדיסטן אין גאַרוואָלין

הערשט די אַנדערע יידישע ישובים אין פּוילן. אָבער אַ טייל פון דער גאַרוואָלינער יוגנט האָט שוין דעמאָלט אין דער שטיל געבענקט נאָך וויסן און קולטור.

איצטער — האַרט פאַרן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — האָט אין לעבן פון דער יידישער יוגנט אין גאַר־וואָלין אַ סך זיך געענדערט — אַ דאַנק דער איינגעוואַנדערטער מלחמה־צייט אינטעליגענטער משפּחה האַכבערג און אַ דאַנק די צווייַ יינגע באַגאַבטע דרוקער־אַרבעטער אהרון גראָספּעלד און יעקב וואַלדבוים. געקומען זענען זיי פון וואַרשע, ווו עס האָט געהערשט הונגער, כדי איבערצולעבן די שלעכטע צייט אינעם שטעטל, ווו דאָס לעבן מלחמה צייט איז שטענדיק אַביסל לייכטער. איינע פון דער פאַמיליע האַכבערג, פריילין בערטע, האָט געעפנט אַ מיידל־שולע; עס האָבן באַלד זיך געפונען תלמידות, יינגערע און דערוואַקסענע. מיינע צוויי שוועסטערן, רבקה און יאַכעט, וועלכע האָבן צו יענער צייט שוין געאַרבעט און פאַרדינט האָבן אויך באַזוכט בערטעס שול.

אַחוץ לייענען און שרייבן, האָט מען אויך געלערנט ליטעראַטור. עס האָבן זיך געעפנט פאַר אונדז נייע וועלטן: ציוניזם, סאָציאַליזם. מיר האָבן אָנגעהויבן באַנעמען די פאַרשידענע ריכטונגען, וואָס האָבן שוין דעמאָלט באַאיינ־פלוסט דאָס יידישע לעבן אין פּוילן. אַ גרויסן חלק אין דער דאָזיקער אויפקלערונגס־אַרבעט, האָבן די שוין דערמאָנטע צוויי דרוקער־אַרבעטער גראָספּעלד און וואַלדבוים, וועלכע זענען קיין גאַרוואָלין געקומען שוין מיט אַ פאַרטיקן פּאָליטישן באַגאַזש...

אויף זייער איניציאַטיוו איז געשאַפן געוואָרן אַ יידישע ביבליאָטעק מיט אַ לייענזאַל. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס אַלץ האָט זיך אָפּגעטאָן אין דער שטיל, דער רב און די פרומע יידן זאָלן נישט שטערן...

צו לאַנג האָט עס אָבער קיין סוד נישט געקאָנט פאַר־בלייבן. ס׳איז שנעל דערגאַנגען צו דער עפנטלעכקייט. דער רב און די חסידישע עלטערן האָבן דאָס איבערגעלעבט טראַגיש... אינעם צונויפקום פון יינגלעך מיט מיידלעך, אינעם לייענען ביכער האָבן זיי איינגעזען מעשה־שטן, וואָס פירט אַראָפּ פון גלייכן וועג און וועט אין ס״ה ברענגען אומגליק אויף דער שטאָט. זיי האָבן געפּרוּווט מיט אַלע מיטלען שטערן די דאָזיקע אַנטוויקלונג. דאָס האָט אָבער געהאַט אַ פאַרקערטע ווירקונג. די יוגנט האָט זיך מער נישט געוואָלט אומקערן צום פרומען פאַנאַטיזם: וואָס מער שטערונגען מצד דעם על־טערן דור, אַלץ שטאַרקער איז געוואָרן דער דראַנג צום וויסן, און אַלץ אַ גרעסערער טייל פון דער יוגנט האָט אָנגעהויבן באַזוכן דעם לייענזאַל.

מיט דער צייט האָט זיך געעפנט אַ גרויסער קלוב און אַ קולטור־פאַראיין. ביסלעכווייז פאַרלאָזט די יוגנט די חסי־דים־שטיבלעך און פילט אָן די קלובן, אין וועלכע ס׳ווערן געהאַלטן רעפעראַטן וועגן ציוניזם, בונדיזם און קולטור־געשיכטע.

איך בין דעמאָלט אַלט געווען זעקס — זיבן יאָר. די בעסטע חברטע מיינע איז דעמאָלט געווען מיין שוועסטער, ריינע; זי איז געווען מיט צוויי יאָר עלטער פון מיר. ווען זי האָט אָנגעהויבן גיין צו בערטע אין שול, איז מיר געוואָרן שטאַרק אומעטיק, כ׳בין געבליבן גאַנצע טעג אין שטוב — אָן אַ חברטע. כ׳האָב אָנגעהויבן בעטן, וויינען, מען זאָל אויך מיך שיקן אין שול צוזאַמען מיט ריינען. די היים האָט סוף־כל־סוף נאָכגעגעבן. כ׳האָב אָנגעהויבן גיין אין שול און געלערנט מיט גרויס חשק.

אַחוץ לייענען און שרייבן, האָבן מיר אויך געלערנט זינגען, דעקלאַמירן און טאַנצן. די לערערין האָט אונדז צו־געגרייט צו עפנטלעכע אַרויסטריטן.

דער ערשטער אויפטריט אונדזערער איז פאָרגעקומען אום חול־המועד־פּסח. דער קאָנצערט איז דורך מיט גרויס דערפאָלג. דער פרייד אונדזערער איז אָבער נישט באַשערט געווען קיין אַריכת־ימים. דעם זעלבן פּסח איז געשען עפּעס אַזוינס, וואָס האָט גורם געווען דאָס איבעררייסן מיין לערנען ביי בערטען און געמאַכט אַ סוף צו מיין חלום וועגן בילדונג. צומאָרגנס נאָכן קאָנצערט האָט בערטע אַרויסגעטראָגן אַ ברויט פון אַ קריסטלעך געוועלב פאַר די אויגן פונעם גאַנצן שטעטל יידן. אין „קלייניקייט״: חמץ אום פּסח!... די דאָזיקע ידיעה האָט זיך פאַרשפּרייט איבערן שטעטל מיט דער שנעל־קייט פון אַ בליץ...

דער דאָזיקער נאַרישער פעלער מצד בערטען, האָט אויפ־גערודערט דאָס שטעטל און געטראָפן שווער אין די געמיטער פונעם רוב יידן אין גאַרוואָלין. אונדזערע עלטערן האָבן אונדז נישט דערלויבט מער צו גיין אין שול צו בערטען.

איינע פון די בעסטע אויפטוען, וואָס איז דערמעגלעכט געוואָרן אַ דאַנק דער נאָכמלחמהדיקער אַמעריקאַנער הילף, איז געווען דאָס שאַפן פון דער מיידלשול פאַר קינדער פון נישט־פאַרמעגלעכע עלטערן. איך און ריינע האָבן אויך געלערנט אין דער שול. די לערערין, פריילין פרידמאַן, איז געווען אַן אידעאַלע לערערין. זי האָט אונדז אַלע שטאַרק ליב געהאַט און זיך באַמיט מיר זאָלן זיין זאַט: מיר פלעגן באַקומען צוויי מאָלצייטן טעגלעך; געמאַכט שפּאַצירן אויף דער פרייער לופט; איינגעאָרדנט קינדער־פאַרוויילונגען; אַ קינדער־ביב־ליאָטעק. זי האָט געטאָן אַלץ, כדי צו פאַרשאַפן אונדז אַביסל פרייד — דאָס וואָס אונדז האָט געפעלט אין אונדזערע אָרעמע היימען.

ליידער האָט אויך די שול עקזיסטירט נישט צו לאַנג. כ׳געדענק נישט גענוי ווי לאַנג, כ׳געדענק אָבער די געזעגענונג מיט דער לערערין. ס׳איז געווען אָנהייב זומער־וואַקאַציעס. די לערערין האָט זיך געגרייט צו פאָרן צו אירע עלטערן קיין וואַרשע. אַ גרופּע קינדער איז אַוועק צו דער לאָנקע אַרום דעם טייך און דאָרט אויפגעקליבן אַ גרויסן בינט בלויע בלימלעך: „פאַרגעס מיך ניט״ — האָט מען די בלומען גערופן: אָפּגעוואַרט די לערערין ביי דער דראָזשקע, וואָס האָט געפירט צום באַן, און ביים געבן איר דעם בלומען־בינט — געזאָגט:

— לערערין, „פאַרגעס אונדז נישט״... די לערערין האָט אונדז אַלע געקושט און מיט טרערן אין די אויגן פאַרזיכערט:

— מיינע טייערע קינדער, איך וועל אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן!...

איך גלויב, אַז זי האָט אונדז טאַקע נישט פאַרגעסן, פּונקט ווי מיר האָבן זי נישט פאַרגעסן. אָבער קיין גאַרוואָלין איז זי מער נישט געקומען. — ס׳האָט אויסגעבראָכן די פּויליש־באָלשע־וויסטישע מלחמה און די שול האָט זיך מער ניט געעפנט.

אין יענער תקופה האָבן אויך די יוגנט־קלובן זיך געש־לאָסן. אָבער די יוגנט האָט נישט אויפגעגעבן איר טעטיקייט און אָפּגעהאַלטן אירע קרייזן אין געהיים. די יוגנט פלעגט זיך צונויפקומען אויף דיסקוסיעס און באַראַטונגען. ווען די באָלשעוויקעס האָבן פאַרנומען גאַרוואָלין און דורכגעפירט אויפן גרויסן מאַרק־פּלאַץ דעם ערשטן מיטינג, איז אַ גרויסע צאָל יוגנט געקומען צום מיטינג און ענטוזיאַסטיש באַגריסט די באָלשעוויסטישע רעדנער. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס האָט אויפגעוועקט ביי די פּויליש־פּאַטריאָטישע אַנטיסעמיטן גרויס

צאָרן און בעת די באָלשעוויקעס זענען געצוווּנגען געוואָרן צו פאַרלאָזן גאַרוואָלין, האָבן זיי זיך נוקם געווען אין דער יידישער יוגנט. צו קיין בלוט־פאַרגיסונג איז נישט געקומען; זיי האָבן בלויז אַרעסטירט אַ טייל יוגנט; צווישן זיי — אויך מיינע שוועסטערן, רבקה און יאַכעט.

דער אַרעסט פון מיינע שוועסטערן האָט אָנגעטראָגן אין אונדזער שטוב אַ שרעקלעכן אומרו. דאָס פוילישע געריכט פלעגט דעמאָלט אַרויסגעבן טויט־אורטיילן, אָן שום באַווייזן — און זיי פלעגן אויך אויסגעפירט ווערן. דער טאַטע האָט נערוועז געשפּאַנט איבער דער שטוב. די מאַמע האָט נישט געקאָנט איינזיצן און מיט פאַרוויינטע אויגן אַרומגעלאָפן איבערן שטעטל, מיט דער קנאַפּער האָפענונג צו דערוויסן זיך עפּעס וועגן די שוועסטערן. איך און ריינע האָבן זיך פאַררוקט אין אַ ווינקל און געוויינט.

די אַרעסטירטע האָט מען אין גאַרוואָלין נישט געהאַלטן, מען האָט זיי פאַרשיקט, און קיינער האָט נישט געוווּסט וווּהין. נאָך עטלעכע וואָכן איז אַ טייל פון די אַרעסטירטע באַפרייט געוואָרן. מיינע צוויי שוועסטערן, מיט נאָך איינעם אַ יונגן בחור, שמואל הירש מאַקאַטאָוו, האָט מען אָפּגעשיקט אינעם לאַגער פאַר פּאָליטיש־אַרעסטירטע און קריגס־געפאַנגענע אין דאָמביע, ביי קראָקע, און ערשט פון דאָרט האָבן מיר באַקומען פון זיי דעם ערשטן באַרויקונגס־בריוו.

נאָכן דערהאַלטן דעם בריוו האָט די מאַמע נישט גערוט. זי האָט גלייך גענומען זיך גרייטן צו פאָרן אויף אַ זעונג מיט די קינדער. זי האָט אָנגעשריבן אַ בקשה צו דער מאַכט, פאַרזען מיט עטלעכע צענדליק אונטערשריפטן פון אָנגעזעענע בירגער פון שטאָט, וועלכע האָבן באַשטעטיקט, אַז מיינע שוועסטער זענען שטילע, אָרנטלעכע קינדער און אַז זיי זענען אין גאַרנישט נישט שולדיק. די מאַמע האָט געבעטן מען זאָל זיי באַפרייען.

אין ביוראָ פונעם לאַגער האָט מען ביי איר אָנגענומען די בקשה, אויך דאָס שפּייזפּעקל, דערלויבט איר אַ זעונג מיט די קינדער, נאָר באַפרייט האָט מען זיי נישט. זיי זענען פאַרבליבן אינטערנירט ביז נאָך דער קריג.

✶

די פוילישע פאָלקס־שולן אין גאַרוואָלין, וואָס האָבן זיך געגרינדעט גלייך נאָך דער מלחמה, האָבן קיין יידישע קינדער נישט אָנגענומען. דער תירוץ — קריסטלעכע עלטערן ווילן ניט זייערע קינדער זאָלן זיך לערנען צוזאַמען מיט יידישע קינדער. געוויסע אויסנאַמען, פאַר קינדער מיט גרויס פּראָטעקציע, זענען יאָ געמאַכט געוואָרן. אַ גרעסערע גרופּע מיידלעך, אין עלטער פון 10 יאָר, האָט זיך צוזאַמענגערעדט און אַוועק צום שול־אינספּעקטאָר וועגן אַ שול פאַר אונדז. עס האָט אונדז אויפגענומען דער סעקרעטאַר. נאָכן אויסהערן אונדזער בקשה, האָט ער צוגעזאָגט צו עפענען אין שול אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג פאַר יידישע קינדער. ער האָט געהאַלטן וואָרט, אַזאַ אָפּטיילונג איז טאַקע געעפנט געוואָרן. עטלעכע יאָר האָבן מיר, יידישע קינדער, געלערנט באַזונדער. שפּעטער האָט מען אונדז צוזאַמענגעגרופּירט מיט די קריסטלעכע קינדער.

מיין שוועסטער און חברטע, ריינע, איז אין שול מער נישט געגאַנגען, זי האָט געהאָלפן דער מאַמען שטריקן סוועטערס און אַ צייט זיך געלערנט ביי אַ פּריוואַטן לערער. די עלטערע שוועסטערס, נאָכן באַפרייען זיך פון לאַגער, זענען לאַנג אין גאַרוואָלין נישט געזעסן. זיי זענען אַוועק קיין וואַרשע, ווו זיי האָבן געאַרבעט שניידעריי. רבקה האָט געאַרבעט ביי דאַמען־מאַנטלען, געקומען אויף בונדישע גרופּעס און מיטגעאַרבעט אַ סך יאָרן מיט דער פאַך־קאַמיסיע פון דאַמען באַקלייד, יאַכעט האָט געאַרבעט ביי קליידער. שטאַרק באַאיינפלוסט פון די קאָמוניסטן, איז זי אין יאָר 1922 אַוועק קיין רוסלאַנד. די ערשטע צייט האָט זי דאָרט געאַרבעט אין אַ פאַבריק, נאָך דער אַרבעט האָט זי באַזוכט קורסן. אַ דאַנק איר ענערגיע און באַזונדערער פעיקייט צום לערנען, האָט זי אין אַ קורצער צייט דורכגעמאַכט אַ מיטלשול און אַן אינזשעניערן־אינסטיטוט. זי האָט באַקומען אַ סטיפּענדיע און אין גאַנצן זיך געווידמעט דער לערע. איר חלום האָט זיך פאַרווירקלעכט. זי האָט געענדיקט אַלס אינזשינער, זיך איינגעאָרדנט אויף אַרבעט אין אַ גרויסער מאָסקווער אַוויאַן־פאַבריק, געהייראַט מיט אַן אינטערעסאַנטן מאַן און געהאַט אַ גראַטן טעכטערל. ביזן טרויעריק־באַרימטן 37־טן יאָר געהערט זי צו דער העכערער געזעלשאַפט פון מאָסקווע. אין יענעם יאָר ווערט זי אַרעסטירט

די דלוגע גאַס
אין גאַרוואָלין

און פֿאַרשיקט אין די שקלאַפֿן־לאַגערן פֿון סיביר. אויך איר טעכטערל ווערט פֿאַרשיקט אין אַ קינדער־לאַגער. די גאַנצע משפּחה איז דאָרט אומגעקומען. דעם זעלבן גורל האָט אויך געטיילט אַ צווייטע גרופּע גאַרוואָלינער, וועלכע איז אין דער זעלבער צייט וואָס יאָכעט אַוועק קיין רוסלאַנד, מיטן טיפֿן גלויבן צו געפֿינען דאָרט אַ מער־יושרדיק און שענער לעבן.

מיין דריטע שוועסטער, ריינע, מיט איר אומרויִקן כאַראַקטער האָט אויך נישט געקאָנט זיך אָפּגעפֿינען אין דער שטרענג־ חסידישער היים פֿונעם שטעטל. זי האָט זיך אויסגעלערנט אַביסל נייען און אַוועק קיין וואַרשע, ווו זי האָט געאַרבעט ביי דאַמען־מאַנטלען, פֿאַרקערט צווישן דער קאָמוניסטישער יוגנט, אָבער דאָס שווערע לעבן אָן אַ היים, האָט זי ווייט נישט באַפֿרידיקט. זי שרייבט זיך דורך מיט יאָכעטן, באַקומט פֿון איר אַרויספֿאָדערונגס־פּאַפּירן, און גרייט זיך צו פֿאָרן קיין ראַטנפֿאַרבאַנד, ווו זי האָפֿט צו געפֿינען מעגלעכקייטן זיך צו לערנען. איר פּלוצלינגער און טראַגישער טויט, רייסט איבער איר טרוים. סוף זומער 1926, גייענדיק אין אַ רעגנדיקן פֿרימאָרגן צו דער אַרבעט, ווערט זי געטראָפֿן פֿון אַ שטיק געזימס, וואָס פֿאַלט אַראָפּ פֿון אַ מויער און ווערט געהרגעט. דער דאָזיקער טראַגישער טויט אירער האָט זייער ווייטיקלעך געטראָפֿן די גאַנצע משפּחה.

דער איינציקער פֿון אונדזער שטוב, וואָס איז נישט באַאיינפֿלוסט געוואָרן פֿון די נייע שטרעמונגען אין יידישן לעבן, איז געווען מיין עלטסטער ברודער, נחמן. ער איז פֿאַרבליבן אַ פֿרומער, חסידישער יונגערמאַן, האָט חתונה געהאַט אין וואַרשע און געצויגן חיונה פֿאַר זיין הויזגעזינד פֿון אַ קליין שפּייז־געוועלבל. ער האָט געלעבט ערלעך, פֿרום און באַשיידן. דער ייִנגערער ברודער מאיר־שלום, איז אָנגעגאַנגען פֿאַר אַ פֿרומען בחור, געדאַווענט, געלערנט אַ בלאַט גמרא, אין געהיים אָבער, לייענט ער ביכער, קומט אויף פֿאַרלעזונגען און איז אונטער דער השפּעה פֿון ציוניזם...

ביז מיין אַוועק פֿון גאַרוואָלין, האָב איך געלערנט אין שול. כ׳האָב ליב געהאַט דאָס שטעטל און די שיינע אַרומיקע לאַנדשאַפֿט. די זומער־וואַקאַציעס פֿלעגן מיר, מיט מיינע חברטעס, פֿאַרברענגען אויף דער פֿרייער לופֿט אויסער דעם שטעטל: ביי דער מיל; אויף די פּאַשע־פֿעלדער אַרום דעם שטעטל און אין נאָענטן וועלדל. כ׳האָב אויך ליב געהאַט אין די פֿריע אָוונטן צו שפּאַצירן אויפֿן שיינעם וואַרשעווער וועג, און זיך אַנטציקן מיט די ווונדערלעכע סוף־זומערדיקע שקיעות, מיט דער סודותדיקער שטילקייט פֿון דער אַרומיקער נאַטור. כ׳האָב זיך געלערנט נישט שלעכט און געהאַט באַשלאָסן, נישט געקוקט אויפֿן שווערן אָרעמען לעבן אין מיין היים, צו פֿאַרענדיקן די פֿאָלקסשול און צו מאַכן באַמיִונגען צו לערנען ווייטער. זייענדיק שוין אין 7־טן קלאַס איז מיין באַשלוס צעשטערט געוואָרן. דער טאַטע איז שוין אַ לענגערע צייט נישט געהאַט געווען אין דער היים. נישט קאָנענדיק געפֿינען קיין פּאַסיק מלומדות אין גאַרוואָלין, איז ער אַוועק קיין פֿאַלעניץ, ווו עס האָט געלעבט אַ גרעסערער חסידישער עולם, און ס׳איז אים געלונגען צוזאַמענצושטעלן אַ מלומדות פֿון אַ גרעסערער גרופּע ייִנגלעך. נאָך אַ געוויסער צייט האָט ער געדונגען אַ וווינונג. אַהיימקומענדיק אַמאָל אויף אַ שבת, האָט ער געבעטן דער מאַמען זי זאָל זען וואָס שנעלער זיך אַריבערצוציִען קיין פֿאַלעניץ. ס׳איז אים נמאס געוואָרן די איינזאַמקייט. דער באַשלוס צו פֿאַרלאָזן גאַרוואָלין האָט געטראָפֿן באַזונדערס מיך. ס׳איז מיר שווער געווען איבערצורייסן די לערע אין לעצטן שול־יאָר, ווען דאָס לערנען איז אינטערעסאַנט. ס׳איז מיר אויך אַ שאָד געווען זיך אָפּצורייסן פֿון מיינע שול־חברטעס, מיט וועלכע כ׳האָב זיך געהאַט גוט איינגעלעבט. דער גורל איז אָבער שטענדיק שטאַרקער. די לערער און די חברטעס האָבן שטאַרק באַדויערט מיין אַוועקפֿאָרן. כדי מיך געהעריק צו געזעגענען, האָבן מיינע יידישע שול־חברטעס מיר איינגעאָרדנט אַ געזעגענונגס־אָוונט אין דער היים פֿון מיינער אַ פֿאַרמעגלעכער חברטע. ביי אַ שיין־געדעקטן טיש, האָב איך פֿאַרבראַכט מיט מיינע חברטעס דעם לעצטן אָוונט מיינעם אין גאַרוואָלין.

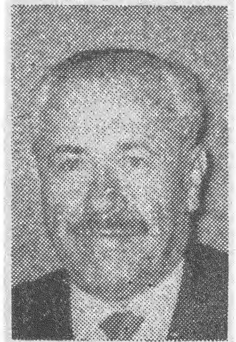
צומאָרגנס, נאָכן געזעגענונגס־באַנקעט. בין איך נאָך אַוועק אין שול געזעגענען זיך מיט די לערער און מיט דער שולבאַנק. פֿון דאָרט בין איך אַוועק צום טייך. ס׳איז געשטאַנען אַ שיינער, זוניקער האַרבסטאָג. די ביימער — האַלבנאַקעטע — האָבן מיט באַדויער אַראָפּגעקוקט צו די זיך־וואַלגערנדיקע אַרום זיי געלע, פֿאַרוויאַנעטע בלעטער. כ׳האָב אַ ווײַלע אַריינגעקוקט אין רוישיקן וואַסער, געכאַפּט אַ בליק אויף דעם בריקל, אויף דער מיל, און אויף די ברייטע פּאַשע־פֿעלדער פֿון דער צווייטער זייט טייך און זיך אומגעקערט אַ היים, ווו ס׳האָט שוין געוואַרט די פֿור מיטן אָרעמען ביסל ווירטשאַפֿט אונדזערן פֿאַרן טויער. כ׳בין אַריין אין הויף, ווו די מאַמע און מאיר־שלום האָבן געוואַרט אויף מיר. כ׳האָב זיך געזעגנט מיט די שכנים און מיר האָבן זיך געלאָזן נאָך דער פֿור. מיר זענען דורך דעם מאַרק־פּלאַץ. מיין האַרץ, מיין געמיט, מיין גאַנץ וועזן האָט אויפֿגעציטערט מיט אַ מאָדנער בענקשאַפֿט. מיר זענען צוגעקומען צום וואַרשעווער וועג, ווו די פֿור האָט אויף אונדז שוין געוואַרט. אויפֿן וועג שוין, האָב איך אויסגעדרייט דעם קאָפּ צו געבן אַ לעצטן בליק אויף מיין געבורט־שטעטל, אויף די ברייט צעאַקערטע פֿעלדער, אויף די הויכע נאַקעטע ביימער און געלאָזן זיך אַוועקפֿירן פֿון מיין שטעטל גאַרוואָלין קיין פֿאַלעניץ, ווו מיינע עלטערן, מיין ברודער, נחמן, מיט זיין פֿרוי און 4 קינדערלעך האָבן מיט יאָרן שפּעטער דורכגעמאַכט דעם וועג פֿונעם גרויזאַמען טויט — דעם וועג פֿון די זעקס מיליאָן יידן...

פֿאַריז, דעם 17־טן דעצעמבער 1966.

ברוך שיין / תל־אביב

שלש עשרה שנה גארוואלין

שלש־עשרה שנה חייתי בגארוואלין. מספר שנים זה, אולי יכול להיות בעל־ערך בחייו של יחיד. אך תקופה קצרה זו של שלש־עשרה שנים אינה יכולה לשמש בבואה, על כל ההתרחשויות והמאורעות בעיירה, כמשקפת את אופייה ודמותה של גארוואלין שהיתה ואיננה עוד. אולם דומה, מאחר ששנים אלה עברו עלי בימי ילדותי ונעורי — בן אחת־עשרה הייתי כשבאתי לגארוואלין וכבן עשרים וארבע שנים עזבתיה בעלותי לארץ־ישראל הזמן שבו מתגבשת ומתעצבת דמותו של כל אדם — הרי שעל שנים אלה אפשר לומר שיותר מה שאני חייתי בה היא חיה בתוכי. ומתוך הנחה שאין בכלל אלא מה שבפרט — אני מנסה, עתה לאחר שלושים וחמש שנים, מיום שיצאתי ממנה, להעלות זכרונות על מאורעות שהייתי להם עד ראייה ושמיעה.

אין עמדי שום מכתבים, רשימות או תעודות שאוכל להשתמש בהם כאסמכתא לאמיתות הדברים שאני מעלה על הכתב. אני סומך על זכרוני בלבד, בתקווה שהוא ישמש לי כמסנן נאמן. ירחיק את הטפל וישאיר את העיקר. ותפילה קצרה בפי: שהחונן לאדם דעת יהא בעזרי שלא אכשל בלשוני ובדברי. וככה אני ניגש בדחילו ורחימו לכתוב, את פרקי זכרונותי על גארוואלין עיירתי.

בואי לגארוואלין חל ביום רביעי בשבת, שהוא יום־השוק של העיירה, ה„יריד" המפורסם, שהיווה חלק חשוב מחיי הכלכלה של היהודים בפולין בכלל. ה„יריד" עמד בזמן של בין הערביים, בשעה שהתגרנים פירקו כבר את דוכניהם שהציגום בשוק. הכל בכל מכל כול היה בדוכנים אלה: מיני מזונות ומאכל, ממתקים וצרכי הלבשה; מנעלים ומגפיים; חליפות בגדים ובד לתפירת בגד אצל חייט, כובעים ומטפחות־ראש, דברי סדקית ומעשה־אופה, פרוות עור ללבוש חורף, וכו' וכו'. כל אלה היו מתוצרתה של העיירה. בייחוד בלט ריבוי הדוכנים של החייטים והסנדלרים, ואלה כל כך למה? זקני העיירה היו מספרים, כי בימים שכל פולין היתה תחת שלטונה של רוסיה הצארית — שימשה גארוואלין וסביבתה — כספק של מנעלים ובגדים לחייליו של הצאר. משנותקה פולין מרוסיה ונעשתה עצמאית — ובעלי המקצועות: החייטים והסנדלרים משלא החליפו את עיסוקם והמשיכו במלאכתם, כאילו לא אירע דבר — נשבר מטה לחמם. לכן, משנתמעטו מקורות הביקוש לתוצרתם — התחילו להציע את עמל־כפיהם לכפריים שבסביבה. אך הם לא יכלו למלא את החלל שנתהווה, על־כן היו הסנדלרים והחייטים נודדים ל„ירידים" למקומות מרוחקים, אך גם זה לא הספיק. החלו אנשי „מספריים ופטיש" להתחרות בעמיתיהם בהורדת המחירים וגם בהורדת טיב התוצרת. כדי לעמוד בתמורות הזמנים. כל התחבולות האלה לא עזרו הרבה וה„פדיון" נחלש משנה לשנה, ומחודש לחודש, ומשבוע לשבוע, כך הלכו ונדלדלו החייטים והסנדלרים בעיירה. רק מועטים החזיקו מעמד. ומשלא הרוויחו בעלי־המלאכה, ירד הפדיון היהודי בחנויות והחנוונים „יצאו עיניהם" ללקוח הכפרי, שהיה בא ביום־השוק למכור את תנובת־שדהו, ובתמורתה היה קונה כל צרכיו; מלח, סוכר, נפט, בגד או נעל. מכל האמור יוצא ש„היריד" שימש כמקור פרנסה ראשי של העיירה.

אשרי מי שהצליח ב„יריד" ואוי לו למי שלא הצליח בו.

אגב, בעיירתי התהלכו כמה סיפורים על תחבולות שבהן היו משתמשים „אנשי הירידים" כדי למכור את סחורתם. מעשה בחייט־דוכנאי שהיה שם שטר־כסף בתוך כיס־החזה של המקטורן המוצע למכירה וה„גוי" שמדד את הבגד, בהרגישו בשטר הכסף באמתחתו נתן למוכר את המחיר המלא ובלבד שיזכה ב„מציאה". נמצא שגם ה„גוי" היה מרוצה מהקנייה וגם החייט־הסוחר לא הפסיד.

הסנדלרים שיצאו לשוק היה משתמשים בתחבולה אחרת, כדי למכור את מגפיהם. משראו שזוג מגפיים מצא חן בעיני הלקוח־האיכר, בשל הברק המבהיק (לזה השתמשו הסנדלרים במשחה מיוחדת שנקראה „גלזורה"), אך מידתם לא התאימה לרגליו של ה„גוי" — מה עשו הסנדלרים? החזיקו בידם אבקת־גלישה (מין „טאלק") והיו מפזרים אותה לתוך המגף וכך נכנסה הרגל לתוכו דרך חליקה. רק משבא ה„גוי" הביתה התחילו המגפיים „ללחוץ"...

לחנוונים היו דרכים אחרות ל„חבב" את מרכולתם על לקוחותיהם הכפריים, אם בהענקת „מתנות" לצאצאיהם שנשארו בכפר ואם על־ידי דברי־חנופה לחכמתו של ה„גוי".

אבי — ר' חנינא־נתן, אמי — אסתר־גולדה הי"ד
ביניהם אחותי ברכה שתחי'

לימים עמדו ה„גויים" על התחבולות הבלתי־כשרות בהן השתמשו החנוונים והם היו באים לקנות אצל מי שהוכיח את ישרותו.

מקורות־פרנסה אלה קטנים היו כדי לספק מחייה בריווח לכל העיירה ותושביה, לכן רבים עזבוה ונדדו למרחקים, למעבר לים למצוא טרף לבני משפחתם. אחרים שנשארו בה חיפשו עיסוקים אחרים שלא היו רגילים בהם. אברך אחד ממשפחות המיוחסות בעיירה שאזלה הנדוניה שפסקו לו הורי הכלה — התחיל לייצר סיגריות־„שחורות", שמכרן ללא־היתר, ובזול, משלא פרע את המס שגבו השלטונות מתוצרי מותרות זה.

מקור פרנסה אחר שימשה מלאכת פרוות־כבשים שבהם הצטיינו דווקא „הגויים" שבעיירה, ורק יהודים ספורים עסקו במלאכה זו. מכל־מקום המסחר בפרוות־כבשים היה בידי היהודים. ולא רק בסחר הפרוות ראו ברכה, אלא בכל מה שהיה קשור ב„תעשייה" זו, כגון השאריות ש„נפלו" מעור הכבש בשעת עיבודו אפשר היה להוציא ממנו פרנסה.

היתה תקופה ששלטונות פולין ייצאו תבואה לחוץ־לארץ, במחיר זול, כדי שתזכה במטבע חוץ. היא הציבה מרכזים לקניית תבואה: גרעיני־חיטים ושיפון בעיירות מרכזיות (גארוואלין היתה עיר מחוז). בחורי בית־המדרש או סתם הולכי־בטל מבני־טובים פשטו בשווקים והחלו לקנות את התבואה, שהובאה על־ידי האיכרים לעיירה.

פעם אחרת — הוצפה העיירה במכונות סריגה לכומתות („ברטים") ולא היה כמעט בית, שלא נמצא בו מכונה כזו. וזה בשל הזמנה של כמה מיליוני „ברטים" שנתקבלה בפולין לספק לצבא צ׳אן־קיי־שיק. כל העיירה היתה משיחה ב„תעשיית־הברטים". בבית־המדרש, „בין מנחה למעריב", היו מספרים בזריזותו של פלוני אלמוני שלמד את המקצוע תוך שבוע ימים וכבר הוא מייצר ארבעים ברטים ליום...

„תעשיית־הברטים הביאה התאוששות־מה במצב הכל־כלי הרעוע של העיירה. אך הדבר נמשך כחצי שנה בלבד. ושוב חיפשו מחוסרי־התעסוקה בעיירה מקורות הכנסה אחרים, שהוכיחו גמישות רבה בעברם מתעסוקה אחת למשנתה — בקלות מפליאה.

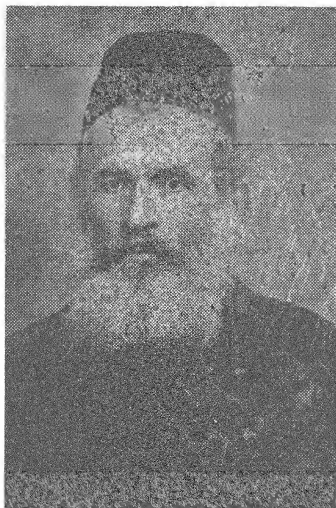
אך לא לזה התכוונתי. אני רציתי לספר לכם קודם־כל על ימי שחרותי בעיירה והנה קפצה עלי כלכלתה וקלקלה את השורה. נחזור, איפוא, לענייננו.

לגארוואלין באנו, אני ואחי לייבוש הי״ד כחצי שנה לפני שמשפחתנו עברה לגור בעיירה. בתחילה התאכסנו בשני בתים שיושביהם היו מקרובי משפחתנו. אצל ר׳ אלימלך ז״ל שהיה ידוע בכינויו: „דער גרויסער מיילך" (משום קומתו הגבוהה) ואצל משפחת דודי, ר׳ נתן־דוד הוכברג ז״ל, שקראו לו „נתן־דוד פעריל־מאַטלס". ביתו של אלימלך הוכברג ואשתו פרל שימש לנו מקום לינת־לילה ואילו אצל דודי נתן שעקרת ביתו היתה הדודה טעט (אסתר) סעדנו ארוחת־בוקר, צהרים וערב. בבית זה דאגו גם לנקיון בגדינו וכו׳.

בית דודי ר׳ נתן־דוד ודודתי טעט הי״ד, הצטיין בחריצות, בסדר ובתרבות־חיים למופת. בתנאים הקשים שבית זה היה שרוי, בדיור ובפרנסה הוא שימש דוגמה לאחרים, כיצד אפשר להתגבר על מיכשולים אלה, והכל הודות לתבונתה של עקרת־הבית, היא דודתי טעט, שכלכלה את ביתה. כל „הדירה" השתרעה על חדר אחד בלבד, וקיטון ששימש כפרוזדור וכמטבח כאחד. בחדר הזה גרו שמונה נפשות. לכל אחת היתה פינה משלה. את החדר תפסו: שולחן, שתי מטות, מזווה, ארון־בגדים וארגז־לבנים („קופרט"). כתלי החדר היו מכוסים במעשי־רקמה, פעלן של הבנות וגם כמה תמונות משפחתיות.

דודי ר׳ נתן־דוד איש חסיד היה ו„נסע" בכל חג ומועד ובשבתות מיוחדות אל האדמו"רים מקאלושין ופוריסוב. אפשר לומר כי רוב ימיו בילה הוא אצל „הרבי". בבית נשארה הדודה טעט עם שש בנותיה: דבורה, האנטשה, זעלדע, קיילע, יהודית הי״ד ותבל״ח — רבקל׳ה, שחיה עמנו בישראל.(הבן היחיד במשפחה, חיים־לייזער כבר היה נשוי וגר בוורשה) דבורה היתה עוסקת במסחר ותקופה מסוימת היתה ספקת מצרכים ל„קנטינה" של קסרקטיני הצבא בעיר שהיו ב„אלכ־

ר׳ מלך (אלימלך) האכבערג ז״ל

סנדרובקה". חאנטשע וזעלדע דאגו למשק־הבית, לבישול, לנקיון וגם רקמו וסרגו לצורך קישוט הדירה. קיילע שגמרה את בית־הספר העממי בהצטיינות ומשום שניחנה בכשרונות הוראה מקטנות — שימשה מורה לאחרים שפיגרו בלימודיהם. היא היתה „נותנת" שיעורים גם בבתים פרטיים. עיסוק זה איפשר לה להתלבש יפה וגם לצבור כסף לצרכי חתונה משהגיעה לפירקה. בבואי לגארוואלין היו יהודית ורבקה תלמידות בית־הספר בכתות ג׳ וד׳. מאחר שאף הן הצטיינו בלימודיהן, הרי כבר בגיל רך זה נתנו שעורים לאחרים. יהודית ורבקה, אף „הפרו" את „המסורת" שהיתה מקובלת בעיירה עד אז, כי ההשכלה אצל בני העיר היהודים נגמרה בבית־ספר העממי... הן לא השלימו עם עובדה זו ויצאו לוורשה, ללמוד בגימנסיה. (הגימנסיה העירונית היתה מחוץ לתחום הלימודים של התלמידים היהודים, בגלל ההכרח ללמוד ולכתוב בשבתות). תפקידה של דודתי טעט היה, כאמור, לדאוג לכל מחסורי הבית ובימים שהפרוטה לא היתה מצוייה היא ידעה ללוות על־מנת לשלם „לכשירחיב". אך לעת־עתה אסור שיחסר דבר בבית. מלחמניות טריות בבוקר, עד ארוחת־הערב עם קפה ריחני לקינוח. וכן דאגה הדודה שהילדים יהיו מלובשים בבגד נקי ומגוהץ.

דודי רבי „נתן־דוד גאַרוואָלינר" (כך קראו לו אצל „הרבי") כמעט שלא התערב בניהול הבית. כל מאוויו היו נתונים לרוחניות, כלומר, לחסידות פוריסוב. את חיותו היה

יונק מהשהייה אצל ה„רבי" ומהתפקיד אשר מילא בחצר האדמו"ר בימים הנוראים בשמשו בעל־תפילה ל„מעריבית" בשני לילי ראש השנה ובליל „כל נדרי". מי שלא שמע באיזו התלהבות קודש הוא היה אומר את ה„ברכו" הראשון בהתקדש ליל־ראש־השנה ובאיזו מתיקות שובבת לבבות היה קורא פסוק בפסוק את ה„לדוד, — — לה' הארץ ומלואה" או „לדוד, ה' אורי וישעי" (גם מזמור זה היו אומרים בפוריסוב פסוק בפסוק) — לא טעם טעם תפילה חסידית מימיו. כי מזמר בחסד היה, מאין כמוהו ואכן בו נתקיים הכתוב: „זמירות היו לי חוקיך בבית מגורי".

מפי ר' יעקב הימלשטיין (בן הרב מסובולוב) היושב בתל־אביב שמעתי, כי בימיו האחרונים לחייו, לאחר שברח דודי מגארוואלין לריקי, מחמת המציק הגרמני ימ"ש — היה מתהלך ומזמר את הפסוק בנעימת־אנחה שוברת הלב: „ועת צרה היא ליעקוב וממנה יוושע".

בריקי הוא החזיר את נשמתו לבוראו.

דודתי, עטע אף היא נפטרה בגיטו ריקי. לידה נמצאה יהודית, שלא נטשה אותה ברגעים האחרונים אף שיכלה להציל את נפשה על־ידי גויים אשר הציעו לה מחסה בביתם. יהודית נלקחה לטרבלינקי.

*

משבאנו אני ואחי לגארוואלין — נתקבלנו ל„חדר" של שמואל מלמד. ב„חדר" למדו אז בחורים גדולים ממני בשנים והם: לייבל טרוסטרמן, פינחס ריינפלייש, ישראל קעזמן, אברהם צימלך, יהושע ומפן ועוד. מקום הלימוד שימשה לנו ה„סוכה" בחצרו של ר' אהרון־לייזר פינקלשטיין, סוחר בנפט ובשמני־סיכה. ריח הנפט חדר לתוך הסוכה והוא היווה מלווה לקול תורה שנישא ממנה.

משנכנסתי ל„חדר" הושיבו אותי ליד קבוצת בחורים שלמדו כבר לעצמם דף גמרא, בקול גדול ובליווי תנועות ידים. אני שנסיוני בים התלמוד היה מועט אז, „רצתי" אחריהם בדרך הלא־סלולה ויצאתי איך שהוא בשלום. שמואל־מלמד זה היה יהודי תלמיד־חכם גדול ואף חיבר ספר תורני ששמר עמו בכתובים. לפנים, כך סיפרו, עסק במסחר, — משלא הצליח בעסקיו התחיל לעסוק ב„מלמדות".

בטרם הצטרפותנו ל„חדר" זה סיפר ר' שמואל לתלמידיו, כי הנה ל„זמן" שלאחר הפסח יבואו ל„חדר" שני תלמידים „עילויים" מווילנא. (משפחתנו גרה אז בפלטרוב, תחנת־רכבת גדולה לפני נוזשעץ וסמיאטיץ ומכיוון שהמקום הזה היה בקוו הרכבת ורשה־וילנה — כינה אותנו הרבי כ„ווילנאים"...)

— עם הצעיר שבהם — אמר — אולי תוכלו להשתוות בידיעותיכם, אך אחרי הגדול שבהם, בוודאי תפגרו...

אצל ר' שמואל־מלמד למדנו גם את „הזמן" של החורף, אולם לא באותו מקום שבסוכה. מחמת הצינה ששררה שם.

אגב, מלמד זה עורר את העיירה למחלוקת ומעשה שהיה כך היה. הבית שבו גר בתחילה מט לנפול והיה משום סכנת־נפשות לדור בו. נאלצו על־כן לפנותו. ומשלא היה מקום לאכסן את האשה וילדיה — פלשו כמה ממקורביו ל„גערער שטיבל". הדבר עורר את רוגזם של חסידי גור: הייתכן לפלוש למקום תפילה, בו מתכנסים חסידים רבים מן העיירה, לתורה ולתפילה. זהו חילול־הקודש — טענו.

לעומתם טענו מקורביו של המלמד: בשעת פיקוח־נפש כשקיימת סכנה שהילדים והאשה יקפאו בקור — אין משגיחים בכגון זה והחסידים צריכים להתחשב במצב ולצמצם עצמם בהתכנסותם. וכך למדנו את „זמן־החורף" ב„שטיבל", כשהאשה של המלמד והתינוקות עם ה„חדר" בחדר אחד של ה„שטיבל" וחדר אחד הוקצה לחסידים. מובן שדבר זה לא הוסיף לקידומנו בלימודינו, אבל — למדנו...

קבוצת עסקנים צעירים של המזרחי בגארוואלין

עומדים — מימין: יששכר בלאנק, ז"ל, צפורה (פייגע) אנגליסטער, הי"ד, יהושע וואמפאן, ז"ל, רבקה וויינבלוט, הי"ד, ברוך שיין, — יושבים: יוסף וויינבלוט, חיה יום־טוב (פייגנבוים), ר' פנחס קהתי, אסתר וויינבלוט, הי"ד.

בקייץ אספו החסידים בין אנשי העיר סכום ניכר ונתנו למלמד. כפיצוי שייפנה ה„שטיבל" ה„נכבש" ואמנם הרבי עזב את העיירה ועבר לגור בגלובוצ׳וב. שם היו לו קרובי משפחה שתמכו בו. לימים פגשתי את שמואל המלמד באחד החגים בחצרו של האדמו"ר מפוריסוב באוטווצק והוא סיפר לי כי עזב את המלמדות וחזר למסחרו ורואה ברכה...

מ„חדר" של שמואל־מלמד עברנו ללמוד בתלמוד־תורה שבעיר שהוקם ביזמתם של ר׳ יעקב־הירש פוגלער, ר׳ יוסף רומר (יוס׳ל דעם רבס׳) ור׳ אהרון פייגנבוים. תחילה למדנו אצל וועלוול־מלמד ור׳ יצחק׳ל חיינס ולאחר שהגענו למצוות אצל ר׳ יעקב־שלום. שלושה מלמדים אלה היו מקובלים מאד בעיירה בהיותם תלמידי־חכמים ובעלי כושר הסברה רב־יכולת. הגדיל מהם ר׳ יעקב־שלום, שהוא לימדנו גמרא עם „תוספות" והסביר לנו גם מהרש"א קשה. רק בחורים ספורים בעיירה למדו אצלו, כי הוא היה בוחר את תלמידיו. לאחר גמר „זמן" אצל ר׳ יעקב־שלום הכשיר עצמו כל בחור להיות נמנה עם „בחורי בית המדרש" ששם למד כל אחד בכוחות עצמו. בבית המדרש היו הבחורים נעזרים בלימודיהם אצל בעל־הבתים תלמידי החכמים שבעיירה, כגון: ר׳ יוסקה לייפער, ר׳ שמואל־אלי, ר׳ דוד קווה, סופר סת"ם, ר׳ נחמן־ישראל־לייבס (אנגליסטר). בין חובשי בית המדרש נמצאו גם כמה בחורים גדולים מאתנו, שהצטיינו בבקיאותם. בין אלה יש להזכיר את יהודה־לייב, ישראל׳קע גוטמארק, הערשל לייפער וכו׳. הם עזרו לצעירים מהם בהסברת סוגיה קשה ולהבין את תירוצי הר"י והר"ן. חורף אחד אף השתתפנו בשיעורו של המורה־הוראה ב„יורה־דעה".

ואחזור למשפחתי ולבית אבי.

אבי היה מתפאר בכך שהוא צאצא, בדור ששי, של הסבא קדישא מרדושיץ, ר׳ יששכר־דב זצ"ל. שעה שהיה מזכיר את הדבר היה מנצנץ ברק של שביעות־רצון בעיניו.

— הסבתא יהודית („די באָבע יידעס") היתה נכדה אמיתית — היה אומר בהדגשה יתירה, לאמור: אל יהיה הדבר קל בעיניכם...

גילוי זה, שעליו נודע לי, רק משעמדתי על דעתי והוא נמסר לי מפי אבי ר׳ חנינא־נתן הי"ד, בדחילו, שימש מקור של גאווה לכל משפחתנו.

„ייחוס" זה חייב את סבי, ר׳ ירחמיאל־משה־שלום ז"ל, שהיה יהודי מ„בני עמך" שאפה לחם ומכרו לשוק, — לחנך את בניו, כיאה למשפחת אדמורי"ם — בדרך טובים, שגם לבושם יהא נאה והליכותיהם מעוררות כבוד. הוא חסך על־כן מפתו כדי לשכור מלמדים מן הטובים שבעיירתו, וונחוצק (פלך קעלצע) שילמדו את יוצאי־חלציו תורה וחכמה וגם דאג לכך שמורים אלה יקנו להם ידיעה במלאכת הכתיבה, בשפת־המדינה, רוסית ואחר כך פולנית ושלא יהיו מגמגמים ב„לשון קודש". ואכן מכל עמלם שהשקיעו המורים באבי ובשני אחיו: ר׳ חיים הגדול ממנו ור׳ יצחק הצעיר — נשאר בהם משהו מכל אלה ואבי היה נחשב לאיש היודע „לפתוח גמרא" וגם „כמשכיל למחצה", היינו — היודע „לאחוז את העט ביד" ואשר הקריאה ב„ספרים חיצוניים" (ב„רומאנים" וכד׳) לא היתה זרה לו.

פעם אחת סיפר לי אבי, בסוד, כי מדי פעם שהיה מזדמן לוורשה הבירה גם „הציץ" להצגה בתיאטרון „לראות" את „הדיבוק" או את „מירלה אפרת" אצל ה„ווילנער טרופע".

לא אחת התאוננה אמי, אסתר־גולדה, ע"ה, אף היא אשה משכילה, אך ידועה באדיקותה — באזני אבי:

— אין פלא שילדיך שקועים בקריאה ב„טריפה פסול". יש להם ממי לקחת דוגמה... עם זאת גם אמי לא היתה נחשבת בין „מורדי האור". להיפך אמרותיה השנונות וכגון זו, בשפת אידיש: — „פרום איז ביליג; גוט איז טייער" („אדיקות —זולה היא ואילו טוב לב במחיר נקנה...") שימשו כהוכחה, כי רחוקה היא מלקבל את כל הליכותיה של ה„פרומע" — מבלי להרהר אחרי מידותיהם.

מוצאה של אמי אף הוא נחשב כ„מיוחס". סבי ר׳ מאיר ז"ל מביאלובזשג, היה מחשובי הבעלי־בתים בעיירה, בשל למדנותו ופקחותו. הודות לסגולות אלה בחר בו ר׳ משהל׳ה דיאמנט ז"ל מעשירי חמילניק — לחתן לבתן המהוללה ברכה־נחה ע"ה.

אחותי — קיילע, הי"ד אחי — לייביש, הי"ד

ה„ייחוס" והעושר של הורי־הורי — אמנם היו מקור של גאווה, כאמור, אך לא היה בהם כדי להבטיח קיום כלכלי של כבוד למשך זמן רב. וכך נתגלגלו הדברים, שלאחר חתונת הורי, התחיל אבי, משנגמרו שנות־המזונות („קעסט") — לעסוק ב„מסחר" מעורב עם „תעשייה". מהנדוניה שפסק לו חותנו, זה סבי, קנה מכונות סריגה לעשיית גרביים. את התוצרת היו הורי מוכרים ישר לצרכן. כך נתמזגו במשלח־ידם מסחר ותעשיה...

והנה אירע ופרצה שריפה בביאלובזשג והם יצאו מכל רכושם בעירום ובחוסר כל. ביטוח־אש לא היה נפוץ בימים ההם ומשנשארו ללא פרוטה לפורטה, נאלץ היה אבי להשכיר עצמו כ„מענטש" (פקיד) אצל דודי ר׳ זלמן כהן ז"ל שהיה סוחר יערות אמיד. במשרה זו זכה אבי הודות לכך שידע „לאחוז את העט ביד", כאמור. אולם משרה זו להיות „לבלר־יערות" (אַ וואַלד שרייבער") הביאה על משפחתנו שרשרת של נדודים. לכל מקום שם קנה דודי יער והיה צריך „לחטוב" אותו — לשם נדדה כל המשפחה. במשך תקופה קצרה של כעשר שנים, החלפנו את מקום מגורינו כארבע פעמים. מפאלצ׳ב ליד גרוייץ אל לנדו שליד ריקי. ומשם לפלאטרוב שליד סארנקי. אי־יישיבתנו בקביעות במקום אחד גם הקשתה על חינוך הילדים במשפחה. אמנם היו זמנים שהורי שכרו מלמד מיוחד שישב בביתנו כל הימים וסעד על שולחננו

ולימדנו, אותי ואת אחי לייבוש, תורה וחכמת הכתיבה. אך כל זה לא סיפק את אמי במיוחד, שרצתה בכל נפשה שילדיה יגדלו בתורה לתפארת המשפחה. גם העניין שאבי צריך להיות שכיר אצל אחרים לא היה לה לרצון. היא שגדלה בבית שהמסחר היה שולט בו, רצתה בכל נפשה שאבי יהיה עצמאי ויחזור למסחר. ההכרעה בענין זה נפלה בעת „שנגמר היער" בפלאטרוב. אז אמרה אמי אל אבי: נשוב אל משפחתנו ואל קרובינו בעיר שיש בה מסחר. וגם תורה וגם אתה תהיה „אויס מענטש" (פירוש הדבר בדרך הפשט; תפסיק להיות אדם שכיר אצל אחרים). וכך יום אחד לפני חג־הפסח, כשאני ואחי לייבוש חזרנו בגמר „הזמן" מ„החדר" בו למדנו בסרנקי אמרה לנו אמי: — אי"ה מיד לאחר פסח תסעו לגארוואלין ושם תלמדו תורה אצל המלמדים המפורסמים גדולי התורה. ואמנם באסרו־חג של פסח עלינו על הרכבת בתחנת פלטרוב, אני ואחי בלווית אמי והגענו, לאחר שהייה קלה בוורשה, לגארוואלין.

אני ואחי היינו בבחינת חיל־חלוץ לפני המשפחה. בגמר הקייץ הצליחה דודתנו החרוצה להשיג דירה אצל לייבל־וולוול־יוסקעס רוטפוס שבקצה העיירה לכל המשפחה ואנחנו עברנו לגור בקביעות לגארוואלין. זה היה בסוף קייץ שנת תרפ"ב. ישיבתנו בגארוואלין לא היתה סוגה בשושנים מבחינה כלכלית.

על־אף המצב החמרי הקשה שפקד את ביתנו לא אחת בגארוואלין היתה השמחה שרוייה בו תמיד. בשבתות, כשהיינו מסבים ליד שולחן־ההורים עם ארבעת הילדים: קיילע, לייבוש, אני ואחותי ברכה, שאהבו לשיר — היתה הזמרה קולחת בכל עוזה ושכחנו עולם ומלואו. בכל שבת אחר־הצהרים לאחר השינה, היו אבי ואמי נהנים בראותם את ילדיהם מרקדים ריקודים „סלוניים". אחותי קיילע היתה ה„מובילה" והורי שבעו נחת כיצד אני תופס את „התורה" הזאת ושוב לא אהיה נחשב כ„בטלן" אף בדבר הזה.

כך הייתי בחיק משפחתי במשך שלש עשרה שנה ומחצה בגארוואלין עד שבראשית תרצ"ו, למחרת „שמחת־תורה" עזבתיה בעלותי לארץ־ישראל. באזני עוד מהדהדת הברכה שאמי מסרה לי בתחנת הרכבת הקטנה של עיירתנו בהפרדה ממני: „ה' ישמור צאתך ובואך, מעתה ועד עולם". דומה שעד הנה נתקיימה ברכתה, של בת־טובים אמיתית זו, שתורת חסד על לשונה.

הזכרתי את אחותי קיילע ואת אחי לייבוש כבדרך אגב, אך ראויים הם מחמת הסגולות שבמידותיהם לייחד עליהם את הדיבור.

כפי שקיילע נחרתה בזכרוני היתה זו נערה חרוצה וחריפות־מוח. בעלת כושר תפיסה מהיר. על־אף מיעוט השכלתה שהסתכם אולי בבית־הספר העממי — היא הרבתה לקרוא בספרים וירדה לעומק תכנם עם לקח מחשבתי מרהיב. לא פעם היתה מפתיעה את שומעיה באימרה שנונה ובהבעת דעה בעניינים שעמדו ברומו של עולם — אם בפוליטיקה ואם בבעייה ספרותית.

נוסף לכך היתה קיילע אחות מחוננת בתבונת־כפיים. בייחוד הצטיינה בניהול משק־ביתנו. בזמן שאמא היתה חולה לעתים — היתה היא דואגת להכין ארוחות בטוב־טעם. מוניטין יצאו לה בעיירה שהיא מיטיבה להכין מטעמים מיוחדים הראויים לעלות על שולחנן של חגיגות משפחתיות וביחוד חתונות וכך היו מזמינים אותה לעזור בכל הזדמנות כזאת. היא עשתה זאת מתוך נדיבות, כי טובת־לב היתה מעודה. בהיותה נערה חיננית, לא חסרו לה מחזרים וכשהיא בחרה מכל אלה את אחד מטובי הבחורים שבעיירה, שהיה אגב מבין „המהגרים" אליה, מביאליסטוק קנאו בה לא אחת מבנות העיר. לאחר נישואיה עם אפרים ליפסקי התחילה לעסוק במסחר בפתחה לה חנות של גלנטריה, אך לא ראתה ברכה בעסק זה. הם חיסלו את החנות ויצאו ל„הכשרה" באחד הקיבוצים של „החלוץ" באוסטראה, עירו של המהרש"א. חפצה לעלות לארץ־ישראל לא נתמלא, אחר שבימים ההם החלו ההגבלות על מכסות הסרטיפיקטים. היא עברה על־כן לגור

קבוץ הכשרה של „החלוץ המזרחי" בגארוואלין

בביאליסטוק, מקום מגוריהם של הורי בעלה. שם התפרנסו בכבוד: כשבעלה חזר לעסוק במלאכת האריגה, משלח־ידם של הוריו. בפרוץ מלחמת העולם השנייה ובגבור זרם הפליטים שימש ביתה כתחנת־מעבר לפליטי גארוואלין. צעירי העיירה שהגיעו לביאליסטוק לנו אצל אחותי. היא סעדה אותם במאכל ובמשקה עד שאזרו כוח להמשיך בנדודיהם מזרחה. תנצב״ה.

אחי לייבוש הי״ד היה מנערי־החן בעיירה. לבוש תמיד בקפידה, מצוחצח ומבריק, היה מתגנדר בדיבורו הפולני הרהוט ומוכתר בנימוסי החברה המקובלים... סגולות אלה פילסו לו דרך לחברה של „נוער הפז". היה איש־רעים ובחברתו איש לא השתעמם. היה מיטיב לשיר ביידיש כבפולנית, בקול נעים וערב. עיונו בספרים היה רופף, אך תמיד ידע לגלגל בנושאים האקטואליים בצורה שלא הכירו כי זהו רק מן השפה ולחוץ. על־כך היה מכסה בבדיחה קולעת מתאימה לעניין וכך היה מחליק על פני העניינים „המסובכים". הליכותיו אלה קסמו לנערות העיירה, שהצלחתו אצלן לא היתה מבוטלת. עם זאת הוא התחתן בסופו של דבר על־ידי „שידוך" עם נערה, בת עשירים בעיירה סקארשוב, ליד סקרזשיסקו. היה מבקר מדי־פעם בגארוואלין והכל „קנאו" בו ב„שידוך" המוצלח בלקחו בת־עשירים. לאמיתו של דבר הוא לא עשה חייל בעסקיו וקפץ ממסחר אחד למשנהו, עד שלבסוף נעשה שותף לחברת אוטובוסים שנסעו בדרך רדום־אוסטרוביץ. בפרוץ מלחמת השניה נפסק הקשר עמו. מפי השמועה נמסר לי כי ראוהו בגיטו סקרזשיסקו בימי השואה ומה שעלה בגורל גיטו זה היה מנת חלקו בחיים, הי״ד.

„עזרת־חולים"

בין המוסדות שפעלו בשטח הסוציאלי בגארוואלין יש לציין במיוחד את חברת „עזרת חולים". כבר השם מעיד עליה כי עסקה בהגשת עזרה לחולים. החברה היתה מבוססת על עבודה וולנטרית של חבריה. השתייכו אליה מכל שכבות הצבור בעיירה, החל בסוחר האמיד ועד לבעל מלאכה המרוויח בקושי לפרנסת ביתו. למדנים, ומשכילים מצאו בה מקום לפתח את כושר פעולתם בשדה הציבוריות וגם פשוטי העם, „עמך" נהנו ממעשי הצדקה והחסד שהם יכולים לזכות בתחומה. הפעולה של החברה התנהלה בשני מישורים: בהגשת עזרה רפואית, או השאלת מכשירים רפואיים שיד עניי העיר לא השיגתם לרכוש — ובלינת־לילה אצל מטות חולים קשים, כדי להקל על בני־הבית שהיו טרודים בטיפול בחולה במשך כל היום ושיוכלו לנוח בלילות. לשרות זה האחרון נזקקו אף בעלי היכולת בעיר. נמצא שהחברה הגישה עזרה לכל תושבי גארוואלין, בלי יוצא מן הכלל.

מקורות המימון של החברה היו מצומצמים מאד. חלק מהתקציב בא מהקצבה שנתית של ועד הקהילה בעיר. חלק זעום בא מתרומות של נדבנים בעלי רצון טוב ויד נדיבה, בעודם בחיים וסכומים ניכרים הגיעו לקופת החברה מעזבונותיהם של „גבירי העיירה" שהלכו לעולמם.

עוד מקור הכנסה היה ל„עזרת־חולים" והוא — איסוף תרומות ב„חתונות" שנערכו בעיירה. מעשה התרמה זה היה מלווה בצד משעשע שהיווה מוקד להתעניינותם ושעשועם של כל זאטוטי העיר. וזה בשל אופן איסוף התרומות. בהיות עיירתנו מעוגנת במנהגי המסורת הדתית, שבעת כל שמחה היתה הפרדה גמורה בין גברים ונשים; שלא לדבר על־כך, אם קרה שבחתונה מסויימת רקדו זוגות מעורבים — הרי שהדבר היה הופך למקור של רינונים על ה„פריצות" שפשתה בעיר.

„ואם הגענו למצב כזה — היה אומרים שומרי מוסר המידות הטובות — עלולים אנו להגיע למצב, שהשם ישמרנו".

מכיוון שאוספי התרומות היו גברים ועליהם היה גם לעשות מלאכתם בין הנשים ולא היה נאה לגבר מכובד להיכנס ביניהן — לכן הם שינו את לבושם, כלומר התחפשו בבגדים של „קוזקים" ושמו על פניהם מסכה, כדי שלא יזדהו על־ידי קרואי החתונה. הם לא הוציאו הגה מפיהם והיו מתהלכים בין האורחים כאילמים.

ילדי העיירה נמשכו אחרי מחזה משעשע זה ועקבו אחריהם לכל צד שפנו בנסותם לנחש מי מחשובי העיר מסתתר מאחורי המסכה. ועוד דבר: אוספי התרומות אף לא נהנו מהשולחן הערוך בכל טוב במשתה החתונה, שמא גם דבר זה עשוי לגלותם. על־כל־פנים שום מאמץ לא היה גדול בעיני העסקנים כדי לחזק את פעולות חברת „עזרת־חולים" בגארוואלין.

שבת אחת בשנה יוחדה לפעולת התרמה בבית־המדרש העירוני וב„שטיבלעך" למען עזרת־חולים, שבת פרשת „וירא", שבה, כביכול הקב״ה בכבודו בעצמו התלבש במידה של „ביקור־חולים". בשבת זו נערך אף ה„קידוש" השנתי לחברי האגודה ועקרות בית רבות היו עמלות במשך ימים ממושכים כדי להכין מטעמים מיוחדים, שאודותם היו מדברים ימים ארוכים לאחר השבת, בכל התכנסות של חבורת אנשים.

לתנופה רבה של פעולה נרחבת ומאורגנת הגיעו חברי „עזרת־חולים" בעת שהועמד בראשה ר' שמואל לאקסמאן ז״ל (נפטר בתש״ל בישראל). לאקסמאן נכנס לפעולה בחברה בכל מרצו ולהט נפשו. בהיותו סוחר מצליח שדאגת פרנסת ביתו לא רבצה עליו בכל עוזה, התמסר ביותר לעבודה בחברה. הוא גם השכיל לבחור לעצמו את האנשים המתאימים, בעלי תושיה שביחד עמו היוו צוות ביצועי מעולה. בוועד החברה באותו זמן היו: ר' שמאי טיקוצינסקי (שמאי מלמד), ר' אברהם בורובסקי, ר' ישראל־דניאל פינקלשטיין ר' מנדל מאדאנעס, יעקב בורנשטיין ואבי ר' חנינא שיין ששימש מזכיר החברה.

על כולם עלה הכותרת הנאצי, הי״ד.

מזרחי, צעירי מזרחי, „ברוריה", „השומר הדתי"

לפרק זה אני ניגש לכתוב מתוך חרדה בשל היחס המיוחד שאני רוחש לתנועה זו לה אני משתייך מיום שעמדתי על דעתי ונשארתי נאמן לה עד היום הזה. החרדה באה לי שמא לא אצליח לצייר תמונה נאמנה מכל מה שעשתה תנועת התחייה הלאומית הדתית בעיירתנו למען רומם את קרנם הרוחני של החברים בה — זקנים עם נערים, סוחרים ובעלי מלאכה — ולהובילם אל מטרתם הנכספת: עליה לארץ־ישראל לחונן את עפרה, לקומם את הריסותיה ולהתחיל בה חיים חדשים, חופשים מפחד ה„גוי" ומתוך סיפוק נפשי־רוחני.

איני מתיימר לכתוב את תולדות תנועת „המזרחי" בעיר שגרעיניה הראשונים החלו לנבוט בטרם בואי אליה. ברצוני לספר כאן על פעולות תנועת המזרחי לכל הסתעפויותיה שהייתי עד להן.

ואתחיל ב„מזרחי״. מסביב לו התרכז הציבור הדתי המש־כיל והנאור שהחזיקו בכל המקודש במסורת ישראל לדורותיה ושעינם צופיה לעתיד מחודש, מתוך תמורה באורח־חייהם היומיומי. אנשי העיר שברובם היו דתיים ואמונים על אורח־חיים אדוק ביותר היססו לכתחילה להצטרף לתנועה בגלל הפחד מה יאמר ה„רבי״ או האדמו״ר של השושלת אליו הש־תייכו אשר כידוע התנגדו לכל חידוש בהשקפותיהם הרוחניות של חסידיהם. בכל זאת נמצאו כמה עשרות של מעיזים שהצטרפו בגלוי ל„מזרחי״. בין הבולטים בהם יש לציין את ר׳ מאיר בלאס, ר׳ אברהם־אליעזר רפלנסקי, ר׳ משה ביהמן, ר׳ עוזיאל רפפורט, ר׳ שלמה־מאיר פרוזשניאק, ר׳ יוסף בלנק, ר׳ משה מוקוטוב ועוד. אלה נמנו עם „בעלי־הבתים״ החשובים בעיר וכמה מהם שימשו גם כפרנסים בקהילה או ב„מגיס־טראט״. פעולתו של ה„מזרחי״ הצטמצמה בתחום הציבורי הכלל ישראלי ובמשך כל ימות השנה לא היתה ניכרת רישומה. אנשי „המזרחי״ היו מעורבים בכל העניינים של צרכי העיר ורק לעת בחירות, הם נודעו כבעלי השקפות שייחדו אותם מאחרים. ואכן הם זכו לתמיכה נרחבת מצד הקהל הגארוואֹ־לינאי ומהם נבחרו לנציגות בקהילה (3 חברים מתוך 7 הפרנסים) ובעירייה, שנציגיה נבחרו גם על־ידי התושבים הלא־יהודיים (כשני שלישים) היה תמיד נציג „המזרחי״.

בית־הספר „יבנה״

רישומו של ה„מזרחי״ היה בולט ביותר מזמן שהוקם בית־הספר „יבנה״ בעיר שיוזמיו העיקריים היו: ר׳ א. רפלנסקי ור׳ עוזיאל רפפורט. הקמת בית־הספר היה המעשה החשוב ביותר שעשה „המזרחי״ בגארוואֹלין, אשר היווה מיפנה חשוב בחינוך הדור החדש, על אשיות המסורת בשילוב דעת וחכמה כללית ובצורה פדגוגית מודרנית לימודים שנעדרו ב„חדר״ מהטיפוס הישן. ההשלכות של הישגי בית ספר „יבנה״ בעיר ניכרו ביותר על התפתחות הנוער הדתי הלאומי בעיר, כפי שנראה בעת שנספר עליו בהמשך הדברים.

„צעירי מזרחי״

„צעירי המזרחי״ בעיר היה מורכב ברובו מבחורי בית־המדרש שכרכו יחד את הלימוד המסורתי בש״ס ובפוסקים עם עיון בספרות היהודית החדשה. היה זה טבעי לראות בחור שבמשך היום היה עוסק ב„הוויות אביי ורבא״ ובערב למצוא אותו במועדון של צעירי מזרחי כשהוא רכון על ספריהם של קאנט ושפינוזה ומשנן את דבריהם בניגון לימוד הגמרא אגב תנועות הגוף שהיו לו חלק מטבעו ואופיו.

במועדון של „צעירי מזרחי״, שבראשונה היה בעליית־גג

הוועד של „עזרת חולים״ בגארוואָלין

עומדים (מימין): אהרן „כהן״, מנדל מאדאנעס, הערשל יעדוואב, אברהם באראווסקי, אליהו דזשאלאבסקי, פרידמאן, ש. גאטפריד, יעקב בלומאן.

יושבים: — חנינא שיין, פינחס ריינפליש, שמאי פיקוצ׳ינסקי (המלמד) שמואל לאקסמאן, יעקב בורנשטיין, מאגיש מנחם עסיקמאכער, ישראל־דניאל פינקלשטיין.

בבית ר' מענדיל ואסערניס ואחר־כך בחדר קטן בחצרה של חיה פרל־מאטלס עד שלבסוף הגיע למקום המרווח משהוקם הבית בו שכן בית־הספר „יבנה". — היו לומדים גם פרק בהיסטוריה יהודית, לפי גרץ או לובושיצקי ויעבץ. מי שרצה ללמוד פרק תנ"ך בפירוש מודרני או מסורתי מצא את מבוקשו במועדון. כמו־כן נמצאו במועדון העתונים „היינט" „מאָמענט" ועתונות התנועה.

בימים ההם שימשו לנו כעזר כמה ספרים, מהם שאבנו את הגותנו הדתית לאומית. אציין כמה מהם: „הדת והתחיה הלאומית" מאת הרב ניסנבוים, „מן המיצר" מאת גדליה בוב־ליק וכן „הילקוט", אוסף מאמרים על משנת „תורה ועבודה". הגינו בהם בלי הרף, בבחינת „הפוך בהם והפוך בהם, דכולי בהם"...

בראש הסניף בזמן שאני הצטרפתי אליו עמדו אז החברים: הערשל לייפר, או „הערשל־יאַסקעס" כפי שכינוהו מתוך חיבה, משה רוזנברג, לייבל טרוסטרמן הי"ד וישׂשכר בלנק. האחרון עלה לישראל ונפטר בשנת תשכ"ט.

אנסה לשרטט בכמה קווים את דמותם של חברים אלה שהטביעו חותמם על התפתחות הסניף.

כראש וראשון בהם אציין את דמותו של החבר הערשל לייפער, ששימש לנו לצעירים דוגמה. המיוחד שבו שתמיד היה תפוס שרעפים והתהלך שקוע במחשבות. אפילו בדיבורי הפשוט היה משלב מושגים פילוסופיים. מוצאו היה ממשפחה מיוחסת, אך חיי המשפחה לא עלו יפה. אמו נפטרה עליו בילדותו. אביו ר' יאסקע לייפער היה יהודי למדן, בקי וחריף, אך יחד עם היה מרושל בהליכותיו ובלבושו. מסחרו בברזל ישן ובגרוטאות היו מעין סמל לעזובה ששררה בבית כולו. אחותו של הערשל לא ידעה לכלכל את הליכות הבית והיה על־כן שרוי תמיד בחושך ואפלה. לכן היה מרבה הערשל לייפער לשבת במועדון הסניף ולהשכיח את עצמו בקריאת ספרים. המעניין בדבר הוא שאף שהיה איש־ספר מובהק לא רכש לעצמו את תורת־הכתיבה ובקושי היה יכול להעלות על הנייר דברים בכתב. עם זאת היה בו איזה קסם, שהצעירים דבקו בו וזה בשל חריפותו ובקיאותו בהרבה תחומים של לימודי היהדות ובמחשבת ישראל. כמו־כן היתה לו ידיעה נרחבת בספרות בכלל והיה ידוע כבולע ספרים מאין כמוהו. דבריו שהשמיעם בפומבי לא היו מסוגננים ביותר, אך תמיד נמצאו בהם איזו הברקה מחשבתית או אימרה שנונה. ועל־כל אלה יש להוסיף את ישרות מידותיו והליכותיו התמימות, עם אלקים ואנשים.

חבר לו היה משה ראזנבערג. אף הוא לא מצא לו מנוחה בחיק המשפחה. היה מיותם מאב ועליו רבץ עול פרנסת הבית, מבית־הבד הקטן שהניח אביו. גם הוא היה מחובשי בית המדרש ש„הציץ" בספרים חיצוניים ושקע בקריאתם. היה חריף־מוח וידע להתפלמס בשנינות עם בעלי השקפות שנגדו לציונות הדתית. בייחוד הירבה להוקיע מעשי־עוול שנעשו במסווה של „צדקות". קריאתו בספרים היתה מתוך עמקות וידע לנתח דברים באיזמל של ביקורת. סגולותיו אלה חיבבוהו על כל הסובבים אותו.

לעומתם היה לייבל טרוסטרמן טיפוס פתוח יותר. כמוהם גם הוא ידע פרק בלימוד במקורות היהדות בתלמוד ובמפר־שיו רכש לו ידיעה בספרי היסטוריה ובספרות — ודבריו שהשמיע בפומבי, היו מנוסחים בצורה פופולרית ומתובלים במשלים ובאגדות לצורך חיזוק הרושם. הוא גם השכיל להעלות את דבריו בכתב בצורה מתקבלת על הדעת. בעתון הפנימי שהוציא הסניף, רב היה חלקו בו.

ישׂשכר בלנק, אחד מהחבורה הזאת היה יותר איש מעשה וכל דבר אירגוני בסניף נעשה על־ידו. היה בין המצויינים שבלומדי בית־המדרש, אך השקיע עצמו בתוך המסחר, בהיותו פקיד בבית־המסחר הסיטונאי „אימפורט". הוא היה מופיע בסניף בשעות הערב המאוחרות, חוטף מבט בתוך העתונות היומית, מעלעל באיזה ספר, משוחח עם חברים, לפעמים גם נתן שיעור לאיזה חוג שומעי לקחו.

היו גם חברים מן השורה שלא נמנו עם הפעילים, שדמותם נחרתה בזכרוני. אחד מהם היה יעקב־מרדכי פרוזשניאק. צנוע הליכות ותמיד שקוד בקריאת ספר. אף בעמדו בחנות הממ־תקים, בעיצומה של העבודה היומיומית, לא מש הספר מידיו. היתה תמיד ההרגשה, כי הלקוח שנכנס לחנותו גורם לו אי־נוחיות כי בשל כך עליו להפסיק את עיונו בספר. היה בעל־זכרון נפלא ונעים היה לשמוע את בקיאותו בספרות ובהוויות העולם, אותן רכש על־ידי קריאה שקודה.

עם הקמת בית־הספר „יבנה" של „המזרחי" נוצלו המור־רים שבו ללימוד השפה העברית ותנ"ך על־ידי הסניף. התקי־יימו כמה חוגים שבהם השתתפו עשרות חברים. ייזכר כאן המורה י. טאצה שמלבד שחלק היה לו בהנחלת הלשון העברית לחברים, היה גם יוזם של פעולות־תרבות רבות, שמשכו אליהן קהל רב מבין השכבות השונות בעיר ולא רק מקרב „המזרחי".

„ברוריה"

לאט־לאט התאזרח הסניף של „צעירי מזרחי" בעיר כאחד הגורמים החשובים בפעילות הציבורית. לימים, בשנת תר"צ, צמח ענף נוסף בו. מקרבו יצאה היוזמה לייסד ארגון של בנות דתיות ולקרבן לרעיון המזרחי. וכך הוקם ארגון „ברוריה". סניף „ברוריה" התפתח בתנופה רבה. אף זכה שאחת מבנותיו פייגע (צפורה) אנגליסטער, בת גארוואלין נעשתה, במרוצת־הזמן כאחת מהפעילות העיקריות בתנועה זאת במסגרת הכלל־ארצית. מסניף „ברוריה" בגארוואלין נקראה גם חיה יום־טוב־פייגנבוים להרצות בסניפים רבים של פולין על בעיות התנועה ומחשבתה. מן הבולטות ב„ברוריה" בעירנו יש גם להזכיר את אסתר ויינבלוט ואת שרה בלאס, שנחשבו כמשכילות בתחום הספרות הפולנית. שיתופן בפעילות הסניף הוסיף גוון מיוחד משלהן. ולא ייפקד כאן שמה של הנדל קוס, הפעלתנית וטובת־הלב שהכניסה רוח חברית בפעולת סניף „ברוריה" בעיירה.

„השומר הדתי"

משהחלה ההתארגנות של הנוער הדתי־הלאומי במסגרת התנועה הצופית „השומר הדתי" — קם גם בגארוואלין סניף לתנועה זו. במושבת הקייץ הראשונה שהתקיימה בזקופאנה השתתפו שנים מחברינו: יהושע ומפן ז"ל ויבל"ח משה בורשטיין. משחזרו שני אלה מ„המושבה" מלאים רשמים והתלהבות החלו להקים את הגרעין הראשון של קן „השומר הדתי" במקום. כותב שורות אלה וגם יהודה רובין הצטרפו למארגנים. תוך זמן קצר הצליח הסניף לרכז סביבו עשרות רבות של הנוער הדתי בעיר. כל הפעילים ניגשו לעבודה זו מתוך להט נעורים. נתארגנו טיולים, נערכו שיחות לקבוצות השונות וכן התקיימו עצרות־נוער. תחילה שימש כראש הקן יהושע ומפן ז"ל. לאחר שובי מהשתתפותי מהסמינר הראשון

של השומר הדתי ברמברטוב הציע לי יהושע ז״ל לקבל את תפקיד ראש הקן. משיצאתי להכשרה לקראת עלייתי לארץ קיבל על עצמו את התפקיד יהודה רובין. משום שיהודה הקדים אותי בעלייתו ארצה חזרתי לתפקיד ראש הקן עד עלייתי לארץ־ישראל. בקן „השומר הדתי" התרכזו מטובי הנוער הלומד בעיר ויש לציין כי אף „יחיאל מוסטר", ממנהיגי ה„בונד" שלח את בתו ל„שומר הדתי". הצעירים מאתנו מהמשמרת הראשונה שיתפו בפעולה הארגונית התרבותית את כל אלה שגילו כשרון לכך. מאלה יש לציין את סענדער (אלכסנדר) לקסמן בנו של ר׳ שמואל, את לייבל אנגליסטר את ברוך רפלנסקי ועוד. הודות לכך, כאשר המשמרת הרא־שונה עלתה ארצה, יכלו הצעירים מאתנו להמשיך בפעולה מתוך הצלחה מלאה.

כל חלק מה„מזרחי" בעיר פעל בימים כתקונם בשטחו לפי צרכיו הספציפיים באורח עצמאי. משהגיעו ימי פקודה, כגון בחירות לקהילה, לעירייה או לקונגרס הציוני, התייצבו כולם לפעולה מאוחדת, כדי להנחיל נצחון לתנועה כולה. לא בכדי צויין „המזרחי" על כל ההסתעפויותיו בגארוואלין כאחד הסניפים החשובים בתנועה הדתית־לאומית בפולין.

חסידי פאריסאו

עיירה של חסידים היתה גארוואלין. כמעט שלא היה בה „מתנגד" אחד ל„רפואה". אפילו ה„ליטוואק" היחיד שנתגלגל למקום — ר׳ אברהם־אליעזר רעפלאנסקי — גם הוא נמנה עם קהל החסידים והיה „נוסע" אל האדמו״ר מסלונים. „נוסח אשכנז" — מאן דכר שמיה. לא ייזכר ולא ייפקד. התפללו „הודו" ב„שחרית" וגמרו ב„כתר" של „מוסף". אדמו״רי פולין היו פוקדים את העיירה מזמן לזמן. אני זוכר את ביקוריהם של האדמו״ר הזקן מקאליביעל זצ״ל, האדמו״ר מזשעליכאוו זצ״ל ואת ביקורו של האדמו״ר מקאזשעניץ זצ״ל. לפעמים נקלע לביקור ר׳ נחום׳ל מטריסק שהתייחס על שושלת צ׳רנובל. סיפרו שגם האדמו״ר מפאריסאו היה מבקר במקום, אך זה היה לפני בואי לעיירה. כל אימת שבא „רבי" לבשה העיירה מחלצות חג. הדיבור בין האנשים היה אחר. נפסקו המריבות בין איש לרעהו ואיש את חברו — כי יפגשהו — היה שואלו:

— האם לקחת כבר „שלום" אצל ה„רבי"? או:

— האם נתת לו „פדיון" והסבת אל „שולחנו"?

מלבד ביקוריהם של האדמו״רים היו באים מדי פעם מקורביהם של ה„רבי". פעם בא לעיירה אחיו של האדמו״ר מפאריסאוו ר׳ שמואל־מרדכ׳לה, דמות אצילה וכולה אומרת הדר וכבוד. במיוחד אני זוכר ביקורו של ר׳ יהושע׳לה מרדכי־וואלפ׳ס (שאר־בשרו של האדמו״ר מפאריסאוו). הוא היה מסובב בעיירות, בהן נמצאו חסידי ה„רבי" למטרת גביית ה„כוללות". תלמיד־חכם היה האיש ופיקח, בקי בנגלה ובנסתר ותענוג היה לשמוע את שיחת־חולין שלו. ולפי ריבוי הגוונים של האדמו״רות — כן נתרבו ה„שטיבלעך" בהם התגודדו החסידים למיניהם לבל יתערבו זה בזה. ה„שטיבלעך" שהיו מצויים בגראוואלין הם: גור, פאריסאו, קאליביעל, קאזשעניץ, אלעקסנדר (ביחד עם חסידי לובלין). אמנם נמצאו בעיר חסידי ראדזין ולובשי „תכלת", ביניהם התבלטו המורה־הוראה ר׳ ישעיהו קלונימוס, ור׳ שמאי מלמד, שהיו מתנאים בטליתותיהם המצוייצות ב„פתיל". — אך שטיבעל לא היה להם.

את ה„שטיבעל" של פאריסאוו אני זוכר מן הזמן ששכן בבית ר׳ מענדיל וואסערניס. בימים הראשונים תפס ה„שטי־בעל" שני חדרים גדולים. באחד היו מתפללים ובאחד לומדים (ב„ימים נוראים" ובחגים וגם ב„שבת מברכים", שימש החדר האחרון גם כ„עזרת נשים"). ימים אלה היו עת של פריחה ושיגשוג של חסידות פאריסאוו בעיירה. כ„מניין" בחורים היו יושבים ולומדים בו יום־יום מבוקר עד ערב. התפילה בחול היתה נערכת בו — שחרית וערבית. בשבת ובחגים כמעט שאי־אפשר היה להתנועע בחופשיות בשעת תפילה, מחמת דוחק. בימי הילולא של האדמו״ר מקאלושין והאדמו״ר הזקן מפאריסאוו נערכו התוועדויות ו„סעודות" שנמשכו עד למאוחר בלילה, כמנהגם של החסידים בימים ההם.

בכמה הליכות בולטות התנכרו חסידי פאריסאוו מאחרים. הנה, ה„פולחן" של שתיית „קאווע", היה אצלם מפותח, עד כדי מעלה של דבר שבקדושה ממש.

חסידים משושלות אחרות היו מתבדחים ואומרים: חסידי פארי׳סאו מקיימים את הכתוב: „אין אומר ואין דברים, בלי נשמע קולם בכל הארץ יוצא קוום"... כלומר, לא תורה, לא זמרה, כי אם שתיית קאווע...

פעם, כשחל שבת־ערב־פסח, נזדמנתי אצל דודי ר׳ נתן־דוד האכבערג וראיתיו כשקם להתפלל ב„השכמה", כשאר בני העיר בשבת זו — לא הלך לבית־הכנסת עד שלא שתה את ספל ה„קאווע" (לאחר שהכינו בכוונה מיוחדת), כמנהגו בימים רגילים. שאלתיו לפשר הדבר הזה. — הלא היום קצר והמלאכה מרובה, צריך להספיק לגמור את סדר התפילה (עם ה„יוצרות" של „שבת הגדול"), קריאת התורה ואכילת שתי סעודות וכל זאת עד שעה שמונה (חסידי פאריסאוו — הקדימו לסיים את אכילת חמץ בערב־פסח בשעה אחת) ועוד דברים הרבה של סדר־היום. דודי ר׳ נתן, כדרכו, לא נבהל משאלה זו וענני בשובה ונחת, כאילו ציפה לה מראש.

— גם אני תמהתי — אמר לי — בימי שחרותי משראיתי מנהג זה אצל ה„רבי" שלי. כשהבעתי לפניו את השתוממותי — השיב לי, כדברים האלה:

— דע לך — אמר האדמו״ר — זריז נקרא זה שמספיק הכל ואינו מחסיר מסדר יומו אף הדבר הפעוט ביותר והוסיף: אם שתית קאווע מנהג חסידים ותיק הוא, הרי מן הדין שלא לדלג עליו גם בשבת ערב־פסח...

ועוד מנהג היה נקוט בידי חסידי פאריאוו שבו נבדלו

ר׳ יעקב־הירש פויגלר ורעיתו הי״ד
מחשובי חסידי פאריסאוו

מחסידים אחרים. כידוע, עורכים חסידים סעודות „מלוה מלכה" בצוותא בליל „הסליחות הראשונות". בשטיבלעך היו עורכים את הסעודה לאחר אמירת הסליחות ואילו בשטיבעל של פאריסאוו היו אוכלים את ה„מלווה-מלכה" לפני הסליחות. פירכא זו אף היא תורצה לי על-ידי דודי ר' נתן-דוד, באמרו:

— „מלוה-מלכה" שייכת לשבת שעברה ואילו ה„סליחות" שייכות ליום ראשון שיבוא, ואין מעבירין על המצוות...

בטקס רב היו חסידי פאריסאוו בעיירה — עורכים את אפיית ה„שמורה" של ערב-פסח. מעמד זה לא ימוש מזכרוני: אף כשהייתי עד למעמד זה לפני עשרות בשנים. קדמו לכך ההכנות הרבות. וראש לכל — בחירת החיטה שתהיה שמורה משעת-קצירה זמן רב לפני בוא חג המצות. (את החיטה קנו אצל ר' מענדל פשאנקער, בעל האחוזה היהודי שבסביבה). טחינת החיטה בריחיים של יד ועוד ועוד. משהגיע היום שלפני אפיית המצות — היו מתאספים החסידים לפנות ערב לשם שאיבת „מים שלנו" מן הבאר בחצרו של רבי יחיאל-טוביה מאקאטאוו. טקס זה היה מלווה בשירה „ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה". אחר-כך בא עניין של ליבון התנור אצל יהושע-בעקער, שהיה אופה כל השנה „בייגעלעך" ואילו בערב-פסח שימש תנורו לאפיית „מצות מצווה".

כל הלילה של „בדיקת חמץ" לא עצמתי עין. בליל זה אמי נ"ע דאגה לערוך לנו „רחיצה יסודית" לקראת הפסח וכפיתוי שנסכים לחפוף את הראש ולרחוץ את כל גופנו בלי לפסוח על שום אבר מן הרמ"ח — הכינה לנו: ריאות צלויות של עגל בן-בקר שטעמו היה טעם גן-עדן. לאחר כל זה עליתי על משכבי, אבל השינה — ממני והלאה.

משזכיתי לראות כי השחר הפציע, כבר קמתי מן המיטה, רצתי לבית-הכנסת לתפילה. לאחר פת-שחרית התחלתי ל„נדנד" לאבי. לבל ישכחני לקחת עמו בעת שהוא ילך לאפיית מצות השמורה.

כל שעה עד חצות היום היתה נראית בעיני כנצח. תחילה ספרתי את השעות ואחר-כך את הדקות והשניות. משמשעתי מפי אבי:

— בוא נלך לאפיית ה„שמורה" — לא היה קץ לשמחתי. משבאנו למאפייה של ר' יהושע כבר התאספו שם, רב העיר, ר' משה ראמער, שאף הוא נמנה, כידוע, עם חסידי פאריסאוו, ועמו ראיתי באו שני בניו: ר' יהושע'לה ור' הרשל. כמו-כן נמצאו שם: ר' נתן קוס, בנו משה וחתנו יחיאל, ר' יעקב-הירש פאגלער, ר' דוד סופר, ר' משה-מרדכי וויינבלוט, דודי ר' נתן-דוד, ר' אברהם יאבלאנקע, וכאמור — גם אבי. — כל אלה היו מחסידי פאריסאוו. אבל היו כמה בעלי-בתים חשובים, שגם הם נספחו לחבורה של אפיית המצות: ר' אברהם הירשפלד, ר' מענדל יום-טוב, ר' שלמה-מאיר פרוזשניאק ועוד.

בהתאסף כל החבורה הזאת חולקה העבודה בין האנשים: הרב היה מודד את הקמח, דודי ר' נתן-דוד היה יוצק מים ואילו אבי ר' חנינא-נתן שימש בתפקיד של לש העיסה-ה„מיירע".

משהתחילה עבודת קודש זו — פצחו כל העוסקים במצווה, — המגלגלים והנוקבים של המצות עם מנקי ה„וואלקער-העלצער" והשולחנות — באמירת פרקי „הלל" תוך שירה וזמרה וקריאות „פירורים יהא הפקר". מידי פעם היו מפסיקים את העבודה ושותים „לחיים" מן „התשעים ושש" ומקנחים בביצה שלוקה.

משנסתיימה האפיה, קיבל כל אחד את חלקו מן המצות, לכדי עריכת שני „סדרי-פסח" והלך לביתו שמח וטוב לב. וטעמם של מצות אלה, היה כטעם המן, אשר אין גבול ושיעור לעריבותו לחיך...

אלה היו ימי זוהר של חסידות פאריסאוו בעיירה. רוחות חדשות שנשבו בחוצות העיר חדרו אף לבין כתלי ה„שטיבעל". המעולים שבבחורים נתפסו לרעיון הציוני. כמה מהם נצטרפו

ר' שמואל-מרדכי רבינוביץ, זצ"ל

בן האדמו"ר ר' מאיר-שלום מקאלושין זצ"ל
ואחי האדמו"ר ר' יהושע-אשר מפאריסאוו, זצ"ל

לתנועת „המזרחי" ו„צעירי מזרחי". משהגיעה השמועה הזאת לחצר האדמו"ר — יצא ממנו צוו: להרחיק ולבער את ה„נגע" מן השטיבעל. ואמנם, פעם בשבת שלפני קריאת התורה — דפק ר' יעקב-הירש פוגלער על השולחן והודיע בקול גדול את צוו ה„רבי" ומי אשר רוצה לשמור על הבית מן ההתמוטטות הצפויה — אמר — עליו לקחת חלק במצווה של „ובערת הרע מקרבך". בגמר דברים האלה ניגשו כמה חסידים, בעלי זרוע, ובתוכם גם דודי ר' נתן-דוד שהיה אדם חלוש, אך פקודת ה„רבי" נסכה עוז ברוחו. הם תפסו את יעקב-מנשה זינגער והוציאו אותו מן השטיבעל — „למען ישמעו ויראו". לאחר-מכן, כמה בחורים שראו מה שעלה בגורל חברם הטוב ויחר אפם. אך לא אמרו דבר. הם קמו ועזבו מרצונם את הבית ולא שבו אליו עוד. אני הייתי עם העוזבים.

לימים הייתי סר עוד אל ה„שטיבעל" — לאיזה יומא דפגרא — אך כבודו והדרו פנה ממנו לבלי שוב.

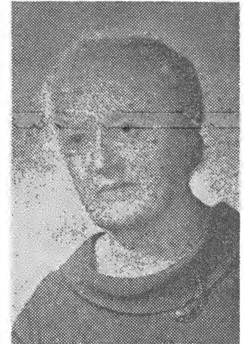

סוף דבר: כיום הזה, כארבעים שנה אחרי המעשה אין בלבי טינה על ה„אקט" הנועז והנורא שעשו החסידים בבניהם וילדי טיפוחיהם. להיפך, אני מתמלא התפעלות מגודל האמונה התמימה ב„רבי" שהיתה טבועה בנפשם. האם מצויים כמותם בדורנו?...

רבקה פערקאַל — לעווין

אויף וויפל איך געדענק

אויף וויפל איך געדענק גאַרוואָלין, איז עס געווען

אַ שטעטל מיט אַ קליינער יידישער באַפעלקערונג. קריסטן זענען געווען פיל מער. די יידן אין שטעטל האָבן זיך געהאַלטן משפחהדיק. איינער האָט געוווּסט וואָס ס׳טוט זיך ביים אַנדערן. קיין גרויסע גבירים זענען אין שטעטל נישט געווען. קיין פאַבריקן — אויך נישט. עס זענען געווען האַנטווערקער: שניידער, שוסטער, סטאָליער, היטלמאַכער און יידן מיט ענלעכע פאַכן, וואָס האָבן באַדינט די „מעשטשאַנעס" און די אַרומיקע דערפער. אַ טייל האַנטווערקער האָט געהאַלטן איינעם אָדער צוויי געזעלן. די איבעריקע האָבן געאַרבעט אַליין. געווען אויך מיליטער־שניידער, וואָס האָבן געאַרבעט פאַרן פאָלק וואָס איז געשטאַנען ביי גאַרוואָלין. די דאָזיקע א״אַנד האָבן געצויגן זייער חיונה פון פאָלק. זיי האָבן געוווינט אויפן „פלאַץ", ווי מען האָט עס גערופן — ביי די „קאָשאַרן". איך דערמאָן זיך בלויז איינִיקע פון זיי, ווי דוד בלאַנק, שמואל דינער א״אנד.

דער רוב באַפעלקערונג פון די אַרומיקע דערפער פלעגט קומען אין שטעטל איין מאָל אַ וואָך — מיטוואָך — צום מאַרקטאָג. זיי פלעגן ברענגען צום פאַרקויפן זייערע פּראָדוקטן: פּוטער, אייער, עופות, קעלבער; זיי פלעגן אויך ברענגען פאַרשידענע גרינסן, פרוכטן און תבואות. יידן פלעגן די סחורות אויפקויפן און שפּעטער זיי פאַרקויפן צו די הורט־סוחרים, וועלכע האָבן די אַלע פּראָדוקטן געפירט קיין וואַרשע און אַנדערע גרעסערע צענטערס צום פאַרקויפן. די אויפקויפער פלעגן יעדן דינסטיק — ערב מאַרקטאָג — אָדער מיטוואָך פרי אַרומלויפן „כאַפּן" אַ גמילות־חסד אויף איבערן טאָג, כדי פאַרדינען די עטלעכע גילדן.

נאָכן פאַרקויפן זייערע דאָרפישע אַרטיקלען, פלעגן די פּויערים זיך אַ לאָז טאָן איבער די געוועלבער איינקויפן אַלץ וואָס זיי האָבן באַדאַרפט. אַזוי איז אָנגעגאַנגען דער האַנדל אין שטעטל. די געוועלבער אַרום דעם מאַרק זענען כמעט אַלע געווען יידישע. אַ גאַנצע וואָך האָט מען געוואַרט אויפן מאַרקטאָג. צו די נגידים פון שטעטל, האָט מען אויך צוגערעכנט די אייגנטימער פון די געוועלבער אַרום דעם מאַרק. אָבער נישט אַלע זענען געווען נגידים. געווען געוועלבסלייט גרויסע אָרעמעלייט, וואָס האָבן קוים־קוים אַרויסגעצויגן זייער פּרנסה בצמצום.

רייך איז גאַרוואָלין געווען אין מלמדים. איך וועל אָנרופן יענע מלמדים וואָס כ׳האָב פאַרגעדענקט זייערע נעמען. איך וועל אָנהייבן ביים דרדקי־מלמד שמאי; דער קליינער משהלע; חיים מלמד, (זיין פרוי האָט מען גערופן „די לאָמע שרה". זי האָט געלערנט מיט מיידלעך); יעקב־בער מלמד (האָט אויך געלערנט שרייבן); מאיר פּעטלעס; גרשון־בער; יעקב־שלמה; מאיר־יאָסל; הערשל סופר; יעקב־לאָזער; וועלוול מלמד; לייבעלע מלמד; יצחק כיינעס; אהרן יהושע־יוספס. געווען נאָך עטלעכע מלמדים. דאָס זענען מענטשן וואָס האָבן געלעבט אין דחקות און צו קיינעם קיין טענות נישט געהאַט. צום רבש״ע — אוודאי נישט. זיי האָבן יעדן אינדערפרי געזאָגט דעם אני־מאמין אַזוי ערנסט, מיט אַזויפיל האַרץ... ס׳דערמאָנט זיך מיר מיין טאַטנס „אני־מאמין". ער האָט עס געזאָגט מיט אַזאַ שטילן, האַרציקן טאָן, מיט אַזויפיל געפיל, אַקצענטירנדיק יעדעס אות: אני מאמין באמונה שלמה... כ׳געדענק אַ סך קוריאָזן וועגן די מענטשן; ס׳וואָלט אָבער פאַרנומען צופיל צייט און אָרט דאָס אַלץ אַרויסצוברענגען. מען דאַרף אויך האָבן מער טאַלאַנט...

געווען אין שטעטל אַ היפּש ביסל חסידים שטיבלעך: גערער; פּאָריסאָווער; קאָזשעניצער; מאָדזשיצער; קאָלאָביעלער; אַלעקסאַנדרער; ראַדזינער. צי ס׳איז אויך געווען אַ קאָצקער שטיבל, געדענק איך נישט. לויט דער גרייס פונעם שטעטל זענען געווען צופיל שטיבלעך און לויט דער צאָל חסידים — ווינציק לומדים; מ׳האָט זיי געקאָנט ציילן אויף די פינגער. כ׳געדענק, ווען מיין טאַטע פלעגט ריידן וועגן לומדים, פלעגט ער דערמאָנען שאַיע מוכאָז, מאיר לאָזער פּערל מאַטלס, אהרון הערש יוספס, דעם קליינעם יאָסקעלע, שיע ישראל דודס און דוד פּערל מאַטלס. מען האָט געשמועסט, אַז יצחק כיינעס איז אַ ייד אַ למדן. עס זענען געווען נאָך יידן וואָס האָבן געקענט לערנען, אָבער נישט קיין לומדים. וועגן גאַרוואָלינער רב פלעגט מיין פאָטער זאָגן: „ער איז גרויס אין פוסקים". דער מורה־הוראה איז געווען אַ מחמיר ביים אַרויסטראָגן פּסקים און דער רב — אַ מקיל...

אין די שבתים און יום־טובים איז דאָס שטעטל געווען איינגעהילט אין רו, און אַ שלווה איז געווען אויסגעגאָסן אויף יעדנס פּנים. מ׳האָט אַראָפּגעוואָרפן פון זיך דעם גאַנצן עול פון וואָכעדיקייט. אַלץ האָט גערוט.

כ׳געדענק, אויף אונדזער הויף האָט געוווינט אַ וואַסער־טרעגער, מאיר שישקע. דער ייד האָט נישט געקאָנט אַרויסזאָגן „צוויי מאָל וואַסער", אָדער „איין מאָל וואַסער". ער פלעגט זאָגן: „איין וואַסער" — „צוויי וואַסער". „צוויי וואַסער" האָט ביי אים געקאָסט אַ דרייער און „איין וואַסער" — אַ צווייער. זיין ווייב האָט אויך געטראָגן וואַסער. צוויי מיידלעך האָבן זיי געהאַט. די עלטערע — אַ בלינדע אויף איין אויג — האָט אויך געהאָלפן טראָגן וואַסער. די אַנדערע איז נאָך געווען אַ קליין מיידעלע. די משפּחה האָט נישט געוווּסט מער ווי נאָר טראָגן וואַסער. אָבער אַז ס׳איז געקומען פרייטיק, האָבן דאָס ווייב מיטן מיידל אויפגעהערט אַ ביסל פריער, אַוועקגעשטעלט די עמערס און גענומען זיך פאָרן ביים פאַרגרייטן דעם שבת. שפּעטער האָט אויך ער, מאיר שישקע, אַוועקגעשטעלט די קיבלעס און זיך מכין געווען צו קבלת־שבת. ער איז אַריין

אין די „שבתדיקע בגדים" און בנעימותדיק געגעאַנגען אין בית־המדרש אַריין. דאַוונען האָט ער זיכער נישט געקאָנט...

כ'האָב איין מאָל אַ פרייטיק נאָך ליכט־בענטשן אַריינגע־קוקט צו זיי דורכן פענצטער. די שטוב איז געווען אויסגעקערט ריין און דער דיל — אָנגעשיט מיט פרישן זאַמד; דער טיש — פאַרשפּרייט מיט אַ ווייס טישטעך, אויף וועלכן ס'האָבן געברענט צוויי ליכטלעך אין מעשענע לייכטער. באַדעקט מיט אַ קליין טישטעכל, זענען אויפן טיש געלעגן צוויי חלהלעך, דערלעבן איז געשטאַנען אַ פלעשל און אַ גלעזל. וואָס ס'איז דאָרט געווען אין דער פלאַש, בראָנפן, צי וויין, ווייס איך נישט. די מוטער און די צוויי מיידלעך זענען געזעסן און זיך איינגעקוקט אין די ברענענדיקע ליכטלעך, אָפּוואַרטנדיק דעם טאַטן פון דאַוונען. אויך זיי זענען געווען איבערגעטאָן שבתדיק... זיי זענען געזעסן שטיל, צופרידן — אָן שום אויס־דרוק פון תרעומות... שטיל, רויק מיט פאַמעלעכע טריט פלעגט מאיר שישקע צוריקגיין פון דאַוונען. די הענט פאַר־לייגט פון הינטן, פאַרקוקט ערגעץ ווו אין אַ וויייטן חלום... ווער ווייס וועגן וואָס מאיר שישקע האָט געטראַכט? — אפשר האָט ער גאָר געטראַכט וועגן שבתדיקן מאַלצייט, אויף וועלכן מען האָט געשפּאָרט אַ גאַנצע וואָך?

אַזוי האָט אויסגעזען דער שבת אָדער יום־טוב אין שטעטל.

איך מוז אויך דערמאָנען די ווייבער וואָס פלעגן זיך פאַרנעמען מיטן באַזאָרגן די יעניקע, וואָס האָבן נישט געהאַט אויף שבת: רבקה־לאה, יחיאל שמשס ווייב, און מרים ישראל־מאיר מילערס. עס זענען געווען נאָך פרויען, וואָס איך געדענק נישט זייערע נעמען. זיי פלעגן שטענדיק וויסן וועמען מען דאַרף אַרויסהעלפן מיט עפּעס. אַלע האָבן שוין געוווּסט צו־צוגרייטן, אַז ווען רבקה־לאה וועט אַריינקומען זאָל זי נישט דאַרפן וואַרטן...

עס דערמאָנט זיך מיר אַ קוריאָז פון יענע צייטן, ווען דאָס בית־מדרש האָט נאָך נישט געהאַט קיין פּאַרקאַן, איז געווען שטאַרק אָפּגעלאָזן, כמעט אַ חורבה, און די שטעטלשע ציגן האָבן פריי באַהערשט דעם בית־מדרש הויף. פּלוצעם האָט דער מאַגיסטראַט אַרויפגעלייגט אויף קהל אַ חוב צו רעמאָנ־טירן דאָס בית־מדרש, אַרומצוימען דעם הויף מיט אַ פּאַרקאַן, אָדער אין גאַנצן עס אַראָפּוואַרפן. פאַרשטייט זיך, קהל האָט געפונען געלט און געמאַכט אַ פּאַרקאַן, רעמאָנטירט דאָס בית־מדרש, געמאַכט אַ נייעם ארון־קודש, מיט צוויי געשניצטע לייבן, געלאָזט אויסמאָלן אויף די ווענט די צוועלף מזלות. דאָס באַנייטע בית־מדרש האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם: מענטשן זענען געגאַנגען באַוווּנדערן זיין שיינקייט.

איין מאָל בין אויך איך אַוועק זען דאָס בית־מדרש. פאַרשטייט זיך, אַז לויט ווי עס האָט אויסגעזען פאַרן רעמאָנט און לויט די שטעטלדיקע באַגריפן וועגן עסטעטיק, איז עס באמת געווען שיין. אין בית־מדרש האָב איך פּונקט געטראָפן די דריי שוועסטערן: חיה, עטע און לאה'טשע פּערל־מאַטלס. עס זענען געווען נאָך ווייבער. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן מיט וואָסער עקזאַלטאַציע; מיט וואָסערע צעשטראַלטע בליקן זיי האָבן געקוקט אויפן ארון־קודש און פּרוכת. זיי האָבן זיך קעגנזייטיק געווונטשן זוכה צו זיין צו זען דאָס אויפגעבויטע בית־המקדש. איך האָב באַוווּנדערט, נישט אַזוי די שיינקייט פון בית־מדרש — ווי זייער גרויסן, טיפן גלויבן. נישט אומזיסט האָט זיך יענער מאָמענט מיר אַזוי איינגעקריצט אין זכרון...

קיין יידישע ביבליאָטעק איז אין גאַרוואָלין נישט געווען. ערשט בעת דער דייטשער אָקופּאַציע פון פּוילן (1916), האָט מען אָנגעהויבן שאַפן אַזאַ. אין יענער רענעסאַנס־צייט האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפלעבונג ביי דער יוגנט אויך אין גאַרוואָלין. דער גרויסער דראַנג צו ליטעראַטור האָט באַוויגן די יוגנט זיך צו אָרגאַניזירן, כדי צו גרינדן אַ ביבליאָטעק. עס האָבן זיך געהאַט אומגעקערט פון וואַרשע אהרן האַכבערג און בערל חנה־ביילעס אַמבאַראַס און זיי האָבן דאָס די ערשטע אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַ ביבליאָטעק. געהאָלפן אָרגאַניזירן די יוגנט האָבן אויך די דרוקער־אַרבעטער אהרן גראָספעלד און יאַנקל וואַלדבוים.

אין שטעטל איז אַנטשטאַנען אַ מהומה. ס'האָט זיך געטאָן חושך. די שטעטלשע רו איז מיטאַמאָל פאַרשוווּנדן. יידן האָבן געטענה'ט: „ווער ווייס וואָס פאַר אַ פּורעניות עס וועלן ברענגען אויף דער שטאָט די יונגען מיט די מיידן מיטן לייענען די אַפּיקורסישע ביכער"... דאָ מוז נאָך דערמאָנט ווערן אברהם וואַדקאַ, וועלכער איז געווען פון די ערשטע פּורצי־גדר. ער האָט נאָך אַ סך פריער געהאַט אַן אייגענע שיינע ביבליאָטעק און פלעגט אַרויסבאָרגן אַ בוך צום לייענען. דאָס ערשטע בוך, וואָס איך האָב געלייענט, איז געווען טאַקע פון זיין, אברהם וואַדקעס, ביבליאָטעק. דאָס אויסבאָרגן אַ בוך איז נישט צוגעגאַנגען אַזוי פשוט. מען האָט געמוזט פריער איינצאָלן אַ „זאַלאָג" — אַ קאַוציע — אַז מען וועט דאָס בוך צוריקברענגען אומבאַשעדיקט. קיין אָפּצאָל פאַרן לייענען האָט ער נישט גענומען. נאָכן בוך פלעג איך נישט גיין אַליין, כ'האָב נאָך מורא געהאַט, אַז מען זאָל מיך נישט „כאַפּן ביי דער עבירה"... מרים האַכבערג איז געווען געוואַג־טער, איז זי געגאַנגען נאָכן בוך. זי איז צו יענער צייט געווען מיין חברטע. מיטן לייענען איז אויך נישט געווען אַזוי לייכט. מ'האָט זיך געמוזט באַהאַלטן מיט דעם. בין איך אַוועק צו מיין קוזינע חנה, הערשל סופר (זישע נאָכגעלטס שוועסטער) און ביי איר געלייענט. דאָרט איז געווען מיין לייען־זאַל. ביים מינדסטן סקריפּ פון טיר, האָב איך דאָס בוך גלייך אויפגע־רוימט. געווען אַ פאַל, ווען מיין מוטער איז פּלוצעם געקומען צו לויפן זען וואָס איך טו דאָרט, ביי דער קוזינע. פאַרשטייט זיך, אַז איידער מען האָט איר די טיר געעפנט, האָב איך שוין געהאַט דאָס בוך גוט פאַרשטעקט. זי האָט זיך אַרומגע־קוקט, אפילו צו ביסעלעך געזוכט... שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט די סיבה פון איר פּלוצעמדיקן „איבערפאַל"...

מיין פאָטער איז געווען אָן אַריינגייער ביי משה־הערש ראַפּאַפּאָרט. זיין זון, זילע, האָט געלערנט ביי מיין פאָטער. מיט משה־הערשן האָט מיין טאַטען געבונדן דאָס, וואָס ביידע זענען זיי געווען אין חסידות. איין מאָל האָט מיין טאַטע געטראָפן לאה'קע משה־הערשס לייענען אַ בוך. אויף זיינע פאָרווורפן, הלמאי זי לייענט אַפּיקורסישע ביכער — און אַפּיקורסיש זענען געווען אַלע ביכער, אָן אונטערשייד פון מחבר — האָט לאה'קע אים צוו"אנד געענטפערט:

— „זעט בעסער, אַז אייער רבקה זאָל נישט לייענען; די שטאָט זאָגט אַז זי האָט שוין מער פון הונדערט ביכער"...

דאָס איז עס געווען דער גורם פון מיין מוטערס יענעם „וויזיט" ביי חנה הערשל סופרס... זי איז געקומען זוכן די הונדערט ביכער. דער טאַטע האָט פאַרשטאַנען, אַז אויב די

ביכער זענען נישטאָ אין דער היים, זענען זיי אוודאי דאָרט...

אָבער דאָס אַלץ איז געווען, אַזוי צו זאָגן, נאָך פאַר „מתן תורה", נאָך פאַר דער גרינדונג פון דער ביבליאָטעק. מען דאַרף נאָך צוגעבן, אַז אברהם וואָדקעס פאָטער, נתן קאַמאַשנ־מאַכער, איז געווען אַ ייד אַ משכיל און האָט אַליין געלייענט צייטונגען, זשורנאַלן און אויך ביכער.

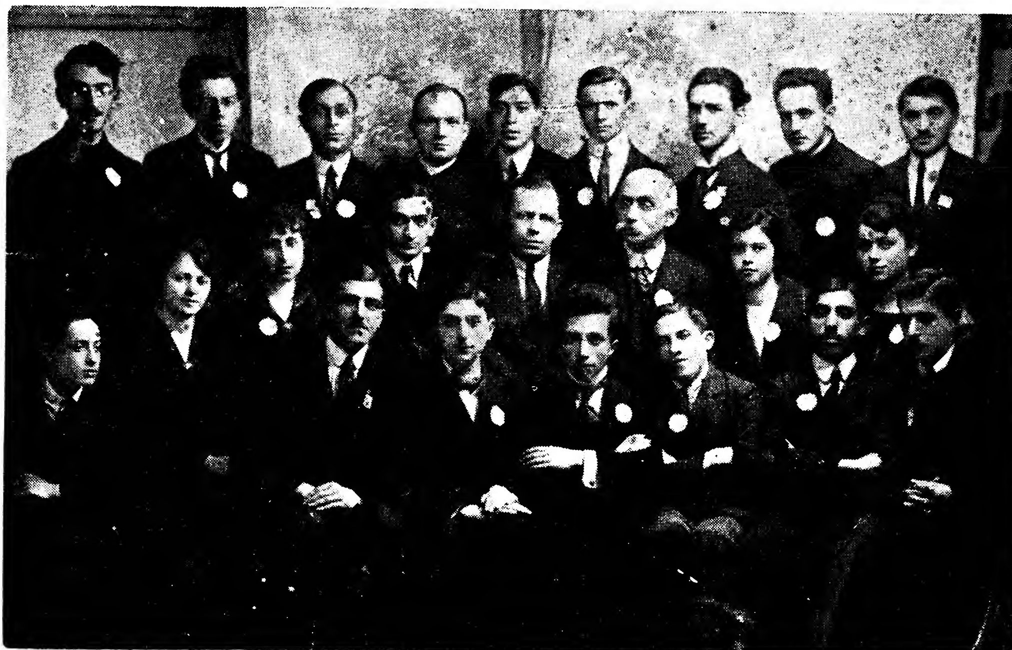
די גרינדונג פון דער ערשטער ביבליאָטעק אין גאַרוואָלין

מיין ערשט בוך, וואָס איך האָב איבערגעלייענט, און וואָס האָט געמאַכט אויף מיר אַ שטאַרקן רושם, איז געווען „אבן נגף" פון יעקב דינעזאָן. איבעריק צו זאָגן, אַז דאָס דאָזיקע ווערק האָט געעפנט פאַר מיר „נייע האָריזאָנטן". אַחוץ דאָס שטאַרקע ליבע־געפיל, וואָס באַווירקט באַזונדערס יונגע מענטשן, האָט דער גורל פון דער „שיינער רחלע" אָנגעשפּאַנט אונדזערע חושים צום גורל פון מענטש... אַזוי האָט זיך געשאַפן דער דראַנג צום לייענען. אונטערן איינפלוס פון די פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע שטרעמונגען פון דער צייט, פון די סאָציאַלע שפּאַנונגען, האָט די יוגנט זיך אָרגאַניזירט: ס'זענען געוואָרן גערופן געהיימע פאַרזאַמלונגען; מ'האָט געזאַמלט געלט אויף ביכער. דאָס אַלץ איז נישט צוגעגאַנגען אַזוי לייכט. נאָך איידער די ביבליאָטעק האָט זיך געעפנט, האָבן זיך שוין געהאַט געשאַפן צוויי לאַגערן. דער באַלעבאַטישער יוגנט איז נישט אָנגעשטאַנען דער שותפות מיט דער אַרבעטער־יוגנט. די אַרבעטער־יוגנט ווידער, איז געווען צו קליין אין צאָל צו קאָנען עס טאָן אַליין. קיין פאַבריקן, ווי געזאָגט, זענען אין שטאָט נישט געווען. געווען נאָר האַנטווערקער — און זייערע קינדער זענען עס געווען די אַרבעטער־יוגנט. געווען אויך געזעלן, אָבער זייער ווייניק. דער רוב האַנט־ווערקער האָט געאַרבעט מיט אייגענע קינדער. די באַלע־באַטישע יוגנט האָט געשטרעבט צו שאַפן אַן אייגענע ביבליאָ־טעק. דעם פאַרשלאַג, וואָס איז מיר געמאַכט געוואָרן דורך חנה ראָטפאַרב (׳חנה סימע־לאַה׳ס) וועגן מיין צושטיין צו דער באַלעבאַטישער יוגנט, האָב איך אָפּגעוואָרפן מיטן מאָטיוו: „אויב די יוגנט איז פאַקטיש פאַראינטערעסירט אין דער גרינדונג פון אַ ביבליאָטעק, טאָר זי נישט צולאָזן צו קיין שפּאַלטונג. די אויפגאַבע איז נישט אַזאַ לייכטע, ווי מען שטעלט זיך עס פאָר". מיין איראָניע וועגן דער „העכערער אינטעליגענץ" (חנה׳ס אויסדרוק) האָט זי אַביסל צעטומלט. דאָך האָט זי זיי מיר אויסגערעכנט: „יאָסל גאָלדבערג, יאָסל בלאָס, לייזער פוקס מיידלעך, די זילבערשפּאַרנס, נחמה בלאַנק, נחמה בלאָס, משה־הערש (דעם שמש׳ס זון) א״אנד. צו קיין שפּאַלטונג איז דערוויל נישט געקומען. מ׳האָט בהדרגה איינגעקויפט ביכער. ס׳איז געלונגען צו דינגען אַ צימער, איינצוקויפן די נייטיקע מעבל און די ביבליאָטעק איז געוואָרן אַ פאַקט.

די דערעפענונג איז פאָרגעקומען אין אַ שבת. די ערשטע געוואָגטע פון די מיידלעך אַריבערצוטרעטן די שוועל פון דער געגרינדעטער ביבליאָטעק זענען געווען: רבקה יצחקל כיינעס און מרים האַכבערג. מיר האָבן זיך אַריינגעכאַפּט בגנבה, אַרומקוקנדיק זיך פריער, צי ס׳זעט נישט ווער. אַ פאָר טעג שפּעטער אין אויך געקומען מיין שוועסטער, יאָכטשע. אין שטוב האָט מען נישט געטאָרט וויסן, אַז מיר קומען אין „טומאהלע" אַריין. (אַזוי האָט דאָס שטעטל גערופן די ביבליאָטעק). אין גאַרוואָלין האָט זיך אויפגעהויבן אַ טומל אַרום די „יונגען מיט די מיידן". אין איינעם אַ שבת, ביים טיש, האָט דער טאַטע מיר אַ זאָג געטאָן:

— רבקה, כ׳בעט דיך זאָלסט זיך נישט מישן מיט דער "חברה"; אַז איך דאַרף עס דיר בלויז זאָגן, איז מיר אויך שוין גענוג...

ס׳איז מיר, אמת, געווען אַ גרויס רחמנות אויפן טאַטן, אָבער העלפן אים האָב איך, ליידער, נישט געקענט. איך האָב שוין דעמאָלט געאַרבעט און פאַרדינט — און אין שטעטל זענען אָנגעגאַנגען גרויסע קאַמפן צווישן די קינדער און עלטערן. באַזונדערס שטאַרק האָבן געליטן פון דעם מיינע

אַ גרופּע געזעלשאַפטלעכע טוער אין גאַרוואָלין

עלטערן. איין מאָל אין אַ פאַרנאַכט, אויסהערנדיק די קללות און חרמות אויפן „טומאַהלע״ מצד די שכנישע ווייבער, איז מיין מוטער איינגעפאַלן צו זעען אויב אירע מיידלעך זענען נישט דאָרטן; און זי איז טאַקע געגאַנגען. בעתן אַריינקומען האָט זי קיינער נישט באַמערקט, מחמת אַלע זענען געזעסן אַרום טיש און געליינט. די ערשטע האָט מיין מוטער דערזען יאַכטשען. אָן אַ וואָרט אויסצורעדן, איז זי צו איר צו און דערלאַנגט איר צוויי הילכיקע פעטש, אינעם אַנטשטאַנענעם טומל, האָט מיין מוטער דערזען אויך מיך:

— רבקה, איך זע אויך דיך! — האָט זי איינגאַנצן געציטערט... מיר זענען אַלע דריי אַהיימגעגאַנגען.

צומאָרגנס, האָט די מאַמע באַוווּנדערט די שטילקייט, וואָס הערשט אין דער ביבליאָטעק:

— יעדער זיצט אַ פאַרטיפטער אין זיין בוך. וואָלטן עס נאָר נישט געווען קיין אַפּיקורסישע ביכער... — האָט זי טיף אָפּגעזיפצט.

מיט דער צייט איז געוואַקסן די צאָל יוגנט. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען אַ קולטור־טעטיקייט. מען האָט געליינט און באַהאַנדלט אויף עפנטלעכע פאָרומס די געליינענטע ביכער. מ׳האָט צוגעקויפט נייע ביכער, צייטונגען און פאַר־שידענע זשורנאַלן. פון די ערשטע צו נעמען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער אַרבעט איז געווען אברהם וואַדקע. ס׳איז געפירט געוואָרן אַ באמת שיינע קולטור־אַרבעט. זייער פיל האָט אונדז געהאָלפן דאָס געקומענע פון וואַרשע פאָרפאָלק האַכבערג. ווי אינטעליגענטן (ער — אַן אינזשעניער־עלעקט־ריק, זי — אַ לערערין), האָבן זיי אונדז געהאָלפן נישט נאָר בלויז מיט לעקציעס פון ליטעראַטור, נאַטור־וויסנשאַפט און פּויליש, נאָר אַריינגענומען אונדז אין זייער וווינונג, נאָכדעם ווי דער קריסטלעכער ווירט האָט אויף דער אינטערווענץ פון אונדזערע עלטערן אונדז אָפּגעזאָגט די דירה.

מיר האָבן איינגעאָרדנט א״ג „קעסטל־אָוונטן״, אַראָפּ־געבערענגט פון צייט צו צייט באַקאַנטע פּרעלעגענטן. אַזוי האָבן מיר צום ערשטן רעפעראַט געבערענגט דעם בקאַנטן רעליגיעזן דענקער, דעם שפּעטערדיקן קדוש, הלל צייטלין הי״ד. צו זיין רעפעראַט איז געקומען אַ גרויסער עולם. ער האָט גערעדט אויף אַ יידיש־געשיכטלעכער טעמע און געהאַט גרויס דערפאָלג. פאַר די שטעטלשע פאַנאַטיקער איז אָבער אויך ער געווען אַן אַפּיקורס. די באַגאַבטע אומאַ לעוואָנטאַל (יצחק פעלדשערס טאָכטער) מיט איר חתן, משה לעוואָנטאַל, האָבן אונדז געהאָלפן שאַפן אַ דראַמאַטישן קרייז. אויך רויזע ניימאַן האט אָנטייל גענומען אין דראַמאַטישן קרייז. עס האָבן נאָך מיטגעאַרבעט מיט אונדזער דראַמקרייז בערל אַמבאַראַס און זיין פריינד פון וואַרשע, מייזלמאַן, בערלס פרוי און שוועסטער, משה־יחיאל פייגנבוים, אהרן און מרים האַכבערג און יאַכטשע לעווין. שפּעטער, ווען די האַכבערגס זענען אַוועק צוריק קיין וואַרשע, האָבן מיר איבערגענומען זייער גאַנצע וווינונג און די אַרבעט האָט זיך געפירט נאָך בעסער.

דער באַלעבאַטישער טייל פון דער יוגנט האָט נאָך אַלץ נישט געקענט משלים זיין מיט דער צוזאַמענאַרבעט מיט דער אַרבעטער־יוגנט, וועלכע איז שוין דעמאָלט געווען אַ מערהייט אין דער ביבליאָטעק. אויסער דעם, זענען מיר געווען „בונ־דיש״ געשטימט, און דאָס איז דאָך אַוודאַי געווען אַ פּסול. אין איינעם אַ טאָג, בעת מיר זענען געקומען אין ביבליאָטעק, האָבן מיר געטראָפן די פּאָליצעס ליידיקע, אָן ביכער. פונעם באַלעבאָס האָבן מיר זיך אויך דערוווּסט, אַז זיי, די באַלע־באַטישע חברה, גייען זיך עפענען אַ קולטור־פאַראיין און דאָס אַרויסגנבענען די ביכער האָבן זיי באַטראַכט פאַר זייער ערשטער טעטיקייט. מיר האָבן עס שטאַרק איבערגעלעבט. אין שטעטל האָט זיך גערודערט פון דער גנבה. חוץ מזה האָבן זיי איינגערעדט דעם באַלעבאָס, אַז צוליב אונדזער אָרעמקייט וועלן מיר נישט האָבן אויף צו צאָלן קיין דירה־געלט. זיי האָבן אים נאָך אָנגעבאָטן פאַרן לאָקאַל אַ טאָפּלטן פּרייז. פאַר עטלעכע חדשים האָבן מיר שוין געהאַט באַצאָלט אַפּריער. שפּעטער האָט דער ווירט אונדז געמאָלדן, אַז ער וויל טאַקע טאָפּלט דירה־געלט, און אַ גאַנץ יאָר פאָראויס. די דאָזיקע פאָדערונגען האָבן מיר שוין נישט געקאָנט נאָכקומען און קיין אַנדערע דירה האָבן מיר אויך נישט באַקומען. אַזוי איז ליקווידירט געוואָרן די ערשטע יידישע „פאָלקס־ביבליאָטעק״. זיי האָבן טאַקע מיט די גנבהשע ביכער געשאַפן אַן א״ג „קולטור־פאַראיין״. מיר האָבן אָנגעהויבן פירן אונדזער אַרבעט אין פּריוואַטע שטובן; אַ מאָל ביי אהרן גראָספעלד, אַ מאָל ביים גניעוואָשאָווער שוסטער אין שטוב. זומער, פלעגן מיר זיך צוזאַמענקומען הינטער דער שטאָט. יאַנקל וואַלדבוים, וועלכער האָט געהערט צום „קולטור־פאַראיין״, פלעגט אונדז צורעדן צו ווערן דאָרט מיטגלידער. מיר האָבן נישט פאַר־שטאַנען: ווילן זיי אונדז ווידער, צו וואָס האָבן זיי זיך אָפּגעריסן פון דער „פאָלקס־ביבליאָטעק״? מיר האָבן געגעבן אונדזער הסכמה זיך אָנצושליסן ווי אַ גרופּע. אויף דעם האָבן זיי נישט מסכים געווען. זיי האָבן מורא געהאַט ווידער צו בלייבן אין אַ מינדערהייט. זיי האָבן אונדז פאָרגעלייגט אָנצו־געבן אינדיווידועלע דעקלאַראַציעס. אַזוי אַרום האָבן זיי געמיינט אָנצונעמען דעם אַקטיווערן טייל און די איבעריקע — אָפּוואַרפן. נאָך אַ צייט, האָבן מיר אויך דעם באַדינג אָקצעפּטירט. מיר האָבן אונדזער אַרבעט געפירט ווייטער, אָנגעבנדיק גלייכצייטיק דעקלאַראַציעס אין „קולטור־פאַראיין״. ווי ס׳איז געווען פאָראויסגעזען, האָבן זיי אָנגענומען נישט אַלע... שפּעטער, ווען מיר זענען שוין דאָרט געווען פאַרטראָטן אין אַ היפּשער צאָל, האָבן זיי שוין אונטער אונדזער דרוק, געמוזט אַריינעמען אַ גרעסערע צאָל חברים, ווי זיי האָבן זיך דאָס געהאַט פאַרפּלאַנירט, אָבער ווייט נישט אַלע. קומען אין „קולטור־פאַראיין״ האָבן געקאָנט אַלע, אָבער נישט אַלע האָבן געקענט ווערן מיטגלידער...

מיט אונדזער אַריינטריט אין פאַראיין האָט די אינסטי־טוציע ווידער אויפגעלעבט. עס זענען ווידער איינגעאָרדנט געוואָרן פאַרשידענע אָוונטן; מ׳האָט באַנייט דעם דראַמקרייז און אָנגעהויבן שפּילן טעאַטער. די אַרבעט איז אַוועק אין פולן גאַנג, אָבער אונדזערע חברים זענען אין פאַראיין געווען פאַרטראָטן נישט ווי פולע מיטגלידער און דערפאַר האָבן מיר אין דער פאַרוואַלטונג געהאַט אַ קליינע פאַרטרעטער־שאַפט. אונדזערע פאַרשלאָגן פלעגן אַלעמאָל אָפּגעוואָרפן ווערן. די אַרבעט מיט אונדזערע יוגנט־קרייזן און בונדישע פּאַרטיי־גרופּן האָבן מיר געמוזט פירן אויסער דעם תחום פון דעם פאַראיין. אַ פאַרזאַמלונג פון אונדזערע חברים און סימ־פּאַטיקער האָט באַשלאָסן צו דינגען אַן אייגענעם לאָקאַל. מיר האָבן זיך ביסלעכוויז געגרייט, געזאַמלט געלט און געזוכט אַ פּאַסיקן לאָקאַל. מיר האָבן וועגן אונדזערע פּלענער געמאָלדן דעם „קולטור־פאַראיין״ און געפאָדערט אַ פּראָ־פּאָרציאָנעלע פאַרטיילונג פון די ביכער. זיי האָבן אונדזער פאַרשלאַג אָפּגעוואָרפן. ס׳האָט געהייסן, אַז אַרויסטרעטן פון „קולטור־פאַראיין״ קאָנען מיר, נאָר אָן ביכער. בלית־ברירה

האָבן מיר זיי אָפּגעצאָלט מידה כנגד מידה... אונדזערע חברים און סימפּאַטיקער האָבן אויסגעבאָרגט ביכער און זיי נישט צוריקגעגעבן.

אַזוי אַרום האָבן מיר דערוואָרבן אַ שיין ביסל ביכער. ס'איז אונדז אויך געלונגען צו קריגן אַ לאָקאַל. מיר האָבן געעפֿנט אַ „גראָסער־קלוב" און אָנגעהויבן אַ טעטיקייט. אומאַ לעווענטאַל איז געווען מיט אונדז. מיר האָבן אויסגענוצט איר שטוב פֿאַרן דראַמקרייז, אויף רעפּעטיציעס. מיר האָבן זיך געגרייט שפּילן טעאַטער. אברהם וואָדקע איז אויך געווען מיט אונדז. מיר האָבן געעפֿנט אָוונט־קורסן און געפֿירט אַ שיינע טעטיקיים, פֿאַרשטייט זיך, לויט אונדזערע מעגלעכקייטן. מיט אונדזער אַרויסטריט פֿונעם „קולטור־פֿאַראיין" איז דער דאָזיקער פֿאַראיין געוואָרן אָפּגעטויט. מיר, דאַקעגן, האָבן צו ביסלעך צוגעקויפֿט ביכער און שוין געהאַט אַ שיינע ביבליאָטעק.

מיט אַ מאָל איז געקומען פּאָליציי פֿון לובלין און אַרעסטירט די ח"ח: אהרן גראָספּעלד און הערש ראָזענבערג. מ'האָט זיי אַוועקגעפֿירט קיין לובלין. דער אַרעסט האָט געמאַכט אויף אונדז אַ פּיינלעכן איינדרוק. אויף אונדזער ווענדונג צום סטאַראָסטע, האָט ער אונדז דערקלערט, אַז ער האָט נישט קיין האַנט אין דעם אַרעסט. דער ענין איז נוגע לובלין. די רעוויזיע אויף וועלכער מיר האָבן זיך גערעכט, איז גאָר פֿאָרגעקומען אין „קולטור־פֿאַראיין" און נישט אין אונדזער קלוב. מיר האָבן געשיקט אַ שליח קיין וואַרשע. דער חבר העניק ערליך האָט אינטערווענירט, ווו מען האָט באַדאַרפֿט און נאָכן אָפּזיצן אַ חודש, זענען אונדזערע צוויי חברים באַפֿרייט געוואָרן. מיר האָבן זיך געפֿרייט מיט זייער באַפֿרייאונג און באַנייט אונדזער טעטיקייט.

אויף אונדזער ווענדונג קיין וואַרשע, איז געעפֿנט געוואָרן אַ יידישע שול. די שול האָט זיך איינגעאָרדנט אין לאָקאַל פֿון „קולטור־פֿאַראיין", מסתמא, ווייל דער לאָקאַל איז געווען מער פּאַסיק פֿאַר אַ שול. נאָך דער ערשטער מעלדונג וועגן דער שול, זענען געקומען פֿיל עלטערן פֿאַרשרייבן זייערע קינדער. זיי זענען געקומען אין אַזאַ צאָל, אויף וועלכער מיר האָבן זיך אינגאַנצן נישט גערעכט. מיר האָבן נישט געקאָנט אויפֿנעמען אַזאַ צאָל. מיר האָבן אַראָפּגעבראַכט די לערערין קרימילאָווסקי פֿון אָטוואָצק. די קינדער האָבן זי ליב באַקומען און די אַרבעט איז אַוועק גלענצנדיק...

מיר האָבן געהאַט פֿיל אויסצושטיין פֿונעם פֿאַנאַטיזם פֿון שטעטל. ס'דערמאָנט זיך מיר פֿאָלגנדער קוריאָז: ווי שוין דערמאָנט, פֿלעגט אונדז האָכבערג געבן לעקציעס פֿון נאַטור־וויסנשאַפֿט. ס'איז געווען אין איינעם אַ זומערדיקן שבת, צוריקגייענדיק פֿון הינטער דער שטאָט, ווו מיר האָבן אָפּגעהאַלטן אַזאַ לעקציע, האָבן מיר זיך אָנגעטראָפֿן אויף אַ גרופּע ווייבער, וועלכע האָט אַזוי זיך שפּאַצירט נאָכן שבתדיקן שלאָף. ס'איז עפּעס אויסגעקומען אַזוי, אַז איך מיט יאָכטשען זענען געגאַנגען אין איין ריי מיט האָכבערגן — ער האָט נאָך אַלץ קאָמענטירט מיט אונדז די לעקציעס. עס זענען אונדז אַנטקעגן געקומען זיסקינדס דריי טעכטער. איינע פֿון זיי האָט נישט געוווינט אין גאַרוואָלין; זי איז געקומען צוגאַסט צו אירע שוועסטערן. ווען מיר האָבן קעגנזייטיק זיך באַגעגנט, זאָגט איין שוועסטער צום גאַסט:

—זעסט, דאָס זענען עטע שיינדל־מלכהס מיידלעך...

ווי אַן אָפּגעבריטע האָט זי מיט ביידע הענט זיך אַ כאַפּ געטאָן פֿאַרן פּנים:

— וויי איז מיר — האָט זי כמעט ווי אויסגעשריגן — ס'איז אַ שטראָף פֿון גאָט, נעבעך!... כדאי צוצוגעבן, אַז אין אונדזער גרופּע איז אויך מיטגעווען האָכבערגס פֿרוי...

אויף ווי ווייט ס'האָט געגרייכט דער פֿאַנאַטיזם, רעדט דער פֿאַקט, וואָס אין רעזולטאַט פֿון אַ מסירה האָט מען ביי אונדז אָפּגענומען די לעגאַליזאַציע פֿון דער ביבליאָטעק. די מסירה איז געווען נישט אויפֿן פּאָליטשן, נאָר אויפֿן רעליגיעזן באָדן.

צו די שטיבער, וועלכע מיר האָבן אויסגענוצט פֿאַר אונדזער טעטיקייט, דאַרף מען אויך צו רעכענען חנה־ביילעס די וועבערינס שטוב. זי איז געווען די מוטער פֿון בערל אַמבאַראַס. חנה־ביילע, אַ פֿרומע, גלויביקע פֿרוי, האָט געזען,

פאלקס־שולע אין גאַרוואָלין

אַז מיר טוען נישט קיין שום שלעכטס. איר טאָכטער, חיה, חנה־ביילעס, אַן אַקטיוויסטין פון אונדזער קלוב, האָט אויך געשפּילט אין אונדזער דראַמקרייז. שפּעטער האָט זי געוווינט אין וואַרשע, ווו זי איז אומגעקומען צוזאַמען מיט איר מאַן און זייערע צוויי דערוואַקסענע מיידלעך; די עלטערע איז בעתן אומקום שוין אַלט געווען 18 יאָר. דאָס דאָזיקע מיידל, חיה, חנה־ביילעס טאָכטער, איז געווען אַקטיוו בעתן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ; שפּעטער אין וואַלד, אַלס פּאַרטיזאַנערין. זי איז אומגעקומען צוזאַמען מיט איר פריינד און נאָך 4 פּאַרטיזאַנער. זייענדיק אין וואַרשע אין יאָר 1946, צום יאָרצייט פונעם געטאָ־אויפשטאַנד, בין איך אַוועק אין וואַלד, ווו עס געפינט זיך דער ברודער־קבר פון זעקס פּאַרטיזאַנער, וואָס צווישן זיי געפינט זיך אויך דאָס געביין פון פייגעלע גאָלדשטיין, חיהס טאָכטער.

אויסער דער שול, האָבן מיר נאָך געשאַפן ביים גראָסער־קלוב אַ פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין. מיר האָבן אָנגעפירט מיט אַקציעס וועגן לוין־העכערונג, אַמאָל אויך מיט אַ שטרייק. אַזוי זענען מיר אָנגעגאַנגען מיט אונדזער אַרבעט ביזן אויסברוך פון דער פּויליש־באָלשעוויסטישער מלחמה.

שווער איבערצוגעבן אין ווערטער די איבערלעבונגען אונדזערע אין רעזולטאַט פון דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע און שפּעטער — בעת דער פּויליש־באָלשעוויסטישער מלחמה. צו דעם דאַרף מען האָבן מער טאַלאַנט. ס׳איז דאָ, אפשר, אויך נישט דאָס פּאַסיקע אָרט פאַר דעם. דאָס זענען געווען שטורמישע צייטן. פיל זענען געוואָרן מיטגעריסן מיטן שטראָם און שפּעטער זיך ביטער אַנטוישט. די אַלגעמיינע מאָביליזאַציע, וואָס פּוילן האָט דעמאָלט דורכגעפירט, האָט ביי אונדז צוגענומען דעם גאַנצן אַקטיוו. פון דער בונדישער גרופּע איז פאַרבליבן בלויז פופצן מיטגלידער. און דאָס — די סאַמע יינגסטע. איך בין געווען די עלטסטע פון דער גרופּע. בערל אַמבאַראַס איז שוין דעמאָלט נישט געווען אין גאַרוואָלין; אהרן האַכבערג האָט געוווינט אין פּילאַווע. פון די חברים, מענער, זענען פאַרבליבן בלויז די זיבעצן־יאָריקע און דאָס — אויך זייער ווייניק. נישט געקוקט דערויף האָבן מיר די אַרבעט נישט אָפּגעשטעלט.

מיטן דערנענטערן זיך פון די באָלשעוויקעס, האָבן מיר באַשלאָסן צו פאַרמאַכן דעם קלוב. די פּאָליאַקן האָבן אָנגעהויבן קוקן אויף אונדז, ווי אויף „פאַררעטער״, ווי מיר וואָלטן געווען דער גורם פון דער דערנענטערונג פון דער רויטער־אַרמיי. מיר האָבן אויך מורא געהאַט פאַר אַן איבערפאַל מצד זיי.

נאָכן פאַרמאַכן דעם קלוב, פלעגן מיר אָפּהאַלטן באַראַטונגען אין אונדזער שטוב. (איך און מיין שוועסטער יאַכטשע האָבן דעמאָלט שוין געוווינט אָפּגעזונדערט פון אונדזערע עלטערן). נישט וויסנדיק די שטעלונג פון „בונד״ לגבי די באָלשעוויקעס, און נישט וויסנדיק ווי אַזוי זיך צו פאַרהאַלטן נאָך זייער פאַרנעמען גאַרוואָלין, האָבן מיר צוזאַמען מיט קלמן מילער (היינט אין פראַנקרייך) און הערש ראָזענבערג באַשלאָסן צו דינגען צוויי שיפלעך, ווי מיר האָבן דאָס נישט איינמאָל געטאָן, מיטנעמען צוויי פּעשלעך קאָרטן און דאָרט, אויפן צוויטן ווייסל־ברעג, שפּילנדיק כלומרשט אין קאָרטן, זיך באַראַטן וועגן אונדזער שטעלונג כלפּי די באָלשעוויקעס. אין גאַרוואָלין איז גראַד געווען אהרן האַכבערג, האָבן מיר אויך אים מצרף געווען צום „קאָרטנשפּיל״. די לערערין קרימילאָווסקי איז אויך געווען מיט אונדז אויפן שיפל. ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן אַ חבר קיין וואַרשע נאָך אינסטרוקציעס. אַלס דעלעגאַטין איז באַשטימט געוואָרן מיין שוועסטער, יאַכטשע. ס׳איז געווען אַ 10 — 12 טעג פאַרן פאַלן פון גאַרוואָלין. דער וועג קיין וואַרשע איז געווען אַ שווערער; אַ געפערלעכער: די באַנען זענען געווען געפּאַקט מיט מיליטער; פיל מענטשן זענען געפאָרן אויף די דעכער פון דין וואַגאָנען; די שטימונג — אַ נערוועזע. די מאָביליזאַציע איז געווען אַן אַלגעמיינע. מענער פון 18 יאָר און ווייטער האָבן זיך נישט געקאָנט ווייזן אויף די גאַסן, מ׳האָט זיי געכאַפּט צום מיליטער אָדער אויף אַרבעט. באַזונדערס שווער איז געווען צו טרעפן וועמען אין וואַרשע. נאָך איניקע מאָל באַזוכן דעם „גראָסער־קלוב״ אין וואַרשע, האָט זי דאָרט געטראָפן דעם מיטגליד פון ק.צ. פון „יוגנט־בונד־צוקונפט״, שלום הערץ (היינט אין ניו־יאָרק). לויט זיינע אינסטרוקציעס, האָט מען באַדאַרפט אויפנעמען די באָלשעוויקעס פריינדלעך, אָבער מיט רעזערוו — אַזוי לאַנג זיי וועלן נישט איינשטעלן אַ ציווילע מאַכט, אַ סימן, אַז זיי זענען נישט זיכער, אויב זיי בלייבן. נאָכן איינשטעלן אַזאַ מאַכט, פאַרנעמען פּאָסטנס, לויט אונדזערע מעגלעכקייטן.

יאַכטשע איז צוריקגעקומען דינסטיק פרי. זי איז אַרויסגעפאָרן פון וואַרשע מיטן לעצטן צוג. האַכבערג, פאַרשטייענדיק, אַז זי וועט מיטברענגען אַ צייטונג, (קיין גאַרוואָלין זענען שוין אַ לענגערע צייט קיין צייטונגען נישט אָנגעקומען), איז צוגעקומען צו אונדזער פענצטער, פרעגן אויב זי איז געקומען, און צי זי האָט נישט מיטגעבראַכט קיין צייטונג. מיר האָבן אים די צייטונג אַרויסדערלאַנגט דורכן פענצטער. ווייזט אויס, אַז אונדזער שטוב איז געווען שטאַרק אָבסערווירט. נאָכן אַרעסט פון האַכבערגן, האָט מען ביי דער אויספאָרשונג אים געפרעגט: „וואָסערע דאָקומענטן ער האָט אַרויסבאַקומען פון די לעווינס דורכן פענצטער״?

פרייטיק, 12 אַ זייגער בייטאָג, זענען די באָלשעוויקעס אַריין קיין גאַרוואָלין. מיר האָבן אויך געטראָפן אַ יידישן רויטאַרמייער, דערצו נאָך אַ בונדיסט. מיר האָבן באַשטימט צו טרעפן זיך מיט אים ביי אפרים שניידער, ישראל קלייטמאַנס פאָטער, אין סאָד. דער רויטאַרמייער איז טאַקע געקומען און אונדז אינפאָרמירט וועגן דער לאַגע פון „בונד״ אין רוסלאַנד. (דער מצב פון „בונד״ איז שוין דאַן געווען נישט קיין פריילעכער). „דער „בונד״ איז ביי אונדז, ווי אַ פינפט ראָד צום וואָגן״ — האָט ער געזאָגט. ס׳האָט אונדז גלייך אַ טיאַכקע געטאָן ביים האַרצן. דעם זעלבן פרייטיק אָוונט, איז אונדזער גרופּע זיך צוזאַמענגעקומען, אָפּגעזעסן ביז דריי ביינאַכט און גערעדט. געווען פון וואָס צו רעדן... אַ חבר האָט זיך געוויצלט: „רוקט זיך אָפּ פון פענצטער, אַ שייגעץ קאָן נאָך אַריינוואַרפן אַ שטיין״... אַלע האָבן זיך צעלאַכט.

שבת פאַרנאַכט האָבן די באָלשעוויקעס גערופן אַ מיטינג פון דער גאַנצער באַפעלקערונג. ער איז פאַרגעקומען אויפן חזיר־מאַרק. גערעדט האָט אַ רוס און אַ פּאָליאַק האָט איבערזעצט זיין רעדע. דער מיטינג האָט זיך פאַרענדיקט מיטן געזאַנג פון אינטערנאַציאָנאַל. זונטיק פרי האָט מען געהערט, אַז די באָלשעוויקעס גרייטן זיך איינצושטעלן אַ ציווילע מאַכט, ווי אַ „רעווקאָם״ און אַנדערע „קאָמען״...

אין איינקלאַנג מיט אונדזערע אינסטרוקציעס פון וואַרשע, האָבן מיר געשיקט אין רעווקאָם אַריין די לערערין קרימילאָווסקי. כ׳געדענק נישט וואָסערע נאָך פּאָסטנס אונדזער

גרופּע האָט געזאָלט פאַרנעמען. דעם זעלבן זונטיק אָוונט, האָבן מיר זיך באַראַטן בשייכות מיט די ליידיקע דירות, וואָס זענען פאַרבליבן נאָך די עוואַקוי'רטע. ס'איז באַשלאָסן געוואָרן צו נעמען פאַר דער פאָלקס-שול דעם רעיענטס הויז מיטן גאָרטן, און דאָס הויז פון דער שטאָטישער באַנק — פאַר אונדזער קלוב. ס'איז אויך באַשלאָסן געוואָרן אַרויסצוגעבן אַן אויפרוף. אויף צו רעדאַגירן דעם אויפרוף האָבן מיר באַשטימט זיך צו טרעפן מאָנטיק, אַ זייגער 6, פרי. נאָכן רעדאַגירן דעם אויפרוף, האָבן די ח"ח קלמן מילער און הערשעלע יעדוואָב באַדאַרפט אים אָפּטראָגן אין דער דרוקעריי, און איך מיט הערש ראָזענבערג זענען געגאַנגען וועגן די דירות. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט דעם פּאָליציי-שעף, אַ פּעפּעסאָוויעץ. ער איז געווען מסכים מיט אונדזער פּלאַן צו באַזעצן די ליידיקע דירות, כדי עס זאָלן זיי נישט פאַרנעמען קיין פּריוואַטע מענטשן, וועלכע מען זאָל שפּעטער דאַרפן באַזייטיקן.

נאָך גוט, וואָס דאָס הויז פון באַנק איז געווען געשלאָסן און דער „דאָזאָרצע" מיט די שליסלען איז נישט געווען אין דער היים. מיר זענען אַוועק, באַשטימענדיק זיך ווידער צו טרעפן וועגן זעלבן ענין נאָכמיטאָג. מיר איז שווער צו שילדערן מיט וואָסערע געפילן מיר זענען געגאַנגען פאַרנעמען דאָס הויז פאַרן „גראָסער-קלוב". כ'האָב מיר אַליין נישט געגלויבט. כ'האָב געטראַכט: „איז עס נישט קיין חלום?"... מיר האָבן געשוועבט אין די הימלען, אַן „ספּוטניק"... נישט לאַנג האָבן מיר אַזוי געשוועבט אין לופטן. קוים באַוויזן עפּעס אָפּצופּעסן און זעצן זיך צו דער מאַשין אַ ביסל נייען, האָט מיין שוועסטער זיך אָנגערופן:

—דאַכט זיך, רבקה, כ'האָב געהערט אַ שאָס.

— ווי פאַלט עס דיר איין? מסתמא האָט אַ יינגל געוואָרפן אַ שטיין — האָב איך געזאָגט נישט זיכער — ווער וועט עס איצט פּלוצעם נעמען שיסן?...

כ'האָב שוין אויפגעהערט נייען, זיך אָנגעשטרענגט אויפצוכאַפּן די טעמפּע קלעפּ, וואָס האָבן פון דעסטוועגן נישט אויפגעהערט — זענען עס טאַקע שאָסן? נאָך אַ מינוט זענען די שאָסן געוואָרן בולטער און נישט איבערגעלאָזן קיין שום ספק... מיר האָבן שוין פאַרשטאַנען, אַז דאָס דערנענטערט זיך די פּוילישע אַרמיי.

אַרויסקומענדיק אויפן גאַס, האָב איך שוין געזען: ס'איז נישט היימלעך... די רוסן זענען געלאָפן צעטומלטע — זיי האָבן נישט געוווּסט וווהין צו לויפן... די שאָסן — אַלץ געדיכטער און שטאַרקער. אויך איך בין געוואָרן צעטומלט...

מיר האָבן געוווינט אין זעלבן הויז, ווו עס האָבן געוווינט די עלטערן פון זישע נאָכגעלט — אין פראָנט. נישט זאָגנדיק גאָרנישט מיין שוועסטער, בין איך אַריין צו זישען. כ'האָב אים געטראָפן אין גאַנצן אַן איינגעבראָכענעם. ער האָט כסדר זיך געבראָכן די הענט, טענהענדיק, אַז מיר זענען אַלע פאַרפאַלענע:

וואָלט איך געהאַט אַ רעוואָלווער — האָט ער כסדר איבערגעחזרט — וואָלט איך זיך דערשאָסן אַליין, איידער דערמאָרדעט צו ווערן פון זייערע הענט!...

כ'האָב אים אַ ביסל באַרויקט:

— וואַרט נאָך צו — האָב איך ביטער געשפּאַסט — שיסט זיך נאָך נישט, האָסט נאָך צייט...

כ'האָב אים פאַרגעלייגט מיר זאָלן זיך אַריבערכאַפּן צו יאַנקל וואַלדבוים, צו באַראַטן זיך, וואָס צו טאָן. מיר האָבן ביידע געהאַט פאַרגעסן, אַז וואַלדבוים איז איצט ביי דער אַרבעט. מיר זענען געלאָפן צו אים, נישט געקוקט אויף דער שיסעריי. די קוילן זענען געפלויגן איבער אונדזערע קעפּ. מיר האָבן זיך געשאַרט ביי די ווענט, און כ'פאַרשטיי עס נאָך ביז איצט נישט ווי אַזוי מיר זענען פון דעם וועג אַרויס גאַנצע. וואַלדבוים האָט דעמאָלט געוווינט ביי חיהלע די פריזיערקע און דער ווירט פונעם הויז, אַ קריסט, האָט געוווינט אין זעלבן הויז.

חיהלעס „קבלת-פנים" האָט אונדז צום רעשט דערשלאָגן. זי האָט געטענהט: איר מאַכט אונדז אומגליקלעך... די קריסטן וועלן דאָך מיך פאַרשטיינען. זיי ריכטן אָפּ תפילות, אַז זייער

אַ גרופּע פון „פּועלי ציון"-פאַראיין אין גאַרוואָלין

פ:ן אויבן: שמואל רזשניעווסקי, שרה קעזמאַן, מאיר קעזמאַן, רחל אנגליסטר, טובה טיקוציינסקי, יהושע סוקול, רחל זילבערמעהל, לייביש שיין, היה זילבערמעהל, חנה ראזנבערג, רחל בלאס (בת מאיר), שמחה קאַרפמאַן, שרה בלאס, חיה בלאס, מאיר באראווסקי, היגדע בלאס, לאה זילבערמעהל, י. בארעק.

אַרמיי זאָל צוריקקומען און איר קומט זיך דאָ צונויף אויף געהיימע „סכאָדקעס״...

גיין צוריק איז שוין אָבער געווען צו שפּעט. מיר זענען פאַרבליבן. די שיסעריי האָט פּאַמעלעך אויפגעהערט און ס'האָט נישט געדויערט לאַנג, האָבן מיר דערזען דורכן פענצ־טער פּוילישע זעלנער — אַוודאי די ערשטע אויספּירער. עטוואָס שפּעטער האָבן מיר שוין געזען, ווי זעלנער פירן זלמן מענדלען אין דער באַגלייטונג פון אייניקע קריסטן, מיטן שענקער בראָש. זיי האָבן דורכן חזיר־מאַרק אַרויסגעפירט אים הינטער דער שטאָט און גלייך האָבן מיר דערהערט עטלעכע שאָסן. קלאָר, דאָס האָבן זיי געשאָסן אין זלמן מענדל. באַלד איז דורכגעלאָפן זיין משפחה מיט אַ געוויין.

אַביסל שפּעטער איז אָנגעקומען די לערערין קרימי־לאָווסקי. אין דער צייט פון דער שיסעריי, איז זי געווען אין שול מיט די קינדער. נאָך דער שיסעריי, האָט זי די קינדער אָפּגעפירט אַ היים. אויפן וועג אַהער איז זי פאַרהאַלטן געוואָרן דורך דער בירגער־מיליץ. ס'איז גראָד אָנגעקומען זייער נאַטשאַלניק. זי האָט אים אויפגעקלערט, אַז ווי די לערערין פון דער יידישער שול, איז זי אין דער צייט פון דער שיסעריי געווען מיט די קינדער אין שול. אַצינד האָט זי די קינדער אָפּגעפירט אין זייערע היימען און זי אַליין גייט אויך אַהיים. דער נאַטשאַלניק האָט זי באַפרייט.

אויפן וועג אַהיים, האָב איך זיך אַריינגעכאַפּט צו ווינאַ־קורס עלטערן, צו זאָגן זיי, אַז זייער זון באַהאַלט זיך אויס. זישע האָט נאָך מורא געהאַט אַרויסצוגיין. כ'בין אַריין אויך באַרויִקן זיינע עלטערן. זיין מוטער האָט מיר געזאָגט, איך זאָל אַ היים נישט גיין, ווייל ביי אונדז אין שטוב איז געווען אַ רעוויזיע. בעת דער רעוויזיע איז אויך מיין שוועסטער נישט געווען אין שטוב: זי איז געווען ביי אונדזערע עלטערן. כ'בין גלייך אַוועק אַהין.

צומאָרגנס אין דער פרי, האָט רחל לעוויס (היינט אין ניו־יאָרק) אונדז דערציילט, וועמען מ'האָט שוין אַלץ אַרעסטירט. כ'בין זיכער געווען, אַז מען וועט אויך אונדז, מיך מיט מיין שוועסטער, נישט היינט, איז מאָרגן, אַרעסטירן. און אַזוי איז טאַקע געשען. זיך אויסבאַהאַלטן, איז נישט געווען ווו. אַלע קריסטן האָבן אונדז גוט געקענט. זיי האָבן אויך געוווּסט, ווו אונדזערע עלטערן וווינען.

אַזוי האָט עס געדויערט ביז דאָנערשטיק. דאָנערשטיק אינדערפרי האָט מען אויך אונדז אַרעסטירט. מיר זענען געווען צוגעגרייט צום אַרעסט. די גאַרוואָלינער טורמע איז געווען עוואַקויִרט, האָט מען אונדז „איינגעקוואַרטירט״ אין אַ פאַרלאָזן דורך די אייגנטימער פּריוואַט־הויז. דאָרט האָבן מיר שוין געטראָפן אַלע, וואָס זענען אַרעסטירט געוואָרן ביז אונדז. ווייזט אויס, אַז מיט אונדז האָט זיך געשלאָסן די רשימה פון די אַרעסטאַנטן. בערך אַ שעה שפּעטער, האָט מען אונדז אַלע אַוועקגעפירט. אין שטאָט האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז מען פירט אונדז צום שיסן. מיר זענען געווען בערך 15 מאַן: קלמן מילער; מאיר שלום ברוקאַזש; יאַנקל וואַלדבוים; שלמה ווינאַקור; באַרלעווי — דעם אייזערנעם קאָפּס; כיל הערץ און כיל ראַטערמאַן. פון די מיידלעך: איך מיט מיין שוועסטער; כאַוושע איטשע־בערס און מאיר ליפּשיצס אַ מיידל. צי חיהלע די פריזיערקע איז אין זעלבן טאָג אַרעסטירט געוואָרן, געדענק איך נישט, אָבער אַרעסטירט איז זי געוואָרן. עס זענען געווען נאָך אַרעסטירטע, כ'געדענק אָבער נישט זייערע נעמען.

די קלאַנגען, אַז מען פירט אונדז שיסן, האָבן אַרויסגע־רופן גרויס בהלה. די קרובים פון די אַרעסטירטע זענען געקומען צו לויפן זיך געזעגענען. אויך אונדזערע שוועסטער־לעך, שיינדל און כיינע, זענען געקומען. קיין גרויס נחת האָבן זיי פון אונדז נישט געהאַט. אונדזער מוטער האָט זיך געשעמט, נעבעך, צו קומען. דער טאַטע — אַוודאי און אַוודאי. אַ קליי־ניקייט, אַזאַ חרפה...

מאיר שלום ברוקאַזשס מוטער איז געקומען מיט די תפילין, זאָגנדיק אים:

— נאַ, נעם די תפילין און זיי אַ ייד!... — צי ער האָט זיי גענומען, געדענק איך נישט.

באַגלייט אויפן עטאַפּ אונדזערן האָט אונדז די בירגער־מיליץ און איינער פון דער דעפענסיווע. דער טאָג איז געשטאַ־נען אַ הייסער, און דער דעמבלינער שאָסיי איז געווען פול מיט מיליטער. אויף דער פראַגע פון דורכפאָרנדיקע אָפיצירן, האָט אונדזער וואַך געענטפערט, אַז מען פירט אונדז אויף אַרבעט.

דער וועג איז געווען אַ שווערער. מיר זענען געפאַלן פון די פיס. פאַרבייגייענדיק אַ דאָרף, האָט דער ראש פון „קאָנ־וואָי״ אונדז פאַרגעלייגט צו דינגען 2 פורלעך, מיר זאָלן נישט דאַרפן גיין דעם גאַנצן וועג צופוס. מיר האָבן צוזאַמענ־גענומען אַביסל געלט, פאַר וועלכן מען האָט געדונגען צוויי פורלעך.

בעת דער אָפּוועזנהייט פון קאָנוואָי־עלטסטן, וועלכער איז אַוועק דינגען די פורלעך, איז דערווייל דורכגעפאָרן די גאַר־וואָלינער פּאָליציי, וועלכע האָט זיך אומגעקערט פון דער עוואַקואַציע. איין פּאָליציאַנט, באַמערקנדיק כיל הערצן צווישן די אַרעסטירטע, האָט אַ פאַרחידושטער געפרעגט אים:

— ווי קומסטו עפּעס צו ווערן אַרעסטירט?

כיל הערץ איז צוגעגאַנגען צו דער פּאָליציייִשער פור און געבעטן דעם פּאָליציאַנט, ער זאָל מיטנעמען אַ פּאָר ווערטער פאַר זיינע עלטערן. ווי ער האָט אַזוי געשריבן דאָס בריוול, זענען דורכגעפאָרן צוויי העכערע מיליטער־לייט און איינער פון זיי האָט אָנגעהויבן שרייען?

— אַרעסטאַנטן דערלויבט מען שרייבן? — און אַראָפּ־געלאָזט אַ מיליציאַנער פון אונדזער וואַך אַ הילכיקן פּאַטש. די צוויי מיליטער־לייט זענען גלייך פאַרשוווּנדן.

דער געליטענער מיליציאַנט האָט געהייסן כיל הערצן זיך אַוועקגעלייגן אויף דער ערד, באַפעלנדיק זיין חבר: „צייל אים אַריין פינף קוילן״...

מיר האָבן אַלע אויפגעהויבן אַ געשריי. דער מיליציאַנער האָט מיט זיין נאַהייקע געשלאָגן כילן און שפּעטער אונדז אַלע איבער די קעפּ. געשאָסן האָט ער נישט. מיך האָבן עפּעס די קלעפּ, כ'ווייס נישט ווי אַזוי, אויסגעמיטן. יעדער שמיץ, האָט איבערגעלאָזט אַ געפּלאַצטע הויט. דערווייל האָט דער קאָנוואָי־נאַטשאַלניק זיך אומגעקערט מיט די פורלעך. מיר האָבן אים דערציילט, וואָס עס האָט פּאַסירט בעת זיין אָפּוועזנהייט. ער איז נישט געווען קיין נאַר און פאַרשטאַנען, אַז ער האָט דאָ נישט צו טאָן מיט קיין גרויסע „פאַרברעכער״. „אין אַזאַ צייט — האָט ער געזאָגט — ווען די וועגן זענען פול מיט מיליטער, האָט מען נישט באַדאַרפט דערלויבן שרייבן״...

צופרידענע, וואָס מיר זענען אָפּגעקומען בלויז מיט קלעפּ, האָבן מיר זיך אויפגעזעצט אויף די פורלעך.

אויפן וועג האָבן מיר זיך ווידער אָנגעטראָפן אויף דורכ־פאָרנדיקע מיליטער־לייט. נאָכן באַראַטן זיך מיט איינעם פון

זיי, האָט אונדזער קאָנוואָי־עלטסטער געהייסן אַראָפּפירן די פורלעך פונעם טראַקט. ער האָט אונדז געפירט אויף אַ זייטיקן וועג אין אַ קליין וועלדל אַריין. ס׳איז שוין געווען טונקל. פאַרנאַכט. אַלע האָבן זיך דערשראָקן, געבליבן שטיל. אויך איך האָב זיך דערשראָקן. כדי דעם עולם עטוואָס צו באַרויִקן, האָב איך אַרויסגעזאָגט אַן השערה, אין וועלכער כ׳האָב אַליין נישט געגלויבט: „מען פירט אונדז אַוודאי אין אַ דאָרף אַריין איבערנעכטיקן". פאַרנדיק אַזוי האָבן מיר פון ווייטנס באַמערקט אַ פייערל פון אַ כאַטע אין וועלכער מיר האָבן טאַקע איבערגענעכטיקט.

אינדערפרי, נאָכן אַרומוואַשן זיך ביי אַ נאָענט טייכל, האָבן מיר זיך אויפגעזעצט אויף די פורלעך. אונדזערע שומ־רים האָבן אונדז געמאָלדן, אַז מיר פאָרן צוריק קיין גאַרוואָלין. מיר האָבן זיך אָנגעשטויסן, אַז דאָס איז דער רעזולטאַט פונעם נעכטיקן שמועס פון אונדזער שומר מיט דער דעפענסיווע, וועלכע האָט זיך אומגעקערט קיין גאַרוואָלין. אין גאַרוואָלין האָבן מיר די ערשטע דערזען קלמן מילערס מוטער. זי האָט אונדז געזאָגט, אַז דער סטאַראָסטע איז צוריק אין שטאָט און דאָס האָט ער עס געהייסן אונדז צוריקברענגען.

אין שטעטל האָט זיך אויפגעהויבן אַ גאַנצער טומל אַרום אונדז. דער מאַרק, ווו מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט, איז געווען פול מיִט מיליטער און ציווילע. קיין ייד האָט מען נישט געזען. ווען מען האָט זיך געטשעפּעט צו אונדז, בפרט צו די מיידלעך, און דער קאָנוואָי אונדזערער האָט געזען, אַז ער וועט זיך אַליין קיין עצה נישט געבן, האָט ער געהייסן אַראָפּפירן אונדז אויפן שאָסיי, נאָך שיע ישראל דודס. דערזעענדיק, אַז מען פירט אונדז אין פעלד אַריין, האָט אַ טייל אויסגעבראָכן אין אַ געוויין, אַנדערע האָבן ספּאַזמירט. כ׳האָב זיי ווידער געפּרוווט באַרויִקן, אָבער אָן דערפאָלג. אונדזערע עלטערן האָבן זיך גלייך אַלץ דערוווּסט און טאַקע באַלד געקומען. יעדער האָט עפּעס מיטגעבראַכט. מ׳האָט זיי אַלעמען צו אונדז צוגעלאָזן און דאָס האָט אונדז אַביסל באַרויִקט. דער קאָנוואָי־עלטסטער איז אַוועק נאָך אינסטרוקציעס. ער איז באַלד צוריקגעקומען און געהייסן צוריקפירן אונדז אין שטאָט אַריין. צוריקפאָרנדיק האָב איך דערזען מיין מאַמען שטיין אין אַ זייט. אונדזערע בליקן האָבן זיך באַגעגנט. זי האָט געהאַט פולע אויגן טרערן. פון גרויס גערירטקייט האָבן זיך אויך ביי מיר געשטעלט טרערן אין די אויגן. אויפן אָנבליק פון מיינע טרערן, האָט „חברה" זיך ווידער דערשראָקן... אַז זי וויינט, מוז שוין זיין גאָר שלעכט... ס׳האָט לאַנג געדויערט, ביז זיי האָבן פאַרשטאַ־נען, אַז מיין וויינען מוז נישט זיין קיין סימן פון שלעכטס...

מען האָט אונדז ווידער אַריינגעפירט אין אַ ליידיק הויז, אין וועלכן מיר זענען געווען ביז פאַרנאַכט. מ׳האָט אַלעמען צו אונדז צוגעלאָזט. פאַרנאַכט האָט מען אונדז איבערגעפירט אין טורמע. די טורמע איז פול געווען מיט געפאַנגענע באַל־שעוויקעס. אין דער פּרוויען־צעלע האָבן מיר געטראָפן אונדזער לערערין און, דאַכט זיך, חיהלע חנה ביילעס. איך געדענק נאָר נישט, צי איז זי אַרעסטירט געוואָרן צוזאַמען מיט אונדז, אָדער שפּעטער. אויך חיים־מאיר ראָזענבערג איז אַרעסטירט געוואָרן. מיר האָבן אים געטראָפן אויף דער אויספאָרשונג. די אויספאָרשונג האָט באַפרייט חיהלען, יאַנקל וואַלדבוים, כאַוועשע, מאיר ליפשיצס מיידל, יחיאל הערץ און חיים־מאיר ראָזענבערג. אַלע איבעריקע זענען געבליבן זיצן נאָך צוויי וואָכן. שפּעטער האָט מען אונדז געפירט דורך דעמבלין, לובלין, קראָקע קיין דאַמביע, ווו מיר זענען געזעסן אַ קנאַפּ יאָר. דאָס איבערשיקן אונדז פון איין אָרט צום צווייטן, איז נישט געווען אַזוי לייכט, ווי עס רעדט זיך. וועגן די דאָזיקע „עטאַפּן" בעט זיך אָנשרייבן אַ גאַנץ בוך, אָבער דאָס איז שוין נישט פאַר מיינע כוחות און „טאַלאַנט"...

נאָכן באַפרייען זיך, האָבן מיר שוין אין גאַרוואָלין נישט געקאָנט בלייבן. קינד און קייט, בעיקר פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, פלעגן אויף אונדז טייטלען מיט די פינגער: „אהא, די רויטע אַרמיי גייט!" — געווען אויך אַ טייל יידן, וואָס האָבן געטאָן דאָס אייגענע. מיר זענען אַוועק קיין וואַרשע, ווו מיר האָבן געאַרבעט און געלעבט.

איך האָב דורכגעלאָזן פיל מענטשן און פּאַסירונגען, וועגן וועלכע ס׳וואָלט כדאי געווען צו דערציילן. אַזוי האָב איך נישט דערציילט וועגן זישע נאַכגעלט. ער איז געווען אַקטיוו ביי אונדז. כ׳געדענק נאָר נישט אין וועלכער צייט. אָבער

אַ הויז אויף דער קאַשציושקע־גאַס עק דלוגע

צו וואָס אים פאַרלויפן דעם וועג. ער וועט מסתמא אַליין שרייבן. ס׳וואָלט אויך כדאי געווען צו דערציילן וועגן מלך האָכבערג און זייער שטוב. זאָל דאָס טאָן מרים האָכבערג. מיר איז פשוט שווער צו שרייבן וועגן אַלעמען. איך וועל זיך דעריבער באַגנוגענען מיט דעם, וואָס כ׳האָב אָנגעשריבן ביז איצט.

איך וויל נאָך דערמאָנען עטלעכע גאַרוואָלינער משפחות, וואָס האָבן שפּעטער געוווינט אין וואַרשע און אומגעקומען אין דאָרטיקן געטאָ. אַזוי וויל איך דערמאָנען דוד גאָטפריד מיט זיין פרוי, פּערעלע, און זייער טאָכטער, לוטקע; פּאָלאַ גאָטפריד־גלוקאָווסקי, איר מאַן מענדל, און זייער יינגל, יאָסעלע, וואָס איז אַלט געווען בעת זיין אומקום צען יאָר. אין עלטער פון 5 יאָר, האָט ער געענטפערט דעם לערער פון קינדער־גאָרטן, אויף דער פראַגע: „צו וואָס, קינדער, דאַרף מען געווער" — „די אַרבעטער דאַרפן געווער אויסצושיסן אַלע פאַשיסטן, כדי עס זאָלן קיין מלחמות נישט זיין"... מיט פינף יאָר שפּעטער איז ער אַליין אומגעקומען דורך די פאַשיסטישע רוצחים.

אויף מיין באַזוך אין ישראל, האָבן זיך מענטשן דערמאָנט, אַז אין גאַרוואָלין בין איך געווען אַ גויע. נישט קיין האַלבע, נאָר אַ גאַנצע גויע. טראָג איך נישט אויף קיינעם קיין תרעו־מות... איך ווייס, אַז דאָס איז געווען אַ פועל־יוצא פון פאַנאַטיזם... הלוואי וואָלטן זיי אַלע געלעבט, די פאַנאַטיקער. טראָץ אַלעמען, פיל איך צו גאַרוואָלין דעם גרעסטן יראת הכבוד — אויך צו די פאַנאַטיקער.

מיין שוועסטער יאָכטשע האָט דוחק־קץ געווען און אַקעגנ־געלאָפן דעם „פּראָגרעסיוון" רויטן משיח, אַזש קיין מאָסקווע. זי האָט דאָרט געמאַכט אַ קאַריערע, געענדיקט אויף אינזשי־נער־כעמיע, פאַרנומען אַ וויכטיקן אָרט אין געזעלשאַפטלעכן לעבן. אָבער אין יאָר 1937, בעת די טרויעריק־באַרימטע פּראָצעסן איז איר מאַן, אַ דירעקטאָר פון אַ גרויסער מעטאַל־פאַבריק אין מאָסקווע אַרעסטירט געוואָרן. מיט 12 שעה שפּעטער, איז אויך זי אַרעסטירט געוואָרן. זיי האָבן איבער־געלאָזט אַ מיידעלע פון 13 יאָר. זיי האָבן געהאַט אין מאָסקווע אַ גרויסן שיינעם צימער. אַ וואָך נאָכן אַרעסט איז געקומען צום מיידל אַן ענקאַוועדיסט מיטן אויסרייד, אַז ער וויל זי ברענגען זעען די מוטער, האָט ער זי אַרויסגענאַרט פון שטוב און פאַרנומען דאָס צימער, אין וועלכן ער וווינט ביזן היינטיקן טאָג. דאָס קינד האָט ער פאַרשיקט ערגעץ אין אַ קינדער־לאַגער. קיינער ווייסט נישט ווו זי געפינט זיך.

בעת מיין זיין אין רוסלאַנד (אין 1940), בין איך אין מאָסקווע אויסגעווען אין אַלע ביוראָס פון דער ענקאַווודע, פרעגן זיך אויף יאָכטשען. אומעטום האָב איך באַקומען דעם זעלבן ענטפער: „נישט פאַראַן אַזאַ". מענטשן האָבן מיר געראַטן ווינציקער צו פרעגן און זוכן, ווייל: „סיי ווי וועסטו קיינעם נישט געפינען"... זיי האָבן מיר דערציילט, אַז מענטשן זוכן זייערע קינדער די גאַנצע דריי יאָר (פון יאָר 1937), אָן רעזולטאַט... סטודענטן זענען צוגענומען געוואָרן אויפן וועג צום אוניווערסיטעט און מער נישט צוריקגעקומען. פאַרשטייט זיך, אַז איך ווייס נישט פון מיין שוועסטער, פונקט ווי מען ווייסט נישט פונעם געביין פון די מיליאָנען מענטשן, וואָס זענען פאַרשוווּנדן אין די טעג פון יענעם גרויסן פּאָגראָם אין רוסלאַנד, וואָס רופט זיך היינט פּאָפּולער: „דאָס יאָר 1937".

יאָ, אַזאַ איז ער, דער גן־עדן, פאַר וועלכן אַ טייל פון אונדזער יוגנט — און איך בתוכם — האָט אַוועקגעגעבן דאָס בעסטע פון לעבן — זייער יוגנט.

א. ליפּסקי, לייבל ראָזנבערג, קיילע האָכבערג, לייבל מאָקאָטאָוו, שלמה זילבערמעל, מאיר באָראָווסקי
קיילע שיין, ישראל סאָקאָל, רחל בלאָס, הערש וואָדקע.

בערל אַמבאַראַס / ניו־יאָרק

א שיינער חלום...

פון דער קליינער און אָרימער היים שטאָט,ביים טאָטן,
ביז צו די גרויסע און רייכע, פאַראייניקטע שטאַטן.

אָנגעהויבן האָט זיך די געשיכטע, טאַקע אין גאַרוואָלין,
נישט געוווּסט אַז זי וועט זיך ציען און ווו אַהין.

פון גאַרוואָלין קיין וואַרשע, געבליבן שוין אויף אַן אָרט,
אָבער אין יאָרן שפּעטער, ליידער, געמוזט אַוועק פון דאָרט.

אַוועק קיין ווילנע, דאָרט געווען צוויי מאָל, איצט דאָס דריטע,
געהערט שוין צו פּוילן, שפּעטער רוסלאַנד, נאָך דעם ליטע.

פון דאָרט קיין מאָסקווע, גאַנץ סיביר, אויך בירא־בידזשאַן,
פון וולאַדיוואָסטאָק מיט אַ קלענער שיפל אַריין אין יאַפּאַן.

אָפּגעכאַפּט דעם אָטעם, ווידער אַ שיף קיין שאַנכיי — אין כינע
צום לעצט: האָנקאָנג, פיליפּינען און די גאָלדענע מדינה.

מיט משפּחה געלאָפן צוזאַמען, אַ סך מאָל יעדער באַזונדער,
מיר וואָלטן זיך פאַרלוירן, ווען נישט וואָס ס'געשען ווונדער.

געלאָפן אַ האַלבע וועלט אַרום, דורך אַ לאַנגן שווערן וועג —
צו לויפן נאָך ווייטער, ווו נעמט מען כח און גענוג טעג?

איז שוין בעסער דאָ בלייבן און נישט ווו אַנדערש פאָרן,
אָבער אומעטום פאַרבענקט זיך נאָך די גאַרוואָלינער יאָרן.

פון חדר, משפּחה, חברים, אַלץ מאַרשירט אין געדאַנק פאַרביי,
אַ שאָד וואָס מ'קאָן דעם אַמאָל, נישט אויפלעבן פון דאָס ניי.

היינט וואָלט מען געזען גאַרוואָלין אין איר אמתער גרויס,
כאָטש איר פאַרנעם איז געווען, נאָר אַ פּאָר גאַסן בלויז.

די יוגנט האָט געטאָן איר אַרבעט, האַרציק און זייער פיין,
געזאָרגט וועגן גאַנצן אַרום, נישט בלויז פאַר זיך אַליין.

אַ יוגנט וואָס האָט זיך נאָך געהיטן פאַר עלטערנס אויגן,
זאָל צו די פאַרשידענע טעטיקייטן, זיך אַזוי גוט טויגן.

ס'האָט זיך געטומלט אין שטעטל, גערוישט אין אַלע גאַסן,
ווי עס וואָלט געווען אַ באַוועגונג, פון גאָר גרויסע מאַסן:

מיט פּאַרטייען: בונדיסטן, ציוניסטן, ווי אין גרויסע שטעט,
אין דער אַרבעט זיך געאײלט, ס׳זאָל נישט ווערן צו שפּעט.

אַ קולטור־אַרבעט מיט אָנזען, האָט מען אין שטאָט געפירט,
אַלע וועלט־פּראָבלעמען זענען דאָרטן געוואָרן דיסקוטירט.

רעדנער פון אַלע פּאַרטייען האָט גאַרוואָלין כסדר געהאָט,
דער עולם איז גערן געגאַנגען הערן אַ פיינעם רעפעראַט.

געשפּילט אויך טעאַטער, געהאַט אַן אייגענער ביבליאָטעק,
מ׳פלעגט קומען לייענען אַ בוך און זיצן דאָרט גאַנצע טעג.

עס האָט זיך אויך אַמאָל געטראָפן, צו האָבן אַביסעלע שרעק,
ווען אַ טאַטע איז געקומען און געשלעפּט זיין קינד אַוועק.

אָדער ווען פּלוצלינג האָט זיך באַוויזן, אין זאַל פּאָליציי,
און געהייסן וועמען פון די פאַרזאַמלטע, צו גיין מיט זיי.

כאָטש אין שטאָט האָט מען וועגן די אַלע זאַכן פיל גערעדט,
פלעגט אָבער די יוגנט קומען, ווי געצויגן פון אַ מאַגנעט.

אין דער אַרבעט פלעגן אַמאָל פאָרקומען שטאַרקע אַמפּערייען,
אַפילו דאָס האָט מען געמוזט קאָנען גוטמוטיק פאַרדייען.

די היינטיקע יוגנט לעבט אַנדערש, קאָן זיך אַ סך דערלויבן,
יוגנט אַמאָל האָט געהאַט עפּעס מער, אַן אידעאַל, אַ גלויבן.

יעדער גאַרוואָלינער מעג מיט שטאָלץ זיין יוגנט דערמאָנען,
און עס איז ווערט מיט דעם די אייגענע קינדער באַקאָנען.

פאַר מיר פאַרבלייבט גאַרוואָלין, ווי אַ חלום אַ שיינער,
געזען אין די יוגנט יאָרן, זייענדיק מיט זיי אין איינעם.

ליידער איז פון אַלע דאָרט כמעט קיינער נישט פאַרבליבן,
איז טאַקע אונדזער חוב אַ יזכור בוך זאָל ווערן געשריבן.

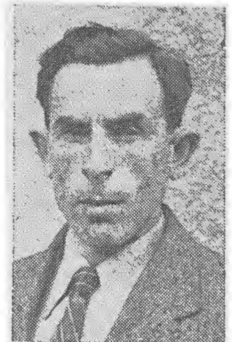
זאָל דאָס זיין ווי אַ מצבה, אויף זייערע צעשאָטענע קברים,
אין מצבה פאַר זיי אַלע גלייך, נישטאָ דאָרט רייך און אָרעם.

זאָל זייער אָנדענק זיין אונדז, שטענדיק הייליק און טייער,
אַלע וואָס זענען אומגעקומען אינעם ווילדן היטלער־פייער.

משה קליימאַן / משמר השרון

זכרונות פון שטעטל

ווייט איז דאס שטעטל. ס׳איז אין נעפל פארהילט.

קוים איך זע נאָך די הייזער, די גאַסן, וואָס זענען מיט אַזוי פיל יידיש מענטשלעך לעבן פול געווען.

דער מרחק פון צייט, די מערערע לענדער און פעלקער, צווישן וועלכע כ׳האָב די וויכטיקסטע צייט פון מיין יוגנט און עלטער פאַרבראַכט, אויך די אַלע יאָרן פון מלחמות, מיט זיי אַ סך טראַגישע געשעענישן, וואָס כ׳האָב זייער אכזריות פנים אל פנים דערקענט — דאָס אַלץ האָט פיל פון מיין אַמאָל מיטגענומען, פאַרטראָגן מיטן שטורעם...

און ווען כ׳זוך נאָך היינט דעם וועג אַהין — איז ער מיט אַזוי פיל פּיין פאַרטראָטן, אַז כ׳דערקען קוים מיינע אייגענע טריט.

די עלטערן געבוירן דאָס קינד. דאָס אָרט, די סביבה שאַפט דעם מענטשן.

מיין קינדהייט

כ׳בין געבוירן אין אַ בעל־הבתישער היים צווישן זיבן קינדער: באַשע, שרה־לאה, מלך, חיי־רבקה, אלתר און אברהם. מיין פאָטער, ר׳ נתן־דוד, איז געווען אַ שוחט און דאָס רוב יאָרן מיט כבוד מפרנס געווען אונדזער משפחה. מיין מוטער, אלקה־הינדע, מיט אַלע אירע מעלות־טובות פאַר אונדז און פאַר אַנדערע, און ביי אַלע שוועריקייטן פונעם דערציען זיבן קינדער האָט פונדעסטוועגן אין מאָגערע צייטן צוגעהאָלפן צו דער פרנסה, מיט איר קליינעם מסחר.

מיר דאַכט זיך, אַז צוויי דערשיינונגען האָבן מיך אַבסאָלוט באַהערשט, נאָך אינעם פריען באַגין פון מיין לעבן, ווי נאָר כ׳האָב אָנגעהויבן זעען, הערן און פאַרשטיין: די מאַמע, וואָס האָט מיט נשמה אַלץ מיר אָוועקגעגעבן און די נאַטור — די לאַנדשאַפט אַרום דעם שטעטל: הימל, ערד, בוים, פעלד און טייך. כ׳בין אין זיי, ווי זיי אין מיר, פאַרפלאַנצט געווען.

אמת, די נישט־ווייניקע שטעטלשע ביטערניש האָב איך שוין דעמאָלט און נאָך מער שפּעטער אין זיך אַריינגענומען: די אָפּטע מחלוקתן צווישן שוחטים, רב און קהל זענען געווען און פאַרבליבן טיפע וווּנדן אין אונדזער משפחה. ס׳איז קיין וווּנדער וואָס דאָס רוב שוחטישע קינדער טראָגן אין זיך פונקען פון רעוואָלט. — אָבער ווער קען איצט, נאָך דעם גרויזאַם־שרעקלעכן וואָס ס׳איז געשען, צוריקגיין צו די אַלע פאַרדריסלעכע פּרטים. האָבן מיר דאָך אינעם שטעטל געהאַט אויך דערפאַרונגען פון פריינדשאַפט, ליבע — און אַלדאָס אומריינע איז געטובלט געוואָרן אינעם ריינעם קוואַל פון הארצן.

אין אַ באַשטימטן עלטער קומט מען צוריק, ווען אַפילו בלויז מיטן געדאַנק און בענקשאַפט צו די ערשטע יאָרן פון דער היים, פון דער קינדהייט.

אין חדר אַריין

„אין אַ מזלדיקער שעה", — האָבן אַלע מיר צוגעוווּנשן, ווען כ׳בין צום ערשטן מאָל צום קליינעם משהלע אין חדר געגאַנגען. דאָ האָב׳ך שוין נישט באַדאַרפט אָנהייבן פון קמץ־אַלף—אָ. אין דעם האָט מען מיך פריער צוגעגרייט. כ׳האָב אַפילו געקענט קריאת־שמע און אַלע ברכות וואָס אַ יידיש קינד דאַרף קענען — פון אויסנווייניק. דאָך האָב איך ביי משהלען באַקומען דעם יסוד און דעם סדר פון לערנען.

דאָס חדר איז באַשטאַנען פון אַ גרויסער הינטער־שטוב מיט צוזאַמענגעשטעלטע טישן און בענק פאַר די קינדער. אַנטקעגן אונדז, ביי אַ קליין טישל, איז אויף אַ הויכער שטול געזעסן דער מלמד.

ווי קליין און נישט אַנזעעוודיק ר׳ משהלע איז געווען, האָט נאָך די באָרד די זיינע כמעט דאָס גאַנצע פנים אים פאַרדעקט. בלויז דער שטערן זיינער האָט זיך געוועלבט אָפן און פריי ווי ביי אַ בן־תורה. צווישן די ברעמען און באָרד האָבן זיינע אויגן אַרויסגעבליקט ווי פון אַ באַהעלטעניש אַרויס. פון דעסטוועגן האָבן זיי געזען אַלעמען צוזאַמען און יעדן פון אונדז באַזונדער און זיינע דראָבנע טריט האָבן אונדז דערגרייכט מיט דער הילף פון אַ לאַנגן פון האַלץ־געשניצטן טייטל און גרויסן קאַנטשיק. אַ סך מאָל האָבן זיך דער קאַנטשיק און דאָס טייטל קעגנזייטיק אַרויסגעהאָלפן ביים איינחזרן מיט אונדז דעם ריכטיקן טעקסט און ניגון פון חומש: „בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ — פון אָנהייב האָט גאָט באַשאַפן"... דער רבי: „און טאָקע נאָכאַמאָל — ווער האָט באַשאַפן?" די קינדער אין כאָר: „גאָט האָט באַשאַפן דעם הימל און די ערד"...

אין דער פאָדער־שטוב פונעם חדר האָט דעם מלמדס ווייב געהאַט אַ בעקעריי. פון דאָרטן האָט זיך געטראָגן דער געשמאַקער, רייצנדיקער ריח פון פריש־געבאַקענע גרעטשענע באַבעלעך וואָס מיר האָבן זיי יעדן פרימאָרגן פאַר גראָשנס געקויפט, מיט פוטער באַשמירט און מיט גרויס הנאה פאַרשלונגען. די פענצטער פון חדר זענען אַרויס אין אַ גרעסערן, בשותפותן מיט אנדערע משפחות הויף, וועלכער האָט זיך אָפּגעשלאָסן ביי אַ סאַד וואָס האָט געצויגן זיך שיף אַראָפּ ביז צום טייך. מ׳האָט דעם סאַד גערופן: סוואַצקיס גאָרטן. וויפל די פּרוכטביימער האָבן נישט געלאָקט, געצויגן, האָט קיינער פון דער חברה נישט געוואַגט דעם פלויט אַריבערצושפּאַנען. סוואַצקיס אלמנה — אַ הויכע, געזונטע גוי׳ע — האָט געהאַט שטרענגע, אַרויסשטאַרצנדיקע אויגן וואָס האָבן שטענדיק געוואַכט — און דאָס האָט געשראָקן...

אומהיימלעך לאַנג האָבן זיך געצויגן די טעג אין חדר. דער גרויסער וואַנטזייגער האָט איינטאָניק געשלעפּט די שעהען און ווי נאָר דער רבי האָט זיך אַ מאָל פאַרטראַכט, אָדער גאָר איינגעדרימלט אין מיטן לערנען, האָבן מיר פרייִלעכע אַרויסגעקוקט דורך די פענצטער אין הויף אַריין. און

שטענדיק איז דאָרט געווען וואָס צו זען. אַ סך מאָל האָב איך סתם־אַזוי זיך פֿאַרחלומט צום דרויסן אַרויס. מיין אינערלעכע וועלט איז פֿול געווען, האָט געבליט מיט קינדערישע פֿאַנ־טאַזיעס און חלומות פֿון זיך אָנגעהערטע מעשיות און פֿון אַליין געלייענטע אין די מעשה־ביכלעך וואָס כ׳פֿלעג קויפֿן ביי אלתר מוכר־ספרים׳ניק. אין זיין ווינקל אין בית־מדרש האָט אַלתר אויסער תפֿילין, מזוזות, ציציות א״אַנד תשמישי־קדושה פֿאַרקויפֿט אויך די ווונדערביכלעך. פֿון זיי האָב איך זיך דערוווּסט וועגן די פֿרומע מעשים פֿון צדיקים און גוטע־יידן, וועגן די למד־וואָוו וואָס האַלטן אונטער די יסודות פֿון דער וועלט. אין די ביכלעך זענען אויך געווען שרעק־מעשיות וועגן וואַלד גזלנים, מזיקים, שדים, דייטשלעך, דיבוקים און אַ סך אַנדערע ווילדע כוחות וואָס זוכן זייער תיקון און שרעקן און וועקן דעם קינדס נייגיר...

אין די ווינטער־פֿאַרנאַכטן, צווישן מנחה־מעריב, ווען דער רבי איז אַוועק אין בית־מדרש און מיר, די תלמידים, זענען געבליבן אַליין אין חדר, אין אַט דער טונקעלער־שעה פֿון נישט טאָג און נישט נאַכט, ווען יעדע באַוועגונג שאַטנט זיך אויף די ווענט, איז געווען מיין צייט צו דערציילן פֿון אַלעם וואָס כ׳האָב געוווּסט. די קינדער, ווי דערשראָקענע שעפּעלעך, האָבן זיך געטוליעט אַרום מיר, מיך אַרומגענומען מיט וואַרעמקייט און זיך צוגעהערט צו מיינע מעשיות מיט פֿאַרכאַפּטן אָטעם.

מיטן צוריקקומען פֿונעם רבין און מיטן אָנצינדן דעם נאַפּט־לאָמפּ, איז דאָס דערציילן פֿאַרדריסלעך איבערגעריסן געוואָרן.

אַ סך מאָל האָבן מיר אונדזער פֿרייהייט דערגרייכט מיט דער הילף פֿון סטראַזשניק. געווען נישט־ווייניק חגא־טעג, ווען ס׳איז פֿאַרבאָטן געווען צו לערנען. דער רבי פֿלעגט אַרויסשיקן איינעם פֿון אונדז זען צי ס׳געפֿינט זיך נישט אין דער סביבה קיין „קנעפּל". תמיד איז דער שליח צוריקגעקומען מיט דער בשורה־טובה, אַז ער האָט געזען... און צו דער פֿרייד פֿון אַלעמען, אפֿשר אויך צו דער פֿרייד פֿון רבין, איז דער חדר גלייך פֿונאַנדערגעלאָזט געוואָרן. אין דער פֿרי, צו שחרית, האָט מען אונדז פֿאַרזאַמלט אין בית־מדרש. דאָרטן איז שוין געווען נאַטשאַלסטוואָ און מיר האָבן מיטן חזן אָפּגע־זונגען דעם „הנותן תשועה" און דעם הימן: „באָזשע צאַריאַ כראַני". באַלד נאָך דעם זענען מיר געווען פֿריי און געלאָזט זיך אין גאַלאָפּ צו זאַלעסקין אונטער דער בריק שווימען (אַ דאַנק דעם זענען די גאַרוואַלינער שווימערס).

אין דער ווייניק פֿרייער צייט האָבן זיך די קינדער גע־שפּילט אין כאַפּאַלעך, אין באַהעלטעניש און זיך געציילט מיט „אברהם־בערל" און מיט „נישט אינס, נישט צוויי" ביז ס׳האָט ווער פֿון די עלטערן געכאַפּט זיי בעת־מעשה און אָנגעמוסרט מיט אַ „פֿע — ספּאַסט נישט"... מיטן בייט פֿון די חדשים, זמנים און יאָרן האָבן זיך אויך געביטן די מלמדים: דער קליינער משה׳לע, גרשון בער דער לאַטאָוויטשער, יעקב בער, שמעון דער זשעלעכאָווער א״אַנד. במשך דער וואָך האָבן מיר אויך געהאַט רוסיש־שעהען, ביי משה בעימאַן אין שולע. אַזוי בין איך געוואַקסן און אַריינגעוואַקסן אין עול התורה און מצוות: חומש־רש״י, גמרא, תוספות א״אַנד מפֿורשים. די פֿרומע יידישע וועלט האָט מיך איינגעשלאָסן אין זיך.

קליין און ענג איז געווען דער תחום פֿון יידישן לעבן. בלויז אַ וואַקלדיקע, אומזיכערע בריק האָט פֿאַרבונדן די צוויי טיילן פֿון שטעטל — דעם יידישן און קריסטלעכן טייל — צוויי פֿרעמדע דורך קנאה־שנאה געטיילטע וועלטן.

ס׳איז געווען דאָס יאָר ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין שחט־הויז האָט פּאַסירט אַן אינצידענט צווישן אַ יינגן יידישן קצב מיטן אָרטיקן פּוילישן סטרוזש. דער גוי איז באַפֿאַלן דעם ייד מיט אַ קיילער־מעסער און נאָכיאָגנדיק אים האָט ער זיך אויסגעגליטשט, געפֿאַלן אויפֿן מעסער און זיך דערשטאָכן. אַלע קצבים, אויך די שוחטים וואָס זענען געווען דאָרט בעת־מעשה, האָט מען אַרעסטירט און נאָך דער אויס־פֿאָרשונג באַפֿרייט. אויף דער אויספֿאָרשונג איז באַוויזן גע־וואָרן די אומשולד פֿונעם יידישן קצב. היימישע און פֿרעמדע אַנטיסעמיטן האָבן פֿון דעסטוועגן געהעצט די קריסטן צו נקמה. ס׳האָט זיך געטראָגן אין לופֿט דער ריח פֿון עלילת־דם, די שרעק פֿאַר אַ פּאָגראָם. אַ מזל, וואָס רוסישע זשאַנדאַרמען און פּאָליציי־לייט האָבן געהיטן און פֿאַרהיטן דעם יידישן ישוב פֿון אַ חורבן.

אין יענער צייט האָבן מיר געוווינט אין אַ קריסטלעכער געגנט און ווייל מיין פֿאָטער, אַלס שוחט, איז אויך געווען פֿאַרמישט אינעם אומגליקספֿאַל, האָט אונדזער משפּחה פֿאַר־לאָזט די וווינונג און ביז איבער דער לויה האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן ביי גוטע פֿריינד. מיך האָט די מאַמע געברענגט צו חיים ברוקאַזש אין הויז. זיין פֿרוי, גיטל, איז געווען אַ פֿריינדין פֿון מיין מוטער. איך, הגם אַ קינד נאָך, איז מיר די שרעק פֿון יענע טעג פֿאַרבליבן אין זכרון.

מיט ווי און בענקשאַפֿט קוק איך צוריק צו דעם שוין, דוכט זיך, אַזוי וויטן עבר. די יידישע געסלעך רוישן מיט דער באַוועגלעכקייט פֿון לעבן. די הייזקעס שטייען אַן אַ שאָטן פֿון אַ ביימל, אָפּגעדעקטע קעגן הימל, ווי זיי וואָלטן געזאָגט: זע אונדז, גאָט, אַזוי ווי מיר זענען און שיק אונדז דיין ישועה. באַהאַלטן טיף אין זיך, פֿאַרדעקט מיט אַזוי פֿיל צער און אָרעמקייט איז געווען דאָס קוואַליק־ריינע פֿון דער יידישער נשמה, וועלכע די פֿרעמדע וועלט האָט נישט דערקענט, נישט געוווּסט און נישט געוואָלט וויסן פֿון איר.

דאָס בית־מדרש, געזען פֿון דרויסן, דאַכט זיך, נאָר אַן אַלטע הילצערנע געביידע, וואָס גליטשט זיך באַרג־אַראָפּ, נעמט מיט מיט זיך אויך די מקווה און זיי בלייבן שטעקן ביים ברעג פֿון טייך, אָבער אין זיין אינערלעכן פֿאַרנעם, איז עס נישט בלויז געווען אַ מקום־תורה ותפֿילה, נאָר אויך אַ געזעל־שאַפֿטלעכע היים סיי אין קה׳לשע סיי אין פּאָליטישע־ענינים און אַפֿילו אַ היים פֿאַר עוברי דרך און קבצנים וואָס האָבן זייער היים ערגעץ ווו פֿאַרלוירן. אין בית־מדרש, אינעם פֿאַרטונקלטן ווינקל פֿון הינטערן אויוון, האָבן זיי שטענדיק אַן אָרעמע היים געפֿונען. אין די שפּעטע נאַכט־שעהען ווען דאָס שטעטל פֿאַרלעשט דאָס ליכט און די איינגעשלאָפֿענע שטיבער טוקן זיך אינעם טיפֿן נאַכט־חושך, ברענט דאָ נאָך אַ פֿאַראיינזאַמט ליכטל — איבער אַ גמרא שאָטנט זיך דאָס געשטאַלט פֿון אַ מתמיד און ס׳הערט זיך אַן אויסגעצויגן געזאַנג פֿון לערנען. נאָך איצט קלינגען טיף אין מיר די אומעטיקע טענער פֿון זיין ניגון.

די וועלט־מלחמה 1914—1918

שבת אין דער פֿרי נאָכן דאַווענען און נאָכן בחיפּזונדיקן פֿאַרענדיקן די שבת־סעודה, האָט מיך דער טאַטע פֿאַר דער האַנט גענומען און געפֿירט מיך אין גאַסן, פֿול־געפּאַקטע פֿון וועגענער און מענטשן וואָס זענען זיך צוזאַמענגעפֿאָרן פֿון די אַרומיקע שטעטלעך און דערפֿער ווי אויף אַ גרויסן יאָר־

יאַריד. אַלץ האָט געשטראָמט אין דער ריכטונג צום פּאָוויאַט. דאָס איז געווען דער גערופענער „זאַפּאַס" (רעזערוו), וועלכער איז פון דאַנען צעשיקט געוואָרן אין מיליטערישע לאַגערן. דער טרויער פון פאַראייִנזאַמטע משפּחות, וואָס אַ סך פון זיי האָבן צום לעצטן מאָל זייערע נאָענטסטע געזען, האָט איבערגעלאָזט אויף אַלעמען אַ שווער דערדריקנדיק געפיל.

נעכטן האָט דער גאַרוואָלינער דראַגאָנער-פּאָלק פאַרלאָזט זיינע קאַזאַרמעס און אָפּגעריטן צום פראָנט. דאָס געפיל צו זיי איז געווען אַ ווייט געפיל. אַפשר דערפאַר ווייל אין זיין מיליטערישן לבוש זעט מען אינעם סאָלדאַט, נאָר דעם סאָלדאַט — און נישט דעם מענטשן. אומקערנדיק זיך אַהיים האָט מיין פאָטער זיך איבער מיר איבערגעבויגן און מיט טריבן ערנסט געזאָגט:

— זעסט, מיין קינד, זאָלסט עס פאַרגעדענקן, דאָס איז אַן התחלה פון אַ גרויסער וועלט-מלחמה, אַ הרג פון מיליאָנען מענטשן... גאָט דער לעבעדיקער ווייסט וואָס ס'וועט זיין מיט זיין פאָלק ישראל. — אוי, האָט ער פרום געזיפצט, ט׳.באָב! — זייט דעם חורבן בית-המקדש הייבן אַלע צרות און פורעניותן זיך אָן אין דעם טאָג — אַ זכר לחורבן.

איבערן גרויסן שטח פונעם בית-המדרש הויף ליגן קופּעס גרויסע שטיינער וואָס אַמאָל, אַמאָל זענען זיי באַשטימט געווען פאַר אַ פונדאַמענט צו אַ נייער געמויערטער שול וואָס מען האָט באַדאַרפט בויען. די שול איז נישט געבויט געוואָרן. די שטיינער זענען געבליבן. איצט זעט עס אויס ווי זיי וואָלטן פון דער ערד אַרויסגעוואָקסן. הינטער זיי שפּילן זיך קינדער אין באַהעלטעלעך און אויף זיי זעצן זיך צווישן מנחה-מעריב אויס די באַקאַנטע אין שטעטל פּאָליטיקער אַבוש מרגלית, משה מאָקאָטאָוו און מערערע פּאָליטישע קיביצער אַרום זיי. רעדן רעדט מען געווינלעך וועגן דעם מלחמה-מצב צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. דער עולם איז צעטיילט אין צוויי לאַגערן: איין צד איז מיט די דייטשן און דער צווייטער — האַלט שטאָל און אייזן מיט די רוסן. ביידע צדדים באַגרינדן סטראַטעגיש זייערע מיינונגען וועגן די קריגערישע כוחות — און וועלכער פון זיי ס'וועט מנצח זיין אין דער מלחמה.

גאַרוואָלין געפינט זיך אויף אַ קרייצונג פון וועגן. אין אַלע תקופות פון אויפשטאַנדן און מלחמות אויפן באָדן פון פוילן פלעגן דאָ דורכגיין די חיילות פון מזרח צו מערב און צוריק. אין יענע אַלטע צייטן, ווען דער פאַרקער איז באַשטאַנען בלויז פון פערד און וועגן, איז דאָס שטעטל געווען אַ חשובע צווישן-סטאַציע אויפן וועג קיין וואַרשע. דערפאַר זענען דאָ אַמאָל געווען פול אַכסניות, קאָוואַליעס א״אַנד מלאכות דעם פאַרקער צו באַדינען.

אויך אין אונדזער צייט איז גאַרוואָלין פאַרבליבן אַן אָרט פון מיליטערישער וויכטיקייט: פּולקן, דיוויזיעס, קאָרפּוסן — מחנות, מחנות מיליטער. טאָג און נאַכט מאַרשירן זיי מיט טעמפּע שטיוול-טריט. די מאַרשן פון די אָרקעסטערס און דאָס רויע זעלנערישע געזאַנג טראָגט זיך אין ווייט:

— „טשובבאַ-ריקי טשוב טשיק, טשוב, טשוב, טשוב!"...

פון אָנהייב, ווען דער פראָנט איז נאָך פון אונדז ווייט, שטראָמט דאָס מיליטער יינג, מוטיק און געזונט ערגעץ-וווּ אַוועק. מען ווייסט, ס'איז מלחמה, מען פילט אָבער נישט איר שרעקלעכן באַדייט. צוריק קומען זיי שוין, די סאָלדאַטן, רעשטלעך פון מענטשלעכע פיזיגאָמיעס: מידע, פאַרשמוצטע, אין צעריסענע בגדים — איבערלאָזנדיק הינטער זיך מאַסן-קברים, פאַרזייטע אויף פרעמדע פעלדער. נאָך חדשים פון צווייפלהאַפטע נצחונות, יאָגן שוין די זיכערע מפּלות. דער רוסישער פראָנט איז איינגעבראָכן. איבער אַלע וועגן ציען זיך די רוסישע אַרמייען צוריק, טיפער אין לאַנד אַריין. עס

„קונע לעמל"-פארשטעלונג

מימין לשמאל: רבקה וודכנע, שינדל ומפן, טובה טיקוצינסקי, אלי יעדוואד, א. קלמנמאן י. וואדכנע רבקה ואסרניס, מאיר וולף. רושניעווסקי.

הערט זיך שוין אויך ביי אונדז דער גערודער פון די האַרמאַטן. די אימה פון דער מלחמה דערנענטערט זיך.

דער שטראָם פון די געשעענישן ברענגט מיט זיך פּחדים פאַר נייע גזירות, — די מיליטערישע מאַכט זוכט שולדיקע: שפּיאָנען, „גערמאַנצעס״, פאַררעטער — איז דער ייד דער בעסטער שעיר־לעזאזל. די שרעק פאַר פּאָגראָמען הענגט אין דער לופט.

אין די דאָזיקע אומרויִקע טעג קומען קיין גאַרוואָלין פּליטים־טראַנספּאָרטן — טויזנטער יידישע משפּחות פון די נישט־ווייטע פראָנט־געביטן — פאַרטריבענע פון זייערע היימען. דאָס שטעטל ווערט איבערגעפולט. אַלע הייזער שוין באַזעצט. די שפּעטערע באַקומען זייער דאַך איבערן קאָפּ אויף ביידעמער, אין קאַמערן און שטאַלן — אומעטום ווו ס׳איז נאָר מעגלעך שטח צו געפינען. יידן, בני רחמנים, העלפן מיט אַלע זייערע קאַרגע מעגלעכקייטן און מיטלען. יעדער איינער פאַרטראַכט זיך, אויב דער גורל האָט נישט באַשטימט דאָס זעלבע אויך פאַר אים. טאָג און נאַכט באַקן די בעקערייען און קענען נישט געניגענען דעם גרויסן נאָכפרעג אויף ברויט. די זעלבע לאַגע איז אויך מיט אַנדערע לעבנס־מיטלען, זיי ווערן אַלץ וויניקער אויפן פרייען מאַרק.

איך לערן איצט ביים לאַטאָוויטשער אין חדר. פון זיין דריי־צימערדיקע וווינונג איז אים נאָר איינציק דאָס חדר געבליבן. די אַנדערע צוויי זענען באַזעצט פון פּליטים. די פענצטער פונעם חדר קוקן זיך אָן מיט די פענצטער פון דער ווייבער־שול. אויך די ווייבער־שול איז פול מיט פּליטים, פרויען און קינדער. די מענער זענען איינגעקוואַרטירט אין בית־מדרש. נייגעריק קוק איך אַריבער צו דער ווייבער־שול, צו דעם ענגן, אומגליקלעכן לעבן פון די היימלאָזע.

אויפן ראַנד פון אַן אָפן פענצטער איז אַרויסגעלייגט געוואָרן אַ גרויס ראַזעווע ברויט. ווייזט אויס, מ׳האָט עס נאָר וואָס באַקומען גלייך פון הייסן אויוון אַרויס — און אַוועקגעלייגט עס צום אָפּקילן.

באַלד זע איך ווי די גרויס־געוואַקסענע טויב־שטומע טאָכטער פונעם שוסטער, אויך אַ פּליט וואָס וווינט אין אונדזער חדר־הויף, גנבעט זיך שטיל אונטער און כאַפּט צו דאָס ברויט. צוויי פרויען זוכן פאַרצווייפלט דאָס ברויט וואָס איז אויגנבליקלעך פאַרשוווּנדן געוואָרן. מיך הייבט עס־פון אָרט, איך געפין פאַרן מלמד אַ תירוץ און פיר די פרויען צום אָרט, ווו דאָס ברויט איז צו געפינען.

דער שוסטער זיצט ביי זיין ווערקשטעל, אין הויף, און זופּט פון אַ טיפער שיסל די איינגעברענטע זופּ, וואָס זיין טויב־שטומע מויד האָט אים דערלאַנגט. ער האַלט דאָס ברויט אויף זיין שמוציקן, אַרויסשטאַרצנדיקן בויך און שניידט פון דעם מיטן שוסטער־מעסער, ווי פון לעדער, לאַנגע דינע ברויט־שניצן און פאַרשלינגט זיי מיט גרויס אַפּעטיט. די צוויי פרויען קוקן זיך איבער... זאָגט איינע: — אַנטשולדיקט, דאָס ברויט איז אונדזער. מיר האָבן עס באַקומען מיט גרויס מי. ס׳איז פאַר צוויי משפּחות מיט קליינע קינדער.

דער שוסטער, עסנדיק:

— דאָס ברויט איז אייער, און ווו איז דער סימן? — פרעגט ער מיט אַ ניגן, נישט אויפהייבנדיק דעם קאָפּ פון דער שיסל.

— דאָס יינגל איז אַן עדות! — זאָגט די פרוי.

— אויך מיר אַן עדות — ענטפערט איר דער שוסטער גלייכגילטיק.

— גיט אונדז כאָטש די העלפט — בעט זיך די צווייטע פרוי.

— אַז קיין סימן האָט איר נישט — זאָגט דער שוסטער קייענדיק — איז פאַרא מחותנים זענט איר, אַז איך זאָל זיך מיט אייך טיילן; וואָס, דאָס ברויט איז אויף אייער פעלד געוואָקסן? ער שניידט ווייטער פונעם ברויט, זאָגנדיק ווי פאַר זיך: —אַ ברויט איז דאָס, זאַמדיק, ס׳קנאַקט אין די ציין.

דער לעצטער צינישער זאָג זיינער, האָט מיך שוין אויפגעברויזט. אומגעריכט פאַר אַלעמען האָב איך אַ כאַפּ געטאָן דאָס ברויט און עס דערלאַנגט די פרויען. דאָס שוסטער־טישל מיטן עסן האָט זיך אַזש איבערגעקערט.

די פרויען האָבן מיך באַגלייט מיט אַ ברכה: — קינד־לעבן, גאָט זאָל דיך אויסהיטן פון הונגער און פון שפּאָט...

אויף אַלע מיינע וועלט־וועגן האָב איך פאַרגעדענקט דעם שפּאָטישן זאָג: „דאָס ברויט איז זאַמדיק, סקנאַקט אין די ציין״...

די רוסן פאַרלאָזן דאָס שטעטל. זיי צעשטערן הינטער זיך די בריק איבערן וואַסער. ס׳האָט זיך אויסגעדוכט, אַז זיי האָבן מיטגענומען מיט זיך דאָס פינצטערע, אַנטיסעמיטישע געשפּענסט. נאָך זיי קומען די דייטש־עסטרייכישע אַרמייען. זיי בויען אויף די בריק פון דאָס ניי. מען גלייבט, אַז אַ נייע ליכטיקע תקופה איז געקומען.

די פּליטים, אָדער היימלאָזע, ווי מ׳האָט זיי גערופן, פאַרלאָזן ביסלעכווייז דאָס שטעטל. זיי פאָרן אין זייערע פריערדיקע היימען. ווי תושבים, פאַרבלייבן אין גאַרוואָלין בלויז איינצלנע משפּחות. איינע אַזאַ משפּחה, לייבל גניעוואַשאָווער, מיט זיין גרעסער בני־בית איז מיר פאַרבליבן אין זכרון צוליבן טראַגישן סוף פון זיין עלטסטער טאָכטער אסתר גנענדל. איינע וואָכן פאַר איר חתונה האָט מען זי געפונען אין איר חופּה־קלייד אַ דערטרונקענע הינטער דער מיל. די סיבה פון איר שריט איז מיר נישט באַקאַנט.

באַלד נאָך דעם טראַגישן פאַל האָט אויך די משפּחה דאָס שטעטל פאַרלאָזט.

די אָקופּאַציע

די מלחמה איז אַ מפלצת (פאַרזעעניש) אין פיל געשטאַלטן. די דייטשע הערשאַפט ברענגט אַריין זייער אַ סך ענדערונגען אינעם לעבן פון שטעטל. אויך דעם הונגער. אַלץ האָבן זיי „געזעצלעך״ גענומען פאַר זיך, און דאָס איבעריקע — אין היימלאַנד געשיקט. פון אַלע געבאָטן און פאַרבאָטן זייערע איז דאָס יידישע שטעטל געבליבן אָן פּרנסה. אויך אונדזער שטוב איז פון דעם שטאַרק געטראָפן געוואָרן. דאָס וויניקע, צוגעטיילטע שלעכטע קאַרטן־ברויט האָט קוים געשטילט די נויט. אַלדאָס איבעריקע האָט געהייסן לוקסוס. כמעט דער גאַנצער האַנדל האָט זיך פאַרוואַנדלט אין שוואַרצהאַנדל און שמוגל.

די מלחמה איז שוין געווען ווייט, נאָר אירע קאָשמאַרן האָבן נאָך אַלץ געשאָטנט אין אַלע ווינקלען פון לעבן. די שרעקלעכע אָרעמקייט, די נויט איז געווען אַ מלחמה־נאָכווייעניש וואָס האָט געברענגט מיט זיך צווישן אַלע אַנדערע קראַנקייטן, אויך דעם טיפוס. אַלע הילפס־מיטלען קעגן דער מגיפה, האָבן זי נישט באַקעמפט. באַזונדערס אומגעשטערט האָט דער טיפוס געפּאַנעוועט אין די יידישע היימען און אַוועקגענומען אַ סך טייערע קרבנות.

אויך אונדזער היים איז נישט געשוינט געבליבן. אונדזער

ליבע, שיינע שוועסטער, חיי־רבקה, איז געשטאָרבן פון טיפוס צו איר צוואַנציק־יאָריקן עלטער. אַנהויבנדיק פון יענעם טאָג, האָט די פרייד פון אונזער לעבן זיך פאַרלאָשן. אונדזער ליבע געטריע מוטער האָט דעם טרויער הייליק געהיטן.

אונדזער עלטסטע שוועסטער, באַשע־הדס, איז צו יענער צייט געקומען צו אונדז פון לאָדזש מיט אירע דריי קינדער: אפרים־הערש, אסתר־רחל און ירחמיאל־ישראל־יצחק, באַשע־הדס האָט קיינמאָל פון קיין געאָרדנט גליקלעך פאַמיליע־לעבן נישט געוווּסט. זי מיט אירע קינדער זענען שוין פאַרבליבן ביי אונדז אַלע שווערע יאָרן. אין אונדזער צוויי־צימער־וווינונג האָבן זיך געשוועסטערט דער פריערדיקער טרויער מיטן איצטיקן צער...

ווען איך דעק איצט אָפּ דאָס בילד פון יענער צייט זע איך אַזוי פיל באַדייטנדיקע פּאַסירונגען וואָס ס'איז שווער צו שיידן זיך מיט זיי. נאָר דאָ איז דאָס אָרט מיר צו ענג און זיי וועלן בלייבן אינדרויסן, הפקר צום פאַרגעסן. איך קוק צוריק צו יענע פאַרגאַנגענע יאָרן און פרעג ביי זיך אַליין: איז דען אַלץ אין דעם געגעבענעם צייט־אָפּשניט געווען אַזוי טונקל? ס'זענען דאָך אויך געווען זוניקע טעג פון פרייד, וואָס האָבן אַריינגעשמייכלט אין אונדזער משפחה־הויז. צוליב וואָס הילט זיך אַלץ אין שווערן, טונקעלן נעפּל?

האַרט פאַרן טויט פון דער אומפאַרגעסלעכער חיי־רבקה האָט אונדזער שוועסטער שרה־לאה חתונה געהאַט צו איר געליבטן מאַן, אברהם־מענדל, און זיי מיט זייערע דריי קינדער: איטקע־רחל, משה־הירש און אסתר האָבן געשאַפן אַ גליקלעכע היים — אַביסל נחת פאַר די עלטערן און פאַר אונדז אַלעמען.

הגם אונדזער היים איז געווען פאַרשלאָסן דורך אַלע פרומע באַגרענעצונגען, האָט דאָך שטענדיק עמעצער פון אונדז געעפנט אַ פענצטער צום דרויסן, פונוואַנען די פרייע לופט האָט אַלץ מער אַריינגעדרונגען. די שטוב האָט זיך ביסלעכווייז אָנגעפילט מיט ביכער, מיט דיסקוסיעס וועגן נייע גלויבנס, מיט וועלכע די יוגנט האָט זיך שוין פריי אַרומגעטראָגן.

די מלחמה, די דייטשע אָקופּאַציע און די נויט האָבן געטריבן מענטשן פון אָרט צו אָרט. אין שטעטל האָבן זיך באַוויזן נייע געשטאַלטן, וואָס האָבן מיט זייער טעטיקייט געשאַפן נייע פאָרמען פון געזעלשאַפטלעכן לעבן, בעיקר אויפן פּאָליטישן געביט און מיט דעם אויך די כלים פאַרן נייטיקן קולטור־באַדאַרף. ס'איז געגרינדעט געוואָרן אַ קולטור־פאַראיין, וואָס איז געשטאַנען אונטער דער השפּעה פון „בונד". ס'זענען אויך געווען האַלב־געלונגענע פּרוּוון צו עפענען אַ יידישע שולע און פון צייט צו צייט זענען געשטעלט געוואָרן ערנסטע טעאַטער־פאָרשטעלונגען. עס האָבן דאָס שטעטל באַזוכט פאַרשידענע רעפערענטן און לעקטאָרן, וועלכע האָבן מיט זיך מיטגעברענגט די בשורה פון דער גרויסער וועלט.

פון דעם אַלעם וואָס כ'האָב באַוויזן אָפּן און געהיים צו לייענען בין איך שנעל אַרויס פון מיין קינדהייט און צו ביסלעך אַריין אין דער וועלט פון די דערוואַקסענע מיט זייערע באַגריפן און פּראָבלעמען.

מיין ברודער, אלימלך, וועלכער האָט אין זיין פריעסטער יוגנט מורד געווען אינעם לעבנס־וועג פון אונדזערע עלטערן, האָט פאַרלאָזט די היים, דורכגעמאַכט פאַרשידענע גלגולים און פאַרשווונדן ערגעץ אין וויטן רוסלאַנד — אינעם מבול פון אירע טראַגישע געשעענישן.

אָפּט דאַכט זיך מיר, אַז כ'בין אַרויף אויפן ברייטן שליאַך פון די שטעטלשע פּאַסירונגען. ס'ווילט זיך וויטער אַזוי גיין, דערציילן, דערציילן... פּלוצעם רופט מיך צוריק אַ פאַראוואָקסן שטעגל פון מיין קינדהייט, אַ שטעגל, אויף וועלכן כ'בין דורך ווילד־גראָז און דערנער געגאַנגען און דאָס האָט געצייכנט באַשטימטע טיילן פון מיין לעבן.

אין דער דערמאָנטער, שווערער הונגער־צייט, ס'איז געווען ערב די ימים נוראים, האָט מען מיין פאָטער אָנגעבאָטן צו זיין אַ בעל־תפילה אין אַ וויטן דאָרף ביי לאַסקעראַוו. און ווייל איך האָב געהאַט אַ שטאַרקן, פולן סאָפּראַן, האָב איך מיין פאָטער באַגלייט אַלס משורר (אונטערהעלפער). צו מאָרגנס, נאָך יום־כיפור, האָט דער טאַטע דאָס דאָרף פאַרלאָזט, כדי אין אַ וויטערן דאָרף צו שחטן עטלעכע קעלבלעך און עופות (דער טאַטע איז געווען אַ שוחט). כ'בין דאַן קוים 9 יאָר אַלט געווען און באַדאַרפט מאַכן צו פוס דעם וועג אַהיים 8 קילאָמעטער בערך. כ'האָב זיך שטאַרק דערפריייט בעת דעם אַרענדאַרס ווייב האָט מיר פאַרגעלייגט מיטצונעמען אַהיים אַ ביסל פון אירע פּראָדוקטן. אַזוי האָט אויך אין אַ וויטערן דאָרף אַ גוטע יידישע מוטער דעם זאַק מיט כל טוב אָנגעפילט. כ'האָב געמוזט די שווערע געוויכט אין צוויי זעק טיילן. אָפּגעטראָגן אין טייל, בערך אַ קילאָמעטער, באַהאַלטן אים און זיך אומגעקערט נאָך דער צווייטער טייל. אַזוי בין איך אַהין און צוריק לאַנגע שעהען געגאַנגען. כ'בין שפּעטער עטלעכע טעג קראַנק געווען.

דער עפּיזאָד, ווי אויך אַנדערע, דאָ נישט דערציילטע, דערמאָנען די שווערע צייטן, ווען ס'ווערט רייף אויך דעם קינדס געפיל און אחריות פאַר דער משפּחה.

אין צייכן פון דער צייט

דער שוין דערמאָנטער טראַגישער פאַל אין שחט־הויז מיטן יידישן קצב און קריסטלעכן סטרוזש איז אַרויס פון דער פאַרגעסנהייט *). דער משפט האָט זיך באַנייט. די שטאָט־אַנטיסעמיטן האָבן נאָר אויסגעוואַרט אויף דער פאַר זיי פּאַסיקער צייט. נאָכן דערקענען דאָס פרעמדע פּרצוף פונעם פרישן אָקופּאַנט, האָבן זיי געהאַלטן אַז אַזאַ שעת הכושר איז געקומען. זיי האָבן שנעל איינגעזען אַז די דייטשן זענען נעענטער צו זיי, איידער צו די יידן. דאָס דייטשע קרייז־געריכט האָט דאָס מאָל פאַרמשפּט דעם יידישן בחור אויף 3 יאָר שווערער תפיסה.

די האַרבע דייטשע געזעצן, דער קריגס־אויסנאַם־צושטאַנד, וועלכער האָט פאַרשלאָסן די נעכט פאַר יעדער פרייער באַוועגונג, די פינצטערע אָוונט־שעהען, אָן ליכט אין די פענצטער — אַ רעזולטאַט פונעם דערמאָנטן אויסנאַם־צושטאַנד. דער טויט־אורטייל וועלכער איז געהאַנגען איבערן האַלדז ווי אַ שווערד, — אָט די אַלע דייטשע מאָס־מיטלען האָבן נישט געמינערט דעם רויב און מאָרד אויף די וועגן.

אונדזער קרוב אברהם משה פון פּאָריסאָוו איז באַרויבט און דערמאָרדעט געוואָרן אויפן וואַלדוועג צווישן גאַרוואָלין און זיין שטעטל. די רוצחים זענען נישט אַנטדעקט געוואָרן. דער אַלטער גאַרוואָלינער יידישער פערדהענדלער האָט געפונען זיין טויט הינטער דער שטאָט, ער איז אַהין פאַרנאַרט געוואָרן דורך זיינע קריסטלעכע שותפים. פון נאָענט און וויט האָט מען דערציילט וועגן רוצחישע אָנפאַלן.

אין מיין זכרון איז מיר פאַרבליבן אַן איבעראַשנדיקער

*) לויט דער ווערסיע פון אַלטער קליימאַן איז אויך דער קריסט געווען אַ קצב — (רעד.).

פאַל: אין צייטווייליקן שטאַטישן קריגס-געריכט האָט מען פאַרמשפּט צום טויט אַ ייִד און אַ קריסט. מ'האָט ביי זיי געפונען געווער. אונטער אַ שמירה פון 4 סאָלדאַטן האָט מען זיי אין אַ פאַרנאַכט אַריבערגעפירט פון דער תפיסה אין די קאַזאַרמעס. לויט דער פּראָצעדור, האָט דאָרט באַדאַרפט אויסגעפירט ווערן די עקזעקוציע. די פאַראורטיילטע זענען באַגלייט געוואָרן דורך זייערע משפחות מיט געוויינען און היסטערישע געשרייען. ביים מאַרק-פּלאַץ זענען זייערע געשרייען געוואָרן נאָך שטאַרקער. די וואַך האָט געפּרוווט פאַרטרייבן די שרייער און אין געשפּאַנטער בהלה איז דער פאַרמשפּטער ייִד נעלם געוואָרן צווישן די מאַרק-בודקעס. אויך דער קריסט האָט געפּרוווט אַנטלויפן, נאָר אים האָט מען גלייך געכאַפּט.

סאָלדאַטן, פּאָליציי און זשאַנדאַרמען האָבן די וועגן גע־שלאָסן. די גאַנצע נאַכט און טאָג נאָך דעם האָבן זיי געזוכט, געגנישטערט יעדעס ווינקל און אים נישט געפונען. פאַר־שידענע ווערסיעס האָבן קורסירט אין שטעטל וועגן דער טונקעלער פאַרגאַנגענהייט פון דאָזיקן ייִדן, לויט וועלכע ס'איז אַנצונעמען, אַז אין זיינע מעשים איז ער נישט געווען פון די גרויסע צדיקים.

דערווייל האָבן זיי אַרעסטירט אַנדערע דריי האַרציקע ייִדן, בני־רחמנים, וואָס ביזן משפּט פלעגן זיי אים טראָגן עסן אין טורמע אַריין. די מאַכט האָט זיי שפּעטער חושד געווען, אַז זיי ווייסן ווו ער געפינט זיך, אָדער מען האָט סתם געוואָלט נקמה־נעמען אין ייִדן. חדשים האָט מען די ייִדן געפּייניקט ביז צענטראַלע ייִדישע אינסטאַנצן פון וואַרשע, מיט נח פּרילוצקין בראש, איז געלונגען צו באַווייזן זייער אומשולד און מ'האָט זיי באַפרייט.

יאָרן שפּעטער האָט פּרילוצקי די פּרשה באַשריבן אין "מאָמענט".

אַ בהלה, פרייד און טרויער

דריי זענען זיי געווען, פאַמיליען־פּאַטערס, שותּפים צו אַ סאָדע־וואַסער פאַבריק: זלמן־יאָסל, לוי און קיסעל, בעת די רוסן האָבן דאָס שטעטל פאַרלאָזט, מיטנעמענדיק זיי מיט זיך אַלס ערובניקעס קעגן שפּיאָנען.

די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד האָט זיי באַפרייט און מיטן שטראָם פון די דעמאָביליזירטע סאָלדאַטן פון די זיך צעפאַ־לנדיקע רוסישע אַרמייען, זענען אויך זיי צוריקגעקומען.

די איבערראַשונג איז געווען גרויס, מ'האָט נישט געגלייבט אַז זיי לעבן נאָך. נישט ווייסנדיק ווּהין און וואָס, איז אַלץ גע־לאָפן זיי זען. אינעם שטאַרקן טומל איז נישט מעגלעך געווען צו פאַרשטענדיקן זיך. האָט עמעצער געמיינט אַז אַ שריפה איז אויסגעבראָכן און געקלונגען אין די אַליאַרם־גלאָקן. ס'איז געווען אָוונט־צייט, פינצטער, און די בהלה איז געוואַקסן. דעם קליינעם משה'לעס עלטסטע טאָכטער, צפורה, האָט גראָד אָנגעצונדן דעם נאַפט־לאָמפּ און פון שרעק איז איר דער לאָמפּ פון די הענט געפאַלן און דער נאַפט מיטן פייער האָט זיך אויף איר אָנגעצונדן. אויך רייזל, זלמן יוסף'ס פרוי, וועלכע איז געקומען זי ראַטעווען, האָט זיך אָנגעצונדן. ביידע פרויען זענען פאַרברענט געוואָרן.

נייע צייטן

די רוסישע רעוואָלוציע האָט זיך אויסגעווירקט אויך אויף פּוילן. די דייטשע הערשאַפט אין די פּוילישע געביטן איז פאַרענדיקט. ס'הערן זיך נישט מער די שווערע, גרילצנדיקע טריט פון די דייטשע געקאָוועטע שטיוול. אויך דער דייטשער לעבנס־ערזאַץ איז בהדרגה פאַרשוווּנדן. ס'ווילט זיך די תקופה מיט אַלע אירע ווייענישן און טריבע טעג פאַרגעסן. נאָר קוק איך אַריבער צו יענער צייט — די צייט פונעם פּיל־צוזאַגנ־דיקן ליכטיקן מאָרגן, זע איך אַ פאַרכמורעטן הימל מיט טונקעלע שווערע וואָלקנס... וועגן דער דאָזיקער „נייער צייט" וואָלט כדאַי געווען צו דערציילן. מיך רופט אָבער איצט די אייגענע היים.

מיר וווינען איצט ביים אַלטן וואַכאָוויעץ. אַ הויז מיט ייִדישע און קריסטלעכע שכנים. אַנטקעגן אונדז אינעם הויף וווינט די משפּחה בערנהאָלץ: פאָטער, מוטער מיט 5 קינדער: יעקב, לייבל, יצחק, חנה און שרה. ער, ר' משה בערנהאָלץ, איז געווען אַ ייִד אַ דעמב — פון אַלטן דאָרפישן (מיעגנטנער) שטאַם. עס שאָטנט דער בוים אין שטילער, נאַטירלעכער רו, מיט פאַרצווייגטן געזונטן שווייגן. ער וואָרצלט טיף אין פּרוכט־באַרן באָדן. געווען איז ר' משה אַ קאָלאָבילער חסיד, איינער פון יענע, וואָס חסידות איז לכתחילה פאַר זיי באַשאַפן געוואָרן. נישט געקוקט אויף זיין פיזישער פעסטקייט, איז ער פון־דעסטוועגן געווען אַ מענטש פון רוחניות. צום רבין פלעגט ער נישט פאָרן, נאָר גיין צו פוס — און דעם וועג אַ הין דורכ־געמאַכט מיט כוונה און אמונה.

איך האָב געוווּסט אַז ער איז געווען איינער פון די על־טערע ניקאָלאַיעווסקע־סאָלדאַטן און ס'האָט זיך מיר געוואָלט הערן פון אים אַליין וועגן די מרחקים פון קאַווקאַז און סיביר, איז ער אָבער געווען אַ שווייגער און זעלטן ווען עפּעס דער־ציילט. אָבער פון דעם ווינציקן וואָס כ'האָב פון זיין מויל יאָ געהערט און פון דעם וואָס ס'איז אין די ווינטער־טעג הינטערן וואַרעמען בית־מדרש־אויוון פון אַנדערע דערציילט געוואָרן — איז מיין פאַנטאַזיע באַרייכערט געוואָרן, ווי כ'וואָלט אַליין אין די ווייטע לענדער געלעבט...

פון אַ גאַנץ־אַנדערן טייג איז געווען זיין פרוי, וויט אסתר, אַ ברייטע ייִדענע, אַן אשת־חיל. אין איר הויז האָט זי גע־הערשט ביד־רמה און איר קול האָט זיך געהערט אין דרויסן אַרויס...

אַ סך יאָרן האָבן מיר געלעבט אין גוט־שכנה־שאַפט — אַ וויכטיקע סיבה צום געדענקען די משפּחה צום גוטן.

אין זעלבן הויז טיר־ביי־טיר האָט געוווינט די ייִנגע קריסטלעכע משפּחה וואַניעק. ער, סטאַך, אַן איידעלער, אַ שוואַכער. זי, מאַניאַ, אַ שיינע, אַ הויכע — מיט אַ קאָפּ העכער פון איר מאַן, אַ גראַדע און שטאַרקע, ווי אַ סאָסנע אין וואַלד. די פרייע צייט האָבן זיי שטענדיק פאַרברענגט ביי אונדז אין שטוב. אַלע אירע אינטימע סודות האָט זי, מאַניאַ, פאַרטרויט מיין מוטער. ביי מיין מוטער האָט זי געזוכט אַ באַדאַכטע, גוטע עצה...

נאָך אַ שכן האָבן מיר געהאַט, יאַן וואַכאָוויעץ, דער זון פונעם באַלעבאָס. יאַן איז געווען אַ מנהיג פון דער ענדעציע, איינער פון די געפערלעכסטע אַנטיסעמיטישע העצער אין שטעטל. ביי זיין גאַנצער אינטעליגענץ, איז ער געווען אַ שיכור, מיט אַ פינצטערער נשמה פון אַ רוצח. דעם כאַראַקטער האָט ער געירשנט פון זיין מוטער, וואָס אפילו אין איר טיפסטן עלטער — שוין אַ געליימטע — איז זי נאָך אַלץ געזעסן גאַנצע טעג אין טויער, געפּאַרשט, געהיטן אַלעמענס טריט און ווי אַ געשפּענסט געשראָקן יעדן פאַרבייגייער. איר „טייערער" יורש האָט די ערשטע פרוי זיינער דערהרגעט און די צווייטע

— די ייִנגע יוזשאַ האָט תמיד געלעבט אין סכנה. זייִנע דריי טעכטער האָבן געלעבט מיט אונדז אין פריינדשאַפט. אָבער דאָס האָט נישט געמינערט פון זייער האַס צו ייִדן.

ישראל וועלוול — דער באַלעגאָלע

שבת. דורכן פענצטער זע איך אָנקומען ישראל־וועלוול, דעם באַלעגאָלע, אין זייַן שוואַרצער, געהאַקטער שבתדיקער־קאַפּעטע. אירע ברייטע פּאָלעס פאַרשטעקט אינעם גאַרטל, נישט צו פאַרשמוצן זיי. זייַן קורץ־געפּעסלטער גוף וויגט זיך שווער אין די הויכע כאָליעוועס פון זייַנע שטיוול. ישראל־וועלוול גייט אין שטאַל־אַריין זייַן זוג־סוסים גוט־שבת ביטן. שוין אַ לענגערע צייט ווי ער שטייט אין הויף, גלעט מיט צערטלעכער ליבע די גלאַטע, שטאַרקע העלדזער פון זייַנע זאַטע, שיינע פערד, ווי ער וואָלט צו זיי גערעדט: ס׳איז שבת היינט, גאָטס־געבענטשטער טאָג פון רו. רוט אייך אויס, טרייע פּרנסה־געבער. די תורה האָט אויך אין אייך געדענקט און דעם שבת־מנוחה אויך פאַר אייך געבאָטן... זייַן ווייב, מייטע, וואָס פאָרט מיט אים מיט אויף אַלע יאַרידן און טראָגט באַגלייך מיט אים דעם עול־פּרנסה, שטעקט איר גרויסן, קאַנטיקן קאָפּ פון פענצטער אַרויס. ס׳ווילט זיך איר זאָגן עפּעס שטאַרקס און האַרציקס פאַר איר מידן מאַן, פאַר די גוטע געטרייע פערד. נאָר דער שטן ציט איר פאַר דער צונג — און פון איר טיפער, ברייט־מענערישער שטים הערן זיך גאָר אַנדערע דיבורים:

— ישראל־וואָלף, ס׳איז שבת היינט, וואָס פּייניקסטו די פערד ?..

הערט דאָס ישראל־וועלוול און אַ היץ שלאָגט אים אין קאָפּ־אַריין. איין קלייניקייט, ער, ישראל־וועלוול, פּייניקט די פערד!

אין ערשטן אייגנבליק שטייט ער אומבאַהאָלפן, ווי מ׳וואָלט אים מיט דער בייטש איבערן קאָפּ דערלאַנגט. ער פאַרהוסט זיך צום פאַרשטיקן, די אָדערן פון האַלדז ווערן אים אָנגע־דראָלן צום פּלאַצן און פון גרויס כעס חזרט ער שפּאָטיש איבער דעם ווייבס ווערטער: „וואָס פּייניקסטו די פערד!״ האַ, וואָס פּייניקסטו די פערד ?!״...

די פערד פאַרשטייען נישט דעם דיאַלאָג פון זייערע באַ־לעבאַטים. זיי פילן זיך גאַנץ פריי, צופרידן, און קאַטשן זיך אין זאַמד צום פערדישן פאַרגעניגן... איין פערד פילט זיך גאָר ווויל־יונגעריש, שטעלט זיך מעשה קונדס אויף די הינ־טערשטע פיס און לאָזט אַרויס אַ ווילדן געהירזש, סתם אין דער וועלט אַריין...

אַז ישראל־וועלוול זעט דאָס, וואַקסט ביי אים די נשמה. פון גרויס הנאה פאַרגעסט ער דעם כעס.. ער דערלאַנגט דעם פערד אַ פּעטשל אינעם הינטן אַריין, ווי ער פלעגט עס טאָן אַ מאָל, אין די גוטע, יונגע־יאָרן, עמעצן אַנדערש... די פערד לאָזן זיך לוסטיקע, אין פרייען גאַלאָפּ, באַרג־אַראָפּ צום טייך וואַסער טרינקען.

ישראל־וועלוול גלעט זייַן קורץ רויט בערדל און שמייכלט פאָטערלעך צופרידן. אויך מייטע באַגלייט די אָדלערס מיט טרייע מוטערלעכע בליקן...

נייע צייטן — אַלטע זאָרגן

פּוילן איז באַפרייט. די פּוילישע חוצפּה איז שיכור פון נצחון און ייִדן ווייסן דעם באַדייט... עס שרעקט דער מאָרגן. אַן אַלט פאָלק, אַ פאָלק מיט אַזוי פיל ביטערע דערפאַרונגען האָט זיך איצט דערפילט נאָך איינזאַמער...

ס׳איז נאָך דער מלחמה. נאָך דער גרויסער רעוואָלוציע. די נייע צייט זאָגט אַ סך צו: אידייען מערן זיך ווי שוואָמען נאָך אַ רעגן. אויף די כוואַליעס פון דער צייט טראָגט דאָס לעבן זיך פאָראויס, צו ניי־געזעענע האָריזאָנטן. די ערשטע תקופה פון דער פּוילישער הערשאַפט, דוכט זיך מיר, איז געווען אַ תקופה פול ליבעראַליזם: פּאַרלאַמענטאַריזם, דע־מאָקראַטיע, מינדערהייטס־רעכט. אויך דער ייִד איז אַ בירגער צו רעכט און צו פליכט אינעם פּוילישן לאַנד. נאָר באַלד ווי עס איז אַוועק דער יום־טוב פון נצחון און עס האָט אָנגעהויבן די וואָכעדיקייט — דאָס טאָג־טעגלעך־נאָרמאַלע — גליטשט

פוטבאָל גרופּע פון „הפּועל״

זיך דער פעסטער באָדן, בהדרגה, אַוועק פון אונטער די פיס. די יידן־פראַגע בלייבט הענגען אין חלל ווי אַן אויפגעהויבענע שווערד.

כ׳בין נאָך אַ יינגער בחור. מיט מיינע יינגע, אומדער־פאַרענע, נאָר אָפענע אויגן זע איך די שיינקייט, דעם אמת פון לעבן, אָבער אויך דאָס מיאוסע און פאַלשע. איך שפּיר די הילפסלאָזע שוואַכקייט פונעם גערעכטן קעגן די אַלע ברוטאַלע כוחות וואָס פאַרמעסטן זיך די וועלט און קודם־כּל־אונדז יידן צו פאַרשלינגען. תמימותדיק זוך איך אַן ענטפער אויף אַ סך פראַגן, וואָס וואַקסן פּלוצעם אַרויס פון אַלע לעבנס־ווינקלען. מיך באַגלייט דער אַלטער יידישער חלום פון צדק און יושר. איך געפין זיך אין זיינע העכערע ספערן...

שבת־קודש

די גאַס ווערט אַלץ שטילער. ס׳האָבן שוין אויך די לעצטע פאַרשפּעטיקטע די וואָכיקייט פון טאָג פאַרענדיקט: די גע־שעפטן געשלאָסן, די לאָדנס פאַרמאַכט. ס׳איילן יידן פון מרחץ, אויסגעבריטע, אויסגעצוואָגענע, ווי זיי וואָלטן אויף זיך אַ נייע הויט אַרויפגעצויגן. פאַרפאַרעטע ווייבער מאַכן די לעצטע הכנות צום אָנקומענדיקן שבת.

די גאַס איז פול מיט שאַרפע ריחות פון שבתדיקע פיש און אַנדערע געשמאַקע יידישע מאכלים. דאָס וואָכעדיקע לעבן זעט אויס ווי אַן אָפּגעשוווּמענער אומריינער פלוס. הינטער די לעצטע הייזקעס פון שטעטל זינקט פּאַמעלעך דער טאָג, די זון פאַרלעשט זיך, נאָר זי פאַרהאַלט זיך אויף אַ ווײַלע הינטער אַ בוים, צינדט אים אָן, פאַרבנדיק דעם האָריזאָנט מיט אַ שפע קאָלירן... דער אָוונט שאָטנט מיט טונקל־בלוי. באַלד וועט די נאַכט איינהילן די וועלט אין גרויען סאַמעט.

אין ייִדענעם שבתדיקן לבוש קומט דער טאַטע פון בית־הכנסת. ווי שטענדיק, באַגלייט אים אַן אורח צו דער סעודה. די שטוב ווערט פול מיט מלאכי־השרת, מלאכי עליון און מיט געזאַנג לכבוד שבת.

דערוואַכונג

די שטוב איז פול מיט שאָטנס, ס׳צאַנקען שוין די שבת־ליכט. ס׳זיצן די עלטערן נאָך דער שבת־סעודה מידע, איינגע־דרימלטע צום געמיטלעכן איינשלאָפן. מיך אָבער ציט עס, ס׳רופט מיך צום דרויסן. ס׳איז די שטים פון יוגנט, פון דער פרייער לופט, פונעם פרילינג און דערוואַכונג.

איך זיץ איינזאַם פאַרן הויז. כ׳בין נאָך אין שבתדיקן תחום. נישט דרייסט, פול מיט בענקשאַפט, קוק איך אַריבער אויף יענער זייט, דאָרט ווו דאָס לעבן שטראָמט נאַטירלעך און פריי, שטראָמט אַריבער די געצוימטע ברעגן. איך זע, הער און ס׳הילכן אָפּ אין מיר די געטאָפּלטע שריט פון פאַר־ליבטע וואָס דערווייטערן זיך ווי אַ געזאַנג וואָס לעשט זיך אין ווינט... אַ פּריש ווינטל שוועבט פאַרביי מיין צעהיצט געזיכט. איך אָטעם איין די פרישע לופט, זי איז פול מיט פרילינגס־זאַמען, מיטן געבורט פון נאָר־וואָס רייף־געוואָרענער ליבע. עפּעס אַ ליד קומט אויף אין מיר. איך זינג עס נאָך אין דער שטיל:

ס׳האָט אַ שטערן דורגעבליצט דעם בלויען הימל אין
געפאַלן ערגעץ צום באָדן...

די גאַס ציט זיך ווייט. מיין בליק וואַכט איבער אַ טיר, פון וועלכער זי דאַרף אַרויסקומען. מיר האָבן זיך מערערע מאָל באַגעגנט, זיך פאַרשעמט און צוריקגעצויגן... אָן ווערטער, בלויז מיטן געפיל האָבן מיר באַשטימט אונדזערע ראַנדעוווּען... אין שכנות פון אונדז שטייט אַ הילצערן הויז. למעשה איז עס נאָר איין גרויס צימער. דאָ וווינט די משפּחה וואָדקאַ. ביז אין די שפּעטע אָוונט־שעהען איז דאָ אַ שטעפּעריי, ווו מען נייט שיך. עס אַרבעטן דער טאַטע מיט די בנים. אַ גאַנצן טאָג קלאַפּן די העמערלעך אויף שווערע גלאַטע מאַרמאָר־שטיינער. דאָס קלאַפּן זיי צום טאַקט פון די ניי־מאַשינען, וועלכע שטעפּן אַריין אינעם ווייכן לעדער די מינוטן, שעהען און יאָרן פון דער דאָזיקער האָרעפּאַשנער משפּחה. ס׳איז דאָ ענג. מעשה־נסים איז אין דעם צימער אויך פאַראַן אַ ווינקל פאַר דער בריה־שער מוטער, ווו זי קאָכט, וואַשט, נייט און פרעסט פאַר איר גרויסער מענער־משפּחה.

און די אָוונט־שעהען פאַרוואַנדלט זיך דאָס צימער אין אַ היימיש־ליטעראַרישן קלוב, ווו מען פילאָזאָפירט, פּאָליטיקירט איבער אַלץ און אַלעמען. אַמאָל כאַפּט מען אויך אַריין אַ קערטל. שפּעט אין אָוונט ווערט פון דעם קלוב אַ שלאָף־לאַגער...

שבת איז דער גערויש דאָ לגמרי איינגעשטילט. פון הינטער גרויסע, ווייסע ליילעכער שטאַרצן בולט אַרויס די איבערגעדעקטע מאַשינען. דאָס ווייס־געקאַלכטע צימער מיט אַלע זיינע איבערגעדעקטע מכשירים מאַכן דעם איינדרוק פון אַ ווייסן פאַרגליווערט־געוואָרענעם שטח.

די משפּחה וואָדקאַ האָט געהאַט אויף מיר אַ גרויסע השפּעה, זי איז געווען דאָס הענגבריקל, דורך וועלכן איך בין אַריבער אויף „יענער זייט״. דער פאָטער, מוטער און די צוויי עלטערע זין, משה־דוד און שמואל, וואָס זענען געוואָרן מיינע חברים, זענען אַלע געווען ליבע, פריינדלעכע און האַרציקע מענטשן. ביי זיי האָב איך געפינען אַן אוצר פון אַלטע ביכער און זשורנאַלן, וועלכן כ׳האָב איינגעשלונגען מיטן־שטויב. שפּע־טער זענען די צוויי ברידער געוואָרן מיינע טרייע אונטער־פירער אין דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער פּועל״צ (צ״ס), וואָס איז געוואָרן מיין אידעיִשע היים.

די אָרגאַניזאַציע

די אָרגאַניזאַציע האָט פריער זיך געפינען אין דער גרויסער בוידעם־שטוב ביי מענדל וואַסערניס אין הויז. זי האָט געזאַמלט אַרום זיך די יוגנט פון די בעסטע באַלעבאַטישע היימען — אַ יוגנט מיט אַ שוין באַשטימטן ציוניסטיש־סאָ־ציאַליסטישן באַוווּסטזיין. די צייט האָט אַלץ רייפער־געמאַכט די פּראָבלעמען פונעם יידישן קיום אַלס פאָלק. עס האָט גע־פייניקט די אומזיכערקייט פון דער עקזיסטענץ פונעם יידישן יחיד און כלל. דער אידעאַל פון אַן אַלוועלטלעכער לעזונג פון די פּראָבלעמען פון דער מענטשלעכער געזעלשאַפט האָט אַלץ מער געלאָקט, געוואַרעמט דעם געדאַנק און דאָס געפיל פונעם יידישן יוגנטלעכן און אַ גרויסן טייל פון דער גוטער יוגנט האָט עס געצויגן אויף לינקס. אין די ליידנשאַפטלעכע דעבאַטן צווישן דער יוגנט האָבן זיי, די לינקע, אָפט געשלאָגן דעם קעגנער מיט טרעפלעכע אַרגומענטן און מיט דער פעסטקייט פון זייער שטעלונג.

אַנדערש איז געווען מיטן ציון־געדאַנק, וועלכער איז נאָך געווען כמעט אין די וויקעלעך. פּאָליטישע וועלט־געשעענישן האָבן געשטרויכלט די שוואַכע טריט זיינע און פאַרנעפּלט זיין העל־זעערישע צוקונפט. דאָ האָבן אַלע תכלית־פראַגן אָפט געלאָזט דעם ענטפער אין ספיקות. אָבער דאָס שורשדיק־נאַציאָנאַלע געפיל ביי אַ טייל פון דער יוגנט האָט זי, די דאָזיקע יוגנט, דערהויבן צו איר שליחות.

גייסטיק בין איך שוין גרייט געווען צו קומען אין זייער תחום און אַלע מצוות צו דערפילן, נאָר כ׳האָב נישט פאַרגעסן

אינעם ערשטן טרעפל, אידער כ'בין אַרויף אויפן לעצטן — צום בוידעם־שטיבל. אַזוי האָב איך דורכגעמאַכט דעם קורס פונעם לערער באַראַבאַש פון דער פוילישער שפּראַך און געשיכטע. כ'האָב אויך אַנטייל גענומען אין אַלע אַנדערע ווינטער־אָוונטן. אין דעם שולקרייז בין איך געקומען אין חברישן קאָנטאַקט מיט די וואָס זענען שוין דאָרטן געווען חברים: חייקע יעדוואַב, ראָכעשע וואַסערניס, קיילע האַכבערג, שרה'לע קירשנבוים, זעלדע האַכבערג, שלמה זילבערמעל, חנה שלאַנג, ישראל באַרעק, לייבל מאַקאָטאָוו, עוזר סאָקול א״אַנד. מיט זיי איז מיר דער גאַנג אַהין לייכטער געוואָרן.

די אָרגאַניזאַציע איז געוואָרן אַ גרויסער ווירקנדיקער פאַקטאָר — אַ רעזערוו פון אַ יינג־נאַציאָנאַלן כוח אין וווקס. אין יענער צייט — דער אַדרעס פאַר יעדער ציוניסטישער טעטיקייט אין שטעטל.

די לייטונג פון דער אָרגאַניזאַציע־אַרבעט איז געווען צעטיילט אין מערערע הענט. צום בולטסטן האָבן זיך אויסגעטיילט הינדע בלאַס און חיים מאַקאָטאָוו. די ערשטע מיט איר שאַרפן אַנאַליטישן מוח און כוח־הסברה, דער צווייטער — ווי אַ באַגאַבטער רעדנער און טאַלאַנטפולער אָרגאַניזאַטאָר. ביידע זענען געווען דער יסוד פון דער אָרגאַניזאַציע און פון אירע דערפאָלגן. אויך שרה בלאַס האָט מיט אַ סך פון איר וויסן בייגעשטייערט צום דערמאָנטן דערפאָלג. ס'איז אויך כדאי צו דערמאָנען דעם חבר משה לוסטיג, וועלכער האָט טריי און איבערגעגעבן געווידמעט דער אָרגאַניזאַציע אַ סך צייט.

אַ חשוב אָרט אין דער גייסטיקער אַנטוויקלונג פון דער יוגנט האָט פאַרנומען די ביבליאָטעק א״נ פון י. ח. ברענער. פון אָנהויב האָבן מיט דער ביבליאָטעק אָנגעפירט שיינדל סאָקול און פעסיע קאַפּענהויז, שפּעטער איז די לייטונג אַריבער אין די געניטע הענט פון לייבל מאַקאָטאָוו. וויכטיק זענען געווען די לעקציעס און פאַרלעזונגען פון אייגענע חברים און פון געסט, געברענגטע פון דער פרעמד. אַן ערנסטער פאַקטאָר אינעם גייסטיקן וווקס פון דער יוגנט, איז געווען דאָס טעאַטער אונטער דער אָנפירונג פון חבר ברוך האַכבערג.

אין דעם באַגרענעצטן תחום פון שטעטלשן לעבן איז די אָרגאַניזאַציע געווען אַ גרויסע געבענטשטע דערגרייכונג.

אַזוי ווי יעדעס גאַנצע האָט אויך זייטן־ווינקלען — אין חשבון פון וואָג און מאָס — אַזוי האָב איך אין דער חברה מיין אייגן אינטימען ווינקל געפונען, מיט מיינע נאָענטע פריינט שמחה סאָקול, חייקע בלאַס, אסתר־מלכה וואַמפּאַן און גאַנץ באַזונ־

א באשטעטיקונג פאר'ן ציוניסטישן עסקן דוד בערמאן (זע עמ' 7)

פאָלקס־פראַקציע
„צעירי־ציון"
אין גאַרוואָלין.

דערס — מיט אסתר שערמאַן. נאָך היינט לעבן אין מיינע זכרונות יענע יוגנט־טרייע, תמימותדיקע יאָרן.

די פויליש־באָלשעוויסטישע קריג

שוין ביים אָנהייב פון דער פוילישער מלוכהשער זעלבשטענדיקייט האָבן יידן מיט שרעק און חשד אין די בליקן אַריינגעקוקט טיפער אינעם כאַראַקטער און וועזן פון דאָזיקן פאָלק, כדי צו וויסן וואָס מ'האָט פון אים צו דערוואַרטן. און טאַקע באַלד — אין סאַמע באַגין פון זייער גאולה האָבן זיי דעם שיכורן נצחון זייערן געפייערט מיט אַנטיסעמיטישע אויסברוכן (דער פּאָגראָם אין לעמבערג און אַנדערע גרעסערע, צי קלענערע פּאָגראָמען). די שפּעטערע „נאַרמאַליזירטע" באַדינגונגען האָבן אַ סך פון דעם ערנסט פאַרטושט און דאָס לעבן איז אַוועק אין זיין נאַטירלעכן שטראָם.

ס'איז געווען אין דער זעלבער צייט, ווען פון דעם געשעפענעם אין רוסלאַנד תוהו ובוהו ווי אַ רעזולטאַט פון די דאָרטיקע רעוואָלוציעס, האָט זיך קיין פוילן דערטראָגן דאָס אימהדיקע הילפלאָזע געשריי פון די קרבנות פון די אוקראַיִנישע פּאָגראָמען. האָבן פוילישע יידן טעגלעך געבענטשט זייער זיכערקייט אין די גרענעצן פון פוילן.

פּילסודסקי האָט אין יענער צייט געזען אַ שעת־הכושר פאַר עקספּאַנסיע. די פּרעטענסיעזע רעכט פאַר דעם, האָט ער געפונען אין דער אַלטער פוילישער היסטאָריע ביז באַלעסלאַוו כראַברי. און ס'האָט אָנגעהויבן די פוילישע אינוואַזיע אַהין, ביז קיעוו און די רוסישע — אויף צוריק, ביז וואַרשע, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיט דער אומדערוואַרטער באָלשעוויסטישער מפּלה.

אויף די דאָזיקע אינוואַזיעס האָבן געפירט איבער יידישע שטעט און שטעטלעך און איבערגעלאָזט אין זיי נישט ווייניק חורבן און פאַרוויסטונג. פאַר די געציילטע טעג פון דער באָלשעוויסטישער אָנוועזנקייט אין שטעטל, האָט גאַרוואָלין באַצאָלט מיט אַ יונגן, בלוטיקן קרבן. זלמן מענדל, חווה פון דער קאַנטינעס מאַן איז אומשולדיק דערשאָסן געוואָרן דורך דעם בלינדן פאַרוטשניק. אין חשד זענען געווען אַלע וואָס האָבן געהערט צו אַ פּאָליטישער אָרגאַניזאַציע און אַ סך פון זיי זענען אַרעסטירט־און פאַרשיקט־געוואָרן אינעם לאַגער „דאָמביע". די שטאָטישע גויים האָבן אויך געמסרט דעם רב, וועלכער איז אַרעסטירט געוואָרן און בלויז בדרך נס — אַ דאַנק די מיפּולע אינטערווענץ פון די פירער פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט יצחק גרינבוים און אדוו' האַרטגלאַס — ניצול־געוואָרן פון אַ שענדלעכן משפּט.

יאָרן קומען און פאַרגייען און מיט זיי — גזירות רעות. דער מצב פון פוילישן יידנטום קייקלט זיך באַרג־אַראָפּ אין אַן אָפענעם תהום אַריין. די גראַבסקי־שטייערן שרומפּן איין וואָס מער די יידישע מאַטעריעלע עקזיסטענץ. פּאַראַלעל מיט דעם וואַקסט די אָרעמקייט און יאוש. די יידישע צוקונפט בלייבט אַן תכלית און האָפענונג. די ציוניסטישע פירער, גרינבוים און זשאַבאָטינסקי ריידן וועגן „עוואַקואַציע", ד"ה וועגן אַן אויסוואַנדערונג פון מיליאָנען. זיי זעען די נאָנטע סכנה, אָבער די טויערן פון די אימיגראַציע־לענדער זענען געשלאָסן. בלויז אַ מינימאַלער צאָל פון יונגע יידן געלינגט עס אַרויסצורייסן זיך פון דער פאַרצווייפלטער ענגשאַפט קיין דרום־אַמעריקע, פראַנקרייך און א"י. אַ דאַנק דעם איז געבליבן דער זכר פונעם שטעטל.

אויך איך פאַרלאָז דאָס שטעטל, לאָזנדיק הינטער זיך אַזוי פיל צאַפּלדיק לעבן... כ'בין אַלט געווען קוים 17 יאָר.

ס'איז דער לעצטער אָוונט. מיר זיצן אין שאָטן פון ביימער. מיר שיפּן זיך מיטן שטראָם פון געפילן. די שפּעטע שעה שניידט אונדז וויטיקלעך פונאַנדער. מיטן פרימאָרגן טראָגט מיך דער צוג אַוועק אין דער ווייט. זי איז געבליבן מיט איר טרוים...

ס'וואַקסט אַ בוים געקרעפּטיקט פון זיינע וואָרצלען,
פון טרייע הענט, וואָס האָבן זיין וווקס געהיטן.
מ'קען דעם בוים צו וויטן פאָרטראָגן, איבערפלאַנצן,
ער וועט דאָרט וואַקסן, זיך פאַרצווייגן...

בעלגיע

אין שטעטל פליסט דאָס שמאָלע פלאַכע טייכל די „ווילגאַ", אין אַנטווערפּן — די „שעלדע". — אַן אָפענער אויסגאַנג צו ימים. איינע פון די גרעסטע האַפן־שטעט אין דער וועלט. אַ וויכטיק אייראָפּעיִשער צענטער פאַר פאַבריקאַציע און האַנדל. אַ מיטלפּונקט פון זיך צונויפטרעפנדיקע קולטורן נאָך פונעם בראשית פון דער אייראָפּעיִשער אַנטוויקלונג.

פרעמד בין איך אין דעם לאַנד צווישן טויזנטער ווי איך פרעמדע, געקומענע פון פאַרשידענע לענדער. איין גורל האָט אונדז אַהערגעבראַכט. טאָלערירטע, אָבער פרעמד דעם דאָרטיקן פאָלק. דאָס שטאַנד וואָרט „פרעמדלינג" האָט געשטאָכן אין פלייצע.

דאָ איז אפשר כדאי צו דערציילן אַ צופעליקן עפּיזאָד, וועלכער האָט מיר געברענגט אַ גרוס פון דער אויסגעבענקטער היים.

ווינטער. די „שעלדע" איז אַרויס פון אירע ברעגן און פאַרפלייצט דעם נידערן שטח ביים האַפן. יונג און נייגעריק, בין איך מיטן טראַם געפאָרן זען די סטיכיע. אויפן אָרט זענען געווען פיל פּאָליציי־לייט. צוריק בין איך שוין געפאָרן מיטן פחד פון אַן אומלעגאַלן: אַנטקעגן מיר, אויפן טראַם, איז געפאָרן אַ פאַרדעכטיקט געשטאַלט מיט אַלע סימנים פון אַ געהיים־אַגענט. ער האָט מיך אָבסערווירט, נישט אַראָפּגעלאָזט פון מיר זיינע פאָרשנדיקע בליקן. ס'איז מיר געוואָרן הייס און קאַלט. כ'האָב געזוכט אַ געלעגנהייט אַראָפּצושפּרינגען, צו פאַרשווינדן. ווייזט אויס ער האָט פאַרשטאַנען מיין כוונה און זיך צו מיר דערנענטערט און פאַרשטעלט מיר דעם אַרויסגאַנג. איך מאַך דעם לעצטן פאַרצווייפלטן פרווו און שפּרינג אַראָפּ. — ער נאָך מיר. ער כאַפּט מיך ביים האַנט. — נו, טראַכט איך, משה, ביסט פאַרלוירן... ער ווענדט זיך צו מיר אין דעם באַקאַנטן דייטשמערישן לשון:

— זי זענען מיר זייער באַקאַנט זענען זי נישט אַאויס פּאָלען?

הערנדיק דאָס לשון, איז מיר לייכטער געוואָרן אויף דער נשמה. איך קוק אים אַריין אין די אויגן און דערקען דעם גלות־געפּלאָגטן, טריבן אומרו.

— וועמען מיינט איר אין מיר צו דערקענען? פרעג איך שוין אַ באַרויִקטער.

—זענט איר נישט פון נעבן וואַרשע, פון גאַרוואָלין?..

— יאָ איז מיין ענטפער.

— אוי — רופט ער אויס מיט גרויס שמחה — מלך, נתן דוד שוחטס!

ניין — זאָג איך אים — כ'בין זיין ברודער, משה.

— און איך בין אויך אַ משה, דעם געמיינערס אַן אייניקל...

ער דערציילט מיר זיין טרויעריקע לאַגע, ער איז אין

פאַריז געוועזן אומלעגאַל. פּאָליציי האָט אים אַרעסטירט, איבער דער גרענעץ געשטעלט. איצט איז ער דאָ אַ פרעמדער, אָן געלט. כ׳האָב אים געגעבן אַן אַדרעס, ווו מ׳האָט אים געהאָלפן און ער איז צוריק געפאָרן קיין פראַנקרייך.

נאָך אַ צייט ווער איך אין אַ מזלדיקער שעה לעגאַל און ס׳ווערט זיכער מיין גאַנג. איך אַרבעט און לערן. מיין געזעל־שאַפט האָט געמישטע פנימער... אָבער מיין פנים, דאַכט זיך, איז מיר פאַרבליבן...

מאָטל טענענבוים, דעם דיינס זון, איז ביי מיר אַן אָפטער גאַסט. כ׳בין אים נאָנט צום געמיט.

מיינע עלטערן קומען. אויך מיין ברודער, אברהם. אונדזער משפחה האָט זיך דאָ פאַרגרעסערט. מיין ברודער, אַלטער מיט זיין פרוי און קינד; אונדזער שוועסטער, שרה־לאה מיט איר מאַן און דריי קינדער.

אויך איך בוי מיין פאַמיליע מיט מיין פרוי סאַלקע אָסט. מיט אונדז קומען דריי קינדער: רות, אמנון און רותלי. פון מיין משפחה בין איך נאָר און רותלי געבליבן.

פינצטערע בשורות. ס׳ברענגען זיי די וואָס קומען פון נאַצי־לאַנד. מ׳שרייבט, מ׳רעדט, מ׳וואָרנט וועגן דעם. ס׳גרייכט קוים צום פאַרשטאַנד, צום געוויסן, ווי דאָס וואָלט ערגעץ ווייט, אונטער די הרי־חושך געשען.

אין שפּאַניען ווילדעוועט דער בירגער־קריג מיט מיליאָנען קרבנות: פון איין זייט די שוואַכע פאַרטיזאַנער־הילף פון אַ טייל פונעם אַ״ג „סאָציאַליסטישן״ געוויסן און פון דער צווייטער — די צוויי שטאַרקע פאַשיסטישע וועלט־מאַכטן. ס׳איז דער טראַגישער פאָרשפּיל צו דער צווייטער וועלט־מלחמה.

„פרחי אגודת ישראל״ אין גאַרוואָלין

מלמעלה: פאפאווער, ליפונסקי, ציטרון, בלנק, ל. פייגנבאום, רוזנבוים, ראזנבערג, ווארשאווער, בורשטיין חיים מינץ, לעדרמן, ציטרין ש. פאפאווער.

מיכל קויפמאַן / ניו־יאָרק

די זון איז פאַרגאַנגען...

היינט, דעם 3־טן פעברואַר, 1970, כ״ז שבט, תש״ל, הייב איך, מיכל בן יצחק־אייזיק ולאה, אָן פאַרצייכענען מיינע זכרונות פאַר דעם יזכור־בוך פון דער גאַרוואָלינער יידישער קהילה. די זכרונות וועלן דעקן אַ צייט־אָפּשניט פון אַרום 12 אָדער 14 יאָר. איך וועל פּרוּוון שילדערן אין קורצע עפּיזאָדן מיינע חדר־יאָרן, דאָס שטיבל, דאָס בית־מדרש, מיינע פּריוואַטע לעקציעס אין וועלטלעכע לימודים, די גייסטיקע אַטמאָספערע אין מיין היים, די צדקה־אינסטיטוציעס, שבתים און יום-טובים, דאָס רעליגיעזע לעבן, פּאָליטישע־און רעליגיעזע־טעטיקייטן און מיין פאַרלאָזן גאַרוואָלין, ווען איך בין אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע.

כאָטש איך האָב דעמאָלט געלעבט אין דער וועלט פון קינדער און ניט געהאַט קיין נאָענטן קאָנטאַקט מיטן לעבן פון די דערוואָקסענע, האָף איך אַז איניקע עפּיזאָדן וועלן אפשר האָבן אַ קולטור־היסטאָרישן ווערט און אַפשר וועלן זיי אויפלעבן דעם עכאָ און אַראָמאַט פון אונדזערע שניי־ווייסע קינדער יאָרן און פון דעם קאָלירפולן און גייסטרייכן יידישן לעבן אין גאַרוואָלין, וואָס איז אָפּגעמעקט געוואָרן מיט פייער און גרויל.

דער גורל האָט געוואָלט אַז מיט אַ צענדליק יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה זאָל מיין טאַטע פאַרלאָזן זיין געבוירן־שטאָט מיקאָלאַיעוו אין אוקראַינע און פאָרן זוכן חיונה. ער איז געפאָרן איבער די שליאַכן פון אוקראַינע און פּוילן און פאַרפאָרן קיין גאַרוואָלין.

יאָרן שפּעטער האָב איך מיין טאַטן געפרעגט פאַרוואָס ער האָט אויסגעקליבן גראָד גאַרוואָלין און ניט וואַרשע? איז זיין לאַקאָנישער ענטפער געווען: „איך ווייס ניט פאַרוואָס איך בין געבוירן געוואָרן אין מיקאָלאַיעוו און פאַרוואָס איך האָב גראָד משנה־מקום געווען קיין גאַרוואָלין”.

אונדזער הויזגעזינד איז באַשטאַנען פון מיין טאַטן יצחק־אייזיק קאַפּענהויז (אייזיק פאַרבער), מיין מאַמע לאה אָדער לאה׳צע, מיין ברודער אליעזר, מיין שוועסטער מישקע, זכרונם לברכה, און צו לענגערע יאָר, מיין שוועסטער פּעסע, איך — יחיאל מיכל און מיין ברודער דוד.

חדר יאַרן

דער ערשטער חדר ווו איך האָב אָנגעהויבן לערנען, איז געווען שמאי מלמד׳ס. איך זע איצט דאָס חדר ווי דורך אַ טיולענעם פּוירהאַנג. מיין טאַטע אָדער מאַמע שטייט ביי דער זייט. פון אַ הענגלייכטער איבערן טיש פאַלן אַראָפּ קאַרמעלקעס, וואָס מלאכים האָבן פאַר מיר אַראָפּגעוואָרפן. דער רבי טייטלט און זינגט צו: „אַ שטעקאַלע מיט אַ באַטאַלע איז אַ גי.. גי..—גימל. אַ קאַטשקאַלע מיט אַ פאַרדרייט העלדזאַלע איז אַ לאַ.. לאַ..—למד. דראַ שטעקאַלעך מיט קריינדאַלעך איז אַ שי.. שי..—שין”.

ער האָט געהאַט אַזאַ פּעדאַגאָגישן וואָקאַבולאַר פאַר דעם גאַנצן א׳ב. אָבער מער ווי דאָס וואָס איך האָב פריער דערמאָנט, געדענק איך ניט.

אַרום צוועלף אַזייגער פלעגט זיך חברה נעמען צום אָנבייסן. עס רעדט זיך אַזוי — אָנבייסן. מ׳האָט געגעסן אַ טרוקן שטיקל ברויט, ברויט מיט ציבעלע, מיט פּוטער, מיט הערינג, אָדער אַן אוגערקע. איניקע קינדער האָבן אַפילו אַ פּיסנע שטיקל ברויט ניט געהאַט. פלעגן זיי נעבעך שטיין מיט פאַרגאַוועטע מיילעכלעך און קוקן. אַ מאָל האָבן זיי זיך אָנגענומען מיט מוט און געבעטן באָרגן אַ „פינגער” ברויט. אַז עס פלעגט אַ מאָל קומען צום אָפּצאָלן, איז געוואָרן אַ סיכסוך: געבאָרגט האָט מען אויף דעם גרויסן פינגער; ביים אָפּגעבן האָט מען געמאָסטן אויף דעם קליינטשיקן פינגער.

די מלאכים מיט די קאַרמעלקעס האָבן שוין לאַנג פאַרגעסן אַז איך זיץ און לערן תורה. אָבער מיט דער צייט האָב איך זיך אויסגעלערנט דעם א׳ב מיט די נקודות. אַ באַוואָפנטער מיט דעם כלי־זין בין איך אָנגעקומען אין דעם קליינעם משה׳לעס חדר.

דער קליינער משה׳לע האָט געטאָן אַלץ אין דער וועלט כדי מפרנס צו זיין די פאַמיליע. מ׳האָט געכאָוועט עופות, געבאַקן באָבעלעך, געמאַכט וויין, פאַרדינגען דעם חדר פאַר אַ שטיבל אויף שבתים און יום־טובים, געגאָסן חנוכה־דריידלעך, געווען אַ בעל־תפילה, אַ בעל־קורא, אַ בעל־תקיעה, געלייענט די מגילה און בעיקר — אַ מלמד. פון דעם אַלעמען האָט ער קוים אויסגעשלאָגן חיונה.

די רביצן איז אַלע אינדערפרי געשטאַנען ביים הייסן אויוון און געבאַקן באָבעלעך. די טעכטער פלעגן זיך אַרויסלאָזן איבער דער שטאָט מיט דער הייסער סחורה. אַ גאַנצן פרימאָרגן האָט זיך געצויגן די פּראָצעסיע מיט די הייסע באָבעלעך.

אויף די וויטרינעס פונעם חדר זענען געווען אויסגעשטעלט קאַרפּינקעס מיט שקאַרמיצלעך ראָזשינקעס. מ׳האָט געלייטערט וויין אויף שבת און יום־טוב. גרויסע און קליינע טראָפּנס האָבן זיך פאַמעלעכקע פאָרמירט, געשאָקלט, געציטערט און מאָנאָטאָן אַראָפּגעקאַפּעט אין דער קאַרפּינקע אַריין. זיי האָבן אויסגעזען ווי טרערן און זיך געלייגט מיט טרויער אויף מיין געמיט. מען האָט געזאָגט, אַז דאָס זענען טרערן אויף דעם חורבן בית־המקדש. דעריבער איז דער וויין הייליק.

אינעם צווייטן צימער האָט זיך אַרומגעדרייט דער רבי, זיין טלית־קטן האָט כמעט דערגרייכט די פּאָדלאָגע. ער האָט זיך שטענדיק געפּאָרעט: אויסגעשניצט אַ פאָרעם פאַר דריידלעך אָדער פאַרריכט אַ זייגערל. אין אַ ווינקל איז געשטאַנען אַן איינגעהילטער ארון־קודש. האַרט ביי די ווענט זענען געווען בענק, אימפּראָוויזירט פון לאַנגע ברעטער אויף קלעצ־

לעד, צונויפגעשטעלט ווי אַ רעטעניש. קליינטשיקע יינגעלעך, ווי פייגעלעך, זענען געזעסן אויף די בענק, אויף דער פּאָדלאָגע און געווען פאַרטיפט אין פאַרשידענע שפּילערייען.

דער קליינער משה׳לע האָט געהאַט זיין אייגענעם סדר אין לערנען. אַלע מאָל האָט ער צוגערופן אַן אַנדערע יינגעלע, געקנעלט מיט אים און נאָכדעם — אַ צווייטס, אַ דריטס און אַזוי האָט מען זיך ביסלעכווייז אויסגעלערנט עברי.

דער הויף ווו מיר פלעגן עסן אָנבייסן און זיך שפּילן, האָט געגרענצט מיט אַ גאָרטן. פון דערווייטנס האָט געלאָקט דער טייך וואָס האָט שטיל געפליסט ביים ראַנד פון דער שטאָט.

דער הויף האָט דערמאָנט אַ יאַריד: הינער, גענדז און ציגן האָבן זיך געפּלאָנטערט אונטער די פיס. מ׳האָט געכאַפּט

יצחק־אייזיק און לאה —
די עלטערען פון מיכל קויפמאַן

פליגן, אַריינגעלייגט זיי אין גריבעלעך, צוגעדעקט מיט גלאָז און געוואַרט זיי זאָלן לייגן האָניק. אַ יינגעלע האָט אַרומגעזוכט קונים אויף אַ רעדעלע פון אַ זייגערל, אַ גרויסער סוחר האָט געהאַט אַ מעסערל... עס פלעגן קומען דעלעגאַציעס פירן פאַרהאַנדלונגען פאַר געהיימע קונים. אַן אַנדערער האָט זיך געיאַוועט מיט אַ „סוד". פאַר אַ קנעפּל אָדער אַן אַנדער שמאַכטע, האָט ער דעם „סוד" פאַרקויפט. דער קונה איז באַלד אַוועק פאַרהאַנדלען די סחורה פאַר אַ ביליגערן פּרייז. מ׳האָט געהאַנדלט און קאָנקורירט אַזוי לאַנג, ביז אַלע האָבן געוווּסט דעם „סוד". לסוף האָט עפּעס ניט געשטימט. יעדער איינער האָט געהאַט אַן אַנדערע ווערסיע.

אַז מען קען שוין עברי, קומט מען אָן צו הערשל סופר לערנען חומש מיט רשי. דאָ איז שוין געווען אַן אַנדערע וועלט. די טיר האָט געעפנט אַ ליכטיקע און ריינע שטוב. רעכטס איז געווען דער אויוון און דאָס שלאָפצימער, פאַרצויגן מיט אַ פּורהאַנג. אויבן־אָן איז געזעסן הערשל סופר. ער האָט אויסגעזען ווי אַ שיינער יינגער לייב, מיט זיין לאַנגער געשניצטער באָרד.

ער האָט געלערנט סיסטעמאַטיש און געוויסנהאַפט. מ׳האָט איין מינוט ניט פאַרלוירן. ער איז געווען אַ שווייגער. אייניקע האָבן פאַר אים מורא געהאַט. אַלע האָבן געהאַט פאַר אים גרויס דרך־ארץ. ער האָט געהאַט אַ קאַנטשיק, אָבער אים זעלטן באַנוצט, אַ קוק זיינער איז געווען גענוג.

דאָ האָב איך זיך באַקענט מיט מאיר ברוקאַזש און משה האַנדקאַן. איך האָב נאָך ניט געוווּסט אַז עס זענען דאָ אויף דער וועלט שדים און לצים. משה׳ס היים איז געווען פול מיט זיי, האָט ער מיט זיינע מעשיות צעשטערט מיין אויסגעחלומט, שטיל און רויִק קינדער־וועלטעלע.

אַלע אינדערפרי איז ער געקומען אַ פאַרסאַפּעטער: — נעכטן האָט מיין מאַמע אַוועקגעשטעלט דעם בעזעם אין אַ ווינקל, אינדערפרי איז ער געשטאַנען קאַפּויער. די טעפּ זענען געווען איבערגעקערט, די קליידער פאַרקניפּט... ס׳האָט זיך געטאָן חושך ביי זיי אין הויז. נו — און וועגן שוסטער? — ער איז געזעסן און פאַרריכט שיך: פּלוצים, שטעקט אים אַ ציג אַרויס פון דער קופּע שיך אַ לאַנגע צונג. האָט ער אַ פּאַכע געטאָן מיט דעם מעסער, איז דער לץ נעלם געוואָרן. שפּעטער האָט ער געזען אַז די נאָסקעס פון אַלע שיך זענען אָפּגעשניטן...

ווען איך בין געווען אַליין אין דער היים, פלעג איך ציטערן. איך בין געווען זיכער אַז צווישן דער שאַנק און די וואַנט ליגן לצים און טשאַטעווען אויף מיר.

און די מעשיות וועגן וואַסער־מענטשן? משה׳ס זיידע האָט סך־הכל געהאַט אַ הויז אונטערן וואַסער. ער האָט געמאָלן מיט אַלע פּרטים דאָס הויז מיט דעם מעבל. ווען אַ מענטש איז דערטרונקען געוואָרן, האָט ער זיך אַריינגעצויגן אין זיידענ׳ס הויז. איין מאָל אין אַ קאַלטן זומער ווען קיינער האָט זיך ניט געבאָדן, האָט אַ וואַסער־מענטש אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ און אַ געשריי געטאָן: ווו איז ער? דאָס האָט ער אַרומגעזוכט נאָך אַ יידן צום מנין.

זישע, הערשל סופר׳ס זון, האָט געהאַט אַ שם פאַר אַן עלוי. מיט אונדז קליינוואַרג האָט ער זיך ניט אָפּגעגעבן. ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ דערוואַקסענעם. אַלע אינדערפרי פלעגט ער שטיין ביים שפּיגל און מיט געדולד און צערטלעכ־קייט געקרייזלט די פּאות. וואָס האָבן אויסגעזען ווי צוויי ענגלען וויינטרויבן. טאַטע און זון האָבן זעלטן אַרויסגערעדט אַ וואָרט. אָבער דער טאַטע פלעגט אָפּט וואַרפן אַ צערטלעכן בליק אויף זישען. מיט דער צייט האָט דער רבי אָנגעהויבן קוקן אויף אים מיט טרויער און יאוש. יאָרן שפּעטער איז מיר דער ענין קלאָר געוואָרן.

אין קאַליביעלער שטיבל האָב איך אָנגעהויבן לערנען גמרא. אונדזער רבי איז געווען אַ שיינער, עלעגאַנטער יונ־גערמאַן, ראובן קאַרפּ, דעם סטאָליערס זון. יעדן אינדערפרי פלעגט ער אונדז אַרויסגעבן אַ שיעור — אַ בלאַט גמרא. דאָס האָבן מיר אַליין געדאַרפט לערנען. סוף וואָך האָט ער אונדז פאַרהערט.

מיר זענען געווען אַ קליינע גרופּע פון אַרום פינף־זעקס יינגלעך. איך געדענק נאָר צוויי — דוד קאַרפּ, ראובנ׳ס ברודער, און חיים דן מאַקאַטאַוו.

צו יענער צייט האָט זיך מיין טאַטן פאַרוואָלט ניט אַנדערש, נאָר אַז איך זאָל זיך אויסלערנען צוואַנציק בלאַט גמרא אויף אויסנווייניק. ער האָט מיר צוגעזאָגט אַ גאָלדענעם זייגער. איך האָב זיך אונטערגעגאַרטלט און גענומען חזרן בלאַט נאָך בלאַט. ווען איך בין צוגעקומען צום צענטן בלאַט, האָב איך מיט אַמאָל פאַרלוירן דעם פאָדעם און ניט געקענט טראָגן דעם שווערן יאָך פון נאָך צען בלאַט גמרא; פון דעם גאָלדענעם זייגער איז געבליבן אַ גאָלדענער חלום.

אינדערפרי האָבן מיר געלערנט בהתמדה. נאָך דעם אָנבייסן האָבן מיר געלערנט אַ קורצע צייט און מען האָט זיך אַוועקגעזעצט אָפּרוען און כאַפּן אַ שמועס. ווען ס׳איז אונדז געוואָרן לאַנגווייליק, האָט מען זיך גענומען יאָגן אַרום די טישן און פאַר כלי־זין האָבן מיר גענוצט די גאַרטלען. אַ מאָל האָבן מיר געשפּילט אין „צאַפּן וויין פון דער וואַנט". איינער האָט איינגעשמירט אַ היטל אין סאַזשע, אַ צווייטער

„אַקטיאָר" וואָס האָט דערפון ניט געוווּסט, אָדער זיך געמאַכט ניט־וויסנדיק, האָט מיטגעשפּילט. מ׳האָט זיך געטוישט מיט די היטלען און אַזוי לאַנג געמאַכט העוויות און מאַניפּאָרגעס, ביז דער מיטשפּילער האָט אַרומגעווישט זיין פּנים מיט דער סאַזשע־היטל. פאַרשטייט זיך, אַז ער האָט געקריגן אַ שיינע צורה. און ער האָט כלומרשט ניט פאַרשטאַנען פאַרוואָס מיר האַלטן זיך ביי די זייטן...

סוף זומער פלעגן מיר פאַרקייטלען די טיר פונעם שטיבל און אָנגעהויבן אויספּרובירן די שופרות. אַ מאָל פלעגן מיר אַרויסקריגן אַזאַ תקיעה־גדולה אַז מען האָט געמיינט אַז משיח איז געקומען. יידן האָבן געקלאַפּט אין טיר און פענצטער: „לאָבוסעס, שקצים, גויים!". ווען זיי זענען אַוועק, האָבן מיר זיך ווידער גענומען צו דער אַרבעט.

ווען כ׳בין אָנגעקומען לערנען אין בית־מדרש, האָב איך זיך דערפילט ווי אַ פרייער פויגל. יעדער איינער האָט געלערנט וואָס און ווען ער האָט געוואָלט. אַ מאָל פלעגט אַריין קומען שמעון ענגעל. ער האָט געהאַט אַ שם פאַר אַ לעגענדאַרישן עלוי. וועגן אים האָט מען דערציילט די אָפּטדערציילטע גוזמא: אַז מען האָט אַריינגעשטעקט אַ נאָדל אין אַ גמרא, האָט ער אָנגערופן דעם דף און דאָס אות וואָס דער שפּיץ פון דער נאָדל האָט דערגרייכט. יעדער איינער האָט געציטערט טאָמער קומט ער צו אים פאַרהערן.

דאָ האָבן מיר געהאַט אַ סך פרייע צייט. האָט מען געשפּילט ציגן־וואָלף אָדער שאָך — אויף ברעטלעך אויסגעקריצט אויף די טישן. קיין שאָך קאָמפּלעט האָבן מיר ניט געהאַט, האָט מען אויף שטיקלעך פּאַפּיר אָנגעשריבן: מלך, מלכה, חיל, רוכב און מ׳האָט געשפּילט. עלטערע יידן פלעגן כאַפּן אַ קוק און נאָכדעם אַ זאָג טאָן: „פּפו זאָל דאָס ווערן". פון דער „פּפו" זענען די פיגורן" זיך צעפלויגן און אויס שפּיל.

לאָזער שוחט׳ס זון איז געווען אַ פאַרלוירענער טאַלאַנט וואָס האָט געקענט ווערן אַ גרויסער מאַטעמאַטיקער. מיר האָבן זעלטן גערעדט וועגן סאָציאַלע אָדער פּאָליטישע ענינים. ער פלעגט אויסשטעלן אַ לוח אויף הונדערטער יאָרן און אויסגערעכנט ליקוי־חמות וואָס וועלן פאָרקומען איבער דער צייט. ער איז געווען באַהאַוונט אין געאָגראַפיע, אַסטראָנאָמיע, בוכהאַלטעריע און אַלגעברא. ער האָט פאַרמאָגט אַן אמת־פיינעם יידישן חוש פאַר הומאָר. איין מאָל האָט ער אָנגעהויבן חוזק׳ן פון די „שראַבער וואָס גראַמעווען". אַ וואַזשנע קונץ. רעדן אַזוי ווי מיר, שטייט זיי ניט אָן. אַלץ צעלייגן זיי אויף טעלערלעך. ווי געפעלט דיר אַזאַ לשון:

„אַ קי איז אַראָף אָפּן דאַך,
האָט זעך באַלד דערהערט אַ קראַך.
אָדער אַזאַ באַשראַבעכץ:
„אָפּן גרינעם פעלד מיט גראָיז,
איז געלעגן אַ ייד מיט אַ לאַנגער נאָיז".

ער איז זיכער געווען איינער פון די אינטערעסאַנטסטע מענטשן וואָס איך האָב באַגעגנט אין יענע יאָרן. ער האָט אויף מיר איבערגעלאָזט אַן אומגעהויערן און אומפאַרגעסלעכן איינדרוק.

וואָס איז געווען זיין גורל?

יידישע קינדער שפּילן זיך

אַ באַלעבאַטיש קינד דאַרף ניט פּטרן צייט אויף שפּילע־
ריי‏ען. דער עיקר איז מען געווען קעגן גליטשן זיך אויף ליזשוועס אָדער באָדן זיך. דאָס איז אַן ענין פאַר שקצים.

פונדעסטוועגן האָבן מיר זיך אַן עצה געגעבן. זומער האָבן מיר געריסן אין די פעלדער טשאַטשקעס, געוואָרפן שטיינדלעך אין טייך וואָס האָבן זיך געדאַרפט גליטשן אויפן פלאַך פון וואַסער, דאָס האָט געהייסן „מאַכן קאַטשקעלעך". מ׳איז אַריבער די לאַווע לעבן דער מיל און זיך אַרויסגעלאָזט זוכן בערן. מיר האָבן געזוכט קיילעכיקע, ברוינע קייקלעך, ווי פאַרפוילטע שוואָמען. אַז מען האָט עס אַ קוועטש געטאָן, איז אַרויס אַ טוכלער שטויב. די געניטע יעגער צווישן אונדז האָבן געזאָגט אַז דאָס זענען „נפיחימלעך" פון די בערן. און אַבי מיר זענען אויפ׳ן שליאַך, וועלן מיר שוין געפינען אַ פּאָר בערן. נו, נפיחימלעך האָבן מיר גראָד געפינען אַ סך, אָבער אַ בער קיינמאָל ניט. יאָ, איינמאָל האָבן מיר גראָד יאָ אָנגעטראָפן אַ בער — איז ער געווען אַ ייד.

בין־הזמנים האָבן מיר זיך געבאָדן, געמאַכט נורקעס, געלייגט קלאַפּטער און זיך געלערנט „טריט־וואַסער". ביים בית־מדרש האָבן מיר געשפּילט באַהעלטעניש, אַרומגעיאָגט ציגן איבער די שפּיציקע שטיינער, וואָס זענען געלעגן אין שול־הויף. מ׳האָט געשפּילט קנעפּלעך — מיט בליאַשקעס און קלינגערס און היסב־בעט. פּורים האָבן קליינע גרופּעס פאַרסאַזשעט די פּנימער אָדער אָנגעטאָן „מאַזשגאַרן". מ׳איז געגאַנגען פון הויז צו הויז, אָפּגעזאָגט „האַנט איז פּורים, מאָרגן איז אָס, גיץ מע אַ גראָשן און וואַרפּץ מעך אַראָס" און אַוועק ווייטער. אַנדערע „טרופּעס" האָבן געשפּילט „מכירת יוסף". אָבער דאָס האָב איך ניט געזען.

חנוכה האָט מען געשפּילט דריידל. פּסח האָט מען אַריינגעלייגט ניס אין גריבלעך אין געשפּילט „הימל און ערד".

אָבער די קרויץ־שפּיל איז פאָרגעקומען ל״ג־בעומר.

אַ פּאָר וואָכן פאַר ל״ג בעומר האָט קליינוואַרג זיך אָנגעהויבן צוגרייטן. מ׳האָט זיך אָפּגעשמועסט אַז ל״ג־בעומר אינדערפרי טרעפן מיר זיך לעבן שיע־אסתר־הערשעלעס געוועלב. יעדער האָט געדאַרפט מיטברענגען עסן און אַ פיילנבויגן. דאַן וועלן מיר אַלע מאַרשירן אין וואַלד אַריין און האָבן אַ סעודה.

אַזוי האָבן מיר טאַקע געטאָן. ווען מיר האָבן זיך שוין געהאַט פאַרזאַמלט, איז אַרויסגעקומען שיע מיט זיין ברודער. ביידע זענען געווען אָנגעטאָן ווי סטראַזשניקעס — אַ היטל מיט אַ קאָקאַרדע, אַ מאַרינאַרקע מיט אַ פּאַסיק און אַ שווערד אין אַ שייד אָנגעהאָנגען ביי דער זייט. אַלץ איז געווען פּינקטלעך אימיטירט פון טאָוול און פּאַפּיר אָפּגעמאַליעוועט מיט זילבערנער, גאָלדענער און שוואַרצער פאַרב. שיע האָט אַרויסגעצויגן די שווערד פון דער שייד, פאַרוואָרפן זי אויפ׳ן אַקסל און אויסגערופן: „שאַגאַם מאַרש!". ער איז אָפּגעגאַנגען אַ פּאָר טריט — און באַלד איז געוואָרן אויס „שאַגאַם" און אויס „מאַרש". ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז ס׳איז געקומען אַ קליינע צאָל קינדער. אַ סך פון זיי האָבן ניט מיטגעבראַכט קיין עסן אָדער פיילנבויגנס. מ׳האָט ניט געוווּסט דעם וועג צום וואַלד. אייניקע האָבן געטראַכט אַז מען וועט אונדז באַפאַלן אויפן וועג. איז גאָר ניט געוואָרן פון גיין אין וואַלד אַריין און פון דער סעודה.

די ל״ג בעומר־מאַנעוורעס זענען מער ניט פאָרגעקומען. אַ סטראַזשניק איז געקומען צו אסתר־הערשעלעס און געמאָלדן אַז ס׳איז אָנגעקומען אַ וואָרנונג פון פּעטערבורג: די ל״ג־בעומר שפּילער קענען מיט דער צייט אָנהייבן טראָגן אמתע מונדירן; נאָך דעם וועלן זיי מאַכן אַ רעוואָלוציע און אַרונטער־

וואַרפן דעם צאַר. ער האָט, זעט אויס, געוואָלט אַ פּאָר גראָשן כּאַבאַר.

נאָך דעם ל״ג־בעומר מאַרש האָבן מיר געשפּילט „מלחמה״. צוויי שורות ייִנגלעך האָבן זיך אויסגעשטעלט אויף ביידע זייטן פון דער ברוקירטער גאַס. מען האָט זיך אָנגענומען ביי די הענט און געמאַכט אַ קייט. איינער פון דער גרופּע איז געווען קיסר. איין קיסר האָט אַרויסגעשיקט אַ סאָלדאַט, ער האָט געדאַרפט אַריינלויפן און איבעררייסן די קייט. אויב ס׳איז אים געלונגען, האָט ער אַ טייל פון דער קייט גענומען אין „פּלען״ און אָנגעשלאָסן זיי אין זיין אַרמיי. אויב ניט, איז ער געבליבן אין „פּלען״.

ויהי־היום — בין איך געווען קיסר, איך האָב אַרויסגע־שיקט אַ סאָלדאַט גרויס ווי אַ שרעטעלע, איז ער נעבעך געלאָפן מיט זיין גאַנצער גבורה, זיך אָנגעשלאָגן אין דער קייט און איז באַלד אָפּגעשפּרונגען ווי אַ אַרבעסל פון אַ שטיינערנער וואַנט. איך האָב געהאַלטן אין פאַרלירן איין סאָלדאַט נאָכ׳ן אַנדערן, ביז איך האָב פאַרלוירן מיין גאַנצע אַרמיי.

ביטער ווי גאַל! כ בין געבליבן — אַ נאַקעטער מלך און מיין טראָן האָט זיך געוואַקלט. כ׳האָב זיך אַרויסגעלאָזט מיט גרויס אימפּעט און געלאָפן ראַטעווען מיין קעניגרייך, כ׳האָב אַריינגעקראַכט אין דער קייט מיט דעם אמתן זבענק. די קייט האָב איך ניט איבערגעריסן, אָבער אַלע זענען אומגע־פאַלן ווי אונטערגעשניטענע זאַנגען. ס׳איז געוואָרן אַ גראַטשקע. איניקע ייִנגלעך האָבן זיך אַרויפגעלייגט אויף מיר און מיך גענומען אין „פּלען״. איך האָב געטענהט אַז איך האָב אויפגעטאָן מער ווי איבעררייסן די קייט. בקיצור, ס׳האָט גאָר ניט געהאָלפן. מיין קעניגרייך איז פאַרשוווּנדן.

אַ מאָל פאַלט ל״ג־בעומר אויס אין תשעה־באב...

די גייסטיקע אַטמאָספערע אין מיין היים

אויף מיין טאַטן האָט מען געזאָגט אַז „ער איז אויסגעווען אַ וועלט״. דאָס האָט געמיינט אַז ער איז אַרומגעפאָרן ווייט און ברייט איבער רוסלאַנד. ער איז באמת געווען אַ „קראַסאַ־וויעץ״ — הויך, שלאַנק און אימפּאָזאַנט. געדינט אין דער אַרמיי און זיך דערדינט צו אַ הויכן ראַנג. גערעדט רוסיש ווי אַ וואַסער.

ער האָט געהאַט שווונג, פאַנטאַזיע און אונטערנעמע־רישקייט. ער האָט געהאַט דעם שטעל פון אַ גרויס־שטאָטישן סוחר. ווינטער איז ער געפאָרן אין טיף רוסלאַנד: קרים, ראָסטאָוו. די רייזע האָט געדויערט אַ פּאָר חדשים. ער האָט דאָרט איינגעקויפט אַ פּאָר טויזנט פעל און זיי פאַרקויפט צו די פאַליאַקן פון גאַרוואָלין און פון די אַרומיקע דערפער. זומער איז ער אַוועק אָפּקויפן שטרעקעס וואַלד מיט דעמבענע ביימער. די דעמבענע קאָרע האָט מען גענוצט אויף אויסצו־אַרבעטן אָדער „אויסדעמבעווען״ די פעל. פון זיי האָט מען געמאַכט פּעלצן. דאָס איז געווען אַן אינדוסטריע וואָס מיין טאַטע האָט אַנטוויקלט אין גאַרוואָלין. אויף אויסצואַרבעטן די פעל האָט מען געדאַרפט אַ פאַבריק — האָט ער דאָס אָרגאַניזירט. בקיצור — ער האָט באמת געהאַט אַ שלל מיט ענערגיע.

אַהיימקומענדיק פון די ווייטע נסיעות, האָט ער אַלעמען געבראַכט מתנות. ס׳איז געוואָרן ליכטיק און יום־טובדיק ווען די טיר האָט זיך געעפנט און ס׳האָט זיך באַוויזן מיין עלעגאַנטער טאַטע. ס׳האָט געשפּרודלט פון אים מיט גוטמו־טיקייט און פרייד.

מיין טאַטע האָט געהאַט אַ אייגנאַרטיקן חוש פאַר הומאָר. ווי אַ געשליַפטער אַקטיאָר פלעגט ער דערציילן מעשיות, וואָס האָבן פאַרכאַפּט דעם אָטעם — מ׳איז געזעסן מיט פאַרמאַכטע אויגן און אָנגעשפּיצטע אויערן.

אויב איך שרייב באריכות וועגן מיין מאַמען, מיינט עס ניט מיין טאַטע האָט געשפּילט אַ קלענערע ראָלע אין מיין לעבן און אין דער היים. ס׳איז דערפאַר וואָס דער טאַטע איז מערסטנס געווען אונטערוועגנס און מיט דער מאַמען האָב איך פאַרבראַכט יעדן טאָג פון מיין יוגנט. דערפאַר האָט זי זיך שטאַרקער איינגעקריצט אין מיין זכרון. איבעריקנס, אַ סך פון מיין מאַמעס מעשׂים־טובים זענען געטאָן געוואָרן מיט זיין צושטימונג און אומדירעקטן אָנטייל. אַחוץ דעם איז מיין מאַמע דירעקט פאַרבונדן מיטן לעצטן ייִדישן חורבן.

ווי איך געדענק, האָט זיך אין אַלע ווינקלען פון מיין היים אָפּגעשפּיגלט דער עיקר מיין מאַמעס מאַגנעטישע פּערזענלעכקייט.

„אני חבצלת השרון שושנת העמקים״.

„איך בין די רויז פון שרון, אַ ליליע פון די טאָלן״.

דעם פּסוק פון שיר השירים האָט מיין מאַמע אָפּט דערמאָנט. און ווי פאַר אַזאַ געדענק איך זי: „אַ ליליע פון די טאָלן״. צאַרט און דופטיק ווי אַ בלום; שלאַנק, עלעגאַנט און מאַיעסטעטיש ווי אַ פּרינצעסן.

יונגערהייט איז זי געבליבן אַ קיילעכיקע יתומה. איר עלצטער ברודער, אַ למדן און בקי אין וועלטלעכן וויסן, האָט זי דערצויגן און מיט איר געלערנט. זי האָט געקענט ציטירן גאַנצע שטעלן תנ״ך אויסנווייניק. ווען איך פלעג שבת בייטאָג לייענען פאַר מיין טאַטן די הפטורה, האָט זי אַ זאָג געטאָן: „גיט מיר אַ ביסל וואַסער צו וואַשן די הענט״, און האָט אָנגערופן די „סוואַרבערע״, ווו די הפטורה געפינט זיך. נאָך דעם האָט זי אויסגעזינגען טיילן פון דעם ספר וואָס זי האָט אָנגערופן.

אין אירע שמועסן האָט זי איינגעוועבט ציטאַטן פון תנ״ך און תלמוד, משלים, שפּריכווערטער און עפּיגראַמען.

איר שפּראַך איז געווען שטאַרק קולטיווירט און ראַפינירט; זי האָט קיינמאָל ניט געבראַכט אויף אירע ליפּן אַ קללה, אַ גראָב, צווייַדייטיק אָדער וווּלגאַר וואָרט. אַלץ וואָס זי האָט געזאָגט איז געווען איידל און לויטער ווי קוואַלוואַסער, דאָס געזאַנג פון אַ פידל.

אויפן העכסטן שטאַפּל איז ביי איר געשטאַנען לערנען תורה און נאָכדעם ערשט וועלטלעכע לימודים. זי האָט געהאַט אַן אָריגינעל און ווירקעוודיקע מעטאָדע אונדז צו אינספּירירן צום לערנען. זי פלעגט אָפּט זאָגן דעם טאַטן, כלומרשט בסוד, אָבער הויך גענוג איך זאָל הערן: „ער האָט אַ טייערן קאָפּ, ער קען אַלץ אין דער וועלט זיך אויסלערנען, ער דאַרף נאָר וועלן״. מיט דער צייט, האָב איך אַליין טאַקע אָנגעהויבן גלויבן אין דעם. אין אָנהויב האָב איך זיך אַ ביסל איבערגענומען, אָבער ביסלעכווייז האָב איך דערפילט אַז מען לייגט גרויסע האָפע־נונגען אויף מיר. דאָס דאָזיקע געפיל האָט אָנגעצונדן מיין געמיט מיט פונקען: איך קען ניט און טאָר ניט אַנטוישן מיינע עלטערן. די פונקען האָבן זיך צעפלאַקערט — און איך האָב באמת דערפילט אַ שטאַרקן באַגער צו לערנען און לערנען.

איצט, נאָך אַזוי פיל יאָרן, ווייס איך אַז איך עקזיסטיר אין דיין זכות. דאָס פּינטעלע ייד און מענטש אין מיר — דאָס ביסטו, מאַמע. האָסט מיך פאַרכישופט און אָנגעשטעקט מיט אַ דורשט צום לערנען און זוכן... נאָך איצט, פליסט דער דורשט אין אַלע מיינע אברים, ברענט מיין צונג און ליפּן. אין מיר, אַרום־מיר שוועבט שטענדיק דיין גייסט און באַגלייט אַלע מיינע טריט אויף גאָט'ס ערד.

איך בין געווען צו יונג צו באַנעמען די שיינקייט און קדושה וואָס האָט געשטראַלט פון דיר. איצט באַנעם איך דיך קלאָרער, בין נענטער צו דיר, בין אַ טייל פון דיר.

טאַטע־מאַמע האָבן געוואָלט אַז די קינדער זאָלן קריגן אויך וועלטלעכע בילדונג. האָט מען אָנגעשטעלט אַ לערער וואָס האָט אונדז געגעבן פּריוואַטע לעקציעס. מיר האָבן געלערנט קאַליגראַפיע, אַריפמעטיק, אבאַקוס אָדער „ראַש־טשאָט". פון שפּראַכן — פּויליש, רוסיש, דייטש און פראַנצויזיש. מיר האָבן געדאַרפט איבערשרייבן דעם אַלפאַבעט פון יעדער שפּראַך. מיט דעם „מעטאָד" האָבן מיר, הייסט עס, געזאָלט באַהערשן די שפּראַכן. מאָלט אייך אַז קיין גרויסע שפּראַכן־קענער זענען מיר פון אַזאַ לערנען ניט געוואָרן.

מיר האָבן אויך גענוצט, דוכט זיך, בלאָשטיינ'ס בריוונשטעלער. דער יידיש פונעם בריוונשטעלער איז געווען אַזאַ, וואָס אָדער שמר'ס העלדן אָדער כינעזער רעדן אַזוי. למשל: „צו מיין טויערע ברויטיגאַם". עד־היום ווייס איך ניט צו „ברויטיגאַם" איז אַ שטרויס־פויגל אָדער אַ לונג־און לעבער. דאָס האָט געזאָלט זיין השכלה־יידיש פון אַ גרויס שטאָטישן אינטעליגענט.

ביים סוף קורס האָבן מיר גענוצט קליינע העפטן — אַ קורס אין בוכהאַלטעריע פון איינעם אַ מאַרגאַלעס.

אַמבעסטן האָט זיך אין די לעקציעס אויסגעצייכנט מיין שוועסטער פעסע — און איך האָב זיך ווי עס איז נאָכגעשלעפּט.

מיין מאַמע פלעגט אָפט אין אירע געשפּרעכן דערמאָנען דעם רמב"ם, מורה נבוכים, שפּינאָזאַ, שבתי־צבי, גרעץ, משה מאָנטעפיאָרע, ווילנער גאון, ד"ר הערצל, שמר, שלום עליכם. צייטנווייז איז אַריינגעקומען די „הצפירה" און, כמעט אַלע טאָג, דער „מאָמענט".

כ'האָב געהערט אַז מיין מאַמע איז אַזוי „אינטעליגענט" אַז זי פירט אַפילו אַ טאָג־בוך.

אַ מאָל פלעגט אין הויז ווערן אַ טרעוואָגע. מען האָט שנעל גענומען צוראַמען און אויסגלעטן. דורכן פענצטער האָט מען געזען ביים צוויטן עק חזיר־מאַרק, ווי יצחק פעלדשער, אָנגעלענט אויף זיין באַרימט שטעקעלע, שפּאַצירט פּאַוואָליע, ווי ער וואָלט אַליין געווען אַ חולה... דאָס איז ער פון צייט צו צייט געקומען טרינקען אַ גלעזל טיי און שטיל און געמיטלעך געשמועסט מיט מיין מאַמען. ער האָט שטאַרק געהאַלטן פון איר און געזאָגט אַז „זי איז שיין, קלוג, אינטעליגענט אָבער ניט געזונט. — פונדעסטוועגן דאַרפט איר נאָך ניט אָפּשרייבן אייערע „פּאַלוואַרקעס", פלעגט ער פאַרענדיקן מיט אַ ווונק...

פילאַנטראָפּיע און צדקה

ביי מיינע עלטערן איז פילאַנטראָפּיע געשטאַנען אויף דער זעלבער הייך וואָס לערנען תורה. מיטן געפיל פון אַחריות פאַר נויטבאַדערפטיקע, מיטן באַוווסטזיין אַז „כל ישראל ערבים זה לזה", האָבן זיי געלעבט יעדן טאָג, יעדע שעה פון זייער לעבן.

מען האָט שטענדיק גערעדט וועגן הכנסת־אורחים, ביקור־חולים, לינת־הצדק, גמילת־חסדים, הכנסת־כלה און סתם צדקה.

אַלע מאָנטיק אינדערפרי האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אַ טשאַטע אָרעמע־לייט ווי פייגל. איידער זיי האָבן זיך אַרויסגעלאָזט איבער די הייזער, האָבן זיי זיך געמאָלדן צו ישראל־יצחק שמש, ביי וועלכן זיי האָבן אויסגעטוישט גראַשנס אויף האַלבע גראַשנס, אָדער פּרוטות — דאָס זענען געווען קליינטשיקע שטיקלעך טאָוול מיט אַ גרינער חתימה פון קהילת גאַרוואָלין, אויף צו געבן רעשט פון אַ גראַשן דאָרט, ווו מ'איז ניט געווען ביכולת צו געבן אַ נדבה אַ גאַנצן גראַשן.

דער משמש האָט אויך אויסגעשריבן קוויטלעך און געשיקט די אָרעמע־לייט צו די שטיצער פון הכנסת־אורחים, וואָס נעמען אַן אורח אויף שבת.

מיר פלעגן האָבן אַן אורח כמעט יעדן שבת. אויף אַ שבת אָן אַן אורח, האָט די מאַמע געזאָגט: „מען האָט מיר פאַרשטערט דעם שבת".

מיכל קאַפּנהויז (קויפמאַן) אין יאָר 1921

ווען דער אורח האָט זיך געמאָלדן מיטן קוויטל, האָט אים מיין מאַמע געדאַנקט און געבעטן זיצן. שטילערהייט האָט זי איינגעפּאַקט העמדער מיט גאַטקעס און דאָס אים מיטגעגעבן. פריייטיק, איידער מיין טאַטע איז אַוועק אין מרחץ, האָט ער גענומען זוכן אונטערוועש און אָפט ניט געפונען. האָט ער אויסגערופן: „לאה'צע, לאה'צע, קום נאָר אַ הער. הישמע כזאת אַז איך זאָל ניט קענען געפינען קיין לייטיש העמד אויף שבת!". די מאַמע האָט כלומרשט געהאָלפן זוכן. „זע נאָר, איך ווייס טאַקע נישט, ווו איז עס אַהינגעקומען?".

ביידע האָבן געוווּסט אַז דאָס איז אַן אָנשטעל, אַ שפּיל אַזאַ. ביידע האָבן שטילערהייט, אָן ווערטער און מיט אינערלעכער פרייד זיך געטיילט מיט אַ קליינעם חלק עולם־הבא.

די מאַמע האָט זיך געפּאָרעט אַרום דעם אורח ווי אַרום אַ קינד. „עסט, עסט געזונטערהייט. זאָל אייך וווּיל באַקומען". זי האָט צעשניטן די חלה אויף רעפטלעך. שטילערהייט האָט זי אַ זאָג געטאָן: „אַ מאָל שעמט זיך דער אורח אַליין נעמען און שניידן". ווען מען האָט סערווירט די מאכלים, האָט מען, דוכט זיך מיר, סערווירט צום ערשטן דעם אורח.

אין מיטן־וואָך האָט די מאַמע אָפט, אומבאַמערקט, זיך אַרויסגעשלייכט פון הויז. דאָס איז געווען אַ געהיימע מיסיע: זאַמלען געלט פאַר וועמען, אָוועקטראָגן אַ ביסל געקעכץ, ווו מ'האָט זיך געשעמט אויסשטרעקן די האַנט נאָך אַ נדבה. זי האָט מבקר־חולה געווען, באַזוכט אַ קימפּעטאָרין. אַ היים געקומען איז זי אַזוי שטיל, ווי זי איז אַוועק. זי האָט קיינמאָל ניט געזאָגט וואָס זי האָט געטאָן. מען טאָר ניט אויסזאָגן וועמען

מ׳העלפט אַרויס. מ׳דאַרף קיינעם ניט מבייש זיין. צדקה דאַרף זיין — מתן בסתר.

אונדזער היים איז געווען אַ זויבערע, איינפאַך און באַשיידן. אָבער פון די ווייס־געקאַלכטע ווענט האָט אַרויס־געשטראַלט די פאַרבנרייכע שיינקייט פון אָרטאָדאָקסישן שטייגער־לעבן; ס׳איז געווען אַן אמת ריין־רעליגיעז לעבן מיט אַ קליינעם וועלטלעכן אונטערשלאַק.

שבת און יום־טוב

דאָס דערוואַרטן און דאָס גרייטן זיך אויפצונעמען דעם שבת אָדער יום־טוב, איז געווען כמעט אַזאַ פרייד ווי דער יום־טוב אַליין.

פרייטיק, אַרום ליכט צינדן, קומט צו שוועבן די זיידענע מלכה־שבת. מיט צאַרטע פינגער גלעט זי אויס די קנייטשן פון דער נשמה. זי פאַנגט אונדז אין איר גילדענער נעץ פון רו, פרייד און עקסטאַז. ווי פון אַ געהיימען, קילן קוואַל, פליצט אַרויס דער יידישער בטחון, וואָס גיט כוח צו טראָגן דעם שווערן יאָך פון די וואָכעדיקע טעג.

מיר געדענקען דעם עקסטאַז פון סוכות, שמחת־תורה און דעם פאַרכטיקן ציטער פון די ימים־נוראים.

פסח, ווי קען מען דיך פאַרגעסן, פסח? די פסחדיקע כלים; דאָס שייערן, וואַשן און רייניקן דאָס הויז; בדיקת־חמץ; די פרישע, שמעקעדיקע מצה; דער סדר, די פיר קשיות; דער אַפיקומן; אליהו הנביא און זיין געשליפענער כוס ויין; דאָס ווייסינקע ציגעלע פון חד־גדיא, וואָס איז מיר געקומען צו חלום ווען איך בין איינגעשלאָפן ביים סדר.

סוכות — די פרייד פון העלפן בויען די סוכה. אין סוכה, ביי דער סעודה, מאַך איך צו די אויגן און באַלד וואַנדער איך אין מדבר מיט משה רבינו און די יידן, אָדער איך רו אין אַ געצעלט ערגעץ אין אַ ווינגאָרטן אין ארץ־ישראל.

שמחת־תורה — מיין גילדן־פּאַפּירענע פאָן מיט דעם עפּל און ליכטל, וואָס ברענט נאָך איצט... די הקפות — כוואַליעס אויף כוואַליעס פרייד. צומאָרגנס נאָכן דאַווענען האָט זיך אַ טשאַטע יידן אַרויסגעלאָזט איבער די הייזער, מאַכן אַ לחיים, כאַפּן אַ שטיקל הייסע קישקע און אַוועק אין אַן אַנדער הויז. צו אונדז איז אַריין אַ גאַנצע כאַליאַסטרע. איינער האָט אָנגעטאָן אַ קרענצל ציבעלעס און אַרויף טאַנצן אויפן טיש. דער טיש האָט זיך אַ וואַקל געטאָן, זיך איבער־געקערט — און דער טענצער איז שוין געלעגן אויף דער פּאָדלאָגע.

אין אין הויז האָט מען די בגילופנדיקע יידן ניט אַריינ־געלאָזט. איז איינער פון זיי אַרויף אויפ׳ן דאַך און אַראָפּגעלאָזט זיך אין הויז אַריין דורך דעם קוימען. ווי אַזוי ער איז אַרויס אַ לעבעדיקער, ווייס איך ניט. אויסגעזען האָט ער ווי אַ שוואַרצער רוח.

מיין טאַטע און איך האָבן עולה־רגל געווען צום זשע־לעכאָווער רבין אויף יום־כיפור. „פאַרן צום רבין איז ניט קיין קונץ, גיין צופוס איז אָנגעלייגט אי ביים רבין, אי ביים רבונו־של־עולם״, — האָט מיין טאַטע אַ זאָג געטאָן, בעת מיר זענען אַרויס פון דער היים.

מיר זענען געגאַנגען דורך אַ וואַלד. דאָס איז געווען אַ קירצערער וועג. אַרום מיטאָג צייט האָבן מיר זיך אַוועקגעזעצט אויף אַ „פּיען״, אויסגעפּאַקט פון אַ רויטער פאַטשיילע די צידה לדרך און געכאַפּט אַ ביס. די קעלט איז געקראָכן אין די ביינער. כ׳האָב אַ טראַכט געטאָן אַז די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן ספּעציעל פאַר אונדז יידן. די גאַנצע נאַטור אַרום ווייסט אַז היינט איז ערב יום־כיפור, דערפאַר זעט אַלץ אויס אַזוי אומעטיק און סמוטנע. די ביימער האָבן רעזיגנירטע געשאָקלט מיט האַלב־נאַקעטע קעפּ. פּאַרטריקענטע בלעטער האָבן זיך געטראָגן אין לופטן ווי שמות. אויף זיי איז אָנגעש־ריבן דער גורל פון יעדן מענטשן. ווינטן האָבן אויסגעשפּילט ימים־נוראים־ניגונים. פייגל זענען געשפּרונגען אויף די צווייגן, אָנגעשלאָסן זיך אינם כאָר און טרויעריק מיטגעזינגען.

קיין זשעלעכאָוו זענען מיר אָנגעקומען שפּעטלעך. דעם רבינס הויז האָט אויסגעזען ווי אַ פּאַרצייטישער גוט. אַ הויכער פּאַרקאַן האָט אַרומגעצוימט אַ וועלדל. אינמיטן איז ווי אַ שלאָס געשטאַנען דאָס הילצערנע, גאָרנדיקע הויז.

דער רבי האָט אונדז אָפּגעגעבן שלום. אין אַ זייטיקן צימער האָבן מיר גיך אָפּגעכאַפּט אַ ביס און אַריין אין שול.

די שול איז געווען געפּאַקט. אויף די טישן זענען אין קעסטלעך מיט זאַמד געווען אַריינגעשטעקט גרויסע וואַקסענע ליכט, ווי פאַרגליווערטער האָניק. פון דער שטאַרקער היין האָט מיר פאַרפעלט אָטעם. בין איך אַרויס אין הויף. ס׳איז שוין געווען טונקל און עס האָט מיך אַרומגעכאַפּט אַן אימה.

מיכל קויפמאַן און זיין פרוי שרה
(צוגעשיקט ספּעציעל פאַרן יזכור־בוך)

דאָס וועלדל האָט אויסגעזען ווי אַ בית־עולם פול מיט מתים. אונטער די ביימער זענען געשטאַנען יידן אין ווייסע קיטלען און זיך שטיל געשאָקלט. אַ דערשראָקענער בין איך צוריק אַריין אין שול.

מען האָט זיך געגרייט צו כל־נדרי. דער צעעפנטער ארון־קודש איז געווען פול מיט ספרי־תורות אין געהאַפּטענע מענטעלעך און גרויסע זילבערנע כתר׳ס. דער רבי איז צוגע־פאַלן צום ארון־קודש און לאַנג שטילערהייט מתפלל געווען. מיט אַ מאָל האָט זיך פון דאָרט דערטראָגן אַ שטילער געוויין ווי פון ערגעץ ווייט, ווייט... ביסלעכווייז איז דאָס געוויין איבערגעגאַנגען אין אַ יללה, ווי גאַנצע דורות וואָלטן פון דאָרט אַרויסגעוויינט. כ׳האָב אָנגעהויבן פילן אַז אַן אומגליק

וועט געשען — אַלע וועלן שטאַרבן און די וועלט וועט אונטערגיין.

דער רבי האָט בהדרגה אויפגעהערט וויינען. אַ פּאָר מינוט איז געווען שטיל, נאָכדעם האָט זיך געהערט אַ דין געזאַנג ווי פון אַ הייל־טיפעניש:

„כל נדרי"...

אַ ציטער אין האַרצן; טרערן אין די אויגן.

פון דער גרויסער היץ האָבן אַ סך האַלב־אויסגעברענטע ליכט פאַרבויגן די קעפּ און פאַרלאָשן געוואָרן. איך ווייס ניט פאַרוואָס, אָבער דאָס האָט מיך באַאומרויקט. צומאָרגנס האָב איך דאָס דערמאָנט מיין טאַטן. ער האָט אַ זיפץ געטאָן: „דער שמש מישט אויס די ליכט אַזוי, אַז קיינער וועט ניט דערקע־נען וועמענס ליכט ס'איז פאַרלאָשן געוואָרן"...

דער תענית איז אַריבער. נאָך דעם מחדש זיין די לבנה, האָט מען סערווירט משקה, לעקעך און הערינג, איינגעטונקען אין שוואַרצן פעפער. ווען איך האָב פאַרזוכט אַ שטיקל הערינג, האָב איך געמיינט אַז מיין עלטער־באָבע האָט מיר געגעבן צו שמעקן האַרצשטאַרק.

נאָך דער סעודה איז מען צוריק אַריין אין שול. מען האָט אַרום רבין געמאַכט אַ קאַראַהאָד און געטאַנצט ביז די שטערן זענען פאַרשוווּנדן.

אין מיטן דער נאַכט האָב איך זיך אויפגעכאַפּט. ס'איז מיר אַריין אין קאָפּ אַז איינס פון די אויסגעגאַנגענע ליכט איז מיין טאַטנס. איז אָדער דער טאַטע, אָדער די מאַמע וועט אַוועק פון דער וועלט. ביסלעכוויז בין איך געוואָרן זיכער אַז דאָס וועט זיין די מאַמע. אַ שוויס האָט מיך באַשלאָגן. כ'בין שוין מער ניט געשלאָפן.

אינדערפרי האָט דער טאַטע מיר געזאָגט אַז מיר בלייבן נאָך אַ טאָג אין זשעלעכאָוו. האָב איך אַרויסגעלאָזט אַ יללה אַז ער האָט זיך דערשראָקן. איך בין געווען זיכער אַז מיין מאַמע איז שוין ניט צווישן די לעבעדיקע. דער טאַטע האָט ניט געקענט פאַרשטיין פאַרוואָס איך וויין אַזוי, אָבער איך האָב זיך אַזוי צעהעשעט און פאַרקייכט, אַז ער האָט מיך אַרויפגע־זעצט אויף אַ פור מיט יידן. ער אַליין איז פאַרבליבן אין זשעלעכאָוו.

דער וועג אַ היים האָט זיך געצויגן ווי פעך. כ'האָב געמיינט אַז כ'גיי אויס. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין גאַרוואָלין, האָב איך ניט געהאַט קיין כוח צו לויפן אַ היים. איך האָב אָנגענומען די קליאַמקע און מורא געהאַט צו עפענען די טיר. ווען כ'בין אַריין אין שטוב און דערזען די מאַמען, זענען מיר די אויגן געוואָרן פול. כ'בין צוגעלאָפן צו איר און צוגעטוליעט מיין קאָפּ צו אירע קני. זי האָט אַרומגענומען מיין פּנים מיט אירע יידן־וואַרעמע הענט. אַ מלאך האָט אַראָפּגע־נידערט, מיך איינגעהילט אין זיינע צעשפּרייטע פליגל און פאַרוויגט.

קולטור־און פּאָליטיש־טעטיקייט

לויט מיין קינדערישן באַנעם איז גאַרוואָלין געווען ווי אַרומגעמויערט מיט אַ פעסטונג וואָס האָט זי באַשיצט פון דער אַרומיקער וועלט. אינעווייניק האָב איך געלעבט אין מיין קליין קינדעריש וועלטעלע פון בית־מדרש און היים. פון דאָרט האָב איך אָבסערווירט דאָס יידישע לעבן מיט מיינע קינדערישע אויגן.

פאַר מיר איז גאַרוואָלין געווען אַ פולשטענדיק יידישע שטאָט. די פּאָר פּאָליאַקן וואָס האָבן דאָרט געוווינט, האָבן זיך גלאַט־אַזוי געדרייט אונטער די פיס.

אין דער גאַנצער גאַמע פון טאָג־טעגלעכע אַקטיוויטעטן איז געווען איינגעוועבט דער שולחן־ערוך. דאָס לעבן האָט געקלאַפּט מיטן ריטעם פון אַ גוטן זייגער מיט אַ יידישן ציפערבלאַט: ס'איז געווען ווי געקנאָטן פון איין טייג; ווי אויסגעגאָסן פון אַ פאָרעם פון דריידלעך; ווי אַן אָרקעסטער אין וועלכן יעדער סעקטאָר שפּילט־אויס אויף זיינע אינסטרו־מענטן זיין יידישקייט און די נגינה גיסט זיך צונויף אין אַ סימפאָניע. די סעקטאָרן זענען געווען די גערער, זשעלע־כאָווער, קאָליביעלער, קאָצקער, ראַדזינער חסידים און סתם יידן. יעדער סעקטאָר מיט זיין באַזונדערן וועג, אָבער אין אַלגעמיין, מיט קליינע וואַריאַציעס, האָבן אַלע אָפּגעהיטן שבת, געפראַוועט ימים־טובים, שבע־ברכות, בריתן בר־מצוה'ס און לוויות. מ'האָט אויך געטראָגן די זעלביקע הלב־שה. נעמט אַזאַ פשוטע זאַך ווי אַ היטל. אָבער אַ היטל צו אַ היטל איז ניט גלייך. לויט דער דענקע פונם היטל האָט מען דערקענט אַז דער איז ניט קיין גאַרוואָלינער נאָר אַ זשעלעכאָווער אָדער פאָריסאָווער חסיד אָדער גאָר אַ „ליטוואַק".

אויב אַ ייד וואָלט אַפילו ניט געוואָלט פירן אַ יידישלעך לעבן, וואָלט ער עס אין גאַרוואָלין ניט געקענט באַוויזן. כ'בעט אייך, וואָס וואָלט אַ ייד געקענט טאָן פרייטיק־צו־נאַכטס נאָך קבלת־שבת, אַ חוץ מאַכן קידוש, עסן געפילטע פיש און פאַרבייסן מיט זמירות. שבת נאָכן דאַווענען האָט מען זיך אונטערגעלעגט דאָס האַרץ מיט פיש, טשאָלנט און קוגל. אָפּגעבענטשט, כאַפּט מען אַ „דזשים" און נאָכדעם דערפרישט מען זיך מיט אַ גלעזל לאַקריץ. וואָס דען זאָל אַ ייד טאָן? און אויב איינער וויל רק מחלל־שבת זיין, איז ער ניט קראַנק צו פאָרן קיין וואַרשע!

אַ מאָל האָט זיך דערהערט אַ דיסאָנאַנס אין דער גאַר־וואָלינער יידישער סימפאָניע: דעם פריזירערס זון איז געקומען פון וואַרשע, האָט ער געטראָגן אַ מאַרינאַרקע ווי אַ „פראַנצויז" און געריטן אויף אַ רייטוועגעלע. איינער האָט שבת אין בית־מדרש זיך באַרימט, אַז ער האָט היינט אינדערפרי געלייענט דעם „מאָמענט", וואָס איז אָנגעקומען טאַקע היינט, שבת, פון וואַרשע. אַ ייד וואָס האָט דאָס געהערט, האָט אים בשעת־מעשה געגעבן אַן אַדערויף אַ פּאָר פעטש... תשעה־באָב האָט מען אויף יענער זייט טייך געכאַפּט אַ פּאָר לאָבוסעס שפּילן קאָרטן. און טרעפט אויף וואָס די קאָרטן זענען געלעגן? — יאָ, אויף אַ געפּגרט פערד. כאָטש איך האָב רחמנות געהאַט אויף אים, פלעג איך מיט נאָך קליינוואַרג נאָכלויפן אַ משומד און נאָכשרייען: „אַלאַ באָגאַ, מאַטקאַ באָסקאַ בענקאַרט!".

אָבער באַלד פלעגט ווידער ווערן שאַ שטיל און דאָס יידישע לעבן האָט ווייטער געפליסט רויק און באַזאַכט ווי די וואַסערן פון דער ווילגאַ אין אַ קלאָרן זומער־טאָג.

מיט דער צייט האָט זיך געיאָוועט אַ שפּאַלט אין דער גאַרוואָלינער פעסטונג און אַ לייכט ווינטעלע, וואָס האָט געוועקט אומרו, האָט אָנגעהויבן בלאָזן פון דער דרויסנדיקער וועלט.

דאָס איז געווען, דוכט זיך מיר, אַרום 1917.

חיים דן מאַקאָטאָוו האָט מיך מיטגענומען צום איינבינדער וואָס האָט געבונדן ביכער פאַר זיין טאַטנ'ס בוך־געשעפט.

אויף דער פּאָדלאָגע איז געלעגן אַ שטויס ביכער. כ׳האָב געוווּסט אַז ספרים לייגט מען ניט אויף דער פּאָדלאָגע. איך האָב געעפנט אַ בוך און דערזען אויפ׳ן שער־בלאַט: שלום אש. מערי. ראָמאַן. ביים וואָרט „ראָמאַן״ האָב איך דערפילט אַ לייכטן ציטער. ביז דעמאָלט האָב איך נאָך ניט געהאַט געלייענט קיין יידיש בוך און אַ ראָמאַן דערצו. די שפּראַך האָט זיך געלייענט אַזוי לייכט און פאַרשטענדלעך און איז מיר געווען אַזוי נאָענט און ליב.

איך האָב איבערגעמישט דעם שער־בלאַט און גענומען לייענען. איך געדענק נאָך דעם תמצית פון די ערשטע בלעטלעך: „מערי ראָזענצווייג איז געגאַנגען צווישן געדיכטע קוסטעס. ס׳איז געווען האַרבסט. זי איז פּייכט געוואָרן פון די גראָזן. זי איז געווען אין דער מאַלאָרוסישער קירכע, וואָס איז געווען ווייט פון דער שטאָט. זי האָט דאָרט געהערט דעם כאָר זינגען און זי האָט געטראַכט אַז יידן האָבן ניט קיין שיינע רעליגיעזע צערעמאָניעס״.

איך האָב פאַרמאַכט דאָס בוך און זיך פאַרטראַכט. אַ געדאַנק איז מיר דורגעלאָפן אין מוח און כ׳האָב זיך דערשראָקן: ווען איך פלעג פאַרבייגיין דעם „קאָשטשאָל״, האָט זיך געהערט קלאַנגען פון מוזיק. מ׳האָט מיר געזאָגט אַז דאָס שפּילט אַן אָרגל און אַז מיר האָבן געהאַט אַן אָרגל אין בית־המקדש. די גויים האָבן אים צוגעגנב׳עט. אפשר האָב איך אויך אַמאָל געטראַכט וואָלטן די יידישע תפילות געווען שענער, ווען מען שפּילט זיי אויס אויף אָרגל. כ׳האָב פאַרטריבן דעם געדאַנק. נאָכדעם איז מיר איינגעפאַלן אַז אויב עס ליגן אַזוי פיל ביכער פון שלום אַש, איז אַ סימן אַז מען לייענט אין גאַרוואָלין ראָמאַנען. ווער זשע לייענט זיי? — די בית־מדרש בחורים.

ביסלעכווייז איז פון דעם קליינעם ווינטעלע געוואָרן אַ שטורעם.

אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָב איך געהערט, אַז זישע נאָכגעלט האָט זיך אָפּגעשוירן די פאות. ער האַלט רעדעס און „אַגיטירט״. ער צוזאַמען מיט אהרן גראָספעלד, יאַנקל וואַלדבוים און חיים דן מאָקאָטאָוו האָבן אָרגאַניזירט אַ קולטור־פאַראיין און אַ ביבליאָטעק. מ׳האָט זיך געקאָכט וועגן „בונד״, צעירי־ציון און מזרחי. יצחק פעלדשערס טאָכטער, וואָס האָט שטודירט אין אויסלאַנד פראַנצויזיש און פאָרטיפּיאַן, איז אַראָפּגעקומען מיט איר געליבטן. ביידע האָבן גאָר גערעדט יידיש, געגעבן אַ קאָנצערט און געזונגען „הער אויס דו שיין מיידעלע״. אַפילו האָבן געמאָלדן אַז אין דער שאָפּע ביי די פייער־לעשער, וועט מען שפּילן טעאַטער: „דער ישיבה בחור״ און נאָמבערג׳ס „די משפחה״. אהרן האָכבערג וועט שפּילן די הויפּט־ראָלע. סיראָטאַ׳ס אַ משורר וועט אָפּגעבן קאָנצערט. בקיצור, די שטאָט איז געגאַנגען אויף רעדלעך.

נאָך מיין אָפּפאָרן איז מיין שוועסטער פעסע געוואָרן סעקרעטאַרשע פון „צעירי־ציון״. ס׳זענען ביי איר פאַרבליבן אינטערעסאַנטע זכרונות פון יענער ברויזנדער קולטור־דערוואַכונג אין גאַרוואָלין.

צווישן די בחורים אין בית־מדרש האָט אָנגעהויבן יוירן. מיר האָבן אין געהיים זיך פאַרזאַמלט ביי איינעם אין הויז און געשמועסט וועגן „מאַכן״ אַ חברה וואָס וועט זיין ציוניסטיש. מען וועט לערנען העברעיש, דיקדוק, יידישע געשיכטע און נאָך און נאָך. מיטאַמאָל האָט זיך די טיר געגעבן אַ פראַל אויף און אַ יונגערמאַן איז אַריין. אַ קורצזיכטיקער, האָט ער יעדן באַטראַכט פון דער נאָענט. ווען ער האָט דערקענט זיין ברודער, האָט ער אים אַראָפּגעלאָזט אַ פּאַטש. און ווערטער איז ער צוריק אַרויס. אַ פאַרשעמטער, איז זיין ברודער אים נאָכגעגאַנגען.

מיר זענען געבליבן און באַשלאָסן שיקן קיין וואַרשע יהושע ענגלס זון. ער וועט אונדז ברענגען אַ פּראָגראַם, וועלן מיר וויסן וואָס מיר ווילן.

ער האָט געזאָלט ברענגען אַ פּראָגראַם פון מזרחי. ווען ער איז צוריקגעקומען, האָט ער דערקלערט אַז דאָס פערד־און־וועגעלע האָט זיך אָפּגעשטעלט לעבן דער אגודת־ישראל, האָט ער געבראַכט זייער פּראָגראַם.

די אַקטיווע בעלי־בתים האָבן זיך דערוווּסט וועגן אונדזערע פּלענער און האָבן געמאַכט אַ קאָנטער־אַטאַקע. זיי האָבן פאַררופן אַן אַסיפה וועגן גרינדן אַ ישיבה, ווו מ׳וועט לערנען העברעיש, דיקדוק און תנ״ך. קונדסים האָבן אויסגעפונען וואָס דאָרט איז פאָרגעקומען און עס צעלייגט אויף טעלערלעך.

איינער האָט ביי דער אסיפה געמאָלדן אַז מ׳דאַרף בענטשן גומל. עס וואָלט ח״ו געקומען צו אַן אומגליק, ווען ניט דאָס פערד, וואָס האָט געהאַט שכל און זיך אָפּגעשטעלט ביי דער אגודת־ישראל און ניט ביי — ווי הייסן זיי דאָרט די פּושעים. און עס וואָלט געווען אַ יושר מען זאָל אַמווייניקסטן אויפרופן צו מפטיר — דאָס פערד מיט דעם בעל עגלה.

וואָס שייך דיקדוק, האָט איינער געזאָגט, אַז זיין פאָטער איז געווען געבענטשט מיט אריכת־ימים. און דאָס גאַנצע לעבן זיינס האָט ער ניט געוווּסט, אַז ס׳איז דאָ אויף דער וועלט אַזאַ באַשעפעניש ווי דיקדוק. אסור מיר, צו עס האָט אים געשאַדט אויף אַ האָר.

נו, אַז אַ ייד רעדט אַזעלכע קלוגע רייד, איז דאָך ניט שייך. איז מען שנעל פאַרטיק געוואָרן מיטן דיקדוק און זיך גענומען צו העברעיש.

„— וואָס זאָגט איר — העברעיש? וואָס, איר זענט חסר־דעה? ווער דאַרף העברעיש מיט זייערע שלימויזן. לשון־קודש טויג שוין ניט? וואָס פאַר אַ טעם וועט עס האָבן, ווען איך שטעל זיך אַוועק ביים עמוד און זינג „לכה דודי״ אויף העברעיש, אָדער ווען איך רעכט אָפּ דעם סדר אויף העברעיש. אַ שיין פּנים וואָלט איך געהאַט ביי מיינע קינדער״.

אויב אַזוי, האַלט מען שוין ביי תנ״ך. רופט איינער אויס מיט עמאָציע: „פאַרוואָס פליוסקען מיר זיך שטענדיק ביים ברעג פון תנ״ך: יהושע, שופטים, שמואל?. פאַרוואָס לאָזט מען זיך ניט אַרויס שווימען אין די טיפע וואַסערן פון משלי, איוב, קהלת!״.

„ — וואָס זאָגט איר, — משלי? איוב? אַנדערש שטייט אייך ניט אָן? יהושע אָדער שופטים וועט זיי פאַרשאַטן צום מאָגן? שווימען האָט זיך זיי מיטאַמאָל פאַרוואָלט. אַזאַ שווימער ווי איר דאַרף גיין אין מקווה — וועט איר דאָרט שווימען״.

איינער אַן עלטערער ייד האָט זיך שטאַרק צעקאָכט, געגעבן אַ קלאַפּ אין טיש: „רבותי, איך זאָג אייך אַז תנ״ך איז ניט פאַר יידן!״.

נו — און וואָס איז מכוח די ישיבה?

אין לאָמזשע איז דאָ אַ באַרימטע ישיבה.

און אין גאַרוואָלין, ביים רעליגיעזן סעקטאָר, איז ווידער געוואָרן שאַ־שטיל. דאָס יידישע לעבן האָט ווייטער געפלאָסן רויִק און באַזאַכט, ווי די וואַסערן פון ווילגאַ אין אַ קלאָרן זומער־טאָג.

„געפֿלויגן, געפֿלויגן די גאָלדענע פּאַווע...“

פֿאַרגעקומען איז עס אַרום 1921. איך האָב באַמערקט אַן אומעט אין די אויגן פֿון מײַנע עלטערן. זיי האָבן זיך געשושקעט. שפּעטער האָט מען גערעדט אָפֿן: אין אַ פּאָר יאָר אַרום וועל איך זיך דאַרפֿן שטעלן צום פּריזיוו. מ׳רעדט אַז מ׳וועט אָנהייבן נעמען 17 יאָריקע. מ׳האָט געשמועסט וועגן אַ פּאַס, אַפֿידייוויט, שיפֿסקאַרטע, „היאַס“. קורץ, מ׳האָט מיך גענומען אויסשטאַטן. ס׳איז געוואָרן קלאָר אַז איך פֿאַרלאָז מײַן היים און פֿאָר קיין אַמעריקע.

פֿאַר דעם אָפּפֿאָרן האָט מײַן מאַמע גענומען מיט מיר אַ פּאָר מאָל אַ שפּאַציר. זי האָט שטיל, וואַרעם און ערנסט גערעדט מיט מיר. ווי איך וואָלט געווען אַ פֿולשטענדיק דערוואַקסענער. איר שטימע האָט געהאַט דעם רעזאָנאַנס פֿון אַ פֿידל, וואָס שפּילט ערגעץ ווײַט, ווײַט. כ׳האָב זיך געפֿילט ווי אין אַ היפּנאָז; ניט געהערט, ניט פֿאַרשטאַנען וואָס זי זאָגט.

האָט זי געוווּסט אַז מיר וועלן זיך שוין קיינמאָל ניט זען? האָט זי געאַנט אַז אַ יאָר שפּעטער וועט „די גאָלדענע פּאַווע אַוועקפֿליען אויף יענער זײַט באַרג“ — אַז זי וועט אַוועק פֿון אונדז אין די בליענדיקע פֿערציקער פֿון איר לעבן און וועט געפֿינען איר רו אויף דעם גאַרוואָלינער בית־עולם? האָב איך געאַנט אַז יאָרן שפּעטער, וועט קומען די היטלער־קאַטאַסטראָפֿע און אָפּווישן גאַרוואָלין מיט דעם בית־עולם און מיר וועלן ניט וויסן ווו איר געביין געפֿינט זיך?

צוליב דעם האָבן מיר, אירע קינדער, די טראַגישע טרייסט, אַז מיר האָבן אַ טייערן חלק אין דעם גרעסטן ייִדישן חורבן.

אַלץ איז צוגעגאַן בסוד. כ׳האָב זיך געזעגנט און אַרויסגעפֿאָרן אויף אַ פֿערד־און־וועגעלע פֿון גאַרוואָלין.

איך האָב מיטגענומען אַ קליינעם באַגאַזש. כ׳האָב ניט געוווּסט אַז איך נעם מיט אַ גאָר גרויסן באַגאַזש, וועלכן כ׳האָב דעמאָלט ניט געזען — די דערציונג, וואָס מײַנע עלטערן האָבן מיר מיטגעגעבן. די דאָזיקע דערציונג האָט ווי אַ רעטונגס־גאַרטל מיך מציל געווען פֿון די שטורמישע אַסימילאַציע־כוואַליעס אין אַמעריקע. איצט, יאָרן שפּעטער, פֿרעגט מען מיך: „איר זענט שוין אַזוי לאַנג אין אַמעריקע און איר רעדט ייִדיש ווי אַ נײַ־געקומענער“. ענטפֿער איך: „דאָס איז די „זינד“ פֿון מײַנע עלטערן: זיי האָבן מיך פֿאַרכּישופֿט; איך קען זיך ניט באַפֿרײַען פֿון ייִדיש, ווען איך זאָל אפֿילו וועלן“.

איך האָב געוווּסט וואָס איך פֿאַרלאָז; כ׳האָב ניט געוווּסט וואָס איך וועל געפֿינען. אין פֿיבער האָב איך זיך געפֿילט געשפּאָלטן אויף צווייען: האַלב פֿון מיר בלײַבט אין דער היים; די אַנדערע העלפֿט הוידעט זיך אויף דעם וועגעלע, וואָס פֿירט מיך באַגעגענען מײַן גורל אין אַנדער לאַנד. כ׳האָב געוואָרפֿן אַ בליק אויף צוריק: די שטאָט, מײַן היים, טאַטע מאַמע, שוועסטער און ברודער, דאָס בית־מדרש, מײַנע שניי־ווײַסע קינדער־יאָרן — אַלץ האָט אַרויסגעקוקט ווי פֿון אַ חלום. מיטאַמאָל איז דאָס שטעטל פֿאַרשווּנדן פֿונעם בלויען האָריזאָנט, ווי מ׳ווישט אָפּ אַ ביסל שטויב פֿון מעבל.

דאָס וועגעלע האָט מיך געוויגט און ווי געשריבן דאָס לעצטע בלעטל פֿון אַן אידיליע.

טונקעלע שאָטנס זענען אַנטקעגן געקומען און זיך צעשפּרייט איבערן שאָסיי. ס׳איז געוואָרן פֿינצטער.

די זון איז פֿאַרגאַנגען...

דער קיבוץ־הכשרה פֿון „החלוץ המזרחי“ אויף אַ באַזוך אין צעירי מזרחי אין גאַרוואָלין

משה האַנדקאַן / פּאַריז

איינע פון אַ מיליאָן...

(געשפּרעך מיטן פּאַריזער תושב — אונדזער בן־עיר — משה האַנקאַן)

זינט קנאַפּע פּערציק יאָר וווינט אין פּאַריז

אונדזער בן־עיר, משה האַנדקאַן, וועלכער האָט דאָרט דערגרייכט אַ זייער הויכן שטאַפּל אין דער היעראַרכיע פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט, זייענדיק לייטונגס־מיטגליד פון דער קאָנסיסטאָריע (קהלה) און אַנדערע ציבור־אינסטאַנצן — פון איין זייט און פאַרנעמענדיק אַן אַוואַנסירטע פּאָזיציע אין די פראַנצויזישע ערשטקלאַסיקע קאָמערציעלע קרייזן — פון דער אַנדערער זייט.

מיר האָבן זיך דעריבער מיט אַ צייט צוריק געווענדעט צו מ. האַנדקאַן מיט דער ביטע איבערצוגעבן שריפטלעך די זכרונות פון זיין אַמאָליקער היים, כדי זיי צו פאַרעפנטלעכן אינעם יזכור־בוך פון גאַרוואָלין. ליידער האָט מ. האַנדקאַן, צוליב זיינע איבערלאַסטנדיקע באַשעפטיקונגען סיי לטובת הכלל און סיי פון פּראָפעסיאָנעלן כאַראַקטער, ווי אויך צוליב עמאָציאָנעלע טעמים (וועגן וועלכע מיר שרייבן ווייטער), נישט געהאַט די מעגלעכקייט זיך דירעקט צו באַטייליקן אין אונדזער יזכור־בוך און דעריבער האָט אַ פּאַריזער זשורנאַליסט דורכגעפירט אין נאָמען פון אונדזער רעדאַקציע אַ געשפּרעך מיטן דערמאָנטן פּראָמינענטן לאַנדסמאַן, וועלכער האָט צו דעם צוועק זיך באַפרייט פון זיינע טאָג־טעגלעכע אַקטיוויטעטן און אין אַ שטילן ווינקל פון זיין זומער־רעזידענץ, וואָס געפינט זיך 35 קמ. פון פּאַריז, באַוויליקט צו ענטפערן אויף די אים געשטעלטע פראַגעס.

רעדאַקציע.

— אַלס, אָפּשטאַמיקער פון גאַרוואָלין, צי האָט איר אַ מאָל פאַרפיקסירט אייערע זכרונות פון דער דאָזיקער שטאָט און בעיקר פונעם חורבן אייראָפּע נאָך דער נאַצי־אָקופּאַציע, אין וועלכער ס'איז צווישן אַנדערע פאַרטיליקט געוואָרן די יידישע קהלה פון אייער געבוירן־אָרטשאַפט ?

— כדי צו פאַרשטיין מיינע געפילן אין שייכות מיט דער דאָזיקער קאַטאַסטראָפע, וואָס האָט — ווי באַוווּסט — פאַרניכטעט די גרעסטע טייל פון פּוילישן יידנטום, וועל איך אייך דערציילן אַן עפּיזאָד פון מיין פאַרגאַנגענהייט, וועלכער האָט זיך טיף איינגעקריצט אין מיין זכרון און אין מיין נשמה. מיין פאָטער, ר' בערל ז"ל איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1928 און מיט זיין „טהרה" האָבן זיך מתעסק געווען די חשובי־העיר, חסידישע יידן, יראי־שמים און שומרי־תורה ומצוות. דאָס איז געווען דער איינציקער פאַל אין מיין לעבן, ווען איך האָב בייגעוווינט די דאָזיקע מצווה פון חסד של אמת, ווייל איך בין אַ כהן און טאָר נישט, נישט בלויז זיך מטפּל זיין, נאָר אויך נישט זיך דערנענטערן צו פרעמדע מתים. דערמאָנענדיק זיך מיט וואָס פאַר אַ זהירות בנוגע כבוד המת די חברה־קדישא־לייט האָבן דורכגעפירט די „טהרה", הויבן אָן מיינע הענט צו ציטערן און איך ווער אַרומגענומען מיט אימה און פחד שטענדיק ווען איך דאַרף זיך מתיחד זיין און שרייבן אפילו וועגן איין מת בלויז און וואָס נאָך וועגן אַ גאַנצער עדה, וואָס האָט געטיילט דעמזעלבן גורל פון אַ גאַנץ הייליק פאָלק פון 6 מיליאָן אומשולדיקע נפשות וואָס זענען אומגעקומען על קידוש השם דורך די היטלעריסטן, ימח שמם וזכרם. איך בין מער נישט בכוח צו באַהערשן מיינע עמאָציעס און אויסצודריקן אויפן פּאַפּיר מיינע געדאַנקען. פון דאַנען די סיבה, פאַרוואָס איך האָב ביז היינט נישט דערפילט דעם פאַרלאַנג פונעם רעדאַקציע־קאָמיטעט פון גאַרוואָלינער יזכור־בוך, פאַר וואָס איך בעט מיר צו אַנטשולדיקן.

— ווי וואָלט איר, ה' האַנדקאַן, אין קורצע ווערטער איבערגעגעבן די כאַראַקטער־שטריכן פון די יידן אין גאַרוואָלין, וועלכע זענען דאָך אייך אַזוי גוט באַקאַנט געווען ?

— איך וואָלט אויף אַ תמציתדיקן אופן געשילדערט ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען אַ יידישע היים, איינע פון דעם בערך אַ מיליאָן יידישע היימען, וואָס האָבן לעצטנס, נאָענט פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, עקזיסטירט אין פּוילן. פאַרשטענדלעך מיט געוויסע וואַריאַציעס פון מנהגים און משפחה־טראַדיציעס. עס זיינען, נאַטירלעך, געווען אונטערשידן אין אַרט לעבן, וואָס איז געווען אַנדערש אין דער גרויסער שטאָט, אין די עקאָנאָמישע באַדינגונגען, פינאַנציעלע מעגלעכקייטן אפילו אינערהאַלב פון יעדן יידישן ישוב. עס זענען אויך געווען דיפערענצירונגען צווישן רעליגיעזע און ווייניקער רעליגיעזע, אָדער עקסטרעם־רעליגיעזע יידן, חסידים און מתנגדים — אָבער דער תוך, דער עצם פון אַלע יידישע היימען אין פּוילן, און נישט דווקא פון אונדזער שטאָט גאַרוואָלין — איז געווען כמעט דערזעלבער.

אומעטום, מיט קליינע אויסנאַמען, איז דער „קבלת שבת", דער פרייטיק־צונאַכטס, דער שבתדיקער טאָג געווען דער אויסלייזער פון פאַרשידענע דאגות, צרות, טרויעריקע פאַלן און אָן אַ שיעור אַנדערע שוועריקייטן, אין וועלכע דער יידישער כלל אין פּוילן האָט געלעבט און זיך געמאַטערט אין די וואָכעדיקע טעג. אָבער מיטן אָנקום פונעם הייליקן שבת האָט זיך כמעט אין אַלע יידישע שטובן די פריערדיקע אומעטיקייט און פאַרצווייפלונג פאַרוואַנדלט אין אַ האָפנונגספולע שטימונג, אין אַ מין דערהויבענער זאָרגלאָזיקייט. די גשמיותדיקע דאַגות — אין רוחניותדיקע תענוגים.

שוין פרייטיק האָבן זיך אָנגעהויבן די הכנות אויפצונעמען דעם הייליקן שבת, וואָס זיין קדושה האָט באַהויכט נישט בלויז דאָס בית־המדרש אָדער „שטיבל", נאָר אויך די פּריוואַטע היים. אַפילו די נישט שומרי שבת כהלכתו האָבן געפילט, אַז ס'איז אַנדערש ווי אין די טעג פון אַ גאַנצער וואָך. און ווער געדענקט נישט די התרוממות הנפש ביים דערהערן די ווערטער פון קידוש : ויברך אלוקים את יום השביעי ויקדש אותו... ושבת קדשו באהבה וברצון הנחילנו... וואָס האָבן באַגייסטערט

און דערפרישט די נשמה, פונקט ווי מיר וואָלטן זיי געהערט צום ערשטן מאָל, כאָטש זיי האָבן געקלונגען אין אונדזערע אויערן 52 מאָל אין יאָר. אָט־דאָס איז געווען דער כוח און די השפעה פונעם אַמאָליקן שבת אין דער אַלטער היים.

מען האָט זיך אַוועקגעזעצט צום שבתדיקן טיש אין די מייסטע פאַלן מיט איינעם אָדער מערערע אורחים און מען האָט נישט געמאַכט קיין חילוק צווישן אַ מיוחסדיקן אָדער אַ וויניקער מיוחסדיקן גאַסט, ווייל אַלע האָבן געהאַט די זעלבע נשמה יתירה. די אורחים האָט מען נישט בלויז מאכיל ומשקה געווען, נאָר מען האָט זיי — אויך אַרויסגעוויזן וואַרעמקייט און חברישקייט, זיי זאָלן אויך פילן, אַז דער „יום שבתון" איז גלייכצייטיק אַ „יום מחמדים" און מען דאַרף אים מכבד זיין נישט נאָר „ברוב מטעמים", נאָר אויך „ברוח נדיבה", בפרט כלפי די, וואָס געפינען זיך נישט ביים אייגענעם טיש.

בכלל האָבן די יידן אין פוילן זיך געטיילט אין צוויי קאַטעגאָריעס: אין געבערס און נעמערס. יעדער, וואָס ג־ט האָט אים געהאָלפן און האָט נישט געדאַרפט אָנקומען לידי מתנת בשר ודם, האָט געהאַט די פליכט צו זיין אַ צדקה־געבער, און ווייל די צרכי עמך ישראל זיינען תמיד געווען מרובים, איז ממילא דער עול פון געבן אויף פילאַנטראָפּישע צוועקן געווען אַ שווערער און טראָצדעם האָט מען אים געטראָגן גערנוויליק און אין יעדער שטאָט זענען געווען ברייטהאַרציקע נדבנים, וואָס האָבן נישט בלויז אויסגעהאַלטן די קהילה־אינסטיטוציעס, נאָר אויך געשטיצט די איינצלנע נצרכים אין דער פאָרעם פון „מתן בסתר". מען דאַרף דערביי מיט אונטערשטרייכונג אָנווייזן דערויף, אַז צדקה האָט מען געגעבן נישט כדי זיך צו באַפרייען פון אָרעמאַנס צודרינגלעכקייט, אָדער צוליבן וועלן פטור ווערן פון אים, נאָר פון מיטגעפיל און דורך דעם באַוווסטזיין פאַר דער אחריות פון בשותפותדיקן גורל. מען איז פרייוויליק געוואָרן אַן „אח לצרה".

— איר האָט געשילדערט דעם אַלגעמיינעם כאַראַקטער און מעלות־טובות פון פוילישן יידנטום. צי וואָלט איר אָבער אונדז נישט געקענט אָנווייזן אויף אַן אייגנאַרטיקע מידה אָדער אויסגעצייכנטקייט פון דער יידישער באַפעלקערונג אין גאַרוואָלין?

ה' האַנדקאַן פאַרטראַכט זיך אַ ווײַלע און ענטפערט:

— אַחוץ די מעלות וואָס איך האָב אויבן אויסגערעכנט און וועלכע נעמען אַרום דעם גאַנצן כלל ישראל פונעם אַמאָליקן פוילן, קען איך באַהויפּטן מיט דער גאַנצער זיכערקייט, אַז צווישן די גאַרוואָלינער יידן, נישט קוקנדיק אויף זייער געדריקטער לאַגע און אַז פיל פון זיי האָבן נישט שטענדיק געגעסן צו דער זעט אָדער געהאַט אָנצוטאָן אַ וואַרעמען מלבוש, זענען קיין גנבים אָדער שווינדלערס נישט געווען און זיי האָבן נישט געפּרווט זיך איינצושאַפן געלט־מיטלען אויף אַ נישט־ערלעכן וועג. זיי אַלע זענען געווען רעיעלע און אָרנטלעכע מענטשן אין אַלע הינזיכטן און טייערע, האַרציקע יידן. זיי זענען אַוועק פון דער וועלט אין אַזעלכע אויפטרייסלענדיקע באַדינגונגען און אין אַזעלכע קאָשמאַרע מיתות משונות, אַז ס'איז פשוט נישט מעגלעך צו באַגרייפן, ווי אַזוי האָט אַזעלכעס געקענט פּאַרקומען. מיר ווייסן אפילו נישט, ווו זייער הייליק אַש געפינט זיך און קענען נישט לאָזן אַ הייסע טרער אויף זייער „קבר". דער גאַרוואָלינער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל קומט דעריבער אַ גרויסער יישר־כוח פאַר איר איניציאַטיוו און מי אַרויסצוגעבן אַ יזכור־בוך פאַר די קדושים פון אונדזער שטאָט.

— וואָס איז, בכן, לויט אייער מיינונג — די אויפגאַבע פון אַזאַ יזכור־בוך?

— איך האַלט, אַז ווי וויכטיק עס זאָל נישט זיין דאָס דערציילן וועגן דעם נאָענטן עבר און דאָס פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אונדזערע פאַרפייניקטע קרובים, דאַרף אָבער דער ציל נישט זיין צו וועקן אַ נקמה־געפיל לגבי די מערדערס, „למען ידעו דור אחרון בנים יולדו יקומו ויספרו לבניהם". מען זאָל נישט פאַרגעסן, אַז עס איז געווען אַ צייט, ווען נישט בלויז יחידים אָדער אַן איינציק פאָלק, נאָר ממש אַ שטיק וועלט איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ סטאַדע חיות־רעות. די דאָזיקע וועלט, וואָס גייט אַן פאַר אַ ציוויליזאַציע־טרעגערין און אַ כלומרשטע באַשיצערין פון די מענטשלעכע ווערטן, איז אין תוך געווען אַ פאַרצוקנדיקע חיה אין גרויזאַמען מאַסשטאַב. דאָס דאַרפן וויסן די קינדער פונעם פאָלק, איבערהויפּט די „סאַברעס", ווי אַזוי מיר זענען שוידערלעך אָנטוישט געוואָרן אין אונדזער צוטרוי צו די פעלקער און אַז מען מוז אַליין שטיין אויף דער וואַך און פאַרטיידיקן דאָס אייגענע לעבן און זיך מער נישט פאַרלאָזן אויפן א"ג „חסד לאומים".

ה' האַנדקאַן זעצט פאָר זיינע אויספירונגען מיט אַ רירנדיקער שטים, באַטאָנענדיק יעדעס וואָרט:

— דאָס יזכור־בוך דאַרף וועקן און דערמאָנען; אין יעדן יזכור־בוך דאַרף מערערע מאָל אונטערשטראָכן ווערן, אַז דאָס ספר איז געשריבן פאַר די קומענדיקע דורות, בכדי אַלץ זאָל געטאָן ווערן, אַז אַזאַ פאַרווילדונג פון דער מענטשהייט זאָל זיך מער נישט איבערחזרן. אַ יזכור־בוך מוז דינען אַלס וואָרענונג און אויפפאָדערונג, עס זאָלן אָנגענומען ווערן פרעווענטיווע מיטלען צו פאַרמיידן אַזאַ דעגראַדאַציע פונעם מענטשלעכן מין.

דאָס איז איין אויפגאַבע, כ'וואָלט זי אָנגערופן אַ טעטיקייט פון אַרויסרופן דעם „סור מרע" אין וועלט־פאַרנעם. די צווייטע אויפגאַבע פון ספר הזכרון דאַרף זיין דער „עשה טוב", ד"ה איבערפלאַנצן און אַריינברענגען אין אונדזער טאָגטעגלעכן לעבן די ווערטן, וואָס זענען געשאַפן געוואָרן דורכן פוילישן יידנטום אין זיין טויזנט־יאָריקער עקזיסטענץ, ווייל אַנדערש האָט אויסגעזען דאָס דאָזיקע יידנטום, ווען עס איז אָנגעקומען אויף דער פוילישער ערד און גאָר אַן אַנדער פנים האָט עס געהאַט איידער עס איז פאַרמשפט געוואָרן צו דער אכזריותדיקער שחיטה, האָבנדיק געשאַפן ביי די ברעגן פון ווייסל און אין די „פוילישע וועלדער" אייביקע אוצרות, וועלכע זענען נישט אָפּצושאַצן.

דאָס פוילישע יידנטום האָט אויפגעטאָן גרויסע זאַכן אויף אַלע געביטן פונעם לעבן אינעם לאַנד; האָט געהאַט צו פאַרצייכענען ריזיקע דערגרייכונגען אין דער עקאָנאָמיע, באַנק־וועזן, פּאָליטיק, פּרעסע, אינדוסטרי אאַז"וו., האָט אַרויסגעגעבן ספרים, דערצויגן דורות פון גאונים, תלמידי־חכמים און אַנדערע וויסנשאַפטלער, האָט פאַרעפנטלעכט אַן אַ צאָל ווערק אין מחשבת ישראל און בכלל אויסגעבויט אַ נעץ פון גייסטיקע אַנשטאַלטן. אויך דאָס פּריוואַטע לעבן אין דער יידישער היים האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר אָריגינאַליטעט און באַזונדערער רייניקייט און שיינקייט. יידישע מנהגים זענען געווען מאָראַליש באַזיניקט און געמאַכט עטיש־רייכער אונדזער לעבן. די ניגונים פון די תפילות און זמירות האָבן געווירקט אויפן געמיט, מיט זייער מיסטישן כוח און נאָך ביים היינטיקן טאָג שווימען אַרויף טיפע רעמינעסצענצן, ווען עס ברומט

זיך אַרויס אַ ניגון פון דער אַלטער היים. אַפילו מאָדערנע מעלאָמאַנען באַוווּנדערן דעם הויכן ווערט פון די ליטורגישע און חסידישע געזאַנג־און מוזיק־קאָמפּאָזיציעס, וואָס שטאַמען פון אַמאָליקן יידישן פוילן.

— ווי שאַצט איר אָפּ די השפּעה פון חסידיזם אויף דער גייסטיקער געשטאַלטונג פון פּוילישן יידנטום?

— זאָל מיר דערלויבט זיין צו באַמערקן, אַז דער נייצייטיקער חסידיזם איז דאָס קינד נישט בלויז פון פּוילישן יידנטום. ווי באַוווּסט, האָט דער בעל־שם־טוב גענומען פאַרשפּרייטן זיין תורה פונעם פּאָדאָליער שטעטל מעזשיבוזש און נאָך זיין פּטירה זענען די חסידים באַשטאַנען אויך פון אוקראַאינישע־און אַ טייל ליטווישע־יידן, אָבער אַנטוויקלט דעם חסידיזם, אים געגעבן אַ באַדייטנדיקן אינהאַלט, געשאַפן אַרום דער דאָזיקער לערע אַ מאַסן־באַוועגונג, אַרויסגעגעבן אַ רייכע ליטעראַטור מיט אַ ריין חסידישן געדאַנקען־גאַנג, געמאַכט פון דעם אַן אינטעגראַלן באַשטאַנד־טייל פון דער יידישער עקזיסטענץ — האָט נאָר דאָס פּוילישע יידנטום.

איך וויל נאָך צוגעבן, אַז אַ דאַנק דעם חסידיזם איז טאַקע פאַרזיכערט און פאַרפעסטיקט געוואָרן דער גייסטיקער קיום פון פּוילישן יידנטום, אָבער די גאַראַנטיע פאַרן המשך פון יידישן פאָלק האָט מען צו פאַרדאַנקען אין אַ גרויסער מאָס דעם ציוניזם, וועלכער האָט געשלאָגן טיפע וואָרצלען אינעם דאָזיקן יידנטום, וואָס האָט נישט בלויז אויסגעדריקט בעל־פּה דאָס הייסע שטרעבן פון „ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים״, לשנה הבאה בירושלים״ אד״גל., נאָר טאַקע בפועל ממש מקרב געווען די עפּאָכע פון דער יידישער מלוכהשאַפט. עס וועט נישט זיין איבערגעטריבן צו זאָגן, אַז אָן דער אמונה שלימה פון פּוילישן יידנטום אין דער נצחיות־דיקייט פון פאָלק ישראל און אָן זיינע מסירות־נפשדיקע מעשים לטובת דעם אויסלייז־ווערק, אָן זיין חלוציזם און הכשרות־אונטערנעמונגען, אָן זיינע אָנשטרענגונגען צו באַפרייען זיך פון די גלות־קייטן — וואָלט אין אונדזער צייט נאָך אפשר די מדינה נישט אויפגעשטאַנען. דאָס דאָזיקע יידנטום האָט אין דער באַנייאונג פון מלכות־ישראל געזען דעם וועג צו דער רוחניותדיקער גאולה. מען דאַרף דערביי נעמען אין אַכט, אַז אויב אַ פּוילישער ייד איז געווען אַ מסתפּק במיעוט אויפן געביט פון גשמיות, איז ער עס נישט געווען אויפן גייסטיקן שטח. ער איז גרייט געווען צו מאַכן וואָגיקע קאָנצעסיעס אין מאַטעריעלן זין, כדי אויסצונוצן זיין ענערגיע, פּאָטענץ און אַלע מעגלעכקייטן פאַר רוחניותדיקע צילן.

— וואָס קענט איר אונדז זאָגן וועגן פאַרמלחמהדיקן פּוילישן אַנטיסעמיטיזם?

— דאָס איז איינס פון די טרויעריקסטע קאַפּיטלעך פון דער יידישער געשיכטע אין פּוילן. די פיינטשאַפט מצד די פּאָליאַקן צו זייערע יידישע טויזנטיאָריקע שכנים האָט זיך געלאַזט שפּירן אויף טריט און שריט. זיי האָבן שטענדיק געקוקט מיט שנאה און כעס אויף די יידן און נישט פאַרגינען אפילו זייער נעבעכדיק לעבן. נאָכן ווידער־אויפקום פון דער פּוילישער מלוכה־אומאָפּהענגיקייט, צווישן ביידע וועלט־מלחמות, האָט זיך אָנגעהויבן אַ סעריע פון רדיפות קעגן דער יידישער באַפעלקערונג און אין אַ ריי שטעט און שטעטלעך איז די וואַקכאַנאַליע דערגאַנגען ביז צו עקסצעסן און פּאָגראָמען, ביי דער גלייכגילטיקייט, אויב נישט צו זאָגן — מיט דער צושטימונג — פון די מאַכט־אָרגאַנען.

אין דער צייט, ווען איך האָב געלערנט אין דער לאָמזשער ישיבה, געווען איז דאָס זומער פון יאָר 1920, איז צו מיר דערגאַנגען אַ ידיעה, אַז אין אונדזער שטאָט גאַרוואָלין איז פאָרגעקומען אַ פּאָגראָם קעגן די יידן. איך האָב באַלד איינגעפּאַקט מיינע זאַכן בכדי צו פאָרן אַ היים און צו זען, וואָס מיין משפּחה מאַכט נאָך דער דאָזיקער בלוטיקער געשעעניש. אַזוי ווי אויף דער באַן איז פאַר אַ ישיבה־בחור אין מיין „הילוך״ געווען אוממעגלעך צו פאַרן, האָט מיר דער ראש־ישיבה געראָטן צו מאַכן די נסיעה מיט אַ יידישן בעל־עגלה. עס איז גלייך אונטערגעקומען אַזאַ געלעגנהייט און אַ יידישער

אַ באנקעט
לכבוד
ה׳ האנדקאן
ביי זיין באזוך
אין ישראל

זיצן (פון רעכטס) : מ. האנדקאן, מארק יארבלום, פרוי האנדקאן, ש. לאקסמאן.
שטייען : מ. בליזשינסקי, ב. שייך, נתן (זישע) נונגולד (נאכגעלט)

קצב האָט מסכּים געווען מיך מיטצונעמען אויף זיין וואָגן, וואָס איז געגאַנגען אין דער ריכטונג פון וואַרשע. קומענדיק פאַר־טאָג קיין מילאָסנע (אַ קליין שטעטל נישט ווייט פון דער פוילישער הויפּשטאָט) האָט אונדז פאַרהאַלטן אַ פּאָליציאַנט, וועלכער האָט געטראָגן אַן אָפיציעלן מונדיר, אויף אַ קאָנטראָל. מיט זיין באַגנעט האָט ער אויף אַ רשעותדיקן אופן צעשטאָכן דאָס פלייש, וואָס דער קצב האָט געפירט, און מיר האָט ער מיטן זעלבן באַגנעט אָפּגעשניטן איין פּיאה, איבערלאָזנדיק נישט־געריהרט די אַנדערע כדי מיך צו מאַכן צו שאַנד און שפּאָט. זייענדיק נאָך אַ נאַיִווער ישיבה־בחור פון קנאַפּע 15 יאָר, האָב איך נישט געקענט פועלן ביי זיך אַפּצושניידן אַליין די צווייטע פּיאה, ביז איך בין אַהיים געקומען און מיין מוטער ע״ה האָט זי אָפּגעשוירן, כדי ביידע פּיאות צוזאַמען זאָלן ווידער אָנוואָקסן...

אָט אַזאַ איז געווען די באַציִונג צום ייִד מצד די „גזעזעץ־היטערס" אין פּוילן, טאָ וואָס האָט מען שוין געקענט פאַר־לאַנגען פון אַ געוויינלעכן פּאָליאַק, וואָס איז בדרך־כלל געווען דערצויגן אין גייסט פון ייִדן־האָס?

אין אַזאַ פיינטלעכער פאַרסמטער אַטמאָספערע האָבן ייִדן זיך געזאָרגט וועגן אַ ייִדישן חינוך פאַר זייערע קינדער, אַריינ־געבנדיק אין זיי אויך אַ ווידערשטאַנדס־כּוח אויסצוהאַלטן די פיינטשאַפטס־כוואַליעס וואָס האָבן געבושעוועט אַרום זיי. אַ באַזונדערן לויב פאַרדינט דער דאָרפס־ייִד אין פּוילן, וואָס האָט שווער געהאָרעוועט מפרנס־צו־זיין כאָטש בדוחק זיינע בני־בית, געליטן פון קנאה־שנאה און דאָך געהאַלטן אַ מלמד פאַר זיינע קינדער, צאָלנדיק שכר־לימוד, זיי זאָלן נישט פאַרגרעבט ווערן צווישן די גויים, זאָלן זיך אויסקענען אין די קליינע אותיותלעך און אַריינקוקן אין אַ ספר. כּל הכּבוד פאַר די דאָזיקע האָרעפּאַשנע ייִדן און בכלל פאַר די ייִדן אין פּוילן, וואָס זייער אָנדענק, זייער לעבנס־שטייגער, זייערע אויפטוען, זייערע גייסטיקע אוצרות און זייער אייגנאַרטיקייט דאַרפן פאַראייביקט ווערן אין די יזכּור־ספרים אַלס ירושה פאַר די קומענדיקע דורות.

— דערלויבט אונדז דאָך אייך צו בעטן כאָטש עטלעכע ביאָגראַפישע איינצלהייטן פון אייערע עלטערן, זכרונם לברכה.

— מיינע ביידע עלטערן האָבן געשטאַמט פון זייער פרומע חסידישע משפּחות. מיין פאָטער ז״ל איז געפאָרן צום קאָלאָ־ביעלער רבין ר' יהושע־אשר־אלחנן בר' יעקב־צבי אשכּנזי זצ״ל. דאַקעגן די מוטער מיינע, אסתּר־לאה ע״ה, האָט געצויגן איר יחוס פון גערער חסידים. מיין פאָטער איז געווען אַ בעל־מנגן און אַ בעל־תּפילה און האָט מקיים געווען דעם „והגית געווען אַ שולחן־ערוך ייִד, מדקדק געווען במצווה קלה כבחמורה בו יומם ולילה", פּשוטו כּמשמעו, ד״ה לא פּסיק פּומיה מגירסא; און נישט מוותר געווען אין דת־ענינים כּקוצו של יוד. ער האָט מקפּיד געווען, אַז מיין הלבשה זאָל נישט זיין קיין „דייטשישע", נאָר איך זאָל גיין לאַנג געקליידט. איך אָבער, האָב מיט דער צייט זיך אָנגעזאַפּט מיט אייראָפּעיִזם און קודם־כּל אויסגעטאָן די קאַפּאָטע און זי איינגעטוישט אויף אַ קורץ רעקל, טראָגנדיק נאָך דאָס „ייִדישע היטל". אַ געוויסע צייט איז מיר געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן מיט מיין קורצן בגד פון מיין פאָטער ז״ל און זיך באַמיט אים דערמיט נישט מצער צו זיין. אָבער אַ מאָל איז ער אַריין אומדערוואַרט צו אַ שכן, ווו איך האָב זיך צופעליק געפינען, און ער האָט באַמערקט מיין „הילוך", פון וואָס ער איז געוואָרן זייער געטראָפן. אויף דער באַרויִקנדיקער באַמערקונג פון בעל־הבית, האָט מיין פאָטער געענטפערט:

— וואָס רעדסטו, וואָס? ער איז דאָך שוין, „ערב קאַפּעליוש"! אַזוי זינדיק האָט ביי אים אויסגעזען דאָס טראָגן אַ הוט. און את חטאי אני מזכיר... עס האָט טאַקע לאַנג נישט געדויערט און איך האָב גענומען טראָגן אַ קאַפּעליוש, ווייל דער פאָר־שריט, אויך וואָס שייך הלבשה, האָט גענומען אַריינדרינגען אַזוי גוט אין די פרומע ווי אין די פרייע היימען. קעגן דער דאָ־זיקער דערשיינונג זיינען געווען הילפלאָז די שטיבלעך פון קאָלאָביעלער, גערער און אַנדערע חסידים אין אונדזער שטאָט. מיין פאָטער ע״ה אָבער, וועלכן מען האָט ביים קאָלאָביעלער גערופן „כהן גדול", האָט עד יום מותו זיך געפירט לויטן אַלטן שטייגער און שטענדיק געווען אַ מחמיר, אַ סך מער אויף זיך אַליין ווי אויף אַנדערע.

ביי מיינע ביידע עלטערן ע״ה האָט די מצווה פון צדקה נישט געהאַט ממש קיין גרענעץ. זיי האָבן געוווינט אויף סענאַטאָרסקע־גאַס 10. די דירה איז ווייט נישט געווען קיין לוקסוס־וווינונג, אָבער זי איז געווען אַ בכבודיקע. די עקאָנאָ־מישע מעגלעכקייטן פון מיינע עלטערן זענען בכלל נישט געווען ווי פון אַ גביר און דאָך האָבן זיי מפזר געווען צדקה פאַר אָרעמע לייט, ווי שטאַרק פאַרמעגלעכע מענטשן. איך געדענק ווי אין יאָר 1914, ווען עס איז אויסגעבראָכן די ער־שטע וועלט־מלחמה, האָט די רוסישע מאַכט אַרויסגעטריבן די ייִדן פון פאַרשידענע שטעט אין פּוילן. אַלע פּרעטעקסטן פון דער דאָזיקער גירוש־גזירה זענען געווען כשר, בכדי אָנ־צוטאָן די ייִדן צרות און זיי בחפזונדיק אַרויסצורייסן פון זייערע היימען. די צאַרישע סאַטראַפּן האָבן דעם גירוש דורכגעפירט מיט אַ באַזונדערן אייפער. גאַרוואָלין איז דאַן פאַרפלייצט געוואָרן מיט אַ שטראָם פון פּליטים. צו די אַכט משפּחה־נפשות, וואָס האָבן זיך דאַן געפינען אין אונדזער שטוב, האָבן מיינע עלטערן אַריינגעלאָזט נאָך פערציק פּערזאָן פון צווישן די היימלאָזע. איר קענט זיך פאָרשטעלן, וואָס פאַר אַן ענגשאַפט עס האָט געהערשט ביי אונדז אין דער וווינונג, אָבער דאָס רחמנות־געפיל פון מיינע עלטערן איז געווען שטאַרקער פון די עלעמענטאַרסטע פאָרשריפטן וועגן געזונט און באַ־קוועמלעכקייט.

און אָט איז נאָך אַ באַווייז פון זייער קאָנקרעטן מיטלייד מיט נויטבאַדערפטיקע: ווען די דייטשן, ימ״ש, זענען אין יענער צייט אַריין אין פּוילן, האָט זיך פאַרשפּרייט אַ הונגער אין לאַנד. עס האָבן אויסגעפעלט פּראָדוקטן פון ערשטן געברויך און אַלץ איז געווען ראַציאָנירט אין באַשרענקטע נאָרמעס. בלויז אויף שבת האָט מיין צדיקתדיקע מאַמע ע״ה געבאַקן חלות, עס זאָל ביים טיש נישט פעלן קיין „לחם משנה", אָבער אַ גאַנצע וואָך איז דאָס עסן געווען בצמצום און מאָגער, אַ חוץ פאַר די קינדער, וואָס זיי האָבן גענאָסן פון בעסערע און נאַרהאַפטע מאכלים.

דאַן האָבן די דייטשן געבויט אין גאַרוואָלין אַ שאָסיי צו דער באַן־סטאַציע. ביי דער דאָזיקער אַרבעט זענען געווען באַשעפטיקט ייִדן פון די גרויסע שטעט, ווי וואַרשע, לאָדזש א״א, די מאַמע ע״ה האָט זיך זייער איבערגענומען מיט דער נויט פון אָט־די עובדי פּרך און געקאָכט פאַר זיי גרויסע טעפּ מיט עסן און עס צעטיילט אין טיפע טעלערס אינגאַנצן בחינם. זי האָט אַזוי־אַרום יעדן טאָג מחיה געווען אַן ערך 30—20 ייִדן מיט די זעלבע מאכלים וואָס מיינע עלטערן, זכרונם לבר־כה, האָבן געגעסן.

עס איז מיר אויך פאַרבליבן אין זכרון, ווי דער טאַטע ע״ה פלעגט דורך מיר אַריינשיקן אויף אַ דיסקרעטן אופן שטי־

צע פאַר בכבודיקע אָרעמע לייט, אויף אַזאַ שטייגער און מיט אַזעלכע אויסריידן, זיי זאָלן, חלילה, נישט פאַרשעמט ווערן. אַנדערע משפחות פלעגט מיין פאָטער ז״ל אויסהאַלטן גאַנץ ווינטער מיט ברענהאָלץ. איך דערמאָן זיך אַ מעשה ווי נאָך דער פטירה פון מיין פאָטער ז״ל (ער איז נפטר געוואָרן כ״ז תמוז תרפ״ו — 1928), האָט זיך אַרום מיר געדרייט מיט אַ מערקבאַרער אומדרייסטקייט זיינער אַ ידיד, ווי ער וואָלט מיר געוואָלט עפּעס זאָגן און זיך נישט געקענט דערצו אָנט-שליסן. אין עטלעכע טעג שפּעטער איז דער דאָזיקער ייד, אגב אַ למדן און פון זייער אַ שיינער משפחה, צוגעקומען צו מיר און האָט מיר מגלה-סוד געווען, אַז מיין פאָטער ע״ה פלעגט אים באַזאָרגן מיט האָלץ אויפן ווינטער... אַזוי האָט ער זיך נוהג געווען אויך מיט אַנדערע פאַמיליעס, באַצאָלנדיק נאָך שכר-עגלה פאַר צופירן דאָס האָלץ צו זיי אַ היים.

ווי איר זעט האָב איך זיך פון דער נאָענט צוגעקוקט און איינגעזאַפּט אין מיין גאַנץ וועזן די התנהגות פון מיין עלטערן-שטוב, וווּ מען האָט נישט בלויז געשעפּט רוחניות מיט פולע עמערס, נאָר זיך אויך שטרענג געהאַלטן ביי די גוטע מידות פון מוסטערהאַפטער באַציִונג בין אדם לחברו און אַלץ בצנעה, עס זאָל חלילה קיינער נישט מבוייש ווערן. ביי מיין פאָטער ז״ל איז די מידה פון ענוות געווען אַ טייל פון זיין לעבנס-וועג. ער האָט זיך שטענדיק געמאַכט אַ סך קלענער ווי ער איז געווען, און דעם צווייטן מכבד געווען מער ווי יענער איז ראוי געווען, ווייל אַזוי האָט ער באַנומען די לערע פון חסידות — און ער איז געווען נישט בלויז אַ נאה דורש, נאָר אויך אַ נאה מקיים.

— וואָס פאַר אַ חינוך-מוסדות זענען געווען אין אייער צייט אין גאַרוואָלין און צי האָט די יוגנט באַקומען אויך אַלגעמיינע בילדונג? — האָבן מיר ווייטער געפרעגט.

— עס זענען געווען בלויז „חדרים" און די א״ג ישיבה, וואָס האָט זיך געפינען אין גערער שטיבל. אויך אין אַנדערע שטיבלעך האָבן יוגנטלעכע געלערנט תורה, אָבער געציילטע בחורים האָבן פאַרלאָזט די שטאָט און זענען געפאָרן אין ישי-בות מחוץ פון גאַרוואָלין. אין מיין צייט האָבן די קינדער קיין אַלגעמיינע בילדונג נישט באַקומען. פאַר זיי איז דער „חדר" געווען די עלעמענטאַרע שולע, דאָס גערער און אַנדערע שטיבלעך — די מיטל-שולע און די ישיבות — די הויכשולעס. וואָס שייך מיר פערזענלעך, האָב איך געהאַט אַ באַזונדער מזל, וואָס פאַר מיין חינוך האָט געזאָרגט מיט אַ ספּעציעלער אויפ-מערקזאַמקייט מיין פאָטער ז״ל. איך וועל דערמאָנען בלויז עט-לעכע מיינע מחנכים, ווי די מלמדים: דער קליינער משה׳לע, הערש׳ל סופר, יעקב אלעזר, דער ליאַטאָוויטשער, אַ היימלאָזער יונגערמאַן מיטן נאָמען יאָשקע פון פּינסק, אַן אמתער מלא-וגדושדיקער למדן, וואָס האָט מיט מיר געלערנט יומם ולילה, און באַרימטע ראשי ישיבות — זכר כולם לברכה. איך האָב אויך געהאַט די זכיה צו לערנען תורה ביי ר׳ שימעלע ענגעל, אָדער — ווי מען האָט אים גערופן אין גאַרוואָלין — שימעלע יוספס און ביי אַנדערע טייערע גרויסע לומדים און ראשי ישיבות, וואָס זענען באַרימט געווען אין דער תורה-וועלט.

ווי איר זעט האָב איך זוכה געווען צו טרינקען תורה פון אַ לעבעדיקן קוואַל, ווי עס שטייט „הוי כל צמא לכו למים — ואין מים אלא תורה". מיין גירסא דינקותא האָב איך באַקומען ביי די מלמדים אין גאַרוואָלין און אין די ישיבות פון סאָקאָ-לאָוו און לאָמזשע, אָבער מיין העכסטער מאַראַלישער און גייסטיקער לערן-אַנשטאַלט איז געווען מיין עלטערן-הויז, וווּ מיין פאָטער ז״ל האָט מדקדק געווען אויף יעדע באַוועגונג מיינע און אַז קיין איינציקע מינוט זאָל חלילה נישט גיין לאיבוד. ער האָט אין מיר אַריינגעקנעלט פון קינדווייז אָן און צוגעפאַסט דעם ניווא פון זיינע געשפּרעכן און וויכוחים אין דער תורה, די שקלא-וטריא׳ס, וועלכע ער האָט געפירט מיט מיר, צו מיין עלטער און מיינע ידיעות אין די לימודי קודש. דאָס וועל איך תמיד דערמאָנען מיט יראת הכבוד און דאַנק-באַרקייט.

משה האנדקאַן און זיין פרוי שרה
(צוגעשיקט ספּעציעל פאַר׳ן יזכור-בוך)

— דערלויבט אונדז, ה׳ האַנדקאַן, אייך צו שטעלן נאָך איין פראַגע, אָבער פון פערזענלעכן כאַראַקטער, כאָטש מיר ווייסן, אַז איר ענטפערט נישט גערן אויף אַזעלכע פראַגעס. ווי אונדז איז באַוווּסט, האָט איר געקעמפט אין די רייען פון די רעזיסטאַנסלער אין פראַנקרייך, איר זייט אפילו געווען אַרעסטירט דורך קאַלאַבאָראַטאָרן, אַנטלאָפן פון זיי, גע-פונען זיך אין טויט-געפאַר, געווען אויסבאַהאַלטן און געליטן ממש הונגער אין משך פון אַ חודש צייט, געראַטעוועט זיך אויף אַ נסימדיקן אופן און סוף-כל-סוף דערלעבט די באַ-פרייונג, דורכגייענדיק פריער אַלע דערנער-וועגן. צי קענט איר אונדז דערציילן מער פרטים פון די דאָזיקע איבערלע-בונגען אייערע?

— דאָס אַלץ וואָס איך האָב דערכגעמאַכט בעת דער דייטשישער אָקופּאַציע אין פראַנקרייך, זענען בלאָסע געשעע-נישן אַנטקעגן די אומבאַשרייבלעכע עינויים קשים און גיה-נום-ליידן, אין וועלכע עס האָבן זיך אַזוי מוראדיק געמאַטערט אונדזערע קרובים, וואָס זענען אומגעקומען פון די אכזריות-דיקע היטלעריסטישע תלינים, ימח שמם וזכרם. עס וואָלט געווען פון מיין זייט אַ מין פּראָפאַנאַציע פון זייער אָנדענק, ווען איך זאָל אין אַ יזכור-בוך פאַר די קדושי-גאַרוואָלין אַרויסברענגען מיינע פּיין-יאָרן, וואָס געהערן שוין צו דער פאַרגאַנגענהייט, און פאַר וועלכע כ׳בין באַלוינט געוואָרן, דער-לעבנדיק צו זען מיט די אייגענע אויגן דעם אויפקום פון מדינת ישראל, וואָס איך גלויב באמונה-שלימה, אַז זי וועט זיין לעולם

ועד דאָס געבענטשטע פאָטערלאַנד פאַרן עם ישראל. עס איז פאַר מיר די גרעסטע רעקאָמפּענסאַציע, נאָך די אַלע ליידן און יסורים בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה, די מעגלעכקייט צו זיין טעטיק לטובת עם ישראל און ארץ ישראל.

דאָס האַרץ טוט וויי, וואָס די מיליאָנען פון אונדזערע קדושים — ברידער און שוועסטער, איז נישט באַשערט געווען די דאָזיקע פאַרגיטיקונג פאַר זייערע שרעקלעכע יסורים. זיי האָבן אויסגעהויכט זייערע הייליקע נשמות נאָך איידער עס איז דערהערט געוואָרן די בשורה וועגן דער באַנייטער מלכות ישראל.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

ווי אַ סך לעבנגעבליבענע יידן פון מיין דור, נאָכן שרעקלעכן חורבן־איראָפּע, האָב איך די ביטערע און טרויעריקע „פּריוועלעגיע" — אַ פּריוועלעגיע געשענקט פון אשמדאי, צו קענען פאַר גאַנץ ביליק, נישט חלילה ביליק אין געפילן, נאָר אין פּרוטות — אָפּצוצייכענען אויף אַ פּאַפּירענער מצבה דעם אָנדענק פון אַן אומגעהויער גרויסער און פאַרצווייגטער משפּחה, וועלכע איז אומגעקומען אויף דער פּוילישער, מיט יידיש בלוט אָנגעזאַפּטער־ערד.

איך וועל אָנפאַנגען ביי מיין פאָטער ז"ל, כאָטש ער איז געשטאָרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט, נאָך איידער דאָס שרעקלעכע אומגליק איז געקומען אויפן פּוילישן יידנטום און איז געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל לויטן יידישן דין — און אַ מצבה האָט אָפּגעצייכנט דאָס מקום קבורתו. אָבער, ווי מען האָט מיר איבערגעגעבן, איז פון יידישן בית הקברות אין גאַרוואָלין, דאָס א"ג „גוטע אָרט סעלבין", קיין סימן נישט געבליבן. איז ער טאַקע נישט געווען קיין קרבן פון די פאַרשאָלטענע נאַציס ביים לעבן, נאָר איז עס געוואָרן נאָכן טויט דורך דער פּראָפאַנאַציע פון זיין קבר מצד די רשעים.

לזכרון עולם

מיין פאָטער ר' דב בר' יחיאל נחמן הכהן, אַדער ווי מען האָט אים גערופן בערל כהן האַנדקאַן ז"ל.

מיין מוטער אסתר לאה ע"ה בת ר' אַפרים זלמן שניצערמאַן ז"ל.

מיין באָבע, וואָס האָט ווי אויף צו להכעיס מאריך שנים געווען בכדי אומצוקומען מיט אַ מיתה משונה דורך די דייטשישע רוצחים, פרומעט רבקה שניצערמאַן ע"ה.

מיין עלטסטע שוועסטער מרים גאָלדע קליינמאַן ע"ה, איר מאַן יחיאל קליינמאַן ע"ה, מיט זייערע דריי קינדער, צוויי יינגעלעך און איין מיידעלע.

מיין שוועסטער הדס ע"ה.

מיין שוועסטער בריינדל ע"ה.

מיין שוועסטער פייגע־רחל (אוטשא) ע"ה.

מיין שוועסטער חנה־גרינע ע"ה.

מיין ברודער יחיאל־נחמן ע"ה.

מיין ברודער אפרים־זלמן ע"ה.

איך וויל אויך מזכיר זיין מיין פעטער (דער מוטערס ברודער) אברהם־אבנר בר' אפרים־זלמן שניצערמאַן ע"ה און זיין פרוי, די מומע פערל ע"ה און זייערע קינדער.

און מיין מומע מרים (מיין מוטערס שוועסטער) מיט איר מאַן און קינדער, עליהם השלום.

כולם קדושים כולם טהורים שנרצחו על קידוש השם.

מיט באַזונדערן יראת־הכבוד דערמאָן איך מיינע אומפאַרגעסלעכע זיידעס: א) ר' יחיאל נחמן הכהן האַנדקאַן ז"ל, אַ ייד פול מיט מידות טובות און יראת שמים, אַ שליח־ציבור פון אַ געהויבענער מדרגה, וואָס האָט זוכה געווען צו זיין בעל־מוסף אין די ימים־נוראים ביז זייער אַ הויכן עלטער; ב) ר' אפרים זלמן שניצערמאַן ז"ל, וועלכער איז געווען נישט בלויז אַ ירא השם ברבים, נאָר אויך אַ זעלטענער מהדר במצוות. מען דערציילט וועגן אים צוו"אַנד, אַז דאַוועגענדיק פאַרן עמוד הושענא־רבה, האָט ער פאַר די הושענאָ'ס אויסגעשאָקלט די קעשענעס און זיי אויסגעליידיקט פון גאַנצן געלט, וואָס האָט זיך, מ'שטיינס געזאָגט ביי אים געפינען, ווייל — ווי ער האָט דערקלערט — פאָרט זיך נישט דער שפלדיקער ענין פון געלט, מיט דער הויכער תפילה פון „הושע־נא"...

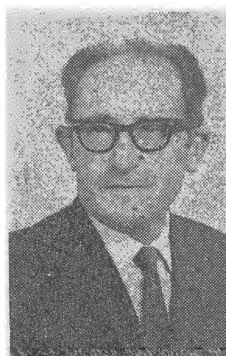

זיצן פון רעכטס צו לינקס: מיין שוויגער חיהל'ע ע"ה, מיין מוטער אסתר־לאה, ע"ה; אויף איר שויס, מיין יונגער ברודער זלמן ע"ה; שטייען: מיין שוועסטער בריינדל מאשינקע ע"ה; מיין שוועסטר חיה־רחל ע"ה; מיין שוועסטער הנה־גרינא ע"ה; מיין ברודער'ל יחיאל־נחמן ע"ה; אין דער לעצטער רייע אויבן: מיין שוואגער יוסף־יאסעלע קאַצקי ע"ה; מיין שוועסטער הדסה ע"ה; להבדיל בין החיים והמתים — איך אליין, משה האנדקאן, מיין פרוי שרהל'ה. אין פראנט פון מיר מיט מיין פרוי — אונדזער זונעלע דוב.

אהרון אגמון (אנגליסטר) / תל־אביב

בית אבי ועיירתי

אבי ר׳ נחמן ז״ל לא היה יליד גרבולין, הוא נולד בדמבלין בשנת 1878 ועבר לגור לגרבולין אחרי שנשא אשה ילידת עיירה זו. אבא סלד ממסחר וחנוונות והעריץ דווקא עבודת כפיים. היו לו ידי זהב והבין את הרכבו של כל מכ־שיר טכני ואיך לתקנו בשעת הצורך. בקי היה בכל מיני מקצועות כגון נגרות, מסגרות, צבעות ועוד. כל החפצים שהיו בבית וכל האצטבאות בחנות, — כולם מעשה ידיו. כל המ־נעולים היה מפרק ומתקן בעצמו.

אחרי חתונתו רצה להיות בעל מלאכה, וממנה להוציא את פרנסתו. לשם כך נסע לוורשה ובזמן קצר מאד למד סריגת גרביים והביא לגרבולין מכונה קטנה ממנה חלם להתפרנס. אבל ההצלחה במקצוע זה לא האירה לו פנים ולכן התחיל לייצר סוכריות ומיני מתיקה, אבל גם כאן לא ראה ברכה בעמלו ולמורת רוחו נאלץ היה להשאר בחנות המכולת הקטנה — ירושה של הסבא ר׳ ישראל לייב וכל תקוותיו לפרנס את בני ביתו מיגיע כפיו, נסתיימו באכזבה.

נחמה גדולה בחייו מצא בלימוד התורה, שבו עסק מתוך אהבה גדולה. היה תלמיד חכם מובהק ובקיא גם בתנ״ך, מד־רשים וזוהר. את הכל ידע להסביר בלשון פשוטה ובבהירות שהקסימה כל שומע. היתה לו שפה מלוטשת שקשה למצוא כדוגמתה. כל חברי בבית המדרש, היו שמחים ללמוד אצלו יחד איתי שיעור בגמרא. בשבילי היה לא רק אבא אלא אבי מורי פשוטו כמשמעו. למדתי אצלו כל השנים עד שנסעתי ארצה, ורכשתי ממנו יותר מאשר מכל המלמדים והמורים גם יחד.

אבא היה מחונן בזכרון נפלא וידע בע״פ עשרות פרקים משניות וסוגיות שונות בתלמוד. כשהיינו הולכים לטייל בשבת אחר הצהריים מחוץ לעיר, היה מזכיר לי מה שלמדנו במשך השבוע והיינו חוזרים על הכל בע״פ. הוא התענין גם בהוויות עולם ובלימודי חול. אהב מאד גיאוגרפיה והיו לו הרבה מפות בשפה הרוסית ששלט בה היטב — גירסא דינקותא שלו — והיה מעיין במפות האלה מידי פעם בפעם. הוא גם אהב ספרים באידיש ולא היה ספר שהאחיות הגדולות היו מביאות מהספריה באידיש שלא קרא הוא ואם הספר היה טוב, כתוב על רקע הסטורי, או סיפורים על עמים ומדינות, היה משבח ואם הספר היה ענייני אהבה בינו לבינה היה אומר: „איזה אשפה אתן מביאות הביתה, חבל על הנייר שמקלקלים אותו״. אבל אף פעם לא קרה שיקרע ספר או יצעק על בנותיו למה הן קוראות ספרים כאלו. הוא רק נאנח אבל הבין טוב מאד לנפשם של הצעירים.

היה מכשול בחייו שהכאיב לו מאד — מצב בריאותו הרופף. כל השנים סבל מקצרת קשה שהפכה אותו לנכה ולא יכול לפרנס את המשפחה ככל הגברים. כל עול הפרנסה הוטל על האמא. אבא הרגיש בכך רגשי נחיתות למרות שאמא ידעה להעריכו ולכבדו ואף פעם לא גילתה כלפי חוץ כמה היא סובלת מעבודה קשה שהיתה למע־לה מכוחותיה, והיתה מחנכת אותנו הילדים לאהוב ולכבד את האבא ולא להרגיז אותו, שכן כל התרגזות הזיקה מאד לבריאותו. אבל הוא עצמו סבל מכך ולא היה לאל ידו לשנות את מצבו.

האמא — רבקה היתה ילידת גרבולין בתו של ר׳ ישראל לייב אידלשטיין תושב ותיק בעיירה מדורי דורות. לא הכרתיו וגם לא את הסבתא. הוריה של אמי נפטרו שנים רבות בטרם נולדתי אבל אבא היה מספר לי עליו הרבה. הסבא היה חסיד קוצק ותלמיד חכם גדול. את שנותיו האחרונות בילה בביתנו יחד עם הסבתא שנפטרה מיד אחריו. כמה שנים לפני פטירתו נתעוור ומכאן ואילך עברו עליו הימים בלימוד מתוך זיכרון ובעזרתם של חתניו שהיו בעיירה. הוא נפטר בשיבה טובה.

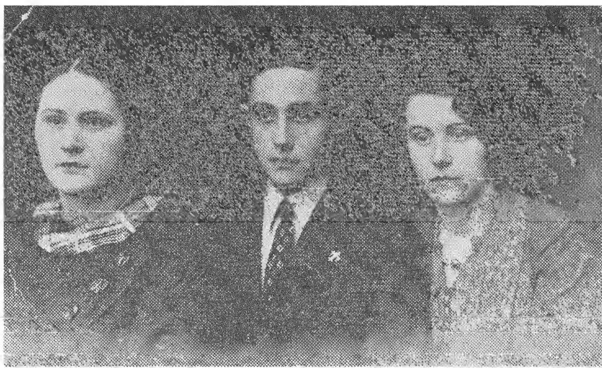
אמא היתה אשת חיל מוכשרת מאד במסחר. היא נשאה בעול של פרנסת המשפחה ובפרט לאחר שאבא התחיל לסבול מקצרת ולא יכול היה לעזור הרבה בחנות. היא ניהלה את החנות, את משק הבית וגידלה את הילדים. בחנות היתה לה עוזרת נאמנה אחותי השניה רחל שמקטנותה גילתה כשרונות מסחריים וכל השנים שאני זוכר היתה החנוונית „מספר שתים״ אחר אמא. רחל היתה בעלת קומה בינונית עם שערות אדומות שמנמנה עם פנים עגולות נחמדות וטובת לב מאד. לפעמים היו נוזפים בה בבית על שנתנה בהקפה ללקוחה זו או אחרת שהיו חייבות כסף עוד מקודם והחזרת החוב היתה מפוקפקת. היא היתה מתנצלת שריחמה עליהן בגלל המחסור ששרר בביתן.

אחותי הבכירה שרה עזרה לאמא במשק הבית בבישול ובגיהוץ. הילדים פנו אליה כמו אל אמא בכל מיני דרישות. היתה סוערת ברוחה והמרדנית במשפחה. בין הראשונות בבנות־חסידים שלקחה חלק בפעולות ציוניות וביקרה במוע־דון של „צעירי ציון״ יחד עם בחורים. לא מעט סבלו ההורים מפעילות מפלגתית שלה שהיתה בעיניהם בלתי נסבלת אבל אי אפשר היה להניע אותה מפעולותיה למען ארץ ישראל והיתה מסורה לרעיון זה בכל ליבה. תמיד היה לה צר בעיירה וכמה שנים לפני חתונתה עבדה בוורשה בבית חרושת לטקסטיל. אחר כך התחתנה עם בנו של אחד השוחטים מדמבלין עיירת מולדתו של אבא. בחור נחמד מאד היה יענק׳ל גיסי, משכיל וחברותי מאד וכולנו אהבנו אותו. אחר חתונתם עברו לעיירה אחרת שם כיהן גיסי כשוחט וכל הזמן תכננו לעלות ארצה. בינתיים נולדו להם ארבעה ילדים והיה קשה לנדוד לארץ אחרת עם ילדים קטנים עד שפרצה המלחמה והשואה שמה להם קץ כמו לשאר יהודי פולין.

אחי הצעיר בן הזקונים של המשפחה, ישראל לייב (אנחנו קראנו לו „לייבלה״) היה נער כשרוני וממולח ובעל תפיסה

מהירה בלימודים וגם ידים מיומנות לעבודה. לאחר שגדל, למד מקצוע בבית הדפוס של משה מוקוטוב וכל השנים עבד במקצוע זה, היה לו כשרון כתיבה מצויין ולאחר שעליתי ארצה היה כותב לי מכתבים יפים מאד עם תיאור הווי העיירה ומביע את יאושו מחייה המנוונים. עז היה רצונו לעלות ארצה אבל אי אפשר היה להשיג רשיון עליה בגלל ההגבלות של ממשלת המנדט דאז. זמן קצר לפני המלחמה התכונן לעלות בעליה בלתי ליגלית וכבר הכניס כסף למטרה זו אבל בינתיים פרצה המלחמה ושבשה את תכניתו וגם גורלו היה כגורל יתר בני המשפחה.

הצעירה מבין האחיות, פייגה היתה פאר המשפחה בעלת כשרונות מזהירים והשביעה הרבה נחת לכולנו. עוד מקטנותה בבית ספר עממי, התבלטה בכשרונותיה. המורים שהיו שונאי ישראל כולם והתנכלו לכל תלמיד יהודי, לא יכלו להתאפק מלהביע את התפעלותם הגדולה מכשרונותיה. היתה התלמידה המצטיינת ביותר מכל הכיתות, עמוסה פרסים ומכתבי הערכה עם סיומה של כל שנת לימודים. כשגמרה את בית הספר לא ידעה אף מילה לכתוב באידיש שפתם של יהודי פולין, וברצונה להצטרף לחיים החברתיים של הנוער היהודי בעיירה היתה צריכה לדעת לכתוב ולקרוא בשפה זו. התמסרה איפוא בהתמדה האופיינית לה ובמשך כמה חדשים למדה אידיש והשתלטה על השפה עד כדי כך שהדהימה את כולנו. ימים ולילות היתה קוראת ספרים וכתבי עת וספגה ספרות אידיש בלי סוף. אבא היה אומר עלינו הבנים שלו היינו עוסקים בתורה בהתמדה כזו כמו פייגה בלימודיה, היינו נעשים לגאונים. היא קשרה את גורלה ואת הקאריירה שלה עם התנועה הדתית הציונית המזרחי והיתה המייסדת של „ברוריה", ארגון הבנות בתוך תנועה זו. היה לה כושר דיבור והופעה שהקסימו כל שומע

אחותי רחל, אחי אריה לייבל ואחותי צפורה (פייגא)

והיתה מפרסמת מאמרים בירחוני המזרחי. בשנים האחרונות לאחר נסיעתי ארצה עברה לגור בוורשה ועבדה שם במרכז המזרחי. מידי פעם היתה נוסעת להרצות בערי פולין להפיץ את רעיון המזרחי וגם לארגן את הבנות ברוח זו.

הצלחתה היתה עצומה ושמה נישא בפי כל. היתה מופיעה אף בוועידות בינארציות של המזרחי ונעשתה אחת הדמויות המרכזיות של הנוער המזרחי בפולין.

בטוחתני שלו זכינו והיתה עולה ארצה היתה מתבלטת גם כאן כאישיות ציבורית מצליחה, אבל לאסוננו לא הספיקה לעזוב את פולין וכל תכניותיה המבטיחות ביותר באו אל קיצן המר יחד עם יתר בני המשפחה.

מכל המשפחה נותרנו רק שנים, אני ואחותי חווה, ועל כך דואב הלב.

יהי זכרם ברוך.

שמונה היינו...

ארבע אחיות, שני אחים, אמנו ואבינו
ורק שניים נשארנו, מכל השמונה שהיינו,
להעלותם אלינו נדר נדרנו,
אבל אחרנו את המועד ורק שניים נשארנו.

נכרתו כולם, ההורים האח והאחיות,
הימחקו מספר הזכרונות ?
הבה נעלה אותם בזכרוננו,
ונספר עליהם גם לילדינו.

מה יפים הזכרונות מבית אבינו,
מאז שעוד שמונה היינו ;
איך עברו שבתותינו וחגינו,
לפני שהשואה ירדה עלינו.

כשתילי זיתים מסביב לשולחן היינו,
ושירי שבת וחג בפינו.
מצלצלים באזני הזמירות שזימרנו,
ודברי התורה בסעודות שדברנו.

הנה קולו של אבא מדבר אלינו,
בתוכחת־נחת על התנהגותנו,
„היה ירא שמיים ואת המצוות תשמור,
את שאתה יהודי תמיד תזכור".

כך דבר אלי אבא לפני פרידתנו,
והדמעות זלגו מעיני שנינו.
איך יכולתי על הדעת להעלות,
שאת פניו לא אזכה עוד לראות.

ואלה היו אלי דבריו האחרונים,
ונשארנו גלמודים ויתומים,
מה טעם שהצלנו את נפשותינו,
אם הם נשארו תחת הריסות בית ילדותנו.

איך ינעמו לנו כאן חיינו,
איך ננחם בבית שבנינו ;
אם רק שניים שרדנו לבדו,
ממשפחה גדולה שהיינו.

*

עיני, עיני — יורדות דמעה על השבר שנשברנו
הלוא שמונה היינו ורק שניים נשארנו.

לזכר מורה וחבר

זוכר אני אותו עם פניו המאירות ומשקפיו המוזהבים והמבריקים על עיניו הבולשות והחודרות תוך כדי דיבור אליך, כעין חומרה ונוקשות היתה נסוכה על פניו. אכן היה בעל אופי חמור וקפדן במחשבתו והלך רוחו. כל חייו קנאי עד כדי מסירות נפש למען רעיונו שבעיניו נחשב כנכון וכמורה דרך לחיי היהדות. היה מהלך בדרכו בלי שום ויתורים וסטיה ומבלי לשים לב למכשולים שנערמו בפניו.

אמונתו ברעיונו היתה כל כך מושרשת ועמוקה, שכל מי שלא האמין כמוהו היה בעיניו כסוטה וגם כשוטה, והיה מתיחס אליו בבוז גלוי. מסתבר שהדבר הוסיף לו אויבים ומתנגדים.

אינני בא להצדיק התנהגות כזאת, ואינני רואה בה ציון דרך לכל. אבל ראיתי בו אז, וגם כיום כשאני נזכר בכך, שלימות נפשית מופלאה. רק אדם הבטוח ברעיונו ביטחון שאין לערערו, יכול לעמוד כסלע איתן נגד המתנגדים לו ולחתור למטרה שהציב לעצמו בחייו — דרך התורה והמסורה.

עם זאת גדולה היתה מסירותו ואהבתו לאדם כלבבו ולמאמין כמוהו. לא היה דבר קשה עליו לעשותו כאשר דרושה היתה עזרתו. זוכרני יחסו אלי אשר משום מה מצאתי חן בעיניו והיה מדריכי וחברי כאחד למרות ההבדל בגיל.

כמה טרח והתאמץ בזמן עלייתי שהיתה קשורה בהרבה קשיים. בכל כוחו יגע וטרח לישר הדורים במרכז התנועה ולהקדים נסיעתי.

עודם שמורים אצלי מכתביו הנפלאים שנוסחו בכשרון ובכתב יד מאיר עיניים. במכתביו ביטא תמיד את חרדתו הגדולה, שמא העליה לארץ הקדושה תביא לידי ירידה רוחנית מדרך הישרה. שכן רק באורח חיים שלמים עם מורשת אבות ראה הצדקה לאדם היהודי בארץ האבות.

לעתים מדי היזכרי בו נדמה לי שלא התאים כלל לסביבה אליה נקלע, לעיירה הקטנטונת שלנו ולחיה המתנוונים שנפשו היתה סולדת מהם. זאת היתה הסיבה שלא התמסר לחנותו ממנה התפרנס והשאיר אותה בידי אשתו וגיסו.

ברוך כשרון היה האיש. היתה לו יכולת ביטוי בעל פה שקשה למצוא כדוגמתה לא רק בעיירתנו אלא בכל הסביבה. בן תורה ובקי גם בספרות המחשבה והמודרנית, בעיקר ספרות אשר נכתבה ע״י סופרים והוגי דעות ממנהיגי אגודת ישראל יוצאי אירופה המערבית.

הצטיין גם בכתיבה וניסוח מלוטש, מכתביו הם מעשה אמנות. ע״פ רוב כתב באידיש אולם כבן תורה ידע גם עברית. בעבודה למען אגו״י ומוסדותיה שהקים בעיירתנו מצא תמיד סיפוק רב ונחמה בחייו האפורים. הישגי האגודה היו הישגיו האישיים וכשלונותיה כאבו לו יותר מכשלונות חייו.

אנחנו הצעירים בתנועתו היינו חולקים על יחסו לצעירים דתיים אחרים מתנועת המזרחי. היינו מתנגדים להתרחקות בינינו ובינם שהוא היה דורש מאתנו. סוף סוף למדנו אתם יחד בחדר ובבית המדרש ורצינו להופיע באסיפותיהם ולהת־ווכח אתם בפומבי, אבל הוא התנגד לכך והסתכל בעין רעה על כל התחברות וישיבת רעים עם מתנגדים. „אין לנו מה לחפש אצלם; בביקורים ובוויכוחים לא נצליח אף פעם להחז־זירם למוטב" (כלשונו)... „דרך חיינו היא קשה וחמורה יותר משלהם ואורח חיינו הוא הרבה יותר מסוגר ומוגבל כדרכו של יהודי חרד ושומר מצוות, וקטני האמונה בינינו יכולים להכשל ולנהור אחריהם כתוצאה מההתחברות והוויכוחים אתם; למה לנו כל זאת? נתחבר אחד עם רעהו, נתווכח בינינו על השקפות עולמנו, איך ללמוד ולהבין את תורתנו תורת חיים. ספרותנו העתיקה וגם החדשה הכתובה ברוח המסורת — מספיקה לנו בהחלט ואין לנו צורך במעינות אחרים ולשתות מבארותיהם כי זה רק יזיק לנו".

הוא היה מרכז החיים הציבוריים והארגוניים בעיירתנו והביא אתו נוסח וסגנון שכולם למדו ממנו. ראש וראשון הנוא־מים בכל הזדמנות ועל כל נושא בין אם היתה זאת חגיגת עצמאות פולין ב־3 במאי על בימת בית המדרש בנוכחות נציגי השלטון המקומי לבחירות ה„סיים", לעיריה או לוועד הקהילה

גארוואָלין אין 1958...

רײזע אײנדרוקן פון הרב דוד־דב האָלענדער, „דער טאָג־מאָרגן־זשורנאַל", 24־טער אָקטאָ־בער 1958.

— — — — אַ 60 מײל(?) פון װאַרשע האָט זיך אונדזער אויטאָמאָביל אָפּגעשטעלט אין אַ שטעטל גאַרוואָלין. אויפן סקוועראָדער מארק האָבן מיר גלייך אויסגעפונען, אַז ס'איז נישטאָ זאָגאַר קיין איין ייד אין שטעטל.

אויף דער יעצטיקער רייזע מײנער איבער פּוילן האָב איך זיך באַזונדערס אָפּגעגעבן מיט אויספאָרשן דעם צושטאַנד פון די יידישע בית־עולמ'ס אין פּוילן, אין צוזאַמענהאַנג מיט אַ פּאָרשלאַג, וואָס איך האָב געמאַכט נאָכן לעצטן יאָר צו הויכע פּוילישע רעגי־רונגס־פירער וועגן פאַרזיכערן די אָפּהיטונג פון די יידיש הייליקע בית־עולמ'ס אַזוי גוט ווי די געבליבענע שולן. די פּוילישע רעגירונגס־פירער האָבן זיך באַצויגן זייער אויפמערקזאַם צו מיין פּאָרשלאַג, און די באַווייזן, וואָס איך האָב געזאַמלט אויף מיין יעצטיקער רייזע וועלן האָפענטלעך שפּילן אַ דעצעדירנדע ראָליע אין זייער ענטגילטלעכער אַנטשיידונג.

אויב צווישן די לײענער זענען דאָ לאַנדסלייט פון גאַרוואָלין, מוז איך זיי איבערגעבן די טרויעריקע ידיעה, אַז נישט נאָר האָבן די נאַציס אומגעבראַכט די לעבעדיקע יידן פון זייער היים־שטעטל, נאָר אויך די טויטע האָבן זיי נישט געלאָזט איינליגן רואיק. דער בית־עולם איז אָפּן, אָן אַ גדר, און אַ פעלד. יונגע גויים זיינען געקומען נעמען ערד פון די זאַמדיקע גריבער ביים ברעג פון בית־עולם און אויך איינע־ווייניק, און אונטער אַ בוים זענען געזעסן צוויי יונגע פּויערטעס און געשטריקט און זיך געמיטלעך געשמו־עסט... — — —

או להבדיל בסיום ש״ס של דף היומי. תמיד הבריק וכבש לבבות בנאומיו חוצבי הלהבות. היהודים הפשוטים בעיירה היו עומדים משתאים מול שפע הביטויים המודרניים ששפעו מפיו בשפתו היפה שהקסימה כל שומע משכיל.

לא היה אף מוסד ציבורי בעיירתנו שלא השתתף בו בפועל כגון: ועד הקהילה — כפרנס מובחר מטעם אגו״י, כחבר מועצת העיריה, בהנהלת הבנק הקואופרטיבי, ב„חברת עזרת החולים״ ועוד. בכולם השתתף בהתמדה ובמסירות. מיותר להוסיף שהכל היה בהתנדבות בלי טובת הנאה כלשהי לעצמו.

כדאי להזכיר את עבודתו הגדולה בהקמת בי״ס לבנות „בית יעקב״. זו היתה עבודת קודש של אדם יחיד. את המוסד החינוכי הזה הקים בכוחות עצמו מהמסד עד הטפחות וקיים אותו במשך שנים רבות במאמצים עצומים וחוסר תקציב. זה היה ילד טיפוחיו שדאג לו יותר מלילדיו יוצאי חלציו.

מאד השתוקק לעלות לארץ ישראל. אבל קשור היה למשפחתו ולילדיו הקטנים וגם תנאי העליה היו אז קשים עד מאד. הארץ היתה סגורה ומסוגרת ובלי סרטיפיקט היתה העליה ארצה קשה כקריעת ים סוף. אני רואה היום כפיות טובה לגביו מצד המפלגה אשר למענה מסר את כל חייו ולא נתנה לו אפשרות לעלות. בתקופה הראשונה לעלייתנו ביקש ממני ומיחיאל רובין לפנות לבני משפחתו בארץ (היו לו שני דודים בארץ ישראל, אחד בכפר סבא ואחד בעין־חי, שניהם ותיקים ובעלי פרדסים) שהם ידרשו אותו לעלות ארצה כנהוג בזמן השלטון הבריטי.

נסענו אליהם כמה פעמים ולא יצא מזה כלום. סופו היה כסופם של כל היהודים באירופה ונספה יחד עם בני משפחתו.

שלום לעפרך ידידי ומורי היקר ר׳ אליעזר וולמן ז״ל.

שלושה שעוסקים בתורה

השעה מאוחרת, הלילה מתקרב לחצות. בבית המדרש שקט, כל המתפללים כבר הלכו לביתם ורק בודדים נשארו ליד השולחנות ומעיינים בספרים. על יד השולחן שמאחורי עמוד התפילה, בפינה יושבים רכונים שלשה יהודים ולומדים גמרא.

מהשלושה — שנים מבוגרים ואחד צעיר. לילה לילה אפשר לראותם כך יושבים ולומדים באותו מקום. אחד מהם בעל קומה בינונית עם פנים מלאות ואדמדמות עטורות זקן רחב ואדום. זהו בעל החנות למצרכי מזון ומספוא לבהמות. הוא לא היה למדן במיוחד אבל נפשו חשקה בתורה, וברצונו למלא עתה בבגרותו מה שהחסיר בצעירותו, הצטרף בנפש חפצה לעסוק בתלמוד כל ערב.

השני אדם שמן בעל זקן בלונדי סמיך ומסורק בקפידה. אחד „מכלי הקודש״ בעיר, לא תלמיד חכם גדול אבל תורתו אומנותו ומה שנדרש במקצועו היה בקיא בו כל צרכו.

השלישי היושב באמצע, אברך תלמיד חכם חניך ישיבה בעל פנים חוורות ועדינות עם זקנקן כהה, מרכיב משקפיים במסגרת זהב. נאה ומסודר בלבושו ובחזיתו מתנוצצת שרשרת כבדה הקשורה לשעון זהב מתנת נישואיו הוא המסביר לשני חבריו המבוגרים ממנו את הסוגיה שלפניהם. הוא היה יליד עיירה אחרת לא רחוקה מגרבולין שהתחתן לעיירתנו עם בת עשירים. בהיותו חשוך ילדים היה זמנו פנוי, ותמיד אפשר היה לראותו משוחח ליד חנותו עם חבורה של יהודים שכנים בעלי חנויות בשוק, בעניינים ציבוריים של העיירה וגם בהוויות עולם. היה בעל נימוסים נאים ובעל השכלה חילונית.

הנה הם יושבים ליד השולחן והוא מרוכז בלימוד מסביר בקול שקט ובניחותא לחבריו את הסוגיה. לאחר שעתיים של לימוד נוהג היה להניח את ראשו על הגמרא ושוקע בתרדמה כחצי שעה. שני חבריו לא הפריעוהו בשנתו ושוחחו ביניהם עד שהתעורר. אחר ששפשף את עיניו מקורי השינה הוציא מכיסו נרתיק סיגריות, כיבד את שני חבריו לקח סיגריה אחת לעצמו הדליקה ועישן אותה בהנאה.

בדרך כלל, אחר הפסקת השינה של הצעיר לא המשיכו עוד ללמוד אלא היו משוחחים על הנעשה בעולם ובפוליטיקה הבינמפלגתית שהיתה עירנית מאד ברחוב היהודי בשנים ההן. אחד מהם שהיה מחונן בקול נאה נזכר פתאום בניגון חדש ששמע אצל רבו בחג האחרון והתחיל לפזם את הניגון. יתר הבחורים שהיו פזורים בבית המדרש ליד שולחנות אחרים, בשמעם קול זמרתו היו מתאספים סביב שולחנם של השלושה והחזיקו אחריו בזמרה.

בינתיים נכנסו לבית המדרש כמה בחורים מארגון צעירי מזרחי שמועדונם היה קרוב לבית המדרש וגם הם הצטרפו לשירה. ביניהם הצטיין במיוחד בקולו האדיר לייבל טרוסטרמן בחור בריא וחסון, הגיבור בין כל בחורי בית המדרש, עסקן פעיל ומראשי המדברים בשם צעירי המזרחי בגרבולין. כך הדהד בבית המדרש בשעה מאוחרת בלילה קול שירה לבבית המאחדת לבבות מעל חילוקי הדעות שפילגו את הבחורים למפלגותיהם השונות.

הרבה שנים אפשר היה לראות את שלושת היהודים האלה לילה לילה יושבים באותו מקום וממשיכים בלימוד תורה עד שעה מאוחרת. לא עיכב בעדם שום מזג אוויר, לא גשם וקור בחורף ולא החום בקיץ. אפילו אחר „יום שוק״ ביום רביעי שיהודי העיירה היו עסוקים בו עד למעלה מראשם בעסקיהם עם האכרים שבאו למכור את תוצרתם החקלאית ולערוך קניות בדרכם הביתה. יהודי גרבולין כולם היו טרודים כל היום באין אפשרות לסעוד את ליבם ובערב היו עסוקים בלימודם על אף העייפות והתרעננו בניגון הגמרא שבפיהם.

נציין את שמם לזכרון עולמים של שלשה יהודים יקרים אלה:

ר׳ יהושע לוסטיג,

ר׳ ישעיהו שרפהרץ — אחד השוחטים בעיירה,

ר׳ צבי גרינגלס חתנה של פרויווע גוטרמן ע״ה.

ניגונו של ר׳ הרצקה

ערב ראש חודש שבט.

בעצם איזה מין תאריך זה? נדמה לי שהוא לא רשום בשום מקום, כחג הסטורי או כמועד דתי. ובכל זאת כבן עיירת גרבולין חרות התאריך הזה במוחי ומעורר זכרונות רחוקים מימי נעורי. התאריך מעלה מתהום הנשיה אירוע חגיגי בבית המדרש, ואיתו דמויות חביבות של יהודים מוכרים שחיו ופעלו בעיירה.

זהו יום הזכרון והצום של החברה קדישא בעיירתנו והסעודה הגדולה שהתקיימה אחר תפילת ערבית עם גמר הצום. אין ביכולתי לתאר את הסעודה עצמה משום שאף פעם לא השתתפתי בה. אבי ז״ל, בגלל בריאותו הרופפת, לא פעל בשום חברה מהחברות בעיר וגם לא בחברה קדישא.

ברצוני להעלות בזכרונותי מה שראיתי בבית המדרש באותו יום וככל נער הנהנה ממאורעות חגיגיים השתדלתי

להיות נוכח במעמד זה מידי שנה בשנה. תקופה זו של חודש שבט היא הקרה ביותר בשנה. בחוץ כפור עז, השלג קפוא וחורק תחת הרגליים והאנשים הולכים מכורבלים במעיליהם העבים וצווארוני פרווה עד מעל לאזניים. אבל בבית המדרש מעמד חגיגי. השתתפו בו כל אנשי חברה קדישא ועוד כמה יהודים שזמנם פנוי וכמובן אנחנו נערי בית המדרש.

שעת בין הערביים. אנשי חברה קדישא נכנסים לבית המדרש במרוכז. הם חוזרים עתה מבית העלמין כמנהגם לערוך אזכרה שם באותו יום. אחר שהתאספו כולם מתעטף אחד מגבאי החברה ר' מנדל יום־טוב ז"ל בטליתו ומתחיל את תפילת מנחה בפרק תהילים: „תפילה לעני כי יעטוף". מתפללים בהתעוררות ובכוונה, גומרים תפילת מנחה מוציאים ספר תורה מארון הקודש ומניחים אותו על השולחן שעל הבמה. ר' מתתיהו רובין ז"ל, למרות שאיננו חבר בחברה קדישא ואיננו מסב לסעודה אח"כ, — היה משתתף קבוע בצום ובתפילה מידי שנה בשנה, — עולה על הבמה לקרוא

רחמים", בקול רוטט מהתרגשות וחגיגיות ובניגון מיוחד שהמציא ר' הרצקה בעצמו ניגון שנבע מפנימיותו של לב יהודי פשוט ותמים דרך. שמענו במנגינתו את משק ריחופן של נשמות הנעדרים, בחלל בית המדרש. ר' הרצקה לא היה בעל תפילה ולא הצטיין בקול ערב. אבל במעמד זה פעם בשנה קנה את עולמו והשאיר רושם בל יימחה על כל השומעים.

הנה הוא קורא את שמות הנפטרים וידיו רועדות בהתרגשות בגוללו את המגילה. הוא מתחיל כאמור בשמות הרבנים ואחר כך שמותיהם של חברים הנעדרים מלפני הרבה שנים. שומעים שמות של אבות ובנים אחריהם, שאינם מוכרים לי ולאט לאט מתקרב לדור הנוכחי ושומעים שמות של יהודים שחיו ופעלו בעסקנות ציבורית לשם שמים, עד גמרו „וינוחו בשלום על משכבם ונאמר אמן".

בשנה האחרונה לפני פטירתו היה עוד כוחו של ר' הרצקה במתניו וערך כדרכו את תפילת האזכרה. אבל באמצע קריאת

מלמעלה: לנדאו, ח. רובין, אסתר זילבער, ד. לאַנדאָו, חנה רובין, לנדאו, זילבער, ח. טננבוים, שרה קופרבום זאכאראַביץ, הוברמאַן, פ. לאַנדאָו, פייגה הירשפלד, אסתר בורשטיין, ח. בצקאווסקה, גוטרמאַן, ר. פינקלשטיין.

את פרשת היום. ר' מתתיהו יהודי מכובד ובן תורה ידוע כבעל קריאה המדייק בכל מלה מתחיל לקרוא בקול רם וחגיגי את הפרשה המיוחדת לימי צום: „ויחל". אחר שגומרים את הקריאה וגוללים את ספר התורה עובר רטט של התרגשות וציפיה בין הקהל; עכשיו מתחיל הרגע המרשים ביותר בערב זה.

עולה על הבימה אחד מראשי החברה ר' הרצקה, שדכן ממקצועו, ממוצע קומה עם זקן לבן אשר הצהיב מהרחת טבק. תפקידו היה לערוך אזכרה ולקרוא בשמות כל החברים שהלכו לעולמם. אינני יודע ממתי ומאיזו תקופה התחילה הרשימה ומי היו הראשונים הנזכרים. אני רק זוכר שהיו ברשימה שמות של רבנים שכהנו בגרבולין בדורות שעברו ומנהגה של החברה היה לצרף את הרבנים כחברי כבוד.

ר' הרצקה מתיצב על הבימה מתעטף בטליתו לוקח את ספר התורה ומוציא מכיס הפנימי של מעילו נרתיק ושולף מתוכו מגילת קלף צהובה מיושן ומתחיל בתפילת „אל מלא

השמות נשבר קולו והתפרץ בבכי ועברו מספר דקות עד שהתאושש והמשיך בקריאה. כחצי שנה אחר כך חלה במחלה ממארת והלך לעולמו. יהודי גרבולין אמרו שליבו ניבא לו כי זו היתה קריאתו האחרונה.

בערב ראש חודש שבט שלאחר פטירתו של ר' הרצקה ערך את האזכרה ר' זלמן, יוסל יעדוואַב, אף הוא עסקן ותיק בחברה, יהודי חביב ונחמד ואחד מראשי „חברת תהילים" בעיירה. ר' זלמן יוסל השתדל לחקות את ניגונו של ר' הרצקה ע"ה אבל כולם הרגישו בצער רב שיחד עם הסתלקותו של ר' הרצקה נדמה גם המנגינה המופלאה שלו לנצח.

המתמיד

בחור גבוה רחב כתפיים ובעל בשר היה. פניו עגולות עם לחיים תפוחות ושמנות, זקנקן דליל ובלונדי כיסה את סנטרו. הילוכו בכבדות בפסיעות דוביות וכל כולו מסורבל ומגושם.

אבל בתוך הגוף הגדול הזה שכנה נפש צמאה ללימוד התורה. התמדה עצומה לכל ספר ולכל מילה מודפסת, המוסיפה דעת והשכלה ציינה אותו. היה בחור תלמיד־חכם, בקי בתנ"ך ובהיסטוריה יהודית וגם בסיפרות רצינית, על נושאים היסטוריים ופילוסופיים, שהירבה לקרוא וללמוד. לא היה מחונן בכשרון תפיסה מיוחד. תפיסתו היתה איטית, היה רחוק מחריפות ותמיד זקוק לשנן לעצמו כל רעיון, או סברה תלמודית עמוקה כמה פעמים עד שהבינה, אבל לאחר שהשתלט והבין את הרעיון היה כמונח בכיסו וזכר אותו לאורך ימים. דבקותו והתעמקותו היתה שווה בלימוד סוגיה קשה בתלמוד וגם בקריאה מעמיקה בספריו המפורסמים של שפינוזה („האתיקה" ואחרים) שהיה הוגה בהם הרבה. היה מעריץ גדול של הוגה הדעות היהודי הגדול הזה. כל קריאה שלו היתה רצינית מאד. גם מאמר בעיתון היה קורא בהתעמקות גדולה כדי להבין כל תג. לפעמים באמצע היום אפשר היה לראותו בבית המדרש יושב על יד גמרא פתוחה, ידו הימנית על מצחו מתנועע קדימה ואחורה וכל כולו שקוע בספר שלפניו. המסתכל מרחוק חשב שהוא לומד איזו סוגיה קשה בתלמוד, אולם כשהתקרב היה רואה לתמהונו שעל הגמרא מונח עיתון „דער היינט" והוא קורא אחד ממאמריו המצויינים של הפובליציסט הנודע ד"ר יהושע גוטליב. הוא היה מעריץ אותו מאד ולא פסק מלצטטו בשיחותיו.

אבל אהבתו הגדולה אשר היתה מפורסמת בין כל הבחורים חובשי בית המדרש היתה לספר ההיסטוריה של ד"ר צבי גרץ שבקיאותו בו הפליאה את הכל. הוא זכר בע"פ עמודים שלמים ותיאורים היסטוריים מפרקי גרץ והיה מצביע בדיוק על מספר הדף בו היו הדברים כתובים. בלילות הקרים והארוכים של החורף היינו יושבים בבית המדרש ע"י התנור החם והוא היה מספר על אירועים היסטוריים, או מתאר מלחמות מפורסמות. אם מישהו מן החבורה היה מנסה לסתור את דבריו בקשר לאיזשהו תאריך היה מהמם את הלה בציטטה ארוכה ומדויקת מכתביו של גרץ בדיוק נמרץ והיה יוצא מנצח.

מוצאו היה מבית יהודי פשוט: אביו שנפטר עליו בהיותו נער צעיר, היה בעל־בית חשוב בגארוואָלין, אבל לא בן תורה, יהודי שידע להתפלל ולומר פרק תהלים ותו לא. הבחור שלנו גדל בבית אמו האלמנה, ואחיו המבוגרים פרנסו את הבית, אולם לא היה מי שישגיח עליו וידריכו בדרך הישרה. חיבתו ללימוד וקריאה באה לו מתוך רצון עצמי ללא שום עין ביקורתית של אב יודע ספר ותלמיד חכם, אלא מתוך אהבה שנבעה מליבו לדעת, ללמוד ולהסביר לאחרים את מה שהוא בעצמו יודע, עד שנהפך לדוגמא ומופת בהתמדתו, לכל בחורי בית־המדרש.

צעיר הייתי ממנו בשמונה שנים והיינו מיודדים מאד. הוא היה גר קרוב לביתנו והיה מבקר בביתו מזמן לזמן. למדתי ממנו הרבה, איך לקרוא מאמר בעיתון ולהבינו כהלכה, איך להוציא תמצית של סיפור ולהבין את כוונותיו הנסתרות של המחבר ואת המטרה אשר למענה נכתב הסיפור. אף שלכאורה הדברים היו פשוטים. כוונתי לספרים מפורסמים של פרץ, מנדלי, שלום עליכם ועוד, שהיתה בהם תשתית רעיונית לדבריהם וכוונות נסתרות בסיפורים הפשוטים.

הוא היה מוזר בהליכותיו ולא פעם שימש מטרה לצחוק ולעג מצד יתר החבורה. היה לו טבע משונה אשר ממנו סבל רבות. כאשר בא במבוכה, העלו לחייו סומק בצבע ארגמן לוהט, אף־על־פי שהיה בחור די מבוגר. הדבר גרם לו לרגשי נחיתות ולרצון להתבודד. זו היתה גם הסיבה שלא נטל חלק בכל פעילות מפלגתית, שלא כיתר החברים, בני גילו אשר היו פעילים בכל המפלגות בעיר. רבות הפצרתי בו שיבוא למועדוננו להשתתף בערב ספרותי או מסיבת חג שהיינו עורכים מזמן לזמן. נסיתי לשכנעו שיש לו מה לומר לחברים ושהם בחורים מוכרים מבית המדרש, רובם יותר צעירים ממנו, כך שאין לו מה לחשוש מלדבר לפניהם. אולם הוא בשלו — אינו רגיל להופיע לפני אנשים ובנוכחותם הוא שוכח מה לומר — ונשאר בבדידותו.

מספר שנים טרם עלייתי ארצה נשא אשה ופתח חנות קטנה לגלנטריה בבית אביו. פרנסתו מן החנות היתה בדוחק רב, אולם גם בהיותו עסוק כל היום לא שכח לקבוע עתים לתורה, ובכל ערב היה בא לבית־המדרש ולומד עד שעה מאוחרת בלילה, לפני נסיעתי הוא לקה בהצטננות ושכב במיטה, כך שבמוצ"ש האחרון לפני נסיעתי עליתי לביתו ונפרדתי ממנו בלבביות רבה. הוא כמו כל יהודי גארוואָלין הביע את רצונו העז לעלות לארץ ישראל, אולם תקוותו לא התגשמה והקיץ הקץ עליו יחד עם כל העירה.

שלום לעפרך ידידי וחברי ישראל גוטמרק.

שני חברים

שני חברים — משמעות כפולה למלים אלה; הראשונה פשוטה שני ידידים הקשורים זה בזה בחיבה ורעות מתוך אהבה ומסירות אחד לשני, והשניה, שני תלמידי חכמים. (חבר — תלמיד־חכם בתלמוד).

אכן שני תלמידי חכמים ולומדי תורה מופלגים היו שני אלה, עליהם נדבר להלן. אם היה מי שירצה לראות דוגמא חיה ומוחשית לפסוק מהתורה „אדם כי ימות באוהל" שעליו אומרים חכמים, כי אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה, היה עליו לפתוח את הדלת בבית מדרשנו ושם מול הכניסה ליד הקיר הדרומי של הבית שחלונותיו פנו לכוון הגן ישבו שניהם ולמדו תורה. אנו קראנו לזה גן אולם למעשה היה זה מגרש רחב ידים שהיה שייך לפריווע גוטערמאַן אשר מסרה אותו לחכירה לגוי אחד שהיה גר בבית קטן ליד הנהר. הוא היה מעבד את המגרש וזורע בו תפוחי אדמה, קטניות ובצל ירוק לצרכי ביתו. אולם אנחנו חובשי בית המדרש היינו נהנים למראהו הירוק ומתבשמים מהאווירה החקלאית, שהיתה חודרת דרך חלונו הפתוח של בית המדרש פנימה. בשנים האחרונות לקח אותו בחכירה הליטוואַק הגארוואָלינאַי, אהרון משה קירשנר, זה היה יהודי מבריסק, שהתגלגל לאחר מלחמת העולם הראשונה לעיירתנו הכה בה שורשים ועשה חיל אצלנו: מסחרו היה בירקות ופירות וגם במלפפונים חמוצים, שהיה כובשם בחביות גדולות ומוכרם לחנויות המכולת בעיירתנו וסביבתה. בנו, לייבל היה מעבד בעצמו את החלקה הזאת ומגדל את הירקות למכירה ואנחנו היינו צופים דרך החלונות ומתפעלים מהמחזה הבלתי רגיל של יהודי עובד אדמה. ראינו בכך מעין ארץ ישראל קטנה, שיהודים מוציאים את לחמם מן הארץ. זה היה מגביר עוד יותר את התשוקה, שהיתה בלאו־הכי חזקה, בליבנו לנטוש את העיירה ולעלות לארץ ישראל.

על יד הקיר הזה עמד ארון קודש קטן וצנוע למראה. הארון היה שייך ל„חברה תהלים" ומסביבו היו מתפללים יהודים פשוטים בעלי מלאכה בעיירתנו כמו שלמה שניידער אַלטער גלעזער, סאַניע שניידער, שלמה בלעכער ואחרים. לאחר

התפילה היו מנשקים את הפרוכת הקטנה ומעבירים אותה על עיניהם. ארון הקודש הזה היה עממי וקרוב יותר לליבם מאשר ארון הקודש הגדול שעמד בכותל המזרחי. אף שהיה יותר יפה ומחוטב להפליא היה מטיל אימה במקצת ביחסנותו וברקו המוזהב.

מימינו של ארון הקודש של „חברה תהלים" עמד שולחן ארוך וכבד עשוי קרשים עבים מאד ככל השולחנות בבית המדרש שהיו טבועות בהם כל מיני צורות ומשבצות שאנחנו חובשי בית המדרש היינו חותכים בעץ לצרכי משחקים שונים כמו דמקה, „הזאב והגדי" ועוד משחקים ששיחקנו בהם בבית המדרש.

ליד השולחן הזה ישבו אותם שני הבחורים כבני עשרים ומעלה ולמדו גמרא. האחד שחרחר עם ספיחי זקנקן שחור על לחייו, תבלול היה על עינו השמאלית, ממושקף ופיאותיו מופשלות מאחורי אזניו. רכון היה על השולחן, סנטרו נשען על אגרופו מרוכז כולו בספר שלפניו. על ידו נראה חברו של יהודי אורח קבוע בביתנו ושמו „אייזיק זייפנזידער". האחרונות היה מוציא את לחמו בשיעורים שנתן לילדים עשירים בביתם בתנ"ך ותלמוד.

השני היה בן למשפחת סוחרים לאביו היתה חנות לגלנ־טריה והיה פעם מצליח בעסקיו אבל מאז שאני זוכר חנות זו היתה כמעט ריקה ובעליה היה עני ואביון. ההורים עם עוד שני אחים צעירים ממנו חיו בדוחק רב, דירתם היתה עלובה גם כן: חדר אחד לכל המשפחה ובתנאי חיים כאלה שבביתם, בהם לא ראו אף קרן אור ולא זיק של חדוות נעורים מצאו שני הבחורים האלה אור ושמחה בתורה, שהגו בה יומם ולילה.

שניהם היו חברים פעילים ב„צעירי אגודת ישראל" בעיירתנו והיו משתתפים בקביעות בשעורי הערב ומופעים תרבותיים שהיינו מקימים במועדוננו. הממושקף היה מלמד אותנו פעם בשבוע קטעים מתוך הספר „מסילת ישרים" לרבי משה חיים לוצאטו, ועד היום מהדהד באזני הניגון שהיה מלווה את דבריו הלבביים.

מלמעלה: בונים טננבוים, מיכאל ויינבלוט, לייבל אנגליסטר, אליעזר וואלמן, יחיאל לאנדאו, יעקב פינגבום מענדיל הערץ, מתתיהו רובין, נחמן אנגליסטר, הרב ישעי' טענענבום, יעקב רובין, הילדים: שמחה ומשה רובין, מנדיל יום־טוב, יונה סוקולובר.

בחור גבוה וצנום שערותיו בהירות ובחיצוניותו מודרני יותר מן הראשון לבוש צוארון לבן ועניבה, יושב זקוף ומתנועע. כך אפשר היה לראות את שני הבחורים האלה יום־יום משבע בבוקר עד שתים עשרה בצהריים ובערב אחר „מנחה ומעריב" עד חצות.

מבתים עניים מרודים היה מוצאם, חיי עוני ורעב היו מנת חלקם. הממושקף נתייתם בילדותו מאמו והתחנך ע"י אביו שהיה עני ואביון. הם גרו בחדר קטן ועלוב באחת החצרות הנידחות מרוחק ממרכז העיר. ביקרתי פעם בביתו והזדעזעתי ממראה עיני, הדלות היתה „שורקת" מן החדר, לא היה שם שום רהיט, מלבד שתי מיטות ישנות ושולחן רעוע ושני כסאות, חשמל לא היה להם רק מנורת נפט קטנה שהזכוכית בה היתה מפוייחת והטילה צללים קודרים על הקירות. הבגדים היו תלויים על מסמרים בקרן זווית והאווירה היתה כל כך עגומה ומדכאת שלא יכולתי לשהות שם זמן רב וביקשתי ממנו לצאת החוצה לטייל.

כשנה לפני עלייתי ארצה התחתנו שניהם הממושקף התחתן עם מורה מ„בית־יעקב" בעיירתנו היא לא היתה ילידת העיירה, אחר חתונתם עברו לגור בעיר אחרת ושניהם עסקו בהרבצת תורה לילדי ישראל. השני התחתן גם כן ועבר לעיר אחרת, אבל לא שפר עליו גורלו בחיים. חצי שנה אחרי חתונתו הסתובב שוב בבית אביו כמה חדשים, הסיבה לא נתחוורה לי ובינתיים עליתי לארץ ישראל ופרטים עליו אינם ידועים לי יותר.

וכך בתוך השואה אשר פקדה את היהודים באירופה נספו גם שני הבחורים האלה שהיו במשך שנים רבות כנר־תמיד כפול שתורתם לא פסקה יומם ולילה בעיירתנו.

יהי זכרם ברוך; יהודה לייב שטיין ודוד רייז.

יום סרט בבית המדרש בחוה"מ

יפים היו ימי חול־המועד בעיירתנו. אלה היו ימים שה־כילו בתוכם את הטוב והיפה גם של חול וגם של מועד. ימי

חול עם החגיגיות, המאכלים הטובים והבגדים הנאים של ימי חג ומאידך ימי־חג, עם הנוחיות חופש התנועה והנסיעה בלי מגבלות ואיסורים של ימי חול. כל טוב ביחד ואין זה פלא שכל־כך ששנו לקראתם ונהנינו מאד מימים אלה. החנויות היו אמנם פתוחות אבל זה היה רק למראית עין בלבד המו־כרים עמדו בהן בבגדי שבת ובליבם פנימה היו בבית המדרש יותר מאשר בחנות. בעלי המלאכה בכלל לא עבדו וחגגו את הי־מים הטובים בחופש מלא. הם טיילו חבורות חבורות על המדרכה כשידיהם שלובות לאחור ושוחחו ביניהם בהרחבת הדעת על חדשות העולם. באמצע השוק על יד הבאר עם האופן הגדול, שמימיה היו מאכזבים מאד את אבות העיר בגלל אי־רצונם להופיע, על אף כל המאמצים והכספים הרבים שהשקיעו בה והיא נשארה יבשה, שם היתה תחנת האוטובוסים, שהגיעו מהרכבת. בימי חול המועד תנועת הנוסעים היתה ערה מאד. זו לא היתה תנועה של מקח־וממכר ודאגות פרנסה אלא תנועה שכולה עונג וחגיגיות, משום שימי חול המועד שימשו ימי טיולים לבני המשפחות. הרבה אורחים באו לעיירתנו ומבני העיירה היו נוסעים למקומות אחרים לביקורים משפחתיים. חתנים וכלות היו באים לביקור לבית המחותנים והציפיה היתה גדולה בבית מארחיהם והסקרנות אצל השכנים היתה גם כן לא קטנה. בקיצור שמחה ועונג בכל פנה.

בית המדרש היה הומה ומלא עד אפס מקום, בזמן תפילת שחרית אפשר היה לראות אנשים שכל ימות השנה לא הראו, את פניהם בבית המדרש והתפללו כל יום בביתם. בחוה״מ באו כולם לבית הכנסת. השמחה קרנה מכל פנים, ימי חוה״מ בשנה היו שניים כידוע — של פסח ושל סוכות והשנים האלה היו שונים זה מזה. לכל אחד צורה מיוחדת במסורת היהודית. בימים ההם התקיים מנהג נאה בכל תפוצות ישראל בפולין שימי חול המועד היו מיועדים לאיסוף כספים למען ארץ־ישראל וגם עבור מוסדות מקומיים חשובים כמו „תלמוד־תורה" „עזרת־חולים" ועוד. אבל אני מעלה בזכרוני את איסוף הכספים למען ארץ ישראל בלבד, בגלל העניין הרב וההתמסרות שגילו בני הנוער בעבודה זו. לא אתעכב להזכיר את חלוקי הדעות והמלחמות שהיו כרוכים בכך אשר לפעמים הגיעו עד מכות מרוב דבקות וקנאות בין המחנות השונים בדיעותיהם. כל אחד עשה את מלאכתו באמונה והיה משוכנע שהשני טועה בדרכו. אני רוצה בזה להעלות זכרונות יפים של שנות ילדותנו בבית הורינו אשר היו כל כך שונות מחיינו כאן בארץ.

בבית המדרש על־יד הכניסה מצד שמאל עמד שולחן ארוך. על השולחן עמדה קערה קטנה לאיסוף כספים. כל מיני כרוזים מודפסים עם תמונות והסברים על המטרה שלמענה נאסף הכסף — היו פזורים על השולחן. על הדלת היתה מוד־בקת מודעה גדולה עם שורה ארוכה של שמות רבנים ואישים מפורסמים המבקשים לתרום ביד נדיבה למגבית של היום. מסביב לשולחן עמדו בחורים לבושי בגדי־חג, מלאי מרץ והתלהבות לעבודה הנעלה הזו, איסוף כספים למען בניין ארץ ישראל וגאולתה. על יד השולחן היו יושבים שלושה או ארבעה מנכבדי התנועה והמבוגרים, ביניהם שבעצם הופעתם היו משפיעים על אנשים לתרום ביד נדיבה ולא בקמצנות.

מול הדלת עמדו שניים מן הצעירים וידיהם מלאות פתקים ולכל הנכנס מצמידים לו פתק לדש מעילו. מעניין לראות איך התייחסו המתרימים לאנשים הנכנסים. אם נכנס יהודי פשוט שאינו פעיל בפוליטיקה ואינו מתערב במחלוקת מפלגתית מקבלים פניו בנימוס ובחיוך מצמידים לו פתק תוך כדי ברכת־שלום ותוך תקוה שהיהודי הזה יתרום, אבל ידעו מראש שרק ע״מ לצאת ידי־חובה וגם שלא לבייש את שני הבחורים האלה, שהיו בנים לבעלי בתים נכבדים בעיר. נכנס מתנגד, קודם כל הוא מרים ידו לסימן שאין הוא רוצה שיצ־מידו לו פתק כאילו שלא לטמא את בגדיו. ושני הבחורים מזעיפים לקראתו את פניהם ופונים לו עורף בכעס. אבל כשנכנס אחד מאנשי מפלגתם מקבלים פניו בצחוק רחב ובתרועה גדולה ומצמידים לו שני פתקים על שני דשי מעילו והנכנס ניגש לשולחן לשוחח בידידות וחיבה עם המתרימים ומתענין במהלך העבודה ומאחל להם הצלחה.

הנוהג היה שבכניסה אינם תורמים רק אחרי התפילה בזמן שכל אחד יוצא לביתו, אותו מחזה הולך ונשנה כמו בכניסה, יהודי סתם מוציא מארנקו מטבע זורק לתוך הקערה ומסתלק לו. מתנגד עובר על פני השולחן ואינו מתעכב מתוך הפגנת התנגדות לכל העסק השנוא עליו. כל החברה מסתכלת אחריו באיבה מוכנים לקרעו כדג. בא חבר או אוהד והוא מתקרב לשולחן בחיוך, מוציא מטבע הגונה זורק לתוך הקערה ונפרד מכולם בידידות.

וכך נמשכת העבודה ארבע או חמש שעות „מנין" אחר „מנין". המתרימים מתחלפים. אלו שבאו בבוקר השכם מס־תלקים ומתפללים תפילה חטופה תורמים תרומתם והולכים הביתה, ובמקומם באים אחרים הממלאים מקומם משמרת יוצאת ומשמרת באה והכל בהתלהבות ובמסירות ושמחים על כל פרוטה הנאספת הרבה יותר אילו זה היה מרווח פרטי. זו היא עסקנות ציבורית באמונה ולשם מטרה קדושה.

כך התנהגו הם וכך התנהגנו גם אנחנו כשהיינו שם, יען כי האוירה של התנדבות ומסירות אפפה את כולם. אנחנו המאושרים זכינו לגמול עבור פעולותינו וזכינו לבנות את חיינו בארץ ישראל הם, לצערנו, מנת חלקם היתה צרות ויסורים, עד הסוף המר והאיום, ללא ציון וזכר. נזכירם, ואת מעשיהם הטובים, שלא ישכחו לנצח.

שתי שמחות מצוה פומביות

העיירה שלנו שהיתה בדרך כלל שקטה ומשעממת בכל ימות החול, ידעה גם להתעלות לשיאי שמחה חגיגיים ומיו־חדים במינם. אני זוכר שני מאורעות אשר סחפו בשמחתם את העיירה כולה עד כדי שכחה עצמית וכל ההווי האפור נשכח כלא היה.

המאורע הראשון הוא, סיום כתיבת ספר תורה ע״י עסקני בית המדרש. הייתי אז נער כבן עשר ואני זוכר שטקס סיום הכתיבה התקיים בביתו של הרב ז״ל, שם התאספו הנכבדים וכל אחד קנה אות, וכתב אותה בידיו כמובן בהשגחתו ובעזרתו של סופר הסת״ם ר' דוד קאווער ז״ל אשר כתב את התורה כולה.

גם הנשים השתתפו בפועל ממש בעבודת קודש זו. הן עזרו לחבר ולתפור את היריעות של ספר התורה. הטקס בשביל הנשים התקיים ביום שלפני טקס סיום הכתיבה בתלמוד תורה אשר שימש גם „עזרת נשים". נדחקתי פנימה ועמדתי על אדן החלון והרושם הגדול ביותר שבמעמד זה עשתה עלי גישתן של אמותינו הצדקניות לעבודה זו.

עקרות הבית של עיירתנו אשר היו רגילות להתעסק בכלי תפירה בעבודתן היום יומית, ידיהן רעדו כאשר לקחו באצ־בעותיהן את המחט והחוט המיוחד הנוקשה העשוי מגידי בהמה כשרה ותפרו תפירה אחת ויחידה בספר הקדוש. הסתכלתי בפניהן וראיתין באושרן הגדול, נדמה לי שהתפירה

היחידה הזו היתה כעין פיצוי על כל התפרים והטלאים שכל אחת מהן היתה מטליאה כל ימי חייה.

עבודת הקודש נגמרה וספר התורה שלם כולו ומלובש במעיל קטיפה אדומה, רקום אריות התומכים בכתר, המסמל את ייחודה של התורה ככתרו של עם ישראל בכל הדורות. הספר נישא על ידי הרב ומורה הוראה וכל בעלי הבתים החשובים לפי התור. הרחוב היה מלא ובשמחה השתתפה כל האוכלוסיה היהודית של העיירה. מתוך סקרנות באו גם שכנים גויים להסתכל בשמחתם של היהודים. ספר התורה הובל מתחת לחופה דרך כל הרחובות מבית הרב עד לבית המדרש. ה„כליזמרים" נגנו כל הדרך וחברי „עזרת החולים" מלובשים במדים מיוחדים עם כובעים בצבע כחול־לבן — שמרו על הסדר. ארבעה מהם רכבו על סוסים לפני התהלוכה ופינו את הדרך. מכל החלונות בבתים שלידם עברה התהלוכה, הוצאו מנורות להרבות אור וכבוד לתור־רת ישראל. השמחה היתה עצומה וסחפה בסערה את העיירה כולה בלי יוצא מן הכלל. נשכחו כל הצרות והדאגות, נעלמו חילוקי הדעות והסכסוכים היומיומיים וכולם התלכדו בריקוד אחד גדול. התהלוכה רקדה כל הדרך עד הגיעה לבית המדרש. אחר אמירת פרק תהילים „לה' הארץ ומלואה, תבל ויושבי בה" פסוק אחר פסוק, מפיו של הרב, כשכל הקהל עונה אחריו, הכניסו את התורה לארון הקודש.

המאורע השני התרחש כמה שנים לאחר מכן. היה זה סיום הש"ס של לומדי הדף היומי — הסיום הראשון מאז הונהג לימוד הדף היומי. גם אז התקיימה חגיגה גדולה ומפוארת אם כי לא בחוצות העיר אלא רק בבית המדרש. ואני זוכר את ההכנות הגדולות שעשינו אנחנו בחורי בית המדרש לח־גיגה הזאת. על לוחות קרטון גדולים ציירנו פסוקים מן התנ"ך ומשירים המזכירים שבח לתורה ולומדיה כמו: „עץ חיים היא למחזיקים בה", „מתוקים מדבש ונופת צופים", „תורה ציווה לנו משה", „התורה היא חיינו" ועוד. תחת השג־חתו המבורכת של ר' אביש מרגלית שהיה לו דמיון פורה וידים מאומנות להפליא, והוא היה גם המארגן הראשי של כל „המבצע" — התכוננו גם אנחנו הנערים לחגיגה.

היינו גוזרים בקרטון את צורות האותיות שכתבנו קודם לכן ומדביקים מאחור ניירות צבעוניים משוחים בשמן. את הלוחות הללו תלינו על התקרה במרחק של חצי מטר מן הקיר, לוח ליד לוח, לכל ארכו ורחבו של בית המדרש על מערכת חוטי ברזל דקים שתכנן המדריך שלנו ר' אביש מרגלית. מאחורי הלוחות הללו הותקנו עשרות נורות חשמל חזקות וכשהגיע ליל החגיגה והאורות הודלקו האירו הפסוקים הנבחרים בשלל צבעים את בית המדרש כולו. יהודי העיירה עמדו נפעמים למראה הנפלא הזה. נדמה היה שכל חלל בית המדרש התמלא באותיות קדושות פורחות באוויר.

כל היהודים שלמדו ברציפות את הדף היומי באו לבושים בבגדי שבת, בקפוטות־משי שחורות וכובעי־קטיפה. זה היה רעיונו של אבי ר' נחמן אנגליסטר ז"ל בהסבירו שכבוד חג התורה אינו נופל בערכו מכבוד שבת וחג. אחרי נאומים וברכות בשם ועד הקהילה ודרשות ההדרן סיימו את הש"ס והתחילו מחדש במסכת ברכות.

אחר החגיגה התקיימה בבית המדרש סעודה גדולה ומסביב לשולחנות ערוכים הטיבו את ליבם כל אלה שהוגיעו את מוחם בלימוד המעמיק בתלמוד במשך שבע שנים. הם ברכו זה את זה שיזכו לסיים את הש"ס שוב ושוב. אולם לאסוננו לא התקיימה תפילתם והעיירה כולה על לומדיה ועסקניה, בית המדרש והגמרות גם יחד נהפכו לתילי אפר ורק אודים בודדים ניצלו מהשריפה והצטרפו אלינו כאן.

בית התפילה של חסידי גור

הכניסה ל„שטיבל" של חסידי גור היתה מהרחוב שבו מצוי היה בית המדרש. בדרך היו עוברים ברחוב על פני הגדר שהסתירה את החצר המשופעת של בית המדרש והתלמוד־תורה ששוכן ב„עזרת נשים" ע"י בית המדרש.

חזותו החיצונית של „השטיבל" בית עץ ישן ורעוע כעין צריף, שנכנסו אליו דרך מרפסת הנשענת על קורות עץ עבות מעל מרתף גדול שהשתרע תחת כל הבית. המרתף שימש כמחסן פירות וירקות של ה„ליטוואַק" הגארבולינאי אהרון משה קירשנר וריח הירקות הרקובים מילא את כל חצר ה„שטיבל".

הבית כאמור, לא תואר ולא הדר לו מבחוץ ואילו תוכו מלא תורה ותפילה. ה„שטיבל" של חסידי גור היה היחיד שהיה פתוח כל ימי השבוע, וכל ערב וביחוד בחורף אפשר היה למצוא בו יהודים לומדים דף גמרא. המקום משך אליו את בחורי בית המדרש ללמוד שם בגלל תנור הברזל שהיה בו והפיץ את חומו, בעוד שבבית המדרש היה קר למרות שני התנורים הגדולים שהיו מוסקים בו, אלא שבגלל גודלו של האולם היה בלתי אפשרי לחממו במידה המספיקה בימי חורף הקשים של פולין.

בתקופה של ימי הסליחות היה ה„שטיבל" של חסידי גור מקום תפילה ליהודים רבים שרגלם לא דרכה בו כל השנה. חסידי גור היו מאחרים באמירת סליחות, בבית המדרש היו אומרים סליחות ב־4 לפנות בוקר ואילו חסידי גור ב־6. לכן הרבה יהודים שאחרו לאמירת סליחות בבית המדרש — באו ל„שטיבל" של גור. בהזדמנות זו אזכיר את בעלי התפילה של ה„שטיבל". אבי ר' נחמן אנגליסטר היה עובר לפני התיבה בימים הנוראים וגם בימי הסליחות. בראש השנה ויום הכיפורים הוא היה מתפלל מוסף, וולויל מלמד היה מתפלל שחרית. לאבא לא היה קול לזמרה אלא שמיעה טובה והיה לומד ניגון חדש במהירות רבה. העיקר בתפילתו היה חיתוך דיבורו המצויין והבנתו את פירוש המילים. היה בקי בנוסח הנעימות של כל הפיוטים, והרבה „יוצרות" זכר בעל פה. בשנים המאוחרות הפסיק לעבור לפני התיבה בגלל הקצרת הקשה שסבל ממנה כל חייו והפריעה לו בשירתו. בינתיים קמו חזנים צעירים מבין האברכים כגון משה טוביה רוטשטיין, אלי, בנו של חיים קלמן ועוד. בעיקר הצטיין בקו־לו הנעים חיים בורנשטיין, אברך בן תורה ולאחר שהתחתן היה חזן מקובל מאד ב„שטיבל".

במוצאי חג הפסח וגם במוצאי שמחת תורה היו מתאספים ב„שטיבל" ושותים יין או בירה ומשמחים את ליבם בזמירות, בדברי תורה וסיפורי צדיקים. חסידי גור הצטיינו בלימוד התו־רה ובהפצתה. והדרך הזאת של הפצת התורה היתה נקוטה בידם עוד מראשית החסידות ומיסדה החל מ„חידושי הרי"מ" זצ"ל עד הדורות האחרונים. כשאני נזכר בעדת חסידי גור בגרבו־לין שמספרם היה 70—80 בערך ומעביר אותם בזכרוני עד האחרון שבהם, אני משוכנע שלא נמצא אחד שהיה רחוק מלימוד התורה. רובם המכריע היו בני תורה מובהקים ועסקי בלימודה כל יום אחר שסגרו את חנויותיהם. אחדים מהם נאלצו בגלל פרנסתם, לקום בחצות הלילה ולנסוע בעגלות ל„שוק" שבעיירות הסביבה והיו חוזרים לפנות ערב עייפים ורצוצים מכדי יכולת לעיין בספר. אבל כשהגיעה השבת

עסקו בתורה, בחנו את בניהם הקטנים בידיעתם בגמרא והשתדלו בכל כוחם למלא את מה שהחסירו בימי החול.

בזמנו כאשר הגאון ר׳ מאיר שפירא ז״ל רבה של לובלין הנהיג את לימוד הדף היומי, הצטרפו כל חסידי גור למפעל הקדוש ובהתלהבותם הגדולה סחפו איתם בני תורה אחרים בעיירה. ייסדו יחד חברה „לומדי דף היומי״. כל ערב אחר מעריב התישבו מסביב לשולחנות בבית המדרש ולמדו זוגות זוגות בספר אחד, והסבירו זה לזה סוגיות בתלמוד. בין החסידים בגרבולין הצטיין במיוחד אברך צעיר ר׳ שמואל אלי ציטרין. יליד ורשה שהתחתן עם בתו של ר׳ שמחה ידוב תושב עירנו. האברך הזה היה תלמיד חכם מופלג וחסיד נלהב. לכל חג היה נוסע לגור ובשובו היה חוזר על דברי התורה ששמע מפיו של הרבי, ובסעודת ההילולא לזכרו של „השפת אמת״ זצ״ל שחסידי גור היו עורכים כל שנה, היה משמיע דברי תורה מפיו של הרבי מגור — באותה תקופה ר׳ אברהם מרדכי אלטר זצ״ל. בשנים האחרונות אסף כמה נערים וחינכם לתורה וחסידות.

ה„שטיבל״ של חסידי גור היה גם מרכז לפעולה ארגונית למען „אגודת ישראל״ וכל מוסדותיה. החסידים היו פעילים מאד בחיים הפוליטיים בעיירה, וכשבא מרצה מטעם מרכז „אגודת ישראל״ היה מופיע תמיד באולם בית התפילה של חסידי גור. מתוכם יצאו עסקני ציבור מוכשרים שפעלו בכל המוסדות והחברות בעיירה, כגון הקהילה היהודית הבנק הקואופרטיבי קופת מלווה גמילות חסד ועוד. אחרים היו פעילים בחברות, עזרת החולים, תלמוד־תורה, חברה קדישא. הם גם יסדו את בית הספר לבנות „בית־יעקב״. בשנות השלושים כשמצבו הכספי של המוסד היה קשה מאד וההנהלה לא יכלה לשלם שכר דירה בעד האולם והיה חשש לסגירת המוסד — נחלצו חסידי גור לעזרה ומסרו את אולם בית התפילה שלהם לאכסון בית הספר והם התפללו באופן עראי בביתו המרווח של ר׳ טוביה לנדוי ז״ל.

כך היה ה„שטיבל״ של חסידי גור המרכז הרוחני של תורה ותפילה וחסידות של העיירה, וכולנו השרידים שנותרנו אחר השואה והחורבן מזכירים את המקום הקדוש הזה מתוך כבוד והערצה.

ייזכר לטובה הבית הזה וכל מתפלליו יהודים טובים ויקרים.

יהי זכרם ברוך.

צעירי אגודת ישראל

ארגון הנוער האגודאי „צעירי אגודת ישראל״ נוסד בתחילת שנות העשרים ע״י בחורים חובשי בית המדרש ע״פ רוב בנים לחסידי גור שהיו כולם פעילים באגודת ישראל. הרעיון ביסודו היה שנערים לומדי בית המדרש שגדלו והתחילו להתענין במה שנעשה ברחוב היהודי בפרט ובעולם בכלל ורצו לקרוא גם עיתונים וספרים מודרניים — יש לאפשר להם לעשות זאת במסגרת תנועה דתית. הספרים והעיתונים יהיו ברוח האמונה והמסורת היהודית. המועדון שנוסד בעיירה עשה רבות בתחום זה. בהתחלה היו מתאספים כל יום ראשון אחר הצהריים בבית התפילה של חסידי גור והיו מחלקים חומר בין החברים הצעירים שנתקבל מן המרכז. לאט לאט הצטרפו אליהם עוד בחורים ונערים חובשי בית המדרש, החבורה גדלה והיה צורך בבית משלהם שבו יוכלו להתאסף ולקיים שיחות חברים ושיעורים בלי התערבות זרים. המבוגרים ביניהם שהצטיינו היו הח׳ מאיר שליפקה, אפרים גולדהמר, שמחה ידוב ועוד. הם היו מראשוני המיסדים שטרחו ומצאו חדר קטן אצל ר׳ פישל הרשליס אשר בשבתות שימש כבית תפילה לחסידי ז׳לכוב וכל השבוע עמד ריק. העסקנים הנ״ל שכרו את החדר שישמש כמועדון לחברים שוחרי תורה ודעת בין הנוער האגודאי.

הביאו חומר קריאה מוורשה, שכלל ספרים באידיש, ע״פ רוב מתורגמים מגרמנית (של הוגי דעות ורבנים מפורסמים בין היהדות האורתודוכסית בגרמניה אשר היו גם היוזמים והמפיצים הראשונים של רעיון אגודת ישראל). עיקרו של הרעיון היה שתורה והשכלה ילכו שלובים יחד כמו שכתוב בפרקי אבות „טוב תורה עם דרך ארץ״. הספרים עשו רושם רב על הנערים ונקראו בחשק גדול גם על ידי מבוגרים. הספריה הזאת היתה המסד של הארגון. סודרו שיעורים בתלמוד בתנ״ך וגם בהסטוריה יהודית. כל ערב התאספו הבחורים ומישהו מהמוכשרים ביניהם היה קורא מאמר עיוני בעיתון או חומר שנתקבל מהמרכז והיה מסביר לכולם. אחר שנה־שנתיים כאשר החבורה גדלה והחדר הקטן אצל פישל הרשליס נעשה צר מהכיל את כל החברים — שכרו חדר מרווח יותר בביתה של משפחת קליינבוים ששני בניה היו פעילים בארגון. לאט לאט התבלטו בין החברים בחורים בעלי כושר לנאום וגם לכתוב ולהביע מחשבה עצמית. בין המבוגרים שהשתתפו בשיעורים לתלמוד היה הח׳ חיים בורנשטיין, אברך תלמיד חכם, שאהב תמיד את חברתם של הנערים ולימד שיעור בתלמוד כל שבת אחה״צ. היה מחונן גם בקול נעים מאד והיה משמיע מזמירותיו בכל שמחה או מסיבה שהיתה נערכת בארגון. עברו שנים, המבוגרים התחתנו וכמה מהם עזבו את העיירה והצעירים גדלו ותפסו את מקומם. העבודה התרחבה והעסקנים הנמרצים החלו לדאוג לדור המשך וארגנו חוג בשם „פרחי אגודת ישראל״. אספו נערים צעירים שזה עתה סיימו את החדר וארגנו בשבילם שיעורי ערב להסטוריה יהודית וסיפורי ארץ ישראל. נתקבל מן המרכז חומר מיוחד בשביל

אברהם פייגנבוים במדי הצבא הרוסי

נוער צעיר כגון: „אָרטאָדאָקסישע יוגענד בלעטער", „בית יעקב זשורנאַל" ועוד, ובהם חומר רב של סופרים ומשוררים צעירים של אגודת ישראל. בחנוכה ובפורים קיימו מסיבות והחברים המוכשרים היו נואמים ומסבירים את הרקע הלאומי של החגים האלה, המסיבות היו מסתיימות בשירים וזמירות.

כשהגיעו בחירות לסיים הפולני או לקהילה היהודית בעיירה — „צעירי אגודת ישראל" משכו בעול של הסברה וגיוס קולות למען „אגודת ישראל" ובהתלהבותם הגדולה משכו אחריהם גם את המבוגרים. למרות שאגודת ישראל כמפלגה השקיעה את כל מאמציה לחנך ולארגן את היהדות החרדית בגולה והזניחה לגמרי את העבודה למען ארץ ישראל הרי הצעירים לא השלימו עם תופעה זו. אהבת ארץ ישראל בערה בליבם לא פחות מאשר בין הנוער המזרחי והציוני ובכל כוחם רצו לעזור בבנין הארץ וגם לעלות לארץ בעצמם. אולם לדאבון ליבם לא היתה אפשרות להתמסר לעבודת קודש זאת. אבותינו החסידים שחרדו מאד לבניהם שלא יתפקרו, דחו את גאולת ישראל לימי המשיח. והביטו בחשד על כל התארגנות למען ארץ ישראל. היתה גם סיבה לרפיון ידים בתחום זה בגלל כמה נסיונות נפל להקים בארץ מושבות של אגודת ישראל. דבר זה הרתיע מעריכת נסיונות נוספים, אבל הצעירים לא השלימו עם מצב זה ובכל ועידה של אגודת ישראל דרשו בתקיפות להתחיל בעבודה למען א"י. וכשנפתח מקום ההכשרה הראשון של צעירי ופועלי אגו"י בפולין בעיירה חוז'ל ליד הגבול הגרמני פרי יוזמתם של צעירי אגו"י במלבה — היו בין שנים עשר הראשונים שהתגייסו לצאת להכשרה ולהתכונן לעלות לא"י, שני חברים של צעירי אגו"י בגרבולין: כותב השורות הללו ויחיאל רובין שזכינו גם להיות בין הרא־שונים לעלות ולבנות את חיינו בארץ האבות.

צעירי אגו"י עזרו גם בהקמת „בית יעקב" — בית ספר לבנות שיתחנכו ברוח התורה והמסורה. היו אוספים כסף וניהלו תעמולה בין האבות שישלחו את בנותיהן להתחנך במוסד זה. ארגון צעירי אגו"י בגרבולין היה הרוח החיה בכל עבודה ומבצע נאמן לכל פעולה למען מוסדות אגודת ישראל בעיירה זו.

מימי הילדות

הדבר קרה כשהייתי נער כבן עשר. באותו הזמן עלה לארץ אחד מבני עירתנו, אחד מן הראשונים. בני הנוער של ארגון „צעירי ציון" נסעו ללוותו לתחנת הרכבת ויחד עמם נסעה כמובן גם אחותנו הבכירה שרה ז"ל שהיתה אחת המיסדות הראשונות של הארגון הזה. היא נסעה יחד עם יתר החברים ללא ידיעת אבא ז"ל אשר כל חברותה עם ה„שקצים" האלה היתה למורת רוחו, ועל אחת כמה וכמה שהיה מונע ממנה בעל כרחה לנסוע יחד עם בחורים זרים ובכלל לא תיאר לעצמו שהיא תשתתף בחינגא כזו.

השתתפותה בנסיעה היתה ידועה למעטים מאנשי העיירה משום שהיציאה לרכבת היתה לפנות בוקר ואחותי שרה לא ישנה באותו הלילה בבית, היא לנה אצל חברתה הטובה ביותר שיינדל סנדרס וזאת — כדי לא לעשות רעש בבית ולמנוע את התשובה לשאלה: לאן היא משכימה קום כל כך. הלינה הזאת אצל שיינדל לא עוררה כל תשומת־לב אצל הורי, שהיו רגילים לכך ששרה ישנה אצל שיינדל מדי פעם. המקרה הזה עם הנסיעה היה עובר ונשכח במשך הזמן ומאורעות אחרים היו תופסים את מקומו, אלמלא פטפטנותו המרובה של יהודי אורח קבוע בביתנו ושמו „אייזיק זייפנזידער" ממנהגו של יהודי זה שכל בוקר היה סר לביתנו לפני שאבא הלך לבית המדרש להתפלל. הוא היה שותה כוס קפה ומשוחח קצת עם אבא. כך נמשך המנהג הזה שנים רבות ואנחנו הילדים היינו רגילים כבר לביקורים הללו וחיבבנו את הזקן הפטפטן הזה עם סיפוריו משנים עברו. כיומיים אחרי המקרה הנ"ל בזמן שתיית הקפה שלו פנה אייזיק אל אבא ואמר לו: „אתה יודע נחמן, בתך שרה נסעה למרוואן יחד עם כל היינגען של הציוניסטישן פאַראיין ללוות הבחור ההוא לארץ ישראל" והוא הוסיף: „האם זה יפה שבתו של ר' נחמן תתנהג ככה?".

הוא לא ידע ששרה שכבה במיטה במטבח ושמעה כל מילה בהיותה כבר ערה, כך שלפני שאבא הספיק לפתוח את פיו קפצה מתוך המיטה כמו שהיתה לבושה בכתונת לילה בלבד ובחימה שפוכה התחילה להרעים על אייזיק זה: „תת־בייש לך. ככה מתנהג ידיד שהולך ומספר רכילות, אתה יוצא ונכנס בביתנו כל כך הרבה שנים ואתה יודע שאבא סובל מקצרת וכל התרגזות מקצרת לו את הנשימה ואנחנו כל כך חרדים לבריאותו. איך יכולת לבוא ולספר לשון הרע באזניו ולהביאו לידי כעס, ושנית מי שמך למשגיח על כל בנות ישראל בעיירה האם הבנות שלך הן כשרות וצנועות?" וכאן באה רשימה ארוכה של מעשים „טובים" של שתי בנותיו של ר' אייזיק אשר היו חברות בתנועות שמאליות. „תשמור ר' אייזיק על בנותיך ואל תתחוב את אפך לתוך סירים זרים". גמרה את נאומה זה קפצה אחותי לתוך המיטה בחזרה כסתה את עצמה בשמיכה מעל הראש כאילו נעלמה מן העין. ר' אייזיק נשאר יושב כמאובן הוא לא פלל שדבריו יכנסו ישר לתוך אזניה של שרה ויזכו לתגובה כל כך סוערת. הוא נשאר יושב כדקה אבל מיד התאושש. קם ממקומו השאיר את הקפה באמצע שתיתו לקח את המקל והסתלק מן הבית.

אבא נשאר יושב ליד השולחן וחכך בדעתו מה לעשות ואיך להגיב על המקרה הזה. מצד אחד כעס מאד על ה„תכ־שיטה" שלו, בגלל השתתפותה בנסיעה ההיא אשר לפי השגתו היתה לא יפה ולא הוגנת וגרמה לו בושת פנים. מצד שני שבתה את ליבו חרדתה של בתו הסוררת לבריאותו וזה צינן בהרבה את כעסו. אולם לעבור על זה בשתיקה אי־אפשר שמא יתקבל הרושם שהוא משלים עם התנהגותה וגם זה אי אפשר. הוא ניגש אל מיטתה והתחיל להוכיח אותה מבלי להזכיר את כל הנסיעה וכך אמר: „איך לא מתביישת בחורה גדולה כמותך לצאת מן המטה חצי ערומה כשיש אדם זר בבית, מה את ילדה בת 5. בושה וחרפה! שנית, כך מתנפלים בחוצפה על יהודי זקן בלי להתחשב בגילו שהוא יכול להיות הסבא שלך". שרה שמעה את דבריו וכעסה התלקח מחדש, התיישבה במטתה והתחילה לצעוק: „אבא, אתה רק יודע לדרוש מהבנות שלך שתהיינה טובות ובעלות דרך ארץ ולזקנים מותר הכל? ולמה אתה שותק על־כך שיהודי כמותו הבא לביתנו שנים רבות ונחשב כבן־בית — בא ומספר רכילות ולשון הרע בכדי להביא לידי ריב בביתנו ולמרר את החיים האם זה יפה והוגן מצידו?"

האבא בכדי להיפטר מכל העסק ולסתום המענה לשון שלה שהיה קשה מאד להתמודד איתו סתם את אזניו והפליט: „אי! היא מחרישה אותי בצעקותיה" תפס את שקית הטליו׳ והלך לבית הכנסת.

עברו יום, יומיים, שבוע ואייזיק לא בא, העניין התחיל להטריד את האמא והיא פנתה לאבא בוקר אחד: „נחמן אתה

הולך לבית־המדרש למען השם תחפש את אייזיק ותשאל אותו למה הוא מדיר את רגליו מביתנו. כל כך הוא נבהל מצע־קותיה של ה„סמרקטה מיידל׳ הזאת. „ממתי היא הבעל בית כאן ואת מי שתרצה היא תגרש מביתנו בצעקותיה. היה לא תהיה, נחמן אתה מוכרח לפייס את אייזיק ולהחזירו לביתנו״ ושרה מצידה הצטדקה „אני גרשתי אותו? מה רצית שאשתוק לו. את האמת מותר להגיד בפנים אפילו לאדם זקן״. וכך היה, אבא פגש את אייזיק בבית המדרש ומה שדיבר אליו לא שמעתי אבל הוא הצליח לפייסו ביחוד שאייזיק עצמו התחרט על שהרגיז את שרה אשר זכר אותה מקטנותה וחיבב אותה ורצה מאד לפייסה, אבל לא יכול היה לוותר על כבודו של אדם זקן ולהודות ששגה. כעת כשאבא פנה אליו וביקש אותו לחדול מן הרוגז נתאזן הסכסוך. והוא הבטיח כי בשמחה יבוא ויבקר אצלנו כבימים ימימה. הוא היה יהודי פיקח ובפעם הראשונה כוון את הזמן ובא קצת יותר מאוחר לאחר שאבא הלך כבר לבית המדרש ושרה קמה וסדרה את הבית. הוא פנה אליה: „בוקר טוב שרהל׳ה, „כבר לא ברוגז?״, נבהלתי מפניך פחדתי שתמרטי לי את הזקן אבל הבה נשכח את הענין, בעצם אינני אשם הרצקה סיפר לי זאת ואני אמרתי לו תיכף שאינני מאמין כי בתו של ר׳ נחמן תשתתף בנסיעה כזו. פה!״ וקרץ אליה בעין אחת. שרה הצטחקה והגישה לו כוס קפה.

ומאז שרה היתה נוהגת בזמן שהביאה את העוגות שאפתה לשבת היתה מוסיפה לו עוגה לקפה. הזקן היה טועם וממצמץ בשפתיו ואומר לאמא: „רבקה, יש לכם בת, ,בריה׳ מופלאה אני כבר מקנא בבחור שיזכה בה, „אשת חיל ממש!״.

אבא היה מסתכל על הידידות הזאת בין בתו הבכירה לבין ר׳ אייזיק הזקן והיה מחייך לתוך זקנו.

אחר שנשכח כל הענין ונרגעו הרוחות היו אבא ואמא מזכירים את המקרה הנ״ל בינם לבין עצמם וצוחקים במלוא פה איך הצליחה שרה ברוב פקחותה וערמומיותה לבלבל את כולם ולהינצל מדיבורים וחקירות ולצאת בשלום מן העסק...

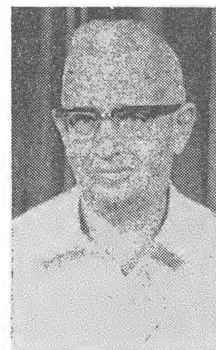

יום א׳ בשוק בגארוואלין מכבי־אש עורכים תרגיל בפיקוח צבאי

שלמה בלס / הרצליה

משפחתנו

נולדתי וחונכתי בעירנו גאַרוואָלין ובחנוכה

תשל״א מלאו מ״ו שנה שבאתי לארצנו הקדושה והייתי אז נער בן ט״ז.

אינני זוכר אלא מעט מעירנו גאַר־וואָלין, זוכר אני שלמדתי ב„חדרים״ של מלמד הדרדקי ר׳ שמאי מלמד ושל ר׳ יצחק׳ל חיינס. ואחר־כך אבא ז״ל, ר׳ שמחה־בונם הכהן בלס רצה דוקא שאלמד אצל מלמד בקבוצה של 4 תלמידים אצל ר׳ יוסקה׳לע לייפער. בגיל בר־מצוה למדתי בישיבה קטנה שנוסדה בעירנו גאַרוואָלין בבית־המדרש וראש הישיבה היה ר׳ שמעון אנגל שבא מעיר ז׳ליכוב. בגיל י״ג וחצי, דיבר אחי ר׳ יוסף הכהן נ״י שהיה גר בוורשה, אתי שאעבור ללמוד בוורשה ב„תחכמוני״ שנוסד ע״י הרב ר׳ יצחק ניסנבוים הי״ד. בוורשה נרשמתי בארגון „צעירי מזרחי״ וכשבאתי מדי פעם לפעם מוורשה להורי בגאַרוואָלין הייתי מביא חומר מאירגון „צעירי מזרחי״ לסניף בגאַרוואָלין. כשהייתי בגיל ט״ו וזה היה בשנת תרפ״ג ואחי ר׳ יוסף הכהן נ״י התכונן לעלות לארצנו הקדושה אמרתי בלבי שגם עלי לעלות. אחי עלה בהתחלת תרפ״ד לישראל בלי המשפחה וכשבא לארץ לא רצה לעוזבה אפילו לזמן קצר בכדי לחסל את עסקיו בחוץ־לארץ, אלא אשתו חיסלה את העסק. הוא חשש שמא כשיחזור לגולה יתגבר עליו היצר וישאר שם. אחי עשה בארץ כל המאמצים להביא את משפחתו וגם אותי לארץ־ישראל.

כדאי לציין, כי אחי עוד בהיותו בחוץ־לארץ רכש חלקת אדמה של 10 דונם בחברת „מנוחה ונחלה״ שעמדה להקים את היישוב בבני־ברק. הגעגועים לארצנו הקדושה היו חזקים מאד אצלו. כנראה שהיניקה לכך היתה מההורים ומבית סבא למרות שהם היו חסידי אלכסנדר ובכל זאת בלבם הם היו ציונים.

אני זוכר את הסבא ר׳ ירחמיאל הכהן ז״ל בלס, שהיה פרנס הקהלה וממחזיקי חצרות אדמו״רים אלכסנדר. הוא הס־פיק עוד להסתופף בצילו של האדמו״ר ר׳ יצחקל, מוואַרקע זצוק״ל. הסבא היה סוחר יערות ובבית שהיה לו, במרכז העיר ע״י השוק, היה לו גן־ירק עד הנהר. הגן היה בערך כ־10 דונם ובו כל מיני ירקות: תפוחי אדמה, סלק, מלפפונים, גזר בצל. כל אלה לא לשם מסחר אלא בעבור ביתו ובתי בניו וחלק גדול כדי לחלק בין עניי העיר ובפרט לחגים. הוא אהב מאוד את העבודה בחקלאות. הוא ראה בה עבודה קדושה. ועל־אף שהיה סוחר גדול ונסע מדי־פעם בענייני עסק לברלין, דנציג לייפציג למכור עצים — היה נוהג להגיע הביתה ביום ה׳ לפני־הצהרים. ביום ה׳ בצהרים התחיל כבר להתכונן לשבת, בעצמו. היה מוציא את תפוחי־אדמה מהגן ל„טשולנט״ לשבת וכן הוציא סלק ל„בורשט״ ל„מלווה מלכה״. אף שהיו לו משר־תים הכין הכל במו ידיו. לסעודות „מלווה מלכה״ היו מסובים על יד שולחנו כמה מניינים מ„השטיבל״ של אלכסנדר. זוכר אני כשהייתי ילד לקח אותי הסבא פעם ביום ששי לגן־ירק לעזור לו לאסוף ירקות ותפוחי אדמה ואמר לי במלים אלו, מתי נזכה כבר לעבוד את אַדמתנו הקדושה בארץ ישראל. משיחה זו אתו, שהייתי אז כבן 7 התחילו בי הגעגועים לארצנו.

בזקנתו שהיה כבר תשוש עבר לגור לביתו שהיה לו בקצה העיר („אונטער דער טומאה״). גם הורי וגם הדוד ר׳ מאיר ז״ל עברו לגור בבית הנ״ל וחדר אחד הקדישו לת־פילה בצבור. מקודם גרו בבית הנ״ל אנשי שררה של הממשלה שהיו גם מיודדים עם הסבא והסבא פעל אצלם הרבה טובות בשביל היהודים. גם שם היה גן־ירק ועצי פרי ופרחים ואני זוכר כשבאתי מה„חדר״ והשקיתי את ערוגות הפרחים יחד עם הילדים של דודי ר׳ מאיר ז״ל, אז כבר שוחחנו ואמרנו: הלוואי שנזכה לעשות זאת בארץ ישראל... בית דודי ר׳ מאיר הכהן בלס ז״ל היה ציוני דתי. שליחים שבאו מארץ־ישראל היו מתאכסנים אצלו. גם הרב יהודה לייב הכהן מיימון זצ״ל התאכסן פעם אצלו כשביקר בפולין. אחי ר׳ יוסף הכהן נ״י כשחשב לעלות ארצה קיווה להיות כאן חקלאי וכולם חשבו על־כך ומשום כך רכש שטח אדמה של 10 דונם בכדי לסדר משק חקלאי ופרדס. כשבאנו לבני־ברק היתה האדמה שממה והמתיישבים התחילו לבנות צריפים למגורים ומומחים חקלאים טענו שאדמת בני־ברק אינה טובה לפרדסים, כמו בפתח־תקוה, לכן התחילו בבני־ברק לסלול דרכים, — כמו רחוב ר׳ עקיבא ושדרות ר׳ טרפון. זכיתי בהתחלת 1925 להיות בין אלו היהודים שחפרו את רח׳ ר׳ עקיבא והיות שהייתי צעיר בין החבריא וכולם חפרו עם מקושים (כלי כבד) נתנו לי לעבוד עם מעדר (כלי יותר קל) והיות כפי שאמרתי לעיל אדמת בני־ברק לא התאימה לנטי־

סבי ר׳ ירחמיאל בלאס ז״ל

עות ואנו רצינו דווקא לנטוע כמו שכתוב: „כי תבואו אל הארץ ונטעתם" לכן אחי רכש שטח אדמה בהרצליה. אחי הקים צריף בהרצליה מכמה חדרים וחדר אחד הקדיש לבית־כנסת וקיבל ברשותו של הרב ר' שלמה הכהן ארונסון זצ"ל מת"א שני ספרי תורה. נכנסנו לגור בצריף ועברנו באופן זמני להרצליה ויסדנו „מניין" ושיעורים ללמודי תלמוד, משניות וכו'.

כשעלינו ארצה חשבנו להביא הנה את ההורים אבל לצערנו הרב התבשרנו בבשורה רעה שאבינו ר' שמחה־בונם הכהן ז"ל נפטר בגארוואָלין בב' מנחם־אב תרפ"ה ולא זכה לעלות ארצה. על־כן הבאנו ארצה את אמנו טייבל מנוחה ע"ה ואת אחותנו רחל לאה ע"ה (רחטשע) שהקימה משפחה כאן ועוד הבאנו קרובים ועזרנו להביא מכרים לארצנו. רצינו להביא עוד ועוד, אבל לצערנו פרצה המלחמה העולמית והנאצים ימ"ש הרסו את הכל. אצל אחי התעוררה שאלה אם מותר לו לעזוב את בני־ברק ולעבור להרצליה לישיבת קבע ולכן החליט לשאול שאלה אצל הרב קוק זצוק"ל והוא התיר לו ואמר לו, שהיות שהוא שמע שאחי ר' יוסף נ"י מתעסק בצרכי־צבור ובפרט בענייני דת ולכן מברך אותו שיזכה לבנות מוסדות דתיים בהרצליה והברכה של הרב זצ"ל התקיימה ובאמת אחי נ"י זכה לבנות מוסדות דתיים במקום לתפארת.

בשנים הראשונות שאחי ר' יוסף בא לארץ קיבל מכתבים מידידים וממכרים חסידים שטענו, איך יכול הוא להיות בארץ באין כאן אדמו"רים... הוא ענה להם כשיש געגועים לאדמו"ר הולכים לכותל המערבי להתפלל ובינתיים נכנסים להרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל שקלסתר פניו היה דומה לאדמו"ר והוסיף שהוא מקווה שבמשך הזמן כל האדמו"רים יבואו לארצנו הקדושה. אחי נ"י היה יוצא ונכנס בשנים הראשונות שהגיע ארצה לביתו של הרב זצ"ל, פעם אחת, זה היה כמדומה, בשנת תרפ"ז יום לפני ערב יום־הכפורים בא אחי אלי והציע לי שנסע לירושלים נתפלל „מוסף" ע"י הכותל המערבי וחלק נתפלל אצל הרב זצ"ל. כמובן שהסכמתי להזדמנות היקרה הזאת ונסענו. בליל „כל נדרי" התפללנו בעיר העתיקה בחורבת ר' יהודה החסיד, למחרת בבוקר אצל הרב זצ"ל, ל„מוסף" ירדנו לכותל. ל„מנחה" וכן לתפלת „נעילה" חזרנו לבית הרב זצ"ל.

לאחר הצום לא נתן לנו הרב זצ"ל ללכת אלא לסעוד על שלחנו. כשאחי יוסיל, שוחח עמו בעניין אם לעבור מבני־ברק להרצליה — אמר הרב בזה הלשון: „יש לבנות עוד יישובים דתיים בארץ מחוץ לבני־ברק ואני שומע שגם בהרצליה ישנם אנשים דתיים". אהבת ישראל ובניין ישוב בישראל היה אצל הרב זצ"ל כ"כ חזק, אהב כל אדם מישראל אפילו לא דתיים וכששאלו אותו על כך היה עונה: מוטב שאכשל באהבת חינם מאשר בשנאת חינם. כשבאו אליו ואמרו לו שהחלוצים לא מניחים תפילין ענה להם: הם מניחים לבנים בארצנו הקדושה ולכן גם הם ברוכים יהיו ובוודאי לבסוף יניחו גם תפילין...

✶

כפי שהזכרתי הגענו ארצה בשנת תרפ"ד (1924) ועד שנת תרפ"ט (1929) היה שקט עם השכנים הערבים, אך מאז המאורעות של תרפ"ט (1929) לא ידענו מנוחה מהשכנים הערבים עד היום. העולים שבאו ארצה לאחר שנת 1930 לא יכולים לתאר לעצמם, איזה שמחה והתרוממות רוח שררה בשנים הראשונות 1924—1929, כל אחד שבא ארצה על־אף שעבד קשה והשתכר מעט רק כדי לחם צר ומים לחץ — בכל זאת היינו שמחים ועליזים שאין לתאר. בכל ערב לאחר יום עבודה קשה בבניין, בסלילת כבישים, בנטיעות ובחפירות התאספנו קבוצות קבוצות מתחת לכיפת השמים רקדנו „הורה" ושרנו שירים שונים עד חצות הלילה. סדרנו נשפים בכוחות עצמאים, בקיצור היה שמח ועליז ונהנו מאווירא של ארץ ישראל ומשנת תרפ"ט התחילו המאורעות עם השכנים ומאז הישוב התחיל לדאוג במאמצי יתר לכלים (כלי נשק) והיינו עסוקים יותר באמונים צבאיים ועוד. מאין שאבנו את השמחה בראשית בואנו ארצה אין להבין, כנראה בגלל הגעגועים לארץ מדורי דורות עד שזכינו לדרוך על אדמתנו הקדושה. וכך הגענו למדינה עצמאית. העלייה לארצנו גדלה והולכת. הארץ מתפתחת הגענו עד הלום למרות המכשולים והמלחמות מצד שכננו ונקווה, שנזכה בע"ה לשלום של אמת וישראל ישכון לבטח בארצו.

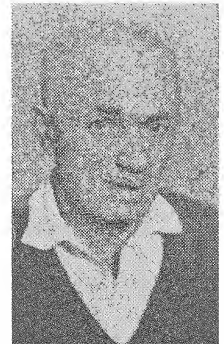

„הליגה" של ארץ־ישראל העובדת נפרדת מעולה לארץ־ישראל

מאיר־שלום לעווין / תל־אביב

מיין טאַטנס שטוב

כ׳געדענק מיין טאַטנס שטוב, נישט קיין רייכע שטוב, אָבער רייך אין יידישן־און חסידישן־שטייגער, וואָס קען מיר נישט אַרויס פון זכרון. דער טאַטע איז געווען אַ ייד אַ למדן און שאַרפער חסיד. אַלס יינגל איז ער נאָך געפאָרן צום צווייטן דור פון ייד־הקדוש און האָט זוכה געווען איבערצולעבן דעם פערטן דור. אין קאָלושין האָט מען דעם טאַטן פאַררעכנט צו די „שיינע יונגעלייט"... אַלץ וואָס דער טאַטע פלעגט טאָן — האָט ער געטאָן ערנסט

און מיט פשטות. ער איז געווען מלא־וגדוש מיט חסידישע מעשיות. דער טאַטע פלעגט זאָגן: „אַ ייד האָט צוויי קעשע־נעס, כדי אין איינער צו האַלטן דעם „אם אין אני לי מי לי" און אין דער צווייטער — דעם „ואנוכי עפר ואפר". — אַ ייד דאַרף קיין מאָל נישט פאַרלירן זיין גלייכגעוויכט — נישט זיך גרויסהאַלטן און נישט צופיל זיין געפאַלן ביי זיך"...

דער טאַטע האָט דערציילט: „אַ מאָל שבת ביים טיש האָט דער קאָלושינער געגעבן מיר אָפּצושיילן אַן עפּל. ווען כ׳האָב אים צוריקגעגעבן דעם עפּל אָן אָפּגעשיילטן, האָט דער רבי געדרייט אים אויף אַלע זייטן און געזאָגט:

— דאַכט זיך, יצחק, אַז דו האָסט איבערגעלאָזט צופיל קליפּה אויף דער פרי... אין אַ צווייטן שבת האָט דער רבי אים ווידער געגעבן אָפּצושיילן אַן עפּל, זאָגנדיק:

— יצחק, דאַכט זיך, אַז האָסט צופיל פּרי איבערגעלאָזט אויף דער קליפּה... און געגעבן אַ פרישן עפּל — דאַכט זיך, יצחק, — האָט דער רבי געזאָגט, אַז איצט וועסטו שוין קענען אָפּשיילן"...

די מעשה מיטן עפּל פלעגט דער טאַטע דערציילן אָפט פאַר די חסידים. נאָך איין מעשה פלעגט ער שטענדיק דער־ציילן:

„בעת דער פטירה און קבורה פון רבין בין איך נישט געווען, ווייל דער קאָלושינער איז נפטר געוואָרן נישט אין דער היים, פרייטיק, ממש פאַר ליכט־צינדן, און איך בין פּונקט נישט געזונט געווען. כ׳בין אויך נישט געווען ביי דער „קרוי־נונג" פון רבינס עלטערן זון. כ׳האָב געקלערט: יאָ פאָרן, נישט פאָרן? — וואָס קען איך שוין לערנען פון דעם יונגנמאַן! אין מאָל זענען צו מיר צוגעשטאַנען נתן־דוד פּערל מאַטלס און יהושע ישראל־דודס, אַז כ׳זאָל מיטגיין מיט זיי צום רבין אויף שבת. פון גאַרוואָלין קיין פּאַריסאָוו איז מען געגאַנגען צו פוס, געווען אין גאַנצן 8 ק"מ. אויפן וועג האָב איך גע־טראַכט: וואָס גיי איך? וואָס וועל׳ך שוין פון אים קענען לערנען? די דאָזיקע מחשבה האָט מיך נישט אָפּגעלאָזט דעם גאַנצן וועג. אַז כ׳בין אַריין שלום־נעמען, האָט דער רבי מיר געזאָגט:

— יצחק, זעסט עפּעס אויס שלעכט, האָסט געהאַט אַ שלעכטן וועג. און קיין סך לערנען פון מיר וועסטו אויכעט נישט, זאָג איך דיר צו, אַז דו וועסט האָבן אַ טאָפּעלן שכר־הליכה"...

אַזוי איז דער טאַטע געוואָרן אַ הייסער חסיד פון נייעם רבין.

דעם טאַטנס שטוב איז שטענדיק געשטאַנען אָן אָפענע פאַר מענטשן. דעם שבת וואָס ער איז געווען אין דער היים, פלעגן חסידים קומען אין דער פרי טרינקען קאַווע און שמועסן חסידות. די קאַווע־טראַדיציע האָט געשטאַמט נאָך פון אַלטן פּאַריסאָווער. אַ רמז אויף דעם האָט דער רבי געפונען אין תהילים כ"ז, י"ד: „קוה אל ה'"... דאָס גרייטן די קאַווע איז ביים טאַטן געווען אַ גרויסע עובדה; ער פלעגט עס טאָן מיט גרויס כוונה. געמאַכט האָט ער צווייערליי קאַוועס — שטאַרקע און שוואַכע. יעדעס פלאַש האָט געהאַט אַ באַזונדערן סימן — און ער אַליין האָט „געמאַכט די קעך". דאָס איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן... מען האָט געדאַרפט אַרומשטעלן די פלאַשן מיט ציגל, אַנשיטן זאַמד און פאַרקלעפּן די טירלעך פון אויוון. דאָס אַלץ האָט ער געמאַכט אַליין. דער מאַמעס חלק אין דער „קאַווע" איז באַשטאַנען אינעם צוריקברענגען די קעך צו אַן אָרדנונג און אינעם אויסוואַשן די פלאַשן. דאָס האָט זי געטאָן, פאַרשטייט זיך, שוין נאָך שבת.

צווישן די שטענדיקע קאַווע־טרינקער האָט זיך גערעכנט מלך האָכבערג, אַדער, ווי מען האָט אים גערופן, „דער גרוי־סער מלך". ער איז טאַקע געווען אַ הויכער, מיט אַ שיין קיילעכדיק בערדל. אַחוץ לאַנג־יאָריקער דאַזער און ראַטמאַן, איז דער „גרויסער מלך" געווען אויך אַ בעל־פרנסה — געהאַט אַ זייפן־פאַבריק — און געהערט צו די שיינע באַלעבאַטים פון שטעטל.

קיין צער גידול־בנים האָט דעם גרויסן מלך נישט גע־פעלט. אין זיין שטוב זענען געווען זיינע קינדער, אירע

אריינגעכאפּט א לערנען אויף דער אָפרו־באנק...

קינדער און ביידנס קינדער. מען פלעגט זאָגן: „נישט זיינע און נישט אירע". נישט געקוקט אויף אַלעמען, איז ער געווען אַ פריילעכער און שטענדיק געהאַט אין מויל אַ גלייכוווערטל. וויפל זין ער האָט געהאַט געדענק איך נישט. זיינער אַ זון איז געווען פון די ערשטע עולים פון שטעטל קיין א"י.

כ'געדענק ביי זיין ברוכס בר־מצווה האָט דער „גרויסער מלך" צום „ברוך שפטרני" צוגעזאָגט: זאָלסט אַזוי געזונט זיין צי ס'איז אמת, צי כ'האָב דיך שוין געפּאַטערט... די לעצטע יאָרן זיינע איז מלך קראַנק געווען אויף אַסטמע, אָבער שטענדיק זיך געוויצלט, אַפילו קראַנקערהייט. ער האָט פיל מאָל גערעדט וועגן עולה זיין. דער גרויסער מלך האָט ליב געהאַט צו מאַכן אַ דערדל, דאָס האָט געהייסן אַ חסידישער שפּיל. איך פלעג אָפּט מיט אים שפּילן, פאַרשטייט זיך, נישט אין קיין געלט. דעם לעצטן טאָג פון זיין לעבן בין איך געזעסן ביי זיין בעט, האָט ער צו מיר געזאָגט: —מאיר, מלכה, מלך, טויז איז די גרעסטע דערדל מיט בעלע און אַז מען נעמט צו דעם „מלך", איז אויס דערדל און אויס בעלע...

אַזוי ווי ער האָט געוווסט צו לעבן שטענדיק מיטן שמייכל און וויץ, אַזוי איז ער אויך געשטאָרבן...

אין לאַנד געפינען זיך זיינע קינדער — אַ זון און אַ טאָכטער.

איינער פון די שטענדיקע קאַווע־טרינקערס איז געווען נתן־דוד האָכבערג, גערופן האָט מען אים: נתן־דוד פּערל מאַטלס. אויף דעם נתן־דוד פּערל מאַטלס איז מיר אייביק געווען אַ גרויס וווּנדער. כ'האָב זיך שטענדיק געפרעגט: פון וואַנען נעמט זיך צו אַזאַ ייד אַזוי פיל לעבנס־פרייד? מיר דאַכט זיך, אַז נתן־דוד האָט קיין מאָל נישט גערעדט, נאָר געזונגען, נישט געגאַנגען, נאָר געטאַנצט. קיין גרויסער גביר איז ער נישט געווען, סיידן אין קינדער. ער האָט געהאַט זעקס טעכטער און איין זון. געוווינט האָט די היפּשע משפּחה אין איין צימער; ביי טאָג וואָלט קיינער נישט געגלויבט, אַז דאָ „מיעשטשן" זיך ניין פּערזאָן, — דאָס צימער האָט אויסגעזען אַ סאַלאָן. ווי אַזוי מ'האָט דאָרט אויסגעשטעלט אַזוי פיל געלעגערס, ווייס איך ביז היינט נישט. נתן־דוד איז אָפּט נישט געווען אין דער היים, ער פלעגט זיצן ביים רבין און סתם אַ סך אַרומפאָרן. דאַכט זיך, אַז אַ גרויסער טייל פון באַנ־בודזשעט האָט געשטאַמט פון אים. פּרנסה האָט ער געצויגן פון דער האָלץ־בראַנזשע.

נתן־דוד איז געווען אַ גוטער זינגער, דעם רבינס שליח־ציבור יעדן ראש־השנה צו מעריב און יום־כּיפּור — צו כּל־נדרי. אַ סך מענטשן פלעגן ראש־השנה קומען הערן זיין „לדוד מזמור" און יום־כּיפּור — די „יעלהס" און „הנה כּחומר"...

בעת נתן־דוד האָט געלערנט אין שטיבל די בחורים זינגען אַ נייעם ניגון, האָבן זיי באַדאַרפט „גומל־בענטשן", אויב זיי זענען אַרויס „גאַנצע" נאָך אַזאַ שיעור. פאַר יעדן פאַלשן טאָן, פלעגט דער בחור אויפן אָרט באַקומען אַ „זעץ" אַ „פּאַטש", אַ שטאָרק — און דאָס אַלץ אַזוי שטיפעריש, אַז מען מען האָט עס פאַר ליב גענומען, אבי צו לערנען ביי אים אַ נייעם ניגון. אַ באַזונדער פאַרגעניגן איז געווען שבת־פאַרנאַכט, אינעם געראַנגל צווישן ליכט און שאָטן און צווישן קודש און חול, צו הערן זיין „ידיד־נפש"...

עס דערמאָנט זיך מיר אַ סיום־הספר ביי מענדל יום־טוב. מענדל האָט זיך גערעכנט פון די שיינע באַלעבאַטים פון שטעטל; הגם נישט קיין גביר, אָבער אַ בעל־פּרנסה — געהאַט אַ גלאָז און צעלניק־געשעפט. ער איז געווען אַ לובלינער חסיד און געדאַוונט אין אַלכסנדער שטיבל. געווען איז מענדל אַ טאַטע צו פינף טעכטער און דריי זין. דער בכור זיינער, לייבל, איז געווען אַ בחור, ווי מען האָט עס געזאָגט: „צו גאָט און צו לייט". ער פלעגט קומען אין בית־המדרש און אין שטיבל און זיך האַלטן מיט אַלע חבריש. ער איז געווען אַ סוחרישער בחור, געטאָן אַ רייכן שידוך פון שטעטל און פאַרדינט אַ סך געלט. אָבער לאַנג האָט דאָס נישט געדויערט. עטלעכע חדשים נאָך דער חתונה איז לייבל קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן. זיין טויט האָט אַרויסגערופן גרויס טרויער, צו דער לוויה זענען אַלע יידישע געשעפטן געווען פאַרמאַכט, כמעט דאָס גאַנצע שטעטל איז נאָכגעגאַנגען נאָך זיין ארון.

מענדל יום־טוב האָט אַליין זיך מתעסק געווען מיט דער קבורה פון זיין בכור. ער איז געווען פון דער חברה־קדישא. דאָס בית־הקברות איז געווען פול מיט מענטשן. איך בין געשטאַנען ביים אָפענעם קבר און געזען ווי דער פאָטער טוט מיט אים זיין רעכטס, און יעדעס מאָל זאָגט ער: „לייבל, זיי מיר מוחל"... דאָס האָט איבערגעלאָזט אויף אַלעמען אַ שווערן רושם. דאָס קבר איז געווען נאַס פון טרערן. כ'האָב געטראַכט: וועלן די טרערן אויף דעם קבר ווען עס איז אויסטריקענען? לייבלס זון, געבוירן שוין נאָכן פאָטערס טויט, איז אַרויס פון דער שואה אַ לעבעדיקער. ער געפינט זיך אין פּאַריז.

מענדל יום־טוב האָט געלאָזט שרייבן אַ ספר־תורה אויפן נאָמען פון זיין זון און דעם סיום־הספר דורכגעפירט צו זיין יאָרצייט, אַ סיום־הספר, ווי יעדער סיום הספר, מיט מוזיק, טענץ און אַ סעודה. ווייבער האָבן געניייט די יריעות, מאַנצלייט האָבן אותיות געשריבן — און מ'האָט נאָך יעדן אות זיך געווונטשן מזל־טוב, געטרונקען לחיים, אָבער יעדעס מאָל האָט דער סופר געמוזט אָפּווישן אַ טרער וואָס איז געפאַלן אויפן ספר. שפּעטער האָט מען דאָס ספר אונטער דער חופּה געפירט און, ווי געזאָגט שוין, אַ גרויסע סעודה געמאַכט, אָבער די גאַנצע צייט האָט זיך געשפּירט אַן עצבות — אַ געראַנגל צווישן טרויער און שמחה...

צום סוף פון דער סעודה איז נתן־דוד פּערל מאַטלס פאַרשוווּנדן אויף אַ שטיקל צייט. צוריקגעקומען איז ער שוין אָנעם שטריימל, אין אַ גרויסן שטרויענעם קאַפּעליוש אויפן קאָפּ און אָן דער זיידענער קאַפּאָטע, ס'העמד איבער די הויזן, פאַרבינדן מיט אַ גראָבער שטרויענער גאַרטל... מיט צוויי פלאַשן אין ביידע הענט, האָט נתן־דוד אָנגעהויבן אַ שיכּור־טאַנץ; גערעדט האָט ער פּויליש און אָפּט אַ גראָב ווערטל געזאָגט — און באַלד האָט אַרום אים זיך געשאַפן אַ ראָד, וואָס האָט כסדר געמוזט זיך פאַרגרעסערן; מען האָט געפילט בחוש ווי די פרייד איז זיך מתגבר און דער טרויער טרעט אָפּ... נישט בלויז נתן־דוד האָט געטאַנצט, נאָר אַלע און אַלץ האָט מיטגעטאַנצט. עס האָבן געטאַנצט ווייבער און מענער, קינד און קייט — אַפילו די ווענט האָבן געטאַנצט, און עס האָבן געטאַנצט הימל און ערד, לבנה און שטערן. עס האָט אויך געטאַנצט די נשמה וואָס לכבוד איר איז דאָס ספר געשריבן געוואָרן.

פון וואַנעט עס האָט זיך גענומען צו נתן־דודן אַזוי פיל לעבן און אַזוי פיל פרייד, איז ביי מיר תמיד פאַרבליבן אַ רעטעניש...

עס בענקט זיך אַ סך מאָל נאָכן שטעטלשן שבת־פאַרנאַכט, צו שלוש־סעודות, נאָך נתן־דודס „ידיד־נפש" וואָס האָט אויפגערודערט דאָס געמיט אין דער טונקלקייט פונעם דעמער...

✶

געקומען צו אונדז טרינקען קאַווע איז אויכעט משה, מאיר־חיל קצבס. מאיר־חיל איז טאַקע געווען אַ קצב, אָבער נישט געהאַט קיין מידות פון אַ קצב; ער איז געווען אַ חסיד און אַ ירא־שמים ברבים. זיין זון, משה, איז אויך געווען אַ בן־תורה. קיין נגיד איז ער נישט געווען, נאָר אַ בעל־פּרנסה; ער האָט געהאַט פיר טעכטער און צוויי זין, איינער געפינט זיך אין ישראל. משה האָט זייער געהאַלטן פון דער מצווה גמילות־חסדים. די לעצטע צייט מיינע אין שטעטל פלעג איך פאַר יעדן מאַרק־טאָג דאַרפן גיין שאַפן אַ גמילות־חסד פאַר מיין מומע פייגע, וואָס איז געבליבן אַן אַלמנה מיט קליינע קינדער און זיך דערנערט פונעם האַנדל אויפן מאַרק מיט עופות און אייער. משה, מאיר־חילס האָט מיך קיין מאָל נישט אַרויסגעלאָזט מיט ליידיקע הענט, אַ סך מאָל האָט ער אַליין נישט געהאַט, איז ער אַ טאָג פריער אַוועק זיך באָרגן, כדי צו האָבן מיר צו געבן. משה, מאיר־חילס קינדער האָבן געהערט צו דער „פועלי־מזרחי", אָבער ער איז אויך פון דעם געווען אומצופרידן. בעתן גירוש גאַרוואָלין האָבן זיינע דריי טעכטער זיך גענומען ס׳לעבן, כדי נישט אַריינצופאַלן אין די הענט פון די דייטשן.

אַזוי האָט אויסגעזען דעם טאַטנס שטוב, שטענדיק איבערפולט פון מענטשן. אין די שבתים, ווען דער טאַטע איז געווען אין דער היים, האָב איך זיך אָנגעהערט מיט הונדערטער מעשיות פון צדיקים און גוטע־יידן, וואָס אַ סך פון זיי זענען מיר פאַרבליבן אין זכרון ביזן היינטיקן טאָג. נישט נאָר שבת זענען געקומען מענטשן. גאַרוואָלין איז געווען אַ פּאָוויאַטאָווע שטאָט און מען איז דאָרט געשטאַנען צום „פּריזיוו". איך דערמאָן זיך נישט, אַז אין די פּריזיוו־וואָכן זאָל האָבן דורגעגאַנגען איין טאָג עס זאָלן ביי אונדז נישט זיין קיין מענטשן פון די אַרומיקע ישובים. דאָס זענען יידן געקומען מיט זייערע זין, וואָס האָבן באַדאַרפט זיך שטעלן צום פּריזיוו. אַ סך מאָל האָט די מאַמע, צוליב ענגשאַפט, געמוזט אַוועקגיין פון שטוב שלאָפן — און זי איז געווען פון דעם צופרידן...

צווישן די מעשיות וואָס דער טאַטע פלעגט דערציילן ביי דער קאַווע, פאַרגעדענקט זיך מיר די מעשה מיטן צאַר־אַלעקסאַנדער. און אָט דעם טאַטנס נוסח־המעשה:

דער „נהר־שלום", דער קאַלושינער רבי, איז געווען רב אין גאַרוואָלין. אויף אַ מרחק פון עטלעכע קילאָמעטער פון זיין הויז פלעגט דורכגיין די באַן פּעטערבורג—וואַרשע. איין מאָל, בעת ס׳איז דורכגעפאָרן צאַר־אַלעקסאַנדער, האָט דער רבי געזאָגט:

„דער צאַר איז אַזוי גרויס אין דער טומאה, ווי איך אין דער קדושה. ווי לאַנג ער איז נישט געקומען אין מיין גבול, האָב איך אים נישט געקענט מנצח־זיין. אָבער איצט, אַז ער איז דורכגעפאָרן מיין תחום, האָב איך אים גובר־געווען"...

און דער טאַטע האָט צוגעגעבן: „צאַר־אַלעקסאַנדער האָט נישט מוצא־שנתו געווען און אין דעם זעלבן יאָר געמתט"...

אַ באַזונדער פּנים האָט ביים טאַטן געהאַט דער פּסח. ביים טאַטן האָט דער פּסח זיך אָנגעהויבן אין חודש אב — די צייט פונעם שניט פון ווייץ. דער טאַטע פלעגט אָפּדינגען ביי אַ פּויער אַ שטיק פעלד מיט ווייץ און שטיין ביים שניידן, און שפּעטער ביים „מליטשען" און היטן אים אַזוי לאַנג ביז מען האָט פאַר פּסח דעם ווייץ געמאָלן. אַ סך מאָל איז די גאַנצע אַרבעט געווען אומזיסט, ווייל פאַרן מאָלן האָט דער רב אויסגעפינען אינעם ווייץ אַ צאָל אויסגעוואָקסענע קערנער — האָט מען דעם ווייץ שוין נישט גענוצט. און אַז דער טאַטע האָט זיך איבערגעלאָזט ווייץ פון איין יאָר אויפן אַנדערן, האָט זיך דער פּסח אָנגעהויבן חנוכה. שבת־צו־נאַכטס, נאָכן בענטשן די חנוכה־ליכט, האָט דער טאַטע אויסגעשפּרייט אויפן טיש אַ ניי טישטעך, אויסגעשיט אויף דעם דעם ווייץ, און אַוועקגעזעצט דאָס גאַנצע בני־בית אויסצוקלייבן דעם אויסגעוואַקסענעם ווייץ...

דער טאַטע איז שטענדיק מיטגעפאָרן מיטן רב כשרן די מיל. ער פלעגט מאָלן זיין ווייץ אין אַ פּאָר „האַלבע־הויזן" — אַזוי האָט מען גערופן די שטיינער, מיט וועלכע מען האָט געמאָלן קאָרן אויף שוואַרץ ברויט. דער טאַטע האָט ליב געהאַט

אַ גרופּע בונדישע טוער אין גאַרוואָלין

שוואַרצע מצות. ער האָט דערציילט, אַז איין מאָל האָט אים דער רבי זצ״ל געפרעגט אין וואָסערער מיל ער האָט געמאָלן זיינע מצות: — אין „האַלבע־הויזן״ — האָט דער טאַטע געענטפערט. האָט דער רבי געזאָגט: „תבוא עליך ברכת־טוב״ און מסביר־געווען: „ביים מענטשן זענען פאַראַן גראָבע איברים וואָס ציען זייער חיונה פון עסן גראָבע זאַכן; היינט אַז דער מענטש עסט נאָר איידעלע זאַכן, ציען די דאָזיקע איברים זייער חיונה פון פסח, פון די שוואַרצע, גראָבע מצות; אָבער אַז די מצות זענען אויכעט איידעלע — ווער ווייס וואָס פאַר אַ קרענק עס וועלן פון דעם אַרויסקומען? אָבער אַז דו האָסט געמאָלן דיינע מצות אין „האַלבע־הויזן״ — איז תבוא עליך שנית ברכת־טוב״...

אַזוי ווי ער האָט נאָר געקענט, איז דער טאַטע נזהר־געווען און געמאָלן זיין ווייץ אין „האַלבע־הויזן״. אַז ס׳איז געקומען ראש־חודש ניסן האָט זיך אָנגעהויבן דער ריכטיקער פסח; מ׳האָט יום־טובדיק געמאַכט די שטוב, ווייל דער טאַטע האָט זיך נוהג געווען צו באַקן זיינע מצות אינעם „ערשטן איווון״, און ביי אונדז האָט מען אָנגעהויבן באַקן מצות ראש־חודש ניסן. אין שטוב זענען געשטאַנען די מצות, די בורקעס צום איינלייגן, די קאַרטאָפל, דער פאַסטערנאַק, וואָס מען האָט געברענגט אין אייגענע זעק גלייך פון גרוב. אַז עס איז געקומען ערב פסח, ווייס איך נישט צי אין נאָך איין שטוב איז געווען אַזאַ אַרבעט, ווי ביי אונדז: דאָס אַראָפּנעמען די יום־טובדיקע כלים פון בוידעם, דאָס „מאַכן די קעך״ א״אנד. געווען ספּעציעלע קיך־פּלאַטן, וואָס אַ גאַנץ יאָר האָט מען זיי נישט גענוצט, דאָך איז „מאַכן די קעך״ געווען ביים טאַטן אַ גרויסע אַרבעט. חוץ־מזה האָט מען באַדאַרפט אָנגרייטן אַלץ אויף גאַנץ פסח: וואַסער, מילך, קאַווע — אין די שאָלן, אַזוי ווי זי וואַקסט — און אַליין זי שיילן און ברענען. יעדע זאַך האָט מען געמוזט איבערזייען, אַפילו צוקער האָט מען געמוזט צעלאָזן און איבערזייען. און דער טאַטע איז געווען פאַרנומען אַ האַלבן טאָג מיטן באַקן די ערב־פּסחדיקע מצות, אַזוי, אַז צום סדר זענען אַלע שוין געווען שטאַרק פאַרמאַטערט.

די הגדה האָט דער טאַטע נישט פאַרטייטשט אויף יידיש; געווען ביי אונדז אַ סך הגדות: פון ייד־הקדוש, פון רבין ר׳ זישען פון אַניפּאָליע, פון בערדיטשעווער און פאַרשידענע אַנדערע, אַזוי אַז ביים סדר פלעגט דער טאַטע לאַנג זיך פאַרטראַכטן וועגן אַ פּירוש. צום סוף האָט ער זיך געכאַפּט אַז ס׳איז שוין שפּעט, און אַז ער וועט נישט באַוויזן צו עסן דעם אַפּיקומן״ פאַר חצות, האָט ער זיך צוגעאיילט הן מיט דער הגדה, הן מיטן עסן אַזוי, אַז דער סדר איז ביי אונדז אויסגעפאַלן נישט איבעריק אינטערעסאַנט.

דער טאַטע איז פּסח אין ערגעץ נישט געגאַנגען, ווייל ער האָט נישט געוואָלט אין ערגעץ עסן, אָדער אַפילו טרינקען. ער האָט אַמאָל געמוזט פאָרן פּסח צו זיינעם אַ שוואָגער, האָט ער זיך מיטגענומען עטלעכע מצות אין אַ טישטעכל, עטלעכע געקאָכטע אייער און אַ פלעשל וויין מיט אַ גלעזל. פּסח האָט אַלץ געמוזט זיין ניי און יעדע זאַך באַדעקט מיט געהיבלטע ברעטער; אַז אַ לעפל איז אַראָפּגעפאַלן האָט מען אים שוין נשט גענוצט. געווען אַ מאָל אַ סכנה, אַז ס׳זאָל נישט זיין מיט וואָס צו עסן, ווייל אַלע לעפל זענען אַראָפּגעפאַלן... אַזוי האָט אויסגעזען אונדזער שטוב אין פּסח.

אַ גרויסע ווירקונג האָט געהאַט אויף מיר דעם טאַטנס שטוב אין תשעה־באָב. דער טאַטע אַליין איז אָפט ט׳ באָב געווען ביים רבין. אין דער היים איז ער געווען נאָר ווען ט׳ באַב איז אויסגעפאַלן אין אַ דינסטיק. ווי באַקאַנט, קאָן ט׳ באָב אויספאַלן נאָר אום זונטיק, דינסטיק אָדער דאָנערשטיק; און דער טאַטע איז שבת־חזון און שבת־נחמו תמיד געווען ביים רבין. איז ט׳ באָב אויסגעפאַלן זונטיק, איז ער דאָרט פאַרבליבן פון שבת־חזון און אויב — דאָנערשטיק, האָט ער מיטוואָך צעלאָזט דאָס חדר אַ ביסל פריער און געפאָרן צום רבין און שוין דאָרט געווען איבער שבת־נחמו. אין דער היים איז דער טאַטע געווען בלויז ווען ט׳ באָב איז אויסגעפאַלן דינסטיק.

ווען כ׳פלעג אַ היימקומען פון שטיבל ט׳ באָב ביינאַכט, פלעג איך טרעפן אַ בילד וואָס כ׳וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסן: דער טאַטע איז געזעסן אויף דרערד אין שטוב־ווינקל, דערנעבן אויף אַ שטול האָט געברענט אַ ליכטל און די מאַמע — אין צווייטן ווינקל פון שטוב, אויך אויף דרערד, און אויך לעבן איר איז געשטאַנען אַ שטול אויף וועלכער ס׳האָט געברענט אַ ליכטל. דער טאַטע האָט געלערנט מדרש־איכה. און געלערנט האָט ער דעם מדרש אַזוי ווי ער איז געוווינט געווען צו לערנען מיט די יינגלעך. און בעת דער טאַטע האָט געלערנט דעם מדרש, האָט זיך פון דער מאַמען געגאָסן טייכן טרערן. כ׳האָב קיין מאָל נישט געזען דער מאַמען אַזוי פיל וויינען, ווי אין ט׳ באָב, סיי ווען דער טאַטע איז געווען אין דער היים און סיי ווען ער איז נישט געווען אין דער היים. און דער מדרש דערציילט ווי אַזוי ירושלים איז חרוב געוואָרן, און ווי אַזוי דאָס בית־המקדש איז חרוב געוואָרן...

אַז ירמיהו הנביא איז צוריקגעקומען אין שטאָט אַריין, וועלכע ער האָט געהאַט פאַרלאָזן אויפן באַפעל פון גאָט, און דערזעען דעם חורבן, האָט ער אויפגעוועקט אַלע אבות, און די אבות: אברהם, יצחק און יעקב, און משה, און די מאַמע רחל זענען אַוועק צו גאָט — יעדער מיט זיין טענה. האָט משה געזאָגט צו גאָט: — דו האָסט געשטעלט אין דיין תורה „ושור או שה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד״, און זע, וויפל טאַטעס און מאַמעס און קינדער מ׳האָט אויסגעהרגעט אין איין טאָג״, האָט גאָט אויף דעם געענטפערט: „די יידן האָבן געזינדיקט, זיי האָבן געדינט פרעמדע געטער״. האָט משה אָנגענומען גאָטס תירוץ: „די יידן האָבן געזינדיקט״. אַזוי אויך די אבות... נאָר די מאַמע רחל האָט נישט געוואָלט אָננעמען גאָטס תירוץ. אַז די מאַמע רחל האָט זיך געשטעלט פאַר גאָט — „גאָט, וואָס האָסטו דו געוואָלט פון מיינע קינדער האָבן?״ און גאָט האָט איר געענטפערט וואָס ער האָט געענטפערט — האָט די מאַמע רחל געזאָגט: „גאָט, גרויסער גאָט אין הימל, דו ווייסט גוט ווי איך האָב ליב געהאַט יעקבן, און יעקב האָט מיך ליב געהאַט, ער האָט געאַרבעט פאַר מיר זיבן יאָר, און אַז ס׳איז געקומען די צייט ער זאָל מיך נעמען, האָט דער טאַטע אים געגעבן לאהן; איך, אַ מענטש פון בלוט און פלייש, האָב זיך נישט מתקנא געווען אין מיין שוועסטער, נאָר כ׳האָב איר נאָך איבערגעגעבן די סימנים וואָס יעקב האָט מיר געגעבן, כ׳האָב מיך אונטערן בעט געלייגט, און אַז יעקב האָט גערעדט צו לאהן, האָב איך פאַר איר געענטפערט, כדי מיין שוועסטער זאָל נישט פאַרשעמט ווערן; און דו, גרויסער גאָט אין הימל, האָסט זיך מתקנא געווען אין געטער וועלכע האָבן נישט קיין שום האַפט?״...

דער פּראָטעסט פון דער מאַמע רחל האָט געמאַכט אויף מיר אַ גרויסן רושם. און ווען איך שרייב די שורות פאַרן ספר הזכרון פונעם שטעטל, טראַכט איך, אַז ס׳איז נישטאָ קיין מדרש וואָס זאָל דערציילן דער מאַמע רחלס

פּראָטעסט פּאַר אירע פאַרשניטענע זעקס מיליאָן קינדער. ווייזט אויס אַז יענער מדרש איז מיטגעגאַנגען מיט זיי אין די גאַז־אויוונס... אַזוי האָט אויסגעזען דעם טאַטנס תשעה־באָב.

★

מיר זענען אַרויס פון גאַרוואָלין, ווייל דער טאַטע האָט געלערנט מיטן יינגל פונעם אַלטן מאַדזשיצער רבינס זון, ר׳ שאול; ער איז געווען רבי און רב אין קורטשעוו. אין די זומער־חדשים האָט דער רבי געוווינט אין אָטוואָצק. שבת פאַרנאַכט פלעגן די באַנען און „קאַליעקעס״ געפּאַקט זיין מיט ידען, וואָס זענען ספּעציעל געפאָרן הערן אים זינגען. ווי אַזוי ס׳איז געקומען דערצו אַז דער טאַטע זאָל לערנען מיטן מאַד־זשיצער רבינס יינגל און ווערן אויסגעהאַלטן דורכן רבין מיט פּרנסה, ווייס איך נישט, ער איז דאָך נישט געווען קיין חסיד. מן הסתם איז געווען עפּעס אַ סיבה דערצו. נאָך עטלעכע וואָכן לערנען האָט דער טאַטע דערציילט, אַז ער האָט איין מאָל געפרעגט דעם רבין צי ער פאַרהערט דאָס יינגל אין לערנען, האָט דער רבי געענטפערט:

„כ׳האָב באַשלאָסן נישט צו מישן זיך אין אייער סטיל פון לערנען; אַז איר וועט מסכים זיין, וועט איר אי״ה קענען לערנען מיט אים אַזוי לאַנג ביז ער וועט קענען לערנען אַליין״.

דער רבי האָט קיין מאָל דעם טאַטן נישט געדוצט. ס׳איז דעם טאַטן געווען אַ וווּנדער דעם רבינס ענטפער און ער האָט נאָכגעפאָרשט דעם ענין. דעם רבינס משמש האָט אים דער־ציילט, אַז דער רבי האָט איין מאָל געפרעגט זיין יינגל: „ווי געפעלט דיר עפּעס דער נייער רבי?״ האָט דאָס יינגל געענט־פערט: „דער רבי לערנט שטאַרק מורא צו האָבן פאַר גאָט״. אָבער דער טאַטע האָט דאָרט נישט געקאָנט בלייבן מער ווי איין יאָר, ווייל זיין רבינס ברודער האָט געוואָלט, ער זאָל לערנען מיט זיין זון. געוווינט האָט דעם רבינס ברודער אין פּאַלעניץ — אַזוי איז אונדזער משפּחה אַרויסגעפאָרן קיין פּאַלעניץ.

אין פּאַלעניץ האָט דער טאַטע זיך געפירט ווי אין גאַר־וואָלין: דעם שבת וואָס ער איז געווען אין דער היים זענען אין דער פרי חסידים געקומען טרינקען קאַווע, און מ׳האָט זיך דערציילט חסידישע מעשיות. געווען מעשיות וואָס כ׳האָב נישט געקענט תופס זיין. אַזוי, למשל, האָט איין חסיד דערציילט פון אַ רבין, פון וועלכן רבין געדענק איך נישט, אַז פּרשת־קורח האָט דער רבי שבת ביים טיש דערציילט פון קורחן און זיינע מענטשן באַריכות. ער האָט דערביי דערציילט, אַז דאָס ווייס ער אַזוי אַלץ פּינקטלעך צו דערציילן, ווייל — „כ׳האָב געלעבט אין יענע צייטן און כ׳האָב זיי אַלע גוט געקענט״... האָט איין חסיד געפרעגט: „רבי, אויף וועמענס צד איז געווען דער רבי?״ — „כ׳בין געווען נייטראַל, — האָט דער רבי געענטפערט — כ׳בין נישט געווען אויף קיין שום צד״. האָט אַ חסיד געפרעגט: — „רבי, ווי איז עס מעגלעך, אַז דער רבי איז נישט געווען אויף משה׳ס צד?״ — „בכדי צו זיין נייטראַל האָט דער רבי געענטפערט — האָט מען באַדאַרפט זיין אַ גרויסער צדיק״...

די דאָזיקע מעשה, דערציילט פון חסידים, האָט מיך זייער געוווּנדערט...

די מאַמע האָט געהאַט אירע אייגענע מצוות, זי האָט געוווּסט צו העלפן וועמען מען דאַרף. אין פיל פאַלן איז די מאַמע געווען עקסטרעמער פון טאַטן...

קיין סך נחת פון די קינדער האָבן אונדזערע עלטערן נישט געהאַט, מחמת די קינדער זענען נישט געגאַנגען אין זייערע וועגן, פון דעסטוועגן ווייס איך נישט צי עס האָבן זיך געפונען אַ סך הייזער, אין וועלכע קינדער זאָלן ערלעך האַלטן עלטערן, ווי ביי אונדז אין שטוב. מיין שוועסטער האָט מיר דערציילט, אַז ביים קריג־אויסברוך האָט דער טאַטע זיך צע־וויינט זאָגנדיק:

— „ס׳איז געקומען אַ המן, און קיין מרדכין זעט מען נישט״... דאַכט זיך, אַז זיי זענען אומגעקומען ערב יום־כיפור 1941 הי״ד. זאָלן די שורות זיין אַ מצבה אויף זייער אומ־באַקאַנטן קבר.

א פאלקס שולע אין גארוואלין

משה בורשטיין / תל־אביב

לזכר הקדושים של משפחתי, ההורים, האחות והאחים, הדודים והדודות, וצאצאיהם ז״ל, שנקראו בפי אנשי העיירה בני הרש וואָלפ׳ס, שהומתו ע״י הנאצים הגרמנים ימ״ש.

בית סבי

לא זכיתי להכיר את סבי ר׳ הערש וואלף בורשטיין

ז״ל, אבל לפי מה ששמעתי מסיפורי בני המשפחה, היה סבא אישיות דגו־לה, ורב־גונית. מצד אחד מאנשי מעלה, אציל רוח, בעל מחשבה מעמיקה ביהדות ובחסידות, ממקורבי ה„שפת אמת״ זצ״ל, — ומצד האחר מעורב בין הבריות, מסביר פנים ומחווה דעה בעניינים ציבוריים שו־נים, שעמדו על הפרק בקהילה היהו־דית. צאצאיו וכל בני המשפחה, התיחסו אליו בדרך־ארץ, בהערצה ובאהבה כאַחת.

וכך מספר לי, בן דודי ר׳ בן ציון בורשטין נ״י, האוד היחיד מבני משפחתנו, שניצל בעז״ה מכבשני האש של הנאצים ימ״ש, בנו של אחי אבא ר׳ יצחק מאיר ז״ל: פעם קיבלו ידיעה שהסבא ז״ל מתכונן בקרוב לבקר אצלם בעיירה רדזין. המשפחה של בן דודי וביחוד אביו שמחה מאד לזכות הזאת לקבל את הסבא בביתם ועשתה כל ההכנות לקראת הביקור. וכשהגיע הסבא לא נתן ר׳ יצחק מאיר בנו שמישהו אחר ישרת את אביו, באמרו שזאת היא הזדמנות יקרה בשבילו לקיים מצוות כיבוד אב כהלכה, ועשה זאת בשמחה ובחרדה כאחת. כאמור לא הכרתי את סבי ז״ל, שהזכירו את שמו, תמיד ביראת הכבוד, ורק כשהתבגרתי ועמדתי על דעתי, חשתי באווירה המיוחדת ששרתה בבית הזה, שהיה כולו ספוג־תוכן רוחני של יהדות שלימה ושרשית, של שמירה קפדנית על מצוות מעשיות ועל ערכים מוסריים נעלים, הנובעים כולם ממקור אחד. ובידעי שזאת הכל נחלת הסבא והשראת רוחו, שחינך את יוצאי חלציו לערכי־המוסר והמידות שביהדות — ידעתי להעריך את עמקות אישיותו, וגודל רוחו, אשר הטביעו את חותמם על הבית הזה והעניקו את המזיגה הנפלאה של יראת ה׳ ואהבת הבריות.

ואווירה זו של מידות נעלות ואהבת הבריות אותה יצר הסבא בהיותו בחיים, שרתה בבית גם לאחר פטירתו כאשר הדירה והעסק עברו לידי חתנו — דודי ר׳ יעקב וסרצוג, ז״ל. אף הוא היה בעל שאר רוח, אדם רציני שהילוכו בנחת ודיבורו שקול. העזר כנגדו, דודתי צירהל׳ע ע״ה, אשה נמוכה בקומתה אך בעלת נפש גבוהה ועדינה, ידועה בעיירה בתכו־נותיה ומידותיה הטובות, — סמל לאצילות רוחנית. עיניה הפיקו אדיבות ואהבה לכל אדם, ואף הקונים הנוצרים העריכו אותה. היו להם כבר אז שלושה ילדים, והם המשיכו לרקום את אותה מסכת חיים, את אותם האורחות והמנהגים שהנהיג הסבא ז״ל, והודות להם לא הועמו ההוד והתפארת־הפנימית שפארו מאז את הבית הזה. הנהלת הבית מבחינת־הסדרים הפנימיים והמשק, נשארה בידי הסבתא, כדבר המובן מאליו, ואף שכבר היתה אז אשה קשישה, לקחה לידיה את הפיקוח ועל פיה יישק כל דבר כמעט עד ימיה האחרונים. בניה וכל בני המשפחה, חלקו לה כבוד גדול, והמשיכו לבקר אצלה יום יום. בערבים היה נהוג להתכנס אצלה לשתיית טה, ובא־ווירה משפחתית לשוחח ולדון, על כל מיני עניינים אקטואליים.

בבית הזה קויים במלואו המאמר „באבות״: „יהי ביתך פתוח לרווחה ויהיו עניים בני ביתך״. כל היום היתה בחנות תנועה של יהודים שביקשו גמילות־חסד או תרומות — נדבות וכד׳. לעת הצהרים אפשר היה לראות נשים עניות, במטבח שקיבלו מרק וחתיכת עוף בשביל ילד חולה. זה היה עיסוקה הבלעדי של הסבתא ע״ה. המסורת נמשכה ומסיבות הסעודה השלישית בשבתות ובחגים וכן בימי הלולא של השפת־אמת זצ״ל נתקיימו בבית הסבתא, כמו שהיו בהיות הסבא בחיים. ביום הזכרון של הסבא ז״ל היו נוהגים להתכנס בבית הסבתא גם אלה מבני המשפחה שגרו מחוץ לגרבולין.

כמעט שלא היה שבת מבלי אורח לשלחן. עפ״י רוב מן העניים שסובבו בעיירה לקבץ נדבות. במקרה זה היו הנשים — סועדות במטבח, כדי שהעני ירגיש את עצמו חפשי. הדוד ר׳ יעקיל וסרצוג ז״ל היה נוהג לשאול את האורח באמצע הסעודה אם הוא שבע ואם לא קיבל תשובה מספקת, היה רומז להגיש לו תוספת. ברצוני לציין שהסבתא ז״ל היא שהיתה מחלקת את המנות ומוסרת אותן — להגשה למסובים. כיאה לבעלת הבית.

עולה בזכרוני כמה מהמנהגים, מהזמן שהסבתא עודנה היתה בחיים.. בכל שבת בבוקר לפני ההליכה לבית הכנסת היו הילדים הנכדים הצעירים, נכנסים לסבתא, ומברכים אותה בשבתא טבא, ומקבלים מידה עוגת דבש. לעומת זאת המבוגרים היו נכנסים אליה לברך אותה בשובם מהתפלה. ואחר כך מתפזרים כל אחד לביתו.

ר׳ וועלוויל המלמד

ר, וועלוויל מלמד הישיש, שאצלו למדו בעבר גם אבי וגם אחיו ז״ל, ובסוף גם אני ובן דודי יונה אהרן ז״ל, — היה נוהג להגיע לסבתא, באמצע סעודת השבת ולסיים את הסעודה עם שאר המסובין. מובן שכאן היתה לו ההזדמנות למשוך אותנו, לבחינה, במה שלמדנו — במשך כל השבוע. ר׳ וועלוויל היה כמעט חלק מהנוף המשפחתי שלנו. לכן מרגיש אני חובה

להעלות, כמה זכרונות השמורים אתי, על אודות היהודי המופלא הזה.

כאמור הספיקו ללמוד אצלו כמה דורות, ורבים משרידי העיירה זוכרים אותו. היה בו משהו שייחד אותו משאר המלמ־דים, שכן ראה במלמדות מלאכת קודש, לחנך ולהעמיד דור של שומרי מצוות, שימשיך באורח החיים הדתי של הדור הקודם.

פרנסתו היתה בצמצום ובדחקות. במשך כל ימות השבוע לא טעם טעם של בשר והסתפק בקערת תבשיל חם, „קרופניק" או חמיצת כרוב, ומברך על זה ברכת־המזון בהטעמה ובכוונה מרובה. באותו הזמן שהתלמידים היו חוזרים על מה שלמדו. היה המלמד עוסק בכל מיני עבודות־יד, כדי להשלים את פרנסתו. והעבודות היו בהתאם לעונה. למשל מפורים — עד פסח, היה מסדר גלגלי שיניים לחירור מצות; בר"ח אלול היה מקבל שופרות לעיבוד ולליטוש, מנסה אותם ומכינם שיהיו טובים וכשרים; לפני חנוכה עשה סביבונים וכד'. היה מתרגז ומתעצב מאד כשהתברר לו, בבחינה שהתלמיד לא תפס כראוי את מה שלימד. אז נראו בעיניו כעין זיקי אש. ולא פעם נגמר הדבר בפגיעות גופניות בתלמיד, דבר שגרם לו עצמו צער וסבל נפשי רב. עפ"י עצת האדמו"ר מגור זצ"ל, היה ברגעים של התרגזות יוצא לחצר וחוטב עצים ואחר כך חוזר רגוע, נוזף באותו תלמיד, ומסביר לו את הענין מחדש. הוא ראה את עצמו אחראי לתלמידיו והיה זהיר שלא יארע להם ח"ו שום פגיעה בהיותם ברשותו.

זוכרני פעם בקיץ ביום חם, הפצרנו בו, אנו התלמידים, שירשה לנו ללכת להתרחץ לנהר. זה היה, נהר מופלא ושקט ונמצא בצד הצפוני של העיירה מעבר לגשר. הנתיב אליו היה דרך שדות. ובימים החמים בקיץ, היו אנשי העיירה, עפ"י רוב הצעירים, הולכים להתרחץ בו, ואלו שידעו לשחות התאמנו, והתחרו ביניהם בשחיה, והראו את יכלתם, בכל מיני צורות, כגון שחיית־גב, צלילה לעומק, וכד'.

ר' וועלוויל הסכים לכך, בתנאי שהוא עצמו ילך אתנו, ושנהיה תחת השגחתו. וכך היה. הוא בעצמו לא התרחץ, רק שמר עלינו בקפדנות, עד שחזרנו בשלום.

ושוב פעם ביקשו התלמידים בל"ג בעומר רשות לצאת לטיול ל„מערוואן" ששם היתה תחנת הרכבת. אחרי הבטחות מרובות שנהיה זהירים, הסכים לכך. והנה באמצע הדרך כשהסתובבנו גילינו שהוא הולך ועוקב אחרינו, כנראה לא היה שקט והחליט להיווכח שאכן הכול הולך למישרין. זכורני את הפגישה האחרונה שלי עם המלמד שהיתה דרמטית במקצת. המקרה רצה שאני למדתי לפני עלותי ארצה, את מקצוע הצבעות אצל בנו שלמה שהיה גר בוורשה. פעם בא ר' וועלוויל לבקר את בנו, ומכיוון שלא מצאהו בדירתו בא לבית המלאכה בו עבדנו. והיה כאשר ראה אותי, בבגדי עבודה, היה כמש־תאה, מופתע ומאוכזב, נאנח עמוקות ואמר: „ככה ככה, הכל, ובלבד לא ללמוד"... כזה היה היחס לעבודה, ועד כדי כך הגיעה תמימותם של היהודים בעיירות על סף השואה במלחמת העולם השניה.

החגים בבית סבתא

חוזר אני לבית סבתא, וברצוני למסור מה שהוא מן ההווי והמנהגים באותו בית וביחוד בחגים. הרושם היה כאילו כל ימות השנה הם טפלים ונוצרו רק כדי לשרת ולספק את צרכי השבת והחג, שהם העיקר. הנה ערב פורים. התכונה רבה. כשהגברים חזרו מקריאת המגילה ב„שטיבל" דגור

אבי ואמי, אחי ואחותי

הופיע ר' וועלויל מלמד וכל נשי הבית וגם הנערות התאספו לדירתה של הסבתא והוא קרא לפניהן את המגילה, בניגון המסורתי שתרם הרבה ליצירת האווירה הפורימית המיוחדת, אליה הוספנו לא מעט אנחנו ברעשנים שלנו. באותו הערב נראה האור בבית הזה — עד שעה מאוחרת. ורק הגברים הרשו לעצמם לעלות על משכבם כרגיל. הנשים היו עסוקות באפית אזני המן ושאר התופינים המיוחדים לפורים. למחרת ביום הפורים, סביבת השוק שוקקת אנשים, החנויות פתוחות כרגיל, אבל האנשים לבושים בגדי חג, והאווירה מרוממת. מיד אחרי הצהריים נראית תנועה של נערים ונערות הלוך וחזור הנושאים בידיהם צלחות גדולות ומצויירות עם משלוח מנות לקרובים ולידידים. מרשימה במיוחד היתה סעודת־פורים בערב. אחרי שכל משפחה בפני עצמה גמרה לאכול את הסעודה נתאספו כולם בבית הסבתא. בראש השולחן הערוך ישב הדוד ר' יעקיל ז"ל ומסביב לו הסבתא, הדודים והדודות. באמצע השלחן היה מונחות מטבעות ושטרות כסף, — מוכנים לקבל את שליחי המוסדות הפילנטרופיים שבעיירה, שבאו זוגות זוגות, מחופשים במסכות של דמויות מגיבורי המגילה והיו שרו פזמונים מבדחים על רקע סיפורי המגילה, פזמונים שנתקבלו על ידי הנערים בצהלה ובתרועות. מובן שלא נעדרו שמשי הקהילה היהודית, הלא הם יחיאל השמש ובן זוגו ר' מנדיל. שגם הם באו וקיבלו את מנת חלקם.

שני השמשים שבעיירתנו

לא אצא ידי חובה אם לא אעלה בכתב כמה מן הזכרונות על היהודים האלה שהיו חלק מכלי הקודש שבעיירה. יחיאל היה שמשו האישי ושליחו של הרב דמתא ר' משה רומער ז"ל ונתלווה אליו באשר ילך, — ויחד עם זאת גם שמש של בית המדרש, השליט והמכריז מהבמה, את המודעות מטעם הרב, או ועד הקהילה, ובמקרה של הולדת זכר בעיירה, הוא שהביא את הילדים — התינוקות של בית רבן לבית היולדות „לק־ריאת שמע".

נזכר אני ביום אחד בקיץ בחדרו של משה'לה מלמד, אחרי הצהרים. הרבי יושב על שלחנו מפהק ומתנמנם, מרוב חום ועייפות, וקורא אליו לפי הסדר, כל פעם ילד אחר,

כדי לקרא קטע מסוים מתוך „הסידור" בעוד שאר הילדים שקועים במשחקיהם. והנה הופיע ר' יחיאל השמש הקשיש. ידענו מיד את מטרת בואו ולכן עוררה הופעתו רעש של שמחה ולקח זמן עד שהרבי הצליח להשקיטנו. יצאנו בסך דרך סימטאות, ר' יחיאל השמש בראש ואנו אחריו. הוא הביא אותנו לחדר שבו שכבה היולדת מאחורי „מחיצה ספרדית", מעל המחיצה היו תלויות לוחות של „שיר המעלות". ר' יחיאל השמש קרא „קריאת שמע" והילדים אחריו, ולפני שעזבנו קיבל כל ילד מנת ממתקים.

בן זוגו כפי שהזכרתי היה ר' מנדיל השמש, שבהרבה שירותים היו תפקידיהם כמעט זהים. שניהם עמדו על הבמה בביהמ"ד בשבתות ובחגים בזמן התפלה. עם זאת היה לר' מנדיל תפקיד נוסף ומיוחד — בלן של הקהילה. הוא היה ממונה על בית המרחץ ועליו הוטל לדאוג שהמים יהיו חמים שיהיה מספיק חום בחדר הזעה, ושיסופק לכל אחד דלי ואגודת זרדים. לעומת זאת הכלונסאות של החופה נמצאו ברשותו הבלעדית של ר' יחיאל השמש. מיותר לומר ששניהם היו בכל מקום ושום מאורע משפחתי או צבורי, של שמחה או חו"ש של אבל לא התקיים בלעדיהם.

זוכרני את הרגשת השמחה שאפפה את הנוער, בימים שלאחר פורים, עם הפשרת השלגים והקרח, עת שהורדנו את החלונות המשניים־החורפיים ופתחנו את החלונות לרווחה, — כעין הרגשת האסיר המשתחרר מצינוקו. התיאור הניתן ב„שיר השירים" לתקופה הזאת — של תחיה והתעוררות הטבע, „כי הנה הסתיו עבר הגשם חלף, הלך לו, הניצנים נראו בארץ, עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו". — קיבל אצלנו משמעות מוחשית. הרוח האביבית עם השמים הבהירים, והרי־חות הרעננים שנישאו מהשדות והכרמים, שהקיפו את העיירה, היו למשיבי נפש, — דבר שחסרנו אותו מאז עברנו לגור בכרכים.

חודש ניסן וחג הפסח

והנה הגיע ראש חודש ניסן. מהיום החללו ההכנות הקפדניות לחג הפסח המתקרב ובא, הביטוי „חמץ" התחיל יותר ויותר להיכנס בשימוש היום יומי. הוועד של „קמחא־דפסחא" התחיל בפעולתו. המאפיות, — התחילו באפית המצות ומכי־רתן והבית הזה, שאותו אני מתאר, נכנס ל„ימי חירום". הארונות והשולחנות של המטבח הוצאו לחצר והוחל בשפ־שופם, — גירודם ורחיצתם, ואנחנו הנערים הוזהרנו מבעוד מועד לא לגשת קרוב מדי לשלחנות ולארונות הנ"ל, בבחי־נת „נזירא סחור סחור לכרמא לא תקרב". הימים האלה הפכו לחרדה לנשי הבית. שלא תכשלנה חו"ש בחשש חמץ. וכל כמה שגדולה היתה התכונה בכל ערב שבת ויו"ט הרי מרובה היתה שבעתיים בערבי פסחים. ניקוי החדרים והחיטוט בכל הפינות והסדקים נעשו בקפדנות מדוקדקת, במתח, ובדחילו ורחימו, ביום שלפני ערב פסח, שפשפו היטב ורחצו את החבית הגדולה המיועדת למים, שמו עליה רשת נקיה, שנשארה עד כלות הפסח. משה אשר שואב המים נצטווה לשפוך את דליו דרך הרשת ולבסוף שמו על השלחנות המשופשפים, לו־חות עץ, שהיו מיועדים דרך קבע לפסח, ועל גביהם נייר־קרטון חדש.

בחשבי על הסייגים והחומרות שנטלו על עצמם, אבותינו של הדור הקודם מול המציאות החמרנית והריקנות השוררת כעת, — אני אומר שהחומרות האלה שנעשו מתוך מתח של עלית נשמה, הן אשר יצקו תוכן וממשות, בחגים הישראליים, והם אשר העשירו את העם במטען רוחני רב ערך והעניקו סיפוק נפשי גדול. רק הודות לחומרות האלה וההכנות הקפ־דניות אנו זוכרים את ימי החג, שעברו עלינו בעיירה, כחוויה רוחנית עצומה. הרגשת החג לא פסחה גם על ימי חול המועד. קוימו בהם: „חציו לה' וחציו לכם". התפלות בביהמ"ד נערכו ברוב עם והיהודים התהלכו — בחוצות העיירה, לבושים בגדי חג. נערכו בהם כינוסים מפלגתיים, ביקרו אצל קרובים ומכרים, ובחוצות העיירה נראו אורחים זרים. אלה שעבדו במשך כל ימות השנה מחוץ לעיר חזרו אליה לשבוע של החג.

חודש הרחמים והימים הנוראים

והנה עבר הקיץ והגיע חודש אלול ונשתנתה האווירה ואיתה ההרגשה ומצב הרוח הטוב. הלילות נעשו ארוכים וחשוכים — וקרירים. ופסקו הטיולים הליליים של הנוער על הדרך המובילה לוורשה.

כמבוא לימים הנוראים הקרבים הורגשה אווירה של רצינות וחשבון הנפש. התחילו לדקדק בתפילה בציבור, להשכים קום לסליחות ולהכין תרנגולות לכפרות. מתוך החלו־נות של בית־המדרש — בקעו תקיעות השופר, וחזרות של ניגונים לפיוטים השונים של תפילות הימים הנוראים. חובשי בית המדרש התאמנו לקראת תפקידם כמשוררים ועוזרים, של הש"ץ.

והנה ערב יום כפור, משכימים לקום מוקדם מהרגיל, והולכים — לביהמ"ד לתפילת שחרית, בחוץ אוירה של חיפזון וחרדת קודש, לקראת יום הדין המתקרב. יהודים נמנעים משיחות חולין, וממהרים לבית המרחץ. מתקרבת שעת הצה־ריים, וההכנות לקראת הערב במלוא תקפן. ממהרים לגמור את תפילת המנחה, והנה אחרי סעודה המפסקת, כלומר לפני הדלקת הנרות של יוכ"פ, בעת הזאת מגיעה המתיחות הנפשית לשיאה. אמי ע"ה מברכת על הנרות מתוך בכיה קורעת לב. ומנהג היה בידינו שכל בני הבית כלומר — הדודים והדודות עם צאצאיהם, התכנסו לפני לכתנו ל„שטיבל", לתפילת כל נדרי — אצל הסבתא, כדי לברך אותה בשנה טובה ולקבל את ברכתה. בעינים דומעות עמדה הסבתא אצל הנרות, וקיימה — כעין דו־שיח עם הרבונו של עולם בשפת האידיש, בנימה ובנוסח שהרטיט את כל נימי הנפש, וכשברכנו אותה ונפרדנו ללכת, היתה מלווה אותנו מתוך בכיה ותפילה חרישית.

והנה נזכר אני בתמונה שנחרתה היטב בזכרוני כחוויה עמוקה ומזעזעת. אנחנו הולכים ל„שטיבל" דגור. מכל הכי־וונים זורמים יהודים גברים בנעלי בד, עטופים בטליתות ונשים בבגדי לבן עם המחזורים ביד. כולם מרגישים את רצינות השעה כשאימת גמר הדין תלויה מעליהם. והנה התמזג כל ההמון הזה לכעין משפחה אחת. הוסרו מחיצות. אחד נופל על צווארי רעהו, ואינם פוסחים על איש מבלי לברך אותו, ב„גמר חתימה טובה" בלחיצת יד חמה ומתוך חיבוק. אחדות הגורל אופפת את הכל. הבכיות והיללות נמשכו גם בביהמ"ד ובעיקר בעזרת הנשים, עד שהחזן התחיל „כל נדרי".

את תפלת הנעילה היו גומרים כמקובל בקריאה „לשנה הבאה בירושלים". לצערנו הצבור הזה — ברובו הגדול לא זכה לכך. לא הייתי עם הציבור הזה ביום האחרון עת שאולצו ע"י קלגסי־הנאצים ימ"ש לעלות על הרכבות שהובילו אותם למאידנק ושם הומתו. אבל אני מתאר לי את הרגעים האח־

רונים שלהם כשהם אחוזים זה ביד זה, נלחצים אחד לשני, מתחבקים ובוכים ועד הרגע האחרון מנסים יחד להחזיק מעמד...

ישמשו דברי אלה מצבת זכרון לנשמותיהם היקרות.

שבת בגרבולין

אי־אפשר לתאר, את עיירת גרבולין מבלי לציין מה היתה השבת בשביל יהודים אלה כפופי־הגב שחיו מיד לפה, מלאי חששות ופחד, מפני גזירות משונות, שהופיעו חדשים לבקרים, בהולים וטרודים בדאגת־פרנסה, ובריצה תמידית אחרי הלוואות. כאשר באה השבת, נשכחו הדאגות נזדקף הגב והמרירות בלב כאילו נעלמה. השבת האצילה על ההמו־נים־היהודיים בטחון, שלוות נפש והשראה חגיגית, שמהם שאבו כוח לעמלם — הקשה בכל ששת ימי החול. יום השבת הפך לסמל חירותו הפנימית של היהודי בגולה, סמל לעמידה למרות הכל, בתוך תוכו של עולם זר ועוין. ואכן ידעו להוקיר את השבת, וכל ימות־החול שימשו כעין מבוא ליום המנוחה והקדושה בבחינת „התקן עצמך בפרוזדור כדי שתיכנס לטרק־לין". בימות החול הסתפקו במשהו ובלבד לכבד את השבת בבגדים נאים ובמאכלים מיוחדים. חברת נשים — דאגה כי לאף אחד מהעניים לא יחסרו מצרכי השבת, כנזכר במאמר חז"ל — „זכור את יום השבת ר' אלעזר בן חנניא אומר תהא זוכרה מאחד בשבת — שאם תזדמן לך מנה יפה תהא מתקנה לשבת".

הנה יום רביעי, יום השוק בעיירה, שהיה מקור פרנסתה ומחייתה. התכונה מורגשת — מאז שעות הבוקר, איכרים לרוב נוהרים לעיירה, השוק הומה, באוויר נישאים קולות התגרנים — המכריזים על מרכולתם. סוחרי הבהמות והת־בואה מתרוצצים בין עגלות האיכרים, בודקים וממששים, פותחים שקים ועומדים על המקח, אנשים נדחקים ונחפזים, אוחזים בכל קונה, ומבקשים לשכנעו. באוויר מורגשת — מתיחות גדולה, באשר ביום זה תלויה פרנסתו של כל אחד ואחד למשך כל השבוע. ובסיומו של יום כשנפגשו ידידים ואחד שאל את רעהו אם ובאיזו מידה הצליח? היה בתשובתו מעין סיפוק: הרווחתי ב"ה לצרכי השבת".

ביום חמישי בערב כשרק סיימנו את הסעודה התחילה אמא בשפשוף התנור לקראת שימושו למחרת. הוציאה את כלי הלישה והאפיה, טיפלה בכל מיני בצק ושמה אותם בתבניות ולא עלתה על משכבה עד שהיו מוכנות החלות הקלועות, וכל מיני עוגות פשטידות, יין צימוקים לקידוש, הכל לכבוד השבת. ככל שהשבת התקרבה נעשו ההכנות מעשיות וקדח־תניות יותר והגיעו לשיאן ביום ו' אחרי הצהרים. הזריזין מיהרו ביום זה לקום בעוד בוקר והלכו לבית המרחץ כדי ליהנות מזיעה חמה שהותקנה שם. תגרני הדגים, עופות ויר־קות, נחפזו עם סחורותיהם, כדי לשטחם בשוק והנשים יצאו בהולות עם סלים בידיהן לקנית צרכי־שבת מחשש שמא ייאזלו. גם האיכרים שבאו ביום זה העירה לקניית מצרכים שונים, ידעו שיש למהר ואין להתמהמה. הנה נראו בעלי העגלות, עם עגלותיהם עמוסות לעייפה, בכל מיני סחורות ארוזות, בארגזים ובחביות שנקנו יום קודם בווארשה ע"י חנוני העיירה. רק הגיעו לשוק וכבר מאיצים בסבלים שימהרו לפרק את המשאות, אין זמן לשהיות. צריך להסתפר, ללכת לבית המרחץ, להחליף בגדים, לטעום ממאכלי השבת, ולבוא בזמן לביהמ"ד לאמירת שיר־השירים לפני תפלת מנחה. על יד הדוכנים למכירת צרכי שבת דוחק והמולה, נערות עם תבניות ובהן כל מיני מאפה, וקדירות של חמין ופשטידות בידיהן, ממהרות למאפיות. סימן מובהק ששעת הצהרים הגיעה, שימשה הופעתם של אלו היהודים המוצאים את פרנ־סתם מחוץ לעיירה ונעדרים ממנה כל ימות החול. הנה המלמד ר' פישעל ז"ל, זה שפעם היתה לו חנות של סידקית, ואשר מרוב תמימותו — נתן הכל בהקפה עד שנשאר בלי כלום. בדלית ברירה נעשה מלמד תינוקות באחד מכפרי הסביבה.

חברי „צעירי מזרחי" ו„ברוריה" בגארוואלין

בשכר זעום בתוספת של כמה מצרכים מתוצרת חקלאית. עתה נחפז הוא הביתה כדי שיוכל להתקין את אשר הביא באמתחתו — קטניות, עדשים ודגים קטנים לכבוד השבת.

והנה מופיע אלתר מוכר הספרים עם שק הסחורה על שכמו. השק מכיל, מלבד סידורי־תפלה וחבילות ציצית. ורצועות לתפילין, — גם סיפורי מעשיות־ומופתים של צדי־קים ואדמו״רים שונים. בצידם ספרי מאפו, דיננזון, שלום עליכם ואש באידיש, ומשאילם לקריאה לכל דורש בתשלום זעום. הואיל וגרבולין קטנה מכדי שתוכל לספק לו פרנסתו, — חילק את ששת ימי המעשה שלו בין העיירה ובין העיירות שבסביבה. עתה הוא ממהר הביתה, כי שם מחכים לו שוליות של סנדלרים וחייטים ונערות עוזרות־בית המבקשים להצטייד בחומר קריאה, למשך יום השבת.

דודני וחברי יונה אהרן וואסערצוג

סמוך לשקיעת החמה הופיע השמש ר׳ יחיאל הזקן ז״ל, בידו פטיש של עץ מכה על תריסי החנויות היהודיות, שהיו מרוכזות, בעיקר בסביבת השוק, — ומזכיר לחנוונים שהגיע זמן סגירת עסקיהם. אט אט התחילו החנוונים סוגרים את חנויותיהם, וגם איכרי הסביבה, אחרי שהצטיידו בחלת־שבת שקראו לה „שבסובקה״, אצו עם צרורותיהם לעגלותיהם, רתמו את הסוסים והסתלקו. התגרנים שבשוק מיהרו לפנות את סליהם הריקים, צררו את כספם וחזרו הביתה.

והנה נראה הרב הישיש ר׳ משה רומר ז״ל בקומתו הזקופה וזקנו הלבן והארוך והשמש ר׳ יחיאל מימינו, — צועד בנחת ובחגיגיות לביהמ״ד. זה שימש אות — לאלה האחרונים שבוששו במקצת, ואף הם סגרו בחיפזון את חנויותיהם.

דרך החלונות נראו נרות השבת מהבהבים ומפיצים אור; ונראו החסידים לבושים קפוטות של משי, ומטפחות צבעו־ניות קשורות לצוואריהם — הולכים לשטיבלעך, ובעקבותיהם המוני העם, ופניהם לביהמ״ד. מיד נשמע קולו של החזן ר׳ ישעיה השוחט ז״ל, כשהוא מסלסל בגרונו „לכה דודי״, „לכה דודי״ — — —

אחרי התפלה מלאו הרחובות המון מתפללים, שזרמו מכיוונים שונים הביתה ומאחוריהם משתרכים ילדיהם. אחד מברך את רעהו בברכת שבתא טבא. האמא בבגדי שבת עומדת בפתח הבית ומקבלת את החוזרים,בחיוך מלטף ומביע אושר וחמימות. על השולחן פרושה מפה לבנה, ועליה חלות מכוסות במפית רקומה — באותיות מוזהבות „לכבוד שבת״. אחר אמירת „שלום עליכם״, מסבה המשפחה לשולחן ערוך. אבא מקדש על היין כשמסביב לו עומדים כל בני המשפחה. האב משבח את טעמם של הדגים הממולאים ובדבריו כעין נימה של פיצוי ופיוס. לעקרת הבית על הטרדות והמרירות — מנת חלקה בימות השבוע. קולות של שירה וזמירות שבת בוקעים מתוך חלונות הבתים המוצפים אור השולח את קרניו אל מדרכות הרחוב. אחרי סעודת־השבת, יוצאים רבים לשאוף אוויר צח, וקבוצות־קבוצות — מתגודדים ומשוחחים בבדיחות־דעת על עניינים שונים.

בשבת בבוקר, השוק — שבימות החול רב בו הרעש וההמולה — הוא עתה ריק ושקט ורק אי־שם נראית עגלת איכרים בודדת. מכל עבר נוהרים גברים ונשים לבתי־כנסיות. בגמר התפילה נראות הנערות כשהן חוזרות מן המאפיות וקדירות מהבילות בידיהן. האוויר מתמלא — ריח של דגים וחמין של שבת. אחרי הצהרים נרדמת העיירה, — ישנה את שנת השבת ומחליפה כוח. רק פה ושם רואים קבוצה של בעלי מלאכה — המנצלים את מנוחת השבת, לטיול בעיירה ומחוצה לה, מגלגלים שיחה על מאורעות השבוע ומתבוננים לכל מה שנראה בעיניהם כחדש. באותו הזמן, נערים הולכים לבתי המלמדים ללמוד „פרקי־אבות״, והמבוגרים יותר עם הגמרות מתחת לבית שחיים, להיבחן אצל הלמדנים שבעיר. נשים מוציאות כסאות, מתישבות על יד פתחי בתיהן, ומגל־גלות שיחה ונועצות את מבטיהם בפני זוגות המטיילים, ומעירין את הערותיהן.

לפני שקיעת החמה נראים יהודים פוסעין פסיעה אטית לביהמ״ד וה„שטיבלעך״ לתפילת־מנחה ולמסיבות „שלוש סעודות״, חוג חוג ליד שולחנו ושרים ניגונים רוויים געגועים וכיסופים לשבת מלכתא שגאלה ושיחררה אותם, ולו רק ליום אחד מטרדות, ודאגות־פרנסה.

בית ר׳ מתתיהו רובין ז״ל

ר׳ מתתיהו רובין או כפי שכונה „מאטיס ריבהל׳ס״,

היה מחשובי וטובי גרבולין. חסיד וורקה, תלמיד־חכם, ועסקן ציבורי ש־פעל בשקט ובצנעה מבלי שנשא ב־תפקידים רשמיים, נהגו לשתפו בהת־יעצויות למען קיומם והחזקתם של המוסדות בעיר, שכן ידוע היה כאיש מיושב ובעל דעה שקולה. היה חבר הוועד למען ביה״ס „בית יעקב״ ודאג לקיום בית הספר הזה כמו גם ל„תלמוד תורה״.

כל ימיו שאף לעלות לארץ יש־ראל אבל לא זכה. עוד בשנת 1925 הוציא פספורט והתכוון יחד עם ר׳ אליעזר וולמאן ור׳ אשר פדרמן לנסוע ארצה ולקנות בה אדמות למען יהודי גרבולין. אולם ברגע האחרון, עקב מכתב שקיבל מקרוב משפחה איש הישוב הישן בירושלים — בוטלה הנסיעה.

גם אשתו שרה היתה פעילה במוסדות חסד וצדקה וב־אופן פרטי ארגנה „עזרת חולים״ לנשים והיתה דואגת ללינת לילה אצל חולים, השאלות כלים רפואיים ותרופות לחולים עניים ובמקרים רבים גם באספקת מזון. כבר ידעו, שאם דרוש בשביל חולה מצרך מיוחד, כמו מיץ פטל או אוכמניות, יגשו לשרה ריבהל׳ס ויקבלו זאת ללא דיחוי ובלי בעיות, שכן בכל קייץ היתה טורחת ומכינה בעצמה כל מיני מעדנים כאלה שיהיו מוכנים לשעת הצורך. אין צריך לומר שהיתה דואגת ל„מתן בסתר״ לנצרכים. כל יום עם רדת החשכה אפשר היה לפגוש את שרה עם סל מצרכים בידה, ואיש לא שאל לאן פניה מועדות.

היא נהגה להתפלל כל יום והיתה הולכת לעזרת נשים של בית המדרש. היה לה מפתח פרטי משלה שכן „עזרת נשים״ כידוע היתה סגורה בימות החול ונפתחה רק בשבתות ובחגים.

בן יחיד היה לר׳ מתתיהו ושרה רובין, יעקב שהתחתן עם הניה צביה לבית ר׳ לייביש אייזנמאן מקוזניץ ושם נולדו להם שני הבנים לייבל ויחיאל. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, אחרי הגירוש חזר עם משפחתו לגרבולין לבית הוריו ועבד עם אביו בחנות. בזמן הראשון לבואו לעיירה התחבר עם האברכים בבית החסידים של גור ו„נתפס״ לחסי־דות זו למרות שאביו ר׳ מתתיהו היה מחסידי וורקה. עסק החנות פרנס משפחה גדולה כי נוסף להורים והבן עם אשתו וילדיו, התגוררה בבית ר׳ מאטיס גם גיסתו חיה — אלמנה עם שני ילדים.

בבית שררה אוירה פטריארכלית מרוממת ובפרט בשב־תות וחגים כאשר כל בני המשפחה התיישבו ליד השולחן לסעודה החגיגית, אליהם הצטרפו לעתים קרובות גם אורחים עניים שהזדמנו לעיר. מנהג יפה של הכנסת אורחים היה קיים בקהילת גרבולין. בביהכנ״ס היתה תלויה בקביעות רשימה של בעלי הבתים שעליהם לארח לפי התור — את העניים ששובתים את שבתם בעיר. אך יש שאורח הגיע בערב שבת בשעה מאוחרת ולא הספיקו לסדרו. במקרה כזה, ידעו כבר בבית הכנסת שלבית ר׳ מאטיס רובין אפשר לשלוח אורח ללא הודעה מראש שכן הבית היה תמיד פתוח לקבלת אורחים, לסעודות שבת וחג.

גדולה היתה השמחה בבית הזה, בימי שבת וחג, ובפרט כאשר לאחר הסעודה היו באים כל ענפי המשפחה, הגיסים עם נשותיהם, ר׳ מיכל ואשתו אטקה לבית וויינבלוט, ר׳ מנדל ואשתו רחל לבית הרץ (אלה היו אחיותיו של ר׳ מאטיס) וכן חברים וחברות של הצעירים. ואכן במכתבי הביתה מהארץ בשנות ה־30 הייתי מביע את געגועי לבית הגדול הזה והזכרתי תמיד עד כמה חסרה לי האווירה המשפחתית שאפיינה אותו. גם נכדי ר׳ מאטיס לקחו חלק פעיל בחיים הציבוריים בעיירה במזרחי ובאגודת ישראל ומי יכול היה לתאר לעצמו כי נסיעת שלושת הנכדים לארץ — תהיה שארית הפליטה ממשפחה ענפה זו. כי מלבד שלושת הנכדים שעלו ארצה בשנים 34—36 — נספו כולם יחד עם כל קדושי העיר.

בני משפחתי בגארוואלין. כולם נספו בשואה. אחותי חיה ז״ל (מלמעלה מימין) אשת א. אגמון־אנגליסטר נפטרה בישראל.

בית־הורי

(אבי משה יוסף, אמי פריל, אחותי צביה, אחי לייבל — ז״ל).

אבי היה בר־אוריין, בעל לב יהודי חם, מעורב בין הבריות ועוסק בצרכי ציבור באמונה. היה חבר כמעט בכל המוס־דות שעסקו בהגשת עזרה לנזקקים שבעיירתנו ומפעם לפעם בין מנהלי המוסדות הללו ומגבאיהם.

לרגל פרנסתו היה נוסע ל„ירידים״ בעיירות שבסביבה ומוכר כל מיני בדים לבגדים — עבודה שלא היתה קלה ואף לא רווחים גדולים בצידה. זוכרני, שלא פעם חזר אבי מן היריד מאוחר בלילה עיף ויגע ואעפ״י כן הלך עוד לבקר אצל איזה חולה, לטפל בו ולהישאר לידו כל הלילה, כדי לתת אפשרות של מנוחה לבני משפחתו של החולה.

אזכיר מקרה שחרות בזכרוני מימי הילדות. היתה בעיי־רתנו „חברת תהלים״ שחבריה היו משכימים בכל שבת והולכים לבית־הכנסת לומר תהלים בציבור — לפני התפילה. אבי היה קם ממיטתו בשלוש־ארבע לפנות בוקר ולומד לאורה של המנורה שהיתה דולקת עוד מערב שבת. כאשר האיר היום היה מעיר גם אותי ושנינו הלכנו לבית הכנסת כדי להצטרף שם לאומרי תהלים. בגמר האמירה היינו חוזרים הביתה. בימים ההם טרם הותקן עירוב בעיירה ואני או אחי הקטן, שעוד לא הגענו לגיל מצוות ומותרים בטלטול ברחוב בשבת, היינו הולכים אל המאפיה ומביאים משם את הקפה שהוטמן שם עוד מערב שבת.

לשתיית הקפה בשבת בבוקר נהג אבי להזמין לביתנו מדי שבת בשבתו את ר׳ ישראל יהושע ומפן ואת ר׳ ישראל יצחק השמש של בית הכנסת. השניים היו חסידיו של הרבי מקולוביאל — מצאצאיו של „היהודי הקדוש״ זצ״ל ונהגו לספר „סיפורי־מופתים״ המיוחסים לרבם, או לקודמו ואני הנער עומד לידם, שותה בצמא את דבריהם ומתפעל מכל סיפור וסיפור. אח״כ הלכנו להתפלל ל„שטיבל״ של חסידי קולוביאל.

כך חיו היהודים התמימים את שבתם.

כעבור זמן מה נפטר אבי באורח פתאומי ועול דאגת הפרנסה נפל על אמי. הייתי אז נער בן 14, ולמדתי בבית המדרש במרבית שעותיו של היום. אולם נוכח המצב החדש שנוצר עקב פטירת אבי, גמרתי בלבי להפסיק ללמוד בקביעות ולעזור לאמי בפרנסת המשפחה. אבל אמי לא הסכימה לכך באמרה שאינה רוצה לבטל את רצון אבא שאשב ואלמד, ולכן לקחה לעזרתה את אחותי שהיתה בכירה ממני.

מן הראוי לציין כי למרות שאמי היתה עסוקה מאוד בדאגת הפרנסה, לא הזניחה כהוא זה את הבית והסדר והניקיון בו היו למופת. זכורני כי בכל ערב שבת, כבר בשעות הצהרים היה הכול מוכן ומתוקן כדי לקבל את השבת. המפה פרושה על השולחן. והפמוטים והחלות כבר מונחים במקומם. עד מהרה התישבה אמא, כדרכה, ליד החלון וקוראה בפרשת השבוע בספר „צאינה וראינה״. וכשהגיעה שעת הדלקת הנרות, כל השכנים ממולנו היו מסתכלים לעבר החלונות של ביתנו לראות אם אמא כבר הדליקה את הנרות. אכן אמונה תמימה ושלמות — אלה היו אורח חייהם של הורי ז״ל.

מלמעלה: משה פייגנבוים, היה ומאיר פייגנבוים יהודית וישכר גרנקן, יחיאל פישמן, מתתיהו יומטוב (ז״ל), ברוך שיין, סלבה ויהושע ומפאן (ז״ל), יוסף ויינבלוט, יששכר בלנק אריה (בן־אחות של יששכר גרנקן).

רבקה האָכבערג־קירשנבוים / ת״א

מיין היים

געווען אַמאָל אַ משפחה. געווען און מער נישטאָ.

געבליבן בלויז מיין ווייניקייט. איז שווער שלום צו מאַכן מיט דעם „געווען”....

אָט זע איך מיין טייערן פאָטער — נתן־דוד פערל מאָטלס, ווי מ׳האָט אים גערופן — אַ קליינער, אַ רירעוודיקער, פול מיט נישט אויסגענוצטער וויטאַליטעט; אַ ייד אַ טיף־האַרציקער, וואָס האָט געוואָלט די גאַנצע וועלט גליקלעך מאַכן, און אפשר דערפאַר נישט געקענט זיך קיין עצה געבן מיט זיינע אייגענע משפחה־פראָבלעמען. גוט און פרום און פול מיט חכמה, האָט ער געהאַט גלענצענדע, כ׳וואָלט געזאָגט געניאַלע איינפאַלן — אָבער געפעלט האָט אים בלויז דאָס ביסעלע מזל.

גרויס איז מיין פאָטער געווען אין זיינע דערהויבענע וועלטן. זיין זיס דאַווענען ווי דעם רבינס בעל־תפילה, און אין די זעלטענע שבתים און יום־טובים, ווען ער איז געווען אין דער היים, זענען געווען אַ שם־דבר. סקלינגט מיר נאָך איצט אין די אויערן דער זיסער געברום פון זיין אשת־חייל אין די פרייטיק צו נאַכטסן. יעדעס מאָל פלעגט ער מיט אונדז, טעכטער, איינשטודירן אַ ניי זמרל אויף דריי — פיר שטימען.

אָט שווימט פאַר מיר אַרויס דאָס געשטאַלט פון מיין מוטער — אַן אמתע יידישע מאַמע — אַ האַרציקע, פול מיט זאָרגן פאַר די קינדער, וואָס פייניקן זיך אין וואַרשע, פלעגט זי אונדז שיקן פעקלעך מיטן שפּיליטער. און אַז מיר — איך און יהודית — זענען געקומען אַ היים אויף פּעריעז, האָבן מיר זיך געקוויקט מיט דער מאַמעשער וואַרעמקייט און היימישקייט.

כ׳דערמאָן זיך אין דער שבתדיקער קאַווע. יעדן שבת אין דער פרי פלעגט די מאַמע אונדז אַריינטראָגן די שמעקנ־דיקע, שבתדיקע קאַווע גלייך פון בעריש בעקערס אויוון. וויפל טעמים איז געווען אין אין אָט דער קאַווע? און אפשר איז אין דער קאַווע געווען פאַרמישט די מאַמעשע האַרצקייט און וואַרעמקייט, וואָס וועט זיך שוין מער נישט אומקערן?..

מיין מוטער האָט געשמט מיט איר פעיקייט און שנעל־קייט צו האַנט אַרבעטן. מען פלעגט זיך וויצלען: „זי מאַכט אַ סוועטער ממש אויף איין פוס”...

מיין עלטערן ברודער, חיים לייזער, דעם איינציקן צווישן זעקס טעכטער האָב איך באַקענט נעענטער (ס׳איז מאָדנע צו זאָגן באַקענט”) בעת כ׳בין געקומען זיך לערנען אין וואַרשע. (ער איז אַוועק פון דער היים, ווען איך בין נאָך געווען אַ קינד). ער איז געווען אַ האַרציקער, קלוגער מענטש, מיט אַ שאַרפן חוש פאַר אַ גלייכווערטל און הומאָר. ער האָט געקאָנט אַ סך יידישע פאָלקסלידער און אין דער פרייער צייט פלעגן מיר — איך, ער און זיין עלטערע טאָכטער, רבקהלע — אָפט צוזאַמען זינגען.

זעקס שוועסטערן זענען מיר געווען: דבורה, חנה׳טשע, זעלדע, קיילע יהודית און איך.

דבורה איז געווען אַ פייערדיקע סוחרטע, קלוג, פעיִק צו האַנטאַרבעטן און אַ גרויסע פעדאַנטין אין יעטוועדער אַרבעט. חנה׳טשע — אַן איבערגעגעבענע צו יעדן באַזונדער, געזאָרגט זיך פאַר אַלעמען, אַמווינציקסטן פאַר זיך. זעלדע אַ גרויסע פעדאַנטין אין ריינקייט. דער טאַטע פלעגט זיך וויצלען: „זעלדע — האָט ער געזאָגט — וואָלט געוואָלט שוין 8 פרי וואַשן ס׳געפעס פון נאָכן מיטאָג”... זי איז געווען טעטיק אין דער פועלי־ציון און זיך פון דעם גענוג אָנגעליטן — דער מאַמען איז נישט אָנגעשטאַנען איר „גיין אין פאַראיין אַריין”. אין דעם זין האָט זעלדע צוגעגרייט דעם באָדן פאַר אונדז, ייִנגערע קינדער.

קיילע — קליין אין ווּקס, אָבער גרויס אין שכל: אַ שטאַרקע אינדיווידואַליטעט; אַ סימפּאַטיש אינטעליגענט פּנים מיט אַ שיינעם, האַרציקן שמייכל, און לאַנגע האָר צני־עותדיק פאַרקעמט. זי האָט זיך שטאַרק געקלאַמערט אין וויסן; אַליין פיל געלערנט און פאַרמאָגט די פעדאַגאָגישע פעיִקייט פון איבערגעבן איר לערע צו הינטערשטעליקע שילער. זי איז אויך געווען דער וויכטיקסטער גורם, וואָס האָט געשטויסן יהודיתן און מיך צו קאָנטינויִרן דאָס לערנען.

מיין שוועסטער יהודית און מיין שוועסטער קיילע מיט איר מאַן לייבל ראָזנבערג און טעכטערל פייגעלע, ז״ל

אין יענע צייטן, סוף פון די צוואַנציקער יאָרן, איז עס געווען אַ געוואַגטקייט — דאָס אָפּרייסן זיך פון דער היים און פאָרן לערנען אין וואַרשע.

יהודית איז געווען פון די ערשטע פּיאָנערן אין גאַר־וואָלין וואָס האָט קאָנטינויִרט דאָס לערנען אין מיטלשול — און דאָ מוז איך דערמאָנען צום גוטן אַ קריסטן, יאָ, דווקא אין יענער תקופה פון שטייגנדיקן אַנטיסעמיטיזם. האָט די פּוילישע פרוי פּראַליכאָווא, דירעקטאָר פון אַ פּאָלקסשול, אויסגעאַרבעט פאַר יהודיתן אַ סטיפּענדיע אין וואַרשע אין דער באַקאַנטער גימנאַזיע פון ס. פּרילוצקאַ, דורך דער פאַר־מיטלונג פון פּראָפ׳ שאַר, וועלכער איז געווען באַפריינדעט מיט פרוי פּראַליכאָוואַס אַ ברודער.

טראָץ דער סטיפּענדיע האָט יהודית דורכגעמאַכט שווערע צייטן, געליטן קעלט און אַפילו צוגעהונגערט. זי האָט דאָס אַלץ פאַרבאַהאַלטן פאַר דער היים, ווייל דער טאַטע

מיין שוועסטער יהודית (רעכטס) אין די יאָרן ווען זי האָט געלערנט
אין דער פּרילוצקי גימנאַזיע אין וואַרשע

איז פון אָנהייב געווען שטאַרק אומצופרידן פון איר וייטערן לערנען, מחמת דאָס קאָן אַראָפּפירן, חלילה, פון יידישן וועג. שפּעטער האָט דער טאַטע געגרויסט זיך מיט זיין טאָכטער, דערציילנדיק מיט סאַטיספאַקציע ווי יהודית האָט אים געבעטן ער זאָל איר באַזאָרגן אַ „בענטשערל״, ווייל זי וויל אין דער היים. בענטשן און קריאת־שמע לייענען פאַרן גיין שלאָפן.

יהודית האָט גובר געווען אַלע שוועריקייטן, געמאַכט מאַטורע און ממשיך געווען אירע לימודים אין פּעדאַגאָגיום ביי דער וואַרשעווער יידישער קהילה. שפּעטער קומט איר ווידער צו הילף די פריער־דערמאָנטע קריסטן און יהודית באַקומט אַרבעט אין דער ריקער פאָלקסשול. ווי אַ לערערין אין אַ מלוכהשער שול, פאַרדינט זי נישט שלעכט און העלפט ווי וייט מעגלעך דער היים ביז צום אויסברוך פון דער גורלדיקער צווייטער וועלט־מלחמה.

מיטן שפּעטערדיקן אַריינקומען פון דייטש, האַקט זיך אַלץ אָפּ — זי מוז גלייך איבעררייסן די אַרבעט.

אָבער דערווייל האַלטן מיר נאָך ביי די דרייסיקער יאָרן, ווען אַלץ איז נאָך געווען, רעלאַטיוו, צום אויסהאַלטן. מיט דער הילף פון יהודיתן און קיילען בין אויך איך ממשיך דאָס לערנען. איין יאָר לערן איך, צוזאַמען מיט איטע קעזמאַן, אין דער גאַרוואָלינער גימנאַזיע. מען האָט אונדז דערלויבט צו לערנען, אָן די שבתים. אין צווייטן יאָר האָבן מיר געמוזט פאַרלאָזן די גימנאַזיע, ווייל דער נייער דירעקטאָר האָט נישט געוואָלט מוותר זיין אויף אונדזער שבתדיקן לערנען. בין איך בלית ברירה געפאָרן קיין וואַרשע פאָרזעצן די לימודים. געענדיקט האָב איך פּרילוצקאַס גימנאַזיע.

אין אוניווערסיטעט האָב איך זיך שוין אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקער אַנטיסעמיטישער כוואַליע. געלערנט האָב איך יוריסדיקציע, נישט לויט מיין אויסוואַל, ווייל ס׳איז שווער געווען פאַר יידן אַנצוקומען אויף פאַקולטעטן לויט זייער פאַרלאַנג. ס׳איז געווען די תקופה פון „אָווושעם״ און אַ כוואַליע אנטי־יידישע פּאָגראָמען האָט פאַרגאָסן דאָס לאַנד. אין די פּוילישע אוניווערסיטעטן האָט געוועלטיקט דער שטעקן און זשילעטקע. דער רוב פאַקולטעטן האָבן שוין געהאַט איינגעפירט דעם א״ג „נומערוס־קלאַוזוס״, שפּעטער — אַפילו דעם „נומערוס־נולוס״ און יידישע סטודנטן איז כמעט פאַרבאָטן געוואָרן צו לערנען פרייע פּראָפעסיעס.

צוזאַמען מיט אַנדערע יידישע סטודענטן, האָב איך געהאַט אויסצושטיין פיל צרות. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די פּרשה „לינקע און רעכטע בענק״... כ׳האָב דורכגעלעבט אַ פּראָצעס פון מיינער אַ באַקאַנטער יידישער סטודענטין. מ׳האָט געמאַכט אויף איר אַ בילבול, אַז זי האָט געזאָלט זאָגן צו אַ פּוילישער פרוי „פּויליש חזיר״. פון איר האָט זיך אָנגעהויבן אַ ריי פּראָצעסן פון דעם מין. צוליב אָט די אַלע סיבות, ווי אויך צוליב די שלעכטע מאַטעריעלע באַדינגונגען האָב איך געמוזט איבעררייסן דעם שטודיום. באַלד נאָך דעם האָט זיך אָנגערוקט די גרויליקע וועלט־שחיטה.

אַלע מיינע טייערע זענען אומגעקומען, אַ טייל אין ריקע און אַ טייל — אין וואַרשע, וווהין זיי זענען אַנטלאָפן באַלד אין די ערשטע מלחמה־טעג, בעת דער גרויסער שריפה, ווען די דייטשן האָבן פאַרברענט די שטאָט מיט זייער אָנקום קיין גאַרוואָלין.

זאָל געהייליקט זיין זייער ליכטיקער אָנדענק.

צפורה צעשינסקי / תל־אביב
(פייטשע קירשנבוים)

שווער צו גלייבן

ס׳איז נישט צום גלייבן, אז דאס שטעטל, ווו כ׳בין

געבוירן און דערצויגן, ווו יעדעס שטיינדל און זעמדל איז געווען מיר אזוי היימיש־נאענט, ווו יעדער יידישער איינוווינער איז געווען מיר א ברודער, א שוועסטער — אז וועגן דעם דאזיקן שטעטל זאל איך היינט דארפן שרייבן געשיכטע... זכרונות פון מיין שטעטל גאַרוואָלין, ווו אַלץ ליגט צעטראָטן און חרוב, ווו אַלע מיינע ברידער און שוועסטער זענען אומגעקומען — אומ־געבראַכט דורך די טמא־הענט פון די נאַצישע רוצחים.

איך פאַרטראַכט זיך אַ ווײַלע — און באַלד קומט אויף אין מיר דאָס שטעטל; כ׳דערזע גלייך די גאַס, דאָס הויז, ווו מיר האָבן געוווינט, אין וועלכן ס׳איז שטענדיק געווען אַזוי רוישיק פון מענטשן; כ׳דערזע אויך דאָס הויז פון מיין זיידן, טוביה קירשנבוים, ווו עס האָט געוווינט אויך מיין טאַטנס שוועסטער, די מומע רבקה מיט איר מאַן, לייבל זאַכאַראָוויטש, און זייער טאָכטער און זון. כ׳זע אויך מיין פאָטער, דוד לייבל קירשנבוים, און מיין מוטער חנה׳לע, וועלכע פלעגט זאָרגן פאַר אָרעמע קראַנקע און אַריינטראָגן זיי מתן בסתר... כ׳זע אויך דעם שבתדיקן טיש מיט די אורחים וואָס דער טאַטע פלעגט מיטנעמען פון שול; כ׳הער די חסידישע ניגונים, די זמירות וואָס זיי פלעגן זינגען — דאָס אַלץ, ווי איז מיר, איז מער נישטאָ. אויך מיין שוועסטער שרהלע און איר מאַן, אהרון מינץ, און זייערע צוויי זין: אברהמעלע און מרדכי׳לע זענען נישטאָ. אויך מיינע צוויי ברידער: יעקב יצחק מיט זיין פרוי, שיינדעלע, און זייער זון און מיין יינגסטער ברודער מענדעלע מיט זיין כלה, רייזע פינקעלשטיין, מיט וועלכע כ׳בין שטענדיק געווען צוזאַמען, נישט פאַרלאָזט זיי אויף קיין איין טאָג.

מיין פאָטער, ר׳ לייבל קירשנבוים, האָט אַלע זיינע יאָרן זיך פאַרנומען מיט קהלישע ענינים, ווי „גמילת־חסדים", „הכנסת־כלה", „עזרת־חולים". צוזאַמען מיט ר׳ יוסף בלאָס יבלח"א האָבן זיי געבויט דאָס אַלעקסאַנדער־שטיבל. אויך ר׳ יוסף בלאָס איז געווען אַן אַלעקסאַנער־חסיד און אויך זיין הויז איז געשטאַנען אָפן פאַר אַלע וואָס האָבן זיך געניייטיקט אין הילף.

מיין פאָטער האָט אין גאַרוואָלין אָנגעצונדן דאָס ערשטע עלעקטרישע לעמפּל. ער האָט געבראַכט טעכניקער פון וואַר־שע און פון זיין מיל — מיט זיינע שותפים אהרון וואָלף און רענקאָוועק — האָט זיך געטראָגן דער עלעקטרי־שטראָם און אַריינגעבראַכט ליכט אין די הייזער און גאַסן פון גאַרוואָלין. אַ דאַנק דער עלעקטרישער נעץ האָט מען אין שטאָט צוזאַמענגעבונדן דעם עירוב מען זאָל שבת מעגן טראָגן.

אונדזער מיל האָט אויך געמאָלן מעל אויף מצות. פּורים־צייט פלעגט שוין אונדזער שטוב נישט רוען פון מענטש וואָס זענען געקומען מיט פאַרשידענע שאלות און סידורים. ס׳איז זיך נישט פאַרצושטעלן די הכנות און התלהבות פונעם רב, ר׳ משה ראָמער, פון דעם מורה־הוראה ר׳ ישעיהו־קלונימוס טענענבוים, פון מיין פאָטער און פון נאָך אַ סך אַנדערע בעלי־הבתים ביים כשרן די מיל אויף פּסח. דאָס כשרן די מיל איז אויך געווען אַן איבערלעבונג און איבערראַשונג פאַר אונדז, קינדער. דאָס אַלץ איז געמאַכט געוואָרן אַזוי אמתדיק און מיט אַזאַ גאַנץ געפיל און ערנסטקייט... ווי זאָגט זיך אין אקדמות — „ווען די הימלען זאָלן זיין פאַרמעט און די וואַסערן — טינט און אַלע וועלדער פענעס" — איז נישט מעגלעך דאָס אַלץ צו באַשרייבן.

אַזאַ איז געווען אונדזער הויז — אַ הויז וואָס האָט געגלאַנצט מיט מענטשלעכער פּראַכט. דער רוב יידישע הייזער זענען געווען אַזעלכע — און היטלער י"ש האָט דאָס אַלץ אָפּגעווישט.

די צייט גייט, ליידער, אַוועק און נאָך אַביסל — און אַלץ וועט פאַרגעסן ווערן. דאָס פאָלק איז אויסגעהרגעט, די עלטערע פון דער שארית־הפליטה שטאַרבן אויס און די קינדער — די אויסגעוואַקסענע אין די גרוילן פון דער נאַצי־תקופה — זיי ווייסן נישט צו דערציילן, ביי זיי איז פאַרבליבן בלויז דער קאָשמאַר...

ווען איך האָב פאַרלאָזט גאַרוואָלין איז נאָך אַלץ געווען גאַנץ, יעדער האָט געלעבט ביי זיך אין דער היים — הגם ס׳האָט זיך געפילט די געדיכטע לופט פון אַנטיסעמיטיזם.

מיין פאָטער, מיט זיין פשטות און עניוות, האָט פאַר־נאַכלעסיקט זיינע פּריוואַטע ענינים, ס׳געשעפט, די היים און בלב ונפש זיך איבערגעגעבן דער אַרבעט לטובת דעם ציבור; ער איז געווען באַהערשט פון איין פאַרלאַנג: פאַרבעסערן און פאַרלייכטערן דעם גורל פון אַלע נויטבאַדערפטיקע.

אויך די קינדער און אייניקלעך, אויף וועלכע מיינע על־טערן און באָבע־זיידע האָבן געקוקט ווי אויף אַ טייערסט פאַרמעגן, געוואָלט זיך פאַר אַ קרבן ברענגען — אויב חלילה ס׳האָט וואָר זיי אָנגערירט — אויך זיי זענען מער נישטאָ. כ׳שרייב — און דאָס האַרץ קלעמט, ווי סוואָלט דערויף אַ שווערער שטיין געליגן. עס פרעגט: ווו זענען זיי?... דער ווייטיק און טרויער איז גרויס! — איז עס אמת, איז טאַקע קיין איינער פון זיי נישטאָ מער?

וואָלט כאָטש וואָר פון זיי געבליבן — ער זאָל עפּעס דערציילן וועגן דער אַכזריות און אומשטענדן פון זייער אומקום?..

מיין יינגסטער ברודער, מענדעלע, איז יאָ אַוועק פון דער היים, צוזאַמען מיט זיין כלה׳ס ברודער, ישראל פינקעלשטיין: האָבן זיי זיך אָבער — צו זייער און אונדזער אומגליק —

אומגעקערט אַהיים. און אומגעקומען מיט אַלע צוזאַמען.

דאָס האַרץ שרייט:

איז טאַקע קיין איינער נישט געבליבן, און קיין קבר איז נישטאָ, און קיין מצבה? — איז טאַקע אַלץ אַוועק? זענען טאַקע אויסגעליידיקט די גאַרוואָלינער גאַסן און געסלעך פון אונדזערע טאַטעס און מאַמעס? שפּאַצירט דאָרט מער נישט די טייערע יוגנט אונדזערע? שפּילן זיך מער נישט אין זאַמד און אין שטיינדלעך אונדזערע יידישע קינדערלעך? זענען טאַקע נישטאָ מער די חדרים און שולן, די בתי־מדרשים, די הייליקע ספרים, די יידישע ביכער און ביבליאָטעקן, די יידישע שילדן אויף די קראָמען? שטייען טאַקע פּוסט די יידישע גאַסן? האָט טאַקע אויף אייביק פאַרשטומט דער קול־ה תורה, די התלהבותדיקע חסידישע ניגונים און די האַרציקע פאָלקסלידער?

נישטאָ מער דאָס יידישע גאַרוואָלין?

יתגדל ויתקדש! — — —

משפחת קירשנבוים הי"ד

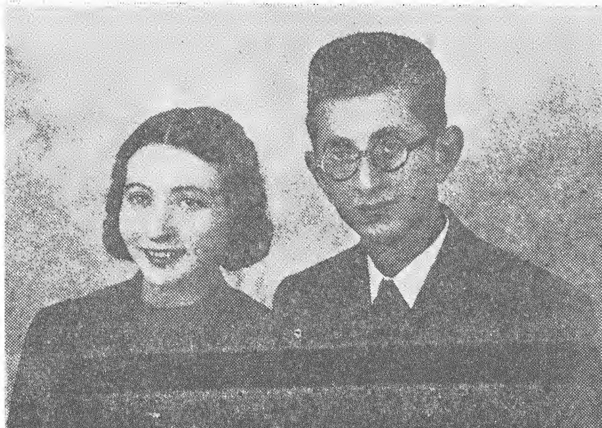

דוד־לייבל קירשנבוים

חנה'לה קירשנבוים

אהרן מינץ, שרה'לה ובנם
משה'לה קירשנבוים
יעקב יצחק קירשנבוים ושיינדל

מרדכי מנחם קירשנבוים און רוזיקה פינקלשטיין

דער זון פון יעקב־יצחק ושיינדל

רחל הירשפעלד־וואַמפּאַן / תל־אביב

חיים מלמד און „די לאָמע לאה"

אויף דער נאַדוואָדנע־גאַס, נאָכן קליינעם הילצערנעם בריקל, דאָרט ווו עס האָבן געוווינט לייבושל שפּרינגער, דער למד־וואָווניק, גאָטס שניידערל, פּרץ בטלן און דער לאָמער בעקער — האָט געוווינט ר' חיים מלמד און זיין ווייב, די „לאָמע לאָה". זיי האָבן געוווינט אין אַ הייזקע פון איין גרויסן צימער. חיים מלמד — אַ ייד אין די מיטעלע יאָרן, איז אויך געווען פון מיטלוווקס, מיט אַ קליין בערדל און דיקע אויגנגלעזער. ר' חיים האָט זיך קיין מאָל נישט געאיילט, געהאַט זיין טעגלעכן פּראָגראַם אין לעבן, פון וועלכן ער האָט נישט אָפּגעקערט, נישט רעכטס, נישט לינקס. כ'בין זיכער אַז ער האָט אפילו נישט געקענט אַלע גאַרוואָלינער גאַסן. מ'האָט ר' חיימען קיין מאָל נישט געזען סתם גיין אין גאַס. ער האָט זיך אויסגעלעבט אין שטוב. זיין איינציקער וועג איז געווען — דער וועג פון עטלעכע צענדליק מעטער — אין בית־מדרש אַריין און צוריק. אין שטוב איז ער געווען פאַרנומען מיטן לערנען די חדר־יינגלעך — ער פלעגט זיי אויך לערנען שרייבן. נאָכן צעלאָזן דאָס חדר איז ער געווען פאַרנומען מיטן גרייטן זיך צום מאָרגנדיקן טאָג.

ר' חיים פלעגט אויך זיין דער בריוונשטעלער פאַר מענטשן וואָס האָבן אַליין נישט געקענט שרייבן. ער פלעגט זיי שרייבן בריוו צו זייערע קרובים אין לאַנד, און אין אויסלאַנד — וואָס האָט שוין געפאָדערט אַביסל אָנשטרענגונג.

אַחוץ דאָס דערגאַנצן די נאָרמע חדר־יינגלעך אין די בין־הזמנים, האָט ר' חיים קיין אַנדערע שווערע פּראָבלעמען נישט געהאַט.

חיים מלמד און זיין ווייב, די לאָמע לאָה, האָבן געהאַט דריי קינדער — 2 זין און אַ טאָכטער. זייער זון, אברהם, איז געווען אַ תלמיד־חכם און פון דער טאָכטער, זלאַטע, איז לעבנגעבליבן אַ קינד, פייגעלע, זי לעבט אין אַמעריקע.

די מומע לאה האָט געלערנט מיט מיידלעך. אַ דאַנק איר האָבן די גאַרוואָלינער מיידלעך געקענט דאַווענען, שרייבן און לייענען יידיש. די אָרעמע שטוב זייערע איז געווען דער קעגנזאַץ צו אונדזער רייכער, ליכטיקער היים. אָבער מיר זענען געווען צוגעבונדן צו דער אָרעמער, לאָמער, מומע אַזוי, אַז ס'איז נישט געווען דער טאָג מיר זאָלן ביי איר נישט זיין, און ברענגען איר עפּעס גוטס פון דער קיך, אָדער גיין איר ווייזן אַ נייע זאַך וואָס מיר האָבן זיך געקויפט. מיר פלעגן איר אויך דערציילן מיט וועמען מיר גייען אַרויס שפּאַצירן און בכלל וואָס עס טוט זיך אין אונדזער שטוב...

צו אונדזער גרויס אומגליק, מיטן טויט פון מיין ברודער יהושע ז"ל, וואָס איז פון אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן פאַר דער צייט, בין איך נישט אימשטאַנד ממשיך צו זיין דאָס שרייבן און פאַרענדיק בלויז מיט די עטלעכע שטריכן וועגן מיין מומע — „די לאָמע לאה" און איר משפּחה.

אונדזער פאמיליע אין גארוואלין

חיים־וואָלף שטאַבאַוויטש / פּאַריז

צו דער אויטאָביאָגראַפֿיע פֿון אַ בן־עיר

כ׳בין דער זיבעטער און יינגסטער זון צו מיינע עלטערן, אברהם און טאָבע־אסתר שטאַבאָוויטש — פּיינפּאַס. אַחוץ צוויי פֿון מיינע ברידער וואָס זענען געשטאָרבן בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, זענען די איבעריקע פֿיר ברידער צוזאַמען מיט אונדזערע עלטערן אומגעקומען פֿון דער נאַצישער האַק.

אין 1912 פֿאָרט מיין פֿאָטער קיין פֿראַנקרייך און אַרבעט אין פּאַריז אַלס מאָדעליסט ביי דאַמען־שניידערײַ. אין 1914 קומט ער קיין גאַרוואָלין נאָך דער משפּחה, אָבער מיין מוטער איז נישט גרייט צו פֿאַרלאָזן אירע עלטערן און איבערטראָגן זיך אין אַ ווייט, פֿרעמד לאַנד. אַזוי־אַרום בלייבט שוין דער טאַטע מיט אונדז אין גאַרוואָלין. די מלחמה טרעפֿט זייער שווער אונדזער משפּחה: דעם זיידנס מיל ווערט פֿאַרברענט; די באָבע נעמט זיך האַנדלען מיט מילך. ס׳דויערט נישט לאַנג און ביידע — דער זיידע מיט דער באָבען — שטאַרבן. מיין מוטער פֿירט ווייטער דעם מילך־האַנדל.

נאָכן צוריקטריט פֿון דער רויטער אַרמיי פֿון גאַרוואָלין, בעת דער פּויליש־באָלשעוויסטישער מלחמה, אַרעסטירן די פּאָליאַקן פֿיל יידן. אַ טייל פֿון זיי ווערט דערשאָסן. צווישן די אַרעסטירטע געפֿינט זיך אויך מיין פֿאָטער מיט זיין זון — מיין ברודער מאיר־שלום. אַ דאַנק דער אונטערוועניע פֿון אונדזערע קריסטלעכע שכנים, ווערן זיי באַפֿרײַט. זיי פֿאָרן זוכן אַרבעט אין וואַרשע. מיינע צוויי ברידער, שמואל־הירש און שמשון פֿאָרן גלייך נאָך זיי. מיין מוטער בלייבט אין גאַרוואָלין מיט צוויי זין, יצחק־איזיק און איך.

אין 1925 ציען מיר זיך איבער קיין וואַרשע, אויף וואָלינסקי 8. נאָכן פֿאַרענדיקן די פֿאָלקסשול הייב איך אָן לערנען אין „אָרט" אויף דלוגע־גאַס 39. דאָרט געהער איך צו די גרינדער פֿונעם ספּאָרטקלוב „אָרטאָוויאַנקאַ". אין 1926 ווער איך אַריינגעצויגן אין דער קאָמוניסטישער קינדער־אָרגאַניזאַציע. מיין חבר פֿון דער אָרגאַניזאַציע איז דער איצטיקער פּרעזידענט פֿון די „סאָסיעטעס" אין פּאַריז — אברהם שיידענפּיש.

אין 1929 ווער איך איבערגעשיקט אין דער אָרגאַניזאַציע פֿון דער קאָמוניסטישער שול־יוגנט. צוליב דעם פֿאַרשאַרפֿטן קריזיס אין פּוילן איז די מאַטעריעלע לאַגע אין שטוב אַ שווערע. אין די באַדינגונגען מוז איך בייטן דאָס פֿאַך. איך ווער אַ פֿריזיער און אַרבעט אויף מוראַנאָווסקי 37. כ׳געהער צום פּויליש־יידישן סינדיקאַט (פּראָפֿאַראיין) פֿון קרולעווסקאַ 49.

גאָר שנעל פֿאַרנעם איך דעם פּאָסטן פֿון יוגנט־סעקרעטאַר. די אַרבעט איז אַ שווערע צוליב די אָפֿטע אַרבעטס־קאָנפֿליקטן. די סיבות — עקאָנאָמיש־פּאָליטישע. די אָנפֿירערשאַפֿט פֿון אונדזער סינדיקאַט איז אַ קאָמוניסטישע.

סוף 1933 ווערט אין איינעם פֿון די פֿיל אַרבעטס־קאָנפֿליקטן שטאַרק צעשלאָגן אַ „פּאַטראָן" (אַרבעטס־געבער), ווייל ער האָט אויפֿן אָרט פֿון די אַרבעטער פֿון אונדזער פֿאַראיין צוגענומען אַנדערע — אַ טייל פֿון בונדישן פֿאַראיין (מילנע 5) און אַ טייל פֿון פּ. פּ. ס. (דלוגע 19). מיר האָבן געפּרוווט פֿריער אונטערהאַנדלען מיט די צוויי דערמאָנטע פֿאַראיינען און מיטן אַרבעטסגעבער, אָבער אָן דערפֿאָלג. אויף דער באַריכטס־פֿאַרזאַמלונג פֿון אונדזער פֿאַראיין וועגן דער געשעפֿענער לאַגע האָבן זיך אַריינגעריסן ציוויל־געקליידעטע און מונדירטע פּאָליציסטן און אַלע זענען געוואָרן אַרעסטירט. די פּאָליציי האָט זיך שנעל דערוווסט ווער ס׳געהערט צו דער אָנפֿירערשאַפֿט.

די ברוטאַלע אויספֿאָרשונג איז פֿאָרגעקומען בייטאָג און ביינאַכט, אָן איבערייס. איך וועל איבערגעבן אַ בילד בלויז פֿון מיין אויספֿאָרשונג: נאָך פֿיל חדשים אָפּזיצן אין די אויספֿאָרשונגס־קאָמערן, האָט מען מיך גערופֿן און געהייסן מיטנעמען די זאַכן. כ׳האָב געמיינט אַז מען גייט מיך איבערפֿירן ערגעץ. אין ביוראָ האָב איך געמוזט אויסטאָן זיך אדם־נאַקעט און אַזוי, אַ נאַקעטן, האָט מען מיך אַראָפּגעפֿירט אין אַ ליידיקער קאָמער, אָן ליכט. טיף אין דער פּאָדלאָגע זענען געווען איינמאָנטירט דיקע, אייזערנע וואַסער־רערן. די טיר האָט זיך פֿאַרקלאַפּט און באַלד האָט פֿון די רערן גענומען זיך־גיסן וואַסער. ס׳איז געווען שטאַרק קאַלט. ווי לאַנג דאָס האָט אַזוי געדויערט, ווייס איך נישט. כ׳האָב זיך אויפֿגעכאַפּט בין איך שוין געליגן אַליין אין אַ צעלע, צוגעדעקט מיט אַ קאָץ און לעבן מיר איז געליגן מיין אָנטועכץ.

נאָך לאַנגע וואָכן האָט מען מיך אַ געשלאָסענעם אין קייטן געפֿירט אין געריכט. פֿאַרטיידיקט האָט מיך אַדוו. האָניגוויל. מ׳האָט מיך פֿאַראורטיילט אויף 3 יאָר. געזעסן בין איך אין ניסוויעזש, נישט ווייט פֿון פּינסק. אין דער סביבה פֿון די „פּינסקער בלאָטעס". פֿון די נאַסע תּפֿיסה־ווענט זענען אַלע אַרעסטאַנטן נאָכן אָפּזיצן אַ קורצע צייט געוואָרן געשוואָלן. ווען כ׳בין באַפֿרייט געוואָרן בין איך געווען קראַנק און געשפּיגן מיט בלוט.

דעם 3־טן מאַי 1937 קום איך קיין פּאַריז אויף אַ פּאַס פֿון אַ פּוילישן ערד־אַרבעטער, וואָס איז געקומען אויף אַרבעט כלומרשט צוריק צו זיין באַלעבאָס. מיין ווענדונג צו דער „רויטער הילף" וועגן פּאַפּירן אויף צו בלייבן אין פֿראַנקרייך, איז פֿאַרבליבן אָן רעזולטאַט — כ׳בין געווען קראַנק און אָן געלט. דאַקעגן האָט מען מיר געראָטן צו פֿאָרן קיין שפּאַניע און פֿאַרזעצן דאָרט דעם קאַמף. כ׳האָב דעם פֿאָרשלאַג אָפּגעוואָרפֿן און „געדאַנקט" פֿאַר דער „עצה".

כ׳האָב זיך געוואָנדן צו דער „ליגע פֿאַר מענטשנרעכט". צום גליק איז מיין פֿאַרטיידיקער, אַדוו׳ האָניגוויל, פּרעזידענט פֿון דער פּוילישער ליגע, געווען פּערזענלעך באַפֿריינדעט מיט

פּראָפ. וויקטאָר באַש — פּרעזידענט פון דער פראַנצויזישער „ליגע“. די ביוראָ פון דער ליגע האָט אַרויסגעפּאָדערט מיינע פּאַפּירן פון פּוילן. די אינטערווענץ ביי דער פראַנצויזישער מאַכט האָט זיך געשלעפּט אַ לאַנגע צייט. אין דער פּרעפעק־טור האָט מען נישט ליב געהאַט קיין אויסלענדער. די לאַגע אין פראַנקרייך איז נישט געווען קיין גלענצנדיקע. נאָך פיל שוועריקן האָב איך ענדלעך אַרויסבאַקומען פּאַפּירן אַלס פּאָליטישער עמיגראַנט. אין זעלבן יאָר קומען אויך מיינע ברידער שמואל־הירש און יצחק־אייזיק, מיט זיין פרוי און קינד — פייגעלע.

אין 1938 ווערן מיינע ברידער אַרעסטירט אויפן סמך פון אַ דענונציאַציע אַז זיי האָבן נישט קיין אַרבעטס־רעכט. מיינע טענות אַז די אַרבעט איז מיינע העלפן נישט. זיי ווערן פאַרמשפּט אויף אַ חודש תפיסה און נאָכן אָפּקומען די שטראָף פאַרלאָזן זיי פראַנקרייך. זיי פאָרן צוריק קיין פּוילן. צוזאַמען מיט מיינע עלטערן ווערן זיי אין דער שואה אַרויסגעפירט אין די גאַזקאַמערן פון טרעבלינקע.

אַזוי איז אומגעקומען מיין גאַנצע משפּחה: מיינע עלטערן, אַברהם און טאַבע־אסתר שטאַבאָוויטש; מיינע ברידער, שמואל־הירש, זיין פרוי, רחל גרינפּאַס און זייערע פיר קינדער; מאיר־שלום, זיין פרוי, בינעלע דאַנגאַט און זייערע פיר קינדער; שמשון־דוד, זיין פרוי, פריידע גאָלדשמיט און זייער זונעלע; יצחק־אייזיק, זיין פרוי, רבקה סטאַדאָלסקי און זייער טעכטערל פייגעלע. אַלע קומען זיי אום אין טרעבלינקע — הי״ד.

★

מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה (1939) ווער איך אַרעסטירט ביי דער אַרבעט, טראָץ מיין אַנגאַזשירונג אַלס פרייוויליקער אין דער פראַנצויזישער אַרמיי. כ'האָב דאַן געאַרבעט אין אַ גרויסער מיליטערישער פאַבריק. צו יענער צייט ווערן אַרעסטירט אַלע פּאָליטישע אימיגראַנטן. נאָך מיין באַפרייונג טרעט איך אַריין אין דער פּוילישער אַרמיי אין פראַנקרייך. איך ווער צוגעטיילט צו דער 8־טער אַרמיי. אונדזער אַרמיי שלאָגט זיך העלדיש, אַ סך פאַלן אין די שלאַכטן ביים טייך סאָם.

בעתן וואָפנשטילשטאַנד, אין 1940, ציען מיר זיך צוריק, אָבער גלייך ווערן מיר גענומען אין געפאַנגענשאַפט. איך אַנטלויף פון דער געפאַנגענשאַפט קיין פּאַריז. נאָך מיר קומט אויך צוריק פון דער עוואַקואַציע מיין פרוי און קינד. כ'געפין אַרבעט אין אַ גרויסער אונטערנעמונג, וועלכע אַרבעט פאַרן פראַנצויזישן רויטן־קרייץ. כ'ווער באַשטימט אַלס שעף פון איבער 40 אַרבעטער. אין פּאַריז הייבן זיך אָן אַרעסטן און די דייטשן שאַפן דעם ערשטן לאַגער אין דער פּאַריזער פאָרשטאָט: לולא. דאָס איז אַ לאַגער בלויז פאַר מענער. איך ווער אַריינגעצויגן אין אַ גרופּע, וועלכע שטעלט זיך די אויפגאַבע פון זאַמלען געלט פאַר די פרויען און קינדער פון די אסירים. די גרופּע באַשטייט פון 4 מענטשן און ווערט באַדינט דורך פריינד בעניעק (היינט אַ זשורנאַליסט). אונדזער אויפגאַבע באַשטייט אינעם פאַרשפּרייטן די דורך אים געברענגטע מאַרקעס. דאָס געלט פאַר די מאַרקעס נעמט ער אָפּ יעדע וואָך. אַזוי האָט עס געדויערט ביז מיין נאָענטסטן אַרעסט.

דעם 1941.5.14 ווער איך ווידער אַרעסטירט און פאַרשיקט אין קאָנצענטראַציע־לאַגער אין דער געגנט פון סאַלאָ. נאָך

באַשטעטיקונגען פון מיין אנגעהעריקייט צו די פּאַרטיזאַנער

- A T T E S T A T I O N -

Je soussigné [illegible] BENDON demeurant 146 bis Quai Louis Blériot à PARIS 16°, [illegible] des groupes de combat de Lyon, [illegible] et des F.T.P.F. homologué au grade de lieutenant F.F.I. décision n° 13 [illegible], titulaire

- du certificat d'appartenance aux F.F.I. [illegible] n° 983, services reconnus du 1.12.43 au 29.6.44 date de [illegible] arrestation.
- de la carte de [illegible] Résistant n° 1 001 23 792
- de la carte du com[illegible] volontaire de la Résistance [illegible] 95 672

certifie [illegible] que

Monsieur SZTABOWICZ Chaïm pseu[illegible]
né le 1[illegible] Septembre 1912 en Pol[illegible]
demeu[illegible] 20, [illegible] St Denis à PA[illegible]

s'est engagé volontairement au sein du Front National et des F.[illegible] en Décembre 1942 à Lyon.

Il a par[illegible]cipé à de nombreuses [illegible] contre l'ennemi notamment :

- de Décembre [illegible] à la Libération d'une [illegible] continue et suivie, il a diffusé [illegible] tracts et des journaux clandestins édités par le F.N.-F.T.P.F. Il a également participé à l'apposition d'affiches anti-allemandes à Lyon notamment sur [illegible] de la caserne

De cette opération lui est venu le pseudo de VAISE
- à de nombreuses reprises il a transporté des armes (révolvers et grenades). Notre dépôt se trouvant Montée de la Grande Côte à Lyon.

Enfin, il a, d'après les renseignements que je possède en tant que liquidateur des groupes de combat de Lyon, participé aux combats de la Libération de Villeurbanne.

En foi de quoi, je lui délivre la présente attestation pour servir et valoir ce que de droit.

Fait à Paris, le 23 MAI 1958

Vu la signature de M. Bendon
Le liquidateur National
du Front National

M. HUGNIER
Carte C.V.R. N° [illegible]
Paris le 4 Juin [illegible]

Le signataire de la présente attestation engage sa responsabilité pénale
(Loi N° 48-1329 du 27/8/48-J.O. du 28/8/48)

A T T E S T A T I O N

Je soussigné GOLDMAN Albert pseudo lieutenant Girard domicilié 175 avenue Gambetta à PARIS 20°, membre du Front National et des F.T.P.F., homologué au grade de Sous-Lieutenant F.F.I. décision n° 39 351 du 6.8.52, titulaire du certificat d'appartenance aux F.F.I. N° 10 317, délivré le 27.6.49 et de la carte du combattant volontaire de la Résistance n° 76 632, Croix de Guerre 39-40, Croix de guerre au titre de la Résistance,

certifie sur l'honneur que

Monsieur SZTABOWICZ Chaïm pseudo Henri VAISE
né le 18 septembre 1912 en Pologne
demeurant 20, bld st Denis à PARIS X°

s'est engagé volontairement en décembre 1942 à Lyon au sein du Front National et des F.T.P.F.

Monsieur SZTABOWICZ a participé de décembre 42 à la libération à la diffusion des tracts et journaux clandestins qui étaient édités par le F.N. et les F.T.P.F. ainsi qu'aux collages d'affiches anti-allemandes sur les murs de Lyon.

Il a effectué à de nombreuses reprises des transports d'armes (révolvers et grenades) destinées à nos groupes armés.

Son activité résistante s'est poursuivie sans relâche de décembre 1942 jusqu'à la libération de la région lyonnaise à laquelle il a participé.

En foi de quoi, je lui délivre la présente attestation pour servir et valoir ce que de droit.

Fait à Paris le 23 Mai 1958

Vu la signature de M. Goldman
Le Liquidateur National
du Front National
M. HUGNIER
Carte C.V.R. N° 096386
Paris le 25 JUIN 1958

Le signataire de la présente attestation engage sa responsabilité pénale
(Loi N° 48-1329 du 27/8/48-J.O. du 28/8/48)

אין דער זעלבער נאַכט אַנטלויף איך פון קאַצעט און קום קיין פּאַריז אָן פּאַפּירן. איך באַהאַלט זיך אויס ביי פרעמדע מענטשן. צומאָרגנס האָט מען מיך שוין געזוכט אויף מיין אַלטער דירה — די הויז דינערין האָט עס גלייך צו וויסן געטאָן מיין פרוי. אויף די גאַסן פון פּאַריז קומען כסדר פאָר אַבלאַוועס. יעדן טאָג, אויפן וועג צו דער אַרבעט, האָב איך באַדאַרפט זיין זייער וואַכזאַם. אויך אויף דער אַרבעט האָב איך נישט געקאָנט בלייבן, מיין קריסטלעכער באַלעבאָס האָט געפאָדערט פון מיר פּאַפּירן, אָן וועלכע ער האָט נישט געטאָרט מיך באַשעפטיקן. כ׳בין אַוועק אין דער צווייטער זאָנע, וועלכע איז קאָנטראָלירט געווען פון פראַנצויזן. צו דעם האָט מען באַדאַרפט האָבן מזל, ווייל די גרענעץ צווישן די זאָנעס איז באַוואַכט געווען פון דייטשן און געווען פיל פאַלן פון אַרעסטן און דעפּאָרטאַציעס פון וועלכע מ׳איז מער נישט צוריקגעקומען.

קיין ליאָן בין איך געקומען אָן פּאַפּירן און אָן געלט. דער איינציקער דאָקומענט מיינער — אַ צייגעניש פון דער פּוילישער אַרמיי אין פראַנקרייך. כ׳האָב געפונען אַרבעט אַלס טרעגער ביי דער באַן. געאַרבעט האָב איך אין דער נאַכטשיכט. כ׳בין שנעל קראַנק געוואָרן און געמוזט איבעררייסן די אַרבעט. עסן האָב איך געמוזט קויפן אויפן שוואַרצן מאַרק, קיין שום הילף איז פון קיינעם נישט געווען — כ׳האָב ווידער געמוזט אָננעמען יעדע אַרבעט.

דעם 1941.11.9 ווער איך פונדאָסניי אַרעסטירט און אַריינגעזעצט אינעם מיליטערישן לאַגער פּאַרציא אין ליאָן. דאָ האָבן זיך געפונען הונדערטער מענטשן אָן דאָקומענטן, אַ געמיש פון נאַציעס און לשונות. געהיטן האָבן אונדז פראַנצויזן. צומאָרגנס נאָך מיין אַרעסט ברעכט ביים מיטאָג אויס אַ געשלעג און אַ מוראדיקער טומל פון פרויען און קינדער. כ׳האָב אויסגענוצט דאָס געפילדער און אַנטלאָפן. כ׳האָב געפונען אַרבעט ביי אַ פראַנצויז. ס׳האָט זיך מיר אויך איינגעגעבן צו באַקומען אַ פאַלשן דאָקומענט אַלס פראַנצויז. מיין פרוי איז געקומען קיין ליאָן און מיר זענען ווידער צוזאַמען, און אין שטענדיקן קאָנטאַקט מיט מענטשן פון דער רעזיסטאַנס. מ׳האָט געדאַרפט כסדר בייטן די וווינונג.

אין 1943 האָבן מיר באַקומען אַ וווינונג אין וועז (אַ פאָרשטאָט פון ליאָן) אַלס „קאָנסערזש" (הויזוועכטער). דאָ האָט מיין אַרבעט פאַר דער רעזיסטאַנס זיך באַדייטנדיק אויסגעברייטערט. אַלס „קאָנסערזש" האָבן די שכנים נישט געלייגט קיין אַכט אויף מיין שטענדיקן אַרומדרייען זיך אַרום דעם הויז — ס׳איז שטענדיק געווען וואָס צו קערן... צוליב דער אייביקער געפאַר אַרעסטירט צו ווערן האָבן מיר דאָס קינד אָפּגעגעבן צו אַ נורעס.

ווי אַ „טעכניקער", האָב איך געמוזט פאַרשפּרייטן אומלעגאַלע ליטעראַטור צווישן פראַנצויזן, יידן און אַפילו דייטשן. כ׳האָב אויך געמוזט קלעפּן אַפישן. ס׳האָט געטראָפן אַז מיינע מיט־חברים זענען נישט געקומען, האָב איך געמוזט טאָן די אַרבעט אַליין. דאָס שווערסטע איז געווען מיטן זוכן געווער. אין וועז איז געווען אַ באַנהויף, וווּ ס׳האָבן זיך קאָנצענטרירט אַ סך דייטשן. אין אָוונט האָט מען נישט געזען אַרום דעם באַנהויף קיין פרעמדע מענטשן און דאָס צונעמען ביי די איינצלנע זעלנער זייער געווער האָט געהערט נישט צו די לייכטע אויפגאַבן. — מ׳האָט זייער אָפט געמוזט בייטן די מעטאָדן.

אין 1944 ווערט דער קאַמף פון דער רעזיסטאַנץ מיטן אָקופּאַנט אַלץ שטאַרקער און אָפענער. אין רעזולטאַט פון דעם מערן זיך די אַרעסטן. די געשטאַפּאָ אַרעסטירט מיינע שכנים. עס ווערן אויך אַרעסטירט מיינע צוויי שוואָגערס אין ליאָן. אויך איך ווער געזוכט און כ׳מוז פאַרלאָזן די וווינונג אין וועז און אַריבער אין צענטער שטאָט. די שפּאַנונג פאַרשטאַרקט זיך פון טאָג צו טאָג. מיר פילן אַז באַלד וועלן מיר אַרויס מיט געווער אין גאַס און איבערנעמען די מאַכט פון דער פראַנצויזישער אָקופּאַנטישער מיליץ. די פאָרשטעט האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַפרייען. אַ סך מאָל מוזן מיר זיך צוריקציען פון אונדזערע פּאָזיציעס צוליבן אַריינפירן אין קאַמף מצד די דייטשן — טאַנקען.

נאָך אַ הילפס־פאַרשטאַרקונג אין געווער און מענטשן ווערט ליאָן באַפרייט.

מיט גרויס פרייד שטעלן מיר פעסט אַז אַלע בריקן זענען גאַנץ. די דייטשן האָבן קיין איינע פון זיי נישט באַוויזן אויפצורייסן. ליאָן איז געווען דער צענטער פונעם פראַנצויזישן ווידערשטאַנד און מיין קאַרט האָט מיר דערלויבט אַרומצוגיין טאָג און נאַכט מיט געווער און אַזוי־אַרום צו זיין אַ נאָנטער עדות פון די אַנטוויקלונגען. צו ביסלעך ווערט גאַנץ פראַנקרייך באַפרייט.

אין 1945 קום איך צוריק קיין פּאַריז. כ׳בין פּאָליטיש אַקטיוו, כ׳בין אַ מיטגליד פונעם נאַציאָנאַלן ראַט פון די פרעסע־פריינד. שפּעטער — מיטגליד פון „מראַפּ" — אָרגאַניזאַציע צו באַקעמפן אַנטיסעמיטיזם, פאַשיזם און פאַר שלום. כ׳בין אויך אַ מיטגליד פון צענטראַל־קאָמיטעט פון געוו. יידישע קאָמבאַטאַנטן. נאָך שפּעטער — אין דער סאָסיעטע גאַרוואָלין — שעדלעץ, אין וועלכער כ׳פאַרנעם דעם סעקרעטאַר־פּאָסטן ביזן היינטיקן טאָג.

נאָך דער מלחמה פון די זעקס טעג ווערט אין פּאַריז אַ סך דיסקוטירט. די קאָמוניסטישע פּאַרטיי רופט אירע קאַדרען אויף באַראַטונגען, זיי קומען פאָר אין פּאַרטיי־הויז אין דער אָנוועזנהייט פונעם פּאָליטביוראָ. די אַלע באַראַטונגען דרייען זיך אַרום דער אַקס פון דער א״ג „ישראל־אַגרעסיע". מען לייגט אונדז פאָר צו טאַדלען די כלומרשטע אַגרעסאָרין — מדינת־ישראל.

אויפן לעצטן אָוונט פאַרן אָפּשליסן די דיסקוסיע האָב איך געבעטן אַ וואָרט, אין וועלכן כ׳האָב פאַרטיידיקט די ישראל־רעגירונג, דערקלערנדיק צוו. אַנד. אַז דער עצם־באַגריף „ישראל־אַגרעסיע" איז אַ פאַרקריפּלונג, איז אַ פעלשונג. ווייטער זאָג איך אין מיין וואָרט: „נאָך העכער 40 יאָר פּאַרטיי־אַרבעט אין די ערגסטע באַדינגונגען, נאָך יאָרן תפיסה און קאָנצענטראַציע־לאַגערן, נאָך רעזיסטאַנס און בלוטיקע גאַסן־קאַמפן אין די ראַמען פון דער פּאַרטיי, רייס איך איבער מיט איר. מיין איינציקער פאַרלאַנג — ווי לאַנג איך וועל נאָך לעבן — איז צו העלפן מדינת־ישראל מיט אַלע מיינע כוחות און ווילן אין קאַמף פאַר איר קיום".

ש. טענענבוים

דער קברן פון גאַרוואָלין *)

א לאַנדסמאַן פון שטעטל גארוואלין, ירחמיאל ראָכמאן, דערציילט מיר, אז פון די עטלעכע טויזנט יידן, וואָס האָבן דאָרט געלעבט ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז קיינער נישט געבליבן אין דעם אלט־פרענקישן שטעטל, וואָס האָט, ווי די מערסטע יידישע שטעטלעך, פאַרמאָגט אזא באַטעמטע יוגנט; מיט אלע יידישע פאַר־טייען און מיט אַ בונט, אומרויק און געזעלשאַפטלעך לעבן. היטלער האָט זיי פארטיליקט מיט א טויזנט מיתות משונות...

— איז, הייסט עס, גאַנץ גאַרוואָלין טאַקע איצט „יודנ־ריין״? — פרעג איך זיך איבער.

פריינד ראָכמאַן דערמאָנט זיך אַז איין און איינציקער ייד איז געבליבן, דער באַגרעבער ר׳ אייזיק. יאָ, דער קברן איז געבליבן אינעם טייערן שטעטעלע גאַרוואָלין. אָבער זיינע יידישע קברים, אָן דעם בית־עולם, אָן שטיינערנע מצבות וואָס פלעגן שטיין צווישן די הויכע גראָזן אַזוי ווי לוחות. ר׳ אייזיק האָט פערזענלעך געקענט אַלע יידישע מתים וואָס זענען דורכגעגאַנגען דורך זיין האַנט... צוזאַמען מיט זייערע הייליקע נשמות וווינט ער איצט אַן איינזאַמער אינעם פוסטן, גויִישן שטעטל. זיין אייגענע משפחה איז אויך אומגעקומען. ער אַליין איז שוין צו אַלט כדי צו נעמען דעם וואַנדערשטעקן אין האַנט. וווינט ער ערגעץ אין אַ קעלער, אין איינעם פון די פאַרלאָזענע יידישע הייזער, וואָס זענען נאָך איבערגעבליבן פונעם אַמאָליקן ישוב. ער זוכט צעבראָכענע שטיקלעך מצבות צווישן ברוק אויף די טראָטואַרן, אין די חורבות. ביינאַכט לייגט ער צו זיין איינזאַמען און מידן קאָפּ צו דער ערד, דאָרטן ווו ער גלויבט אַז עס רוען נאָך פאַרגעסענע יידן אין די קברים. ער הערט זיך איין, ווי אַן אינדיאַנער, צו דער עקזיסטענץ פון די ביינער, וואָס ווײנען אין זיין געמיט. יאָ, אַ גאַנץ שטעטל מיט ביינער וויינט אין אייזיקס האַרץ. ער טראָגט אַרום איבערן חרוב־געוואָרענעם שטעטל דעם גאַנצן אַמאָליקן בית־עולם. טיילמאָל שטעלט ער זיך אָפּ אינמיטן גאַנג ביי אַ צעפוילטן פלויט, ביי דער טיר פון אַ יידיש הויז, וווּ עס איז נאָך געבליבן הענגען אַ מזוזה. ער זאָגט נאָך שטי־לערהייט תהילים פון אַן אַלט תהילימל, וואָס ער האָט געפונען ערגעץ צווישן אָפּפאַל און מיסט. די דינע, געלע בלעטלעך פונעם תהילימל קרישלען זיך אַזוי ווי די ביינער און קנאָכנס פון זיינע אַמאָליקע מתים ערגעץ טיף אונטער דער ערד, אויף וועלכער עס וואַקסט איצט קאַרטאָפל און עס גרינט...

אייזיקס באָרד איז פאַר דער צייט שוין גרייז־גרוי געוואָרן. זיינע אויגן זענען אויסגעלאָשענע. די הויט פון זיין פנים איז רויט, אָפּגעברענט פון דער זון. אין די לבנהדיקע נעכט קען ער רעכט נישט איינשלאָפן אויף זיין געלעגער. ער בלאָנדזשעט קרוע־בלועדיק אַרום איבער די אַמאָליקע, איצט שוין חרובע געסלעך, ווו יידן האָבן געוווינט זינט דורות; ווו זיי האָבן זיך געפרייט און געטרויערט; האָבן געשטעלט חופות פאַר יינגע פּאָרלעך, פאַר זייערע קינדער וואָס זענען געגאַנגען אין די טריט פון זייערע עלטערן; האָבן געבויט סוכות יעדעס יאָר אויף די הייף, געלייגט סכך אויף די דרענגלעך; האָבן זיך פאַרשטעלט פורים־צייט מיט פאַפּירענע מאַסקעס און קאָסט־יומען, געשפּילט אַלס דעם נאַרישן קייסער אחשורוש, די קעניגין אסתר המלכה, די קייסערינע ושתי, דעם צדיק מרדכי און דעם רשע המן מיט זיינע צען בנים, וואָס ווערן סוף־כל־סוף אויפגעהאָנגען. מען האָט פאַרראָכטן די לאָמפּן אין דער גרויסער שול; איינגעקויפט אַ געגילדעטע מנורה אין וואַרשע פאַרן היימישן בית־המדרש; געפירט אַ פייערלעכע סיום הספר־פראָצעסיע; אָפּגעריכט דעם סדר, געזונגען זמירות מיט אַזויפיל מתיקות; מען האָט געטאַנצט צו הקפות מיט דער הייליקער תורה אין שמחת־תורה. מ׳האָט געטיילט אין בית־המדרש עליות צו יידן, געקושט דאָס זיידענע מענטעלע פון דער תורה, געזאָגט קדיש נאָך פאַרשטאָרבענע קרובים; מען האָט געבוירן קינדער, געמאַכט בריתן, פדיון הבנס. יינגלעך זענען געגאַנגען אין די חדרים, אין די ישיבות און שפּעטער חתונה־געהאַט מיט כשרע יידישע כלהס. מען האָט געפּייערט ימים־טובים, פאַמיליע־שמחות, געגאַנגען צו לוויות, געקלאַפּט מיט די פּושקעס: „צדקה תציל ממות״...

דאָס אַלץ גדענקט דער לעצטער ייד, דער קברן פון גאַרוואָלין. איצט איז נישטאָ קיין שפּור פון דעם אַלעם. אָבער ביי אייזיקן, אין זיין וויינענדיקן האַרצן, איז שטיין־געבליבן אַזוי ווי לעבעדיק אַלץ וואָס עס איז אַ מאָל געווען אין שטעטל... אַפילו די קברים, וואָס די היטלעריסטן האָבן חרוב געמאַכט און די פּויערים האָבן שפּעטער צעאַקערט, שטייען ביי אים אין האַרצן — גאַנצערהייט נאָך, מיט די שיינענדיקע, גלייכע מצבות, מיט די הייליקע יידישע אותיות... אַפילו דער מצבה־קריצער, ר׳ גאָדל, איז געבליבן שטיין אין זיין זכרון ווי לעבעדיק...

אָ, דער לעצטער ייד אין דעם שטעטלע גאַרוואָלין, וואָס קוקט אָן דעם חורבן פון זיין פאָלק, ווי אַ מאָל דער נביא ירמיהו, וואָס האָט אַ פאַרשטיינערטער פונעם באַרג אַראָפּ זיך צוגעקוקט צום חרוב־געוואָרענעם ירושלים, און ביי וועמען די ברענענ־דיקע טרערן האָבן אויסגעגריזשעט די לעבעדיקע שוואַרצ־אַפּלען...

ניו־יאָרק, 12 אויגוסט 1968.

*) אין אַ בריוו צו אונדזער חשובן לאַנדסמאַן, משה האַנדקאַן, פון פּאַריז, צו וועלכן דער שרייבער האָט איבערגעשיקט פאַר דעם בוך זיין אַרבעט „דער קברן פון גאַרוואָלין״, שרייבט ש. טענענבוים צוו. אנד:

„מיין גוטער חבר פון גאַרוואָלין, ירחמיאל ראָכמאַן, האָט מיר אַנומלט דערציילט, ווען איך האָב אים אויסגעפרעגט וועגן זיין שטעטל גאַרוואָלין, וועגן דעם דאָרטיקן קברן. געוויינלעך האַב איך עס אָנגעשריבן לויט מיין אייגענער פאָרשטעלונג...

איך אַליין בין אַ פּולאַווער, ביי דער ווייסל, לובלינער גובערניע. מיין טאַטע שטאַמט פון שטעטל דעמבלין (איוואַנגאָראָד). מיין מאַמע קומט פון קוראָוו. בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן מיר פאַר־בראַכט אין קאָנסקעוואָליע. שוין דעמאָלט, אַלט זייענדיק זעקס יאָר, האָב איך שוין געהערט אַז היימלאָזע יידן לאָזן זיך קיין גאַרוואָלין״

רעדאַקציע

אונדזער הויז

איינע פון די חרוב־געוואָרענע יידישע היימען

אין גאַרוואָלין איז געווען די היים פון מיין פאָטער, הערשל (צבי) ראָזענבערג, און מיין מוטער, חיה. מיר זענען געווען פינף קינדער: אברהם, יעקב־יצחק, פערל, רייזל און איך — חנה, — די איינציקע לעבנגעבליבענע פון דער גאַנצער משפּחה.

אונדזער שטוב איז געווען אַן אָפענע כמעט פאַר דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג אין גאַרוואָלין. מיין פאָטער — הערשל (צבי) ראָזענבערג איז חוץ אַ מאַנופאַקטור־סוחר, געווען פאַר אַ סך יידן דער בעל־יועץ אין אַלע ענינים פון זייער לעבן. עס פלעגן קומען צו אים מיט זייערע דאגות יידן אויך פון די אַרומיקע שטעטלעך. ער פלעגט דורכפירן פאַרשידענע בוררותן, מען פלעגט זיך מיט אים באַראָטן אין ענינים פון שטייערן און אין געריכטלעכע ענינים. הערשל ראָזענבערג איז געווען דער אַדרעס, אויף וועלכן מען האָט געבערנגט אַלע קאָנפליקטן, רייסערייען. ער פלעגט מיטגיין — ווען נייטיק — מיטן באַדרענגטן צום רב, צום שטייער־אַמט, צום אַדוואָקאַט, בכדי צוזאַמען מיט זיי צו געפינען די געהעריקע עצה.

כ׳דערמאָן זיך מיין פאָטערס נסיעות קיין וואַרשע מיט הערשל־דוד וויינבלאַט און זיין זון, יאָסל, וועלכע ס׳האָט געדראַט לאַנגע יאָרן תפיסה צוליב זייערע פאַרדרייטע געשעפטן מיט אַ פּוילישן פּריץ. מיין פאָטער איז אָנגעקומען צום פּראָקוראָטאָר און זיי, ענדלעך, אַרויסגעדרייט.

כ׳געדענק אויך דעם מעל־סוחר, משה הערש. מיין פאָטער איז מיט אים אַריין אין דער קריסטלעכער באַנק, גאַראַנטירט אים פאַרן ערשטן וואַגאָן מעל און אַזוי־אַרום געהאָלפן אים ווערן אַ הורט־סוחר. הערץ איז אויך שולדיק געווען אַ סך טויזנטער פאַר שטייערן, איז מיין פאָטער געפאָרן צום הויפּט־דירעקטאָר פון האַנדלס־מיניסטעריום, מיכאַלסקי, און דעם גאַנצן חוב זיינעם אַנולירט.

כ׳דערמאָן זיך אויך די דין־תורה צווישן דער פירמע „זגאַדאַ" און „אימפּאָרט". רחל הערץ און איר מאַן, משה, צילע ראַפּאַפּאָרט און חנה גאָלדבערג פלעגן דעם טאַטן ממש נישט לאָזן אָפּעסן. זיי פלעגן כסדר קומען צו אים נאָך עצות און ציען אים דאַ צום אַדוואָקאַט, דאָ צום רב, להבדיל, ביז „זגאַדאַ" האָט זיך אויפגעלייזט. דאָס זעלבע מיט די דין־תורה צווישן שלמה פּרוזשניאַק און דער פירמע „עקספּאָרט". די דין־תורה איז פאַרגעקומען ביים סאָבאָלעווער רב, וועלכער איז געווען אַ שווערער מענטש, און זיך געצויגן חדשים לאַנג ביז מיין פאָטער האָט זי פאַרענדיקט. אַזוי אויך מיט משה קעזמאַן: משה קעזמאַן האָט געהאַט אַ לעדער־געשעפט אין וואַרשע. געפירט האָט דאָס געשעפט זיין זון, יאָסל. ער איז אָבער געווען אַ שוואַכער סוחר און דערפירט דאָס געשעפט צום באַנקראָט. האָט מיין פאָטער געמוזט יעדע וואָך פאָרן קיין וואַרשע צו די גרעסטע רבנים, פאַרהאַנדלען מיט די סוחרים ביז ער האָט דעם ענין דערפירט צו אַ גוטן גמר.

אָדער די מעשה רעפּלאַנסקי און זיינע 3 שותפים — יאָסל אײדלס, דוד־טשע פּרענט, יאַנעק רענקאַוועק. דער גאַרוואָלינער רב, ר׳ משה ראַמער וואָס האָט געפירט די דין־תורה האָט געזאָגט צו מיין טאַטן:

— הערשל, העלף מיר צו. אָן דיר וועל איך די דין־תורה נישט פאַרענדיקן. צי גאָר דער ענין פון ישראל גרשון ריבאַ, און זיינע פיש־סטאַוועס. ער האָט פּלוצים באַקומען אַ בריוו פון האַנדל־מיניסטעריום אין לובלין, אַז מען נעמט ביי אים אָפּ די קאָנצעסיע אויף די סטאַוועס. ישראל־גרשון איז געקומען צו מיין פאָטער:

— הערשל, דו מוזט מיך ראַטעווען....

דער טאַטע איז אַוועק קיין לובלין, אָנגעקומען צום הויפּט־דירעקטאָר אין זיין פּריוואַטער וווינונג און נאָך אַ לאַנג געשפּרעך — „צוגעשמירט", פאַרשטייט זיך, מיט אַ בכבודיקער סומע, וועלכע ער האָט דאָרט כלומרשט „פאַרלוירן", האָט ישראל־גרשון צוריקבאַקומען די קאָנצעסיע.

אַן ענלעכער פאַל האָט פּאַסירט מיט אברהם וואַסערניס, דער מיליטער־פּראָקוראָר אין שעדלעץ האָט ביי אים צוגענומען זיין בראָנפן־קאָנצעסיע. הערשל ראָזענבערג האָט אויך דעם ענין דערליידיקט.

אַזוי פלעגן קומען צו אונדז מיט זייערע ענינים יידן פון פּאַריסאָוו, פּשאַנקאַ, זשעלעכאָוו, סאָבאָליעוו, לאַסקעראָוו א״אַנד צווישן די שטענדיקע איינגייער אין אונדזער שטוב, געדענק איך ר׳ שמואל לאַקסמאַן, יעקב פייגנבוים, אברהם הירשפעלד, הענעך בורשטיין, משה מאַקאָטאָוו, לייזער וואָלמאַן, שלמה יעדוואַב און פיל, פיל אַנדערע, וועלכע כ׳געדענק שוין נישט אויסצורעכענען. נישט אומזיסט האָט מען מיין פאָטער גערופן: שטאָט־אַדוואָקאַט.

מיט ר׳ שמואל וואַקסמאַן, געדענק איך, איז מיין פאָטער געפאָרן דערליידיקן ענינים קיין לעמבערג.

צו די איינגייערס אין אונדזער שטוב האָט געהערט אויך ר׳ מענדל וואַמפּאַן. איך זע אים נאָך אַצינד ווי ער זיצט אין אונדזער געוועלב אָנגעלענט אין זיין שטעקן. ער האָט זיך נאָר וואָס געהאַט אומגעקערט פון טשעכאָטשינעק. לײדער, איז ער אין איינציקע טעג אַרום פּלוצים געשטאָרבן.

✶

באַלד אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה האָבן די דייטשן פאַרשאָטן גאַרוואָלין מיט באָמבעס. די גאַנצע שטאָט איז גלייך געשטאַנען אין פלאַמען. איין הויז האָט זיך אָנגעצונדן פון צווייטן. ביי אהרן־לייזער פינקעלשטיין אויף סענאַטאָרסקע־גאַס זענען געשטאַנען פעסער מיט נאַפט און בענזין.

זיי האָבן זיך אָנגעצונדן און דאָס האָט נאָך פאַרשטאַרקט דאָס פייער. טאַקע דעמאָלט, באַלד פון די ערשטע אָנפליען זענען געפאַלן מענדל שמש, איטשע טרעגער און אויך אַ סך קריסטן. די קריסטלעכע באַפעלקערונג איז זיך צעלאָפן, זיי זענען אַרויס אויף די ביישטאָטישע פעלדער ווו זיי האָבן געהאַט זייערע „סטאָדאָלעס" (שייערס). די יידן, דאַקעגן, איז באַפאַלן אַ שרעקלעכע פאַניק און אונטערן האָגל פון באָמבעס זענען זיי אַוועק פון די ברענענדיקע הייזער און מאַסנוויז געלאָזט זיך לויפן אינעם דערבייאיקן שטעטל פאָריסאָוו.

מיטנעמען עפעס מיט זיך האָט מען נישט באַוויזן. דאָך געדענק איך ווי רפאָל הערשאַלעס האָט געטראָגן אַ ספר־תורה. אויך אַנדערע יידן האָבן פאַרכאַפּט עפעס פון די תשמישי־קדושה. מיין פאָטער האָט גענומען דעם טלית און תפילין. געווען אויך ווינציקע וואָס האָבן געטראָגן קיישלעך מיט עסנוואַרג. דאָס געוויין און די געשרייען איז געווען אין לשער. איבערן גאַנצן וועג האָבן יידן, יעדער אויף זיין שטייגער, מתפלל געווען. ווער ס'האָט געזאָגט פסוקים פון תהלים, ווער ס'האָט אויסגעקרעכצט אַ שמע... געזיפצט, געגאָסן טרערן.

אין פאָריסאָוו איז געווען רויק. יידן זענען געגאַנגען פון דאַוונען. די פאָריסאָווער יידן האָבן אונדז גאַנץ גוט אויפגענומען, געהאָלפן יעדן מיט וואָס זיי האָבן נאָר געקאָנט. באַזאָרגט אַלעמען מיט אַ דאַך איבערן קאָפּ. אברהם לעדער, מיין טאַטנס אַ ידיד, וועלכער פלעגט אָפט זיין אונדזער גאַסט אין גאַרוואָלין, האָט אַריינגענומען אין זיין הויז אונדזער משפחה און אונדז אָפּגעגעבן אַ באַזונדער צימער. לעדער און מיין טאַטע זענען געווען אין חסידות — ביידע זענען געפאָרן צום קאָלאָביעלער רבין. קיינער פון די גאַרוואָלינער פליטים איז נישט געבליבן אויפן גאַס. אַזוי זענען אַוועק טעג און וואָכן און אַלע האָבן ווי ס'איז געלעבט.

מיטן אָנקומען פון ווינטער האָט דער מצב זיך פאַרערגערט. די זומער־הלבשה, אין וועלכער מ'איז אַנטלאָפן פון דער היים, האָט מער נישט געוואַרעמט. באַזונדערס האָבן די בגדים זיך אָנגעהויבן רייסן. מ'איז געווען באָרוועס און נישט געקאָנט זיך דערווייטערן פון שטאָט, שוין אָפּגערעדט פון ערגעץ פאָרן. באַשווערט די באַוועגונג האָבן אויך די אָפטע רויב־אָנפאַלן, וואָס האָבן זיך יענער צייט אָנגעהויבן מערן. נישט געקוקט דערויף פלעגט וועלכער ייד דורך הינטערוועגן זיך דאָך פון צייט צו צייט אַריבערכאַפּן אינעם פאַרברענטן גאַרוואָלין. מיר, — איך מיט מיין פאָטער, — פלעגן זיך אויך נישט איין מאָל אַרויסכאַפּן, אָנצוקוקן די חורבות פון אונדזער היים. און נישט איין מאָל האָבן מיר ביי דער חורבה פאַרגאָסן טרערן: ווו וועלן מיר גיין און וואָס וועלן מיר טאָן?...

איין מאָל בין איך אַוועק קיין גאַרוואָלין מיט נאָך אַ יידן. ראשית כל בין איך אַוועק צום „זדון" פיעטשיק און געבעטן אים ער זאָל מיט מיר מיטגיין אין מאַגיסטראַט. דער מאַגיסטראַט האָט זיך דעמאָלט געפינען אין דער נייער שול אויפן חזיר־מאַרק. דער קריסט האָט גראָד נישט געהאַט קיין צייט, האָט ער מיטגעשיקט מיט מיר די איינציקע טאָכטער זיינע. דערנענטערנדיק זיך צום מאַגיסטראַט האָבן זיך פלוצים דערהערט אַרטילעריע־שאָסן. די קוילן זענען געפלויגן פון אַלע זייטן. מיר האָבן זיך ביידע אַוועקגעלייגט אויף דרערד. פלוצים האָב איך אויפגעהויבן אַ געשריי: מאַמאַ! כ'האָב זיך אָנגעכאַפּט פאַרן בויך, כ'בין געווען זיכער אַז אַ קויל האָט מיך דורכגעשאָסן. געטראָפן האָט די קויל דעם שיקסל און זי

דער גאַרוואָלינער שטאָטראַט — דער ערשטער רעכטס: מיין פאָטער, הערשל ראָזנבערג, הי"ד

איז עטלעכע שעה שפּעטער געשטאָרבן. כ'האָב זיך נישט געקאָנט באַרואיקן, האָבן מיר זיך דאָך ביידע געהאַלטן פאַר די הענט. כ'בין זיכער געווען, אַז איר פאָטער וועט מיך לינטשן.

צו מיין גרויסער שטוינונג, האָט ער געהאַנדלט ווי אַן אמתער דזשענטלמאַן. ער האָט מיך באַרואיקט. אַ צייט שפּעטער האָט ער געזאָגט מיין פאָטער, אַז ער האָט נישט קיין תרעומות אויף מיר: „ס'איז איר באַשערט צו לעבן"...

נאָך אַ לענגערן באַשיסן די שטאָט, האָבן די דייטשן אַריינמאַרשירט קיין גאַרוואָלין. ווען כ'בין צוריקגעקומען קיין פּאַריסאָוו, האָט מען שוין ביי אונדז געוווּסט פון דעם פאַל און מיין פאָטער האָט פאַר מיר גומל־געבענטשט.

אַ ביסל שפּעטער האָב איך אָנגעהויבן צו פאָרן קיין וואַרשע צו ברענגען פון דאָרט אַ ביסל מאַנופאַקטור־שטאָפן, כדי צו פאַרדינען אויפן שטיקל ברויט. די דייטשן האָבן זיך נוהג געווען צו שניידן יידישע בערד מיטן פלייש. מיין פאָטער האָט דעריבער נישט געקאָנט אַרויסגיין פון שטוב. איז אויף מיר געפאַלן דער גאַנצער עול פון מפרנס זיין די משפּחה. דאָס ערשטע מאָל בין איך געפאָרן מיט מיין ברודער יעקיל.

מיט דער צייט האָבן יידן אָנגעהויבן טראַכטן וועגן צוריקגיין קיין גאַרוואָלין. די שטאָט איז אָבער, ראשית, געווען פאַרברענט, שנית, האָבן די דייטשן נישט געגעבן די יידן וווינרעכט אין גאַרוואָלין. מיין פאָטער איז געווען גוט באַקאַנט צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, האָבן זיי זיך פאַר אים באַמיט ער זאָל קומען וווינען אין גאַרוואָלין. אַזוי האָבן דער ריכטער באַגוצקי, דער בירגערמייסטער פּאַלטשינסקי, ד"ר שוויענצקי א"אַנד. אינטערווענירט ביי דער דייטשער מאַכט און אַרויס־באַקומען פאַר אים אַ דערלויבעניש צו באַזעצן זיך אין גאַר־וואָלין אַלס באַלמעלאָכע. געוווינט האָבן מיר ביים קריסט לערנאַרטשינסקי, אויפן וועג וואָס פירט קיין טשיסקיוו. עס האָבן אויך באַקומען וווינרעכט נאָך עטלעכע יידישע אַרבע־טער־משפּחות. אינעם צווייטן הויז פון אונדז האָט געוווינט קלעפּפיש, פון דער צווייטער זייט — יאָסל בלאַכאַרזש. אַביסל העכער, שוין אויף אַלעקסאַנדראָווקע, — מיין פאָטערס שוועסטער, מרים, מיט איר מאַן אברהם פייגנבוים, וועלכער האָט באַגלאָזט דעם „קאַשטשאַל", די מיליטערישע קאַשאַרן א"אַנד. יידן האָבן שוין אָנגעהויבן קומען קיין גאַרוואָלין ביי־טאָג, ווער עפּעס קויפן, ווער פאַרקויפן, צו קענען פאַרדי־נען דאָס שטיקל ברויט. נאַטירלעך האָט יעדער איינער ייד געהאַט זיין באַקאַנטן קריסט און גאַרוואָלינער קריסטן האָבן זיך באַמיט צו העלפן די יידן אין זייער נויט. טראָץ דעם וואָס איבערנעכטיקן אַ ייד איז געווען פאַרבונדן מיט אַ גרויסער ריזיקע. צו אונדז פלעגן קומען און נעכטיקן יעקיל פייגנבוים, מיט זיין זון, שלמה; פייגע, אהרן־לייזערס מיט איר זון, דניאל; שלמה קאַס, הענדל קאַס, שלמה יעדוואַב און זיין פאָטער; שלום לעדער־סוחר און אַ סך אַנדערע. דעם דערמאָנטן שלום לעדער־סוחר האָבן די דייטשן אין אַ צייט אַרום צוגענומען און שפּעטער אָפּגעשיקט צו זיין משפּחה דאָס געביין — אַ קעסטל אַש... מיר פלעגן פאַר די יידן אויסבעטן געלעגערס אויף שטרוי און זיי פלעגן זיך צודעקן מיט זייערע מאַנטלען, מיין מוטער, חיה, פלעגט קאָכן גריצן צו דערוואַרעמען זיי. נישט ווייט פון אונדז האָט אויך געוווינט אומלעגאַל לייבל קירשנבוים. ער פלעגט יעדן אָוונט קומען צו אונדז נעכטיקן. נאָכן טויט פון זיין איידעמס, אהרן מינץ, איז ער אַוועק קיין פּאַריסאָוו.

אין דער זעלבער צייט האָט זיך אונטערן דרוק פון די דייטשן געשאַפן אַ יודענראַט. דער הויפּט פון יודענראַט איז געווען הערשל קאָזע.

ווי שוין דערמאָנט, האָט דער גורל געוואָלט אַז איך זאָל ווערן די ברויט־געבערין פון דער משפּחה. איך פלעג פאָרן קיין וואַרשע אַלס קריסטין. געווען ביי אונדז אַ פאָלקס־דויטש, קאַלענדאַ, וועלכער האָט געהאַט אַ לאַסט־אויטאָ, האָט ער מיך שטענדיק געפירט אַהין און צוריק.

אין וואַרשע פלעג איך איינקויפן מאַנופאַקטור. יידן פלעגן אויספאַרקויפן זייערע סחורות. האָט זיך דער האַנדל אָנגע־הויבן נאָך האַלבער נאַכט — אַרום 1—2 אַזייגער, צוליב די בייזע אויגן פון די געשטאַפּאָ און פון די שפּיצלעס. מען האָט בייטאָג גאָרנישט געקאָנט קויפן אָדער פאַרקויפן. צו יענער צייט האָב איך באַקענט דעם קריסט סטאַניסלאַוו לענאַרטשיק, אַ באַאַמטער פון דער וואַרשעווער הויפּט־פּאָסט, אויפן פּלאַץ נאַפּאָלעאָנאַ. ער פלעגט די שטאָפן אַריינלייגן אין בריוו־זעק און זיי דורכפירן מיטן רויטן פּאָסט־קעטשל אַלס בריוו. די איינגעקויפטע שטאָפן פלעגן מיר אָפּלייגן ביי מיין פעטער יעקל ראָזענבערג, ביים קוזין — גדליה'ן און הערשל. זיי האָבן געקאָנט די פּוילישע פּאָליציי פון זייער ראַיאָן און מיר פלעגן זיך פריי באַוועגן. אין די נעכט פלעגן די דייטשן זיך נישט ווייזן אויף די גאַסן, זיי פלעגן זיך פאַרלאָזן אויף דער פּוילישער פּאָליציי.

אָפט פלעגט מיט מיר פאָרן פריידל וויינבליט. כ'פלעג אויך פירן גאַלאַנטעריע פאַר יעקיל פייגנבוים. אין וואַרשע פלעגן מיך אָפט אָפּזוכן ישראל־איטשע הירשפעלד, שלום מאַקאָטאָוו, יאָסל פּערקאַל, — וועלכער פלעגט מיטגעבן אַ ביסל פאַרבן פאַר הענעך בורשטיין. כ'פלעג יעדעס מאָל, ווען כ'פלעג פאָרן קיין וואַרשע, דערלעדיקן ענינים פאַר פאַר־שידענע מענטשן. כ'פלעג אויך מיטנעמען פאַרן קאַלאַביעלער רבין אַ ביסל פּראָוויאַנט, אַ העמד, און ער, דער רבי ז"ל, פלעגט מיך שטענדיק בענטשן: „זאָלסט אַהיימקומען בשלום"...

דאָס פאָרן אַהין און צוריק קיין וואַרשע איז געוואָרן וואָס אַ מאָל אַלץ שווערער. גאָר שלעכט איז געווען מיטן אַרויס־קריגן זיך פון געטאָ־וואַרשע. כ'פלעג מוזן קריכן אויף דעכער פון איין הויז צום צווייטן, אָדער דורך קעלערס און יעדעס מאָל ריזיקירן מיטן לעבן, טראָץ דעם וואָס מען האָט גוט באַצאָלט דעם וואָס האָט דיך געפירט. דער טויט האָט געדראָאָט סיי פונעם „פּירער" און סיי פון געשטאַפּאָ, וועלכע פלעגט לויערן אויף די גאַסן אויף יעדן דורכגייענדיקן. יעדעס מאָל האָבן זיי אַנטדעקט אַנדערע מאַלינעס...

דאָס האָט גורם געווען מיין איבעראַריענטירונג אויף לאָדזש, הגם די ריזיקע איז דאָ געווען פיל גרעסער; לאָדזש מיט אירע גרויסע מאַנופאַקטור־„זאַפּאַסן" האָט אָבער געהאַט אין זיך די אויסזיכט אויף גוטע פאַרדינסטן...

הגם די ריזיקע איז דאָ געווען אַ פיל גרעסערע, ווייל אַ יידן — אויב מ'האָט אים אידענטיפיצירט, — פלעגט מען אַרויסוואַרפן פונעם לויפנדיקן צוג, אָבער די מעגלעכקייטן זענען אין לאָדזש געווען גרעסערע. לאָדזש מיט אירע גרויסע מאַנופאַקטור־רעזערוון האָט געלאָקט צוליב דער שוין דער־מאָנטער אויסזיכט אויף גוטע פאַרדינסטן.

דאָ פלעג איך שוין נישט פאָרן אַליין. כ'האָב געאַרבעט בשותפות מיט מיכאַליקן פון הינטערן „קאַשטשאַל". כ'פלעג אויך פאָרן אין דער גרויסער גזשעלשאַפט פון דער מיקולסקין, אַכניע־

ווישטן. צווישן עטלעכע גאַרוואָלינער קריסטנס איז געווען לייכטער. כ׳פלעג זיך מאַכן שלאָפן און זיי פלעגן פאַר מיר דערלאַנגען מיין „בילעט״, זאָגנדיק צום קאָנדוקטאָר: „זי איז מיד, זי שלאָפט״...

אין לאָדזש האָבן יידן געמעגט זיך באַוועגן בלויז ביז 5 פאַרנאַכט און אויף פיאָטרקאָווער־גאַס — איבערהויפּט נישט. פלעג איך פונדעסטוועגן מיט דער גאַרוואָלינער קריסטין איינקויפן שווערע פעק און זי, מיכאַליק, פלעגט מיר העלפן די סחורה איבערפירן. אויפגעהאַלטן האָב איך זיך ביי דער משפחה לאָנדאָן. דאָס בלוט גליווערט מיר נאָך היינט. דערמאָנענדיק זיך מיין ריזיקע...

איין מאָל, בעת אַ שטאַרקער שיסעריי אויפן וואָקזאַל, אין וועלכער ס׳זענען געפאַלן פיל מענטשן, האָב איך זיך אינגאַנצן פאַרלוירן. די גאַרוואָלינער קריסטינס האָבן אין דער היים דערציילט, אַז מ׳האָט מיך דערהרגעט. כ׳דערמאָן זיך אין דער נאַכט, ווען כ׳בין צוריק אַהיימגעקומען. מיינע עלטערן האָבן געלאַכט און געוויינט, זיי האָבן זיך אַליין נישט געגלויבט אַז איך לעב נאָך און אַז דאָס בין איך... דאָס גליק האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט. סוף 1941 הייסט מען די קאַרגע פאָר יידישע משפחות פאַרלאָזן גאַרוואָלין. יידן צעטיילן דאָס לעצטע ביסל פאַרמעגן זייערס צווישן באַקאַנטע קריסטן. אויך מיין פאָטער האָט דאָס שווער און ביטער, מיט סכנת־נפשות פאַרהאָרעוועט ביסל האָב און גוטס, צעטיילט אַביסל אין די דערפער און די רעשט ביי גאַרוואָלינער קריסטן.

אונדזער משפחה, דעם טאַטנס שוועסטער, מרים, מיט איר משפחה „באַזעצן״ זיך אין זשעלעכאָוו. ראשית, האָבן דאָרט געוווינט זייער שוועסטער, לאָה, ברודער, אהרן מיט זיין משפחה און מיין ברודער, אברהם. אין זשעלעכאָוו האָבן מיר אַפילו באַקומען דורכן יודענראַט נישט קיין שלעכטע וווינונג. דער פאָליאַק לענאַרטשיק איז דאָ געווען אַ מין שפּיליטער און מיר האָבן אויך אין זשעלעכאָוו אַ סך געהאַנדלט. טראָץ דעם וואָס דאָס געטאָ אין זשעלעכאָוו האָט נישט געהאַט קיין מויער און אַפילו קיין דראָטצוים, האָבן קיין צרות דאָ אויך נישט געפעלט. כמעט יעדע וואָך פלעגט קומען געשטאַפּאָ אין די ברוינע העמדער און טויטן־קעפ, צונעמען אַ 10 יידן, באַשמעלצן זיי מיט אַ קריסט און אַוועקשיסן אין מיטן מאַרק. אין איינעם פון די געשטאַפּאָ־„אויספלוגן״ איז דערשאָסן געוואָרן דער גאַרוואָלינער ייד יעקיל מיט די „גרויסע אויערן״, דאַכט זיך, גאָלדהאַמער.

אין זשעלעכאָוו פלעגן אַריינקומען צו מיין פאָטער אהרן ראָטמאַן, יעקל בלאַנק, שלמה מאיר פרוזשיניאַק, דוד מינץ, סענדער בעקער; עס פלעגן אָפט קומען חיים קלעזמער, זיין איידעם, משה שלאָכ׳ס מיט זיין פרוי, שרה־רבקה, לייזער דאָמב און פיל אַנדערע. אין זשעלעכאָוו האָבן מיר געפּענט אַ הורט־געשעפט פון קאָלאָניאַל־אַרטיקלען. געפירט דאָס געשעפט האָט

מיין קוזינע שׂרה ראָזנבערג־פייגנבוים, הי״ד

וואַכאָוויטשעס טאָכטער, שאַרקעוויטש. דאָס גרויסע פינצטערע „גליק״ האָט אַזוי אָנגעהאַלטן ביז זיי האָבן אָנגעהויבן אויספאַרטיקן דעם גאַרוואָלינער פאָוויאַט, ד״ה ביזן גירוש פון די יידן קיין טרעבלינקע. סוכות־צייט 1942 איז געווען די ריי פון זשעלעכאָוו. מיין פאָטערס פראָטעקציע אין יודענראַט האָט אונדזער משפחה דערמעגלעכט צו פאָרן אין אַרבעטס־לאַגער ווילגאַ, דאָרט, — האָבן די דייטשן צוגעזאָגט, — וועלן די יידן שוין זיכער בלייבן לעבן.

די פראָטעקציע קיין ווילגאַ איז נישט חל געווען אויף דער גאַנצער משפחה. בין איך מיט דער יונגסטער שוועסטער רייזל, געבליבן אין זשעלעכאָוו, בעת דער טאַטע, די מאַמע, פערל און די ברידער אברהם און יעקב־יצחק זענען אַוועק קיין ווילגאַ. אברהם׳ס פרוי גנענדל מיט איר קינד זענען פאַרבליבן מיט אונדז אין זשעלעכאָוו.

יהושע וואמפאן (ז״ל) / תל־אביב

מיין זיידע

איך זע אים, דעם זיידן מיינעם, אין יעדן פאַרביי־גייענדיקן יידן, וואָס זיין לאַנגע, גרייז־גרויע באָרד איז ריין פאַרקעמט און זיינע טריט — עלאַסטישע. כדער־מאָן זיך אים, ווי ער פלעגט פאַר־ברענגען אין אונדזער געזעלשאַפט און זיין עלטער האָט אים נישט געשטערט צו זיין וואַך און מיטצוהאַלטן מיט „חברה״. דאָס בילד פון זיידן ע״ה איז פאַרבונדן מיט די זכרונות פון מיין ליבער היים, עלטערן, שוועסטערן און מיט דער פריילעכער שטוב, ווו עס פלעגן זיך יעדן אָוונט צוזאַמענקומען מיינע חברים, די חברטעס פון מיינע שוועסטער — און דער זיידע בתוכם. זיין פאַר־ברענגען צווישן אונדז האָט נישט געשטערט. פאַרקערט, די אָנוועזנהייט פון זיידן פלעגט אונדזער געזעלשאַפט צוגעבן קאָלאָריט און אַ דערהויבענער שטימונג. איך זאָג: „פון זיידן״ און נישט — „מיין זיידן״, ווייל אַלע אין שטאָט האָבן אים גערופן „זיידע״. אַז מען האָט געזאָגט: „דער זיידע משהלע״ — האָט מען שוין געוווּסט וועמען מען מיינט.

ער איז געווען דער עלטסטער ייד אין שטעטל און אַ מנהג האָט זיך איינגעשטעלט אין גאַרוואָלין, אַז דעם עלטסטן יידן האָט געהערט די חזקה פון צינדן חנוכה־ליכט פאַר קהל אין שטאָטישן בית־מדרש. אין די לעצטע 7—8 יאָר פון זיין לעבן איז דער זיידע געווען דער חנוכה־ליכט בענטשער.

פאַר איין איינציקע מצווה — די מצווה פון כיבוד־אָב ואם — ווערט אין די עשרת הדיברות געגבן דער שכר אריכת־ימים, גלייך אויפן אָרט — „למען יאַרכון ימיך״... און די דאָזיקע מצווה האָבן מיינע עלטערן ע״ה נישט בלויז דערפילט, נאָר געווען פאַר אַ ביישפיל פאַר אַלע אַנדערע יידן אין שטעטל. זייער שכר אויף דער וועלט האָבן זיי, ליידער, נישט באַקומען (געוויס האָבן זיי דאָס זיכער באַקומען אויף יענער־וועלט). אין מיין גאַנץ לעבן האָב איך נישט אָנגעטראָפן זיך אויף נאָך אַ פאַל, אַז מענטשן זאָלן אַזוי ערלעך־האַלטן און אַזוי באַהאַנדלען אַן אַלטן טאַטן, ווי כ׳האָב דאָס געזען ביי מיינע עלטערן. עס וועט זיין נישט איבערטריבן, ווען איך וועל זאָגן, אַז זיי האָבן דעם זיידן געהאַלטן בעסער פון אַן אייגן קינד. און דאָס נישט עפּעס אַ יאָר אָדער צוויי, נאָר גאַנצע דריי און צוואַנציק יאָר.

ווען ער איז אַן אַלמן געוואָרן בין איך געווען אַ ייִנגעלע פון אַ יאָר צוויי־דריי און ער, דער זיידע, שוין אַ זיבעציקער, נאָר פריש און געזונט און שטאַרק און פול מיט הומאָר, און אַזאַ איז ער פאַרבליבן ביזן לעצטן טאָג זיינעם; אַזוי, אַז אַלע מיינע זכרונות וועגן די עלטערן, שוועס־טערן, יוגנט און דערציונג זענען פאַרבונדן מיטן זיידן, מיט וועלכן כ׳האָב געלעבט צוזאַמען אַלע מיינע יוגנט־יאָרן, ביז איין יאָר פאַר מיין עולה זיין קיין א״י.

מיין פאָטער, פאַרטאָן אין מסחר, פלעגט לאַנגע וואָכן, אפילו חדשים פאַרברענגען ווייט פון דער חיים. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה — אין רוסלאַנד און שפּעטער — אין גאַליציע און אויך אין רומעניע. ממילא האָט די השגחה איבער מיין דערציונג געהאַט דער זיידע. אַ גאַנצע וואָך פלעג איך ווי אַלע ייִנגלעך פאַרברענגען אין חדר, ווו מען האָט געלערנט פון פרי ביז אָוונט. און די ווינטער־נעכט פלעגט מען אַ היים גיין ווען ס׳איז שוין געווען גוט פינצטער. ווער געדענקט זיי נישט די ווינטער־אָוונטן פון די חדר־יאָרן און די פּאַפּירענע לאַמטערנדלעך, מיט וועלכע מיר פלעגן זיך באַ־לייכטן דעם וועג אַ היים?

פרייטיק, דאַקעגן, האָט מען געלערנט ביז 12 בייטאָג, אָבער אפילו די פּאָר „פרייע״ שעהען — ביז קבלת שבת — דאַרף מען אויך נישט פאַרברענגען אין ביטול־תורה. פלעגט מען נאָכן צוריקקומען פון חדר מעביר־סדרה זיין, זאָגן שיר־השירים מיטן ריכטיקן ניגון. שבת נאָך מיטאָג האָט מען געלערנט פרק, געזאָגט ברכו נפשי — לויטן סעזאָן; און אַז כבין עלטער געוואָרן פלעג איך אויך לערנען אַ פּרק משניות.

בעת כ׳בין אַריבער אין אַ גרעסערן חדר, צו שמואל מלמד, האָט ער דווקא געוואָלט אָנהייבן דעם טאָג פון פינף פרי. — דער טאָג — האָט ער געטענהעט — איז צו קליין און די תורה צו גרויס און טיף, כדי צו מעגן פאָפן ביזן טאָג אַריין... און געוווינט האָט ער, דער רבי, נישט ווייט פון דער קירכע. אין געדאַנק האָבן זיך געוועבט די פּחדימדיקע מעשיות וועגן שדים, וואָס מיר פלעגן זיך אָנדערציילן אין די חדר־בין־השמשותן, בעת דער רבי איז אַוועק אין בית־מדרש צו מנחה־מעריב. מעשיות וועגן אָן אַ שיעור לצים, שדים און רוחות, וועלכע האָבן אַן אומבאַגרענצטע שליטה, באַזונדערס אויפן ייִנגן מענטשן, און וואָס שוועבן אַרום אין די נעכט אומעטום, בפרט אין דער סביבה פון דער קירכע.

גיי און שטעל אַליין איין דאָס לעבן צווישן שדים, דיבוקים און רוחות. פלעגט דער זיידע יעדן פאַרטאָג מיך אַוועקפירן אין חדר. ער פלעגט מיך פירן ביים האַנט און, ווי ס׳איז צוזען, מיך דורכגעפירט בשלום...

פיל זיטן און געוווינהייטן פון זיידן זענען מיר פאַרבליבן עד היום. אַזוי איז מיר פאַרבליבן די געוווינהייט צו לייגן זיך צום שלאָף פריער אויף דער לינקער זייט. כ׳בין זיכער, אַז נאָך אַ סך געוווינהייטן מיינע שטאַמען פון אים. ווי איצט, געדענק איך ווי ער פלעגט צווינקען בעת זיינע ייִנגערע חברים — אויך שוין זקנים — ר׳ מענדעלע און ר׳ שמעלקע פלעגן זופן דעם הייסן טיי מיט אַ הויכן... אַ־אַ־אַ מחיה!.. ער

פלעגט אונדז מיט אַ זשעסט מרמז זיין אויף זייער שוין שוואַכן זכרון, בעת זיי פלעגן דערציילן עפּעס נישט געלונגען...

אין שטוב בין איך געווען דער בן־יחיד, ביי פּינף שוועס־טערן, אָבער דער מיוחס איז געווען דער זיידע און אים האָט געהערט די גאַנצע אויפמערקזאַמקייט. אַז כ'פלעג אים אַ מאָל פרעגן ווי אַלט ער איז? פלעגט ער שטענדיק ענטפערן: „איבער פופציק" — און גיי ווייס וויפל! ווען כבין עלטער געוואָרן האָב איך שוין געקאָנט זיין עלטער דערגיין דורך אַן אומוועג. ער פלעגט מיר שטענדיק דערציילן מעשות וועגן פוילישן אויפשטאַנד פון יאָר 1863, גלייך ס'וואָלט געשען נעכטן. איין מאָל האָב איך געפרעגט ווי אַלט ער איז געווען צו דער חתונה. מיט וואָכן שפּעטער האָב איך אים אַ מאָל געפרעגט וויפל יאָר נאָך זיין חתונה ס'איז פאָרגעקומען דער אויפשטאַנד — אַזוי האָב איך זיך שוין געמאַכט מיין חשבון.

דער זיידע פלעגט שטענדיק דערציילן, אַז ער איז געבוירן אום שבת און לויט דער מסורת, אַז מען איז געבוירן און מען שטאַרבט אום שבת גייט מען גלייך אין גן־עדן אַריין. און דאָס איז געווען זיין פאַרלאַנג — צו שטאַרבן אום שבת.

ביז זיין סוף, איז ער געווען געזונט און ביים פולן שכל. אייניקע טעג פאַר זיין פּטירה איז ער קראַנק געוואָרפן און געבעטן מען זאָל אים ברענגען דעם ד"ר שוויענצקי. ער האָט אים נאָך געקענט אַלס קליין יינגל. שוויענצקי האָט אים כלומרשט פאַרשריבן אַ רעצעפּט און אוועקרופנדיק מיינע עלטערן אַן אַ זייט געזאָגט זיי, אַז דאָס ליכט צאַנקט שוין און ס'האַלט פאַר דער ענדע. דאָך האָבן מיינע עלטערן צו־מאָרגנס נאָך אַמאָל געלאָזט רופן דעם דאָקטאָר, כדי דער זיידע זאָל האָבן ס'געפיל, אַז מען מאַכט אַלע באַמיִונגען צו דערהאַלטן אים ביים לעבן. נאָך צוויי טעג קראַנק זיין האָבן מיר שוין געזען דעם סוף. מיר האָבן אויך געזען דעם זיידנס גערא נגל צו דערציען ביז שבת. דער דאָזיקער גראַנגל איז געווען דער אויסדרוק פון אַן אינערלעכן שטאַרקן ווילן און באַגער פון אַלע יאָרן זיינע צו שטאַרבן אום שבת. אַזוי האָט ער דערצויגן ביז פרייטיק נאָך ליכט־צינדן. מיטאָג־צייט האָט ער זיך פלוצים אויפגעכאַפּט פון זיין פאַרטראַכטקייט און געפרעגט אויפן רב. דער רב איז גלייך געקומען. דער גראַנגל האָט געדויערט ביז קבלת שבת, ווען זיין הייליקע נשמה איז נסתלק געוואָרן. דריי און ניינציק יאָר איז ער אַלט געווען, אפשר מיט אַ שמיצל... ביי משה רבנוס פּטירה ווערט געזאָגט: „לא כהתה עינו ולא נס לחה"...

צוזענדיק במשך 23 יאָר די טרייזאַפט און איבער־געבנקייט פון מיינע עלטערן צום זיידן משהלע, איז מיין איינ־ציקער באַגער געווען, אַז איך זאָל זוכה זיין אָפּצוצאָלן זיי מיט דער זעלבער מטבע פון ליבע און טריישאַפט. צום גרויסן צער מיינעם האָט דער גרויזאַמער גורל פון אייראָפּעישן יידנ־טום נישט אויסגעמיטן אויך מיין משפחה און צעשטערט אַלע מיינע האָפענונגען און טרוימען.

דער יידישער תחום אין גאַרוואָלין

איך וויל דאָ אַרויסברענגען מיינע זכרונות פונעם תחום, ווו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַלע יידישע רעליגיעזע אינסטיטוציעס און דאָס יידישע לעבן אין גאַרוואָלין נאָך איידער עס זענען אַנטשטאַנען די יידישע פּאָליטישע־און קולטור־אָרגאַניזאַציעס אין שטעטל, אָדער איך — ווי אַ קליין יינגל נאָך — האָב פשוט נישט געוווסט פון דער עקזיסטענץ זייערער.

דאָס איז געווען אַ גענוג־גרויסער שטח, אַרומגענומען מיט

פון אויבן: וואָלף־איטשע הירשפעלד, יחיאל פישמן, פעלהענדלער, יוסף גאָרפינקל, וועלוול מייסטער, ברוך שיין, יעקב־מרדכי פּרושניאַק, מאיר פייגנבוים, משה בורשטיין, יעקב־מנשה זינגער, יהושע וואַמפּאַן, אברהם מילגראַם, אבא ווינבלוט, ישראל־לייב דעלעווקאָוויטש, יוסף ווינבלוט, לייבל רובין, משה הירשפעלד, המורה מאַצא, יששכר בלאַנק, משה ראָזנבערג, לובלינער, יצחק אהרנסאָן.

אַ הילצערנעם פּאַרקאַן, וואָס האָט געגרענעצט מיט פאַרשידענע גאַסן. ווי כ'געדענק, האָט דער תחום פאַרמאָגט פיר פאַר טויערן־איינגאַנג. דער גאַנצער שטח האָט געברויזט מיט יידישקייט.

פון צפון — די הויפּט־גאַס נאַדוואָדנאַ; פון מזרח פּושעכאָדניע־גאַס; פון מערב — אַ גרינס־גאָרטן פון פאַר־שידענע מינים ירקות און פון דרום האָט דעם תחום געשלאָסן דער טייך ווילגאַ. דער הויפּט־איינגאַנג איז געווען פון נאַד־וואָדנאַ.

אַריינקומענדיק, האָסטו זיך גלייך אָנגעשטויסן אויף אַ גרויסן באַרג פון פיל צענדליקער, אפשר גאָר הונדערטער טאָנען גרויסע, שווערע, רויע שטיינער. די שטיינער האָבן אויסגעזען ווי זיי וואָלטן אַרויסגעוואָקסן פון דרערד; משמעות, אַז זיי זענען דאָרטן געלעגן לאַנגע יאָרן. כ'האָב קיינמאָל נישט געקענט טראַכטן, אַז אַזעלכע גרויסע שטיינער קאָן מען ברענגען פון ערגעץ, אַז מען קאָן בכלל אויפהייבן אַזעלכע שווערע שטיינער. ווען כבין עלטער געוואָרן האָב איך שוין געוווּסט, נאָך דעם ווי מען האָט עס מיר אויפגעקלערט, אַז דאָס האָבן די קהילה־פּרנסים, מיט צענדליקער יאָרן צוריק געלאָזט ברענגען די שטיינער, כדי אויפצובויען אַ גרויסע שול. אָבער ביזן חורבן איז דאָס נישט צושטאַנד געקומען.

די שטיינער האָבן אָבער געהאַט אַנדערע „פּאָזיטיווע" פונקציעס. אַזוי האָבן זיי געדינט פאַר אַ שפּיל־פּלאַץ, ווו די קינדער האָבן זיך געשפּילט אין באַהעלטעלעך, אין לויפע־לעך און קאַפּעלעך — אַלץ איבער און צווישן די שטיינער. פאַר די עלטערע מענטשן האָבן די שטיינער געדינט ווי אַן אָפּרו־אָרט, ווו יידן פלעגן גרופּנווייז פאַרברענגען אין שמועסן — ווען אין בית־המדרש איז געווען הייס, אָדער אין אַ תענית־ציבור.

וועגן וואָס צו שמועסן האָט קיינמאָל נישט געפעלט: וועגן קריג און מיליטערישער סטראַטעגיע; וועגן פּאָליטיק און וועגן וואָס נישט? אַזוי פלעגט מען איבערדערציילן די נסים ונפלאות פון רביים און גוטע־יידן וואָס מען האָט געהערט אָדער אַליין מיט די אייגענע אויגן געזען און איבערגעלעבט.

האָרט ביי די שווערע שטיינער איז געשטאַנען אַ גרויסע, הילצערנע צוויי־שטאָקיקע געביידע, געטיילט אין צוויי טיילן. אין דער ערשטער טייל האָט זיך געפונען די ווייבערישע שול און אין דער צווייטער — דער גרויסער בית־מדרש.

די ווייבער־שול איז געווען געטיילט אויף פיל חדרים, וועלכע מ'האָט געקענט אויף שבת און יום־טוב פונאַנדערנעמען. אַ גאַנצע וואָך האָבן די חדרים געדינט פאַר אַ תלמוד־תורה, מיט פול כתות און אויך פאַרשידענע אַנדערע צוועקן, ווי פאַרזאַמלונגען, אַסיפות, אויפן פאַר השכמה־דאַווענען אין די שבתים. און — ווי כדערמאָן זיך עס קוים — איז דאָרט האָרט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אַ „דזשוינט"־קיך פאַר קינדער, אַ פּראָדוקטן־מאַגאַזין אד"גל.

אַחוץ אַלעם איז די ווייבער־שול געווען אַ וווינונג. עס האָט אין איר געוווינט דער שטאָט־שמש ר' יחיאל. ווי אין יעדער ווייבער־שול, זענען אויך דאָ געווען פענצטער דורך וועלכע ס'איז געווען צו זען דעם באַלעמער און חזן. פאַרשטייט זיך אַז די פּלעצער, די א"ג „שטעט" זענען אַלע געווען פאַר־קויפטע און אַז ס'איז געקומען אַ רגל, בפרט אין די ימים־נוראים, ווען אַלע, גרויס און קליין, מענער און פרויען קומען דאַווענען און ווי סמאַכט זיך, מ'האָט אַן אויסגעגעבענע טאָכטער, אָדער אַ שנור, וואָס האָבן נישט קיין אייגענע „שטעט" און זיצן אַלע מיט דער מאַמען, אָדער שוויגער — קאָן מען זיך פאַרשטעלן די ענגשאַפט און שטיקעניש וואָס ס'האָט דאָרט געהערשט. אָבער מ'האָט נישט געהערט קיין שום תרעומות, ס'איז געווען ווי נאַטירלעך... מ'האָט זיך געשטופּט און גע־שוויגן — אָבי די תפילות זאָלן אָנקומען ווי מען דאַרף...

דער בית־המדרש

צוויי שווערע הילצערנע טירן. גלייך ביים איינגאַנג — אַ מעשענער כיור, מיט אַ קערה צום וואַשן די הענט, צוויי גרויסע קאַפּליע־אויוונס, ארום די הייסע אויוונס — בענק, וועלכע זענען אין די קאַלטע ווינטער־טעג באַזעצט געווען פון יידן, וואָס האָט זיי אויסגעפעלט אַ ביסל וואַרעמקייט אין דער היים און פון מענטשן וואָס פלעגן זיך אומקערן פון ווייטע ירידים, און פון סתם אָרעמע־לייט. דאָס אַלץ איז געווען באַלד ביים איינגאַנג וואָס האָט געגרענעצט מיט דער ווייבער שול.

דריי גרויסע ווענט מיט פענצטער. ביי די פענצטער — שווערע דעמבענע טישן און בענק; אויף די טישן — שאַך־ און דאַמקע־פעלדער אויסגעשניצטע מיט מעסערלעך, די אַרבעט פון די בחורים וואָס זייערע טעג, חדשים און יאָרן האָבן זיי פאַרבראַכט אין בית־מדרש. אין מיטן בית־מדרש אַ באַלעמער, מיט טרעפּלעך פון ביידע זייטן; אויפן באַלעמער האָט מען געלייענט די תורה, געהאַלטן דרשות, געצונדן חנוכה־ליכט, געלייענט די מגילה אד"גל. דער עפעקט איז געווען די מזרח־וואַנט (אגב, איז עס געווען די דרום־וואַנט; צוליב דער קירכע וועלכע איז געשטאַנען אויף מזרח פון שטעטל, האָט מען אין בית מדרש געמאַכט דרום פאַר מזרח); אַ שיינער געשניצטער ארון־קודש מיט אַ באַריערע אַרום. פאַרשטייט זיך, אַז אַרום די טישן פון ביידע זייטן ארון־קודש און עמוד פאַרן חזן זענען געזעסן די פּני — דער רב, דער מורה־הוראה, די פּרנסים און סתם שיינע־יידן פון שטעטל.

דאָס בית־מדרש איז וואָך געווען פון פאַר טאָג ביז שפּעט ביי נאַכט. אין דער פרי פלעגן קומען אָפּכאַפּן שחרית יריד־פאָרערס, קצבים, קליינע סוחרים, באַלמעלאָכעס און אַלע אַנדערע פאַריאָגטע מענטשן, מיט שווערע פּרנסות...

אַ ביסל שפּעטער פלעגן קומען די מער צייטלעכע מענטשן, וואָס פלעגן פאַרברענגען אין בית־מדרש עטלעכע שעה, אַ מאָל ביז מיטאָג, אַ מאָל אַ גאַנצן טאָג. דאָס זענען געווען יידן, וואָס זייערע פרויען האָבן געפירט דעם האַנדל און געהאַט דאָס פאַרגעניגן און דעם רצון, אַז זייערע מענער זאָלן זיצן און צוגרייטן פאַר זיי גוטע זכותים אויף דער־און אויף יענער־וועלט. געווען אויך גרופּעס בחורים וואָס זענען געזעסן און געלערנט, ווער פאַר זיך און ווער אַ בשותפותן שיעור.

פאַר נאַכט האָט דאָס בית־מדרש ווידער אויפגעזשומט מיטן מנחה־מעריב און שפּעטער ווידער דאָס זעלבע. דאָס בית־מדרש איז תמיד געווען די צווייטע היים; פאַר אַנדערע — אפילו די ערשטע... האָט מען וועמען געזוכט, איז ווו — אויב נישט אין בית־מדרש? האָט מען זיך געוואָלט דערוויסן לויפנדיקע נייעס, שטאָטישע נייעס, פּאָליטישע נייעס, וועלט־נייעס — אַלץ אין בית־מדרש. ביזן אויפקום פון די פאַרשי־דענע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס איז דער צענטער פונעם קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבן געווען דאָס בית־המדרש.

אָפּגערוקט אַ ביסל פון בית־מדרש, צוגעבויט צו דער געמויערטער מקווה און בית מרחץ, איז געשטאַנען אַ ברייטע הילצערנע געביידע. אין דער געביידע האָבן זיך קאָנצענטרירט

אַלע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, ווי דער וועד הקהילה, די באַנק, אונטער דער לייטונג פון ר׳ יעקב פייגנבוים, דער מחסן פאַר האָלץ און קוילן א״אַנד. אויף אַ זייטיקער וואַנט פון דער געביידע איז געשטאַנען אָנגעלענט דאָס טהרה־ברעט. דאָס דאָזיקע טהרה־ברעט האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק, באַזונ־דערס אויף קינדער און יוגנטלעכע; ס׳איז געווען ממש פּחד מוות דורכצוגיין דורך דעם, די האָר פון קאָפּ פלעגן זיך אויפשטעלן פון פּחד. הינטער דער געמויערטער מקווה האָט זיך געפונען דאָס הכנסת־אורחים שטיבל און אויבן, אין בוי־דעם־שטיבל פון דער מקווה — די „וווינונג" פון מענדעלע בעדער.

די מקווה איז געהייצט געוואָרן אַ פּאָר מאָל אין וואָך פאַר פרויען און פרייטיק — מיט אַ שוויץ־באָד — פאַר מענער. נאָך דער מקווה זענען געשטאַנען הילצערנע בתי־שימוש וואָס האָבן געגרענעצט מיטן טייכל ווילגאַ.

דאָס אַלץ, ווי שוין דערמאָנט, איז געווען אַ ריין יידישער תחום און געהערט צו דער יידישער קהילה. שוין העכער דריי צענדליק יאָר ווי כ׳האָב פאַרלאָזט גאַרוואָלין און ווי דאָס אַלץ איז אויף אייביק אָפּגעווישט געוואָרן. אָבער אין זכרון זע איך נאָך אַלץ געגנוי און לעבעדיק.

צו אונדזער גרויס אומגליק איז גאַרוואָלין חרוב געוואָרן באַלד אין דער ערשטער תקופה פון דער מלחמה. נישטאָ דאָרט מער קיין יידן, קיין תחום. ווי אַ זכר פון דעם אַלעם זענען אין תחום פאַרבליבן בלויז די שוין דערמאָנטע שווערע גרויסע שטיינער. ווי נעמט מען די יידן וואָס זאָלן פאַר־ווירקלעכן דעם טרוים אויפצובויען פון די שטיינער אַ שול?..

קן „השומר הדתי" אין גאַרוואָלין

שלמה נחשון־שלאַנג / תל־אביב

גאַרוואָלין — אין דריי תקופות און דורות

ווי גרויזאַם ס'איז בלויז צו דענקען, אַז אַ יחיד

דאַרף שרייבן וועגן אַ ציבור, וואָס איז אומגעקומען אויף אַזאַ שוידערלעך־געשענדעטן אופן, דורך די היטלע־ריסטישע רוצחים און זייערע צוהעל־פער, ימח־שמם.

די האַנט ציטערט און דאָס האַרץ בלוטיקט פון דער דערמאָנונג.

גאַרוואָלין, אַן און פאַר זיך, איז אַ שם־דבר. וועגן גאַרוואָלין קען מען נאָר טראַכטן מיט פאַרמאַכטע אויגן, ווי אַ פרומער ייד, וואָס פאַרלייגט די רעכטע האַנט אויף זיינע אויגן, בעת ער זאָגט „שמע יש־ראל"...

ווען איך טראַכט און דערמאָן זיך אין אַלעם דעם וואָס איז געווען אין גאַרוואָלין און איז מער נישטאָ, ווערט מיין האַרץ צעשפליטערט, מיין מוח קוויטשעט זיך קאָנוולסיוו, און איך פרעג ביי זיך אַליין — איז עס מעגלעך? איז עס מעגלעך, אַז דאָס אַלץ איז פאַרשוווּנדן און אָפּגעווישט געוואָרן אָן אַ שפור? ניין, עס קאָן נישט זיין! איך קאָן נישט פאַרגעסן אין דער גאַנצקייט פונעם שטעטל... ווי אין זיין באַזונדערער שיינקייט און צדקות.

איך קען נישט פאַרגעסן די מלמדים, ביי וועלכע כ'האָב געלערנט, די תלמוד־תורה, און דאָס בית־המדרש, די פריי־לעכקייט פון די יונגע בחורים, זייער ערנסט לערנען, דעם ספעציפיש־מיסטישן ניגון פון אַביי ורבא...

איך פאַרגעדענק פיל, גאַרוואָלינער שמחות. שמחות פון פאַרשידענע מענטשן און שיכטן. אין פאַלן פון אַ חתונה, האָט דאָס גאַנצע שטעטל זיך פאַרוואַנדלט אין איין משפחה: דאָס העלפן איינער דעם אַנדערן פאַר דער חתונה און נאָך דער חתונה און בעת דער חתונה... היינט — די שמחה גופא? עס האָט אויסגעזען, ווי גאַנץ גאַרוואָלין וואָלט באַדעקט געווען מיט איין גרויסער חופה... די גאַרוואָלינער קלעזמער האָבן פריילעך געמאַכט, אַז אַלץ אָן אויסנאַם, יאַ־מחותן, נישט־מחו־תן, גאַנץ גאַרוואָלין האָט געטאַנצט... און ווען ס'איז געקומען די גליקלעכע שעה — ווען מען האָט געפירט חתן־כלה צו דער חופה, האָבן קינד און קייט — אנשים, נשים וטף — באַלאַגערט די געסלעך, דורך וועלכע ס'האָבן געדאַרפט דורכגיין חתן־כלה, ווי דאָס שטעטל אַליין וואָלט געפירט זיינע קינדער צו דער חופה... און אַזוי איז עס טאַקע געווען. ביי יעדן איינעם איז די שמחה געווען ווי זיין אייגענע שמחה... און ווייל אַזעלכע שמחות אין גאַרוואָלין זענען נישט געווען קיין זעלטענע „געסט", איז דערפאַר די פריילעכקייט אין שטעטל געווען אַ פערמאַנענטע — אַ שטענדיקע. און אויף די אַלע שמחות האָט דאָמינירט דער פסוק: „נעלה את ירושלים על ראש שמחתנו"...

מיט אַ יאָר שפעטער, פאַרשטייט זיך, האָט די שמחה זיך באַנייט דורך געבורט; ביי וועמען ס'איז געבוירן געוואָרן אַ זונעלע, ביי אַנדערע אַ טעכטערל — און אין גאַרוואָלין איז ווידער געוואָרן ליהודים...

און פאַרגעסן קאָן מען אויך נישט יענע אַלע וואָס האָבן צוגעגרייט און אויסגעטראָטן פאַר אונדז דעם פאַרטיקן לעבענסוועג, אונדזערע נאָענטסטע און ליבסטע: טאַטע־מאַמע, זיידע־באָבע, מומעס, פעטערס. שוואָגערס און שוועגערינס. דאָס האָבן זיי פאַר אונדז צוגעגרייט, אָנהויבנדיק פון דער שיינער שול, די חסידים־„שטיבלעך", די פאַרטייען פון פאַרשידענע ריכטונגען, וואָס האָבן אָפּגעשפיגלט דעם גראַנגל פאַרן שווערן יידישן קיום.

עס דערמאָנט זיך מיר אין די שבתים און יום־טובים. ווי שטאָלץ איז געווען דער „גאַנג" פון יידן אין שול, אין די „שטיבלעך" — און צוריק! יידן אין זיידענע קאַפּאָטעס און שטריימלעך. עפּעס אַ מאָדנע שטאָלץ געפיל איז עס געווען... און דער שמחת־תורה? — שמחת־תורה האָבן אַפילו האָבן און דער שמחת־תורה? — שמחת־תורה האָבן אַפילו די שטיינער זיך מיטגעפרייט... דער אמתער „שישו־ושמחו... גאַנץ גאַרוואָלין איז שיכור־געוואָרן פונעם ריח־התורה...

כ'געדענק אויך ווי ס'האָט אויסגעזען דער נאַציאָנאַלער טרויער־טאָג אונדזערער — תשעה־באָב. אַ געוואַלטיקער אומעט האָט זיך פלוצעם אַראָפּגעלאָזט פאַרנאַכט ערב קינות. ווי ס'וואָלט זיי ווער באַשטעלט, האָבן שוואַרצע וואָלקנס באַ־דעקט די רוימען פון גאַרוואָלין. דאָס האָבן זיי מיטגעטרויערט

מיין שוועסטער חנה'לע און איר מאַן משה לוסטיג מיט זייערע קינדער: אהרן־שלמה, שרה

מיט דער גאַנצער גאַרוואָלינער עדה אויף דעם חורבן פון בית־המקדש. עס קלינגען נאָך אין מיינע אויערן די יאָמער־דיקע קולות פון דער ווייבער־שול... דער דאָזיקער יאָמער האָט זיך גיך צעטראָגן איבער די גאַסן און געסלעך פון גאַרוואָלין און אַנגעפילט דאָס שטעטל מיט אַן אייגנאַרטיקן יידישן טרויער. אפילו גויים, האָט זיך געדאַכט, זענען דורכגענומען מיט טיפן יידישן טרויער. אויך די קינדער, אונדזערע קליינינקע, וועלכע האָבן נאָר געקענט קומען אין שול, האָבן זיך באַטייליקט אין טרויער, מיט זייער וואַרפן „שטעכלקעס", בעת יידן האָבן געזאָגט מגילת־איכה און על נהרות בבל, קלאָגנדיק אויפן חורבן.

קאָן מען אין דעם אַלעם פאַרגעסן ?

די קינדער פון שלמה־מאיר און מאַלע פּרושניאַק
פון רעכטס: אליעזר־זעליג, אברהם, רבקה־לאה

גאַרוואָלין האָט אויך געהאַט קאָמישע זייטן. אַזוי, למשל, איז שווער נישט אַ שמייכל צו טאָן, ווען מען דערמאָנט זיך די „פּייערלעשער", מיט די פעסלעך וואַסער... אין די דאָזיקע וואַסער־פעסלעך ליגט אַ שטיק געשיכטע פון יידישן לעבן אין גאַרוואָלין. די חברה־קדישא, ווידער, האָט שוין געטראָגן אַן ערנסטן כאַראַקטער, נישט בלויז פאַר די טויטע, נאָר אויך פאַר די לעבעדיקע... שיין איז געווען די סעודות־מסורה, ווען ס'האָט זיך דערנענטערט פרשת־„ויחי". די סעו־דות זענען געווען אמת'ע סעודות־מצווה... פאַר די תלמידים פון חדרים און תלמוד־תורה איז דאָס געווען אַ שטאַרקע אי־בערלעבונג. צום נאָרמאַלן הקול קול יעקב איז צוגעקומען די פרייד פון דער סעודה.

דאָס יידישע גאַרוואָלין האָט אויך געהאַט אירע פּאַרטרע־טער אין מאַגיסטראַט און אַזוי אַרום זיך אַביסל פאַרלייכטערט דעם שווערן עול־מלכות.

מיר איז שווער צו ענדיקן, אויב כ'וועל נישט דערמאָנען, באַזונדער, מיינע נאָענטע חברים, וועגן וועלכע איך טראַכט און חלום שטענדיק: ואלה הם: אליעזר מעסינג, לייב ראָזענ־בערג, שלמה וואַסערניס, שמחה סאָקאָל, מתתיהו יומטוב און ראָטבערג. מיט זיי און מיט אַנדערע האָב איך דורכגעמאַכט מיין יוגנט־וועג... בעת מיין עולה זיין אין יאָר 1926, האָב איך זיך נישט פאַרגעשטעלט, אַז איך געזעגן זיך מיט זיי צום לעצטן מאָל... אַז איך וועל זיי קיינמאָל מער נישט זען. אויך אין זיי וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

כדי נישט צו פאַרגעסן, מוזן מיר באַזונדערס געדענקען, אַז דעם פנקס טאָר מען נישט אוועקשטעלן אין ספרים־שאַנק. „ושננתם לבניך" — אונדזערע קינדער און אייניקלעך מוזן דאָס בוך לייענען און לערנען. „ודברת בם", מען דאַרף די קינדער דערציילן די פאַקטן פון קדושה און גבורה, וואָס זענען נישט פאַרשריבן אין דעם פנקס. מען דאַרף אריינדרינגען אין זייערע יונגע מוחות... „כאילו גם הם יצאו מ'גאַרוואָלין"... „בשבתך בביתך" — בעת דו זיצסט מיט דיין משפחה, „ובלכתך בדרך", ווען דו מאַכסט אַ שפּאַציר, אַ נאָענטן, צי אַ וויטן, גיב אַ טראַכט: „מה נאה אילן זה" — גאַרוואָלין...

נאָר אויף דעם אופן קאָן מען זיך מתיחד זיין מיט אונד־זערע נאָענטסטע און טייערסטע און פאַראייביקן און פאַר־הייליקן זייער קדושה און גבורה.

ת.נ.צ.ב.ה.

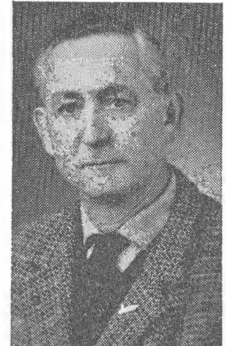

מיין שוועסטער הנהל'ע מיט איר מאַן משה לוסטיג — גלייך נאָך זייער חתונה

ישראל סאקאל / חדרה

מיין שטעטל גאַרוואָלין

שוין דריי און דרייסיק יאָר ווי כ׳האָב פאַרלאָזט

דאָס שטעטל, איבערגעלאָזט דאָרט מיינע יינגע יאָרן, מיינע טייערע און ליבע עלטערן, ברידער מיט פרויען און קינדער, חברים און חברטעס, מיט וועלכע עס האָבן מיך געבונדן, בשותּפותע איבערלעבענישן, און סתם פריינד און באַקאַנטע. אַוועק בין איך קיין ארץ־ישראל, ווו ס׳האָבן שוין דעמאָלט געלעבט מיינע צוויי שוועסטערן: שיינדל און אסתּר.

זינט דעם ערשטן מאָרד אויף דער וועלט (קין) איז די געשיכטע נישט אַזוי רייך געווען אין רציחות ווי אין די דאָזיקע דריי און דרייסיק יאָר. צווישן די אויסגעהרגעטע מיט פאַרשידענע טויטן מיליאָנען יידן געפינט זיך אויך גאַרוואָלין, מיט אַלע אונדזערע בעסטע און טייערסטע.

אין די זעלבע יאָרן האָבן יידן דעראָבערט דאָס לאַנד ישראל מיט אַן אייגענעם ים־און לופט־פלאָט, מיט אַן אייגן מיליטער, וואָס ווערט באַוווּנדערט פון דער גאַנצער וועלט. און געמאַכט האָבן דאָס די זעלבע יינגלעך און מיידלעך, וואָס זענען געפאָרן אויף הכשרה, געאַרבעט ביי די שווערסטע באַדינגונגען, גרייטנדיק זיך עולה צו זיין. — אָט די זעלבע קינדער וואָס האָבן נישט געהאַט אויף קיין פּאָסטמאַרקע, צו זייערע בריוו קיין ארץ־ישראל און אַמעריקע.

איך דערמאָן זיך אין די פּאָסטמאַרקעס, ווייל צוליב זיי האָט מיין טאַטן געדראָט צו גיין אין טורמע. דער פּאָסטנאַטשאַלניק האָט אַמאָל גערופן דעם טאַטן און אים געוויזן ווי אַזוי „חברה״ וואַשט די פּאָסטמאַרקעס. דער נאַטשאַלניק האָט געטענהט, אַז דאָס וויל מען פאַרשוואַרצן דאָס פּנים פון פּוילן אין אַמעריקע און פאַראַנטוואָרטלעך געמאַכט פאַר דעם מיין טאַטן (די גאַרוואָלינער הכשרהניקעס האָבן באַקומען זייערע בריוו אויף אונדזער אַדרעס). דער טאַטע האָט צוגעזאָגט דעם נאַטשאַלניק, אַז דאָס וועט מער נישט פּאַסירן.

אָט די יינגלעך האָבן דאָס געבויט דאָס לאַנד, פאַרטיידיקט עס — און אויך געפאַלן ביים פאַרטיידיקן. מיר, די לעבנגעבליבענע, טאָרן נישט פאַרגעסן די קינדער פון גאַרוואָלין און אַנדערע שטעט און שטעטלעך, געפאַלענע אין קאַמף פאַר אונדזער אומאָפּהענגיקייט און וווילזיין. אַ דאַנק זיי דאַרפן מיר זיך נישט שרעקן טאָג־טעגלעך, פאַר ראַדיאָ־קאַיר וואָס האָט אונדז געהאַלטן אין איין דראָען אומצוברענגען. איך מיין, אַז מען דאַרף צוגעבן צום „מה טובו אהלך יעקב״ — מה טובו בניך ישראל...

✶

די דריי און דרייסיק יאָר האָבן נאָך אַ צווייטע זייט פון דער מטבע... איך מיין דאָ די מאַטעריעלע זייט. אויב אַ משפּחה אין גאַרוואָלין האָט זיך אַרויפגעאַרבעט צו אַן אייגן געשעפט און געהאַט פּרנסה, איז עס געווען אַ דערגרייכונג. אָבער היינט, אַז מען האָט נאָך צום געשעפט אַן אייגן הויז, אַ טעלעוויזיע און אַן אויטאָ אפילו, איז מען נאָך אַלץ נישט צופרידן. עס־פעלט ביי אונדז דער „שמח בחלקו״... דאָס אַלץ — אגב אורחא; מיר קערן זיך אום צו גאַרוואָלין.

מיט איניקע חדשים צוריק האָט מיך באַזוכט מיין חבר פון גאַרוואָלין, מאיר קעזמאַן. מיר זענען אַוועק פון גאַרוואָלין אין דער זעלבער צייט. ער — קיין אַרגענטינע און איך — קיין א״י. אין דער מינוט, ווען ער האָט געעפנט די טיר, האָב איך בשום אופן נישט געקענט כאַפּן דעם געדאַנק צי בין איך אין חדרה, אָדער — אין גאַרוואָלין... נאָכן „אוסטשוכן״ זיך האָבן מיר אין דמיון זיך איבערגעטראָגן אויף אַ וואָך צייט קיין גאַרוואָלין.

געווען איז עס אין איינעם אַ שבת אין דער פרי.

מיר האָבן זיך יענעם שבת געטראָפן מיט אונדזערע חברים שלמה וואַסערניס און געצל זילבערמעל אויף אַ „מאַיוווקע״־שפּאַציר אין די דערפער זאַוועט און טשיסקיוו, ביי גאַרוואָלין. מיר זענען גלייך צוגעשטאַנען צו זיי, דורכצומאַכן דעם שפּאַציר צוזאַמען. שלמה איז פריער אַריין צו קאַלאַסקען און מאיר קעזמאַן — צו טאַדעקן זיך צו באַזאָרגן מיט „צידה־לדרך״... כ׳האָב שוין יענעם שבת דאָס טשאָלנט אין שטוב נישט געגעסן. דער טאַטע האָט מיך אַפילו געפרעגט:

— ישראל, וואָס איז געשען וואָס דו עסט נישט?...

אָבער די מאַמע האָט פאַרשטאַנען און נישט געלאָזט צופיל פרעגן, כדי נישט צו פאַרשטערן דעם שבתדיקן טיש.

— אַ מענטש איז עפּעס שטענדיק גלייך! — האָט זי אָפּגעהאַקט — מן הסתם קאָן ער נישט עסן...

נאָך מיטאָג זענען מיר אַוועק אין קינאָ — אין די מעליטערישע קאַשאַרן, מיר האָבן מיטגענומען צוויי חברטעס ראַכטשע און עטע וואַמפּאַן. מיר האָבן מורא געהאַט פאַר די זעלנער, זיי זאָלן זיך נישט טשעפּען צו אונדזערע מיידלעך; נאָר אין די קאַשאַרן האָט זיך געפונען אַ גאַרוואָלינער יינגל, שמוליק וואַדקאַ, שוין אַ קאַפּראַל, האָבן מיר זיך געפילט אַביסל פרייער. דאָס איז געווען שבת.

זונטיק איז צו מיר געקומען מאיר באַראַנאָווסקי און געזאָגט:

— ישראל, דו ווייסט אַז פרייטיק צו נאַכטס קומט פאָר אין דער „ליגע״ אַ קעסטל־אָוונט מיט חיים־דן מאַקאָטאָוו און שבת בייטאָג — אַ רעפעראַט פון הינדע בלאַס? — מדאַרף באַשטעלן און צעשיקן איינלאַדונגען. מען דאַרף שוין גיין.

אַז מאיר באַראַנאָווסקי האָט געזאָגט: „גיין!״ איז נישט געווען קיינער וואָס זאָל זאָגן: ניין...

מאָנטיק זאָגט צו מיר דער פעטער נח:

— ישראלקע, מ׳דאַרף גיין אין דער „ליגע״ מאַכן די

רעפּעטיציע פון די „צוויי קוני-לעמלס" און מען מוז פאַרשליסן דאָס צימער פאַר זייטיקע מענטשן; מען קען נישט רעפּעטירן אין די אויגן פון אַזוי פיל חברים.

דינסטיק, ווידער, האָב איך געמוזט גיין אָפּגעבן אַ באַריכט פון די געלטער פון קרן-קימת און קרן-היסוד, כ'בין דאָך געווען דער קאַסירער.

מיטוואָך זענען מיר געגאַנגען צו חיים קלעזמערס זון לערנען זיך טאַנצן. אין טאַנץ-זאַל האָבן מיר געמוזט זיך אַ אַריינגנבענען, ווייל אונדזערע עלטערן האָבן נישט מסכים געווען, אַז מיר זאָלן טאַנצן מיט מיידן. געגאַנגען זענען מיר מיט פּייטשע קירשנבוים און מרים שלאַנג — צוויי שיינע מיידלעך. איך האָב נישט מורא געהאַט פאַר מיינע עלטערן, נישט דערפאַר וואָס כ'האָב נישט געפאָלגט טאַטע-מאַמע. מיין מוטער איז געווען זייער אַ קלוגע (דער טאַטע האָט זיך נישט געמישט), זי האָט מיר געזאָגט:

כוויס, מיין קינד, די יוגנט דאַרף קענען טאַנצן, זינגען, שפּרינגען, גליטשן-זיך, רייטן אויף פערד — און אויך גיין מיט מיידלעך. אָבער איין זאַך בעט איך דיך מאַך עס, אַז אַט די לשון-הרעניצע (זי האָט מיר דורכן פענצטער אָנגעוויזן אויף אַ שכנה, וואָס איז גראָד פאַרבייגעגאַנגען) זאָל זיך נישט דערוויסן. פאַר איר האָב איך מורא מער ווי פאַר גאָט. מיט אים קאָן איך זיך דורכשמועסן, ער וועט מיך פאַרשטיין און זי — נישט.

אַ חוץ די פליכטן אירע פאַר די קינדער, פאַר דערווירט-שאַפט און קיך, האָט מיין מוטער אויך געלעכצט נאָך וויסן, נאָך קולטור. ליידער איז גאַרוואָלין נישט געווען דאָס אָרט, און ס'זענען אויך נישט געווען די מעגלעכקייטן פאַר דעם, ווי היינט דאָ אין לאַנד — אַ שאָד...

ברוך האָכבערג פלעגט אַריינקומען צו אונדז איבערחזרן זיך טעאַטער-מאָנאָלאָגן, וועלכע ער האָט באַדאַרפט שפּילן, מיין מוטער האָט ליב געהאַט זיך צוצוהערן. זי האָט אויך געהאַט גרויס פאַרגעניגן פונעם רבס שבת-תשובה דרשות, וואָס האָכבערג פלעגט נאָכזאָגן מיט גרויס טאַלאַנט.

דאָנערשטיק זענען מיר געווען צוגעסט ביי שלמה וואַסער-ניס. ער האָט געהאַט אַ ספּעציעלן צימער מיט פאַרשידענע ווורשטן און פליישן און געווען אַ מומחה אין הלכות פּרעס. ביי אים האָט „חברה" יינגלעך און מיידלעך מיט מאַנדאָלינעס פאַרברענגט ביז שפּעט אָוונט מיט געזאַנג, שפּיל און, פאַר-שטייט זיך, אויך מיט אַ גוטן קיי...

פרייטיק ווידער, ווי שוין געזאָגט, איז דאָך געווען דער פּלאַנירטער קעסטל-אָוונט. נו, האָבן מיר שוין געהאַט אַ גאַנצן אָוונט פון וואָס צו רעדן און דיסקוטירן. און יענעם שבת, ווי דערמאָנט, האָבן מיר פאַרענדיקט מיטן רעפעראַט פון הינדע בלאָס. אַ צווייט מאָל — פון זישע נאָכגעלט.

גאַרוואָלין האָט זיך געטיילט אויף דריי שטאַנדן (קלאַסן): אויף רייכע, מיטלשטאַנד און אָרעמע. אויף פּאָליטיש האָט די יוגנט זיך געטיילט אויף דריי טיילן: „אגודת-ישראל", „הפועל-המזרחי" און די „ליגע פאַר אַרבעטנדיקן א"י". געווען אויך אַ בונדישע אָרגאַניזאַציע און קאָמוניסטישע פּאַרטיי. אָבער דאָ גייט די רייד וועגן דער נאַציאָנאַל-געשטימטער יוגנט, וועלכע האָט זיך גרופּירט בעיקר אין די דערמאָנטע דריי פּאַרטייען. יעדע פּאַרטיי האָט געהאַט איר סיסמה (לאָזונג).

אגודת-ישראל: „והגית בו יומם ולילה".

הפועל-המזרחי: „תורה ועבודה".

און מיר, די „ליגע": עבודה און אויך תורה. אָבער דאָס איז שוין געווען אַ תורה פון ברייטערן פאַרנעם. אַזוי האָבן מיר געלייענט: דעם „תהילים-ייד" פון שלום אַש. דעם „מילעך-ייד" פון שלום עליכם (טביה); די „דריי מתנות" פון י. ל. פּרץ; „אהבת ציון" פון א. מפּו א"א. מיר האָבן אויך געכאַפּט אַ בליק אין „פּיטיגרילי"... געלערנט זיך אויך שפּילן — ווער פידל, ווער, מאַנדאָלין. מיר האָבן זיך אויך געלערנט טאַנצן. אָבער דאָס איז שוין געווען אַן עבירה און מיר האָבן עס געטאָן אין געהיים — אונדזערע עלטערן זאָלן זיך נישט דערוויסן.

איך דערמאָן זיך, איך האָב צוגערעדט מיין קוזין יהושע וואַמפּאַן, ער האָט געהערט צום „הפועל-המזרחי", אַז אויך ער זאָל זיך לערנען טאַנצן. ער האָט מסכים געווען, צו ליב די שוין דערמאָנטע צוויי שיינע מיידלעך, צו וועלכע ס'האָט אונדז געצויגן און וועלכע האָבן אויך דאָרט געטאַנצט.

מיין ברודער — עזור

אַז דער פאָטער זיינער, מענדל זאַמאָיסקע, האָט זיך דערוווסט פון דעם, האָט ער אים געזאָגט:

— הער זיך איין, מיין זון, כהאָב, געהערט זאָגן, אַז די לערנסט זיך טאַנצן, זאָלסטו וויסן זיין: אָדער דו גייסט מיט מיר, אָדער — מיט ישראלקען און מיט די מיידן, און דיין פוס זאָל מער מיין שוועל נישט באַטרעטן — אויב דו וועסט ווייטער גיין טאַנצן.

אָבער אַ מוטער האָט ער געהאַט, יהושע, מוז איך וועגן איר שרייבן אַ פאַר-ווערטער.

מען זאָגט, אַז אויף דער וועלט זענען פאַראַן למד-וואָוו-ניקעס, שטעל איך זיך נישט פאַר אַז, אַזאַ „געשעפּט" זאָל זיך באַגיין אָן אַ פרוי... און אויב שוין יאָ אַ פרוי — איז עס געווען, לויט מיין מיינונג, מיין מומע רבקה — יהושעס מאַמע, זי איז געווען אַן אמתע למד-וואָווניצע — אַ צדיקת.

די מומע רבקה איז געווען אַ שיינע פרוי און אַ שטאַרק-רייכע: זי האָט אַליין נישט געוווסט וויפל זי פאַרמאָגט. נישט נאָר זי האָט עס נישט געוווסט. אַ סברא אַז אויך דער פעטער מענדל האָט נישט געוווסט וויפל ער פאַרמאָגט. פונדעסטוועגן האָט זי נישט געהאַט אין זיך קיין שמץ פון גאווה. געווען אין גאַרוואָלין נאָך רייכע פרויען, אָבער אויף זיי האָסטו עס דערקאָנט — און זיי האָבן אויך געוואָלט זאָלסט עס וויסן, אַז זיי זענען רייך. אָבער קיינמאָל נישט די מומע רבקה. ביי איר אין שטוב איז געווען אַ אַלטער טאַטע, משה'לע; פינף טעכטער: מרים-פּערל, אסתר-מלכה, ראַכטשע, שיינדל און צפורה'לע און איין זון — יהושע. אַלע קינדער פלעגן ברענגען חברים און חברטעס. די שטוב איז שטענדיק געווען

אַ שיף אָן אַ רודער. דער פעטער מענדל פלעגט שטענדיק דאַרפן בעטן אָן אָרט, ווו זיך צוצוזעצן — שטענדיק איז די שטוב געווען איבערפולט פון מענטשן און דער מומען האָט עס קיינמאָל נישט אויפגערעגט.

כ׳געדענק אַזאַ פאַל. די מומע האָט מיר געגעבן אַ שטיקל קיכן אויף אַ טעלערל. כ׳ווייס נישט ווי אַזוי ס׳איז געשען — דאָס טעלערל איז מיר אַרויסגעפאַלן פון האַנט און צעשיט

מיין קוזין יוסף גורפינקל, זיין פרוי מרים מיט איר שוועסטער און אַ באַקאַנטער פון קיבוץ „החלוץ המזרחי״

זיך אויף טויזנט שטיקלעך. איך האָב געמיינט, אַז זי וועט זיכער זיך צעבייזערן — אויב שוין נישט שרייען אויף מיר, ווייל דאָס, דאַכט זיך מיר, האָט זי נישט געקאָנט. אָבער זי האָט זיך גאָר אַראָפּגעבויגן און געהאָלפן צונויפקלייבן די שפּליטערס און שערבלעך פונעם צעבראָכענעם טעלערל:

— נו שוין, שוין! — ס׳איז גאָרנישט נישט געשען...

דער פעטער מענדל האָט געהאַט פינף ברידער און דריי שוועסטער: ישראל-יהושע, אברהם, משה, יחיאל און יאָסל. די שוועסטער: מיין מאַמע, פערל-חינקע, חנה און עטל. אַלע ברידער און שוועסטער האָבן זיך ווי ס׳איז געדרייט מיט פרנסה, נאָר דער פעטער יאָסל האָט שטענדיק געאַרבעט און קיינמאָל נישט געהאַט אויף שבת.

די מומע רבקה פלעגט יעדן דאָנערשטיק נאָך מיטאָג אַרויפטראָגן אין געהיים, ס׳זאָל חלילה קיינער נישט וויסן, צו יאָסלען אין שטוב אַריין (צו איר מאַנס ברודער) פיש און פלייש און אַ פּאָר זלאָטעס — פאַרפּאַקט אַלץ אין אַ קיישל, אָוועקגעשטעלט עס אין אַ זייט, קיינער זאָל דאָס נישט באַ־מערקן. איך האָב עס אַ מאָל באַמערקט, האָב איך געזען, אַז ס׳קאָסט זי ס׳געזונט... שוין אָפּגערעדט פון דעם וואָס זי האָט געהאַלטן איר אַלטן טאַטן ווי אַ קעניג, פלעגט דאָס קלענסטע טעכטערל אין שטוב — צפורה׳לע — יעדן אָוונט אויסטאָן דעם זיידן די ווויליקעס און וואַשן אים די פיס פאַרן שלאָפן גיין. ס׳האָבן געמעגט וואַרטן אויף איר די בעסטע חברים און חברטעס — ביז זי האָט נישט דערפילט איר פליכט לגבי דעם זיידן, איז זי נישט אַרויס שפּאַצירן מיט דער „חברה״...

ווו נעמט מען היינט אַזעלכע אייניקלעך!

מיט אייביקן ווייטיק אין האַרצן פאַר די אומגעקומענע דאָרטן, אין גיהנום — און פאַר די געפאַלענע דאָ אין לאַנד, פאַרענדיק איך מיינע זכרונות וועגן גאַרוואָלין, וואָס איז מער נישטאָ.

איך וויל נאָך מזכיר זיין מיין משפחה ביי זייערע נעמען: דעם טאַטן יעקב-מנחם סוקול, די מאַמע פערל-חינקע, מיינע ברידער יוסף און שמחה מיט זייערע פרויען און קינדער — אַלע אומגעקומען ביי היטלערן הי״ד.

מרדכי גובער און זיין משפחה

מאיר בורובסקי / רמת־גן

זכרונות

העיירה היהודית שלי היא כיסופים לעולם שנגוז

כחלום. הקסם המיוחד של חייה, הר־חוב היהודי, בית־אבי, — עולים בזכרוני טבועים בצער וכאב על חיים שנעלמו בטרגדיה בלתי משוערת.

הצטרפותי לתנועת „פועלי־ציון" פתחה לפני עולם רחב, מלא אידיאלים שתאמו לחינוך שקיבלתי בבית וכך נסחפתי בכיוון זה ונעשיתי פעיל בתנועה. עם האחים יודקה, יחיאל קאפיטע, אליהו יעדוואַב ואחרים איר־גנו את „הספורט קלוב", בשיתוף עם קבוצת חברי „הבונד" והקומוניסטים.

הוחלט שלא נקשור את ה„קלוב" לשום גוף מפלגתי, כדי לשמור על עצמאותם הפוליטית של החברים המשתתפים בו.

כדי לממן את החזקת „הקלוב" היינו משלמים „מס־חבר". נוסף לזה אורגנו הגרלות שהכניסו לא מעט לקופת ה„קלוב" ואפשרו את קיומו.

אחרי מספר שנים של פעילות ספורטיבית מוצלחת במסגרת זו, הפרו חברי „הבונד" והקומוניסטים את החלטת היסוד וניסו לקשור את הקבוצה הספורטיבית למרכז מפלגתי. כתוצאה מכך התפרקה הקבוצה.

אולם אנחנו שלא יכולנו לוותר על פעילות ספורטיבית, רצינו להקים קבוצת „הפועל", אך המרכז בוורשה לא יכול היה לתת רשיונות לפתיחת סניפים בעיירות ולכן ייסדנו קבוצה תחת השם „מכבי". הקבוצה הזו ריכזה סביבה את רוב הנוער הציוני הסוציאליסטי שבעיירה. רצוי להזכיר את פעילותו הרבה של ליזר (לוטק) מיקובסקי שאם כי לא היה סוציאליסט תרם רבות לפיתוחה של הקבוצה והיה שותף נכבד להישגיה. ענפי הספורט בהם עסקנו היו שניים: כדורגל ופינג־פונג. ענפים אלה היו אהובים על כולם וזכו להשתתפות רבה.

בתקופה זו ניתנה למרכז „הפועל" בוורשה הרשות לפתוח סניפים נוספים וכך יכולנו להחליף את שמנו מ„מכבי" ל„ה־פועל" — שהיתה קבוצה מוכרת יותר.

בניגוד לשיאים הספורטיביים אליהם הגענו — היתה התודעה הציונית בשפל, ורק מאורעות 1929 עוררו בנו את הזיקה המחודשת לארץ ישראל שבעקבותיה ארגנו את „הליגה למען ארץ־ישראל העובדת".

הליגה אורגנה תוך קשיי מימון רבים ולכן רשמנו חברים עוד בטרם היתה קיימת, והם שלמו דמי חבר ברצון מבלי ליהנות מפעולותיה. אך הפיצוי לכך ניתן כשנאסף סכום כסף נכבד ושכרנו אולמות מפוארים בהם פתחנו רשמית את פעי־לות „הליגה למען א"י".

פעולותינו התרבותיות היו מרובות. הצטרפו אלינו חברים רבים נוספים; חידשנו את הספריה — שהיתה מהגדולות בעיירה; ערכנו הרצאות וקיימנו חוג־דרמטי בבימויו של נח מילגרום ובהדרכתו המוסיקלית של ישראל סוקול. בין השחק־נים היו גציל זילברמייל, אליהו יידוב, יהודה והירש וודקה ז"ל, וייבדלו לחיים — סרולקה הרץ, רבקה וסרניס ואלטה קליימן.

ההצגות עלו יפה והכנסותיהן איפשרו את קיום הספריה.

בין היתר היתה פעילות למען הקרן־הקיימת, קרן פא"פ וכדומה. הפעולות היו רבות אולם לא הביאונו לידי הגשמה שהיתה צריכה להיות גולת הכותרת. וכך ייסדנו עם קבוצה קטנה של חברים את „החלוץ". כדי לקבל רשיונות ליציאה להכשרה היה עלינו לשלם דמי חברות פיקטיבית, ולעורר את הרושם שאנו מונים מספר גדול של חברים, מתוך תקווה שאמנם נזכה ונצא להכשרה.

בין ראשוני חברי „החלוץ" היו: שמחה קרפמן, חווה אנגליסטר, יהודה וודקה, יחיאל קופיטה, לובסקה ואשתו (קיילה שיין) אני ואחרים. באותם ימים חיפשנו דרכים רבות ושונות כדי להגיע לארץ־ישראל. בין היתר התקשרנו עם מרכז „הפועל" בוורשה כדי שיאשרו לנו יציאה לא"י ברגל. התקשרנו גם עם הארגון קריוזפצ'ה תוך ניסיון לארגן יציאה לא"י ברגל. לתוכנית זאת הצטרפו אלינו נוסף לחברי „החלוץ", — גם מאיר קייזמן ושמואל אדרגולד.

למזלנו הגיעו רשיונות יציאה להכשרה, ממש באותם ימים, וביטלו את תכניותינו האחרות. וכך זכינו לעלות לארץ־ישראל מספר צעירים מתוך רבים ששאפו לעלות לארץ.

אבי ואמי אברהם וראזע בוראוופסקי הי"ד (את התמונה גילה אחי חיים לאחר השיחרור בעיירית אטוואצק).

איינער פון אַ משפחה

ס׳איז דורך קוים 31 יאָר זינט עס האָט עקזיסטירט

און געלעבט דאָס שטעטל גאַרוואָלין און לצערינו הרב איז פון דעם קיין זכר נישט געבליבן.

„אל תסתכל בקנקן" — האָבן די חז״ל געזאָגט — געווען אַ קליין שטעטל, גאַרוואָלין, בס״ה פינף הונ־דערט משפחות בערך, אָבער דאָס זענען געווען טייערע, האַרציקע און אמתדיקע יידן, וואָס האָבן מקיים געווען די תרי״ג מצוות בשלימות — באהבה וברצון.

דאָס זענען געווען יידן על־פי־רוב חסידים, תלמידי־חכמים ויראי־שמים און אַלע אַנדערע גוטע מידות. זיי האָבן געהאַט אין זיך די מידות פון די אבות — אברהם, יצחק ויעקב — און געלעבט מיגיע־כפּיהם, געאַרבעט שווער אויף צו מאַכן פּרנסה און נישט געטראַכט פון קיין לוקסוסן; מען איז געווען אַ שמח־בחלקו.

פון מיין גאַנצער משפחה בין איך איינער נאָר געבליבן. אַזוי אויך מיין פרוי, פנינה פישמאַן. אויך זי איז פאַרבליבן נאָר איינע פון איר משפחה. מיר האָבן מער נישט אונדזערע טייערע האַרציקע עלטערן. מיין פאָטער בצלאל פישמאַן, מיין מוטער, שיינדל, מיינע ברידער: אברהם־שמואל און משה־אליהו. זיי האָבן נישט זוכה געווען צו זעען בנים ובני־בנים עוסקים בתורה ובמצוות. זיי אַלע האָבן אָפּגע־געבן זייערע יינגע לעבנס אויפן מזבח פון קידוש־השם.

מיין פאָטער ע״ה איז געווען אַ מענטש פון יושר, חכמה און יראת־שמים, ער איז געווען פון די ראַדזינער חסידים, וואָס האָבן מקיים געווען דעם דין פון פתיל־תכלת.

מיין פאָטער פלעגט פאָרן צום רבין אַ מאָל אויף שבת־נחמו און אַ מאָל צו די ערשטע סליחות. כ׳געדענק, קרוב צו מיין בר־מצווה־ווערן, האָט דער טאַטע מיך מיטגענומען צום רבין. דאָס איז געווען מיין שטאַרקסטע איבערלעבונג און דאָס גרעסטע פאַרגעניגן וואָס אַ מענטש קען האָבן אין זיין לעבן. איך געדענק אויך דעם טאַטנס תשובה אויף דער פראַגע, פאַרוואָס ער פאָרט נישט צום רבין אויך אויף אַ יום־טוב? — שבת — האָט דער טאַטע געזאָגט — איז יעדע וואָך, און יום־טוב איז נאָך איין מאָל אין יאָר... ער האָט נישט געוואָלט פאַרשטערן דעם יו״ט פאַר די בני־בית...

די מאַמע איז געווען אַ טייערע נשמה מיט פיל מידות־טובות. מיין ברודער, אברהם־שמואל, איז געווען, ווי מען זאָגט עס, צו גאָט־און צו־לייט. ער האָט עוסק בתורה געווען יום ולילה. פון אַ דעם דור האָט דער עמלק פון 20־סטן י״ה געמאַכט אַ תל. ער האָט פאַרניכטעט 6 מיליאָן יידן קדושים וטהורים. חבל על דאבדין...

מלמעלה: פייגה אנגליסטר, ח. טרוסטרמן, ראזנברג, קמינר, פלהנדלר, טרומר, רוזנברג, נחמה טננבוים, שרה בלאס, פ. גורפונקל, מיינסטר, ב. קאָס, ר. וויינבלוט, מ. פדרמן, לאה אהרונסון, זינגר, חוה פייגנבאום, רבקה יום־טוב, פ. רוזנברג, קראמאזש, חיה פייגנבאום, אסתר וויינבלום, הנדל קאָס.

בית ר׳ אריה־לייב אהרנסון, ז״ל

ר׳ לייבל (אשערס) אהרנסון ז״ל, כאחד מאותם היהודים החסידים, תלמידי חכמים שהיינו רגילים להם בגאַרוואָלין — שימש לנו למופת בחייו כבמותו.

עוד בהיותו בעיירתו, בעת שעסק במסחר הקמח, מצא זמן ללמוד תורה — לא רק לעצמו אלא גם לאחרים. בייחוד היו משומעי לקחו מבני נוער שבמקום. רבים מאתנו החיים בארץ זכו ללמוד תורה מפיו, בזמן שהיה נותן שעורים לחובשי בית המדרש בבוקר ובערב.

היה אחד מיחידי סגולה שזכה לעלות ארצה עם רוב בני משפחתו, ולראות בתקומת מדינת ישראל. עלייתו נתאפשרה הודות לדרישה שנשלחה על־ידי בנו ר׳ יצחק, שעלה כשלוש שנים לפני־כן. הוא הגיע לארץ בתקופת חג־הפסח, תרצ״ה. בעלותו היה כבר בגיל ששים. עם זאת לא רצה להיות למעמסה לילדיו. הוא בחר להתפרנס מכל עבודה שנזדמנה לו. בתחילה השכיר עצמו כשומר בבניינים ההולכים ומוקמים בעיר, ובלבד לא להצטרך לבריות.

מאוחר יותר נתקבל כגובה בבית־הכנסת „ישורון" (זמנ־הוף) בתל־אביב והיה צריך לכתת רגליו ברחובות העיר וגם לעלות בקומות גבוהות (מעליות לא היו נפוצות אז). הוא קיבל הכל באהבה, ומתוך סיפוק, שהנה הוא מרוויח את פרנסת ביתו בכוחות עצמו. בבית־הכנסת הזה המשיך את דרך־חייו, לה היה רגיל בגאַרוואָלין. קבע עתים לתורה בבוקר ובערב — לעצמו ולרבים שנמשכו אחרי לימודו, הוא נתחבב על כולם ואף קראו לו בשם החיבה: ר׳ לייבלה.

חלק גדול מבני עירנו בארץ ראו זכות לעצמם שר׳ לייבל ישתתף בשמחות משפחתיות שלהם. היו מזמינים אותו לכיבודים שונים בתחום זה. פעם שישמש סנדק בברית־מילה, פעם אחרת כיבדוהו ב„סידור קידושין" ועוד. ואכן זו היתה התקופה המאושרת ביותר לו ולנו, בזמן שחי עמנו.

בחגים ובמועדים וכן בשבתות היינו רגילים לבוא לביקור בביתו, ונהנינו מן הנעימות וההרגשה הטובה שהיתה שרויה בבית זה ובחברתו של ר׳ לייבל. הוא היה יושב בראש השולחן ומשמיע דברי תורה וחידוד, כדרכו, או היה עובר כלאחר יד לשיחת חולין נעימה של תלמיד חכם על הוויות העולם. היה נדמה לנו שהנה אנחנו נמצאים בבית הורינו בעיירה, בתוך בני משפחתנו ורואים את אבא, אמא. כי בית ר׳ לייבל

ר׳ לייבל אהרנסון ז״ל, לעת זקנתו

אהרנסון היה בשבילנו סמל ליהדות שרשית של תורה וחסי־דות שהנחנו בעיירה מתוכה עלינו ארצה.

עם פטירתו בל׳ תשרי, תשי״ח נתייתמה לא רק משפחתו אלא נתייתמנו כולנו, בני יוצאי גאַרוואָלין. נלקח מאתנו שריד אחרון מיהדות התפארת שהיתה ואיננה עוד.

לפי צוואתו שהשאיר ביקש להביאו לקבורה בירושלים. אף כי הביע חרדה, שמא מחמת המצב, שהיה אז — לא תהיה אפשרות למלא את רצונו. אבל צוואתו נתמלאה והוא הובא לקבורה בהר־המנוחות בירושלים, בחלקת הרבנים, גם אשת־נעוריו פעריל בת ר׳ אשר פעדערמאַן שהלכה לעולמה בט״ז בכסלו תשי״ח הובאה לקבורה בסמוך לקברו. נתקיים בהם: „הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו"...

לפחות פעם אחת בשנה כשאני מזדמן לירושלים אני עולה לקברם ומתייחד עם זכרם. בשעה זו עולים בזכרוני, אותם אנשי תורה וחסידות בעירנו שלא זכו לעלות והושמדו בגיא ההריגה באירופה עד שאנחנו לא יודעים אפילו את מקום קבורתם.

כמו בחייהם, שהיו לנו סמל ומופת בהליכותיהם עם אלהים ואנשים, כך גם במותם משמש מקום קבורתם גל־עד ומצבה ליהדות שרשית שהם היו נציגיה הנאמנים ביותר.

יחיאל רובין

אַלטע קליינמאַן־באָראָווסקי / רמת־גן

נישט פאַרגעסן דאָס שטעטל

כ׳בין אין רמת־גן שוין לענגער ווי כ׳בין געווען

אין גאַרוואָלין, דאָך קען איך נישט פאַרגעסן דאָס שטעטל, ווו כ׳האָב איבערגעלאָזט מיינע טייערסטע. נישט איין מאָל זע איך זיי, ווי אויך די שכנים, ווי זיי זיצן אויף די שטיינערנע טרעפּלעך אין די הייסע זומער־שבתים און הערן זיך איין אין די זמירות, פון שעיה דעם שוחט (שאַרפּץ) און זיינע דריי זין. נישט נאָר מיר, די יידישע שכנים, נאָר אויך קריסטן האָבן נישט געקאָנט גלייכגילטיק דורכגיין די גאַס, נישט איינצוהערן זיך אין דעם שיינעם געזאַנג פון שעיה שוחט מיט זיינע זין.

כ׳דערמאָן זיך אויך אברהם יעקל מלאָטעק און זיין ווייב, חווה — צוויי אַלטע לייט, וואָס פלעגן יעדן באַגינען גיין קיין טשיסקיוו מיט פיר קאַנען, יאָ, מיט פיר קאַנען, ווייל מער ווי פיר הענט האָבן זיי נישט געהאַט, ברענגען מילך, אַז די שטאָט זאָל האָבן פרישע פּוטער, סמעטענע און די אָרעמע־לייט — „מאַשלינקע״. נאָך איידער זיי האָבן באַוויזן צוריקצוקומען פון טשיסקיוו, זענען אויפן שטיין פאַר זייער הויז שוין געזעסן מענטשן פון פאַרשידענע שיכטן, אָפּהיטנדיק זייער ריי. די אַלטיטשקע האָבן נישט באַוויזן זיך אָפּצורוען און גלייך זיך גענומען דרייען די מאַשין אינעם קליינעם קעמערל.

ווער פון אונדזערע גאַרוואָלינער געדענקט נישט שלמה טאָראָנגל, ביי וועלכן די יחוסדיקע פרויען פונעם שטעטל פלעגן יעדן דאָנערשטיק ביי נאַכט זיצן שלעפּעריקע, אָפּוואַרטנדיק אים מיט זיינע פּעקלעך פון וואַרשע, כדי אויסצוקלייבן די בעסטע און שענסטע זאַכן. און דערצו האָט מען נאָך באַדאַרפט האָבן פּראָטעקציע. נישט יעדן האָט ער גע־וואָלט פאַרקויפן.

נישט איינמאָל האָבן מיר מקנא געווען יענע, וואָס האָבן געוווינט אין דער יידישער געגנט. זיי האָבן געהאַט אַ סך וואַסערטרעגערס און וועשינס. די קריסטן פון אונדזער קוואַרטאַל האָבן אַלץ געמאַכט אַליין, און צוליב עטלעכע יידישע שכנים, צווישן זיי אַ סך אָרעמע, האָט די וואַסער־טרעגערס נישט געלוינט צו קומען אין אונדזער געגנט. יעדן דאָנערשטיק פלעגט מיין מוטער מיט שרה אברהם־יעקלס, צי מיט ראַפּלאַנסקין, קוסן, אָדער מיט רייזע־לאהן, וואָס פלעגט פאַרשאַרצן די קופּקע, צו קענען הערן וואָס מען רעדט צו איר — גיין צונופנעמען אַ פּאָר זלאָטעס, אַז די אָרעמע מיט זייערע קינדער זאָלן שבת נישט בלייבן קיין הונגעריקע. דאָס אָרעמקייט איז געווען אַזוי גרויס, אַז עס האָט מיך אַ שכנהס אַ טאָכטער אַ מאָל אַ פרעג געטאָן: — זאָג מיר, אַלטע, ביי אייך איז דאָך אַ שטוב מיט קינדער, האָט יעדעס קינד אַ פּאָר שיך אָנצוטאָן ?... דעמאָלט האָב איך עס נישט פאַרשטאַנען, אָבער ווען כ׳בין עלטער געוואָרן, האָט עס מיר פון קאָפּ נישט געקאָנט אַרויס...

יאָ, איין וואַסערטרעגער האָבן מיר אין אונדזער געגנט יאָ געהאַט. מען פלעגט אים פאַשן מיט גוטע מאָלצייטן און רופן אים ביים יום־טובדיקן נאָמען, נאָר וואַסער האָט מען געטראָגן אַליין, ווייל גלייך האָט ער אַלץ פאַרגעסן. צוליב דעם טאַקע האָבן כמעט אַלע פון אונדזער קוואַרטאַל גענוצט וואַסער פון ברונעם נאָר פאַר טיי, פאַר אַלע אַנדערע הצטר־כותן האָבן מיר אַליין געטראָגן וואַסער פון טייך.

פאַראַן אַ סך וואָס צו שרייבן פונעם שטעטל. ווען מיין ברודער, משה גרשון, וואָלט געבליבן לעבן, וואָלט ער זיכער געשריבן מער. ער איז געווען ווייסנבערגס אַ שילער.

אַ פּאָר ווערטער וועגן מיינע עלטערן:

מיין פאָטער שטאַמט פון די וויאַטראַטשניקס. גערופן האָט מען די משפּחה וויאַטראַטשניק, ווייל די זיידעס אירע האָבן זיך באַשעפטיקט מיט „וויאַטראַקעס״ (ווינטמילן) אויף צו מאָלן מעל. מיין פאָטער איז שוין געווען אַן אַרבעטער, און זייער אַ גוטער און ערלעכער מענטש. די מאַמע איז פון די טיקאָטשינסקיס. מיין זיידע איז נישט געווען רייך, ער האָט אָבער אַ סך געהאָלפן אָרעמע — און נישט שטענדיק הייסט העלפן דווקא מיט געלט...

איך וויל נאָך דערמאָנען, אַז איך טראָג אַ גרויסן ווייטיק אין האַרצן צוליבן איבערבלייבן פון מיין אומגליקלעכער שוועסטערן טאָכטער מיט די גויים אין פּוילן. פאַרשטייט זיך, וואָלט מיין שווער, אברהם באָראָווסקי, לעבנגעבליבן, וואָלט ער זיכער געראַטעוועט זי — און פיל אַנדערע אַזעלכע אומ־גליקלעכע קינדער.

יואל גאָטפריד (קראָזע) און זיין פרוי

חיים רובק / תל־אביב

עיר מולדתי

עיר מולדתי גארוואלין, שכנה על הנהר „וילגה". על העבר ההיסטורי של העיר, שמעתי אגדות עם מפי מורי לייביש משה בעהמן ז"ל. ר' לייביש־משה סיפר שבשנת 1963 הת־חוללו קרבות עזים בין מתקוממים פולניים, בתוכם גם יהודים, לבין הצבא הרוסי הכובש אשר שכן באלכסנדרו־בקה. הקרבות ניטשו מהעיר גארוואלין, עד הכפר סולבין שלידו קיים היה בית־העלמין של יהודי גארוואלין והסביבה.

ודאי מוזר הדבר שאני מתחיל מבית־העלמין דווקא. אולם עובדה היא שמיד בכניסה לכל עיר ועיירה בפולין, הזדקר לנגד עיניך בית־העלמין, שכאילו נתכוון להזכירך את דברי עקביא בן מהללאל: „דע לאן אתה הולך"...

כידוע היתה גארוואלין עיר מחוז (פוביאט) ושיפוטה היה פרוש על כפרים ועיירות רבים. בהעדר כל תעשיה בעיר, התעסקו יהודי גארוואלין במסחר וחלק לא מבוטל מהם התפר־נסו מה„ירידים". כל יום ד' היה השוק בעיר ובשאר ימות השבוע היו נודדים לעיירות אחרות, בהן התקיימו שווקים בכדי להרוויח את פרנסתם. היו גם בעלי מלאכה לא מעטים, כמו סנדלרים, חייטים, כובענים, נפחים, עגלונים וסבלים. עבודתם לא היתה קלה ביותר ומיציאת החמה ועד שעות הערב המאוחרות היו מזיעים כדי להרוויח את לחמם בכבוד.

אשר למשמשים בקודש זוכר אני את שכננו הטוב השו"ב ר' לאזר גולדברג ז"ל, איש תמים וישר, תלמיד־חכם ובעל קול ערב שהיה עובר לפני התיבה. אחריו היה חזן, גם שמו לאזר שוחט, יהודי טוב וחייכני בעל קול בריטון חזק. אבל מכולם היה אהוב עלי קולו של הרב ר' משה רומר זצ"ל בעל צורה והדרת פנים. כשהיה ניגש בראש־השנה אל העמוד ומכסה את ראשו בטלית עם עטרת הכסף ומתחיל לזמר: „הנני העני ממעש" היה מביא את כל הקהל להתרגשות. אבי ז"ל היה אומר לי שבכוחו של הרב להפוך את ציבור המתפללים לבעלי תשובה.

בין פרנסי העיר היה גם דודי היקר ר' הירש־יוסף פרוזשניאק ז"ל. הייתי אז ילד קטן אבל קלסתר פניו נחרת במוחי, עיניו השחורות והיוקדות, קולו הרך והענוג. גדול היה בתורה ובמעשים טובים. איש תם, חסיד וירא שמים, וידו פתוחה לכל נצרך. העסקנות הציבורית גזלה הרבה מזמנו, אבל קבע גם עתים לתורה והאריך בתפילה.

הורי היקרים, אבי מרדכי־ברוך ז"ל נפטר עוד לפני המלחמה. אמי היקרה חיה רובק הי"ד, אחותי חוה עם בעלה יחיאל טייטלבום והילדים, אחותי שרה ובעלה יעקב קאוור עם ילדיהם, אחותי חנה ובעלה שמואל יקובובסקי עם ילדיהם, אחי מאיר־שלום רובק וגיסתי היקרה רבקה וילדיהם, אשתי היקרה חיה־רחל מבית אהרונסון, בתי שרהלה, בני אשר, קרובי משפחתי וקרובי משפחת אשתי — כולם הושמדו ע"י הנאצים ימ"ש. בכבשני טרבלינקה ומאידנק.

הנוער בעירנו היה תוסס וער לכל דבר, נוער תרבותי בכל המובנים, פעלו בעיר כמה מפלגות ואני השתייכתי למפלגת צ"צ־פ"צ־ימין. כשהשתחררתי מהצבא הפולני עליתי ארצה. היה גם ארגון צעירי מזרחי, נוער טוב, משכיל וחברתי והרבה מחבריו נמצאים בארץ.

כשנתקבלו בארץ הידיעות הראשונות על חורבנה של יהדות פולין נתכווץ הלב ורעד עבר בעצמותי. כשנגמרה המלחמה וכמה מניצולי העיר באו ארצה, היה ביניהם חברי הטוב יהושע קרפמן ז"ל. שאלתיו: איך התייחסו אליכם ה־פולנים? הוא סיפר לי, שבימים הראשונים לכניסתם של הנאצים עוד התחזו הפולנים כאנשים ישרים הרוצים לעזור ליהודים הנרדפים. אבל ברגע, שראו גרמני מתקרב, היו אומרים לו הנה יהודי הרוצה להתחמק מהעבודה, וזה היה מספיק. הגרמני התחיל להרביץ ליהודי מכות רצח. הנאצים ימ"ש, ידעו שהפולנים יהיו להם שותפים טובים. לא לחינם נתקבלו הנאצים בזרועות פתוחות ע"י הפולנים החצופים. אחי ואחיותי היקרים, זכור נזכור את אשר עשה לנו עמלק הנאצי ושותפו הפולני ימ"ש.

לא נשכח!

בית המדרש בגאַרוואָלין

בית המדרש שהיה היחידי בעיירה, עמד במורד הסמטא בשם — נדבודנה, שפירושו בפולנית ע"י המים, בתוך חצר מאורכת שנתמשכה על החוף, של נהר וילגה. בחצר היו מונחות אבנים גדולות, שהיו מיועדות לשמש יסוד לבית כנסת הבנוי לבנים ושקיוו שייבנה בעתיד. בחצר הזו וסביבה, שבמר־כזה עמד בית־המדרש, התרכזו רוב המוסדות הציבוריים הי־הודיים, שבעיירה — הקהילה היהודית, בנק להלוואות של החנוונים היהודיים, השטיבעל של חסידי גור, ולהבדיל בית המרחץ, ובקצהו סמוך לנהר הנ"ל, בתי הכבוד הציבוריים.

וכשנוסד התלמוד־תורה בעיירה, שהפעילים בו שיכנו גם אותו בעזרת נשים, בצד המערבי של בית־המדרש והקולות של ילדי הת"ת ושל צבור המתפללים, יחד עם ניגון הגמרא של הצעי־רים חובשי בית המדרש, נתמזגו — ונתערבבו יחד. אנו הנוער הדתי, היינו קשורים בו באופן מיוחד, לאחר שגמרנו ללמוד ב„תלמוד־תורה" בלינו בו את רוב זמננו, בלמדנו בסוגיות שונות בש"ס, במעשים של שובבות, ובזמן היותר מאוחר, בשי־חות רעים רציניות, על רקע המצב של ההווה העגום.

יש להזכיר את הפעולה הציבורית הפילנטרופית במסגרת

של „אגודת תומכי עניים". שאנו הנערים ניהלנו אותה בתוך כתלי בית־המדרש ושמטרתה היתה לאסוף כסף ולחלקו לעניים מכובדים, אשר לא היה לפי כבודם לקבץ נדבות. הפעילות למען האגודה הנ"ל סיפקה אותנו מאד והיתה עבורנו נסיון ראשון בעבודה ארגונית וחינוכית.

בית־המדרש לא היה אף פעם ריק מאנשים. הלימוד בגמרא בליווי הניגון הידוע הרווי דביקות ועצבות, געגועים ומסתורין כמעט שנשמע בו תמיד. זכורים לי ישראלקה גוטמארק ודוד יוסף רייז, שהיו ידועים כמתמידים, שקיימו את המימרא „לעולם אל ימנע אדם את עצמו מבית המדרש". הם איחרו לשבת בבית־המדרש. יהודי העיירה ביקרו בו יום־יום, לשם תפלה בציבור. אם בבוקר השכם, בטרם הפציע השחר, קלטה אזנך קול צעדים וידעת הרי הם קוני הבקר — בכפרים שבסביבה, הממהרים למניין הראשון, בכדי שיוכלו בהקדם להתחיל בהליכתם לעבר הכפרים. אליהם הצטרפו החנוונים — שהתכוננו באותו בוקר לנסוע לורשה, לשם קניית כל מיני סחורות ומצרכים. אחריהם באו בעלי־המלאכה למי־ניהם, שפתחו בפרקי תהלים ו„מעמדות", ואחריהם הגיעו בעלי הבתים, החנוונים הגדולים שבעיירה, רובם כבר הספיקו לפתוח את חנויותיהם, והושיבו בהן את בני משפחתם. ובניגוד לקוד־מיהם בעלי המלאכה, שבגמר התפלה היו ממהרים לסדנאותיהם, ניכרת בהם הסבלנות ורחבות הדעת. היו שותים שעה אחת ואחר־כך מתפללים, וגם אחרי התפלה, עוד היו משתהים בשיחות בענייני הלכה ומדרשים, ובדברים של מה בכך. בשבתות התפללו בו סוג היהודים שנקרא בעלי הבתים של העיירה, והשכבה העממית, השו"ב ר' ישעי' שרפהארץ שהיה מחונן בקול יפה שימש בו כשליח־צבור הקבוע וגם הרב דמתא ר' משה ראמער ז"ל התפלל בו. בעיקר גדלה הצפיפות בבית־המדרש לעת „מנחה־מעריב". הסמטא שלפני בית־המדרש התעוררה אז ורבתה בה התנועה. קולות של תפלה ושיחות בעניני תורה, ולהבדיל בעניני חולין, התערבבו יחד, התפללו בכמה מנינים. וגם אחרי התפלה לא נדם השאון. רוב הקהל נשאר בביהמ"ד, התלקט לקבוצות ששוחחו והתווכחו ביניהם בכל מיני נושאים. היו כאלו שבכח אישיותם שימשו כמקור משיכה, שסביב להם התלקטו — יהודים לשמוע מאמרי פיהם. זוכרני את ר' יוסקי לייפער ז"ל יהודי נמוך־קומה, עם מצח רחב וזקן שחור ועינים יוקדות. הוא עמד תמיד במרכז של „עיגול" גדול של יהודים, שהקשיבו בענין רב למוצא פיו. הנ"ל היה ידוע כלמדן מופלג ובעל זכרון נדיר, היה כמעין הבלתי־נדלה, לכל מיני מאורעות וסיפורים על האדמו"רים וגדולי היהדות. ר' יוסקי הנ"ל היה רגיל להגיד מתוך ענוותנות: האנשים מתפלאים על זכרוני הטוב. אחרי ששומעים ממני על מה שקרה מלפני עשרות בשנים. הם שוכחים שאותם הדב־רים אני חוזר ומספר בכל עת והזדמנות. ביהמ"ד שימש גם במה לכל מיני מגידים ודרשנים, שרבים מהם — השפעתם היתה עצומה על המוני העם, ששמע אותם פעורי פה. הם ריתקו את הקהל למשך שעות, באשר ידעו, בכשרון רב, לדלות מאוצר האגדה היהודית, ולתבל דברי מוסר ותוכחה בספורים עממיים נפלאים.

בית־המדרש שימש גם במה לאסיפות מפלגתיות, ונואמים חשובים בעיקר — מצד „המזרחי", ו„אגודת ישראל" נשאו בו את דבריהם. ובו ניהלו מפלגות אלו את תעמולתן ומאבקיהן בעיקר בזמנים שלפני בחירות. בית־המדרש אף שימש מעין „מועדון" לכל השכבות המקצועיות שבצבור היהודי, כיון של־כל מקצוע היה שלחן משלו, לידו התפללו בצוותא, וגם שוחחו ודנו על עניניהם המיוחדים, ניהלו משא־ומתן. ונעשו כל מיני עסקים. ואם קרו מקרים שזיעזעו את הצבור, כגון התפר־צות־המאורעות בא"י, היה זה ביהמ"ד שאליו נזעקו ואליו נהרו, באופן ספונטאני כל האוכלוסיה היהודית. נפלה המחיצה, אנשים — מכל השכבות — נשים וטף התאספו יחד, בכדי להביע את זעמם ומחאתם החריפה נגד ממשלת המנדאט הנותנת ידה לפורעים.

בזכרוני נחרתה אסיפה מיוחדת במינה שהתקיימה בבית־המדרש. היה זה בשנות העשרים האחרונות. הרקע לכך היה המצב הכלכלי היהודי הקשה. השתתפו בה כמה מסוחרי־תבואה בעיירה, ובראשם ר' יוסף קעזמן ז"ל (שבנו פנחס נמצא אתנו בארץ). תמצית דבריהם היתה שבגלל היחס האנטישמי של השלטונות והחרם הצבורי מצידה של האוכלוסיה הפולנית, נעשה מצבם הכלכלי קשה ביותר, וארץ־ישראל נראית להם כקרן אור יחידה לעתידם ועתיד ילדיהם.

להתייעצות הזאת הזמינו את ר' מאיר בלאס ז"ל החובב ציון הידוע בעיירה, ויו"ר הסתדרות „המזרחי", שעקב אחרי הנעשה והמתרחש בארץ ושמח על כל הישג בשטח היצירה וההתישבות. ר' מאיר בלאס חי בגרבולין את האוירא הארצ־שראלית מלבד זה עמד בקשר מכתבים הדוק עם בן אחיו ר' יוסף בלאס נ"י החי איתנו בהרצליה, אשר הגשים את הרעיון הזה הלכה ולמעשה. עזב את חנותו בורשה, עלה ארצה, ונמנה אז בין מיסדי המושבה הרצליה. הסתבר שהיהודים האלו שהשתתפו בהתייעצות הנ"ל, שואפים לעליה לא"י, לא רק בתור משימה לאומית־חלוצית וכחזון לעתיד, אלא כהכרחית להם מיד, למען הצלתם הרוחנית והפיסית. ר' מאיר בלאס ז"ל תיאר בפניהם בהרחבה ובשפה ריאלית, את המציאות בארץ בכלל, והסיכויים להתפרנס מענף הפרדסנות בפרט, שאגב היה לו, בענין הזה, חשבון מפורט, לפי ההוצאה וההכנסה לכל דונאם, ואותו הציג לפני הנוכחים. ההסברים של ר' מאיר בלאס, השרו על הנוכחים, רוח של אמונה ותקווה, שעוד יראו אי"ה בתקומת ישראל ובהתגשמות של החזון — איש תחת גפנו ותחת תאנתו. זכורני שנתקבלו החלטות ותכנית מסוימת — שלצערנו לא נתגשמו.

כזה היה בית־מדרשנו בגארוואלין ואלה היו האירועים שנתרחשו בו.

משה בורשטין

מענדל און רחל גאָלדבערג

אירגונים כלכליים בעיירה

כמוזכר, היתה גאַרוואָלין עיר של מלאכה ומסחר. טבעי הוא, על־כן, שנמצאו בה כמה אירגונים כלכליים ומקצועיים.

לראשונה נציין את ארגון בעלי־המלאכה („האַנטווערקער פאַריין"). זה הארגון הגדול ביותר בעיר. הוא מנה קרוב לשלש מאות חבר. תקופה קצרה שימש כותב שורות אלה, גובה המס אצל חבריו. באותו זמן עמדו בראש הארגון: חיים־דוד ברוקאַרש (חייט), אברהם וואַדקע (טפר), אברהם בורובסקי (סנדלר), ושלמה גוטפריד (חייט). תפקידיו של ארגון בעלי־המלאכה היו שניים: השגת חמרי־עבודה וציוד במחיר מוזל והגנת מעמדם של בעלי מלאכה בפני הרשות בענייני חוק ומשפט.

כידוע יצא בימים ההם חוק „צעכן־געזעץ", וכל מי שהיה בידו „תעודת אומן", היה רשאי לפתוח בית־מלאכה ולהעסיק עובדים. היות ותעודת־אומן זו יכול היה לקבל רק מי שעבר בית־ספר למלאכה וידע קרוא וכתוב — שימש תנאי זה אבן־נגף להרבה בעלי־מלאכה בפולין, שהיו על־פי־רוב מפשוטי־עם, שמעולם לא למדו קרוא וכתוב. מרכז בעלי־מלאכה שנמצא בוורשא ושבראשו עמד אז חיים רסנר השתדל שמעמדם של בעלי מלאכה ברחבי פולין לא ייפגע על־ידי חוק ה„צכים". לזה יש להוסיף כי הארגון בגאַרוואָלין דאג לחבריו, בעלי המלאכה, מיעוטי היכולת או לחולים מביניהם במידה והיו מקרים כאלה, להמציא להם עזרה וסעד.

מלבד זאת ניהלו בעלי־המלאכה בארגונם פעולות תרבות והסברה. לעתים היו אף מקיימים שיעורים בהסטוריה יהודית. אך בעיקר נערכו אסיפות־חברים לדון בבעיות מקצועיות. באסיפות אלה השתתף לפעמים בא־כוח ה„צענטראַלע" (המרכז) בוורשה.

זכור לי קוריוז מאסיפות אלה שהתקיימו בבית פרל מלכס (אלמנת ר' מלך הוכברג ז"ל) ברחוב נדבודנה, שהשכירה אחד מחדרי דירתה, לאחר פטירת בעלה. קשה היה לרכז את מספר החברים הדרוש לאסיפה.

זה שנכנס ראשון היה מציץ פנימה ושואל:

— „האם אין איש עדיין?" ובטרם עבר את מפתן הבית — הלך לו. כך עשה זה שבא אחריו וכך עשו אלה שהגיעו אחרי־כן. שאלו את השאלה הנ"ל והלכו להם...

משראיתי שאין לדבר סוף — הפצרתי באחד הבאים, שלא יעזוב את המקום, כדי שמי שיבוא אחריו ימצא כבר את רעהו, שאף הוא מחכה לאסיפה וכך יבוא השלישי והרביעי עד שיתקבצו כולם והאסיפה תתקיים. אולם לא תמיד הצלחתי לשכנע את הראשון שיחכה לשני וכך יצא שאסיפות־חברים של בעלי־מלאכה התקיימו רק לעתים רחוקות...

ראוי לציין שרובם ככולם של בעלי־המלאכה בעירנו היו יראים ושלמים ומקפידים על מצווה קלה כבחמורה. היו אף ביניהם שהיו מוחזקים כצדיקים נסתרים.

— הוא אחד מל"ו — היו אומרים על ר' „לייבישל שפרינגר" (על שום שהיה „מקפץ" בשעת אמירת „קדושה" ובתפילת „שמונה עשרה". קראו לו כך). ר' לייבישל, היה תמיד עסוק במעשי צדקה וחסד. לעתים נדירות היו מוצאים אותו יושב על שרפרף הסנדלרים שלו ועושה במלאכתו. סיפרו גם שהוא מרבה לטבול במקווה ומייחד יחודים ומתפלל לישועת ישראל, כדרכם של אנשים בעלי קבלה מעשית...

טרוד „במעשים־טובים" היה גם ר' אברהם באַראַבסקי הסנדלר, תמיד ראו אותו בתנועה ברחובות העיירה. פעם היה רץ להשיג תרופה לחולה נצרך ופעם אחרת היה מתעסק, ר"ל, ב„מת מצווה" וכד'.

בעלי־מלאכה שבעירנו היו מקיימים „מניין" משלהם לתפילה, בשבתות ובמועדים. היו ביניהם שידעו לעבור לפני התיבה, עמדתי על־כך בשמשי קורא בתורה — בבית־מדרשם הארעי, ששכן באולם ועד הקהלה. מהם אף ידעו ללמוד פרק משניות והלכה. גם „החברה תהלים" שהיתה בעיירתנו היתה ברובה מאנשי עמל־כפיים. בהיותי נער התענגתי על אמירת תהלים של בעלי־המלאכה בעירנו. נעימת אמירה זו שמורה אצלי עד היום הזה...

הסוחרים בגרוואָלין לא היו מאורגנים ביותר מה גם שמספרם לא היה גדול. מכל מקום השפעתם של אנשי־המסחר לכלכלת העיירה היתה גדולה. היו בה שתי חברות מסחריות גדולות אחת בשם: „אימפורט" (מכולת בסיטונות) ואחת ששמה „אכספורט" (מסחר סיטונאי במשקאות חריפים).

ב„אימפורט" שלטה משפחת משה־חיים פייגנבוים, בנו וחתנו יוסף בלנק, ואילו ה„אכספורט" היה משותף למשפחות מוקוטוב וקוס. היו גם סיטונאים לתבואה (קזמן) ולנפט — אהרון־לייזר פינקלשטיין ולמכולת — ר' לייבל קירשנבוים. מבין הסוחרים יצאה היוזמה להקים קופת־גמילות־חסדים מרכזית בעיר. ממנה נעזרו רבים מהסוחרים הזעירים ובעלי הדוכנים שהיו לווים סכומים ללא רבית לקניית סחורה, כדי למכרה ברווח כלשהו. את ההלוואה הוו מחזירים בתשלומים לשעורין.

מקור כספי בו נעזרה העיירה בכלכלתה היה הבנק הקואופרטיבי שבראשו עמד ר' יעקב פייגנבוים. קראו לו גם „יענקל פוליציאַנט", מהזמן ששימש במיליציה בשעת האוקופציה הגרמנית. אדם נעים הליכות וחייכני היה ולזאת בעל־מוח חריף. אמרו עליו שזכר את כל ה„בוכהלטריה" של הבנק בעל־פה. אלא כדי שאפשר יהיה לבדוק אם הכל מתנהל כשורה היו מצויים שם גם פנקסי חשבונות שנוהלו ע"י בנו מאיר פייגנבוים החי עמנו בישראל, ומשמש מנהל סניף בנק של בל"ל.

ב. ש.

די האַנטווערקער

דער גאַרוואָלינער האַנטווערקער־פאַראיין איז געגרינדעט געוואָרן אין דער צייט, ווען פוילן האָט אָנגענומען דעם עקזאַמען־געזעץ פאַר האַנטווערקער, לויט וועלכן יעדער בעל־מלאכה האָט געמוזט דורכמאַכן אַן עקזאַמען, בכדי צו באַקומען די א"ג האַנטווערקער־קאַרטע. אָרגאַניזירט דעם האַנטווערקער־פאַראיין האָט ר' בונם גרינפּאַס און אונטער זיין פירערשאַפט אין דער פאַראיין אָנערקענט געוואָרן דורך דער מאַכט.

דאָס גאַרוואָלינער האַנטווערקערטום איז באַשטאַנען פון 40% פון דער אַלגעמיינער צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג. דער פאַכן־צוזאַמענשטעל: שניידער, שוסטער, קאַמאַשן־מאַכער, היטל־מאַכער, טישלער, בלעכער, זייגער־מאַכער א״א. דער גרעסטער טייל זייערער איז באַשטאַנען פון יידן, וועלכע זענען יעדן פרימאָרגן געווען פון די ערשטע אין שול צו דאַווענען שחרית בציבור. אַזוי אויך צו מנחה־מעריב. זיי פלעגן מיט דורשט זיך צוהערן צו יעדן תורה־וואָרט פון אַ מגיד, אָדער משולח פון אַ ישיבה.

כ׳געדענק, און כ׳וויל דאָס אונטערשטרייכן, אַז אין די יומא דפגראס ווי פורים, חול־המועד, אָדער ט׳ באב, ווען דער האַנדל איז געווען טעטיק און די געשעפטן — אָפן, האָבן זיי אַרומגעשפּאַצירט איבערן מאַרק און נישט געאַרבעט. זיי האָבן זיך באַטייליקט אַקטיוו אין אַלע יידישע אינסטיטוציעס, ווי עזרת החולים, חברה קדישא א״א און געווען גרייט, ווען מ׳האָט עס באַדאַרפט, צו טאָן זייער פליכט צו יעדער צייט, הגם זיי האָבן מיט גרויס מי און שווערער פּראַצע געצויגן זייער חיונה פון אַרבעט. איך מיין, אַז כ׳וועל דערפילן אַ מאָראַלישן חוב, אויב כ׳וועל דערמאָנען, לפחות, צוויי פון זיי — ר׳ אברהם באַראַווסקי און ר׳ לייבוש פלאָם — „הראשונים היוצאים לפני המחנה״... נאָך איין חברה וויל איך דערמאָנען — די חברה תהילים — אין וועלכער דער רוב איז באַשטאַנען פון האַנטווערקער. יעדן שבת און יום־טוב 6 פרי פלעגן זיי קומען אין שול זאָלן תהילים בציבור. זיי האָבן געהאַט זייער אייגן ווינקל אין ארון־קודש, ווו ס׳זענען געלעגן זייערע באַזונדערע תהילימלעך. פון יעדן תהילימל האָט מיט גאָלד־אותיות אַראָפּגעלויכטן דער נאָמען פון איינעם פון די מיטגלידער פון דער חברה. דער גבאי זייערער, ר׳ יונה סאָקאָלאָווער, האָט די תהילימלעך פאַרטיילט און שפּעטער זיי צוריק איינגעזאַמלט אויף זייער שטענדיקן פּלאַץ — אין ארון־קודש.

נאָכן תהילים פלעגט ר׳ יונה אָפט מיטנעמען דעם עולם צו זיך אויף קאַווע. איין מאָל אין יאָר, שבועות, אין דער יאָרצייט פון דוד המלך ע״ה האָבן זיי זיך פאַרזאַמלט אין שול נאָך מיטאָג, און נאָכן פאַרענדיקן גאַנץ תהילים זענען זיי אַוועק טרינקען אַ גלאָז ביר בצוותא.

זיי זענען געווען אַקטיוו אויך אין פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן. געווען פאַרטראַטן אין דער קהילה און אין שטאָטראַט. ווי דער „לשון־המאזניים״ צווישן די פּאָליטישע פּאַרטייען, איז זיי נישט איין מאָל אויסגעקומען צו פאַרנעמען דעם פאָרזיץ אין דער קהילה. אַזוי איז דער פאָרזיצער פון דער לעצטער קהילה געווען זייער חבר און מיטגליד ר׳ יאָסל האָפּנבערג.

שרייבנדיק די דאָזיקע שורות דערמאָנען זיך מיר די וואַרעמע שילדערונגען פונעם גרויסן יידישן שרייבער ז. שניאור פון יידישע בעל־מלאכהס, וואָס האָבן זיך אָפט אַפילו בלא־יודעים מוסר־נפש געווען פאַר אַ יידישן ענין אָדער אינסטיטוציע. געווען צווישן זיי גבורים וואָס האָבן זיך קעגנגעשטעלט יעדן מין כוליגאַניזם און כוליגאַנעס. אָבער כלפּי דער רשעות פון די נאַציס זענען אויך די גבורים געווען מאַכטלאָז.

יזכרם ה׳ לטובה עם כל קדושי ישראל שנפלו על קדושת־השם וינקום את דמם.

מ. ר.

האנטווערקער פאריין אין גארוואלין

יהודה רובין / רמת־גן

אַ פאַרשטערטער שמחת־תורה

אַלס יינגל פלעג איך מיטגיין מיטן טאַטן צום

דאַווענען אין גערער שטיבל. איין מאָל אין אַ שמיני־עצרת, צווישן שחרית און מוסף האָט אַ יינגל געבראַכט די ביטערע בשורה אַז פנחס טובה לאהס (ווישניעווסקי) איז נפטר גע־וואָרן. כ׳געדענק נישט ווי לאַנג ער איז קראַנק געווען, דאַכט זיך, נאָר אַ פּאָר טעג.

פנחס איז געווען מיין פאַטערס אַ ידיד־נפש, זיי האָבן צוזאַמען געלערנט אַ שיעור; ער איז געווען פון די חשו־בע גערער־חסידים און אַ ייד אַ למדן. פאַרשטענדלעך, אַז די בשורה האָט געטראָפן אַלעמען ווי אַ דונער.

אין בית־המדרש, בשכנות פון שטיבל האָט מען שוין געדאַווענט מוסף. פון די פענצטער פון דער מזרח־וואַנט, וואָס האָבן אַרויסגעקוקט צו דער קהילה, האָט מען תמיד געזען דאָס טהרה־ברעט, אָנגעלענט אין וואַנט פון דער קהילה־שטוב; דאָס האָט אָנגעוואָרפן אַ פּחד אויף אַלעמען, באַזונדערס אויף אונדז קינדער. דאָס מאָל האָבן די מתפללים באַמערקט ווי יעקב ישראל דער קברן נעמט דאָס ברעט אויפן קאָפּ און ווערט נעלם...

מ׳האָט אָנגעהויבן זיך סודען און טרעפן ווער ס׳איז געשטאָרבן דווקא אין שמחת־תורה.

דער קלאַנג האָט זיך שנעל צעטראָגן איבערן שטעטל און מ׳האָט שוין געוווּסט, אַז די לוויה וועט דורכגעפירט ווערן נאָך היינט פאַר הקפות. די חסידים אין שטיבל און מיין פאָטער בתוכם האָבן זיך צוגעאיילט מיטן פראַווען די פאַרשטערטע יום־טוב־סעודה און אַוועק אין הויז פונעם נפטר. דאָרט האָבן זיך שוין פאַרזאַמלט פיל מענטשן.

ר׳ חברה־קדישא האָט זיך שוין געפּאַרעט אַרום דעם מת. ר׳ זלמן יאָסל און ר׳ אברהם סאָקאָלאָווער האָבן עוסק געווען אין עבודת־מצווה און צוגעלאָזט צום נפטר בלויז יחידי־סגולה.

דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען באַהערשט פון טרויער, און די גויים האָבן נייגעריק געקוקט אויף די פאַרזאַמלטע מאַסן יידן און געהאַט שאַדנפרייד פונעם פאַרשטערטן יידישן שמחת־תורה. די לוויה איז אַרויס צווישן מנחה־מעריב און די גאַנצע שטאָט, קליין און גרויס איז נאָכגעגאַנגען נאָכן אָרון. דער טרויער איז געווען אַן איינגעהאַלטענער, אַ טיפער אינערלעכער טרויער אינעם לבוש פון אַ יום־טובדיקן פּאַראַד.

ביי דער בריק זענען דער אָרון מיטן נפטר און אַ היפּשער עולם נעלם געוואָרן (דער בית־עולם האָט זיך געפונען פיר קילאָמעטער ווייט פון שטאָט).

דאָס שטיבל האָט געוואַרט ביז שפּעט, ביז די חסידים מיט די יתומים זענען צוריקגעקומען פון דער לוויה. מ׳האָט זיך געשטעלט דאַווענען מעריב, געטיילט הקפות און אפילו געטאַנצט „שישו ושמחו בשמחת־תורה". מיר, קינדער, זענען געשטאַנען פאַרטראַכטע און מיט רחמנות געקוקט אויף די צוויי יתומים, וואָס זענען געזעסן אין אַ ווינקל און געכליפּעט. פלוצעם איז ר׳ יעקב הערש, מיט דער רויטער, לאַנגער באָרד צו צו די יתומים און מיט אַ האַלב־פאַרשטיקט קול גע־זאָגט זיי:

קינדער! מען טאָר היינט נישט וויינען! ס׳איז יום־טוב, ס׳איז שמחת־תורה!..

טראָץ דעם, איז משה טוביהס „אתה הראיתה", נחמן ישראל־לייבס טיילן די הקפות און ר׳ יעקב הערשס לייענען אין ספר נישט געווען ווי שטענדיק — דער טרויער האָט זיך אַריינגעריסן אין די פריילעכע שמחת־תורה־ניגונים.

דער ערשטער קדיש פון די קליינע יתומים האָט אַלעמען גערירט, באַזונדערס אונדז קינדער...

מיט דער דערמאָנונג: „אַ פאַרשטערטער שמחת־תורה", בין איך אויסן צו שטעלן אַ באַשיידענע מצבה דעם טייערן ייד, ר׳ פנחס ווישניעווסקי, וועלכער האָט פאַרמאָגט אַ סך מעלות־טובות און מיך תמיד געמוסרט. ער האָט געלעבט אין צניעות אויך אין מאַטעריעלן זין און איז פאַר דער צייט נפטר געוואָרן.

ת.נ.צ.ב.ה

חנה הערמאַנאָוויטש / קבוץ רמת השופט

זכרונות וועגן גאַרוואָלין

אין מיינע זכרונות וועל איך זיך באַמיען אַרויסצו־ברענגען בלויז אייניקע דערינערונגען פון מיין היים.

מיינע עלטערן האָבן געהאַט 8 קינדער: 4 זין און 4 טעכטער. ווי זייער פרומע מענטשען, האָבן זיי אונדז דערצויגן אין שטרענג־רעליגיעזן גייסט. באַזונדערס שטרענג זענען זיי געווען צו אונדז, טעכטער. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז מיידלעך דאַרף מען האַלטן „אונטער דער מזוזה", נישט לערנען זיי שרייבן און לייענען, נישט לאָזן זיי אַרומגיין אין גאַס; מיט איין וואָרט, מען דאַרף זיי שטאַרק אָפּהיטן, אַז ס'זאָל חס וחלילה נישט פּאַסירן מיט זיי עפּעס שלעכטס. פאַרשטייט זיך, אַז נייען האָבן מיר אַלע געקענט. מיר האָבן

מיין מוטער יוכבד־אסתר

עס געלערנט פון דער פריער קינדהייט ביי אונדזער מוטער, איטה אסתר די נייטאָרין, וועלכע האָט גענייט וועש פאַרן גאַנצן שטעטל יידן און קריסטן. די עלטערע פון אונדז האָבן נאָך געדענקט, ווען די מאַמע האָט גענייט מיטן האַנט.

מיט דעם מיין איך צו זאָגן, אַז אונדזער לעבן איז נישט געווען צו לייכט.

פונדעסטוועגן געדענקט זיך, אַז גאַרוואָלין איז אויך געווען, לפחות פאַר אונדז קינדער, אַ היימלעך שטעטל. כוואָלט געזאָגט, אפשר, אויך אַ פריילעך שטעטל. געווען אין דעם פאַרשידענע טיפּן, „דזשיוואַקעס", אָדער ווי מען רופט עס אין ישראל יוצא דופנס, וואָס האָבן אַריינגעברענגט הייטערקייט אין אונדזער איינטאָניק, אומעטיק לעבן.

הינטער אונדזער פענצטער, פלעגן די וואַסערטרעגערס האָבן אַ מין אָפּרו־סטאַציע. נאָכן אָפּטראָגן אַ פינף־זעקס מאָל וואַסער, פלעגט מען זיך אַוועקזעצן הינטער אונדזער פענצטער, כדי איבערצוכאַפּן ס'האַרץ מיט אַ שטיקל ברויט מיט קעז, מיט אַ ציבעלע, וואָס זיי האָבן שטענדיק געטראָגן מיט זיך און כדי צו פאַרענדיקן מיט די „דינטוירעס", קעגנזייטיקע טענות און סכסוכים, וואָס זיי האָבן שטענדיק געהאַט צווישן זיך לרוב.

בעתן צעטראָגן דאָס וואַסער אין די שטובן אַריין, פלעגן זיי גיין אין צווייען. צוזאַמען האָט מען געקאָנט דורכ־רעדן די געשעענישן פון טאָג; די לאַגע אין „פּאַך" — ווער ביי וועמען ס'האָט צוגענומען אַ באַלעבאָס אָדער באַלע־באָסטע. אין צווייען האָט מען אויך געקאָנט כאַפּן סתם אַ שמועס און אַזוי אַרום פאַרגעסן אין דער משא, אין דער מידקייט פון דער שווערער, לאַנגווייליקער אַרבעט. צוזאַמען איז אויך די צייט פאַרגאַנגען שנעלער ווי געוויינלעך און בעיקר, ווי שוין געזאָגט, כדי צו פאַרענדיקן די דינטוירעס און קעגנזייטיקע סכסוכים.

איך וויל דאָ דערמאָנען בלויז איין עפּיזאָד.

געווען צווישן די וואַסער טרעגערס אַ פּאָרפאָלק — נתן און דינה. זיי האָבן געהאַט אַ סך קינדער און דאָס עלטסטע ייִנגל זייערס, איטשע, האָט זיך אָפּגעזאָגט צו טראָגן וואַסער און סתם נישט געוואָלט פאָלגן און העלפן דער משפחה.

אין מאָל, בעת זייערס אַן אָפּרו הינטער אונדזער פענצטער, האָב איך אונטערגעהערט ווי די מוטער האָט אים געדראָט:

—געדענק, איטשע, כ'וועל דיך דערהרגענען! נאָר שפּעטער זאָלסטו נישט בייז זיין אויף מיר...

צו דעם עלנט, איינטאָניקייט און גרויקייט פונעם לעבן אין אונדזער שטוב איז נאָך צוגעקומען די אייביקע מורא פאַר די שכנים — די פּוילישע אַנטיסעמיטן. מיר האָבן שטענדיק מורא געהאַט אַרויסצוגיין פון שטוב. איין שכן — וואַכאָוויטש — אַ גאָר גרויסער אַנטיסעמיט און שיכור האָט אַנגעוואָרפן אויף אונדז אַ באַזונדערן פחד. אָבער דאָס אַלץ — די אָרעמקייט, פרומקייט און אייביקע שרעק — זענען געווען, אַזוי צו זאָגן, אונדזערע וואָכעדיקע טעג. אַנדערש זענען געווען די שבתים און יום־טובים.

איך בין נאָך אַלץ אונטערן איינדרוק פון מיינע עלטערנס שבתים און יום־טובים. די קינדער זענען אַלע געווען אָנ־געטאָן שבתדיק. אויף שבת איז געוואָרן צוגעגרייט פון כל־טוב. דער טיש געגרייט שיין, אַ ווייס טישטעך, שיינע בענטשליכט. דאָס גוטע פּנים פון מיין מוטער האָט געלויכטן מיט אַלע חנ'ען פון אַ „יידישער מאַמען" און דער טאַטע — אויסגעטאָן פון וואָכעדיקע זאָרגן — האָט זיך אַנטפּלעקט אין זיין גאַנצער יידישער גוטסקייט. זיינע מילדע אויגן, דער צאַרטער גלעט פון זיין פאָטערלעכער האַנט האָט אונדז קינדער אַנגעפילט מיט אַ וואַרעמען שטראָם, פאַר וועלכן עס פעלן מיר אויס ווערטער. מיר, די קינדער, האָבן אָנגעהויבן ליב האָבן איינס־ס'אַנדערע און אַלע צוזאַמען — די עלטערן.

דאָס אָוועקזעצן זיך צוזאַמען מיט די עלטערן צום שבתדיקן טיש איז פאַר אונדז, קינדער, געווען נישט קיין געוויינלעכע איבערלעבונג. פאַר מיר איז עס געווען דער שענסטער און הייליקסטער מאָמענט אין לעבן.

אַרבעטן האָב איך אָנגעהויבן צו 10 יאָר. ביי אונדז אין שטוב האָט זיך געפירט, אַז ווען אַ שוועסטער האָט חתונה געהאַט, האָט די יינגערע באַלד נאָך איר איבערגענומען די אַרבעט. אמת, איך בין קיינמאָל נישט געווען רויק, דער געדאַנק, אַז אין קאָן נישט לייענען און שרייבן האָט מיך געמאַטערט. אַז כ׳האָב געפרעגט מיין מוטער וועגן תכלית און אויסגעדריקט מיין אומרו און בושה פאַרן נישט קאָנען לייענען און שרייבן, האָט זי געזאָגט:

— זאָרג זיך נישט, מיין קינד. דו ביסט קענעהאָרע אויסגעוואָקסן שיין. איך האָף, אַז דו וועסט קריגן אַ חתן פון גאַרוואָלין, איז צו וועמען וועסטו דאַרפן שרייבן?

כ׳האָב זיך פונדעסטוועגן יאָ אָנגעהויבן לערנען, נאָר אין געהיים, מיינע עלטערן זאָלן זיך נישט דערוויסן. אָבער דאָס איז שוין אַן ענין פאַר זיך...

מיין מוטער האָט געהאָפט, אַז צו זעכצן יאָר וועט זי מיר לאָזן רעדן אַ גוטן לייטישן שידוך. אָבער צו מיינע זעכצן יאָר האָב איך שוין געהאַט געפונען מיין באַשערטן אין קולטור־פאַראיין. פאַרשטייט זיך, אַז די עלטערן זענען געווען קעגן דעם, „ווייל — האָבן זיי געטענהט — אין קול־טור־פאַראיין זענען אַלע בחורים אפיקורסים״... און מיר דווקא האָט דער קולטור־פאַריין אויסגעזען אַ גן־עדן. כ׳געדענק נאָך די רעפעראַטן, פאַרלעזונגען, דיסקוסיעס און קעסטל־אָוונטן, וואָס זענען דאָרט אָפּגעהאַלטן געוואָרן. געווען אויך אַ טעאַטער־גרופּע. קיין שום פּאָליטישע אַרבעט איז דאָרט נישט געפירט געוואָרן. געגרינדעט דעם קולטור־פאַראיין האָט אַ גרופּע אומפּאַרטייִשע יוגנט צו וועלכער ס׳האָבן געהערט: יאַנקל וואַלדבוים, אהרון גראָספעלד, שמחה הערמאַנאָוויטש, הינדע בלאָס, זישא נאַכגעלט, משה לאַנדאַן א״א.

בכלל האָט דאָס קאַפּיטל „גאַרוואָלינער קולטור־פאַר־איין״ זיך פאַרקריצט אין מיין זכרון מיט אַ יוגנטלעכער פרישקייט, זאָרגלאָזיקייט און תמיד יום־טובדיקער שטימונג. אָבער צו יענער צייט האָבן מיר שוין פאַרלאָזן אונדזער שטעטל אויף שטענדיק.

ס׳איז שווער משלים צו זיין מיטן פאַקט, אַז די דאָזיקע האַרציקע תמימות איז פאַרשוווּנדן אויף אייביק.

ילד שעשועים (דיוקן)

נער כבן 15. קצת גבוה מגילו. בלונדי ופיאותיו מסולסלות ומוסתרות מאחורי אזניו. אפו שרוע קצת למעלה. מחייך ומלבב בחיצוניותו ובהליכותיו.

אחד מהדור של חובשי בית המדרש שיצאו מ„תלמוד תורה״ ונכנסו ללמוד בבית המדרש. ילד כשרוני היה והצטיין בלימודיו בתלמוד, כשנתיים למד בישיבה בורשה אח״כ חזר לעיירה והצטרף לארגון הנוער האגודאי — „פרחי אגודת ישראל״. פעיל היה ומלא מרץ. הצטיין במיוחד בציור אותיות וקישוטן, כל השולחנות בבית המדרש היו מלאים ציורים מעשה ידיו. בשנה האחרונה לפני נסיעתי לארץ עשינו נסיון ראשון בארגון „צעירי אגודת ישראל״ להוציא ירחון בשם „אונזער אורגאַן״ בכוחות עצמיים והוא לקח על עצמו את התפקיד לצייר ולקשט את השער של העיתון וגם את כל הכותרות של המאמרים. עבודתו היתה יפה להפליא ומלאת טעם.

מוצאו מבית אמיד. אביו היה מהסוחרים המצליחים ובעלי מעוף במסחר, אבל לא בלט כבן תורה. יהודי עסקן ופעיל בחברות ציבוריות בעיר. הנער יכול היה למצוא תעסוקה בח־נות אביו כאחיו הגדול ממנו, אבל הוא העדיף את לימוד התורה על עיסוק במסחר והצטרף לחובשי בית המדרש ובילה ימיו בין לומדי התורה ובזה היה כעין יוצא דופן במשפחתו. אביו לא היה מחסידי גור אבל הנער היה מתפלל בשבתות בבית התפילה של חסידי גור. איך הוא הגיע לכך? הסיבה היתה נעוצה בדבקותו בחסידי גור. הוא היה אחד מחניכיו של חתנו של שלמה ידווב, סוחר עורות בעיירתנו, יקותיאל שטוק מורשה, אברך חסיד מופלג ותלמיד חכם. במשך השנים שבילה בבית חותנו אסף סביבו כמ ה נערים צעירים וחינך אותם לתורה וחסידות. חינוכו השפיע בהצלחה גדולה על הנער הזה והוא התמיד בדרך זו גם אחרי השתקעותו של יקותיאל בווארשה.

היה לו כשרון גדול לדרשנות והיה דורש ברבים כמו דרשן זקן ורגיל. מדי פעם, כשמצב הרוח בארגונו היה עליז, היינו מבקשים ממנו לדרוש לשם שעשוע, והוא היה מפליא את כולם בדרשותיו היפות שהיו מבוססות על פרשת השבוע או על איזשהו מאמר בתלמוד. ניחן היה בלב טוב ורחום. תמיד מוכן לעזור ליהודים העניים, שהיו מצויים תמיד בבית המדרש אשר נדדו מעיר לעיר לקבץ נדבות.

נזכר אנוכי במקרה אחד אופייני לגביו. ישבנו פעם בבית המדרש קבוצת בחורים סביב ליהודי זקן אחד תלמיד חכם ונשוא פנים שישב אתנו וספר לנו באריכות על נדודיו וגם השמיע כל מיני חידות ומדרשי פליאה. פתאם אמר: „אוי כמה אני צמא, הייתי שותה עכשיו ברצון כוס תה״. כולנו שמענו את מבוקשתו בחצי אוזן ולא שמנו לב לדבריו. וכי מניין ניקח לו תה בבית המדרש. הבחורון שלנו שמע את הדברים יחד אתנו. אולם כפי הנראה נכנסו הדברים עמוק לליבו, בלי אומר קם והלך לו. אחר כרבע שעה חזר ופניו מחייכות מאוזן לאוזן בידיו נשא מגש קטן ועליו קומקום מלא תה עם כוס וכמה עוגיות ובשמחה גדולה הגיש לאורח להחיות את נפשו. כזה היה אופיו של הילד היקר הזה.

אחרי שעליתי ארצה עמדתי איתו בקשרי מכתבים. הוא היה כותב לי וליחיאל מהנעשה והנשמע בארגוננו ובעיירה בכלל. מכתביו היו כתובים יפה ומלאים בפסוקי תנ״ך ומאמרי חז״ל שהנעימו מאד הקריאה בהם. אחר־כך השתתק ולא ידוע לי גורלו. יכול אני לומר שהוא היה הנער הנחמד ביותר שהכרתי בבית המדרש.

אכן על הנער הזה ועל עוד נערי ישראל שנספו בגולה אפשר לומר את הפסוק של הנביא ירמיהו אשר אמנם הוא פסוק נחמה אולם לדאבוננו נהפך לקינה בתקופתנו תקופת השואה „הבן יקיר לי אפרים, אם ילד שעשועים, כי מדי דברי בו זכר אזכרנו עוד״.

תנוח על משכבך בשלום, חברי ונערי היקר — מנדלי קירשענבוים.

אהרון אגמון (אנגליסטר)

אסתר טרוסטערמאַן־זילבערמאַן / תל־אביב

דאָס פשעכאָדניע געסל...

אַן רחמנות האָבן די נאַצישע רוצחים פאַרניכטעט

די יידישע באַפעלקערונג פון אונדזער שטעטל גאַרוואָלין. עס שטייט מיר נאָך פאַר די אויגן דאָס „פשעכאָדניע" — געסל — דאָרט, ווו מיינע עלטערן האָבן געוווינט. דאָ איז געוועזן דער צענטער פון יידישן לעבן — דער אַזוי גערופענער יידישער קוואַרטאַל. דאָ איז געשטאַנען די שול און, להבדיל, די מקווה. אויך די יידישע אָרגאַניזאַציעס, ווי „מזרחי" און די „ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן א"י" האָבן זיך דאָ געפונען. דאָ האָט די יידישע יוגנט געטרוימט וועגן אַ בעסערן מאָרגן...

עס דערמאָנט זיך מיר דער קיבוץ אין גאַרוואָלין. די יידישע יוגנט, וואָס אַ טייל זיינער האָט זיך אָפּגעריסן פון וואַרעמע, ליכטיקע היימען, פלעגט אויספירן אַלע שווערע אַרבעטן מיט ליבשאַפט און געזאַנג. זיי, די חלוצים, האָבן געלעבט מיט דער איינציקער האָפענונג צו קומען קיין ארץ־ישראל, העלפן בויען דאָס לאַנד — די צוקונפט פאַרן יידישן פאָלק. אין די אָוונטן, נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט, האָבן די חברים לייבל טרוסטערמאַן, הערשל לייפער א"אנד געלערנט די חלוצים עברית. נאָך דער לעקציע, פלעגט „חברה" זיך צעטאַנצן, טראָץ דעם, וואָס נישט איינמאָל זענען זיי געגאַנגען שלאָפן הונגעריקע...

אַז איך דערמאָן זיך אין אונדזער טייך „ווילגע", דערזע איך גלייך די וואַסערמיל מיט דער „לאַווע", איבער וועלכער מיר, קינדער, און דערוואַקסענע פלעגן אַריבערגיין אויף דער אַנדערער זייט טייך, פון וואַנען ס'האָבן זיך געצויגן די פעלדער צו די דערפער „טשיסקיוו" און „טשיסקיווקע". פון דאָרט איז מען שוין צוגעקומען קיין „גערקע", ביי דער סטאַציע „רודאַ טאַלאָווסקאַ", צום געבורט־דאָרף פון מיין פאָטער, משה גערקער.

אין גערקע האָבן פון דור־דורות געוווינט עטלעכע יידישע משפחות. דורך גערקע פלעגן דורכגיין אָרעמעלייט און הענדלער, וואָס האָבן געזוכט זייער פרנסה אין די דערפער פון דער געגנט. די אָרטיקע גערקער יידן פלעגן אויפנעמען די דאָזיקע עלנטע וואַנדערער בסבר פנים יפות, אַ גוט וואָרט, אַ ביסל וואַרעמס, מיט אַ נאַכטלעגער. די אָרעמע „לייפער" פלעגן האַנדלען אויפן דאָרף אַ פעלעכל, אַ קערץ תבואה, אַ קעלבל — און גיין ווייטער.

איך געדענק מיין באָבע שאָשע ווי זי פלעגט מקבל פנים זיין די אורחים. ביי דער באָבען האָבן די מענטשן זיך אָנגענומען מיט כוח, כדי צו מאָרגנס, נאָכן איבערנעכטיקן ווייטער קאָנען וואַנדערן אויף זייערע עלנטע וועגן, ווו זיי האָבן געהאָפט צו געפינען זייער אָרעם שטיקל־ברויט... כ'האָב אַמאָל געפרעגט דער באָבען, הלמאי זי שטייט אויף אַזוי פרי ווען אַלע שלאָפן נאָך?

— קינד מיינס — האָט די באָבע געזאָגט — היינט איז דינסטיק. היינט וועלן דורכגיין אַ סך אָרעמעלייט. כ'האָב שוין אָפּגעקאָכט עסן פאַר זיי...

די באָבע שאָשע איז געווען אַ טייערע נשמה. טראָץ דעם וואָס זי איז אַ סך יאָרן געווען אַן אלמנה, געווען פאַרנומען מיט דער ווירטשאַפט, האָט זי נאָך אַלץ געפונען צייט און כוח אויף צו העלפן, אָרעמע, נויטבאַדערפטיקע מענטשן.

אַזעלכע זענען געווען אויך די אַנדערע יידן פון דאָרף, אויף וועלכע היטלער האָט גוזר־כרת געווען און זיי אומגעברענגעט אין זיינע קאַלכאָויוונס. הי"ד.

מיין פאַמיליע אין גאַרוואָלין

רבקה פּערקאַל־לעווין / מאָנטרעאַל

אַ דערמאָנונג

געווען איז עס אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1916, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע פון פּוילן. די דייטשן האָבן ארויסגעגעבן א באַפעל, לויט וועלכן אַלע בירגער האָבן געמוזט אַרויסנעמען פּעסער. און די פּעסער האָבן געדאַרפט זיין פאַרזען מיט פאָטאָגראַפיעס. דאָס מוזן זיך לאָזן פאָטאָגראַפירן האָט ביי יידן אַרויסגערופן אַ טומל. דער פאַנאַטיזם איז געווען גרויס און אַ סך יידן האָבן עס געהאַלט פאַר אַן עבירה. — אַ קליינינקייט — האָט מען געטענהט — אַראָפּנעמען די צורה פון דער שכינה... ס'האָט אָבער נישט געהאָלפן. אלע וועלכע האָבן לויטן געזעץ געמוזט האָבן פּעסער, האָבן זיך אויך געמוזט לאָזן פאָטאָגראַפירן.

דאָס עצם־ פאָטאָגראַפירן האָבן דורכגעפירט די דייטשן אַליין, לויטן מעטאָד זייערן פון „סעלעקציע" — באַזונדער יידן, באַזונדער קריסטן, און די יידן האָבן זיי גערופן דווקא אום שבת.

שבת אין דער פרי, ווען יידן, געוויינלעך, גייען צום דאַוונען, האָבן זיי דאָס מאָל געמוזט גיין זיך פאָטאָגראַפירן, אַ טאָפּלטע עבירה: „לא תעשה לך פסל", מיט אַ צולייג פון חילול־שבת. ס'האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן.

פאָטאָגראַפירט האָט מען גרופּנווייז, צו 30—40 מאַן אין אַ גרופּע.

כגעדענק ווי מענטשן האָבן אויסגעזען ביים פאָטאָגראַפירן... ס'איז געווען אַ שרעק זיי אָנצוקוקן. זיי האָבן אויסגעזען ווי געפאַנגענע. ערגער איז געווען לאחר המעשה.

אַ היים איז מען שוין נישט געגאַנגען, נאָר געלאָפן ווי ס'וואָלט זיי ווער נאָכגעיאָגט.

מילא, די פאָטאָגראַפיר־גזירה איז נאָך געווען צום איבערטראָגן. הגם דאָס פאָטאָגראַפירן גופא האָט נישט געדויערט צו לאַנג, איז אָבער דאָס גרייטן זיך, דאָס אויסשטעלן זיך אין ריי געווען אַ שווערע איבערלעבונג.

אָבער נישט לאַנג נאָך דעם האָבן די דייטשן צוגעטראַכט אַ נייע גזירה און די דאָזיקע נייע גזירה — געדענק איך — האָט שוין אין גאַנצן דערשלאָגן דאָס ביסל יידן אין שטעטל. די נייע גזירה האָט געצוווּנגען די יידן אָפן צו האַלטן די געוועלבער אום שבת. דער מאָטיוו: אַזוי ווי מען קען נישט האַלטן געשלאָסן די געוועלבער צוויי טעג אין וואָך און זונטיק איז דאָך אַ רעגירונגס־יום־טוב, אין וועלכן די געוועלבער זענען געשלאָסן, מוזן דערפאַר אַלע געוועלבער שבת זיין אָפן.

דאָס האָט געווירקט ווי אַ דונער. וואָס אין שטעטל האָט זיך אָפּגעטאָן, איז שווער צו באַשרייבן. עס זענען אַוועק דעלעגאַציעס צום בירגערמייסטער מיט בקשות, ער זאָל די גזירה צוריקציען, אָבער אומזיסט. ס'האָבן נישט געהאָלפן, נישט קיין בקשות, נישט קיין טרערן. יידן האָבן נעבעך געמוזט עפענען די געוועלבער.

פאַרשטייט זיך אַז געשיקט עפענען די געוועלבער האָט מען די פרויען. קיין שום סוחר האָט זיך אום שבת נישט געוויזן אין זיין געוועלב. אָנשטאָט גיין צום דאַוונען אויסגעפּוצטע אין שבתדיקע בגדים און שייטלען, אויסגעטאָענע פון יעדן עול פון וואָכעדיקייט, פלעגן די ווייבער, נעבעך, מוזן גיין אין די געוועלבער און אָפּשטיין דאָרט אַ גאַנצן שבתדיקן טאָג. צי קען זיך ווער פאָרשטעלן דעם צער אין זייערע הערצער און נשמות?

דעם ערשטן שבת בין איך דורכגעגאַנגען דעם מאַרק, כדי צו זען דאָס בייז־ווונדער פון דער נאָענט. חיה פּערל מאַטלס האָט שטייענדיק אין געוועלב אויסגעזען ווי זי וואָלט געשטאַנען פאַר אַ בר־מינן פון אַ נאָענטן. איר פּנים האָט אויסגעדריקט גרענעצלאָזן צער און טרויער. דאָס אייגענע האָב איך געזען אין צווייטן געוועלב פון פאָריע הערש־וואָלפס. זי האָט זיך כסדר געווישט מיטן פאַרטעך די טרערן. אַזוי אויך — פריווע און שרה־גיטל יונתנס, רבקה ישראל־לייבס — אַנגליסטער, דוכט זיך האָט מען זי גערופן, און אַלע אַנדערע.

פון דער גזירה האָבן געליטן נישט בלויז די געוועלבסלייט, נאָר בוכשטעבלעך דאָס גאַנצע שטעטל. — עפּעס א קליינינקייט: אַזאַ חילול־שבת — האָבן יידן גערעדט מיט שרעק. זיי האָבן גערעדט וועגן דייטש ווי וועגן אַ נייעם עמלק, נאָך בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. זיי האָבן נאָך נישט געוווּסט דעמאָלט, אַז דער זעלבער עמלק וועט מיט צוואַנציק יאָר שפּעטער אויף אַ שוידערליכען אופן אומברענגען פיזיש דאָס גאַנצע שטעטל יידן: אנשים, נשים וטף — הי"ד.

רחל מילער / פאַריז

זכרונות

יעדעס מאָל ווען איך זעץ זיך אַוועק שרייבן וועגן אונדזער נישט פאַרגעסן שטעטעלע, גאַרוואָלין, שטייט אויף פאַר מיינע אויגן מיין יונג לעבן. ווי שיין איז דעמאָלט געווען דאָס לעבן פון דער יוגנט אין גאַרוואָלין! דערפאַר אָבער ווען איך טראַכט וואָס איז פון דעם אַלעם געוואָרן, ווערט מיין האַרץ אָנגעפילט מיט טרויער אָן אַ סוף! אַזוי למשל בין איך געבליבן איינע אַליין פון אַ גרויסע פאַמיליע. געווען ביי אונדז אַ באַשיידענע שטוב. מיינע עלטערן, גוטע און שטילע אַרבעטס־מענטשן. געווען זענען מיר 5 שוועסטער און 2 ברידער אַלע פאַרהייראַטע. מיינע עלטערן האָבן געהאַט 24 אייניקלעך חוץ אור־אייניקלעך. פון דעם אַלעם בין איך געבליבן אַליין. אויך מיין מאַן, אליהו מילער, אַ זון פון דוד שניידער פון גאַרוואָלין, מיט מיין טייערן זון זענען אומגעקומען אין די דייטשע לאַגערן! אויך די פאַמיליע פון מיין מאַנס צד, די גאַנצע פאַמיליע פון דוד שניידער איז אומגעקומען. קיין איינער איז פון זיי נישט געבליבן. פינסטער איז מיין לעבן שוין 28 יאָר! אַ שוידער גייט מיר דורך דורך די ביינער ווען איך דערמאָן זיך וואָס איך בין דורכגעגאַנגען בעת איך האָב געוואַנדערט וואָכן לאַנג מיט מיין קינד, זיך אויסבאַהאַלטן אין די דערפער אַרום פאַריז, מיט דער האָפענונג אפשר וועט געשען אַ נס און איך וועל ראַטעווען מיין קינד! צום סוף בין איך געווען געצוווּנגען איבער צו געבן מיין קינד צו די הייליקע שוועסטער אין אַ קירכע. אָבער קיין שום נס איז נישט געשען און מיין קינד איז אומגעקומען אין יאָר 1942. איך בין געווען געצווּנגען יעדן טאָג זיך צו מעלדן אין דער פּאָליציי, יעדן טאָג איבערצולעבן די שרעק טאָמער וועט מען אין מיר דערקאָנען אַז איך בין אַ יידיש־קינד. אַזוי האָב איך געלעבט גאָר אַ לאַנגע צייט אין פּחד און אין שרעק פאַרן טויט! איך קען נישט לעבן מער! געבליבן איז מיר בלויז די פאָטאָגראַפיעס פון מיין מאַן און פון מיין זון. זיץ איך שטענדיק און קוק אויף זיי און באַוויין זייער אומקום, טעג און נעכט הער איך נישט אויף וויינען אויף זייער פאַרשניטן לעבן! און ווען די אויגן ווערן אויסגעטריקנט פון טרערן און איך קען נישט וויינען מער, וויינט דאָס האַרץ אין דער שטיל. דאַכט מיר אַז אַזוי וועל איך שוין וויינען ביזן סוף פון מיין לעבן!

אליהו מילער און זיין זון

מרדכי ראָטמאַן

דער אָנהייב פון חורבן

דער ערשטער גרוס פון חורבן גאַרוואָלין נאָוועמבער 1939. (די שוואַרצע בראָשור פון פוילישן אַמבאַסאַדאָר אין פּאַריז).

נאָכדעם ווי פראַנקרייך איז פאַרנומען געוואָרן דורך די היטלעראָווצעס, פאַרבינדן מיר זיך ווידער מיט אונדזערע פאַמיליעס, אָבער זיי זענען שוין נישט צוזאַמען. פייגעלעס עלטערן זענען אין זשעליכאָוו, מיין פאַמיליע אין פּאָריסאָוו. די גאַרוואָלינער אין פּאַריז שיקן הילף זייערע משפּחות אין פאָרם פון שפּייז־פּעקלעך. דער צוזאמענטרעף איז ביי מאנעס ראַפּאָפּאָרט. אין צוזאַמענטרעף נעמען אָנטייל חוה ראָטשטיין, מיין פרוי, טעמאַ קויפמאַן, שרה פרידמן און אַנדערע. נאָך אונדזער אַרעסט ווערט אַלץ איבערגעריסן. דער לעצטער גרוס פון דער וואַרשעווער פּאָסט איז געווען אין יולי 1942.

יהודה רובין / רמת־גן

הבית״ר בגארוואלין

הבית״ר בגאַרוואלין נוסד בערך בשנת תר״ץ (1930) ופעל עד תרצ״ט (1939) שנת פרוץ מלחמת העולם השנייה.

במשך שנות קיומו הראשונות עד עלייתו ארצה נשמר בזכרוני אחד האירועים המרשימים של ארגון זה בעירנו, היה זה כינוס אזורי של בית״ר. משלחות וקבוצות ביתרי״ם הגיעו לעיירתנו מכל הסביבה. הכינוס עצמו היה צריך להתקיים בכ׳ בתמוז ביום ששי בשבוע. הוקם מחנה אהלים במתכונת צבאית, כשבמרכזו המפקדה עם דגל תכלת־לבן שהתנופף ברוח על התורן המיוחד לכך. הכל התכוונו לקראת המיצעד שעבר ברחובות העיר. בראשו הלכה תזמורת של מכבי־אש ואחריה צעדו בסך משתתפי הכנוס עם הרבה דגלים לאומיים. המיצעד שהתנהל בפיקודו של נח רעפלאנסקי עשה רושם עז אל כל תושבי העיירה, שראו בצועדים מעין „צבא יהודי״.

מאידך, עורר המיצעד המרשים את זעמם של ה„גויים״ בעיירה ונציגיהם האנטישמיים שישבו בעירייה הביאו את העניין לדיון במועצת העיר. הייתכן — הם טענו — צבא יהודי בתוככי עיר שרובה פולנים ? !...

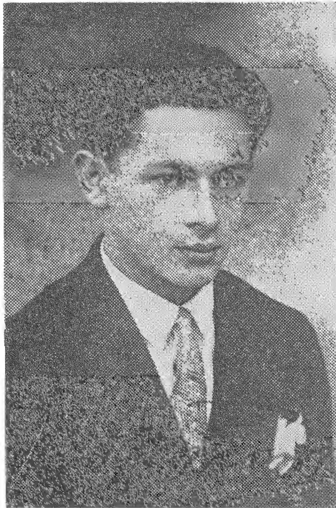
הגויים בשלהם והיהודים בשלהם. במשך השבת ביקרה כמעט כל העיירה במחנה שהקימו הביתרי״ם ורחב ועלץ לבם.

הבית״ר בגארוואלין משך לשרותיו מספר מועט של צעי־רים שקודם־לכן לא השתייכו לשום ארגון בעיירה. פעולותיו היו מצומצמות אך תמיד מלוות בטקסים רועשים.

שניים מחברי הבית״ר זכו בדרך „בלתי ליגאלית״ להגיע לארץ־ישראל.

אחד מהם בערל קעזמאן מספר על־כך :

עזבתי את גארוואלין בפברואר 1939, לאחר תקופה ארוכה שביליתי בקיבוץ־הכשרה של בית״ר בלוצק. בדרך־לא־דרך, עם חבורה שלימה של „בלתי־ליגאליים״ עלינו על אניית מעפילים יוונית „קרפ״. אחרי טלטולים של עשרה ימים הגענו לחוף נתניה, בחשכת הלילה. חלק מנוסעי־האנייה חזרו ללב־ים, בגלל המשמר הבריטי, שהשגיח בנו בחוף. הפלגנו, ואני בתוכם, לאי כרתים. רב־החובל שירד מאנייה שתה לשכרה ומשחזר להשיט את האנייה העלה אותה על שרטון. סמוך לכך התחילה האנייה לשקוע בים וכמעט שטבענו במצולותיו. למזלנו באה לקראתנו אֲנייה יוונית אחרת ששמה „קאטינה״. גם בה היו מעפילים. כמה ימים לפני־כן עזרנו לאנייה זו באספקת מזון. בדלית־ברירה עלינו על אנייה זו, שהצפיפות והדוחק בה היו גדולים מאד. הפלגנו שוב לעבר חוף נתניה. כמו בפעם הקודמת הצלחנו להוריד חלק מן הנוסעים ולברוח שוב ללב־ים. רק אחרי ארבעה חדשים של מירדף ובריחה מעיני המשמר הבריטי הגענו בסוף מאי 1939 לחיפה. המשטרה הבריטית הגיעה לאנייה בסירות משמר עם מזון ומיצרכים אחרים בכוונה לשלחנו בחזרה. במחאה לכך זרקנו את כל האוכל שהוגש לנו לים והתחלנו בצום. בית״רי אחד שעשע אותנו בנגינה ובחר במנגינת „כל נדריי״. זה שימש אות לאנשים אשר בחוף, כי לפניהם עולים יהודים הנמצאים בצרה. מיד התארגנה הפגנת

לוטעק מיקאַווסקי ז״ל
מראשי הבית״ר בגאַרוואַלין

נשים שהחלו לידות אבנים במשטרה הבריטית. לבסוף הורידו אותנו על־יד חוף „שמן״ ולקחו אותנו למאסר במחנה „קורדני״. במקום הזה שהינו כארבעה שבועות עד ששיחררו אותנו, לאחר שניכו מספר סרטיפיקטים שבידי הסוכנות.

גם פינחס קעזמאן הגיע כמעט באותה דרך אך בהצלחת יתר.

מיסדי הבית״ר בגארוואלין היו : קלעפפיש, לוטעק מיקובסקי, יהושע ראפּאפּאָרט, חנוך־הענעך רעפלאנסקי ועוד.

קלעפפיש ומיקובסקי אף ניצלו מן השואה והיגרו לאוס־טראליה. לוטעק מיקובסקי נפטר לפני שנתיים במלבורן.

אחרי השואה הגיע לישראל הענעך רעפלאנסקי.

בארכיון ז׳אבאָטינסקי בתל־אביב נמצאת תמונה של קורס למדריכי בית״ר ובה נראים בערל קעזמאן ולוטעק מיקובסקי. זהו הזכר היחיד מהבית״ר בעירנו.

זישע נאַכגעלט (רמת־השרון)

בלעטלעך פון מיינע זכרונות

אין געזעלשאַפטלעכן לעבן פון גאַרוואָלין האָט

אין יאָר 1927 פּאַסירט אַ זאַך וואָס האָט אויפגערודערט נישט בלויז אונדזער שטעטל, נאָר אויך די גאַנצע סביבה אַרום גאַרוואָלין. אויך די יידישע פּרעסע: „היינט", „מאָמענט" און „פאָלקס־צייטונג" האָבן געדרוקט גרעסערע באַריכטן וועגן דער דאָזיקער געשעעניש. די צענטראַל־קאָמיטעטן פון די יידישע פּאָליטישע פּאַרטייען האָבן זיך פאַרנומען מיט דעם ענין. דער צענטראַל קאָמיטעט פון „בונד" האָט מיד ווי אַן עד־ראיה אַרויסגערופן קיין וואַרשע אויף אויפקלער־רונגען. ס'האָט געהאַלטן שוין ביי אַן אינטערווענץ אין אינערן־מיניסטעריום. אַזוי ווי אָבער אַלץ האָט זיך געענדיקט בכי־טוב, איז צו קיין אינטערווענץ נישט דערגאַנגען.

אָבער איידער איך גיי דערציילן וועגן דעם בפּרוטרוט, איז כדאי צו געבן אַן איבערבליק וועגן פּאָליטישן מצב אין פּוילן פון יענער צייט. דאָס וועט קלאָר מאַכן דעם רקע אויף וועלכן די דאָזיקע־געשעעניש האָט זיך אָפּגעשטעלט.

ביז מאַי 1926 — ביז דער פּילסודסקי־איבערקערעניש — האָט די גרעסטע השפּעה אויפן פּאָליטישן לעבן אין פּוילן געהאַט די ענדעציע. די השפּעה פון די לינקע גרופּירונגען, פּ.פּ.ס. און די לינקע פּויערן־פּאַרטיי, איז געווען אַ מינימאַלע. דער קלער צוזאַמען מיט דער ענדעציע האָבן באַהערשט די מערהייט פון דער פּוילישער באַפעלקערונג און געווען אויך אַ מערהייט אין סיים. דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך געשטאַרקט און אַנטי־יידישע עקסצעסן זענען געוואָרן אַ טאָגטעגלעכע דערשיינונג. דערפאַר האָט די מאַי־איבערקערעניש אין איר אָנהייב אַריינגעבראַכט געוויסע פאַרלייכטערונגען, אויפגע־וועקט האָפענונגען, בפרט ביי אַ טייל פון דער יידישער באַפעל־קערונג. איז זי דאָך געווען געווענדעט בעיקר קעגן דער אַלגעמיינער רעאַקציע, וואָס אירע וואָרט־זאָגער זענען געווען די ענדעקעס...

נאָך דעם ווי פּרעזידענט וואָיטשעכאָווסקי ווערט גע־צוווּנגען צו דעמיסיאָנירן גלייך נאָך דער „באַגעגעניש אויף דער בריק" (געמיינט די דראַמאַטיש־היסטאָרישע באַגעגעניש זיינע מיט פּילסודסקין אויף דער פּאָניאַטאָווסקי־בריק), גרינדעט פּילסודסקי אַ נייע פּאַרטיי מיטן נאָמען „סאַנאַציע", דאָס האָט באַדאַרפט הייסן, אַז די נייע פּאַרטיי וועט סאַנירן די פּאָליטישע פאַרהעלטענישן אין לאַנד. דאָס שוואַכט באַ־דייטנדיק אָפּ די ענדעציע און וועקט אויף ווי געזאָגט נייע האָפענונגען ביים פּוילישן פאָלק. אויך אויף דער יידישער גאַס הייבן אָן בלאָזן פרישע ווינטן...

די מאַי־איבערקערעניש האָט אויך געהאַט אַן איינפלוס אויפן מוניציפּאַלן לעבן אין אונדזער שטאָט. ביזן יאָר 1927 איז צו די שטאָטראַט־וואַלן אין גאַרוואָלין נישט דערשינען מער ווי איין קאַנדידאַטן־ליסטע — די ליסטע פון די ענדעקעס. קיין שום אַנדער פּאַרטיי איז ביי אונדז אין שטאָט קיין מאָל נישט אַרויסגעטראָטן זעלבשטענדיק צו די וואַלן. אויף דער יידישער גאַס פלעגן בלויז „אגודת־ישראל" און די האַנט־ווערקער אַרויסשטעלן אייגענע ליסטעס. ביז 1927 וואָגט נישט די יידישע יוגנט אַרויסצוקומען מיט אַן אייגענער ליסטע. אָבער אין יאָר בלויז נאָך דער מאַי־איבערקערעניש קומט שוין צו טיפע־ענדערונגען סיי אויף דער פּוילישער און סיי אויף דער יידישער גאַס. אין יענעם יאָר קומט שוין אַרויס מיט איר באַזונדערער ליסטע אויך די סאַנאַציע און — צום ערשטן מאָל אין דער געשיכטע פון דער יידישער יוגנט אין גאַרוואָלין — אויךביידע יידישע פּאַרטייען: דער „בונד" און די „פּוע"צ" — יעדע מיט איר אייגענער ליסטע.

דער שרייבער פון די שורות איז געווען דער קאַנדידאַט פון „בונד" און אברהם ריבינגער, אַ לערער פון דער פאָוושעכ־נער שול, פירער פון „פּוע"צ" אין שטעטל — דער קאַנדידאַט פון „פּועלי־ציון". די וואַלן זענען פאַרגעקומען, אויב כ'מאַך קיין טעות נישט, אין יוני. לויטן געזעץ האָט מען באַדאַרפט אויס־ווילן 12 ראַטמענער. ליסטעס זענען געווען 2 פּוילישע (די ענדעקישע און סאַנאַטאָרישע) און 4 יידישע („בונד", „פּוע"צ", „אגודת־ישראל און האַנטווערקער). דער רעזולטאַט: די ענ־דעקעס האָבן דורכגעפירט 6 מאַנדאַטן, די סאַנאַציע — 2 און די 4 יידישע ליסטעס צו איין מאַנדאַט יעדע ליסטע. די צוויי קאַנדידאַטן פון דער סאַנאַציע זענען געווען ליבעראַלע קריסטן. איינער — אַ הויכער באַאַמטער פון „ווידזשיאַל־פּאָוויאַטאָווי" און דער צווייטער — דער רייכער גאַרוואָלינער קריסט, יאַן רענקאָווסק — אַ שטאַרק־ליבעראַלער מענטש. צום ערשטן מאָל אין דער געשיכטע פון גאַרוואָלין פאַרלירט די ענדעציע איר אַבסאָלוטע הערשאַפט אין שטאָטראַט. ווי אַ רעאַקציע אויף דער מפּלה אירער, הייבט זי אויף אַ ווילדע העצע קעגן יידן.

צום שבח פון דער דעמאָלסטיקער סאַנאַציע מוז געזאָגט ווערן, אַז זייער פאַרשטייער, יאַן רענקאָווסק, שטעלט זיך באַלד אין פאַרבינדונג מיט די 4 יידישע ראַטמענער, כדי צו שאַפן מיט זיי אַ בלאָק קעגן דער ענדעציע — מיט אַן אייגע־נעם קאַנדידאַט אויף אַ בירגערמייסטער. די יידישע ראַטמענער האָבן גלייך מסכים געווען, אפילו דער אגודה־פאַרשטייער האָט זיך קיין רגע נישט געוואַקלט און גלייך צוגעשטאַנען צום בלאָק. אַזוי אַרום האָט דער שטאָטראַט זיך געשפּאָלטן אויף צוויי גלייכע העלפטן: 6 ענדעקעס און 6 דער בלאָק סאַנאַציע־יידן. אויף דער ערשטער זיצונג בין איך אַלס יינגסטער ראַטמאַן געזעסן אין פּרעזידיום. ס'איז געקומען צום פּונקט וואַלן פון אַ בירגערמייסטער און דער רעזולטאַט — העלפט אויף העלפט, ד"ה 6 שטימען פאַר די ענדעקעס און 6 — פאַרן בלאָק: סאַנאַציע־יידן. קיין איין ליסטע באַקומט נישט קיין מערהייט. לויטן געזעץ דאַרף דער סטאַראָסטע רופן אַ צווייטע זיצונג און באַנייען די אָפּשטימונג. דאָס ברענגט די ענדעקעס אַרויס פון די כלים. עס שאַפט זיך ממש אַ פּאָגראָם־שטימונג: צוליב די יידן קען די ענדעציע

נישט דורכפירן איר קאַנדידאַט אַלס בורמיסטזש. נישט די צוויי סאַנאַציע־ראַטמענער זענען שולדיק, נאָר די יידן. ביי אַזאַ מצב האָבן מיר — איך מיטן פּוע״צ־ראַטמאַן — שטאַרק מורא געקראָגן אַז דער אַגודה־ראַטמאַן זאָל זיך נישט איינ־ברעכן און שטימען מיט די ענדעקעס. אָדער אין בעסטן פאַל — נישט קומען אויף דער זיצונג, וועלן די ענדעקעס ממילא האָבן 6 קעגן 5 שטימען. צו אונדזער פרייד האָט דער פאַר־שטייער פון אגודת־ישראל זיך געהאַלטן מיט אונדז סאָלידאַר אויך אויף דער צווייטער זיצונג.

אויפן סדר־היום פון דער צווייטער זיצונג איז געשטאַ־נען נאָר איין פּונקט: וואַלן פון אַ בורמיסטזש. ס׳האָט זיך איבערגעחזרט דאָס זעלבע בילד: 6 אויף 6. לויטן געזעץ איז דער סטאַראָסטע מחוייב צו רופן אַ דריטע זיצונג און אויב אויך די זיצונג פאַרענדיקט זיך מיטן זעלבן רעזולטאַט — פונאַנדערלאָזן דעם שטאָטראַט און באַשטימען נייע וואַלן, אָדער — צו נאָמינירן אַ בורמיסטזש אויף אַ יאָר צייט און ערשט שפּעטער, נאָכן יאָר, נאָך אַ מאָל דורכפירן וואַלן פון אַ בורמיסטזש ביים זעלבן צוזאַמענשטעל פון איצטיקן שטאָט־ראַט.

דערווייל האָבן זיך אָנגערוקט די זומער־פעריען און דער פאַרשטייער פון פּוע״צ, אברהם ריבינגער, איז אָפּגעפאָרן צו זיינע עלטערן קיין סטאַניסלאַוואָוו. אין איינע פון די טעג פון סוף יולי (1927) באַקום איך אַן איינלאַדונג אויף אַ זיצונג פון שטאָטראַט. די כוונה איז געווען אַ קלאָרע: פּרוּוון דורכ־זעצן אַן ענדעקישע מערהייט, בעת דער אָפּוועזנהייט פון איינעם פון די קאַנדידאַטן פון בלאָק. כדאי צו דערציילן, אַז צווישן דער צווייטער און דריטער זיצונג פּרוּווט די ענדעציע איבער־קויפן כאָטש איינעם פון די יידישע ראַטמענער. איך ווייס נישט צי איך בין געווען דער איינציקער אויף וועלכן זיי האָבן געפּרוּווט ווירקן מיט געלט נישט צו קומען אויף דער זיצונג. ווען כ׳האָב מיט פאַראַכטונג אָפּגעוואָרפן זייער פאָרשלאָג, האָבן זיי פּרובירט ווירקן אויף מיין מוטער: אפשר וועט זי באַוויזן אויסצואיבן אַ דרוק אויף מיר? דער סכום וואָס זיי האָבן איר פאָרגעלייגט איז געווען אַ קאָלאָסאַלער: 500 זל.

— מיר פאַרלאַנגען דאָך נישט פון אייער זון קיין זאַכן אומ־מעגלעכע — האָבן זיי געטענהט — מיר ווילן דאָך נישט ער זאָל שטימען פאַר אונדז! — דאָס פאַרשטייען מיר, אַז ער קען נישט; מיר ווילן בלויז ער זאָל אויף דער איינער זיצונג נישט קומען און פאַר דעם גיבן מיר אייך 500 זל...

ווען מיין מוטער האָט מיר דאָס אַלץ איבערדערציילט, געדענק איך, האָט זי צוגעגעבן: „און אפשר יאָ, מיין קינד, אפשר וואָלסטו מסכים געווען? דאָס דאָזיקע געלט וואָלט דאָך מיך געראַטעוועט אויף די עלטערע יאָרן!״... מיין מוטער האָט נישט געקאָנט תופס זיין מיין איינגעשפּאַרטקייט: „ביידע זענען דאָך גוים! —האָט זי געטענהט — סיי דער ענדעק, סיי דער פון דער סאַנאַציע; טאָ וואָס איז דיר פאַר אַ נפקא־מינה ווער עס וועט זיין בורמיסטזש?״... ס׳איז נישט געווען לייכט צו איבערצייגן מיין מוטער, אַז איך בין גערעכט: — ווער איז דיר געטרייער — האָב איך געפרעגט דער מאַמען: — די קריסטן, וואָס לייגן דיר פאַר געלט, אָדער איך, דיין זון?...

— זאָלן זיי זיין דיין כפרה — איז געווען איר תשובה — וואָס עפּעס פרעגסטו מיך אַזאַ נאַרישע קשיה?...

— אויב איך בין דיר טאַקע געטרייער, איז מסתמא פאַראַן אַ סיבה פאַרוואָס איך וויל דאָס געלט נישט נעמען... מיין מוטער איז צו מיר מער נישט צוגעשטאַנען מיט דעם פאָרשלאָג.

אויף אַ געמיינזאַמער זיצונג פון בלאָק האָב איך דערציילט וועגן פּרוּוו מצד דער ענדעציע איבערצוקויפן יידישע ראַט־מענער. דאָס האָט נאָך מער געשטאַרקט די שנאה צו זיי.

ס׳האָט זיך אונטערגערוקט די צייט פון דער דריטער זיצונג. אַזוי ווי ס׳איז געווען אַ חשד, אַז דער פריערדיקער בורמיסטזש, וואָס איז מן הדין מחוייב צו רופן די זיצונגען, האָט נישט אַרויסגעשיקט קיין איינלאַדונג דעם אָפּוועזנדיקן פאַרשטייער פון פּוע״צ, וואָס האָט זיך געפונען אין סטאַניס־לאַוואָוו, איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז איינער פון בלאָק זאָל פאָרן ברענגען אים צו דער זיצונג. דער גורל איז געפאַלן אויף מיר. פינאַנסירט די רייזע האָט דער ראַטמאַן יאַן רענ־קאַוועק.

איך בין אַרויסגעפאָרן באַגינען קיין וואַרשע און פון דאָרט דורך לעמבערג קיין סטאַניסלאַוואָוו. אין די אָוונט־שעהן בין איך שוין געווען אויפן אָרט. ווי נאָר מיין חבר האָט מיך דערזען, האָט ער גלייך פאַרשטאַנען, אַז עפּעס איז אַוודאי געשען. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט אַן איינלאַדונג יאָ באַקו־מען און וואָלט סיי ווי געווען געקומען צו דער זיצונג. דאָס האָט נישט געמינערט פון דער פרייד זיינער מיטן אומגעריכטן גאַסט. מיר האָבן באַשלאָסן צו מאַכן אַן אויספלוג צו די קאַר־פּאַטן־בערג און פון דאָרט זיך אומקערן קיין גאַרוואָלין צו דער זיצונג. אָבער ווי זאָגט זיך אין יידישן פאָלקס־וואָרט: „דער מענטש טראַכט און גאָט לאַכט״. נאָך דעם זעלבן אָוונט, ביים אָוונט־ברויט, דערהאַלט רובינגער אַ טעלעגראַמע:

„די זיצונג איז אָפּגעלייגט. נישט נייטיק איבעררייסן דעם אורלויב. וועגן נייעם טערמין וועלן מיר אייך מודיע זיין״. אונטערשריפט: יאַן רענקאַוועק.

בדיעבד זענען מיר געווען גליקלעך. אַנשטאָט צו פאָרן אויף איין טאָג, וועלן מיר פאַרברענגען אין די קאַרפּאַטן־בערג עטלעכע טעג. די שמחה איז געווען אין לשער. מיר האָבן אָפּגעגעסן אָוונט־ברויט און געמאַכט פּלענער וועגן דער פאָר־שטייענדיקער נסיעה. נאָך אַ קורצן שפּאַציר איבער דער שטאָט, זענען מיר געגאַנגען שלאָפן מיטן גוטדאַנק וועגן דער מאָרגנדיקער רייזע. אין דער פרי, זאָגט צו מיר ח׳ רובינגער:

— ח׳ נאָכגעלט, עפּעס האָב איך אַ גאַנצע נאַכט נישט געקאָנט איינשלאָפן. כ׳האָב אַ חשד אַז די טעלעגראַמע איז אַ געפעלשטע, כדי מיר זאָלן נישט קומען צו דער זיצונג און אַזוי אַרום וועט זיי געלינגען דורכצופירן זייער קאַנדידאַט. מיין אינטויציע האָט מיר אונטערגעזאָגט דאָס זעלבע. מיר זענען שוין אין די קאַרפּאַטן נישט געפאָרן, נאָר דעם זעלבן אָוונט נאָך צוריקגעפאָרן קיין גאַרוואָלין.

אָנקומענדיק באַגינען אין שטעטל, האָבן מיר געטראָפן אויפן מאַרק גרופּעס יידן, וואַרטנדיקע אויף עפּעס אַ ידיעה פון אונדז. ווי גרויס איז געווען די שמחה אין שטעטל מיט אונדזער צוריקקומען! די טעלעגראַמע האָט זיך טאַקע אַרויס־געוויזן פאַר אַ געפעלשטע. יאַן רענקאַוועק האָט פון אַזאַ טעלעגראַמע נישט אָנגעהויבן צו וויסן. קלאָר, אַז זי איז גע־שיקט געוואָרן פון דער ענדעציע און ס׳איז געשען אַ נס וואָס מיר האָבן זיך געכאַפּט אויף דעם שפּיצל באַצייטנס...

אַ לענגערע צייט האָט דאָס שטעטל גערעדט וועגן דער מעשה מיט דער טעלעגראַמע און באַוווּנדערט אונדזער אָר־יענטאַציע. פרומע יידן האָבן געזען אין דעם אַן אצבע אלהים...

די שפּאַנונג אין שטעטל איז געוואַקסן, מ׳האָט געפילט אַז עפּעס גרייט זיך: אָבער וואָס האָט מען נישט געוווּסט. דעם אָוונט ווען עס האָט באַדאַרפט פאָרגעקומען די זיצונג

האָט דאָס גאַנצע שטעטל, קריסטן און יידן, זיך געזאַמלט אַרום דעם בנין פון מאַגיסטראַט. די פּאָליציי איז געשטאַנען דינסטגרייט. אין זיצונגס־זאַל האָבן זיך דעמאָלט געפונען אויסער דער אלטער בורמיסטוש, וועלכער האָט געפירט די זיצונג, — דער סטאַראָסטע, הויכע באַאַמטע פון „ווידזשאַל פּאָוויאַטאָווי", דער געריכטס־פּאָרזיצער, דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט מיט העכערע פּאָליציי־באַאַמטע און אַלע צוועלף ראַטמענער. ווי געזאָגט, בין איך אַלס יינגסטער ראַטמאַן געזעסן צוזאַמען מיטן עלטסטן ראַטמאַן און מיטן פּאָרזיצער ביים פּרעזידיום־טיש. נאָכן איבערלייענען דורך די ראַטמענער די פּאָליטישע דעקלאַראַציעס אין נאָמען פון זייערע פּאַרטייען, האָט זיך אָנגעהויבן די אָפּשטימונג. ביי אַן אויסערגעוויינלעך געשפּאַנטער שטימונג, ווי נאָר דער פּאָרזיצער באַוויזט צו מעלדן דעם רעזולטאַט: 6:6, וואָס ווייזט אַז דער שטאָטראַט אין איצטיקן צוזאַמענשטעל איז נישט מסוגל אויסצוווילן קיין בורמיסטוש, ווערט פּלוצים פינצטער אין זאַל, דער טעלעפאָן און עלעקטרע — איבערגעריסן און אַ ריזיקער המון קריסטן רייסט זיך אַריין אינעווייניק מיט ווילדע געשרייען: „שלאָגט די יידן א"א אַנטיסעמיטישע אויסרופן, וואָס פאַרהילכן דעם אַרום. פאַרשטייט זיך, אַז די זיצונג ווערט איבערגעריסן און די ראַטמענער צעלויפן זיך אין גרויס אומאָרדנונג. כ'האָב יענע נאַכט שוין נישט גענעכטיקט אין דער היים. צוויי פון די סאַנאַציע־ראַטמענער, מיט נאָך אַ געוויסער צאָל קריסטן, אָנהענגער פונעם בלאָק, האָבן מיך אַוועקגעפירט אין אַ זיכער אָרט, ווו ס'האָט נישט געדראָט קיין געפאַר פון איבערפאַלן.

צו מאָרגנס, ווי נאָר כ'בין אַרויס אין גאַס, האָט אין שטעטל געראָיעט ווי אין אַ בינשטאָק. די יידישע ראַטמענער האָבן גלייך אַרויסגעשיקט באַריכטן צו זייערע צענטראַל־קאָמיטעטן. איך, ווי שוין געזאָגט, בין אַרויס גערופן געוואָרן קיין וואַרשע צום צ.ק. פון „בונד" אויף אַ מינדלעכן באַריכט, אויסער דעם שריפטלעכן באַריכט וואָס כ'האָב גלייך נאָך דער געשעעניש אַרויסגעשיקט פאַר דער „פאָלקס־צייטונג". אַלע 4 יידישע ראַטמענער האָבן איבערגעשיקט אַזעלכע קאָרעספּאָנדענצן אין וועלכע זיי האָבן אויספירלעך געשילדערט דעם פאַרלויף פונעם אינצידענט. נאָך דעם זעלבן טאָג, ד"ה אויף צו מאָרגנס נאָך דער געשעעניש, איז אויף אַ זיצונג פונעם בלאָק באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן אַ דעלעגאַציע צום סטאַראָסטע, וואָס זאָל אים אויפמערקזאַם מאַכן אויף דער פּאָגראָם־שטימונג, וואָס הערשט אין שטאָט. מיר האָבן אויך באַשלאָסן צו פאָדערן אַ קאָמיסיע, וואָס זאָל אויספאָרשן ווער עס זענען די פאַראַנטוואָרטלעכע פאַרן איבערפאַל אויפן שטאָטראַט און אין הסכם מיטן געזעץ זיי באַשטראָפן.

ביסלעכווייז האָט די שטימונג זיך באַרויִקט. אָבער מ'האָט געלעבט אין שפּאַנונג: וואָס וועט זיין ווייטער? וואָס און ווי אַזוי וועט האַנדלען דער סטאַראָסטע? וועט ער טאַקע באַשטימען אַן אויספאָרשונג־קאָמיסיע און באַשטראָפן די איבערפאַלער? און אפשר וועט ער האַנדלען שטרענגער און איבערשיקן דעם ענין צום וואָיעוואָדע אָדער צום קרייז־געריכט, כדי צו געבן דער זאַך אַן ערנסטן כאַראַקטער — אָדער גאָר פרוון פאַרטושן דעם גאַנצן ענין, כדי נישט אויפצורייצן די געמיטער פונעם רוב קריסטן אין שטעטל, וואָס איז געשטימט ענדעקיש. אגב, וואָס וועט זיין מיטן שטאָטראַט? — וועט ער פאַנאַנדערגעלאָזן ווערן און דער סטאַראָסטע וועט באַשטימען נייע וואַלן, אָדער ער וועט נאָמינירן אַ בורמיסטוש אויף אַ יאָר — ווי ס'געזעץ זעט פאָר — און איבערלאָזן דעם זעלבן שטאָטראַט?

מיט די דאָזיקע ספקות האָבן מיר געלעבט אַ לענגערע צייט. קיינער פון אונדז האָט נישט געוווּסט וואָס דער סטאַראָסטע האָט בדעה צו טאָן...

אין אַ געוויסן טאָג האָבן זיך באַוויזן מודעות, אין וועלכע דער סטאַראָסטע מעלדעט:

„היות דער שטאָטראַט קאָן צוליב זיין צוזאַמענשטעל נישט אויסוויילן קיין בורמיסטוש, באַשטים איך אין הסכם מיטן געזעץ אַ בורמיסטוש אויף אַ יאָר צייט. און לאָז איבער דעם שטאָטראַט אין זיין איצטיקן צוזאַמענשטעל ביזן סוף פון זיין קאַדענץ".

דער נאָמינירטער בורמיסטוש איז געווען איינער פון די צוויי סאַנאַציע־ראַטמענער, נישט יאַן רענקאַוועק, נאָר דער צווייטער, דער פון „ווידזשאַל־פּאָוויאַטאָווי" (כ'האָב פאַרגעסן זיין נאָמען). פון איין זייט איז עס געווען אַ זיג פאַרן יידישן גאַרוואָלין און נקמה אין דער ענדעציע. פון דער צווייטער זייט — האָט מען שוין דעמאָלט געקענט זען די סאַנאַציע אין אַ ריכטיקן ליכט. נישט דער סטאַראָסטע און נישט די פּאָליציי האָבן פאַרפירט אַן אויספאָרשונג אַרום דעם איבערפאַל. מ'האָט דעם ענין פאַרטושט. קיינער איז נישט געוואָרן באַשטראָפט. אמת אין שטעטל איז גאָרנישט נישט געשען, די שטימונג האָט זיך באַרויִקט, אָבער דער עצם־פאַקט, וואָס קיינער איז פאַר דעם פאַרברעכן נישט באַשטראָפט געוואָרן, כאָטש אַלע האָבן געוווּסט ווער עס זענען די אָרגאַניזאַטאָרן זיינע, האָט אַרויסגערופן ביי דער יידישער באַפעלקערונג אַ געדריקטע שטימונג.

איין און פערציק יאָר זענען אַריבער זינט דאַן. איבער דער צייט זענען פאַרגאָסן געוואָרן טייכן יידיש בלוט. אַלץ איז חרוב ונחרב. נישטאָ מער דאָס גרויסע, שעפערישע פּוילישע יידנטום, חרוב ונחרב איז אונדזער יידיש גאַרוואָלין. זאָלן די שורות זיין אַ יזכור פאַר די קדושי־עירנו — גאַרוואָלין!

אלטער קליימאַן / כפר סבא

אַמאָל איז געווען...

אַז מען כאַפּט אַ בליק אויף צוריק, אויף דעם „אַמאָל", הייבט מען אָן טראַכטן: — איז עס טאַקע געווען אַזוי ?... דאָס ראָד פון לעבן באַוועגט זיך אַזוי האַסטיק, אַזוי אויגן־שווינדלדיק, אַז עס פאַרווישן זיך די צייכנס צווישן וואָר און חלום...

אָט בין איך אין דער גרויסער סוטערין־שטוב, איינעם חדר פון משה׳לע־רבי׳לע, איך, אַ דערשראָקן שעמעוודיק קינד אין על־טער פון 3־4 יאָר, צווישן 30־40 קינדער, קליינע, פונקט ווי איך, אָבער פרעמדע... ער, משה׳לע רבי׳לע, אַ קליין יידעלע, אין דעם גרויסן קאַפּל אויפן קאָפּ און אינעם לאַנגן ברייטן טלית־קטן, האַלט אין האַנט אַ לאַנגן ביינערנעם טייטל, פאַרשפּיצט ווי אַ פייל — גלייך אין האַרצן אַריין... דאָס יינגע ווייכע הערצל צאַפּלט אויף פון דער אומהיימלעכקייט און פרעמדקייט און די אייגעלעך פונעם קינד קוועלן אָן מיט צוויי הייסע, בריענדיקע טרערלעך... אָבער די ווייכע גוטע אויגן פונעם רבי׳ן, זיין צערטלעך באַגיין זיך מיט אונדז ווירקן דערמוטיקנד, ווי ער וואָלט געזאָגט:

שרעקט זיך נישט, קינדער, ס׳איז נישט אַזוי שלעכט ווי מען מיינט; דער „שד" איז נישט אַזוי געפערלעך... און אפשר איז ער בכלל נישט פאַראַן, דער „שד"?..

נאָך אַ פּאָר מינוטן אָפּרו, רופט אונדז משה׳לע־רבי׳לע צום טיש, ווייזט אונדז אַ גרויסן טאַוול, אויף וועלכן ס׳איז אַרויפגעקלעפּט אַ פּאַפּיר מיט גרויסע פון דרוק־פּאַרב אויס־טערלישע שטעקעלעך, קעסטעלעך און שטריכעלעך... אַלץ זאַכן מיט וועלכע מיר באַגעגענען זיך צום ערשטן מאָל. משה׳לע רבי׳לע זאָגט, אַז דאָס איז דער „אַלף־בית". ער הייבט אָן מיט מיר לערנען. ער ווייזט מיר מיטן שפּיץ טייטל אויף אַ קרומלעך שטעקעלע, מיט צוויי קעפּלעך פון ביידע זייטן:

—אָט דאָס — זאָגט ער מיר — איז אַן „אַלף"... און דאָס־אָ הייזל — פאַרמאַכט פון דריי זייטן — מיטן אָפּענעם איינגאַנג פון לינקס: איז אַ „בית"... אַ גימל האָט אַן איבערגע־האַקט פיסעלע... און אַ „כף" איז טאַקע ענלעך צו אַ „בית", איז אָבער קיילעכדיק, עטוואָס געבויגן און מיט אַ דיקן בויך...

פון אָנהויב טראַכט איך: אַ מאָדנע שפּיל. כ׳וועל דאָס קיינמאָל נישט פאַרשטיין. אוממעגלעך!... אַ ביסל שפּעטער הייבט עפּעס יאָ אָן קריכן אין קאָפּ אַריין. אָבער ווען דער רבי הייבט אָן מאַכן „קונצן" און הייסט מיך זאָגן דעם אַלף־בית אויף צוריק און איבערגעהיפּערט, נישט לויטן סדר ווי די אותיות זענען געשריבן, ווער איך אין גאַנצן צעמישט. דער אַלף־בית הייבט אָן שפּרינגען פאַר מיין בליק. פון אַלע אותיות ווערט מיט אַ מאָל איין משונהדיק אות. עס ווערט מיר פּלוצעם הייס, און מיינע אויגן נעמען ווידער אָנקוועלן מיט צוויי בריענדיקע טרערן...

משה׳לע רבי׳לע באַמערקט מיין צעמישטקייט, טוט מיר אַ צערטלעכן קניפּ אין בעקל און זאָגט:

— „דו קענסט זייער גוט, נאָר גענוג אויף היינט, מען דאַרף אָפּרוען — און נישט אויסלערנען אַלץ מיט איין מאָל"...

אומקוקנדיק זיך אין חדר האָט מיין בליק זיך באַגעגנט מיט דער רביצין — אַ קליין ווייבעלע, מיט אַ לאַנגן שאַוול (לאַפּעטע) אין האַנט, וואָס זיין שפּיץ איז שוואַרץ, פאַרברענט אויפ׳ס קויל. איר פּנים — פאַרשוויצט, און ס׳זעצט דערפון אַ פּאַרע ווי פונעם גרויסן אויוון... דאָס באַקט זי אירע באַ־בעלעך... די רביצינס באַבעלעך זענען אַ געמיש פון גערשטן־מעל, אייל, וואַסער און זאַלץ, צום טעם. די פּאַרטיקע באַבעלעך צעשיקט די רביצין איבער דער שטאָט. איר טעכטערל, דאַכט זיך, פריידעלע, פאַרקויפט זיי אויף די גאַסן. זי טראָגט די באַבעלעך אין אַ בלעך, איבערגעדעקט מיט אַ טוך, כדי איינצוהאַלטן זייער וואַרעמער פרישקייט און מאַרביקייט...

....די באַבעלעך — זאָגט די רביצין — האָבן טויזנט טעמים"...

איך אַליין מיין אויך, אַז ס׳איז גאָר קיין בעסערס אויף דער וועלט נישט פאַראַן... ווער שמועסט נאָך אַז מען הייסט די רביצן אין „צוזאַמענשטעל" אַריינקלאַפּן אַן איי, איז עס דאָך אמתע מעדני מלך... די רביצין זאָגט:

...אפילו מלכים אין זייערע פּאַלאַצן, אסור, צי זיי ווייסן פון אַזאַ טעם!...

אָבער ווער קען זיך עס פאַרגונען אַזאַ אויסברענגעריי? ווער וועט עס יעדן טאָג הייסן אַריינקלאַפּן אין באַבעלע אַן איי?... אַזאַ באַבעלע קאָסט גאַנצע פינף גראַשן, בעת אָן אַן איי קאָסט עס נאָר צוויי גראַשן... און אָנעם איי — איז עס דען שלעכט? איך בין צופרידן אַז די מאַמע גיט מיר צו קויפן יעדן טאָג אַ באַבעלע פאַר אַ צווייער...

און אָט געפין איך זיך שוין ביי שמאי־מלמד אין חדר. דאָ זענען בלויז פאַראַן אַ 12—15 יינגלעך. די שטוב איז דאָ אַ ריינע. יעדן אינדערפרי, נאָך פאַר אונדזער קומען אין חדר אַריין, ווערט די פּאָדלאָגע געשייערט. ער, שמאי־מלמד אַליין, איז אָנגעטאָן ריין. די ציצית פון טלית־קטן־פאַרשטעקט אין די הויזן. און נעמט ער זיי אַמאָל אַרויס, דערזעסטו גלייך דעם בלויען פאָדעם תכלת... ער איז אַ ראַדזינער חסיד. זיין פּנים איז איינגעראַמט אין אַ בלאָנד שיטער בערדל. שיטער — אַז מען קען איבערציילן דערין יעדע האָר באַזונדער... שמאי איז אַ גרויסער פּראָדוצענט פון רויך — ער רויכערט סיגאַרעטן, איינס נאָכן צווייטן, און פון זיין מויל שפּאַרט מיט קנוילן רויך. אויך ער האַלט אין האַנט אַ ביינערן טייטל, אָבער שוין אַ קליינס, נישט ווי ביי משה׳לע רבי׳לע... דאָ, ביי שמאי־מלמד, אויב ס׳גלוסט זיך אַ יינגל נישט צו לערנען, וואַרפט אים דער מלאך דאַנדיק אַראָפּ דורכן לאָמפּ אַ צווייער. און פאַר רייכערע קינדער — אַ גאַנצן פירער, וואָס פאַר דעם קאָן מען שוין איינקויפן אַ וועלט...

אָט בין איך שוין ביי הערשל סופר. דער רבי — הערשל סופר — אַ ייד אַ הויכער, מיט אַ גאָר ברייטן שטערן און זייער אַ לאַנגע באָרד. איך האַלט אים פאַרן קלוגסטן ייד אין שטעטל, און „שטעטל" פאַרן חדר־יינגל מיינט — די וועלט. ביי אים

איז שוין פאַראַן אַ קאַנטשיק פון לעדערנע רימענס, וואָס שטעקן אַרויס פון אַ סאַרנע־פּיסל... הערשל סופר איז אָפט „מכבד" מיטן קאַנטשיק וועמען פון די תלמידים. אָבער עפּ"ר סטראַשעט ער נאָר בלויז. פאַרט אַ יידישער „גזלן"...

אָפט קומען צו ר' הערשלען יידן, ער זאָל זיי אָנשרייבן בריוו. ר' הערשל טוט עס גערן. ער, דער כתבא רבא, נעמט אַרויס אַ בייגעלע פּאַפּיר, גלייכט עס אויס, נעמט די סטאַלקע־פּעדער, פּרוווט זי אויס אויפן נאָגל, צי זי איז געזונט וויך צום שרייבן, טונקט איין די פּעדער אין טינטער מיט גרויס כוונה, נישט צופיל, עס זאָל פאַרדאַרבן, חלילה, דאָס פּאַפּיר, אויך נישט צו ווינציק — עס זאָל בלייבן מיט וואָס צו שרייבן. די לאַנגע באָרד זיינע פאַרשטעקט ער ערגעץ אין העמד, אָדער אין טלית־קטן — זי זאָל אים נישט שטערן ביים שרייבן... נאָך אָט די אַלע הכנות, הייבט ער אויף די סטאַלקע־פּעדער און ציקלט מיט איר לאַנג אין דער לופטן, דרייט מיט איר אין חלל איבערן פּאַפּיר — מעשה כישוף... ער ציקלט מיט דער פּעדער מיט אַזאַ ווירבלדיקער שנעלקייט, אַז ס'איז שווער זי צו כאַפּן מיטן אויג — און פּלוצעם ווערט געבוירן אויפן פּאַפּיר אַ גרויסער, קיילעכדיקער ב"ה, וואָס פאַרנעמט דעם אויבנאַן, ווי אַ פּאַטער־שטול. שפּעטער גייען שוין סע־ריעס פּערלדיק־געטאָקטע אותיות, און ווערטער — צעשטעלטע ווי זעלנער אין רייען...

נאָכן פאַרענדיקן דעם בריוו, הייבט זיך אָן אַ סעריע שבחים פון הכרת־טובה מצד דעם יידן, פאַר וועלכן דער בריוו איז געשריבן געוואָרן.

— ר' הערשל — זאָגט דער ייד — איר שרייבט שענער פונעם דרוק־מאַשין!...

אויך מיר די תלמידים, באַוווּנדערן דעם שיינעם בריוו און זענען מקנא דעם רבין מיט זיין פּערלדיקער האַנטשריפט. און הערשל סופר אַליין האָט הנאה, זעט אויס, אַחוץ פון די שבחים, אויך פונעם שרייבן גופא.

אָשר'ל דער בייגל־בעקער וווינט אַנטקעגן דעם חדר. דאָרט האָט ער אויך זיין בעקעריי. אין דער צווישן־צייט — צווישן דעם פאַרקנעטן אַ דייזשע און איר אויפיערן — כאַפּט זיך דערווייל אָשר'ל צו צום פענצטער צו שמועסן מיט ר' הערשלען פּאָליטיק. זיי באַוווּנדערן די יאַפּאַנטשיקעס פאַרן „נעמען" פּאָרט־אַרטור, און פאַרן „אַריבער" דעם טייך יאַלע אין מאַנדזשוריע. גאַנץ באַזונדערס איז שווער צו באַנעמען ווי אַזוי די יאַפּאַנטשיקעס איז געלונגען צו צעקלאַפּן דעם רוסישן פלאָט אונטער דער קאָמאַנדשאַפט פונעם פירשט קראַפּאָטקין. זיי שמועסן נאָך וועגן — אָבער שוין אַביסעלע שטילער — וועגן אַטענטאַט אויף סטאָליפּינען, וואָס עס האָט דורכגעפירט דער משומד באַגראָוו. זיי קוקן זיך איבער מיט גרויס זאָרג און שרעק פאַר דעם אַרויסגעזאָגטן...

— „ווער ווייסט, ר' הערשל, ווי אַזוי דאָס וועט זיך פּריער, צי שפּעטער אָפּרופן אויף יידן"...

הערשל סופר שווימט אין פּאָליטיק ווי אַ פיש. — ס'איז אַ גרויסע גזירה — זאָגט ער — וואָס יידישע יינגלעך מוזן גיין אין דער שולע לערנען רוסיש, כאָטש 4 שעה אַ וואָך נאָר בלויז, — צוויי מאָל אין וואָך צו צוויי שעה יעדעס מאָל. די גזירה איז געווען אַ פיל האַרבערע — איז ר' הערשל מסביר — נאָר אַ דאַנק דער דעלעגאַציע פון רבנים פון דער גאַנצער אימפּעריע ביים צאַר אין פּעטערבורג, מיטן קאָוונער רב, ר' יצחק אלחנן בראש איז די גזירה טיילווייז בטול געוואָרן און ס'איז געבליבן צו לערנען רוסיש בלויז 4 שעה אַ וואָך...

אָשר'ל כאַפּט זיך אַז די דייזשע האָט שוין געקענט איבעריערן...

רוסיש פלעגן מיר לערנען אין די נאָכמיטאָג שעהען, ווען די קריסטלעכע קינדער זענען שוין אין שול נישטאָ. די מלמדים מיט זייערע תלמידים פלעגן זיך צוזאַמענקומען ביי אונדזער חדר און מיט הערשל סופר בראש מאַרשירן דורך די גאַסן צו דער רוסישער „שקאָלע", ביים זאַקסישן גאָרטן. געגאַנגען זענען מיר לאַנגזאַם, צו וואָס זיך איילן?... אַז מיר זענען שוין אַריין אין „שקאָלע", האָבן ראשית די מלמדים אַראָפּגענומען די היטלען, בלייבנדיק אין די הוילע קאַפּלען... דאָרט, אין „שקאָלע" האָט אויף אונדז שוין געוואַרט דער „אוטשיטעל" (לערער), מיט זיינע גרויסע געדיכטע וואָנסעס. דער לערער איז געווען אַ פּאָליאַק, נאָר גערעדט האָט ער רוסיש. אין „שקאָלע" האָט מען נישט געטאָרט ריידן קיין פּויליש.

מיר, פאַרשטענדלעך, האָבן נישט פאַרשטאַנען קיין וואָרט פון דעם וואָס עס האָבן גערעדט אונדזערע מלמדים מיטן „אוטשיטעל". איך מיין אָבער, אַז אויך זיי, די מלמדים, האָבן נישט פאַרשטאַנען דעם „אוטשיטעל". זיי האָבן גערעדט צו אים אַ מאָדנע לשון: אַ געמיש פון איינצלנע רוסישע ווערטער ווי „גאָספּאָדין", „כאַראַשאָ" א"אַנד, עטוואָס פּויליש, אַ גרויסן טייל פון עפּעס אַ דייטשמעריש און — פּראָסט יידיש. אָבער די הויפּטשפּראַך זייערע איז באַשטאַנען פון רמזים... און פון וואָרפן מיט די הענט... אין צווישן האָט אויפגעבליצט אין האַנט פון איינעם פון אונדזערע מלמדים אַ זילבערן קערבל און כמעט ווי אומבאַמערקט — פאַרשוווּנדן אין האַנט פונעם „אוטשי־טעל"... זייער ריידן האָט אַזוי געדויערט איבער אַ שעה צייט.

מיר האָבן זיך דערווייל געשפּילט מיט די „לאַוועקעס" (לאַנגע שול־בענק) און טינטערס ביז אונדזער „לעקציע" האָט זיך פאַרענדיקט. — — —

כ'געדענק אויך גוט וועלוול מלמד מיט זיינע „גאָלדענע" (לייען: קינסטלערישע) הענט. וועגן אים שרייב איך באַזונדער.

אין עלטער פון 10—12 יאָר האָב איך שוין געלערנט ביי יעקב־בער מלמד. דאָרט האָט מען שוין געלערנט גמרא מיט תוספות און אויך אַ שטיקל מהרש"א. יעקב־בער האָט אויך געהאַט אַ קאַנטשיק, אָבער ער איז ביי אים געליגן אין שופ־לאָד. ביי דער רביצין, ברכה־לאה, האָט מען שוין געקאָנט קויפן אַ זויערע אוגערקע צום ברויט, וואָס מען האָט מיטגע־נומען פון דער היים אויף איבערצוכאַפּן ס'האַרץ — ביז האַלב ניין אָוונט, ווען מ'איז אַהיימגעקומען צו וועטשערע. די אוגערקעס האָבן זייער גוט געשמעקט. די רביצין פלעגט זאָגן, אַז קיינער קאָן נישט אַזוי גוט איינזייערן אוגערקעס, ווי זי.

ביי יעקב־בער מלמד איז געווען אַן עלטער מיידל, טשיזשע־רחל. זי איז געווען איבער די דרייסיק... כדי אָפּצו־לייגן אַביסל געלט אויף נדן, האָט זי צוגעהאַנדלט מיט טרי־פהנעם (אומלעגאַלן) בראַנפן. יעקב־בער פלעגט איר העלפן אין דעם שוואַרצן מסחר. אָפט פלעגן קומען אין חדר מענטשן קויפן אַ פלעשל בראַנפן און אַרויסטראָגן עס אונטער די פּאָלעס, אָדער אונטערן פאַרטעך... אַמאָל פלעגן זיי קויפן בלויז אַ גלעזל בראַנפן און אויסטרינקען עס אויפן אָרט, אין חדר. דאָס מיידל, אַמאָל אויך יעקב־בער פלעגן צעטראָגן דעם בראַנפן צו סטאַ־בילע קליענטן. מ'האָט גערן געקויפט דעם בראַנפן. ער איז געווען גוט, און באַדייטנדיק ביליקער, צוליבן אויסמיידן דעם אַפּצאָל פאַרן „אַקציז"...

איינמאָל זענען אַריין אין חדר צוויי ציווילע לייט —

שליחים פונעם אַקציז, מיט זיי איז אויך מיטגעקומען אַ „סטראַזשניק". נאָך אַ קורצן ווערטער־אויסטויש מיט אונדזער רבין און זיין טאָכטער, זענען זיי אַרויף אויפן לייטערל וואָס האָט געפירט צום בוידעם. יעקב־בער און זיין טאָכטער האָבן זיך נישט פאַרלוירן... זיי האָבן געכאַפּט אַ האַקמעסער און אַרויף נאָך די „געסט" אינעם בוידעם אַריין... איידער וואָסווען, האָבן זיי באַוויזן אָפּצושטופּן די „אורחים" פון די פולע גאָנשערס און מיטן האַקמעסער צעהאַקט זיי... דאָס האַקמעסער האָט נאָך באַוויזן מיטצוכאַפּן אַ פינגער פון איינעם פון די „געסט". צוליבן פעלן פון „זאַכלעכע" באַווייזן איז צו קיין פּראָצעס נישט געקומען. געווען בלויז אַ פּראָצעס וועגן פינגער, אָבער ער איז פאַרטושט געוואָרן מיט דער הילף פון כאַבאַר...

עס שטייען מיר נאָך בולט פאַר די אויגן די טעג, ווען גאַרוואָלין, האָט געגרינדעט איר ישיבה. איך זע נאָך די ווייבער־שול, אונטן און אויבן, פונוואַנען ס'האָט געפלייצט דער קול־התורה, דעם ערשטן ראש־ישיבה, אַ בקי און תלמיד־חכם, יאָשפע פון סעמיאַט׳טש. כ'פאַרגעדענק נאָך גוט זיינע שיעורים — אין דעם כלל: פון יע"ל קג"ם.

די ישיבה האָט קודם כל געהאַט איר מקום אין דער ווייבער־שול, אונטן; דאָרט האָט דער ראש־ישיבה געזאָגט דעם שיעור, און מיר, די תלמידים, האָבן שפּעטער ביחידות אָדער אין צווייען איבערגעחזרט אים, אין דער זעלבער ווייבער־שול. מיטן צופלוס פון תלמידים, זענען מיר אַרויף אויך אין דעם אויבערשטן טייל פון דער ווייבער־שול. מיט אונדזער אַרויפקומען אויבן האָט זיך דאָרט אַלץ איבערגעקערט: עס זענען פאַרשוווּנדן די אַלטע צעריסענע סידורים, מחזורים, חומשים און די שמות וואָס האָבן זיך דאָרט געוואַלגערט לאַנגע יאָרן, צוזאַמען מיט שטויב און שפּינגעוועבס... אַלץ איז געוואָרן געשייערט און געוואַשן מחמת כבוד התורה. מ'האָט אָנגעהויבן לערנען אין גרויסן מאַסשטאַב. אויך די קעסט־אײדעמס האָבן זיך גענומען געשמאַק צום לערנען. זיי האָבן געלערנט אין בית־המדרש. ס'איז פאַרשוווּנדן די איינזאַמקייט, און ס'איז בכלל געקומען צו אַן אויפלעבונג אין יידישן גאַרוואָלין... אַזוי האָט עס געדויערט ביזן יאָר 1914.

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דער רבי יאָשפע גלייך אַהיימגעפאָרן און די ישיבה איז דערווייל בטול געוואָרן. אָבער נישט אויף לאַנג. נאָך אַ צייט האָט מען זי ווידער געעפנט, אָבער שוין מיט אייגענע, אָרטיקע כוחות. די שיעורים זענען געווען פרייוויליקע, נישט קיין באַצאָלטע. עס האָבן געזאָגט שיעור: חיים־אלעזר שוחט, אהרן פּערל מאַטלס, די ברידער יעקב־שלום און פישל הערשעלעס, נחמן ישראל־לייבס און יאַנקל מאַטעסעס (מתתיהו) — אַלץ יידן בני־תורה, תלמידי־חכמים און גוטע בעלי־הסברה. אַ טייל — בעלי־הסברה בחסד עליון...

פלוצעם האָט אויף דער וואַנט פון בית־המדרש זיך „געיאַוועט" אַ שיין־פּאָלירט קעסטל, אין וועלכן ס'האָט הינטער גלאָז זיך געפינען אַ רשימה פון אַלע תלמידים. ביים נאָמען פון יעדן תלמיד איז געווען אָנגעגעבן זיין דרגא אין לערנען און אַפילו אין התנהגות... אַזוי, למשל, איז געווען פאַרצייכנט: פלוני — אלמוני: „טוב־מאוד", אָדער: „לא טוב", „לא יודע כלום" אדג"ל... דאָס האָט באַדאַרפט זיין פאַר די תלמידים אַ סטימול פאַר פלייס אין לערנען און אין דער אויפפירונג... דער חינוך־פּרינציפּ זאָגט, אַז ידיעות פון דעם מין דאַרפן זיין דער סוד פונעם לערער־פּערסאָנאַל און פון די עלטערן — און נישט צעטראָגן ווערן אין דער עפנטלעכקייט. פאַרשטייט זיך, אַז פאַר אַ טייל תלמידים איז דאָס געווען אַן אומגליק — אַ „פּאַטש אין פּנים", וואָס האָט זיי צעבראָכן גייסטיק און מאָראַליש.

די „חכמה" מיטן טאָוול איז געווען דער „אויפטו" פון אַבוש מרגלית. מילא ער — האָט געוואָלט זיך באַווייזן מיט זיין „קונסט", ווו איז אָבער געווען די אָנפירונג פון דער ישיבה און בכלל דער עוֹלם יידן? פאַרוואָס האָבן זיי צו דעם דערלאָזט?...

דאָס בית־המדרש איז געווען דער צענטראַלער נערוו פון שטעטל: אין בית־מדרש האָט מען געקאָנט אָפּדאַווענען ביחידות אָדער מיט אַ מנין, לערנען אַ בלאַט גמרא, מעיין זיין אין אַ ספר, אָדער אויסהערן אַ דרשה פון אַ משולח, אַמאָל — אויך אַ חזן, וואָס האָט פאַרבלאָנדזשעט אַהער פון מרחקים... דאָס בית־מדרש האָט „געפירט" די פּאָליטיק, נישט בלויז די לאָקאַלע — פונעם שטעטל, נאָר אויך פון דער גראָער וועלט.

אַ גאַס
אין גאַרוואָלין

רעכטס: דער „פּאָוויאַט"

דאָ האָבן זיך געשאַפן „פאַרבינדעטע" און „שונאים" צווישן פאַרשידענע מדינות; דאָ האָבן זיך געפירט מלחמות און געמאַכט שלום פון איין מדינה מיט דער צווייטער. אין גאַרוואָלין האָט מען נישט געזאָגט: בית־מדרש, נאָר מיש־מדרש"... און כשמו כן הוא... אַ געמיש פון באַלעגאָלעס, קצבים, לומדים, באַלמעלאָכעס, באַלעבאַטים — און סתם שיינע יידן...

דאָס בית־מדרש איז געווען ווי אַ מיל, וואָס מאָלט אָן אָפּרו. אויך צו שחרית פלעגן קומען גענוג יידן. איין מנין האָט געיאָגט דעם צווייטן... גאַנץ פרי פלעגן קומען אָפּדאַווענען די דאַרפסגייערס, באַלעגאָלעס א"אַנד, וואָס האָבן זיך געאײַלט צו זייערע נסיעות אָדער אויף די מערק אין די שכנותדיקע שטעט. אַביסל שפּעטער — די באַלמעלאָכעס און סוחרים פון באַזונדערע פאַכן און בראַנזשעס. אַזוי האָבן זיך געצויגן די מנינים ביזן האַלבן טאָג אַריין — איין מנין נאָכן צווייטן.

אַנדערש איז עס געווען אָוונט־צײַט, צו מנחה־מעריב. דאָ האָט מען זיך שוין נישט געאײַלט. פאַרקערט, מ'האָט געוואָלט בלייבן וואָס לענגער. און מ'איז טאַקע געבליבן, מחמת אַחוץ אַ מקום תורה ותפילה, האָט זיך דאָס בית־מדרש פאַרוואַנדלט אין אַ מין קלוב פאַר פּאָליטישע נייעסן, לאָקאַלע און אַלגעמיינע; אין אַן אָרט ווו מען האָט געקאָנט הערן אויסער אַ פיינעם שיעור, אַ גוטע דרשה — אויך אַן אַקטועלן וויץ. אין די אָוונט־שעהען איז דאָס בית־מדרש געוואָרן אויך אַ הייל־אַנשטאַלט — אַ מין סאַנאַטאָריע, ווו מ'האָט עטוואָס אָפּגערוט, אַנטשפּאַנט זיך פון די טעגלעכע זאָרגן, פונעם שווערן לעבנס־יאָך. אין בית־מדרש האָט דער ייד פאַרגעסן אַלע זיינע פּערזענלעכע ביטערנישן. דאָס אָרט פונעם פּערזענלעכן האָט דאָ פאַרנומען דער קאָלעקטיוו, דאָ האָט מען געשמועסט וועגן צרות הכלל: וועגן גזירות, פּגעים־רעים; וועגן פּורישקעוויטש, דמאָווסקין, סטאָליפּין, פּאָגראָמען. די אַלע האַרבע צרות־רבים טראָגן גלייכצייטיק אין זיך טרייסט. זיי שטאַרקן דעם בטחון.

און וועלכער ייד האָט זיך עס ניט געניטיקט אין בטחון?...

אַזוי האָט דער דאַרפסגייער אָדער מאַרק־פאָרער זיך אָנגעפּלאָגט גאַנצע טעג, אונטערגעשטופּט דעם וואָגן אין גאַס־רעגנס און אין זאַווערוכעס און אָפּט זיך אַרומגעזען, אַז ער האָט היינט נישט געלייזט אַפילו אויף צו דעקן די הוצאת־הדרך, אָפּגערעדט שוין פון אויסקויפן אַ וועקסל, באַצאָלן שכר־לימוד פאַר אַ קינד א"אַנד. געשעפטלעכע התחייבותן...

איז אַ וווּנדער אַז עס האָט דעם יידן אַזוי געצויגן אין בית־מדרש אַריין?...

...אין בית־מדרש־הויף ליגן קופּעס שטיינער — אַ זכר פון גוטע צייטן, ווען יידן האָבן זיך געגרייט אויפצובויען אַ נייע שול. „געגרייט" — אָבער נישט געבויט... דערווייל האָט שטאָט הנאה פון די שטיינער: גוים בויען־אונטער מיט זיי די פונדאַמענטן פון זייערע הייזער, ברוקירן אויס זייערע „פּאָדוואָרן"; וועשינס קלאַפּן אויס אויף זיי זייער וועש ביים טייך; יידישע ווייבער נוצן די שטיינער צום פאַרפּרעסן מיט זיי דעם איינגעזייערטן פסחדיקן באָרשט און קרויט. אין די הייסע זומער־חדשים, צווישן מנחה־מעריב, זעצן זיך יידן אויס צווישן די שטיינער און כאַפּן אַ שמועס וועגן דעם און יענעם... פונוויטנס זעט דאָס אויס ווי אין אַמפיטעאַטער. אין מיטן פון ראָד שטייט משה מאַקאָטאָוו — דער גאַרוואָלינער שלום־עליכם און שיט מיט וויצן, פון וועלכע יידן פּלאַצן פון געלעכטער... פאַרמרוזשענדיק איין אייגל, מאָלט ער טיפּן און געשטאַלטן פון וועלכע יידן זענען זיך מ... ...

אינעווייניק, אין בית־מדרש, שטייט דער פאָדריאַטשיק פונעם קאַוואַלעריע־פּאָלק, געצל פּערלשטיין און דער עולם אַרום אים קוועלט פון זיינע ספּעציפיש־עכט־רוסישע וויצן, באַפּעפערטע מיט יידישן טעם און געשמאַק... געצל רויכערט טייערע קאַפּיקאָווע סיגאַרעטן פון דער פירמע „סמערנאַ". אַריינקומענדיק אין בית־מדרש, נעמט ער אַרויס אַ סיגאַרעט און דאָס שאַכטל וואַרפט ער אַוועק אין ווינקל ביים כיור — אַ סימן, אַז עס איז ליידיק. אַזוי פלעגט ער טאָן יעדעס מאָל, ביז דער עולם האָט זיך געכאַפּט, אַז דאָס טוט ער אַזוי, ווייל אַנדערש וואָלט ער געמוזט צעטיילן דאָס גאַנצע שאַכטל...

אָפּגערוקט פון זיי שטייט אפרים שוסטער — אַ הויכער, גלייכער ייד ווי אַ סאָסנע. אַרום אים שטייט אַן עולם מיט פאַרריסענע קעפּ, קוקט אים גלייך אין מויל אַריין. ער דערציילט פון זיינע איבערלעבענישן ביים רוסישן מיליטער. ער האָט געדינט 9 יאָר אַלס אונטער־אָפיציר פון דער ערשטער ראָטע. ער דערציילט כאַראַקטעריסטישע פּאַסירונגען און עפּיזאָדן פון ווייטע, עקזאָטישע מקומות אין דער רוסישער אימפּעריע: פונעם אַמאָליקן דערפל צאַריצין (דאָס היינטיקע סטאַלינגראַד); פון קאַווקאַז; פון דער פּערסישער גרענעץ. צוו. אַנד. דערציילט ער דעם עפּיזאָד פון דער בריק:

... צאַר אַלעקסאַנדער וווטאָראָי איז אַמאָל געקומען איבער־שניידן דעם באַנד איבער אַ נאָר־וואָס אויסגעענדיקטער בריק. נאָך דער צערעמאָניע פון איבערשניידן די באַנד, דרייט דער צאַר זיך אויס צום אַדיוטאַנט:

— „און איך האָב געמיינט — האָט אַלעקסאַנדער וווטאָראָי געזאָגט מיט תרעומות — אַז די בריק איז אַ גאָלדענע"...

אַביסל ווייטער פון אפרים שוסטערס גרופּע שטייט אַן עולם יידן אַרום יאַנקל טרעמבאַטשיסט. דער גרייז־גרויער יאַנקל, וואָס איז שוין לאַנג אַריבער די שמונים, שפּילט נאָך אַלץ אויף חתונות אויף זיין באַס. בעת יאַנקל דערציילט זיינע זכרונות, באַוועגט ער מיט די ליידיקע יאַסלעס ווי ס'וואָלט אים פאַרפעלט אָטעם... ס'איז קוים־קוים צו פאַרשטיין, דער־פאַר אָבער גרייכן זיינע זכרונות צו טיפע אַרכעאָלאָגישע שיכטן. יאַנקל איז נאָך געווען אַ קאַנטאָניסט און געדינט דעם צאַר ניקאָלאַי פּיערווי גאַנצע 25 יאָר...

אין בית־מדרש קאָנט איר נאָך טרעפן דעם עלטערן יידן יעקב יצחק זאַמאַיסקי. ער פרעגט מעשה חוקר:

— „פאַרוואָס, זאָגט ער, איז הונדערט רובל אויף פּויליש: סטאָ! און טויזנט רובל: טישאָנץ?".

— ווייל — גלעט זיך יעקב יצחק די באָרד, ציענדיק די ווערטער פאַמעלעך — ווייל דער מענטש יאָגט זיך דאָס גאַנצע לעבן נאָך געלט, נישט ער האָט צייט צו עסן, נישט צו שלאָפן, נישט אַ מצווה צו טאָן — אַבי צו קומען צו אַ פּאָר רובל. אָבער ווען ער קומט שוין צו די ערשטע הונדערט רובל — איז יעקב יצחק מסביר — זאָגט מען אים: „סטאָי!" — אויף יידיש הייסט עס: לויף נישט אַזוי... אַביסעלע געלאַסענער... ווען ער גרייכט שוין צו טויזנט, זאָגט מען אים: „טי־שאָנץ!" — זעץ זיך, דאָס געלט וועט שוין אַרבעטן אויף דיר"...

אַ צווייטער ייד. אשר פאַרבער, גיט אייך צו פאַרשטיין ווי אַזוי אַ מענטש קען אַמאָל אַליין זיך אומברענגען צוליב אַ קלייניקייט, אַ קאָפּיקע. ער דרינגט דאָס אַרויס פון אַ מעשה שהיה:

...ס'האָט אַמאָל איינער געקויפט פאַר אַ קאָפּיקע שוואַקס און זיך אָפּגעפּוצט די שטיוול. אָפּגעפּוצטערהייט, האָט ער דערזען אַז די שטיוול זענען פול מיט לאַטעס, האָט ער זיך

געקויפט אַ פּאָר נייע שטיוול. נאָכן אָנטאָן זיי, האָט ער ווידער באַמערקט, אַז אויך זיינע הויזן זענען געלאַטעט, האָט ער שוין געמוזט קויפן אויך אַ פּאָר הויזן. דאָס האָט אים אויך דערפירט צום קויפן זיך אַ פּאַלטן. אַז זיין ווייב האָט דערזען אַזאַ אויסגעפּוצטן, האָט זי אויפגעהויבן אַ ויצעקו: היתכן?... האָט ער שוין געמוזט מלביש ערומים זיין דאָס ווייב מיט די קינדער. שפּעטער האָט מען זיך אַרומגעזען, אַז דאָס מעבל איז צו אַלט, האָט מען אויך איינגעטוישט דאָס מעבל. און איצט — פירט אָשר פאַרבער אויס — איז אייך נאָך אַ וווּנדער אַז מען האָט דעם מענטש געפונען אַן אויפגעהאָנגענעם?... אַלץ צוליב דער ערשטער קאָפּיקע...

איינער ווידער, אַבוש מרגלית, האָט צוזאַמענגעשטעלט זיינע אייגענע עשרת הדברות פון בלויז „לאַוון": זאָלסט נישט זיין קיין מוהל, ווייל די מאַמעס קאָנען דיך אַמאָל שעלטן! זאָלסט נישט זיין קיין חזן, ווייל מען קען אַמאָל זיך דערוויסן אַז דו ביסט אַן עם־הארץ; זאָלסט נישט זאַמלען אויף הכנסת־כלה, ווייל מען קען דיך חושד זיין, אַז דו נעמסט צונויף פאַר דיין אייגענער טאָכטער; זאָלסט נישט געהערן צו ביקור־חולים, ווייל קאָנסט זיך אַמאָל אָנשטעקן א"אַנד לאַוון, — בבחינת אין מגלין אלא לצנועין", אַנדערש וואָלט די וועלט קיין קיום נישט געהאַט...

דאָס בית־מדרש איז געווען די „היים" פון אַלערליי חברות: ביקור־חולים, לינת הצדק, הכנסת־כלה. אפילו די חברה קדישא האָט געהאַט איר באַזונדער מקום אין בית־מדרש. פון די עסקנים פון לינת הצדק געדענק איך: יוסף וואָלפּאָוויטש; שמאי מלמד; אברהם באָראָווסקי און יאַנקל יעדוואַב. פון דער חברה קדישא — זלמן יעדוואַב און נאָך אייניקע. איך געדענק אַ שמועס צווישן זיי וועגן אַ יידישן סאָלדאַט פונעם גאַרוואָלינער קאַוואַלעריע־פּאָלק, קאַפּלאַן האָט ער געהייסן, וואָס האָט זיך אַליין דערשאָסן. ער ליגט אין מיטן וועג נישט ווייט פון די סאַמאָזשאָנדקער וועלדער. דאַרף מען, הייסט עס, אים ברענגען צו קבר ישראל. דאָס רוסישע געזעץ זאָגט אָבער, אַז מען טאָר נישט רירן דעם מת פון אָרט אָן אַ פריערדיקער אויספאָרשונג. יידן ווילן דאָך אים פאָרט ברענגען צו קבר ישראל — ס'איז דאָך אַ מת־מצווה — הגם ס'איז פאַרבונדן מיט מסירת־נפש... איז באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן זלמן יוסף יעדוואַב מיט נאָך איינעם זיך מתעסק צו זיין מיטן מת־מצווה. זיי קלייבן זיך אַרויסצופאָרן אַהין אין אַ שטאָק־פינצטערער נאַכט, בעת אַ גרויסן גאָס־רעגן. ווי „געוועער" אויפן וועג נעמען זיי מיט אַ פלאַש 96־ער און אַ תהילימל — און מ'האָט זיך שוין געקאָנט פאַרלאָזן: שליחי מצווה אינם ניזוקין...

צווישן די בית־מדרש „תושבים" האָבן זיך אויסגעטיילט יאַנקל „בעזראָנטשקע" — אַ ייד אַ ריז, מיט איין האַנט נאָר, וועלכער ער פלעגט תמיד האַלטן אויפן טיש. פון ווייטנס האָט די האַנט אויסגעזען ווי אַ ריזיק קלאָץ. אַרומגענומען מיט אַ ברייטער גאַרטל, פלעגט ער תמיד זאָגן תהלים.

אַ צווייטער בית־מדרש תושב איז געווען דער וואָרקער חסיד אייזיק ליכט. ער פלעגט צושטעלן פאַרן פאָלק געהילץ. ווי אַ פּאָדראַטשיק, וואָס פאָרט אַרום איבער דער וועלט, האָט מען געקאָנט הערן פון אים פּאָליטיק ממש — פון די „גאַזעטן" און נישט דאָרט עפּעס קיין הינטערן־אויוון־פּאָליטיק... הגם, ווי געזאָגט שוין, ער איז געווען אַ חסידישער ייד — אַ וואָרקער חסיד, איז זיין באָרד געווען פיין פאַרקעמט, זיין האַלדז אַרומגענומען מיט אַ ריינעם ווייסן קראַגן — אַ וועלטלעך־קלוגער ייד...

אויף יענער זייט באַלעמער פלעגן זיך גרופּירן די לומדים. פאַר די דאָזיקע יידן איז די וועלט געווען ווי פאַרשלאָסן. זיי איז נישט אָנגעגאַנגען ניט קיין וועלט פּאָליטיק, נישט די שטעטלשע נייעסן, ווי זיי וואָלטן זיך געפינען אויף אַ ווייטן, פרעמדן פּלאַנעט. זיי האָבן תמיד געלערנט: ווער — אַ פּרק משניות, ווער אַ בלאַט גמרא. אַנדערע האָבן אַריינגעקוקט אין אַ מדרש־רבה, אָדער גאָר געבראָכן זיך דעם קאָפּ מיט אַ מדרש־פּליאה... פון זיי געדענק איך משהלע רעמבקאָווער, אברהם יעקב פאַרבער, און משה דעם אייזערנעם קאָפּ. אַביסל העכער, אויף דער מזרח־וואַנט דערציילן זיך חסידים

חברים פון דער „ליגע פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל"
מיט די חברים פון קיבוץ־הכשרה „החלוץ"

מעשות און מופתים פון זייערע רבים און חזרן איבער זייערע תורות...

אַ גאַר באַזונדערער טיפּ ייד איז געווען יאָסקעלע לייפּער — ער פלעגט זיך קיינמאָל נישט שיידן מיטן ש״ך — פון דאַנען דער צונאָמען: ש״ך. אַ נידעריקער, מיט אַן אויסער־געוויינלעך־שאַרפן קאָפּ, פלעגט ער נישט מקפיד זיין אויף זיין הלבשה, וואָס איז שטענדיק געווען נאַכלעסיק און אַן קנעפּ. אויך פלעגט ער זיך זעלטן אָפּשערן און אַרומגיין מיט אַ קאָפּ גערדיכטע האָר. ער פלעגט זיך נישט שיידן קיינמאָל מיטן סיגאַר און ס׳האָט אים נישט געאַרט צי דער סיגאַר ברענט, אָדער נישט. זיינע פינגער זענען תמיד געווען געל פון ניקאָטין און אָפּגעברענט. — און דאָס אַלץ צוליב דער איביקער פאַרטיפטקייט זיינער אין די ספרים...

געווען נאָך אַן אויסערגעוויינלעכער טיפּ, כ׳וואָלט געזאָגט, פון וועלט־מאַסשטאַב דאָס איז געווען שמעון יוספס — יוסף פייגנבוימס אידעם. געשטאַמט האָט ער פון זשעלעכאָוו און אויך געוווינט דאָרט. אָבער ער מיט זיין משפחה זענען געווען מער אין גאַרוואָלין ביים שווער, איידער אין זייער ווינשטאָט. זיין משפחה־נאָמען איז געווען: ענגל.

פון 6 פרי ביז 12 פאַרמיטאָג פלעגט שמעון יוספס לערנען אין טלית־ותפילין. אין די ימי קריאת־התורה פלעגט ער זיין דער איינציקער „בעל־קורא״ — ער פלעגט פאַרלייענען די פרשה פון דער וואָך פאַר אַלע 10—12 מנינים טעגלעך.

שמעון יוספס, איינער פון די געציילטע לומדים אין פּוילן, איז אויך געווען אַ בעל־זכרון אַ חד בדרא. ער האָט פאַרגע־דענקט ש״ס בבלי וירושלמי און אַלע מפרשים אויסנווייניק. ער האָט שטענדיק געלערנט. אַפילו אונטערוועגנס, ווען ער איז ערגעץ געפאָרן, איז „לא פסק פומיה מגירסא״... אויף אים איז געווען ווי אָנגעמאָסטן די באַצייכענונג: בור סיד שאינו מאבד טיפּה... ער האָט אויך מחבר געווען קבלה־ספרים. ער האָט פיינט געהאַט נישט אַזוי דעם פּלפּול, ווי די לומדים וואָס האָבן פאַרלוירן צייט ביי פּלפּול. אַ שטאַרק־געוואַגטער, האָט ער אַפילו אַיינגעשטעלט צו זאָגן, דאָרט ווו ער האָט אַזוי געגלייבט, אַז רש״י האָט זיך טועה געווען...

מיר, די בית־מדרש בחורים, האָבן אים אַמאָל אויסגע־פּרוווט מיט אַ צעריסענער „שיימע״, אויף וועלכער ס׳האָבן זיך געפונען צוויי שורות תוספות בלויז... שמעון יוספס האָט אונדז גלייך געזאָגט דעם פּרק און דף, פון וועלכן די שיימע האָט געשטאַמט. ביי דעם אַלעם איז ער געווען אַ נוח לבריות און נישט קיין גרויסהאַלטער.

בעת דער באַלפור־דעקלאַראַציע, געדענק איך, האָט ער מיך אַמאָל צוגערופן און געוויזן דעם פּירוש מלבי״ם אויף דניאל, אין וועלכן ער האָט אויסגעפונען אַ רמז אויף די אַקטו־עלע געשעענישן פאַרן יידישן פאָלק פון יענער צייט...

שמעון יוספס האָט נישט געוואָלט זיין קיין רב, ווייל ער האָט נישט געוואָלט נכנע ווערן קיין מענטשן. שפּעטער אָבער איז ער בלית־ברירה געוואָרן ראש פון דער מתיבתא אין וואַרשע און נאָך שפּעטער — נאָך דער פּטירה פון הרב שפּירא — ווערט ער ראש „ישיבת־חכמי־לובלין״. צום סוף איז ער געווען אַ חבר פון ראַבינאַט אין קראָקע, ווו ער איז אין די שואה־יאָרן אומגעקומען דורך די נאַציס הי״ד.

שווער נישט צו דערמאָנען נאָך איינעם אַן אינטערעסאַנטן יידן, וואָס האָט אַ געוויסע צייט געלעבט אין גאַרוואָלין: כ׳מיין ר׳ ישעיה׳לע יוסטמאַן. געשטאַמט האָט ר׳ ישעיה׳לע פון גערער הויף. געווען דעם „שפת אמת״ אַ שוועסטער־קינד. כ׳געדענק דעם יראת־הכבוד און פאַרערונג מיט וועלכער אַלע האָבן אים באַשאַנקען. ר׳ ישעיה׳לע האָט ריכטיק מקיים געווען דעם „והגית בה יומם ולילה״... אפילו אין די שפּעטסטע נאַכט־שעהען האָט געברענט ביי אים דער לאָמפּ — אַ סימן אַז ר׳ ישעיה׳לע זיצט און לערנט. אויך ער, ווי זיין שפּעטערדיקער מיטצייטלער שמעון יוספס, האָט נישט געוואָלט ווערן קיין רב, הגם אַלס קרוב ומקורב פון גער האָט ער עס געקענט לייכט דערגרייכן...

אַמאָל האָט ער געהאַט ערגעץ אַ גאַזשעלניע״ (גיסעריי פון בראָנפן), ער האָט דערלייגט צו איר אַ שיינע פּאָר טויזנט קערבלעך און ס׳איז געוואָרן אויס פאַבריק... אין גאַר־וואָלין האָט ער געלעבט פון דער שטיצע פון רבין.

צו ר׳ ישעיה׳לען פלעגן מענטשן קומען אין אַ נויט זיך שואל־עצה זיין. פאַר יעדן האָט ער געהאַט אַ גוט וואָרט און עפּעס אַן עצה...

ר׳ ישעיה׳לע ווערט שפּעטער דיין אין ראַבינאַט אין לאָדזש.

בשכנות מיט ר׳ ישעיה׳לען האָט געוווינט אַ פּשוטער ייד, אָבער אַ חסיד, לייבעלע, האָט ער געהייסן. וועגן ר׳ לייבעלעס „לומדות״ האָט מען דערציילט אַ סך קוריאָזן. מיר וועלן דאָ ברענגען איינציקע פון זיי. איין מאָל, פסח ביינאַכט, איז ער אַריין צו ר׳ ישעיהלען נאָך חרוסת (לויט אַן אַלטן מנהג פלעגן די פּראָסטע יידן נעמען חרוסת ביי חשובי־העיר). גראָד האָט ער אָנגעטראָפן אויף ר׳ ישעיהלעס זין, וועלכע פלעגן שטענדיק אַהיימקומען צום פאָטער אויף יום־טוב (אגב, איינער פון די זין איז געווען דער אידעם פונעם באַקאַנטן גביר אין וואַרשע, ישעיהו פּריוועס). לייבעלע איז אפשר צעמישט געוואָרן און פאַרגעסן אָנצורופן די חרוסת ביים נאָמען, האָט ער אויף שטום־לשון אָנגעוויזן מיטן פינגער אויפן טיש, ווו עס איז געשטאַנען די קערה מיט די „מינים״ צום סדר... זעענדיק מיט „וועמען״ זיי האָבן צו טאָן, האָט איינער פון די זין גע־פרעגט לייבעלען, צי ער וויל מרור... נישט קאָנענדיק נאָכזאָגן „מרור״, האָט לייבל געענטפערט:

— יאָ־יאָ, — „מחור״...—

אַזוי איז אים געבליבן דער צונאָמען: „לייבעלע מחור״.

אַ צווייטער קוריאָז: איינלאַדנדיק זיין רבין צו אַ ברית וואָס איז אויסגעפאַלן אין אַ מיטוואָך, האָט ער דעם רבין געזאָגט, אַז דער ברית פאַלט אויס אין אַ יומאָ „דבקעה״. אַנשטאָט — יומא דשוקא... זיין ווייב האָט זיך אַמאָל צעשלאָגן מיט אַ שכנה, האָט לייבעלע זיך באַקלאָגט, אַז זיי האָבן איבער־געלאָזט זיין ווייב בגילוי־עריות אַנשטאָט — בגילוי־ראש״...

די מלחמה פון 1914 האָט זיך דערנענטערט צו גאַרוואָלין. ס׳איז אַרויס אַן „אוקאַז״ פון העכסטן קאָמאַנדיר, ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש, אַ פעטער פון צאַר, אַז יידן מוזן במשך 24 שעה פאַרלאָזן די ישובים אויף ביידע וויסל־ברעגעס און פון אַרום דער פעסטונג „איוואַנגאָראָד״. ווהין? — דאָס האָט ניקאָלאַי־ניקאָלאַיעוויטשן נישט געאַרט. עס האָט זיך אַראָפּ־געלאָזט אַ מבול פון פּליטים. יידן פון פּולאַוו, מאָדזשיץ, קאָז־מיר, קאַזשעניץ א״אַנד ערטער וואָס פירן דורך גאַרוואָלין. מען פאָרט אויף פּויערישע וועגעלעך מיט קינדער, קראַנקע און זקנים, צווישן בעטגעוואַנט, כלים, צעבראָכענע מעבל — און ווי אויף להכעיס גיסט אַ שלאָקס־רעגן, טאָג און נאַכט אָן אויפהער. אַלע וועגן זענען צעווייקט. אויך די יידן, מיט

זייערע קינדער, מיטן בעטגעוואַנט זענען דורכגעווייקט. יידן זאָגן מיט פאַרביטערונג, אַז ווי נאָר עפּעס אַ גזירה — העלפט מען איר צו פון הימל...

גאַרוואָלינער יידן צעעפנען זייער גרויס האַרץ; מען נעמט אַריין צו זיך אַלע פּליטים, וויפל זיי זאָלן נאָר נישט זיין. אויך ביי אונדז איז די שטוב שוין פול מיט גולים: מענער, פרויען און קינדער פון די אָרומיקע שטעטלעך. מיין מוטער זאָגט מיר:

— „לויף אַרויס אין גאַס און זע נאָך וועמען צו ברענגען — אויף אַזאַ וועטער — זאָגט זי — טאָר מען קיינעם נישט לאָזן אין דרויסן"...

כ'בין אַרויס אויפן שאָסיי און געטראָפן נאָך היימלאָזע, אָבער ס'האָבן אויף זיי שוין געוואַרט אַנדערע גאַרוואָלינער יידן און גענומען זיי צו זיך. פאַר מיר האָט שוין נישט גע־סטייעט — כ'בין אַהיימגעקומען אַ פאַרשעמטער, אָן פּליטים...

דער מצב פון די יידן איז דעמאָלט געווען אַ באַזונדערס־שווערער. מ'האָט זיך געריכט אויף אַנטי־יידישע עקסצעסן מצד די רוסן, ווי אַ נקמה פאַר די מפּלות זייערע אויף די פראָנטן. פאַרן ענדגילטיקן צוריקטריט פון די רוסן איז די שרעק געוואָרן אין לשער — מ'האָט דערוואַרט פּאָגראָמען. אָבער פּריער גאָט און אויך דער שוחד פאַר דער פּאָליציי, האָט געהאָלפן און אַלץ איז דורך בשלום — זיי האָבן פּשוט נישט באַוויזן...

מיטן אַריינקומען פון די דייטשן, האָבן יידן אָפּגעעטעמט פרייער. בעסער, מ'האָט זיך געפרייט מיט זיי, ווי מיט משיחן... מ'האָט אויפגעהערט מורא צו האָבן פאַרן נאַקעטן לעבן. הגם די קעגנזייטיקע שנאה צווישן די רוסן און פּאָליאַקן איז געווען אַ גענוג־גרויסע, האָט אָבער די בשותפותע שנאה זייערע צום ייד זיי פאַראייניקט. ביידע האָבן געזוכט אינעם יידן דעם „שולדיקן" אין זייערע מפּלות און אַרויסגעשטעלט אים אַלס שעיר־לעזאזל... אַצינד, אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע, האָט די יידישע צונג זיך אויפגעבונדן: אַ בעסערן דייטש, אַן ערגערן דייטש, אָבער מ'האָט גערעדט און זיך פאַרשטאַנען.

דערפאַר האָבן זיך אָנגעהויבן אַנדערע צרות. ס'האָט זיך אָנגע־הויבן אַ הונגער און ווי אַ שטאַטישן עלעמענט, האָט דער הונגער געטראָפן קודם־כל די יידישע באַפעלקערונג.

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַנטיסעמיטיזם איז אויך נישט קיין שלעכטער אַרטיקל פאַר די דייטשן, אַחוץ דעם וואָס אין זייער מלחמה קעגן די רוסן זוכן זיי סימפּאַטיע ביי די פּאָליאַקן ווי אַ פּאָליטישן כוח — און ווי באַקאַנט איז יידן־שנאה פאַר די פּאָליאַקן אַ מטבע — עובר לסוחר...

עס הייבן אָן בלאָזן פרישע ווינטן. דער „בונד" וואָס האָט ביי דער צאַרישער מאַכט געלעבט אין אונטערגרונט, שווימט איצט אַרויף אויף דער פּאָליטישער אַרענע. מיט „שטורעם און דראַנג" באַהערשט ער די יידישע גאַס, באַזונדערס אין גאַרוואָלין. מיט זיין פּראָפּאַגאַנדע: רעפעראַטן, מיטינגען — דרינגט דער „בונד" אַריין אַפילו אין בית־מדרש. דער בונדישער הויפּט־רעפערענט, גילינסקי, טרעט אַרויס מיט רעפעראַטן כמעט יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק — און דווקא אין בית־המדרש. דער „בונד" האָט באַוויזן אַריינצוציען אין זיין ווירקונגס־קרייז נישט בלויז די יוגנט, נאָר אויך דעם גרעסטן טייל האַנטווערקער — דעם דאָזיקן „קליינבירגערלעך־בורזשואַזן" עלעמענט, וואָס איז ביז נישט־לאַנג געווען פאַר אים טריף — דורכן משנה שם זיין פון האַנטווערקער — אויף כאַלופּניקעס... אין אַלע וואַל־אַקציעס האָט דאָס האַנטווערקער־טום געשטימט פאַרן „בונד" — דעם שאַרפסטן קעגנער פון ציוניזם. דער „בונד" האָט געהאַלטן אַז דער ציוניזם שרעקט אָפּ דאָס פּוילישע יידנטום און וויל עס מיט געוואַלט אַרויסציען פון פּוילן. ער האָט געטענהט: יידן לעבן שוין אין פּוילן הונדערטער יאָרן, קומט זיי — לויטן בונדישן יושר — גלייכע רעכט מיט די פּאָליאַקן. דער „בונד" נעגירט נישט דעם פאַקט, אַז אַנשטאָט יושר הערשט נאָך אַלץ אויף דער וועלט דאָס דזשונגל־געזעץ: כל דאַלים גבר. — קעגן דעם אָבער הייסט ער דעם פּאָגראָמירטן יידן קעמפן בשותפות מיט די „חברים פּאָליאַקן"...

אַ מאַסקן־באַל אין יאָר 1935

אויבן פון רעכטס: גאָטפריד, לאַנגער, גוטקינד, פ. מיניץ, א. ראָזנבערג, רבקה וואַדקע, בלומן, שרה בלאַנק, מנדלי צימבעראָוויטש, משה האָפּנבערג, באַרבאַש, מ. פיינקינד, וואַדקע.

רעטראָספּעקטיוו, האָבן מיר שוין אין דער שואה־צייט געהאַט די געלעגנהייט צו דערקענען דאָס אמתע פּרצוף פון די פּוילישע „חברים", און גאָר באַזונדערס, האָבן מיר דערקענט די דאָזיקע פּויליש־יידישע „שותפות" בעת דער זעקס־טאָגיקער מלחמה און נאָך איר — בעת די סטודענטן־אומרוען פון 1968.

ווי טיף ס'האָט געגרייכט די בונדישע השפעה אין גאַר־וואָלין, וועט זיין נישט איבעריק צו דערציילן, אַז אַפילו איך, וואָס כ'בין בלב ונפש געווען קעגן די אידעען פון „בונד" און בין דעמלט געזעסן אין בית־המדרש און געשמאַק געלערנט — אַז אַפילו איך פלעג קויפן יעדן טאָג דעם דעמאָלטיקן בונדישן אָרגאַן „לעבנס־פראַגן". כ'האָב עס פּשוט געמוזט טאָן צוליבן „ודע מה שתשיב"...

מיטן אויפקום פון דער באַלפור־דעקלעראַציע האָט זיך דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן אויפגעכאַפּט פון זיין לעטאַרגיע. הגם מ'האָט קנאַפּ־וואָס געגלייבט אינעם ווערט פון דערקלערונגען בעת מלחמה אַפילו אין דעקלעראַציעס פון דעם גראַד, האָט אָבער די עצם בשורה אויפגעוועקט ביי יידן טיף־פאַרגראָבענע בענקשאַפטן און גאולה־האָפענונגען. אין גאַרוואָלין האָט זיך געגרינדעט אַ צעירי־ציון־פּאַרטיי. אין פאַרגלייך מיטן „בונד" איז עס געווען אַ מיניאַטור־אָרגאַניזאַציע. אויפן לשון פון „בונד" — אַ מינדערוויכטיקע חברה, מיט קליינבירגערלעכע באַגריפן, אָן דער מינדסטער אויסזיכט עס זאָלן אַמאָל מקויים ווערן עפּעס פון אירע חלומות. אדרבא, ס'איז בלויז נאָך איין מיטל אָפּצולענקען די אַרבעטער־און האַרעפּאַשנע־מאַסן פון דער אמתער באַפרייאונג פון קאַפּיטאַליזם — פון דער וועלט־רעוואָלוציע. וועגן אַ רעליגיעז־ציוניסטישע באַוועגונג, ווי „מזרחי" אָדער „צעירי־מזרחי" האָט גאַרוואָלין אַפילו חלומען ניט געקענט. די גאַרוואָלינער יידישע באַפעלקערונג איז באַשטאַנען על־פּי־רוב פון חסידים אָדער חסידיש־געשטימטע יידן, וואָס ציוניזם איז געווען ביי זיי טריף... „אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו"... אַפילו אויפן לימוד פון תנ"ך האָט מען געקוקט קרום... מ'האָט געציטערט פאַר ציון־בענקשאַפט... איך פלעג נעמען דעם תנ"ך כלומרשט מעיין צו זיין אין אַ פּסוק וואָס די גמרא ברענגט — און אַזוי אַרום אַריינכאַפּן דערוויילע אַ קאַפּיטל — צוויי. כ'געדענק אַז גאַרוואָלין האָט זיך שטאַרק געוווּנדערט אויף דעם, וואָס אייזיק פאַרבערס פּרוי (זי האָט געשטאַמט פון אוקראַינע) האָט געקאָנט תנ"ך. חסידים האָבן אַפילו מבטל געווען אייניעם פון די אמוראים — שמואל הקטן — פאַר זיין אידענטיפיצירן משיחן מיט אומאָפּהענגיקייט („אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד").

באַזונדערס גרויס איז געווען די קעגנערשאַפט צום ציוניזם מצד געררער חסידים. אויב פריער איז דער ווידערשטאַנד זייערער געווען בלויז פון יחידים — און דאָס אויך נאָר, אַזוי צו זאָגן, אַ טעאָרעטישער — האָט ער איצט, נאָך דער באַלפור־דעקלעראַציע אָנגענומען די פאָרם פון אָן אָפענער מלחמה. ס'האָט זיך געגרינדעט די פּאַרטיי „שלומי אמוני ישראל" (די שפּעטערדיקע — אגודת־ישראל), וועלכע האָט קנאיש באַקעמפט יעטוועדן ציוניסטישן אויסדרוק עד חרמה. די אגודת־ישראל — די עקספּאָזיטור פונעם גערער־הויף — באַנוצט זיך אויך מיט מאָדערנע מיטלען. אַזוי הייבט אָן דערשיינען איר אָרגאַן — די טעגלעכע צייטונג — „דער יוד". דער אָרגאַניזאַטאָר און פירער פון „אגודת ישראל" — ראַבינער פּנחס הכהן פון אָנסבאַך — איז געווען איינער פון די דריי ראַבינער וואָס זענען געקומען קיין פּוילן צוזאַמען מיט דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט. פּנחס הכהן איז געווען אַ גרויסער קנאי אין רעליגיעזער הינזיכט, אָבער נאָך פיינטלעכער איז געווען זיין איינשטעלונג צו ענינים פון ציוניזם. שווער צו זאָגן צי זיין קאַמף איז געווען אין גאַנצן לשמה, צי ס'איז אין דעם נישט געווען אַ באַהאַלטענע אַסימילאַטאָרישע טענדענץ, אינספּירירט און סטימולירט דורך דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט. אפשר גאָר איז די קעגנערשאַפט צום ציוניזם מצד דעם דייטשן ראַבינער געווען דער אויסדרוק פון דייטשישן פּאָליטישן אינטערעס אין קאַמף קעגן ענגלאַנד, וואָס האָט זיך איינגעשפּאַנט אינעם משיח־וואָגן בעיקר — צוליבן שטאַרקן פּאָליטישן כוח פון אַמעריקאַנער יידנטום ?...

בכל אופן איז דער דערמאָנטער ראַבינער געוואָרן דער הויפּט דעה־זאָגער אינעם רעליגיעזן לעבן פון די יידן אין פּוילן. אַזוי האָט ער, דער ראַבינער, אויפגעהויבן די רבנים־קאַסטע צו אַן אמתער טעאָקראַטיע — בנוגע רעליגיעזע ענינים... אין אַלע יידישע אָנגעלעגנהייטן האָט דער ראַבינער, פאַרשטייט זיך, געהאַט די אַבסאָלוטע אונטערשטיצונג פון דער דייטשער מאַכט.

די דאָזיקע לענגערע דיגרעסיע וועגן „אגודת־ישראל" איז געווען נייטיק, כדי אונטערצושטרייכן די אַלגעמיינע אויפלעבונג פון פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אויף דער יידישער גאַס אין פּוילן פון איין זייט, און פון דער צווייטער — די אַנדערשקייט פון גאַרוואָלין. ווען אין אַנדערע ישובים אין פּוילן האָט זיך שוין געטומלט מיט דער „אגודה", „מזרחי" און אַנדער ציוניסטישע גרופּירונגען, איז ביי אונדז, אין גאַרוואָלין, אין דער הינזיכט געווען — שאַ־שטיל ! די וועלכע האָבן אַפילו יאָ סימפּאַטיזירט מיט דער „מזרחי" האָבן דאָס מורא געהאַט אַרויסצוווייזן, געווען ווי אַנוסים. אַפילו די אָנהענגער פון דער „אגודה" האָבן נישט געהאַלטן פון אָרגאַניזירן זיך. דער עצם־באַגריף „אָרגאַניזאַציע" איז געווען נישט כשר, מחמת ביטול־תורה... צוליב די זעלבע סיבות האָט מען אויך נישט דערלאָזט צום שאַפן אַוועלכע ס'איז רעליגיעזע יוגנט־אָרגאַניזאַציע — אַפילו פון „צעירי־אגודת־ישראל"...

די דאָזיקע שטרויס־פּאָליטיק האָט דערפירט, אַז די יוגנט איז אַריינגעפאַלן צום „בונד" און צו די אַנדערע נישט רעליגיעזע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס.

דער גרינדער פון דער ערשטער רעליגיעזער יוגנט־אָרגאַניזאַציע אין גאַרוואָלין איז געווען שמואל מענדלס — מענדל באַרנשטיינס אידעם. ער איז געווען אַ גערער חסיד געשטאַמט פון פּראַגע, ביי וואַרשע. שמואל איז געווען אָנגעזאַפּט מיטן גייסט און אַטמאָספער פון דער גרויסער שטאָט. ער האָט איינגעזען אַז מיטן וואַרטן זענען מיר מקריב די רעליגיעזע יוגנט און שטויסן זי אין תהום פון אפּיקורסות. אגב, איז שמואל געווען אַ נוח לבריות, געהאַט אַ גוטן כאַראַקטער און נישט געווען קריגעריש־געשטימט אַפילו צו קעגנער. מיר דאַכט זיך, אַז אין האַרצן האָט ער נוטה געווען צו „מזרחי"... אָבער די אַלגעמיינע אַטמאָספער האָט געצווונגען צו דערשטיקן אין זיך אַזאַ ציון־געפיל... בפרט נאָך אַ קעסט־אידעם און גערער חסיד. דער פאַרזיצער פון דער גרופּע איז געווען ישראל משה ענגל, דער זון פונעם שוין דערמאָנטן שמעון יוספס. ער האָט זיך נאָר וואָס געהאַט אומגעקערט פון רוסלאַנד, ווו ער האָט

זיך אָנגעזאָפּט מיט שנאה צום ציוניזם. ער פלעגט זיך אָפּט באַנוצן מיטן ווערטל פונעם ליובאַוויטשער רבין: „ותשכון בתוכה", אָבער נישט „אוסישקין בתוכה"... דער לאָקאַל פון דער אָרגאַניזאַציע איז געווען דערוויילן אויבן, אין דער ווייבער־שול. שמואל פלעגט ברענגען פון וואַרשע אַ מבול פּראָפּאַגאַנדע־ליטעראַטור: בראָשורן, קול־קורא׳ס און אויך מענגעס שרייב־געצייג, וואָס איז דעמלט, מלחמה־צייט, געווען שווער צו קויפן. באַזונדערס שווער איז געווען מיט פּאַפּיר. איך גלייב קוים, אַז וועלכע ס׳איז אַנדערע פּאַרטיי האָט זיך געקאָנט דערלויבן אַזאַ פאַרשווענדערישקייט אויף פּאַפּיר, בלויז די „אגודה", וואָס אירע אונטערפירער זענען געווען די דערמאָנטע דייטשע ראַבינערס, האָט זיך געבאָדן אין אַזאַ שפע פון פּאַפּיר־לוקסוס.

פון צייט צו צייט פלעג איך זיך צוכאַפּן קיין וואַרשע אויף רעפעראַטן פון די „אגודה"־פירער: ד״ר ניעמצעוויטש, משולם קאַמינער, אלכסנדר זישאַ פרידמאַן א״אַנד.

✶

אויסנוצנדיק די אַפּוועזנהייט פונעם פאַרזיצער — ישראל ענגל — וועלכער איז געווען אַפּגעפאָרן אויף אַ לענגערער צייט אין זיינע פּריוואַטע ענינים, האָב איך, זיין פאַרטרעטער, (כ׳בין געווען דער וויצע־פאַרזיצער פון דער אָרגאַניזאַציע) זיך אָפּנהאַרציק דערקלערט פאַרן וועד ווי אַ ציוני... נאָך אַ שאַרפער קריטיק איבער די אידעען און צילן פון דער עקסטרעמער „אגודת־ישראל", אָנווייזנדיק אויף דער שעדלעכער שפּיל פון שנאת־ציון, און אַז מען דאַרף טאָן עפּעס ממשותדיקס פאַרן פאָלק און פאַרן לאַנד, איז מיר געלונגען אויפצולעזן אויפן אָרט די אָרגאַניזאַציע און מיטן זעלבן וועד (אויסער דריי חברים, וועלכע זענען צו אונדז נישט צוגעשטאַנען) איינשטימיק זיך צו דערקלערן אַלס סניף פון „צעירי־מזרחי". מיר האָבן אויך גענומען אין אונדזער רשות אַלע בלאַנקעטן און דאָס גאַנצע שרייב־געצייג. מיר האָבן דאָס דערקלערט אַלס „הקדש", לטובת הכלל — ווי מיר האָבן דאָס פאַרשטאַנען...

מיר האָבן געלאָזט מאַכן אַ סטעמפּל „צעירי־מזרחי", געדונגען אַ קליין צימערל ביי מאיר בלאַס, פאַר אַ געוויסן חודש־אַפּצאָל. כ׳געדענק נאָך ווי מאיר בלאַס האָט דעמלט זיך געוואַקלט, צי ער זאָל אונדז דאָס צימערל פאַרדינגען? וואָלט ער נישט געווען אונדזערס אַ שטילער סימפּאַטיקער, וואָלט ער עס טאַקע נישט געווען פאַרדונגען, אַפילו פאַר געלט.

מיר האָבן דורכגעפירט אַ ווערביר־אַקציע צווישן דער יוגנט. דער גרעסטער טייל יוגנט איז, לײדער, שוין געווען ביים „בונד" און ביי דער פאַראייניקטער „צעירי־ציון" און „פועצ״". ס׳איז אונדז געלונגען צו ווערבירן קוים ניין חברים, אפילו נישט קיין מנין. מיר האָבן געפירט אונדזער טעטיקייט אין די ראַמען פון אונדזערע מעגלעכקייטן. מיר האָבן אָנגעהויבן מיט שיעורי־ערב, מ׳האָט געלערנט תנ״ך און יידישע געשיכטע. מיר האָבן איינגעאָרדנט רעפעראַטן און אַקטועל־פּאָליטישע שמועסן אויף יידישע טעמעס. אָבער אין בית־מדרש זענען מיר געווען איזאָלירט, ווי אין חרם. מ׳האָט געקוקט אויף אונדז מיט שטעכיקע שנאה־בליקן.

מיטן ברענגען פּרעלעגענטן פון וואַרשע איז אונדז אָנגעקומען גענוג שווער. גוטע רעדנער האָט די צענטראַלע געשיקט אין אַנדערע וויכטיקערע צענטערס. אויסער דעם איז די סביבה געווען נישט קיין גינסטיקע און מיר אַליין, מיט אונדזער באַגרענעצטן כוח, האָבן נישט געקענט שיצן דעם גאַסט פון עווענטועלע קעגנערישע אָנפאַלן, צווישנרופן און אָבסטרוקציעס.

דער ערשטער קיבוץ־הכשרה פון „החלוץ המזרחי" אין „אַברעמב" ביי גאַרוואָלין אין יאָר תר״ץ—1930

נישט געווען אויף וועמען זיך אָנצושפּאַרן. דער טייל עולם וואָס איז אפילו נישט געווען מיט דער „אגודה", איז אויך נישט געווען מיט אונדז; ער האָט זיך געהאַלטן נייטראַל...

כ'געדענק דעם איינדרוק, וואָס עס האָט איבערגעלאָזט אויף גאַרוואָלין דער באַזוך פונעם סטריער רב — הרב האַגער. שוין זיין אויסערלעכקייט, דער הדרת־פּנים זיינער האָט עושה־רושם געווען. היינט זיין רעפעראַט? — ער איז געווען אַ גאָט־געבענטשטער רעדנער און האָט באַצויבערט דעם עולם... אָבער וויפל באַזוכן האָבן מיר געהאַט אַזעלכע?... אין ס"ה זענען מיר געווען אַ ניין־צען חברים — און נישט אַלע האָבן זיך איבערגעגעבן צופיל מיט דער אַרבעט...

טראָץ דעם האָבן מיר מיט דער צייט געטווישט דעם לאָקאַל אויף אַ גרעסערן. ראשית, איז דער פריערדיקער לאָקאַל געווען צו ענג; שנית, איז ער געווען צו ווייט פון צענטער. דערווייל האָט אין גאַרוואָלין זיך באַזעצט אברהם־אליעזר רעפּלאַנסקי. דער דאָזיקער ייד איז געווען אַ מזרחיסט בפּר־הסיא און געהאַט אַ גוט מויל צום ריידן. ער פלעגט אונדז העלפן אין עפנטלעכע וויכוחים אין בית־מדרש. אברהם־אליעזר איז געווען אַ פרומער ייד און אַ גרויסער קנאי. כ'געדענק, ער פלעגט אונדז נאָכשפּיאָנירן, באַהאַלטנדיק זיך הינטער דער טיר פונעם לאָקאַל, בעתן לימוד פון תנ"ך א"אַנד. שיעורים, אויפצוכאַפּן, צי מיר טייטשן נישט, חלילה, דעם תנ"ך אַנדערש ווי ס'איז געווען אָנגענומען אין די טראַדיציאָנעלע קרייזן. אויך האָט ער מקפּיד געווען אויפן לימוד פון געשיכטע, — פון וועלכן היסטאָריקער מיר לערנען...

אברהם־אליעזר איז געווען דער איינציקער וואָס פלעגט אונדז אַרויסהעלפן אין בית־המדרש, אַז מיר זאָלן זיך נישט פילן אַזוי איינזאַם. דערביי איז ער געווען אַ גוטער מענטש, פלעגט געבן אַ נדבה מיט דער ברייטער האַנט... און דאָס האָט אַרויסגערופן צו אים אַ באַזונדערן דרך־ארץ. אָבער ווי אַ פּאַרטיי, זענען מיר נאָך אַלץ געווען „במתי מעט"...

צו די מיסדערפאָלגן אונדזערע אויפן געביט פון דער סערטיפיקאַטן־פאַרטיילונג, בשייכות מיט דעם וואָס מיר זענען נישט געווען קיין גענוגנדיקער כוח אינערהאַלב די ציוניסטי־שע פּאַרטייען, מען זאָל זיך מיט אונדז רעכענען, איז נאָך צוגעקומען די צרה מיטן אָסטראָווער יונגגמאַן, וואָס האָט זיך פּלוצעם געיאַוועט אין גאַרוואָלין. צוליב געוויסע טעמים וועלן מיר אים רופן „דער אָסטראָווער". ער איז געווען אַ פרישער קעסטאיידעם, געקאָנט אַ ביסל לערנען, געהאַט אַ פולן בויך מיט אַגודיסטישע בראָשורן. ער איז אויך געווען אַ שטיקל רעדנער. „דער אָסטראָווער" האָט, פאַרשטייט זיך, געהערט צו דער אגודה און מיט זיין שאַרף צינגל האָט ער אונדז גע־יאָגט עד חרמה... זיין שלאַכט־אַרענע איז געווען דאָס בית־מדרש, ווו ער פלעגט כסדר אַרויסרופן מחלוקת. מיר האָבן געליטן פון אים אין לשער, זיין שנאת־ציון איז אַריבער די גרענעץ פון נאָרמאַלקייט, איז געווען ממש אַ חיהשע... ער האָט אונדז בוכשטעבלעך פאַרפאָלגט.

צו דעם האָבן נאָך אייניקע פון אונדזער אַזוי אויך קליינער גרופּע אַקטיוויסטן צוליב פּרנסה־טעמים פאַרלאָזט גאַרוואָלין. אַזוי האָט שמואל שמאי־מלמדס פאַרלאָזט אונדז און געפאָרן זוכן פּרנסה ערגעץ אין דער פרעמד. יעקב־מנשה זינגער האָט צוליב די זעלבע טעמים געמוזט אָפּשטעלן זיין טעטיקייט. און, ווי געזאָגט שוין, האָט די מעשה מיטן סערטיפיקאַט, וואָס איז אפשר כדאי צו דערציילן בפּרטיות, אונדז שיער־נישט אין גאַנצן איינגעבראָכן...

מיר זענען געווען פאַרטראָטן אינעם אַרטיקל „פּאַלעס־טינע־אַמט", וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן צעטיילן די צאָל צוגעטיילטע דורכן צענטראַלן פּ"א סערטיפיקאַטן פאַר קאַנדי־דאַטן אויף צו פאָרן קיין א"י. הגם מיר זענען געווען אַ קליינע מינדערהייט אין פאַרגלייך מיט דער פאַראייניקטער פּאַרטיי פון „צ"ציון פּוע"צ", האָבן מיר דאָך געהאַט דאָס רעכט צו באַקומען פאַר וועמען פון אונדזערע חברים אַ סערטיפיקאַט. אָבער אונדזערע שותפים אינעם פּ"אַ — די "צ"צ און פּוע"צ" — האָבן אונדז איגנאָרירט מיטן אויסרייד, אַז אונדזערע קאַנ־דידאַטן זענען נישט קיין פּאַסיקע, ווייל זיי זענען נישט קיין פּאַכלייט א"א תירוצים. דאָס מין סערטיפיקאַטן האָט אָנגע־הויבן ווערן אַ פּאָליטישע שפּיל אין די הענט פון דער מער־הייט־פּאַרטיי. ביז אונדזערס אַ חבר, אַ בעקער און מיט אַביסל געלט האָט זיך געוואָנדן וועגן אַ סערטיפיקאַט. אויך דעם קאַנדידאַט האָט אַ מערהייט פון פּ"א אָפּגעוואָרפן. איך בין דעריבער אַריינגעפאָרן מיטן יונגנמאַן קיין וואַרשע צום „מז־רחי"־פאַרשטייער אינעם צענטראַלן פּ"א, אלימלך נייפעלד. אַנשטאָט צו העלפן אונדז, האָט נייפעלד גאָר אַרויסגערוקט קעגן אונדז טענות, באַשר מיר טוען ווינציק פאַרן „קרן המזרחי" א"אַנד. פון נייפעלדס טענות האָט זיך אַרויסגעפילט דער נישטיקער כוח פון „מזרחי" אויך אין צענטראַלן מאַסשטאַב. אונדזער חבר האָט דעם סערטיפיקאַט נישט באַקומען.

וואַרשע האָט פונדעסטוועגן געווירקט אויף אונדז אָפּ־פרישנדיק. איינזעענדיק דעם גרויסן באַטייט פון כוח, אפילו אין די צענטראַלע אַמטן, האָבן מיר זיך גענומען אין די הענט, גערופן אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, פאַר וועלכער מיר האָבן אויפגעקלערט אונדזער מצב: מיר מוזן שטאַרקן אונדזער כוח. דאָס בית־מדרש איז פאַר אונדז געוואָרן אַ גיהנום. אין דעם האָט געהאַט אַ גרויס חלק „דער אָסטראָווער", אָבער אַ גרע־סערער כוח וואָלט אויך אים געקאָנט איינשטילן, ביי אונדז אָבער איז די לאַגע אַזאַ, אַז ס'האַלט דערביי מיר זאָלן אין גאַנצן פאַרשווינדן פון דער פּאָליטישער אַרענע. אויף קיין צופלוס פון יוגנט, וואָס זאָל שטאַרקן אונדזער כוח, האָבן מיר נישט וואָס צו האָפן, ווייל זי, די יוגנט, איז פשוט נישט בנמצא. דאַרפן מיר, אויב מיר ווילן נישט אונטערגיין, זיך ווענדן צום עלטערן דור... אויב דאָס זאָל זיך אונדז איינגעבן, וועט דאָס אַליין שוין זיין אונדזער גרויסער שכר... דאָס וועט אויך ברעכן דאָס אייז פון אונדזער איינזאַמקייט און הייבן אונדזער פּאָליטישן אָנזען און וואָג אינערהאַלב די אַנדערע ציוניסטישע פּאַרטייען — אונדזערע שותפים אינעם פּאַלעס־טינע־אַמט...

ובכן, האָבן מיר אַרויפגעלייגט דעם חוב אויף יעדן איינעם פון אונדזערע חברים, צו באַזוכן פריינד און באַקאַנטע אין זייערע היימען, זיי אויפקלערן דעם אַלגעמיינעם פּאָליטישן מצב, דעם מצב פון די יידן אין דער וועלט, באַזונדערס — אין פּוילן (יאָ, מ'האָט שוין דאַן, באַלד ביים אויפקום פונעם אומ־אָפּהענגיקן פּוילן, געקאָנט זען דעם מצב פון יידן אין דעם לאַנד אין זיין גאַנצער האַרבקייט...). אונדזערע חברים האָבן זיך געוואָרפן אין דער אַרבעט מיט ברען. די פּרוכט פון דער דאָזיקער אָפּעסיוויוע איז געקומען שנעלער, ווי מ'האָט זיך גערעכנט. מיר האָבן אַריינגעצויגן אין אונדזער קרייז דעם יידישן באַלמעלאָכע — דעם האָרעפּאַשניק: דעם קצב און

בעקער, דעם שניידער, שוסטער און סטאָליער. צו דער ערשטער פאַרזאַמלונג פון דער באַנייטער „מזרחי״ אָרגאַניזאַציע (אגב, איז עס געווען דאָס ערשטע מאָל, וואָס משה מאָקאָטאָוו האָט געוואַגט עפנטלעך צו ריידן איבער ציוניסטישע פּראָבלעמען) זענען געקומען אַ 40—50 יידן. די צווייטע פאַרזאַמלונג האָט שוין נישט געקאָנט אַריינעמען אין אונדזער לאָקאַל אַלע באַטייליקטע. ס׳זענען געקומען אַ הונדערט מאַן בערך... די גרעסטע העלפט האַנטווערקער איז שוין געווען מיט אונדז. אין בית־מדרש איז געוואָרן שטיל. בעת די רעפעראַטן פון אונדזערע חברים האָט קיינער זיך צו זיי מער נישט געטשעפּעט...

אונדזערע אַקציעס פאַרן „קרן־קיימת״ און „קרן־היסוד״ זענען דורך מיט דערפאָלג. מיט איינמאָל האָבן אויפגעהערט די וויכוחים, וואָס האָבן על־פּי־רוב געבראַכט צו פערזענלעכע אָנפאַלן און קריגערייען. אַפילו „דער אָסטראָווער״ האָט זיך באַרויִקט. קעגן ציוניזם האָט ער ווייטער גערעדט, אָבער אין דער שטיל, בלויז „צווישן אייגענע״... ס׳איז אויך געפאַלן די השפּעה פון „בונד״ אויפן האַנטווערקערטום.

איך האָב פאַרלאָזט גאַרוואָלין אין יאָר 1926. ווי מ׳האָט מיר שפּעטער איבערגעגעבן, איז דער כוח פון „מזרחי״ אויסגעוואַקסן נאָך שטאַרקער. ס׳איז אַ פרייד צו פאַרצייכענען, אַז מיר, דאָס הייפל וויזיאָנערן פון „צעירי־מזרחי״, האָט אַ חלק אינעם ראַטעווען פונעם כף־הקלע פון נאַצישן גיהנום אַ טייל יידישע משפּחות דורך אונדזער הילף אין זייער רעכטצייטיקער עליה...

צום סוף וויל איך בעטן פאַרגעבונג פון מיינע גאַרוואָליער יידן — אויב כ׳האָב ווען, חלילה, פּוגע בכבוד געווען דורכן דערמאָנען — אָדער דורכן פאַרפעלן — אַ נאָמען פון זייערע קרובים און באַקאַנטע.

יזכור־ספרים ווערן געשאַפן מיטן אויסבליק אויף די קומענדיקע דורות, אַז זיי זאָלן וויסן ווי אַזוי יידן האָבן געלעבט צווישן פרעמדע, און צווישן זיך גופא ד״ה, אַז מיט דער צייט וועלן די ביכער ווערן אַ טייל פון דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע. און געשיכטע טאָר מען נישט — און ס׳איז אויך נישט כדאי צו פעלשן, יזכור־ספרים דאַרפן אויך דינען ווי מצבות. און ביי מצבות און הספּדים מעג מען, און מען דאַרף אַפילו — מגזם זיין, אָבער נישט משקר זיין (רמב״ם הלכות אבלות). ביים באַאַרבעטן דאָס מאַטעריאַל, האָב איך זיך ווי ווייט מעגלעך געהאַלטן ביים דאָזיקן כלל.

דער יידישער ספּאָרט־קלוב „הפועל״ אין גאַרוואָלין

בערל אמבאראס / ניו־יאָרק

אַ מעשהלע פון אַמאָל

אַן אמת מעשה׳לע פון די גאָר ווייטע קינדער יאָרן,
וואָס איז פאַרבליבן ביז היינט אין זיידנס זכרון.

דער זיידע געדענקט זיך, ווען געווען ער איז קליין,
ווען אָנגעהויבן האָט ער אין חדר צו־גיין.

און שפּעטער די מורא פאַרן רבין אין חדר,
וואָס פלעגט דרייען אַן אויער און קנייפּן כסדר.

מיט פינגער ווי צוואַנגען, שטאַרקער פון שטאָל,
פאַר אָט די פינגער, האָט מען געציטערט אַלע מאָל.

דעם רבינס אַ קניפּ, האָט מען וואָכן לאַנג געפילט,
מכבד געווען האָט ער אַלע וואָס האָבן זיך געשפּילט.

ווען מ׳האָט זיך ביים טאַטן, אויפן רבין פאַרקלאָגט,
„אַ רבין מוז מען פאָלגן״, האָט ער שטענדיק געזאָגט.

אַ יינגל דאַרף זיך נישט שפּילן פונקט ווי אַ מיידל,
ער שפּילט זיך פּורים, אויך חנוכה מיט אַ דריידל.

די געשיכטע האָט זיך, מיטן זיידן אַליין פאַרלאָפן,
ווען קיינמאָל פאַרגעסן דעם רבין אויף די שטראָפן.

דער זיידע דערמאָנט נישט דעם רבין צום שלעכטן,
ווייל זיין פּסק איז שטענדיק געווען אַ גערעכטער.

אָבער קיין חשק צום לערנען האָט מען נישט געהאַט,
בפרט נאָך ווען מען איז געזעסן, נישט אַזוי זאַט.

צום שפּילן אָבער געלאָקט האָט בייטאָג און ביינאַכט,
אַז מ׳דאַרף האָבן שפּילצייג, האָט מען נישט געטראַכט.

און שפּילן זיך פלעגט מען מיט וואָס ס׳זאָל נישט זיין,
מיט אַלץ וואָס איז נאָר געקומען, אין האַנט אַריין.

שטיינדלעך און קנעפּלעך, אויך סטאַלקעס צום שרייבן,
אבי נאָר צו קאָנען דעם לאַנגווייל פאַרטרייבן..

געשפּילט זיך אין פערדלעך געשפּאַנטע אין שטריק,
געיאָגט איבער גאַסן אַהין און צוריק.

ווינטער געגליטשט זיך אין קעלט און אין פראָסט,
אויפן גלאָז־שאַרפן אייז, ס׳האָט גאָרנישט געקאָסט.

נישט געווען איז קיין געלט, צו קויפן די זאַכן,
אַליין פלעגן קינדער, די שפּילצייג זיך מאַכן.

שפּילצייג אַלערליי פון פאַרשידענעם גרויס,
פּאַסיק צום שפּילן פאַר יינגלעך נאָר בלויז.

ווען אַזאַ זאַך צום שפּילן פון יענער צייט,
ווערט דאָ טאָקע פון זיידן, אַ שיין מעשה׳לע דערציילט.

פון אַ יינגל אַ קליינס וואָס געאַרבעט האָט שווער,
אַ פייפל צו מאַכן פון אַ פּשוטער קער.

אין אַ זומער־טאָג, דאָס וועטער זוניק און שיין,
דאָס יינגל דאָס קליינע אין סאָד איז אַריין.

קיינער איז מער אינעם סאָד נישט געווען,
אַרום און אַרום האָט ער, בלויז ביימער געזען.

גאָר שנעל זיך, געדראַפּעט, אַרויף אויף אַ בוים,
און פון דאָרט אָפּגעריסן, אַ גאָר גרויסע פלוים.

בלויז נאָר צו פאַרזוכן, אַ שטיקעלע אָפּגעביסן,
און קריכענדיק אַרונטער, זיינע הייזלעך צעריסן.

געוואָרן צערודערט, און די פלויט אויפגעגעסן,
אַרויסנעמען די קער, גאָר אין גאַנצן פאַרגעסן.

שטייט דאָס יינגעלע און קלערט, וואָס זאָל ער טאָן,
אַ צווייט מאָל אויפן בוים, טאָמער קומט ווער אָן.

לויפט ער צוריק אַזוי טרויעריק, איינער אַליין,
קומט אַ באַגאָסענער מיט טרערן, אַ היים צו גיין.
דערשראָקן זיין מאַמע, וואָס איז מיט דיר געשען?
אַלע זוכן דאָך דיך אַרום, ווו ביזטו געווען?

באַלד דערזעט זי נאָך, אין די הייזלעך דעם ריס,
אַז עפּעס האָט פּאַסירט, ווייסט זי שוין געוויס.

האָט מען דיך געשלאָגן: „זאָג מיר ווער, ליב קינד?״
ווי דו זעסט נעבעך אויס, וויי צו מיר און ווינד.
ניין טייערע מאַמע, נישט געשלאָגן האָט מיך ווער,
כ׳האָב אין סאָד אַראָפּגעשלונגען אַ גרויסע קער.

גוטגעוועזן פאַר אַ פייפל, צו קאָנען פייפן הויך,
שמיליק האָט זיך געמאַכט, דוד׳ל קאָן דאָס אויך.
וויינט אַזוי יאָמערלעך, דאָס יינגעלע און קלאָגט,
הער שוין אויף קליין נאַרעלע, זיין מאַמע זאָגט.

לוינט זיך צוליב דעם, פֿאַרגיסן כּאַטש אַ טרער?
וויש בעסער אויס די אויגן, און קום דאָ אַהער.

שוין באַרויקט, גיט זי דעם קינד צו פֿאַרשטיין,
אַוועק צו לויפֿן פֿון שטוב איז זייער נישט שיין.

אַ פּאָר נייע הייזלעך, וועט מען אים באַלד קויפֿן,
אויב ער וועט שוין מער, אין סאָד נישט לויפֿן.

האָט דאָס ייִנגעלע צו דעם, זיך נישט צוגעהערט,
געוואָרן טאַקע שטיל, אָבער אין קעפּעלע געקלערט.

צו מאַכן זיך אַליין אַ פּייפּעלע, דאָרט געטראַכט,
ער ווייסט ווי אַזוי די זאַך דאַרף ווערן געמאַכט.

אַז דאָס וועט אַרויסקומען גוט, איז ער זיכער,
מ'דאַרף נאָר זען באַקומען אַ פֿלוים וואָס גיכער.

שטילערהייט אַרויס פֿון שטוב, אַוועק אין מאַרק,
דאָרט איז שוין געלעגן מיסט אַ היפּשער באַרג.

ער האָט לאַנג געזוכט מיט די הענטעלעך זיינע,
טאַקע געפֿונען אַ פֿלוים, אָבער נישט קיין ריינע.

אַזוי גיך ווי ער האָט נאָר די פֿלוים באַקומען,
נישט געוואַרט, גלייך די קער אַרויסגענומען.

אָפּגעווישט גוט, עס זאָל זיין טרוקן און ריין,
גענומען שלייפֿן די קער, אויף אַ גלאַטן שטיין.

אַזוי לאַנג ביז עס וועט אַ לעכעלע דאָרט ווערן,
צו קאָנען מיט דעם פּייפֿן, אַלע זאָלן גוט הערן.

מיט אַ קליין שפּילקעלע, אָנגעהויבן זיך פּאָרן,
ווי נאָר אין דער קער, איז אַ לעכעלע געוואָרן.

אַ לעכעלע אַ קליינס, אָבער גאַנץ גענוג גרויס,
צו דליבן פֿון דאָרט די מאַנדל אַרויס.

געהאָרעוועט שווער, שטאַרק זיך געמאַטערט,
און אַ היפּשע צייט אויף דעם געפּאַטערט.

צום סוף פֿאַרענדיקט אין אַ מזל'דיקער שעה,
אין דער קער איז מער שוין גאָרנישט נישטאָ.

אַ שטאָלצער איז ער אַוועק מיט אַ פֿרייד,
געקומען אַהיים מיטן פּייפֿל שוין גרייט.

ווען די מאַמע געזאָגט האָט: גיי זוך אים אויס,
מיט אַ הילכיקן פּייף, אַריין ר'איז אין הויז.

דאָס איז נישט קיין פּאָעזיע, וואָס געשריבן האָט אַ פּאָעט,
געאיילט זיך דערציילן, ס'זאָל נישט ווערן אַמאָל צו שפּעט.

ס'איז אויך נישט קיין מעשה'לע צו דערציילן פֿאַר ווייבער,
וועגן דעם האָט נישט געטראַכט, קיינער פֿון די שרייבער.

און שרייבן דאַרף מען קאָנען, נישט גענוג בלויז וועלן,
אַנדערש האָט מען באַלד נאָכן אָנהויב, אַ סוף אַ שנעלן.

געוואָלט נאָר ס'זאָלן דאָס וויסן, אַלע קינדער פֿון היינט,
וואָס אַ פּראָסט קערעלע האָט אַמאָל, פֿאַר אַ קינד געמיינט.

וואָס פֿאַר אַ ווייטער מהלך פֿון יענער פֿאַרגאַנגענער צייט,
זעענדיק שפּיל-זאַכן, וואָס איז היינט פֿאַר קינדער גרייט.

די שול איז ריין, ליכטיק, אַלע קינדער שפּילן זיך פֿריי,
הלוואי וואָלט איך היינט אַ קינד געוועזן צו שפּילן ווי זיי.

ליידער איז דער נעכטן צו גיך אַוועק, גלייך ווי פֿאַרלוירן,
זאָל כאַטש דער מאָרגן אָנהאַלטן און וואָס לענגער דויערן.

ישראל אהרונסון / תל-אביב

עלייתי לארץ־ישראל

היינו קומץ חברים שנפגשנו כמעט ערב ערב

בארגון הנוער הציוני בעיירה שלנו גרבולין שם בילינו באווירה ארציש־ראלית וחלמנו על ה„מדינה בדרך". מפעם לפעם התקיימו הרצאות אם ע"י חברים ואם ע"י חבר שנשלח מהמרכז מוורשא. הנושאים היו מגוונים: מפ־לגה, סיעות, השפה העברית, קרן־קיימת וקרן־היסוד וכמובן ויכוחים בין „צעירי־ציון ו„פועלי־ציון".

באותה תקופה, הנוער בעיירה שלנו כמו בעיירות אחרות בפולין — תסס והשתוקק לעלות ארצה.

שלוש אפשרויות היו אז ליהודי הרוצה לעלות ארצה:

א. כבעל הון עם אלף לירות שטרלינג;

ב. כחלוץ שעבר הכשרה בקיבוץ במשך שנה שנתיים בעבודה פיזית כמו חטיבת עצים ועבודת שדה כהכנה לחיי עבודה בארץ ישראל — עד שקיבל את הסרטיפיקט המיוחל;

ג. דרישה של קרוב משפחה (אח, אחות, הורים או בנים).

לי לא היתה שום תקווה לקבל אי פעם רשיון לעליה. חלוץ לא הייתי, אלף שטרלינג לא היו בכיסי וגם עסקנות מפלגתית היתה רחוקה ממני.

גם ע"י דרישה לא היו לי סיכויים מידיים כי אחי יצחק היה בעצמו רק חדשים אחדים בארץ.

לכן חפשתי דרכים אחרות לממש את שאיפתי לעלייה. בפולין האנטישמית לא יכולתי להשאר, את זה ידעתי לבטח בתת־הכרתי אף כי לא היו לי ולאחרים כמוני — כמו שהז־כרתי למעלה — שום אפשרות בדרך רגילה לצאת מהמדינה. ואמנם נסיעתי לארץ היתה נועזת והרפתקנית ושונה מכל בני גרבולין שעלו ארצה.

ערב אחד ישבתי עם חברים ושוחחנו בעליצות על נושאים קלים וגם קצת רכילות כנהוג בעיירה קטנה. אחר רגעי דממה הפתעתי את החברה באמרי: „חברים! עוד תראו אעלה ברגל לא"י. ברור שהחברה הגיבו בצחוק אבל „צוחק מי שצוחק אחרון". זה היה באביב 1933 ובחודש יולי באותה השנה עליתי ארצה.

הכמיהה לארץ ישראל

הפעילות למען ארץ־ישראל גדלה מיום ליום ומפעם לפעם לווינו לרכבת (לא בלי קנאה) חבר שהיה מבין המאוש־רים שעזב את פולין ועלה לארץ מי בסרטיפיקט ומי ע"י דרישה של קרובים. עליית היטלר ימ"ש לשלטון היתה מורגשת לא רק בין יהודי גרמניה וארצות אחרות באירופה אלא גם בקרב יהודי פולין. האנטישמים הרימו את הראש וההסתה נגד היהודים בעתונות הפולנית מצאה לה מקום רחב בעיקר בעתון המפלגה הלאומית „הדמוקרטית" כביכול הידועה בשם אנדקים. עוד לפני שנים כאשר שירתי בצבא הפולני זכור לי מאמר שקראתי בעיתון „שאלת היהודים בפולין" ובו נאמר בין היתר: „האוכלוסיה היהודית גדלה אצלנו להחריד, מתפ־שטת כמחלה ממארת שיש לחפש דרכים להדביר אותה במהי־רות מבחינה חברתית, בטחונית ומשקית".

הנה כי כן, אני ממלא חובתי כאזרח טוב ומשרת בצבא ואילו הם מחפשים עצה איך להיפטר ממני. מכאן שצריך לפעול במהירות האפשרית לברוח מהמזימות ולא לצפות לנסים.

המטרה מקדשת את האמצעים

באביב 1933 שהיתי בוורשה אצל קרובי משפחתי. יום אחד פגשתי בעיר בחור בן עירנו בשם מאיר שלום רובק (אחיו של גיסי לשעבר, חיים) ומפיו שמעתי שמתארגנת קבוצת אנשים לעליה בלתי לגלית. נתפסתי לענין ואחרי בדיקות התנאים החלטתי להצטרף אליהם.

רובק הביא אותי למשרד מסויים והציג אותי בפני איש בשם קנטרוביץ'. הוא היה צריך להיות המדריך והמארגן של הקבוצה הזאת, ובעד סכום של אלפיים זהובים הוא מבטיח להביא אותנו לארץ־ישראל כולל ויזה והסעות באניה ברכבות ובמכוניות־לוקסוס לפי דבריו, כראוי ל„תיירים". לפי החוזה היו צריכים להפקיד דמי קדימה בסכום של 500 זהובים אצל רב ידוע בוורשה בשם כהנוב הגר ברח' טוורדה, 12, בתנאי שכאשר נעבור בשלום את הגבול הראשון פולין־גרמניה ניתן את הסכמתנו לפי סימן היכר מראש, לשחרר את הסכום הנ"ל. עוד 500 זהובים נתחייבנו כשנהיה מעבר לגבול, למדריך קנטרוביץ' עצמו יהודי בעל דרכון בין־לאומי המנוסה בנסיעות בעולם הגדול וברווחים קלים. את היתרה של 1000 זהובים היינו צריכים לתת לו, לפי החוזה, בזמן שנגיע ארצה בעזה"ש.

אחרי כל הסידורים האלו נקבע שעלינו לנסוע תחילה לעיר הגבול לומז'ה. בלי להפרד מאיש יצאתי עם חברי לגורל מאיר שלום רובק — ללומז'ה. היה זה בשבוע הראשון של מאי 1933. רובק נפרד מאשתו ההרה שנתנה הסכמתה להרפת־קה הזאת. אבל אני חששתי לגלות את הדבר למשפחתי פן יפריעו לי. אחרי שעות של נסיעה ברכבת לילית הגענו לפנות בוקר ללומז'ה. מיד פנינו למלון לפי הכתובת שמסר לנו המדריך בוורשה. פגשנו שם עוד 15 אחים לצרה וכולם מחכים לאיש מסויים — גוי פולני שליחו של קנטרוביץ שהיה צריך להבריח אותנו מעבר לגבול.

בשעות לפנה"צ הגיע האיש ובשורה בפיו שהלילה יעביר אותנו קבוצות קבוצות של 4—3 אנשים דרך הגבול, ובאמת בשעות הלילה המאוחרות הגיע והתחיל להעביר אותנו בעגלה רתומה לסוס דרך יער עבות. הלכנו ברגל בצידי העגלה כי זו היתה דרך לא דרך בין שיחים ועצים. סוף סוף יצאנו מן היער דרוכים ומתוחים מפחד שלא נתגלה לעיני משמר הגבול שכן הדבר היה קשור בסכנת נפשות כי יכלו לירות עלינו ולא פעם נהרגו אנשים בגבול.

כשעברנו בשלום את הגבול נשמנו לרווחה אבל לא ידענו שנפלנו מפח אל פחת כפי שאתאר להלן.

הגוי הפולני הוליך אותנו למשק גרמני שנמצא בכפר „גרוסשפלין" ומסר אותנו לבעל המשק, שהיה קשור עם כנופיית קנטרוביץ. נקלענו לחצר רחבת ידיים מוקפת מיבנים מסביב. לאט לאט הגיעו גם יתר האנשים של הקבוצה. הגרמני הוליך אותנו למטבח והשקה אותנו קפה חם. אחרי שנרגענו לקח אותנו לעליית הגג של הגורן וצווה עלינו לשכב בשקט על התבן ולא לצאת לחצר אלא אך ורק לעשות את הצרכים. הגרמני היה צריך להכין בשביל כל אחד מאיתנו „דרכון ננסי" כלומר דרכון בלי אזרחות אבל מאפשר לשהות לזמן מעבר בכל ארץ להמשך הנסיעה עם ויזות זמניות. את הנתונים האישיים שלנו העתיקו מהדרכון הפולני כדי שיהיו בטוחים שאנחנו לא סתם פושעים. במרחק 10 מילין מהמשק שכנה העיירה הפרוסית יוהנסבורג. כששמענו שישנם יהודים בעיירה ביקשנו את בעל הבית הגרמני שיקח אותנו לשם בעגלתו.

יצאנו ביום ששי בעגלה רתומה לשני סוסים והגרמני הביא אותנו ליהודי אחד שומר מצוות ממוצא ליטאי המתעסק במכירת דגים בשוק. היהודי אכסן אותנו באחד החדרים ובי־לינו את השבת כמו בבית. במוצ"ש בא הגרמני ולקח אותנו חזרה אליו. ושוב עלינו לעלית הגג של הגורן.

למחרת הופיע קנטרוביץ' כנראה מעבר לגבול ואחר שהסתודד עם הגרמני ניגש הלה לאסוף מכל אחד את 500 הזהובים שהבטחנו לתת לקנטרוביץ' מעבר לגבול. בוורשה לא הוזכר שנצטרך בצורה כזו לעבור את הגבול, לכן חשדתי בקנטרוביץ' והיססתי לתת עוד 500 זהובים. כשקראו לי לרדת מעלית הגג לחצר והגרמני ניגש אלי בנוכחות קנטרוביץ' ותבע את הכסף אמרתי לו שהשארתי את הכסף ביוהנסבורג אצל היהודי. בשמוע הגרמני את הדברים האלה התרגז מאוד ותפס יתד־עגלה ואיים בצעקות: „איך שמייס דיך זאָפּאָרט אין יענער זייט גרענצע צוריק". קנטרוביץ עצר בעדו והכסף שולם מיד. שהינו עוד כשבוע בגורן עד שקבלנו את הדרכו־נים הננסיים מהגרמני.

קנטרוביץ מסר לנו כי כאשר נגיע לברלין נפנה לרח' גרנדיר 29, לפנסיון היהודי בשם קרמר. אחר כך הוא נעלם שוב. הגרמני הביא אותנו לרכבת, צייד אותנו בכרטיסים ושלח אותנו לברלין.

העיר ברלין תופת ליהודים

הגענו לברלין 17 איש ובתוכם אשה אחת, רעייתו של לא מהדרגות הגבוהות ביותר — ואכסנו אותנו בחדרים הקטנים לא מהדרגות הגבוהות ביותר — אכסן אותנו בחדרים הקטנים בקומה השניה שבמלון. החלונות של חדרינו פנו לרחוב ויכלנו לראות את ה־ס.ס. נושאי אקדוחים במדיהם החומים עם צלבי־קרס צועדים ברעש על המדרכות, עוקבים ומחפשים קרבנות. בעל המלון הזהיר אותנו לא לטייל הרבה בעיר ואם כן — אז רק בזוגות. פעם נכנסנו למחלבה יהודית והם שאלו אותנו מניין ומי אנחנו. סיפרנו להם שאנחנו מפולין ועולים לארץ־ישראל. כששמעו זאת התחילו לבכות ולהתחנן לפנינו כי כשנגיע לארץ ישראל נשתדל להציל אותם מהגיהנום הזה, כי לילה לילה עורכים חיפושים בבתי יהודים ומחפשים „קו־מוניסטים" כביכול ואוסרים את בעליהם ובניהם בלי שישובו עוד.

עצורים בתחנת המשטרה הנאצית

אחר 3 שבועות של שהיה בברלין בצפיה להמשיך בדרכנו או לפחות לצאת מהעיר המסוכנת שנקלענו בה — הופיע שוב קנטרוביץ ואומר לנו שהיום הוא הולך לסדר ויזות שנוכל להמשיך בדרכנו הוא אסף את הפספורטים שלנו והלך לו. כשירדתי בשעה 9, לאכול את ארוחת הבוקר במסעדה של קרמר שמתי לב שכל בית המלון מוקף נאצים מזוינים באק־דוחים ושוטים בידיהם. פניתי לחלון הפונה לחצר כדי לקפוץ ולברוח אבל נרתעתי מפני שגם שם עמדו שוטרים נאציים. נכנסתי לאולם שבחזית, התישבתי ליד אחד השולחנות הפנויים והעמדתי פנים כאילו הייתי לקוח מקומי המבקש כוס בירה. ראיתי ששני נאצים נגשו לשולחן שלידו ישבו שניים מהקבוצה שלנו ובקשו פספורטים. הם ענו להם משהו ואז פתח נאצי אחד בצעקה, והצליף על השולחן בשוטו והוציא את האקדח מנרתיקו. כאשר אספו את כולם ניגשו גם אלי וביקשו את התעודות. אמרתי להם שאנחנו זרים והמדריך שלנו לקח אותם לאיזו קונסוליה לקבל ויזות. הוא דרש שאבוא איתו למשטרה ושם כלאו אותנו.

בינתיים הגיע בריצה בנו של מר קרמר עם פנקס בידו ומראה לשוטרים שכולנו רשומים אצלו. אבל לא שכנע אותם. עם זאת הרשו לו לצלצל לכל הקונסוליות בחיפוש אחרי קנ־טרוביץ' עד שמצא אותו בקונסוליה החבשית... הקונסול הח־בשי אישר שבידו נמצאים הדרכונים ואחרי בדיקות וחקירות שחררו אותנו. יצאנו החוצה ושכרנו מוניות כדי להביאנו למלון. וישבנו בו עד שיצאנו את ברלין בדרך למרסל...

קנטרוביץ' שלח את כל המטען שלנו שרק עכשיו הגיע מפולין לרח' גרנדיר 29, למרסל לכתובת חדשה. אחרי יומים שלושה מצויידים בוויזות צרפתיות והבשיות בדרכונים שהוצאו בגרמניה, העביר אותנו למרסל לבית מלון יהודי מוזנח בסביבת הנמל. קנטרוביץ הבטיח שבעוד כמה ימים נפליג באניה ישר ממרסל לארץ־ישראל אבל בינתיים שוב נעלם מהאופק. החברה בחרה בי כמנהל הקורספונדנציה לוורשא למשרד של קנטרוביץ'. כתבתי כ־10 מכתבים וללא מענה. בפרוטות האחרונות שנשארו לנו שברנו את הרעב אבל זמן רב לא נוכל להחזיק מעמד. בעל המלון אמר שלא התחייב בפני קנטרוביץ' לתת לנו גם ארוחת־בוקר אבל מאחר שאנחנו במצוקה ונוסעים לארץ־ישראל הוא מרחם עלינו ולא יתן שנ־מות מרעב. יצאנו לרחוב, פגשנו ביהודי וסיפרנו את התלאות שלנו. הוא הפנה אותנו ל„בית מחסה לפליטים יהודים מגר־מניה, הצגנו את עצמנו כפליטים וקיבלנו ארוחת צהרים יום יום, תמורת זה הצטרכנו להדיח את הכלים פעם בשבוע. עברו עוד 4 שבועות ובעל המלון במרסל התחיל להבין שקנטרוביץ' רימה גם אותו ולכן דרש מאיתנו דמי האכסון בעד כל הזמן. לא עזרה לנו הטענה שקנטרוביץ' קיבל מאיתנו את התמורה כולל מלון ואוכל. הוא עמד להחרים לנו את המזוודות ולגרש אותנו החוצה.

ההחלטה נפלה ב־26 ביוני 1933

התחלנו להתיאש מקנטרוביץ' שיחזור אי פעם אלינו ויביא אותנו לארץ. חיפשתי במשרדי הנסיעות, אולי במקרה נוסעת איזו אניה בכיוון לארץ־ישראל. בעברי פעם ברחוב נתקלתי במודעה בחלון־ראווה של משרד נסיעות שהאניה „פטריס II" עוזבת את הנמל היום בשעה 12 בצהריים. בין הנמלים שהיא עוברת נזכר גם נמל חיפה. צץ רעיון במוחי „באניה זו אפליג לארץ ישראל ולא אחכה עוד לקנטרוביץ'". חברי שהלך איתי טען כי יש בדבר הזה סיכון רב כי בדרכון ננסי בלי ויזה יתפסו אותי וישלחו אותי חזרה ולא אוכל לתבוע מקנטרוביץ שיחזיר את הכסף. אולם אני לא שמעתי לדעתו ובשובי למלון

הכרזתי בקול רם שמצאתי אניה המפליגה היום בשעה 12 ועוברת את ביירות וחיפה, מי איתי ירים את ידו.

החברה נדהמו ואחרי התאוששות הרימו שלושה אנשים את ידיהם. היתר לא הסכימו בחשש כי אם לא יצליחו להכנס לארץ לא יוכלו לתבוע חזרה את הכסף מקנטרוביץ׳. לדעתם צריך לחכות לו הוא מוכרח לבוא.

תוך רבע שעה ארזנו את החפצים, עזבנו בשקט את בית המלון ופנינו למשרד הנסיעות. שלמנו בעד ארבעה כרטיסים לביירות 1600 פרנק יחד, ופקיד אחד חש איתנו במונית לנמל כי נותרה רק חצי שעה עד להפלגה. ממש ברגעים האחרונים כשאנחנו נמצאים כבר באניה, הגיע בריצה בעל בית המלון ואיים עלינו שאם לא נשלם כל אחד 1000 פרנק בעד האכסון הוא יוריד אותנו מהאניה וימסור שאנחנו נוסעים בלתי לגליים לארץ. הפצרנו בו שאין לנו כל כך הרבה כסף ובקושי הסכים לקבל 400 פראנק מכל אחד.

מכל הקבוצה של 17 אנשים היינו רק ארבעה שהעיזו על דעת עצמם לנסוע ולהעפיל לארץ. שניים מאתנו היו יוצא ווארשה משה פרידמן (בעל בית מלאכה למראות בת״א) ובן־אחותו ישראל־משה, השניים האחרים היו מאיר שלום רובק מגרבולין ואני.

האניה היתה יוונית מחציתה משא ומחציתה נוסעים. קיבלנו מקום לישון בבטן האניה אבל מחמת החום הגדול שהיה שם עלינו לישון על הסיפון. האניה שטה באיטיות מר־גיזה. עשינו תכניות כשנגיע לביירות ונצליח לרדת מהאניה נבריח את הגבול ברגל דרך לבנון — ארץ ישראל. אחר 9 ימי טלטולים הגענו לנמל ביירות. כאשר ניסינו לרדת והצגנו את הדרכונים שלנו עצרו אותנו והתחילו החקירות במשרד רב־החובל. אני הייתי רשום בדרכון החדש שלי כסטודנט הנוסע לחבש להשתלמות. האחרים היו רשומים כסוחרים. כששאלו היכן וכמה כסף יש לנו — לא יכולנו לענות על זה.

הערבים תפסו שיש להם כאן עסק עם יהודים הרוצים להכנס לארץ ישראל בלי רשיון. הם החרימו את הדרכונים ועצרו אותנו באניה. כל זמן שהאניה עגנה בנמל ביירות שמרו עלינו 2 שוטרים לבנוניים שלא נתחמק ליבשה ח״ו.

התחלתי לחשוב על תחבולות שונות. אמרו לנו שהאניה תגיע לנמל חיפה ביום שני בשעה 8 בערב, ותשהה בו עד 10 בבוקר. התקשרתי עם בעל סירה שליד האניה וביקשתי ממנו לנסוע תמורת תשלום לביירות ולפנות לבנק־אנגלו־פלסטיין, כי ידעתי עוד מחוץ לארץ שיהודים עובדים בו ואולי מישהו מהם יבוא ויחלץ אותנו מהמצוקה הזאת. אבל הערבי אמר שהיום שבת והיהודים לא עובדים בבנק. לבסוף החלטתי לשלוח מברק על ידי אותו ערבי, לאחי יצחק הנמצא בהרצליה. הערבי חזר עם קבלה מאושרת על ידי הדואר בביירות שאמנם שלח את המברק ובו היה כתוב „בוא ביום שני בבוקר לנמל חיפה פטריס 2. ישראל אחיך״.

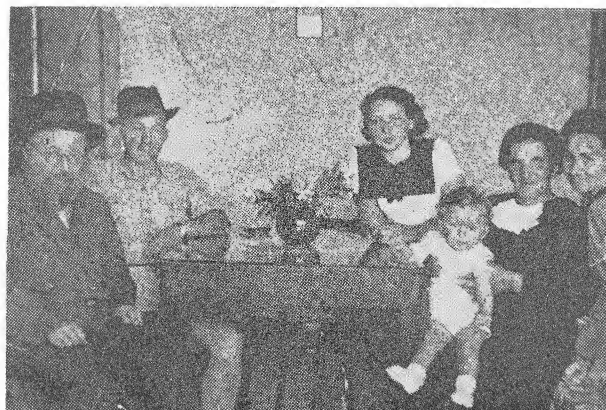
ברגע שהאנייה עזבה את ביירות לכיוון חיפה, הרגשנו שהשומרים נעלמו ואנחנו שוב חפשיים להסתובב באניה. זה היה במוצ״ש. בלילה זה אף אחד מאתנו לא יכול היה לעצום עין. נודע לנו שהאניה תגיע לחיפה לא ביום שני בערב אלא כבר מחר בבוקר כלומר ביום ראשון ובשעה 10 לפני הצהריים תעזוב את הנמל, מכאן שהמברק ששלחתי לאחי שיבוא ביום שני לאניה — היה ללא תועלת.

ביום א׳ — ה־6 ביולי בשעות הבוקר המוקדמות הטילה „פטריס 2״ היוונית את עוגנה במימי חיפה בארץ־ישראל בארץ־החלומות עם ירושלים והכותל המערבי, הר ציון ומערת־המכפלה. ופה אני רואה את הארץ מקרוב, לא מרחוק ולא נותנים לי לרדת אל חופיה הנכספים.

התנועה וההתרגשות בין הנוסעים — גדולות. הגיעה סירת־ביקורת של משטרת החופים והשוטרים הבריטיים עולים בחיפזון על האניה לבדוק אם אין בה נוסעים בלתי לגליים. מאות אנשים בנמל התקרבו לאניה מי לקבל פני קרובים חוזרים מי מתוך סקרנות כי זו היתה האניה הראשונה בתול־דות נמל חיפה — אחרי שיפוצים ושכלולים שנעשו בו — שאניה עוגנת ממש על יד הרציף ולא בלב־ים במרחק של כמה מאות מטרים.

התחלתי להזעיק אנשים שעמדו למטה בנמל וקראתי: „יהודים, אנחנו 4 בחורים ולא נותנים לנו לרדת. עזרו לנו, הצילו! כל הזמן שצעקתי עמד מאיר שלום רובק ודקר אותי בסיכה מאחור ולחש לי בפחד, ישראלקע: „אל תצעק בלשים ישמעו אותך ואנחנו אבודים״. ההזעקות שלי עזרו. הופיע בחור אחד בכובע שעם ואמר לי בקול רם, אני מוכן אבל איך? הוא שאל אם אני יודע לשחות עניתי לו בחיוב אבל מה יהיה עם יתר השלושה? בינתיים השוטרים פינו בכוח את כל הקהל והרחיקו אותו אל מעבר לקרונות הרכבת. הבחור עם כובע השעם התחבא מאחורי קרון רכבת שיהיה לו קשר תמידי איתי. שוטר אחד נשאר לשמור על כל אורך המדרכה על יד האניה, אמרתי לבחור כאשר תראה את השוטר מטייל לצד השני של הרציף תן לי סימן. הוא הבין, בעמדי ליד המעקה של הסיפון העליון ומחכה לסימון שמעתי ברמקול את השמות שלנו שנפנה למשרד האניה. הבנתי שמשמעותה של הקריאה היא לעצור אותנו ולהציב עלינו שוטרים כל עוד שהאניה תימצא בנמל. במלים אחרות: בעוד שעה אחת בשעה 10, נפליג חזרה לנמל מרסל ומשם חזרה לפולין. רובק מעמיד אותי על זה בבהלה ואומר: קוראים לנו למשרד, עניתי לו בלי להסתובב אליו, „אל תלך, שמור עלי ותעשה מה שאני עושה״.

הבחור עם כובע השעם נתן לי סימן מהיר „שפרינגּ״. ובקפיצה של חתול הייתי בצד השני של המעקה וזרקתי את עצמי על החבל העבה שהיה קשור מהסיפון העליון,התחלקתי וגלשתי למטה תוך שניות אחדות. הרגשתי שאני עומד על הרציף והתחלתי לרוץ בשטח הריק לכיוון המחסנים. פתאום הרגשתי שני זוגות ידיים אוחזים בי. הסתובבתי וראיתי שני שוטרים ערביים. אבל לא איבדתי את עשתונותי ונזכרתי בסיפור שפעם קראתי, „כשאתה נפגש עם השטן צחק לו בפנים״. התחלתי לצחוק, אמרתי להם בעברית צחה „מה

בחיק משפחתי בישראל

מימין: אשתי, אמי (מחזיקה את ילדי) אחותי, אני ואבי

אתם רוצים ממני גנבתי לכם איזה דבר"? והם מביטים בי בתימהון ולא מרפים ממני. אותה שעה הופיע הבחור עם כובע־השעם ושואל אותם בערבית מה אתם רוצים ממנו הוא חבר שלי אני מכיר אותו היטב. השוטרים טוענים שמ־האניה הצביעו עלי שברחתי אז הוא אומר להם, כי ראה אחד שברח לכיוון השני. הם עזבו אותי והתחילו לרוץ לכיוון השני.

עכשיו פנה הבחור אלי ואמר: "רוץ אחרי". רצנו עד הסמטא בה חיכה לו אופנוע, הרכיב אותי ודהרנו להר־הכרמל לבית הוריו. ביקשתי את הבחור שיחזור ויראה מה עלה בגורלם של יתר השלושה, כי לפני שעשיתי את התכנית לרדת דרך החבל שאורכו כ־40 מטר הראיתי את המקום לשלושת החברים שלי והם אמרו שלא יוכלו בשום אופן לרדת דרך החבל הארוך הזה מפני שהם יכולים ליפול במים ואינם יודעים לשחות. לכן אמרתי להם שירדו למטה על סיפון התחתון שהוא רק בגובה 3 מטר מהרצפה ומשם יכולים גם הם לנצל את ההז־דמנות בזמן שהשוטר מסתובב — לקפוץ לרציף ולהתערבב בקהל. לא טעיתי הם באמת קפצו למטה והתערבו בקהל לפני שהשוטרים הרחיקו אותו מהמקום. הבחור הביא גם את שני הוורשאים להוריו. לעומת זאת החבר הרביעי מאיר שלום רובק שכל הזמן הזהיר אותי מפני "הבלשים" נתפס בצווארונו כאשר הלך לקפוץ — ע"י מלח האניה, והחזירו אותו לפולין.

הבחור שהציל אותנו שמו יקותיאל פרבשטיין תושב חיפה, קבלן מוכר בעירו, ראוי הוא לציון לשבח על עזרתו.

למחרת ביום שני כשיצאנו לטייל בחוצות חיפה פגשנו במפתיע את אחי יצחק שבא "לקבל" אותי בנמל. כמובן שאמרו לו שהאניה פטריס 2 היתה אתמול וחזרה כעבור שעתיים שלוש לאירופה. הוא הסתובב בחיפה כדי לחזור להרצליה והנה הוא פוגש אותי מטייל עם חברים ברחובות העיר.

אחי יצחק לקח אותי להרצליה וסידר אותי תיכף בעבודה. אחרי שבועות אחדים ניגש אלי ר' יוסף בלאַס מהרצליה ומספר לי שראה את התמונה שלי במשטרת המושבה והם מחפשים אחרי, כי האנגלים לקחו את הפספורט שנשאר באניה והפיצו את תמונתי בכל תחנות המשטרה. ולכן הציע לי לגדל שפם ולעבור לתל־אביב.

נסיעתה של חייה רובין (אנגליסטר) לארץ־ישראל

(צולם ליד תחנת הרכבת במערעוואן).

מאיר־שלום ברוקאַזש / וויטעבסק

אויף נייע וועגן

מיין מאַמע, גיטל, זייער אַ פרומע, פלעגט טענהען צו מיר: — משה וועלוולס איינעקל זאָל טראָגן אַ גוישע מאַרי־נאַרקע, גיין אָן א היטל, ניט טראָגן קיין טלית־קטן?! ווי־אונ־ווינד איז צו מיר, אַ גאַנצער אַפיקורס! זי פלעגט דער־ביי שווער זיפצן...

מיין זיידע, משה וועלוול, דער מאַמעס פאָטער, איז געווען אַ שניידער, געהאַרעוועט שווער און געלעבט אָרעם. קינדער זענען ביי אים געווען ניין. אַ מענטש גאָר אָן ערלעכער. איך געדענק אים: ניט קיין הויכער, מיט אַ גרוי בערדל, איין אויג איז ביי אים געווען אויסגערונען. ער פלעגט גיין מיט אַ גראָבן סוקוואַטן שטעקן. פון פינף זין זענען פיר געווען שניידער. נאָר איינער, דער פעטער בער, איז געווען אַ לערנער און געמאַטערט זיך זיין גאַנץ לעבן. זיינע קינדער זענען שוין געווען אויך שניידער.

אין אויגוסט 1920־סטן יאָר, ווען די רויטע־אַרמיי איז אָפּגעטראָטן פון הינטער וואַרשע, בין איך געוואָרן אַרעסטירט. זיצנדיק אין דער גאַרוואָלינער טורמע, ביזן אַוועקשיקן מיך קיין לובלין, האָט מען דערלויבט איבערגעבן עסן. ניט איינמאָל פלעגט די מאַמע ביים איבערגעבן עסן, מיר זאָגן דאַמאָלסט מוסר:

— זעסט שוין איצט, מאיר שלום, אַז ס'איז פאַראַן אַ גאָט אויף דער וועלט. דו האָסט אויפגעהערט גלויבן אין אים, האָט ער דיך געשטראָפט, אַז אַפילו די פּאָליציי האָט דיך ניט ליב.

וואָס האָב איך געקאָנט ענטפערן מיין פאַנאַטישער מאַמען? זי וואָלט אַלץ איינס גאָר ניט פאַרשטאַנען.

אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט מלחמה איז פאַר־געקומען אַ גרויסער איבערברוך צווישן דער גאַרוואָלינער יוגנט. דערצו האָט גורם געווען דאָס, וואָס קיין גאַרוואָלין זענען פון וואַרשע, ווו ס'איז געווען אַ הונגער און אַרבעטסלאָ־זיקייט, געקומען אַנטוויקלטע מענטשן, צווישן זיי די משפחה האַכבערג, וועלכע האָבן, אגב, אָרגאַניזירט די ערשטע ביב־ליאָטעק אין גאַרוואָלין, יאַנקל וואַלדבוים, אַרן גראַספּעלד, בערל אַמבאַראַס. ס'איז כדאי צו דערמאָנען אַזאַ טיפּ, ווי הענעך זילבער, וועלכער פלעגט אַרויסטרעטן מיט לעקציעס... נאָר דאַמאָלסט האָבן מיר ניט געוווּסט, וואָס שטעלט ער מיט זיך פאָר...

נאָך דער פעווראַלער־און אָקטאָבער־רעוואָלוציע אין רוס־לאַנד, ווען מען האָט אויפגעדעקט די סודות פון די געהיימע אַרכיוון פון דער צאַרישער אָכראַנקע, און געפונען דאָרט רשימות פון פּראָוואָקאַטאָרן און מוסרים, האָט זיך אַרויסגע־וויזן, אַז הענעך זילבער איז געווען אַ פּראָוואָקאַטאָר.

די נעמען פון די מוסרים זענען געוואָרן פאַרעפנטלעכט אין דער פרעסע. זילבער איז גלייך נעלם געוואָרן.

צווישן די גאַרוואָלינער יוגנט גופא איז שוין אויך געווען אַנטוויקלטע מענטשן, מען קאָן דערמאָנען אַזעלכע, ווי הינדע בלאַס, זישע נאַכגעלט, משה לאַנדאַן א״א.

אין יענע יאָרן האָט זיך אין גאַרוואָלין געגרינדעט די פאָלקס־ביבליאָטעק, דער קולטור־פאַריין, דער גראָסער־קלוב, פאַרשיידענע פאַרטייִשע אָרגאַניזאַציעס און דער פּראָפעסיאָ־נעלער פאַראיין. דאָס אַלץ האָט געווירקט אויף דער קולטור־אַנטוויקלונג פון דער יוגנט. מען האָט אָנגעהויבן רייסן מיטן טראַדיציאָנעלן, פּאַטריאַרכאַלן לעבנסשטייגער, מען האָט אויס־געטאָן די שוואַרצע שמאָלע היטעלעך, די לאַנגע קאַפּאָטעס, אויפגעהערט גיין אין בית־מדרש, מ'האָט אַפילו אָנגעהויבן גיין אין גאַס, זומער, אָן היטלען. דאָס איז געווען אַן איבער־קערעניש, אַ רעוואָלוציע.

אין די היימען האָבן זיך אָנגעהויבן קאָנפליקטן, שווערע מחלוקתן, טראַגישע סצענעס, ס'איז פאָרגעקומען אַ שטאַרקער איינרייס צווישן עלטערן און קינדער, די וועגן צווישן זיי זענען זיך ראַדיקאַל פונאַנדערגעגאַנגען. אַ סך יוגנטלעכע האָבן אַ דאַנק דעם פאַרלאָזט זייערע היימען און געלאָזט זיך אויף שווערע וועגן אין דער גרויסער ווייטער וועלט, צו נייע אומבאַקאַנטע ברעגן...

באַזונדערס שווער איז געווען דער וועג פאַר די מיידלעך. זייענדיק מער אָפּהענגיק פון די עלטערן, ווי די יינגלעך, וועלכע אַלע האָבן געהאַט פאַכן, האָבן ניט אַלע געקאָנט אויסהאַלטן דעם פּרוּוו, אָבער דער גרעסטער טייל פון אונדזערע טייערע חבר'טעס, האָט ניט געקוקט אויף אַלע שוועריקייטן, פעסט פאַרגעזעצט זייער אויסגעקליבענעם געזעלשאַפטלעכן וועג. ס'ווילט זיך דאָך דערמאָנען די שוועסטער לעווינס — רבקה, יאַכטשע, כיינע און שיינדל, חנה בערנהאָלץ, מרים אַמבאַראַס א״א.

ס'איז צום באַוווּנדערן, אַז די גאַרוואָלינער יוגנט, ניט באַקומענדיק קיין שום סיסטעמאַטישע בילדונג און מערסטנ־טייל אָנגעהויבן אַרבעטן צו 10, 12 יאָר, נאָכן לערנען עטלעכע זמנים און חדר, איז אַ דאַנק די לעקציעס, אָוונט־קורסן, פאַר־שיידענע קרייזן געוואָרן באַוווּסטזיניקע, אַנטוויקלטע מענטשן. אין דעם האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָל זעלבסטבילדונג און דער עיקר דער בוך, וועלכער האָט אין די באַדינגונגען פונעם קליי־נעם שטעטל פאַרביטן די שול און איז געוואָרן אַן אוניווערסי־טעט פון וויסן. דער דאָזיקער קוואַל פון וויסן האָט אונדז באַהאָפטן מיט דער גרויסער וועלט פון קולטור־ווערטן, געעפנט פאַר אונדז אומענדלעכע האָריזאָנטן און דערצויגן אונדז. מען קאָן מיט דער פולער רעכט איבערחזרן מאַקסים גאָרקיס טיפן געדאַנק „אַל דאָס בעסטע אין מיר האָב איך צו פאַרדאַנקען דעם בוך", מיר האָבן זיך ווי דורשטיקע אין אַ מדבר געוואָרפן אויף דעם אומאויסשעפּלעכן קוואַל פון וויסן. די ביכער האָבן אונדז גייסטיק דערהויבן און געוואָרן באַגלייטער אויפן גאַנצן לעבן.

איך דערמאָן זיך מײַנע חלוקי־דעות מיט מײַן יוגנט־חבר קלמן מילער. איך פלעג טענהען, אַז ס'איז מער ווײכטיקער לייענען אַ בוך, ווי נאָר לייענען צייטונגען. ער איז געווען אַ גרויסער „פּאָלעמיקער", איך פלעג טענהען, אַז צייטונגס מאַטעריאַל ענדערט זיך טאָג־טעגלעך. דער בוך איז מער שטאַנדהאַפטיקער.

ווער ס'איז געווען גערעכט האָט באַוויזן די צייט.

מײַן פאָטער, חיים דוד ז"ל, איז געווען אַ מענטש, וואָס דער בוך, דער ספר איז אים געווען ניט פרעמד. ווי נאָר אין שטעטל האָט זיך באַוויזן אַ מוכר־ספרים'ניק, פלעגט ער שוין אײַנקויפן עטלעכע ביכער, ער פלעגט אויך אויסשרייבן דעם „מאָמענט". אָפט האָבן זיך בײַ אונדז צונויפגעקליבן עטלעכע ווײַבער, מײַן מאַמעס חברטעס און דער טאַטע לייענט פאַר זיי הויך אַ מעשה־ביכל, דאָס האָט געוועקט, אַז פון יונגן עלטער האָב איך ליב באַקומען אויף שטענדיק דעם בוך.

אין אָנהייב צוואַנציקער יאָרן בין איך געווען דער ביבליאָטעקאַר בײַם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין אין גאַרוואָלין. איך פלעג פאָרן קיין וואַרשע אײַנקויפן ליטעראַטור אין ביכער־מאַגאַזין פון דער „קולטור־ליגע". ס'איז געווען אַן אמתער יום טוב, ווען כ'האָב געברענגט נײַע פּעקלעך ביכער. די דאָזיקע ביבליאָטעק און באַשטאַנען פון אַ 150, 200 ביכער. בײַם טאַטן איז געווען בײַ אַ 50 ביכער, צוזאַמען מיט די מחזורים. מײַן פּערזענלעכע ביבליאָטעק באַשטייט איצטער פון העכער 3000 ביכער. לייענען, אַרבעטן מיטן בוך — מײַן באַליבסטע, טײַערסטע געוווינהייט.

28.8.69

אַ באַזוך אין גאַרוואָלין מאַי 1971

אַ טייל פון אַ בריוו צו זישע נאָכגעלט אין ישראל פון מאיר־שלום ברוקאַזש, וויטעבסק.

— — — איך קאָן דיר איבערגעבן אַ לעבעדיקן גרוס פון גאַרוואָלין, וואַרשע און לאָדזש. דער 2־טן מאַי בין איך אַרויסגעפאָרן פון וויטעבסק און דעם 3־טן מאַי בין איך שוין געווען אין וואַרשע, אין 2 טעג אַרום בין איך אין אַן אויטאָבוס פון פּראַגע אַרויסגעפאָרן קיין גאַרוואָלין. דו קאָנסט זיך נישט פאָרשטעלן מײַן שטימונג, ווען דער אויטאָבוס האָט זיך דערנענטערט נאָך פּילאַוועס קיין גאַרוואָלין צו. כמעט 50 יאָר בין איך דאָ נישט געווען. פּינקטלעך געזאָגט — 48 יאָר. גאַרוואָלין האָב איך נישט דערקענט. דאָס איז אַ נײַע שטאָט, מיט נײַע מענטשן. צום גליק האָב איך געטראָפן איין יידישע משפחה. איך געדענק אים און דו געדענקסט אים אויך. דאָס איז מענדל צימבעראָוויטש, דעם קליינעם מיילעכ'ס אַ זון. ער האָט מיך געבעטן דיר שיקן אַ האַרציקן גרוס. איך האָב שעה'ן־ווײַז געשפּאַצירט איבער די גאַרוואָלינער גאַסן, אויפן שאָסיי, אויף דער בריק, צו די קאַשאַרן. אויפן אָרט פון אונדזער שטוב שטייט אַ געוועלב, אַ מויערל. אויפן וועג צו דער מיל פון ביידע זײַטן טײַך זענען פאַראַן איצט גאַסן. אויב דו געדענקסט, איז בײַ אונדז געווען אַ שכנטע אַנטאָשע. זי איז מיט עטלעכע יאָר צוריק געשטאָרבן. נאָר אירע צוויי טעכטער און אַ זון לעבן. זיי האָבן מיר דערציילט וועגן מײַנע עלטערן. בײַ מענדלס פרוי — זי איז פון זשעלעכאָוו, האָב איך זיך דערוווּסט אַז אין דער צײַט פון דער נאַצישער אָקופּאַציע האָט זי געלעבט אין זעלבן דאָרף ווו ס'האָט זיך אויסבאַהאַלטן מײַן ברודער בעריש. — — —

המשאבה

(דער פלומפ)

מעשיות עם מוסר־השכל

ויהי בחצי הלילה והנה תרדמה גדולה נפלה עלי. מלאך החלומות פרש כנפיו מסביבי והעטיפני בחלום. בחלומי והנני עומד ליד המשאבה (פלומפ) של גאַרוואָלין.

דומני שלאיש מבני עירנו אין צריך להרבות דברים באיזה „פלומפ" הכתוב מדבר. הלא זהו הפלומפ שעמד בעיבורה של עיר, בקצהו של השוק, בקרן הרחובות סנא־טורסקה־קושציושקו.

הפלומפ, כידוע לא הוציא מעולם מקרב צינורו שהש־תלשל עמוק לתוך האדמה, אף טיפות מים ספורות, כדי שיעור שבירת צמאונו של אדם אחד.

ראשי ה„מאַגיסטראַט" טרחו רבות כדי להוציא את הפלומפ מעקרות יבושת זו. מדי פעם אף הובאו לעיר מומחים ומהנדסי־מים, אף גם הם לא העלו ממנו טיפת־מים. נערי ה„חדר", כל אימת שהיו חוזרים לביתם לאחר שהשתחררו מעולו של ה„רבי" היו מתעכבים לרגע ליד הפלומפ, ולראות שמא אירע איזה נס והוא החל נותן את מימיו. אולם מעייני־אכזב שלו, נשארו במרים ולא הוציאו אף טיפת מים אחת...

אגב, אנחנו, — כלומר ילדי ה„חדר" — איכפת היה לנו כל קילקול בחיים הציבוריים של העיירה. מין טבע כזה. אנו היינו מיצרים על־שום שתחנת־הכוח ב„שוק החזירים" אינה פעילה ומספקת חשמל להאיר עיני הלומדים בלילות. מידי עברנו ליד הבניין רב־המדות שעמד מיותם — עם הטורבינות שבו היינו מציצים פנימה ומסתלקים מיד. יודעי ח"ן בינינו „הסבירו" לנו כי שדים מהלכים בתוכו...

בין כך וכך החל בעל בית־המלאכה המיכני רענקאָוועק לספק חשמל לתושבי גארוואלין לשעות הלילה, כלומר החל משקיעת החמה עד חצות הלילה. גם מאור מועט זה הפך למאורע „כמעט היסטורי" ושינה נוהגי־חיים. לא כל אדם זכה להכניס בביתו את המאור־הפלאי (מחמת חיסרון כיס). בראשונה נראה האור מבעד לחלונות של משכנות הגבירים, שאף התקינו להם „זשירנדולים" (נברשות) מפוארים. לאחר ישיבה מיוחדת בקהילה הותקן החשמל מהטורבינה של רענקאָוועק גם בבית־הכנסת.

כעבור שנה־שנתיים כאשר חברה בינלאומית הקימה רשת חשמל כל ארצית בפולין חדר זרם החשמל גם למשכנות בני העמך והיה אור במושבות כל דרי גאַרוואָלין.

אך נחזור לפלומפ.

מה היתה סיבת חרבונו של ה„פלומפ" רצו הכל לדעת? והסבר אין. אמנם היו כאלה שרצו לראות את מכת היובש של ה„פלומפ" בתפילתם של שואבי־המים שבעיירה. הם ראו בו מתחרה מסוכן העלול לשבור את מטה לחמם. מהם הוסיפו אחרת, כי על הפלומפ רובצת קללתו של „יהודי טוב" (אַ „גוטער ייד"). שקללו קללה נמרצת לבל יתן מימיו.

תאמרו, אם־כן, לאחר כל אלה, למה בכלל היה צריך ב„פלומפ". הלא גם בעיירות הסמוכות לגאַרוואָלין: זשעליכוב, פוריסוב, ריקי סובולוב ולאסקארזשעב — לא היה בהן סלומפ. האם הן חסרו דבר בשל כך. האם לא היו בהן חיים יהודיים מפכים לתפארת, ולא עשו „שידוכים של זהב"? האם בלי הפלומפ בגבולם לא הולידו בנים ובנות וחינכו אותם בדרך ישרים? ולמה, איפוא, דרוש היה כל כך הפלומפ בגאַרוואָלין?

אלא, שונה היתה גאַרוואָלין מכל העיירות שבסביבתה. וזאת תיווכחו ממה שיסופר להלן.

הנה תקחו למשל עניין כזה שנקרא: שריפות. מן המפור־סמות היא שתולדותיה של כל עיירה בפולין סובבו על ההיס־טוריה של „לפני השריפה" ושל „אחרי השריפה". מבחינה ידועה שימש עניין השריפות מקור של הכנסה די־נכבד, לאלה שנפגעו בה. מובן הדבר שאם הנפגע „דאג" מראש שדמי־הביטוח שייגבה מן החברות יהיו גבוהים מערכו של הנכס שנשרף...

היות ובגארוואָלין היו הרבה בתי־אבן במרכז העיר, לא היתה צפוייה לה סכנה של דליקה. על־כן אף אחד מתושבי העיר לא נתעשר מן השריפות. בכל זאת זכורות לי שתי שריפות שפרצו בעירנו ואחת מהן היתה דווקא בליל „כל־נדרי". בעיצומה של תפילת „סלח נא לעוון העם הזה", אותה סלסל בקולו הערב ש"ץ העיירה ר' ישעיה־שוחט בניגון־דבקות שובר לבבות — פילחה זעקה מחרידה את דממת הקהל: „אַ שריפה, ס'ברענט!". בבית־המדרש קמה בהלה. אחדים מן המתפללים קיפלו טליתותיהם ואצו רצו אל הרחוב ומשנודע להם, כי הדליקה פרצה ליד ה„סטודולס", לא הרחק מהמקום שבו אנחנו גרנו, בביתו של לייבל וועלוויל־יאָסקעס — חשו להצילנו מן השריפה. תוך שעה קלה הוציאו את כל מיטלטלי הבית אל מקום בטוח שלשוני האש לא יוכלו להגיע אליהם משכובתה הדליקה הוחזר הכל למקומו. אלא שלמחרת יום־הכיפורים — נתברר שבין המצילים היה אחד ש„הציל" לעצמו כמה חפצי־ערך שנשתמרו בביתנו מדורי־דורות.

זה שאמרנו: בגאַרוואָלין לא נתעשרו מן הדליקות...

אם באש אנו מדברים, הרי שמותר לנו לקבוע, כי גם מאש המחלוקת התרחקה גאַרוואָלין. כדי שלא תתפסוני בלשוני לא אוכל להבטיחכם, כי עניין המחלוקת לא היה ידוע בעירנו, אלא שהיו מחסלים כל מחלוקת בעודה באיבה. קחו למשל עניין בחירת רב. אצלנו הסתדר הדבר ללא מחלוקת. אמנם היו רבים מבני העיירה שלא היו מרוצים מבחירתו של הרב משה־מנחם ראמער כמרא דאתרא בשל היותו מחסידי פוריסוב. ואיך ייתכן שחסידי גור ישלימו עם מצב כזה. מה

עש: הם הכתירו את ר' ישעיהו־קלונימוס סטענעבוים, אברך, תלמיד־חכם מחסידי ראדזין, כמורה־הוראה לצדו של הרב ושאַ־שטיל אין מחלוקת. ולא זו בלבד, הודות לאי־רצון זה ל„התרחק" ממחלוקות זכתה העיירה בשני אנשי הוראה...

גם בריב הבינמפלגתי לא הלכה גאַרוואָלין בדרך כל העיירות בפולין. בכלל לא היו באים בריב, אלא היו „מסדרים" אחד את השני בצורה חלקה מאד, ואין פוצה פה ומצפצף.

פעם נערכו בגאַרוואָלין בחירות לוועד הקהילה „גמינע", בלע"ז. כרגיל, היה צפוי מאבק חריף בין המפלגות. על שבעה מקומות שבקהלה התנצחו ארבע רשימות. ה„אגודה" מול ה„מזרחי" ובעלי־המלאכה מול ה„בונד". בעיקר היתה נטושה „המלחמה" בין ה„אגודה" וה„מזרחי". היה חשש סביר, — שומו שמים — ש„הציונים הדתיים" יזכו במספר קולות גדול. לכך לא היתה יכולה ה„אגודה" להסכים. ברם, איך אומרים הבריות: במקום תורה שם החכמה. לכן הש־תמשו אנשי ה„אגודה" ב„טריק" שהפתיע את הכל. הם „משכו" לצדם את ר' ל. ר. שהיה „נאמן" הרשימה של „המז־רחי" ובעת שהגיע המועד האחרון להגישה — הוא הודיע ליו"ר ועדת הבחירות — על ביטולה. יש לומר שתחבולה זו לא עזרה הרבה ל„אגודה" ויותר מנציג אחד לא נבחר מהם לוועד הקהלה. כי קולותיהם של תומכי „המזרחי" ניתנו לרשימות בעלי המלאכה. כך זכתה גאַרוואָלין לראש הקהל מבעלי מספריים ומחט ושלום על תושביה... הלא לא ייתכן שאיש יעיז לערער על בחירה מעין זו.

חוטי־החלום נפסקו פתאום לרגע משנתהפכתי על צדי השני, אך מיד נרדמתי שוב והחלום נמשך הלאה...

ויהי היום וישא אחד מבחורי־חמד של העיירה את עיניו ויאמר אל ריבה אחת מבנות העיירה החמודות: אהבתיך, מח־מל נפשי. עד כאן הכל יפה וכשורה. אלא שאליה וקוץ בה. הבחור דנן, אף כי לא היה בו כל דופי — היה בנו של „כלי זמר", ודבר זה נחשב כפסול לשידוך. בדרך כלל היו הכלי־זמרים" של גארוואלין אנשים מהוגנים ומצטיינים במקצועם. שמעם כמנגנים טובים יצא בכל הסביבה. לא היתה חתונה בעיר ומחוצה לה שלא היו מזמינים אותם לשמח חתן וכלה. ומי מאתנו אינו זוכר את נגינתו צובטת הלב של חיים כליזמר שכל נשי העיירה היו מתמוגגות לשמע נעימותיו ואגב: כך מזילות דמעה חמימה... ולא זו בלבד. גם אלה שאינם מבני ברית היו מזמינים אותם לשמחתם בחגיגותיהם. אך נראה שלכל זה אין כל חשיבות שבן „כליזמר" יוכל לבוא בקשר שידוכין עם בת ישראל מהוגנת...

משנודע לו לאבי הנערה דבר אהבת בתו אמר: אנוכי לא אשתדך עם „כליזמר". „לא ייעשה כן במשפחתי" — הדגיש.

—עליך להפסיק מיד את האהבה עם בן הכליזמר ואם לאו — הרי אני מעביר אותך מנחלתי ואין לך מקום בביתי!..

מה היתה תשובתה של הנערה לאביה — זאת לא נתפרסם ברבים ידוע רק שהיא פרצה בבכי...

ו„המוסר־השכל" של החלום האחרון הוא, כי בגארוואלין שמרו בקפדנות על כבוד המשפחה...

אף שהייתי שקוע בתרדמה עמוקה וזעזעני החלום האחרון וכמעט שלא נפלתי מן המטה. כאן באה לעזרתי ידית ה„פלומפ" נאחזתי בה והתחלתי לנענע אותה בחזקה עד שהע־ליתי מתהום חלום אחר. שוב עומדות היו רגלי בתוך העיירה ואני נמצא בתוך הקלחת של פעילות האירגונים של העיירה. הקרויים „פאריינען", בלשון יידיש.

משקמו הפאריינען נרעשה כל העיירה. אבות ואמהות ראו בזה גזירה רעה שנחתה על ראשם, כנראה על עבירות וחטאים בלתי ידועים להם. בטרם שעמדו על טיבם של ה„פאריינען" התהלכו שמועות וסיפורי־מעשיות „נוראים" על המתרחש בין כתליהם. קודם־כל, עצם ההתכנסות של בחורים ובחורות („יונגען מיט מיידן") בכפיפה אחת, היתה כבר דייה כדי להחריד לבה של כל אם כשרה בעיירה.

— ההוללות ב„פאריינען" עוברת כל גבול של מוסר — ציינו צדקניות ב„עזרת נשים„ בבית הכנסת או בחנויות המכולת.

מפה לאוזן סיפרו שפעם בהגיע ההשתוללות לשיאה ענד בחור אחד טבעת על ידה של בת האדמו"ר שבעיירה ואף אמר את: „הרי את מקודשת לי" בפני עדים...

כשנודע הדבר ברבים גמרו בליבן נשי העיר החרדות כי הגיעה העת לעשות. וממחשבה למעשה. הן התאזרו עוז ונכנסו ל„פאריינען", תפסו את בנותיהן בציציות ראשן, כלומר בצמותיהן והוציאון מתוך מקום ה„טומאה", ר"ל. מעשים מעין אלה היו יפים להשקיט את מצפונן, אך לא היו בכוחם להפסיק את קיומם של ה„פאריינען". הבת „הסוררה" אמנם, לא חזרה בערב זה ל„פאַריין", אך למחרת היא חזרה לסורה, וחוזר חלילה...

אך יש לומר שלא כל תושבי העיר התייחסו בצורה כזאת לפעולתם של הארגונים התרבותיים שקמו בעיירה. היו ביניהם אף כאלה שראו אותם באור חיובי. הם קיבלו את ההסבר של מייסדי ה„פאַריינען", שעצם התארגנותם לא באה, אלא כדי לאפשר לבני הנעורים שבעיירה למצוא להם מקום להתוועדות, לבילוי מבדר, לאחר עמל־יום או לקריאת ספר ולהחלפת דעות בהוויות העולם.

בין־כך וכך, שכחה הסערה שקמה מסביב ל„פאריינען" ותושבי גאַרוואָלין השלימו עם קיומם. ולא עוד, אלא שבמ־רוצת הזמן התארגנו הצעירים הדתיים שבעיר והקימו מועדון (קרי „פאַריין") משלהם. כך נתארגן סניף „צעירי מזרחי" במקום. לארגון זה נמשכו כמה מחשובי הצעירים שבעיירה שהיו ידועים כלמדנים. שאיפתם היתה להרחיב את אופק השכלתם על־ידי קריאה בצוותא, בספרי היסטוריה או במאמר פובליציסטי של ה„מאָמענט" או ה„היינט".

במועדון של „המזרחים", כפי שכינו אותם החוגים הח־סידיים בעיר, אפשר היה גם למצוא את עתון „הצפירה" שרק יחידי סגולה יכלו להתהלך בין שורותיו. היו פה גם משחקי־בידור, שהבולט ביניהם היה משחק השחמט. אולם המשחק כאן היה מלווה בניתוח כל מהלך ובהסברו על־ידי המעולים שבשחקנים. משראו בחורי ה„שטיבלעך" ובעיקר אלה מחסידי גור את הצלחתם של ה„מזרחים" הקימו אף הם „פאַריין" — מועדון משלהם וקראו אותו בשם „צעירי שלומי אמוני ישר־ראל". אחר־כך: „צעירי אגודת־ישראל". אף שכל הארגונים האלה עסקו בפעולות תרבות במישור שונה, איחד את כולם הרצון להרבות דעת ולהרחבת אופקי המחשבה של צעירי גארוואָלין.

בקיצור: קנאת „פאריינען" תרבה מועדונים...

הודות לכך השתררה רוח אחרת בעיירה. צעיריה החלו לחשוב על „תכלית". מהם התחילו ללמוד מקצוע, כדי שלא להיות למעמסה להוריהם, שלא יהיו בבחינת „אוכלים ואינם עושים". מהם יצאו ל„הכשרה" במגמה לעלות אחר־כך לארץ־ישראל. דוגמה לעלייה לארץ־ישראל שימשו לנו החלוצים הראשונים מגאַרוואָלין, כגון ברוך האָכבערג, יוסף בלאַס ומשפחתו וכן הזוג משה הירשפעלד ורחל ואמפאן. האחרונים עלו לארץ־ישראל סמוך לנישואיהם...

עניין היציאה להכשרה הקיף את כל חוגי הנוער — החל מהליגה למען ארץ־ישראל העובדת, עובר ל„צעירי המזרחי" וגומר ב„צעירי אגודת ישראל". בתוך כל אלה נמצא גם כותב השורות האלה. לאחר כמה נידודים בקבוצות הכשרה של „החלוץ המזרחי", הצליח לעלות לארץ־ישראל בשנת תרצ"ו ובראש חודש מרחשון דרכה רגלו על אדמת הקודש בחוף ימה של יפו.

ומשנגע הסוור הערבי בידו, כדי להשיטו בסירה אל היבשה הירפה את ידית הפלומפ. החלומות נגוזו והיו כלא היו...

מאיר ברוקאַזש / וויטעבסק

לירישע סקיצן

פאַר וועמען אַ פּוסטער באַגריף, פאַר אונדז, גאַרוואָלינער — מיט הייס בלוט פּולסירנדיק לעבן. פאַר וועמען אַ קליין פּינטעלע אויף דער מאַפּע, פאַר אונדז — גאַרוואָלינער — אָנגעזאַפּטע מיט צאַרטער קינדהייט, אידעאַלן, ערשטע, צאַפּלדיקע ליבע, נאָענטע געשטאַלטן, יוגנט־טרוימען און לאַנדשאַפטן, געזעלשאַפטלעכער שוווּנג, און אומבאַוווּסטע בענקשאַפט, פריידן און ליידן.

אָט שווימען אויף לעבעדיקע געשטאַלטן און בילדער פון דער ווייטער פאַרגאַנגענהייט, וועלכע האָבן זיך איינגע־קריצט טיף אין זכרון. וווהין דער גורל זאָל אונדז נישט האָבן פאַרוואָרפן, געדענקען מיר תמיד אונדזער געבוירן־שטאָט, דאָס לעבעדיקע פאַר אונדז פּינטעלע פון וועלכן ס׳ציט זיך אויף דער מאַפּע אַ דינינקע בלויע ווירע, ווו ס׳איז אָנגע־שריבן „ווילגאַ" און שלענגלט זיך אויף מערב און דערגייט ביז דער פעטער ליניע „ווייסל". וויפל יאָרן עס זאָלן נישט האָבן פאַרגאַנגען, ציט אַלץ און נאָגט אַ גרויסע בענקשאַפט צו אונדזער קינדהייט און יוגנט. מעגן מיר שוין זיין גרוי, אָבער די זכרונות פון גאַרוואָלין מאַכן אונדז עמפּינדלעך יונג. בולט זעען מיר די גאַסן, די היימישע שטוב, די משפּחה, די אַרומיקע נאַטור, דעם טייך און אונדזערע באַליבסטע שפּאַציר־ערטער. פון דאַנען האָבן מיר זיך געלאָזן אין דער ברייטער קאָכעדיקער וועלט, יעדער מיט זיין גייסטיקן באַגאַזש, וועלכן מיר האָבן דאָ באַקומען.

אונדזער פאַרגאַנגענהייט איז דאָרט פאַרשוווּנדן, מער־דערלעך אומגעבראַכט, אויסגעריסן געוואָרן מיטן שורש. נאָר פאַר אונדז, גאַרוואָלינער, איז דער עבר פאַרהייליקט, טייער און ליב. ביז דער לעצטער רגע פון אונדזער לעבן וועלן מיר דיך, גאַרוואָלין, געדענקען און נאָך דיר בענקען. דאָס פאַר־גאַנגענע שטאַרבט נישט. דאָס ליבע וועט לעבן ווייטער...

אַ גוט־מאָרגן אייך, קינדער־יאָרן!

די אינטערעסאַנטסטע רייזע איז אַ נסיעה אין דער אייגע־נער קינדהייט און יוגנט. אַ מענטש אָן דערינערונגען איז פּוסט, אָן נשמה, איז נעבעכדיק. געבענטשט איז דער מענטש־לעכער זכרון. די בעסטע ברכות אים!

...אין מינוטן פון טיף־דריקנדיקער בענקשאַפט דו זיצסט אַליין, די יאָרן זענען שוין ווייט הינטער דיר, מען איז שוין אַריבער די זעכציקער, קומען־אויף און שוועבן אַרום דיר טייערע פאַרגאַנגענע בילדער, פּאַסירונגען, זכרונות, זכרונות אָן אַ שיעור, זיי רינגלען דיך ארום פון אַלע זייטן. ס׳ווערט טרויעריק־זיס אויפן האַרצן — דאָס אַלץ איז געווען... ווי אָן אַלזייטיקער באַאָבאַכטער, זעסטו זיך אין דיין קינדהייט, אין דיין יוגנט; ס׳דערמאָנען זיך דיר אַ סך איבערלעבונגען, נעמען, געשטאַלטן און פּיל, זייער פּיל זענען שוין נישטאָ... ס׳ווילט זיך דערמאָנען און דערמאָנען, איינטונקען זיך אין דער פאַרגאַנגענהייט, אַרויסרופן צום לעבן דאָס געוועזענע. הייבסט פלוצעם אָן שעפּטשען: — פאַרגאַנגענהייט, בלייב שטיין; פאַרהאַלט זיך אַ ווײַלע! זכרון, פאַרפיר מיך נישט, זיי קלאָר און אמתדיק...

פון מיינע ערשטע זכרונות, וועלכע האָבן זיך פאַרהיט אין זכרון, איז בולט דאָס אָוועקגיין, בעסער: דאָס אָוועקטראָגן מיך אין חדר. כ׳בין אַלט פינף יאָר. דער טאַטע וויקלט מיך איין אין טלית און טראָגט מיך אין חדר צו שמאי מלמד, וועלכער וווינט אין געסל, אַנטקעגן אונדזער הויז. דער רבי זעצט מיך אַוועק ביים טיש, עפנט אַ גרויסן סידור און מיטן טייטל ווייזט ער מיר: אָט איז אַן אלף! מיט אַ מאָל טוט זיך אַ שאָט פונעם הענגלאָמפּ קאַרמעלקעס. — „דאָס שיקט דיר, יינגעלע, אַ מתנה פון הימל דער מלאך־פּאַמפּ, כדי דו זאָלסט גוט לערנען" — זאָגט דער רבי.

דער טאַטע איז אַוועק, איך בלייב אַליין, עס געפעלט מיר נישט... כ׳קוק זיך אַרום: אַ לאַנגער טיש, מיט צוויי גרויסע בענק ביי די זייטן, אויף וועלכע עס זיצן קינדער ווי איך און נאָך קלענערע...

שמאי מלמדס חדר האָט זיך גערעכנט פאַר אַ בעסערן, ווי פונעם קליינעם משהלען. דאָ האָבן געלערנט ווייניקער קינדער, ס׳איז געווען ריינער. געלערנט אין דעם חדר האָבן דער רוב באַלעבאַטישע קינדער. אין חדר שטייט אַ געזשו־מערײַ ווי אין אַ בינשטאָק. אַ סך קינדער זיצן אויף דער פּאָדלאָגע, אַ טייל שפּילט קנעפּלעך, אַ טייל מאַכט פון שטריקלעך העסעבעטן.

מיט אַ מאָל פּלאַצט אויף אַ געוויין.

— וואָס וויינסטו, יינגעלע?

— כ׳האָב זיך איינגענעצט, די הייזעלעך זענען נאַס.

ס׳ווערט אַ געלעכטער, עטלעכע יינגלעך, די וואָס לערנען שוין דעם צווייטן זמן, רינגלען אַרום דעם וויינענדיקן, טאַנצן און שרייען: „בע, בע, בע!"

דאָס ערשטע מאָל האָט מיך דער רבי לאַנג נישט גע־האַלטן. ער איז שוין פאַרנומען מיט אַנדערע קינדער:

— נו, זאָג שוין, וואָס פאַר אַן אות איז דאָס? העכער! — ער זינגט אונטער, דער רבי.

— אַ בית, — שרייט אויס דער תלמיד.

— וואָס שטייט אונטערן בית?

— אַ קמץ.

— איז קמץ בית, שייגעץ?...

אַזוי זענען געגאַנגען די חדר־יאָרן זייער אייגנאַרטיקן גאַנג. די מלמדים האָבן זיך געביטן, נאָר דאָס חדר־לעבן האָט זיך גאָר ווייניק געביטן.

...איך, אַ יינגל פון אַ יאָר פיר־פינף שלאָף מיטן טאַטן אין איין בעט. ביי אים איז די ברוסט שטאַרק פאַרוואַקסן, מען זאָגט אַז ס׳איז מזלדיק. כ׳האָב שטאַרק ליב אַרײַנצוקריכן

מיט מיינע דינינקע קינדערישע פינגער אין די געדיכטע האָר פון זיין ברוסט און שפּילן זיך מיט זיי. פון טאַטנס קערפּער שלאָגט אַזאַ אָנגענעמע וואַרעמקייט. איך טוליע זיך צו אים שטאַרק און אַזוי ווער איך אַנטשלאָפן. דער טאַטע רייבט אָפּט מיין פּנימל מיט זיין באָרד, ס׳שטעכט, ס׳טוט אַפילו וויי, אָבער מיר איז גוט, איך דריק זיך נאָך מער צו אים... ס׳טרעפט, איך כאַפּ זיך אויף אין מיטן נאַכט, דאָס בעט איז פּוסט, קאַלט, מיך כאַפּט אָן אַ מורא, איך שריי: — טאַטע, טאַטע!

גלייך דערהער איך:

— שאַ! שאַ! אַט בין איך.

און ווידער איז גוט, איך האַלדז אים און שלאָף גיך איין. ווי כ׳האָב ליב דעם טאַטן! ווי שטאַרק צוגעבונדן כ׳בין צו אים. אַ סך יאָרן, ווי נאָר כ׳פלעג עפּענען די אויגן יעדן אין דער פרי, איז מיין ערשטע פראַגע געווען „וווּ איז דער טאַטע?״ די מאַמע פלעגט מיר אַלע מאָל ענטפערן: „דו ווייסט דאָך, אין פאַבריק״.

דעם שניידער־וואַרשטאַט, ווו ס׳פלעגט אַרבעטן דער טאַטע, האָט מען גערופן „פאַבריק״. דאָס איז געווען אַ שטיבל אויף אַ הויף לעבן מאַרק, אין וועלכן ס׳האָט געלעבט מיין זיידע, דעם טאַטנס פאָטער, שמואל־אריה.

אין מיין זכרון שווימט אויף אַ דאַרער, אויסגעהאַרעוועטער, מיטלוועקסיקער ייד, מיט אַ ווייסער באָרד און פאַרגעלטע וואָנסן, די פינגער אויך פאַרגעלטע; ס׳שמעקט פון אים מיט טאַבאַק. איך זע אים אַן איינגעבויגענעם נייען מיט דער האַנט, אויף דער ניימאַשין האָט ער שוין נישט געאַרבעט. אַ גוט־מוטיקער, מילדער זיידע. דער היפּוך פון זיידן איז געווען די באָבע, שטענדיק אַ פאַרזאָרגטע, אָפּט אַ בייזע, פלעגט זי שרייען אויף אַלעמען, באַזונדערס אויף די אייניקלעך.

די באָבע האָט געהאַט אַ שטעל מיט צוקערוואַרג אויפן מאַרק. פאַר אונדז, קינדער, איז געווען אַ פאַרגעניגן צו שטיין ביים קאַסטן צוקערוואַרג, וועלכן זי פלעגט באַקומען פון וואַרשע. זי פּאַקט אויס די סחורה און מיר באַקומען שטיקלעך לעקעכלעך, ווען זיי זענען צעבראָכן, אַ פּאָר צוקערלעך. דער באָבן געפעלט גאַרנישט אונדזער שטיין דאָ, זי יאָגט אונדז, נאָר מיר פאָלגן נישט. ס׳פלעגט טרעפן, אַז די באָבע פלעגט היילן אירע אייניקלעך. פאַלט אַריין אַ שטויב אין אויג לעקט זי דאָס אויס מיט דער צונג, אָפּט שפּרעכט זי אָפּ עין־הרע׳ס.

אונזערע טייערע באָבעס, ווי ליב זיי האָבן אונדז געהאַט!

כ׳האָב געהאַט אַ טייערן פעטער, כיל (יחיאל), דער מאַמעס אַ ברודער. נאָך דער חתונה האָט ער געוווינט אין פּאַריסאָוו. נישט קיין הויכער, מיט אַ קליין, שוואַרץ בערדל, אויף זיין פּנים איז אָפּט געלעגן אַ שמייכל. ער האָט ליב געהאַט קינדער, געקאָנט זיך שפּילן מיט זיי שעהענווייז.

אין דער יוגנט איז ער געווען אַ „סאָציאַליסט״, אַ „דעמאָקראַט״; אין יאָר 1905 פלעגט ער באַזוכן געהיימע פאַרזאַמלונגען. שפּעטער, נאָך דער מפּלה, איז ער אַוועק פון דער באַוועגונג, געוואָרן אַפילו רעליגיעז געשטימט.

ביים זיידן, משה־וועלוול, איז ער געווען דער מיזיניק פון דער ערשטער ווייב, וועלכע איז געשטאָרבן ווען דער פעטער כיל איז געווען אַ פּיצעלע. די דריי שוועסטערן און ברודער האָבן אים שטאַרק ליב געהאַט.

באַזונדערס פאַרגעדענקט זיך זיין שפּילן זיך מיט מיר. דאָס מוזן אַוודאי זיין מיינע פריסטע זכרונות. ער פלעגט מיך קניפּן, בייסן, וואַרפן אין דער הייך. פון אָנהייב געפעלט מיר דאָס, איך לאַך. נאָכן פאַרגעניגן פון די ערשטע מינוטן הייב איך אָן וויינען, ס׳טוט מיר וויי. גלייך הייבט ער אָן מיך קושן, מיר איז ווידער גוט, איך לאַך שוין ווידער, איך קוועל.

אויפן פעטער כילס חתונה, אין פּאַריסאָוו, זענען געקומען אַ סך געסט, אַלע משפחות פונעם זיידן משה־וועלוולס צד. דאָס איז געווען אַ פריילעכער וועג. עטלעכע אָנגעפּאַקטע פורלעך מיטן חתן בראש האָבן אָנגעפילט דעם וועג מיט געזאַנג און פרייד. מיט אונדז זענען אויך געפאָרן די גאַרוואָלינער קלעזמאָרים. פּאַריסאָוו האָט קיין אייגענע קאַפּעליע נישט פאַרמאָגט.

די באַלעגאָלעס זענען געווען יואל קראַוזע, ער איז אויך געווען אַ שניידער, ישראל־וועלוול, אונדזער שכן — אַ באַלעגאָלע פון דור־דורות, משה האָקל מיט דער פּוילער קליאַטשע. די פורלעך זענען געפּאַקט קיין עין־הרע. פאַר אונדז חדר־יינגלעך איז עס אַ באַזונדערע פרייד, דערוויל גייט מען נישט אין חדר. נישט ווייט פון פּאַריסאָוו האָבן אונדז באַגעגנט די מחותנים פון כלהס צד. די גאַסן פון שטעטל זענען פול מיט מענטשן. אַלע זענען מקבל פּנים דעם חתן און די געסט.

ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די טענץ. אַ גרויסן רושם מאַכן אונדזערע צוויי שוועסטער־קינדער לובקע און חיה־עטע, וועלכע זענען געקומען פון לאָדזש, ווו ס׳וווינט זייער מוטער — אונדזער מומע פייגע־נעכע. צוויי שיינע גרויס־שטאָטישע מיידלעך, וועלכע טאַנצן מאָדערנע טענץ. זייערע שלאַנקע פי־גורן טראָגן זיך גראַציעז און זיכער. פאַר די שטעטלדיקע מיידלעך איז עס אַ גרויס נייעס.

און אָט פירט מען שוין חתן־ כלה צו דער חופּה. ביי מיר איז צוגעגרייט פייערווערק. מען גייט צום שולהויף מיט ליכט און שטורקאַצן. איך הייב אָן צינדן מיינע פייערווערק. דאָס פייער ברענט העל, עס זשומט: זשי־זשי־זשי — און מענטשן

פאַמיליע רושניעווסקי פון גאַרוואָלין

די מוטער — הדסה (האָדעס) די קינדער: שמואל, טאַבע־לאַה, אין ווינקל אויבן: חיים־משה (וווינט מיט זיין פרוי און דריי קינדער אין פאַריז).

אַנטלויפן פון די פונקען. די סעודה פאַרגעדענקט זיך נישט. פאַרמאַטערט פון אַ סך איינדרוקן, פאַל איך אַריין אין אַ שלאָף.

מיט פיל יאָרן שפּעטער, כ׳בין שוין אַלט געווען אַ יאָר ניינצן, פאָרן מיר, אַ גרופּע חברים פון גאַרוואָלין, אויף יום־כיפור קיין וואַרשע. טרעפט, אַז צופעליק באַגעגנט מיך דער פעטער כיל. ער דערוווסט זיך אַז איך גיי אין טעאַטער, בעט ער זיך ביי מיר מיט טרערן אין די אויגן: — קום מיט מיר צו כל־נדרי... דאָס איז געווען אַן ערלעכע נשמה.

אין זכרון איז אויך פאַרבליבן אַ לעבעדיק בילד פון אַ שלוש־סעודות ביים גאַרוואָלינער רבין פון דער קאַזוע־גאַס.

אַ גערוים צימער. אַרום די טישן אַ גרויסער עולם. ס׳איז טונקל און הייס. מען נעמט צו ביסלעך משקה. די היץ ווערט שטאַרקער. די גאַנצע שטוב איז אָנגעפּילט מיט אַ געפּילדער. ס׳הייבן זיך אָן הערן ניגונים, מען זינגט זמירות. פּלוצים שפּרינגט עמעצער אַרויף אויפן טיש און הייבט אָן אַ שטור־מישן טאַנץ. דער עולם כאַפּט אונטער: בים־באַם, בים־באַם, בירי־בירי־באַם, איי־דיי־איי־דיי־איי־דאַ־איי־דאַ־דאַ־דאַ. עס הערט זיך אַ קלאַפּן פון פינגער. דעם טענצערס פּאָלעס פּאַכן אין דער לופט, ווי שוואַרצע פליגל, ער טראָגט זיך אין אַ ווירבל. דאָס פּנים איז ביי אים אין שוויס, ס׳פּאַלן שווערע טראָפּנס. דער עולם זינגט, פּאַטשט מיט די הענט. איך זיץ אַ פאַרגאַפטער.

דער רבי פאַרגלאָצט די אויגן. זיין פּנים איז פול מיט דבקות. דער טאַטע פלעגט זאָגן, אַז דעם רבינס נשמה איז אין הימל און ער שמועסט מיט מלאכים, אפשר אויך מיט כביכול אַליין. דער אָוונט פאַרציט זיך לאַנג. מען עסט אַ רויטן באָרשט, מען נעמט שיריים פונעם רבין.

שפּעט ביינאַכט צעגייט מען זיך. די גאַרוואָלינער גאַסן זענען איינגעהילט אין חושך. עס וואַרט אויף יעדן אַ גשמיות־דיקע וואָך, שווערע דאגה׳ס...

מיין ברודער בעריש

לויטן כאַראַקטער איז בעריש געווען אַ שטימונגס־פּולער, אַ פאַרטראַכטער, אַ מענטש מיט אַ ריינער נשמה.

ווען איך האָב פאַרלאָזט די היים איז ער אַלט געווען פופצן יאָר.

באַגעגנט האָבן מיר זיך מיט זעכצן יאָר שפּעטער, אים איז שוין געווען 31 יאָר. ער איז געווען אַן אינטערעסאַנטער מענטש, מיט אַן אייגענעם קוק אויפן לעבן. איבערגעלעבט עטלעכע חדשים פאַשיסטיש גיהנום, באַלד מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין סעפּטעמבער 1939.

קומענדיק צו מיר מיט אונדזער יינגערן ברודער, משה, רוט ער נישט, ס׳איז ווייטיקלעך פאַרדראָסיק, הלמאי ער האָט איבערגעלאָזן די עלטערן אויף הפקר. עד באַשליסט צו טאָן אַלץ כדי צו ראַטעווען די עלטערן. צוזאַמען מיט משהן לאָזן זיי זיך אין אַ געפערלעכן וועג. ס׳איז אָבער נישט באַשערט געווען צו ראַטעווען זיי. די נאַציס באַפאַלן דעם ראַטנפאַרבאַנד. דורכ־רייסן זיך דורכן פראָנט איז אוממעגלעך...

אַט ליגט פאַר מיר זיין בילד, פאָטאָגראַפירט אין דער גאַרוואָלינער תפיסה, מסתמא אין 1943—44. וויפל טרויער איז אויסגעגאָסן אויף זיין פּנים! די אויגן — טיף איינגעפאַלענע — דערציילן אַ סך פון זיינע איבערלעבונגען. די ליפּן פעסט פאַרשנירלט זאָגן עדות, אַז ער האָט זיך נישט אונטער־געגעבן דעם שווערן גורל...

אין דער גאַרוואָלינער תפיסה איז אין יענער צייט געווען אַן אויפזעער, אַ פּאָליאַק, וועלכער האָט איין מאָל אים גע־וואָרנט, אַז אויב ער וועט היינטיקע נאַכט נישט אַנטלויפן וועט זיין שפּעט. די דייטשן גרייטן זיך אים מיט דער פרוי, וועלכע האָט געאַרבעט אין שניידעריי, אומברענגען.

ביינאַכט גיט זיך זיי איין צו אַנטלויפן אין אַ דאָרף צו אַ באַקאַנטן פויער (צום גרויסן באַדויערן ווייס איך נישט דעם נאָמען פונעם פויער און פון דאָרף) און דאָ באַהאַלט ער זיך אויס ביזן קומען פון דער סאָוועטישער אַרמיי.

ער פאָרט מיט דער פרוי קיין לובלין. צופעליק באַגעגנט ער דאָרט אונדזער שוועסטער־קינד אברהם פלוג, אויך אַ געראַטעוועטער. ווען לאָדזש ווערט באַפרייט, פאָרן זיי אַוועק אַהין.

פון די אַלע שווערע איבערלעבונגען איז זיין האַרץ קראַנק געוואָרן. אין פעברואַר 1946 איז ער געשטאָרבן.

אויפן לאָדזשער יידישן בית־עלמין. איז פאַראַן אַן איינזאַם בערגל ערד. קיינער קומט דאָרט נישט אַהין, ווייל נישטאָ ווער.

זאָלן די ווערטער זיין אַ מצבה אויף זיין קבר.

מיין ברודער בעריש מיט זיין פרוי אין דער תפיסה

בערל אמבאראס / ניו־יארק

א חתונה ווינטש*)

אַ באַגריסונג צו א חתונה פון א פריינט אין ניו־יארק

מיר זענען געקומען דאָ אַהער צו דער פיינער שמחה היינט,
אָפּצוגעבן אַ מזל־טוב צו גאָר נאָענטע חברים און פריינד.

ווינטשן מיר טאַקע זייער האַרציק דער גאַנצער משפחה,
געזונט און צופרידענהייט מיט אַ סך מזל און הצלחה.

אַלע גוטע ווינטשן וואָס קומען היינט פאַר דעם יונגן פּאָר,
זאָלן ווערן מקוים און אָנהאַלטן כסדר, אַזוי יאָר נאָך יאָר.

אַ פּאָרל אַ פיינס, מחיה׳דיק צו קוקן, אויך זייער באַשידן,
איז זיכער ווערט צו האָבן ביים לעבן, דעם גן־עדן.

די פיינע עלטערן, טאַטעס און מאַמעס פון די צדדים ביידע,
זאָלן מיט גרויס נחת און פרייד, אַלע ווערן באָבע־זיידע.

היינט ביי דער שמחה דאָ, בענקט זיך נאָך אַ חתונה פון אַמאָל,
אין דער אַלטער היים ווו מיר זענען געווען גרעסער אין צאָל.

ווי פיין אַלץ זאָל דאָ זיין, פאַרבלייבט אין זיך טיף באַהאַלטן,
אַ בענקשאַפט נאָך חתונות געפירט לויטן שטייגער דעם אַלטן.

כאָטש נישט צו יעדן שידוך האָט מען געדאַרפט האָבן אַ שדכן,
איז אָבער צו יעדער חתונה געווען פאַרבעטן אַ פיינער בדחן.

ווען ער האָט אָנגעהויבן באַזינגען, מיטן קאַפּעלע אויפן קאָפּ,
און די ווערטער אַרויסגעזאָגט אַזוי קלאָר דייטליך מיטן טראָפּ,

דער גערויש האָט באַלד אויפגעהערט, אַרום פלעגט שטיל ווערן,
ווייל יעדער האָט ליב געהאַט דעם בדחנ׳ס באַזינגען צו הערן.

אין פּערלדיקע גראַמען פלעגט ער דאָרט שיינע חלומות שפּינען,
און פון דער כלה׳ס אויגן זענען טרערן פון פרייד גערינען.

פון אַלע ווייבער אַרום פלעגן זיך אויך טייכן טרערן גיסן,
ווען די קלעזמער האָבן צוגעשפּילט אַ וואָלעכל זייער אַ זיסן.

אַ גאַנצן אָוונט האָבן געטאַנצט בלויז ווייבלעך און מיידלעך,
לעבעדיק און זייער באַשיידן, אַלע אין לענגערע קליידלעך.

די גאַנצע קאַפּעליע איז שפּעטער אַוועק דעם חתן צו באַזינגען,
באַלד הערט מען דאָרט שפּילן און דעם בדחנ׳ס שטימע — קלינגען,

מיט די פיינסטע, פּאַסיקע משלים, וואָס ער אַליין האָט צוגעטראַכט,
דער חתן זיצט אַן ערנסטער און האַלט זיינע אויגן פאַרמאַכט.

דער בדחן האָט אויך ליב געהאַט באַנוצן זיך מיט פסוקים אַ סך,
אַרויסגענומען פון פאַרשידענע ספרים און אויך פון תנ״ך.

---

*) דאָס ליד איז טאַקע אַ חתונה־באַגריסונג צו א פריינד אין ניו־יורק, אָבער דער תוכן זיינער איז געווען כאַראַקטעריסטיש פאַר יעדע יידישע חתונה, אין יעדער שטאָט און שטעטל פון פוילן, ממילא אויך פאַר גאַרוואָלין —

מיט מוזיק האָט מען באַלד געפירט דעם חתן צו כלה־באַדעקנס,
אויפן הויף איז שוין געווען גרייט אַ חופה מיט פיר שטעקנס.

אַלע גייען צו דער חופה, הערן דאָרט דעם „הרי את",
די כלה פירט מען אַ שוואַכע, הײַנט גאָרנישט אין מויל געהאַט.

די חופה שטייט אונטערן פרײַען הימל, נישט אונטער אַ דאַך,
דער מסדר־קדושין איז דאָרט דער וואָס פירט אָן יעדע זאַך.

אַלץ גייט שיין אָן אַ „רעהערסל",*) אָן פריער מאַכן פּראָבע,
פּונקט אַזוי ווי ביי דער חתונה פון זיידן מיט דער באָבען.

צוריק, ווען מען טאַנצט אַנטקעגן און מזל־טוב שרייען אַלע,
פירט מען אַוועק באַזונדער דעם חתן מיט דער כלה.

געטאַנצט האָט אויך די חלה, וואָס מ׳האָט צו דער סעודה געגרייט,
אַנטקעגן דעם חתן מיט דער כלה — און אַרום זיי זיך געדרייט.

נישט געזען פון ווייטנס ווער ס׳הויבט די חלה אַזוי הויך,
געדוכט זיך האָט — זי טאַנצט מיט איר אייגענעם כוח;

גרויס, און געפלאָכטן מיט ראָזשינקעס אין מיטן,
צו דער סעודה זי ווערט פייערלעך צעשניטן.

געטיילט אַרום צו שטיקלעך בלויז, ווי אַ מצוה צום פאַרזוכן,
ווי די מאַמע אין שטוב דעם יום־טובדיקן קוכן.

נאָך דעם ווי יעדער זיצט שוין רויִק, געמיטלעך ביים טיש,
שמייכלט מען זייטיק צום סאַרווער פאַר אַ גרעסער שטיקל פיש.

מ׳פלעגט עסן און טרינקען, ווערן אויך אַ ביסל שיכור,
קיינער האָט נישט מורא געהאַט צו ווערן פעטער און דיקער.

מען האָט נישט געוווּסט פון דער רייכער אַמעריקאַנער פּלאָג,
צו האַלטן אַ שטרענגע דיעטע און נישט נעמען אויף זיך וואָג.

אַלץ איז געגאַנגען לויט אַ סדר מיט אַן איינגעשטעלטן גאַנג,
אויך ווען מען האָט אָנגעהויבן אויסרופן דאָס דרשה־געשאַנק.

דער בדחן האָט ביים דרשה־געשאַנק געאַרבעט זייער שווער,
אַלץ האָט ער געטאָן עס זאָל אויסזען אַז מען גיט וואָס מער.

האָט ווער געגעבן אַ פּינפערל, הערט מען שרייען ער גיט צען,
אַריינגעלייגט דאָס אין טעלער אַזוי, אַז קיינער זאָל נישט זען.

דעם חתנ׳ס זיידע פון טאַטנס צד, דער אַלטיטשקער רב אליעזר,
גיט זיין מעשענעם סאַמאָוואַר וואָס האַלט גאַנצע אַכצן גלעזער.

אַ געשליפענע קאַראַפקע מיט כוסות פון אַ בלוי־רויטן קאָליר,
האָט געגעבן דער כלה׳ס פעטער מענדעלע דער גרויסער גביר.

מען האָט אויך געברענגט דאָרט אַ הענג־לאָמפּ גאָר אַ שיינעם,
דאָס האָבן געגעבן עטלעכע פון די גאָר נאָענטע שכנים.

דער בדחן האָט געהאַלטן אין איין רופן, גאָרנישט געוואָרן מיד,
און אַרום האָט זיך גערודערט פּונקט ווי אויף אַן אמתן יאַריד.

מען רופט אויך די באַרימטע דאָרט „פראַזשעס" גאָפּל־לעפל־מעסער,
מיט יעדן רוף ווערט דער פאַרמעגן פון פּאָרל אַ ביסל גרעסער.

דעם חתנ׳ס אַ קאָלעגע וואָס אַרבעט מיט אים ביים זעלבן פאַך,
האָט געברענגט אַ געשניצט קעסטעלע מיט אַ ביינערנעם שאַך.

די כלה׳ס קוזינע וואָס איז פון אַ ווייטער שטאָט געקומען,
האָט געגעבן אַ שיינע וואַזע פון קרישטאָל מיט אמתע בלומען.

---

*) אַ הילכער.

דער בדחן האָט געשוויצט און מיט אַ טיכל געווישט דעם שטערן,
און כסדר געשריגן ווער נאָך גיט, ביז צום הייזעריק ווערן.

אָט איז שוין דער בדחן אויפֿן טיש, די שטימע זיינע העכער,
דער מחותן גיט זילבערנע לייכטער מיט אַ שיינעם קידוש־בעכער.

די כלה׳ס טאַטע זאָל לעבן גיט שיינע בעטן מיט הויכע קעפּ־שטיק,
און אַ זייגער וואָס קלינגט צו דער שעה, עפּעס גאָר אַן אַנטיק.

די כלה׳ס מאַמע האָט חדשים לאַנג אַלץ מיט אייגענער האַנט,
צוגעגרייט גאָר פיינעם איבערציג און פוכן בעטגעוואַנט.

אָבער צו אַן אייגן ווירטשאַפט האָט נאָך זייער אַ סך געפעלט,
האָט מען געהאָפט דאָס קאָנען האָבן פון דרשה געשאַנק געלט.

איז דער חתן אַזוי געזעסן ווי פאַרטראַכט און פאַרקלערט,
און צו אַלע אויסגערופענע געלטער זיך גוט צוגעהערט.

שפּעטער אין דער היים שוין האָט ער זיך אַביסעלע געקרימט,
נאָך עטלעכע מאָל ציילן האָט דער חשבון אַלץ נישט געשטימט.

ביים מצוה־טענצל ווערט לעבעדיק, אַרום הערט מען אַ פּאַטשעריי,
עס טאַנצן די מחותנים און די כלה טאַנצט מיט יעדן פון זיי.

מען טאַנצט נישט צוזאַמען, יעדער מחותן מוז וואַרטן אַ ווײַלע,
ביז דער פון פריער גיט איבער דעם שפּיץ פון דער פאַטשיילע.

מען טאַנצט נאָך אַ רעדל, די קלעזמער האַלטן כסדר אין שפּילן,
און די מחותנים באַמיען זיך אַלע געסט זאָלן זיך גוט פילן.

אַהיים איז מען שוין שפּעט, ביים טיר די סאַרוועס אין אַ רייע,
יעדער האָט ביים אַרויסגיין, זיי אַריינגעלייגט אין האַנט אַ מטבע.

די כלה׳ס עלטערן האָבן דערוויַיל געגנומען דאָס פּאָרל צו זיך,
צוגעזאָגט זיי טאַקע אַ באַזונדערע דירה, אָבער נישט אַזוי גיך.

פון דאַנען קאָן דאָס אויסזען אָרעם, עס איז אָבער געווען רייך,
מיט דעם שענסטן און בעסטן דאָ איז דאָס נישט קיין פאַרגלייך.

פון יענער געבענטשטער צייט זענען שוין אַריבער אַביסל יאָרן,
ביי די וואָס קומען פון דאָרט וועט דאָס נישט אַרויס פון זכרון.

די היינטיקע בעל שמחה קומען פון דעם אַמאָל לעבעדיקן דאָרט,
יענעם וואַרעמען אַרום וואָלטן זיי וועלן האָבן אויף יעדן אָרט.

לאָמיר דאָ צוזאַמען, די בעסטע ווינטשן אַלע מחותנים געבן,
פון דעם יונגן פּאָרל׳ זאָלן זיי זייער אַ סך נחת דערלעבן.

זאָל אויף ווייטער זייער לעבנס־וועג זיין מיט פולער פרייד,
די גאַנצע משפחה שטענדיק צוזאַמען, קיינמאָל נישט צעשיידט.

זאָלן שמחות זיין ביי אונדז וואָס מער אין אַ וועלט פון פרידן,
צו וואָס שטרעבן היינט אַלע מענטשן בפרט נאָך מיר יידן.

לאָמיר האָפן אַז וואָס היינט זעט נאָך אויס ווי אַ ווייטער חלום,
וועט אין גיכן ווערן וואָר און ברענגען אומעטום אמת׳ן שלום.

בערל און רחל אמבאראס

מיניאַטורן

.1

היימישע באַגעגענישן אין דער פרעמד

בריסל.

אין איינעם אַ סוף זומער־טאָג האָב איך באַגלייט מיינע אַ פריינדין. מיר האָבן שפּאַצירט איבער דער ענגער אַלטשטאָט צום באַנהויף. אַריבערטרעטנדיק די שמאָלע באַן־ליניע, האָט מיין דאַמע פאַרטשעפּעט דאָס הויכע קלעצעל פון איר עלעגאַנטן שוך און עס אָפּגעריסן.

אין דער סביבה זענען קיין וואַרשטאַטן און געשעפטן, אין וועלכע מען זאָל קאָנען קויפן אָדער פאַרריכטן שיך, נישט געווען. בלית־ברירה, האָט די דאַמע זיך באַוויזן פאַרויס מיט אַ הינקענדיקן טראָט, אָנגעלענט אויף מיר; שפּעטער — שוין אַ באָרוועסע, מיט ביידע שיך אין די הענט; פאַרבייגייער האָבן אונדז „אויפגענומען מיט שמייכלענדיקע בליקן. אַזוי האָבן מיר ממשיך געווען אונדזער וועג.

פּלוצעם האָט פון וויטנס זיך דערטראָגן אַ באַקאַנטער ניגון פון אַ ימים־נוראימדיקער תפילה, באַגלייט פונעם ריט־מישן געקלאַפּ פון אַ שוסטער־העמערל. דער אומעטיק־צעצוי־גענער ניגון האָט לאַנג אונדז געפירט און דערפירט צום הויז פון אַ שוסטער.

שוין זיצנדיק אַנטקעגן אים, האָב איך סתם־אַזוי אַ פרעג געטאָן:

— פון וואַנען קומט אַ ייד?

— פון פּאַריז — איז געווען זיין תשובה, נישט איבעררייסנדיק זיין כבקרת רועה עדרו...

— אַנטשולדיקט, איך מיין צו פרעגן, פון וואַנען שטאַמט אַ ייד?

— פון וו־אַ־ר־ש־ע — האָט ער מיטן זעלבן ניגון פון „כבקרת" געענטפערט, זינגענדיק.

פון וואַרשע? — האָב איך איבערגעחזרט — און נישט געהאַט קיין באַזונדערס וואָס צו פרעגן. מיין דאַמע האָט געשמייכלט צום פאַראַכטעטנעם קנאַפּל און מיר האָבן זיך געגרייט צום אַוועקגיין. שוין אויף דער שוועל צום אַרויס־גיין, הער איך פון אַ נעבן־צימער אַ פרויען שטים:

— רבונו של עולם, אַן אָרדענונג ביי דיר, ווי ביי מוכען אויפן בוידעם!...

כ׳בין איבערראַשט געוואָרן פון אַזאַ אומדערוואַרטעטער אָבער אָנגענעמער באַגעגעניש. אַ קלייניקייט, דער גאַרוואָ־לינער „מוכע אויפן בוידעם" אין בריסל?...

— איר זענט דאָך פון גאַרוואָלין! — האָב איך כמעט ווי אויסגעשריען.

— איך נישט — איז דער שוסטער נישט געריררט — מיין פרוי — און האָט זי גלייך גערופן:

— טאָבע, טאָבע, אַ לאַנדסמאַן, אַ גאַרוואָלינער.

מיר שטייען שוין ביידע קעגן זיך, נאָר מיר דערקענען זיך נישט. איך זאָג איר ווער איך בין. זי ווייסט שוין איצט אַלץ. זי רופט גלייך אָן די נעמען פון מיין גאַנצער משפּחה. אויך איך ווייס שוין מיט וועמען כ׳האָב דעם כבוד: **דאָס איז טאָבע, רבקה די רימערקעס אַ שוועסטער.**

אַ לענגערע שעה האָט אונדז ביידן פאַרכאַפּט מיט זכרונות פון ווייטע און נאָענטע אין אונדזער שטעטל.

באַרצעלאָנאַ. פרילינג 1944. ס׳איז שוין נאָך אַלע־מען — נאָך דער מלחמה, נאָך דער שואה. טויטע שאָטנס באַגלייטן אונדז, די איינצעלנע, פאַריתומטע נאָך אַ גרויס פאָלק. מיר זוכן די שפּורן פון די אויף אייביק־פאַרפאַלענע קרובים און נאָענטע.

שוין די צווייטע וואָך ווי איך און מיין צוויי יאָריק טעכטערל געפונען זיך אין דער גרויסער מיליאָנען־שטאָט. במשך דער קורצער צייט וואָס מיר דאַרפן דאָ פאַרבלייבן ווינען מיר אין אַ קליין האָטעלכל ביים האַפן, על חשבון הגביר — דער סוכנות. מיר וואַרטן אויף דער שיף, וואָס דאַרף אונדז ברענגען צו די ברעגעס פון אונדזער אַלט־נייער, אייביקער היים א״י.

אין עסזאַל פון אונדזער האָטעלעכל הענגט דער גרוי־סער פּאָרטרעט פון פראַנקאָ. איך קוק זיך איין אינעם סימפּאַ־טישן פּנים פון דעם גענעראַל, אין זיינע מילדע טונקעלע, דאַכט זיך, יידישע אויגן (כ׳האָב נאָך דעמאָלט נישט געוווסט וועגן פאַרדאַכט אויף זיין אָפּשטאַם), זיי פאַרראַטן נישט דעם רוצח פון הונדערטער טויזנטער פון זיין פאָלק. שפּאַציר איך אַזוי איבער די לאַנגע גלייך־געשניטענע גאַסן פון באַרצעלאָנאַ. דאָס קינד אויף מיין רוקן, רייטנדיק. דער טאָג איז אַ הייסער. מאַסן מענטשן, ווי מוראַשקעס, שטראָמען פאַרביי אונדז הין און צוריק. איך קוק זיך איין אין די פּנימער פונעם פאָלק, וואָס האָט אַ מאָל אַזאַ וווּנדערבאַרע יידישקייט אין זיך פאַר־שלינגען. איך זוך אין זייערע אויגן סימנים פון יידישקייט. אין אַ סך בליקן, באַזונדערס ביי פרויען, כאַפּ איך אויף דעם צניעותדיקן שימער פון זייער יידישן אָפּשטאַם. איך זוך יידן, נאָענטע און ווייטע ברידער צו מיין גורל. איך וויל פון זיי הערן, אפשר אויך זיי דערציילן פון דער פרעמד־געוואָרענער מיר וועלט...

אַ קליין גערטל. אַלע בענק זענען באַזעצט. איך מיט מיין טעכטערל זיצן אויפן גראָז. כ׳וויל אויפכאַפּן וועלכן ס׳איז קלאַנג אָדער רמז פון יידישקייט. דאָס געלינגט מיר אָבער נישט. מיר זיצן צו ווייט פון זיי.

נישט ווייט פון אונדז, אויף אַ לערן שטח, שפּילן קינדער אין באַלעם. כ׳האָב נישט באַמערקט ווי מיין קינד האָט, ווייזט אויס, געלאָקט פונעם שפּיל, פון מיר זיך אַוועקגעשאַרט. ווי נאָר דער באַלעם האָט זיך צו איר צוגעקאַלערט, האָט זי אים געכאַפּט און מער נישט געוואָלט אים אָפּגעבן. זי האָט

זיך געאַמפּערט מיט די קינדער, אומגעוואָרפן איינס פון זיי און צוריקגעלאָפן זוכן שוץ ביי מיר. איינע פון די מוטערס פון די זיך־שפּילנדיקע קינדער האָט זיך אָפּגערופן:

— קוקטס נאָר יידן, קוקטס, אַזאַ קליינס און האָט שוין אַזאַ בייזן גויישן כוח!...

דאָס אַרויסגערעדטע יידישע וואָרט, האָט גלייך אויפגעדעקט דעם קעגנזייטיקן טעות. באַלד בין איך געזעסן צווישן איינענע פוילישע יידן. כ׳האָב זיי דערציילט עטוואָס וועגן זיך און אויסגעהערט וועגן זייער לעבן אין פּאַריז און ווי גליקלעך זיי זענען אַריבער די שפּאַנישע גרענעץ. כ׳האָב זיי דערציילט וועגן מיין באַשלוס צו פאָרן קיין א״י. זיי אָבער האָבן געוואָרט אויפן ערשטן רמז צו קענען צוריקפאָרן קיין פּאַריז.

צו מאָרגנס האָט זיך געמאָלדן צו מיר אַ גאַרוואָלינער, מיט זיין פרוי און טאָכטער. זיין נאָמען איז געווען ראָכמאַן, — וועלוול שניידערס אַ זון. אַ האַרציקע משפּחה. ביי אונדזער אָפּפאָרן קיין א״י, האָבן זיי אונדז באַגלייט צו דער שיף.

מיט יאָרן שפּעטער, שוין אין לאַנד, האָב איך צופעליק באַגעגנט זיין יינגערן ברודער. ער האָט מיר דערציילט, אַז זיין ברודער איז אויף אַ טראַגישן אופן אומגעקומען אין פראַנקרייך.

יהי זכרו ברוך.

.2

מיין מוטער אלקע־הינדע, הי״ד

נר זכרון

דאָס לעבן איז אַ גאַרן־קנויל,
שפּינסט און שפּינסט און שפּינסט —
ס׳וועט עפּעס פון דעם ווערן.
פאַרגעסטו אַ דרים, פאַרפּעלסט אַן אויג —
מוזסטו אָנהייבן אַלץ פון דאָס ניי.
לאָזסטו נאָר די קנויל פאַלן —
פּלאָנטערן זי פרעמדע און אייגענע טריט
און די פּעדעם ווערן צעריסן.

אַ טריבער, קאַלטער ווינטער־אָוונט. הינטער די פאַרפרוירענע טאָפּל־פענצטער רייסט זיך אַ ווילד־שניידנדיקער ווינט, פייפט און קלאַפּט צאַרנדיק מיט די אויפגעריסענע לאָדנס. אין אונדזער האַלב־פאַרטונקלטער וווינונג הערשט אַ פאַרגליווערט שווייגן. דער גרויסער וואַנטזייגער מיט זיין מאָנאָטאָנעם טיקטאַק שטרייכט נאָך מער אונטער די אומהיימלעכע דריקנדיקע שטילקייט. נאָענט צום גרויסן קאַפּל־אויוון, אין ווינקל, זיצט מיין מוטער אויף אַ הילצערנער וויגשטול; אירע ווייסע אידעלע הענט ציען פון ערגעץ אַ לאַנגן געשלענגלטן פאָדעם, וויקלען אים אַרום אירע לאַנגע, דינע פינגער, און מיט דער הילף פון שטאַלענע בלאַנקע שפּיזלען, וואָס באַוועגן זיך זייער שנעל, כאַפּט זי אויף אויג צו אויג, פאַרפלעכט זיי און פאַרשפּיזלט לויט איר ווילן און איינזען. — ס׳האָט די מאַמע געשטריקט.

דורך דער אָפענער טיר פון אַלקער האָט אַ פאַרגעלבטע שוואַכע שיין פון אַ נאַפטלעמפּל געציטערט איבער אַן אָפענעם ספר, וואָס האָט ווי פאַרוואָשט די בולט־שוואַרצע געדרוקטע אותיות. איבערן ספר איז געליגן אַ גרויסע געשטערנטע פאַטשיילע פאַר אַ סימן... די שטול איז געשטאַנען לער, אַרויסגערוקט. דאָס האָט דער טאַטע נאָר אויף אַ ווייל פאַרלאָזט דאָס אויף שטענדיק־באַשטימטע אָרט זיינס. באַלד וועט ער זיך אומקערן און ממשיך זיין דאָס איבערגעריסענע לערנען.

איך בין נאָך דעמאָלט אַ קינד געווען, און האָב זיך יענעם אָוונט איבערגעגעבן אין גאַנצן דער דאָזיקער מינאָרער שטימונג. אין מיר האָבן זיך געוועקט פאַרדרימלטע דמיונות פון געהערטע און אַליין אויסגעחלומטע מעשיות פון פרעמדע, נישט געזעענע וועלטן. אין דער דאָזיקער פאַרטראַגענער שטימונג האָב איך זיך געפילט זיכערער אין תחום פון מיין מאַמען — אין איר נאָענטקייט האָב איך שוץ און רו געפונען. כ׳בין געזעסן אויף אַ קליין פוסן־בענקעלע און פאַרגאַפט געקוקט אויף די רויט־בלויע פייער־צונגען, וואָס האָבן זיך געטראָגן פונעם פלאַמיקן קין־האָלץ אינעם ברענענדיקן אויוון.

מיינע קינדיש־תמימותדיקע אויגן האָבן פאַרשעריש אַרויפגעקוקט צו מיין מוטער. איר לענגלעך, מאָגער פּנים איז איצט געווען באַשטראַלט מיט פרומער פאַרקלערטקייט. אין אַזאַ ליכט פלעג איך זי תמיד זען פרייטיק צו נאַכטס, ביים ליכטבענטשן. פון צייט צו צייט האָבן אירע הענט געציטערט; אירע קליינע, לעבעדיקע אויגן האָבן דאָס מאָל מיר אויסגעזען נאָך טיפער, ווי זיי וואָלטן אַריינגעקוקט אין זיך גופא און אויפגעכאַפּט דעם אָפּגעהיטענעם פאַרבאָרגענעם אוצר פון מחשבות און געפילן, וואָס האָבן אויג צו אויג, רינג צו רינג באַהאַפטן, געקייקלט דעם יחוסדיקן אָנהייב פון ווייטע דורות, געשפּינט דעם גרויסן זיידענעם געוואַנט וואָס איז אירע הענט אָנפאַרטרויט געוואָרן.

...שטאַרק איז דער בוים —
גענערט פונעם זאַפט פון די וואָרצלען...

אויף אַלע מיינע וועגן, אָנהייבנדיק פון מיין פריער קינדהייט, אין דער היימישער נאָענטקייט פון שטעטל, ביז איבער דער ווייטער צוגעאייגנטער פרעמד, האָט מיך תמיד באַגלייט מיין מוטערס טרייער בליק און געפיל צום מיטמענטש. די ענג־אָפּגעשלאָסענע וועלט פון מצוות און מנהגים, איר אָפּגעהיטענע פרומקייט, האָט נישט פאַרשטעלט פאַר איר האַרץ דאָס גוטע, דאָס עכטע, דאָס מענטשלעך־געראָכטע ביי נישט־גלויביקע, און אַפילו ביי גויים. זי האָט פאַרמאָגט דעם געבענטשטן כוח אויך אויף דעם פאַרבלאָנדזשעטן און שלעכטן מלמד זכות צו זיין.

אין אונדזער ברייט־פאַרצווייגטער משפּחה איז מיין מוטער באַקאַנט געווען ווי די מומע אלקה. זי איז געווען די צענטראַלע פיגור פון דער משפּחה, די פאַרבינדלערין אירע פון נאָענטע און ווייטע. מיט איר צאַרטן געפיל אין לויטערן געדאַנק האָט זי אַלעמען משפּחהדיק פאַרוועבט.

נאָך אין איר גאָר יונגן עלטער איז זי שוין געווען די פילבאַרע מוטער פאַר די פאַריתומטע היימען נאָך פאַרשטאָרבענע עלטערן, וואָס זענען אין אונדזער משפּחה געווען, ליידער, לרוב. איר האַרץ, ווי איר הויז איז תמיד געווען אָפן פאַר די יתומים. אונדזער היים איז פאַר זיי אַ צווייטע היים געוואָרן.

מיין מוטערס ברייט־געשטרייפט פאַרטעך האָט פאַרדעקט אַ שלל רחמנות צו ליידנדיקע אין זייער שטילער נויט. אין אַלע טעג פון וואָך, ביז דער קורצער שעה פון ליכטצינדן, פלעגט זי שטענדיק זיין פאַרנומען מיט טראָגן הילף: פאַר וועמען דאָס נייטיקסטע פאַרן וואָכעדיקן טאָג; פאַר אַנדערע

— הילף פאַרן „צוניפשטיקעווען" דעם שבת. — און אַלץ אין דער שטיל, נישט מבייש צו זיין חו"ש די, וואָס דאַרפן אָנקומען צו מענטשלעכער הילף.

פונעם פולן גאָרן־קנויל אין איר שויס, האָט מיין מוטער אויפגעפּלאָנטערט דאָס פאַרפּלאָנטערטע, צוניפגעבונדן דאָס צעריסענע, און איך האָב דעם פאָדעם געוויקלט, געראָלט אים איבער מיינע הענט, געבונדן בינטלעך — בינטלעך, פּאַרטיקע צום שטריקן...

מיין מוטער פלעגט דערציילן פון איר יינגן אַמאָל, פון יאָרן געזונקענע אינעם הינטערגרונט פון נעכטן. זיי שאָטענען זיך, די מעשיות, בולט פונעם טונקל אַרויס. אין מיין דמיון וועבן זיי זיך צוזאַמען אין איין פאַרבנרייך געוואַנט.

אַזוי ווייס איך וועגן איר זיידן ר' עקיבאַ־נטע — ערשטער דיין אין שטעטל.

געוועזן איז עס אין בראשית פון יידישן ישוב. גאַרוואָלין איז פריער און ווייזט אויס אין אַלע צייטן געוועזן וויסט פון יידן. מען האָט עס גערופן „דאָס מקום". ערשט נאָך דער צווייטער שריפה האָבן זיך דאָ באַזעצט יידישע משפחות פון די אַרומיקע דערפער, דאָך איז „דאָס מקום" נאָך אַלץ געבליבן גוייִש־פרעמד. ערשט שפּעטער, מיטן צופלוס פון זשעלעכאָווער יידן, סוחרים און באַלמעלאָכעס, באַקומט דאָס שטעטל אַ פּנים פון אַ קהילה.

די יידן האָבן מיט זיך מיטגעברענגט דעם זעכצן יאָריקן למדן און בעל־קבלה ר' עקיבאַ־נטע — אַ מיסטיש־איידל גע־שטאַלט, מער גייסט ווי גוף, אַ פאַרטוענער אין די עולמות פון נסתר און סוד. ס'איז דערציילט געוואָרן וועגן זיין התבו־דדות אין נאָענטן וואַלד און ביים וואַסער־פּלוס. יעדן פרי־מאָרגן פלעגט ער באַווונדערן דעם אויפגייענדיקן טאָג, ווי אַ נייע מעשה־בראשית: „רבונו של עולם, מיט וואָס האָב איך עס זוכה געווען?". ביי שקיעה ווידער פלעגט ער זיפצן: „האָסט מיר אַ טייערע מתנה, אַ ליכטיקן טאָג געגעבן. און וואָס האָב איך דיר געגעבן?"...

אין סיגופים און תעניתים איז ער נפטר געוואָרן אין עלטער פון עטלעכע דרייסיק יאָר. אַ לאַנגע צייט האָט אין דער סביבה געלעבט די לעגענדע: עקיבאַ־נטע.

וואָרעמער, אינטימער האָב איך געהערט וועגן איר פאָטער ר' פנחס דוד שו"ב. אויך ער איז געווען אַ תלמיד־חכם און בעל־מדרגה, פון גאָר אַן אַנדער שניט. זיין „אַרביטע" איז געווען די רעאַלע וועלט און דער מענטש אין איר. פון אַלע זיינע מעשים־טובים, וועל איך דערציילן בלויז איינע:

ס'איז געווען אין אַ ווינטער־אָוונט, באַלד נאָך דער באַקאַנטער מגיפה. די קליינע משפחה איז געזעסן געמיטלעך אַרום־טיש ביים אָוונט־ברויט. אין דרויסן האָט געווילדעוועט אַ זאַווערוכע מיט שטורעם און שניי; אַ פחד דעם קאָפּ אַרויסצושטעקן. פּלוצעם האָט די טיר זיך אויפגעפּראַלט און צוזאַמען מיט ווינט און שניי האָט זיך באַוויזן אין שטוב אַ שווער־אָנגעפּעלצטער ישובניק. אַלע זענען זיכער געווען, אַז דער „גאַסט" איז געקומען נעמען דעם שוחט אין אַ דאָרף אַריין צו שחטן געענדז. די באָבע, אסתר־רחל, איז געווען שטאַרק אומצופרידן: „אין אַזאַ זאַווערוכע?"... אָבער ווי נאָר דער ייִד האָט זיך איבערגעסודעט מיטן זיידן, האָט דער זיידע זיך איינגעהילט אין זיין שווערן פעלץ און ביידע זענען אַוועק אין דער נאַכט אַריין.

צו מאָרגנס האָט מען זיך דערוווּסט אַט־וואָס:

אין אַ וויטן פאַרוואָרפן דאָרף, צו וועלכן עס פירט אַ ווילדער וואַלד, האָט געוווינט אַן איינציקע יידישע משפחה; די עלטערן זענען אומגעקומען אין דער מגיפה. געבליבן איז בלויז זייער בן־יחיד — גרשעלע — אַ קינד אָן אַ גואל, אָן אַ קרוב. אַ שכן אַ גוי האָט דעם יתום גענומען צו זיך און געמאַכט אים פאַר דעם פּאַסטעך פון דאָרף. דערנידעריקט, פאַרוואָרלאָזט, איז דאָס יינגל קרעציק געוואָרן און געפונען זיין „היים" אין דער בהמות־שטאַל. די גויים האָבן זיך געגרייט אים אָפּצושמדן, און דער שמד האָט באַדאַרפט דורכ־געפירט ווערן דעם נאָענטסטן זונטיק. פון דעם האָט זיך דערוווּסט דער ישובניק און באַשלאָסן דאָס יתומל מציל צו זיין. דאָס איז ער געקומען אין דער זאַווערוכע ווי אַ שליח־מצווה, כדי מיט איר מזכה צו זיין אויך דעם זיידן — ר' פנחס־דודן. די מצווה איז אָבער געווען פאַרבונדן מיט אַ סך סכנות, און ער, דער ישובניק, האָט געוווּסט, אַז אויפן זיידן קען מען זיך סומך זיין...

אונטערן צודעק פון דער נאַכט האָבן ביידע — דער זיידע און דער ישובניק — אַרויסגעפירט דאָס יינגל פונעם דאָרף. דער זיידע האָט אים געברענגט צו זיך אין שטוב, ווי אַן אייגן קינד. ביים יינגל איז אָבער דער קאָפּ פאַרגאָסן געווען מיט אַ שחין ביז איבער די אויגן, און דער זיידע האָט אים במשך לאַנגע חדשים דעם שחין גערייניקט, געהיילט און טאַקע אויסגעהיילט. ער האָט מיט אים געלערנט, אים מגדל געווען און חתונה־געמאַכט.

דאָס דאָזיקע יתומל, גרשון, האָט אויפגעשטעלט אַ גע־זונטן און ברייטפאַרצווייגטן דור קצבים און שניידערס, וואָס האָבן זיך מפרנס געווען מיט כבוד. איין זון זיינער האָט אַפילו זוכה געווען צום מעמד פון אַ קהילה־פרנס...

הגם דאָס אַלץ קלינגט ווי אַ פאַרצייטיש מעשהלע וועגן צדיקים, למד־וואָווניקעס — איז עס אָבער אַ פאַקט, וועלכן ס'האָט מיר באַשטעטיקט איינער פון זיינע, גרשונס, זין — משה.

זייט כ'האָב באַנומען אין גאַנצן פאַרנעם די איידלקייט פון מיין מוטער און איר שטאַם, האָב איך עס מיר פאַרקריצט טיף אין האַרצן און שטענדיק געקוקט הינטער־זיך, אויף צוריק, — נישט איבערצורייסן די פעדעם וואָס מיין קלוגע, גוטע מוטער האָט באַהאַפטן און פאַרשטריקט אין אַ געוואַנט. אין דאָזיקן „געוואַנט" האָט זי אַריינגעשטריקט איר נשמה, כאַראַקטער, איר שטילע פרייד און פאַרדעקטן צער. דער

פון אויבן: ישראל'קע בעהמאַן, לאה זילבערמעהל, עזור סאָקאָל, משה קליימאַן, מרים שלאַנג.

דאָזיקער „געוועב“ אירער האָט מיך צוגעבונדן צום שטאַם און געגעבן מיר געפיל און כוח איבערצוהאַלטן אַלע עינויים פון יידישן גורל איבער די הפקר־שליאַכן פון דער גרויסער מוראדיקער וועלט...

ווען נאָר איך זאָל נישט האָבן געפּרוווט זיך אַרויסצורייסן פונעם הערמעטיש־געשלאָסענעם קרייז פון יידישער באַשערט־קייט; ווען נאָר עס האָבן מיך גערופן און גערייצט די אַלערליי אַוואַנטורעס און „נייעסן“ פון דער גרויסער, לאָקנדיקער וועלט, האָט זיך שטענדיק געשטאַרקט אין מיר דער צובונד צו מיין מוטער, און דאָס האָט מיך אָפּגעהאַלטן פון שריט, וואָס זענען עלול געווען מיך אָפּצורייסן פון שטאַם־אירן. אייביק האָב איך געפילט אין זיך איר וואַרעמען אָטעם, וואָס האָט מיך געמונטערט אין יעדער עת צרה, אויפגעהויבן מיך אַריבער אַלע ברויזנדיקע כוואַליעס פונעם שטורמישן לעבנס־ים — פול מיט יאוש און סכנות.

דער דאָזיקער וואַרעמער אָטעם אירער פלעגט שטענדיק קומען אין דער פאָרעם פון אַ מעשהלע, אָדער קינדער־ליד מיט וועלכן זי פלעגט מיך איינשלעפערן:

...„אַ מאָל איז געווען,

וואָס געווען וועט מער ניט זיין“...

משמר השרון 11.12.1963.

.3

איטשע בער

אין די זכרונות פון מיינע קינדער־יאָרן אין אונדזער שטעטל, איז מיר פאַרבליבן לעבעדיק זיין פולע געשטאַלט, זיכער צוליב דער וווּנדערלעכער פּאַסירונג מיט אים וועגן וועלכער איך וויל דאָ דערציילן.

געווען איז ער אַ פּשוטער, תמימותדיקער ייד, ווי אַ סך אַנדערע זיינס גלייכן האָרעפּאַשנע האַרציקע יידן. ווי יענע האָט ער געגלייבט אין גאָט, אין מלאכים, צדיקים און להבדיל — אין שדים, בייזע־רוחות און אַ סך אַנדערע ווילדע אומ־נאַטירלעכע, איבערנאַטירלעכע כוחות, מיט וועלכע ס'איז פול די וועלט. נאָך איצט זע איך זיין געשטאַלט — און ס'קוקן אויף מיר אַ פּאָר לעבעדיקע־גרויע, אומרויִקע אויגן, ווי זיי וואָלטן תמיד עפּעס וואָס געזוכט.

אפשר האָט ער דאָס געזוכט בלויז אַ זיכערן טאָג־פּרנסה?

ער איז געווען שלאַנק, פון העכערער וווּקס און אין שטענדיקער באַוועגונג, ווי אַ ייִנגל, הגם ער איז שוין דעמאָלט — ווען איך האָב אים געקענט — געווען אין מיטעלן עלטער, מיט ערשטע סימנים פון זקנה אין דער באָרד און אין די קנייטשן פון זיין אויסגעצערטן, בלייכן פּנים. זיין געקירצטע קאַפּאָטע איז קיינמאָל נישט געווען פאַרקנעפּלט און זיך געבלאָזן אין ווינט ווי זיין ברייט־צעוואַקסענע באָרד. די שטייפע כאָליעוועס פון זיינע שטיוול האָבן געגלאַנצט ווי ליאַק, און באַוויגן האָט ער זיך, ווי שוין געזאָגט, ייִנגלעריש פלינק און פריי ווי צום טאַנץ.

אויך דאָס קליינע יידישע היטעלע וואָס ער האָט געטראָגן אויף אַ זייט, קרומלעך־שטייף, אַ זכר פון סאָלדאַטסקע יאָרן אין פאָניעס מיליטער, האָט צוגעגעבן עפּעס צו זיין ייִנג־לערישקייט, כ'וואָלט געזאָגט: ווילייִנגערישקייט.

געווען איז ער אַ סאַדאָווניק, ד"ה ער פלעגט אָפּדינגען סעדער און פּאַקן די פּרוכט אין קוישן און אָפּשיקן זיי צום פאַרקויפן אין גרעסערע צענטערס. די קלענערע פּרוכט און „אַנגערירטע“ — פלעגט ער פאַרקויפן אויפן היימישן באַזאַר.

פונעם לעבן זיינעם און יוגנט־עלטער ווייס איך גאָרנישט. אויך זיין משפּחה געדענק איך נישט. כ'ווייס נאָר אַז ער האָט געשטאַמט פון דורות קלעזמער און סאַדאָווניקעס, וואָס האָבן געלעבט אין דחקות און אַ גאַנץ יאָר געקוקט אין הימל אַריין, וואַרטנדיק אויף אַ גערעטעניש, וואָס זאָל זיכערן זייער פּרנסה, און שטיל זיך געראַנגלט מיטן גורל. אַזאַ איז אויך געווען איטשע־בער.

אָבער איך געדענק אים, איטשע בערן, פון צייטן פון מלחמה און פּרעוניותן אויף יידן, און טאַקע אין אַזעלכע צייטן איז ער געווען פון די ערשטע וואָס זענען תמיד גרייט געווען זיך מוסר־נפש צו זיין פאַרן יידישן כבוד. איטשע־בער איז געווען דער אויפמאָנער פאַרן באַליידיקן, פאַרן שלאָגן אַ יידן. און אויפגעמאָנט האָט ער מיט פּראָצענט...

אַ סך איז דערציילט געוואָרן וועגן זיינע מעשים, בעת די יערלעכע „פּריזיוו“־סעזאָנען. איינער אַ רויטער שגץ — כ'דערמאָן זיך נישט זיין נאָמען — האָט אָרגאַניזירט באַנדעס פון די פּריש־מאָביליזירטע אָנצופאַלן אויף יידן. אָנגעהויבן האָבן זיי זייערע מעשים נאָך אינעם קאָרידאָר פון דער „פּאָבאָר“־קאָמיסיע. די שקצים האָבן ביים אַרויסגאַנג פון דער קאָמיסיע געמאַכט אַ בראַנד־בויגן און אַראָפּגעלאָזט אויף די קעפּ פון די באַפרייטע יידישע בחורים אַ האָגל פון קלעפּ. אין אָוונט האָבן די כוליגאַנעס געווילדעוועט אין די יידישע געסלעך. אין אַזעלכע מאָמענטן פלעגט די פּאָליציי אויסרינען און יידיש־לעבן און האָב־און־גוטס איז געווען הפקר.

אין אַזעלכע פאַלן האָבן די איטשע־בערס גענומען דעם יידישן גורל אין זייערע הענט — און אויפן איטשע־בערישן לשון האָט עס געהייסן: „אויסשאָקלען די ביינער פון די גראָבע זעק“. אין אַזעלכע טעג האָט מען אונדזער איטשע־בערן אָפּגעגעבן גרויס כבוד, מען פלעגט אים רופן ר' איטשע בער.

בדרך כלל אָבער, אין נאָרמאַלע שטילע טעג האָט זיך איטשע בער נישט געמישט נישט אין קהלישע ענינים און נישט אין פּאָליטיק. אַ נחבא אל הכלים, שטיל, פאַררוקט אין זיין אָרעמען ווינקל, ווי ער וואָלט אינגאַנצן נישט עקזיסטירט. און האָט זיך עמעצער יאָ דערמאָנט אין אים, האָט ער זיך דערמאָנט אין איטשע־בערלע, וואָס מען האָט געקאָנט טייטשן סיי צום גוטן סיי פאַרקערט — און דאָס איז געווען ווי מ'זאָל וויסן וועגן וועמען עס רעדט זיך.

דאָס שטעטל האָט כמעט נישט געוווּסט פון קיין פאַמיליע־נעמען. מ'האָט זיך באַנוצט מיט צונעמען, פאָרנעמען, ביי־נעמען און אונטערנעמען — לויט דער חשיבות און אומחשי־בות פונעם מענטש. אַנדערש, ווי וואָלט מען געוווּסט וועמען מען מיינט?...

און מ'האָט געטראָפן אַז מ'האָט עמעצן געזוכט מיטן מאַגיסטראַצקן פאַמיליע־נאָמען, האָט מען זיך לאַנג געמוזט נאָכפרעגן ביז מ'האָט געפונען זיין ריכטיקן אַדרעס. בלויז איינצלנע משפּחות האָבן זוכה געווען באַקאַנט צו זיין פון זייערע פאַמיליע־נעמען און דאָס אויך נאָר צוליב אומדער־קלערלעכע סיבות. פּשוט: צווישן אַזוי פיל אומנאָרמאַלקייטן, האָט אויך דאָס פּאַסירט.

אויך אונדזער איטשע־בערלע האָט געהאַט אַזאַ אונטער־נאָמען: איטשע־בער „האָפּאַ“. איך מוז דאָ צוגעבן, אַז אַ סך האָבן פון דעם נישט געוווּסט: ס'איז דאָך בלויז אַן אונטערנאָמען, וואָס איז צוליב עפּעס געבליבן אין שאָטן.

געווען אין שטעטל צוויי משפחות וואָס מ'האָט זיי גערופן די שפּרינגערס, אין תּוך ענלעך צו „האָפּאַ", אָבער קלינגט דאָך אַנדערש. די סיבּה פון דעם איז פאַרהילט אין אַ סוד, וועלכן מיר וועלן ווייטער אויפקלערן.

ס'איז געווען אין אַ יום־כּיפּור־נאַכט, שוין נאָך די תּפילות. דאָס האַלב־געזונקענע הילצערנע בית־מדרש איז געווען שוין כּמעט ליידיק. דער חלל איז נאָך געווען אָנגעזאַפּט מיט די ריחות פון די אויסטריפנדיקע ליכט און מיטן הייסן געבעט פון צעבראָכענע יידישע הערצער. אַן אומעט האָט געשפּאַרט פון אַלע ווינקלען און שווער זיך געלייגט אויף מיין פרום קינדעריש געפיל. איבער די לאַנגע געהובלטע שווערע טישן האָבן נאָך געצאַנקט פאַראיינצלטע פלעמלעך פון גרויסע ליכט, אויסהויכנדיק זייערע נשמות. אינעם זאַמד פון די הילצערנע קעסטלעך. אויף די געמאָלטע בית־מדרש ווענט וואַרפן זיך שאָטנס פון פאַראיינצלטע יידן וואָס האָבן זיך פאַרהאַלטן לענגער — און אפשר אויף אַ גאַנצער נאַכט — אויסגיסנדיק זייער גלויביק האַרץ אין תּפילות און תּהלים:

— אשרי תמימי דרך ההולכים בתורת ה' — און ווי אַ ווידערקול הערט זיך פון אַן אַנדער ווינקל:

— אוי, למה יאמרו הגוים איה אלהיהם....

דאָס־בית־מדרש איז איצט פול מיט קדושה און רחמים. בלויז דער ארון קודש שטייט ווי צוריקגעצויגן אין זיך און שוויגט. פון מזרח־זייט איבערן עמוד שימערט דער נר־תּמיד מיט אַ העלן פלעק אויפן סופיט, ווי די אשמורת־לילה צום מאָרגנדיקן יום־הדין.

אַנטקעגן אויף אַ האַרטער באַנק ליגט אויסגעשטרעקט אונדזער איטשע־בער האַלב דרימלענדיק — דאָס האַלט ער שמירה אַזוי איבערן בית־המדרש.

אין איינער אַ יום־כּיפּור נאַכט פון מיט יאָרן צוריק, שוין נאָך חצות, איז איטשע־בערעלע אויפן וועג אַ היים פאַרבייגעגאַנגען די בית־מדרש־גאַס. געקומען איז ער פון מאַרק־פּלאַץ, ווו ער איז געשטאַנען מיט זיין פריילעכער חבֿרה, וואָס האָט דערציילט זיך שוין גאָר נישט קיין צו פרומע מעשׂיות און הפקרדיק געלאַכט. אומדערוואַרט האָט ער דערשפּירט אַז ער דאַרף אָפּטרעטן דאָרט ווו מען מוז גיין אַליין. ער איז נאָך דעמאָלט יינג געווען און נישט לאַנג געטראַכט, האָט ער, ווי זיין שטייגער, מיט לייכטע טריט זיך אַראָפּגעלאָזט מיטן בית־מדרש פאַרקאַן פאַרביי דער מקווה, די טהרה־שטוב און געקומען צום באַשטימטן אָרט — ביים טייך־ברעג.

זיצנדיק דאָרט האָט ער צופעליק געוואָרפן אַ בליק אויפן וואַסער. דער טייך האָט געגלאַנצט טונקל און אַלץ אַרום איז געשטאַנען אין שטילער אימה. אויפן צווייטן טייך־ברעג זענען די פעלדער געווען פאַרטרונקען אין אַ ים פון פינצטער־ניש. פּלוצעם האָט די באַהאַלטענע לבֿנה זיך אַרויסגעגליטשט פון אַ העלערן וואָלקן־פּאַס, צייכענענדיק אויפן וואַסער אַ פאָרמלאָזן שאָטן פון עפּעס אַ געשפּענסט וואָס איז געוואָרן אַלץ ברייטער און גרעסער און זיך אַלץ מער צו אים דער־נענטערט. איטשע־בער האָט זיך איבערגעשראָקן. ס'האָט אים דערמאָנט אַ דערטרונקענעם. דאָך האָט ער זיך גלייך באַהערשט און נישט מיט קיין לייכט געפיל פאַרטריבן פון זיך די שרעק. און כּדי זיך נאָך מער צו שטאַרקן, האָט ער גענומען פייפן אַ מיליטערישן מאַרש.

אויפהייבנדיק זיך, האָט ער מיט פעסט־געמאָסטענע סאָל־דאַטסקע טריט דערגרייכט צום בנין פון דער מקווה. אָן אויפגעשראָקענע פלעדער־מויז האָט אַרויסגעפּאַטשט פון דער אָפענער מקווה־טיר און ווי אַ שוואַרצער שד ווינטיק שאַרף דערכגעפּאַטשט פאַר זיין פּנים.

דער קירכן־זייגער האָט אויסגעשלאָגן צוועלף און דער מעטאַל־שאַרפער קלאַנג האָט זיך רוישיק געוועלבט אין חלל: דזשין, דזשין, דזשין... פון אַ הויכן טאָפּאָל האָט אַ סאָווע זיך יאָמערלעך צעוויינט. דאָ האָט אונדזער העלד אויפגעציטערט אין פולער שרעק. זיין העלדישקייט איז ווי צעשוווּמען. ס'איז אויפגעקומען און אים די פון דורות פאַרוואָרצלטע שרעק פאַר שדים, דיבוקים, דייטשלעך און סתם בייזע־רוחות — פון די קינדער־מעשׂהלעך איז די חדר־יאָרן.

די האָר־וואָרצלען האָבן אים געשטאָכן. אַ קאַלטער שווייס האָט אים באַדעקט און זיין פּנים האָט געגליט פון פיבער.

רבונו של עולם! — פּרוּווט ער שרייען פון פאַרצווייפ־לונג; זיין שטים — פאַרגליווערט — בלייבט אים שטעקן אין האַלדז. ער פּרוּווט לויפן, אָבער אויך זיינע פיס שווערע, ווי שטיקער בליי, בלייבן ווי צוגעשמידט צו דער ערד — און קיין טראָט מער...

מיט צעפלאַמטע אויגן מערקט ער ווי די מקווה מיטן טהרה־שטיבל רוקן זיך צו אַלץ נענטער צו אים, אויך דער פלויט פון בית־מדרש באַוועגט זיך שווינדלענדיק פאַרביי, ווי אין אַ צוג. דאָס בית־מדרש אַליין איז באַלויכטן אומגע־ווינלעך העל און איז אינעווייניק פול מיט מתפּללים, געהילטע אין טליתים און שניי־ווייסע קיטלען ביז איבער די פּיס, זיי שאָקלען זיך און דאַווענען.

נאָך אַ ווייל — ער זעט זיך שוין אויף דער בית־מדרש שוועל, די טירן שטייען צעפּראַלט, אויפן באַלעמער — אַן אָפענע ספר־תּורה, אַ בעל־קורא לייענט אַרויס די פּרשה מיט אַן אומהיימלעך פרעמדן ניגון.

איינער פון קהל דרייט זיך אויס צו אים. די אויגן — צוויי לעכער, דאָס פּנים־קנאָכיק־שאַרף און בלייך, איינגעראַמט און אַ ווייס־ווייסער באָרד. ער רופט אים מיטן ווייזפינגער פון אַ שטאַרער האַנט.

— קום, קום־אַריין, וועסט עולה לתּורה־זיין!

שוין אינעווייניק פירט אים די זעלבע האַנט באַלעמער אַרויף, הילט אים אין אַ טלית איין און ווייזט אים אָן מיטן טויטן פינגער דעם פּסוק אינעם ספר:

— מאַך, איטשע־בער, די ברכה — באַפעלט ער אים שטרענג.

איטשע־בער עפנט ס'פאַרקלאַפּטע מויל און פון צווישן די שטאַרע ציין ברעכן זיך דורך די צוויי ווערטער: ברכו את... און ווייטער גייט עס נישט. ער האָט ממש פאַרגעסן די ברכה. עמעצער פון קהל העלפט אים זי ענדיקן: ברוך אתה נותן התורה.

ווידער בויגט זיך איין איבער אים דאָס זעלבע געשטאַלט און באַפעלט אים:

— שפּרינג אַרויס פון דאַנען הינטערווילעכץ, אָט אַזוי — האָפּאַ... אַלץ וואָס האָסט געזען, ווי נישט געזען. געווען, געזען און געשוויגן.

אַהיימגעקומען איז איטשע־בערעלע קוים אַ לעבעדיקער. אַ גאַנצע נאַכט און צו מאָרגנס אַ גאַנצן טאָג איז ער געליגן אין הויכער היץ, גערעדט מאָדנע, נישט קלאָרע רייד וועגן מתים, טליתים — און אַנדערע גראַמען, וואָס קיינער האָט נישט פאַרשטאַנען. געמיינט האָט מען אַז ער איז רחמנא־

לצלן פון זינען אַראָפּ אָדער חו״ש אַ דיבוק איז אים אַריין.

באַלד נאָך יום־כּיפּור האָט מען אים געבּרענגט צום רבּין אין נאָנטן שטעטל.

דער רבּי האָט אים גוטמוטיק באַרויִקט, געפּאַרשט, געפּרעגט אויף דעם, אויף יענעם און אַרויסבאַקומען פון אים אַלץ וועגן זיינע מעשׂים, מחשבות און חלומות — אַלץ וואָס אויפן גרונט פון דער נשמה.

דער רבּי האָט אים מתיר געווען דעם סוד און איטשע־בער האָט אויסגעבראָכן אין אַ הילפלאָזן געוויין:

— „רבּי, כ׳בּין זיך מודה, כ׳האָב געזינדיקט!

— איצט, מיין זון — האָט דער רבּי געזאָגט — ווייס, דברים בטלים און זינדיקע מחשבות ברענגען חו״ש צו שרעקלעכע מעשׂים. און פאַר זינד איז דאָ עונש און אויך כּפּרה. ווי שרעקלעך איז צו הערן, אַז אַ ייד אין יום־כּיפּור, ווען די עולמות שטייען אין פּחד און אין תּפילה, פּיש אין וואַסער ציטערן, בעטן רחמים און דו — פון בּית ישׂראל — האָסט נישט געטראַכט וועגן יום־הדין און וועגן שׂכר ועונש...

ווילסט אַ תּשובה? — איז דער רבּי ממשיך, פרעגנדיק:

— יאָ רבּי — האָט איטשע־בער כּמעט ווי אויסגעשריגן, כ׳וויל אַ תּשובה, רבּי, און אַ שווערע תּשובה!

דער רבּי האָט שווער אָפּגעזיפצט, אַ שווייס האָט באַדעקט זיין שטערן.

— זאָלסט יעדן יום־כּיפּור ביינאַכט — האָט ער אונטער־שטראָכן יעדעס וואָרט — נעכטיקן אויף דער האַרטער באַנק אין בית־מדרש. זאָלסט נישט איינשלאָפן. מען לאָזט נישט ברענענדיקע ליכט אַליין: ליכט זענען נשמות, מען דאַרף זיי היטן...

אַ בּריוו צו גאַרוואָלינער אין 1946

טייערע פריינט,

מיר האָבן היינט דערהאַלטן פון דער אַמעריקאַנער פעדעראַציע פון פּוילישע יידן דעם בּריוו, וואָס דער יידישער קאָמיטעט פון גאַרוואָלין, אונטערגעשריבן פון נאַטאַליע בערלעווי האָט צו זיי געשריבן.

לויט אייער בּריוו, זענען ביי אייך רעגעסטרירט צען יידן. מיט אַ צייט צוריק האָבן מיר פון זיי באַקומען אַ צעטל מיט 33 נעמען פון גאַרוואָלינער. וואָס איז געוואָרן פון די איבעריקע. — לעבן זיי? וואַנדערן זיי?

מיר שיקן אייך היינט אַרויס 10 פּעקלעך עסן. מיר וועלן אין קורצן שיקן אייך פּעקלעך קליידער. לאָמיר האָפן אין וועט זיי דערהאַלטן.

די פּעקלעך שיקן מיר אייך אין אונדזער אייגענעם נאָמען. ווערזשע זענען מיר? אין קורצן — מיין נאָמען איז מיכל — אייזיק פאַרבּערס זון. אונדזער פאַמיליע־נאָמען איז געווען קאַפּענהויז — איצט קויפמאַן. מיין שוועסטערס נאָמען איז פּעסע — זי איז צוזאַמען מיט מיר און אַרבּעט גלייך ווי איך, פאַר אייך. אַזוי אויך מיין ברו־דער דוד. מיר זענען אַוועק פון גאַרוואָלין אין 1923 און שפּעטער קיין אַמעריקע. מיין פרוי איז נישט פון גאַרוואָלין.

אייניקע פון אייך וועלן אונדז זיכער געדענקן. שיע קאַרפּמאַן, — מיינער אַ יוגנט חבר, מענדל צימבּעראָוויטש אויך. שמואל לאַקסמאַן, מאיר און ישׂראל הערץ, רבקה וואַסערניס (?) — די מערסטע פון אייך געדענקען אונדז זיכער. מיר האָבן געקענט אַ סך פון אייערע עלטערן. בערלעוויס — אייער זיידן און טאַטן האָבן מיר געקענט. אייערע נעמען זענען געווען געדרוקט אין דער יידישער פּרעסע. און אַז איר זענט אין לאָדזש.

מיר שיקן אייך אַן אויפרוף וואָס מיר האָבן געדרוקט אין דער גאַנצער יידישער פּרעסע. קיין סך גאַרוואָ־לינע געפינען זיך נישט אין אַמעריקע. און די פּאָר וואָס זענען דאָ זענען צעשפּרייט איבער דעם לאַנד און אייניקע זענען גאָר פון עלטערן דור. מיר וועלן זיך באַמיען טאָן פאַר אייך וואָס ס׳איז מעגלעך — הן פּריוואַט און הן ווי אַ גרופּע — אויב מיר וועלן עס נאָר קענען אָרגאַניזירן. פון דער ווייטנס וועלן מיר זיכער נישט שטיין. מיר בעטן אייך, אַז ווער פון אייך וואָס וועט דערהאַלטן אונדזער בּריוו, זאָל אונדז באַלד שרייבן ענטפער. לאָזט אונדז וויסן פון אַלע גאַרוואָלי־נער, ווו זיי זאָלן זיך נישט געפינען — אין פּוילן, רוסלאַנד, פראַנקרייך — אָדער ארץ־ישׂראל. אויב איר האָט קרובים אין אַמעריקע, שיקט צו זייערע נעמען מיט אָדער אָן אַדרעסן.

ווען וואָס איר זאָלט נישט שרייבן — וועט עס אונדז אינטערעסירן. כאָטש מיר אַליין האָבן נישט קיין שום קרובים אין גאַרוואָלין פילן מיר דאָך אַלץ אַז מיר זענען צוגעבונדן צו אייך און צו אַלע אונדזערע שוועסטער און ברידער פון פּוילן מיט אונדזערע הערצער, מיט אונדזער בלוט.

יאָ די זכרונות פון אונדזערע יוגנט־יאָרן — יאָרן פון פרידן און פרייד, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט זייענדיק אין גאַרוואָלין — די דאָזיקע זכרונות וואַכן נאָך אין אונדז און רופן אַרויס אַ שטראָם וואַרעמע סענטימענטן — טרויער און טרערן. וואָס איז פון דעם אַלעמען געבליבן — אַ מנין יידן. אויף אַזאַ חורבן קען מען אפילו נישט קלאָגן — קלאָגן איז אַ חילול־השם אין פאַרגלייך מיט דעם חורבן. טרייסט־ווערטער? פאַר דעם איז יעדער בן־אדם שוואַך. זאָל־זשע זיין געזונט דערוויל.

איך האָף איר וועט דערהאַלטן אונדזער בּריוו, און אפשר, אפשר וועלן מיר אַביסעלע פאַרגרינגערן אייער לאַגע.

זייט מיר אַלע געזונט און געגריסט.

אייער מיכל קויפמאַן

שלמה נחשון

טרוימען וועגן שטעטל

פון מיין שטעטל בין איך אַוועק
און מערער כ׳קען אַהין נישט קומען
און זינק אין חלומות
זיי קענען מיך ניט בייקומען.

אָבער איך געדענק
ווי מיר חברים פלעגן שפּאַצירן צוזאַמען
און געפילט האָב איך שוין דאַן
ווי מיר זענען אַרום מיט פלאַמען.

ווען מיר חברים האָבן זיך אויפן פעלד געזעצט,
ווי ליב איז אונדז געוואָרן —
די לבנה האָט אונז אלעמען באַצירט
ווי זי וואָלט אונדז אלעמען געבאָרן.

באַלד האָבן מיר געפילט קלאָר
און אַקסל צו אקסל אויסגעשפרייט
און די לבנה מיט אירע שטערן־אויגן
האָבן זיך פאַר אונז גענויגט.

יעדער האָט דעם קאָפּ געבויגן
און אַקסל אין אַקסל אַנגעשפּאַרט
און יעדער האָט געשעפּטשעט און געפרעגט
וועט דאָס זיין אַזוי לעולמי עד?

האָבן אונזערע ציטעריקע הענט
די געזיכטער אויפגעהויבן
געפרעגט און געפרעגט
צו קענען איינער דעם צווייטן גלויבן?

מיט אַ מאָל איז טאָג געוואָרן
און די זון מיט אירע שפּיזן
האָט אונז אַלמען ערוואַכט
און האט אונז אלעמען אַ וועג געוויזן.

און מיט דער זריחה ערוואַכונג
האָבן מיר אויך אַלע ערוואַכט
דאָס איז געווען מיין לעצטער אָוונט,
ווו כ׳האָב מיט מיינע חברים פאַרבראַכט.

ביים געזעגנען האָט די זון מיט אירע שטראַלן
אונדז באַדויערט, ווי אַ באַגלייטן,
ווייל זי האָט שטענדיק פאַר אונז אַלעמען געשיינט
און איצט דאַרפן מיר זיך שיידן.

ט׳ באב תשכ״ו (26.7.66)

מיכל קויפמאַן / ניו־יאָרק

דער צעבראָכענער שפּיגל

איך שטיי ביי דער כּותל־מערבי. מיין פּנים האָט חלום —ווירקלעכקייט.

אַ חלום האָט זיך מיר געחלומט.

איך שטיי ביי דער כּותל־מערבי. מיין פּנים האָט ביי די הייליקע שטיינער. פון די הייכן פאַלט אַ דינער, קאַלטער רעגן. אויף מיינע ליפּן דערפיל איך, ווי אַ מאָל אין די קינדער יאָרן, דעם געזאַלצענעם טעם פון טרערן. ניין — עס רעגנט ניט. פונעם הימל פאַלן טרערן.

דער הימל וויינט!

מיטאַמאָל האָב איך ווי אויף פליגל אוועקגעשוועבט אין דער לופטן און געשווומען צווישן וואָלקנס ווי גיגאַנטישע אייז־בערג. ראַפּטעם האָט מיך ווער אָנגענומען ביי דער האַנט און מיך געפירט איבער דער נאַדוואָדנע־גאַס, ביז איך האָב דערזען און צוגעקומען צו דער גאַרוואָלינער שול.

אָפּגעברענט, פּעך־שוואַרץ. די פענסטער אויסגעהאַקט. אַ האַלבע טיר אָפּגעבראָכן. די אַנדערע העלפט איז אויף איין זאַוויסע געהאָנגען קרום ווי אַ טיילווייז אָפּגעבראָכענע צווייג פון אַ בוים.

אינעווייניק איז געווען אימהדיק פינצטער. דער ריח פון פייער, רויך און סאַזשע איז אריין אין מיין אינגעווייד. שוואַרצע סודותפולע פייגל האָבן פאַרבייגעשוועבט, אַריין און אַרויס דורך די אָפענע פענצטער. אויבנאָן ביי דער מזרח־וואַנט האָט געגאַפּט אַ פינטל ליכט, ווי אַ טויט־פאַרגליווערט אויג. איך האָב זיך צוגעשלייכט צום פינטל ליכט און זיך אַוועקגעזעצט אויף א באַנק. אויפן טיש ביים פינטל ליכט איז געלעגן א שיימע. מיט ציטערדיקע ליפּן האָב איך געלייענט:

„איכה ישבה בדד...״ אומגעריכט האָט אַ שווערע מידקייט מיך איינגעהילט. איך האָב אָנגעלענט מיין קאָפּ אויפן טיש און אַזוי, פאַרזינקען אין שלאָף און חלום, האָט זיך מיר געחלומט אַז איך בין איינגעשלאָפן און אינעם חלום האָט זיך מיר געחלומט אַ חלום.

איך שוועב ווידער אין דער לופטן צווישן וואָלקן־כוואַליעס ווי סטאַדעס גרוי־ווייסע שעפּעלעך. ביסלעכווייז האָט זיך פון די וואָלקנס אַרויסגעלייטערט אַ גרויסע פירעקיקע ראַם מיט אַ שפּיגל. פונעם שפּיגל האָט אַרויסגעשיינט דאָס גאַנצע שטעטל גאַרוואָלין. בולט, ווי מיט אַ דריטער דימענסיע, האָב איך דער־קענט און אָנגעטאַפּט די הייזער מיט די גאַסן. אַזוי לאַנג ניט געזען; אַזוי שנעל דערקענט: איבער די גאַסן האָבן געאײַלט באַקאַנטע פּנימער: סוחרים, באַלמעלאָכעס, באַלעבאָסטעס, קינדער, בית־מדרש־ייִנגלעך, ייִנגעלייט פון די פאַראייִנען.

מיטאַמאָל איז די גאַנצע לאַנדשאַפט ווי פאַרגליווערט געוואָרן. מ׳האָט ניט געזען אויף די גאַסן קיין לעבעדיקן נפש. פּחד און אומגליק האָבן געשיפּעט אין דער פּאַטאַלער שטיל־קייט. פון די אָפענע פּוסטע הייזער האָט אַרויסגעוויינט גרויל און טויט.

פלוצים האָט אַ העליש פייער אַרומגעכאַפּט די ראַם און זיך פאַרשפּרייט איבער דעם שפּיגל. באַלד האָט זיך דערהערט אַ קראַך און דער שפּיגל איז צעפּלאַצט געוואָרן אַף שטיק־שטיקלעך.

די שערבלעך פונעם שפּיגל זענען געלאָפן און זיך געדרייט פאַר מיינע אויגן, בליץ שנעל און קאַליידעסקאָפּיש, ווי אַ קינאָ־פילם, וואָס איז אויסער קאָנטראָל. פונעם געווימל האָבן אַ מאָל אַרויסגעטויכט באַקאַנטע פּנימער. אַלע האָבן אויסגעזען ערנסט, שמאָל און לאַנג, אויסגעצויגן און דורכזיכטיק ווי גלייטערטער האָניק אָדער וואַקסענע ליכט. הינטער יעדן איינעם פון זיי האָט נאָכגעשוועבט אין אַ מאַטער קאָנטור אַ ספר־תורה.

ס׳האָט מיר גענומען שווינדלען. ווען איך האָב צוריק געעפנט די אויגן, האָט אַ בלישט־געטאָן אַ בלענדיקע ליכטיקייט פון זילבערנעם שניי. אַזוי האָב איך אין מיין דמיון געזען דעם הימל און די פּמליא־של־מעלה.

מען איז געזעסן ארום בײדע זייטן פון אַ לאַנגן טיש. לעבן טיש זענען געשטאַנען הייפלעך אומבאַוועגלעכע מענטשן, אין קיטלען און טליתים אריבערגעצויגן איבער די קעפּ. עס האָט אויסגעזען ווי אַן אויסגעגאָסענער מאָנומענט. זייערע פּנימער האָב איך ניט געקענט זען. פון צייט צו צייט האָט אַרויסגע־טויכט אַ פּנים אַ סקעלעט און דאַן אַ פּנים פון אַ גאַרוואָלינער וואָס איך האָב דערקענט. אלע זענען געווען אויסגעדרייט אין איין ריכטונג — רעכטס. דאָרט איז געשטאַנען אַ גרויסע גאָלדענע שטול איינגעהילט אין פלאַמען. אַלע האָבן געהאַלטן די הענט אויסגעשטרעקט צו דער גאָלדענער שטול. אָבער די שטול איז געווען ליידיק. אין דער לופטן האָבן ארומגעשוועבט ווייסע פאַבולאַרע פייגל, ווי מלאָכים, אויסגעבויגן ווי גרויסע פרעג־צייכנס.

די ייִדן אַרום טיש האָבן זיך אָנגעהויבן באַוועגן און רעדן:

— פאַרוואָס?
פאַרוואָס איז דער שפּיגל צעבראַכן?
— פרעגט ניט,
מ׳וועט ניט ענטפערן.
— און אַז מען וועט יאָ ענטפערן?
— וועט מען דאַרפן אַן ענטפער אָפן ענטפער.
— לאָמיר ניט באַלעמוטשען,
לאָמיר בעסער צוריק צונויפשטעלן דעם שפּיגל.

אָפן טיש זענען געווען אָנגעוואָרפן די שערבלעך פונעם שפּיגל. אַלע זענען געוואָרן פאַרטיפט אין דער עבודה פון צונויפשטעלן דעם שפּיגל וואָס איז געווען צעבראָכן ווי אַ זעג־רעטעניש — דאָס אייביקע ייִדישע רעטעניש.

אומדערוואַרט האָבן זיך געיאַוועט אַ פּאָר ייִדן. אָן ווער־טער האָבן זיי גענומען צונויפשאַרן די שערבלעך פונם שפּיגל, איינגעוויקלט זיי אין אַ טלית, אַריינגעלייגט אין אַן אָרון און אַרויפגעלייגט אויף אַן עגלה. די גאַנצע עדה האָט ווי א גרויסע סטאַטוע נאָכגעשוועבט נאָך דער עגלה. כמעט אַלע אין ווייסע קיטלען און טליתים, אַלע זענען אויך געווען ווי אַיינגעהילט אין טיול פון שוואַרץ און טרויער.

שאַ שטיל. שאַ שטיל. פייפט עס דער ווינט? יאָמערט

ווער ?, שאַ, שטום !. שאַ, שטום !. ציט זיך די טרויער פראָצעסיע צווישן וואָלקנס שוואַרץ ווי די נאַכט. טריט און טריט — שטיי. טריט און טריט — שטיי. שאַ, שטיל. שאַ, שטום — שלייכט זיך, שלייכט זיך די חושכדיקע לוויה ביז צו דער נאַדוואַדנע גאַס, ביז צו דער גאַרוואָלינער שול.

אין דער פאַרפינצטערטער שול האָבן וויברירט דינע אויסגעמישטע טענער פון איכה, כל נדרי און ונתנה תוקף. אינעם אָפענעם אָרון־קודש איז געשטאַנען אַ ספר־תורה איינגעהילט אין פלאַמען. אַ ווייסע טויב האָט מיט צעשפּרייטע פליגל געהויערט איבערן אָרון־קודש.

מען האָט געעפנט דעם אָרון. די שערבלעך פונעם שפּיגל זענען פאַרשווינדן. אינעם אָרון איז גאָר געלעגן אַ שוואַרץ געבונדענער ספר. מיט צערטלעכקייט, מיט פאָרכטיקייט האָט מען דאָס ספר אַוועקגעשטעלט לעבן דער ברענענדיקער ספר־תורה. פונעם פייער האָבן ארויסגעלויכטן גאָלדענע פונקען־אותיות : „פה יחיה — ספר זכרון לקדושי גרבולין”.

דורך די אויסגעברענטע אָפענע פענצטער האָט מען געהערט הונדערטער־טויזנטער, הונדערטער־טויזנטער מאָל : אל מלא רחמים... הקדושים והטהורים... אל מלא רחמים הקדושים והטהורים...

די ווייסע טויב איז פאַרפלויגן, דער ניגון איז אויס־
[illegible]

קהילה־פראַצעסיע איז אָפּגעמעקט געוואָרן.

ווידער שטיי איך ביי דער כותל מערבי. איך פאַרמאַך די אויגן און זע אַ יידן אין אָפּגעריסענע בגדים אויף אַ קליין דאַר אייזעלע. ער האָט טרויעריק געשאָקלט מיטן קאָפּ און נעלם געוואָרן.

פון די הייכן פאַלט אַ דינער, קאַלטער רעגן. אויף מיינע ליפּן דערפיל איך דעם געזאַלצענעם טעם פון טרערן. ניין — עס רעגנט ניט !

עס וויינט ווער אינעם הימל !

— — — — — — — — — — —

א חלום האָט זיך מיר געחלומט...

ש. ל. שניידערמאַן / ניו־יאָרק

גאַרוואָלין*)

קיין גאַרוואָלין בין איך אָנגעקומען באַגינען, בעת די צוגרייטונגען צום וועכנטלעכן מאַרק־טאָג. אויפן מאַרק־פּלאַץ זענען דערשינען צענדליקער קליינע שטעלעכלעך, אַזוי גערופענע „סטראַגאַנעס” מיט פאַרשידענע שניט־סחורות, פאַרטיקע מלבושים, שוכווארג, וועש און אַנדערע אַרטיקלען פון ערשטן געברויך. דאָס זענען פאָרשטייער פון פאַרשידענע קאָאָפּעראַטיוון פון די שכנותדיקע גרעסערע שטעט געקומען אויפן מאַרק. די איינציקע פּריוואַטע הענדלער אויף דעם מאַרק זענען געווען די פּאַרקויפער פון שפּייז־אַרטיקלען, ווי : היימישע ווורשטן, געבעקס, מילך־פּראָדוקטן און אַרטיקלען פון רעליגיעזן קולט, ווי : הייליקע בילדער, צלמים, געבעט־ביכער אדג״ל.

אומזיסט האָב איך געזוכט צווישן די פאַרקויפער און קונים אויפן מאַרק אַ ייד. פאַר דער מלחמה זענען דער רוב איינוווינער פון שטעטל געווען יידן. די געמויערטע הייזקעס מיט די אייזערנע באַלקאָנען, וואָס האָבן אַמאָל געהערט צו די אָרטיקע רייכע באַלעבאַטים, זענען געבליבן גאַנץ, בלויז די ווענט אַביסל אָפּגעשיילט און די טרעפּ צעבראָכן.

אַ גאָר טרויעריקן איינדרוק האָבן געמאַכט די וווינונגען, „געירשנטע” דורך די פּויערים פון די נאָענטע דערפער, פון אינעווייניק איבער די בעטן מיט שמוציקן בעטגעציג זענען געהאַנגען הילצערנע צלמים מיט אויסגעבלאַקירטע מאַדאָנעס. ווו נישט ווו האָב איך געזען אין די וווינונגען יידישע מעבל, די רחבותדיקע דעמבענע קרעדענסן, די גלעזערנע סערוואַנטקעס, פון וועלכע ס׳זענען פאַרשוווּנדן די זילבערנע לייכטער, די זילבערנע בעכער, די חנוכה־לאָמפּן און די פּסחדיקע כלים.

די אָפּנעמער פון די סחורות אויפן מאַרק זענען געווען בעיקר פּויערים מיט זייערע ווייבער ; זיי האָבן מיטגעבראַכט מיט זיך אין שטעטל זייערע פּראָדוקטן ; די פּויערים זענען אויך געווען די קליענטן פון די פאַררויכערטע שענקען, ווו מען האָט דערלאַנגט דעם טראַדיציאָנעלן פּוילישן באָרשטש מיט פליישׁ, און די טישלעך זענען באַשטעלט געווען מיט פלעשער בראָנפן.

ווען כ׳האָב געפרעגט דעם אייגינטימער פון דער שענק : זענען פאַראַן אין שטעטל יידן ? האָט ער געענטפערט, אַז עס וווינען דאָ צוויי יידן מיט פאַרפּוילישטע נעמען : דער אַדוואָקאַט כיטשעווסקי און דער סעקרעטאַר פון געריכט זעמבאָוויטש. כ׳האָט טאַקע געזען די צוויי יידן אין געריכט בעת דעם משפט פון אַ סיכסוך צווישן צוויי פּויערים וועגן דער גרענעץ, וואָס טיילט זייער ערד, אַ סיכסוך, וואָס איז אַזוי אַלט ווי פּוילן עקזיסטירט. אויך אונטערן קאָמוניסטישן רעזשים האָבן נישט אויפגעהערט די „גרענעץ־סיכסוכים” און פאַרבליבן דער גרונט־יסוד אין דער אַרבעט פון די פּראָווינץ־געריכטן.

כ׳האָב נישט געהאַט קיין געלעגנהייט צו באַגעגען זיך און שמועסן מיט די דאָזיקע צוויי איינזאַמע יידן, אונטער פרעמדע, פאַרפּוילישטע נעמען. די געריכטס־פאַרהאַנדלונגען האָבן זיך געצויגן אָן איבעררייס, היות דער מאַרק־טאָג, ווי אין פאַרמלחמה׳דיקן פּוילן, איז ווייטער פאַרבליבן דער טאָג פון סכסוכים, ווען די פּויערים קומען אין שטאָט אַריין זיך־משפּטן.

פאַרנאַכט האָב איך פאַרלאָזן דאָס טרויעריק האַלב־רויִנירטע שטעטל און ס׳האָבן אונדז באַגלייט די מאָנאָטאָנע קלאַנגען פון די קלויסטער־גלאָקן, וואָס האָבן זיך צוזאַמעגעגאָסן מיט דעם סקריפּען פונעם הילצערנעם ברונעם־ראָד, מיט וועמענס הילף אַן אַלטער פויער האָט אַרויסגעצויגן אַן עמער וואַסער.

*) פאַרעפנטלעכט אין דער ישראלדיקער פּוילישער צייטונג : „נאָוויני צאָדזיענע”.

אַלטער קליימאַן / כפר־סבא

גאַרוואָלינער טיפּן

1.
וועלוול מלמד

וועלוול מלמד, אַזוי האָט מען אים גערופן, ווייל ער האָט געהאַט אַ חדר און געלערנט מיט קינדער. זיין פאַמיליע נאָמען איז געווען אַשלאַק, אָבער ווער, ווער האָט דאָס אינטערעסירט? איז ער דען געווען אַ דאָקטאָר, אַן אַדוואָקאַט, אָדער סתם אַ ייד אַן עושר? צו וואָס איז נייטיק אַ פאַמיליע־נאָמען? — בפרט ווען דער יידישער נאָמען וועלוול קלינגט דאָך אַזוי היימיש נאָענט, כמעט משפּחהדיק.

בדרך כלל איז דער נאָמען וועלוול, ווי ס׳רוב אַנדערע יידישע נעמען, במשך פון די לאַנגע גלות־פּעריאָדן געוואָרן אַזוי אָפּגעהיבלעוועט, פאַרשניצט, פאַרגלאַטיקט און פאַרפּיי־נערט, אַז פאַר אַ פרעמדן איז דער בראשית פון אָט די אַלע נעמען כמעט אוממעגלעך צו דערקענען. דהיינו, ווען ביים ברית איז זיין נאָמען געווען „זאבֿ״, אויף יידיש — וואָלף, האָט די צייט אויסגעשליפן פון דעם — דעם פיינעם, איידעלן, היי־מישן, ווייכן, כמעט אַן צײַנערדיקן וועלוול. אַזוי אויך מיט „יהודה״ — יידל, יידעלע; מיט „אריה״ — לייב, לייבוש, לייבל אאַז״וו.

דערפאַר האָבן יידן נישט געהאַט קיין אינטערעס צו וויסן, אַז וועלוול מלמד הייסט אויך אַשלאַק. און אים אַליין, ווי איך האָב באַמערקט, איז דער נאָמען אים געווען ניחא און אפילו ליב. אָבער דער צולאָג „מלמד״ — אַזוי ווי איינער וואָס שלינגט אַראָפּ אַ זייער ביטערע פּיל.

ער, וועלוול מלמד, איז שטענדיק אַרומגעגאַנגען מיט אַ טיפע גרימאַסע אויפן פּנים, וואָס האָט פאַרראַטן ביטערניש און יאוש. לויט ווי ער אַליין האָט אַ מאָל געלאָזט פאַלן פאַר אונדז אַ פּאָר ווערטער, איז ער אַ מאָל געווען אַ סוחר, געהאַט פּשיטת־רגל... און כדי נישט צו דערגיין צו קיין פּשיטת־יד, איז ער באין ברירה, געוואָרן אַ מלמד. אַזוי זענען דעמאָלט כמעט אַלע מלמדים געוואָרן מלמדים נאָר צוליב דער איינער סיבה פון אין ברירה.

מלמד האָט געמיינט צו יענער צייט דערנידערונג, בזיונות, דחקות, האַרצווייטיק עד אין קץ. דערפאַר אַז ס׳האָט אַ מאָל פּאַסירט און ס׳איז ווער געקומען פון מאַגיסטראַט און האָט אויסגערופן „אַשלאַק״!״ דעמאָלט איז וועלוול מלמד געוואָרן באַגייסטערט. מען האָט אין אים געזען אַן אַנדער מענטש, ווי ער וואָלט געזאָגט: זעט קינדער, געווען אַ מאָל אַ מענטש...

דאָס זעלבע האָט זיך איבערגעחזרט ווען עס פלעגט אַ מאָל אַריינלויפן דער פּאָסט־טרעגער און שטיין־בלייבן אין דער האַלב־אָפענער טיר פונעם חדר מיט אַן אויסגעשריי „אַשלאַק״ — פלעגט דעמאָלט וועלוול מלמד אויסגלייכן זיין הוט, אים אַנטקעגן־גיין און ברייטער עפענען די טיר פונעם חדר. צוריק פלעגט ער שוין קומען מיט פינקלדיקע אויגן. אין איין האַנט האָט ער געהאַלטן זיין רויטע פּאַטשיילע, מיט וועלכער ער האָט זיך אויסגעווישט אַ טרער און אין דער צוויטער — אַ בריוו פון זיין זון, חיים לייזער, וואָס האָט געדינט אין רוסישן מיליטער. געדינט האָט ער 3 יאָר מיט 9 חדשים ערגעץ אין אַ האַפן־שטאָט ביים באַלטישן ים, מיטן דעמאָלטיקן נאָמען רעוועל — היינט טאַלין, די הויפּטשטאָט פון עסטאָניע.

ער, חיים לייזער, פלעגט שיקן אַ בריוו צום פאָטער איין מאָל אין יאָר. אַזוי־אַרום אַז דער פאַמיליען נאָמען אַשלאַק, איז געווען אַ זעלטענער גאַסט אינעם הויז פון וועלוול מלמד.

זיין עלטערער זון, שמעון, וואָס האָט געוווינט אין מאָט־שעוויץ האָט די פּאָסט נויטיק אויף כפּרות: איז דאָך מאַטשעש־וויץ אַ שטעטל וואָס געהערט צום פּאַוויאַט גאַרוואָלין און ווי שייך אַז עס זאָל זיך נישט געפינען קיין ייד וואָס זאָל נישט נייטיק האָבן כאָטש איין מאָל אין דער וואָך אָדער אינעם חודש צו זיין אינעם פּאַוויאַט — און וועלכן ייד וועט דאָס שווער זיין מיטצונעמען אַ בריוול פאַר זיין פאָטער, וועלוול מלמד?

דאָס חדר פון וועלוול מלמד איז באַשטאַנען פון אַ שטוב מיט צוויי פענצטער. דאָס פענצטער פון רעכטס האָט אַרויס־געקוקט אויף אַ בשותפותן מיט די אַנדערע שכנים בית־שימוש. אויפן פענצטער איז געשטאַנען אַ פּאָר בלומענטעפּ מיט ציבעלע־פּלאַנצן — אַזוי האָט מען די פלאַנץ גערופן — „ציבעלע״. זי, די ציבעלע־פּלאַנץ, פלעגט מען צולייגן צו מכות און געשווירן, פון וועלכע זי פלעגט אַרויסציען די היץ און זיי היילן.

דאָס אַנדערע פענצטער, פון לינקס איז שוין געווען ליידיק און אַרויסגעקוקט אויף אַ דורכגאַנג־הויף וואָס האָט געפירט צום בית המדרש און להבדיל, צום מרחץ, צו די קהלישע בתי־שימוש און דעריבער איז די באַוועגונג בדרך הטבע געווען דאָרט אַ גאָר נישקשהדיקע. דעמאָלט האָט מען נאָך גאָר גוט פאַרשטאַנען און נאָך מער געפילט די מימרא פון דער גמרא „איזהו עשיר, כל מי שיש לו בית הכסא סמוך לשולחנו״, (אַן עושר איז דער — וואָס זיין קלאָזעט איז נאָענט צו זיין הויז).

דאָס מעבל אינעם חדר: אַ טיש, צום לערנען, צוויי לאַנגע בענק פאַר די תלמידים, אַ שטול פאַרן רבין און אויף איר אַן אַלט אָפּגעריבן בגד, עס זאָל אים ווייך זיין צו זיצן, אַ קיכן שענקל פאַר די כלים, אַ ציגל־קיך און אַ שפּאַניש וועגטל אינעם ווינקל.

די שטוב־מענטשן: — דער רבי, וועלוול מלמד, זיין ווייב העשע, וואָס איז שטענדיק אַרומגעגאַנגען מיט אַ צוגעבונ־דענער באַק, צו פאַרשטעלן דעם שניט וואָס איז איר פאַר־בליבן נאָך אַן אָפּעראַציע, אַן עלטער מיידל, רבקה, און דער רביצנס גאָר אַלטע מאַמע, ביילע — ביילע איז אַלט געווען אַ יאָר צוויי און ניינציק, זי איז שטענדיק געזעסן הינטערן שפּאַניש וועגטל.

דאָס לערנען פלעגט זיך אָנהויבן געוויינלעך 8 אַזייגער אין דערפרי. אַרום איינס, האַלב־צוויי בייטאָג איז געווען דער

מיסאַג־איבעררייס. דעמאָלט פלעגן מיר אַהיימגיין עסן אָנבייסן — אַזוי האָט מען עס גערופן.

ווען מיר זענען צוריקגעקומען אינעם חדר, דריי אַזייגער, האָבן מיר געדאַרפט איבערחזרן דאָס וואָס מיר האָבן געלערנט אין דער פרי. און אַחוץ דעם האָבן מיר אויך געלערנט אין צווייען אָדער איינער אַליין אַ פריש בלעטל גמרא — „לייענען" האָט מען עס גערופן. דערמיט האָט אונדזער רבי, וועלוול מלמד, צוגעוויינט אונדז צו שטעלן טריט אין דער גמרא מיט אייגענע כוחות.

פאַרנאַכט פלעגט דער רבי אַוועקגיין אינעם בית־המדרש צו מנחה־מעריב. דעמאָלט פלעגט יעדער אַרויסנעמען זיין צידה־לדרך, וואָס די מאַמע האָט אים מיטגעגעבן. על־פּי־רוב — ברויט מיט הערינג אָדער ברויט אָנגעשמירט מיט פּאַ־ווידלע. וואַסער צום פאַרטרינקען, האָט מען שוין געקריגן ביי דער רביצן.

דאָס מיטגענומענע עסן האָט געסטייעט ביז אַכט, האַלב־ניין אַזייגער אין אָוונט, ווען מיר זענען שוין אַהיימגעגאַנגען.

נאָכן אָפּעסן איז די זון שוין געווען אונטערגעגאַנגען. דער בין־השמשות האָט פּאַמעלעך זיך אַריינגעשלייכט אינעם חדר. ביי די יונגע תלמידים האָבן זיך צעשפּילט די פאַנטאַ־זיעס, מיר האָבן זיך צוזאַמענגערוקט נענטער, גאַנץ נאָענט, כדי נישט צו פאַרלירן קיין איין וואָרט פון די דערציילטע מעשיות, און פון פחד, וואָס האָט יעדן פון אונדז באַהערשט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטיל געשפּעטשעריי. גערעדט האָט מען פון אַלץ וואָס האָט פּאַסירט אַמאָל און פּאַסירט היינט אין גאַרוואָלין: פון גזלנים, מזיקים, שדים און בייזע רוחות. מען האָט דערציילט אַז פּרץ בטלן וואָס איז געווען אַ מלמד (אַ חוץ וואָס ער פלעגט נאָך צוהאַנדלען מיטוואָך אויפן מאַרק מיט אַ קערצל ווייץ) פלעגט איינשלאָפן ביים לערנען; איינמאָל, ווען ער האָט זיך אויפגעכאַפּט, האָט ער דערפילט אַז זיין באָרד איז צו־געלאַקעוועט צום טיש, אָדער אַז זי ברענט. ס'פלעגט טרעפן אַז פּרץ בטלן זאָל זיך אַנידערזעצן צום טיש לערנען און דערפילן טשוועקעס אינעם געזעס... ביז ער האָט געמוזט אויפגעבן דאָס מלמדות.

לייבעלע מלמדס תלמידים האָבן באַשלאָסן פּשוט אַריינ־צולייגן סם אין דער קאַווע וואָס ער טרינקט, כדי אין גאַנצן פּטור צו ווערן. — זיינע קאַווע — האָבן זיי געטענהעט — איז דאָך סיי ווי ביטער, וועט ער דעם סם נישט דערפילן ביז ער וועט דאָס אין גאַנצן אויסטרינקען.

צום גליק האָט איין תלמיד פון זיי געבראָכן דעם תקיעת־כף און דאָס „ספּעקטאַקל" האָט זיך נישט איינגעגעבן.

אַן אַנדערער פון די תלמידים האָט דערציילט מיט גרויס התפּעלות, אַז אונטערן הויז פון טאָבע־לאָהן, נעבן בית־המדרש, געפינט זיך גאָלד. — וואָס הייסט גאָלד? — האָט מען געפרעגט. דער ענטפער איז געווען, אַז נישט קיין גאָלד ממש, נאָר זאַמד־גאָלד. אַזאַ זאַמד־גאָלד וואָס רוסלאַנד נעמט אַרויס דאָרט העט־וויט ביי דעם טייך לענע און מאַכט דערפון גאָלד.

אַן אַנדערער האָט זיך צוגערוקט נאָך נענטער און דער־ציילט כמעט אַזוי ווי אַ תפילה בלחש, אַז אויף דער ווייבער־שול, דאָרט אויבן, ווו היל שמש וווינט, אונטער דער שטשע־כע, ווו די שמות ליגן, זענען פאַרבאַהאַלטן פאַרוואָגלטע נש־מות. גלגולים און סתם רוחות און שדים און אַז לאַה פּוקל האַנדלט און פירט גאַנצע מסחרים מיט די שדים, פון וואַנען איז זי אַזוי רייך? אויך האָט מען געהערט דערציילן אַז קיסעל איז דער שטאַרקסטער ייד פון גאַרוואָלין און פון אַלע אַנדערע מקומות. אַז ווען קיסעל איז אַמאָל געפאָרן קיין פאַריסאָוו, זענען פון וואַלד דאָרט אַרויסגעקומען צוויי באַנדיטן און איינער פון זיי האָט אַפילו געהאַט מיט זיך אַ ביקס, האָט קיסעל ביידע אָנגעכאַפּט ביי די הענט און געבונדן זיי מיט שטריק וואָס דער גוי׳שער פורמאַן האָט אים דערלאַנגט און ביידע גזלנים געבראַנגט געבונדענערהייט אין פּאָוויאַט אַריין.

אַזוי האָבן זיך געצויגן די בין־השמשות־שמועסן, ביז דער רבי, וועלוול מלמד, איז צוריק געקומען פון מנחה־מעריב.

דער רבי האָט אָנגעצונדן דעם נאַפט־לאָמפּ מיט דער טונקל־גרינער באַניע, אין וועלכער ער האָט אַריינגעקוקט צי עס איז נאָך פאַראַן גענוג נאַפט, גענומען דאָס ווייסע גלעזל פונעם לאָמפּ און דערין אַריינגעהויכט, שפּעטער עס אויס־געפּוצט מיט דעם עק פון זיין פּאָלע, עס זאָל זיין ליכטיק צום לערנען.

וועלוול מלמד האָט נישט בלויז געקוקט אויפן מלמדות. אַז עס האָט אָנגערוקט דער חודש תמוז, האָט ער שוין איינ־געאָרדנט אַ שטיקל פאַבריקאַציע: ער האָט אָנגעבראַנגט שעפּסן־הערנער כדי צו מאַכן פון זיי שופרות. אינעם חדר איז געשטאַנען אַן עסיק־שאַרפער ריח, מחמת ער האָט די הערנער געווייקט אין עסיק, כדי זיי זאָלן זיין ווייך צו דער אַרבעט. פאַר יום כיפור האָט ער געגאָסן וואַקסענע ליכט — אינעם חדר האָט זיך דערפילט דער אָנגענעמער ריח פון וואַקס. אַזוי האָט ער אויך צוגעגרייט שמחת־תורה פענער.

ווען עס איז אָנגעקומען דער חודש כסליו האָט שוין וועלוול מלמד איינגעאָרדנט אַ שווער אינדוסטרי. געבעטן אונדז און אַנדערע צו זאַמלען בליי־פּאַפּיר, שטיקלעך צין, פּאַפּיר פון פּאַפּיראָסן פּידעלעך און דאָס געגאָסן אין פאָרמעס און דערפון געמאַכט דריידלעך אויף חנוכה. דערנאָך זיי אַרויסגענומען פון די פאָרמעס, אַרומגעשניצט און פאַרגלאַ־טיקט, אַז זיי זאָלן אויסזען עסטעטיש.

פאַר פּורים האָט ער אויסגעאַרבעט גרעגערס און המן־קלאַפּערס. אויף פסח האָט ער אויסגעהאַקט פון קלעצער סטעמפּעס אויף צו שטויסן מצה־מעל און אויך געמאַכט מצה־רעדלעך צום רעדלען די מצות.

וועלוול מלמדס „גאָלדענע הענט" האָבן זיך אויסגעטויגט אומעטום און אין אַלע סעזאָנען און צווישן־סעזאָנען. אַזוי האָט ער אָפּגעשינדן אַ קעלבל, אַ שעפּסל, אויסגעטרייבערט אַ זייטל פלייש — אַבי צו פאַרדינען די פּאָר גראָשן. אָבער נישט פאַר אַלע אַרבעטן פלעגט ער נעמען געלט. די ציבעלע־פלאַנצן, למשל, פלעגט ער געבן לשם מצווה. ער און זיינע בני־בית האָבן זיך נאָך געפרייט ווען מ'איז געקומען נעמען זיי.

צווי יונגטלעכע פון „השומר הדתי"

ער האָט אויך נישט גענומען קיין געלט פאַר אָנמאַכן ציצית אין אַ טלית אָדער טלית־קטן, אָדער פאַרן איבערזעען אַ מזוזה און תפילין. דעמאָלט איז ער, וועלוול מלמד, געווען גליקלעך וואָס ס׳האָט זיך אים דאָס געטראָפן.

אַ מאָל פלעגט אַריינקומען אַ טיף־פאַרזאָרגטער פאָטער און זיך ווענדן צום רבין:

— ר׳ וועלוול, ר׳ וועלוול, כ׳בעט אייך, זאָגט מיט אייערע תלמידים תהילים פאַר מיין קינד, די דאָקטוירים זאָגן ס׳איז שלעכט.

וועלוול מלמד האָט זיך שנעל געוואַשן די הענט, אָנגעטאָן אויפן קאַפּל דאָס היטל, געהייסן אונדז אויך דאָס זעלבע טאָן און גענומען זאָגן: אשרי תמימי דרך.

אָפטמאָל פלעגן אַריין אין חדר מאַמעס, מיט רויט צעגליטע באַקן און פאַרוויינטע אויגן: דערבאַרעמט אייך, ר׳ וועלוול, שפּרעכט־אָפּ מיין קינד אַן עין־הרע, עס איז פאַרביי... וועלוול מלמד פלעגט מיט אימפּעט זיך אויפשטעלן, וואַשן די הענט און אָנהייבן זאָגן: „בן פורת יוסף, בן פורת עלי עין" אאַז"וו. נאָכן פאַרענדיקן דאָס זאָגן האָט ער אַרויסגעלאָזט אַ גרויסן געגעץ, צוהאַלטנדיק זיך דעם קאָפּ און זאָגן: „האַ, ס׳איז שוין דעם קינד בעסער, איך פיל עס, דער קאָפּ טוט מיר וויי".

פאַר די אַלע זאַכן האָט וועלוול מלמד קיין געלט נישט גענומען. אָבער פון אַלע פריער אויסגערעכנטע פאַרדינסטן און נעבן־פאַרדינסטן, ווי אויך פון דעם „פאַרדינסט" וואָס ער האָט קיין אַנדערן נישט געגעבן צו פאַרדינען, ווי, למשל, דאָס אַליין זיך פאַרריכטן די שטיוול, דעם ווייבס שיך, דעם זייגער, אַליין האַקן האָלץ, ברענגען וואַסער פונעם טייך — פון דעם אַלעמען, זייט איך געדענק, פלעגט זיין עסן באַשטיין פון אַן אָפּגעברענטער זופּ מיט קאַרטאָפל און שוואַרץ, ראַזעווע ברויט. פון פלייש — קיין זכר, אויסער אפשר שבת, וואָס איך ווייס נישט...

וועלוול מלמד איז סיי זומער, סיי ווינטער געגאַנגען אָנגעטאָן אַ פּאָר גרויסע, שווערע, אָבער תמיד ריינע שטיוול און אַן אַלט, אָפּגעריבן כאַלאַטל מיט צוויי זייטן־טאַשן, פון איינער פון זיי האָט אַרויסגעשטעקט אַן אָפּגעשאָסענע פון דער זון, אַמאָליקע רויטע פאַטשיילע. אויפן קאָפּ האָט ער געטראָגן אַ גרויסן, שוואַרצן, טוכענעם הוט, פון הינטער וועלכן עס האָט אַרויסגעבלייכט אַ ברייט, שיין, ווייס פּנים, מיט אַ שיטער שאַטין האַלב־גרוי בערדל.

וועלוול מלמד האָט פאַרמאָגט אַ ברייטע שווערע פּלייצע ווי אויסגעגאָסן פון שטאָל. מעכטיקע, קאָלאָסאַלע הענט, וואָס דערמאָנען היינט די הענט פון אַ באַגער, שווערע, דיקע פיס ווי זיילן. ער איז געווען פון מיטעלן וווּקס נאָר ס׳האָט געבלאָזן פון אים מיט גבורה.

קוקנדיק אויף אים האָט מען געשפּירט, אַז איין קלאַפּ פון אַזאַ ריזן־האַנט — און מען איז גלייך אויפן עולם האמת... מיר האָבן, דעם אמת געזאָגט, פאַר אים זייער מורא געהאַט. אָנגעהויבן האָט וועלוול מלמד צו לערנען מיט אונדז, ווי די גמרא זאָגט, מיט אַ מלתא דבדיחותא. כדי צוצוציען די תלמידים. אָבער ווען מען איז שוין אַריינגעקראָכן אין אַ שווערער מסכתא, ווי, למשל, יבמות, אָדער אין דער סוגיא פון תקפו כהן, צי אין כליים, בעת אַלע פעלדער האָבן סיי ווי געהערט צו די גוים און דער גאַנצער ענין איז אונדז אָנגעגאַנגען ווי דער פאַריאָריקער שניי, דעמאָלט האָבן מיר אָנגעהויבן גענעצן און שלעפעריק ווערן. אַ שטייגער ווי פוילע פערד, ווי לאַנג זיי פאָרן אויפן שאָסיי, פאָרן זיי נאָך ווי ס׳איז, אָבער ווען זיי קומען אַרויף אויף די פוילישע וועגן, אָדער גאָר אין די פּאָלעסיער זומפּן, דעמאָלט שאָקלען זיי בלויז מיט די קעפּ, אָבער קיין טריט ווייטער. אַזוי האָבן מיר אויסגעזעסן ביי די שווערע קאָפּ־ברעכערישע סברות. נעם כאָטש און שלאָג עס אַריין אין די קעפּ מיט אַ האַמער...

ביז וועלוול מלמד האָט אַ געשריי־געטאָן מיט פאַרביטערונג: — האָ, וואָס האָב איך געזאָגט? און אַז דער ענטפער איז געווען אַ שווייגן, האָבן מיר ווידער דערהערט אַ דונערדיקע שטימע: „ווּ האַלט מען? פון פחד און צעמישעניש האָבן מיר געוויזן מיט די הענט אָנשטאָט מיט די פינגער אויפן גאַנצן בלעטל.

דעמאָלט האָט זיך אויף זיין פּנים באַוויזן אַ ברייטע ביטערע גרימאַסע און אויפשפּרינגענדיק פון גרויס צאָרן האָט ער אויסגעשריגן:

הא, וואָס, איר ווילט איך זאָל נעמען ביי אייערע עלטערן אומזיסט געלט?

אַ שרעק האָט אונדז אַלעמען באַהערשט און דער פחד איז אויסגעוואָקסן ביז גאָר. אַלץ האָט זיך פאַר אונדזערע אויגן געדרייט ווי אין קאַראַהאָד. פּשוט, עס גייט געשען אַ נאַטור־קאַטאַסטראָפע, עפּעס אַ ריזן־ווולקאַן דראָט מיט זיין לאַווע אונדז אַלעמען צו פאַרניכטן... אָט־אָט פאַלן זיינע שווערע ריזן הענט אויף אונדזערע קעפּ...

אין מיטן פון אָט דעם שוידערלעכן פחד, וואָס האָט אונדז אַלעמען באַהערשט, איז שוין וועלוול מלמד געווען אינדרויסן און געלאָפן מיטן קיבעל ברענגען וואַסער פונעם טייך. אָדער געשטאַנען און געהאַקט מיט דער שווערער האַק, צעהאַקנדיק די פּיענעס פון די קרומע שטשאַפּעס האָלץ.

דער אימת־המותדיקער פחד איז דערווייל פון אונדז פאַרשוווּנדן און זיין פּלאַץ האָט פאַרנומען אַ נאָגנדיקע קאַלטע זאָרג: וואָס וועט זיין אַז ער וועט צוריקקומען? וואָס דעמאָלט?

פאַרשידענע ווערסיעס האָבן זיך געטראָגן פון מויל צו מויל, אַז ער, וועלוול מלמד האָט אַמאָל מיט אַ קלאַפּ דערהאַרגעט אַ יינגל צום טויט. דער אַנדערער זאָגט, נישט אמת, ער האָט נאָר בלויז אַרונטער געריסן אַן אויער. אַ דריטער באַרויקט, דווקא ווייל ער האָט אַ מאָל דאָס און יענץ געטאָן, וועט ער עס מער ניטש טאָן — ער זאָל האָבן א נדר־געטאָן, אַז ער וועט קיין יינגל נישט אָנרירן, אַנדערש וואָלטן די עלטערן אים מער נישט אָנפאַרטרויט זייערע קינדער. און אַדרבא, מיר דאַרפן פאַר אים ווייניקער מורא האָבן ווי פאַר אַנדערע מלמדים.

צוריקקומענדיק אין חדר אַריין, פלעגט וועלוול מלמד קודם נעמען אַ ברייטן שמעק טאַבאַק, אים טיף אין זיך איינאָטעמען און שמייכלענדיק, מיט זיין ברייטער, קאַלטער האַנט אָנעמען איינעם פון אונדז ביים פּנים און כמעט פאָטערלעך זאָגן:

פאַרוואָס זאָלט איר דאָס נישט פאַרשטיין? ס׳איז דאָך אַזוי גרינג צו פאַרשטיין, מען דאַרף נאָר וועלן. פאַרוואָס מאַכט איר מיר אַזוי פיל צרות און גאַל־דריקעניש?...

אַז מען האָט אַריינגעקוקט אין זיינע אויגן און דערזען דאָרט אינעם ווינקל אַ פאַרגליווערטע טרער, האָבן מיר זיך געגעבן דאָס וואָרט שוין בעסער צו וועלן פאַרשטיין און בעסער צוצולייגן קאָפּ...

צו מאָרגנס האָט דאָס אַלץ זיך איבערגעחזרט, אַזוי טעג, וואָכן, חדשים און יאָרן...

.2

משה האַקל

אַזוי האָט מען אים גערופן. פאַרוואָס מען האָט אים גערופן מיט דעם צונאָמען? נישט ער אַליין ווייסט עס און נישט די וואָס האָבן אים אַזוי גערופן האָבן עס געוווּסט.

משה האַקל איז געווען אָנגעטאָן סיי זומער, סיי ווינטער אין אַ בורקע. פון דער בורקע האָט נאָך אַראָפּגעהאָנגען אַ פאַרזשאַווערטער, מעטאַלענער קנאָפּ, אַלס צייכן, אַז די בורקע האָט אַ מאָל פאַרמאָגט קנעפּ. די בורקע איז געווען אַרומגעגאַרטלט מיט אַן אַלטן, דיקן שטריק.

אויפן קאָפּ האָט משה האַקל געטראָגן עפּעס אַזוינס, וואָס איז אַ מאָל געווען אַ היטל. ס'זענען נאָך פאַרבליבן אין דעם אַמאָליקע סימנים אינעם פאַרעם פון אַ שטיקל דאַשעק. פון וועלכן קאָליר ס'איז געווען דאָס וואָס האָט אַמאָל געהייסן היטל, איז איצט אוממעגלעך פעסטצושטעלן.

משה האַקל האָט אויך געהאַט אַ בולטן סימן, וואָס איין אויג איז ביי אים גרעסער פונעם אַנדערן און ווען ער האָט זיך פאַרהוסט (וואָס דאָס האָט ביי אים געטראָפן עפטערס), איז דער הבדל פון דעם גרעסערן אויג געוואָרן נאָך בולטער און גרעסער — ווי עס וואָלט געוואָלט אַנטלויפן פונעם אַנדערן אויג.

די גאָמבע פון משה האַקל איז געווען באַזייעט מיט האָר, אַזאַ מין באָרד, וואָס האָט אויסגעזען ווי פונאַנדערגעשיט פון אַ זאַווערוכע — אַ מין פאַליאַנקע וואָס איז ערטערווייז אָנגעשיט מיט בערגלעך זאַמד און ערטערווייז — אָפּגערייניקט נאַקעט.

משה האַקל האָט אויך צוגעהינקט אויף אַ פוס און בעת ער האָט אויפגעמאַכט זיין מויל צום רעדן, האָט ער פריער אַרויסגעשטעקט אַ דיקע צונג און זיך פאַרגאַנגען אין אַ הוסט וואָס האָט געדויערט אַ פּאָר מינוטן און ערשט שפּעטער אָנגעהויבן רעדן.

משה האַקל איז געווען אַ בעל־עגלה, ד"ה דער בעל־הבית איבער אַ פערד־און־וואָגן. פונוויטנס האָט דאָס פערד זיינס אַרויסגערופן גרויס ווונדער — דעם ווונדער פון אַ באַוועגלעכער פעל... ווען מען איז צוגעקומען נענטער, האָט מען ערשט דערזען אַ פערד ממש, נישט בלויז קיין גייענדיקע פעל. אַ סימן, דיי שטיקער רויט־פלייש, אָפּגעריבן דורכן געשפּאַן.

אויך דאָס פערד פון משה האַקל האָט נאָכגעטאָן זיין בעל־הבית און געהינקט. נאָר אַנשטאָט וואָס אויף איין פוס, ווי דער בעל הבית, האָט דאָס פערד געהינקט אויף צוויי פיס.

דער וואָגן פון משה האַקל איז געווען צוגעטשעפּעט צו אַ געשפּאַן פון צוזאַמענגעבונדענע מיט אַ סך קניפּן שטריק. דאָ און דאָרט איז נאָך אין דעם געשפּאַן איבערגעבליבן רעשט־לעך פון לעדער. דער כאָמוט האָט נאָך געהאַט סימנים פון שטיקלעך וואַטעלין, מיט וועלכער ער איז אַמאָל געווען אויסגעבעט. דער וואָגן גופא איז געווען צוזאַמענגעשטעלט פון א"ג לייטערס, וואָס אַמאָל זענען זי באַשטאַנען פון האָלץ און איצט — פון שטיקלעך צוזאַמענגעשטיקעוועטע בלעך. צוויי פון די רעדער האָבן שוין געהאַט פאַרלאָרן די אינעווייניקסטע האָלץ־ספּריכעס — און געבליבן בלויז ביי די רייפן וואָס האָבן זיך געהוידעט אין דער לופט און אָנגעמאַכט אַ רעש וואָס מען האָט געהערט פון ווי וויט.

דאַקעגן האָט משה האַקלס וויב, אין פאַרגלייך מיט אים אויסגעזען ווי אַ ריז. זי איז שטענדיק געגאַנגען אַרומגעבונדן דעם קאָפּ מיט אַ קופקע. איר גאַנג איז געווען אַ מאַנסבילשער, מיט פעסטע, שטאַרקע טריט.

די האַקלס האָבן פאַרמאָגט אַ זון וואָס האָט געהייסן דוד וועלוול. די מוטער האָט אים גערופן: „דוד אַ וועלוול". דער דוד אַ וועלוול איז אויך געווען איינער פון די שטרייקערס אין יאָר 1905. און דעמאָלט, בעת דעם גרויסן שטרייק, איז זי, די מוטער פון דוד אַ וועלוול און די פרוי פון משה האַקל, אַרומגעגאַנגען אין גאַס און געזאָגט: „ווען מיין דוד אַ וועלוול וויל, איז שוין מאָרגן ניקאָלייקע אויס קייסער!"...

אַ גרופּע
קולטור טוער
אין גאַרוואָלין

אהרון אגמון (אנגליסטר)

למה לי חיים

על חורבן קהילה קדושה גרבולין קינה

אם עלה הכורת על קהילתך
שוד ושבר ברחובותייך
אם חשכת התחום כסה עין השמיים —
למה לי חיים

אם רוצחים זנקו לגבולך,
לגיא צלמות הובלו בנייך ;
אם בית מגוריהם נהפך לבית מטבחיים —
למה לי חיים

אם מגיפה עברה בהמונך,
נעלמו עקבותיך ;
אם שרדו יחידים מכל העיר וממשפחה אולי שניים —
למה לי חיים

אם אטם אלוהים את אוזניו לשוועתך,
ולא שעה לקול בכיותייך ;
לשוא נשאת אליו כפיים —
למה לי חיים

אם במקום שמחה במעונך,
בכי תמרורים באהלייך ;
אם דם ודמעות נשפכו אצלך כמים —
למה לי חיים

אם לא ישמע עוד קולך,
לא נקרא מכתבייך ;
לשוא יכלו העיניים —
למה לי חיים

אם נותקה השלשלת בין יוצאי חלצייך
בלי אב ואם וקרוב נשאר יתומייך ;
אם אין תקוה לראותם עוד בחיים —
למה לי חיים

תמיד בחג החנוכה זהרו אורייך,
וכעת לזכר חורבנך דועכים נרותיך ;
אם במקום חג המכבים — אבל שבעתיים —
למה לי חיים

אל מלא רחמים השוכן במרומי שמיים,
חוסה בכנפיך על המתים ועזור לנשארים בחיים,
חמול על האודים המוצלים מאש וממים ;
קבץ את שרידי עמך לציון וירושלים.

נכתב בחנוכה תש״ו, תל־אביב 1946

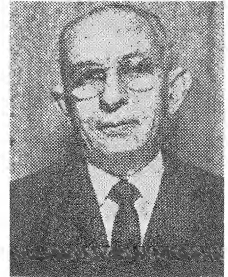

גזיזת הפאות והזקן של יהודים — אות מבשר את בוא השואה...

מאיר הערץ / פּאַריז

מיינע איבערלעבונגען פון סעפּטעמבער

די דייטשע צינד־באָמבעס פון 8־טן און 9־טן

סעפּטעמבער (1939) האָבן פאַרברענט דעם גאַנצן צענטער פון שטעטל. פאַר זיך האָבן די דייטשן איבערגעלאָזט עטלעכע געביידעס ווי דעם פינאַנס־אַמט, דאָס הויז פון פּאַוויאַט, די קאַ־שאַרן אין מיטן מאַרק און די קירכע — אַ סימן אַז דאָ איז געווען אַמאָל אַ שטאָט.

בעת דער באָמבאַרדירונג זענען אַלע פון שטעטל זיך געהאַט צעלאָפן אין דער אַרומיקער געגנט און שפּע־טער, ווען די דייטשן זענען אַריין קיין גאַרוואָלין, האָבן איינצעלנע משפחות זיך אומגעקערט מיטן ביסל בעטגעוואַנט, וואָס מ׳האָט באַוויזן אַפּצוראַטעווען, און ווו ס׳איז זיך איינגע־אָרדנט אין אַ שטיבל ערגעץ אין עק שטעטל.

אויך מיין משפחה האָט זיך אומגעקערט. מיר האָבן זיך געהאַט פאַרהאַלטן אין דאָרף יאַגאָדנע ביי אַ באַקאַנטן קריסט, וואַצעק גזשעגזשוווקאַ. איך און מיין ברודער ישראל זענען פון דאָרף געלאָפן ווייטער, כדי נישט אַריינצופאַלן צום דייטש. אַזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין זשעלעכאָוו, וועלכע איז נאָך דעמאָלט נישט געווען פאַרנומען. מיר האָבן זיך פאַרהאַלטן ביי אַן איידעלער יידישער משפחה — די קרובים פונעם גאַרוואָ־לינער יאַנקל ראָזענבערג.

די דייטשן האָבן נישט געלאָזט אויף זיך צו לאַנג וואַרטן און געקומען אויך קיין זשעלעכאָוו. ס׳איז געווען פאַר ראש־השנה. זייער ערשטע עובדה איז געווען אונטערצוצינדען עטלעכע יידישע הייזער און צוויי טעג שפּעטער — אויך די שול. אין דער ברענענדיקער שול האָבן זיי אַריינגעוואָרפן אַ זשעלעכאָווער ייד אַ בעל־מום (אַ הויקער). זיי האָבן אים געהיטן, נישט צו אַנטלויפן פון די פלאַמען, ביז ער איז פאַר־ברענט געוואָרן צוזאַמען מיט דער שול. אין יענער נאַכט האָבן זיי אונטערגעצונדן נאָך עטלעכע יידישע הייזער. די יללות האָבן זיך געטראָגן עד לב השמים. די קריסטן האָבן געהיטן אַז ס׳פייער זאָל זיך נישט אויסשפּרייטן אויך אויף זייערע הייזער. העלפן איינלעשן די יידישע — האָבן זיי נישט געוואָלט.

עטלעכע טעג שפּעטער זענען די דייטשן געגאַנגען פון שטוב צו שטוב, מיטנעמענדיק אַלע מענער, יידן און קריסטן. אויך מיך און מיין ברודער האָבן זיי צוגענומען. מ׳האָט אונדז עטלעכע הונדערט יידן צוגעפירט צו אַ פּלאַץ אויף וועלכן ס׳זע־נען שוין געשטאַנען אַ פּאָר טויזנט מאַן. דאָרט האָט מען געהאַלטן פאַר אונדז אַ רעדע אין וועלכער מ׳האָט אונדז פאַרזיכערט, אַז ס׳וועט אונדז גאָרנישט נישט געשען, בתנאי מיר זאָלן אַרויסלייגן אַלץ וואָס מיר האָבן מיט זיך. באַזונדערס האָבן זיי געוואָרנט נישט צו טראָגן מיט זיך קיין ראַזיר־מכשירים און אַנדער שאַרף־געצייג. פאַר געפינען אַזעלכע קעגנשטאַנדן, אָדער פאַר אַ פּרווו צו אַנטלויפן קומט טויט־שטראָף.

מ׳האָט אונדז אויסגעשטעלט אין רייען, אָפּגעטיילט יידן פון קריסטן, און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ לאַנגער מאַרש.

מיר האָבן נישט געוווּסט וווהין מען פירט אונדז. די ערשטע נאַכט האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין דער קירכע פון סטאָצק. די קירכע איז געווען צו קליין פאַר די טויזנטער מענטשן. נישט נאָר האָבן מיר נישט געהאַט קיין אָרט צום זיצן, נאָר אַפילו צו שטיין איז נישט געווען ווו. מיר האָבן זיך צוזאַמענגעפּרעסט ווי די הערינג. אַ סך האָבן געחלשט פון דער היץ און ענגשאַפט.

פון אָנהויב האָבן די פּאָליאַקן זיך באַצויגן צו אונדז נישט שלעכט. זיי האָבן אונדז געבעטן אָפּצוהיטן די ריינקייט פון דער קירכע. פאַרשטייט זיך אַז מיר האָבן געטאָן אַלץ, כדי זיי נישט צו אַנטוישן. פאַר טאָג האָט מען אונדז אַלע צוריק אַרויסגעפירט פון דער קירכע, אויסגעשטעלט אין רייען און געטריבן ווייטער. ווי נאָר די פּאָליאַקן האָבן דערפילט אַז די באַציִונג צו זיי מצד די דייטשן איז אַ ביסל אַנדערש, ווי צו יידן, האָבן זיי אונדז אָנגעהויבן זידלען און מסרן, ווער פון אונדז ס׳איז רייך, ווער ס׳האָט געלט און ווערט־זאַכן. אין רעזולטאַט פון די מסירות האָט מען יעדעסמאָל אַרויסגערופן אַן אַנדערן יידן און באַרויבט אים אַלץ וואָס ער האָט געהאַט. ביי מיר האָט מען צוגענומען דאָס זייגערל און אַ ביסל געלט. אַזוי זענען מיר דערגאַנגען ביז שעדלעץ. אין שעדלעץ האָבן מיר גענעכטיקט אויף אַ פּלאַץ אונטערן פרייען הימל.

צו מאָרגנס האָט מען אונדז ווידער געטריבן. די פּאָליאַקן האָבן געפּרוווּט אָפּנעמען ביי אונדז דאָס ביסל שפּייז וואָס מיר האָבן מיטגענומען אויפן וועג. דאָס האָט שוין פאַרדראָסן אַפילו די דייטשן:

— שמוציקע פּאָלאַנס! — האָבן זיי געשריען — איר זענט דאָך אין דער זעלבער לאַגע וואָס די יידן...

ביים אַרויסגיין פון שעדלעץ האָבן די דייטשן דערלאַנגט יעדן געפאַנגענעם צו דריי סוכאַרעס, עטלעכע קלעפּ און אַ בריקע מיטן פוס. מען האָט אונדז געטריבן אונטערן באַגלייט פון מאַשין־געווער. ס׳זענען גראַד געשטאַנען הייסע טעג און פויערים פון די דערפער דורך וועלכע מיר זענען דורכגעגאַנגען האָבן אונדז אַרויסגעברענגט וואַסער צום טרינקען. ווער ס׳איז אָפּגעשטאַנען איז גלייך דערשאָסן געוואָרן. אַ סך זענען געפאַלן אויפן וועג. די דערשאָסענע האָט מען אַריבערגעטראָגן אויף די וועגראַנדן און געלאָזט זיי ליגן מיט די קעפּ אַראָפּ.

כ׳געדענק איינעם אַ זשעלעכאָווער פון אונדזער ריי, וועלכער האָט געוואָלט גיין דווקא אין דער זייט, אָפּגעזונדערט פון אַנדערע. דער דייטש האָט געהאַט מיט אים אַ שווערע אַרבעט. ער איז געווען גייסטיק קראַנק און דער דייטש האָט געזען, אַז ער מאַכט עס נישט בייזוויליק. האָט ער אים געלאָזט לעבן. ווי כ׳האָב שפּעטער זיך דערוווּסט האָט אַ צווייטער

דייטש אים דערשאָסן. כ׳בין די גאַנצע צייט געגאַנגען מיט מיין ברודער און געפילט זיך גענוג גוט. פלוצעם האָבן די פיס גענומען מיר ברעכן, כ׳האָב אָנגעהויבן אָפּשטיין פון דער ריי און דאָס האָט באַדייט — טויט. שלום לאַנגערס זון, יחיאל־אשר, און מיין ברודער האָבן מיך אונטערגעהאַלטן, כ׳זאָל נישט פאַלן, און אַזוי־אַרום מיך מיטגעשלעפּט מיט זיך. אויך מיין ברודער האָט אויפן וועג באַקומען ווייטיקן אין די פיס, אָבער ער האָט זיך געשטאַרקט און מיט אַלע כוחות מיך אונטערגע־האַלטן דעם גאַנצן וועג ביז ווענגראָוו.

קיין ווענגראָוו זענען מיר אָנגעקומען ערב יום־כיפּור. מ׳האָט אונדז צוגעפירט צו אַ גרויסן לײדיקן פּלאַץ. מיט די לעצטע כוחות זענען מיר צוגעפאַלן צו דער ערד. אַזוי האָבן מיר אַ ביסל אָפּגערוט. ביינאַכט האָט פלוצעם זיך־אַראָפּגע־לאָזט אַ שטאַרקער רעגן, ניט געווען ווו זיך צו באַהאַלטן און מיט וואָס זיך צו פאַרשטעלן. אַזוי זענען מיר מידע, הונגעריקע און דערשלאָגענע געזעסן אין דער בלאָטיקער קאַלוזשע ביז אין דער פרי. אין מיטן נאַכט איז צו אונדזער גרופּע צוגעקומען אַ דייטשער מיליטער־מאַן און אַ וואָרף געטאָן אונדז אַ פּעקל סוכאַרעס און שנעל אַוועק. איבעריק צו זאָגן אַז מיטן דער־שיינען פון דייטש האָבן זיך אַלע געהאַט דערשראָקן. — וואָס קאָן וועלן אַ דייטש אין אַזאַ רעגנדיקער נאַכט?

אין דער פרי, מיטן זון־אויפגאַנג, האָבן מיר זיך אויפגע־שטעלט צו נעמען אַ ביסל וואַרעם וואַסער. די דייטשן האָבן דערלויבט עטלעכע מענטשן צו פאַרנעמען זיך מיטן צוברענגען וואַסער פון ווענגראָוו. אַ טייל פון אונדזער גרופּע האָט אויס־גענוצט די געלעגנהייט פון פאָרן מיט די פעסער נאָך וואַסער און פאַרשטעקט זיך ביי ווענגראָווער יידן. איך בין געווען שטאַרק דערשעפּט און צו די פעסער זיך נישט צוגערירט, כאָטש מ׳האָט אויך מיך צוגעטיילט צום ברענגען וואַסער. אייניקע פון די אַנטלויפנדיקע זענען דערשאָסן געוואָרן. מיין ברודער איז יאָ געלונגען נעלם צו ווערן, פאַרשטעקנדיק זיך ביי אַ יידישער משפּחה.

ס׳איז געווען יום־כיפּור ביי טאָג. מיין ברודער האָט געבעטן ביי דער משפּחה זי זאָל העלפן ראַטעווען זיין ברודער, ד״ה מיך. ער האָט זיי דערציילט, אַז איך בין דערשעפּט און קאָן זיך אַליין נישט העלפן. אין דער משפּחה איז געווען אַ יונגע פרוי, מיט אַן איין יאָריק קינד; איר מאַן איז געווען אין פּוילישן מיליטער. די פרוי האָט איינגעשטעלט איר אייגן לעבן און דאָס לעבן פון קינד און מיך אויסגעזוכט צווישן טויזנ־טער מענטשן. זי האָט מיך געבעטן האַלטן דאָס קינד, עס זאָל הייסן אַז איך בין איר מאַן און דער פאָטער פון קינד.

יענע מינוטן וועל איך קיין מאָל נישט פאַרגעסן...

מיר האָבן זי נאָך געבעטן אַרויסצוראַטעווען אייזיק שער־מאַן; זי האָט אָבער מער נישט געוואָלט איינשטעלן דאָס קינד, איז זי אַוועק אַליין און אויך אים, שערמאַנען, געברענגט. האַרציקע מענטשן זענען עס געווען — די ווענגראָווער יידן.

ביי דער משפּחה האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן צוויי טעג. צו מאָרגנס נאָך יום־כיפּור האָבן די דייטשן גענומען דעם ווענגראָווער רב אויף אַרבעט. אַ דייטש האָט דעם רב אַ שניט געטאָן מיט אַ קינזשאַל. דער רב האָט געליטן אויף אַ צוקער־קרענק און איין טאָג שפּעטער נפטר געוואָרן. פון ווענגראָוו זענען מיר אַוועק קיין קאַלושין, ווו מיר האָבן איבערגענעכ־טיקט ביי אַ באַקאַנטער משפּחה. דער חורבן איז אויך אין קאַלושין געווען גרויס. צוו״אַנד. איז דאָרט דערשאָסן געוואָרן אויף דער גאַס שרה יעדוואַב. פון קאַלושין זענען מיר צוריק געקומען קיין גאַרוואָלין.

מיר האָבן זיך אויפגעשטעלט אַ הילצערנע בודע אויפן אָרט ווו ס׳איז געשטאַנען אונדזער הויז, אָבער די דייטשע מאַכט האָט גלייך מודיע געווען, אַז זי וועט אין גאַרוואָלין, וואָס איז געווען אַ קרייזשטאָט, נישט דולדן קיין יידן. זי האָט דאָך געוואָלט אויספּרעסן ביי יידן קאָנטריבוציעס און אויך באַ־דאַרפט אַרבעטער אויף אָפּצורייניקן די שטאָט פון די חורבות. האָט זי געהייסן גרינדן אַ יודענראַט וואָס זאָל אויספירן די דייטשע באַפעלן.

אַחוץ דעם האָט מען געמוזט טאָג־טעגלעך גיין אַרבעטן אין די קאַזאַרמעס. די אַרבעט איז באַגלייט געווען פון זידלע־רייען און קלעפּ. מ׳האָט אונדז נאָך געדראָט, אַז מיטן אָנקומען פון דער ס.ס. וועלן זיך ערשט אָנהויבן די ריכטיקע פּיין. אָבער שוין דעמאָלט, באַלד אין די ערשטע אָקופּאַציע־טעג, נאָך פאַר דער ס.ס., איז אַ מיליטערישער אויטאָ אַרויף אויף גדליה קצב און אים דערהרגעט אויפן אָרט, דאָס איז נישט געווען קיין צופאַל. די דייטשן זענען אַרויפגעפאָרן אויפן ייד מיט דער כוונה צו הרגענען אים. גדליה האָט זיך גראָד אומ־געקערט פון דאָרף, טראָגנדיק אַ זעקל מיט אַ ביסל קאַרטאָפל, וואָס אַ באַקאַנטער פּויער האָט אים געשענקט.

מיטן אָנקומען פון דער ס.ס. און זשאַנדאַרמעריע האָט זיך ערשט געעפנט דאָס אמתע גיהנום.

מ׳האָט אונדז גענומען אויף אַרבעט. ס׳איז געווען שבת, דער 11־טער נאָוועמבער, דער טאָג פון וואָפנשטילשטאַנד בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. מ׳האָט אונדז געשלאָגן מכות־רצח, מאַכנדיק פאַראַנטוואָרטלעך די יידן פאַר דער דייטשער מפּלה. מיט נסים זענען מיר יענעם טאָג אַרויס פון זייערע הענט לעבעדיקע. פון יודענראַט האָבן זיי כסדר געפאָדערט ווערטפולע מתנות און געלט, אַנדערש האָבן זיי געדראָט מיטן ערגסטן. דאָס זעלבע האָט זיך איבערגעחזרט בעתן איינשטעלן די דייטשע ציוויל־אַדמיניסטראַציע, מיט ד״ר פרוידענטאַל אַלס קרייזשעף, וועלכער האָט מיט פּרעציעזער פּינקטלעכ־קייט אויסגעפירט אַלע גזירות פון דער העכערער מאַכט; זיינע באַאַמטע האָבן זיך אָנגעשטאָפּט מיט יידיש האָב און גוטס, מיט דער טענה אַז דער קרייזשעף וויל אין זיין שטאָט נישט האָבן קיין יידן, נאָר זיי, די באַאַמטע, האָבן אויסגעפועלט ביי אים איבערצולאָזן אַ קליינע צאָל יידן. אַזוי־אַרום האָט דער גרעסטער טייל יידן געמוזט פאַרלאָזן דאָס שטעטל, בלויז גע־ציילטע משפּחות, צווישן זיי אויך מיין משפּחה, האָבן מיט געלט זיך אויסגעקויפט צו קאָנען בלייבן אין גאַרוואָלין.

דער קרייזשעף, ד״ר פרוידענטאַל, פלעגט יעדן טאָג רייטן אויף זיין פערד איבער דער שטאָט און אָנטרעפנדיק אַ יידן פלעגט ער אָנטאָן אַ הענטשקע, צורופן דעם יידן און אַראָפּלאָזן אים אַ פּאַטש. געוווינט האָט ער ביי אַלעע „זשווירקאַ און וויגורא״ און אין יענער אַלעע האָט אַ ייד נישט געטאָרט דורכגיין. געווען אַ פאַל ווען דעם קרייזשעפס פרוי האָט באַגעגנט אין דער אַלעע אַ יידן. די בלאָנדע „ריינע״ אַריערין איז גלייך אַוועק צום מאַן זיך באַקלאָגט אויף דער חוצפּה פונעם יידן וואָס האָט געוואָגט דורכצוגיין די אַלעע. מ׳האָט תיכף געשיקט נאָכן יודענראַט און געמאַכט אים פאַר־אַנטוואָרטלעך — אויב אַזאַ פאַל וועט זיך איבערחזרן. דער יודענראַט האָט מודיע געווען די יידן זיי זאָלן זיך נישט דער־וועגן דורכצוגיין די אַלעע, אַנדערש, וועלן זיי ברענגען אַן אומגליק אויפן שטעטל.

אײן מאָל אין װאָך פֿלעגן קומען אין קרײזאַמט פֿאַרשטײער פֿון די יודענראַטן פֿון די אַרומיקע שטעטלעך. זײ פֿלעגן צוריקברענגען פֿאַר זײערע ייִדן אינסטרוקציעס און גזירות און יעדעס מאָל געמוזט מיטפֿירן פֿאַר די קרײז־באַאַמטע פֿאַרשײדענע מתנות װי צירונג, טײערע פֿוטערס אד״גל, אַװעקצושיקן זײערע װײַבער אין דער „הײמאַט״.

אײן מאָל האָט אַ באַאַמטער געפֿאָדערט פֿונעם זשעלעכאָװער יודענראַט מען זאָל אים ברענגען אַ שײן רײַטפֿערד. אין זשעלעכאָװ איז נישט געװען צו באַקומען אַזאַ פֿערד, האָט דער יודענראַט זיך געװאָנדן צו יאַנקל ראָזענבערג (ער האָט דעמאָלט געװױנט אין װאַרשע) און ער און זײַנע קינדער האָבן נאָך שװערער מי צוגעשטעלט דאָס געפֿאָדערטע פֿערד.

גאַרװאָלין האָט קײן געטאָ נישט געקענט אײַנפֿירן, װײַל די שטאָט איז געװען פֿאַרברענט און דאָס ביסל ייִדן האָט געװױנט צעװאָרפֿן אין די ראַנדן פֿונעם שטעטל.

כ׳האָב מער נישט געקאָנט בלײַבן אין גאַרװאָלין צוליב אײנעם אַ זשאַנדאַר, װאָס האָט געװאָרפֿן אױף מיר אַן אױג און מיר אָנגעטאָן געברענטע צרות. בין איך אַװעק קײן װאַרשע אין געטאָ און געװען דאָרט אַ לענגערע צײַט בײַ מײַנס אַ קוזין. פֿון אָנהײב איז אין געטאָ געװען נאָך גענוג עסן און איך װאָלט שױן דאָרט געװען געטײלט דעם גורל פֿון אַלע ייִדן... נאָר אײן מאָל האָט מען מיך געכאַפּט אױף אַרבעט און דער דאָזיקער טאָג אַרבעט בײַ די דײַטשן האָט באַשטימט מײַן װײַטערדיקן גורל און גלגולים. געאַרבעט האָבן מיר אַ גאַנצן טאָג אונטער קלעפּ. אײנער איז אַפֿילו פֿון דערשעפּונג געפֿאַלן און די דײַטשן האָבן קײנעם נישט צוגעלאָזט צו ראַטעװען אים. כ׳האָב באַשלאָסן אַרױסצורײַסן זיך פֿאַר יעדן פּרײַז פֿון געטאָ. נאָך שװערער מי און געלט האָט מען מיך אַרױסגעשמוגלט פֿון דאָרט און כ׳בין צוריקגעקומען קײן גאַרװאָלין.

בעת לײַבל ראַטפּוס איז געװען פּרעזעס פֿון יודענראַט האָט ער אײן מאָל, אין אַ שמועס מיט אונדז, דערמאָנט דעם נײַעם שעף פֿון דער זשאַנדאַרמעריע: — ער איז נישט קײן שלעכטער מענטש — האָט ער געזאָגט — אַן עסטרײַכער... זײַן באַהױפּטונג האָט ער אילוסטרירט מיט אַ פֿאַקט װאָס האָט באמת עדות געזאָגט אױף אַ געװיסער אײדלקײט מצד דעם נײַעם זשאַנדאַרמעריע־שעף. און אָט איז דער פֿאַקט:

זיצנדיק אַזױ אױף זײַן באַלקאָן, האָט ער אַ מאָל דערזען עפּעס אַ פֿרױ מיט אַ קינד. ער האָט פֿאַרשטאַנען אַז די פֿרױ איז אַ פֿרעמדע, איז ער אַראָפּגעלאָפֿן אין גאַס אַרײַן, אַרײַנגעפֿירט די פֿרױ אינעם יודענראַט און געהײסן איר געבן עסן און פֿאַרן קינד האָט ער געקױפֿט אַ פּעקל צוקערװאַרג... שפּעטער, װען די גזירות האָבן זיך פֿאַרשאַרפֿט, האָט דער זעלבער זשאַנדאַרמעריע־שעף אײגנהענטיק דערשאָסן צװײ שװעסטערן פֿאַרן געפֿינען בײַ זײ אַ ביסל קאַרטאָפֿל און אַ ברױט. דער „גוטער״ עסטרײַכער איז ספּעציעל געקומען אין טורמע אַרײַן, כּדי מיט די אײגענע הענט זײ צו דערשיסן... „געזעץ איז געזעץ״ — האָט ער געמיטלעך געזאָגט.

זאָל עס דאָ פֿאַרצײכנט װערן לשבח דעם דעמאָלטיקן פּרעזעס לײַבל ראַטפּוס. װאָס פֿאַר אַ מסירת־נפש דער ייִד האָט אַרױסגעװיזן בײַם ראַטעװען ייִדן. ער האָט זיך ממש אַװעקגעברענגט. ער האָט אַװעקגעגעבן אַלץ און אײַנגעאָרדנט אַ קיך, װוּ מען האָט יעדן טאָג באַקומען אַ ביסל זופּ. ער האָט אײַנגעשטעלט דאָס אײגענע לעבן און מיט נאָך צװײ ייִדן אַרומגעלאָפֿן איבער די װעגן כּדי צו ברענגען צו קבר ישראל ייִדן, װאָס זענען דערשאָסן געװאָרן אױף די װעגן פֿון זײער װאַגל. ער פֿלעגט יעדן טאָג קומען אין קיך און פֿונאַנדערשיקן זופּ צו מענטשן װאָס האָבן זיך געשעמט צו קומען אין קיך. אײן מאָל איז לײַבל ראַטפּוס געקומען אין דער קהילה און דערקלערט, אַז מער קען ער נישט, ער איז קראַנק. מ׳האָט באַשטימט אױף זײַן אָרט הערשל פֿעדערמאַן. געװען נאָך דאַן „גוטע״ צײַטן — די פּאָר ייִדישע משפּחות האָבן געמײנט אַז מען װעט זײ פֿון גאַרװאָלין שױן נישט אַרױסטרײַבן.

בעתן אױסברוך פֿון דער דײַטש־רוסישער מלחמה, דעם 22־סטן יוני 1941, האָט דער קרײזשעף געלאָזט רופֿן דעם מאָלער אברהם גאָטפֿריד און געהײסן אים מאָלן די מאַפּע פֿון רוסלאַנד אױף האָלץ. די מאַפּע האָט ער אַװעקגעשטעלט אין מיטן מאַרק און יעדן טאָג געקומען אױפֿן פֿערד אַרײַנשטעקן אין דער מאַפּע אַ פֿענדל, װאָס האָט געװיזן דעם פֿאַרשריט פֿון דער דײַטשישער אַרמײ אױפֿן רוסישן פֿראָנט. ער האָט דעמאָלט דערקלערט: — נאָך אײדער מיר װעלן צו קומען צו מאָסקװע, װעט איר, ייִדן, פֿאַרשװינדן פֿון גאַרװאָלין.

אַזױ איז טאַקע געװען. אָנהײב נאָװעמבער האָט ער פֿאַראָרדנט, אַז נאָכן 10־טן נאָװעמבער װעט אין גאַרװאָלין זיך נישט געפֿינען קײן אײן ייִד. נאָך דעם טערמין װעט יעדער ייִד אױפֿן שטח פֿון גאַרװאָלין דערשאָסן װערן.

אַזױ איז דאָס ביסל ייִדן פֿון שטעטל זיך צעלאָפֿן, װער קײן זשעלעכאָװ, װער קײן פּאַריסאָװ, סאָבאָלעװ א״א. איך מיט מײַן משפּחה זענען אַװעק קײן פּאַריסאָװ און אַ דאָרטיקע פֿאַמיליע האָט אונדז אױפֿגענומען בײַ זיך.

✶

אַ ישוב פֿון בס״ה עטלעכע הונדערט ייִדן, איז ער אָבער געװען באַרימט אין די חסידישע קרײַזן פֿון פּױלן פֿון דעם פּאַריסאָװער חסידות און פֿונעם באַקאַנטן אין גאַנצן לאַנד פּאַריסאָװער רבין.

דאָס שטעטל האָט פֿון דער מלחמה נישט געליטן, עס ליגט װײַט פֿונעם טראַקט און האָט נישט קײן סטראַטעגישע באַדײַטונג. אין דער ערשטער צײַט פֿון דער אָקופּאַציע האָט מען דאָרט קײן דײַטש נישט געזען. דער פֿרומער עולם האָט

מײַן פֿרױ רבֿקה׳ס (װאַסערניס) פֿאַמיליע אין גאַרװאָלין

געמענהט, אַז אין פּאַריסאָוו וועט קיין אויסטערלישס נישט געשען, צוליב דער ברכה וואָס דער ישוב האָט באַקומען פון זיין אַמאָליקן גרויסן רב ר׳ אברהמעלע סטאַשעווער. בעת זיין פאַרלאָזן דאָס שטעטל, האָט ער געזאָלט זאָגן, אַז אויף דעם ישוב וועלן קיין מאָל נישט שולט זיין קיין גזירות־רעות — און אַלע האָבן זיך געטרייסט מיט דעם.

די פּאַריסאָווער יידן זענען געווען האַרציקע יידן. זיי האָבן אויפגענומען די פּליטים פון גאַרוואָלין ווי ברידער.

דאָס געטאָ איז דאָרט געווען איינגעפירט אַזוי, אַז פון איין זייט גאַס האָבן געוווינט יידן און אויף דער צווייטער זייט — קריסטן. פאַרן אַריבערגיין אויף דער קריסטלעכער זייט — איז געקומען טויטשטראָף. דערלויבענישן אויף צו פאָרן קיין גאַרוואָלין האָט באַקומען נאָר דער יודענראַט. יעדע וואָך פלעגן שליחים פון די יודענראַטן פון קרייז קומען קיין גאַרוואָלין אויפנעמען פרישע גזירות און געבן שוחד. יעדעס מאָל פלעגט מען מעלדן די יודענראַטן, אויף וועלכע וועגן עס ליגן יידן, דערשאָסענע פאַר דער עבירה פון געפינען זיך מחוצן געטאָ. ביי דער זייט פון אַזאַ דערשאָסענעם פלעגט מען תמיד געפינען אַ טאָרבע מיט אַ ביסל קאַרטאָפל, אַ שטיקל ברויט אַד״גל — געשאָנקען פון די פּויערים פון דאָרף. דער יודענראַט האָט געהאַט צו זיין דיספּאָזיציע אַן אייגענע טורמע און פּאָליציי. טאָג־טעגלעך פלעגן אָנקומען פרישע יידן, פאַרטריבענע פון די דערפער און שטעטלעך פון דער סביבה. כ׳געדענק, אין אַ געוויסן טאָג האָט מען מודיע געווען דעם יודענראַט וועגן דער אויסזידלונג פון די יידן פון סטאָצק. ווער ס׳האָט נאָר געהאַט אַ שטיקל אָרט האָט זיך באַמיט זיי אַריינצונעמען. כ׳האָב זיך דעמאָלט צוגעקוקט צו די סטאָצקער פּליטים, בעת זיי האָבן זיך דערנענטערט צו פּאָריסאָוו. יעדע ווײַלע האָט מען געהערט אַ שאָס און דאָס האָט באַדייט — אַ געפאַלענער ייד. מיר האָבן זיי שפּעטער צונויפגעזאַמלט און קובר געווען. אין דעם קליי־נעם ישוב האָט זיך דעמאָלט געפינען העכער 10,000 יידן. ס׳איז זיך נישט פאָרצושטעלן דעם הונגער וואָס האָט דאָרט געהערשט. מ׳האָט געהונגערט ביז צום אויסגיין — און געשעמט זיך אויסצושטרעקן די האַנט... נישט ווייט פון אונדז האָט געוווינט מעכל ווײַנבליט, פלעגט ער אַלעמען זאָגן גוט־מאָרגן און קיינער האָט נישט געוווּסט, אַז דער דאָזיקער ייד גייט אויס פון הונגער. זיין ווייב, עטקע, איז געווען אַזאַ שטילע און מ׳האָט געמיינט אַז ווי עס זאָל נישט זיין, אָבער אַ שטיקל ברויט האָבן זיי... ביז איין מאָל האָט מיין מוטער, אַריינקומענדיק פון גאַס דערציילט אַז מעכל איז געשטאָרבן. אויך זיין פרוי וואָלט געווען געשטאָרבן אין אַ פּאָר טעג אַרום, ווען מען זאָל זיך נישט געווען האָבן מיט איר גלייך פאַראינ־טערעסירט.

דער הונגער מאַטערט שטאַרק דעם מענטשן בלויז אין זיין ערשטן פּעריאָד — אין דער אָנהייב־סטאַדיע; מיט דער צייט ווערט דער קערפּער געשוואָלן, דער קאָפּ — אויפגעבלאָזן, ווי אַן אַרבוז, מ׳פאַרלירט דעם אַפּעטיט און עס דערנענטערט זיך דער טויט...

אין איינעם אַ טאָג האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף אריה טרעגער. כ׳טו אַ קוק, דער קאָפּ איז ביי אים געשוואָלן. זאָג איך אים: — אריה, איך זע דאָך אַז דו הונגערסט, פאַרוואָס גייסטו נישט צו היימישע מענטשן בעטן עפּעס עסן?... אריה האָט זיך שטאַרק צעוויינט: „צו פאַרדינען איז נישטאָ ווו און ביי וואָס און בעטלען קאָן איך נישט! — און אַזוי איז ער אויסגעגאַנגען...

כ׳האָב איין מאָל אויך באַמערקט שמאי מלמדם אַ שנור, שמואלס פרוי; זי האָט געשטאַמט פון בעסערע מענטשן פון זשיראַרדאָוו און געווען פאַרמעגלעך; פריער איז זי געווען מיטן זין אין גאַרוואָלין; הערשל פעדערמאַן האָט זיך מיט זיי פאַראינטערעסירט, זי איז געווען זיין פרויס אַ קרובה, אין פּאָריסאָוו האָט זי שוין נישט געהאַט קיין עצה און אָנגע־הויבן גיין צוזאַמען מיטן זין איבער די הייזער. יעדעס מאָל בעת מ׳האָט זיי עפּעס געגעבן —אַ שטיקל ברויט אָדער אַ ביסל עסן — פלעגט דער זין צוכאַפּן אויך איר חלק. די מוטער האָט געוויינט: „ער רייסט מיר דעם ביסן פון די הענט אַרויס. איך בעט זיך ביי אים לאָז מיר אויך אַ שטיקל... אָבער דער הונגער איז ביי אים אַזוי שטאַרק, אַז ער נעמט אַלץ צו פאַר זיך״.

אַ צווייט מאָל איז צוגעקומען הערשל לייפער (מיר זענען געשטאַנען עטלעכע מענטשן) און געוויינט: „אלי אלי למה עזבתני״... מ׳האָט געפילט אַז דער ייד האָט היינט נאָך קיין ביסן אין זיין מויל נישט געהאַט. געווען אַ סך אַזעלכע. מ׳איז ממש געשטאָרבן פון הונגער, ווייל מ׳האָט זיך געשעמט צו בעטן. אַ סך באַלעבאַטישע יידן האָבן זיך נישט געוויזן אין גאַס, מ׳זאָל נישט זען זייער הונגער. אַזוי האָט דער מלאך־המוות געהאַט די פולע שליטה איבערן געטאָ.

די דייטשן האָבן געהאַט אַ באַזונדערע אָפּטיילונג: „זאָנ־דערקאָמאַנדאָ״ — האָט זי געהייסן. אין אירע רייען האָבן זיך געפונען בעיקר פאָלקסדויטשן, וואָס האָבן גערעדט פּויליש. זיי פלעגן יעדן טאָג קומען פון קרייזאַמט (גאַרוואָלין) מאַכן רעוויזיעס אין יידישע הייזער און צונעמען אַלץ וואָס האָט זיך נאָר געלאָזט. די יללות פון די מענטשן האָבן זיך געטראָגן ביזן הימל. זיי זענען עס געווען די, וואָס האָבן געשאָסן יידן אויף די וועגן. געווען אין דער גאַרוואָלינער זשאַנדאַרמעריע איין פאָלקסדויטש, וואָס האָט געשטאַמט פון זשיראַרדאָוו, פלעגט ער יעדעס מאָל קומען קיין פּאָריסאָוו זוכן עפּעס וואָס אַהיימ־צושיקן אין דער „היימאַט״... איין מאָל האָב איך געזען עפּעס אַזעלכעס וואָס וועט מיר קיין מאָל נישט אַרויס פון זכרון: אין קריסטלעכן טייל גאַס (ד״ה „אויסערן״־געטאָ) האָט ער אָנגעטראָפן אויף אַ ייד וואָס האָט אויך געשטאַמט פון זשי־ראַרדאָוו. ער האָט ביים יידן געפונען אַ שטיקל ברויט, וואָס אַ באַקאַנטער קריסט האָט אים געהאַט געשענקט. דער ייד האָט אים דערקענט און געבעטן זיך ביי אים, דערמאָנט אים די טובות, וואָס ער האָט פאַר אים געטאָן... נישט ענטפערנדיק דעם יידן קיין וואָרט, האָט ער אים אַרויסגעפירט פון שטעטל און אים דערשאָסן. דער זשאַנדאַר האָט גלייך געמאָלדן דעם יודענראַט וועגן דערשאָסענעם ייד.

יעדן אין דער פרי פלעגט די עגלה פון דער חברה קדישא אַרומפאָרן איבערן געטאָ און צונויפזאַמלען די הרוגים און מתים און אַרויספירן זיי אויפן יידישן בית־עלמין. געווען פאַלן ווען דער לעבעדיקער איז געשלאָפן מיטן טויטן אַ גאַנצע נאַכט. אין דער פרי ווען מ׳האָט גענומען וועקן דעם שלאָפנדיקן, האָט מען ערשט דערזען, אַז דער ברודער, חבר, אָדער קרוב איז טויט.

דער יודענראַט פלעגט יעדן טאָג באַשטימען ווער און וווהין עס גייט מאָרגן צו דער אַרבעט. ווער ס׳איז באַשטימט געוואָרן צו שאָסיי־אַרבעט, ווער — צום האַקן שטיינער אד״גל. דער אַרבעטס־פּלאַץ האָט זיך געפונען נישט ווייט פון שטאָט. אָבער שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן נעמען אויף אַרבעט אין אַ לאַגער ווייט פון שטאָט — 15 קילאָמעטער פון פּאָריסאָוו

— „ווילגאַ", האָט ער געהייסן, דער לאַגער. ביים כאַפּן אויף אַרבעט האָבן זיך אָפּגעשפּילט האַרצרייסנדיקע סצענעס. נישט אַזוי דער לאַגער האָט געשראָקן נאָר דער פּחד, אַז מען וועט פון דאָרט שוין נישט קענען צוריקקומען. די דייטשן האָבן געפּאָדערט מענטשן און דער „יודנראַט", ווי דערמאָנט, האָט באַשטימט ווער און ווו עס גייט, נאָר דער עולם האָט זיך באַהאַלטן; איז די יידישע פּאָליציי אַרומגעלאָפן כאַפּן מענטשן. אַזוי האָט מען אויך געכאַפּט מיין ברודער אשר ע"ה. עס האָט נישט געהאָלפן קיין בעטן און קיין שום אויסלייזגעלט.

פון טאָג צו טאָג איז דער מצב געוואָרן טראַגישער. אין אַזאַ פּיצל שטעטל פלעגן יעדעס מאָל צוקומען פרישע פּליטים פון דער סביבה. מען האָט געשאַצט די צאָל יידן אויף 15,000. מען האָט געוווינט אויף ביידעמער, אין קאַמערלעך און ווו נישט? — נישט געווען קיין פרייער שפּאַן ערד. די דאָזיקע ענגשאַפט האָט גורם געווען טיפוס־עפּידעמיעס באַגלייט פון דיזנטעריע. מענטשן זענען געפאַלן ווי די פליגן.

עס האָבן געגומען קורסירן וואָס אַמאָל אַלץ אינטענסיווער קלאַנגען וועגן טרעבלינקע. יידן האָבן נאָך אַלץ געהאָפט, אַז די דייטשן וועלן נישט באַוויזן אויסצופירן זייערע פּלענער. אַזוי האָט עס זיך געצויגן ביז סוכות 1942.

כ'געדענק דעם לעצטן יום־כיפור צו כל נדרי: כ'האָב געדאַווענט אין אַ פּריוואַטער שטוב. כ'וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסן די האַרצרייסנדיקע תפילה: קרע, רוע גזר דיננו... מ'איז געווען דורכגעווייקט פון טרערן און די פרויען האָבן שוין נישט געהאַט קיין כוח צו שרייען און וויינען. זיי זענען געבליבן האַלב־פאַרחלשטע — און דעמאָלט איז טאַקע געשטאָרבן אַ וואַרשעווער פרוי פון עטלעכע דרייסיק יאָר.

סוכות (1942) זענען צו אונדז דערגאַנגען ידיעות, אַז מען זידלט אויס גאַנצע שטעטלעך. מען לאַדנט זיי איין אין וואַגאָנען קיין טרעבלינקע. ס'איז נישט שווער זיך פאַרצושטעלן די פּאַניק, די פאַרסמטע פון שרעק טעג און נעכט. דער פּאַריסאָווער יודנראַט האָט געבערענגט פון קרייזאַמט (גאַרוואָלין) די „בשורה", אַז דעם שטעטל וועט גאָרנישט נישט געשען. מען גייט בויען אַ פרישן וועג און מען וועט דאַרפן אַרבעטער. די קרייז־באַאַמטע האָבן אויך באַשטעלט נייע שטיוול און אָנצוגן אויף ווייטע טערמינען — אַ סימן, אַז פּאַריסאָוו וועט אפשר פאַרשוינט ווערן... מ'האָט זיך אַ ביסל באַרויִקט אָבער גלייך דעם נאָענסטן זונטיק, דעם ערשטן טאָג חוהמ"ס, זענען געקומען עטלעכע יידן פון סאָבין, וועלכע ס'איז געלונגען פון דאָרט צו אַנטלויפן און דערציילט, אַז מען טרייבט איצטער אַרויס די יידן פון סאָבין און מ'פירט זיי קיין טרעבלינקע....

ס'איז אַנטשטאַנען אַ בהלה. מ'האָט איינגעזען, אַז ס'דערנענטערט זיך דער סוף. ס'איז צו אונדז דערגאַנגען אַז די פייערלעשער־קאָמאַנדע איז אין אַליאַרם־גרייטקייט.

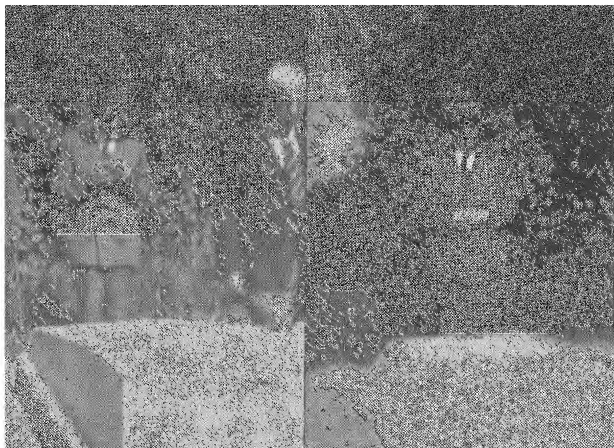
מ'האָט זיך געריכט אויף יעדע מינוט. אַ סך זענען אַנטלאָפן אין לאַגער „ביזשין" — דריי קילאָמעטער פון פּאַריסאָוו — הגם ביים טרעפן אַ יידן מחוץ געטאָ איז ער גלייך דערשאָסן געוואָרן. געווען אַזעלכע וואָס האָבן דאָס אַלץ אויפגענומען רויִק, גלייכגילטיק. כ'געדענק, כ'האָב דעם לעצטן זונטיק געטראָפן זיך מיט אברהם וואָדקאַ. פרעג איך אים: „וואָס טוט מען?" — אַז מען רופט, דאַרף מען גיין — האָט ער געוואַנדן דעם בליק צום הימל...

אויך איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן; כ'האָב נאָר געוואָרט עס זאָל טונקל ווערן. אַנדערע האָבן זיך אָפּגעשוירן די בערד, אַרומגענומען ס'פּנים מיט אַ פאַטשיילע — אַ סגולה נישט דערקענט צו ווערן אַלס ייד...

מיר האָבן געוווינט ביי דעם פּאַריסאָווער ייד, אברהם יצחק בעקער, און באַשלאָסן צו מאַכן אויפן בוידעם פון זיין קאַמער אַ באַהעלטעניש. מיר האָבן זי גוט פאַרמאַסקירט און ס'איז געווען שווער צו דערקענען אַז דאָרטן ליגן באַהאַלטן מענטשן. מיר האָבן צוגעגרייט אַ ביסל פּראָוויאַנט מיט דער האָפענונג, אַז נאָך אַ פּאָר טעג וועט מען זען וואָס מ'האָט ווייטער צו טאָן... אויף דעם ביידעמל זענען געווען באַהאַלטן מיינע עלטערן, איין ברודער, דריי שוועסטערן און צוויי קינדער פון איין שוועסטער, צוזאַמען: 8 מענטשן. איך, מיין ברודער, ישראל, און מיין שוואָגער, יהושע קאַרפּמאַן האָבן געוואָרט ס'זאָל ווערן פינצטער, כדי צו אַנטלויפן. מיין עלטסטע שוועסטער, פעסע, האָט מיר געזאָגט: — „איך מוז בלייבן, כ'האָב צוויי קינדער און קען מיט זיי נישט לויפן. אָבער מיין מאַן הייס איך גיין. טו וואָס דו קענסט אים צו העלפן. ער האָט אַ סך באַקאַנטע קריסטן — אפשר וועט ער זיך ראַטעווען?"...

נאָך איידער ס'איז פינצטער געוואָרן האָט מען שוין געזען אויף די וועגן אַ פאַרדעכטיקטע באַוועגונג: די פּוילישע פּאָליציי איז אַרויס אויפן גאַס און ס'האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אויך דייטשן; די פייערלעשער־סירענע האָט אַליאַרמירט; דער מערדערלעכער ליאַרעם פון דער סירענע גייט מיר נאָך ביזן היינטיקן טאָג. מיט וואָס פאַראַ שמחה האָבן זיי עס געבלאָזן אין דער סירענע! דאָס פּוילישע פּעבל איז גלייך אַרויס אין גאַס אַרומזען זיך וואָס מען קען שוין ראַבירן... די פּוילישע פּאָליציי פון פּאַריסאָוו און פון דער סביבה האָט באַלד אַרומגערינגלט דעם געטאָ־טייל, אַז מען זאָל נישט קענען אַנטלויפן. אויך די דייטשע זשאַנדאַרמעריע האָט פאַרנומען פּאָזיציעס. אויך די פייערלעשער — אויסגעפּוצטע אין פּאַראַדנע מונדירן — האָבן פאַרנומען פּאָזיציעס. מיר האָבן זיך געפונען אין אַ הערמעטיש־פאַרמאַכטן רינג, אָן אַן אויסגאַנג. קריסטן האָבן דערציילט אַז אין פּילאַווע (אַ באַנסטאַציע 9 קילאָמעטער פון פּאַריסאָוו) שטייען וואַגאָנען אויף צו פאַרלאָדענען אין זיי די יידן.

די בהלה איז נישט צום באַשרייבן. ווער ס'האָט נאָר געהאַט אַ באַקאַנטן פּאָליאַק האָט איינגעפּאַקט וואָס ער האָט

איך און מיין ברודער ישראל אויף קבר־אבות פון אונדזערע עלטערן אויפן בית־עולם אין גאַרוואָלין נאָכן אומקום

נאָך פאַרמאַגט פון סחורות און ווערטזאַכן און אים דאָס איבער־געגעבן. זיי זענען עס געקומען נעמען און די פוילישע פּאָליציי האָט זיך געמאַכט נישט זעענדיק... און זאָל עס פאַרצייכנט ווערן לדורות ווי אַזוי די פּאָליאַקן האָבן געהאָלפן די דייטשן צו פאַרטיליקן אונדז.

כ׳בין אַריין אין דער באַהעלטעניש, כדי צו געזעגענען זיך מיט די אייגענע. מיין גאַנצע משפּחה איז דאָרט געזעסן. כ׳האָב זיך געזעגנט מיטן געפיל, אַז ווער ווייס צי איז עס נישט דאָס לעצטע מאָל וואָס איך זע זיי. מיין מוטער האָט מיר איבערגעגעבן די נעמען פון די קריסטן, וועלכע זי האָט געגעבן סחורות און ווערטזאַכן, און איך און מיין ברודער און שוואָגער זענען געגאַנגען זוכן אַן אָרט דורך וועלכן אַרויס־צובאַקומען זיך פון געטאָ. מיר האָבן געוואַרט ביז ס׳וועט ווערן פינצטער. די פוילישע פּאָליציי און די דייטשן האָבן זיך געדרייט אַהין און צוריק, היטנדיק עס זאָל קיינער נישט אַריבערלויפן די גאַס און זיך אַרויסבאַקומען אויפן פעלד, וואָרום אין פּאַריסאָוו, ווי שוין דערמאָנט, איז נישט געווען קיין פאַרמאַכטער געטאָ; גענוג געווען דאָס אַריבערכאַפּן זיך אויף דער צווייטער זייט גאַס, כדי צו געפינען זיך אויסערן געטאָ.

ס׳איז שוין געווען גוט טונקל און מיר האָבן זיך שוין געגרייט צום לויפן, דערהער איך פלוצעם שטיל רופן מיין נאָמען. איך קוק זיך אַרום — ס׳איז ראַכטשע טאָפּער (וואַסער־ניס) מיט אירע צוויי קינדער. זי דערציילט מיר וויינענדיק, אַז דער מאַן אירער, וואָס אַרבעט ביי דער זשאַנדאַרמעריע אין גאַרוואָלין, האָט זיך געבעטן מען זאָל אים באַפרייען, כדי ער זאָל קענען גיין צוזאַמען מיט איר און די קינדער אין די וואַגאָנען; מען האָט אים צוגעזאָגט אויף מאָרגן אין דער פרי צוצושטעלן קיין פּאַריסאָוו. מיר האָבן זיך געזעגנט און זי האָט נאָכגעשפּירט דעם פּאָליציאַנט וואָס האָט געהיטן דעם אָפּשניט. ווען יענער האָט זיך אָפּגערוקט אַ ביסל ווייטער, האָט זי אונדז געגעבן אַ צייכן און מיר זאַלבעדריט זענען אַריבערגעלאָפן אויף דער צווייטער זייט גאַס און אַרויס אויפן פעלד. אַ קריסט האָט אונדז נאָכגעשריגן, פאַרוואָס מיר אַנט־לויפן, אָבער מיר זענען געלאָפן מיט אַלע כוחות. מיר זענען אַזוי געלאָפן אין דער נאַכט אַריין אַ היפּש שטיקל צייט. ווען מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט כדי אָפּצוכאַפּן דעם אָטעם, האָבן מיר באַמערקט פון ווייטנס שאָטנס און פאַרשטאַנען, אַז דאָס זענען יידן. אַזוי איז עס טאַקע געווען .עס זענען צו אונדז צוגעקומען יצחק האָפּענבערג, פריידע וויינבליט און לייזער ראַטפּוס. מיר זענען נאָך געגאַנגען אַ שפּאַר שטיקל וועגס צוזאַמען. ביי אַ קרייצוועג האָבן מיר זיך צעשיידט. מיין ברודער, קאַרפּמאַן און ראַטפּוס זענען אַוועק מיט אַ באַזונדערן וועג און איך האָב זיך פאַרנומען מיטן וועג צו דער גאַרוואָ־לינער באַנסטאַציע.

אין מיטן נאַכט האָב איך אָנגעקלאַפּט ביי אַ באַקאַנטן קריסט. פון אָנהייב האָט ער זיך דערשראָקן. דערהערנדיק מיין נאָמען, האָט ער זיך באַראַטן מיט זיין פרוי און מיר געגעבן אַן אָרט צו שלאָפן אויפן בוידעם. דאָס פאַרפאָלק איז געווען קינדערלאָז, און ווען כ׳האָב דערהערט אַ געוויין פון אַ קינד, האָט ער מיר דערציילט, אַז דאָס קינד האָט ער געפונען אויף דער סטאַנציע בעתן דורכפאָרן וואַגאָנען מיט יידן. ער מיטן ווייב האָבן באַשלאָסן דאָס קינד צו אַדאָפּטירן.

אין דער פרי איז ער אַוועק צו מיינעם אַ באַקאַנטן קריסט אין אַן אַנדער דאָרף, אַז יענער זאָל ביינאַכט מיך אַריבערפירן אינעם לאַגער „כיזשין". ביי אים האָב איך נישט געקאָנט בלייבן, ער האָט מורא געהאַט.

מיין באַקאַנטער קריסט איז געקומען מיט אַ יונגן פויער, וועלכן ער האָט מיר פאָרגעשטעלט אַלס אָרנטלעכן מענטש. ער האָט מיך באַרויִקט און געזאָגט, אַז איך דאַרף אים בלויז באַצאָלן כך־וכך פאַרן אַריבערפירן און אַלץ וועט זיין גוט.

ביינאַכט איז ער טאַקע געקומען נאָך מיר. ער האָט געפירט אַ ראָווער און איך בין אים נאָכגעגאַנגען. אַזוי זענען מיר געגאַנגען אַ לענגערע צייט ביז מיר זענען צוגעקומען צו אַ דאָרף, ווו מיר האָבן אָפּגערוט. דאָרט האָב איך באַמערקט ווי ער שושקעט זיך מיט וועמען. נאָכן אָפּרו זענען מיר געגאַנגען ווייטער. מיט אַ מאָל טוט ער מיר אַ זאָג, אַז ס׳לויפט אונדז ווער נאָך — און פאַרשווינדט.

ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און נעבן מיר זענען אויס־געוואַקסן צוויי כוליגאַנעס. זיי האָבן מיך אומגעוואָרפן, זאָגנ־דיק: „דו ביסט שוין דער 11־טער ייד, וואָס מיר גיבן היינט איבער צו די דייטשן"... נאָך אַ לענגערן בעטן און רעדן זיי צום געוויסן, האָבן זיי ביי מיר צוגענומען אַלץ וואָס כ׳האָב געהאַט, מיך גוט באַזוכט, אַראָפּגעצויגן מיר די שטיוול פון די פיס און אַוועק. זיי האָבן מיר איבערגעלאָזט געלט אויף צוויי קילאָ ברויט.

דעם וועג קיין כיזשין האָב איך נישט געוווּסט. נאַכט. חושך. באָרוועס... כ׳וועל אָנקלאַפּן אין דער ערשטער בעסטער טיר. כ׳בין צוגעקומען צו אַ הויז מיט אַ ברייטער וועראַנדע און שיין־געמאָלענעם פאַרקאַן. אַ באַלעבאַטיש הויז — האָב איך געטראַכט — בעת כ׳האָב אָנגעקלאַפּט. ס׳איז אַרויס אַ מאַן פון אַ צוויי מעטער די הייך.

— אַנטשולדיקט, הער. כ׳האָב פאַרלוירן דעם וועג קיין כיזשין, העלפט אַרויס.

יאַנעק! — האָט ער אַ רוף געטאָן — און פון דער סטאָדאָלע איז אַרויס אַ פאַרשוין, אַ מאָנסטער. ער איז גלייך צו צו מיר.

— דערליידיק זיך מיט אים! — האָט דער באַלעבאָס אים באַפוילן.

דער מאָנסטער פירט מיך שוין ערגעץ... כ׳האָב דער־שפּירט דעם ריח פון רציחה. כ׳האָב אויפגעהויבן אַ געשריי ביזן הימל. פון שטוב איז אַרויס אַ פרוי און לאַנג געבעטן מען זאָל מיך אָפּלאָזן.

— גיב אים אַ קאָפּ און זאָל ער לויפן — האָט דער באַלע־באָס צוליב געטאָן דער פרוי...

שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט אַז דאָס איז געווען דער סאָלטיס פון דאָרף.

כ׳בין ווידער איינער אַליין מיט דער נאַכט. וואָס טוט מען? כ׳האָב זיך דעצידירט און אָנגעקלאַפּט אין אַ צווייט הויז. דאָס איז געווען אַ קליינע, אָרעמע הייזקע. דער פויער האָט מיר געגעבן אַ שטיקל ברויט, צוגעפירט מיך אַ שטיקל וועגס און געוויזן מיר די ריכטונג צום לאַגער. ס׳האָט שוין געטאָגט.

אין לאַגער האָב איך אָנגעטראָפן אויף יידל וואָדקאַ. ס׳איז געווען דאָס אמתע גיהנום. יידל האָט מיר געשאַפן אַ פּאָר שיך. אַזוי האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן אין לאַגער.

שמוץ, לייז, עפּידעמיעס; אומעטום — קראַנקע, טויטע. 6 פרי גייט מען אַרויס צו דער אַרבעט. מ׳האָט געאַרבעט אין וואַסער. די אויפזעער — פאַרשידענע טיפּן כוליגאַנעס. קלעפּ. יסורים. יעדן פאַרנאַכט, צום אַהיימגיין, האָבן מיר מעטגעטראָגן עטלעכע טויטע.

און געווען צו גיין עטלעכע קילאָמעטער ביזן לאַגער.

משה האָפּענבערג האָט מיר אָפּגעטראָטן אַ שטיקל אָרט אין באַראַק כ׳זאָל קאָנען איבערליגן די נאַכט. כ׳האָב באַגעגנט אַ יונגנמאַן פון פּאַריסאָוו (כ׳דערמאָן זיך נישט זיין נאָמען), וואָס האָט נישט גערעדט, ווייל אַ קויל איז אים שטעקן געבליבן אין האַלדז — בעת די דייטשן האָבן אויף אים געשאָסן אין פּאַריסאָוו. ער האָט זיך געמוטשעט עטלעכע טעג און געשטאָרבן.

מיט יעדן טאָג איז געוואַקסן די צאָל קראַנקע און טויטע. די לאַגע איז געוואָרן אַלץ פּײַנלעכער.

נאָך דריי וואָכן האָט מיך אָפּגעזוכט אַ יינגער קריסט מיט אַ בריוול פון יהושע בריוו, אין וועלכן ער, יהושע בריוו איז מיר מודיע, אַז ער האָט אויסגעזוכט אַ זיכער באַהעלטעניש ביי אַ פּויער אין דאָרף יאַגאָדנע, און אויב כ׳בין צוגעגרייט מיט געלט וועט דער פּויער קומען מיך נעמען. מיט זיך קיין געלט האָב איך נישט געהאַט, אָבער מיר האָבן געהאַט אַוועק־געגעבן פאַרשידענע סחורות צו באַקאַנטע קריסטן, און כ׳האָב געוווּסט, אַז ווי עס זאָל נישט זיין, וועל איך עפּעס פון דעם ווערט פון די סחורות — צוריקבאַקומען.

אין צוויי טעג אַרום איז דער פּויער געקומען מיך נעמען. ער האָט מיך אַריבער געפירט אין דער באַהעלטעניש — אַ פאַרמאַסקירט גרוב אין חזיר־שטאַל. מיר זענען דאָרט געווען 6 מענטשן. קיינער פון דאָרף האָט נישט געוווּסט וועגן אונדז. מיר האָבן אויך נישט געהונגערט. עסן פלעגט ער אונדז ברענגען בעת ער האָט געטראָגן עסן פאַר די חזירים. באַצאָלט האָב איך אים יעדן חודש, טאָקע פונעם געלט פון די פאַר־קויפטע סחורות וואָס די קריסטן האָבן מיר דורך אַ שליח צוגעשיקט.

אין דעם גרוב זענען מיר אָפּגעלעגן דריי און צוואַנציק חדשים. אין דער לעצטער צייט האָט דער פּויער אויך עפּעס מורא געקריגן און געוואָלט מיר זאָלן פון אים אַוועק. אָבער די אָפענסיווע וואָס די רוסן האָבן דעמאָלט אָנגעהויבן, האָט אים אָפּגעהאַלטן פון דראַסטישע שריט כלפּי אונדז.

דעם 27־סטן יולי (1944), אין דער פרי האָבן מיר דער־הערט אַ שטאַרקע קאַנאָנאַדע. די שלאַכט האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג. אונדזער שטאַל האָט אָנגעהויבן ברענען און מיר האָבן קוים באַוויזן אַרויסצולויפן פון אונדזער באַהעלטע־ניש. דאָס פערד וואָס איז געשטאַנען אין שטאַל איז פאַרברענט געוואָרן. מיר זענען אַרויס אין פעלד און זיך פאַרשטעקט אין דער תבואה ביז ביינאַכט, ווען די רוסן זענען שוין געווען אין דאָרף.

נאָך צוויי טעג זענען מיר אַוועק קיין גאַרוואָלין. מיר האָבן נאָך געהאַט מזל. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, האָט אונדז דעם זעלבן טאָג, וואָס מיר האָבן פאַרלאָזן דאָס דאָרף, געזוכט די A. K. *).

אין גאַרוואָלין האָב איך זיך דערוווּסט וועגן טראַגישן אומקום פון מיין משפּחה. די דייטשן האָבן דורכגעזוכט דאָס גאַנצע הויז און קיינעם נישט געפונען. אָבער די פּוילישע פייערלעשער האָבן שפּעטער נאָך אַ מאָל געזוכט און אַנטדעקט די באַהעלטעניש מיט דער גאַנצער משפּחה און זיי איבער־געגעבן צו די דייטשן. דעם טאַטן און שמעונען (מיין ברודער) האָבן די דייטשן דערשאָסן אויפן אָרט, און די פרויען און קינ־דער האָבן זיי איבערגעפירט אין תפיסה. דאָרט האָבן זיי אויפגע־זאַמלט עטלעכע און דרייסיק פרויען און קינדער, צווישן זיי אויך חנה הערמאַנאָוויטש (חנה וואָועס), מיט איר טאָכטער רייזל.

הושענא־רבה האָבן זיי אַלע פרויען און קינדער אַרויס־געפירט אויף אַ פעלד און זיי דערשאָסן. צווישן זיי, מיין מוטער, מיינע צוויי שוועסטערן, מיין שוועסטער פּעסס צוויי קינדער און קינדער פון אַנדערע עלטערן.

די דערשאָסענע האָט מען איבערגעלאָזט אויפן אָרט פון דער עקזעקוציע. דאָס איז געווען אַ גרוב ביי אַ סטאָדאָלע. די פויערטע פון דער סטאָדאָלע האָט מען אָנגעזאָגט, אַז זי זאָל זיך נישט דערוועגן אַרויסצונעמען זיי און איבערפירן אין אַ צווייט אָרט. דעם מאָרד האָט דורכגעפירט די פּוילישע פּאָליציי, צוזאַמען מיט דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע.

מיין ברודער, אשר, איז אַנטלאָפן פון לאַגער „ווילגאַ" און זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פּויער אין דאָרף. ווען ער איז קראַנק געוואָרן, האָט דער פּויער אים אַרויסגעפירט פון דאָרף און אים אַוועקגעלייגט אין מיטן וועג. דורכפאָרנדיקע זשאַנ־דאַרמען האָבן אים מיטגענומען קיין גאַרוואָלין און אים דאָרט דערשאָסן.

★

נאָך דער באַפרייאונג זענען קיין גאַרוואָלין אָנגעקומען יידן, וואָס האָבן איבערגעלעבט אין די אַרומיקע דערפער, אָדער אַלס „אַריער". מיר האָבן געטאָן אַלץ, כדי זיי צו העלפן. מיר האָבן זיי באַזאָרגט מיט עסן און שלאָפן. שפּעטער האָט אַ גרופּע גאַרוואָלינער, צווישן זיי, אויך שמואל לאַקסמאַן זיך ענערגיש גענומען פאַרבעסערן דעם מצב פון דער גאַר־וואָלינער שארית הפליטה. דער בית־עולם איז געווען אין גאַנצן צעשטערט. פון די מצבות האָבן די דייטשן, צי די פּאָליאַקן געמאַכט טראָטואַרן. לאַקסמאַן האָט אַרויסגענומען די מצבות און זיי צוריקגעפירט ווו מען דאַרף. אויך האָט ער נישט גערוט און מיט דער הילף פון „דזשאָינט" אינטערווענירט ביי דער מאַכט וועגן אַ דערלויבעניש און הילף צו עקסהומירן די דערשאָסענע אין גרוב ביי פּאַריסאָוו. לאַקסמאַן האָט באַזאָרגט קאַסטנס און אַרבעטער און די עקסהומאַציע איז דורכגעפירט געוואָרן. פּאָליציי האָט געהאַלטן אָרדנונג, אַז די אַרבעט זאָל דורכגיין בשלום. מ׳האָט זיי אַלע איבערגעפירט אופן גענשער בית־עולם אין וואַרשע.

אויך מיין פאָטער און ברודער האָט מען אַרויסגענומען פון בית־עולם און אין קאַסטנס איבערגעפירט קיין וואַרשע.

אויפן בית־עולם אין וואַרשע האָט מען זיי אַלע קובר געווען אין צוויי באַזונדערע קברים — איין קבר נעבן צווייטן: מיין פאָטער און ברודער אין איין קבר און די פרויען און קינדער אין אַ באַזונדער מאַסן־קבר.

עס וואָלט געווען אַן עוולה נישט צו דערמאָנען, אַז צווישן די פּאָליאַקן האָבן זיך אויך געפונען יחידים וואָס האָבן גע־האָלפן יידן.

אַזוי האָבן מיר איבערגעלעבט איינציק אין זכות פון עטלעכע פּאָליאַקן, וואָס האָבן פאַרקויפט די באַהאַלטענע ביי זיי סחורות און אונדז דאָס געלט איבערגעשיקט. זיי האָבן אַפילו געוווּסט אין וועלכן דאָרף און ביי וועמען מיר זענען באַהאַלטן און געמאַכט זיך נישט וויסנדיק...

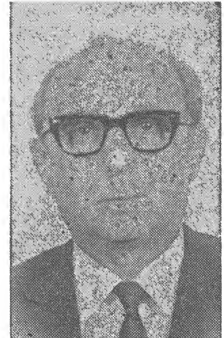
מיט די דאָזיקע איידעלע קריסטן שטיי איך אין פאַר־בינדונג ביזן היינטיקן טאָג.

*) „אַרמיאַ קראַיאָוואַ" (לאַנד־אַרמיי) א פּוילישע פּאַרטיזאַנער־אָרגאַ־ניזאַציע, וואָס האָט זיך פאַרנומען בעיקר מיט מאָרדן יידן, אויך שוין נאָך דער מלחמה.

מאיר קליינבוים / תל־אביב

סופה של קהילת גארוואָלין

העיר גרבולין שוכנת על דרך המלך ורשה — לובלין — למברג.

בימיה הראשונים של המלחמה, עברו דרכה המוני פליטים, ובמיוחד יהודים, מוורשה וסביבותיה, מי ברכב ומי ברגל. היו אלה שנענו לקריאתה של ממשלת פולין לנוע מזרחה וגם אלה שברחו, מיזמתם הם, מפני הפולש הגרמני האכזרי. יהודי גרבולין הושיטו עזרה לעוברים בעיר. אורך הכביש עמדו יהודים והגישו מים, תה חם ואוכל, לכל דורש וגם אפשרו לעייפים לנוח קצת בבתיהם, לפני שימשיכו בדרכם.

ביום שישי, שמונה בספטמבר 1939 היום השמיני לפרוץ המלחמה, בעוד יהודי גרבולין עוסקים בהושטת עזרה לפליטים העוברים בכביש — הופצצה העיר ובעיקר הרחובות המרכזיים המאוכלסים רובם יהודים. בהפצצה זו נהרגו כארבעים איש. תוך שעה קלה עלו באש רוב הבתים, שמרביתם היו בנויים עץ. מה שנשאר לפליטה חוסל בהפצצה חוזרת למחרת ביום שבת. העוזרים לאחרים הפכו תוך דקות ספורות מחוסרי גג בעצמם ולרוב גם מחוסרי כל אמצעים.

מיד התחילה הבריחה מן העיר. מי שידו השיגה שכר עגלה רתומה לסוס והעלה עליה את בני ביתו ומעט המטלטלים החיוניים שהצליח להציל מהבית הבוער. האחרים יצאו ברגל ורכושם המועט על גבם. רובם שמו דרכם לפוריסוב, העיר הקרובה ביותר. אחרים פנו לסטוצק ולז'ליכוב, ומעטים לכפרים בסביבה. זקנים וחולים שרכו רגליהם שעות על שעות עד שהגיעו לאיזה מקום־מנוחה עראי.

סבתי רויזה פרוז'ניאק שהיתה אז בת שמונים ושלוש עברה ברגל את כל הדרך לפוריסוב משום שבעת שבנה שלמה מאיר פינה את משפחתו הענפה, היא לא רצתה לעלות על העגלה עד שיוודע לה מה עלה בגורלם של נכדיה — גיטיל ומשה אליעזר קליינבוים ומשפחותיהם. אלה יצאו בינתיים את העיר, והיא סבתם יצאה לבדה לדרך. את נרות השבת לא שכחה לקחת איתה, והדליקה אותם ביער, ואחרי מנוחה קלה המשיכה בדרכה. לפוריסוב הגיעה למחרת.

מחזה טרגי היה, לראות את אביש מרגלית נמוך הקומה וגיסו יצחק בסר שהיה גבוה מאוד, אחד מחסידי גור המפורסמים, משלבים את ידיהם בצורת כסא ומושיבים עליו את אשתו של אביש, שהיתה אז חולה אנושה. ככה הלכו שעות רבות עד שהגיעו תשושי כוח לפוריסוב.

היהודים בפוריסוב קבלו את פליטי גרבולין בדלתות פתוחות. חלקו עמם את דירותיהם הצרות ואפשרו להם לנוח, זמנית, מתלאותיהם.

גרוע יותר היה גורלם של אלה שפנו לעבר סטוצק. בדרך השיגם הפולש הגרמני, באכזריות התנפלו הקלגסים הנאצים על הפליטים, אספו את הגברים ותחת מטר של מכות רצח הובילום למחנות ריכוז. רבים נהרגו בדרך ואחרים נעלמו עקבותיהם. את החללים ששכבו לאורך הדרך, קברו היהודים מהמקומות הקרובים, על פי רוב אף בלי לדעת את שמות המתים. בין ההרוגים היה ישראל־לייב דעלעפקאָביץ', בחור צנוע וטוב לב.

אחי משה אליעזר נלקח עם השבויים. בתחילה מנוהו בין ההרוגים אך כעבור חדשיים, בהתחלת נובמבר, הגיע לוורשה. כה תשוש וחולה היה עד שהקרובים בקושי הכירוהו. הוא סיפר שבאחד המקומות, בתחנתם האחרונה, העמידו אותם הגרמנים בשורות וירו בכל יהודי שלישי. לנשארים בחיים הרשו ללכת. אחרי תלאות רבות הצליח להגיע לוורשה.

אחותי גיטיל שהלכה בעקבות השבויים, מצאה את בעלה, דוד קויפמן, שכוב בצד הכביש ללא הכרה. הגרמנים הרביצו בו מכות נמרצות והשאירוהו בדרך. במאמץ רב הביאה אותו לפוריסוב ולאט לאט חזר לאיתנו.

אחרי שגם ורשה נכבשה, נודע לי על הקורות ליהודי גרבולין ובכללם קרובי. הרגשתי חובה לראותם, ואולי אף אוכל לעזור להם במשהו. מיד יצאתי לדרך בחברת בן־דודי זליג פרוז'ניאק. יום של סבל עבר עלינו. התחלנו בנסיעה בעגלה אך מרבית הדרך הלכנו ברגל, בשדות, בכדי להתחמק מהגרמנים, שחטפו כל יהודי שפגשו בכביש. לגרבולין הגענו באמצע הלילה. מצב חירום שרר בעיר וצעדי משמרות הגרמנים הדהדו ברחובותיה. זחלנו בצדי הכביש ואיכשהו הגענו לביתו של יעקב שטיינברג, גיסו של יעקב גורדון. הוא גר מול משרד האוצר ודירתו נשארה על תילה. דפקנו חרש על החלון, זיהינו את עצמנו ונתנו לנו להיכנס. החדר היה מלא אנשים שישנו בישיבה על הרצפה. אלה שלא הספיקו לצאת מן העיר עד הערב מצאו שם מקלט לילה. בבוקר יצאתי העירה, (יותר נכון למה שהיתה פעם עיר) ולאן שפניתי ראיתי רק ארובות, שהזדקרו לשמיים כטוענים נגד העוול שנעשה לדייריהם. בין ההריסות הסתובבו כמה יהודים. אחדים באו לחפש בין החורבות, אולי עוד ימצאו משהו בעל ערך, ואחרים שבאו להוציא כרטיסי לחם, שהתחילו אז לחלקו במנות. ביניהם פגשתי את גיסתי פרל. היא השאירה את שלושת ילדיה הקטנים בפוריסוב להשגחת אנשים טובים. היא סיפרה לי פרטים על חטיפתו של בעלה, אחי, משה אליעזר שנעלמו עקבותיו ועל מצבה החומרי שנשארה מחוסרת כל אמצעים.

בעודנו משוחחים שמעתי צעקות „יודה, יודה". הסתובבתי וראיתי שלושה גרמנים רצים וקריאותיהם מכוונת אלי. הייתי במקום שעמדו פעם הבתים של ר' שמשון בורק ור' נתן שו"ב והתבוננתי סביבי. לא נשאר שום מבנה בסביבה ולא היה לאן לברוח ולהתחבא. בינתיים השיגוני הקלגסים, הפעילו עלי את מגלביהם והריצו אותי במורד הרחוב. בפינת נדוודנה עד הבית שגרו בו, פעם, יעקב בלנק ומשפחת זינגער, — נשארו בתים אחדים. גרו בהם פולנים. בעד החלונות

הציצו כמה פרצופים עם שמחה לאיד שמרביצים ליהודי. הגעתי עד פינת רחוב קושצ׳ושקי ששם כבר היו מרוכזים כמה יהודים. הובילונו יחד לבנין הגמנסיה והעבידונו בניקוי החדרים מהלכלוך שהשאירו החיילים הפולנים שהושכנו שם. היינו כשלושים יהודים שנקלעו מסיבות שונות לעיר, ביניהם, יעקב פייגנבוים, אליהו מינץ, יוסף פרקל ור׳ דוד קוור, סופר סת״ם. ביתו של ר׳ דוד עמד בקרבת המקום ונשאר שלם, כנראה, הגרמנים הביאוהו מדירתו. בזמן העבודה נכנסו כמה קצינים גרמניים והתחילו להתעלל באנשים. לאלי מינץ הרביצו בראש עם פטיש עץ. באותה עת גמרתי בליבי שלא אשאר תחת שלטון הנאצים ויהי מה. כעבור שעתיים בערך הצלחתי להתחמק דרך הגדר. בחוץ, לא רחוק מהמקום, חיכתה לי אחותי גיטיל. היא הגיעה, בינתיים, העירה, ונודע לה שבאתי מוורשה ונחטפתי לעבודה. היא זרזה אותי: „בוא מהר, הדוד שלמה מאיר מחכה בשדה, הוא בא עכשיו מריקי ונוסע לפוריסוב. (ריקי, עיר במחוז גרבולין, כשלושים ושמונה ק״מ ממנה).

הדוד שלמה מאיר פרוז׳ניאק היה מטופל בשמונה ילדים, בתוכם תאומים בני חדשיים. יחד עם אמו, סבתי רויזה, היו אחת עשרה נפשות. הוא אכסן את משפחתו בפוריסוב בחדר אחד שקיבל ממשפחת וקסמן. הוא בעצמו סיכן את חייו בחפשו פרנסה לבני ביתו. קנה סוס ועגלה ונסע פעמיים בשבוע מפוריסוב לריקי. בדרכים ארבה הסכנה לכל יהודי, וליהודי עם זקן פי כמה. שם, בריקי, עוד נשאר לו, אז, חלק מעסקיו — סיטונאות של בירה ושמרים.

המרחק מגרבולין לפוריסוב הוא רק תשעה ק״מ. אך לגבי הרגשת היהודים היה זה כמרחק מגיהינום לגן־עדן. בפוריסוב היה אז חיל מצב של כמה גרמנים קשישים. הם לא הציקו ליהודים במיוחד. אנשי העיר המשיכו במלאכתם כמעט כרגיל, אך עם חרדה בלב ליום המחרת. האופטימיזם היהודי התגבר על כל החששות. „השד הוא לא כל כך נורא כפי שמתארים אותו״ — אמרו. „הלא עיניכם הרואות, החנויות פתוחות, בבית הכנסת מתפללים כל היום ואין מפריע, ואם מסוכן ליהודי לצאת מחוץ לעיר, ושומעים סיפורים משונים על מעשי הגרמנים, הרי עבר רק חודש מהתחלת המלחמה, ובמשך הזמן ודאי יסתדר הכל לטובה״. הם הביאו ראיות שונות כדי לשכנע את עצמם. הנה למשל, חייל גרמני נכנס לדירת משפחת וקסמן נטפל ליהודים הנוכחים, חיפש בכיסיו של אליעזר וולמן ולקח ממנו את ארנקו. למחרת התלונן אליעזר בפני המפקד הצבאי. הלה קרא את החיילים למסדר זיהוי. החייל זוהה והחזיר את הארנק עם הכסף. המפקד הבטיח שהחייל ייענש...

סיפורים כאלה גרמו לשאננות וחוסר מעש, בתקווה לעתיד יותר טוב. הדעה הכללית היתה שיותר טוב לשבת בשקט ולחכות עד יעבור זעם ולא להסתכן בנדידה בדרכים ובהסתננות מעבר לגבולות הנאציים.

דיברתי עם מכרים וחברים, ביניהם עם בן־דודי יעקב מרדכי פרוז׳ניאק וחברי הטוב מנדיל קירשנבוים. מכולם לא מצאתי איש שיהיה מוכן להצטרף אלי בנסיון לברוח מהנאצים. תשובותיהם היו שונות. הצדקתי רק את אלה שנימוקם היה, אי־רצון להיפרד מן המשפחה.

שהיתי בפוריסוב ימים אחדים עד שהשגתי עגלון שהסכים במחיר מופרז, — שלוש מאות זלוטים — לנסוע לביחווה, עיירה בסביבות לובלין, במרחק של כמאה וחמשים ק״מ, שהיתה מקום מגוריהם של הורי גיסתי. ריפדנו את העגלה בשמיכות וכרים והושבנו בה את גיסתי ושלושת ילדיה הקטנים. נדמה היה לי שעשיתי את כל שביכולתי לעזור להם. אף אחד לא העלה אז בדעתו שהגרמנים יכולים לפגוע גם בילדים. באותו היום יצאתי גם אני מפוריסוב, נפרדתי בלב כבד, מקרובי, חברי וידידי. היתה זאת פרידה לנצח. לא הוספתי לראותם.

חיסולם של יהודי גרבולין, בכל מקומות הימצאם, נמשך כשלוש־ארבע שנים. אך את תאריך חורבנה של קהילת גרבולין יש לראות ביום ששי כ״ד אלול תרצ״ט, שמונה בספטמבר אלף תשע מאות שלושים ותשע.

היתה זו אחת הקהילות שנחרבו מיד עם פרוץ המלחמה. יהי זכרה וזכר קדושיה ברוך.

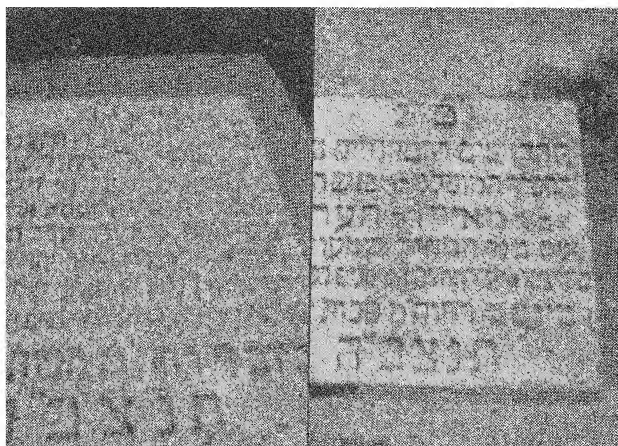
קבורת הקדושים

הגיטו בפוריסוב, שבו רוכזו גם חלק גדול של יהודי גרבולין, חוסל מיום־כיפור ועד אחרי סוכות תש״ג,—1942. רובם הועברו למחנות עבודה וחלקם נרצחו במקום, כדרכם של הנאצים.

ביום שני של סוכות בשנה הנ״ל נהרגו משה הרץ ובנו שמעון. ביום אחר נהרגו אשתו של משה הרץ, שתי בנותיה ונכדיה ועוד כעשרים יהודים. כולם נקברו בבור אחד.

אחרי המלחמה, בשנת — 1949 ארגן ישראל הרץ את העברתם של החללים — הקדושים מבית הקברות שברחוב גנשה בוורשה. בקבר אחד נקברו משה הרץ ובנו שמעון ובקבר השני כעשרים וחמשה חללים וביניהם בני משפחת הרץ, האם, הבנות והנכדים. אי אפשר היה להכיר ולהפריד את הגופות ולקברן כל אחת בקבר נפרד. ישראל הרץ ארגן מנין יהודים להשתתף בלוויה ואמר „קדיש״. הוא גם הקים מצבות על הקברים.

י. ה.

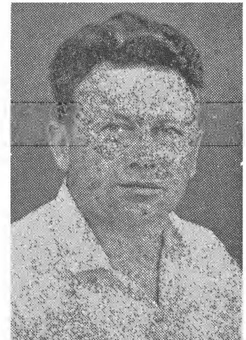

מצבות של משה הערץ ושל רחל הערץ שהוחזרו למקומן אחרי השואה

משה קליימאַן / בת־ים

מיינע איבערלעבענישן ביי די דייטשן

בעתן מלחמה־אויסברוך האָבן מיר געוווינט אין גאַרוואָלין. באַלד נאָך דער ערשטער וואָך איז די שטאָט צוויי טעג דורכאַנאַנד באָמבאַרדירט געוואָרן ביז צו גענצלעכער פאַרניכטונג. די יידישע באַפעלקערונג האָט פאַרלאָזט די חרובע שטאָט און אויסגעוואַנדערט אין די אַרומיקע שטעטלעך. איך מיט מיין פאַמיליע זענען אַוועק צו אונדזערע קרובים קיין פאָריסאָוו.

דאָס אָנקומען פון די גאַרוואָלינער פליטים קיין פאָריסאָוו האָט דערשלאָגן די יידישע באַפעלקערונג. מען האָט געטראַכט אַז יעדן מאָמענט קען דאָס זעלבע געשען מיט פאָריסאָוו.

זונטיק, דריי וואָכן נאָכן מלחמה־אויסברוך, זענען די דייטשן אַריין קיין פאָריסאָוו, דעם זעלבן טאָג, בעת די קריסטלעכע באַפעלקערונג איז אַרויס פון קאָשטשאָל, האָבן די דייטשן געהאַלטן העצערישע רעדעס קעגן יידן. די רעזולטאַטן האָבן זיך גלייך געלאָזט פילן: פוילישע כוליגאַנעס האָבן צוגעהאָלפן די דייטשן כאַפן יידן צו פאַרשידענע אַרבעטן, נישט קיין נוצלעכע, נאָר סתם אויף צו פייניקן און דערנידעריקן.

דער ערשטער קרבן איז געווען שמואל גאָלדבערג (צוקערלעך מאַכער). ווען ער האָט זיך באַוויזן אין גאַס, איז ער געכאַפט געוואָרן דורך אַ דייטש, וועלכער האָט אים אויף אַן אַכזריותדיקן אופן אָפּגעשניטן די באָרד מיט די הויט פון פנים.

יידן זענען געבליבן זיצן אין די שטובן, מ'האָט מורא געהאַט זיך צו ווייזן אין גאַס. דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע און פריוואַטע לעבן איז פאַראַליזירט געוואָרן, דער האַנדל און אַרבעט — גענצלעך אָפּגעשטעלט. ס'האָט זיך אָנגעהויבן הונגער. מען האָט געזוכט אַרבעט, כדי עפּעס צו פאַרדינען אויף צו דערהאַלטן דאָס נאַקעטע לעבן. עס איז געקומען צו דעם, אַז יידן זענען פרייוויליק געגאַנגען אַרבעטן ביי די דייטשן.

איך בין געווען צווישן אַ גרופּע וועלכע האָט געאַרבעט אין גאַרוואָלין, ביים אָפּרייניקן די גרוזעס פון די צעשאָסענע הייזער. שפּעטער האָב איך מיט אַ גרופּע געאַרבעט אין די ס.ס.־קאָשאַרן ביי דער פערד־בריגאַדע. די אַרבעט איז באַשטאַנען פון רייניקן די שטיוול פון די ס.ס.־לייט נאָך זייערע איבונגען, און פון טראָגן פעקלעך שטרוי, וואָס האָבן געוווּיגן צו 50 קילאָ. מיט די פעקלעך שטרוי האָט מען געמוזט לויפן, ווער עס האָט נישט געקענט לויפן איז געשלאָגן געוואָרן מיט אַ בייטש, ביי אַזאַ געיעג האָט אַ דייטש אויסגעהאַקט אַלע ציין ביי וועלוול ראָזעמס זון, ישראל.

אַ געוויסע צייט האָב איך געאַרבעט ביים דאָרף סאַלובין, לעבן גאַרוואָלינער בית־הקברות. געהיטן האָט אונדז אַן ס.ס. מאַן וועלכער האָט געהאַט אַ פאַרגעניגן פון אויסשטעלן פלעשער, און שיסן אין זיי.

איין מאָל האָט דער ס.ס.־מאַן מיר מיט נאָך אַ יונגן בחור באַפוילן אויסצוגראָבן אַ גרוב אין דער פאָרעם פון אַ קבר. כ'האָב געטראַכט אַז דאָס איז שוין אונדזער סוף. ווען דאָס קבר איז געווען פאַרטיק, האָט דער דייטש געמאָסטן די טיף און די לענג פונם גרוב און געהייסן אונדז זיך אַריינלייגן. אין דעם מאָמענט איז געקומען אַ צווייטער ס.ס.־מאַן אים בייטן, מיר האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און צוגעלאָפן און זיך אויסגעמישט מיט דער גרופּע יידן וועלכע האָט דאָרט געאַרבעט און אַזוי אַרום ניצל געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

אַ געוויסע צייט האָבן מיר געאַרבעט אין פילאַווע ביים האַקן שטיינער. צו דער אַרבעט האָט מען געמוזט גיין יעדן טאָג 10 קילאָמעטער הין־און־צוריק, מיר זענען געפאַלן פון די פיס פון הונגער, מידקייט און דערשעפּונג.

נעבן פאָריסאָוו איז געווען דאָס גוט „אַבראַם", וואָס האָט געהערט צו משה מונק, נאָך דעם ווי מונק איז אַרויסגעטריבן געוואָרן, האָט מיט דעם גוט פאַרוואַלטעט אַ פּוילישער דייטש. האָט מען געכאַפּט יידן צו דער אַרבעט אין דעם גוט; אויך איך בין געווען צווישן די געכאַפּטע. די אַרבעט איז באַשטאַנען פון אויסגראָבן וואָרצלען פון אויסגעהאַקטע ביימער אין וואַלד. מיר האָבן אויך געאַרבעט ביי דרעשן תבואה: מען האָט איינגעשפּאַנט צען יידן אין דער דרעש מאַשין. (נאָרמאַל איז צו דער אַרבעט איינגעשפּאַנט געוואָרן צוויי פּאָר פערד). דער פאַרוואַלטער האָט געהאַט צוויי גרויסע הינט, האָט ער נישט איין מאָל אָנגערייצט זיי אויף די איינגעשפּאַנטע יידן, זיי זאָלן שנעלער זיך דרייען אין ראָד, דערפאַר האָט מען באַקומען אַ ביסל וואַסערדיקע זופּ, און אָפּט צעשלאָגן און צעביסן געוואָרן פון די הינט.

עס שיטן זיך פאַראָרדנונגען, באַפעלן, גזירות

באַלד נאָכן אַריינקומען פון די דייטשע האָרדעס. האָבן זיך אָנגעהויבן שיטן אויף אונדזערע קעפּ באַפעלן און גזירות, וואָס האָבן פאַרביטערט דאָס לעבן און דערנידעריקט דעם יידישן און מענטשלעכן כבוד.

דער ערשטער באַפעל איז געווען: אין משך פון 24 שעה דאַרפן יידן אַוועקגעבן דאָס מעש און קופּער, וואָס געפינט זיך אין זייער באַזיץ. נאָך דעם טערמין, אויב מען וועט געפונען ביי אַ ייד קופּער אָדער מעש, וועט ער גלייך דערשאָסן ווערן.

די צווייטע פאַראָרדנונג: יידן איז פאַרבאָטן צו פאָרן אויף די באַנען, יידן טאָרן נישט אַריבערפאָרן פון איין שטאָט אין אַ צווייטער, אָן אַ דערלויבעניש פון דער דייטשער מאַכט.

אנהייב 1940 איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל, אַז ייִדן דאַרפן טראָגן לענטעס מיט מגן־דודס אויף די הענט. אויב אַ ייִד האָט זיך באַוויזן אין גאַס אָן אַזאַ לענטע, איז ער געשלאָגן געוואָרן דורך די שוואַרץ־מונדירטע דייטשן מכות־רצח.

אַ וויטערדיקע פאַראָרדענונג האָט באַפוילן צו שאַפן אַ „יודענראַט״ מיט ייִדישע פּאָליציי. דער געשאַפענער יודענ־ראַט מיט דער פּאָליציי האָבן פּינקטלעך אויסגעפירט די באַפעלן פון די דייטשן, און די לעצטע האָט אָפט זיך באַנוצט מיט גומע־שטעקנס, וואָס זי האָט באַקומען פון די דייטשן צו שלאָגן די ווידערשפּעניקע ייִדן.

זומער, 1941, האָבן די דייטשן פאַראָרדנט צו שאַפן דאָס געטאָ: די גאַנצע ייִדישע באַפעלקערונג ווערט אַריינגע־קוועטשט אין דריי ענגע, שמאָלע געסלעך אין עק שטעטל. בעת די ייִדן זענען געצוווּנגען געוואָרן צו פאַרלאָזן זייערע אַלט־איינגעזעסענע היימען, מיט זייער אָרעמער באַלעבאַטיש־קייט, און איבערגיין אין ענגן געטאָ, האָבן זיך אָפּגעשפּילט יאָמערלעכע, האַרצרייסנדיקע סצענעס. אין איין צימער האָט מען אַריינגעקוועטשט צו 10 און צו 15 פּערזאָן. די שול און דאָס בית־המדרש איז געוואָרן באַזעצט. דורך פּליטים פון די אַרומיקע שטעטלעך. פון ענגשאַפט, הונגער און שמוץ האָבן זיך פאַרשפּרייט טיפוס, דיזענטעריע און אַנדערע קראַנקייטן, פיל זענען געשוואָלן געוואָרן פון הונגער.

פרי האָט זיך געשטעלט אַ שווערער, אַכזריותדיקער ווינטער, מיט שנייען און פרעסט און פאַרגרעסערט די פּיין פון די אומגליקלעכע געטאָ־איינוווינער. דאָס אַלץ צוזאַמען האָט גורם געווען אַ סך טויט־פאַלן. מיט פאַרקלעמטע הערצער האָבן עלטערן צוגעזען ווי זייערע קינדער שטאַרבן, און קינ־דער — ווי זייערע עלטערן גייען אויס. איינער דעם צווייטן האָט נישט געקענט און נישט געהאַט מיט וואָס צו העלפן.

געטריבן פון הונגער, האָבן אַנדערע ריזיקירט און אַרויס פון געטאָ, כדי צו זוכן אַ ביסל שפּייז פאַר דער אויסגעהונ־גערטער משפּחה, אָבער נישט יעדן איז געלונגען צוריק צו קומען, פיל זענען געכאַפּט געוואָרן דורך די דייטשן און פוילישע כוליגאַנעס און דערשאָסן געוואָרן.

אין מערץ, 1942, בין איך אין די שפּעטע שעהען פון אַ פינסטערער נאַכט אַרויס פון געטאָ און אַוועק אין אַ דאָרף. כ׳בין דעמאָלט אַלט געווען 17 יאָר.

מיינע עלטערן האָבן מיר געהאַט איבערגעגעבן, אַז אין יענעם דאָרף וווינט אונדזערס אַ גוט־באַקאַנטער רייכער פּאָ־ליאַק. כ׳בין אַוועק צו אים און געבעטן ער זאָל מיך צונעמען צו דער אַרבעט! ער האָט מיך צוגענומען אַלס פאַסטעך. כ׳האָב די אַרבעט אויסגעפירט גוט, און געווען ביי אים דריי חדשים. אין אַ געוויסן אָוונט, ווען כ׳בין אַ היים געקומען מיט די בהמות, רופט מיך דער בעל־הבית אַריין און זאָגט מיר: „מער קען איך דיך נישט האַלטן. די שכנים ווייסן פון דיר, עס דראָט אַ געפאַר זיי זאָלן מיך מסרן פאַר די דייטשן, דאַן זענען מיר אַלע פאַרלוירן״. בלית־ברירה האָב איך געמוזט פאַרלאָזן דאָס אָרט, ער האָט מיר מיטגעגעבן אַ ביסל פּראָדוקטן און אין דער נאַכט־פינסטערניש, דורך פאַרשיידענע הינטער וועגן, האָב איך זיך געלאָזט אין וועג אַריין צוריק צום פּאַריסאָווער געטאָ, צו מיינע עלטערן.

די הויט ווערט מיר נאָך היינט געגרונצלט און דאָס האַרץ פאַרקלעמט, ווען איך דערמאָן זיך אינעם מצב, אין וועלכן כ׳האָב געטראָפן מיינע עלטערן; אינעם ענגן דושנעם שטיבל האָב איך אָנגעטראָפן אויף נאָך אַנדערע מענטשן־סקעלעטן; אַלע האָבן זיך שטאַרק דערפרייט מיט מיר. און נאָך מער מיט דעם ביסל פּראָדוקטן וואָס כ׳האָב מיטגעבראַכט.

אָבער נישט לאַנג האָט אָנגעהאַלטן די פרייד, דאָס ביסל פּראָדוקטן האָט שוין נישט געקענט אָפּראַטעווען מיינע אומ־גליקלעכע עלטערן פון שרעקלעכן הונגער־טויט. געשוואָלענע, מיט געל־בלייכע פּנימער זענען זיי אויסגעגאַנגען אין מיינע אויגן. פריער מיין מוטער, און מיט 4 וואָכן שפּעטער דער פאָטער.

בעת מיין מוטער איז געלעגן אויפן טויטן־בעט, בין איך אַ פאַרצווייפלטער, אַן אומבאַהאָלפענער געזעסן לעבן איר און געוויינט, האָט מיין מוטער מיט אירע לעצטע כוחות מיך געטרייסט און געזאָגט: „וויין נישט, דו ביסט נאָך יונג, דו וועסט דאָס אַלץ איבערלעבן; שטאַרק זיך מיין קינד״.

אַ ביסל שפּעטער האָט מען מיך, מיט נאָך אַ גרופּע יונגע מענער, אַוועקגעשיקט אין דאָרף כיזשין, ווו איך האָב געמוזט אַרבעטן עבודת־פרך ביים טריקענען זומפּן, און באַקומען דערפאַר צוויי מאַרק אַ טאָג, אַ שטיקל שוואַרץ ברויט און אַ וואַסערדיקע זופּ.

עס האָט זיך געשטעלט דער ווינטער 1942 מיט קעלטן און פרעסט פון וואָס מיר זענען טאָפּלט געפּייניקט געוואָרן און וואָס האָט באַשווערט אונדזער אַרבעט אין דרויסן. אין אַ פינסטערער נאַכט, געפּלאָגט פון הונגער און קעלט, נישט קענענדיק איינשלאָפן, זענען מיר, עטלעכע יונגע־לייט, אַרויס פון אונדזערע פעלד־פּאַלאַטקעס און זיך געלאָזט אויף די פעלדער: אפשר וועט זיך מאַכן אַ פּאָר קאַרטאָפל, אַ בורעקל, אַ מייערל אויף צו שטילן דעם הונגער. פּלוצלינג האָבן מיר דערהערט פון ווייטנס טריט, וואָס האָבן זיך כסדר דערנענ־טערט צו אונדז; טויט־דערשראָקענע זענען מיר געבליבן ליגן שטיל אויף דער ערד מיט איינגעהאַלטענעם אָטעם, ווען זיי זענען שוין געווען גאָר נאָענט האָבן מיר דערהערט שעפּטשן שטיל אויף ייִדיש, מיר האָבן זיך אויפגעהויבן, און דערנענ־טערט צו זיי, זיי האָבן זיך דערשראָקן נישט ווייניקער פון אונדז, דאָס איז געווען אַ היפּשע גרופּע פּאַריסאָווער ייִדן. זיי האָבן אונדז דערציילט די פינצטערע בשורה, אַז אין פּאַריסאָוו זענען שוין מער קיין ייִדן נישטאָ; אַלע ייִדן זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן אויף זייער לעצטן וועג קיין טרעבלינקע.

דערשלאָגענע פון די איוב־בשורות וועגן אונדזערע נאָענטע, זענען מיר צוריק אַוועק אין די קאַלטע פּאַלאַטקעס און צו מאָרגנס, ווי יעדן טאָג, געגאַנגען צו אונדזער אַרבעט. די פריש־געקומענע ייִדן, צווישן זיי, פיל פרויען און קינדער, האָבן די פּאָליאַקן נישט צוגעלאָזט צו דער אַרבעט, און בכלל נישט געלאָזט זיי בלייבן אויף דעם אָרט. נישט־האָבנדיק ווו זיך אַהינצוטאָן, זענען זיי אַוועק אין די וועלדער און פעלדער. אַ פּאָר טעג שפּעטער, איז אָנגעקומען אַ גרעסערע גרופּע ס.ס.־לייט. די פּויערים האָבן זיי איבערגעגעבן, אַז אין דער געגנט דרייען זיך אַרום פול ייִדן. די דייטשן האָבן די געגנט אַרומגערינגלט, און כמעט אַלע ייִדן, בערך אַ 100 אויסגעשאָסן, צווישן זיי, מיין פעטער שלמה גוטרייכמאַן, מיט זיין 6 יאָריק טעכטערל חנה. מען האָט מיר דערציילט, אַז זיי ליגן אין וואַסער, האָב איך מיט זיין לעבנגעבליבענעם זון, משה,

זיי אָפּגעזוכט, און קובר געווען אויפן פעלד, געמאַכט אַ סימן, מיט דער כוונה צו ברענגען זיי צו קבר ישראל, אויב מען וועט איבערלעבן די מלחמה.

צו מאָרגנס נאָך דער מערדערישער אַקציע, האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף צען יידן, וועלכע ס'איז געלונגען זיך אויס־צובאַהאַלטן אין פאַרשידענע ערטער. זיי זענען שוין געבליבן מיט אונדז.

מיט 2 וואָכן שפּעטער האָט מען אונדז דערקלערט, אַז מען שיקט אונדז איבער קיין קאַלושין אויף איבערן ווינטער, און אין פרילינג קומען מיר צוריק אַהער אַרבעטן. דער באַקאַנטער קריסט, ביי וועלכן כ'האָב געהאַט אַ צייט געאַרבעט, איז געווען איינער צווישן די, וועלכע האָבן אַריבערגעפירט די יידן פון כיזשינער לאַגער קיין קאַלושין; ער האָט מיר פאַרגעלייגט איך זאָל אַנטלויפן און ער וועט מיך אויסבאַהאַלטן, אָבער מיין שוועסטער האָט ער נישט געוואָלט אויסבאַהאַלטן, האָב איך מוותר געווען אויף זיין פאַרשלאַג.

אין קאַלושינער לאַגער

דאָס וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין קאַלושינער געטאָ קען זיך די מענטשלעכע פאַנטאַזיע נישט פאָרשטעלן: אַן ענגשאַפט — דערשטיקט צו ווערן; די קליינע געטאָ־שטיבלעך זענען געווען אָנגעפּראָפּט מיט טיפוס־און דיזענטעריע־קראַנקע, מיט געשוואָלענע פון הונגער, און־פון אַנדערע קראַנקייטן. אין חלל האָבן זיך געטראָגן פאַרשטיקטע קרעכצן און פאַרצווייפלטע הילפס־רופן פון די קראַנקע און גוססדיקע; מענטשן זענען געפאַלן ווי די פליגן, און טויטע האָבן זיך געוואַלגערט אונטער די פיס. צווישן אַנדערע, האָט זיך מיר באַזונדער איינגעקריצט אין זכרון די עלטסטע טאָכטער פון הערשל קאַפּאָטאַ, שרה.

עס האָבן געפּייניקט דער הונגער; די קעלט און די צעיר־שעטע, רוצחישע דייטשן, וואָס פלעגן גלאַט אַזוי שטילן זייער סאַדיסטישן פאַרגעניגן, דורכן קומען יעדן טאָג אין געטאָ שיסן עטלעכע יידן.

איין מאָל האָב איך באַמערקט, ווי צוויי קאַלושינער יידן זענען אָנגעקומען אין לאַגער: אַ זשאַנדאַר, אַ סאַדיסט, וועל־כער האָט יעדן טאָג געמוזט שיסן עטלעכע יידן, האָט געכאַפּט די צוויי אומגליקלעכע, באַפוילן זיי אויסצוטאָן די מלבושים, צוגעשטעלט איינעם האַרט צום אַנדערן און מיט איין קויל דורכגעשאָסן ביידע יידן.

צוויי וואָכן נאָך אונדזער אָנקומען אין קאַלושינער לאַגער, האָט מען אונדז אַלע אַרויסגעפירט אויפן מאַרק. ווער עס האָט נישט געקענט הייבן די פיס לויט די אונטערטרייבערס איינזען, איז דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. אויף דעם וועג איז צווישן אנד. דערשאָסן געוואָרן לייבל לאַטאָוויצקי און פיל פרויען מיט קינדער, ווי אויך אַלע קראַנקע. שטאַרק באַוואַכטע דורך דייטשן און אוקראַינער, האָט מען אונדז געטריבן צו־פוס קיין מראָזעס, צו דער באַן־סטאַציע. אונדזערע שומרים, די ס.ס.־לייט און די אוקראַינער, זענען געפאָרן אויף וועגענער און געיאָגט די פערד, צווינגענדיק אונדז אַזוי־אַרום זיי נאָכ־צולויפן, ווער עס האָט נישט געקענט נאָכלויפן איז דערשאָסן געוואָרן. דער גאַנצער וועג איז געווען אויסגעשפּרייט מיט טויטע יידן.

די „יודן־ראַטלער״ און די יידישע פּאָליציסטן, זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט, איידער מען האָט אונדז אַריינ־געשפּאַרט אין די וואַגאָנען, דאָס זענען געווען חסד־שאָסן פאַרן געטרייען דינען די דייטשן.

אין מראָזעס זענען מיר געשטאַנען ביז שפּעט אין דער נאַכט, אָן עסן און אָן אַ ביסל וואַסער. ווער עס האָט געוואָלט קויפן עפּעס ביי די אוקראַינישע שומרים, האָט געמוזט צאָלן מיט גאָלד. די וואָס האָבן קיין גאָלד נישט געהאַט, זענען אויסגעגאַנגען פון הונגער.

אין די שפּעטע נאַכט־שעהען, איז אָנגעקומען אַ פראַכט־צוג, אין וועלכן מען פירט בהמות. מען האָט אונדז אַריינגע־שטויסן אין די וואַגאָנען און דערביי ווידער פיל אויסגעשאָסן. זיי האָבן פאַרהאַקט די טירן, אַ סך זענען דערשטיקט געוואָרן פון ענגשאַפט, טויטע זענען געלעגן אונטער אונדזערע פיס.

בעת די געשרייען און דאָס קרעכצן פון די אומגליקלעכע איז דערגאַנגען ביז אין זיבעטן הימל, האָבן די ס.ס.־לייט, די אוקראַינער און די פּוילישע פּאָליציי געפאָדערט פון אונדז גאָלד, צירונג, געלט — אַריינשיסנדיק גלייכצייטיק אין די וואַגאָנען. די אוקראַינער האָבן צו אונדז געשריגן: „איר פאַרט סיי־ווי צו אייער גאָט אין הימל, דאָרט דאַרף מען שוין נישט קיין געלט, גיט אַפּ וואָס איר האָט״. דער צוג איז אַוועק אין דער פינצטערער נאַכט אַריין.

אַזוי זענען מיר געפאָרן צום טויט. יעדער איינער האָט געוווּסט, אַז דאָס איז זיין לעצטער וועג. אין אָנגעפּראָפּטן וואַגאָן, האָבן זיך געהערט, פאַרשטיקטע קרעכצן פון די דורכ־געשאָסענע און דאָס גסיסה־כאָרכלען פון שטאַרבנדיקע. דער־שעפּטע, פאַרחלשטע, האַלב־טויטע האָבן זיי שעפּטשענדיק געבעטן: „וואַסער״, אָבער העלפן, האָבן מיר זיי נישט געקענט. מיר זענען געוואָרן פאַרשטיינערט און בכלל אויפגעהערט צו טראַכטן. דער קאָפּ איז געוואָרן ווי אויסגעהוילט און אַטראָפירט.

פּלוצעם האָב איך דערזען ווי יונגע מענער, רייסן דאָס קליינע וואַגאָן־פענצטערל און שפּרינגען אַרויס. מען האָט געהערט דאָס נאָכשיסן פון אונדזערע באַגלייטער צו די שפּרינגענדיקע. מיין שוועסטער אסתר־רויזע, האָט מיך צו־געבעדט איך זאָל זיך ראַטעווען און אויך שפּרינגען פון צוג, כ'האָב געוואָלט זי זאָל שפּרינגען צוזאַמען מיט מיר, אָבער זי האָט אין קיין פאַל נישט געוואָלט, זי האָט געזאָגט אַז איר וועט גאָר נישט געשען... אַז זי קען נישט שפּרינגען. כ'האָב זיך קוים צוגעקריגן צום פענצטערל, אָבער פון מידקייט און דערשעפּונג נישט געקענט זיך אויפהייבן כדי צום שפּרינ־גען. מיין שוועסטער האָט מיר געגעבן אַ שטיקל ציקאָריע, דאָס האָט מיך אַ ביסל אויפגעפרישט. כ'האָב זיך דערמאָנט וואָס מיין טייערע מאַמע האָט מיר געזאָגט פאַרן שטאַרבן:

„דו ביסט נאָך יונג, דו וועסט אַלץ איבערלעבן; שטאַרק זיך, מיין קינד״: דאָס האָט מיר צוגעגעבן מוט און כוח. מיין שוועסטער האָט מיך געהאָלפן אויפהייבן זיך צום פענצ־טערל, כ'האָב זיך מיט איר הייס געזעגנט און געשפּרונגען אין דער פינצטערער נאַכט אַריין.

אַ פאַרחלשטער, בין איך ליגן־געבליבן אויף דער ערד, כמעט אָן באַוווּסטזיין. עס האָט מיך אויפגעטרייסט דאָס פייפן פון די קוילן איבער מיר. צום גליק בין איך געבליבן גאַנץ.

קומענדיק אַ ביסל צו זיך, האָב איך אָנגעהויבן גיין אויף צוריק, געוואָלט זיך דערווייטערן פון דעם גיהנום טרעבלינקע. אָפּגייענדיק אַ שטיקל וועג, האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף נאָך יידן, וועלכע זענען פונקט ווי איך געשפּרונגען פון די וואַגאָנען. מיר זענען געגאַנגען צוזאַמען. דער גאַנצער וועג איז געווען

באַלייגט מיט טויטע, נאַקעטע יידן, — דאָס האָבן פויערים פון דער געגנט אַראָפּגעצויגן דאָס אָנטועכץ פון דערשאָסענע יידן פון פריערדיקע טראַנספּאָרטן.

אין וועג האָבן מיר זיך באַגעגנט מיט אַ באַנדע שקצים, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט באַראַבעווען די שפּרינגענדיקע פון די צוגן יידן. דאָס אָנטרעפן זיך אויג־אויף־אויג מיט אָט די אויסוווּרפן, האָט אונדז שטאַרק צערודערט. ס'האָט געהייסן: „פון פייער אין וואַסער"... געדענקנדיק כסדר מיין מאַמעס צוואה, האָב איך זיך אָנגענומען מיט מוט און דרייסט זיך צו זיי געווענדעט: „הערט חברה, מיר דאַרפן קיין וואַרשע און וויסן נישט דעם וועג, פירט אונדז ווו מיר דאַרפן, און מיר באַצאָלן אייך וויפל איר ווילט", די באַנדע איז אויף דעם איינגעגאַנגען. נישט ווייט איז געשטאַנען אַ הייזל, אין וועלכער ס'האָט געברענט אַ קליין נאַפט־לעמפּל, האָב איך זיי געזאָגט: מיר זענען הונגעריק, מיר ווילן אַריינגיין אין דער הייזקע קויפן עפּעס צום עסן, אויך אויף דעם זענען זיי איינגעגאַנגען, נאָר אָנשטאָט אַריינצוגיין אין דעם הויז, זענען מיר פון דער צווייטער זייט, אַוועק מיט די פעלדער און געלאָפן אַזוי, ביז מיר זענען אָנגעקומען אין אַ צווייט דאָרף.

מיר האָבן אָנגעקלאַפּט אינעם ערשטן הייזל וואָס מיר האָבן אָנגעטראָפן אין דאָרף. עס האָט אונדז געעפנט אַ עלטערער פויער, לויטן אויסזען, נישט קיין רייכער. מיר האָבן אים געבעטן ער זאָל אונדז געבן וואַסער. דער פויער האָט גלייך פאַרשטאַנען ווער מיר זענען — מיר זענען ביי אים נישט געווען די ערשטע. ער האָט אונדז שטילערהייט געפרעגט: „זשידקי? (יידן?) געשפּרונגען פון צוג? צעקלאַפּט אויך?". מיר האָבן געבעטן עפּעס צום עסן (מיר זענען געווען טויט הונגעריק). ער האָט פאַר אונדז אַוועקגעשטעלט אַ טאָפּ געקאָכטע אַרבעס, זאָגנדיק: „אָט דאָס האָב איך, אויב איר ווילט, עסט". מיר האָבן זיך צוגעכאַפּט צום טאָפּ און שנעל אים אויסגעליידיקט. מיר האָבן אים געוואָלט באַצאָלן, אָבער ער האָט נישט געוואָלט נעמען קיין געלט. ער האָט אונדז מיטגעשיקט זיין 15־יאָריקן זון, ער זאָל אונדז ברענגען צום הויפּט־וועג, וואָס פירט קיין וואַרשע, דאָס

יינגל איז מיט אונדז געגאַנגען אַן ערך 5 קילאָמעטער. מיר האָבן דעם גוטן פויער געזעגנט מיט האַרציקע ברכות: גאָט זאָל אים אָפּהיטן פון אַלעם שלעכטן.

דאָ האָב איך געמוזט זיך אָפּטיילן פון מיינע מיטגייער, זיי האָבן געהאַט פאַר אַ ציל צו קומען אין דער געגנט פון וואַרשע, און מיין ציל איז געווען פונקט אין דער פאַרקערטער ריכטונג — די געגנט פון פּאָריסאָוו. מיר האָבן זיך געזעגנט אַ דערשעפּטער, נאָך אַ טאָג און אַ נאַכט פון אַזעלכע גרויזאַמע איבערלעבענישן, האָב איך איינער אַליין, אין אַ חושכדיקער נאַכט, געלאָזט זיך אויף פרעמדע, אומבאַקאַנטע וועגן, ווו פון יעדן ווינקל האָט געלויערט דער טויט. כ'האָב געוואַנדערט אַ גאַנצע נאַכט, אַז ס'האָט אָנגעהויבן בלויען אויף טאָג, בין איך אַריין אין אַ וואַלד, איבערגעליגן דעם טאָג, און ביינאַכט ווידער געוואַנדערט. געטריבן פון הונגער, בין איך ווידער אַריין צו אַ פויער שפּעט ביינאַכט, שפּילנדיק דאָס מאָל די ראָל פון אַן אָרעם פּויליש יינגל, וואָס איז פאַרטריבן געוואָרן פון דער היים, „די דייטשן האָבן פאַרברענט אונדזער הויז"... אַזוי אַרום האָב איך באַקומען עסן און אויסגעהאַלטן 4 טעג און נעכט אין וואַנדער אין די וועלדער. אויפן 5־טן טאָג באַגינען בין איך אָנגעקומען אין מיין באַקאַנטן דאָרף כיזשין.

כ'האָב נאָך נישט געהאַט באַוויזן אַריינצוגיין צו מיין באַקאַנטן פויער און אַ שכן האָט מיך באַמערקט. האָב איך אַ גאַנצן טאָג זיך אויסבאַהאַלטן אינעם היי פון זיין שייער. ביינאַכט האָט דער פויער מיך אַרויסגערופן פון שייער און געזאָגט מיר, אַז זיין שכן האָט אים דערציילט, אַז איך געפין זיך דאָ און ער האָט מורא אַז דער שכן וועט אים מסרן, דעריבער קען איך דאָ ביי אים נישט בלייבן. ער האָט מיר געגעבן געלט און עסן און געזאָגט: „גיי ווו דו ווילסט".

אַ שוידער איז מיר אַ דורך איבערן לייב. פאַרלוירן די לעצטע האָפענונג, דער קריסט האָט דאָך מיך געוואָלט נעמען צוריק פון קאַלושין! און ביז כ'האָב זיך שוין דערשלאָגן צו אים... ביי וועמען קען איך איצט זוכן הילף? און ווער קען מיר העלפן? כ'האָב אים פאַרשטאַנען, דעם פויער, ער האָט מורא פאַרן לעבן פון זיין משפחה... ער האָט מיר געגעבן אַ

די אויסגעריסענע מצבות פון די קברים ווערן צוריקגעברענגט אין שטאָט אריין

פעקל פּראָדוקטן, געלט, און מיך געזעגנט: „אויף ווידערזען״.

כ׳בין שטיין־געבליבן צוגעשמידט צו דער ערד, איך וויל גיין, אָבער עפּעס האַלט מיך צוריק. פּלוצלונג דערהער איך ווי עס דראַפּעט זיך ווער אַרויס פונעם שטרוי... אַ צעטומלטער, אַ דערשראָקענער, שריי איך אויס אויף מאַמע־לשון: „ווער איז דאָרט?״ פון שטרוי איז אַרויסגעקראָכן אַ דערשראָקענער ייד און געוואָנדן זיך צו מיר: „פּאַניע גאָספּאָדאַרזשו!״ (צוליב מיין נישט־יידישן אויסזען, האָט ער געמיינט, אַז איך בין דער בעל־הבית). פון איבערראַשונג האָבן מיר זיך צע־קושט... כ׳האָב אים געגעבן עסן און מיר האָבן באַשלאָסן, אַז מיר גייען צוזאַמען קיין סטאַדזעוויע. דער ייד האָט געשטאַמט פון וואָלאָצלאַוועק — אַן אַנטלאָפענער פון כיזשינער לאַגער. דאָס עסן וואָס איך האָב מיטגעהאַט, האָט אונדז געקלעקט אויף 3 מעת־לעת, בעת וועלכע מיר זענען געווען באַהאַלטן אין אַ סטויג היי אויפן פעלד. אַז דאָס עסן האָט זיך אויסגע־לאָזט, זענען מיר אַוועק זוכן שפּייז — יעדער אין אַן אַנדער ריכטונג. מיר האָבן זיך אָפּגערעדט צו טרעפן אויף אַ געוויסן פּלאַץ. איך האָב באַקומען פון באַקאַנטע פּויערים ברויט, אויך אַ ביסל געקאָכט עסן און זיך געטיילט מיט דעם מיט מיין נייעם חבר. ער האָט גאָרנישט באַקומען. די פּויערים האָבן דערקענט, אַז ער איז נישט פון דער געגנט און נישט געוואָלט אים עפּעס געבן.

מיין חבר האָט געטראָגן הילצערנע שיך, זענען אים די פיס געפרוירן געוואָרן — עס זענען געשטאַנען שטאַרקע פרעסט — האָט ער ממילא נישט געקענט אַרומגיין. ער איז געלעגן באַהאַלטן אין היי און איך בין געוואָרן דער סטאַבילער שפּייז־באַזאָרגער.

איין מאָל, ווען איך בין געהאַט אַוועקגעגאַנגען שאַפן עסן, איז דער פּויער, וואָס האָט וואַרשיינלעך דערקענט, אַז דאָ באַהאַלטן זיך אויס יידן, געקומען פונאַנדערנעמען די קופּע היי און אָנגעטראָפן ליגן דעם ייד מיט די געשוואָלענע, אָפּגע־פרוירענע פיס; דער פּויער איז אַוועק, געבראַנגט אַ פּוילישן פּאָליציאַנט, וועלכער האָט דעם אומגליקלעכן ייד דערשאָסן. דאָס איז געשען גראָד אין מאָמענט, ווען איך בין צוריקגע־גאַנגען צו דער קופּע היי, טראָגנדיק מיט זיך עסן פאַר דעם אומגליקלעכן. דערהערט דעם שאָס, האָב איך נאָך באַוויזן צו אַנטלויפן.

כ׳בין ווידער געבליבן איינער אַליין, אַרומגעבלאָנקעט זיך אין די פעלדער און וועלדער, נישט געהאַט וווּ אַריינצוגיין — געפּייניקט פון קעלט, הונגער און שמוץ. נישט האָבנדיק וואָס צו ריזיקירן, בין איך איין מאָל אַריין צום סאָלטיס פון דאָרף און געבעטן עפּעס עסן. זיין פרוי האָט מיך געפרעגט ווּ איך געפין זיך? „צווישן הימל און ערד״, — האָב איך געענטפערט. זי האָט מיר פאָרגעלייגט צו באַהאַלטן מיך ביז איבער די פרעסט. כ׳בין געווען ביי זיי צוויי וואָכן. זיי האָבן מיך ממש דערהאַלטן ביים לעבן. לענגער בלייבן ביי זיי האָב איך נישט געקענט. האָב איך ווידער זיך אויסבאַהאַלטן אין היי און געגאַנגען צו פּויערים בעטן עסן.

איין מאָל זאָגט מיר אַ פּויער, אַז אין דאָרף זענען דאָ נאָך יידן פון פּאָריסאָוו און אַז מאָרגן קען איך זיך מיט זיי טרעפן הינטער זיין סטאָדאָלע, צו מאָרגנס, אויף דעם אָפּגע־רעדטן פּלאַץ, האָב איך געטראָפן שלמה טשולע, פייוול לאָטאַוויצקי און מאָטל ריקער. צוליב פאָרזיכטיקייט, האָט מען נישט געקענט זיין פיר פערזאָן צוזאַמען, האָב איך זיך צוזאַמענגעפאָרט מיט מאָטל ריקער און שלמה טשולע, מיט לאָטאָוויצקן. אין די טעג, זענען מיר געווען באַהאַלטן אין דער היי־שאָפּע פון סטאַך צאַלקע, ער אַליין — צאַלקע — האָט דערפון נישט געוווּסט און ביינאַכט פלעגן מיר אַרויסגיין זוכן עסן. איינמאָל איז צוגעפאָרן דעם פּויערס זון נעמען היי, ווען ער האָט אַריינגעשטעקט די ווידלע (מיסט־גאָפּל) אין היי, האָבן מיר דאָס דערפילט און זיך אויפגעהויבן. דערזעענדיק אונדז, האָט ער געזאָגט, אַז מיר זאָלן זיך צוריק באַהאַלטן, ווייל ביים שכן געפינט זיך איצט פּוילישע פּאָליציי פון פּאָ־ריסאָוו. ער איז צוריק געפאָרן, קיין היי האָט ער שוין נישט גענומען. עפּעס האָט דאָס האַרץ מיר אונטערגעזאָגט אַז פון דעם וועט קיין גוטס נישט אַרויס. אַרויסקוקנדיק פון דער שאָפּע, האָב איך דערזען ווי דער שייגעץ פאָרט צוריק מיט פּאָליציי, מיר זענען אַרויס פונעם היי. מאָטל איז געלאָפן מיט דער לאָנקע און איך, אין דער ריכטונג פון וואַלד. די פּאָליציי האָט אונדז נאָכגעשאָסן. מיר איז געלונגען נעלם צו ווערן, אָבער מאָטל איז געטראָפן געוואָרן פון אַ קויל און געפאַלן טויט. די פּויערים האָבן אים באַגראָבן, אויפן אָרט, וווּ ער איז געפאַלן.

אין צווישן צייט, האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף נאָך עטלעכע פּאָריסאָווער יידן: מאיר לאָטאָוויצקי, אברהם דוד קאַץ, טוביה מילער און אַ גאַרוואָלינער ייד.

נאָך דעם ווי מיר האָבן איינגעזען, אַז מיר ווערן פון טאָג צו טאָג וויניקער, און דער טויט איז כמעט אומפאַרמיידלעך, האָט מען באַשלאָסן זיך איינצושאַפן געווער, כדי ווי וויט מעגלעך זיך צו באַשיצן און נישט צו פאַלן אָן ווידערשטאַנד. אויך איז דאָס פּראָבלעם פון איינשאַפן עסן געווען פאַרבונדן מיט גרויסע סכנות פאַר אונדז און אויך פאַר די קריסטן וואָס האָבן אונדז דאָס עסן געגעבן. אברהם קאַץ האָט געוווּסט אַז אויף אַ געוויסן פּלאַץ איז דאָ צו קויפן אַ ביקס פאַר טויזנט זלאָטעס. ביי דער חברה איז נאָך געווען אַ ביסל געלט, האָט מען זיך צוזאַמענגעלייגט און געקויפט די ביקס.

כ׳האָב זיך דערמאָנט, אַז ווען איך האָב געפּאַשעט בהמות ביים קריסט אין כאָדזיעוו האָט אַ קריסטלעך יינגל, וואָס האָט אויך דאָרט געאַרבעט, מיר דערציילט, אַז אין סטאָדאָלע (שייער) ליגט באַהאַלטן אַ ביקס, וואָס געהערט צו די זין פון באַלעבאָס (זיי זענען געווען מיטגלידער, פון דער פּוילישער מיליטערישער אונטערערד „אַרמיאַ־קראַיאָוואַ״. בין איך אַוועק אַהין, געפונען די ביקס מיט פיל קוילן און געבראַנגט זי צו דער חברה. מיר האָבן זיך געפרייט מיט איר ווי מיטן גרעסטן אוצר. די ביקס איז געבליבן ביי מיר. מיר האָבן שוין סטאַביל זיך אויפגעהאַלטן אין וואַלד; באַהאַלטן זיך ווייטער ביי פּויערים איז געוואָרן אוממעגלעך צוליב די אָפטע אַבלאַוועס און מסירות.

דאָס איז געווען אין 1943, שוין נאָך דער ליקווידאַציע פון וואַרשעווער געטאָ. פיל יידן פון וואַרשע זענען אָנגעקומען אין סטאָדזעווער וואַלד, זיי האָבן זיך דערוווּסט אַז דאָ געפינען זיך יידן.

האָבנדיק צוויי ביקסן מיט קוילן, האָבן מיר אָנגעהויבן שאַפן עסן אין ווייטערע דערפער ביי רייכע פּויערים און פּריצים, מיר האָבן גענומען מיט כוח. מיטן געווער אין די הענט, אַזוי אַז צו עסן האָבן מיר געהאַט שוין גענוג. מיר האָבן איינגעפירט אַ קאָמונע: אַלץ וואָס מען האָט געבראַנגט, איז פאַרטיילט געוואָרן פאַר אַלע גלייך.

אין דערזעלבער צייט האָט מען זיך דערוווּסט, אַז אין די

אַרומיקע וועלדער געפינען זיך פיל יידן פון פּאַריסאָוו און פון גאַרוואָלין. מיר האָבן באַשלאָסן צו קומען מיט זיי אין קאָנטאַקט. אַזוי ווי איך האָב נישט געהאַט קיין טיפּיש־יידיש פּנים, איז דער גורל געפאַלן אויף מיר, — איך זאָל גיין זיי אָפּזוכן. פון מיין ביקס האָב איך אָפּגעשניטן די קאָלבע און באַהאַלטן זי, די ביקס אין בוזעם, אַזוי האָט מען נישט דער־קאָנט, אַז איך טראָג געווער.

מיין ערשטע אויפגאַבע איז געווען אָפּצוזוכן די צוויי ברידער — פינטשע און מאַניש — דעם פאַרבערס זין, זיי האָבן באַדאַרפט זיך געפינען אין גאָסטער וואַלד. איך בין געגאַנגען בייטאָג און געמוזט דורכגיין דאָס דאָרף קאָזלעוו, די פּויערים פון דעם דאָרף זענען באַקאַנט געווען אַלס רוצחים און שונא־ישראלים, אָבער כ׳בין דורך בשלום, כ׳בין אָנגעקומען אין גאָסטער וואַלד און אַרומגעדרייט זיך עטלעכע שעה, ענדלעך האָב איך דערזען אַ רויך. לאַנגזאַם און פאָרזיכטיק האָב איך זיך דערנענטערט צום אָרט און געטראָפן זיי זיצן איינגעקאָרטשעטע ביי אַ קליין פייער בראָטן קאַרטאָפל. זיי האָבן אויסגעזען שרעקלעך, געווען באַוואַקסן נישט צום דערקענען. דערזעענדיק מיך, האָבן זיי זיך שטאַרק צעוויינט, — זיי האָבן געטראַכט, אַז עס זענען בכלל שוין נישטאָ מער קיין יידן.

כ׳האָב אויסגעפירט מיין שליחות בשלימות, און גע־בראַכט זיי אין סטאָדזעווער וואַלד.

נאָך דעם האָט מען מיך געשיקט אין גאָשטשעוויצער וואַלד, אויפצוזוכן יידן. דאָס איז געווען אַ 15 קילאָמעטער פון אונדזער פּונקט. דורך הינטער־וועגן בין איך דאָרט אָנגעקומען און געטראָפן אַ 25 יידן: אַ היפּשע צאָל פאַר יענער צייט. איך האָב דאָרט געטראָפן מלך קאַוואַלעק מיט די קינדער; די ברידער לייבל און משה קנורעק; ירמיהו, יאַנציע קצבס זון; אַ פרוי, בלומע, און נאָך אַנדערע. די פרוי בלומע און לייבל קנורעק האָבן חתונה געהאַט אין וואַלד כדת וכדין; מען האָט געבראָטן עופות און אַנדערע גוטע זאַכן. נאָך דער חופּה־וקידושין, האָט מען זיך געזעצט צו דער חתונה־סעודה, ווי אין אַמאָליקע גוטע צייטן...

איך האָב זיי דערציילט וועגן אונדז, און זיי האָבן מיר איבערגעגעבן, אַז צו זיי קומען רוסן, אַנטלאָפענע פון געפאַנ־גען־לאַגער, וואָס העלפן זיי מיט עסן און אַנדערע זאַכן. כ׳האָב געוואָרט ביז די רוסן זענען געקומען און כ׳האָב זיי דערציילט וועגן אונדז. זיי האָבן מיר פאַרגעלייגט אָנצוקניפּן מיט זיי אַ סטאַבילן קאָנטאַקט און צוזאַמען שאַפן אַ קאַמפּסגרופּע. מיר האָבן געשאַפן אַ גרופּע פון אַ צאָל מענטשן פון ביידע צדדים, וואָס האָט אָנגעהויבן פירן דיווערסיע־אַרבעט. די אַרבעט איז באַשטאַנען פון צעשטערן „מלעטשאַרניעס" (מילך קאָאָפּעראַ־טיוון) וועלכע האָבן צוגעשטעלט מילך און פוטער פאַרן דייטשן מיליטער, ווי אויך פאַרברויך־קאָאָפּעראַטיוון, וואָס האָבן צו־געשטעלט די דייטשן אַנדערע פּראָדוקטן. מיר זענען באַפאַלן די קאָאָפּעראַטיוון און צוגענומען די פּראָדוקטן פאַר זיך.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קעגן־אַקציע פון די דייטשן, מיט דער מיטהילף פון דער פּוילישער פּאָליציי. נאָך יעדער אַבלאַווע זענען געפאַלן עטלעכע יידן.

מיר האָבן זיך דערוווּסט, אַז אין אַ וואַלד ביי גאַרוואָלין, איז פאָרגעקומען אַן אַבלאַווע אויף יידן אין רעזולטאַט פון אַ מסירה פונעם דאָרטיקן וואַלד־שומר. ער האָט אָנגעוויזן די דייטשן דאָס אָרט וווּ די יידן געפינען זיך. אַ צאָל זענען דערמאָרדעט געוואָרן. צוזאַמען מיט די רוסן, זענען מיר דאָרט אַוועק און געטראָפן אַ 15 יידן, פאַרבליבענע נאָך דער בלוט־טיקער אַקציע. זיי האָבן אונדז דערציילט פּרטים פון דער „אַקציע", און וועגן דער הילף וואָס דער שומר האָט געגעבן די רוצחים. זענען מיר אַוועק צו דעם שומר, געכאַפּט אים, געמאַכט אים אַ געריכט און פאַרמשפּט צום טויט. מען האָט אים פאַרגעלייענט דעם אורטייל און דערשאָסן.

דאָס איז געווען אַ וואָרענונג פאַר די דייטשע מיטהעלפער, אַז יידיש לעבן איז נישט אין גאַנצן הפקר, אַז ס׳איז דאָ אַ האַנט וואָס נעמט נקמה פאַרן אומשולדיק־פאַרגאָסענעם יידישן בלוט.

איינמאָל נאָך אַן אַקציע, האָבן מיר זיך אַריינגעלייגט צווישן די קאָרן־זאַנגען אויפן פעלד איבערצוקומען דעם טאָג, ס׳איז געווען אַ הייסער טאָג און דער דאָרשט האָט שטאַרק געפּייניקט. צוויי פון אונדזער גרופּע האָבן נישט געקענט איבערטראָגן דעם דאָרשט און געגאַנגען אין נאָענטן דאָרף טרינקען וואַסער, טראָץ אונדזער וואָרענונג. זיי זענען באַמערקט געוואָרן פון אַ דייטשן פּאַטרול וואָס האָט זיך פונקט געפונען אין דאָרף, ווען זיי זענען אַריין צום פּויער נעמען וואַסער, האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט דאָס הויז, די צוויי יידן זענען אַרויף אויפן דאַך, געפירט אַ פאַרביטערטן קאַמף מיט די דייטשן און געפאַלן אין קאַמף ווי העלדן. די צוויי: ירמיהו, יאַנציע קצבס זון און טעוול די מאַטשעכעס. הי״ד.

אַ צווייט מאָל האָט אונדזער חברה באַשלאָסן דורכצופירן אַן אַקציע אויף אַ קאָאָפּעראַטיוו וואָס האָט געאַרבעט פאַר די דייטשן. מיך האָט מען אויסגעשלאָסן פון דער אַקציע אַלס שטראָף פאַרן אָפּזאָגן זיך יענעם טאָג צו שטיין צום צווייטן מאָל אויף שמירה (כ׳בין געווען דער ייִנגסטער און מען האָט מיך אויסגענוצט מער פון אַנדערע). צווישן די פאַרכאַפּטע אין קאָאָפּעראַטיוו פּראָדוקטן איז אויך געווען וואָדקאַ. האָט חברה זיך צוגעכאַפּט צום בראָנפן, געמאַכט אַ כוסה און געוואָרן בגלופין; זיי זענען אַריין צו אַ פּויער אין אַ סטאָדאָלע כאַפּן אַ דרימל. אויף דער מסירה פון די פּויערים, האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט די סטאָדאָלע און באַפוילן זיי זיך אונטערצוגעבן. די באַלאַגערטע האָבן זיך נישט אונטערגעגעבן. ס׳איז אויסגעבראָכן אַ קעגנזייטיקע שיסעריי פון וועלכער אַ העלפט חברה איז געפאַלן און די רעשט איז געכאַפּט געוואָרן לעבעדיק. אַלע זענען זיי אומגעקומען העלדיש. דעם רוס, גרושקאַ, האָבן די דייטשן שרעקלעך געפּייניקט און ער האָט געשפּיגן זיי אין די מאָרדעס ווי אויף אומווירדיקע ברואים.

ווידער אַ צופאַל פון אויסמיידן אַ זיכערן טויט; ווידער האָב איך זיך דערמאָנט אין די לעצטע ווערטער פון מיין טייע־רער מאַמען: „ווערסט איבערלעבן, ביסט נאָך יונג"...

נאָכן פאַלן פון די רוסן, ווי אויך אַ גרויסער טייל פון אונדזערע מענטשן, זענען מיר פאַרבליבן אַ קליינע גרופּע און די אַבלאַוועס זענען פאָרגעקומען אַלץ אָפטער און אָפטער, האָבן מיר איינגעזען, אַז ווייטער לעבן ווי ביז איצט, מיט אָנפאַלן אויף קאָאָפּעראַטיוון, צעשטערן „מלעטשאַרניעס", האָט מער קיין זין נישט. מיר זענען צו שוואַך און ווינציק אין צאָל קעגן דעם ריזיקן כוח פון די מערדערישע דייטשן, מיט זייערע פּוילישע צוהעלפער. האָבן מיר זיך צעטיילט אין גאַנץ קליינע גרופּן, יעדע גרופּע האָט זיך געשאַפן איר פּלאַץ, זיך צו באַהאַלטן. בעיקר האָט מען זיך אויסבאַהאַלטן אין די היי־און שטרוי־שייערן און די פּויערים האָבן נישט געוווּסט דערפון, יעדע גרופּע האָט זיך געשאַפן שפּייז ווי מעגלעך

שטיל, מען זאָל נישט הערן פון אונדז. פון צייט צו צייט האָט מען זיך געטראָפן און אַרומגערעדט די לאַגע.

דער קריסט סימאָן צאַלקע פון דאָרף סטאַדזעוו (ער לעבט נאָך היינט), איז אין יענער אומגליקלעכער צייט געווען פאַר אונדז, געפּלאָגטע יידן, ממש אַ מלאך; ער האָט געקאָכט טעפּ עסן און וועלכער ייד ס'איז צו אים אַריין האָט ער געגעבן עסן וויפל ער האָט געוואָלט און אים נאָך מיטגעגעבן אויפן וועג.

איין מאָל, בעת אַן אַבלאַווע אין דאָרף, איז ביי אים געווען טוביה מילער מיט זיין פרוי. ווען טוביה האָט געהערט וועגן דער אַבלאַווע, האָט ער געוואָלט אַנטלויפן, כדי נישט צו שטעלן דעם קריסט אין אַ סכנה. אָבער צאַלקע האָט זיי נישט געלאָזט אַוועקגיין, ער האָט זיי באַהאַלטן אויפן בוידעם אין שטרוי. ווען די דייטשן האָבן זיך דערנענטערט צו זיין פאָל־וואַרק, האָט ער אַרויסגעלאָזט די בהמות אויפן הויף, איינ־געשפּאַנט די פערד אין דער דרעש־מאַשין, און געטריבן זיי אויף דער גאַנצער פאַרע. דאָס האָט ער בכיוון אָנגעמאַכט אַ שטאַרקן גערויש, כדי מען זאָל נישט הערן וואָס ביי אים טוט זיך און עס זאָל די דייטשן זיך נישט גלוסטן צו פיל צו זוכן... ווען זיי האָבן אים געפרעגט צו ביי אים זענען דאָ יידן, האָט ער געענטפערט: „ווען איך טרעף אַ ייד, וואָלט איך אַליין אים דערהרגעט". אַזוי האָט ער אָפּגעראַטעוועט די צוויי יידן.

אין זעלבן טאָג, ביי דער אַבלאַווע, זענען געפאַלן פינטשע, און שלמה טשולע (וועגן זיי שרייבן מיר באַזונדער) און איך בין פאַרוווּנדעט געוואָרן אין דער לינקער האַנט: אַ פויער האָט מיר פאַרבונדן די בלוטיקע וווּנד.

אין איינער אַ נאַכט, אין וואַלד, ביי סטאַדזעוו, זייענדיק אין סטאַדאָלע פונעם פויער מאַטאַסעק, האָבן מיר געהערט אַ גערודער אין שטוב; מיר האָבן אַריינגעקוקט און דערזען ווי צוויי רוסן ראַבירן ביי אים. זענען מיר אַריין, אויפגעקלערט זיי אַז דער פויער איז אַ גוטער מענטש, ער העלפט אונדז זייער אַ סך און זיי געבעטן נישט צו טאָן אים קיין שלעכטס. מיר האָבן געפּועלט און זיך אַוועקגעזעצט צוזאַמען עסן און אָפּגערעדט אָפּטער זיך צו טרעפן מיט זיי און אָנשליסן זיך אין איין גרופּע. ווען זיי זענען אַוועק, איז אשר מאַניעק דורך אַ צופאַל אַריינגעפאַלן אין אַ קאַרטאָפל־גרוב און זיין ביקס האָט אויסגעשאָסן. די צוויי רוסן האָבן געמיינט, אַז מען שיסט זיי נאָך און געעפנט אויף אונדז אַ שיסעריי. צום גליק האָט קיינער נישט געליטן און ס'איז געוואָרן שטיל.

פון די סטאַדזעוער קריסטן האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז אין דער געגנט געפינט זיך אַ רוסישע פרוי. מיר האָבן זיך פאַראינטערעסירט וועגן איר און זי אָפּגעזוכט. זי האָט אונדז דערציילט, אַז זי, מיט נאָך אַ רוס, וועלכער איז פאַרלוירן געגאַנגען, זענען געשיקט געוואָרן פון רוסלאַנד פאַר שפּיאָ־נאַזש־צוועקן. אַזוי ווי מיר האָבן מורא געהאַט מען זאָל זי נישט אויסליפערן אין די הענט פון די דייטשן, האָבן מיר זי אַריינגעגעבן צו אַ קריסט און אים פאַראַנטוואָרטלעך געמאַכט, אַז אין פאַל עס וועט איר עפּעס געשען, וועט ער ליקווידירט ווערן.

מיט מיין פאַרוווּנדעטער האַנט בין איך אַוועק אין דער ריכטונג פון פּילאַווע. כ'האָב זיך דאָרט אַרומגעדרייט אין אַ יונג וועלדל און געזוכט אַ באַהעלטעניש, פלוצלינג האָב איך דערזען אויפגיין אַ רויך פון די קשאַקעס. כ'האָב געטראַכט: אויף אַזאַ אָרט זענען נישטאָ קיין דייטשן, די דייטשן האָבן מורא פאַר וועלדער, זענען עס וואַרשיינלעך יידן. פאַרזיכטיק האָב איך זיך דערנענטערט צום אָרט פון פייער און פלוצינג דערהערט אַן אויסגעשריי אין רוסיש: „רוקי וויערך!" (די הענט אין דער הויך!) כ'האָב אויפגעהויבן די הענט און דער־זען די זעלבע צוויי רוסן מיט וועלכע עס איז פאַרגעקומען דער באַדויערונגסווערטער פאַל פון דער קעגנזייטיקער שיסע־ריי צוליב אשר מאַניעקס אומפאָרזיכטיקייט. צילנדיק אין מיר זייערע ביקסן, האָבן זיי מיך געפרעגט ווער איך בין און פון וואַנעט איך קום? כ'האָב זיי דערציילט אַז כ'בין פון סטאַדזעווער וואַלד. זיי האָבן מיר צוגענומען מיין ביקס און געזאָגט: „אַ שאָד וואָס מען האָט אייך אַלע נישט אויסגעהר־געט, מיר זענען נאָכגעקומען אייער פאַרלאַנג נישט צו באַ־רויבן דעם פויער, צוזאַמען געגעסן, און ווען מיר זענען נאָר אַוועק — האָט איר געעפנט אויף אונדז אַ שיסעריי, געוואָלט אונדז הרגענען.

אַלע מיינע אויפקלערונגען האָבן זיי נישט איבערצייגט, אַז איך זאָג אמת. דער כעס האָט אין זיי געברענט און כ'האָב געטראַכט: אָט דאָ וועט זיין שוין מיין סוף... אַ פאַרצווייפלטער, האָב איך זיך אָנגעכאַפּט אין לעצטן שאַנס: כ'האָב זיי דערציילט וועגן דער ראַסיאַנקע, די פאַראַשוטיסטין, וואָס מיר האָבן אָפּ־געזוכט און איינגעאָרדנט זי ביי אַ פויער. אָבער זיי האָבן מיר נישט געגלייבט. כ'האָב זיך געשווירן און פאַרזיכערט, אַז אויב איך וועל זיי נישט צופירן די נאַכט צו איר, קענען זיי טאָן מיט מיר וואָס זיי ווילן. ענדלעך האָב איך זיי איבערצייגט, אַז כ'זאָג זיי דעם אמת. זיי האָבן מיר צוריק־געגעבן מיין ביקס און געזאָגט, אַז מיר וועלן דאָ איבערליגן דעם טאָג. זיי האָבן מיר געגעבן עסן, און פאַרגעברייט: „אין פאַל פון אַ דייטשער אַבלאַווע, איז נישטאָ ווו צו אַנטלויפן — מיר וועלן קעמפן און נישט איבערגעבן זיך אין זייערע הענט. דערביי האָב איך באַמערקט ווי זיי לאָזן נישט אַראָפּ די אויגן פון מיר, זיי היטן מיך איך זאָל נישט אַנטרינען ווערן.

ביינאַכט האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג אַריין צו דער ראַסיאַנקע. דעם גאַנצן וועג האָבן זיי מיך געלאָזט גיין פאַר־אויס, זיי האָבן מורא געהאַט איך זאָל זיי נישט פאַרנאַרן ערגעץ ווו. ווען מיר זענען צוגעקומען צו דעם הויז אין וועלכן ס'האָט זיך געפונען די ראַסיאַנקע, האָט דאָס האַרץ מיר געקלאַפּט ווי מיט אַ האַמער: ס'האָט געקענט עפּעס האָבן פּאַסירט מיט איר און זי זאָל נישט זיין. אין אַזאַ פאַל — וואָלט איך זיכער געווען אַ פאַרלוירענער. איך האָב אַריינ־געקוקט דורכן פענצטער — און מיר איז לייכטער געוואָרן... כ'האָב אָנגעוויזן די רוסן אויף איר און אַריין צוגרייטן דאָס באַגעגעניש. כ'האָב איר דערציילט וועגן די צוויי רוסן, צו־געפירט איר צום פענצטער, דורך וועלכן זיי האָבן זיך קעגנ־זייטיק געזען. זיי זענען אַריין אין שטוב און צופרידענע זיך איבערגעצייגט אַז די געשיכטע איז אמת. מען האָט זיך צערעדט און זיך אַוועקגעזעצט עסן צוזאַמען. שפּעטער זענען זיי אַוועק און די פרוי צוזאַמען מיט זיי. אין עטלעכע טעג אַרום האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז בעת אַן אַבלאַווע פון די דייטשן, זענען אַלע דריי אומגעקומען...

ביים לעצטן צוזאַמענטרעף האָבן זיי פאַרגעלייגט מיר זאָלן זיך פאַראייניקן אין איין גרופּע. ווידער אַ נס, וואָס די פאַראייניקונג איז נישט צושטאַנד־געקומען...

ביים פויער יוזעף זאַיאַנץ, אין סטאַדזעוו, האָט געאַרבעט אַ יינגל. לויטן אויסזען — אַ הונדערט־פּראָצענטיקער קריסט; פון צייט־צו־צייט פלעג איך אַריינקומען צו דעם קריסט עפּעס עסן. כ'האָב באַמערקט ווי דאָס יינגל האַלט אין איין קוקן

אויף מיר, ס'איז מיר אַפילו נישט איינגעפֿאַלן צו טראַכטן אַז ער איז אַ ייִד. דאָס ייִנגל האָט אָנגעהויבן קומען אין וואַלד אָפטער און ברענגען מיר עסן. ווען איך האָב אים אַ מאָל אויפמערקזאַם־געמאַכט, אַז דאָס איז פֿאַר אים אַ סכנה, האָט ער מיר געזאָגט: „כ'בין דער זעלבער וואָס דו". ווייזט אויס, אַז די גויים פֿון דאָרף האָבן זיך געכאַפּט אויף זיין ייִדישקייט און דערטראָגן עס צו די מיטגלידער פֿון אַ.ק. (פּוילישע פֿאַשיסטישע אַרמיי). די פֿאַשיסטן זענען געקומען צום ייִנגל, באַפֿוילן אים זיך אויסטאָן, און איבערגעצייגט זיך אין זיין ייִדישקייט. דאָס גאַנצע דאָרף האָט דערפֿון שוין געוווּסט, אָבער זאַיאַנץ האָט געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף די פּויערים אין דאָרף און זיי האָבן אים נישט געמסרט. ווען זאַיאַנצס אַלטע מוטער האָט זיך דערוווּסט וועגן דעם און געפֿאָדערט פֿון איר זון ער זאָל אַרויסטרייבן דאָס ייִדישע ייִנגל, האָט ער איר געזאָגט: „דו ביסט אַלט, אויב דיר וועט עפּעס געשען, האָסטו דיינע יאָרן שוין אויסגעלעבט. דאָס ייִנגל אָבער איז נאָך יונג, ער דאַרף נאָך לעבן"...

איצט, ווען איך דערמאָן זיך אין יענער פֿינצטערער עפּאָכע, לייכטן אויף אין מיין זכרון די צוויי הערלעכע געשטאַלטן: דאָס ייִדישע ייִנגל פֿון וואַרשע, וואָס האָט צוליב זיין „גוטן אויסזען" געקענט לייכט איבערלעבן די שוידער־לעכע צייט אַלס קריסט האָט, ביים צוזאַמענטרעפֿן זיך מיט זיינע געפּלאָגטע ברידער, אַליין זיך פֿאַרראַטן מיט זיין אָפטן ברענגען אונדז הילף און אויסגעשטעלט זיך אויף טויט־סכנות; און — דער איידעלער פּויער, יוזעף זאַיאַנץ, וואָס האָט איינגעשטעלט זיין לעבן און פֿאַרמעגן און דאָס לעבן פֿון זיין משפּחה, כדי צו ראַטעווען דאָס לעבן פֿון ייִדישן ייִנגל און דערמיט אויך אונדזער לעבן. אַזעלכע גוט־האַרציקע קריסטן וועלן מיר אייביק געדענקען.

אַ חוץ די אָפטע דייטשע אַבלאַוועס, דורכגעפֿירטע מיט דער הילף פֿון דער פּוילישער פּאָליציי אויפֿן ביסל אומגליק־לעכע ייִדן וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די דערפֿער און וועלדער, איז אַ באַזונדערע פּלאָג געווען פֿאַר אונדז די פֿאַ־שיסטישע באַנדעס פֿון אַ. ק. („אַרמיאַ־קראַיאָוואַ"). ווי געניטע שפּיר־הינט האָבן זיי אַרומגעניוכעט די וועלדער און אַלע באַהעלטענישן אין די דערפֿער, און ווי נאָר זיי האָבן געפֿונען אַ ייִד, האָבן זיי אים גלייך דערשאָסן.

אין יענער צייט זענען צוויי ייִדן, אַנטלאָפֿענע פֿון וואַרשע־ווער גיהנום, געקומען אין סטאַדזיעווער וואַלד. איינער איז געווען אַן אַרטיסט, דער צווייטער אַ זינגער. אויס מיטלייד צו די אומגליקלעכע, האָט אַ פּויליש מיידל געשאַפֿן פֿאַר זיי אַ באַהעלטעניש. די אַ.ק.אָווצעס האָבן וועגן דעם זיך דער־וווּסט, געקומען און אַרויסגעשלעפּט די צוויי ייִדן און זיי דערשאָסן; זיי האָבן די דערשאָסענע באַגראָבן אין אַ פֿלאַך גריבל, צוגעדעקט מיט ווייניק זאַמד; נאָכדעם זענען געקומען ווילדע הינט און צעגריזשעט און צעריסן די הרוגים. אין צוויי טעג שפּעטער האָבן מיר מיט די הענט צוזאַמענגעקליבן די געבליבענע קערפּער־טיילן, און זיי קובר געווען.

אַן אַנדערש מאָל זענען מיר, עטלעכע מענער און דריי פֿרויען, געזעסן אין וואַלד און געגעסן אונדזער אָרעם־מאָלצייט. ס'איז אָנגעקומען אַן אויספֿלוג פֿון קינדער מיט אַ לערערין. די לערערין איז צוגעקומען צו אונדז און געזאָגט. מיר זאָלן היינט אַוועקגיין פֿון דעם אָרט, מיר האָבן קיין באַזונדער אַכט נישט געלייגט אויף אירע רייד און ווייטער געזעסן, אין דעם האָבן מיר דערהערט ווי אַ שייגעץ שרייט צו וועמען: „אָט דאָ זענען זיי!" ספּאָנטאַן האָבן מיר אָנגעהויבן אַנטלויפֿן, אַ באַנדע אַ. ק.־אָווצעס האָט אונדז נאָכגעיאָגט און נאָכגעשאָסן. די מענער איז געלונגען צו אַנטלויפֿן. אָבער די דריי פֿרויען האָבן זיי געכאַפּט. ערשט נאָך לאַנגע תחנונים און געוויינען, האָבן די פּוילישע באַנדיטן זיי אָפּגעלאָזן.

נאָך די אָפטע אַבלאַוועס פֿון די דייטשן און אָנפֿאַלן פֿון די אַ. ק.־אָווצעס אויף אונדזערע גרופּן אין דער סביבה פֿון סטאַדזיעווער וואַלד, זענען מיר געבליבן אַ גאַנץ קליינע צאָל מענטשן; מען האָט באַשלאָסן, אַז יעדער איינער זאָל זוכן פֿאַר זיך אַ באַהעלטעניש. אפשר וועט אַזוי אַרום געלינגען איבער־צולעבן די אומגליקלעכע צייט.

צו די עטלעכע באַקאַנטע פּויערים מיינע, האָב איך מער נישט געקענט גיין. זיי זענען געווען אונטערן חשד אַז זיי באַהאַלטן אויס ייִדן און האָבן מורא געהאַט פֿאַר זייער לעבן. נישט האָבנדיק ווו זיך אַהינצוטאָן, האָב איך איינער אַליין, אַ הונגעריקער, אַ פֿאַרצווייפֿלטער, אַרומגעבלאָנקעט אין פֿעל־דער און וועלדער און צופֿעליק זיך־אָנגעטראָפֿן אויף טוביה מילער און אים דערציילט מיין לאַגע, האָט ער מיך מיטגע־נומען אין זיין באַהעלטעניש ביי אַ פּויער אין דאָרף כיזשין.

דער פּויער האָט געוווּסט, אַז נאָר טוביה אַליין איז ביי אים באַהאַלטן, פּאַקטיש זענען מיר דאָרט געווען 4 ייִדן, צווישן זיי אויך מילערס פֿרוי. דער פּויער האָט יעדן טאָג געבראַכט עסן פֿאַר מילערן, וואָס ס'איז אויגנבליקלעך פֿאַרצערט געוואָרן פֿון אַלע פֿיר. און ער האָט זיך שטאַרק געוווּנדערט, דער פּויער, וואָס איין מענטש קען אַזוי פֿיל עסן.

לענגער בלייבן אויף דעם אָרט האָט מען נישט געקענט. האָט טוביה אָפּגעזוכט אַ באַהעלטעניש ביי אַ צווייטן פּויער, וואָס האָט אויך געוווּסט, אַז ביי אים באַהאַלט זיך נאָר טוביה אַליין. דער פּויער האָט קיין עסן נישט געגעבן, מען האָט געמוזט אַליין זיך שאַפֿן, איין מאָל אין וואָך בין איך געגאַנגען קיין סטאַדזיעוו צו מיין באַקאַנטן פּויער, סימאָן צאַלקע, גע־ברענגט אַ ביסל פּראָדוקטן, פֿון וואָס מיר האָבן אַלע געגעסן.

אין אַ געוויסן מיטן טאָג, רופֿט דער פּויער טוביהן און זאָגט אים, אַז דייטשן זענען דאָ אין דאָרף, זיי מאַכן אַ רעוויזיע ביי זיין שוואָגער, און ער האָט מורא, אַז זיי וועלן קו־מען אויך צו אים. דערהערנדיק דאָס, זענען מיר אַלע שנעל אַרויס פֿון באַהעלטעניש. דער פּויער, דערזעענדיק אַזש 4 ייִדן, האָט זיך זייער הויך צעשריגן און מיר זענען שנעל אַנטלאָפֿן קיין סטאַדזיעוו.

אין סטאַדזיעוו האָט יעדער איינער געמוזט פֿאַר זיך זוכן אַ מאַלינע. און ווידער בין איך געווען אויף געהאַקטע צרות, נישט געהאַט ווו זיך אַהינצוטאָן, כ'האָב געמיינט, אַז פֿאַר מיר איז די וועלט שוין געענדיקט. און ווידער האָט מיר טוביה מילער אַרויסגעהאָלפֿן: ער האָט מיר געהאָלפֿן אָפּזוכן אין דאָרף אַ באַהעלטעניש ביי אַ טויבן גוי, וואָס האָט נישט געוווּסט אַז איך באַהאַלט זיך ביי אים.

מיר האָבן צווישן זיך אָפּגערעדט צו טרעפֿן זיך אין די שפּעטע נאַכט־שעהען אין פֿאַרשידענע פּונקטן פֿון דער סביבה, כדי זיך דורכצושמועסן וועגן פֿאַרלויף פֿון די טאָג־געשעענישן און צו עסן צוזאַמען. אָט דער מצב האָט אָנגעהאַלטן עטלעכע חדשים.

איינמאָל, אין אַ קאַלטער ווינטער־נאַכט, האָב איך אויף מיין וואַנדער־וועג אָנגעטראָפֿן אויף אַ פּויערשע שטאַל;

ווילענדיק זיך אַ ביסל דערוואָרעמען, בין איך דורך אַ לאָך אַריינגעקראָכן און גענומען זיך אַרויפדראַפּן אין דער הויך. כ׳בין אַראָפּגעפּאַלן און זיך שרעקלעך צעקלאַפּט, כ׳האָב גע־האַט שטאַרקע יסורים, נישט געקענט זיך באַוועגן און נישט אָטעמען. ווייסנדיק אַז דער פּויער וועט באַלד אָנקומען און מיך דאָ דערווישן, האָב איך אָנגעשטרענגט אַלע מיינע כוחות, אַרויפגעקראָכן אויפן שטאַל־בוידעם, דאָרט געלעגן דריי טעג און דריי נעכט אַליין מיט מיינע יסורים. פילנדיק אַז די כוחות גייען מיר אויס, אַז איך ענדיק דאָ מיין לעבן, האָב איך זיך ווידער אָנגעשטרענגט און מיט די לעצטע כוחות אַראָפּגעקראָכן און כמעט אויף „אַלע פיר״, זיך דערשלעפּט קיין סטאַדזעוו. אַנשטאָט 20 מינוט, ווי עס האָט שטענדיק געדויערט ביי מיר דער וועג, בין איך דאָס מאָל געגאַנגען פיר שעה. מיינע פריינט וועלכע האָבן מיך נישט געזען דריי מעת־לעת, האָבן געמיינט אַז איך לעב שוין נישט, זיי האָבן מיך באַשאָטן מיט אַ האָגל פראַגן, אָבער איך האָב קוים געקענט אַרויסקריכצן 2 ווערטער: ברויט! קאַרטאָפל! מער האָב איך נישט געקענט ריידן אַ וואָרט. נאָכן עסן און נאָכן אָפּרוען אַ ביסל, האָב איך זיי דערציילט וואָס ס׳האָט מיט מיר פּאַסירט. מיט דער צייט האָבן די ווונדן פון זיך זעלבסט פאַרהיילט.

אין איינעם אַ קאַלטן אָוונט, האָב איך זיך אַריינגעכאַפּט צו אַ באַקאַנטן קריסט, וואָזשניאַק, און געבעטן עפּעס עסן — וואָס איך האָב גלייך באַקומען. כ׳האָב זיך אַוועקגעזעצט נאָענט פונעם אויוון, זיך געוואָרעמט און געגעסן. אין דעם באַמערק איך, ווי דער קריסט און זיין פרוי שטייען און קוקן אויף מיר. זי כאַפּט זיך ביים קאָפּ מיט אַן אויסגעשריי „אָלאָ באָגאַ!״ (אוי גאָט!) אין פלוג האָב איך נישט געוווּסט וואָס דאָ קומט פאָר, נאָר אַז כ׳האָב זיך אַליין באַטראַכט, האָב איך דערזען אַז דאָס גאַנצע מלבוש מיינס איז באַשיט מיט לייז. — דער רעזולטאַט פון עטלעכע יאָר זיך־וואַלגערן אין זעלבן אָנטועכץ, און פון נישט האָבן די מעגלעכקייט זיך אַרומצו־וואַשן. די קריסטן האָבן מיר געגעבן פריש אָנטועכץ, כ׳בין אַרויס אויפן פרייען פעלד, אַוועקגעוואָרפן מיינע פאַרלייזיקטע טראַנטעס, און זיך אָנגעטאָן דאָס פרישע אָנטועכץ.

*

דערלעבט די באַפרייונג

פון באַקאַנטע קריסטן האָבן מיר פון צייט־צו־צייט זיך דערוווּסט וואָס עס טוט זיך אויף די פראָנטן. מיר האָבן געוווּסט אַז די דייטשן האָבן כסדר מפלות, און די רוסן מאַר־שירן פאָרויס און דערנענטערן זיך צו אונדזערע מקומות. דאָס האָט גורם געווען אַז איך זאָל זיך פילן אַ ביסל פרייער, עס האָט זיך געדאַכט אַז די סכנות זענען שוין נישט אַזוי גרויס, און דערמיט זיך אויסגעשטעלט אויף געפאַרן.

אין יענער צייט בין איך איין מאָל געגאַנגען מיט אַ רוקזאַק פּראָדוקטן אויף די פּלייצעס, וואָס כ׳האָב באַקומען ביי אַ באַקאַנטן קריסט; כ׳בין געווען שטאַרק מיד, בין איך אויפן וועג אַריין אין אַ שטאַל אַ ביסל אָפּרוען; נאָר אַנשטאָט זיך צו באַהאַלטן הינטערן שטרוי, האָב איך זיך אַוועקגעלייגט פון אויבן, אויפן שטרוי, און פעסט איינגעשלאָפן; פּאַרטאָג, ווען דער קריסט איז געקומען נעמען שטרוי פאַר די בהמות, האָט ער מיך דערזען און געמאַכט אַ גוואַלט איך זאָל אַנטלויפן. כ׳בין אַנטלאָפן, אָבער נישט געהאַט וווּ זיך צו באַהאַלטן. דאָס קאָרן אויף די פעלדער איז געווען שוין גאַנץ הויך, בין איך געלעגן עטלעכע טעג אין קאָרן, ביז צום קומען פון דער רויטער אַרמיי.

מיר זענען אַנטקעגן געלאָפן אונדזערע באַפרייער, מיר האָבן געקושט זיי די הענט, דאָס געווער, די טאַנקען. זיי, די רוסישע מיליטער־לייט זענען געשטאַנען ווי פאַרגליווערטע, באַטראַכט אונדז מיט פאַרוווּנדערונג און באַדויערן. מיר האָבן זיי דערציילט ווער מיר זענען. צווישן די רוסן איז געווען אַ יידישער קאַפּיטאַן האָט ער אונדז צוגענומען אַרבעטן אין אַ פעלד־שפּיטאָל. ווען דער שפּיטאָל איז אַוועק, זענען מיר אויך אַוועק, מיר האָבן געוווּסט אַז אין דער סביבה גראַסירן אַרום די פּוילישע באַנדיטן־באַנדעס — די אַ.ק.־אָור־צעס, וואָס זוכן אָפּגעראַטעוועטע יידן און דערהרגענען זיי.

דאָס דאָרף סטאַדזעוו וועט אייביק זיין איינגעקריצט אין מיין זכרון, אַ דאַנק די באַקאַנטע פויערים דאָרט, בין איך און נאָך אַנדערע יידן. לעבנגעבליבן. די קריסטן, וועלכע האָבן אונדז גוטס געטאָן האָבן מיר אָן זיי נישט פאַרגעסן, און ווי גלייך די רוסן זענען אַריין, האָבן מיר זיי פיל טובות געטאָן, אין געוויסע מאָמענטן, ממש זיי געראַטעוועט פון שווערע געפאַרן, און ביזן היינטיקן טאָג שטייען מיר מיט זיי אין פאַרבינדונג. מיר האָבן זיך אויך נוקם געווען אין די, וואָס האָבן דערהרגעט און דערטרינקען דוד קאַץ א״א.

פון מענדל צימבעראַוויטש׳ס אַ בריוו

עס שרייבט אונדז דער לעבנגעבליבענער מענדל צימבע־ראַוויטש צוו״אַנד:

...איך בין געבליבן היינט מיט איין זון, וועלכן כ׳האָב דאַנקען גאָט דערהאַלטן ביים לעבן. איר דאַרפט וויסן: יעדער לעבנגעבליבענער ייד אין פּוילן איז אַ גאָט־זאַך, איז אַ נס. ליידער זענען מיר נאָך אַלץ צו גרויס אין די אויגן פון אונדזערע שכנים און נישט זיכער מיטן לעבן, אַפילו אויף איין טאָג. אונדזער לעבן איז הפקר. מיר זענען איבעריקע מענטשן און האָבן נישט ווער עס זאָל אונדז שיצן. יעדער שפּאַן ערד דאָ איז פאַרבלוטיקט מיטן בלוט פון אונדזערע עלטערן, קינדער, שוועסטער, ברידער, חבר און פריינד...

מיט 22 יאָר שפּעטער, דעם 30.5.67, שרייבט צימבע־ראַוויטש צוו״אַנד:

...איך קאָן נאָך אַלץ נישט צוזאַמענגעמען די געדאַנקען אַלץ געגוני צו באַשרייבן. מיט 6 חדשים צוריק האָב איך דער־האַלטן אַ בריוו פון דער משפּחה פוטערפלאַם פון פּאַריז אין וועלכן כ׳בין געבעטן געוואָרן צו באַשרייבן מיינע איבערלעבונ־גען... כ׳האָב דעמאָלט געשריבן מער ווי היינט. כ׳האָב באַשריבן מיינע איבערלעבונגען פון די דייטשע לאַגערן. אָבער דאָס איז דאָך פאַרן זעלבן צוועק...

— וואָס איר פרעגט וועגן בית־המדרש און בית־עלמין ס׳איז גאָרנישט פאַראַנען. פון די אויסגעריסענע מצבות זענען געפלאַסטערט געוואָרן טראָטואַרן, נאָכן קריג, צוריקקומענדיק קיין גאַרוואָלין, האָבן מיר — לאַקסמאַן, מעסינג איך א״אַנד — די מצבות צוזאַמענגענומען און אַרויסגעפירט אויפן בית־עלמין, אָבער מען האָט זיי פון דאָרט צעגנבעט...

פאָטאָגראַפיעס האָב איך נישט. נאָר כ׳שיק איך די פאָ־טאָגראַפיע פון מיין איצטיקער פרוי, חנה געדאַנקען, און דאָס בילד אויף וועלכן ס׳איז אַחוץ מיר פאַראַן אויך מיין שוועס־טערס מיידעלע, פייגעלע פיינקינד, וואָס האָט איבערגעלעבט אין אַ קלויסטער אין לובלין. די פרוי, וואָס געפינט זיך מיט אונדז אויפן בילד, איז מיין שוועגערין רבקהלע הערץ, פון דער היים — וואַסערניס, וועלכע האָט אַרויסבאַקומען דאָס קינד פונעם קלויסטער. דאָס מיידעלע איז היינט שוין אַ דער־וואַקסענע, זי איז אַ לערערין אין ישראל...

צירל מינץ / פאַריז

ווען די קריג איז אויסגעבראָכן

כ׳געדענק ווען די קריג האָט אויסגעבראָכן. צי האָט אַ קינדעריש קעפּל געקאָנט באַגרייפן דאָס שרעקלעכע וואָרט — קריג? כ׳דערמאָן זיך דעם פאַטאַלן קלאַפּ, ווען מיר האָבן באַדאַרפט פאַרלאָזן אונדזער ליב שטעטל גאַר־וואָלין. ס׳איז געווען ווי דער ערשטער לעבנס־פונק וואָלט פאַרלאָשן געוואָרן. הגם דאָס אויסלעבן זיך אין גאַרוואָלין איז נישט געווען לייכט, צוליבן אַנ־טיסעמיטיזם וואָס האָט דאָרט גע־הערשט, אָבער דאָך איז עס אונדז געווען טייער — פּאַרט דאָס אָרט וווּ מען איז געבוירן און דערצויגן — אַ שטעטל מיט יידישע באַלמעלאָכעס, מיט לאַנג־יאָריקע טראַדיציעס, מיט יידישע אָרגאַניזאַציעס און אַ וווּנדערבאַרער יוגנט מיט אַ גרויסן דורשט נאָך וויסן.

מיט איין קלאַפּ האָבן די דייטשן דאָס אַלץ צעשטערט.

שפּעטער זענען געקומען שרעקלעכע טעג: איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די געשוואָלענע פון הונגער גאַרוואָ־לינער יידן אויף די גאַסן פון זשעלעכאָווער געטאָ; דאָס ברענען ספרים. די צוויי יאָר מיט מיין משפחה אין זשעלעכאָ־ווער געטאָ האָבן איבערגעלאָזט אין מיר שרעקלעכע דערי־נערונגען. כ׳דערמאָן זיך זייער גוט די לעצטע יום־טובים פון 1942. יום־כיפור, דעם הייליקסטן טאָג פאַר יידן, האָבן די דייטשע רוצחים אויסגעוויילט ווי דעם טאָג פון שפּעטן און לעסטערן די הייליקייט אונדזערע. סוכות האָבן זיי אַרומ־גערינגלט דאָס געטאָ, בכדי עס צו ליקווידירן; אַלע יידן האָבן געמוזט אַרויס אויפן פּלאַץ. די צעמישונג איז געווען גרויס: פרויען האָבן געוויינט; אומשולדיקע קינדער האָבן געשריען, מיט זייער קינדערישן אינסטינקט האָבן זיי אָפּגעפילט די געפאַר. דייטשן האָבן געשריגן, געשלאָגן און געשאָסן אין די פאַרצווייפלטע מענטשן. ווער ס׳האָט שנעל נישט געקאָנט אויספירן זייערע פאַרברעכערישע באַפעלן איז גלייך דערשאָסן געוואָרן אויפן פּלאַץ. יידיש לעבן איז געווען הפקר.

מיר איז געלונגען צו אַנטלויפן. אויפן וועג פון מיינע וואָגלענישן האָב איך זיך באַגעגנט מיט מיין פאָטער און מיט מיין עלטסטער שוועסטער פייגע — אויך זיי זענען געהאַט אַנטלאָפן. די אַנדערע פון אונדזער משפחה זענען אַרויסגעפירט געוואָרן און אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע אין טרעבלינקע.

מידע און צעבראָכענע פון לאַנגן וואָגלען האָבן מיר זיך איבערגעגעבן די דייטשן. צוזאַמען מיט נאָך 30 יידן, האָבן מיר געאַרבעט אין אַ גוט אונטער אַ שמירה פון דייטשן און אוקראַינער, און אונטער אַ האָגל פון קלעפּ און באַליידיקונגען. צעטראָטענע, פיזיש און מאָראַליש, האָבן מיר דאָך געפונען אין זיך קוראַזש און איינער אַ נאַכט זענען מיר אַלע 30 יידן אַנטלאָפן.

וועלכן אַנדערן וועג האָבן מיר געהאַט אויסצוקלייבן?

קיין שום טיר האָט זיך פאַר אונדז נישט געעפנט. גע־יאָגטע ווי חיות, אָן דער מינדסטער פּערספּעקטיוו זיך צו ראַטעווען, איז דער דראַנג צום לעבן דאָך געווען גרויס. פאַר דער איינציקער טיר וואָס האָט זיך יאָ פאַר אונדז געעפנט האָבן מיר באַצאָלט אַ זייער טייערן פּרייז.

קנאַפּע צוויי חדשים האָט אונדז אַ היימישער פּויער, פּייקאָווסקי, אויסבאַהאַלטן. פאַר דעם ווינקל אין זיין „סטאָ־דאָלע" האָבן מיר אים באַצאָלט אַ סך געלט. איין מאָל אין טאָג פלעגט ער אַריינברענגען וואַסער און איין מאָל אין וואָך — ברויט. און יעדעס מאָל מיטן זעלבן איראָנישן שמייכל און מיטן זעלבן פּזמון: — „נאָך וואָס רייסט איר זיך אַזוי צום לעבן? מיר, פּאָליאַקן, האָסן אייך; די דייטשן ברענען און שיסן אייך; קיינער וויל אייך נישט"...

יעדעס וואָרט האָט געשניטן ווי שאַרפן פון מעסערס: „קיינער וויל אייך נישט!" מיין ערלעכער, יוגנטלעכער גע־דאַנק האָט נישט געקענט שלום־מאַכן מיט אַזאַ אומגערעכטער לאָגיק. איז דען אַ פאַרברעכן צו זיין אַ ייד? מאָראַלישע יסורים זענען שרעקלעך!..

מיר האָבן געוואָלט שרייען! — שרייען, אַז די גאַנצע וועלט זאָל דערהערן און פילן די יידישע יסורים...

ווי האָט מיר געקענט איינפאַלן אין יענעם שרעקלעכן מצב, אַז איך און מיין שוועסטער, פייגע, וועלן האָבן דאָס גליק נישט בלויז איבערצולעבן און זיך נאָך טרעפן מיט יידן, נאָר אויך דערלעבן צו זען די וווּנדערבאַרע יידישע מדינה? — מדינת ישראל...

צוויי חדשים האָט אונדז דער פּויער אויסבאַהאַלטן, צו־גרייטנדיק זיין מערדערישן פּלאַן אונדז אומצוברענגען.

איין מאָל האָט אונדז אונדזער „רעטער" אַרויסגערופן פון דער באַהעלטעניש. פאַר אונדז איז גלייך קלאָר געוואָרן אונדזער מצב. מיר האָבן זיך געפונען פּנים אל פּנים מיט אַ יונגן, מערדערישן פּויער. זיינע חיה׳שע אויגן זענען געווען דאָרשטיק נאָך בלוט. אין האַנט האָט ער געהאַלטן אַן אייזן...

ווי לאַנג מיר האָבן זיך געראַנגלט געדענק איך נישט, ווייל באַלד מיטן ערשטן קלאַפּ האָט ער מיר געלעכערט דעם קאָפּ און כ׳האָב גלייך פאַרלוירן דאָס באַוווסטזיין. דעם טאַטן האָט ער דערמאָרדעט און דער שוועסטער איז געלונגען צו אַנטרונען. נאָך עטלעכע שעה האָבן מיר זיך ווידער אָפּגעפונען.

דער טויט פון אונדזער פאָטער האָט איבערגעלאָזט אַ טיפע וווּנד אין האַרצן.

אַזוי זענען דורך מיינע שענסטע יוגנט־יאָרן, אין שרעק און אין צאַרן.

מיר האָבן שוין געהאַט שלום־געמאַכט מיטן געדאַנק, אַז ס׳איז נישטאָ קיין אויסוועג, אַז מען מוז שטאַרבן.

מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט אויף אַ פעלד. די פיס האָבן אונדז מער נישט געטראָגן. די זון האָט געשיינט, פייגל האָבן

געזונגען, אָבער וואָס פאַר אַ ווערט קען שוין האָבן אַ לעבן אָן פרייהייט, אָן אַ משפחה און אָן דעם מינדסטן שאַנס איבער־צולעבן. מיר האָבן פשוט געוואַרט אויפן טויט: וואָס פאַר אַ געשמאַקער ביסן וועלן מיר זיין פאַר די חיות!...

פלוצעם האָבן מיר דערהערט טריט, און אַפילו נישט געהאַט די קרעפטן אויסצודרייען דעם קאָפּ — אַזוי גלייכגילטיק זענען מיר געווען... אָבער די דריי יידישע ווערטער וואָס האָבן זיך דערטראָגן צו אונדזערע אויערן: „זיי זענען נישט טויט", האָבן געווירקט, ווי אַן עלעקטרישער שטראָם וואָלט דורך דורך אונדזערע מידע, האַלב־טויטע גלידער... נישט די שיינקייט פון דער נאַטור, נישט דאָס געזאַנג פון די פייגל, נישט די זון אין איר מאַיעסטעטישן גלאַנץ — האָבן נישט געהאַט אין זיך דעם כוח פון די דאָזיקע דריי יידישע ווערטער...

ווו איז אַהינגעקומען די שוואַכקייט? אונדזערע הערצער האָבן זיך אָנגעפילט מיט פרייד: עס זענען נאָך פאַראַן יידן — נאָך וואָסערע יידן? — העלדן!...

נאָך דריי שעה גיין, האָבן מיר אָנגעטראָפן נאָך יידן, גאַנצע גרופּעס יידן, וואָס זענען יעדע מינוט געווען גרייט אַוועקצוגעבן זייער לעבן אין פאַרטיידיקונג פון יידישן כבוד.

אונדזער ערשטער אויפטריט, ווי פאַרטיזאַנער, איז געווען נקמה צו נעמען אין דעם פּאָליאַק, וואָס האָט דערמאָרדעט מיין פאָטער. ליידער, האָבן מיר אים נישט געטראָפן. מיר האָבן פאַרברענט זיין הויז און מיטגענומען די קי.

צוויי יאָר זענען מיר געווען מיט די פאַרטיזאַנער, אויספירנדיק פאַרשידענע סאַבאָטאַזש־און נקמה־אַקטן, קעמפנדיק צוזאַמען מיט די יידישע פאַרטיזאַנער־העלדן און נקמה־גענומען פאַר אונדזער אומגעקומענער משפחה און פאַר די 6 מיליאָן קדושים.

מיט כבוד און פאַרערונג דערמאָן איך מיין אומגעקומענער משפחה: מיינע עלטערן — דוד און רחל מינץ; מיינע ברידער — ישראל און אברהם און די שוועסטערן רבקה און גיטעלע הי"ד.

פייגע מינץ
די טאָכטער פון דוד און רחל מינץ — געשטאָרבן אין ישראל

רבקה מינץ
די טאָכטער פון דוד און רחל מינץ — אומגעקומען אין זשעלעכאָווער געטאָ

פאמיליע קורצער הי"ד

איך דערמאָן זיך אין יאָר 1941 ווען מיין זון יוסף קורצער אַ זון פון פיווול די לערערקעס פון גאַרוואָלין, האָט באַקומען אַ באַפעל פון די פאַריזער פּאָליציי, זיך צו צושטעלן אין אַ לאַגער וואָס האָט זיך געפונען 80 קילאָמעטער פון פאַריז (פּעטיווע). אין דעם דאָזיקן לאַגער האָבן זיך געפונען אַ סך יידן, יינגע און אַלטע, געהיטן זענען זיי געוואָרן פון דייטשן און פון פראַנצויזישע פּאָליציי. מען האָט זיי קיין אַרבעט נישט געגעבן, אויך קיין עסן האָבן זיי נישט באַקומען. דערפאַר האָבן זיי געקריגן שטאַרק געשלאָגן. נישט קענענדיק אויסהאַלטן די בענקשאַפט צו מיין קינד בין איך, נישט געקוקט אויף די אַלע סכנות וואָס האָבן געדראָט, אַוועקגעפאָרן אין לאַגער. כדי צו לינדערן די ליידן פון מיין קינד ווי אויך די יסורים

יוסף קורצער

און פיין פון אַלע אַנדערע יידן, פלעג איך אַריבער וואַרפן זאַכן. דריי מאָנאַט האָט מען מיין קינד געהאַלטן אין דאָזיקן לאַגער. נאָכדעם האָט מען אים געשיקט נאָך ג'ירס און פון ג'ירס נאָך דראַנסי. נאָך אַ לאַנגער צייט זיין אין דראַנסי האָט מען אים צוזאַמען מיט נאָך הונדערטער, הונדערטער יידן דעפּאָרטירט נאָך אוישוויץ.

איך דערמאָן מיט צער און ליבשאַפט מיין קינד יוסף קורצער וואָס איז צוזאַמען מיט נאָך הונדערטער טויזנטער יידן אומגעקומען אין אוישוויץ אין שענסטן בלי פון זיין לעבן. ער איז סך — הכל אַלט געווען 23 יאָר! זאָל זיין אָנדענק זיין געהייליקט אויף אייביק!

די מוטער

„פאָלקס־שטימע" 19־טער אַפּריל 1967.

אין יוני 1943 האָבן געסטאַפּאָ־לייט דערשאָסן אין דאָרף טשערניע, גלאַטשעווער גמינע, גאַרוואָלינער פּאָוויאַט, וואַר־שעווער וואָיעוואָדשאַפט. די פוילישע פרוי וויקטאָריאַ דעמבעק צוזאַמען מיט 10 אומבאַקאַנטע יידן, וועלכע זי האָט האָט אויסבאַהאַלטן.

איטשע קליינמאַן / מאָנטרעאָל

אויף די חורבות פון גאַרוואָלין

אין אָקטאָבער 1939 בין איך געפאָרן פון וואַרשע אַ היים קיין גאַרוואָלין. אָנקומענדיק אין שטעטל, איז מיר געוואָרן פינצטער אין ד׳אויגן: כמעט דאָס גאַנצע שטעטל איז געלעגן אין חורבות. צום ערשטן בין איך אַוועק זוכן דאָס הויז פון מיינע עלטערן. פונעם הויז איז שוין קיין זכר נישט געווען. ס׳איז אַפילו שווער געווען צו דערקענען דאָס אָרט, וווּ אונדזער הויז איז געשטאַנען. די גאַנצע גאַס — איין שטיק חורבה. פון מיין משפחה האָב איך קיינעם נישט געטראָפן: נישט די עלטערן, הערשל און חווה קליינמאַן; נישט מיין ברודער, יוסף־קופל מיט זיין פרוי רויזע און זייערע קינדער; נישט דעם ברודער אברהם מיט זיין פרוי — עלקע, און נישט דעם דריטן ברודער משה־חיים.

געווען איז דאָס אין אַ מיטוואָכדיקן מאַרק־טאָג, ווען דאָס שטעטל איז פול מיט פּויערים פון די אַרומיקע דערפער. גייענדיק אַזוי האָב איך דערזען אַ גרופּע יידישע יונגעלייט און צווישן איר אויך מיין ברודער משה־חיים. כ׳בין געוואָרן אַזוי איבערראַשט, אַז כ׳געדענק אַפילו נישט די נעמען פון די יונגעלייט וואָס כ׳האָב געזען. פון מיין ברודער האָב איך זיך דערוווּסט, אַז אונדזער גאַנצע משפחה געפינט זיך אין דאָרף רעמבקאָוו — אַ דאָרף נאָענט צו גאַרוואָלין. צוזאַמען מיטן ברודער בין איך אַוועק אין דאָרף אַריין און אונדזער פרייד איז געווען נישט צום אָפּשאַצן. כ׳האָב זיך דערוווּסט, אַז נאָך יידישע משפחות לעבן אין די דערפער אַרום גאַרוואָלין.

אין רעמבקאָוו האָב איך באַגעגנט די גאַרוואָלינער אשר לאַנגעט, אלי ברוקאַזש און שמואל־אריה פּרימער. אַ וואָך שפּעטער, ווען מיר האָבן זיך געטראָפן צום צווייטן מאָל, האָב איך זיך דערוווּסט, אַז אין זשעליעכאָוו האָט אַ באַנדע עס־עס־לייט אַרעסטירט 30 יידן און געפאָדערט פאַר זיי אַ גרויסע סומע אויסקויף־געלט אין גאָלד. צייט אויף צונויפצושטעלן דאָס גאָלד האָט מען געגעבן בלויז עטלעכע שעה. פאַרן נישט איינצאָלן די סומע צו דער באַשטימטער צייט וועלן די 30 יידן דערשאָסן ווערן. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס יידישע זשעלעכאָוו האָט די 30 יידן אויסגעקויפט.

דאָס האָט אין שטעטל אַרויסגערופן אַ שרעקלעכע פּאַניק.

מיט צוויי טעג שפּעטער האָט די באַנדע עס־עס־לייט איבערגעחזרט דאָס זעלבע אינעם שטעטל לאַסקעראָוו — זייער אַן אָרעם שטעטל. די דאָרטיקע יידן האָבן נישט פאַרמאָגט די געפאָדערטע סומע, האָבן די עס־עס־לייט אַרויסגעפירט די פאַרהאַלטענע יידן אויף אַ פעלד נישט ווייט פונעם שטעטל, צווישן לאַסקעראָוו און גאַרוואָלין, געהייסן זיי אויסגראָבן אַ גרוב און אויפן ראַנד פון גרוב אויסגעשאָסן די גאַנצע גרופּע פאַרהאַלטענע יידן און דאָס גרוב פאַרשאָטן.

דאָס איז געשען אין אַ דינסטיק פאַרנאַכט.

צומאָרגנס זענען לאַסקעראָווער קריסטן, פאָרנדיק קיין גאַרוואָלין אויפן יאַריד, דורכגעפאָרן דאָס אָרט פון דער עקזעקוציע און באַמערקט אַז די ערד רירט זיך... זיי האָבן עס דערציילט אין גאַרוואָלין און אַ גרופּע יידישע יונגעלייט האָט איינגעשטעלט דאָס אייגענע לעבן און גלייך געלאָפן צום אָנגעוויזענעם אָרט, מיינענדיק אַז זיי וועלן נאָך באַווייזן וועלכן ס׳איז פון די דערשאָסענע אָפּצוראַטעווען. ס׳איז אָבער געווען שוין צו שפּעט. די יידן האָבן מער נישט געלעבט. זיי האָבן זיך געגנוג לאַנג געמאַטערט ביז זיי האָבן אויסגעהויכט זייערע הייליקע נשמות.

נאָך דער רוצחישער מעשה האָט דער פּאַניק נאָך מער זיך פאַרשטאַרקט און יונגע מענטשן האָבן אָנגעהויבן פאַרלאָזן גאַרוואָלין — עלטערע האָבן נישט געהאַט קיין כוח צו דעם. געגאַנגען איז מען קיין רוסלאַנד. נישט אַלע זענען אַהין דערגאַנגען. אַ טייל איז געבליבן שטעקן ערגעץ אין וועג. וואָס ס׳איז מיט זיי געוואָרן ווייס איך נישט.

סוף 1940 האָבן די דייטשן פאַרטריבן די פאַרבליבענע אין שטעטל יידן — אויף וויפל ס׳זענען נאָך געהאַט פאַרבליבן יידן אין גאַרוואָלין — צוזאַמען מיט די יידן פון די אַרומיקע דערפער — קיין פּאַריסאָוו און זשעליעכאָוו. אין פּאַריסאָוו האָט געהערשט אַ שרעקלעכער הונגער. מענטשן זענען ממש געפאַלן אויפן גאַס און מער נישט אויפגעשטאַנען. דערצו האָבן נאָך די דייטשן געטריבן אויף אַרבעט.

אין 1942 האָבן זיי די יידן פון פּאַריסאָוו און זשעליעכאָוו געטריבן אין די טויטלאַגערן מיידאַנעק און טרעבלינקע. פון פּאַריסאָוו האָט מען זיי געטריבן צו דער באַנסטאַציע פּילאַווע. די וואָס האָבן נישט באַוויזן אָנצוהאַלטן דעם טעמפּאָ פונעם „מאַרש" און אומגעפאַלן אין גאַנג, האָבן די מערדער גלייך דערשאָסן.

אין פּילאַווע זענען די אומגליקלעכע צעטיילט געוואָרן. אַ טייל איז געפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע און די איבעריקע — קיין מיידאַנעק. דאָס איז געווען זייער לעצטער וועג. כבוד זייער הייליקן אָנדענק.

חנה קאַרפּמאַן־ראָזענבערג / תל־אביב

אויף דער אַרישער זייט

אין איינעם אַ האַרבסט־אָוונט פון 1942, געווען איז עס סוכות־צייט, האָט די ס.ס. און די פּאָליציי אַרומגערינגלט די שטאָט זשעלעכאָוו, בכדי אינדערפרי אַרויסצופירן די שטאָט יידן אין טויטן־לאַגער טרעבלינקע.

כ׳האָב איבערגעלאָזט מיין שוועסטער, רייזל, און די שוועגערין גנענדל מיט איר קינד (מיין גאַנצע משפחה האָט זיך שוין דאַן געפינען אינעם אַרבעטסלאַגער „ווילגאַ״) און בין אַרויס פון שטאָט.

נישט אָפּגעבנדיק זיך, קיין חשבון וואָס איך טו, בין איך אַזוי געלאָפן און געלאָפן אָן אויפהער, אָן אַ אָפּשטעל, — ביז כ׳בין אָנגעקומען אין אַ וואַלד.

אַ שטאַרק מידע, מיט אָפּגעריבענע פון לויפן פיס, בין איך אַוועקגעפאַלן און איינגעשלאָפן. אויפגעוועקט האָט מיך אַ שטאַרקע שיסעריי, וואָס האָט זיך דערטראָגן אַהער פון שטאָט. ס׳איז געווען שוין גרויסער טאָג. כ׳האָב אָנגעהויבן באַטראַכטן מיין מצב — אַליין אין וואַלד, אין אַ פרעמדער סביבה, ווו כ׳האָב אַפילו קיין איין באַקאַנטן קריסט נישט. נישט ווילנדיק, האָט זיך אין מיר דורכגעריסן אַ יאָמערלעך געוויין. ווי לאַנג כ׳האָב אַזוי געוויינט ווייס איך אַליין נישט. אַ דערשעפּטע און צעבראָכענע, אונטערן געוואָי פון די שאָסן (כ׳האָב זיך שפּעטער דערוווּסט, אַז דאָס האָבן זיי „אויסגעפּערטיקט״ די יידן וועלכע זיי האָבן געפונען אין די באַהעלטענישן) — בין איך אַזוי אָפּגעלעגן צוויי טעג. פּלוצעם האָב איך דערהערט אַ ווייט קול — און אויף ידיש. צו פאַרלירן האָב איך נישט געהאַט וואָס, האָב איך אָנגעהויבן שרייען: „האָפּ!־האָפּ!״ — און לויטן עכאָ פונעם ענטפער זיך אַרויסגעקריגן פון וואַלד, דערזעענדיק מיין פאָטערס קוזינקע, פריידל דעם פעטער אייזיקס, און איר שוואָגער — דעם „רימאַזש״ (רימער). זיי האָבן מיר דערציילט, אַז זיי גייען קיין זאַדיב צום הויף פון דעם פּריץ פּיאַסקאָווסקי, אין וועלכן ס׳איז פאַראַן אַ קליינער אַרבעטס־לאַגער פון עטלעכע געציילטע אַרבעטער־משפחות. זיי האָבן מיר פאָרגעלייגט מיטצונעמען כ׳יך אַלס זייער טאָכטער. כ׳האָב באַשלאָסן מיטצוגיין, הגם דאָס האַרץ האָט מיר געפּלאַצט צוליבן אָפּרייסן זיך פון דער גאַנצער משפחה.

אין זאַדיב האָט מען יעדן צוגעטיילט צו אַן אַרבעט. איך האָב געאַרבעט ביים „מלוטשען״ (דרעשן) תבואה. עסן האָבן מיר באַקומען איין מאָל אין טאָג: ברויט מיט ציבעלע. לויט דער דייטשישער טעווטאָנישער מאָראַל האָט אַ פאַמיליע געמעגט ציילן בלויז 4 מענטשן, — אַלע איבעריקע האָבן זיי פאַרניכטעט.

געווען ביי אונדז אַ שוסטער משה ריקער, דוכט זיך — פון זשעלעכאָוו. זיין משפחה האָט געציילט 6 מענטשן, האָט איין קינד ביי אים צוגענומען אַ צווייטע פאַמיליע און איינס פלעגט ער שטענדיק אויסבאַהאַלטן (די פּולאַוער זשאַנדאַרמעריע, פלעגט קומען יעדע וואָך אונדז ציילן).

אין איינעם אַ דאָנערשטיק, איז אַריינגעקומען די „זשאַנדצינע״ (אַדמיניסטראַטאָרין) אַן אוקראַאינערין און מיר געמאָלדן, אַז ס׳איז דערגאַנגען צו דער זשאַנדאַרמעריע, אַז איך בין נישט קיין טאָכטער פון רימאַזש און אַז זיי וועלן מיך דערשיסן. כ׳האָב עטלעכע מאָל געפּרוווט אַנטלויפן, אָבער דער הויף איז געווען אַרומגעשטעלט פון דער שוואַרץ־מונדירטער „זאָנדערדינסט״. נישט זעענדיק קיין אויסוועג, האָב איך שלום געמאַכט מיטן גורל. כ׳האָב געטראַכט: — פריער צי שפּעטער — הרגענען וועט מען מיך סיי ווי — זאָל זיין פריער.

שבת־אָוונט איז די זשאַנדאַרמעריע געקומען. מ׳האָט אונדז אויסגעשטעלט צום ציילן. מיך האָבן זיי גלייך אַרויסגענומען פון ריי. פּלוצים האָט איין זשאַנדאַרם דערזען, אַז משה ריקערס פרוי פאַרדעקט עפּעס מיט איר פאַטשיילע. ער איז גלייך צו איר צו און אַ ריס אָפּער געגעבן פון אונטער דער פאַטשיילע אַ מיידעלע פון אַ יאָר 10—12. זיי האָבן דאָס קינד אַוועקגעשאָסן אויפן אָרט און מיך צוריק אַריינגעשטופּט אין דער ריי. כ׳האָב באַקומען קאָפּשווינדל. ס׳האָט מיך געוואָרפן אין קדחת.

אין די זונטיקס פלעגן מיר נישט אַרבעטן. דער טאָג איז געווען באַשטימט אויף ריין צו מאַכן אַרום זיך און זיך גופא. אין איינעם אַ זונטיק, זיצנדיק אַזוי אויף דער גאַס — שוין אַ ריינע — האָב איך זיך שטילערהייט צעוויינט. ס׳איז גראָד דורכגעגאַנגען אַ קריסט און מיך געפרעגט פאַרוואָס איך וויין און פון וואַנען איך בין? כ׳האָב אים דערציילט, אַז כ׳בין פון גאַרוואָלין און אַז מיינע עלטערן געפינען זיך אין לאַגער „ווילגאַ״ אד״גל. אויסהערנדיק מיך, האָט ער מיר געזאָגט, אַז ער קען מיך און ער איז אַ לערער, זיין נאָמען איז: אָסלאָ. ער האָט אויסגעדריקט דעם ווילן מיר צו העלפן. קאָנקרעט האָט ער מיר צוגעזאָגט איבערצורעדן מיט אַ היימישן מאַגיסטראַט־באַאַמטן אין גאַרוואָלין, וווּהין ער פאָרט אין אייניקע טעג אַרום, וועגן מאַכן פאַר מיר אַרישע פאַפּירן. אָבער ביז דאָס וועט געשען, גלויבט ער, אַז מען קאָן אונדז צונעמען און ליקווידירן, האָט ער מיר געגעבן אַן אַדרעס צו זיין שוועסטער אין נאָענטסטן דאָרף און ווי נאָר עפּעס — זאָל איך זיך באַמיען צו אַנטלויפן צו איר און פאַררופן זיך אויף אים.

אַזוי האָט טאַקע פּאַסירט. אין אייניקע טעג אַרום, האָט אונדז פּלוצים אין מיטן נאַכט אויפגעוועקט אַ גלאָקן־געקלאַנג וואָס האָט אונדז גערופן אויפצושטיין. עס זענען גרייט געווען פערד און וועגענער אַוועקצופירן אונדז צום צוג, וועלכער גייט אָפּ אין טויטן־לאַגער טרעבלינקע. ס׳איז געווען אַ פינצטערע נאַכט און אַ דראָבנער רעגן האָט דורכגעדרונגען די ביינער. גייענדיק צו דער פור האָב איך פּאַמעלעך זיך צוריקגעצויגן אין אַ זייטיקער ריכטונג און אָנגעהויבן שנעל צו לויפן. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ טומל. די קוילן זענען געפלויגן נעבן מיין אויער. געווען בין איך באָרוועס, אין בלויזן העמד און איבערן העמד — דעם פאַלטן, מיט וועלכן כ׳פלעג זיך

צודעקן. דאָס אַלץ וואָס כ׳האָב באַוויזן מיטצונעמען. צוליב די הודזשענדיקע איבער מיר קוילן האָב איך זיך אויסגעצויגן אויף דער ערד און אַזוי אויפן בויך צוגעפּויזעט צו אַ סטאָדאָלע לעבן וועלכער ס׳איז געליגן שטרוי.

כ׳האָב זיך איינגעגראָבן אין שטרוי, איינגעהערט זיך אינעם געביל פון די הינט און אַזוי געלעגן אַ לאַנגע צייט.

סוף־סוף, נישט געפינענדיק מיך, זענען זיי אָפּגעפאָרן מיט זייערע קרבנות. ווען ס׳האָט אָנגעהויבן טאָגן האָב איך דערזען ליכט אין אַ פּויערישער כאַטע. כ׳בין אַוועק אין דער ריכטונג פונעם ליכט.

די פּויערטע וואָס האָט מיר געעפנט, האָט אויף מיר געקוקט מיט באַדויער, זעענדיק מיין לאַגע.

— האָסט זיך אַוודאי געראַטעוועט היינטיקע נאַכט? — און צוגעגעבן — איך וועל דיר ווייזן ווו זי וווינט, דעם לערערס שוועסטער, נאָר גיי שנעל אַוועק פון דאַנען, ווייל כ׳האָב מורא מ׳זאָל דיך נישט זען ביי מיר.

געוווינט האָט אָסלאָ׳ס שוועסטער אויף אַ זייטיקן וועג ביים וועלדל. ענדלעך בין איך צו איר דערגאַנגען. כ׳האָב זיך פאַררופן אויף אָסלאָ, איר ברודער, און זי האָט מיך אויפגענומען, געגעבן מיר עסן, כ׳זאָל זיך דערוואַרעמען און אַריינגעזעצט מיך אין איר שטוב־קעלער.

ראשית כל האָב איך געבעטן איר מאַן ער זאָל גיין צום מילנער גאָלאָשעווסקי קיין גאָנטשיץ, ער זאָל מיר ברענגען עפּעס אָנצוטאָן. ער איז גערן געגאַנגען און מיר טאַקע געברענגט שיך, אַ קלייד, אַ זשאַקעט.

מיט צוויי טעג שפּעטער איז געקומען אָסלאָ און מיך גענומען צו זיך. ער האָט מיר געמאַכט פּאַפּירן אויפן נאָמען פון זיין פאַרשטאָרבענער ברודערן־טאָכטער: מאַריאַננאַ אָסלאָ.

כ׳האָב זיך אַביסל אָפּגערוט און מיר זענען געגאַנגען קיין גאָרזשנע צום וואָיט — מיר האָבן געהאַט ביי אים סחורה. כ׳האָב זיך העפלעך געזעגנט מיטן לערער. ער האָט מיך געבעטן כ׳זאָל אים אָפּט שרייבן און מיט וואָס ער וועט נאָר קענען, וועט ער מיט העלפן.

נאָכן אָפּזיין עטלעכע טעג ביים וואָיט, בין איך אַוועק אין אַ דערבייִיקן דאָרף צו דעם פּויער טשפּיל, וועלכער האָט אויך געהאַט אונדזער סחורה. טשפּיל האָט מיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קאַמער, וועלכע ער האָט פאַרמאַסקירט מיט אַ שאַנק. ביינאַכט פלעגט מען אַריינברענגען עפּעס עסן. דער דאָזיקער פּויער פלעגט מיך צורעדן כ׳זאָל באַגיין זעלבסטמאָרד:

— וואָס טויג דיר אַזאַ לעבן — האָט ער געטענהעט, — אַז דו ביסט אין גאַנצן אַליין. כ׳האָב פאַרשטאַנען אַז ער וויל פון מיר פּטור ווערן צוליב דער סחורה... כ׳האָב אָנגעהויבן טראַכטן וועגן גיין ווייטער...

געוועזן איז עס אין אַ דינסטיק ביינאַכט. כ׳בין געווען שטאַרק אומרויִק די הינט האָבן געבילט און מיר האָט זיך געדאַכט, אַז די זשאַנדאַרמעריע איז געקומען אויף מיינע שפּורן. ס׳האָט זיך געעפנט די טיר פונעם צימער וואָס האָט געגרענעצט מיט מיין קאַמער. פרוי טשפּיל האָט אָפּגערוקט די שאַנק פון דער באַהעלטעניש, מיך אַריינגערופן אין קיך אַריין און דערציילט מיר, אַז נאָר וואָס זענען דורכגעגאַנגען פּאַרטיזאַנער, איינער פון זיי דער גאַרוואָלינער עופות־הענדלער משה כאַטינער, שלמה יודלס זון. כ׳האָב זיך געבעטן ביי די פּויערים זיי זאָלן מיר דערלויבן צוצוגיין צו די פּאַרטיזאַנער, מיט וועלכע כ׳האָב שוין לאַנג געזוכט אַ קאָנטאַקט און, ליידער, נישט געפונען. נאָר טשפּיל האָט עס מיר נישט דערלויבט.

איין מאָל אין אַ זונטיק, בעת אַלע פון שטוב זענען אַוועק אין „קאָשטשאָל״ (קירכע) האָב איך געעפנט די טיר פון קאַמער, גענומען מיין רוקזאַק, אַריינגעלייגט אַ האַלב ברויט, איבערגעלאָזט אַ דאַנקבריוו פאַרן אויפהאַלטן און פאַרשוווּנדן.

כ׳בין געגאַנגען פון דאָרף צו דאָרף צווישן באַקאַנטע פּויערן, אונדזערע קונים. כ׳האָב זיך געבעטן מען זאָל מיך אויסבאַהאַלטן. יעדער פון זיי האָט מיר געגעבן אָפּצועסן, איבערגענעכטיקט אַ נאַכט, אָבער מער נישט.

מיין ציל איז געווען צו דערגיין קיין „ווילגאַ״ — אין לאַגער אין וועלכן ס׳האָט נאָך געלעבט מיין גאַנצע משפּחה.

איין פּויער — אַ מער אינטעליגענטער — אַ וועג־טעכניקער, האָט גענומען ביי מיר אַ בריוו און געפאָרן צו מיינע עלטערן קיין ווילגאַ. צוריקגעקומען איז ער מיט זייערס אַ בריוו, אין וועלכן מיין פאָטער האָט מיך געבעטן נישט צו קומען קיין ווילגאַ, נאָר פאָרן קיין וואַרשע ווי אַ קריסטין. „אין לאַגער איז מען נישט זיכער מיטן מאָרגן — האָט ער געשריבן — אַפילו מיטן היינט, און דאָרט, אין וואַרשע, האָף איך, אַז דו וועסט איבערלעבן״...

דער טעכניקער האָט מיר אויך איבערגעגעבן וועגן דער גרויסער פרייד פון די עלטערן מיטן בריוו מיינעם און מיטן גרוס, אַ פרייד, פאַרשטייט זיך, געמישט מיט טרערן. אין זיין בריוו האָט מיין פאָטער מיר אויך געראַטן צו ווענדן זיך צו דעם קריסט לענאַרטשיק, וועמען זיי האָבן אָפּגעגעבן אַלץ וואָס זיי האָבן נאָך געהאַט — פון גאָלד און דאָלאַרן. לענאַרטשיק פלעגט אָפּט פאָרן צו זיי קיין ווילגאַ מיט פּראָדוקטן. געשטאַמט האָט ער פון „וואָלאַ־רעמבקאָווסקאַ״, נאָר געוווינט אין וואַרשע. ער איז געווען אַ באַאַמטער אויף דער הויפּט־פּאָסט אויף פּלאַץ נאַפּאָלעאָנאַ. זיין שוואָגער קורפּיעווסקי האָט זיך אָנגעגעבן פאַר אַ פאָלקס־דויטש.

לענאַרטשיק האָט געהאַט „ברייטע פּלייצעס״, ד״ה גרויס פּראָטעקציע. זיין לעגיטימאַציע האָט געעפנט פאַר אים אַלע טויערן. מעגלעך, אַז אויך ער האָט זיך אויפגעגעבן אַלס פאָלקסדויטש.

מיין פאָטער האָט מיר אויך געראַטן אַריינצוכאַפּן זיך אין וואַרשעווער געטאָ. דאָרט האָט זיך נאָך געפונען זיין ברודער יעקב, מיט זיינע קינדער: הערש, שרה, גדליה און לייבל מיט זיין פרוי — קיילע האָכבערג, אברהם־אשר און נחמן. האָב איך זיך געמאַכט מוט און אָנגעהויבן טראַכטן וועגן וואַרשע.

אָבער לאָמיר זיך נישט אַליין פאַרלויפן דעם וועג. דערווייל בין איך נאָך אין דאָרף ביים טעכניקער. כ׳האָב געטאָן ווי דער טאַטע האָט מיר געראַטן און זיך געלאָזט אין וועג אַריין — קיין וואַרשע.

געגאַנגען בין איך אין די אָוונט־שעהען און פאַרטאָג. כ׳בין אָנגעקומען קיין גאָנטשיץ צום מילנער גאָלאָשעווסקי.

ער, דער מילנער, איז שוין געווען אַן עלטערער מענטש. ער איז געווען שטאַרק רייך און אויך געהאַט אַ וווינונג אין וואַרשע.

נאָך אַן אויפהאַלט פון צוויי טעג האָט דער מילנער אַליין מיך באַגלייט צו דער באַן קיין לאַסקעראָוו. מיר זענען געגאַנגען דורך פעלדער און וועלדער. מיר האָבן אויסגעמיטן דאָס נאָענטערע סאָבאָליעוו, ווייל סאָבאָליעוו האָט געהאַט איר אייגענע סטאַבילע זשאַנדאַרמעריע, דאַקעגן אין לאַסקעראָוו פלעגט די זשאַנדאַרמעריע אַריינפאַלן פון צייט צו צייט.

אַז מיר זענען בשלום אָנגעקומען צום וואָקזאַל, האָט גאַ־

לאַשעווסקי געקויפט מיר אַ בילעט, געגעבן מיר אַ פּאָר זלאָטעס און אַ בריוו צו זיין פרוי׳ס קוזינקע, מאַרישאַ קאַזלאָווסקאַ, זי זאָל מיך אויפנעמען.

דער צוג איז געווען פול מיט שמוגלער פון דער געגנט, וואָס האָבן געפירט קיין וואַרשע פּוטער, אייער, חזיר־פליישׁ א״א פּראָדוקטן. אַנדערע, באַזונדערס די פון גאַרוואָלין האָבן מיך זייער גוט געקענט. זיי האָבן זיך געשעפּטשעט, איינער דעם אַנדערן אין די אויערן, אָבער געהאַלטן זיך קאָרעקט, געמאַכט דעם אָנשטעל אַז זיי דערקענען מיך נישט, און נישט פאַרטשעפּעט מיך.

אויך איך האָב געשפּילט אַ שמוגלערין, געהאַלטן אַ קיישל אייער אויף דער האַנט, באַדעקט דעם קאָפּ מיט אַ פאַטשיילע און זיך קיינעם נישט געגעבן צו דערקענען.

אין וואַרשע האָט זיך אָנגעהויבן פאַר מיר אַ ניי גיהנום. ווּ צו גיין אין מיטן נאַכט האָב איך נישט געהאַט. מ׳האָט אויך נישט געטאָרט גיין צוליב דער פּאָליציי־שעה. בלייבן אויפן וואָקזאַל איז געווען פאַרבונדן — באַזונדערס פאַר מיר — מיט גרויסע סכנות, ווייל געשטאַפּאָ פלעגט אָפט זיך „יאַוועז״ און צונעמען ביי די שמוגלער די פּראָדוקטן, שלאָגן זיי און אַ סאַך מאָל אויך אַרעסטירן.

כ׳האָב באַמערקט ווי עטלעכע שמוגלער גייען דורך אַ צעבראָכענע מויער דורך וועלכער מען קומט אַרויס אויף די יעראָזאָלימער אַלעען, בין איך זיי נאָכגעגאַנגען. מיר זענען אַריין צו אַ „דאָזאָרצע״, וועלכן מען פלעגט באַצאָלן פאַר איבערזיצן די נאַכט.

פאַרטאָג, נאָך דער פּאָליציי־שעה, ווען ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער טראַמוויי־פאַרקער, בין איך אַריין אין טראַמוויי און צוגעפאָרן אויפן אַדרעס וואָס כ׳האָב געהאַט פונעם מילנער, צו זיין פרויס קוזינע אין מאָקאָטאָוו.

די קריסטין האָט מיך אויפגענומען, הגם נישט גערן. אַזוי ווי זי האָט געהאַט אַ רעסטאָראַן און אויך אַ געליבטן — און ס׳איז איר נישט פאַרבליבן קיין צייט פאַר רוימען און אויפהאַלטן די ריינקייט פון דער וווינונג, האָט זי קודם־כל מיך געהייסן רוימען די שטובן. דאָס ריין מאַכן די וווינונג האָט געדויערט עטלעכע טעג. כ׳האָב געקענט די אַרבעט און געמאַכט זי גרינטלעך „אַז ס׳זאָל גלאַנצן״, אַזוי האָט זי געוואָלט... ווי נאָר זי האָט געזען אַז כ׳האָב אַ מינוט פריי, האָט זי מיך גלייך געשיקט רוימען אויך דעם רעסטאָראַן, וואַשן די דילן אד״גל.

אין דעם רעסטאָראַן פלעגן אויך אַריינקומען דייטשן, נאָר זיי האָבן עפּעס אויף מיר קיין אַכט נישט געלייגט .

לאַנג בין איך אויך ביי איר נישט געווען. זי האָט מיך איבערגעשיקט צו איר מוטער — פרוי קאָזלאָווסקי — אויף אָקאָפאָווע ראָג־לעשנאָ.

אויף דער אָקאָפאַווע פלעג איך יעדן טאָג זען יידן אַרויסגיין פון געטאָ אויף אַרבעט. איין מאָל האָב איך דערקענט דעם באַקאַנטן וואַרשעווער מאַנופאַקטור־סוחר טיקולסקי. כ׳האָב ריזיקירט און בין צו צו דער גרופּע (זיי פלעגן גיין גרופּנווייז, אויסגעשטעלט אין רייען). ער האָט מיך דערקענט און מיר האָבן זיך שטאַרק דערפרייט כ׳האָב אים געגעבן אַ צעטל צו מיין פעטער יעקב, אין וועלכן כ׳האָב זיי געפרעגט אַן עצה וועגן מיין אַריינקומען אין געטאָ.

צומאָרגנס האָט מיר טיקולסקי געבערענגט אַ תשובה פון דעם פעטער און זיינע זין — מיינע קוזינען הערש און גדליה, אַז איך זאָל נישט וואַגן צו קומען אין געטאָ...

ביי פרוי קאָזלאָווסקי בין איך נישט געווען לאַנג. זי האָט פשוט מורא געהאַט. זי האָט מיך געשיקט צו אַ בעקער אויף קראָכמאַלנע־גאַס. דער בעקער האָט מיך אַריינגענומען און באַלד צומאָרגנס, ווען איך בין אַרויס עפּעס קויפן, האָט געשטאַפּאָ דורכגעפירט ביי אים אַ רעוויזיע, זוכנדיק יידן. צוריקקומענדיק נאָך עטלעכע שעה, האָבן זיי מיך אַפילו אין שטוב נישט אַריינגעלאָזט.

כ׳בין געווען פאַרצווייפלט: כ׳האָב נישט געהאַט ווּ און צו וועמען צו גיין. כ׳האָב שוין באַדויערט וואָס כ׳בין געקומען קיין וואַרשע. באַגיין זעלבסטמאָרד בין איך געווען צו שוואַך — נישט געהאַט קיין מוט. כ׳האָב בלויז געבעטן ביי גאָט, אַז אַ דייטש זאָל מיך שיסן פון הינטן — כ׳זאָל נישט זען. גייענדיק אַזוי אַ שטאַרק־צעבראָכענע האָב איך זיך פלוצים דערמאָנט אין דעם קירזשנער סטאַרענגאַ און זיין פרוי — פון דער היים זאַלעווסקאַ, מיין שול־חברטע פון גאַרוואָלין. נישט לאַנג טראַכטנדיק בין איך גלייך צוגעפאָרן צו זיי. זיי האָבן מיך שטאַרק באַדויערט און אַפילו מיטגעפילט, אָבער נישט אַריינגעלאָזט, טראָץ דעם וואָס זיי האָבן דווקא געוווינט אין אַ גרויסער, רייכער דירה, צוגענומען פון אַ ייד. סטאַרענגאַ האָט מיך געשיקט צו זיין שוועסטער קיין גראָכאָוו און אויך זי האָט מיך נישט אַריינגעלאָזט.

דערווייל האָט זיך צוגערוקט די פּאָליציי־שעה און מען האָט שוין באַלד נישט געטאָרט גיין. דער קאָפּ האָט מיר שיער־נישט געפּלאַצט: ווּ גייט מען? וואָלט איך געווען געהאַט מיט זיך טאַבלעטן, וואָלט איך זיך זיכער געווען אָפּגעסמט. אויף וויפל כ׳האָב זיך נישט באַמיט איינצוהאַלטן די טרערן, זענען זיי איצט געפלאָסן פון זיך אַליין.

נישט האָבנדיק קיין עצה בין איך צוריק אַריין אין טראַמוויי, וואָס גייט קיין וואַרשע. כ׳האָב זיך אַוועקגעזעצט, אויסדרייענדיק דעם קאָפּ צום פענצטער — כלומרשט אַרויסגעקוקט, כדי מען זאָל נישט זען די פון טרערן געשוואָלענע אויגן. כ׳האָב אָבער געפילט די נייגעריקע בליקן פון אַ פרוי און כ׳האָב אויך געכאַפּט אַ זייטיקן בליק אויף איר. פלוצים האָבן אונדזערע בליקן זיך באַגעגנט און די פרוי, נישט באַהערשנדיק זיך, האָט האַסטיק אויסגערופן: ח... אָבער זיך גלייך געכאַפּט און דאָס וואָרט נישט פאַרענדיקט. כ׳האָב איר געגעבן אַ סימן נישט צו רעדן. דאָס איז געווען יאַנקאַ מיכאַלעק, רענקאַוועקס טאָכטער. מיר האָבן אַמאָל געוווינט ביי איר פאָטער, זיין הויז איז געשטאַנען לעבן בית־המדרש, און איך האָב זיך דערצויגן צוזאַמען מיט אירע דריי קינדער: רישעק, מאַלציא און זבישעק (דאָרט האָבן געוווינט אברהם וואַמפּאַן, לייזער בלאַנק, יאַנקל אַקערמאַן, יאַנקל מאַגלאַזש — וואָלפאָוויטש. די אַלע הייזער האָבן געהערט צו איר פאָטער פראַנצישעק רענקאַוועק).

פרוי מיכאַלעק איז אַראָפּ ביי דער ערשטער סטאַציע און איך נאָך איר. מיר זענען אַריין אין נאָענסטן טויער. דאָ האָב איך זיך שוין נישט באַהערשט און שטאַרק געוויינט. אויך זי האָט געהאַט טרערן אין די אויגן. זי האָט מיך באַרויִקט, גלעטנדיק און אָנגעהויבן אויספרעגן, ווי אַזוי איך קום קיין גראָכאָוו.

פרוי מיכאַלעק האָט מיך אויף דער גאַס שוין נישט איבערגעלאָזט און מיך מיטגענומען אַהיים צו זיך. אין דער מינוט האָט זיך מיר געדאַכט, אַז די זון האָט אויפגעשיינט און

כ׳האָב אין יענער פינצטערער נאַכט זיך געפילט גליקלעך. כ׳האָב זיך טאַקע יענע נאַכט גוט אויסגעשלאָפן און זיך אַביסל באַרו׳קט. אָבער גלייך אינדערפרי, אומקערנדיק זיך פון גאַס, ווו זי איז אַראָפּ איינקויפן, האָט זי אין גאַנצן געציטערט פון שרעק. זי האָט מיר דערציילט, אַז נעכטן אָוונט איז געשטאַפּאָ געקומען צו סטאַרענגעס שוועסטער זוכן אַ יידיש מיידל פון גאַרוואָלין. נישט געווג וואָס סטאַרענגאַ האָט מיך נישט אַריינגעלאָזט, האָט ער מיר נאָך נאָכגעשיקט געשטאַפּאָ. פרוי מיכאַלעק האָט אין גאַנצן געצאַפּלט און נישט געוווסט וואָס צו טאָן מיט מיר.

עס זענען געקומען אירע קינדער מאַלציאַ, מיין יוגנט־פריינדין, און רישעק און האָבן די מוטער עטוואָס באַרואיקט. רישעק איז אָבער געווען אַ שיכור, ווי זיין פאָטער, און ער האָט געטראַכט, אַז ס׳האָט זיך פאַר זיי געעפנט אַ שמאַלץ־גרוב פון וועלכן זיי וועלן שעפּן גאָלד.

אויפן דריטן טאָג פון מיין אויפהאַלט, האָב איך איינמאָל ביינאַכט דערפילט ווי רישעק נעמט מיר אַפּער מיין האַנט־בייטל פון הינטערן קישן. כ׳האָב זיך נישט וויסנדיק געמאַכט. ס׳איז מיר אַ שאָד געווען די „מאַלינע״. צומאָרגנס האָב איך באַמערקט, אַז די „פּאָדשעווקע״ פון בייטל איז אָפּגעטרענט און ס׳האָט געפעלט פון דאָרט דער צעטל מיט נעמען, וואָס מיין פאָטער האָט מיר געגעבן, אַז אויב כ׳וועל איבערלעבן, זאָל איך וויסן, ביי וועמען עפּעס געפינט זיך... כ׳בין געוואָרן אומרו׳יק און נישט געוווסט ווי־אַזוי צו האַנדלען. קיין זיצפלייש האָב איך ממילא נישט געהאַט. אין עטלעכע טעג אַרום בין איך אַריינגעפאָרן קיין וואַרשע. כ׳האָב געוווסט, אַז דער גאַנצער האַנדל קאָנצענטרירט זיך ביים אייזערנעם טויער. באַזונדערס האָט מיך געפּלאָגט די בענקשאַפט צו מיין משפחה און כ׳האָב געזוכט עפּעס אַ קאָנטאַקט צו דערוויסן זיך עפּעס וועגן זיי. געשמועסט האָט מען, אַז מען האָט שוין אַלע יידן פון ווילגאַ איבערגעזידלט קיין סאָבאָליעוו און די דייטשן זאָגן צו, אַז דאָרט וועלן זיי שוין בלייבן. אויך האָט מיך געמאַטערט דער געדאַנק וועגן דעם צעטל, וואָס רישעק און אפשר אויך מאַלציאַ — האָבן מיר צוגענומען.

ביים אייזערנעם טויער האָב איך טאַקע געטראָפן פיל גאַרוואָלינער קריסטן; צווישן זיי — סטודענטן: די בעניצקיס, קאָלאַסקי, אָכניעוויטש א״א. זיי האָבן אַלע געהערט צו א.ק. זיי האָבן מיך אַלע באַגעגנט העפלעך, אַפילו געפרייט זיך מיט מיר און אָן מורא מיך פאַרבעטן אין נעבנדיקן רעסטאָראַן. כ׳האָב אויפן אָרט געמוזט עסן מיט זיי מיטאָג.

ביים אייזערנעם טויער האָט געהאַנדלט מיט אַלטע זאַכן דער גאַרוואָלינער זיגמונט גאָנסאָווסקי. פאַר דער קריג איז ער געווען יורידישער ראַטגעבער פון דער „באַנק ראָלניטשי״ (אַגראַר־באַנק) אין וואַרשע. ער האָט מיר פּראָפּאָנירט, כ׳זאָל אים העלפן האַנדלען און כ׳האָב טאַקע פאַרדינט ביי אים צוויי זלאָטעס טעגלעך. אין די אָוונטן פלעג איך צוריקפאָרן קיין גראָכאָוו.

איין מאָל האָט מיך באַגעגנט יאַן פּאַווּלישעווסקי און דערציילט מיר, אַז די קינדער פון יאַנקאַ מיכאַלעק האָבן דערציילט, אַז געשטאַפּאָ האָט מיך פאַרהאַלטן, און זיי האָבן געבעטן קופּאָנען, כדי צו קאָנען מיך אויסקויפן. ער אַליין, פּאַווּלישעווסקי, האָט זיי אויך געגעבן 2 קופּאָנען.

כ׳האָב אים, נאַטירלעך, געבעטן, ער זאָל זיי מער נישט געבן און אויך מודיע זיין די אַנדערע, אַז זיי זאָלן נישט געבן.

אין גאַרוואָלין האָבן זיך גלייך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די טאָכטער פון הערשל ראָזענבערג געפינט זיך אין וואַרשע און האַנדלט ביים אייזערנעם טויער. ס׳האָט מיך אַפילו געהאַט געטראָפן אַ גאַרוואָלינער פּאָליציאַנט. ווי כ׳האָב זיך שפּעטער דערוווסט, האָט דער קריסט, וואָס האָט אויסבאַהאַלטן מאיר הערצן און זיין גרופּע, אויך זיי דערציילט, אַז מען טרעפט מיך האַנדלען ביים אייזערנעם טויער.

נאָכן אומקערן זיך פון דער מיכאַלעקס קינדער פון גאַר־וואָלין אָן קופּאָנען, האָבן זיי אָנגעהויבן טראַכטן מיך אומצו־ברענגען. אָבער די מוטער זייערע, די אידעלע יאַנקאַ, האָט צו דעם נישט דערלאָזט. דאָס האָב איך זיך דערוווסט פון עם קליינעם, האַללעס זון, וועלכער האָט זיך צוגעבונדן צו מיר אַ דאַנק מיין מענטשלעכער באַציונג צו אים. ער פלעגט מיר

מיין פאמיליע
אין גאַרוואָלין

אַלץ דערציילן. כ׳האָב גלייך געוואָלט אַנטלויפן, נאָר מיין ברודער, אברהם, האָט מיר אין חלום געזאָגט:

— לויף נישט! זיי וועלן דיר גאָרנישט טאָן...

נישט געקוקט דערויף, האָב איך פּאַמעלעך אָנגעהויבן זוכן אַ צווייט אָרט. כ׳האָב זיך געוואָנדן צו לענאַרטשיקן, ער זאָל מיר געבן אַ טייל פונעם געלט וואָס מיין פאָטער האָט אים אָפּגעגעבן צום באַהאַלטן, ווייל כ׳וויל מיר אויסזוכן אַ נייע וווין־אָרט. ער פלעגט מיר פון צייט צו צייט געבן עפּעס געלט.

לענאַרטשיק פלעגט אָפט פאָרן צו מיינע עלטערן קיין ווילגאַ און שפּעטער קיין סאָבאָליעוו. איין מאָל האָט ער מיר דערציילט, אַז מיין פאָטער איז קראַנק אויף טיפוס. מיינע עלטערן האָבן מיר דורך אים געשיקט א בריוו, אז איך זאָל זיי שיקן ציטרינען, צוקער א״א שפּייז־אַרטיקלען. זיי האָבן אויך געשריבן אַז ביי זיי וווינען דוד ברייטשטיין, רבקה וואַמפּאַן, מיט איר טאָכטער צפורה און מאַן, וועלכער איז אויך קראַנק אויף טיפוס. כ׳האָב זיך אָפּגעשמועסט מיט לענאַרטשיקן אים צו ברענגען די פּראָדוקטן מיט אַ בריוו, זונטיק 3 אַזייגער בייטאָג, — און מאָנטיק פרי וועט ער פאָרן מיט דעם צו מיינע עלטערן.

זונטיק דריי אַזייגער בין איך געקומען אויפן אָפּגערעדטן אָרט: מאַרשאַלקאָווסקע ראָג קאָשיקאָווע, אָדער קרוטשע, כ׳געדענק שוין נישט גענוי. כ׳האָב אים אַוועקגעגעבן דאָס פּעקל מיטן בריוו און געבעטן ער זאָל מיר ברענגען תשובה און ווען ער וועט צוריקקומען מיט ענטפער — זאָל ער מיר אויך געבן עפּעס געלט.

לענאַרטשיק האָט מיר אויך דערציילט, אַז פרייטיק האָט מיך געזוכט ביי אים מיין קוזין אברהם ראָזענבערג (היינט אין אַמעריקע), נאָר ער, לענאַרטשיק, האָט נישט געוווּסט מיין אַדרעס. אַזוי, טראָץ דעם וואָס כ׳בין געווען מיט אים אין קאָנטאַקט, האָב איך אים מיין אַדרעס נישט געגעבן. מיין האַרץ איז מיר קיינמאָל נישט געווען רויִק. די מורא האָט מיך שטענדיק פאַרפאָלגט.

שטייענדיק אַזוי מיט אים, האָט זיך מיין בליק פאַרהאַלטן אויפן אַנטקעגנדיקן הויז און ס׳האָט זיך מיר געדאַכט, אַז אָנגעלענט אויפן וואַנט שטייט לענאַרטשיקס שוואָגער קורפּיעווסקי אין זיין ברוינעם מאַנטל און ברוינעם שקאָפּיך (היטל) אויפן קאָפּ און לעבן אים — אַ דייטשער אָפיציר און ביידע אָבסערווירן מיך.

ס׳איז מיר דורך אַ געדאַנק: אפשר האָט מיך לענאַרטשיק אויסגעגעבן? כ׳האָב אָבער אַליין זיך נישט געקענט גלויבן אַז דאָס זאָל האָבן פּאַסירט. דאַקעגן האָט מיך נישט אָפּגעלאָזט די מחשבה, אַז לענאַרטשיק וויל פון מיר פּטור ווערן, כדי צו בלייבן ביים גאַנצן פאַרמעגן וואָס מיין פאָטער האָט אים אָנפאַרטרויט.

כ׳האָב זיך געזעגנט מיט לענאַרטשיקן און מיט אַן אומרויִק האַרץ בין איך אַריין אין טראַמוויי, וואָס גייט צו דער לעשנע־אָקאָפּאָווע. כ׳האָב געוואָלט צופאָרן צו פרוי קאָזלאָווסקי, וועלכע האָט געהאַט צוגעזאָגט צו העלפן מיר שאַפן אַ דירה. אויסדרייענדיק דעם קאָפּ, שוין אין טראַמוויי, האָב איך דערזען דעם זעלבן געשטאַפּאָוויעץ, וואָס איז פריער געשטאַנען מיט קורפּיעווסקין. מיין אומרו איז געשטיגן פון מינוט צו מינוט. כ׳האָב זיך געזען אין אַ פּאַסטקע. ביים הויפּטוואָקזאַל, אויף כמיעלנע, בין איך אַרויס פון טראַמוויי אויסמישנדיק זיך מיט דער מאַסע, וואָס פלעגט דאָרט געוויינטלעך זיין גרויס, באַזונדערס אין די זונטיקס. און דאָ האָב איך פּלוצים דערפילט אַ פעסטן קלאַפּ אין אָרעם. אויסדרייענדיק דעם קאָפּ איז געשטאַנען פאַר מיר דער געשטאַפּאָוויעץ — אַ הויכער, דיקער, בלאָנדער באַנדיט, מיט גאָלדענע בינאָקלען אויף די טרייפענע אויגן.

— דו ביסט אַ יודין פון גאַרוואָלין! דיין נאָמען איז ראָזענבערג. דיינע עלטערן געפינען זיך אין סאָבאָליעוו...

מיט געמאַכטער גלייכגילט האָב איך אַרויסגענומען מיין קענקאַרטע און זי אים דערלאַנגט.

— אַלעס איז פאַלש! - האָט ער אַ ריטשע געטאָן.

דאָס האַרץ האָט מיר געקלאַפּט ביז צום פּלאַצן. דער קאָפּ האָט מער נישט געטראַכט — גאָרנישט. כ׳בין געבליבן פאַרגליווערט ווי אַ צוזאַמענגעפּרעסטער שטיין. כ׳האָב אַ שווערן זיפץ געטאָן און, נישט ווילנדיק, אַרויפגעלייגט די האַנט אויפן האַרץ (כ׳האָב דאָרט געטראָגן אַ בילד פון מיינע עלטערן).

באַמערקנדיק דאָס, האָט דער באַנדיט מיך אַריינגעשלעפּט אין אַ טויער און אָנגעהויבן מיך באַזוכן, באַטאַפּט דעם קאָלנער פון מאַנטל, אין וועלכן כ׳האָב צופעליק געהאַט איינגענייט אַ פּאָר דאָלאַר, אָבער ער האָט גאָרנישט געפינען. ער איז געווען שיכור און ס׳האָט זיך געטראָגן פון אים אַ ריח פון אַ גאָזשעלניע — דאָס האָבן זיי, לענאַרטשיק און קורפּיעווסקי אים געהאַט גוט אָנגעשיכורט. ער איז געווען שטאַרק אויפגערעגט ווייזט אויס אויך אויף לענאַרטשיקן.

ער האָט מיך געפרעגט פון וואַנען מיר קענען זיך און צי ער האָט אונדזער געלט?

דאָס הערנדיק, האָט מיין קאָפּ אָנגעהויבן אַרבעטן שנעל:

— דו ווייסט — האָב איך געזאָגט — ביי דעם לענאַרטשיקן האָבן מיר אַזוי פיל געלט, אַז דו וואָלסט געקאָנט דיר קויפן עטלעכע הייזער אין וואַרשע...

כ׳האָב געטראַכט, אַז כ׳וועל ווענדן די גאַנצע אויפמערקזאַמקייט פונעם דייטשן באַנדיט אויף לענאַרטשיקן. די דייטשן האָבן טאַקע אומגעברענגט יידן, זיי האָבן אָבער געוואָלט אויך דאָס יידישע פאַרמעגן. זיי האָבן די פּאָליאַקן וואָס האָבן געהאַט אַ פאַרבינדונג מיט יידן אויך נישט געשוינט.

— קאָם מיט מיר צו דיזען פּאָלע, — האָב איך אים געזאָגט — וועט ער דיר אַלץ מוזן אָפּגעבן.

דער דייטש האָט זיך געלאָזט צורעדן און דאָס האָט דערפירט צו מיין רעטונג.

געוווינט האָט לענאַרטשיק אויף פּיוסאַ 11. אין דרייעק: פּיוסאַ־קאָשיקאָווע און, דאַכט זיך, ווידאָק. די פּיוסאַ איז געווען שוואַך באַלויכטן און ביים נר. 11 איז די ליכט געווען אינגאַנצן טונקל און געווען דאָרט ווינציק דורכגייער. די דייטשן פלעגן בכלל זיך נישט ווייזן אויף טונקעלע גאַסן. אויפן וועג פון כמיעלנאַ ביז פּיוסאַ, דורך מאַרשאַלקאָווסקע, האָב איך געטראַכט וועגן אַנטלויפן אין אַ הויף אַריין. אָבער די דייטשן פלעגן אַרומשטעלן די פאַרדעכטיקטע הייף און דורכפירן רעוויזיעס... קיין טאַבלעטן אויף צו מאַכן אַ סוף מיט זיך האָב איך נישט געהאַט, איז מיר פאַרבליבן צו וואַרטן אויף דער קויל פונעם באַנדיט.

צוקומענדיק צום הויף פּיוסאַ 11, האָט דער דייטש מיך אַרויפגעשיקט צו לענאַרטשיקן איך זאָל אים אַראָפּברענגען דאָס געלט. ווען די טיר האָט זיך געעפנט האָט מיך אַזש אַ בלענד געטאָן אַ ליכט וואָס האָט געשפּאַרט פון אינעווייניק. כ׳האָב געהאַט דעם איינדרוק אַז דאָס לאָזט מען זיך ווויִלגיין צו דער געלעגנהייט וואָס זיי האָבן מיך געפּטר׳ט און קאָנען

געניסן פונעם רייכטום, וואָס מיין פּאָטער האָט זיי געלאָזט, אָן שטערונג.

כ׳האָב זיי גלייך דערציילט, אַז דער געשטאַפּאָ־אָפיציר פֿאָדערט פון מיר דאָלאַרן אָדער גאָלד בכדי מיך צו באַפרייען. וויינענדיק אַזוי, איז צו מיר צו לענאַרטשיקס שוויגער און מיך אַרויסגעוואָרפן פון שטוב. כ׳האָב אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די שניי־שיך, עס זאָל מיר זיין לייכטער און לײדער געמוזט צוריק אַראָפּגיין צום באַנדיט.

אַראָפּקומענדיק, האָב איך אים דערציילט, אַז לענאַרטשיק האָט געזאָגט, אַז אַ דייטש דאַרף נישט קיין געלט. כ׳האָב אַזוי־אַרום געוואָלט אים אויפרייצן קעגן לענאַרטשיקן. כ׳האָב זיך דערנענטערט און אָנגעהויבן אים בעטן, ער זאָל מיך לאָזן לעבן. האַלטנדיק דעם רעוואָלווער אין האַנט, האָט ער מיט דער צווייטער האַנט מיר אַראָפּגעלאָזט אַ פּאַטש, אַז דער היט איז מיר גלייך אַראָפּ פון קאָפּ. ער האָט מיך אַריינגעשטופּט טיף אין הויף און אַליין איז ער געלאָפן צום טויער זוכן אַ פאַרבייגייענדיקן דייטש, וואָס זאָל מיך היטן ביז ער וועט צוריקקומען מיט לענאַרטשיקן. ער האָט געוואָלט שיסן ביידע האָזן: מיך אומברענגען און לענאַרטשיקן צונעמען דאָס געלט און — מעגלעך — אויך אים שיסן. זיין אויפרעגונג אויף לענאַרטשיקן האָט זיך זיכער גענומען פון דעם, וואָס ער האָט פאַר אים אויסבאַהאַלטן דעם פּאַקט, פון האָבן אונדזער געלט.

נישט געפינענדיק קיין שומר וואָס זאָל מיך היטן, האָט ער אויסגעשטרעקט דעם רעוואָלווער מיך צו שיסן. כ׳האָב אַ כאַפּ געטאָן אים פאַר דער האַנט זאָגנדיק:

— הער אָפיצער, זי זענען דאָך דאָס איך ניכט ליגע, דאָס איך ניכט וועקלאָופע — (כ׳זאָג נישט קיין ליגן און כ׳אַנטלויף נישט) — זי האָבן דאָך מיינע קענקאַרטע. ערלאָובען זי מיר הינאייִנגיין אין צווייטן האָף — דאָרט וואָנט דער ברודער פאָן לענאַרטשיק. ביי אים האָבען וויר נאָך מער געלט, ניכט נור וויר, זאָנדערן אויך פילע אַנדערע יודען. ער ווירד מיר זיכער געבן, ער איזט בעסער אונד רייכער אַלס זיין ברודער...

מיט מיין קענקאַרטע אין האַנט, האָט דער דייטש מיר געזאָגט:

— „זאָ, אַנע דעם" — ער האָט געפּאַכעט מיט דער קענקאַרט — „קאָנסטו קיינען שריט מאַכן". ער האָט מיר געגעבן 15 מינוט צייט איך זאָל קומען גלייך מיטן געלט. ער האָט מיך געהייסן אים זאָגן, ער זאָל רופן זיין ברודער, ווייל, — האָט געזאָגט דער באַנדיט, — „איך קאַן פאַן דיזן האָף ניכט וועקגעהן. איך ווערדע אים שאָן אַאוסלערנען"...

— יאַוואָל! — האָב איך געזאָגט, — איך ביטע זי אַאוך דאָס נאָך מיינען טאָדט ביי אים אַלעס אַבצונעמען".

— „געהע שנעל אונד קאָם גלייך צוריק" — האָט דער באַנדיט מיר באַפוילן און אַליין זיך אַוועקגעשטעלט ביי די טרעפּ וואָס פירן אַרויף צו לענאַרטשיקן, וואַרטנדיק אויף מיין צוריקקומען.

אַרויס פון טויער בין איך פּאַמעלעך, ער זאָל נישט האָבן קיין פאַרדאַכט, אַז איך אַנטלויף. ווי נאָר כ׳בין אַרויס פון הויף, קאָן איך זיך ביז היינט נישט קלאָר מאַכן ווי שנעל, און ווי אַזוי כ׳האָב זיך גלייך געפונען אויף אַ צווייטער גאַס, מיט אַ טראַמוויי־פּאַרקער.

כ׳בין אַריין אין טראַמוויי. כ׳האָב געזוכט געלט אויף אַ טראַמוויי־בילעט און נישט געקאָנט געפינען. דער קאָנדוקטאָר, זעענדיק דאָס, האָט פאַרשטאַנען מיין מצב און מיר געראָטן אַראָפּצוגיין ביים ערשטן אָפּשטעל, ווייל מען קען מיך דער־קענען. בדרך כלל פלעגן די טראַמוויי־אַרבעטער קיין ייִד נישט אויסגעבן. כ׳האָב אַזוי געטאָן. כ׳בין אַראָפּ פון טראַמוויי און געגאַנגען איבער די וואַרשעווער גאַסן, נישט פילנדיק אַפילו אַז מיין פּנים, דער האַלדז און די הענט זענען מיר אינגאַנצן צעריסן (כ׳האָב זיך זיכער אַזוי צעקראַצט פון נערוון).

מיט האַרץ־קלאַפּעניש, מורא־האָבנדיק אויסצודרייען דעם קאָפּ, ווייל כ׳האָב אַלץ געהאַט דאָס געפיל, אַז מען יאָגט מיך נאָך, בין איך אָנגעקומען אויף וואָליע, געגאַנגען בין איך צום מילנער גאַלאַשעווסקי׳ס אַ שוועגערין, אַ פאַרקויפערין אין אַ צוקערניע אויף אַלעע־יעראָזאָלימסקע. כ׳האָב אָנגעקלונגען אין טויער, דעם „דאָזאָרצע" האָב איך געזאָגט, אַז כ׳גיי צו מיין קוזינע, צו סטעפאַניאַ. ביי סטעפאַניאַ האָב איך געטראָפן די גאַנצע משפחה גאַלאַשעווסקי, זיי זענען גראָד געהאַט אָנגעקומען פון גאַנטשיץ. זעענדיק מיין מצב, איז זיי אַלע פינצטער געוואָרן אין די אויגן.

סטעפאַ האָט מיך אַריינגעפירט אין באָד־צימער, געהאָלפן מיר אָרומוואַשן זיך, געגעבן מיר אָנצוטאָן אַנדערע קליידער. קיינער איז שוין יענע נאַכט נישט געשלאָפן — אַלע האָבן איבערגעלעבט גרויס שרעק. יעדער פאַר זיך, האָט געטראַכט, אַז מ׳האָט מיר אוודאי נאַכשפּיאָנירט און אַ ליאַדע מינוט וועט קומען געשטאַפּאָ מיך צונעמען.

אין דער פרי, נאָך דער פּאָליציי־שעה, זענען אַלע פון שרעק אַרויס פון שטוב, איבערלאָזנדיק מיך אַליין אין דער וווינונג. גאַלאַשעווסקי האָט צוגעזאָגט צו גיין ספּעציעל צו לענאַרטשיקן זיך עפּעס דערוויסן וועגן מיר. גאַלאַשעווסקי איז געווען אַ גרויסער קונה פון דאָלאַרן, גאָלד און שטאָפן און לענאַרטשיק — זיין צושטעלער.

בלייבנדיק אַליין אין דער וווינונג, האָב איך מורא געהאַט אַפילו צוצוגיין צום פענצטער. ס׳האָט זיך מיר כסדר אויסגע־דאַכט, אַז מען זוכט מיך. פאַרנאַכט איז סטעפאַ אַהיימגעקומען. זי האָט מיר געזאָגט, אַז זי האָט מורא געהאַט אַהיימצוקומען; זי האָט פריער זיך דערוווסט ביים דאָזאָרצע צי ס׳האָט אין הויז עפּעס נישט פּאַסירט...

שפּעטער איז געקומען גאַלאַשעווסקי. ער האָט שוין זיך געהאַט דערוווסט, אַז לענאַרטשיק איז פאַרהאַלטן, מ׳האָט ביי אים דורכגעפירט אַ רעוויזיע, און אַז דער געשטאַפּאָוויעץ האָט געוואַרט אויף מיר אַ גאַנצע נאַכט:

— איך האַבע דאָך איר קענקאַרט, — האָט ער געטענהט, — זי מוזט דאָך ווידער קאָמען, — זי קאַן זיך דאָך נישט פריי באַוועגן...

כ׳האָב זיך נאָך אַזוי אַרומגעוואַלגערט אייניקע וואָכן, כ׳האָב געזוכט אַ קאָנטאַקט מיט וועמען וואָס זאָל מיר העלפן אינעם דערווערבן אַ נייע קענקאַרטע. כ׳האָב דורכאויס גע־וואָלט צוריקפאָרן קיין סאַבאַליעוו צו מיינע עלטערן. נאָך דעם שווערן דורכפאַל, האָב איך געוואָלט וואָס שנעלער פאַרלאָזן וואַרשע, אָבער אָן אַ קענקאַרטע? אויך מיט איר האָט געדראָט דער טויט, אָבער אָן דעם איז געווען פיל ערגער.

זייענדיק נאָך אין קאָנטאַקט מיט יאַנקאַ מיכאַלעק, בין איך געפאָרן זיך באַראָטן מיט איר. זי האָט מיר פאָרגעלייגט כ׳זאָל פאָרן קיין וואַוער צום געוועזענעם גאַרוואָלינער פּאָסט־טרעגער וואָלאָדאַרטשיק. איר רעשעק, מיין יוגנטפריינט, איז געווען פאַרהייראַט צו זיין טאָכטער, דאָרט וועל איך זיך קאָנען אויפ־האַלטן אַ שטיקל צייט.

קומענדיק קיין וואַרשע, האָט וואָלאַדאַרטשיק מיך רעקאָמענדירט צו אַ צווייטער פאַמיליע, וועלכע האָט מיך אויפגענומען — פאָרגעשטעלט האַב איך זיך אַלס רענקאַווקווונאַ פון גאַרוואָלין.

ביי נאַכט, פאַרן שלאָף האָב איך נאָך געהאַט שטאַרקע קאָפּשמערצן און, ווייזט אויס, אַז אין שלאָף האָב איך זיך באַקלאָגט פאַר מיין גאָטזעליקער מוטער, אַז דער קאָפּ טוט מיר שטאַרק וויי. ווען כ׳האָט זיך איבערגעוועקט האָב איך דערזען ווי די קריסטין שטייט ביי מיין בעט און אָבסערוירט מיך.

— דו ווייסט, — האָט זי מיר געזאָגט, — האָסט גערעדט אַ פרעמדע שפּראַך. איך מיין אַז דו ביסט נישט קיין קריסטין...

כ׳האָב נישט געוואָלט דיסקוטירן. כ׳האָב איר גאָרנישט נישט געענטפערט. אין איניקע שעה אַרום, ביי דער ערשטער געלעגנהייט, האָב איך גענומען מיין אָרעם רענצל און אַוועק צום עלעקטרישן צוג, צו פאָרן צוריק קיין וואַרשע.

אין צוג האָב איך געוואָרפן אַן אויג אויף אַ בראָנעטן מאַן פון אַ יאָר 35. ער האָט געטראָגן אַ פולע טעקע „שניעגאָווצעס״ און נאָך עטלעכע פּאָר אין די הענט. זיין צעקנייטשטער קאַפּעליוש, דער אָפּגעטראָגענער מאַנטל מיטן קאַראַקולענעם קאָלנער — אויפגעשטעלט, האָבן אַרויסגערופן מיין צוטרוי. ס׳איז מיר דורך אַ געדאַנק, אַז ס׳איז כדאי דעם מענטש נאָכצוגיין. אַראָפּגייענדיק פון צוג האָב איך זיך באַמיט צו גיין נאָענט פון אים. כ׳האָב אים אָפּגעשטעלט, זיך אַנטשולדיקט פאַר דער העזה און געפרעגט צי ער וויל מיך אויסהערן. ער איז אַריין מיט מיר אין אַ קאַפּע ביים מזרח־וואָקזאַל („דוואָזשעץ ווסכאָדני״), באַשטעלט צוויי טיי און מיר האָבן זיך דורכגערעדט. כ׳האָב אים גלייך געזאָגט:

— דו זעסט אויס נישט שטאַרק רייך און נישט צו גליקלעך... אפשר געהערסטו אויך צום פאַרפאָלגטן פאָלק?

ער האָט מיך גוט פאַרשטאַנען. געווען איז ער אַ יידישער רעזשיסער, וואָס האָט געוווינט מיט אַ קריסטין, אַ סטודענטין, זיינס אַ שול־חברטע. ער האָט געפירט אַ וואַרשטאַט צו פאַרריכטן גומענע זאַכן: שטיוול, שניעגאָווצעס״, קאַלאָשן. ער האָט מיך אויפן גאַס שוין נישט איבערגעלאָזט. ער האָט געהערט צו דער אונטערערד. אויפן סמך פון דער מעטריקע וואָס איז מיר פאַרבליבן פון אָסלאָ, האָט ער זיך קודם־כל באַמיט דורך דער אונטערערד צו מאַכן מיר אַ קענקאַרטע, וועלכע כ׳האָב אין געציילטע טעג אַרויסבאַקומען פון מאַגיסטראַט אויף ווילענסקי־גאַס אין פּראַגע א״ב אַפּאָלאָניאַ קאָוואַלסקאַ־זאַרעמבאַ. געשלאָפן בין איך ביי אים אין ווערקשטעל אויף צוויי שטולן. ביינאַכט האָט זיך מיר געחלומט ווי מיין פאָטער שטייט און וויינט, זאָגנדיק:

— האָב נישט מורא. מיך האָט מען געשאָסן פאַר דיר — אָנווייזנדיק מיטן פינגער אויף זיין דורכגעשאָסענער שלייף.

מיט די נייע דאָקומענטן אין טאַש, האָב איך צוריק אָנגעהויבן גיין צום אייזערנעם טויער. כ׳האָב זיך געטראָפן מיט גאַרוואָלינער קריסטין. כ׳בין שוין געווען אָן געלט, האָב איך באַפוילן צו יוזעף קאָזלאָווסקי ער זאָל מיר שיקן אַ קופּאָן דורך פּאַוולישעווסקין. פּאַווּלישעווסקי האָט שטענדיק געוווּסט מיין אַדרעס. ווען כ׳האָב געוווינט ביים באַנק־באַאַמטן יאַקובאָווסקי און געאַרבעט אין דער פּאַפּיראָסן־פאַבריק אויף קאַליסקאַ־גאַס, האָט מיר פרוי יאַקובאָווסקי דערציילט, אַז מיין פעטער פּאַווּלישעווסקי האָט מיך געזוכט און איבערגעלאָזט פאַר מיר 100 זלאָטעס. זי האָט זיך אַפילו געפרייט, זאָגנדיק, אַז זי האָט גלייך דערקענט אין אים מיין פעטער, ווייל ער איז אינגאַנצן ענלעך צו מיר. פון דאַנען מיין פולער צעטרוי צו פּאַווּלישעווסקין.

יעדער איבערגעלעבטער טאָג איז פול געווען מיט יסורים און פּחד. געווען צייטן, ווען כ׳פלעג פאַסטן יעדן מאָנטיק און אָפט, נאָך אַזאַ תענית, זיך פילן נישט גוט. איך פלעג זיך ווענדן צו ד״ר קעניג (גאַרוואָלינער געדענקען אַוודאַי דעם דיקן חזיר־סוחר קעניג — ער האָט געשטאַמט פון דייטשן. זיין זון, דער דאָקטאָר, האָט געוווינט אין וואַרשע אויף ווידאָק). ער פלעגט זיין מיין דאָקטאָר און מיין עצה־געבער. געוווינט האָב איך נאָך דעמאָלט ביים באַנק־באַאַמטן יאַקובאָווסקי און צוליב מיין טבע צו רעדן פון שלאָף און דווקא יידיש, האָב איך זיך שוין געשעמט און געמוזט פון דאָרט אַוועק, הגם כ׳בין נישט זיכער געווען צי די קריסטין האָט מיך געהערט רעדן (ער, יאַקובאָווסקי, איז געווען אַ טויבער). כ׳האָב ווידער אָנגעהויבן זוכן אַ פריש ווינאָרט. כ׳פלעג אָפט קומען צו מיין שול־חברטע מאַלציאַ, וועלכע האָט געוווינט מיט אירע צוויי קינדער און דייטשן געליבטן אין אַ צימער פון 10 קוואַדראַטמעטער. כ׳פלעג אויך קומען אויף כמיעלנע 3 צו די גאָלאַשעווסקיס, ד״ה צו זיינע 2 טעכטער. די מיידלעך פלעגן נישט מורא האָבן און גיין מיט מיר שפּאַצירן.

אויף איינעם אַזאַ שפּאַציר האָט אונדז באַגעגנט אַ פאָרייסאָווער שייגעץ, זאַיאָנץ. ער איז געווען פון דער אונטערערד און זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַרשע. ער איז געווען אַ גרויסער יידנפיינט און פּיקעטניק פון יידישע געשעפטן נאָך פון דער סאַנאַציע־צייט. כ׳האָב זיך פאַר אים פאָרגעשטעלט אַלס רענקאַוויטשוונאַ, ווייל ער האָט געזאָגט, אַז ער קען מיך פון גאַרוואָלין. ער האָט, נאַטירלעך, נישט געדענקט גענוי. דער שייגעץ האָט אויף מיר געוואָרפן אַן אויג... איין מאָל אויף אַ שפּאַציר, בעת מיר זענען געווען אַליין, האָט ער מיר אַ זאָג געטאָן:

— האַלינאַ, כ׳האָב פיל נאָכגעטראַכט און געקומען צום אויספיר, אַז דו ביסט צו קלוג, דו מוזסט זיין אַ יידישע... רעכן מיר אויס ווער פון די מיידלעך און יינגלעך האָבן געלערנט אין גאַרוואָלינער גימנאַזיע און ווער — אין וואַרשע...

כ׳האָב זיך הויך צעלאַכט און געזאָגט אים אַז ער דאַרף זיך היילן אויפן קאָפּ. כ׳האָב געקענט די גאַנצע יוגנט נישט ווינציקער פון אים. ער האָט מיך אויך געפרעגט אויפן אַפּטייקער פּאַווליק. סוף כל סוף האָט ער זיך „איבערצייגט״, אַז כ׳בין אַ רענקאַוועק. אַ צווייט מאָל האָט ער מיר פאָרגעלייגט צו פאָרן קיין וואָרקע צו זיין ברודער דעם גלח... אָבער כ׳האָב וועגן דעם נישט געטראַכט, — כ׳האָב פאַר אים פשוט מורא געהאַט.

אין אַ בריוו האָט מיר מיין ברודער מודיע געווען אַז מיין פאָטער פילט זיך בעסער, און ער און די גאַנצע משפּחה וויל מיך זען. מיר אַליין זענען שוין אויך נמאס געוואָרן די אַלע „גליקן״ און „נסים״ פון וואַרשע. כ׳האָב געפילט אַז איך ברעך זיך ממש איין — נערוועזיש, מאָראַליש און פיזיש.

אַזוי בין איך אין איינעם אַ זונטיק, אין אַ געמיש פון שרעק, האַרץ־קלאַפּעניש און פרייד אָנגעקומען קיין סאָבאָליעוו. אַ קליינינקייט, באַלד וועל איך דאָך זען די אייגענע. אויסשטייגנדיק פון באַן, האָט זיך געמערקט אַ באַזונדערע שטילקייט; כ׳האָב אָפּגעשטעלט אַ קריסטין און מיט געקינצלטער איראָניע געפרעגט:

— ווו זענען עפּעס די יידן, — ס׳פלעגט דאָך מיט זיי דאָ פול זיין?

— פרעג נישט, — האָט די קריסטין מיר געענטפערט, — ביסט אַוודאי נישט קיין היגע. מ׳האָט זיי נעכטן אַלע אַוועקגעפירט אומצוברענגען.

דער געטאָ האָט אויסגעזען ווין אַ בית־עולם: די שויבן אויסגעהאַקט, די שטובן ליידיק, כ׳וועל דאָס בילד קיינמאָל נישט פאַרגעסן. אַ וועלט פון חורבן און ברוך. כ׳האָב קיין איין גאַנצע זאַך נישט געזען. כ׳בין שטיין געבליבן — אַ ברילע זאַלץ: נישט געלאַכט, נישט געוויינט — אַ גולם! אין נאַרמאַלע צייטן וואָלט מען מיך זיכער אָפּגעפירט אין אַ משוגעים־הויז. מיט שטאַרע אויגן האָב איך געקוקט אויפן אָרט, ווו כ׳האָב אַלץ און אַלע פאַרלוירן. מיין אייגן לעבן האָט פאַר מיר שוין מער קיין שום באַדייטונג נישט געהאַט.

קיין וואַרשע בין איך שוין מער נישט געפאָרן. כ׳האָב אָנגעהויבן וואַנדערן פון דאָרף צו דאָרף, כ׳האָב זיך געוואָלט אַריינבאַקומען אין אַ לאַגער, ווו עס זענען נאָך פאַראַן יידן.

מיט דער הילף פון וואַכאַוויטשעס יינגסטער טאָכטער, וועלכע האָט געוווינט מיט אַ ריקער ייד, האָב איך זיך אַריינבאַקומען אין אַ לאַגער און אַזוי שוין זיך אָפּגעמאַטערט אין די לאַגערן ביז דער באַפרייונג.

נאָך דער באַפרייונג בין איך געגאַנגען טאָג און נאַכט ווי אַ באַנומענע. אין פּילאַווע האָב איך אין מיטן נאַכט אָנגעקלאַפּט ביים סאָלטיס. ער האָט מיך איבערגענעכטיקט אויף אַ ביסל שטרוי. פאַרטאָג בין איך ווייטער געגאַנגען. אין גאַרוואָלין בין איך אַריין צו רענקאַוועק וואַנטילקאַ. דאָרט האָט מען מיר אויסגערעכנט ווער פון די גאַרוואָלינער יידן ס׳איז לעבנגעבליבן. פון מיין משפּחה, נאַטירלעך, קיינער נישט. כ׳בין צוגעגאַנגען צו אונדזער הויז, פון וועלכן ס׳איז געבליבן בלויז די שוועל. כ׳בין צוגעפאַלן צום באַדעקטן מיט שניי טרעפּל און יאָמערלעך געוויינט. אַזוי האָב איך אויך געטאָן ביי מיין פעטער יענקלס הויז, ווו ס׳האָט אויך געוווינט מיין פעטער אהרן. דער טרערן־קוואַל האָט זיך געעפנט ביי יעדער שוועל באַזונדער.

ליגנדיק אַזוי אויף איינע פון די שוועלן אַ צעבראָכענע, איז גראָד דורכגעגאַנגען דער קריסט וויידיגאַ. ער האָט מיך אַריינגעבעטן צו זיך און אָפּגערעדט מיך פון גיין ווייטער, אָבער, ווי שוין געזאָגט, האָט עס מיך געיאָגט און געפּלאָגט. נישט אָנטרעפנדיק קיינעם פון די גאַרוואָלינער יידן האָט עס מיך פאַרטראָגן קיין לאַסקעראָוו, סאַבאָליעוו, גאַנטשיץ. דאָרט, אין גאַנטשיץ, בין איך אַריין צום מילנער. ער האָט מיר צוגעזאָגט אָפּצוגעבן די 50 שטאָף־קופּאָנען, וואָס מיין פאָטער האָט ביי אים באַהאַלטן.

אין זשעלעכאָוו האָב איך זיך אויפגעהאַלטן ביי באָרוכאָוויטשן. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן שמעון פייגעזיכט (לעבט אין קאָסטאַ־ריקאָ). ער האָט מיך איינגעלאַדן צו זיך. מיר זענען אַביסל געזעסן, מיר האָבן געהאַט פון וואָס צו רעדן. אַהיימקומענדיק צוריק צו באָרוכאָוויטשן, האָב איך באַמערקט אין מיין האַנט־קיישל אַ פּעקל. דאָס האָט מיר שמעון אַריינגעלייגט 10 טויזנט זלאָטעס.

קיין זשעלעכאָוו איז אָנגעקומען ר׳ שמואל לאַקסמאַן. ער האָט מיר אויפגעקלערט, אַז איך דאַרף פאָרן נאָר קיין גאַרוואָלין, אין מיין געבוירן־שטאָט. די קריסטן האָבן מיך דאָרט אַלע גוט אויפגענומען, אַפילו זיך געפרייט וואָס איך לעב. אָבער צוריקגעבן פון דעם אַלעם וואָס מיר האָבן ביי זיי איבערגעלאָזט, האָבן זיי, ליידער, נישט געוואָלט. אַלע האָבן געהאַט דעם זעלבן תירוץ: „פאַרברענט געוואָרן״. אַפילו דער מילנער, גאַלאַשעווסקי, האָט זיך אויך אַרויסגעדרייט פון צוריקגעבן.

דער ערשטער מיך אָפּצוזוכן איז געווען ד״ר שוויעזש. ווי יעדן ייד, קומענדיק פון אַזאַ וועג, האָט ער אויך מיר געגעבן מעדיציניש הילף און אַ בריוו צום פּראָפעסאָר אַרלאַווסקי פון „דזיעציאַנטקאַ יעזוס״ אין וואַרשע, ער זאָל ביי מיר נישט נעמען קיין געלט.

איינציקוויז האָבן מיר — איך און מיין מאַן, יהושע בן שמואל קאַרפּמאַן ווי ס׳איז זיך איינגעאָרדנט. אויך מיין מאַן איז צוריקגעקומען פון די לאַגערן אַ קראַנקער און צעבראָכענער. אין 1939 איז ער געווען מאָבליזירט אין דער פּוילישער אַרמיי. בעת דער דייטשער אינוואַזיע אויף פּוילן איז ער אַריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט. נאָכן אומקערן זיך פון געפאַנגענען־לאַגער האָט מען אים גענומען קיין ווילגאַ און פון דאָרט אין אַנדערע לאַגערן.

אומקערנדיק זיך נאָך דער מלחמה, האָט ער אַפילו נישט געקאָנט שטיין אויף די פיס. צוביסלעך איז ער געקומען צו זיך. ביז צום עולה־זיין האָבן מיר געוווינט אין וואַרשע.

דעם גדאַנק וועגן נקמה נעמען אין לענאַרטשיקן, האָט מיין מאַן זיך קעגנגעשטעלט. — זאָל ער פאַלן פון אַנדערע הענט, — האָט ער מיך שטענדיק באַרויִקט. ער האָט מורא געהאַט ער זאָל מיך נישט אומברענגען מיט דער הילף פון א. ק. וועלכע האָט נאָכן קריג אַפילו געמאָרדעט די לעצטע אָפּגעראַטעוועטע יידן.

דעם 24־טן נאָוועמבער 1966 איז, צו מיין גרויס אומגליק, מיין מאַן, יהושע בן שמואל געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק.

תנצבה.

יואל גאָטפריד (קראַזע) מיט זיין פרוי

יחיאל פישמן / תל-אביב

מזכרונותי על העיירה

צדקה וחסד

רוב תושבי העיירה — אנשים תמימים ושומרי דת היו. עוסקים בצרכי ציבור באמונה. טובי־לב ועוזרים לנזקקים. היו בה חברות לעזרת־חולים, הכנסת כלה, קופת גמ"ח. זכורני משהגיע החורף היו מחלקים למעוטי היכולת חמרי הסקה, כי זה היה מיצרך חיוני ביותר באקלים הקר של פולין.

בפרוס חג הפסח היו מחלקים צרכי החג לעניים במסגרת „קימחא דפסחא", מנהג ישראל מקדמת־דנא.

בני העיירה היו משכימים לקום בבוקר, כדי ללכת לבית־דכנסת לתפילה בציבור. מי מהם היה אומר מזמורי תהלים לפני־כן. אחרים היו פותחים ספר ולומדים בש"ס ובפוסקים. ביניהם נמנו: דיין העיר הרב ישעיהו טענענביום, ר' נחמן אנגליסטער, ר' אהרן פייגנבוים, ר' יעקב־שלום (מלמד), חתנו של פישל הערשעלעס, ר' יוסקה לייפער, ר' שמואל קארפמאן ועוד.

בזכרוני נחרתה דמותו של יהודי עממי ר' אברהם כאראווסקי ז"ל. עניו בהליכותיו, בעל־מלאכה שביגיע כפיו פירנס משפחתו ברוכת הילדים, בקושי. לזה היה בעל לב יהודי חם, חבר בכל חברות צדקה וחסד בעיר. חלק מזמנו, מדי יום ביומו, היה מקדיש לצרכי הרבים, ולעניינים סוציאליים.

יזכרו לטובה אלה מבני עירנו המכובדים שהיו סובבים בבתים, כדי לקבץ כסף לצרכי שבת, לאלה שמטה ידם, כלהרוויח לחמם. וזאת כדי שלא תישאר משפחה אחת בעיר שתצטרך לעשות שבתה חול. זכר כולם לברכה.

צעירי־מזרחי ופעולתם

לייסד סניף של „צעירי־מזרחי" בעיירה קטנה בפולין, לא היה מן הדברים הקלים. רוב הנוער הדתי ובפרט חובשי בית־המדרש נמצאו תחת השפעתם של החוגים הקיצוניים ביהדות פולין. הם התנגדו לציונות, בטענה שהשקפה זו נוגדת האמונה במשיח. אלא שהזמן עשה את שלו. המצב הכלכלי והפוליטי של יהודי פולין הורע מיום ליום ורבים מבני הנוער היו צריכים למצוא פתרון לעתידם. אלה מבני־הנוער הדתי הצטרפו לצעירי מזרחי שסניפים לארגון זה קמו ברוב ערי פולין וגם בעיירתנו.

ראשית פעלנו בשטח התרבותי־חינוכי והחדרנו בנוער את הרעיון הציוני. עם זאת המשכנו לקבוע עתים לתורה כמקודם. חברים רבים יצאו להכשרה בקיבוצים של „החלוץ המזרחי". גם בגארוואלין הוקם קיבוץ־הכשרה בו השתתפו חברים מ„החלוץ־המזרחי" מעיירות פולין.

זכרון לחברים שלי

החברים הקרובים והיקרים שנשמרו בזכרוני הם: הערשל לייפער, מאָטיל טענענבוים, שמואל טיקאצ'ינסקי, יעקב־מנשה זיינגער, משה יום־טוב, משה־הערש דעלעווקאָוויטש, אבא ויינבלוט, וואָלף־איטשע הירשפעלד, אחי לייבל פישמאַן, ייסף שליפקע ואחיו מאיר, משה ראָזנבערג, גיסי יהושע ואמפאַן, יששכר בלאַנק. זכרם יהא שמור לעד.

מאָטיל טענענבוים, הי"ד

עם חברי היקר מאָטיל — בן המורה־הוראה ר' ישעיהו טענענבוים זצ"ל — למדתי בישיבה בשעדלעץ ואחר־כך בבית־המדרש בעיירתנו. בחור יפה היה. פיקח ומתמיד גדול, שידע ללמוד דף גמרא עם כל המפרשים, — ראשונים ואחרונים. מן היחידים שבעיירה שידע את הלשון העברית על בורייה. לזה היה לו כתב־יד ככתב־סופרים. את הכל למד מעצמו וצפוי היה לו עתיד מזהיר, אך ההצלחה לא האירה לו פנים. לבסוף הוא היגר לבלגיה.

אחותו, חנה הגרה בישראל, סיפרה לי, שבמשך שנים רבות היה מתכתב עמה ובכל מכתב הביע שאיפתו לעלות ארצה. בפרוץ המלחמה האחרונה וכניסת הנאצים לבלגיה היתה מקבלת ממנו מכתבים דרך „צלב האדום". אחר־כך נפסק עמו הקשר וכנראה, נספה בשואה. הי"ד.

מימין: יהושע ומפן, ז"ל; משה ורחל הירשפלד, יצחק אהרונסון; סלובקע (אז ומפן); יעקב קירשנבוים, הי"ד; יוסף ויינבלוט, שרה בלאנק, יששכר בלאנק, ז"ל.

במחיצת חסידי גור

בית חסידי גור תפס מקום מרכזי בעיר בגלל הציבור הגדול שהתרכז בתוכו, וגם בגלל היותם קרובים לאגודת ישראל שמקום נכבד היה לה בכל שטחי החיים בעיר.

בית חסידי גור היה מקום תורה ואכסניה לכל אברכי ובחורי העיר שרצו לשבת ללמוד תורה, באווירה של תורה. ואכן אלה שלמדו שם היו מבין בחורי העיר של בתים שונים שהוריהם לא היו משתייכים דווקא לחסידי גור.

חסידי גור נמנו עם בעלי הבתים, הסוחרים, וגם מבעלי מלאכה וכן אנשים שעסקו בפרקמטיה שבקושי מצאו בה את לחמם. אולם כולם כאחד — אחרי יום עמל באו עם ערב ללמוד דף גמרא ביחד בחברה עם אנשי שלומינו. הם מצאו בכך נחמה ומנוחה מתלאות היום.

כמקובל בחסידות קיימת היתה גם כאן הזיקה של עזרה הדדית — בגמ"ח במסחר ובעצה טובה.

המסיבות שנערכו, בייחוד מסיבות „מלוה מלכה" השבו־עיות בכל מוצאי שבת עזרו הרבה והביאו להתקרבות יתר בין חסידי גור.

כדאי גם להזכיר ההכנות לנסיעה ל„רבי" לקראת ימים הנוראים. בלילה לפני ראש השנה אחרי אמירת סליחות „זכור־ברית" בשעה 12 יצאו 5—6 מניינים לשוק המרכזי. ושם עמדו כבר מוכנים עגלונים עם עגלותיהם, שהסיעו את החסידים עד הגדה של נהר „ויסלה" ומשם הגיעו במעבורת לעיר גור, מקום מגורו, של הרבי.

מרגע היציאה מעיר התחילו חיים משותפים. „קומונה" חסידית ממש שדאגה למגורים ולאכילה. לשם כך מונה על פי רוב אחראי לפעולה ר' יעקב רובין ז"ל. היו שוכרים דירה או כמה דירות עם מספר מספיק של מיטות, ואשר ברוב המקרים ישנו 2 או 3 במיטה אחת. היו אוכלים כולם ביחד ור' יעקב מחלק את האוכל, והצעירים היו הנהנים. כי לא הקפיד לתת ראש דג דווקא למכובד, אלא לפי התור, מה שהעלה המזלג. וכך קרה שבחור צעיר קבל ראש דג וחסיד מכובד ועשיר, קיבל מנה לא כל כך גדולה ומתאימה...

אחרי הסעודה היתה למסובים הזדמנות מיוחדת לשמוע דברי־תורה שנאמרו ע"י „השולחן" על ידי נציגה ר' שמואל־אלי ציטרין ז"ל שהיה לו מקום מיוחד על יד שולחן הרבי ושמע תורה מפיו. הוא שסיפר את מה ששמע בדייקנות, במוצאי החג. משהגיע זמן החשבון וצריך היה לשלם בעד הכול — התשלומים היו פרוגרסיביים. מי שהיה בעל־יכולת שילם יותר. ואלו שלא יכלו לשלם בכלל לא ביקשו מהם. מבלי שמישהו ידע על כך. וכן בקשר להוצאות הנסיעה.

יש לציין את העזרה הדדית והמסירות נפש ששררו אצל חסידי גור בין אדם לחברו. בייחוד ח"ו במקרה מחלה. הדאגה והשמירה על יד מיטת החולה לא פסקו כל הזמן.

ואסיים במאמר הרבי הזקן, ר' אברהם מרדכי זצ"ל שאמר על הפסוק „וייקץ יעקב משנתו" מפרש רש"י: ממשנתו. וסמוך לפסוק כתוב „ויאמר אכן, יש אלקים במקום הזה ואנוכי לא ידעתי", „שאם ידעתי לא ישנתי במקום קדוש כזה". אם כך אמר הרבי הרי צריך להיות הפירוש, שאילו ידעתי לא הייתי לומד במקום זה. אלא מכאן ראיה שיש פעולות אשר בזמן ובמקום ידוע, הן עולות גם על לימוד התורה. ולמרות שהעיקר של חסידות גור היה ללמוד תורה, מצאו זמן לפעולות אחרות שהביאו לידי התקרבות לבבות והתחברות ואהבת ישראל.

מאיר־יחיאל רובין

האדמו"ר־הזקן ר' אברהם־מרדכי אלתר זצ"ל במארינבד (במרכז), השלישי משמאל — **רבי מאיר הי"ד**

איך זוך מיין פאַמיליע

דעם 28־סטן סעפּטעמבער 1939, באַלד אינעם ערשטן אָקופּאַציע־חודש, בין איך פון וואַרשע געקומען קיין גאַרוואָלין זוכן מיין משפּחה: די מוטער און די ברידער מיינע. אונזער פאָטער — זלמן פּיטקאָוויטש — האָט שוין דעמלט נישט געלעבט. ער איז געשטאָרבן פאַר דער מלחמה אין אָטוואָצק.

קומענדיק אין גאַרוואָלין בין איך אַוועק זוכן מיין פאַמיליע. אַבער אויפן אָרט ווו ס'האָט געוווינט מיין משפּחה האָב איך אָנגעטראָפן אַ באַרג פאַרברענטע שטיינער און ציגל, צווישן דעם גראָז האָב איך געפונען פאָרברענטע אייזנס — טיילן פון אונדזערע אייזערנע בעטן, טעפּ א״א שטוב־כלים. כמעט דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען פאַרברענט. כ'האָב זיך לאַנג אַרומגעדרייט צווישן די חורבות און קיינעם נישט באַגעגנט.

נאָך אַ לענגערער צייט האָב איך פּלוצעם דערזען משה ביעלאַס. כ'האָב זיך מיט אים דערפרייט. ער האָט מיך איינ־געלאַדן צו זיך אין שטוב. ער איז געווען פון די געציילטע אין שטעטל, וואָס זייערע שטיבער האָבן נישט אָפּגעברענט. ביי אים האָב איך געטראָפן נאָך גאַרוואָלינער. צווישן אַנדערע געדענק איך אשר לאַנגעט און נחום קופּערמאַן.

דאָרטן האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מיין משפּחה איז געט־ריבן געוואָרן, צוזאַמען מיט אַ סך אַנדערע יידן, קיין פּאָריסאָוו.

צומאָרגנס האָב איך מיט משה ביעלאַס נאָך אַ מאָל „עולה־רגל" געווען אויף די חורבות פון גאַרוואָלין. ביים שעכט־הויז האָבן מיר צווישן די חורבות געטראָפן ליגן הערש־לייב קלעז־מערס זון, משה; ער איז געווען כמעט באַוווסטלאָז. ער האָט געבעטן אַ טרונק און געהאַלטן אין איין שרייען, אַז ס'ברענט אים, ער וויל וואַסער. מיר זענען אַוועק ברענגען אים וואַסער. ווען מיר זענען צוריקגעקומען מיטן וואַסער, האָט ער שוין נישט געלעבט. אשר לאַנגעט און משה ביעלאַס האָבן זיך מתעסק געווען מיט זיין קבורה.

אינדערפרי בין איך אַוועק קיין פּאָריסאָוו אויסגעפונען מיין משפּחה. כ'האָב דאָרט געטראָפן מיין מוטער מיט אַ שוועסטער און דעם זיידן, שלמה כילמאַן, מיט דער באָבען. אין פּאָריסאָוו האָט געהערשט אַ שרעקלעכער הונגער. פון הונגער האָט דער זיידע זיך געביסן די נעגל פון די פינגער און אַזוי אויף מיינע אויגן אויסגעגאַנגען.

נאָך אַ וואָך צייט בין איך צוריק געפאָרן קיין וואַרשע. אַ ביסל שפּעטער איז אויך מיין מוטער און שוועסטער מיט דער באָבען געלונגען זיך אַרויסצובאַקומען פון פּאָריסאָוו. זיי האָבן זיך פאַרהאַלטן אין אָטוואָצק, ווו ס'האָט געוווינט מיין שוועסטער שרהלע כילמאַן, אַזוי האָט מען זי גערופן אין גאַרוואָלין. אין אָטוואָצק האָבן זיי געלעבט ביזן 25־סטן מערץ 1942, דעם טאָג ווען ס'האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווי־דאַציע (לייען: דער אומקום) פון אָטוואָצקער יודנטום און אומגעקומען צוזאַמען מיט זיי.

ביז סוף 1942 האָב איך געלעבט אין וואַרשעווער געטאָ. פון דאָרטן האָבן מיך די מערדער געשיקט קיין דייטשלאַנד אויף אַ פאַרם; ווו כ'האָב זייער שווער געאַרבעט. פון פאַרם בין איך געשיקט געוואָרן אינעם לאַגער בערגן־בעלזן און אין דעם לאַגער האָב איך זיך דערוואַרט אויפן סוף פון דער מלחמה.

מיין ברודער, אלי־מאיר, איז אַלס פּוילישער זעלנער גענומען געוואָרן אין דייטשן געפאַנגען־לאַגער. פון דאָרט איז ער מער נישט צוריקגעקומען. ער איז דאָרט אומגעקומען.

פון מיין גאַנצער משפּחה בין איך נאָר איינער פאַרבליבן. איצט וווין איך אין מאָנטרעאל — קאנאדע — מיט א פרוי און דריי אונדזערע קינדער.

פאמיליע ראָטמאַן

די קדושים: יהושע-אשר, שיינדל־רחל, שרה־יענטע, (זייער טאָכטער מיט איר מאַן און פיר קינדער, און צווי יתומים פון א צוויי־טער טאָכטער — מרים קאָזשעראָוו) די קינדער: מיכל, פישל, ישראל, אשר.

פון מיין אייגענער איבערלעבונג

ביים „גרויסן געלויף״, באַלד אין די ערשטע טעג

פונעם מלחמה־אויסברוך, בין איך געלאָפן צוזאַמען מיט דוד פרידמאַן, לייזער פרידמאַן, יאָסל־דוד פרידמאַן און משה ניסנבוים. משה־דוד פרידמאַן האָט געקויפט אַ פערד און וואָגן און מיר זענען אַלע צוזאַמען אַוועק קיין סטאָצק. פון סטאָצק זענען מיר געלאָפן ווייטער ביז לוקאָוו. מיר האָבן געוואָלט לויפן נאָך ווייטער, אָבער שוין נישט באַוויזן. די באָמבאַרדירונג איז געווען זייער אַ שטאַרקע און ס׳האָט זיך אונדז נישט געגלוסט אומצוקומען אויפן וועג, האָבן מיר אָנגעהויבן צוריקצוגיין. מיר האָבן זיך פאַרהאַלטן אין אַ שטעטל פאַר זשעלעכאָוו, אין וועלכן ס׳האָבן געלעבט ביי אַ 15 יידישע משפחות, ווו מיר האָבן איבערגענעכטיקט. אינדערפרי האָבן אונדז די דייטשע רוצחים פאַרנומען און פאַרשלעפּט קיין זשעלעכאָוו. דאָס איז געווען דריי טעג פאַר ראש־השנה. דעם ערשטן טאָג יום־טוב האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן די שול, אַריינגעוואָרפן אין די פלאַמען אַ ייד און נישט געלאָזט אים ראַטעווען. דער ייד איז פאַרברענט געוואָרן אַ לעבעדיקער מיט דער שול צוזאַמען.

צומאָרגנס, נאָך ראש־השנה, האָט מען אונדז, גאַרוואָלינער, צוזאַמען מיט אַלע זשעלעכאָווער יידן פאַרטריבן אויף אַ פּלאַץ, ווו עס האָבן זיך געפונען טויזנטער געפאַנגענע. פון דאָרט האָבן זיי אונדז געטריבן קיין סטאָצק. אויפן וועג זענען דערשאָסן געוואָרן צענדליקער יידן, ווייל זיי האָבן נישט געקענט אָנהאַלטן שפּאַן מיט זייערע אָנטרייבער — די דייטשע מערדער. איך מוז באַמערקן, אַז די גאַרוואָלינער גרופּע — די פעלדמאַנס און ניסנבוימס — מיט וועלכער כ׳בין אַנטלאָפן פון גאַרוואָלין, האָב איך מער נישט געזען. אַזוי ווייס איך נישט ביזן היינטיקן טאָג וואָס מיט זיי איז דעמאָלט געשען... אין סטאָצק האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין אַ „קאָשטשאָל״ אַריין. דער „קאָשטשאָל״ האָט געקאָנט אַריינגעמען העכסטנס דריי הונדערט מענטשן און זיי האָבן אונדז אַריינגעטריבן דריי טויזנט מאַן. דאָרטן האָבן מיר איבערגענעכטיקט. צומאָרגנס האָט מען אונדז געטריבן קיין שעדלעץ. — דאָס איז אַ וועג פון 40 קילאָמעטער. זקנים און פאַרמאַטערטע (מיר זענען אַלע געווען פאַרמאַטערט) האָט מען דערשאָסן אין וועג. ס׳איז נישט צו באַשרייבן דאָס שוידערלעכע בילד פון הונדערטער, הונדערטער הרוגים אויף די וועגן... פון שעדלעץ האָט מען אונדז געפירט קיין ווענגראָוו, ווו מיר זענען אָנגעקומען ערב יום־כיפור. דאָרטן האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין אַ שטרענג־באַוואַכטן לאַגער, הינטער שטעכיקע דראָטן. פון דעם לאַגער האָט איינעם בלויז זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן, צומאָרגנס נאָך יום־כיפור.

אין ווענגראָוו האָב איך געזען ווי די רוצחים האָבן אין מיטן מאַרק דערשאָסן דעם ווענגראָווער רבין. צוזעענדיק דאָס אַלץ האָב איך בלויז געגאַרט, אַז איך זאָל נאָך דערלעבן צו זען מיינע עלטערן.

נאָכן דאַזיקן 3־טאָגיקן טויטן־מאַרש בין איך צוריקגעקומען קיין פּאַריסאָוו, ווו כ׳האָב נאָך געטראָפן מיינע עלטערן. אַזוי זענען מיר שוין געווען צוזאַמען ביז דער ליקווידאַציע פון געטאָ. ווי אַזוי כ׳האָב שפּעטער זיך געראַטעוועט — האָב איך שוין אָנגעגעבן אינעם אַנפרעג־בויגן...

בעת דער באָמבאַרדירונג פון גאַרוואָלין, דעם 8־טן

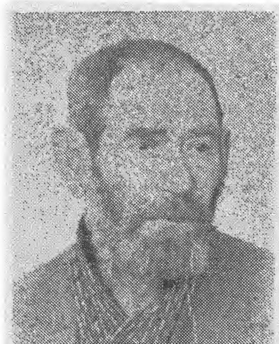

חיה בריוו
(איצט אין מאָנטרעאָל)

סעפּטעמבער 1939, זענען געפאַלן אַ סך יידן און אויך קריסטן. נישט אַלע נעמען פון די געפאַלענע געדענק איך. איך דערמאָן זיך בלויז איניקע פון זיי: מענדל שמש — פעלדמאַן, חנה־מלכה גרייצער, מלכה הערמאַן. דער גאַרוואָלינער רב, ר׳ משה ראַמער, איז דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן אין שטעטל ריקע.

נאָך דער באָמבאַרדירונג און אָקופּירונג פון גאַרוואָלין, האָבן די יידן, ווי איינער האָט געקאָנט, זיך אויפגעשטעלט נאָרעס. נאָכן צוריקקומען פון די רעשטלעך אַנטלאָפענע, האָבן די דייטשע רוצחים פאַראָרדנט צו שאַפן אַ יודענראַט. דער יודענראַט האָט געמוזט צושטעלן אַ רשימה פון אַלע יידן אין גאַרוואָלין, באַזאָרגן זיי מיט אומזיסטע יידישע אַרבעטער. די יידן האָבן געמוזט זיין געמאָלדן און גרייט פאַר די דייטשע סאַדיסטישע פּייניקונגס־צילן.

אַזוי האָבן די יידן אין גאַרוואָלין זיך געמאַטערט ביזן גירוש.

משה בריוו

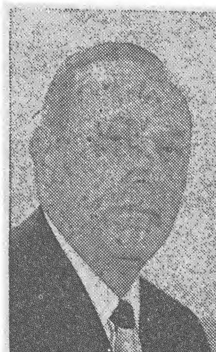

מאָטל בריוו

אברהם ראָזענבערג / ניו־יאָרק

דער אומקום

ביז סעפטעמבער 1939 האָט גאַרוואָלין געהאַט אַ געזעלשאַפטלעך לעבן, מיט קהלהשע רעליגיעזע אינסטיטוציעס: בתי־מדרשים, חסידים־שטיבלעך, פּראָפּע־סיאָנעלע גרופּירונגען; די יוגנט האָט געהאַט קולטור־אָרגאַניזאַציעס, געווען די „ליגע", דער „ביתר", די מזרחי, „בונד". געווען אויך אַ האַנטווערקער פאַראיין, אַ סוחרים פאַראיין א"אַנד.

דעם 8־טן סעפּטעמבער האָבן די דייטשן באַמבאַרדירט און פאַרברענט אַ האַלבע שטאָט און צומאָרגנס, שבת, דעם 9־טן סעפּט. פאַרענדיקט מיט דער צווייטער האַלבער שטאָט און שוין דעמאָלט הייבט זיך אָן די פאַרניכטונג: דאָס לעבן האָט זיך ווי אָפּגעשטעלט. נישט געווען קיין געשעפטן, קיין אַרבעט. ס'איז געווען האַרבסט־צייט און מענטשן וואָס זענען געשלאָפן אויף די פעלדער, האָבן זיך שנעל פאַרקילט, קראַנק געוואָרן און אויסגעשטאָרבן מאַסנווייז.

ס'האָט זיך גלייך אָנגעהויבן די צוואַנגס־אַרבעט — דאָס אָפּרייניקן די שטאָט פון די חורבות, דאָס אַרויספירן דעם ציגל־און שטיינער־ברוך, דעם גרוז אויפן גרויסן פּלאַץ ביים וואַסער — דאָס אַלץ איז געווען אַ קאַטאָרגע־אַרבעט אונטער דער „אויפזיכט" פון מערדערישע אוקראַינער.

מיין משפחה איז דעמאָלט אַריבער קיין זשעלעכאָוו. אַ חודש שפּעטער — קיין וואַרשע, ווו ס'האָבן געוווינט אונדזער פאַרהייראַטע שוועסטער און ברודער. מיר האָבן געטראַכט: צוזאַמען וועט אפשר זיין בעסער. אויך אַנדערע משפחות האָבן געטאָן דאָס זעלבע. אָבער דאָס לעבן אין וואַרשע האָט מיט יעדן טאָג זיך פאַרערגערט, באַזונדערס נאָכן אָפּשליסן דאָס געטאָ. האָב איך זיך איבערגעטאָן פאַר אַ קריסט און טאָג־טעגלעך געפאָרן קיין גאַרוואָלין ברענגען פון דאָרט עפּעס צום עסן. שפּעטער האָבן די דייטשן נישט דערלויבט צו וווינען אין גאַרוואָלין מער ווי 36 האַנטווערקער־משפחות, אין וועלכע זיי האָבן זיך געניוטיקט.

איין מאָל האָבן די דייטשן אַרעסטירט עטלעכע יידן, מיט אהרון ראַטמאַן און לייבל ראַטפּוס, מיטן אויסרייד, אַז זיי דאַרפן יינגע יידן צו דער אַרבעט. אַז קיין יידן האָבן דאָרט נישט געטאָרט וווינען, פון וואַנען זאָל מען זיי נעמען? דער קרייז־האַופּטמאַן האָט באַקומען אַ גרויסע סומע געלט און זיי באַפרייט.

אין אויגוסט 1942 איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן פאַרלאָזן גאַרוואָלין; די שטאָט ווערט „יודנריין"; זיי מעגן גיין קיין פאַריסאָוו אָדער זשעלעכאָוו. איך, מיין פעטער הערשל און זיין משפחה זענען אַוועק קיין זשעלעכאָוו. כ'האָב נישט באַוויזן צו פאַרשטענדיקן זיך מיט מיינע עלטערן אין וואַרשע. אין צווישן צייט איז מיין מוטער געשטאָרבן אין וואַרשעווער געטאָ און כ'בין געבליבן אָפּגעריסן פון דער משפחה, כ'בין געבליבן איינער אַליין. אין זשעלעכאָוו האָב איך געלעבט ביי אַ גאַרוואָלינער משפחה, ביי דוד פרידמאַנס פרוי און קינדער. ביים פרעזעס פון דער יידישער געמיינדע האָבן מיר שבת און יום־טוב געהאַט אַ מנין.

שמיני־עצרת, דעם 7־טן טאָג סוכות (1942), האָט ווער געבראַנגט צום דאַווענען די ידיעה, אַז מען כאַפּט אויף אַרבעט קיין „ווילגאַ". די יוגנט האָט זיך באַהאַלטן, מיך האָט מען גלייך געפונען און נאָך מיטאָג, מיט נאָך 40 יידן אָפּגעשיקט קיין „ווילגאַ", דעם זעלבן טאָג איז אַוועק נאָך אַ טראַנספּאָרט, אָבער די זענען שוין געווען פרייוויליקע; זיי האָבן שוין געצאָלט אין טויזנטער, כדי צו קאָנען פאָרן קיין „ווילגאַ" — מיט 12 שעה שפּעטער האָט מען אַלע זשעלעכאָווער יידן אָפּגעשיקט קיין טרעבלינקע. כ'האָב זיך עס דערוווּסט פון אַ יונגנמאַן, וואָס איז געשפּרונגען פון צוג און געקומען קיין „ווילגאַ".

אין ווילגאַ האָבן מיר געבויט דאַמבעס. מיר האָבן דאָרט געאַרבעט ביזן 15־טן יאַנואַר 1943. ווען אַלץ איז געוואָרן פאַרפרוירן, האָט מען אָפּגעשטעלט די אַרבעט, געזאָגט אונדז, אַז מיר זענען „פריי" און געהייסן אונדז גיין קיין סאָבאָלעוו, מיט דער כוונה צו קאָנצענטרירן אַלע יידן נאָענט פון אַ באַן־סטאַציע. דאָס האָט זיך זיי אײַנגעגעבן — אַלע זענען אַהין געגאַנגען. איך מיט נאָך צוויי בחורים זענען געגאַנגען ביז גאַרוואָלין (22 קילאָמעטער) און דאָרט האָבן מיר זיך צעשיידט (אויך זיי לעבן נישט). ביים גאַרוואָלינער מילנער האָב איך באַקומען אַ ביסל געלט, עפּעס עסן און אָנצוטאָן און בין אַוועק צו דער באַנסטאַציע פּילאַווע און פון דאָרט — מיט דער באַן — קיין וואַרשע. געפאָרן בין איך אַלס קריסט און אַלס אַזעלכן האָט מיך אַ וואַרשעווער קריסט אַריינגענומען אויף 4 טעג. שפּעטער האָב איך זיך אָנגעשלאָסן אין אַן אַרבעטס־קאָמאַנדע און מיט מזל אַריינמאַרשירט אין געטאָ און באַקומען קוואַרטיר אויף נאַלעווקעס 31/34.

קיין ליכט איז אין געטאָ נישט געווען. זוכנדיק דעם נומער פון מיין קוואַרטיר, האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף אַ מענטש און לויטן קול האָב איך דערקענט, אַז דאָס איז ד"ר ליפּשטאַט פון גאַרוואָלין. כ'האָב געזאָגט מיין נאָמען. „גיי צוויי טויערן ווייטער — האָט ער מיר אָנגעוויזן — דאָרט אויף נאַלעווקעס 35 אין 3־טן טויער אויפן 3־טן שטאָק וווינען דיינע עלטערן".

די טרערן און פרייד אין שטוב איז געווען זייער גרויס. מיר האָבן זיך אָפּגעפינען און זענען ב"ה ווידער צוזאַמען.

מיינע פאַרהייראַטע ברידער זענען שוין נישט געווען. מיר האָבן באַקומען אַ נייעם ברודער — משה יחיאל פייגענ־

בוים. אין גאַרוואָלין האָט ער געהאַט זיין געשעפט אין אונדזער הויז און מיר האָבן אים באַטראַכט פאַר אַן אייגענעם.

בעת דער אַקציע פון 15־טן פעברואַר (1943), שטויסן די דייטשן זיך אָן אין אַ קליינעם ווידערשטאַנד, וואָס צווינגט זיי, נאָך 3 טעג, די אַקציע אָפּשטעלן. אין דער אַקציע זענען אומגעקומען ד״ר ליפשטאַט און דער פאַרשטייער פון דער רעליגיעזער גרופּע אין שטאָטראַט, לייזער וואָלמאַן.

ערב פסח, דעם 19־טן אַפּריל (1943), 5 אַזייגער פרי, האָבן די אויפשטענדלער אויפגעוועקט דאָס גאַנצע געטאָ און געמאָלדן, אַז מען ריכט זיך אַ ליאַדע מינוט אויפן אָנקומען פון דייטשן. יעדער האָט געהאַט צוגעגרייט אַ באַהעלטעניש; דאָס זענען געווען בונקערס געבויטע טיף אונטער די הייזער. געווען אויך בונקערס טייערע, מיט ליכט און באַקוועמלעכקייטן (אַזאַ בונקער האָט געקאָסט הונדערט טויזנט זלאָטעס). מיר האָבן געהאַט אַ פאַרמאַכט צימער, מיט אַן אַריינגאַנג דורכן באַקאָויון. קיין פענצטער איז אין צימער נישט געווען, האָבן מיר אויסגעהאַקט אַ האַלבע ציגל צו דער זייט פון גענשע־גאַס צו האָבן עטוואָס שיין און קענען עפּעס זען.

5.30 פרי זענען די דייטשן, מיט זייערע געהילפן אַ ריין אין געטאָ. פאַרויס האָבן זי געשיקט די לעטן און אוקראַינער — און אַליין זיך באַהאַלטן הינטער זיי. די יידישע אויפשטענדלער האָבן זיי „אויפגענומען״ מיט אַ האָגל גראַנאַטן און קוילן — און דווקא דורך די פענצטער פון אונדזער הויף דורך די פענצטער פון נאַלעווקעס 35. אַכט און דרייסיק ליטווינער און אוקראַינער זענען געהרגעט געוואָרן גלייך אין דער ערשטער מינוט. דער דאָזיקער „שאָק״ האָט פאַראַליזירט אויף די דייטשן. נאָכן „אויסטשוכן״ זיך האָבן די דייטשן צוריקגעשאָסן אין די פענצטער, אָבער דאָרט איז שוין קיינער נישט געווען. אונדזערע אויפשטענדלער האָבן זיך שוין געהאַט אַריבערגעטראָגן אין אַן אַנדער פונקט. דאָס הויז האָבן די דייטשן פאַרברענט.

וואָס די דייטשן האָבן ווייטער געטאָן מיטן געטאָ איז גוט באַקאַנט; זיי האָבן עס באָמבאַרדירט פון דער לופט און אונטערגעצונדן קוואַרטאַל נאָך קוואַרטאַל. פיל טויזנטער יידן זענען פאַרברענט געוואָרן לעבעדיקערהייט. די אויפשטענדלער האָבן נאָך אַלץ געקעמפט, איבערטראָגנדיק זיך פון אָרט צו אָרט. די יידן וואָס האָבן נישט געקעמפט זענען אַרויס פון די ברענענדיקע הייזער און אויפגעריסענע, אָדער פאַרגאַזטע בונקערס און געלאָפן פון הויז צו הויז, זוכנדיק אַ מקום־מקלט, נאָר אומעטום האָט געברענט. אַ טייל יידן האָט בלית־ברירה זיך איבערגעגעבן צו די דייטשן. דער גרעסטער טייל איז אומגעקומען אין די פלאַמען. די דייטשן האָבן דורך הילכערס כסדר גערופן זיך אונטערצוגעבן.

אויך מיר זענען אַרויס — איך, מיין שוועסטער מיט די קינדער, משה יחיאל פייגענבוים, מיינע צוויי ברידער און נאָך פיל יידן. מיין פאָטער איז נישט אַרויס:

— „כ׳בין אַלט אַכט און זעכציק יאָר — האָט ער געזאָגט — און זיי וועלן מיך נישט לאָזן לעבן; דאָ וועל איך בלייבן און וואָס השי״ת וועט מאַכן אַזוי וועט זיין״... ער איז פאַר־ברענט געוואָרן אויף קופּיעצקאַ 6 אין פּאַרטער.

מ׳האָט אונדז באַזוכט, אויב מיר האָבן נישט קיין געווער, און געפירט אונדז אויף גענשע 20 אין הויף, וווּ מיר האָבן אָפּגעגעבן אונדזער געלט און ווערטזאַכן. אין אָוונט האָט מען אונדז געפירט צום אומשלאַג־פּלאַץ. אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר געזעסן אויף דרערד; אין דער פרי האָט מען אונדז פאַרלאָדט אין וואַגאָנען, צו 175 מאַן אין יעדן וואַגאָן...

ביים אַרויפקריכן אין די וואַגאָנען האָט מען אַלעמען געשלאָגן מכות־רצח. פיל מענטשן זענען פון די קלעפּ געפאַלן טויט אויפן אָרט. אויך אין וואַגאָן זענען געווען העכער הונדערט טויטע. ס׳האָט פאַרפעלט לופט און מענטשן זענען געשטאָרבן פון דערשטיקונג. אַפילו די לעבעדיקע זענען געווען נישט נאָרמאַל. מ׳איז געזעסן און געקראָכן אויף טויטע. דער דאָזיקער קאָשמאַרער וועג — דער פּרוזדור צום גיהנום — האָט געדויערט צוויי טעג און נעכט. דאָס אמתע גיהנום האָט זיך אָנגעהויבן ערשט דאָרט, אויפן אָרט, אין טרעבלינקע.

אין טרעבלינקע האָבן זיך געעפנט די וואַגאָנען. מ׳האָט געמוזט אַרויס, נאַקעט און האַלב־נאַקעט — ווי ווער ס׳האָט באַוויזן... באַלד האָט מען אָפּגעטיילט די מענער פון פרויען און קינדער. כ׳האָב זיך געזעגנט מיט מיין שוועסטער און קינדער. זיי האָט מען געפירט גלייך צום פאַרגאַזן. די מענער האָט מען געהייסן גיין איינעם אונטערן אַנדערן און אַ דייטש האָט געוויזן מיטן פינגער: „רעכטס, לינקס״. לינקס איז געווען צום לעבן, רעכטס — צום טויט, צום פאַרגאַזן. באַלד האָב איך פאַרלוירן מיין שוואָגער, נפתלי: ער איז אַוועק אויף רעכטס — ער האָט געטראָגן ברילן...

מיר זענען פאַרבליבן בערך אַ הונדערט מענער, מ׳האָט אונדז געגעבן וואַסער. כ׳האָב אויסגעטרונקען אוודאי אַ צען ליטער וואַסער. צופעליק האָבן מיר באַגעגנט דעם יידישן קאָמאַנדאָ־קאָמענדאַנט מיט זיין קאָמאַנדע; זיי זענען געקומען צונעמען די טויטע פון די וואַגאָנען. כ׳האָב אים דערקענט, ס׳איז געווען דער „געלער מאיר״ — אַ לעדער־סוחר פון

אַ בילד פון מיינע יונגע יאָרן
מתתיהו יום-טוב, איך, מיין ברודער לייבל

פראַנטשישקאַנער 21. ער האָט גוט געקענט מיין משפחה פון וואַרשע. ער האָט מיר דערציילט אַז מיינע ברידער, גדליה און הערש, זענען דאָרט אומגעקומען אום יום־כיפּור 1942.

מ׳האָט אונדז אַלע געהייסן אַריינגיין צוריק אין די וואַגאָנען, געגעבן אונדז עסן אויף צוויי טעג ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין לובלין אויף טראַוגוטאַ 7. דאָרט האָט אונדז אָפּגעקויפט דער קאָמענדאַנט פון לאַגער בודזין, ווו מ׳האָט געאַרבעט פאַר דער אַוויאָנען־פירמע „הענקעל״.

מיר, אַלע דריי ברידער, האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען. משה יחיאל פייגענבוים האָט אויך שוין געהייסן — ראָזענבערג. מיר האָבן זיך נישט שלעכט „אָרגאַניזירט״ נישט געהונגערט. ביז מ׳האָט אונדז אָפּגעשיקט קיין מיעלעץ (גאַליציע), ווו מיר האָבן געאַרבעט פאַר דער זעלבער אַוויאָנען־פירמע. פייגענבוים איז געווען אַן איידעלער, אָרנטלעכער מענטש. געווו. ראַטמאַן פון דער בונדישער גרופּע אין גאַרוואָלינער שטאָטראַט.

דעם ערשטן יולי (1944) האָט מען אונדז איבערגעפירט קיין וויעליטשקאַ, ביי קראָקע. אויך דאָרט, אין דער סביבה פון זאַלצגרובנס, האָבן מיר געזאָלט מאַכן אַוויאָנען. אָבער די רוסן האָבן זיך דערנענטערט און מ׳האָט אונדז אַלע — עטלעכע טויזנט יידן — געשיקט קיין פלאָסענבורג (דייטשלאַנד). קיין פלאָסענבורג זענען מיר אָנגעקומען דעם 15־טן יולי און גלייך האָט מען פון אונדז אָפּגעריסן פייגענבוימען, מ׳האָט אים געשיקט קיין מאַטהאַוזען, ווו ער איז געשטאָרבן, באַלד נאָכן קריג פון אויסמאַטערונג. איך און מיינע צוויי ברידער זענען פאַרבליבן אין פלאָסענבורג, ווו מיר האָבן געאַרבעט ביי אַוויאָנען ביזן 24־סטן אַפּריל — דעם טאָג ווען די אַמעריקאַנער האָבן אונדז באַפרייט.

מיין ליידנס־וועג

(מלחמה זכרונות)

אין מאַי 1940, פרייטיק צו נאַכטס, פיר אַ זייגער

פאַרטאָגס: מע קלאַפּט אין טיר. איך עפן — און פיר ענקאַוועדיסטן, מיט די ביקסן אין דער הייך, שטעלן זיך אַריין אין מיין צימער. איך קען זיך איצט נישט דערמאָנען דעם איינדרוק פון יענעם מאָמענט. עס פאַלט אַ באַפעל מיטצוגיין מיט זיי. איך, מיין פרוי און אונדזער קינד פון 14 חדשים מוזן פאַרלאָזן די שטוב און גיין ערגעץ, נישט וויסנדיק וווהין. מיטגענומען וואָס נייטיק פאַר זיך און פאַרן קינד,זענען מיר אַרויס פון שטוב באַגלייט פון די 4 ביקסן.

ס'האָט געדויערט נישט לאַנג, האָבן מיר זיך געפונען, צוזאַמען מיט נאָך טויזנטער משפּחות אין שמוציקע פּי־און חזירים־וואַגאָנען. די טירן פון די וואַגאָנען פאַרשלאָסן און פאַרדרייט מיט דראָטן. דאָס בילד, ווי אַזוי די קליינע קינדער האָבן זיך געריסן, געוויינט און געבעטן אַ ביסל לופט, בין איך צו שוואַך צו באַשרייבן. מיר, די דערוואַקסענע, האָבן אַרויסגעקוקט פונעם קליינעם וואַגאָן־פענצטערל, ווי פון אַ גרוב אַרויס. אַחוץ אונדזערע אייגענע יסורים האָט אונדז וויי געטאָן די יסורים פון די קינדער, וועלכע האָבן זיך ממש געשטיקט. מען האָט אונדז אַריינגעגעבן עסן, וואַסער און דער עשעלאָן איז פאַרשוווּנדן אין דער טיפער ווייטקייט.

נאָך עטלעכע וואָכן פאָרן האָט מען אונדז געבראַכט אויף אַ פּלאַץ, וווּ אַ מענטשנס אַ פוס האָט נאָך דעם באָדן נישט באַטראָטן. דאָס איז געווען אין „קאָמי א.ס.ס.ר." אויפן ווייטן, קאַלטן צפון.

דאָס לעבן אין „פּאָסיעלאָק", ווי מען האָט דאָס אָרט גערופן, דאָס עסן, די וווינונג און אַלע אַנדערע לעבנס־באַדינגונגען זענען געווען זייער טרויעריקע. געאַרבעט האָט מען פון פינצטער ביז פינצטער. מ'האָט געהאַקט ביימער אין וואַלד.

איין מאָל האָט מען אונדז געשיקט צום וואַסער בינדן „טראַטוועס" פאַרן פראָנט. האָט מיין גורל מיר צוגעשפּילט און כ'בין אַראָפּגעפאַלן פון אַ קלאָץ אין וואַסער אַריין און זיך גענומען טרינקען. בלויז אַ דאַנק דעם וואָס איך קאָן שווימען איז מיר געלונגען זיך צו ראַטעווען; כ'בין צוגעשווומען צו אַ קלאָץ און זיך אָנגעכאַפּט אין דעם און חברים האָבן מיך אַרויסגעצויגן. דער פראָסט איז געווען גרויס און כ'בין געווען צוגעפראָרן צום קלאָץ; אַלץ אויף מיר איז געווען שטייף ווי דאָס קלאָץ. מיינע חברים האָבן צעלייגט אַ פייער און מיך אָפּגעטריקנט.

אַזוי האָבן מיר „אָפּגעלעבט" פופצן חדשים ביז דער דייטש־סאָוועטישער מלחמה.

אויפן סמך פון דער שיקאָרסקי־אַמנעסטיע האָט מען אונדז באַפרייט און געגבן אונדז דאָס רעכט אַרויסצופאָרן פון דאָרט.

*) פון אַ צושריפט דרינגט אַרויס, אַז דער מחבר איז אָנהייב מלחמה אַנטלאָפן קיין בריסק, אָדער ער האָט זיך דאָרט געפונען פון פריער (רעדאַקציע).

די פרייד איז געווען גרויס: עפּעס אַ קלייניקייט, אַרויס פון וואַלד? אָבער גלייך האָבן זיך אָנגעהויבן פרישע זאָרגן: וווּהין פאָרן אין אַזאַ ביטערער מלחמה, וואָס די שפּורן אירע לאָזן זיך פילן אין גאַנצן לאַנד?

נאָך אַ לאַנגן נאָכטראַכטן האָבן מיר באַשלאָסן צו לאָזן זיך מיטן וועג קיין מיטל־אַזיע — קיין טאַשקענט. ס'איז שוין געווען דאָס יאָר 1942. מיר האָבן דורכגעמאַכט אַ זייער שווערן וועג: שניי, פראָסט, און אויך מיט עסן איז געווען שווער אויף די וועגן. אַלץ וואָס מיר האָבן נאָך געהאַט פון זאַכן, האָבן מיר אָפּגעגעבן פאַר אַ שטיקל ברויט. איך פלעג שניידן מיט אַ מעסער שטיקער האָלץ פון וואַגאָן, כדי אָפּצוקאָכן מיט דעם עפּעס פאַרן קינד.

נאָך לאַנגע וואָכן וואָגלען זענען מיר שטיינגעבליבן אין בוכאַראַ. ווען מיר זענען אַרויס פון די וואַגאָנען, האָבן מיר זיך ווידער דערזען אויפן שניי: נישט קיין שטוב, נישט קיין עסן, נישט קיין אָרט וווּ צו לייגן דאָס קינד שלאָפן...

דער בוכאַרער סאָוויעט האָט אונדז נישט געוואָלט צושרייבן. יעדעס מאָל איז אַוועק אַ פרישע דעלעגאַציע און געפאָדערט אין נאָמען פון די קליינע קינדער אַן אָרט, וווּ צו לעבן...

נאָך גרויס מי האָט מען אונדז איבערגעשיקט אינעם שטעטל קערמינאַל, ביי בוכאַראַ און דאָרט האָט מען אונדז אין אַ מזלדיקער שעה צוגעשריבן.

מיר האָבן באַקומען אַ „דירה", אַ בעט און בעיקר — ברויט־קאַרטלעך, צו דריי הונדערט גראַם ברויט פאַר יעדן. קיין גרעסער גליק האָבן מיר זיך אַליין נישט געוווּנשן. עפּעס לייכט צו זאָגן 300 גראַם ברויט יעדן טאָג!.. אָבער לעבן פון דעם איז פאָרט געווען שווער — האָט מען צוגעהאַנדלט, איינגעשטעלט די פאָר יאָרן... פאַר דער מינדסטער קלייניקייט פון קויפן און פאַרקויפן האָט מען באַקומען אַ שטראָף פון 10 יאָר. געווען ביי אונדז אַ ווערטל, אָדער אַזאַ ווונש: — גיי און קום אָן יאָרן!..

אַזוי האָט עס געדויערט ביז 1946.

אין מאַי 1946 האָט זיך אָנגעהויבן דער וועג אויף צוריק — די „רעפּאַטריאַציע". דער וועג קיין פּוילן איז אויך געווען אַ גענוג־שווערער; אין די געפּאַקטע וואַגאָנען איז געווען צו ענג, ס'האָט פאַרפעלט לופט צום אָטעמען. אָבער דאָך צופרידן פונעם עצם־פאַקט, אַז מיר פאָרן אַ היים און פון דער האָפענונג צו טרעפן זיך מיט די אייגענע, פרייען זיך מיט זיי, אָנהויבן אַ ניי לעבן.

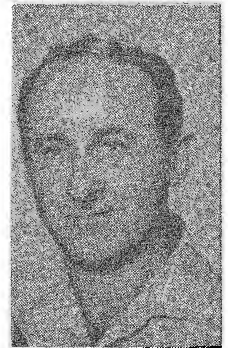
ווי דערשטוינט זענען מיר געבליבן, אַז פון אַלע אונדזערע נאָענטע קרובים, פריינד און שכנים האָבן מיר קיינעם נישט געטראָפן! גאַנצע וועלטן זענען אַוועק מיטן פייער און די רציחה זידט ווייטער — אַמאָל שטאַרקער, אַ מאָל שוואַכער.

שווער שלום צומאַכן מיטן געדאַנק, אַז די אַלע אונדזערע נאָענטע וועלן זיך שוין קיינמאָל נישט אומקערן. ערגעץ וווּ טליעט נאָך אַלץ די האָפענונג זיי צו טרעפן, און די דאָזיקע האָפענונג וועט אונדז שוין באַגלייטן דאָס גאַנצע לעבן.

שבתאי ראַדאָשינסקי / רמת־גן

און דער נס איז נישט געשען

מיין משפחה איז באַשטאַנען פון 8 פּערזאָן. מיר זענען געווען 6 קינדער צו אונדזערע עלטערן, שמחה און יענטע ראַדאָשינסקי. אַחוץ מיר, זייער עלטסטער זון, שבתאי, האָבן זיי פאַרמאָגט נאָך דריי זין — מיינע ברידער — חיים, אברהם און אלי', און צוויי טעכטער — מיינע שוועסטער פייגע און שרה.

מיין פאָטער איז געווען אַ דאַמענשניידער. אַ דאַנק זיין פיליאַריקער, מיזאַמער און פלייסיקער אַרבעט, ביי דער אַקטיווער מיטהילף פון מייז מוטער, האָט ער זיך אַרויפגעאַרבעט צו אַ באַשטימטער מאַטעריעלער מדרגה און זיך גערעכנט צווישן די פאַרמעגלעכע באַלמעלאָכעס אין שטעטל. אַזוי האָט ער אייניקע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה געקויפט אַן אייגן גרויס און מאַסיוו הויז, מיט פיל צימערן און מאַגאַזינען אין הויף, וועלכע ער פלעגט פארדונגען צ: די פוטער־און־אייער סוחרים, צו די הענדלער פון געפליגל, וואָס האָבן זייער סחורה אָפּגעזעצט אויף די צענטראַלע מערק פון לאַנד.

די הכנסה פון די פאַרדונגענע צימערן און מאַגאַזינען איז געווען אַ באַדייטנדיקער צושטייער צום בודשעט פון אונדזער נישט קליינער משפחה.

דאָס לעבן איז געפלאָסן מיט זיין שטילן, רו:קן, קליינשטעטלדיקן פלוס... אַחוץ די מיטוואָכדיקע מאַרקטעג, מיטן כאַראַקטעריסטישן רעש און געפילדער פון די פּויערים, פון זייערע פורלעך, און פון די יידישע הענדלער, האָט דאָס אַרבעטזאַמע לעבן פון אונדזער משפחה פאַרמאָגט איר אייגענעם פאַמעלעכן, כמעט „אידילישן" ריטעם... אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן ביזן מלחמה־אויסברוך.

אונדזער קריסטלעכער שכן, דלוזשניעווסקי, וואָס האָט געווינט מיט אונדז אַ וואַנט אין אַ וואַנט, איז געווען אַ סטאָליער און זיך אויף די עלטערע יאָרן דערנערט פונעם „רעפּאַרירן" פאַרשידענע אַלטע גראַטעס, וואָס די אַרומיקע יידן — זיינע שכנים — פלעגן אים ברענגען צו פאַרריכטן. באַזונדערס האָט מיין פאָטער זיך ,געזאָרגט, זיין נאָענטסטער שכן, וואָס איז שוין געווען אַריבער די זיבעציק, זאָל האָבן פון וואָס צו לעבן. אַזוי פלעגט ער תמיד אויסגעפינען ביי זיך אין הויז עפּעס וואָס צו פאַרריכטן: אַמאָל אַ פאָדלאָגע, אַמאָל אַ בעלקע, אַ וואַנט, אָדער סתם אַ מעבלשטיק — העלפנדיק אַזוי אַרום דעם שכן צו פאַרדינען זיין חיונה.

נאָך דער באַפרייונג, ווען איך בין צוריקגעקומען אין שטעטל, האָט מיר דער שכן אונדזערער, דלוזשניעווסקי, דערציילט, אַז מיינע עלטערן און די גאַנצע משפחה האָט אין יענע פינצטערע טעג זיך איינגערעדט, אַז איך, זייער עלצטער זון און ברודער בין אַ פליער פון דער אַלייִרטער אַוויאַציע און גרייט זיך ווי אַמגיכסטן אַרויסצוראַטעווען זיי אַלע פון די נאַצישע נעגל...

די דאָזיקע „איינרעדעניש" האָט געהאַט אַן אָפּקלאַנג אויך צווישן די אַנדערע יידן פון שטעטל, אַפילו צווישן גויים, אָבער ביי מיין משפחה האָט עס אָנגענומען די פאָרם פון אַן אַבסאָלוטער זיכערקייט... אַזוי פלעגן זיי אויפן מינדסטן גערויש פון אַן אַעראָפּלאַן רעאַגירן דורך אַרויסלויפן אין גאַס און אויסקוקן מיט דער העכסטער שפּאַנונג — אין דערוואַרטונג, אַז אָט־אָט לאָז איך זיך אַראָפּ און נעם זיי צו...

נאָך איצט, 26 יאָר נאָך זייער טראַגישן אומקום, פאַרפאָלגט מיך דאָס בילד: מיינע טייערע עלטערן, מיין גאַנצע משפחה, שטייט און קוקט אויס, אַז איך, זייער זון און ברודער זאָל זיך אַראָפּלאָזן פון די הימלען און זיי צונעמען — אַרויסראַטעווען זיי פון גיהנום...

נאָך יעדן רעש פון אַן אַדורכפליענדיקן אַוויאָן פלעגן זיי, לויט דער רעלאַציע פון אונדזער שכן, שטיין אינדרויסן און מיט איינגעשטאָכענע בליקן אין די הימלען דערוואַרטן מיין אַראָפּלאָזן זיך... זיי זענען שפּעטער אַנטוישטע און פאַרביטערטע אַריין צוריק אין הויז... נאָר דער חלום וועגן „נס" האָט נישט אויפגעהערט. ביים מינדסטן גערויש פון אַ פרישן אַעראָפּלאַן זענען זיי ווידער אַרויס פון שטוב...

און דער נס איז נישט געקומען... געקומען איז דער שרעקלעכער אומקום זייערער.

מיט וואָס, מיינע טייערע עלטערן, מיינע אומשולדיקע שוועסטער און ברידער האָט איר זיך פאַרזינדיקט ?...

איז דען פאַראַן ביי וועמען צו פרעגן ?...

משה קליימאַן / משמר־השרון

מיינע איבערלעבנישן אין דעם היטלעריסטישן רעזשים

מאַי 1940

פרייטיק. מיטן פרימאָרגן הערט זיך דער פּאַרטויבנדיקער גערויש פון אַעראָפּלאַנען. סימעטריש געאָרדנט, ווי צו אַ פּאַראַדע, גלאַנצן אין הימל הונדערטער מעסערשמידטס. ס׳הערן זיך אייניקע האַרמאַטן־שאָסן, נאָר באַלד ווערן זיי פאַרשוויגן. דער גורל פון אייראָפּע איז געחתמעט: בעלגיע, האָלאַנד האָבן געהאַט בלוטיקע טעג, מיט אַ סך טויזנטער קרבנות. פראַנקרייך איז דעמאָראַליזירט, דעמאָביליזירט, ס׳דאַרפן בלויז קומען די טאַנקען און די דייטשע באַזעצונגס־אַרמיי און ברענגען דעם געהאָפטן „שלום"... און די ענגלענדער קענען שרייבן היסטאָריע פון זייער „העלדישן" אַנטלויפן. אייראָפּע איז געפאַלן צו די פיס פון תלין.

יידן אַנטלויפן. אויך קריסטן ווערן מיטגעטראָגן פון דער שרעקלעכער בהלה. די צוגן זענען פולע. די מענטשן־מאַסע שטראָמט געדיכט איבער אַלע וועגן. מען לויפט צו דער פראַנצויזישער גרענעץ. מען גלויבט נאָך דאָרטן שוץ צו געפינען. איך, מיין פרוי מיטן קליינעם קינד אויף די הענט לאָזן זיך אויך אין וועג אַריין. מיר נעמען מיט זיך נאָר דאָס פּערזענלעכע, דאָס סאַמע נייטיקסטע. אויף יענער זייט גרענעץ פאַרבלייב איך נישט לאַנג מיט מיין קליינער, ליבער משפּחה. איך ווער מאָביליזירט אין די פּוילישע דיוויזיעס אין פראַנקרייך און מאַך מיט דעם הפקר־צוריקצוג איבער פראַנקרייכס וועגן. דאָ און דאָרט פּרווון נאָך די פּאָליאַקן צו פאַרהאַלטן דעם רוצחישן נאַצי־שטראָם, אָבער אָן תכלית, זיי לאָזן בלויז איבער הונדערטער קרבנות. דאָס גרויסע שטאָלצע פראַנקרייך איז צעריסן. אירע אַרמייען — צעשטויבט איבער אַלע וועגן. אין דעם שרעקלעכן כאַאָס פון נישט וויסן ווו און ווען ווערט יעדער באַזונדער צווישן אַלע פאַרלוירן.

אין אַ מצב פון אַן אַרויסגעוואָרפענעם פון יעדער אָרגאַניש־געשיצטער ראַם, טרייב איך נאָך מיט די לעצטע כוחות מיין מידן קערפּער. מיט פאַרווונדעטע פיס טראָג איך זיך איבער הונדערטער קילאָמעטערס מיט דער איינציקער האָפענונג צו געפינען מיין ליבע משפּחה. איך געפין זי אינעם לעצטן, ווייטן גרענעץ־שטעטל, לישון, צווישן די פּירענייען־בערג. דאָ געפינען זיך אַ סך פּליטים, יידן און קריסטן, פון בעלגיע. באַלד נאָך דער כניעה פון מלך לעאָפּאָלד, פאָרן די בעלגיער צוריק אַ היים. איבעריקע בלייבן נאָר די יידישע פּליטים, אויסגעשפּיגענע פון יעדער ראַם. אין ווייטערן הסכם צווישן היטלערן און די ווישי־רעגירונג זענען די יידן שוין פאַרקויפט געוועזן. מ׳האָט זיי נאָך געדאַרפט קאָנצענטרירן אין לאַגערן און איבערליפערן צו די דייטשן. און דאָס איז טריי און פּינקטלעך דורך אַלע רעגירונגס־אינסטאַנצן געטאָן געוואָרן.

אין די קאָנצענטראַציע לאַגערן

ס׳איז געווען צומאָרגנס נאָך יום־כיפּור (אַ חסד וואָס נישט פריער) האָט מען צונויפגעזאַמלט די יידן און זיי אָפּטראַנספּאָרטירט אין אַ צייטווייליקן לאַגער ביי טולוז. דער לאַגער איז פריער באַזעצט געווען מיט רעפּובליקאַנישע פּליטים פון שפּאַניע. איצט איז נאָר אַ קליינער טייל פון זיי איבערגעבליבן אויף צו באַדינען דעם לאַגער. אין די דאָזיקע העלצערנע, שמוציקע באַראַקן האָט מען אין אַ שטיקענדיקער ענגשאַפט אַריינגעפּרעסט יונג און אַלט, מענער און פרויען צוזאַמען.

דער לאַגער איז נאָך געווען כמעט אָן שמירה, זענען אַלע סוף האָב אויך איך דאָס אָרט פאַרלאָזט. מיר האָבן דערגרייכט די שטאָט פּאַו. דאָרט האָט מען אונדז אַרעסטירט און געבראַנגט אין דעם נאָענטן, טרויעריק־באַרימטן לאַגער גורס.

גורס

זיינער צייט איז דער לאַגער געווען באַפעלקערט מיט 14 טויזנט אינטערנירטע, דער רוב דייטשע יידן, וועלכע מ׳האָט אין געציילטע שעהען פאַרלאַדנט אין באַנען און אַריבער געשטעלט איבער דער פראַנצויזישער גרענעץ. דער טייוולאָנישער פּלאַן פון גאַז־קאַמערן איז נאָך נישט געווען אַקטועל. דאָ זענען אויך געהאַלטן געוואָרן יידן און קריסטן, אַרעסטירטע ביים קריגס־אויסברוך אַלס דייטשן און איצט האָט מען זיי געהאַלטן ווי יידן און אַנטי־פאַשיסטן. איך און נאָך געציילטע אַזעלכע ווי איך זענען דאָ אַריינגעפאַלן צופעליק.

דער לאַגער איז געווען צעטיילט אין „איליאָנס" (אינדזלען). פון ביידע זייטן שאָסיי זענען שורותווייז געשטאַנען הילצערנע שמוציקע באַראַקן, פינצטערע אָן פענצטער און אָן טאָגליכט. באַלד מיטן ערשטן רעגן איז דער ליימיקער באָדן צעווייקט געוואָרן און די טריט האָבן טיף געזונקען אין דעם בלאָטיקן זומפּ — אַ פוס נישט אַרויסצושלעפּן. אין האַרבסט און ווינטער שטורעמען דאָ ים־און בערג־ווינטן, רייסן די דעכער פון די שוואַכע באַראַקן מיט ווילדן אימפּעט און געפייף, ווי אויף אַ טייוולאָנישער שמחה.

דער רוב קאַצעטלער איז באַשטאַנען פון דער בעסטער דייטש־יידישער אינטעליגענץ (די באַרימטע פון צווישן זיי האָט מען ביסלעכווייז אַרויסגעגנבעט). אין דער דאָזיקער שטיקענדיקער ענגשאַפט זענען געהאַלטן געוואָרן טויזנטער אומגליקלעכע, אויסגעשפּיגענע פון ריין־געאָרדנטע היימען. מענטשן וועלכע האָבן דורות־לאַנג געוווסט פון אַ זאַט, פאַרגעשריטן קולטור־לעבן און דער קיום זייערער ווי דייטשן ציט זיך שוין העכער 700 יאָר זענען פּלוצעם געוואָרן געבונדן מיטן ווויסטן גורל פון פאָלק ישראל.

דער שטח אַרום דעם לאַגער איז פאַרצוימט געווען מיט פיל פּאַכן שטעכל־דראָט. און אַזוי יעדע „אילאָ" באַזונדער. זשאַנדאַרמען האָבן באַוואַכט יעדן טריט פון דרויסן, ווי ס'וואָלטן דאָ געפערלעכע פאַרברעכער געווען. אַזוי אַז מיר זענען געווען אָפּגעשניטן פון יעדן קאָנטאַקט מיט דער וועלט. דער הונגער שרייט נישט אַרויס, נישטאָ ווער עס זאָל אים הערן, ער איז דערשטיקט אין די קראַמפּן — צו דעם חרפּה פון מענטשלעכן מין. און בכלל איז די וועלט טויב און שטום געווען אויך פריער — צו די ליידן פון די שפּאַנישע פליכטלינגען, וואָס האָבן מאַסנווייז דאָ זייער בית־הקברות געפונען. אַצינד וויסן מיר עס שוין. און וויפל זענען פאַראַן אַזעלכע פּיין־מחנות אין אַלע פינצטערע ווינקלען פון דער וועלט ?..

דער בית־עולם פאַרשלינגט טעגלעך 40—50 קרבנות, מייסטנס שוואַכע, אַלטע און קינדער. מען וואַרפט זיי אין די וועגענער ווי פּגרים. די „ענפערמערי" (שפּיטאָל־סטאַציע) איז איבערגעפּולט. וויפל דער טויט נעמט אַוועק, קומען אַלץ צו פרישע. ס'איז אַ פּחד צו מעלדן זיך אין דער „ענפערמערי", ווייניק קומען פון דאָרט צוריק.

גרויסע שטשורעס ווי די קעץ בייסן די גופים פון די קינדער. געפּאַשעטע לייז און וואַנצן פרעסן זיך איין, זייגן אויס דאָס בלוט. איין מאָל האָט מען צעלייגט פאַרסמט ברויט פאַר די שטשורעס, מען האָט וועגן דעם געוואָרנט, אָבער די הונ־געריקע האָבן נישט אויסגעהאַלטן דעם נסיון: זיי האָבן דאָס ברויט געגעסן און געשטאָרבן.

טראָץ דעם אַלעם איז קולטור און קונסט געשטאַנען דאָ אויף אַ הויכער מדרגה. ווער ס'האָט נאָר געוואָלט, — ווער ס'איז נישט פאַרזונקען אין אַ טיפער מרה־שחורה — האָט געהאַט פון וועמען וואָס צו לערנען, און געקאָנט זיך, לפּחות, מאָראַליש ראַטעווען. אָבער דער רוב האָט זיך אונטערגעגעבן די עצבות און דעם גלייכגילט. דער גלייכגילט, די קנאה־שנאה און דער כל דאַלים גבר האָבן אויך דאָ געשניטן זייער גרויסן שניט. בלויז ווייניקע זענען אַריבערגעוואַקסן דעם תהומיקן זומפּ. ווי איינער פון זיי לייכט מיר אַנטקעגן מיין טייערער פריינד באַכמאַן — אַ זיידנצייג סוחר פון מינכען. אויך דאָ האָבן נישט אַלע געהונגערט. געווען אַזעלכע וואָס האָבן געהאַט געלט און זיך געהאָלפן, אַנדערע פלעגן באַקומען פּעקלעך פון דרויסן. אויך איך האָב איין מאָל אַזאַ פּעקל באַקומען פון משה האַנדקאַן. דער רוב אָבער האָט געשלונגען דעם הונגער, באַ־נעצט מיט טרערן.

נאָך אינטערווענצן פון אויסלאַנד, פּירט מען סוף כל סוף די משפּחות אַריבער אין דעם פאַמיליען־לאַגער ריוועסאַלט. אויף דעם גרויסן שטח פון דעם פונאַנדערגעבויטן לאַגער, וואָס איז פריער געווען אַ מיליטערישע באַזע פאַר אַ נעגער־דיוויזיע, איז דאָס לעבן עטוואָס לייכטער. אויך דאָס עסן און די באַהאַנדלונג איז מענטשלעכער. דער קלימאַט איז דאָ טרוקענער און געזונטער. אויך דאָ בלאָזן משוגענע ווינטן מיט טייוואַנישער ווילדקייט, צעטראָגן, פאַרטראָגן מיט זיך דעם שוואַכן מענטשן. דאָך איז די קעגנזייטיקע באַציִונג צווישן מענטשן געווען אַ פריינטלעכע. איך בין דאָ טעטיק געווען אין דער קולטור־קאָמיסיע און זיך איינגעשאַפן אַ סך פריינד. צוויי פון זיי האָב איך שפּעטער, צו מיין גרויסער פרייד, באַגעגנט אין ישראל.

דאָ, אויפן נייעם אָרט, האָב איך באַקומען אַ שטיקל „עפּידעוויט" אַ דאַנק דער מי פון מיין פריינד יצחק בערנשטיין פון אַמעריקע. פון דאַנען בין איך געשיקט געוואָרן קיין לעמיל, ביי מאַרסעל, כדי צו טאָן וועגן מיין אויסוואַנדערונג. אָבער דער לאַגער איז כמעט פריי און דער רוב העלפט זיך מיט אַלערליי מיטלען און וועגן. אויך דאָ איז די געזעלשאַפט־לעכע אַרבעט אַ טיכטיקע און איך בין געזעלשאַפטלעך טעטיק. דאָ טרעף איך ווידער מיין פריינד באַכמאַן א״אַנד נאָנטע פריינד. בעיקר מענדל שטיינמעץ, מיט זיין ליבער משפּחה, אַן אונגאַ־רישער ייד אַ תלמיד־חכם וואָס פאַרשטייט אויך אין אַנדערע ענינים. צו מיינע גוטע פריינד קען איך צורעכענען אויך דעם ראַבינער וויס און דעם רב געלערנטער, ביידע פון ווין.

אין צווישנצייט פאַרלאָזט מיין פרוי מיט אונדזערע צוויי קינדער דעם לאַגער ריוועסאַלט, ליידער צו שפּעט — אין די קינדער־היימען פון שווייצאַרישן רויטן קרייץ זענען געשטאָרבן אונדזערע צוויי קינדער. אַמנון און עלנע. רות און באַנוּלס ביי פּערפּענאַן. אין דער טראַגישער סיטואַציע איז מיין ליבע ליידנדע פרוי סאָלאַ איבערגעשיקט געוואָרן אין אַן אינטער־נירונגס־היים פאַר אויסוואַנדערער אין מאַרסעל און מיר זענען ביידע געווען נאָנט אין אונדזער פּערזענלעכן אומגליק.

די טראַנספּאָרטן

דער פאַרברעכערישער פּלאַן פון שיקן טראַנספּאָרטן אין די גאַז־קאַמערן פון פּוילן ווערט אַקטועל. אַ געטרייער שותּף צו דעם איז איצט די ווישי־רעגירונג. ס'איז כדאַי צו געדענ־קען, אַז נאָנט צום טראַגישן פינאַל מיטן איוראָפּעיִשן יידנטום, האָבן די אַמעריקאַנישע און ענגלישע קאָנסולאַטן אין מאַר־סעל געשלעפּט די ענינים פון עמיגראַציע מיט יעדעס־מאָל אַלץ שטרענגערע פאָדערונגען אַלס תּנאי פאַר דער אויס־וואַנדערונג. צום סוף אין גאַנצן זי אָפּגעשטעלט — שטום־און טויב־געוואָרן — זיי הערן נישט מער.

אין די לאַגערן איז דער מענטשן־חומר שוין געפּאַקט גרייט צום אָפּשיקן. ער ווערט טאַקע אָפּגעשיקט. די טראַנס־פּאָרטן גייען דורך דער פון די דייטשן באַזעצטער זאָנע קיין דראַנסי און פון דאָרט — גלייך אין די גאַז־קאַמערן. שפּעטער ווערן די אויסגעליידיקטע לאַגערן אָנגעפּילט מיט פרישן מענטשן־מאַטעריאַל פון די אַרומיקע שטעט און דערפער. דאָ טרעף איך אַ סך באַקאַנטע פון אַנטווערפּן א״אַנד מקומות וואָס כ'האָב זיי באַגעגנט אויף אונדזערע געמיינזאַמע ליידנס־וועגן

די טראַגעדיע איז טיף און גרויס. אויסגעצייכנט האָבן אויסגעשפּילט זייער ראָל די ווישי־פראַנצויזן. די ראַמען פון אַן אַרבעט אַפילו פאַר אַ יזכור־בוך זענען צו ענג אויף איבער־צוגעבן אַלץ וואָס כ'האָב אַליין געזען, מיטגעמאַכט און איבער־געלעבט. נאָך היינט שאַטענען אַריין אין מיין חלום די קאָש־מאַרן פון יענע טעג. איך וויל דאָ בלויז נאָר איניקע בילדער געבן.

לעמיל: דער לאַגער איז למעשה נאָר איין גרויסע גע־מויערטע געביידע פון אַ געוועזענער ציגל־פאַבריק, מיט אַ נאָענטן אויסגאַנג צום באַנהויף. אַצינד איז דער בנין אַרומ־געצוימט מיט צוויי פּאַכן שטעכל־דראָט. יעדע שפּאַרע איז פאַרשטאָפּט. יעדער אויסגאַנג — געשלאָסן און זשאַנדאַרמען־איינהאַטן מיט אויטאָמאַטיש געווער האַלטן שמירה. נאָר דער טויט קען דיך פון דאַנען באַפרייען. אַ סך האָבן טאַקע געמאַכט די פּראַקטישע אויספירן פונעם מצב און זיך באַפרייט דורך זעלבסטמאָרד.

אַ רעפּעטיציע פון אַ דעפּאָרטאַציע

אין איינעם אַ שבת פאַרטאָג האָבן זיך פאַרזאַמלט „חשובע געסט״ פון ווישי און דייטשן. דאָס שפּיל האָט זיך אָנגעהויבן מיטן פרימאָרגן. אַלע ווערן אַרויסגעטריבן אין ענגען הויף. יעדער ווערט אויסגערופן ביים נאָמען און אין דער ריי גע־שטעלט. שפּעטער פירט מען אַלע גרופּענווייז פאַרביי דעם פּאַדיום פון די געסט. די ערשטע „פאַרשטעלונג״ איז, ווייזט אויס, נישט געלונגען, ווייל דאָס חזרט זיך כסדר איבער אַזוי לאַנג ביז די געסט גיבן אויף דעם זייער הסכמה.

דאָס העסלעך־באַרבאַרישע שפּיל דויערט אַ לאַנגע צייט. זקנים, פרויען און קינדער ווערן אַ גאַנצן טאָג געהאַלטן אונטער דער ברענענדיקער זון, אָן עסן און אָן וואַסער. און ס׳מוז געזאָגט ווערן דער אמת: אויך די פראַנצויזן האָבן זיך אויסגעצייכנט אין דעם סאַדיסטישן נסיון שפּיל. דערמיט זענען זיי געוואָרן ווירדיקע שותפים פון די נאַציס.

שוין נאָך דער טראַגישער שפּיל זע איך ווי מיינע פריינד, דער ראַבינער ד״ר וויס און דער רב געלערנטער, שטייען אין ווינקל פון הויף און שווייגן. אויך איך שווייג. דאָ, ביים ראַנד פון גהינום האָבן די אַלע ביז איצטיקע שמועסן אונדזערע וועגן גאָט, מענטש און גלויבן שוין קיין זין נישט. דער ענטפער אויף די אַלע פּראָבלעמען איז דאָ אַ נאַקעטער — און אפשר גלויבן זיי נאָך אין צידוק הדין? כ׳האָב ביי זיי קיין ענטפער נישט געמאָנט.

זונטיק אָוונט פּרווו איך מיין מזל. כ׳געפין אַ באַהעלטעניש און באַהאַלט זיך. אַ מידער, שלאָף איך איין אין פאַרגעסנהייט. שפּעט ביי נאַכט געפינט מיך אַ שפּיר־הונט און די פּאָליציי וועקט מיך אויף. איך געפין זיך אין אַרעסט־קאַמער. כ׳בין דאָ נישט אַליין, מען ברענגט כסדר פריש־געכאַפּטע. צווישן די געבערענגטע אין אַרעסט געפינען זיך דער יונגער געלערנטער, הערמאַן פוקס, און פּראָפ. פאַר טעלעפּאַטיע, פּיק. דאָ גלויבן אַלע צו זיין די ערשטע צום טראַנספּאָרט. פון פאַרצווייפלונג פרעגט יעדער ביי פּיקן וועגן זיין גורל. פּיק שווייגט. איך פיל ווי ער קוקט אויף מיר צודרינגלעך. איך נעם אומהיימליך אויף זיין בליק. ער דערנענטערט זיך צו מיר און זאָגט שטיל: „אַלע דאָ גייען, דו וועסט בלייבן״. איך מיין אַז דאָס וויל ער מיך טרייסטן...

מאָנטיק פרי. אַ טראַנספּאָרט־צוג, נוסח דייטשלאַנד, וואַרט שוין פאַרן טויער. די אַקציע ווערט געפירט שנעל (דאָס מאָל שוין נישט קיין פּרווו). עס ווערן אויסגערופן נעמען. היסטעריע. געוויין. מען שלעפּט, מען רייסט די אומגליקלעכע און מען וואַרפט זיי אין די וואַגאָנען אַריין. דער רוב גייט דאָך שטיל. די אויסגערופענע נעמען בליצן נאָך אויף אַ ווייל, מיטן פאַרמאַכן די וואַגאָנען לעשט זיך אויס זייער לעבן.

דער לייטער ק. איז שוין פאַרביי אונדז און מיר — איך און מיין פרוי — זענען נאָך אַלץ דאָ. מען רופט שוין די לעצטע. דער הויף איז שוין אָפּגעליידיקט. די איינצעלנע וואָס זענען דורך עפּעס אַן אומפאַרשטענדלעכן חסד פאַרבליבן, קוקן אויף אונדז מיט שרעק. דער צוג שטייט נאָך, ער וואַרט, ער קען נאָך וועמען פון זיי פאַרשלינגען.

דער צוג וואַרט אויף אונדז צוויי — טראַכט איך. אַזוי טראַכט אויך מיין פרוי. עס ציען זיך מינוטן ווי שעהען — און מיר ווייסן נישט דעם באַשייד. דער זשאַנדאַרם וואָס היט אונדז, קוקט אויף אונדז מיט פאַרוווּנדערונג און אומגעדולד: וואָס קען עס זיין?...

דער ביוראָ־סעקרעטאַר, זשעראַר, קומט אַרויס צו אונדז (ער קען מיך, כ׳האָב פאַר אים האַלץ פאַרגרייט). — מען באַהאַנדלט אייער פראַגע — זאָגט ער מיר — איך קען ליידער נישט העלפן...

צום סוף קומט דער באַפעל אונדז אַוועקצופירן.

אַלע לאַסט־וואַגאָנען זענען שוין פאַרמאַכט, פאַרשלאָסן. דער איינציקער פּאַסאַזשיר־וואַגאָן געפינט זיך אין עק פונעם צוג. דער זשאַנדאַרם עפנט אים אויף — און מיר זענען שוין אינעווייניק.

דאָ געפינען זיך יחסנים מיט וווּנדער־דאָקומענטן. זיי זענען זיכער און פול מיט גלויבן. אַ סימן — זיי זענען נישט מיט אַלע. נאָך אַ סימן — דער וואַגאָן איז ביים עק צוג, כדי אויף אַ באַשטימטער סטאַציע אָנצושליסן אים אין אַ צוג וואָס גייט צו דער שפּאַנישער גרענעץ. בלויז אונדזער אַנוועזנהייט שטערט זיי, מאַכט קאַליע די שטימונג: פאַרמשפּטע צווישן פרייע! — ווער ווייס וואָס דאָס קען ברענגען?

דער צוג שניידט פאַרויס. ברייטע לאַנדשאַפטן לויפן פאַרביי דעם פאַרלוירענעם בליק. מיינע צוויי קינדער שווימען ווי פון אַ נעפּל אַרויס, איך נעם זיי מיט מיטן געפיל.

די נאַכט דעקט אונדז צו. דער צוג טוט זיך אַ טרייסל און בלייבט שטיין. מיטן פרימאָרגן רירט ער ווידער. ער ברענגט אונדז קיין ריוועסאַלט.

ריוועסאַלט

דער לאַגער, ווי כ׳האָב אים פריער געקענט, דערקען איך נישט מער. דער גרויסער אומהיימלעכער שטח איז איצט אַרומגענומען מיט שטעכל־דראָט און צעצוימט אין קליינע, שמאָלע טיילן, אָנגעפּילטע מיט מענטשן פון יעדן עלטער. ס׳איז די לעצטע סטאַציע אין דער א״ג „פרייער״ ווישי־זאָנע.

ווידער פאַר דער קאָמיסיע. שוין צום לעצטן מאָל. פאַר וועמען עס שימערט נאָך אַ ביסל האָפענונג. איך בין דער לעצטער, ווייל אויך אין טראַנספּאָרט בין איך געווען דער לעצטער. מען פרעגט מיך, מען פאָרשט: אין וועלכער מילי־טערישער איינהייט כ׳האָב געדינט, די דיוויזיע, אויסצייכע־נונג, ווען און ווו און כ׳בין פאַרווונדעט געוואָרן אאַז״וו. מען פאָרשט מיינע דאָקומענטן און מ׳הייסט מיך גיין.

אין דרויסן וואַרטן שוין אויף מיר די „יחסנים״. אויך זיי פאָרשן: אויף וועלכער זייט זענען געליגן מיינע דאָקומענטן, לינקס, רעכטס? צווישן אַ סך, אָדער פאַרקערט. האָט מען זיי געשטראָכן מיט רויט, אָדער בלוי?

איך בין געווען צעטומלט און אויף אַ סך פראַגן נישט געהאַט קיין ענטפער...

ס׳איז ערב יום־כיפּור. אין אַן ענגן חדר פאַרזאַמלען זיך יידן צו כל־נדרי. אַלע בעטן, אַלע וויינען, זיפצן אויס זייער ווייי אין אַ פּרום געבעט: לחיים ולא למוות...

די נאַכט האָט זיך פאַרצויגן מיט חשכות, דער הימל האָט די שטערן באַהאַלטן. מיר געפינען זיך צווישן אַ צונויפ־געדריקטער, דערשלאָגענער מאַסע. מיר שלאָפן נישט. מיר דערטרינקען אונדזער ווייי אין אַלעמענס פּיין. עס וועקן זיך זכרונות פון אַנדערע צייטן. די נאַכט איז אומהיימלעך לאַנג, צעצויגן.

אין דער טיר פון באַראַק בליצט אויף דאָס ליכט פון אַ

טאַשן־לעמפּל. איך זע אַ זשאַנדאַרם, ער רופט אונדז נאָך זיך. אין דרויסן ווינטשט אונדז דער זשאַנדאַרם הצלחה: מיר זענען פריי. ער פירט אונדז איבער אינעם גרויסן, פרייען טייל פון לאַגער, צווישן די שפּאַניער. אין דרויסן דערציילט ער מיר וואָס ער ווייסט. די דערציילונג פירט צוריק קיין לעמיל:

מיינע דאָקומענטן זענען צופעליק אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דעם ווישי־באַאַמטן אין דער קאָמיסיע, וועלכער איז אין דער צייט פון די שלאַכטן געווען דער פאַרבינדונגס־אָפיציר צווישן מיין באַטאַליאָן און זיין דיוויזיע. ער האָט דער־ציילט וועגן דעם העלדן־מוט פון דעם באַטאַליאָן און געבעטן מיין באַפרייונג. דאָרט איז מיין ענין נישט אָפּגעשלאָסן גע־וואָרן, נאָר אַ גוטע המלצה האָט אונדז באַגלייט קיין ריווע־סאַלט — און דאָס האָט אונדז באַפרייט.

מיר זענען פריי. דאָך, ביז מיר געפינען נישט אַן אַדרעס אויף וווין־רעכט און מיטלען צום אויסהאַלטן זיך, זענען מיר נישט פריי פון לאַגער. און פאַרבלייבן דאָ — הייסט זיין תמיד אין פנים פון דער געפאַר. מיין פרוי פאָרט קיין מאַרסעל ביידע זאַכן צו געפינען

יום־כיפור אין דער פרי גייען אָפּ די ערשטע טראַנס־פּאָרטן. זיי ווערן געפירט אין לאַסט־אויטאָס. טויזנטער טרויעריקע אויגן לאָזן שטעקן אין מיר זייער לעצטן בליק. מיין איינזאַם פאַרשעמט געפיל באַגלייט זיי אויף זייער לעצטן וועג.

אינגיכן קומט מיין פרוי צוריק מיט גיפעלשטע פּאַפּירן; זי קומט אין נאָענטן עלנע, אין היים פון שווייצאַרישן רויטן־קרייץ. אונדזער באַקאַנטע היים־פאַרוואַלטערין, עליזאַבעט, ברענגט מיר פון איר אַ בריוו. איך גנבע זיך אַרויס פונעם לאַגער, איבערלאָזנדיק מיינע דאָקומענטן און אַלע מיינע זאַכן אויף הפקר. איך קום אָן קיין עלנע און פון דאָרט פאָרן מיר דורך הונדערטער קילאָמעטער אין גרויס געפאַר קיין מאַרסעל.

פון מאַרסעל זוכן מיר אַ וועג צו דער שווייצער־גרענעץ.

ס׳איז די צייט ווען די אַליִירטע אַרמייען דרינגען אַריין קיין סיציליען, דעם ערשטן טאָג ווען די דייטשן האָבן אויך דעם צווייטן טייל פון פראַנקרייך באַזעצט. אין דער לעצטער מינוט כמעט, ווען יעדע סעקונדע ברענט, האָבן מיר, מיט דער מש־פּחה שטיינמעץ פון אַנטווערפּן — צוזאַמען 8 פּערזאָן געלאָזט זיך אין וועג אַריין צו דער שווייצער־גרענץ. מיר יאָגן זיך מיט די דייטשן — ווער ס׳וועט פריער באַווייזן אָנצוקומען צו דער שווייצאַרישער גרענעץ.

אַ שמוגלער פירט אונדז אין מיטן נאַכט אין די הויכע אַלפּן־בערג. אונדזערע טריט זינקען אין שניי. מיר גייען דורך פינצטערע טונעלן. יעדער שאָרך פון די אייגענע טריט, יעדער אַנטפּלעקטער שאָטן שרעקט אונדז.

מיר שטייען איניקע מעטער פון דער גרענעץ. דער שמוגלער לאָזט אונדז אויף אונדזער אייגענעם גורל און פאַר־שווינדט.

ס׳איז נאַכט. מיר שטייען פאַר אַ הויכער שטעכל־דראָט וואַנט. ווי אַזוי וועלן מיר די וואַנט אַריבערקלעטרן? מיר זענען פול מיט שפּאַנונג — אַ שפּאַנונג פון געפאַר. דאָס האַרץ טיקעט. ווער ווייסט צי ס׳איז נישט די לעצטע מינוט? יעדע צען מינוט דורך איבערן שמאָלן וועג אַ מאָטאָציקל. אַ פּראָ־זשעקטאָר נישטערט אויף רעכטס און לינקס. קיין וועג צוריק איז נישטאָ.

מיר שפּרינגען אַריבער אַ טיפן ראָוו און וואַרפן זיך מיט אימפּעט איבערן פּלויט. פריער די מענער, די פרויען נאָך אונדז. די הענט בלוטיקן, דאָס שטעכל־דראָט רייסט שטיקער פלייש. די קליידער בלייבן הענגען צעריסן.

מיר זענען שוין אויף דער צווייטער זייט.

— האַלט! — סאָלדאַטן מיט געשטירצט געווער רינגלען אונדז אַרום. זייערע מונדירן און טיפע העלמען, זייער שפּראַך. דערמאָנען אונדז די דייטשן. האָט מען אונדז פאַרפירט?.. פונוויטנס זעט זיך די שווייצער־פאָן — און מיר אָטעמען אָפּ לייכטער...

אַלכסנדר

בלעטלעך פון מיין לעבן

אין מיינע יאָרן אין די סאָוויעטישע לאַגערן און אויך אין די נאָך־לאַגער־יאָרן, בין איך דורכגעגאַנגען שבעה מדורי גיהנום. שווער צו גלייבן, אַז אַ מענטש קאָן דורכמאַכן אַזעלכע יסורים און אַרויס אַ גאַנצער. אַ סך אַנדערע האָבן עס טאַקע נישט אויסגעהאַלטן. — און נאָך שווערער איז צו גלייבן אַז נאָך אַזוי פיל פיזישע און מאָראַלישע ליידן קאָן מען נאָך בלייבן מענטש. נישט איינמאָל דאַכט זיך מיר אַז איך חלום אַ בייזן חלום... פון דעסטוועגן וואָלט איך וועגן דעם נישט געשריבן, ווען נישט דער באַוווסטזיין, אַז דאָס זענען ליידן נישט בלויז פון יחידים; כ׳בין זיכער, אַז די דאָזיקע איבערלעבענישן מיינע זענען אַ טייל פון די יסורים און פּיין פונעם רוב יידישע פּליטים פון פּוילן, פאַרפּייניקטע אין די סאָוויעטישע לאַגערן. דאָס גיט מיר כוח און דאָס רעכט אַרויסצוברענגען כאָטש אַ טייל פון די אַלע איבער־לעבענישן.

מיינע 6 יאָר סאָוויעטישע „גאַסטפריינדלעכקייט", צווישן זיי די 16 חדשים סיבירער, לאַגערן, זענען פול מיט בלוטיקע זכרונות — און כ׳שרייב זיי טאַקע מיט בלוט. איך קלייב אויס דאָס סאַמע כאַראַקטעריסטישע, וואָס שפּיגלט אָפּ יענע תקופה. סוף זומער 1940 קום איך אָן אין מיין ערשטן לאַגער. מיין ערשטע דערציילונג „יום־כיפּור אין לאַגער" איז טאַקע אַ דערינערונג פון יענע טעג.

דער מחבר

.1

יום־כפּור אין לאַגער

סוף יוני 1940 בין איך אַרעסטירט געוואָרן אין ביאַ־ליסטאָק צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע יידן פון פּוילן וואָס זענען „אומלעגאַל" אַריבער די פּויליש־סאָוויעטישע גרענעץ. די העכער 5 טויזנט געפאַנגענע יידן ווערן געהאַלטן מער ווי אַ וואָך צייט אין געוועזענע פערד־שטאַלן, אָן אַ פּאַדלאָגע, מיט אַ צעבראָכענעם דאַך, דורך וועלכן ס׳האָט אויף אונדז אַרויפ־געגעגנט. קיין שום בקשה וועגן פאַרריכטן דעם דאַך האָט נישט געהאָלפן. אין געציילטע טעג אַרום קומט צו אונדז אַ פאַרשטייער פון נ.ק.וו.ד. און דערלאַנגט יעדן פון אונדז אַ פּאַפּיר צום אונטערשרייבן.דאָס האָבן מיר באַדאַרפט חתמענען אונדזערע אורטיילן. אין מיין פּאַפּיר, למשל, האָב איך איבער־געלייענט: „אַלס סאָציאַל־געפערלעכער עלעמענט, ווערט איר אויפן אַדמיניסטראַטיוון וועג פאַראורטיילט אויף 3 יאָר אַר־בעטס־לאַגער". פאַרשטייט זיך אַז מיר האָבן אונטערגעשריבן, אַ ברירה האָבן מיר געהאַט? — געווען אויך אורטיילן צו 5 יאָר פאַרן זעלבן „חטא"... אַנדערע האָבן מיך מקנא געווען — אַ קלייניקייט! — האָבן זיי געטענהט — „דזשעצקי סראָק" (אַ קינדערישער אורטייל)...

די לאַגע אין די פערד־שטאַלן איז געווען אַן אומדער־טרעגלעכע. מיר האָבן געליטן פון ענגשאַפט. — ס׳איז פּשוט ניט געווען קיין אָרט פאַר אַזוי פיל מענטשן. אויסער דעם האָט מען אויך געליטן בייטאָג פון היץ און ביינאַכט — פון קעלט. „די צייט איז דער בעסטער רופא", זאָגט דאָס פאָלק. סוף כל סוף האָט מען זיך דערוואַרט אויפן אויסגעבענקטן טאָג — מען זאָל אונדז שוין אַרויספירן פון די שטאַלן צום פאַרשי־קונגס־אָרט...

נאָך אַלע רעוויזיעס ביי וועלכע מ׳האָט אונדז אויסגעטאָן נאַקעטע, געזוכט אין דער הלבשה — אויסטאַפּנדיק יעדן נאָט — אין מויל, אין די ציין און אין די סאַמע פאַרבאָרגנסטע טיילן פון קערפּער, האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין רייען לויט דער גרייס און באַגלייט פון מיליטער מיט געלאָ־דענע ביקסן און הינט געפירט אונדז צום באַן. ווי אַ מענטש פון נידעריקן ווו‏קס, איז מיר אויסגעקומען צו גיין אין דער לעצטער שורה. נישט האָבנדיק קיין כוח אָנצוהאַלטן שפּאַן מיט דער 5 טויזנט־קעפּיקער מאַסע, פלעג איך אָפּט אָפּשטיין פון דער שורה מיינער. דעמאָלט פלעגן אַריין אין זייער ראָל די הינט... דערפילנדיק זייערע ציינער אין מיינע פיאַטעס, פלעג איך מיט די לעצטע כוחות זיך דערנענטערן צו מיין ריי.

איבערן גאַנצן וועג צו דער באַן זענען פוןביידע זייטן גאַס געשטאַנען ביאַליסטאָקער יידן און באַוויינט אונדזער גורל. זיי האָבן דעמאָלט נאָך נישט געוווּסט וואָסערער גורל עס דערוואַרט זיי אין אַ יאָר אַרום...

פאַרלאָדנט האָט מען אונדז אין פאַרמאַכטע, פאַרקראַטע־וועטע וואַגאָנען, צו 40 מאַן אין אַ וואַגאָן, אָפּגעטיילט מענער פון פרויען. קיין אָרט פאַר אַ פיזיאָלאָגיש געברויך איז אין וואַגאָן נישט געווען. פאַר דעם צוועק איז געווען אויסגע־בויערט אַ לאָך אין דער פּאָדלאָגע און טאָן האָט מען עס געמוזט בפרהסיא — אין די אויגן פון אַלע. וויפל שענדלעכע באַליידיקונג? וויפל פּיין האָט דאָס אונדז פאַרשאַפט? אַזוי זענען מיר געפאָרן העכער 11 מעת־לעת...

דעם גאַנצן וועג האָט אונדז געפּייניקט דער הונגער און נאָכמער דער דורשט. יעדן אינדערפרי, ווי נאָר ס׳האָט גע־נומען טאָגן, פלעגן זיך עפענען די וואַגאָנען און זעלנער מיט געלאָדענע ביקסן האָבן אַריינגעשטעלט אין יעדן וואַגאָן צו 2 קובלעס וואַסער, צוגעשטיילט יעדן אַ טעפּעלע זופּ און 300 גראַם ברויט. ביזן היינטיקן טאָג ווייס איך נישט פון וואָס די זופּ איז געווען געקאָכט. מיט דעם האָט מען געמוזט לעבן ביז צומאָרגנס באַגינען. מען פלעגט אונדז אָפּט געבן קליינע שטאַרק־געזאַלצענע הערינגלעך. מיר האָבן געוווּסט וואָס עס דערוואַרט אונדז נאָכן אויפעסן זיי. מיר האָבן אָבער נישט געקאָנט גובר זיין דעם יצר־הרע פון הונגער... האָט טאַקע דער דורשט געפּייניקט אונדז ביז משוגעת. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך אָנגענומען מיט מוט, און אויף די סטאַציעס, ווו אונדזער צוג פלעגט שטיין־בלייבן האָבן זיי פאַרטויבט דעם אָרום מיט געשרייען: „וואַסער! וואַסער!"

— אָבער אין קול ואין עונה! קיינער האָט אויף די געשרייען נישט געענטפערט.

מיר האָבן בכלל נישט געוווּסט וווּהין מען פירט אונדז. אין די וואַגאָנען האָבן קורסירט פאַרשידענע ווערסיעס. אַ טייל האָט געזאָגט: קיין סיביר, אַנדערע האָבן געהאַלטן, אַז מען פירט אונדז צו די דייטשן, זיי זאָלן אונדז אויסמאָרדן. געווען אויך פאַלן פון פשוטן איזדעקוועון זיך איבער אונדז. נישט איינמאָל פלעגט די וואַך אינמיטן נאַכט, בעת מיר האָבן זיך צוגעטוליעט איינער צום אַנדערן כדי זיך אַ ביסל צו דער־וואַרעמען און איינדרימלען, — אַרומלויפן אין זייערע גע־טשוועקטע שטיוול אויף די דעכער פון די וואַגאָנען, כדי צו שטערן אונדז דעם שלאָף און אַרויסרופן פחד. אין די 11 טעג פון אונדזער „נסיעה" געדענק איך אַ פאַל, ווען די וואַך האָט אינמיטן נאַכט געעפנט די וואַגאָנען און אונטער דראָונגען און זידלערייען באַפוילן אונדז אויסצוטאָן זיך נאַקעט, כדי צו מאַכן אַ רעוויזיע אין די קליידער. ווען מיר זענען שטיין־געבליבן נאַקעטע, האָבן זיי זיך סאַדיסטיש צעלאַכט און אַרויס פון די וואַגאָנען — קיין רעוויזיע האָבן זיי נישט געמאַכט. די כוונה? — ווער קאָן זיך דערגרונטעווען צו די כוונות פון טייוול? קודם־כל האָט דאָס אונדז ביטער באַ־ליידיקט, שנית האָבן מיר די גאַנצע נאַכט געציטערט פון קעלט. אין דער פינצטער, פאַרשטייט זיך, האָט קיינער נישט געטראָפן צו זיין אַנטועכץ. ערשט אינדערפרי, ביים שיין פון טאָג, האָט מען זיך צעביטן מיט די פאַרטוישטע קליידער.

נאָך 11 מעת־לעת זענען מיר סוף כל סוף אָנגעקומען אין מקום וואָס הייסט קאָטלאַס. ווייטער איז שוין קיין באַנוועג נישט געווען, זענען מיר געשוווּמען אין אַ באַרקע מיטן טייך „וויטשיגדע". געזאָגט האָט מען אונדז, אַז מען פירט אונדז אין אַן אָרט וואָס הייסט אוסטווים און פון דאָרט איז שוין נישט ווייט צום לאַגער, ווו מיר דאַרפן אָפּקומען אונדזער שטראָף...

אויף דער באַרקע האָבן מיר ערשט דערזען, אַז צרות האָבן נישט קיין גרונט. די באַדינגונגען זענען דאָ געווען פיל שווערער, ווי אויף דער באַן. דער הונגער און דער דורשט — פיל גרעסער. ווי אויף די באַן, איז אויך דאָ נישט געווען קיין אָרט פאַר מענטשלעכע באַדערפענישן... און קיין לאָך אין דער פאָדלאָגע האָט מען דאָ נישט געקאָנט מאַכן; דאָס וואַסער וואָלט דאָך אַריין אינעווייניק און אונדז דערטרינקען צוזאַמען מיט דער באַרקע. כדי צו טאָן וואָס מען דאַרף, האָט מען געמוזט אַרויפקריכן אויף אַ לייטער צום באַשטימטן פאַר דעם צוועק אָרט. און אויך דאָ האָט מען באַדאַרפט שטיין אַ לאַנגע צייט אין ריי — אַ סך מאָל העכער אַ שעה צייט. מיר זענען דאָך געווען העכער 5 טויזנט אַרעסטאַנטן. דאָס ערגסטע איז געווען מיט קראַנקע און זקנים. נאָך איצט הער דאָס שטומע געוויין זייערס. ביי אַזעלכע שווידערלעכע באַדינגונגען זענען מיר געשוווּמען 5 מעת־לעת. כאַראַקטעריסטיש, וואָס דווקא דאָ האָט זיך אַנטפלעקט צוזאַמען מיט שרעקלעכער רשעות אויך טיף־מענטשלעכע גוטסקייט. אויף דער באַרקע וואָס איז געשוווּמען זייער פאַמעלעך, האָבן זיך געפונען אַ סך קראַנקע, צווישן זיי אויך אַזעלכע וואָס האָבן הויך געוויינט און גע־קרעכצט פון שלאָף. אַ טייל איז אין גאַנצן נישט איינגעשלאָפן, נאָר געוויינט און געקרעכצט אין דער שטיל. פלעגן זיך טרעפן ווילע־יונגען (אַממערסטן פון דער לאָדזשער אונטער־וועלט), וואָס פלעגן אפילו שלאָגן די דאָזיקע אַלטע און קראַנקע פאַרן שטערן זייער שלאָף. געווען אָבער אויך פונקען פון אומ־געהויער־מענטשלעכער גוטסקייט. כ'געדענק אַ פאַל ווען אינמיטן נאַכט האָט אונדז פלוצעם אויפגעוועקט אַ שרעקלעך געוויין פון אַן אַלטן ייד, וואָס האָט זיך געקורטשעט פון יסורים אין בויך: ער קען זיך שוין מער נישט איינהאַלטן... לעבן אים איז געשטאַנען אַ הויכער, יונגער בחור און געבעטן זיך ביי אים:

— ר' ייד, מאַכט אַריין אין שטיוול... איך וועל אים שוין נאָכדעם אויסרייניקן...

דער ייד, מיינענדיק אַז מען חוזקט פון אים, האָט זיך נאָך מער צעוויינט. אָבער ווי נאָר דער יונגערמאַן האָט אַ געשריי געטאָן: „איך זאָל אַזוי דערלעבן צו זען מיין איינציק קינד, וואָס כ'האָב איבערגעלאָזט ביי היטלערן, אַז איך מיין עס ערנסט!" און מיט כוח אַריבערגעזעצט דעם אַלטיטשקן איבערן שטיוול — האָט דער זקן אַרומגענומען דעם יונגן בחור, געקושט אים און געהאַלדזט. איבעריק צוצוגעבן אַז מיר אַלע וואָס האָבן זיך צוגעקוקט צו דעם בילד האָבן גע־וויינט אין דער שטיל...

אָנגעקומען אין אוסטווים זענען מיר אין אַ פאַרנאַכט. דאָ האָבן אויף אונדז געוואַרט שוין באַראַקן, אין וועלכע מיר האָבן איבערגענעכטיקט. טראָץ דער שטאַרקער מידקייט אונדזערער, זענען מיר נישט געשלאָפן צוליב דער פרישער צרה: וואַנצן. די באַראַקן זענען פאַרפלייצט געווען פון טויזנטער וואַנצן, וואָס האָבן געביסן אונדזער לייב און נישט געלאָזט איינדרימלען. מיר האָבן זיך דערפילט גליקלעך ווען אינדערפרי זענען אָנגעקומען אויטאָס און אָוועקגעפירט אונדז אין געדיכטע אורוועלדער, אין וועלכע דער שאָפער האָט שווער געפונען דעם וועג. געפירט האָט מען אונדז בערך צוויי מעת־לעת. ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען אין 16־טן לאַגער־פונקט. דאָרט האָבן מיר געטראָפן עטלעכע צענדליק רוסן — אַרעסטאַנטן, וואָס האָבן אויפגעבויט די פאַלאַטקעס, די קיך, צוגרייטנדיק אַזוי־אַרום די „באַדינגונגען" פאַר די פרישע אַרעסטאַנטן. דער לאַגער האָט זיך געפונען טיף אין וואַלד, מען האָט נישט געזען גאָרנישט, בלויז הימל און וואַלד.

אין לאַגער זענען מיר אָנגעקומען פאַרנאַכט. די זון האָט זיך שוין גענומען נייגן צו מערב. מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט אויף דער ערד, טוליענדיק זיך קעגנזייטיק ווי שעפסלעך. פון אונדזערע אויגן האָט אַרויסגעקוקט פחד און בענקשאַפט. די נעכט זענען געווען שוין קאַלטע און ס'איז נישט געווען מיט וואָס זיך צוצודעקן, האָט מען טאַקע געציטערט, פון שרעק, צי פון קעלט?...

געאַרבעט האָבן מיר אין וואַלד ביי „האַקן ביימער" ד"ה אומוואַרפן ביימער, אָפּהאַקן די צווייגן, צעזעגן נאָכדעם די ביימער לויט די אָנווייזונגען פון בריגאַדיר און די צווייגן פאַרברענען. די נאָרמע איז געווען אַ הויכע: 6 קוביק מעטער אין 12 אַרבעטס־שעהען. דערביי האָט מען געמוזט גיין צופוס, צו דער אַרבעט און צוריק, 12 קילאָמעטער בערך. בלויז דער וועג האָט פאַרמאַטערט. ביזן אָנקומען אין וואַלד־אַריין איז שוין ניט געבליבן קיין כוחות אומצוּוואַרפן די ביימער. האָבן טאַקע די שוואַכע צווישן אונדז געקראָגן אַ שטראַף־קעסל פון 300 גראַם ברויט. נאָך 12 שעה אַרבעט, צוריקקומענדיק אין לאַגער, האָט מען נישט באַקומען גאָרנישט — אפילו קיין ביסל וואַרעם וואַסער נישט. צו דעם האָט נאָך אַלעמען גע־פייניקט דער צער און זאָרג וועגן גורל פון אונדזערע משפחות ביי היטלערן. מיר האָבן זיך באַוויגן ווי שאָטנס, כמעט

נישט געגרעדט צווישן זיך, מיט געבויגענע קעפּ פאַרזונקען טיף אין די אייגענע מחשבות און יסורים...

אין אונדזער לאַגער האָט זיך געפונען אַ ייד אַ געוועזענער ראש־הקהל פון אַ קליין שטעטל ביי פּלאָנסק (דער נאָמען פון שטעטל און פון ייד איז מיר אַרויס פון זכרון), אַ ייד אַ גרויסער בן־תורה און הדרת־פּנים. פון זיינע אויגן האָט אַרויסגעלויכטן אַ סך גוטסקייט. די אַלע גרוילן און קאָשמאַרן האָבן נישט באַוויזן דאָס דאַזיקע ליכט צו פאַרלעשן. נישט איינמאָל בין איך נאָך אַ שמועס מיטן דאַזיקן יידן אַוועק פון אים אַ געלייטערטער, אַ האָפענונגספולער. דאָס אַלץ האָט עדות געזאָגט אַז מיר האָבן פאַר זיך אַ גרויסע עטישע פּערזענלעכ־קייט. כ'געדענק אין איינעם אַ פאַרנאַכט, נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט זענען מיר, אַ גרופּע יידן, געשטאַנען אַזוי און גע־שמועסט מעניני דיומא... פּלוצעם דערזעען מיר פונווייטנס ווי דער דאָזיקער ייד, דער געוועזענער ראש־הקהל דערנענ־טערט זיך צו אונדז. מיר האָבן זיך אַלע דערפרייט. אַלע אין לאַגער האָבן אים געקענט און אַלע האָבן אים ליב געהאַט — געהאַט פאַר אים גרויס דרך־ארץ. אַז ער איז שוין געווען אין אונדזער מיט, האָט ער אָנגעהויבן:

— „יידן, טייערע יידן! וואָס איז מיט אייך? וואָס זענט איר אייך מייאש? ווייסט איר אַז אין עטלעכע טעג אַרום איז ראש־השנה? איר וועט זען, טייערע יידן, ישועות השם כהרף עין! דער רבש"ע איז אַן אל רחום וחנון! זייט נישט טרויעריק! לאָמיר באַשליסן, טאַקע שוין דאָ אויפן אָרט, אַז אין יום־טוב הבע"ל זאָלן מיר זיך נאָך דער אַרבעט צונויפ־קומען און מתפּלל זיין בציבור. גיט עס איבער פון אויער צו אויער צו יעדן יידן".

אין 16־טן לאַגער־פּונקט האָבן זיך געפונען כמעט בלויז יידן — העכער 500 יידן. די איבעריקע 4.500 געפאַנגענע פּליטים פון ביאַליסטאָק האָט מען צעשיקט אין פאַרשידענע אַנדערע לאַגערן. כדי צו פאַרשטיין ווי־אַזוי ס'איז בכלל מעגלעך געווען, אַז מען זאָל אין לאַגער קענען אַזעלכעס דורכ־פירן, מוז אויפגעקלערט ווערן אַז לויטן לאַגער־געזעץ האָט קיין זעלנער פון דער וואַך נישט געטאָרט אַריינקומען אין לאַ־גער מיט געווער. אַפילו אַן געווער האָט מען זעלטן אין לאַגער געזען אַ מיליטער־מאַן.

דער ראש־הקהל האָט גערעדט צו אונדז שטיל, און בעתן ריידן זענען אים טרערן געשטאַנען אין די גרויסע, ליכטיקע אויגן. קיינער פון אונדז האָט נישט געענטפערט אויף דעם יידס פאָרשלאָג. בלויז שטילע קרעכצן האָבן באַשטעטיקט, אַז די רייד פון דאַזיקן איידעלן ייד זענען אַ היילונג פאַר די צעפּייניקטע הערצער פון די אומגליקלעכע יידן. — — —

דער ראש־השנה איז אַריבער. קיינער האָט נישט געוואָגט צו טאָן עפּעס וואָס זאָל אויסטיילן דעם טאָג פון אַלע אַנדערע גרויע טעג. גרויס איז געווען די נידערגעשלאָגנקייט, נאָך גרעסער דער פּחד! עס זענען פאַריבער נאָך עטלעכע טעג. מיר האָבן צווישן זיך נישט גערעדט, אָבער אין האַרץ האָט יעדער איינער געפילט אַז ס'דערנענטערט זיך דער גרויסער טאָג — יום־כיפּור.

עפּעס אַ מאָדנע צערודערונג איז געשטאַנען אין לאַגער...

די געדיכטע האַרבסטיקע וואָלקנס וואָס האָבן פאַר־פינצטערט אונדזערע טעג זענען עפּעס לויטערער געוואָרן. דער נאָסער שניי, וואָס איז שוין געפאַלן עטלעכע טעג אין וואַלד און מיט זיין „טערפּקער" קעלט זיך־איינגעגעסן אין די ביינער איז אויף פאַר יום־כיפּור ווי מילדער געוואָרן. אויף דער וואַלד איז אונדז געוואָרן היימיש, ער האָט אונדז אויפגע־הערט צו שרעקן... טיף אין האַרצן האָסטו דערפילט די נשמה פון יעדן בוים. די באַרירונג מיטן וואַלד דערנענטערט דיך צו גאָט...

געוועזן איז עס ערב יום־כיפּור פאַרנאַכט. מיט העק און זעגן אויף די פּלייצעס זענען מיר מידע, צעבראָכענע און הונ־געריקע אָנגעקומען פון וואַלד. אָפּגעגעסן דאָס ביסל זופּ, וואָס יעדער האָט באַקומען לויט זיין אויסגעאַרבעטער נאָרמע, איז מען שטיל, נישט אָפּגערעדטערהייט אַוועק אין באַראַק פון ראש־הקהל. דאָרט האָבן מיר שוין געטראָפן אַ גרופּע יידן, וואָס איז געהאַט אָנגעקומען פון וואַלד אַביסל פריער. ווי נאָר די זון האָט זיך געזעצט און די שקיעה האָט אָנגעצונדן דעם וואַלד ווי אַ צייכן אַז דער יום־הדין הייבט אָן, האָבן אַלע זיך פאַררוקט אין אַ ווינקל (געווען זענען מיר בערך 200 יידן) און דער ראש־הקהל האָט אָנגעהויבן זאָגן כל־נדרי.

איך וועל דאָס בילד קיינמאָל נישט פאַרגעסן: אַן עדה יידן, אָן אַ סידור, אָן אַ מחזור, אָן טליתים און אָן ליכט שטייט געטוליעט איינער צום צווייטן, דער רוב וויינט און וויינענדיק זאָגט יעדער כל־נדרי... צו אַזאַ הייליקער תפילה, צו אַזאַ שברת־הלב און השתפכות הנפש איז אַ מענטש זעלטן זוכה... אין מיטן דער תפילה האָט ווער פּלוצעם אַ זאָג געטאָן:

— יידן, אַ גרופּע רוסן, מענער און פרויען, דערנענטערט זיך צום באַראַק...

— אוודאי אַ מסירה! האָבן אַנדערע געזאָגט.

איידער מיר האָבן נאָך באַוויזן עפּעס וואָס צו טאָן, האָט זיך שטיל געעפנט די טיר און עטלעכע רוסן מיט זייערע פרויען האָבן זיך אַוועקגעשטעלט אין צווייטן באַראַק־ווינקל. קיינער פון די מתפּללים האָט זיך פון אָרט נישט גערירט. קיינער האָט זיין תפילה נישט איבערגעריסן, הגם יעדער האָט געוווּסט וואָס ס'דערוואַרט אים פאַר אַ געזעץ־ברוך פון דעם מין... די רוסן זענען אַזוי געשטאַנען אַ לענגערע צייט און אַוועק. אַרויס־געוויזן האָט זיך, אַז דאָס זענען געווען יידישע פרויען מיט זייערע מענער — רוסן, וואָס אַרבעטן אין לאַגער אַלס א"ג „וואָלנע נאַיעמנע" (פרייע אַרבעטער), נישט קיין אַרעסטאַנטן. אייניקע אונדזערע יידן האָבן אַליין געזען ווי אַ טייל פון די פרויען האָבן געוויינט.

בעת מיין צוריקגיין אין באַראַק איז צו מיר צוגעקומען אַ ייד און זיך פאָרגעשטעלט אַלס מיטאַרבעטער פון דער „היינט"־אַדמיניסטראַציע — פּזשעפּיורקאַ:

— יונגערמאַן, — האָט ער צו מיר געזאָגט — שוין אַ לענגערע צייט ווי איך קלייב זיך צו ריידן מיט אייך. כ'האָב שוין עטלעכע מאָל געהערט אייך. — געהערט אייערע ווער־טער פון טרייסט און האָפענונג. דאָס נישט אַריינפאַלן אין יאוש איז אַ גרויסער און טיפער ענין. איצט, נאָך כל־נדרי, האָב איך באַשלאָסן אייך עפּעס פאַרצולייגן. זאָלן מיר זיך געבן תקיעת־כף מאָרגן נישט צו אַרבעטן, ד"ה אין דער פרי וועלן מיר אַרויסגיין מיטן געצייג אויף אַרבעט, אָבער אויפן אָרט וועלן מיר אַוועקלייגן די העק מיט די זעגן און אַ גאַנצן טאָג נישט אַרבעטן. מיר וועלן זיך האַלטן צוזאַמען און אויף וויפל מיר פאַרגעדענקען די תפילות — שטילערהייט מתפּלל זיין. כ'האָב מסכים געווען, געגעבן אים תקיעת־כף און אינ־דערפרי, ווי נאָר מיר זענען אָנגעקומען אויפן אַרבעטס־פּלאַץ, האָבן מיר אַוועקגעלייגט די אינסטרומענטן און נישט געאַרבעט. דער וואַכמאַן, וואָס האָט דאָס באַמערקט, האָט אונדז געפרעגט:

— פאַרוואָס אַרבעט איר נישט?

— מיר זענען קראַנק — איז געווען אונדזער תשובה.

— נישט אמת! — האָט זיך דער זעלנער צעשריגן. — ביי אונדז אין סאָוויעטן־פאַרבאַנד שיקט מען נישט אַרויס קיין קראַנקע אויף אַרבעט. אייער געפינען זיך דאָ, איז אַ סימן אַז איר זענט געזונט, נאָר ווילט נישט אַרבעטן... איך וועל אייך אַ גאַנצן טאָג נישט צולאָזן צום פייער און פאַרנאַכט, ווען מיר וועלן צוריקקומען אין לאַגער, איך מעלדן ביי דער לאַגער־וואַך...

וואָס עס הייסט „מעלדן ביי דער לאַגער־וואַך" האָט יעדער אַרעסטאַנט געוווּסט. קודם־כל האָט עס געהייסן פאַרלירן די פייקע ברויט. והשנית — גיין אויף אַ גאַנצער נאַכט אין קאַר־צער אַריין. קאַרצער איז פאַר די אַרעסטאַנטן געווען אַ שרעק־וואָרט. דאָס איז געווען אַ גרוב פון עטלעכע מעטער די ברייט און עטלעכע מעטער די טיף — ממש אַ קבר. דעם פאַר־זינדיקטן אַרעסטאַנט האָט די וואַך געהאַט רעכט אָן דין־ומשפט אַריינצוּוואַרפן אין דעם גרוב אויף 24 שעה...

מיר האָבן דעם זעלנער נישט געענטפערט אויף זיינע געשרייען און ווייטער נישט געאַרבעט.

אַ גאַנצן טאָג האָט דעמאָלט געשנייט. דער נאָסער שניי האָט דורכגענעצט די קופּייקע, די וואַטענע הויזן, דאָס לייב. מיר האָבן נישט געהאַט דאָס רעכט צו דערנענטערן זיך צו די גרויסע „קאָסטיאָרן" (פייערן) אָפּצוטריקענען אַ ביסל אונדזער הלבשה. די זעלנער האָבן אונדז צום פייער נישט צוגעלאָזט. דער שניי האָט צו ביסלעך אַריינגעדרינגען אויך אין די שיך. זענען מיר געשטאַנען אַזוי אַ גאַנצן יום־כיפּור־דיקן טאָג אין שניי, געציטערט פון קעלט און נעץ מיט אַ תפילה אויף די ליפּן.

דער סאָלדאַט האָט געטאָן ווי ער האָט געזאָגט. ביים אַריינגאַנג אין לאַגער האָט ער אונדז געמאָלדן פאַר דער קאָמענדאַנטור אַלס „אָטקאַזשטשיקעס", ד"ה אַז מיר האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו אַרבעטן. דאָס ברויט האָבן מיר נישט באַקומען. האָט אונדז דער קאָמענדאַנט געמאָלדן מיר זאָלן גרייט זיין נאָכן אָפּטריקענען זיך צו גיין אויף אַ גאַנצער נאַכט אין קאַרצער אַריין. די יידן אין באַראַק האָבן אונדז צוגעלאָזט די ערשטע צום גרויסן אויוון, כדי אײדער מען קומט אונדז נעמען זאָלן מיר נאָך באַוויזן אָפּצוטריקענען עטוואָס אונדזערע קופּייקעס און הויזן. מיר האָבן זיך דערווייל אויסגעצויגן אויף דער נאַרע כדי אויסצוגלייכן אַ ביסל די מידע, צעבראָכענע ביינער. איך ווייס נישט ווי לאַנג מיר זענען אַזוי געלעגן, קיין זייגער האָט אין לאַגער נישט געטאָרט זיך געפינען. דערפאַר, געדענק איך, ווען דער סאָלדאַט איז אַריין אין באַראַק אונדז נעמען, האָט ער אונדז אויפן וועג שטילערהייט געזאָגט:

„סלושייטיע רעביאַטאַ!" (הערט, קינדער). איצט איז שוין שפּעט ביינאַכט. איך וואָלט אייך אין קאַרצער שוין נישט גענומען, כ'האָב אָבער מורא פאַרן זעלנער וואָס האָט מיר געמאָלדן אַז איר האָט היינט נישט געאַרבעט. ער קאָן מיך נאָך מסרן... כ'בין געקומען שפּעט, כדי איר זאָלט באַוויזן זיך אָפּצורוען און איבערטריקענען אייער הלבשה. — האָט איר אַזוי געטאָן?... ער האָט אַרויסגענומען פון אונטער זיין קופּייקע צוויי גרויסע פייקעס ברויט, דערלאַנגט זיי אונדז זאָגנדיק:

— עסט, קינדער, עסט אויף ביז איך וועל אייך צופירן צום קאָמענדאַנט פון קאַרצער. אַנדערש, וואָלט ער דאָס ביי אייך אָפּגענומען...

אַזאַ האַרציקייט, אַזאַ צדקות מצד אַ זעלנער פון דער לאַגער־וואַך האָבן מיר נישט דערוואַרט. די דאָזיקע באַציונג האָט ביי אונדז אַרויסגערופן טרערן.

אין דער פרי, ווען די מחנה האָט זיך געגרייט אַרויסצוגיין אויף אַרבעט, האָט מען אונדז באַפרייט פון קאַרצער און אַנגעשלאָסן אין די שקלאַפן־רייען. אָן ברויט, אָן אַ טראָפּן וואַרעם וואַסער זענען מיר אַרויס אין וואַלד אַריין אויף אַרבעט.

דער דאָזיקער יום־כיפּור האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון מיט אַלע פּרטים פון מיינע איבערלעבונגען אין יענעם טאָג. אין אַלע צייטן פון מיין לעבן, סיי אין פרייד, סיי אין צער חלילה, שווימען זיי אויף אין מיר — די דאָזיקע זכרונות — און וועקן אויף טיפע בענקשאַפטן. און אַ מנהג איז ביי מיר אַרויסצוגיין יעדן יום־כיפּור ביינאַכט ווייטער פון שטאָט, ווייטער פון מענטשן און אָפּגעזונדערט — טראָג איך אין דמיון זיך איבער צו יענער צייט, צו יענעם אָרט צו יענע יידן, צו זייער תפילה און געוויין וואָס גייט מיר נאָך ביזן היינטיקן טאָג ווי אַ שאָטן.

.2

מיין צווייטער אַרעסט

אין די הענט פון די נ.ק.וו.ד. און אַרויס בשלום

נאָכן אָפּזיצן אין די סאָוועטישע לאַגערן קרוב צו 16 חדשים, בין איך צוזאַמען מיט אַלע איבעריקע פּוילישע בירגער באַפרייט געוואָרן סוף אויגוסט 1941 אויפן סמך פון אָפּמאַך צווישן פּוילישן פּרעמיער־מיניסטער אין לאָנדאָן, גענעראַל שיקאָרסקי, מיט דער סאָוועטישער רעגירונג. די טויערן פון לאַגער האָבן זיך אין אַ שיינעם פרימאָרגן געעפנט און מען האָט אונדז געזאָגט: איר זענט פריי און קענט גיין וווהין איר ווילט. אויפן וועג האָט מען אונדז מיטגעגעבן עטלעכע פייקעס ברויט מיט הערינג, ביי די וואָס זייער הלבשה, אָדער שיך זענען געווען שטאַרק צעריסן, האָט מען זיי געטוישט אויף בעסערע און דער עיקר וואָס מען האָט מיטגעגעבן אויפן וועג איז געווען אַ פּאַפּיר, אויף רוסיש האָט עס געהייסן אַ „אודאָס־טאָוואָרעניע" אַז מיר זענען פּאָליאַקן, געוועזענע אַרעסטירטע און איצט באַפרייטי אויפן סמך פונעם אָפּמאַך פון אויבערשטן־סאָוויעט מיט דער פּוילישער רעגירונג אין לאָנדאָן. וווהין צו גיין האָבן מיר נישט געוווּסט, האָבן מיר דערפאַר געוואַנ־דערט לענג־אויס דעם וואַלד. טיף אין וואַלד האָבן מיר מורא געהאַט אַריינצוגיין כדי נישט צו פאַרבלאָנדזשען. דער וואַלד איז געווען פול מיט שוואַרצע יאַגדעס, האָבן מיר זיך טאַקע דערנערט פון די יאַגדעס און זיך דערמאָנט אין דער אַלטער היים ווו מען פלעגט זומער יעדן פרייטיק עסן יאַגדע־קיכלעך...

העכער 500 יידן זענען מיר געווען אין לאַגער בעת דער באַפרייונג, מען זאָל זיך האַלטן אַלע צוזאַמען איז געווען אוממעגלעך, האָבן זיך דערפאַר אויפן וועג, פון זיך אַליין, געשאַפן גרופּקעלעך צו 3 אָדער 4 מענטשן וואָס האָבן באַשלאָסן צוזאַמען טיילן זייער גורל איבערן וועג פון זייערע וואַנדערונגען. אין זכרון איז ביי מיר געבליבן נאָר איינער פון מיין גרופּע, דאָס איז געווען אַ לאָדזשער ייִנגער בחור פון אַ יאָר 18, ווינטער האָט ער געהייסן. די כוונה פון אונדזער וואַנדערן איז געווען צוצוקומען ערגעץ צו אַ קאָלכאָז און דאָרט אין קאָלכאָז זיך באַראַטן מיט די קאָלכאָז־אָנפירער וואָס מיר זאָלן טאָן כדי אָנצוקומען ערגעץ צו אַ יישוב. העכער צוויי

מעת־לעת האָבן מיר אַזוי געוואַנדערט, דאָס ברויט מיט די הערינג זיינען שוין לאַנג געווען אויפגעגעסן. האָט שוין אויסער די מידקייט, אָנגעהויבן מאַטערן אויך דער הונגער און די פאַרצווייפלונג, וואָס וועט זיין מיט אונדז?! מיר האָבן אויסגעהאַלטן אין לאַגער, ביי שווידערלעכע פרעסט וואָס האָבן אַ סך מאָל דערגרייכט קרוב צו 50 גראַד צעלזיוס, זאָלן מיר שטאַרבן איצט, דווקא נאָך דער באַפרייונג?

איצט ווען די סאָוועטן זיינען אויך צוגעטרעטן צו דער קריג קעגן דייטשלאַנד, האָט זיך דער פּאָר אַזוי שטאַרק געגלויבט אַז די מפּלה פון דייטשלאַנד איז נאָענט. וואַנדערנדיק אַזוי, יעדער איינער פאַרטיפט אין זיינע מחשבות, האָבן מיר פּלוצלינג פון דערווייטנס דערזען הייזקעס, אַ סימן פון אַ ישוב. האָבן מיר מיט שנעלע טריט אָנגעהויבן גיין אין דער ריכטונג פון דעם ישוב. באַשלאָסן האָבן מיר אַז אָנקלאַפּן אין די הייזקעס זאָלן נאָר צוויי מענטשן. יעדע גרופּע צו צוויי זאָלן גיין באַזונדער, אין באַזונדערע ריכטונגען, כדי נישט אַרויסצורופן קיין בהלה ביי די איינוווינער. איך מיט דעם ייִנגן לאַדזשער בחור האָבן אָנגעקלאַפּט אין ערשטן הייזל פון דאָרף, מיר האָבן לאַנג געקלאַפּט און קיינער האָט נישט געענטפערט, אָבער ווען מיר האָבן שוין געוואָלט אַוועקגיין כדי צו דערנענטערן זיך צו אַ צווייט הייזל, האָבן מיר דערהערט ווי עס עפענען זיך די ריגלען פון דער אַנדערער זייט טיר און ווי נאָר די טיר האָט זיך געעפנט איז געבליבן שטיין פאַר אונדז אַ מענטש אין מיטעלן עלטער, אין וועלכן מיר האָבן גלייך דערקענט אַ ייד... אויך ער האָט אין אונדז דערקענט יידן. כאָטש מיר האָבן שוין לאַנג נישט געהאַט קיין פּנים פון קיין מענטשן... סיי אונדזער אויסגעדאַרטקייט, סיי אונדזער הלבשה, האָט גורם געווען אַז מיר האָבן בכלל פאַרלוירן יעדן צלם אלהים! דאָך האָט דער ייד דערקענט, אפשר אין אונדזערע אויגן, אַז מיר זענען יידן.

דאָס ערשטע וואָרט וואָס ער האָט אַרויסגערעדט, בעסער געזאָגט: אַרויסגעשריגן, איז געווען: „אוי! צוויי יידן! מרים, שנעלער, קום אַראָפּ, צוויי יידן זענען דאָ". פון איבעראַשונג האָט ביי אונדז ביידע כמעט ווי אָפּגענומען דאָס לשון, אָנשטאָט עפּעס צו ריידן, האָבן מיר אָנגעהויבן צו וויינען... אַרויסגעוויזן האָט זיך אַז דער ייד איז דאָ געווען מיט זיין פרוי און 2 קינדער אַלס פאַרשיקטער, נישט אַלס אַרעסטאַנט נאָר אַ פאַרשיקטער אויף אַ „פּאָסיעלאָק". דער ייד האָט אונדז שוין נישט אַרויסגעלאָזט און אונדז איבערגעגעבן אַז גאָר בקרוב דאַרף אָנקומען אַ שיף, וועט ער אונטערהאַנדלען מיטן נאַטשאַלניק פון „פּריסטאַן" אַז בעתן אָנקומען פון דער שיף זאָלן מיר זיך קענען ווי עס איז אַריינגנבענען אינעווייניק און אויב מען וועט נאָר זיין אינעווייניק האָבן מיר גאָר נישט וואָס מורא צו האָבן. די שיף האָט געדאַרפט פאָרן ביז דער הויפּטשטאָט פון קאָמי־א.ס.ס.ר. — סיקטיפקאַר. אויב מען וועט נאָר זיין אין סיקטיפקאַר, זענען מיר שוין גערעטעוועטע, פון דאָרט איז שוין אַ סך לייכטער אָנצוקומען מיט „באַרקעס" ביז קאָטלאַס. און פון קאָטלאַס גייען שוין באַנען, מיט וועלכע מיר וועלן קענען דורכפאָרן די אוראַלער בערג, ביז דרום־רוסלאַנד, ביז אוזבעקיסטאַן.

די קאָמער זענען אַ מאַנגאַליער־שבט, קליין געוויקסיקע און ברייטע. זיי דערנערן זיך אַממערסטן פון יאַגד. די 3 חדשים זומער באַאַרבעטן זיי די פעלדער, פאַרזעצן ציבעלעס, קליינע ווי ניסלעך, קאַרטאָפל, האָדעווען חזרים, קי און אַזעלכע קליינע פערדלעך. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן זיך דערפרייט פון דעם יידס פאַרשלאַג און כדי צו פאַרדינען אונדזער שטיקל ברויט, האָבן מיר געהאַקט האָלץ און געטאָן אַלע אַנדערע אַרבעטן כדי כאָטש איינמאָל אין טאָג צו קענען עסן אַ ביסל אָפּגעקאָכטע קאַרטאָפל. געהונגערט האָבן מיר שוין נישט, אָבער מיר זענען אויך נישט געווען זאַט, האָבן מיר אַזוי געוואַרט, — כ'געדענק שוין נישט ווי לאַנג — און די ישועה איז געקומען. דער נאַטשאַלניק פון „פּריסטאַן" האָט אונדז געמאָלדן מיר זאָלן זיין גרייט, אינמיטן דער נאַכט דאַרף אָנקומען די „באַרקע" און ער וועט שוין זען מיר זאָלן זיך קענען אַריינכאַפּן!.. ווי גרויס איז געווען אונדזער פרייד ווען דער ייד האָט אונדז געמאָלדן אַז אויך ער מיט זיין פרוי און קינדער האָבן באַשלאָסן מיט צופאָרן מיט אונדז אויף דער שיף. עס איז אים פאַר מיאוסט געוואָרן צו זיין דאָ אין קאָלכאָז. גרויס איז געווען זיין פּחד פאַרן ווינטער! פאַרט ער דערפאַר צוזאַמען מיט אונדז קיין סיקטיפקאַר און פון דאָרטן האָפט ער וועט ער קענען בשלום אָנקומען קיין אוזבעקיסטאַן, ווו דער קלימאַט איז אַ וואַרעמער.

די שיף איז אָנגעקומען. מיר אַלע זיינען בשלום אַריין אינעווייניק, אויסגעלייגט זיך אויף דער ערד אַרום דער דאָזיקער יידישער משפּחה, כדי צו העלפן איר היטן פון גניבות דאָס ביסל זאַכן וואָס זי האָט נאָך געהאַט מיט זיך, ווי בעטגעוואַנט, אָנטועכץ, שוכוואַרג. געפאָרן זענען מיר 5 טעג און 5 נעכט. הונגעריקע, דערשלאָגענע זענען מיר סוף, סוף אָנגעקומען קיין סיקטיפקאַר. דאָ האָבן מיר זיך מיט דער משפּחה האַרציק געזעגנט און אַרויס זוכן יידן.

אויפן טאָלטשאָק האָבן מיר שוין געטראָפן, הונדערטער,הונדערטער פּוילישע יידן, באַפרייטע פון די אַרומיקע לאַגערן, וואָס האָבן פּונקט ווי מיר געוואַנדערט דורך די וועלדער און אָנגעקומען קיין סיקטיפקאַר. דאָ האָב איך אויך געטראָפן אַ באַקאַנטן חבר מיינעם פון וואַרשע. מיט זיין הילף איז מיר, צוזאַמען מיט מיין חבר ווינטער, געלונגען זיך אַריינצוכאַפּן אין אַ באַרקע וואָס איז אָפּגעשוווּמען קיין קאָטלאַס.

אין קאָטלאַס האָבן מיר שוין געטראָפן נישט קיין הונדערטער נאָר טויזנטער פּוילישע יידן באַפרייטע פון די לאַגערן. אַ טייל האָט זיך שוין באַוויזן דאָ איינצואָרדנען און געטראַכט אַפילו דאָ איבערצווווינטערן און ערשט אויפן זומער צו וואַנדערן ווייטער אין דרום־רוסלאַנד. דער גרעסטער טייל אָבער האָט געזוכט מעגלעכקייטן צו קענען אָפּפאָרן וואָס שנעלער, נאָך איידער עס קומען אָן די גרויסע פרעסט מיט די שרעקלעכע שניי־שטורמען, וואָס שטעלן כמעט אָפּ אויף אַ לאַנגער צייט יעדע קאָמוניקאַציע. אין קאָטלאַס זענען מיר געווען בלויז עטלעכע טעג. כדי פּשוט נישט צו שטאַרבן פון הונגער, האָבן מיר אָנגעהויבן האַנדלען מיט ברויט. אין אָנהויב האָב איך פאַרקויפט מיין געזעצלעכע פּייקע וואָס כ'האָב געקריגן אויפן סמך פון מיין דאָקומענט — די „אודאָסטאָווערעניע". דער אונטערשיד אין דעם פּרייז איז געווען אַ קאָלאָסאַלער: פון איין רובל ביז 180 רובל אַ קילאָ. דער האַנדל מיט ברויט איז געווען שטרענג פאַרבאָטן, פונדעסטוועגן האָבן אַלע געהאַנדלט. סיי די פּאָליציי און סיי די נ.ק.וו.ד. האָבן זיך געמאַכט אַוועקקוקן! זייער אָפט האָבן זיי אַליין געקויפט ברויט אויפן „טאָלטשאָק". גענעכטיקט האָבן מיר אין וואָקזאַל.

איינמאָל אין אַ באַגינען איז אָנגעקומען אַ באַן וואָס האָט געדאַרפט פאָרן ביז טאַשקענט, די הויפּט־שטאָט פון אוזבעקיסטאַן. האָבן מיר אַריינגעשטעקט אין יד אַריין פונעם באַן־

פירער עטלעכע מטבעות און מיר זיינען אַריין אין באַן. די ערשטע גרויסע שטאָט אין וועלכער מיר זענען אָנגעקומען איז געווען קיראָוו. דאָ האָבן מיר געהאַט מזל. אויפן סמך פון אונדזער דאָקומענט האָבן מיר אויפן וואָקזאַל געקריגן אַ פּייקע ברויט מיט אַ זופּ. אַ האַלבע פּייקע האָבן מיר באַלד פאַרקויפט און שוין געהאַט אַ ביסל געלט. דאָס געלט האָבן מיר געדאַרפט כדי צו קענען אויסקויפן די באַקומענע זופּ, אויף וועלכער מען פלעגט דאַרפן וואַרטן אין ריי גאַנצע שעהען.

פון קיראָוו בין איך אָפּגעפאָרן מיט אַ באַן ביז מאָלאָטאָוו.

מאָלאָטאָוו איז איינע פון די באַרימטסטע שטעט אויף אוראַל. שיין סיי אין איר אַרכיטעקטאָנישן געבוי, סיי מיט אירע ווונדערבאַרע גערטנער. אין מאָלאָטאָוו איז שוין דער ווינטער געווען אין פולן ברען. דער פּחד פאַר די פרעסט און דער עיקר — פאַר די שניי־שטורעמס און אכזריותדיקע ווינטן האָט ממש פאַרגליווערט דאָס בלוט אין די אָדערן, ס'האָט זיך זייער גוט פאַרגעדענקט די גרויסע פרעסט מיט די ווינטן אין די לאַגערן, דער אונטערשיד: אין לאַגער איז דאָך נאָך דער אַרבעט אין וואַלד געווען אַן אָרט, ווו זיך אָנצוואַרעמען. אין די לאַגער־באַראַקן איז געווען וואַרעם, האָסט אויך געקענט אַרויפגיין אויף דער נאַרע און זיך אַוועקלייגן אָפּרוען די מידע צעבראָכענע ביינער. אָבער אויף די וואַנדערוועגן איז דאָך נישט געווען קיין אָרט ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. דאָס איינציקע אָרט איז געווען דער וואָקזאַל. זענען מיר טאַקע אַזוי געלעגן אין וואָקזאַל און צוזאַמען מיט אונדז הונדערטער, הונדערטער אַנדערע פּליטים און געוואַרט אויף אַ באַן און ביי אַ נאָענטסטער גרעסערער סטאַציע ווידער אַראָפּגיין כדי אין די אַרומיקע קאָלכאָזן זיך באַזאָרגן מיט אַ ביסל שפּייז און ווייטער פאָרן.

פון מאָלאָטאָוו בין איך געפאָרן ביז סווערדלאָווסק. דאָס איז די באַרימטע שטאָט, ווו די רוסישע צאַרן האָבן געהאַט זייער ווינטער־ פּאַלאַץ. דעם נאָמען סווערדלאָווסק האָט די שטאָט באַקומען נאָך דער רעוואָלוציע אויפן נאָמען פון דעם יידישן רעוואָלוציאָנער און באָלשעוויק יעקב סווערדלאָוו, וועלכער איז געווען פרעמיער אין דער ערשטער סאָוויעטישער רעגירונג. אייגנאַרטיק איז די שיינקייט פון סווערדלאָווסק: ברייטע גאַסן, נישט קיין הויכע הייזער, רחבות'דיקע גערטנער. אַ געזונטער בערגיקער קלימאַט, נאָר אַכזריות'דיקע פרעסט וואָס עסן זיך איין אין די ביינער. סווערדלאָווסק האָט מיך באַצויבערט. כ'האָב מיר אין דמיון פאָרגעשטעלט ווי אַזוי די שטאָט זעט אויס זומער, ווען די גערטנער צעבליען זיך און די בלומען־ריחות פאַרשיכור'ן די איינוווינער...

נאָכן אָפּזיין עטלעכע טעג אין סווערדלאָווסק בין איך אַריין אין ערשטן בעסטן צוג, מיט דער כוונה אָנצוקומען קיין טאַשקענט. געוווּסט האָב איך אַז אין טאַשקענט געפינען זיך שוין צענדליקער טויזנטער יידן פון די לאַגערן. צוליב דעם וואָס דער קלימאַט אין אוזבעקיסטאַן איז אַ וואַרעמער, האָבן אַהין געצויגן אַלע די הונדערטער טויזנטער יידן, באַפרייטע פון די לאַגערן. אין דער באַן איז געווען וואַרעם אָבער געפּייניקט האָט דער הונגער. האָב איך באַשלאָסן אַז איך וועל ביי אַ נאָענטסטער סטאַציע ווידער אַראָפּגיין, זיך איינשאַפן אַ ביסל שפּייז און ווייטער פאָרן. אַזוי האָב איך טאַקע געטאָן. נאָכן אָפּפאָרן עטלעכע מעת־לעת בין איך אָנגעקומען קיין טשעליאַבינסק.

טשעליאַבינסק איז די באַרימטע שטאָט פון דער סאָוויעטישער שטאָל־אינדוסטרי. — דער גרעסטער צענטר פון דער סאָוויעטישער שווער־אינדוסטרי. אין טשעליאַבינסק געפינען זיך פאַבריקן, אין וועלכע עס אַרבעטן צו עטלעכע צענדליק טויזנט אַרבעטער אין יעדע פאַבריק. פאַרשטייט זיך, אַז אויך דאָ איז דאָס איינציקע אָרט, ווו מען האָט געקענט זיך אָפּרוען און ראַטעווען פון דער קעלט געווען דער וואָקזאַל. דער טשעליאַבינסקער וואָקזאַל איז באַרימט אין רוסלאַנד. ער איז דער צווייטער לויט זיין גרייס — נאָך נאָוואָסיבירסק — אין גאַנץ ראַטן־פאַרבאַנד. צווישן אַלע אַנדערע גרויסע זאַלן געפינט זיך דאָרט איין זאַל וואָס נעמט אַריין העכער צען טויזנט מענטשן. געדענק איך אַפילו אַזאַ געשעעניש:

אין מיטן דער נאַכט ווען טויזנטער מענטשן זענען אין דעם זאַל געליגן אויסגעשפּרייט אויף דער פּאָדלאָגע און געשלאָפן, האָט זיך פּלוצלינג דערהערט אַ מעלדונג דורכן ראַדיאָ־הילכער אַז אַלע ווערן געבעטן אַרויסגיין אין דרויסן, ווייל מען דאַרף דעם זאַל אויפרוימען. נאָכדעם וועלן אַלע צוריק אַריינגעלאָזן ווערן. אַ ציטער האָט אונדז דורכגענומען. אינדרויסן איז געווען אַ פראָסט פון עטלעכע און פערציג גראַד, שטורמישע ווינטן האָבן געבלאָזן און עס האָט זיך געדאַכט אַז זיי וועלן אַלע הייזער אומוואַרפן. גענוג געווען צו הערן דעם רעש פון די ווינטן וועלכע האָבן דורכגעדרונגען די ווענט — און אַ שרעק איז דיך באַפאַלן. אַרויסגיין אין אַזאַ פראָסט, און ווער ווייסט אויף ווי לאַנג, איז געווען אַ סכנה, אויב נישט געפרוירן צו ווערן איז אָפּצופרירן זיך עטלעכע פינגער פון די הענט, פיס, אָדער נאָז. דאָס אַלץ האָב איך דאָך גענוג געדענקט נאָך פון לאַגער. פאַרשטייט זיך אַז דער עולם אין וואָקזאַל האָט זיך נישט גערירט פון אָרט. דער הילכער האָט נאָכאַמאָל געמאָלדן, און אין אַ שטרענגערן טאָן, אָבער אויך דאָס מאָל האָט נישט געהאָלפן. ס'האָט געדויערט נישט לאַנג און עס האָבן זיך אויפגעעפנט אַלע טירן פון דעם דאָזיקן ריזיקן זאַל און עס האָבן זיך אַריינגעריסן הונדערטער פּאָליציי־לייט מיט ביקסן, אַרומגעשטעלט זיך אַרום די ווענט פון זאַל און אָנגעהויבן דעם עולם אַרויסשטופּן מיט כח. די וואָס האָבן זיך אַנטקעגן געשטעלט האָבן געקריגן געשלאָגן מיט די ביקסן איבערן קאָפּ. אַזוי אַרום האָט מען טאַקע אַרויסגעטריבן דעם גאַנצן עולם אין דרויסן אַרויס.

געוווּסט האָב איך אַז אַפילו ווען מען וועט עפענען די טירן נאָכן אויפרוימען און אַלע די טויזנטער צוריק אַריינלאָזן, זענען מיינע שאַנסן אַריינצוקומען אינעווייניק, זייער שוואַכע. איידער איך וועל עס באַוויזן, וועל איך פריער צעטרעטן ווערן פון דער ריזיקער מאַסע, כ'בין געווען שוואַך און אויסגעמאַטערט, געוווויגן ווייניקער פון 40 קילאָ. בין איך אַזוי עטלעכע מינוט געשטאַנען אַ פאַרצווייפלטער, געטוליעט זיך צווישן דעם המון, כדי זיך צו שיצן פון די אַכזריות'דיקע ווינטן, געטראַכט האָב איך, ווער ווייסט צו איצט איז נישט מיין סוף? פּלוצלינג האָב איך דערזען פון ווייטן ווי אַן אינוואַליד, אָן פיס, אויף אַ וועגעלע, בעט זיך אַז עס זאָל ווער דאָס וועגעלע שטופּן כדי אים העלפן אַריינצוקומען אין וואָקזאַל. בליץ־שנעל איז מיר איינגעפאַלן אַז דאָ קען איך זיך ראַטעווען. איך בין גלייך צוגעלאָפן צום אינוואַליד, אָנגעכאַפּט דאָס וועגעלע און אָנגעהויבן מיט אַלע כחות עס שטופּן. דערביי האָב איך הויכערהייט געשריגן „דאַווייטע דאָראָגו"... און מערקווירדיק, ווי עגאָיִסטיש דער מענטש איז נישט ביי אַזעלכע סיטואַציעס, פונדעסטוועגן האָט מען

זיך אָפּגערוקט, געשריגן אויך צו אַנדערע זיי זאָלן זיך אָפּרוקן און מאַכן אַן אָרט. איך בין מיטן אינוואַליד און זיין וועגעלע אַריין אינעווייניק, אויסגעזוכט אַן אָרט ערגעץ אין אַ ווינקל, זיך אַוועקגעלייגט אויף דער פּאָדלאָגע און פון מידקייט איינגעדרימלט...

אין טשעלאַבינסק האָבן זיך דאָן געפונען הונדערטער, הונדערטער, פּוילישע יידן, וואָס האָבן, פּונקט ווי איך, געוואַנדערט פון די לאַגערן דורך אוראַל קיין אוזבעקיסטאַן. איך האָב זיי דערקענט — פּונקט ווי זיי האָבן מיך דערקענט — לויט זייער אויסזען און לויט דער לאַגער־הלבשה. ווי וויט מעגלעך האָבן מיר זיך באַמיט צו האַלטן צוזאַמען, העלפן איינער דעם צווייטן. דאָ, אין טשעלאַבינסק, האָב איך מיין חבר ווינטער, דעם וואָס כ׳האָב געוואַנדערט מיט אים די גאַנצע צייט, פאַרלוירן, ביזן היינטיקן טאָג ווייס איך נישט ווו ער איז מיר אַהינגעקומען. דאָס איז אויך געווען איינע פון די סיבות וואָס כ׳האָב געזוכט יידן. אויף וועמען עס האָט זיך מיר נאָר געדוכט אַז ער איז אַ ייד, בין איך צוגעגאַנגען און געפרעגט צו ער איז נישט קיין פּאַליאַק וואָס וואַנדערט פון לאַגער? אַזוי אַרום האָב איך מיר געשאַפן נייע באַקאַנטע כדי צו זיין צוזאַמען. דער פּחד פון זיין אַליין איז געווען זייער גרויס. געדענק איך ווי איינמאָל אין אַ פאַרנאַכט קומט צו מיר צו אַזאַ באַקאַנטער און זאָגט מיר שטיל אַ סוד:

נישט וויט, בערך אַ צוויי קל״מ פון דאַנען, אין דער זייט פון די באַן־רעלסן געפינט זיך אַ „לאַראַק״ — דאָס איז געווען אַזאַ קיאָסק — וואָס טיילט פּאַיאַקן פאַר מיליטער, און יעדער איינער פון אונדז וואָס קומט מיט זיין „אודאָסט־וואָרעניע״ קריגט אויך אַ פּאַיאַק, ווי ברויט, הערינג, ווורשט און אַנדערע פּראָדוקטן. מען זאָגט — גיט ער מיר שטיל צו — אַז די פאַרקויפערין איז אַ יידיש קינד און דערפאַר טוט זי דאָס. איך האָב פּשוט אויפגעציטערט פון פרייד! — אָבער ווי אַזוי גייט מען עס צוויי קל״מ אויף אַזאַ אַכזריות׳דיקן פראָסט? דער ווינט וועט דאָך אונדז אומוואַרפן! מיר וועלן דאָך נישט דערלעבן צוצוקומען ביזן לאַראַק? — האָב איך אויסגעדריקט מיינע ספקות פאַרן חבר מיינעם. באַזונדערס, אפשר איז די גאַנצע מעשה נישט אמת, וועלן מיר דאָך אומזיסט און אומנישט איינשטעלן ממש אונדזער לעבן?

— אַט — זאָגט צו מיר מיין חבר און ווייזט מיר אַן אויף זיין קעסעלע, וואָס איז טאַקע געווען פול מיט ברויט און הערינג, — דאָס איז טאַקע דער פּאַיאַק וואָס כ׳האָב נאָר־וואָס מיט עטלעכע שעה צוריק געקריגן... איך האָב אָפּגעמעקט אויף דער „אודאָסטאָוואָרעניע״ די דאַטע וואָס די פאַרקויפערין פון לאַראַק האָט אַנגעשריבן און בין נאָכאַמאָל צוגעגאַנגען און כ׳האָב שוין היינט צוויי מאָל געקריגן פּאַיאַקן.

קלאָר ווי דער טאָג אַז אַלע מיינע ספקות זענען פאַר־שווונדן. די האָפענונג צו קריגן אַ מיליטערישן פּאַיאַק האָט פאַרטריבן יעדן פּחד. איך האָב מיט שטריק אַרומגעבונדן דעם בושלאַט, אַראָפּגעלאָזט די לאַפּעס פון היטל איבער די אויערן, אַרויס פון וואָקזאַל און צוזאַמען מיט מיין חבר, זיך געלאָזט אין וועג. געגאַנגען זענען מיר לענג־אויס די באַן־רעלסן, דער ווינט האָט פון אונדז ביידן געריסן שטיקער, ס׳האָט אונדז פאַרהאַקט דער אָטעם, עטלעכע מאָל האָבן מיר זיך אויפן וועג אָפּגעשטעלט אָפּצורוען, און ווייטער געגאַנגען. גייענדיק אַזוי, האָבן מיר פון ווייטנס דערזען דאָס בודקעלע פון לאַראַק, מיט די לעצטע כחות זענען מיר צו, זיך געשטעלט אין דער ריי, די ריי איז געווען נישט קיין גרויסע, בלויז מיליטער לייט, און ווען די ריי איז אָנגעקומען צו מיר, און איך האָב דורכן פענסטערל אַריינגעשטעקט מיין דאָקומענט, האָב איך באַמערקט ווי די פרוי, די פאַרקויפערין האָט זיך איינגעבויגן, מיך גוט אָנגעקוקט, נאָכדעם אָנגעצייכנט די דאַטע אויף מיין דאָקומענט און מיר געגעבן דעם זעלבן פּאַיאַק וואָס עס האָט געקריגן יעדער מיליטער־מאַן.

ווען איך בין אַרויס פון דער ריי מיטן פולן קעסעלע פּראָדוקטן, בין איך געווען אַזוי געפּרוירן אַז איך האָב געוווּסט אַז צוריק גיין אויפן וואָקזאַל בין איך נישט אומשטאַנד, האָב איך זיך אָנגעהויבן אַרומקוקן, זוכן ערגיץ ווו אַ טיר כ׳זאָל קענען אַריינגיין זיך אָנוואַרעמען, כ׳האָב דערזען אַז די אַלע מיליטער־לייט וואָס זענען געשטאַנען מיט מיר אין ריי, ווענדן

די צעוואָרפענע מצבות ווערן צוריקגעברענגט אין שטאָט

אויפן בילד זעט מען צוואנד: חיה בערלעווי, מענדל צימבעראָוויטש, פּיניע מעססינג, שמואל לאַקסמאַן.

זיך אַלע לינקס, ווו עס שטייען אַ גאַנצע ריי קליינע הייזער, און ווערן דאָרט פאַרשווינדן, האָב איך מיר געטראַכט, וואָס קען איך דאָ פאַרלירן? איך וועל פּרובירן אַריינגיין, אפשר וועט מען מיך דאָרט אַריינלאָזן? אַזוי טאַקע האָב איך געטאָן. צוגעקומען צו איינע פון די הייזער, האָב איך אויפגעעפנט אַ טיר און באַלד באַמערקט אַז דאָס זענען מיליטערישע קאַסאַרן. אַזוי ווי אָבער קיינער האָט מיר גאָרנישט נישט געזאָגט, האָב איך די טיר פאַרמאַכט און בין געבליבן אַזוי שטיין אינעווייניק, נישט וויסנדיק וואָס כ׳האָב ווייטער צו טאָן. אין די קאַסאַרן איז געווען וואַרעם. גרויסע אויוונס מיט רערן וואָס האָבן זיך געצויגן כמעט איבער דער גאַנצער לענג פון צימער, האָבן פאַרשפּרייט אַזאַ ליבע וואַרעם, אַז אַ סך מיליטער־לייט זענען אַרומגעגאַנגען בלויז אין די העמדער און הויזן. אַז איך בין אַזוי געשטאַנען עטלעכע מינוט און קיינער האָט מיר ווייטער גאָרנישט נישט געזאָגט, בין איך געוואָרן דרייסטער, צוגערוקט זיך נעענטער צום אויוון, זיך אַראָפּגעזעצט אויף דער פּאָדלאָגע און פון דער ליבער וואַרעמקייט, איינגעשלאָפן. ווי לאַנג איך בין אַזוי געשלאָפן ווייס איך נישט, איך האָב אָבער אינמיטן שלאָף דערפילט אַז מען קאָפּעט מיך, בין איך אָבער געווען אַזוי שטאַרק פאַרשלאָפן אַז כ׳האָב נישט געקענט אויפרייסן די אויגן און ווייטער געשלאָפן. פּלוצלינג האָב איך דערפילט אַ שרעקלעכן קלאַפּ מיטן שפּיץ פון שטיוול אין ביין פון דער חוט־השדרה, פון ווייטיק האָב איך געגעבן אַ שפּרונג אויף און דערזען פאַר זיך אַ קאַפּיטאַן פון דער נ.ק.וו.ד. מיט 5 זעלנער. — אייערע דאָקומענטן? — הער איך אַ באַפעלעריש קול, — וואָס טוט איר, אַ ציווילער, אין מיליטערישע קאַסאַרן? איך דערלאַנג דעם קאַפּיטאַן מיין „אודאָסטאָוואָרעניע״ און גיב צו אַז איך פאַר אין פּוילישן מיליטער וואָס שטייט אין בוזולוק, כדי צוזאַמען מיטן סאָוויעטישן מיליטער, קעמפן קעגן היטלערן. — האָט איר נאָך דאָקומענטן? — פרעגט מיך דער קאַפּיטאַן.

אין דער רגע האָב איך זיך דערמאָנט אַז אין דער וואַטי פון בושלאַט האָב איך דעם דאָקומענט פון יוו״אָ („יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט״) אַז איך בין אַ קאָרעספּאָנדענט פון דער אָפּטיילונג פאַר פאָלקלאָר און עטנאָגראַפיע. דעם דאָזיקן דאָקומענט האָב איך נאָך אין לאַגער איינגענייט אין דער וואַטע פון בולשאַט און האָב אים אַזוי אַרום אָפּגעראַטעוועט פון אַלע רעוויזיעס וואָס איך בין אין לאַגער דורכגעגאַנגען. זאָל איך אַרויסנעמען דעם דאָזיקן דאָקומענט און אים איצט אַוועקגעבן, אָדער זאָל איך זאָגן אַז כ׳האָב נישט מער קיין דאָקומענטן? עטלעכע סעקונדן האָבן אַזוי געדויערט מיינע ספקות און פון פחד האָב איך געגעבן אַ רייס אויף די וואַטע, אַרויס גענומען דעם דאָקומענט מיטן צוויי־שפּראַכיקן אויבערקעפּל: „יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט״ — אויף יידיש און אויף פּויליש און אים דערלאַנגט דעם קאַפּיטאַן. דער קאַפּיטאַן האָט אַריינגעקוקט אין דאָקומענט, ווי אַ האָן אין בני־אדם, אַוועקגעשטעלט נעבן מיר אַ זעלנער, מיך צו היטן, און מיט די איבעריקע פיר, איז ער פאַרשוווּנדן. דער זעלנער וואָס האָט מיך געהיטן האָט מיר נישט דערלויבט זיך צו באַוועגן, אפילו נישט שטיין, נאָר בלויז זיצן און וואַרטן ביז דער קאַפּיטאַן וועט צוריק קומען. עס האָט נישט לאַנג געדויערט, דער קאַפּיטאַן איז צוריקגעקומען מיט נאָך 3 אַרעסטירטע זעלנער, באַפוילן מיך אויפצושטעלן און מאַרשירן מיט די איבעריקע דריי אַרעסטאַנטן. וווּהין מען פירט מיך, האָב איך נישט געוווּסט. אויף מיין פראַגע פאַר וואָס איך בין אַרעסטירט און וווּהין מען פירט מיך, האָב איך קיין ענטפער נישט באַקומען.

אינדרויסן איז געווען אַ שווידערלעכער פראָסט, כ׳האָב געפילט ווי די ווינטן שטעכן מיר דאָס לייב ווי מיט נאָדלען. דאָך איז מיר אַ שווייס אַרויס אויפן שטערן פון שרעק! סך־הכל עטלעכע חדשים נאָך דער באַפרייונג, אַזוי פיל האָפענונגען האָבן זיך דערוועקט נאָכ׳ן באַפרייט ווערן, און איצט — ווידער אין די הענט, פון נקוו״ד... דאָס אַלץ האָב איך אַזוי געטראַכט איבערן גאַנצן וועג בעת מען האָט מיך געפירט. ווי לאַנג מ׳האָט מיך געפירט געדענק איך נישט, כ׳געדענק נאָר אַז מען האָט אונדז אָפּגעשטעלט ביי אַ ריזיקער געביידע וואָס איז געווען פון אַלע זייטן באַלויכטן מיט פּראָזשעקטאָרן, אַרויפפירנדיק אונדז אין דער הויך, האָב איך באַמערקט ווי אויף יעדן האַלבן שטאָק איז געשטאַנען אַ וואַך מיט געווער אין האַנט. אַריינגעפירט האָט מען מיך, מיט די איבריקע דריי אַרעסטירטע, אין אַ ריזיק־גרויסן צימער מיט טעפּיכער אויף די פּאָדלאָגעס. אויף די ווענט זענען געהאַנגען די בילדער פון סטאַלין מיט די איבעריקע מיטגלידער פון פּאָליט־ביוראָ, באַפוילן האָט מען אונדז זיצן אויף דער פּאָדלאָגע און וואַרטן. אויף וואָס מיר וואַרטן און אויף וועמען מיר וואַרטן, האָב איך נישט געוווּסט. אַרויסגעוויזן האָט זיך שפּעטער אַז דאָס איז די געביידע פון מיליטערישן גאַרניזאָן אין טשעליאַבינסק און דאָס צימער אין וועלכן מיר געפינען זיך, געהער צום מיליטערישן אויספאָרשונגס ריכטער. הייסט דאָס — האָב איך געטראַכט —אַז מען שטעלט מיך פאַר אַ מיליטערישן געריכט? פון פחד איז מיר דאָס בלוט אין די אָדערן פאַרגליווערט געוואָרן! כ׳האָב אַנגעהויבן מיר מאַכן מיין חשבון־הנפש. אָבער דער האַסטיקער אויפּפּראַל פון דער טיר האָט מיר איבערגעריסן מיינע מחשבות. איך קוק זיך אום און דערזע, נישט מער און נישט ווייניקער, ווי אויף דער שוועל שטייט אַ מיליטער מאַן אין דער ראַנגע פון אַ פּאָלקאָווניק, מיט אַ רעוואָלווער ביי דער זייט, און קוקט מיט אַ שאַרפן בליק אויף אונדז פיר אַרעסטירטע, שטעלט אָפּ אויף אַ סעקונדע זיין בליק אויף מיר, פרעגנדיק: אַ יהודי?

דאָס איז געקומען פאַר מיר אַזוי פּלוצלינג, אַז כ׳האָב פאַרלוירן דאָס לשון אויף איניקע סעקונדן. דער פּאָלקאָווניק האָט אויף מיין ענטפער נישט געוואַרט, אַרויסגערוקט זיך פון צימער דורך דער זעלבער טיר, און פאַרשווינדן. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און עס איז אַריינגעקומען אַ מיליטערמאַן, אויסגערופן מיין נאָמען, באַפוילן מיר אויפצושטיין און גיין מיט אים.

מען האָט מיך אַריינגעפירט אין אַ נאָך גרעסערן צימער, ווו ס׳איז געשטאַנען אַ גרויסער טיש, אויף דער וואַנט — די זעלבע בילדער ווי אין פריערדיקן צימער. גלייך איז מיר נאָכגעקומען אַ קאַפּיטאַן פון נקוו״ד, זיך אַוועקגעזעצט ביי איין טיש און מיר באַפוילן זעצן זיך אים אַנטקעגן פון דער צווייטער זייט. ער האָט אַוועקגעלייגט אויפן טיש ביי זיין רעכטער האַנט, אַ גרויסן רעוואָלווער, אַרויסגענעמען פון זיין טעקע אַ פּאַק פּאַפּירן און אַריינגעקוקט אין זיי. ער האָט זיינע אויגן אין דער ריכטונג צו מיר נישט אויפגעהויבן, בכלל צו מיר נישט גערעדט, מיך גאָרנישט נישט געפרעגט, האָב איך צייט געהאַט צו טראַכטן און מיר צו צוגרייטן מיין פאַרטיידיקונג, כאָטש דער אמת איז אַז כ׳האָב נישט געוווּסט אין וואָס מען באַשולדיקט מיך... פונדערווייטנס האָב איך דערזען ווי מיינע צוויי דאָקומענטן, די „אודאָסטאָוואָרעניע״ מיטן דאָקומענט פון

יוו״אָ, ליגן אויפן פּאַק פּאַפּירן. פּלוצלינג דערהער איך אַ קול:

ווי רופט מען אייך, ווי הייסט אייער פאָטער, ווו זייט איר געבוירן, אין וועלכן יאָר? אויך ביים פרעגן מיך די אַלע פראַגן, האָט דער קאַפּיטאַן נישט אויפגעהויבן זיינע אויגן אין דער ריכטונג צו מיר, נאָר אַריינגעקוקט אין מיינע דאָ־קומענטן, כדי צו זען, צו מיינע ענטפערן שטימען מיט דעם, ווי ס׳איז אָנגעשריבן אין די דאָקומענטן. נאָך אַ גאַנצער ריי נאָך אַזעלכע פראַצעדור־פראַגן, הויבט ער פּלוצלינג אויף זיין קאָפּ, ווענדעט זיין בליק גלייך צו מיר, קוקט מיך אַ ווײַלע אָן, און פרעגט: וואָס איז דער דאָקומענט? איך פאַרשטיי נישט קיין יידיש און נישט קיין פויליש, ווייס איך נישט וואָס איז עס?

זיין בליק איז געווען זייער אַ מילדער, אויך די שטים זיינע איז געווען אַן איידעלע און סימפּאַטישע, איז מיר פון דעם אַלעם געוואָרן וואַרעם אין אַלע אברים, אַ רגע, און כ׳האָב אים נישט געענטפערט, האָט ער זיך צעשמייכלט און דערביי געזאָגט:

—אפשר פאַרשטייסטו שלעכט רוסיש וועל איך אַריינרופן מיין חבר וואָס קען פויליש און ער וועט זיין אונדזער דאָל־מעטשער. ביסטו מסכים? יאָ, בירגער, קאַפּיטאַן, האָב איך געענטפערט. האָט דער קאַפּיטאַן אויפגעהויבן דאָס טעלעפאָן טרייבל און אין אַ פּאָר מינוט אַרום איז אַריינגעקומען אַ יינגיטשקער אָפיציר, אַ דאַרער און אַ הויכער, אַוועקגעזעצט זיך ביים טיש, נישט ווייט פון קאַפּיטאַן, און נאָך קורצן שמועס צווישן זיי ביידע, האָט דער יינגיטשקער אָפיציר דערלאַנגט מיר זיין האַנט צום באַגריסן.

וואָס זיי האָבן געשמועסט, האָב איך צוליב דעם וואָס זיי האָבן גערעדט שטיל, און צוליבן מרחק צווישן אונדז, נישט געהערט.

ווי נאָר דער אָפיציר האָט גענומען אין האַנט דעם דאָקומענט פון יוו״אָ איז ער ממש אויפגעשפרונגען. דו, זאָגט ער צו מיר, האָסט געאַרבעט אין ווילנע? מיין מוטער איז אַ ווילנערין, זי איז אַ פוילישע וואָס האָט פאַר דער ערשטער קריג חתונה־געהאַט מיט אַ רוסישן אָפיציר און בעת ס׳איז אויסגעבראָכן די מלחמה, אין 1914, און די רוסישע אַרמיי איז אָפּגעטראָטן, זענען מיר אַוועק פון ווילנע, אַריבער קיין אוראַל און איך בין שוין דאָ געבוירן געוואָרן. אָבער איך קען אויך פויליש, דאָס האָב איך געלערנט ביי מיין מוטער. מיין מוטער דערציילט מיר שטענדיק מעשיות פון ווילנע. ביזן היינטיקן טאָג בענקט זי נאָך דער דאָזיקער שטאָט.

דאָס אַלץ האָט ער געזאָגט אויף פויליש מיט אַ רוסישן דיאַלעקט, פון איצט אָן האָט זיך אונדזער שמועס שוין געפירט אויף פויליש און דער אָפיציר האָט דאָס אַלץ איבערגעזעצט אויף רוסיש.

איך האָב אים אויפגעקלערט וואָס אַזוינס יוו״אָ איז, זיין קולטור־באַדייטונג פאַר די יידישע מאַסן אין פוילן, אַז דער יוו״אָ איז באַשטאַנען פון פרשידענע אָפּטיילונגען ווי למשל אַן אָפּטיילונג פאַר געשיכטע, ליטעראַטור, עקאָנאָמיק ווי אויך פאָלקלאָר און עטנאָגראַפיע. איך האָב געאַרבעט אַלס קאָרעספּאָנדענט אין דער אָפּטיילונג פאַר פאָלקלאָר און עטנאָגראַפיע און פלעג אַרומפאָרן אין די שטעטלעך, ווו עס האָט געוווינט די יידישע באַפעלקערונג, מיט רעפעראַטן וועגן די אויפגאַבן פון יוו״אָ.

דאָס אַלץ האָט דער אָפיציר איבערגעזעצט אויף רוסיש.

נאָכדעם האָט ער זיך מיט מיר געזעגנט און אַוועק, מער האָב איך אים שוין נישט געזען.

ווען כ׳בין געבליבן אַליין מיטן קאַפּיטאַן, האָט ער אויפ־געהויבן זיינע אויגן, שאַרף מיך אָנגעקוקט און געפרעגט:
— אָבער זאָג מיר, מיין ליבער חבר, וואָס האָסטו פאַרט געטאָן אין מיליטערישע קאַשאַרן? איך ראָט דיר צוזאָגן דעם אמת, דעם גאַנצן אמת, אויב דו וועסט זאָגן ליגנט, וועל איך דער־קענען, אין בין אַן אויספאָרשונגס־ריכטער שוין היפּשע יאָרן: דערפאַר ווען דו וועסט זאָגן אמת, וועל איך אויך דערקענען, אויך איך בין אַ קולטור מענטש, איך האָב געלערנט אין דער מאָסקווער מיליטערישער אַקאַדעמיע, זאָלן מיר ביידע זיין אָפנהאַרציק איינער מיטן צווייטן. — וואָס האָסטו געטאָן אין די מיליטערישע קאַשאַרן? — האָט ער נאָכאַמאָל איבערגעפרעגט זיין פראַגע — איידער דו וועסט מיר ענטפערן, וויל איך זאָלסט וויסן, אַז דער קאַפּיטאַן וואָס האָט דיך אַהער געבראַכט און צונויפגעשטעלט דעם באַשולדיקונגס־אַקט קעגן דיר, באַשול־דיקט דיך אין שפּיאָנאַזש, דערפאַר בעט איך דיך, זאָג מיר דעם אמת: וואָס האָט גורם געווען אַז דו זאָלסט אַריינגיין אין מיליטערישע קאַשאַרן, וויסנדיק אַז פאַר ציווילע איז דער אַריינגאַנג פאַרבאָטן?

זיינע וואַרעמע רייד האָבן מיר אויפגעבונדן די צונג. און איך האָב ממש מיט טרערן אין די אויגן דערציילט די גאַנצע מעשה מיט די פּראָדוקטן וואָס איך האָב געקריגן אין לאַראַק און אַז נאָר דער פּחד פאַר די קעלט האָט מיך געטריבן איך זאָל אַריינגיין אין די קאַשאַרן זוכן שוץ.

בעת מיין ריידן האָט ער אַרויפגעלייגט זיין האַנט אויפן רעוואָלוועור וואָס איז געלעגן אויפן טיש ביי זיין רעכטער האַנט, מיך שטאַרק אָנגעקוקט, ווי ער וואָלט געוואָלט מיט זיין בליק אַריינדרינגען טיף אין מיין מוח, אין מיינע מחשבות.
— נו, „כאַראַשאָ!" — גיט ער פּלוצלינג אַ זאָג הויכער־הייט, אָבער זאָג מיר, חבר, דו ביסט דאָך אוודאי הונגעריק?

ער האָט זיך אויפגעהויבן פון זיין שטול, דערנענטערט זיך צו מיר מיט עטלעכע טריט, און געזאָגט צו מיר, שעם זיך נישט, חבר, אפשר ביסטו אויך אומריין?..

אויף דער לעצטער פראַגע האָב איך נישט געענטפערט נאָר געשאָקלט מיטן קאָפּ, אויף יאָ...

דעם גאַנצן וועג פון די וואַנדערונגען זענען מיר שרעק־ליך געפּייניקט געוואָרן פון פרעה׳ס דריטע מכה... צו דעם גרויסן אומגליק פון קעלט און הונגער איז צוגעקומען די פּורעניות פון לייז, וואָס האָבן אונדז אויפגעגעסן לעבעדיקער־הייט. זעט־אויס אַז דער קאַפּיטאַן האָט פון דעם געוווּסט. נאָכדעם ווי איך האָב צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ אויף יאָ, האָט ער געגעבן אַ קוועטש אין אַן עלעקטריש גלעקל וואָס איז געשטאַנען אויף זיין טיש און ס׳איז אַריינגעקומען אַ פּרוי אין מיטעלן עלטער.

— זיי אַזוי גוט — האָט ער זיך געוואַנדן צו דער פּרוי, — ברענג אַריין פאַרן דאָזיקן חבר ברויט מיט וווּרשט און טיי, זאָג אויך אין מיין נאָמען דעם הויפּט־מאַגאַזינער ער זאָל אַרויסברענגען פאַרן דאָזיקן חבר וועש, שיך, הויזן און אַ בושלאַט, מאַך פאַר אים אַ וואַרעמע וואַנע און נאָכדעם ווי ער וועט אָפּעסן און זיך אָרומוואַשן, זאָלט איר פאַרברענען זיינע קליידער ווייל זיי זענען אומריין.

די קריסטן איז אַרויס און ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און זי האָט פאַר מיר געבראַכט דאָס אַלץ וואָס דער קאַפּיטאַן האָט באַפוילן. דעם טעם פון ברויט מיט וווּרשט און טיי, האָב

איך שוין נישט געוווּסט פון דעם ערשטן טאָג פון מיין אַרעסט. בעתן עסן האָבן מיך געשטיקט די טרערן. זעט אויס אַז דער קאַפּיטאַן האָט דאָס באַמערקט:

— ווייַן נישט, חבר. דער קאַפּיטאַן וואָס האָט דיך אַהער געבראַכט איז אַ גרויסער דוראַק! עס אָפּ און וואַש זיך אַרום. אַזוי ווי עס איז שוין שפּעט אין דער נאַכט, דערלויב איך דיר דאָ איבערצונעכטיקן. ווי נאָר עס וועט טאָג ווערן וועסטו קענען גיין צום וואָקזאַל און ממשיך זיין דיין רייזע אין דער ריכטונג פון בוזולוק. איך וועל מודיע זיין אַלע וואָכן אַז דו ביסט פריי און אַז דו האָסט רעכט זיך פריי דאָ צו באַוועגן, און אַז דו האָסט אויך רעכט אין דער פרי דעם גאַרניזאָן צו פאַרלאָזן. כדי דיר צו פאַרלייכטערן דיין וועג קיין בוזולוק גיב איך דיר מיט 300 רובל. איך וועל דיר אויך געבן אַ „ספּראַווקע". אין דער ספּראַווקע וועל איך בעטן אַלע פּאָליציי־אישע סטאַנציעס זיי זאָלן דיר העלפן מיט אַלעם וואָס מעגליך איז אין דיין וועג, ביזן אָנקומען אין בוזולוק, דערביי האָט ער אַוועקגעלייגט 300 רובל אויף מיינע פּאַפּירן און מיר עס צוזאַמען דערלאַנגט אין האַנט. ער האָט פון טיש־קעסטל אַרויסגענומען אַ פּעדער מיט פּאַפּיר און אָנגעשריבן אַ ספּראַווקע מער־ווייניק בזו הלשון: דער פּוילישער בירגער וואָס הייסט אַזוי און אַזוי איז באַפרייט געוואָרן פון לאַגער אויפן סמך פון אָפּמאַך צווישן אויבערשטן־סאָוויעט מיט דער פּוילישער רעגירונג און פאָרט איצט קיין בוזולוק כדי זיך צו שטעלן אין די רייען פון פּוילישן מיליטער און צוזאַמען מיט דער רויטער אַרמיי קעמפן קעגן היטלערן. איך בעט דערפאַר אַלע פּאָליצייישע באַן־סטאַנציעס אויפן גאַנצן וועג ביז בוזולוק זיי זאָלן דעם בירגער געבן יעדע הילף וואָס נאָר מעגלעך...

די ספּראַווקע איז געווען אונטערגעשריבן אין נאָמען פון קאָמענדאַנט פון מיליטערישן גאַרניזאָן אין טשעליאַבינסק — אויספאָרשונגס ריכטער... די אונטערשריפט — נישט לייענ־באַר.

נאָכן אָנשרייבן די ספּראַווקע האָט דער קאַפּיטאַן די ספּראַווקע מיר איבערגעלייענט און מיך געפרעגט: אפשר האָסטו אַן אַנדערן נוסח, אדרבה, זאָג מיר ווי אַזוי ווילסטו איך זאָל דיר אָנשרייבן?

כ'האָב אים האַרציק געדאַנקט און צוגעגעבן אַז דער נוסח געפעלט מיר, אַז עס איז נישט נייטיק קיין אַנדערער נוסח. ער האָט מיר דערלאַנגט די האַנט, געזאָגט מיר אַ גוטע־נאַכט, געווונשן הצלחה אויף מיין ווייטערדיקן וועג, געעפנט די טיר — און אַרויס.

מער האָב איך שוין דעם דאָזיקן קאַפּיטאַן נישט געזען, פּונקט ווי איך האָב אויך נישט געזען מער דעם פּאָלקאָווניק וואָס האָט מיך געפרעגט צי כ'בין אַ יהודי!

נאָך זיין אַרויסגיין האָט מיר די פרוי וואָס האָט מיר געבראַכט די קליידער געמאָלדן, אַז איך קען אַריינגיין זיך מאַכן אַ וואַנע און מיך געבעטן אַרויסצודערלאַנגען איר די אומריינע מלבושים צום פאַרברענען.

ווען איך בין צוריק אַריין אין דעם גרויסן, ליכטיקן צימער אַן אָפּגעוואַשענער, אַ ריינער און אַ זאַטער זיך אַוועקגעלייגט אויף די טעפּיכער, האָב איך זיך ערשט אָפּגעגעבן אַ חשבון וואָס מיט מיר איז פאָרגעקומען... פון גרויס איבערראַשונג האָב איך נישט געקענט איינשלאָפן. איך האָב עטלעכע מאָל איבערגעלייענט דעם דאָקומענט וואָס דער קאַפּיטאַן האָט מיר געגעבן. נישט געגלויבט די אייגענע אויגן, נישט געגלויבט, אַז ביי דער נקוו"ד קען אַזעלכעס פּאַסירן. פון פרייד אַז מיין אַרעסט האָט זיך אַזוי גליקלעך געענדיקט, בין איך אַלע מאָל אויפגעשפּרונגען און אָנגעהויבן זיך אַרומדרייען הין און צוריק איבערן צימער. דער סאָלדאַט וואָס האָט געהיטן אין קאָרידאָר איז אַלע מאָל צו מיר צוגעקומען, סאַלוטירט און געפרעגט, אפשר וויל איך עפּעס, ,איז ער גרייט מיין פאַרלאַנג אויסצופירן. איך האָב גאָרנישט נישט פאַרלאַנגט, כ'האָב נאָר געוואָלט עס זאָל ווערן טאָג, איך זאָל קענען דעם גאַר־ניזאָן פאַרלאָזן, צוקומען צום וואָקזאַל און פאָרן ווייטער. איין פאַרלאַנג האָב איך יאָ געהאַט, אָפּפאָרן וואָס ווייטער, טיף אין האַרץ האָט מיך געשראָקן דער פּחד: ווער ווייסט, אפשר ביז אינדערפרי וועט נאָך פאָרקומען עפּעס אַן ענדערונג... ווער ווייסט? פון מידקייט האָב איך זיך אַוועקגעלייגט אויף די טעפּיכער, געבעטן דעם זעלנער ער זאָל, ווי נאָר עס וועט אָנהויבן טאָגן, מיך אויפוועקן. ווען דער זעלנער האָט מיך אויפגעוועקט איז שוין געווען ליכטיק. איך בין אַראָפּ פון די טרעפּ אַרויס אויפן הויף, אַלע וואָכן וואָס זענען געשטאַנען אויף יעדן האַלבן שטאָק האָבן מיר סאַלוטירט, ביים טויער האָב איך זיך נאָרמאַל אומגעקוקט, אַרויפגעקוקט צו די פענצ־טער, געוואָלט נאָך איין מאָל זען דעם פּאָלקאָווניק וואָס האָט מיך געפרעגט צי איך בין אַ יהודי, געוואָלט אויך זען דעם דאָזיקן איידעלן מענטש, דעם קאַפּיטאַן, וואָס האָט זיך אַזוי איידל צו מיר באַצויגן. נישט בלויז האָט ער מיך באַפרייט, נאָר מיר נאָך געגעבן זאַט אָפּצועסן, מיך באַקליידט און באַ־זאָרגט מיך אויף מיין ווייטערדיקן וועג מיט אַזאַ וויכטיקן דאָקומענט. נאָר די וואָס זענען געווען אין ראַטנפאַרבאַנד בעת דער מלחמה, קענען אָפּשאַצן די באַדייטונג פון אַזאַ דאָקומענט אין יענער צייט — אין די יאָרן 1941—1942.

דעם סוד פון דעם אַלעם ווייס איך ביז איצט נישט: איז אפשר דער קאַפּיטאַן אויך געווען אַ ייד אַזוי ווי דער פּאָל־קאָווניק? נאָך עטלעכע מינוט אַרויפקוקן צו די פענסטער און קיינעם נישט זען, האָב איך אָנגעהויבן מיט שנעלע טריט זיך דערווייטערן פון דער דאָזיקער מיליטערישער געביידע. אין דרויסן האָט געברענט דער פראָסט, מיר אָבער איז געווען וואַרעם... די צוויי דאָקומענטן וואָס דער קאַפּיטאַן האָט מיר צוריק געגעבן צוזאַמען מיט דער ספּראַווקע, האָב איך אַריי־געלייגט אין העמד, צוגעדריקט צום האַרץ און נישט געגאַנגען, נאָר פּשוט געלאָפן, עס האָט מיך געטריבן אַן אומפאַרשטענד־לעכע קראַפט, וואָס כ'ווייס נישט פון וואַנען זי האָט זיך צו מיר גענומען; כ'בין נאָך לאַנג אַזוי געלאָפן ביז כ'בין אָנגע־קומען אויפן וואָקזאַל אין טשעליאַבינסק.

ווען איך האָב דערציילט פאַר מיינע פריינט אויפן וואָקזאַל, וואָס מיט מיר איז נעכטן ביינאַכט געשען, האָט מיר קיינער נישט געוואָלט גלויבן, ערשט ווען כ'האָב אַרויסגענומען די ספּראַווקע פון קאָמענדאַנט פון מיליטערישן גאַרניזאָן אין טשעליאַבינסק, האָבן זיי פּונקט ווי איך ערשט פאַרשטאַנען, ווי גרויס עס איז געווען מיין געפאַר און נאָך גרעסער דער נס וואָס האָט מיך אָפּגעראַטעוועט פון די הענט פון דער נ.ק.וו.ד.

אויפן גאַנצן וועג פון מיינע ווייטערדיקע וואַנדערונגען האָט מיך דער דאָזיקער דאָקומענט ממש געראַטעוועט פון הונ־גער. צו יעדן לאַראָק, וווּ כ'בין נאָר צוגעגאַנגען האָב איך באַקומען מיין פּאַיאָק אַזוי ווי יעדער מיליטער־מאַן. אָבער נישט לאַנג איז מיר באַשערט געווען צו זיין זאַט. נאָך עטלעכע וואָכן וואַנדערן, בין איך אָנגעקומען קיין טאַשקענט. אין

טאַשקענט זענען דעמאָלט געווען צענדליקער טויזנטער פּליטים. אַזוי ווי דער וואָקזאַל האָט נישט געקענט אַריינעמען אַזוי פיל מענטשן, האָבן זיי באין־ברירה גענעכטיקט אינדרויסן. עס פלעגן אויך פאָרקומען איבערפאַלן פון באַנדיטן אויף די מחנות פליטים אַרום וואָקזאַל, מיטן צוועק צו באַרויבן זיי דאָס לעצטע ביסל האָב־און־גוטס וואָס איז זיי נאָך פאַרבליבן. איך געדענק אַפילו אַ פאַל פון אַזאַ אָנפאַל אינמיטן דער נאַכט. צוזאַמען מיט נאָך טויזנטער, בין איך געלעגן אינדרויסן און געדרימלט. פּלוצלינג האָט זיך די עלעקטרי אויסגעלאָשן, און עס האָבן זיך דערהערט שרעקלעכע געשרייען פון הונדערטער מענטשן, דאָס האָט אַזוי געדויערט אַ לענגערע צייט. אַרויסגעוויזן האָט זיך שפּעטער אַז אַ באַנדע אָרגאַניזירטע באַנדיטן האָבן איבערגעריסן די עלעקטריש־דראָטן און אין דער פינצטער גערויבט וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט: פּעק בעטגעוואַנט, וואַליזקעס, אַראָפּגעריסן מיט כוח פון מענטשן זייערע אויבערשטע מאַנטלען אָדער די שיך פון די פיס. ביז די פּאָליציי איז אָנגעקומען האָבן די באַנדיטן באַוויזן צו ענדיקן זייער מלאכה. געשמועסט האָט מען, אַז די פּאָליציי איז געווען אַ שותף צו דעם דאָזיקן שטיקל אַרבעט — דאָס זאָל האָבן געווען די סיבה פון דער פאַרשפּעטיקונג... וועגן דעם אַז די פּאָליציי איז אָפּט אַ שותף צו אַזעלכע רויב־איבערפאַלן, האָב איך אין רוסלאַנד אין פאַרלויף פון די מלחמה־יאָרן זיך אָנגעהערט אָן אַ שיעור מעשיות.

אין טאַשקענט בין איך פאַרבליבן אַ לענגערע צייט, גענעכטיקט זייער אָפּט אין וואָקזאַל, אין דעם „באַרימטן" זעקסטן זאַל. באַרימט איז ער, דער זעקסטער זאַל, געווען פון דעם וואָס דאָרטן פלעגן כמעט יעדע נאַכט פאָרקומען רויב־איבערפאַלן. אַזוי ווי ביי מיר איז גאָר נישט געווען וואָס צו גנבענען — אויסער דעם דאָקומענט פון דער נ.ק.וו.ד. — האָב איך דערפאַר נישט געהאַט וואָס מורא צו האָבן און האָב אָפּט גענעכטיקט אין דעם דאָזיקן טרויעריק־באַרימטן זעקסטן זאַל. זעט אויס אַז דער גורל פון מענטש איז נישט אַזוי פּשוט, נישט שטענדיק איז דער מענטש דער בעל־הבית איבער זיין אייגענעם גורל, צענדליקער גורמים איבער וועלכע דער מענטש האָט בכלל קיין שליטה נישט באַשטימען אָפּט דעם גורל זיינעם. און פּונקט ווי איך האָב נישט געקענט פאַרשטיין דעם דאָזיקן גרויסן נס וואָס מיט מיר איז געשען בעת איך בין געווען אַ געפאַנגענער אין די הענט פון דער נקוו"ד, אַזוי פאַרשטיי איך אויך נישט דעם סוף — כ'וואָלט געזאָלט דעם טראַגישן סוף — וואָס איז געשען מיטן דאָזיקן דאָקומענט מיינעם.

שפּאַצירנדיק אָפּט אָן אַ תכלית, אָן אַ ציל אויף די גאַסן פון טאַשקענט, האָב איך איינמאָל זיך אָנגעשפּיגלט אין אַ פענצטער און דערזען מיין אויסגעבלייכט פּנים מיט די האַלב אויסלאָשענע אויגן. דאָס אויסגעדאַרטע פּנים מיט דער צעפּאַטלטער באָרד — וואָס כ'האָב שוין נישט געהאַט גערויזירט כמעט פון טאָג ווען איך האָב דעם לאַגער פאַרלאָזט, — האָט מיך עלטער געמאַכט מיט עטלעכע צענדליק יאָר. איך בין דאַן אַלט געווען עטלעכע און דרייסיק יאָר און אויסגעזען ווי אַ מענטש איבער די זעכציק... האָב איך מיר געטראַכט, אַז איך וועל אַריינגיין אין אַ ראַזורע און זיך אָפּראַזירן די באָרד וועט עס מיך אַ ביסל יינגער מאַכן, ממילא וועט מיין שטימונג אויך נישט זיין אַזאַ געדריקטע... כ'האָב זיך אָוועקגעשטעלט אין אַ ריי פון עטלעכע צענדליק מענטשן כדי זיך אַריינצובאַקומען אין אַ ראַזורע. נאָכן אָפּראַזירן זיך האָב איך פּלוצלינג דערזען ווי דער בושלאַט — אין דער זייט פון דער קעשענע — איז אויפגעשניטן און דער דאָקומענט וואָס איז געווען טיף אַריינגעשטעקט אין דער וואַטע און האָט מיך אַזאַ לאַנגע צייט געראַטעוועט פון הונגער, איז נעלם געוואָרן... ווי אַזוי, און ווען דאָס איז געשען, ווייס איך נישט עד היום! דאָס אַרויסגנבענען ביי מיר דעם דאָזיקן דאָקומענט האָט מיך שרעקלעך דערשלאָגן. האָב איך דאָך גוט געוווּסט וואָס עס דערוואַרט מיך פון איצט אָן. האָב איך דערפאַר פון גרויס פאַרצווייפלונג באַשלאָסן צו פאַרלאָזן טאַשקענט און פאָרן אין דער ריכטונג פון סאַמאַרקאַנד. אין טאַשקענט זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען אַז די צענדליקער טויזנטער יידן פּוילישע בירגער וואָס געפינען זיך אין סאַמאַרקאַנד באַקומען שטיצע פון דער פּוילישער „דעלעגאַטורא" און אַז זיי באַקומען אויך הילף פון די אָרטיקע יידישע איינוווינער, די בוכאַרער יידן. דער פּחד פאַרן הונגער וואָס האָט מיך באַגלייט פון ערשטן טאָג פון מיין אַרעסט, האָט מיך געטריבן צו פאַרלאָזן טאַשקענט.

אָנגעקומען קיין סאַמאַרקאַנד בין איך ערב פּסח 1942.

אין סאַמאַרקאַנד האָבן זיך ערשט אָנגעהויבן נייע איבערלעבענישן, מיט נייע צרות. די מלחמה איז געווען אין פולן ברען, די רוסישע אַרמיי האָט כסדר אָפּגעטרעטן. די דייטשן זענען געווען ביי די טויערן פון מאָסקווע. לענינגראַד איז געווען אַרומגערינגלט און האָט געפירט אַ העראָישן געראַנגל קעגן די דייטשע רוצחים. און כאָטש אין דער אמתן האָבן מיר דאָ אין סאַמאַרקאַנד די מלחמה נישט געפילט, די דייטשע באָמבאַרדירער האָבן אַהער נישט דערגרייכט, אָבער דער עקאָנאָמישער מצב איז געווען אַ שוידערלעכער. אַפילו די אָרטיקע באַפעלקערונג האָט געהונגערט, שוין אָפּגערעדט פון די צענדליקער טויזנטער פליטים, יידן און נישט יידן, וואָס האָבן זיך ממש געוואַלגערט אין די גאַסן.

אין דעם יאָר זענען אויך אויסגעבראָכן עפּידעמיעס פון טיפוס און דיזענטעריע, וואָס האָבן גורם געווען טויזנטער קרבנות. מיין אַרומוואַלגערן זיך אויף די גאַסן אָן אַ שטיקל ברויט, אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ, אָן אַ העמד אויפן לייב האָט מיך אַזוי אָפּגעשוואַכט, אַז איך האָב נישט געקענט גיין אויף די פיס, כ'בין דערפאַר געלעגן אין דער „טשייכאַנאַ" און זיך דערנערט — צוזאַמען מיט נאָך הונדערטער אַזעלכע ווי איך — פון דעם וואָס כ'האָב אַראָפּגעגנבעט אַ מייער אָדער אַ ציבעלע פון די פורלעך פּראָדוקטן וואָס די קאָלכאָזניקעס פלעגן ברענגען אויפן טאָלטשאָק, צום פאַרקויפן. נישט איינמאָל פלעג איך קריגן מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ, פאַרן אַראָפּגנבענען אַ מייערעלע אָדער אַ ציבעלע.

3.

צוריק אין פוילן

סוף סעפּטעמבער 1945 בערך 4 חדשים נאָך דער מלחמה, האָב איך געוווינט און געאַרבעט אין אַ גרויס דאָרף בערך 10 קל"מ פון סאַמאַרקאַנד. דאָס דאָרף האָט געהייסן דזשומאַ. דער טייטש פון דעם וואָרט איז פרייטיק. איך האָב געאַרבעט אַלס טרעגער אין גרויסע מלוכה'שע תבואה־מאַגאַזינען. געאַרבעט זייער שווער און געליטן פון מאַלאַריע. די איינשפּריצונגען פון חינין האָבן כמעט נישט געהאָלפן, מיין גאַנץ לייב איז שוין געווען דורכגעשטאָכן פון די איינשפּריצונגען.

אָבער די פרייד אַז די מלחמה האָט זיך געענדיקט מיט

אַזאַ שענדלעכער מפּלה פאַר די נאַציס, האָט אונדז, פּוילישע יידן וועלכע האָבן זיך דאַן געפינען אין ראַטנפאַרבאַנד לייכטער געמאַכט אונדזערע ליידן. בפּרט אַז מיר האָבן געלעבט מיט דער האָפענונג אַז ראַטן־פאַרבאַנד וועט אונדז אַרויסלאָזן און מיר וועלן קענען אַרויספאָרן קיין פּוילן.

מיר האָבן געוווּסט פון גרויסן חורבן וואָס די דייטשן האָבן געמאַכט אין פּוילן, — געשעפּט די ידיעות האָבן מיר פון דער יידישער צייטונג „אייניקייט” וואָס איז אַרויסגעגאַנגען אין מאָסקווע און איז געווען דער „אָרגאַן פון יידישן אַנטי־פאַשיסטישן קאָמיטעט” אין וועמענס שפּיץ ס׳זענען געשטאַנען שלמה מיכאָעלס, איציק פעפער, פּרץ מאַרקיש, איליאַ ערענבורג און אַנדערע — האָבן מיר פונדעסטוועגן זיך נישט פאָרגעשטעלט אַז מיר וועלן נישט טרעפן קיינעם פון אונדזערע דאָרט איבערגעלאָזענע משפּחות. אין האַרץ פון יעדן איינעם פון אונדז האָט געגליט די האָפענונג אַז ווער פון זיין משפּחה איז לעבנגעבליבן. איז דערפאַר די איינציקע שטרעבונג פון די פּוילישע יידן, — באַפרייטע פון די סאָוועטישע לאַגערן, — געווען וואָס שנעלער אַרויספאָרן פון רוסלאַנד און אָנקומען קיין פּוילן.

אויף פאַרשידענע לעגאַלע און אומלעגאַלע וועגן האָבן זיך די פּוילישע יידן געלאָזט אין וועג אַריין. איך אַליין, למשל, בין טאַקע אויף אַזאַ אומלעגאַלן אויפן אַרויס פון ראַטן־פאַרבאַנד און אָנגעקומען בשלום קיין פּוילן. וויל איך טאַקע דאָ בקצור דערציילן ווי אַזוי איך האָב מיין אומלעגאַלע רייזע דורכגעמאַכט.

אין חודש סעפּטעמבער אָדער אָנהויב אָקטאָבער 1945 בין איך געשטאַנען אויף דער באַן־סטאַציע אין דזשומאַ און זיך געזעגנט מיט עטלעכע מיינע חברים וואָס זענען אָפּגעפאָרן לעגאַל קיין פּוילן. די באַן האָט באַדאַרפט פאָרן ביז זשמערינקע — אוקראַינע, אַ מהלך פון עטלעכע טויזנט קל”מ. געוווּסט האָבן מיר אַז ביזן אָפּפאָרן פון דער באַן, וועט נאָך דויערן אַ היפּשע צייט, אַזוי האָט אונדז געזאָגט דער באַן־פירער, האָבן מיר זיך טאַקע האַרציק געזעגנט, געשמועסט צו ביסלעך, זיך נישט געאיילט און געוווּנטשן זיך אַז מיר זאָלן זיך בקרוב זען אין פּוילן. אָבער אין מיטן שמועסן רופט זיך אָפּ איינער פון מיינע חברים:

— אפשר וואָלט געווען אַ יושר זאָלסט זיך מיט אונדז מיטכאַפּן אין וועג אַריין? וואָס האָסטו דאָ צו פאַרלירן??!

— מיינע טייערע פריינט — האָב איך געענטפערט — ווי מעג איך זיך לאָזן אויף אַזאַ אַוואַנטורע? נישט איך האָב אַ פּאַס (מיין פּאַס וואָס איך האָב געהאַט איז געווען גילטיק נאָר אויף 3 חדשים. יעדע 3 חדשים האָב איך געמוזט גיין אין נ.ק.וו.ד. אים באַנייען און דער דאָזיקער פּאַס איז געווען גילטיק נאָר אין סאַמאַרקאַנדסקער אָבלאַסט, דאָס הייסט נאָר אין ראַיאָן פון סאַמאַרקאַנד און דער עיקר, איך האָב נישט קיין דערלויבניש פון דער נ.ק.וו.ד. אַז איך מעג פאַרלאָזן דזשומאַ און איך האָב אויך נישט קיין באַן־בילעט.

דערפאַר האָבן מיר אַ ביסל געלט, — האָט געענטפערט דער חבר — און דאָס איז אַ סך מאָל וויכטיקער פון דער דערלויבעניש פון דער נ.ק.וו.ד. מיטן באַן בילעט צוזאַמען.

זייענדיק אין רוסלאַנד אַזוי פיל יאָרן, האָב איך דעם רמז זייער גיט פאַרשטאַנען. אויך איך האָב געהאַט מיט זיך אַ ביסל געלט וואָס כ׳האָב אָפּגעשפּאָרט פון דער אַרבעט אין די מלוכה׳שע תבואה־מאַגאַזינען.

נישט קלערענדיק קיין סך בין איך אַריין צו זיך אין דער וווינונג, איך האָב געוווינט נישט ווייט פון דער באַן, גענומען מיט זיך דאָס נייטיקסטע, ווי עטלעכע העמדער, אַ קישן, 2 קאָלדרעס, פאַרפּאַקט דאָס אַלץ אין אַ וואַליזקע און אַריינגעשטעקט 10 טשערוואָנצעס —דאָס איז הונדערט רובל — דעם באַן־פירער אין יד אַריין און אַריין צוזאַמען מיט אַ טייל פון מיינע אָפּפאָרנדיקע חברים אין איינעם פון די וואַגאָנען. קיין עסן האָב איך מיט זיך נישט געהאַט אָבער דאָס האָט מיך נישט באַאומרויִקט. געוווּסט האָב איך אַז אויף יעדער סטאַציע שטייען רוסישע פויערטעס און פאַרקויפן לעפּיאָשקעס צוזאַמען מיט פּושקעס פלייט וואָס פלעגט אָנקומען פון אַרגענטינע. בכלל איז שוין אין יאָר 1945 דער עקאָנאָמישער מצב אין רוסלאַנד געווען אַ סך בעסער ווי אין די מלחמה־יאָרן. דער הונגער איז שוין נישט געווען אַזוי גרויס, פאַר געלט האָט מען שוין געקענט קריגן כמעט אַלץ. ס׳איז טאַקע געווען טייער, אויסערגעוויינלעך טייער, אָבער מען האָט געקריגן. די גרויסע הילף אין שפּייז וואָס אַמעריקע האָט אַריינגעשיקט האָט זיך זייער גוט אָנגעזען. אמת, דער רוסישער אַרבעטער האָט פון זיינע פאַרדינסטן זיך נישט געקענט דערלויבן צו קויפן די אַלע שפּייז־פּראָדוקטן אויף די „טאָלטשאָקען”, ער האָט געמוזט לעבן פון דעם וואָס די מלוכה האָט אים צוגעטיילט, האָט ער טאַקע אַ היפּש ביסל אונטערגעהונגערט. אָבער דער וואָס האָט געהאַט געלט, נישט וויכטיק פונוואַנען ער האָט דאָס געלט גענומען, האָט שוין אויף די מערק אָדער אויף די באַן־סטאַציעס געקענט קריגן כמעט אַלץ ווי צוקער, מעל פּושקעס פלייש, פּוטער און אַנדערע פּראָדוקטן, דערפאַר אָבער בין איך געווען שרעקלעך אומרויִק פון פחד פאַר אַ רעוויזיע אין דער באַן? ווּ וועל איך זיך אַהינטאָן, ווּ וועל איך זיך באַהאַלטן?

געפאָרן זענען מיר נישט אין פּאַסאַזשיר־וואַגאָנען, נאָר אין לאַסט־וואַגאָנען, קרוב צו 50 מאַן אין יעדן וואַגאָן. געשלאָפן אויף נאַרעס פון ברעטער. בערך 5 טויזנט מאַן זענען מיר געווען אין דער באַן, דאָס רוב רוסן וואָס האָבן זיך איצט, נאָך דער מלחמה, צוריקגעקערט קיין אוקראַינע. צו מיין גרויס גליק זענען איבער דער גאַנצער צייט וואָס מיר זענען געפאָרן, בערך 12 מעת־לעת, נישט פאָרגעקומען אין דער באַן קיין שום רעוויזיעס. אַ ביסל שרעק האָב איך געהאַט בעת כ׳בין אָנגעקומען קיין סאַראַטאָוו. באַן־פּאָליציי און מיליטער האָבן זיך אַרומגעדרייט און געזוכט, כ׳ווייס נישט וועמען, און נאָכגעקוקט די פּאַסאַזשירן וואָס האָבן שפּאַצירט אויפן וואָקזאַל. אַזוי ווי אויפן גנב ברענט דאָס היטל, איז, פאַרשטייט זיך, געווען גרויס מיין שרעק זיי זאָלן חלילה נישט אַריינקומען אין דער באַן אַריין קאָנטראָלירן דאָקומענטן.

אַן ענלעכע שרעק האָב איך אויך איבערגעלעבט בעת מיר זענען אָנגעקומען אין סטאַלינגראַד. שוין צענדליקער קל”מ פאַר סטאַלינגראַד האָבן די חרוב־געוואָרענע דערפער עדות געזאָגט וועגן די גרויסע שלאַכטן וואָס זענען דאָ מיט בערך 2 יאָר צוריק פאָרגעקומען. און בעת דער קאָנדוקטאָר האָט אונדז צוגעזאָגט אַז די באַן וועט שטיין אין סטאַלינגראַד אַ גאַנצן טאָג און מיר וועלן קענען באַזוכן די שטאָט, האָט די דאָזיקע ידיעה אַרויסגערופן גרויס פרייד. דאָס וואָרט סטאַלינגראַד האָט געכישופט! האָבן מיר דאָך געוווּסט וועגן דער גרויסער בראָך וואָס עס האָט געטראָפן די נאַציס בעת די שלאַכטן אין דער דאָזיקער שטאָט. באַזונדערס האָבן מיר, פּוילישע יידן, זיך געפרייט מיט דער מעגלעכקייט צו באַזוכן סטאַלינגראַד. פאַרשטייט זיך אַז איך האָב נישט געקענט

גובר זיין דעם יצר־הרע און בין צוזאַמען מיט עטלעכע מיינע חברים אַראָפּגעגאַנגען אין שטאָט אַריין. דער גרעסטער טייל שטאָט איז נאָך געווען חרוב. ווו דו האָסט געוואָרפן דאָס אויג, האָסטו געזען בלויז חורבות. אָבער צווישן די חורבות האָבן שוין געוווינט מענטשן. ס'איז אויך געווען צו דערקענען אַז עס גייט אָן אַ גרויסע אַרבעט די שטאָט צוריק אויפצו־בויען.

שפּאַצירנדיק צוזאַמען מיט נאָך הונדערטער, הונדערטער אַזעלכע נייגעריקע, האָב איך זיך געשראָקן עס זאָל נישט חלילה ווער פון דער פּאָליציי אָדער מיליטער צוקומען צו אונדז פרעגן אויף דאָקומענטן. ס'איז שוין טאַקע געווען נאָך דער מלחמה, פונדעסטוועגן איז אין ראַטנפאַרבאַנד געווען אַן אַפּטע דערשיינונג אַז מען זאָל סתם אַזוי צוקומען צו דיר פרעגן אויף דאָקומענטן. צו מיין גרויס מזל האָט מען מיך אויך דאָ, אין סטאַלינגראַד, אויף קיין דאָקומענטן נישט געפרעגט און איך בין בשלום, נאָך אַ פּאָר שעה שפּאַצירן צווישן די חורבות אין שטאָט, אָנגעקומען צוריק צום וואָקזאַל. פאַרן אָפּפאָרן פון סטאַלינגראַד איז אונדז באַשערט געווען צו זען ווי מחנות דייטשע געפאַנגענע, געהיטן פון רוסישע מיליטער־לייט, אָפּגעריסענע, טייל פון זיי האַלב־נאַקעטע און באָרוועסע פאַר־לייגן אַ באַן־ליניע. אַ טייל פון זיי געשוואָלענע פון הונגער און פון קעלט, אַרבעטן שטייענדיק אויף די קני, ווייל פון שוואַכקייט האָבן זיי נישט געקענט שטיין אויף די פיס. דאָס דאָזיקע בילד האָט מיר דערפרייט דאָס האַרץ. דאָס איז געווען מיין איינציקע נקמה אין די דייטשן. נאָך סטאַלינגראַד זענען מיר שוין אויף קיין שום באַן־סטאַציע נישט אַראָפּגעגאַנגען. נאָכן אָפּפאָרן עטלעכע מעת־לעת זענען מיר אָנגעקומען אין זשמערינקע. זשמערינקע איז איינע פון די גרויסע באַן־קנופּן וואָס רוסלאַנד פאַרמאָגט. פונדאַנען גייען אָפּ באַנען כמעט אין אַלע 4 עקן פון ראַטנפאַרבאַנד. דורכן פענסטער פון באַן־וואַגאָן האָב איך געזען ווי די באַן־פּאָליציי קאָנט־ראָלירט דאָקומענטן פון א טייל פון די פּאַסאַזשירן וואָס זענען נאָר וואָס אויסגעשטיגן פון דער באַן. אין דער ערשטער רגע האָב איך נישט געוווסט וואָס צו טאָן, זאָל איך אַראָפּגיין גלייך מיט אַלע, אָדער וואַרטן און אַראָפּגיין צום סוף? נישט לאַנג טראַכטנדיק האָב איך באַשלאָסן אַז ווי גרויס די געפאַר זאָל נישט זיין, איז אַלץ בעסער אַראָפּצוגיין פון דער באַן, צוזאַמען מיט די פיל טויזנטער, ווייל צוזאַמען מיט טויזנטער איז אומ־מעגלעך צו קאָנטראָלירן דאָקומענטן ביי יעדן איינעם. דערפאַר אָבער ווען איך וועל אַראָפּגיין צום סוף וועט די געפאַר זיין גרעסער. האָב איך טאַקע אַזוי געטאָן און אויסגעשטיגן צוזאַ־מען מיט אַלע.

אָבער וווהין גיי איך? וואָס טוט מען איצט? געוווסט האָב איך אַז איך מוז פונדאַנען אַוועק, נאָך איידער די מענטשן־מאַסע וועט זיך פונאַנדערגיין. שוין דאָס אַרומדרייען זיך אויף דער באַן אָן אַ ציל וועט אַרויסרופן חשד. דערזע איך פון ווייטן ווי עטלעכע באַן־באַאַמטע שטייען און שמועסן צווישן זיך און צו מיין אויער דערטראָגט זיך דער קלאַנג פון דער פּוילישער שפּראַך, בליץ־שנעל באַשליס איך צו פרעגן ביי זיי ווען איך קען פונדאַנען אָפּפאָרן קיין לעמבערג. דאָס ווענדן זיך צו זיי אויף פּויליש האָט ביי זיי אַרויסגערופן גרויס פרייד. איך האָב זיי דערציילט אַז איך קום פון די סאָוועטישע לאַגערן און אַז איך נייטיק זיך אין אַ באַן וואָס פאָרט קיין לעמבערג. כדי פון דאָרט צו קענען אָפּפאָרן קיין פּוילן. זיי האָבן מיך זייער אויפמערקזאַם אויסגעהערט און צווישן זיך האָבן זיי זיך באַראַטן וואָס זיי קענען פאַר מיר טאָן כדי מיר צו העלפן.

— מיט איין זאַך קען איך דיר העלפן, — זאָגט צו מיר איינער פון די פּוילישע באַן־אַרבעטער, — איך פיר אַ גאַנצע ריי וואַגאָנען קוילן קיין לעמבערג, אויב דו ווילסט גיי אַרויף אויף אַ וואַגאָן מאַך אַ טיף לאָך צווישן די קוילן, זעץ זיך דאָרט אַריין מען זאָל דיך נישט אַרויסזען, וועסטו נאָך 2 מעת־לעת אָנקומען קיין לעמבערג. עס איז אַ שווערער וועג, אַפילו אַ געפערלעכער וועג, ווייל עס זענען שוין דאַן געווען גרויסע קעלטן און שטאַרקע ווינטן, אָבער אויב דו ביסט גרייט צו נעמען אויף זיך די דאָזיקע סכנה, בין איך גרייט דיך מיט־צונעמען...

איך האָב מסכים געווען און אַזוי געטאָן. כ'בין אַרויף אויפן וואַגאָן, געמאַכט אין די קוילן אַ טיף לאָך, זיך דאָרט אַריינגעזעצט, גוט זיך ארומגעוויקלט מיט איינער פון די 2 קאָלדרעס וואָס כ'האָב מיט זיך געהאַט און נאָך 2 מעת־לעת פאָרן בין איך בשלום אָנגעקומען קיין לעמבערג. אין לעמבערג האָב איך פרייער אָפּגעאָטעמט. די גאַנצע אַוואַנטורע מיינע פון דורכפאָרן דעם מסוכנדיקן וועג פון אוזבעקיסטאַן ביז לעמבערג, אַ מהלך פון טויזנטער קילאָמעטערס, האָט מיר אויסגעזען ווי אַ גוטער חלום. ערשט דאָ אין לעמבערג האָב איך אָפּגעשאַצט די גרייס פון דער סכנה. אָנקומענדיק קיין לעמבערג האָב איך קודם כל אַוועקגעוואָרפן די קאָלדרע מיט וועלכער איך בין געווען איינגעהילט די גאַנצע צייט פון מיין נסיעה. זי איז געווען אָנגעזאַפּט מיט קוילן־שטויב און ס'איז געווען אומ־מעגלעך זי מער צו באַנוצן, נאָכדעם בין איך אוועק אויפן מארק זוכן עפּעס אָפּצועסן און דער עיקר זוכן יידן. געוווסט האָב איך נאָך פון סאַמאַרקאַנד, אַז אין לעמבערג זיצט אַ געמישטע פּויליש־סאָוויעטישע קאָמיסיע און די אַלע פּוילישע בירגער וואָס קענען מיט דאָקומענטן באַווייזן אַז זיי זענען פאַרן יאָר 1939 געווען איינוווינער פון לעמבערגער וואָיעוווּדסטוואָ, באַקומען אַריינפאָר דערלויבנישן קיין פּוילן. האָב איך דער־פאַר געזוכט יידן כדי ביי זיי געוואָר צו ווערן וואָס דאַרף איך טאָן אַזאַ דאָקומענט צו באַקומען.

איך ווייס נישט אין וועמענס זכות, אָבער מיין מזל האָט מיר אויך דאָ צוגעשפּילט. דרייענדיק זיך אַזוי אויפן טאָלטשאָק און קוקנדיק כמעט יעדן איינעם אין פּנים, אפשר וועל איך דערקענען אַ ייד? זע איך פונדערווייטן אַ פּוילישן פּלוטאָנאָווי, אָנגעטאָן אין אַ שיינעם אויסגעפּוצטן מיליטערישן מונדיר, כ'האָב זיך דערנענטערט און געפרעגט אים אויף פּויליש:

— הער פּלוטאָנאָווי, זענט איר אַ לעמבערגער? אפשר ווייסט איר ווו איך וועל קענען איבערנעכטיקן? דערביי האָב אים דערציילט אַז איך בין אַ פּאָליאַק וואָס קום נאָר־וואָס אָן פון טיפן רוסלאַנד און אַז איך בין אַ געוועזענער פאַרשיקטער אין די סיבירער לאַגערן. דאָ, אין לעמבערג, דאַרף איך זיין נאָר געציילטע טעג ביז איך וועל אַרויסבאַ־קומען פון דער געמישטער פּויליש־סאָוויעטישער קאָמיסיע די דערלויבעניש זיך אומצוקערן קיין פּוילן...

דער פּלוטאָנאָווי האָט די גאַנצע צייט געהאַלטן אין איין קוקן אויף מיר, נאָכדעם ווי איך האָב אָפּגערעדט, רופט ער זיך צו מיר אָן:

„ר' ייד, איר קענט ריידן צו מיר יידיש, איך בין אַ ייד גלייך מיט אייך, איך וועל אייך נעמען צו מיר און איר וועט קענען זיין ביי מיר ביז איר וועט דעם דאָקומענט באַקומען"...

ער האָט מיר דערציילט אַז אין לעמבערג געפינען זיך שוין אַ ביסל יידן, אַ טייל געראַטעוועטע פון די וועלדער, אַ טייל צוריקגעקומענע פון די סאָוויעטישע לאַגערן, אַ גרויסער טייל פון זיי וווינט אין דער איינציקער גרויסער שול וואָס די דייטשן האָבן נישט באַוויזן צו פאַרברענען. ער רופט מיר דערביי אָן די גאַס אויף וועלכער די שול געפינט זיך. פאַרשטייט זיך אַז איך האָב זיך שטאַרק דערפרייט פון דעם פאַרשלאַג זיינעם. דאָס וואָס דער פּלוטאָנאָווי איז אַ ייד האָט מיין פרייד נאָך גרעסער געמאַכט. דאָס ערשטע מיט וואָס דער פּלוטאָנאָווי האָט מיך מכבד געווען בעת כ׳בין אָנגעקומען אין זיין הויז איז געווען וואַרעם וואַסער זיך ארומצוואַשן. נאָכדעם האָב איך זיך איבערגעטאָן און געגאַנגען אין דער שול זען זיך מיט יידן.

לעמבערג האָט פון דער מלחמה ווייניק געליטן. אויסער דער טייל שטאָט וואָס איז געווען באַוווינט בלויז פון יידן און כמעט אינגאַנצן חרוב געוואָרן, איז די שטאָט געבליבן גאַנץ. אָבער ווער עס האָט געקענט די שטאָט נאָך פון פאַר דער מלחמה, האָט זי איצט בכלל נישט דערקאָנט. די לעמבערגער יידן פון פאַר דער מלחמה זענען אין גרעסטן טייל אומגעקומען. אָבער אויך די פּאָליאַקן וואָס האָבן דאָרט געוווינט זענען איצט אין לעמבערג נישט געווען. זיי זענען אַלע אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין פּוילן, די איצטיקע איינוווינער פון לעמבערג זענען געווען אוקראַינער וואָס ראַטנפאַרבאַנד האָט אַהער געשיקט פון אוקראַינע. דערמיט האָט ראַטן פאַרבאַנד געוואָלט געבן דער שטאָט דעם כאַראַקטער פון אַן אוקראַינישע שטאָט. אין שול האָב איך שוין געטראָפן פיל יידן, וואָס נישט האָבנדיק ווו צו וווינען האָבן זיי דערווייל געוווינט אין דער שול. דער גרעסטער טייל פון זיי איז געווען ווי געזאָגט געראַטעוועטע פון די וועלדער, אָדער אויסבאַהאַלטענע פון קריסטן. אַ טייל — צוריקגעקומענע פון די סאָוויעטישע לאַגערן. דער רוב פון זיי איז געווען פון די אַמאָליקע איינוווינער פון שטאָט אָדער פון דער סביבה אַרום לעמבערג. די דאָזיקע יידן האָבן מיר טאַקע געהאָלפן אַרויסבאַקומען אַ דאָקומענט אַלס לעמבערגער איינוווינער פון פאַר דער מלחמה. מיטן דאָזיקן דאָקומענט האָב איך זיך געווענדעט צו דער פּויליש־סאָוויעטישער קאָמיסיע און באַקומען א דערלויבעניש אריינצופאָרן קיין פּוילן.

בערך דריי וואָכן בין איך געווען אין לעמבערג. די דאָזיקע דריי וואָכן האָט מיך דער יידישער פּלוטאָנאָווי אויסגעהאַלטן מיט עסן און מיט שלאָפן. אַפילו מיין וועש האָט ער אַוועקגעגעבן צו וואַשן און נישט גענומען ביי מיר קיין געלט. בעת איך שרייב איצט וועגן דעם געדענק איך אַפילו נישט זיין נאָמען. כ׳געדענק נאָר אַז ער האָט געוווינט אין אַ שיינער דירה מיט אַ פרוי אַ קריסטן, וואָס פאַר דער מלחמה איז זי געווען אַ טאָכטער פון דעם סטרוזש פון הויז. דאָס הויז האָט געהערט צו אַ ייד, עס איז געווען אַפילו צו דערקענען די צייכנס פון די מזוזות אויפן גרעסטן טייל פון די טירן, אַ סימן אַז אויך דער רוב איינוווינער פונעם הויז זענען געווען יידן.

פון לעמבערג זענען מיר אָפּגעפאָרן אין אַ פאַרנאַכט. די גרענעץ צווישן פּוילן און רוסלאַנד איז געווען פּשעמישל ביים סאַן. באַגינען זענען מיר אָנגעקומען צו דער גרענעץ, אַריבער די בריק — און שוין האָבן מיר פונדערווייטנס געזען פּוילישע גרענעץ־וואַכן, אַן אויסטערליש געפיל האָט מיך אַרומגענומען. ווידער שטיי איך, נאָך העכער זעקס יאָר, אויף דער פּוילישער ערד, אָבער אין די זעקס יאָר איז חרוב געוואָרן דאָס פּוילישע יידנטום, חרוב ונחרב געוואָרן אַלץ וואָס האָט געהאַט אַ שייכות צו דער כמעט טויזנט־יאָריקער יידישער געשיכטע אין פּוילן. אין די זעקס יאָר איז אויך חרוב געוואָרן מיין לעבן, אומגעקומען מיין גאַנצע משפחה, מיין מוטער, מיין פרוי און מיינע צוויי טעכטערלעך אין עלטער פון 10 און 6 יאָר. אַ דערשלאָגענער, איינגעהילט אין אבלות האָב איך זיך אַריינגעזעצט אין אַ באַן וואָס איז אָפּגעפאָרן אין דער ריכטונג פון קראָקע.

זכר לביתנו

הורי היו מנחם-מנדל ולאה יומטוב. אבי יוצא עיר דמבלין, בנו של חיים־אהרון יום־טוב. אחרי החתונה עבר אבי לגור לגאַרוואָלין בהשאירו בדמבלין 4 אחים ואחות. בגארוואלין קראו להורי לייצ'ע ומנדל פערל־מאטיל'ס, ע"ש הסבתא (אם אמי).

יהודית געדאנקען

חיה פייגנבוים

לה, לסבתא הזאת ברצוני להקדיש מלים ספורות. תמיד אהבתי להקשיב לסיפוריה, שהיו מוקדשים בעיקר למשפחתה. לפי דבריה, הסבתא שלה, עטלע, היתה נכדתו של „היהודי־הקדוש", ומראשוני תושבותיה של העיירה. כשעטלע זאת נפטרה נקברה בבית העלמין בגאַרוואָלין והואיל וזה היה הקבר הראשון בבית־הקברות, ולפי המקובל אסור לנפטר לשכון לבדו, העמידו שומר לשמור על קברה, עד שנתווסף עוד קבר.

סבתא פערל-מאטל

סבתא פערל־מאַטל התאלמנה בגיל צעיר והמשיכה לנהל את החנות שהיתה במרכז השוק יחד עם בתה הבכורה חיה. חיתנה את שלוש בנותיה והתגאתה בחתניה שהיו לה כבנים. החתנים היו: מאיר־אלעזר פייגנבוים, נתן־דוד האַכבערג ומנדל יומטוב.

הסבתא היתה נדיבה, ביתה היה תמיד פתוח לכל עובר־אורח, וכל הנכנס רעב היה נהנה מארוחה חמה ודשנה. הסבתא, בשנים האחרונות לחייה לקתה בעיוורון, אבל המשיכה את עבודותיה כמעט כאדם רגיל. זכור לי מקרה שנכנס אדם עני וביקש ממנה סדין. הוא הזמין רופא לחולה בביתו והוא זקוק לסדין כדי להחליף לו את מצעיו. עקב עיוורונה הוציאה הסבתא ציפה גדולה ומסרה למבקש. כשהעירו לה על טעותה, אָמרה אין דבר יהיה ליהודי שני סדינים... בימי ששי וערבי חג היתה שולחת באמצעותי חבילות תמיכה לנצרכים כמתן־בסתר.

הרחוב שלנו

להורי, היה בית שבאופן יחסי למושגים של אז היה די מרווח. ביתנו עמד ברחוב פשכודניה (פרושו, רחוב המעבר). רחוב לא גדול אבל כמעט תמיד שקק חיים, כי במורד הרחוב היו מרוכזים כמעט כל המוסדות היהודיים: בית הכנסת, בניין ועד הקהלה, המקווה, בית הספר העברי „יבנה", והסניף של צעירי מזרחי, ברוריה והשומר הדתי. ובקצה אותו המורד זרם נהר „ווילגה".

ועולות בזכרוני אותן תמונות שיכולנו לראות כמעט יום־יום בהציצנו מחלונות ביתנו. השכם בבוקר בעלות השחר אצו־רצו היהודים הראשונים לבית־הכנסת. היו אלה אנשים שעסקו במסחר, שהיו צריכים לצאת לוורשה הכרך, כדי לקנות סחורה לחנויותיהם, או יהודים שמיהרו בכדי לצאת ל„יריד", שהתקיים כמעט כל יום בעיר אחרת הסמוכה לגארוואלין. בשעה 7־8, כשהרחוב התחיל להתעורר, השתנתה התמונה. אז יכולת לראות את שואבי־המים העולים מכיוון הנהר ונושאים על כתפיהן שני דליי מים בכדי לספק אותו מיצרך ראשון לבתים, כדי למלא שם את החביות המיועדות לכך, כי הלא אינסטלציה וברזים לא היו בנמצא.

מכיוון אחר ראית נשים היורדות לנהר, עמוסות סלים או סתם חבילות כביסה, כדי לכבסן במימי הנהר. שם היו הכובסות חובלות במקל המיועד לכך את הכביסה על גבי אבן, שוטפים במימי הנהר ומחזירים את הכבסים לבתים נקיים, כדי לתלותם שם לייבוש בעליות הגג הצמודות לכל בית.

בני מנחם-מנדל ולייצ'ע יום-טוב
משמאל: משה, לייבל, חיה (מחזקת ע"י לייבל) חנצ'ע; בשורה שנייה: יהודית ומתתיהו

השעון מתקדם, אבל עדיין אתה רואה יהודים בודדים, אלה המאחרים הנצחיים לתפילת שחרית: יעקל רובין, יעקל פייגנבוים, רפאל השליס. אלה אינם ממהרים, אלא לאט־לאט צועדים לבית־הכנסת, ואלה אוכלים תמיד את פתם הראשונה בשעות הצהרים.

לפנות ערב הרחוב היה מאוכלס על־פי־רוב נוער, הזורם לסניף „צעירי מזרחי", שם התנהלו פעולות ענפות למען ארץ־ישראל. וזה התבטא בלימוד השפה העברית, שיחות, הרצאות, נשפי פורים וחנוכה, הכל על רמה תרבותית נאותה.

משפחתנו

משפחתנו מנתה 10 נפשות, אמנם היו לאמא למעלה מעשר לידות, אבל בחיים נשארו לה שמונה — שלושה בנים וחמש בנות. בכור בנינו היו לייבל, שהצטיין ביופי חיצוני, והיה ברוך כשרונות. בגיל צעיר נשא לאשה את אסתר־מלכה מבית בלנק, והיה זה זוג ראשון בביתנו.

לפתע פקד אסון את ביתנו, שעד אז התנהל על מי־מנוחות. פרצה מגיפת טיפוס בעיירה והיא אשר קטלה שלושה מאברכי העיירה המפוארים וביניהם היה אחינו לייבל. הוא נפטר בגיל 20 בהשאירו את אשתו בהריון עם ילדה הראשון. לאחר פטירתו נולד בן, שנושא את שם אביו חיים־לייב. הוא היחידי ממשפחתנו שהצליח לעבור את השואה וחי כיום בצרפת. שם הקים משפחה ובנו היחידי דב למד רפואה ומכהן כרופא בבית־חולים.

האסון שפקד את ביתנו השפיע מאד על הורינו, אשר כל חייהם התאבלו על בנם האהוב. אבל על פני השטח החיים המשיכו להתנהל כסדרם. התפרנסנו מבית־מסחר סיטונאי לגלנטריה. קונינו היו בעיקר הגויים מהכפרים הסמוכים, שבבעלותם היו חנויות קטנות. הפרנסה היתה מצויה עד שקמה תנועה אנטישמית פולנית שהקימה חנויות משלה, והסיתה את הגויים לא לקנות אצל יהודים. זה פגע במצבנו הכלכלי, אבל לא השפיע על סדר החיים בביתנו, שהיו מאורגנים יפה עם סדר יום קבוע.

נוסף לחנות אבא ז"ל היה גזבר הקהילה. הוא היה גם פעיל ב„חברה קדישא" ושנים רבות היתה החברה הזאת עורכת את סעודתה השנתית המפורסמת בביתנו.

החגים בביתנו

מאורע מיוחד החרות בזכרוני הוא כתיבת ספר התורה על־ידי הורינו ז"ל. היה מיקרה ואבי זכה בהגרלה, וחשבו הורינו למה להקדיש את הכסף, שבא להם במפתיע. שניהם החליטו במקום לשפר את תנאי חייהם, לכתוב ספר תורה לזכרו של אחינו לייבל. החגיגה של סיום ספר־התורה שיתפה את כל יהודי העיירה ונערכה ברוב־עם.

זכור לי עוד חג בו היה מדי שנה מתמלא ביתנו יהודים מכל הסביבה. חג הפורים. אבא ז"ל היה קורא בבית במגילת־אסתר ורבים באו לשמעו. ולאחר סעודת־פורים היה מתיישב בראש השולחן עם ערימת כסף לחלק לעניים, שפקדו את ביתנו מחופשים כנהוג בפורים.

שורה א' משמאל: לייבוש גרנקן, משה יום־טוב ושני ילדיו, לייצ'ע יום-טוב, מתתיהו יום־טוב, דוד יום־טוב, מנחם־מנדל יום־טוב, חנצ'ע יום־טוב, יעקל יום־טוב, אחותו פראדל.
שורה ב': יעקב קראמאז', ישראל פייגנבוים, יעקב פייגנבוים, אשתו אלקה, מלכלה פייגנבוים, שרה יום־טוב, רבקה יום־טוב, חיה יום־טוב—פייגנבוים, חיימ'ל מרים פייגנבוים, אברהם פייגנבוים.
למעלה: יעקב פייגנבוים, חנה'לע פייגנבוים, חיים־אהרן וסאלה יום־טוב.
הצילום נעשה במסיבת פרידה לאחי מתתיהו ז"ל — לקראת עלייתו לארץ־ישראל.

צאצאי המשפחה

וכעת עלי להזכיר את יתר ילדי המשפחה. השנייה במשפחה היתה אחותי חנצ׳י, שנישאה לבן דודה יעקב יום־טוב מדמבלין. הם התגוררו לא רחוק מאתנו, בחדר יחיד, בעליית־הגג, בביתו של יעקב פלאם. בכדי להגיע לחדר זה היה צריך לעבור את דירת בעל־הבית ולטפס במדרגות רעועות, ובחשכת העלייה למצוא את דלת חדרם. ובאותו חדר יחיד, ילדה אחותי וגידלה שלושה ילדים חמודים: סלה, חיים־לייזר ודודי. למרות הצפיפות, והתנאים הבלתי נסבלים שרר בחדר תמיד סדר ונקיון להפליא. בימי שבת וחג הם היו סועדים על שולחננו ומגבירים את השמחה בביתנו.

במרוצת השנים הוטב מצבם הכלכלי והם עברו לדירה יותר מרווחת. בעמל ובאהבה הם טיפחו את מעונם החדש והיו מאושרים בו. אבל אושרם לא האריך שנים. בשבוע הראשון של המלחמה האכזרית נאלצו לעזוב הכל ולהפוך לפליטים. הם עברו לדמבלין, שם מתה בתם הבכורה סלה. וחנצ׳י, בעלה, יעקב ושני בניהם הועברו למחנה סוביבור.

הבן השני משה היה פעיל בתנועת „צעירי מזרחי״ גם בעיירתנו וגם בפאלניץ, לשם עבר אחרי נישואיו. הוא נשא לאשתו את פייגלה מבית דואה, והיה אב לשלושה ילדים: חיים, לייזר, ורחל׳ה.

כל חייו חלם על עלייה לישראל ועזר לשתי אחיותיו ולאחיו מתתיהו לעלות. בראותו בהם מעין חלוץ המשפחה, שאחריהם יבואו היתר. לצערנו הגדול פרצה מלחמת העולם השנייה והוא לא הספיק להגשים את חלום חייו. כשהנאצים נכנסו לפאלניץ בחרו עשרה עסקנים וירו בהם ובין הקרבנות הראשונים הללו היה אחינו משה ז״ל. הוא עוד הובא לקבר ישראל. משפחתו אפילו לכך לא זכתה. היא נמנית בין מיליוני הקירבנות אשר הושמדו.

אחינו מתתיהו ז״ל

אחי מתתיהו עלה ארצה בשנת 1936 עם אשתו פלה מבית שטינברג מפאלניץ. כאן נולד להם הבן יורם. מתתיהו הצטיין בטוב לבו. אהב להושיט עזרה לזולת במיוחד לכל עולה חדש, ועשה זאת בלהט ובאהבה. בגיל 34 נפטר, בהשאירו ילד בגיל שלוש. הוא נקבר בהר־הזיתים, ושנים לא יכולנו לפקוד את קברו, שהיה בשטח הירדני. אחרי „מלחמת ששת הימים״ מצאנו את קברו, חידשנו את מצבתו ושוב אנו עולים מדי שנה על קברו. בנו יורם הנמצא בישראל הנו בעל תואר דוקטור בביולוגיה, וממשיך במחקר.

כאשר ששת הילדים עזבו את הבית, נשארו עוד עם הורינו ז״ל היקרים שתי הבנות הצעירות, רבקה ושרה. רבקה, אשר נפגעה ברגלה, בתאונת דרכים בשעת טיול בחופש הגדול מבית־הספר, סבלה רבות. זמן רב נמשך הטיפול ברגלה, עד שלבסוף עמדה על רגליה. היא אשר עזרה לאמא ז״ל, אליה היתה מאוד קשורה בכל סדרי הבית.

שרה עבדה בתור פקידה בהנהלת חשבונות בבית המסחר הגדול היחיד שהיה בגארוואלין — ב„אימפורט״.

חורבן ביתנו

בפרוץ השואה נשרף ביתנו בהפצצה הראשונה הגדולה על העיירה, והורינו ז״ל עם שתי בנותיהם נאלצו לעזוב את המקום. הם ברחו לפוריסוב ואחר־כך עברו לדמבלין, עיר מולדתו של אבי. מרוב נדודים וסבל חלה שם אבי, וכעבור זמן קצר נפטר.

אמי ז״ל היקרה יחד עם אחיותי רבקה ושרה הועברו גם הן למחנה השמדה סוביבור.

רצה הגורל המר והאכזרי והשמדת משפחתנו היקרה ע״י הצורר הנאצי בוצעה באותו יום, בו גסס כאן בישראל, אחי מתתיהו. אחרי גמר המלחמה קיבלנו מכתב מבת דודה בירלה מדמבלין, אשר כלל לא ידעה עדיין על מות אחי (המכתב שמור עד היום בידי) והיא אשר מודיעה לנו שאסוננו הגדול קרה ביום 9.5..1942 ומתתיהו נפטר למחרת ב־10.5.42.

על כן אנו מדליקים מדי שנה בכ״ב באייר נר נשמה לזכר כל יקירינו שהושמדו בגולה הארורה, ובכ״ג לאייר נר נוסף לזכר אחינו, אשר נפטר בישראל.

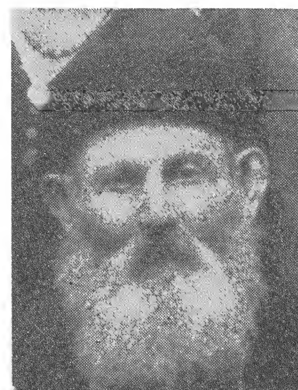
יהא זכרם ברוך!

בשכר צביטה בלחי...

(אפיזודה)

אני זוכר את מראהו בימי חורף דווקא. יהודי שחוח קומה מחמת זקנה בעל זקן לבן אשר הצהיב מרוב הרחת טבק. לבוש במעיל כבד עם צווארון פרווה המרופד מבפנים בעור כבשים לבן. על פניו היה נסוך חיוך תמידי של טוב־לב.

הוא היה חי בבית חתנו, אחד מבעלי הבתים האמידים של העיר אשר פרנס אותו בכבוד עד סוף ימיו. את הזקן הזה אפשר היה לראות יום־יום בבית־המדרש בשעות הצהריים. יושב על־יד השולחן האמצעי מול הכניסה כשספר „המשניות" בידו ולומד. יהודי פשוט היה וגם זקן מופלג ומידי פעם בפעם מתקשה היה להבין איזו בעייה מסובכת

סבא ר׳ משה׳לה מילגראַם ז״ל

במשנה. במקרה כזה היה מרים את משקפיו על מצחו ומחפש בין הנערים שהסתובבו והשתובבו בבית המדרש אחד כלבבו, קם ממקומו אט־אט ובוחר לעצמו אחד מהם, אשר תהה על קנקנו קודם לכן ומבקש ממנו שיסביר לו את העניין המוקשה. אם ההסבר מצא חן בעיניו היה הלה בא על שכרו. בערב הבא בעת תפילת מנחה ומעריב היה הזקן שלנו ניגש אל אבי הנער הזה ומשמיע באזניו דברי הלל ושבח אודות בנו. כאשר ה„תכשיט" הקטן שהה בבית־המדרש כל היום מבלי לקחת ספר לידו זאת לא סיפר אף פעם. בכך היה איש סודם של ה„חברה" ולא בגד בהם אף פעם. די היה לו בכך שראה אותם לומדים חצי שעה בלבד וסלח להם שובבות כל היום כולו. כל נערי בית המדרש אהבוהו אהבת נפש וקראו לו „סבא", ועוד יותר מזאת, שנים רבות לא ידעתי מה שמו האמיתי, רק סבא. האהבה הזאת היתה הדדית בהחלט. אף פעם לא ראינו אותו רוגז, או כועס על מישהו על־אף שלפעמים היה מופרע בתלמודו ע״י הרעש שהנערים היו מקימים. היה תמיד מבליג ברוח טובה והתייחס לכולם כמו לנכדיו. לפעמים היה אחד הנערים גונב את מקלו שהיה מונח על הספסל ומחביאו, בחשבו שהזקן לא ראה מי לקחו. אולם כשהגיעה העת ללכת הביתה היה לובש את מעילו לאט לאט, תוחב את ספר המשניות לתוך כיסו, ובצעדים איטיים ניגש ישר אל אותו ה„שייגץ". נתברר שהזקן ראה יפה מאד מי סחב לו את המקל, אבל התעלם מכך כאילו אינו רואה. הזקן היה תופס לנער באזנו ואומר לו בזה הלשון: „או שאני הולך הביתה עם המקל או עם האוזן". הפוחז היה נדהם כל כך מהגילוי שהוא נתפס בקלקלתו והיה רץ מהר ומביא לו את המקל לקול צחוקם הרב של הנערים האחרים.

זכור לי מקרה אחד שהיה לי איתו. פעם ניגש אלי ואמר לי: „בנו של נחמן", (הוא היה נוהג לקרוא לכל נער על שם אביו) „התדע להסביר לי את הרעיון במשנה שקשה לי להבין? אם תדע תקבל מתנה". משמשעתי — מתנה גברה סקרנותי — איזו מתנה יתן לי הזקן. הוא התיישב לידי ואני השתדלתי להסביר לו את העניין לפי יכולתי, שלא היתה אמנם גדולה אבל להבין פרק במשנה לא היה קשה לאף בחור מבית המדרש. אחרי שגמרתי את הסברי הוא קם ממקומו נתן לי צביטה בלחי והלך לו.

„סבא" קראתי לו, „איה המתנה?"

„נתתי לך" הוא ענה לי.

„אי סבא, אתה לא מקיים את הבטחתך לא נתת לי כלום" — המשכתי בתמיה.

הוא הסתובב וחזר אלי ואמר לי ספק בצחוק ספק ברצינות:

„צביטה בלחי מידו של אדם זקן כמוני דבר פעוט הוא בעיניך?".

מדי היזכרי במקרה הזה אני מצטער שבתמימותי היל־דותית לא ידעתי להעריך את ערכה הרב של צביטת החיבה בלחי מידו של הסבא החביב.

כשנה לפני עליתי ארצה הוא הלך לעולמו זקן ושבע ימים.

יהי זכרך ברוך, ר׳ משה׳לה חותן ר׳ מנדל ומפן ע״ה.

אהרן אגמון־אנגליסטר

קבוצת צעירים בגאַרוואָלין

מגאַרוואָלין עד אושוויץ

למעלה מחצי יובל שנים עברו מאז יצאתי לחפשי ממחנות ההשמדה של הנאצים, אך עד היום הזה קשה לי להשתחרר ממוראות הימים ההם ומזוועותיהם, שמבשרי חזיתים.

אני מנסה בשורות הבאות להעלות כמה זכרונות מימים מרים אלה, אף שעוקצם נטשטש במרוצת הזמן.

ביום פרוץ מלחמת העולם השניה, שהיתי אצל אחותי, קיילע, בביאליסטוק. היה זה, ביום חמישי, בו הוכרז על הגיוס הכללי. הזדרזתי, איפוא, לעזוב את ביאליסטוק, ולחזור אל גארוואלין, כדי להיות יחד עם ההורים. את הדרך חזרה עשיתי מתוך קשיים עצומים. הדרך היתה מלאה חיילים, ולקרונות הרכבת אי־אפשר היה פשוט להיכנס. כך, בתנאים לא־תנאים, הגעתי לווארשה. בירת פולין היתה שרויה באפילה ואני נערה צעירה לא ידעתי לאן לפנות. זכרתי רק שדודתי מאשא מתגוררת בעיר זו. ניסיתי להתקשר אליה אך לא מצאתיה. החלטתי לפנות בוקר להמשיך בדרכי לגארוואלין לבדי.

אל ביתנו הגעתי, לצערי, ביום השבת. הורי, חנינא־נתן ואסתר־גאָלדע שיין — קשה היה להם להבין, איך יכלה בתם להגיע בעצם יום השבת. שכנעתי אותם שלא היתה לי ברירה אחרת משום שהייתי צפוייה לסכנת נפשות.

בינתיים פרצה כבר המלחמה. נותרתי עם הורי בבית. אבא מיהר להגיע לביתו, וסמוך לכניסת השבת הספיק לבוא ממנסרת־העצים בה עבד, בסובייישין שליד דמבלין, ובלבד לא להשאיר את אמי לבדה. היתה זו שבת עצובה לתושבי גארוואלין, מלווה בחרדה ובפחד גובר לגורלם. כל השבוע נמשכה חרדה זו.

לתחושה עגומה זו הוסיפה שיירת הפליטים שהחלה זורמת מווארשא בכיוון מזרחה. הפליטים עברו דרך עיירתנו, ששכנה על אם הדרך: ווארשה — לובלין — למברג, בחלקם התעכבו בעיירה, וביניהם, אני זוכרת משפחה אחת מקאליש, שבאה עם מכוניתם, אך נאלצה להתעכב בדרך בשל מחסור בדלק, שכבר אז לא היה בנמצא. אבא פגש משפחה זו בשוק, כשהיא אובדת עצות והזמין אותה לביתנו. מזון, אם כי לא בשפע, היה בביתנו, כי תמיד נאגר מלאי של מזון, על כל צרה שלא תבוא. התחלקנו עמהם.

ההפצצה הראשונה

המתח נמשך. יום רדף יום והמבוכה גברה. לא ידענו פשוט מה לעשות. ביום השישי, 8 בספטמבר, כשאמא התכוננה להדליק נר־של־שבת, נשמע קול נפץ חזק ונפלה הפצצה הראשונה. בטרם הספיקה אמא לברך על הנרות התנפצו השמשות והחלונות והדלתות נעקרו ממקומם. גם נפלו עשרות הקרבנות הראשונים.

מיד לאחר־כך פרצה שריפה בעיירה. ברור היה לנו כי נצטרך לברוח. לאן? לא ידענו. מכל מקום התחלנו באריזת חבילות קטנות. אבא הציע, כי נברח למצוא מקלט ארעי במחסן הבירה של יחיאל־טוביה מאָקאָטאָוו. שם, במרתפי הבירה, אמר, נינצל מן הסכנה. ואָמנם לשם ברחנו. עשרות רבות של משפחות כבר הגיעו לשם. חפרו בורות מגן, הטמינו את המטלטלים שלהם, שארית רכושם. אבא אמר שהוא רוצה לחזור לבית כדי ליטול עוד איזה בגד חם כי הלבוש לא יספיק לנו. ימי הקור נתקרבו. לא נתתי לו ללכת. חרדתי לגורלו ואָמנם הוא ויתר על רעיונו ומילמל: „תן לי הנפש והרכוש קח לך". כך ישבנו עד אור הבוקר של יום השבת. בבוקר החלטנו להתחיל במסע הבריחה שלנו. ראשית דרכנו היתה בכיוון פוריסוב, העיירה הסמוכה, השוכנת בצדי דרכים ורחוקה מן הסכנה — כך חשבנו.

הדרך היתה משובשת והתנהלה בכבדות. היה קשה. הרבה יהודים הלכו בה ואחד עזר לשני, הסכנות ארבו מכל הצדדים. הצליפות וההפגזות של הגרמנים רדפו אחרינו. נפלו קרבנות בין ההולכים. לאחר תלאות הגענו לפוריסוב. אבא הכיר בעיירה זו את אחד מחסידי פוריסוב של האדמו"ר ר' יהושע־אשר רבינוביץ זצ"ל. אליו הוא פנה ושם מצאנו מנוחה. אנשי העיירה, כ־300 משפחות במספר, הקבילו בואם של אלפי הפליטים היהודים הבורחים ועשו כל שביכולתם כדי להנעים שהותם ולדאוג למחסורם. במשך שלושה שבועות לערך, היינו בפוריסוב בה עשינו גם את הימים הנוראים. אָכן, היו אלה ימים־נוראים של ממש, חגים עצובים.

הגרמנים אָמנם טרם הגיעו לעיירה. הם עברו על פניה ולא התעכבו. בכל זאת החלטנו להמשיך. עזבנו את פוריסוב והלכנו ברגל לז'ליחוב במגמה להגיע למקום בו עבד אבא, במנסרת־העצים הגדולה שבסובייישין. ידענו כי שם יש לנו פינה להניח ראשנו, כלי מטבח ולבוש. גם קצת מזומנים השאיר אבא לצרכינו. בז'ליחוב, התאכסנו אצל משפחת בעריש פיינזילבר, מקרובי משפחתנו, עד לאחר חג הסוכות. פגשנו במקום משפחות רבות מגארוואלין שברחו מאימת הגרמנים, ביניהם את משפחת השען דוד מינץ. אך, כאָמור, לא התעכבנו כאן זמן רב והמשכנו לסובייישין. אחד מבעלי מנסרת־העצים, שבא לכאן לנופש לפני שפרצה המלחמה, מוורשה, סייע לנו במקצת. חדשים מספר עשינו במקום הזה. משנכנסו הגרמנים תבעו מאתנו להפעיל את המנסרה כבעבר. אנו התגוררנו בסמוך, בכפר קאנה. שם גרו שלוש משפחות יהודיות בלבד. אבא כהרגלו, היה הולך כל בוקר למנסרה לעבוד בה בהתאם לדרישת הגרמנים.

התנפלות שודדים

ביום ששי אחד, היתה תנועה־רבה של קונים במנסרה. הפדיון אותו יום היה גדול. כשבאתי ללוות את אבא מעבודתו

הביתה, הוא מסר על הרגשתו, כי עלול לקרות משהו רע במנסרה. הוא החביא על כן את הכסף שפדה אותו יום בתוך התנור. באמצע הלילה באו שודדים ודרשו ממנו את הכסף, ואגב כך הנחיתו עליו מכות קשות. אבא טען, כי הכסף אצל בעל־הבית, אך הם לא האמינו. אגב, את הכסף הפרטי שלו הטמין אבא בין דפי־ה„חומש". השודדים חיפשו ולא מצאו דבר. כשעזבו השודדים את המקום אמר אבא: „לא נוכל עוד להמשיך להתגורר כאן".

ביום שלישי של אותו שבוע שכרנו עגלה, ונסענו בכיוון לביאליסטוק. שם, כידוע גרה אחותנו קיילע. גם הרוסים נמצאים שם וסברנו כי בשל עובדה זו בלבד נינצל. הדרך בכיוון לביאליסטוק התנהלה בעצלתיים ומתוך קשיים מרובים. אמצעי תחבורה לא היו — לא אוטובוסים ולא רכבות. הכל משובש. המשכנו את דרכנו ברגל.

הייתי מודאגת מאד בקשר לאמא, שהיתה אשה חלשה — האם היא תוכל לעמוד בטלטולי הדרך. אך נראה, שבשעת סכנה מתגלים כוחות־רדומים והיא המשיכה יחד אתנו.

בדרכנו הגענו לקוצק, כאן התאכסנו אצל ידידו של אבא, ר' משה גזשיוואץ, שעשה כל שביכולתו כדי להקל על סבלנו. אלא שאנו ביקשנו להמשיך, ומהר יותר לעבור את נהר הבוג, שהיה אז הגבול בין הכיבוש הגרמני והרוסי.

מעבר ה„בוג"

העיירה הסמוכה אל הנהר „בוג" היתה סלוואטיץ', בתוכה שרצו כבר הגרמנים. המצב היה חמור וקשה. אנשים מכל הערים והעיירות הסמוכים המתינו כבר מזמן כדי לעבור את הנהר. היה שם גוי אחד שעסק בהעברת אנשים, תמורת כסף. הלה נעזר ביהודי, כ„מתווך" ועימו התחלק בכסף שקיבל. הקושי לעבור את הנהר היה בעובדה, כי הרוסים סירבו לקבל את הפליטים, והגרמנים אסרו את המעבר. ב„שטח ההפקר" התרכזה קבוצה של כעשרים יהודים, מרביתם בעלי הון עשירים. היהודי שעבד כמתווך הכירם וחמד את רכושם. ביחד עם הגוי החליטו על־כן למסור את הקבוצה לגרמנים. משנודע הדבר לגרמנים הם באו, הפשיטו את האנשים ולקחו מהם את הכול!

לפני שעזבנו את קוצק, בא אלינו ידידנו, ר' משה גזשיוואץ ואמר לנו: כל הרכוש שנותר לי זוהי בתי. אנא — הפציר — קחו עימכם את הבת והתייחסו אליה כאל בתכם, גם אמצעים כספיים העמיד לרשותה. אנו הסכמנו. אך באמצע הדרך התחרטה הילדה. געגועים תקפו אותה והיא ביקשה לחזור אל הוריה. היא שמה פניה אל דרך היער. מה היה בגורלה לא נודע לנו עד עצם היום הזה.

אבא מוריד את זקנו

כאן אני נזכרת במקרה מזעזע, שנחרת עמוק בזכרוני. לפני שעזבנו את קוצק הוריד אבא את הזקן היפה שעיטר את פניו. „לפני שהגרמנים הארורים בידיהם הטמאות, יגעו בו לרעה" — אמר ויצא אל הספר. משחזר בלי הזקן — נשתנה מראהו עד להחריד. אמי ואני פרצנו בבכי היסטרי בראותנו את אבא בעלבונו זה...

ונחזור אל ה„בוג". בין אנשי „קבוצת העשירים" נלקחה גם משפחתנו. כל הלילה נשארנו אצל הגרמנים. ומעניין — ביום המחרת העמידו הגרמנים דווקא לרשותנו סירה... נשארנו בלי אמצעים ובלי לבוש מתאים וכך הגענו אל הרוסים. הרוסים העבירו אותנו למקום בו היו כבר אלפי אנשים שסבלו מתנאי קור נוראים. הם אָמרו, כי אין ברצונם לטפל בנו ומגמתם עתה — להחזיר אותנו אל הגרמנים. ישבנו שם כל שעות היום והלילה ואוכל לא בא לפינו. אני הסתובבתי בשטח, מתוך רצון למצוא מכרים וידידים ולהסתייע על ידם. ואמנם יהודי אחד מביאליסטוק הכירני ושאל אותי אם אני לא מעירו, שכן פני מוכרים לו. עניתי כי אָמנם גרתי

אבי ר' חנינא־נתן שיין הי"ד

בביאליסטוק תקופה קצרה, אך אני מסביבה אחרת. מסרתי כי שם אחותי וגיסי. הוא הביע שמחתו ונכונותו לעזור לי. אולי את רוצה כסף? — שאל. איני מכירה אותך — אמרתי — איך אחזיר לך. והלה השיב: אין דבר — אמר, ומסר לי כמה מאות זלוטות. ביקשתי את כתובתו, אך מאז לא ראיתיו.

אני מסרבת לחזור לגרמנים

למחרת בא אל הקבוצה הממתינה במחנה הרוסי, האחראי ותבע מאתנו להתארגן מהר, כדי שנוכל לחזור אל הגרמנים. הודעה זו באה עלינו כמהלומה, אך לא יכולנו גם לסרב לה. בדרכנו חזרה אל מעבר הבוג נלווה אלינו חייל רוסי. כשהגענו אל היער בסמוך לנהר התעקשתי וסרבתי להמשיך בדרכי. אמרתי אל החייל, כי אני אל הגרמנים לא אחזור ילו גם יוציא אותי להורג. אני מביאליסטוק ולשם אני מוכנה ללכת — אמרתי. נראה שדברי התקיפים השפיעו על החייל הרוסי ואמר לי לשבת ולהמתין עד הערב ולראות איך יפול דבר. אחרי־כן הפנה אותנו אל תחנת הרכבת הנוסעת לבריסק. לפני שנפרדנו מהחייל הרוסי, הוא הזהיר אותנו, כי ידרשו מאתנו רשיון־מעבר. אולם בדבר זה אין ביכולתו לעזור לנו. לבסוף הוא בירך אותנו בדרך צלחה...

משהגענו אל תחנת הרכבת, מצאנו ערבוביה גדולה. אנשים, באלפיהם התפרצו בבהלה אל הרכבת שהגיעה, ניתלו על הזיזים מבחוץ עלו על גגות הקרונות ונאחזו בכל מה שהיה אפשר ובלבד לצאת מן המקום ולנוע הלאה, הלאה...

הגענו לבריסק. המתנו כמה שעות בתחנה. השעות נראו לנו כימים ארוכים, עד שהגיעה הרכבת הממשיכה לביאליסטוק. לביאליסטוק הגענו בלילה. היה זה ליל „חג המולד".

הפגישה עם אחותנו קיילע, היתה נרגשת מאד. ביתה היה מלא פליטים שברחו מגארוואלין והגיעו לכאן. רובם צעירים ובני נוער. ביניהם זכורים לי: לייבל אנגליסטר, חיים יום־טוב, זישע נאכגעלט, האחים ברוך ויחזקאל רפלאנסקי, בריש ברוקאש, שמואל וודקה ואחרים.

באין מיטות להציע להם השתטחו כולם על הרצפה ללינת־לילה.

בין הפליטים מגארוואלין שמצאו מקלט בבית אחותי יש להזכיר את רחל יעדוואב בת ר' זלמן־יאסל. בעלה, איש ווילנא

נעלם בעת הבריחה ומשלא מצאה אותו היא ישבה אצל קיילע. מאוחר יותר, כאשר כבר היה הגיטו היה בין באי ביתה של אחותי קיילע גם המשורר שמערל קאצ׳רגינסקי. (הוא נספה לאחר השואה בארגנטינה בתאונת דרכים).

מגרשים את הורי מביאליסטוק

בצפיפות זו, היינו שרויים תיך קשיים. אך לאיש לא היו טענות. כאן קפצה עלינו צרה חדשה. כלפי המימשל הרוסי נחשבנו כפליטים, לכן לא נוכל להישאר במקום הזה. אני טענתי כי בשעתי גרתי כאן בבית אחותי. המימשל הכיר בטענתי ונתן לי רשיון־שהייה, אך על ההורים אסרו את הישיבה בביאליסטוק, והם גורשו לרוז׳ינוי ליד סלונים. שם המשיך אבא לעבוד במקצועו כמנהל מנסרת־עצים. עד ליוני 1941, כשפלשו הגרמנים לרוסיה המשכתי גם אני בעבודתי הרגילה.

כניסת הגרמנים

לפני כניסת הגרמנים נשתררה בביאליסטוק דממה. מעין שקט שלפני הסערה. הרחובות היו ריקים מאדם. בדרכנו חזרה לביתנו, שמענו כבר את האופנועים של הקלגסים הגרמנים, המתקרבים העירה.

בעלה של אחותי, אפרים ליפסקי, שעבד בבית חרושת מקומי לאריגה, היה בין המצטיינים ושמו פורסם, כדרכם של הרוסים, על לוח שהתנוסס על קיר המפעל. אחותי קיילע ידעה מה צפוי לו אם הגרמנים יתקלו בשם זה. היא רצה אל המפעל, כדי להשמיד כל זכר של „לוח שמות המצטיינים". בהיותה קטנת קומה נעזרה בי. אני התכופפתי והיא טיפסה עלי. כך הצלחנו להוריד את לוח המצטיינים ולהשמידו. מאוחר יותר נזכרה, כי גם בתיאטרון המקומי מצוי לוח כזה שנקבע על עמוד שיש גדול. שתינו פנינו לשם וסילקנו גם לוח זה.

הספקנו עוד לחזור הביתה, רגעים ספורים בטרם מילא חיל הגרמנים את רחובות העיר. בכניסתם הרגו הפולשים כל מי שנקלע בדרכם. מרביתם של ההרוגים היו כמובן, יהודים. משנכנסו הגרמנים החליטו להנהיג „סדר" בעיר. ראשית, תבעו מהתושבים היהודים בגדים, כלי כסף וזהב ככופר להשתחרר מן העבודה. הגברים, מגיל 18 ומעלה, נלקחו לעבודה. אנו, שהתגוררנו בסביבה לא־יהודית, נצלנו מגזירה זו, אך החרדה והפחד לא פגו.

הגרמנים תבעו להחיש את הכופר. למתן הכופר קבעו מועד מסויים ושעה מדוייקת ובני המשפחות, בחרדתם הרבה, מיהרו לתת כל אשר היה להם, אפילו את טבעות הנישואין הירידו הנשים מידיהן שמא לא תספיק המיכסה שקבעו הגרמנים והם לא ישחררו את יקיריהן.

מקימים את הגיטו

מצב זה נמשך תקופה קצרה. הגרמנים קבעו שיש להקים גיטו ליהודי ביאליסטוק. גם אותנו העבירו לשם. בגיטו עסקנו בעבודות שונות. יום אחד החליטו הגרמנים, כי יותר מדי יהודים נמצאים בגיטו וזה „מסכן את הבריאות". הם רוצים על־כן, להעביר כמה מאות יהודים לעבודה במפעלי תעשיית הנשק שבפרוז׳אני הסמוכה. אלה שלא עבדו גוייסו לעבודה זו. אני לא עבדתי, אך בהתאם לעצת גיסי, פניתי ל„יודנראט", והצהרתי, כי על אף שאיני עובדת לא אהיה למעמסה וגיסי נכון להבטיח כל מחסורי. לרגע נדמה היה לי כי הצלחתי לשכנע אותם בכך, וכמעט ששכחתי את הענין. אך, ביום הכיפורים, לאחר התפילה, בעת שחזרנו מבית־הכנסת, ראתה אחותי קיילע, כמה אנשי מיליציה, מ„היודנראט" נכנסים לחצר ביתנו. היא רמזה לי להמוק ולהסתתר בגינה. אך השוטרים תבעו במפגיע לראות את ה„אחות הצעירה". אחותי טענה, כי אני נסעתי אל ההורים לרוז׳נוי.

— אבל אני ראיתי את הבחורה הזו בשעות הבוקר — טען אחד השוטרים היהודיים, אולם אחותי עמדה על דעתה והם הסתלקו. התחבאתי בבית הורי חברתי כמה שבועות. יותר מאוחר בעקבות הפצרות אחותי, חזרו גם הורי להתגורר בבית אחותי בביאליסטוק. היינו שוב יחד. המצב החמיר. בקושי יכולנו לכלכל את עצמנו, שכן, אנחנו כפליטים לא קיבלנו כרטיסי־מזון. אבא החל לעבוד מחוץ לגיטו. בשבת סירב בתוקף לצאת לעבודה. סירובו זה „הרגיז" את אנשי ה„יודנראט", והם הכניסוהו למעצר. נשארתי יחד איתו במעצר. למחרת השבת שיחררוהו. אבא חזר לעבודה. משהגיע בשערי הגיטו, בא לקראתו נציג משרד העבודה, יהודי אף הוא, שאל את אבא בריתחה: „למה לא יצאת בשבת לעבודה"? ובטרם הספיק אבא להשיב, הוריד לו סטירת לחי מצלצלת.

יהודים מתפללים במחבוא באחת מחצרות הגיטו

מקיפים את גיטו ביאליסטוק

בפברואר שנת 1943 סגרו הגרמנים את גיטו ביאליסטוק. הם אמרו כי עשו זאת מאחר וצריכים למעלה מ־1000 עובדים ל„עבודות חוץ". אז כבר ידענו כי הכוונה להעבירנו למחנות ריכוז. השמועות על הקמת מחנות ריכוז הגיעו כבר אלינו. יתירה מזו, ידענו כי במחנות אלה מצויים תאי־גזים ומשריפות; היהודים בגיטו ביאליסטוק סירבו להיענות לתביעת הגרמנים, והתחבאו בבונקרים, מפני הצוררים. אנשי ה„יודנראט" חזרו ותבעו את המיכסה של אלף פועלים ולא נענו. גם אנו עשינו בּוּנקר בביתנו, חפרנוהו מתחת למיטות. שם שהינו במשך יותר משבוע ימים. במהלך החיפושים אחר היהודים שנתחבאו בגיטו, הרהיב אחד הבחורים היהודים עוז בנפשו, ובבוא הגרמנים לביתו לקחת אותו „לעבודה" שפך על פניהם חומצת־גפרית. לאחר מעשה זה השתוללו הגרמנים, שרפו, עקרו מבנים, ירו והפגיזו.

ה„אקציה" הראשונה

כך למעשה, החלה „האקציה" הראשונה של חודש פברואר 1943! אותו זמן עבדתי כעוזרת בית אצל איש הגיסטאפו האופטשטורמפירר קרימינאלראַט הייגבאך. גם אמא עבדה, בבית החרושת לסריגה שם יצרו כפפות לחיילים הגרמנים.

ב־17 באוגוסט 1943 בעת ששהיתי בעבודה אצל גרמני זה, נכנסתי לרגע למשפחת גויים שהתגוררה בסמוך ובעלת הבית מסרה לי, כי השכן שלה, העובד ברכבת סיפר, שראה בתחנה המקומית „הרבה קרונות סגורים", לשם העברת יהודים. נראה, כי משהו נורא עלול להתרחש. היא הציעה לי להישאר אצלה ועל ידי כך להנצל. היא הוסיפה כי אצליח בכך משום שחזותי דומה לשל „גוייה אמיתית". היא תדאג — אמרה — להעביר אותי לכפר סמוך לצד „הארי", שם יש לה מכרים והם ישמרו עלי. סירבתי. טענתי כי מה שיהיה גורל בני משפחתי יהיה גם גורל שלי. בצהרים חזר הגרמני אצלו עבדתי לביתו. הוא היה הממונה על בית הסוהר במקום. הייגבאך שאל אותי אם מפתחות הבית אצלי וביקשני שאני אשאיר אותם אצלו. הוא טען כי „אבדו" לו המפתחות. כשתבואי מחר בבוקר לעבודה — אמר — תדפקי על הדלת ונפתח לך.

מיד הבינותי מה פשרם של דברים אלה של הגרמני וקשרתי אותם עם מה ששמעתי קודם־לכן בבית הגוייה השכנה. כשהגעתי בשעות הערב אל הגיטו עמדה אחותי, כדרכה, ליד השער והמתינה לי. היא רמזה, כי משהו לא טוב מתרחש בגיטו.

אותו לילה, אור ל־18 באוגוסט 1943, לא עצמנו עין. ישבנו במתיחות לראות כיצד יפול דבר. בבוקר הקיפו אנשי „גיסטאפו" בעזרת אוקראינים את הגיטו. אי־אפשר היה לצאת. הכל היה מוקף במשמרות כבדים של הנאצים ועוזריהם. בתוך הגיטו התארגנו מיד פארטיזנים, ונערכו להתקוממות בשעת „האקציה". לפתע באה חברה שלי ואמרה כי שמעה שמי שהועסק על־ידי ה„גיסטאפו" צריך מיד לבוא למשרדי ה„יודנראט". כל המשפחה שלנו הלכה לשם, ישבנו והמתנו. חשבנו: אולי, אנו שעבדנו בבית אנשי הגסטאפו עשויים ליהנות מהטבות כלשהן או מזכויות יתר. כך ישבנו שם והמתנו כמה ימים. לבסוף העבירו אותנו לתוך בניין בית החרושת בסמוך, כמקום מבטחים, כביכול. מעט אוכל היה אתנו וגם מעט בגדים, אולם אט־אט החל בניין זה להתמלא בהמון אדם. אלפי אנשים ממש, התגנבו ובאו לבית החרושת, שכן שמעו כי שם שוררים „תנאים טובים". הם לא ידעו כלל כמה מצבנו היה קשה באמת. כל אחד מהבאים סיפר על הנעשה בתוך הגיטו העולה עתה באש. כל סיפור היה מזעזע מחברו, ועל הנעשה שם באמת, שוב לא ידענו. מכל מקום, ביום הרביעי לשהותנו במקום זה, באו אנשי ה„גסטאפו" והפרידו את הגברים מן הנשים. כך בן־רגע נמוגה האשלייה להטבות ולזכויות יתר. גם עלינו עלה הכורת — חשבנו. היכו אותנו קשות, בעת ההפרדה. בתוך הפעולה המדכאה הזאת איבדתי הקשר עם הורי ועם אחותי ומשפחתה. אחר־כך נודע לי כי הובילו אותם לטרבלינקי.

במכונית-תופת

שוב נותרתי לבדי. אך לנדודים ולסבל לא בא קץ.

אני, עם עוד קבוצת נשים, הוכנסנו בקרונות־רכבת סגורים וכך הגענו לגרודנה. כאן שמו אותנו במעצר כמה ימים. לאחר מכן העלו את הקבוצה, בתוכם ילדים קטנים, לניידת של המשטרה המקומית. הצפיפות בניידת היתה נוראה. במקום שיכול היה לאכלס 10 איש מקסימום דחסו יותר מ־50, בתוכם ילדים קטנים. אי־אפשר לתאר, גם קשה להיזכר כיצד עשינו את דרכנו במצב מחריד זה. אנשים ממש נחנקו, נאבקו קשות כדי להגיע אל אשנב המסורג לשאוב מעט אוויר. הנוסעים בניידת יצאו מדעתם והשתוללו. לא ידעו פשוט מה נעשה אתם. היתה שם משפחה אחת, שהצטיידה בכמות קטנה של רעל וביקשה להתאבד. הם לא יכלו לעמוד בסבל הנורא הזה.

בדרך אירע תקר למכונית וראינו בו נס מן השמים. זה היה על־אם־הדרך בואכה גרודנה־לומז'ה. הגרמנים נאלצו להחנות את המכונית, ולשם החלפת הצמיגים נאלצו להוציא אותנו החוצה. מה שהתרחש במכונית־תופת זו לא אשכח כל ימי חיי. האנשים הפכו אז לחיות ממש. בחלקם התפשטו ערומים, השתוללו. אחד צעק, השני רקד, אחרים שכבו על הריצפה של הניידת חסרי־אונים. לא ידעו מה נעשה אתם ובסביבתם. כשירדו מן המכונית רצו כמטורפים אל נחל המים העכורים כדי לרוות צמאונם. בסמוך עברה גוייה זקנה אחת, למראה שנתגלה לעיניה, הצטלבה ואמרה: „אוֹלֶה בוֹגֶה" (א־ל אלהים) ראו, כיצד בני־אדם הפכו לחיות ממש!

לאחר שהרווינו צמאוננו ביקשנו לנוח ביער. הגרמנים חששו להמתין בסביבה זו, מפחד הפרטיזנים והם ציוו עלינו לעזור להם בתיקון התקר. „אם לא תעזרו נהרוג אתכם" — צעקו. בלית ברירה עזרנו להם. אח"כ המשכנו בנסיעה עד שהגענו ללומז'ה. כאן הכניסו אותנו לבית־סוהר גדול, וישבנו שם במשך שלושה חדשים, בתנאים איומים שאי־אפשר לתאר. בבית סוהר זה לא היו תנאים מינימליים לצרכי אנוש. פעם אחת ביום הגישו לנו אוכל, שהיה דל וחסר טעם. משעת בוקר מוקדמת ועד למאוחר בלילה עבדנו בניקוי עופות שנועדו לצבא הגרמני.

ב־11 בנובמבר 1943 העבירו אותנו מלומז'ה ל„שטוטהוף" שעל יד גדאנסק, אי בפרוזדור הגרמני. מסביבנו היה מים. בבוקר העמידו אותנו למיסדר ואמרו כי מתכוננים להעביר אותנו לעבודה במקום אחר. על הילדים ציוו להישאר בתאים. הילדים הבינו מה זוממים הגרמנים, ימח־שמם, ופתחו בצעקות בקולי־קולות ובבכי, כי לא רוצים להינתק מההורים. זכורני כיצד יהודי אחד, גבה קומה, עטף את בתו היפיפייה, בת השנתיים בתוך מעילו וסכך עליה. איש הגיסטאפו הבחין בכך. הוא קרב אליו והפריד את הילדה מאביה. הזדעזענו עד עומק נפשנו בראותנו את המעשה האכזרי הזה. מאוחר יותר הובילו אותנו הגרמנים אל מחנה הריכוז ב„שטוטהוף" הפרידו את

הגברים מן הנשים. עד ל־1 בינואר 1944 עבדנו במחנה זה. שוב בוצעה סלקציה, ואני עם קבוצת נערות יהודיות נשלחנו הלאה — לאושוויץ.

כאן נפתח לפנינו הגיהנום הנורא.

„מי יודע לשיר?"

„העבודה מביאה חופש" — התנוססה כרזה בשער המחנה. המחנה באושוויץ היה מוקף חוטי תיל מחושמלים, משופע בצריפי מגורים ומגדלי־תצפית של השומרים הנאציים. אותנו הובילו למחנה־ריכוז של נשים בבירקנאו. בצד ימין של המחנה שכנו המשרדים ולידם ניצבה „תזמורת" של בנות צעירות להקביל את פנינו. הן לבשו חצאיות שחורות וחולצות לבנות. ראשיהן היו עטופות במטפחת ראש, כדי להסתיר את שערן הגזוז... התזמורת ניגנה „לכבוד" הבאים בשערי המחנה להשרות „אווירה רגועה וסולידית". אנו ידענו כבר, כי גורל אכזר נועד לנו כאן. מחנה ריכוז זה נודע כבר אז לשימצה. כשהגענו למחנה בירקנאו הכניסו אותנו לצריפים. לקחו אותנו למקלחת, הסירו מעלינו הבגדים, הועמדנו עירומות והמתנו. לא ידענו על מה ולמה. לפתע בא מפקד המחנה הסלר, בלוויית הד"ר מנגלה ימ"ש. כשבאו, קמנו, לפי פקודה על רגלינו. הסלר שאל: „מי מכן יודע לשיר ומי יודע לנגן?" היתה שם בחורה אחת, שהשיבה כי היא יודעת לשיר. היא ניצבה בגאווה כשהיא עירומה, לפני הצורר הסלר והחלה להשמיע שיר נודע, אשר תוכן מילותיו היו בערך כך:

לא כדאי לך להיות כה בטוח בעצמך,\
כי מחר יום אחר יבוא,\
יום בו גם אם תהיה ליד היין — שמחה לא תדע!\
אך שמחה לא תדע!

שיר זה ועמידה אמיצה זו של הבחורה הרתיחו את דמו של הסלר שראה בשיר זה עלבון למעמדו לעין כל. הוא סטר על לחייה וציווה בו במקום לגזוז את שערה מעל ראשה, ולקעקע מספר על זרועה.

שם הבחורה: ליזה ריבלובסקה. כפי שידוע לי נמצאת היא כעת באוסטרליה.

לאחר מחזה זה קיבלנו את ה„בגדים" — את בגדי הפסים הנודעים של אושוויץ. הנעלים שקיבלנו לא התאימו — לא לרגל ימין ולא לרגל שמאל. גזזו את שערות ראשינו, ומטפחות ראש לא ניתנו לנו, נראינו כמפלצות. היה זה בעיצומו של החורף, הקור חדר לעצמות. במצב זה דחסו אותנו בבלוקונים, השכיבו אותנו בתאים הצרים ובמשך יומיים לא נתנו לנו לצאת אפילו, כדי לנשום אוויר.

אחר כך החלה „סלקציה" נוספת, גדולה מזו שידענו אותה עד כה. האנשים שהוצאו החוצה היו שלדי־אדם שבורים ורצוצים ברוחם ובנפשם שנאבקו, בכוחותיהם האחרונים להמשיך ולחיות. כל אחד התחמק, ניסה להסתתר, כדי שיטלו את השני...

„סדר-היום" של מחנה העבודה

ניצלתי גם מסלקציה זו. נשארתי עם חברותי לתא, אך לא עבר שבוע ימים ומנהל מחנה הריכוז בא אלינו ואמר שהוא צריך כמה בנות לעבודה בבית־החרושת לתחמושת „אוניון". לכך הוא צריך — אמר — בחורות צעירות בריאות ובעלות כוח. על קבוצה זו נמניתי גם אני. בית־החרושת לתחמושת שכן בסמוך לבירקנאו, כ־7 ק"מ מן המחנה.

וזה היה „סדר־היום" שלנו:

ב־5 בבוקר קמנו לעבודה זו בתנאים גרועים ללא נשוא. מנת האוכל ליום היתה 70 גרם לחם, חפיסה קטנה של מרגרינה, חסרת טעם, מעט ריבה וכוס „קפה" חם, שטעמו רחוק היה מטעמו של משקה רגיל...

האכזריות של ה„קאפו"

הממונות עלינו (ה„קאפות") היו בנות־יהודיות מצ'כיה, והתייחסו אלינו באכזריות. כדי „לזרזנו" לקום בבוקר, שפכו עלינו מים והיכו אותנו במגלבים. כל בוקר נערך מסדר. לאחר מכן יציאה ברגל, לעבודה, בליווי כלבים, לבל תישמט אף אחת מהקבוצה. פעם הצטננתי והיה לי חום בקירוב של 39 מעלות, בכל זאת יצאתי לעבודה. העמדתי פנים של בריאה,

הצוררים זוממים: מי למשרפות...

כדי לא להילקח למשרפות. עבדנו משעת בוקר מוקדמת עד למאוחר בלילה כשהמנה העיקרית בצהרים היתה מרק דליל ומעופש. אשה גרמניה אחת ושמה „מריה הארורה", היתה המפקחת עלינו. היא סימלה בעינינו את הגיהנום. אם לא עמדת ישר במסדר, או אם לא התנהגת יפה בשעת העבודה ובשעת האוכל — הלמה במגלב שבידה ולא פסקה עד שראתה דם ניגר על פני המוכות. ידים של ברזל היו לה, ופנים של רוצחת.

עבדנו יחד עם הגברים ממחנה הריכוז שבסמוך. עבדנו ללא הפסקות, ובמשמרות של יום ולילה. משך שנה שלימה עבדנו בתנאים קשים אלו. את ההפסקות שלנו היינו מקיימים רק ב„יציאה" אל השרותים. ה„קאפות" היהודיות ששמרו עלינו לא האמינו כי לשרותים אנו צריכות. כיוון שכך התקינו סדרים של „יציאה" לשרותים עם פתקאות שסיפקו מפקחות ה„קאפו". הלכתי פעם אל המפקחת הזו וביקשתי את הפתק, היא סירבה. „כבר היית פעם בשרותים" — אמרה. אך אני התעקשתי, טענתי כי אני זקוקה גם הפעם „לצאת". וכשלא נעניתי על ידה, התעלמתי ממנה והתחלתי ללכת לכיוון השרותים. היא רדפה אחרי והשיגה אותי והחלה להלום בי מכות נמרצות. בסמוך ראה זאת אחד מעובדי המחלקה, יהודי מיוון שהובאו למחנה הריכוז. הוא יחד עם עמיתיו נועזים היו ובעלי זרוע היו. כך שאפילו הגרמנים פחדו מפניהם. יהודי זה פנה בתקיפות אל הנוגשת ואמר לה: אם לא תרפי ממנה אתן לך להרגיש את נחת זרועי. רק אז הסתלקה.

הבנות שעבדו כאן הכינו להן כלי רחצה בסמוך לשולחן עבידתן, כדי לשטוף ידיהן בתוך העבודה הקשה והמלוכלכת, אך יהודיה אחת הלכה להלשין על מחבוא כלי־הרחצה, ואצל מי שמצאו זאת העמידו למשפט־בזק שנסתיים תמיד ב־25 מלקות. עם כל הזוועות האלה נחשב היה מצבנו כמאושר, כי גורלם של אחרים היה מר יותר. מיד עם בואם נלקחו להשמדה בתאי־הגאזים ובמשרפות.

המרד במחנה

זכורני, יום אחד, ראיתי אצל חלון בית החרושת בו עבדנו כיצד מיתמר עשן־שחור ממחנה הריכוז. המחנה הועלה באש, על־ידי מתמרדים לפני שהוכנסו אליו המשלוחים הגדולים של יהודי הונגריה. יהודים אלה הוכנסו מיד להשמדה. משלא הספיקו הנאצים לבצע את מלאכת ההרג הנורא הזה בתאי הגזים השכיבו את האנשים חיים יצקו עליהם נפט ושרפום חיים. כתגמול על כך פוצץ המחנה.

הפיצוץ הזה העמיד את הנאצים על הרגלים והחלו לחקור מאין לקחו המתמרדים את חומר הנפץ. היות והבנות עבדו בבית החרושת לתחמושת, כאמור — נפל החשד עליהן. ואמנם כן, זה היה מעשי־ידיהן של הנערות. אשי ה„גיסטאפו" בחרו חמש נערות וקבעו שהן אשר גנבו את חומר־הנפץ. החמש נלקחו לבונקר והחלה החקירה מתוך עינויים אכזריים. בכל זאת הן לא הודו במעשה. אף על פי כן — נתלו חמש הנערות על עמודי התליה במחנה, לעיני שבויי־המחנה — „למען ישמעו ויראו". הגוויות היו תלויות על העמודים זמן רב וכל אחד מן השבויים אולץ לראות אותן.

ההשמדה גברה והלכה. אלפים אנשים ונשים עונו ונשרפו. הרגשנו שהגרמנים ממהרים במלאכת ההשמדה שמא יאחרו את המועד...

מרחוק הגיעו אלינו קולות ההפגזות של כוחות בעלות הברית. הצבא הרוסי התקרב. הגרמנים ביקשו להרחיק אותנו מן המקום הזה. שוב נערך „מיסדר" והודיעו לנו על עזיבת המחנה.

„מצעד המוות"

— זה לטובתכם — אמרו והתחילו להאיץ בנו שנזוז. כך החל „מצעד המוות" אל תוך לבה של גרמניה.

הובילו אותנו בלוויית משמר של ס"ס, שתמיד נעזר על־ידי כלבים רעים. הלכנו ברגל. החורף היה בעיצומו. הקור הקפיא עצמותינו, באין עלינו בגד שיחמם אותנו. גם נעליים לא היו לרגלינו. מהשמיכות שהתעטפנו גזרנו פסים וכרכנו אותם מסביב לרגלינו. היתה בינינו אשה — שרה גינגולד היה שמה, שנפגעה ברגלה והיתה צולעת. כמה בנות שילבו ידיהן למעין כסא וכך טלטלוה כל הדרך. וזאת לדעת — כל מי שנחשל בהליכה בתוך השורה — היצא ממנה ונורה. כך הלכנו ימים רבים. בלילה הכניסו אותנו אנשי הס"ס לאיזו אורווה, שנקלעה בדרכנו ויחד עם הבהמות והסוסים נחנו מן ההליכה ביום. לבסוף, לאחר הליכה ממושכת, הגענו לתחנת רכבת קטנה. שם הוכנסנו לקרונות פתוחים, שקודם־לכן הובילו בהם פחם לחזית. איש לא טרח לנקות את הקרונות תחילה וגם לא היה לנו כוח לעשות זאת, כי תשושים וסחוטים היינו. השתטחנו על רצפת הקרונות, שהיתה מרופשת אבק הפחם. מלמעלה ירד עלינו שלג במשך כל הלילה. בבוקר כשהשלג נמס לאחר שזרחה השמש — היינו רטובות ממי השלג ומכוסות פיח מאבק הפחם שהשחיר את פנינו. משהסתכלנו אשה בפני רעותה — פרצנו בצחוק מהמראה הקומי־טראגי שהיה לנו...

סוף־סוף הגענו למחנה ראוונסבריק — הגדול שבמחנות הנשים. בבירקנאו היו כמה אלפי נשים. במחנה ראוונסבריק היו כארבעים אלף. משהגענו לא היה די מקום בשבילנו. נשארנו עומדות בקור החזק. חלק מאתנו שהקור פגע בהן נלקח למקום בלתי־ידוע... היינו רעבות וצמאות נוסף על הקור שהפיל בנו קרבנות. כל פעם נלקחה קבוצה אחרת אל מחוץ למחנה. מספרנו פחת והלך. מכל המחנה הגדול שהגיע לראוונסבריק נשארו כ־20־30 נערות. ניתנה הוראה להוביל אותנו למרחץ. מן הנסיון ידענו מה משמעות הוראה זו. אלא שהיינו כל כך תשושות וחלשות ששום דבר לא היה איכפת לנו. משנכנסנו פנימה לתוך בית המרחץ קידמו פנינו כמה נשים שהרגיעו אותנו שאין מקום לפחד. הן עזרו לנו להתרחץ מן הזוהמה שכיסתה אותנו מאז קרונות הפחם. אחר־כך הגישו לנו ספלים עם נוזל חם להחיות נפשנו. באמתחותינו עוד היו כמה פירורי לחם־יבש, השרינו אותם במים החמים. היה זה מאכל מעדנים...

בבוקר כשהאיר היום יכולנו להעריך את המחנה החדש אליו הובאנו. היו שם הרבה בלוקים. משהתרוקנו אלה מ„תושביהם" הקודמים הוכנסנו אנחנו לתוכם. לאלה שלא היה מקום בבלוקונים הוקמו צריפים חדשים.

במקום הזה מצאנו לפחות גג מעל לראשינו. אלא שאוכל לא היה שם, במידה מספקת, משום שלא יכלו לבשל בשביל מספר כה גדול של פליטים. במיוחד סבלו מן המצב השבויות היהודיות. גם השבויות ה„אריות" שהובאו למקום הזה התייחסו אלינו באכזריות. מדי פעם היו אף מכות בנו. בכל זאת נשארנו במחנה הזה כחודש ימים. קבוצת בחורות יהודיות, ואני בתוכן נשלחנו מכאן למחנה מלכהאוז. הוכנסנו לצריפים. היו בהם מטות עם קצת קש, להניח ראשינו. כך ישבנו

פה ימים אחדים, כאשר כל מזונינו במקום הזה היה כמה כפות מרק תפל עם פרוסת לחם מעובש. כך עברו עלינו עוד כחדשיים. נפלנו מן הכוחות ולא יכולנו לעמוד על רגלינו מרוב חולשה. התהלכנו נפוחי כפן. רובינו חלו אף במחלה הקרוייה: „צינגלה", מחמת חוסר ויטמינים. הסבל היה קשה מנשוא. פעם אחת, כאשר באפיסת כוחות הרהבנו עוז לגשת למטבח — אולי נשיג משהו להחיות את נפשנו, בא לקראתנו איש הס"ס, ששאל אותנו: מה רצונכן? ובטרם הספקנו להשיב לשאלתו, התפרצה אשה אחת — נוצריה או נאצית — שעבדה שם — ואמרה לאיש הס"ס, בצווחה חייתית: „החזירות הארורות רוצות לזולל" ותוך כדי דיבור התיזה עלינו בשפך זעמה קילוחי־מים מתוך צינור שהחזיקה בידה. נמלטנו חזרה לצריפים, רעבות ורטובות, כחתולים אחרי הגשם. במחנה־מעבר גיהינומי זה נשארנו עד חודש מרץ 1945.

תבוסת הגרמנים קרובה — ואנחנו לא נושענו

התבוסה הגרמנית הורגשה כבר באוויר. הרוסים חדרו לליבה של גרמניה. אך המשטר האכזרי במחנות הריכוז נמשך. משהתקרבו הרוסים נלקחנו למחנה אחר בלייפציג. את הדרך עשינו ברגל, כשאנו סוחבים את רגלינו בקושי. בהגיענו למחנה לייפציג אמרו לנו לקלוף תפוחי־אדמה וסלק. עלינו היה למלא מכסה של עשרים חביות. ה„קאפו" שהיתה ממונה עלינו היתה נוצריה מפולין. בטרם שהספקנו לסיים את המיכסה היא שיחררה מעבודה מפרכת זו את הנשים הנוצריות. כל המעמסה נפלה על הבחורות היהודיות שיגמרו את המיכסה שהוטל לספק. עבדנו בכל הכוחות כל הלילה, כשאנו מתמוטטות מתוך רפיון. אך את המיכסה לא השלמנו. בבוקר היינו עייפות וסחוטות ורצוננו היה לנוח. השתטחנו על הרצפה הקרה והקשה, כדי להירדם. פתאום נשמע קול צווחה שקרא אותנו ל„מסדר". כשהסתדרנו בשורות כמצווה עלינו, הכריז המפקד: כל הבחורות שעבדו בלילה במטבח יצאו מן השורות. הנערות היהודיות צעדו כמה צעדים קדימה ונעמדו מחוץ ל„מיסדר". ה„שיקצעס" שעבדו יחד אתנו — נשארו במקומן. משראה הנאצי שרק היהודיות נשארו והן הרי לא מילאו את מיכסה העבודה שהוטל עליהן — גזר עלינו עונש: לכרוע על הברכיים ובו בזמן להחזיק שתי אבנים, — אבן בכל יד, — כשהידיים מורמות מעל לראש. במצב זה היה עלינו להישאר במשך שעתיים... איך יכולנו להחזיק מעמד — דבר זה נבצר ממנו להבין עד היום הזה.

למחרת המשיכו להוביל אותנו לכיוון נהר ה„אלבה". בדרך קרו מקרים מחרידים. כל מי שהתרשל בהליכה או יצא מן השורה, כדי להרים איזה ירק שבצידי הדרך, בשביל להחיות את הנפש נורה במקום.

במשך כל הדרך שמענו הדי יריות והפצצות שהגיעו אלינו ממרחק לא רב. פחד נפל על אנשי המשמר הגרמנים שהובילו אותנו. והם החליפו את מדי הצבא בבגדים אזרחיים. משהגענו לאלבה פגשנו מחנה גדול של נאצים בלבוש ציבילי. הם רצו להימלט מעבר לנהר, כדי לא ליפול בידי צבאות „בנות הברית" שרדפו אחריהם. במיוחד פחדו, פחד מוות מן הצבא הרוסי. בינתיים ירד הלילה. היינו עייפות. חיפשנו מקום בו אפשר יהיה לנוח. מבטנו נפל על מיבנה שעמד לא הרחק מן הדרך, שבעינינו נראה היה כ„ארמון", אך היה זה בסך־הכל לול לתרנגולות... כעשרים בחורות מאתנו מצאו מנוחה במקום הזה. אחרות מצאו להן מקום מנוחה בטחנת־רוח שהיתה בקרבת מקום. בתוך־כך הופיע פתאום רוצח נאצי וברובה אשר בידו החל לירות על ימין ועל שמאל. שש בחורות יהודיות נפלו חלל במקום הזה. היה זה כמה שעות לפני השיחרור!

נכנסנו למחבואים שמצאנו קודם־לכן. ברגע זה נשמעו קולות מבחוץ. משיצאנו לראות מה קרה, קידמה פנינו אלומת־אור מסנוורת. לא ראינו דבר, רק שמענו קול המדבר אלינו רוסית:

— מי אתן — שאל הקול המסתורי?

מתוך פחד שנפל עלינו נאלמנו דום ואף אחת מאתנו לא פצתה פה לומר דבר. כשהתרגלנו לאור המסנוור ראינו שלפנינו חיל רוסי.

חברתי, פאניה הנמצאת כעת בקנאדה לבשה עוז ושאלה את החייל:

— האם אתה חייל רוסי אמיתי?...

השער
למחנה אושוויץ

— רוסי מבטן ומלידה — ענה האיש, — אך מי אתן?

כולנו הרימונו צעקה במקהלה אחת: אנו שבויות יהודיות, ממחנה ריכוז נאצי.

— אתן משוחררות — המשיך החייל הרוסי — אתן חפשיות ללכת לכל מקום, אך אַל תשארו במקום הזה — הוסיף. כאן ימשכו קרבות קשים ויליכן לעזוב את המקום הזה.

המעבר החד הזה — משיעבוד משפיל לחרות פתאומי הציף איתנו בגל של שמחה אך לא עמד בנו הכוח לשמוח, כי שבורות ורצוצות היינו. מרוטות וסחוטות מרעב ומתלאות. בכל זאת כל אחת מאתנו שינן לעצמו:

— אנחנו חפשיות, אנחנו חפשיות! כאילו רצינו מידיעה זו בלבד לשאוב כוח, כדי להמשיך הלאה, הלאה...

משהאיר היום עזבנו את המקום. לאחר הליכה של כמה קילומטרים הגענו אל כפר גרמני נטוש. נכנסנו אל בית אחד בכפר הזה. לקראתנו יצאו שתי נשים — אם ובת. הן אירחו אותנו והעמידו לרשותנו חדר שנוכל לגור בו ולנוח.

היינו שש נערות, שהלכנו ביחד כל דרך־היסורים — משעזבנו את גיטו ביאליסטוק, דרך מחנות־הריכוז ומחנות ההשמדה באושוויץ ובבירקנאו עד שהגענו למקום הזה. בפעם הראשונה יכולנו לנוח קמעה ולחשב דרכנו: מה הלאה?

נשארנו בכפר הגרמני הזה כמה שבועות עד שחזרו אלינו כוחותינו והחלטנו לא להישאר על האדמה הטמאה הזאת. בהחלטה נחושה זו יצאנו לדרך לשוב אל ערינו ואל בתינו.

האכזבות הבלתי צפויות

הדרך בחזרה היתה מלאה אכזבות מרות. לא מצאנו את יחס הידידות לו צפינו מצד אנשים שנקלעו לנו בדרכנו. קיווינו שהכל יראה אחרת ולא כפי שזה היה במציאות.

במסע שלנו בחזרה הביתה פגשנו באנשים שונים וה„קבלת פנים" שזכינו לה היתה מזעזעת ממש. פעם פגשנו איש צבא רוסי בדרגת קצינות גבוהה. הוא שאל אותנו מי אנחנו וכשגילינו לו שאנחנו יהודיות שניצלו ממחנות־ההשמדה ומהקרמטוריום — הפטיר:

— חבל שהגרמנים לא השלימו בכן את מלאכת ההשמדה...

ביחס עויין כזה נתקלנו גם כשחזרנו אל אדמת פולין. הגויים הפולנים הביעו תמיהה:

— כל כך הירבו הגרמנים לשרוף אותם (את היהודים) והנה עוד נשארו מהם רבים...

היו רגעים שהירהור התגנב להכרתנו: האם היה כדאי להישאר בחיים, ולשמוע „פזמונים" מלאי שטנה כאלה? — הרגשנו את עצמנו כמיותרות בעולם הזה שלאחר־המבול. התהלכנו כשיות אבודות ללא רועה. אך רצון החיים שהיה טבוע בנו אמר לנו להמשיך, על־אף הכל.

בכוח זה הלכנו עד שהגענו אל המנוחה ואל הנחלה. אחדות מהשרידות שהייתי אתן בעתות הסבל והיסורים בנו את ביתן בישראל — ואחרות מצאו את אושרן משהקימו בתיהן במדינות־הים — מי באמריקה ומי ביבשת אוסטראליה.

הדרך חזרה אל החיים הנורמאליים היתה רצופה במחזות זוועה. לעולם לא אשכח את המראה הנורא והאיום שנתגלה לעיני בדרכי חזרה לפולין. ערים ואמהות בישראל שבהן פיכו חיים יהודיים תוססים עמדו בחורבנן. הרס וכליון נראה בכל מקום. גם גאַרוואָלין אליה סרתי לביקור היתה חרבה עד היסוד. לא הכרתי את הבית בו גרנו לפנים. לא נשארה אבן על אבן. המבטים של התושבים הפולנים, בהם נתקלתי, היו מלאי שטנה ובוז, כאילו אמרו: „מי לך פה ומה לך פה"...

הסתובבתי ברחובות וחיפשתי נפש חיה, מאלה שהכרתי לפני־המבול והנה באו לקראתי חנהלה רוזנברג ומשה פישמאן. לאחר־מכן נפגשתי גם עם דובצ'ע הירשפלד. הם קיבלו אותי בסבר־פנים יפות ועזרו לי בכל מה שיכלו. חסד זה אזכור להם תמיד. עם זאת לא נשארתי בגארוואלין אלא לילה אחד בלבד. המשכתי לווארשה, מקום מגורי בימים ההם, כאשר מגמת חיי היתה להגיע לישראל ולהצטרף אל שרידי משפחתנו.

כאן בישראל זרחה לפני שמש צדקה, אך עדיין לא נרפאתי ממכאובי השואה האיומה.

מוראות הימים האלה אינם מרפים ממני ותובעים ממני לא לשכוח את אשר עולל לנו העמלק של דורנו.

בתור —
אל המשרפות...

שמואל מוזס / ניו־יורק

יהדות בית־עלמין

(סיכום עגום של יהדות פולין בשנת 1971)

המאמר שלפנינו פורסם בשלושה המשכים (ז׳, ח׳ וט׳ מרחשוון תשל״ב — 10, 11, 12 באוקטובר 1971) ב„ידיעות אחרונות". והוא סיכום עגום על שארית־הפליטה של יהודי פולין שכל קשריהם עם היהדות הם דרך בית־העלמין. כלומר, הם חיים כפולנים לכל דבר — ונקברים כיהודים.

יש במאמר זה בנותן עניין לספר זכרון של עיירה בפולין, שחיי היהודים בה היה חלק אינטגראלי של כלל היהודים בפולין.

כותב המאמר, שמואל מוזס, אדריכל במקצועו, גר בניו־יורק, ובקייץ 1971 ביקר בפולין כמשתתף בקונגרס בינלאומי של אדריכלים ומהנדסים. ואלה הם רשמיו.

— המערכת

דברי הימים של היהודים בפולין כקהילה —

נסתיימו. המסגרת הרעועה של הישוב היהודי שנשארה על כנה בשנות ה־60, התמוטטה במסע האנטישמי של מימשל גומולקה בשנת 1968, שהביא ליציאת אלפי יהודים.

כמה יהודים נותרו בפולין? איש לא היה יכול לתת לי תשובה בביקור שערכתי במדינה זו לא מכבר. ממשלת פולין חדלה לפרסם פרטים סטטיסטיים על מספר היהודים והאומדנים נעים בין 3.000 ל־6.000 נפש.

למעשה, ישנם מובנים שונים להגדרה של „יהודי" בפולין. כללית, מתחלקת שארית־הפליטה לשלושה סוגים:

אנשים שנשארו יהודים, ונותנים ביטוי ליהדותם בצורה זו או אחרת. מספרם קטן מאוד.

יהודים ה„מודים" ביהדותם, אך אימצו לעצמם שמות פולניים. אלה אינם מקיימים מצוות ומתרחקים ממסורת יהודית. יש להם כמה ידידים „יהודיים", דומים להם, אך הם משתלבים בסביבה הלא־יהודית, ורבים מהם נשואים ללא־יהודים.

התייחסותם של „יהודים" אלה למדינת ישראל, נעה בין אדישות לעויינות. רובם, גברים ונשים בגיל 60 ומעלה. הם רק מבקשים שישאירום לנפשם ויתנו להם אמצעי קיום כלשהם, למען יוכלו לחיות את חייהם בשלווה. חלקם חוזרים ליהדות ל...אחר מותם. זאת, אם קבעו בצוואה שיש לקבור אותם בבית העלמין היהודי. אז הם מזדהים שוב בשמותיהם היהודיים המקוריים, הנחרתים על מצבותיהם...

קבוצה שלישית הם אנשים שהייתי מסווג אותם כ„יהודים לשעבר". אלה בודדים, בעיקר נשים בגיל העמידה, שגדלו בהסוואה כלשהי בימי המלחמה העולמית השנייה ונישאו ללא־יהודים. אלה רואים עצמם כפולנים לכל דבר. בדרך כלל אין הם מודים בקשריהם ליהדות. יתכן, שאין טעם בכלל לסווג אותם כיהודים, ובוודאי שלא את צאצאיהם, שאינם יהודים.

גילויי היהדות

הקבוצה השניה בדירוג כוללת את החלק הגדול ביותר של היהודים שנותרו בפולין. אלה הם האנוסים של ימינו. אולם, שלא כאנוסי ספרד ופורטוגל, יש כאן משפחות מעטות מאוד שצאצאיהן עשויים „להתעורר" ביום מן הימים ולחזור ליהדות.

האם יש הצדקה לכך שאנשים אלה ינהגו כאילו היו אנוסים? אין תשובה מוחלטת לשאלה זו. מבחינת הכבוד היהודי, ואפילו מבחינת המציאות האובייקטיבית של פולין בת־ימינו — כפי שאנו רואים אותה כמשקיפים מן הצד — אין הצדקה לכך.

הגילוי הבולט היחידי ליהדות המקומית, הינו בית העלמין של וארשה, עליו עוד איחד את הדיבור. בית הכנסת נוז׳יק, בוארשה, הינו בית התפילה היהודי היחידי שנותר בבירה הפולנית. לא היתה לי הזדמנות להשתתף בתפילה, אולם נאמר לי, כי אפילו בשבתות ובחגים, קורה שמתקשים להרכיב מנין תפילה. לפני שנת 1969 בעייה כזאת כמעט שלא היתה קיימת.

באחד הימים הזמין אותי זוג ידידים פולני, לסעוד עימם ב„מסעדה יהודית", ברחוב קרדיטובה, בוארשה. הם אמרו לי שהאוכל שם טעים וטוב, בהיותו מזון כשר. כשהגענו למקום, התברר, שהמסעדה חדלה להיות יהודית. שמה הוחלף מ„אמיקו" (כנראה מהתייחסות ל„עמך", צופן הזהות היהודי במלחמה העולמית השניה) ו„קולטוראלנה". השריד היחיד למטבח יהודי בתפריט היה „כבד קצוץ בנוסח יהודי". מיד לאחר זאת באו פריטי מזון כגון קדלי־חזיר וכדומה. היתה שם תזמורת שניגנה במרץ רב ואנשים רקדו. כפי שזה נהוג במסעדות פולניות רבות, אך קשה היה להבחין בלקוחות כלשהם ממוצא יהודי.

אני מסופק אם יש עוד מסעדה כשרה כלשהי בוארשה, מלבד אולי מסעדה המצוייה באיזו דירה פרטית.

למרבה ההפתעה, זוכים החגים היהודיים להבלטה רבה בשבועון היהודי היחיד המופיע במדינה — ה„פאלקסשטימע" — המתפרסם מטעם האגודה החברתית־תרבותית של היהודים בפולין, והנתון לפיקוח קפדני של המפלגה הקומוניסטית.

מונומנט היסטורי

כתב־עת עלוב זה אינו מכיר כלל בקיומה של ישראל ואינו מזכיר את המדינה אף פעם, אפילו לא ברמז. למעשה, אין הוא מעלה אף בעייה יהודית בצורה רצינית. עלעלתי באחד מגליונותיו ומצאתי סיפור על „חג החופש פסח". החלק המעניין בסיפור זה, שמצרים לא הוזכרה בו כלל..

וארשה, ששוקמה כמעט כליל בשתי עשרות השנים האחרונות, גדולה כיום כמעט פי ארבע משטחה לפני המלחמה. גידול זה יצר שבית־העלמין היהודי שהיה קודם בשולי האיזור הבנוי, נמצא עתה כמעט במרכז העיר.

בית עלמין זה, הקיים כ־200 שנה, הוא מונומנט היסטורי יחיד במינו של היהדות הפולנית. משום מה לא הושמד בית הקברות היהודי בידי הנאצים, בעוד שהגיטו, וחלקי העיר האחרים, נהרסו עד היסוד. בית עלמין זה מוזנח במידה כזאת, שלמקומות אחדים פשוט לא ניתן לחדור,

בגלל העצים והשיחים הסבוכים שיצרו ג׳ונגל אמיתי. חלק מהמצבות נשבר, אחרות הפוכות ורבות נשחקו בחוסר אחזקה או תיקון.

בית העלמין נמצא עדיין בשימוש ובממוצע נערכת קבורה אחת לשבוע. לפני 1969, היה במקום צוות של שבעה או שמונה עובדים, ואילו עתה נותר עובד אחר בלבד — קברן ישיש שהחליט להישאר במקום למרות שאשתו ובנו, עלו לישראל לפני שנתיים. הוא עוסק בקבורת המתים, אומר תפילות ומטפל ב„אדמיניסטרציה כללית". הוא גם מקבל כמות לא מבוטלת של מכתבים מיהודים פולנים מכל קצות־תבל, המבקשים ממנו לטפל בקברות יקיריהם וקרו־ביהם, תמורת תשלום, כמובן.

הלצה נוראה

כאשר ביקרתי בבית העלמין, שאלתיו מה יקרה כאשר הוא ייקרא לישיבה של מעלה. הלה משך בכתפיו והיה לי הרושם, שזה לא איכפת לו כל כך...

בעת ביקורי בוורשה פירסם אחד העתונים כתבה קצרה בה נאמר, כי בבית קברות קאתולי מקומי מסויים יש ליד השער לוח, ובו סימון למבקרים למען יוכלו לאתר את קברותיהם של אישים מפורסמים. „האם לא יהיה בכך רעיון יפה", שאל העתון, „אם ההנהלה של בית העלמין היהודי, תנהג אף היא בצורה דומה ותציב לוח כזה?... שכן, אנשים מכל העולם באים לבקר את קברותיהם של אישים ידועים כמו לודוויג זמנהוף (ממציא האספרנטו), ואחרים".

לדידי, היתה זו הלצה נוראה, שהשאירה טעם מר מאוד, אפילו שכותב הדברים לא ידע, קרוב לוודאי, מהו המצב בבית העלמין היהודי.

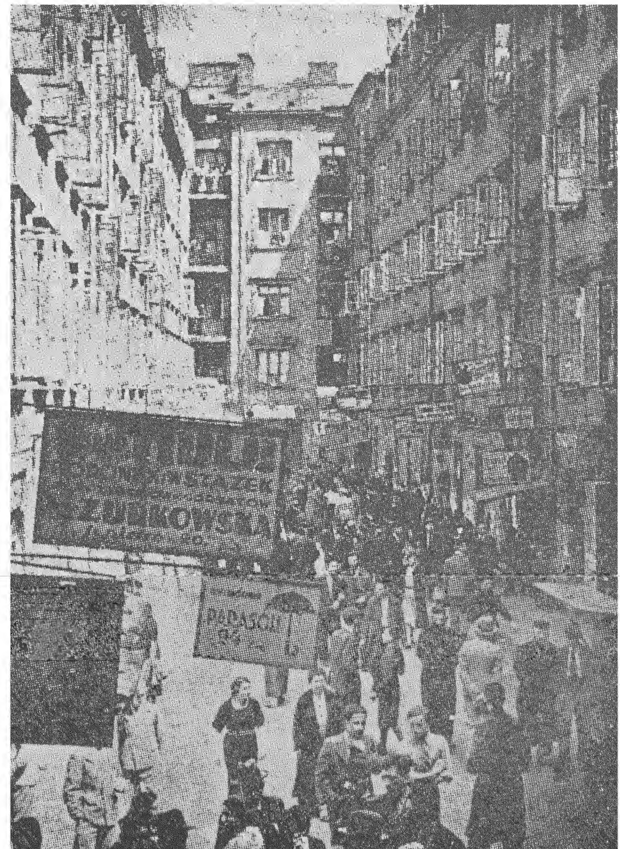
גרוע מזה: על שער בית העלמין אין אפילו שלט, או סימן אחר כלשהו, שיזהה אותו. אין מי שידאג לכך. אין כיום בפולין גוף יהודי דוגמת הכנסיה הקאתולית, הדואגת למקומות הקבורה לנוצרים. ל„ג׳וינט" האמריקני אין נותנים רשות לפעול בפולין ולסייע בהקמתם והחזקתם של מוסדות קהילתיים וסוציאליים. ובכל זאת נראה, כי מחובתם של היהודים הפולנים בעולם, החיים בארצות כה רבות, לדאוג לכך שמונומנט היסטורי זה לא יתפורר לאבק עוד בתקופת חיינו.

חיי קהילה יהודיים דוגמת אלה שהיו בפולין לפני מלחמת העולם השניה, אינם קיימים שם עוד. למעשה, הם לא היו קיימים במדינה זו גם לפני 1968, כלומר לפני שאלפי גברים ונשים יהודיים עזבו את המדינה בעקבות המסע ה„אנטי ציוני".

ה„נוכחות" היהודית בבירת פולין אינה מורגשת עוד. אלמן יהודי קשיש העיר באוזני במרירות: „אפילו פרצוף יהודי אחד אין אתה פוגש ברחוב מרשאלקובסקה (הרחוב הראשי במרכז ורשה)".

רוב היהודים שנותרו בפולין הם בעלי מקצועות חופשיים או אומנים, ואינם עוסקים במסחר כבעבר. הפקידים היהודיים הבכירים במימשל ובמפלגה, יצאו לגימלאות או פוטרו על־ידי מימשל גומולקה.

אגב, לפי אחד הסיפורים המהלכים בוורשה, עזב גומולקה את אשתו, שהיא ממוצא יהודי, ועבר לגור עם מזכירתו, שאינה יהודיה, מיד לאחר שהודח מתפקידו ב־1970. מסתבר, שלא יכול היה לעשות כן קודם־לכן, כדי לא לעורר שערוריות ולא לפגוע במעמדו הרם כראש־ממשלה. ה„צימוק" שבסיפור זה הוא, כי במשך השנים רכש לעצמו גומולקה שם של מתנזר, של אדם שאינו מגלה עניין בתענוגות העולם הזה,

מראה רחוב נאלעווקי בזמנים כתיקנם

ימי היה מעלה על דעתו שכל אותה עת הוא ניהל רומן סוער עם מזכירתו...

היסטוריה „מטעם"

כבר ציינתי את דבר קיומה של האגודה החברתית־תרבותית של יהודי פולין. עד כמה שידוע לי, זהו הארגון היהודי היחידי הפועל עדיין במדינה. נראה, כי השפעתו מוגבלת למדי, וברור לכל שהוא נתון לפיקוח קפדני.

עם זאת קיימים עדיין מוסדות יהודיים אחדים, שהשלטונות מתירים את קיומם ואף מסייעים להם, בגלל חשיבותם במערכת התעמולה בחו"ל. אחד מאלה הוא המכון ההיסטורי היהודי. מכון זה שוכן באחד המיבנים הציבוריים המעטים שנותרו במרכז וארשה, בבנין המכון ללימודי היהדות שהיה קיים לפני המלחמה ברחוב טלומצקי.

המכון ההיסטורי היהודי פירסם מספר ספרים ודו"חות על השואה בפולין. כן הוא מוציא לאור רבעון היסטורי. אם כי מדובר בפירסומים „מטעם" שנועדו להבליט את חשיבות ותרומת השמאל היהודי לפני המלחמה ואחריה, הרי זהו המקור היחידי בפולין לפרסומים על תקופת השואה.

נוסף על פעילות המו"לות שלו מקיים המכון ארכיון מימי המלחמה ודוקומנטציה יהודית אחרת. כן קיימת במקום תצוגת קבע על גיטו וארשה ואוסף תמונות של אמנים יהודיים בפולין, שנאסף על־ידי רכישות פרטיות מאז המלחמה.

המכון משמש גם שלוחה של אקדמית המדעים הפולנית, והוא פועל בעזרת סובסידיות מהאקדמיה ובפיקוחה, בעוד שהאקדמיה עצמה נתונה לפיקוח המפלגה, בדומה לכל יתר מוסדות המדע במדינה.

ההצגה בוטלה

מוסד פעיל אחד הוא התיאטרון היהודי בוואַרשה. בשבילי היתה זו הפתעה, מאחר וחשבתי שאינו קיים עוד.

ימים אחדים לאחר־מכן הבחנתי במודעות פירסומת גדולות שהוצגו ברחובות הראשיים של וארשה, ובהן הוכרז — בפולנית ובאידית — על הצגה ושמה „בין החומות הנופלות", מחזה הקשור בחיי הגיטו בימי המלחמה. מיהרתי לקנות כרטיסים לעצמי ולזוג ידידים פולני, שמעודם לא ביקרו בתיאטרון יהודי ורצו לחזות פעם בהצגה יידישית. אגב, המעוניינים יכולים לקבל אוזניות, ולשמוע תרגום סימולטני לפולנית.

בערב ההצגה נסענו לתיאטרון בכיכר גז'יבובסקי, איזור שהיה פעם בלב וארשה היהודית. כאן ציפתה לנו הפתעה. במרכז הכיכר הגדולה התנשא בניין חדש, שבלט על רקע הבניינים הבלתי־מרשימים, מוזנחים כלשהו, שהקיפוהו. בכניסה לבנין היו הרותות באבן המלים: „התיאטרון הממלכתי היהודי ע"ש אסתר רחל קמינסקה" (קמינסקה המנוחה היתה שחקנית יידיש ידועה היטב בפולין שלפני המלחמה).

באולם ההמתנה האלגנטי עמדו מספר אנשים. מישהו אמר לנו: „ההצגה בוטלה", וכספנו הוחזר חיש מהר בקופה. שאלתי את הקופאית לפשר ביטול ההצגה והיא אמרה, כי אחד השחקנים חלה.

היא הציעה שאטלפן אליהם למחרת היום, כדי לוודא אם ההצגה מתקיימת. טילפנתי כמוסכם ונמסר לי, כי ההצגה בוטלה שוב.

נראה, כי שתי ההצגות בוטלו משום שנמכרו כרטיסים מעטים ולא חולקו כרטיסי חינם. אדם המצוי בענייני תיאטרון, סיפר לי, כי מרבית הכרטיסים לתיאטרון היהודי מחולקים חינם, ורק מעטים מאד נמכרים. אך קורה, שלהצגות מסויימות, אין מוצאים מספיק אנשים שיסכימו לקבל כרטיסי חינם...

גויים כשחקנים

בין הבאים לתיאטרון נמצאים גם לא־יהודים והם משתמ־שים כמובן באוזניות המעבירות את התרגום הסימולטני. גם חלק מהשחקנים אינו יהודי. אלה הם שחקנים שמונו לתפקידם על ידי המדינה. הם חייבים ללמוד קצת יידיש למען יוכלו למלא תפקידי מישנה. הדבר נעשה מחוסר שחקנים יהודיים.

באותו ערב יום א', כשיצאנו מאוכזבים מאולם ההמתנה של התיאטרון היהודי, פנינו לקצהו השני של הבניין. מצאנו במקום בית־קפה שהמה מאנשים, רבים מהם צעירים וחלקם בגיל העמידה. אני משער שהם היו יהודים, מאחר וקשה היה להעלות על הדעת שקהל לא־יהודי יתרכז במקום שומם רק כדי לשתות ספל קפה ולאכול עוגה או כריך. אולם, מתוך התבוננות בלבד, לא ניתן היה להבחין ביניהם לבין אנשים היושבים בכל בית־קפה אחר בעיר.

יש לציין, שהאגודה החברתית־תרבותית של היהודים בפולין אינה פועלת רק בוואַרשה. במרחק נסיעה של כחצי שעה מהבירה, בעיר־הקיט סרודבורוב, הממוקמת ביער אורנים, עומד עדיין מלון־הקיט ליהודי וארשה. בטיילי בגן־הבית ראיתי אנשים רבים, חלקם גברים ונשים מזדקנות, אך גם מספר משפחות עם ילדים.

האגודה היהודית פעילה גם במרכזים הכפריים של השטחים המערביים, כלומר האדמות שפולין סיפחה לעצמה ואשר היו שייכות לגרמניה לפני המלחמה. באיזורים אלה התיישבו יהודים רבים ולפי הערכות שונות מתגוררים כיום בשטחים אלה יותר יהודים מאשר בוואַרשה.

היהודים שנשארו בפולין מדגישים את אי־הזדהותם עם היהדות. נעלמו לא רק הבגד היהודי, המבדילם מהגויים והשפה האידית (מלבד מקרים ממוסדים) אלא גם השמירה הקפדנית על השבת ועל החגים וכל אותם דברים „קטנים" שהדגישו יהדותו של אדם, ובכלל זה שמות המשפחה ששונו לשמות „אריים" טהורים.

בעוד שההורים זוכרים עדיין, כי נולדו יהודים, אין הילדים יודעים דבר על היהדות. לא רק שאינם לומדים במוסדות יהודיים, אלא שאף אינם מתחנכים בביתם ברוח יהודית. נראה שדור חדש זה יטמע באוכלוסייה הפולנית.

השראת השלטון

היהודים נושלו ממרבית המשרות הממשלתיות. הם יצאו לגימלאות, מרצון או שלא מרצון. חצי מהם הודח בתקופת המסע האנטישמי של ולדיסלב גומולקה, לאחר מלחמת ששת הימים. כיום, ישנם סימני חרטה במימשל של אדוארד גירק, על אותו מסע ותוצאותיו, אך את הנעשה אין להשיב. נותרו רק כמה פקידים יהודים זוטרים וכן נותרו באוניברסיטאות או מוסדות „מטעם" כמה פרופסורים יהודיים.

בעת ביקורי בפולין לא הבחנתי בסימנים של אנטי־שמיות רשמית או אינדיבידואלית, למרות שאני מיטיב דווקא להכיר את הסימפטומים של תופעה זו. נראה, כי מימשל אדוארד גירק אינו מעוניין בעידוד רגשות אנטי־יהודיים, אם כי המסע האנטי־ישראלי נמשך בעתונים. מסע זה, נעשה ללא ספק בהשראת השלטונות — השראה הנובעת מעמדת מוסקווה כלפי ישראל.

בכל פגישותי בפולין עם אישי ציבור וסתם עמך, לא נתקלתי אפילו פעם אחת בהערה אנטישמית. להיפך, אחדים מהאינטלקטואלים הפולניים מביעים רגשי נוסטלגיה על חסרון היהודים וקהילתם.

הדור הפולני הצעיר אינו מודע כלל לבעיית האנטישמיות.

לגביו, „הבעיה" אינה קיימת. בסופו של דבר, איך יכולה האנטישמיות להתפתח אם אין „שעיר לעזאזל"...?

ברחובות ורשא

סיירתי ברחובות וארשה, הישנה והחדשה, במקומות מוכ־רים מזכרונות ילדות וברחובות החדשים והרחבים, שלא היכרתי קודם־לכן. הייתי כהוזה בצעדי ברחובות המשוחזרים, באיזור שהיה פעם הרובע היהודי של וארשה ואשר הפך אחרי כן לגיטו בימי הכיבוש הנאצי. שמות הרחובות נשארו כפי שהיו לפני המלחמה. כמעט כל שם מהשמות הללו מצא לו מקום בספרות או קשור קשר כלשהו עם ההיסטוריה הפולנית, ולכן הם דאגו לא לשנותם.

אולם ישנו יוצא־מן־הכלל אחד: רחוב נאלבקי, העורק המסחרי העיקרי של וארשה היהודית מלפני המלחמה, איננו קיים עוד, לא למעשה ולא בשם — מלבד רחוב קטן וצדדי אחד שירש את השם.

דיכאה אותי במיוחד הרגשת הריקנות שליוותה אותי במהלך סיורי. בעוד שהרחובות הראשיים של וארשה, כמו מרשאלקובסקה ושדרת ירושלים, חיים וסואנים, אין אתה רואה אנשים רבים באיזורים אחרים. רחובות שהיו פעם מרכזים מסחריים הומים מאדם, עם מאות חנויות ומיפעלים, (רובם יהודיים), אינם עתה אלא שיחזורים היסטוריים שהפכו לטיילות שלוות ושקטות.

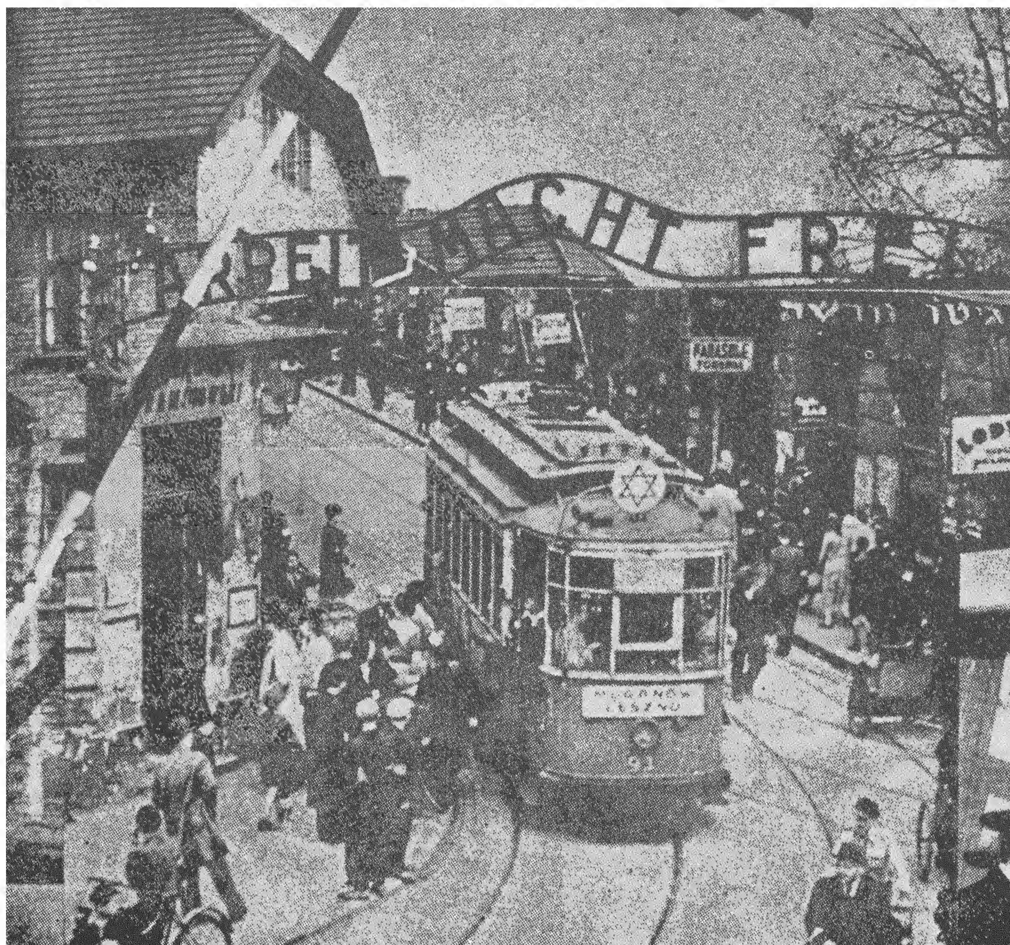
כיכר קראסינסקי, למשל, שהיתה פעם מקום הומה־אדם עם תחנה סופית של רכבת־חשמלית, נראית כמו חווה כפרית. מהצד האחד רואים את ארמון קראסינסקי המשוחזר (עתה משרד ממשלתי) ובנין חדש של השגרירות הסינית, בעוד שבצד השני, שם היו פעם בתי דירות ובית הספר בו למדתי, ישנו מגרש פתוח, חלקו מכוסה דשא וכמה עצים. עדיין מצויות במרכז כיכר קראסינסקי שתי משאבות ברזל עתיקות, מחלידות, לשאיבת־מים בשביל הסוסים — שריד מהמאה ה־19, המהוות מוצג דקורטיבי בהחלט. כמעט שאין איש מהלך בסביבה, והשקט ממש מדכא.

דור חדש

כאמור, האיזור הצפוני של וארשה, שהיה פעם יהודי בחלקו הגדול, ניבנה כמעט כולו מחדש ובחלקו הפך לאיזור של פארקים. כמה רובעים ניבנו במישור גבוה יותר, על ערימות הגיטו ההרוס, משום שסילוק ההריסות היה בבחינת משימה בלתי אפשרית.

את הקהילה היהודית בווארשה לא ניתן היה כמובן „לשחזר". את מקום האוכלוסיה היהודית תפס דור פולני

הטראמוויי „היהודי" בשער הגיטו בווארשא

למעלה מתנוססת הכתובת: „ARBEIT MACHT FREI"
„העבודה מביאה חופש...

חדש וכן תושבים מערי־השדה שנהרו לבירה לאחר המלחמה. כיום, כמחצית מהאוכלוסיה בבירה הפולנית מורכבת מ„לא־ווארשאים".

בווארשה עצמה חיים כיום כ־1,300,000 תושבים, כלומר בדיוק אותו מספר שהיה לפני המלחמה. אולם הם פזורים על שטח גדול פי ארבע. יוצא איפוא, כי מרכז העיר — שהוא, למעשה, כמעט כל וארשה מלפני המלחמה — מיושב בפחות מחצי התושבים שהיו שם באותה תקופה.

וארשה היתה תמיד עיר יפה, והיא יפה גם כיום, למרות הצנע של הכלכלה הקרויה סוציאליסטית.

כאשר התכוננתי למסעי, תכננתי בזמני הפנוי לבקר ליד שתי מצבות וארשאיות: הפסל הישן של פרדריק שופן, בפארק לאזיינקי, ומצבת הגיטו, שהוקמה אחרי המלחמה. כשהגעתי לבירת פולין, הזדמנתי תחילה למצבת שופן. שמחתי לחזות שוב בסמל זה של פולין, משוחזר במקומו הישן, אחרי שסולק משם על ידי הגרמנים. מצבת שופן היתה מוקפת ערוגות ורדים וילדים צוהלים התרוצצו סביבה בשמש הקייצית.

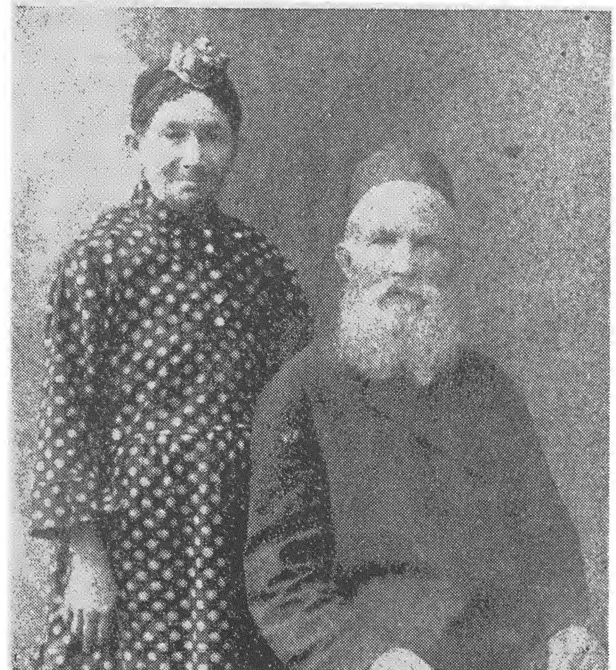
כעבור מספר ימים לקחני ידיד לאנדרטת הגיטו, מעשה ידיו של הפסל הנודע נתן רפפורט. אינני רוצה להישמע מלודרמטי, אך היה זה יום קודר וגשום. אמרתי בלבי, כי השמיים בוכים על קהילה שחרבה.

במישטח הגדול המצוי ברובע היהודי לשעבר, לא נראתה נשמה חיה. האנדרטה, המעוצבת בסגנון ישן מבחינה אמנותית, אך בעלת־הבעה של כוח ועוצמה — ניצבה שם בבדידות מלכותית. לגבי היה זה סמל קיצה של הקהילה היהודית בפולין.

סמל העבר

לא הרחק משם עומד בנין הקהילה היהודית, ובו בית־תמחוי לעניים. הבית עצמו במצב התפוררות כדוגמת הקהילה.

אחד מידידי, שהתלווה אלי בדרכי שאלני אם ראיתי את אנדרטת מרדכי אנילביץ'? עלי להודות, כי עד אז לא שמעתי עליה כלל. הוא לקחני לרחוב מילה, שם נפל מרדכי אנילביץ', שהיה מפקד מרד גיטו וארשה, בקרב עם הגרמנים ב־1944.

שמואל־מאיר ראטשטיין מיט זיין פרוי

רחוב מילה, כרחובות רבים אחרים, שינה כליל את פניו. במרכזו נמצא פארק קטן ולידו מגרש משחקים. בפארק היתה ערימת הריסות — בית שעמד פעם במקום. על תל זה ניצב סלע גרניט קטן ועליו היתה חרותה כתובת לזכר אנילביץ' — בפולנית, ביידיש ובעברית.

„מבקרים מעטים מאד שואלים על אנדרטה קטנה זו", — אמר ידידי הפולני. „אך אני לוקח אותם תמיד הנה, כי אני סבור שהיא מביעה הרבה. זהו המקום המדוייק בו נפל אנילביץ'".

רישומו של סלע זה, על תל ההריסות ברחוב מילה, חזק אולי מזה של אנדרטת הגיטו הגדולה. הוא מבטא לא רק סבל ומוות בתקופת השואה, אלא גם עמידת גבורה מול אוייב אכזרי. אך זהו סמל לעבר. סמל מפואר לקהילה שאיננה עוד.

צום אנדענק פון די משפחה ניימאן

די משפחה ניימאן איז געווען באַוווּסט אין גאַרוואָלין אַלס חסידישע אײדעלע משפחה. דער פּאָטער, מתתיהו, האָט זיך פאַרנומען אויסער מיט ענינים פון פרנסה, אויך מיט געזעלשאַפטלעכע ענינים. ער איז געווען דער מיטגרינדער פון צוויי גרויסע יידישע אינסטיטוציעס אין גאַרוואָלין „הכנסת אורחים" און „לינת הצדק". די מוטער, יוכבד, איז געווען די גוטע, שטילע מאַמע וואָס האָט נישט בלויז מיטגעהאָלפן אין דער פרנסה, נאָר אויך און דער עיקר געזאָרגט פאַר דער דערציִונג פון אירע קינדער. אין יאָר 1921 האָט די משפחה ניימאַן פאַרלאָזט גאַרוואָלין און זיך איבערגעצויגן קיין וואַרשע. פונדעסטוועגן האָט די אײדעלע משפחה נישט איבערגעריסן דעם קאָנטאַקט מיט גאַרוואָלין. זייער אָפט פלעגט מען זען ווי דער פאָטער, מתתיהו, אָדער די מוטער, יוכבד, אָדער און פרייען זיך מיט זייערע אַלטע באַקאַנטע פון שטעטל. פון
און פרייען זיך מיט זייערע אַלטע באַקאַנטע פון שטעטל. פון
די ידיעות וואָס מיר האָבן באַקומען פון זייער זון, יחיאל ניימאַן, וואָס וווינט אין פּאַריז, זענען זיינע טאַטע־מאַמע, צוזאַ־מען מיט זיינע צוויי שוועסטער, שרה און רייזל, אומ־געקומען אין וואַרשעווער געטאָ אין יאָר 1942 דורך די דייטשע רוצחים, השם ינקום דמם!

זאָלן די דאָזיקע עטלעכע שורות זיין אַ מצבה צו זייער הייליקן אָנדענק!

זז.

יידיש

א שפראך, דאכט זיך פשוט, אן איידלען צערטל:
א חכמעלע געממזרט,
א רמזל — —
א געשליפן ברילאנטל.
א שטאך, א ברי — און פארהיילט מיט א ווערטל —
א לאטע אויף א לאטע — —
א כשר־אויפגענייטער מאנטל.

איי, א געזונט איר, מיין טייערער שפראך!
פון פראסטע מאכלים א ווארעם געקעכץ,
געשמאלצן, געזאלצן, געפעפערט א סך — —
געשמאק און באטעמט מיט דער מאמעס א קרעכץ.
דער טאטע האט פרום ביי דער ברכה געזונגען.
די בנים, געבלאזן — געבריט האבן צינגן — —
און דאס יידישע ליד האט צו וייטן געקלינגען.

א פאלק איז געווען, ווי פעלקער א סך,
נאר אנדערש געלעבט און אנדערש געטראכט.
אין פרומע געצעלטן, פארנעפעלטע וועלטן —
געווען זייער חלום איז העל און באזאכט.
א פאלק איז געווען, געווען איז א שפראך,
מיט יינגע חלומות און גלויבנס א סך —
משיחישע טריט געזען אויפן שליאך.

א היים איז געווען ווי היימען א סך,
נאר אנדערש די ווענט און אנדערש דער דאך.
אנדערש דאס בעט און אנדערש דער טיש —
געווען איז די פרייד מיט א טרויער פארמישט.

פארברענט איז דאס פאלק, זיין לשון פארוווגדעט — —
דאס ליד ווערט אויף ליפן פארברענטע געטראגן.
איין גורל האט ביידן צוזאמענגעבונדן —
יתגדל ויתקדש —
א יתום טוט קדיש זאגן.

אין אָשוויענטשים בין איך יאָ געווען

אין אקטאבער 1945 **האב איך זיך באזעצט אין** קראָקע. אין קראָקע האָט זיך דעמאָלט געפונען אַ היפּש ביסל יידן, געראַטעוועטע פון די לאַגערן, פון די וועלדער, אָדער אויסבאַהאַלטענע דורך קריסטן. עס איז שוין געווען דעמאָלט אַ יידישער קאָמיטעט וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט די אַלע געראַטעוועטע יידן. מיר האָבן אויך געוווּסט, אַז אין וואַרשע עקזיסטירט אַ יידישער צענטראַלער קאָמיטעט אין שפּיץ מיט ד״ר א. בערמאַן. אין קראָקע האָט שוין דעמאָלט עקזיסטירט דער קבוץ „דרור״, וואָס האָט געציילט עטלעכע צענדליק יוגנטלעכע. מיר האָבן געוווּסט אז אויך אין לאָדזש און אין לובלין געפינען זיך צו ביסלעך יידן.

סך־הכל איז עס געווען 6 חדשים נאָך דער מלחמה, די ווונדן זענען נאָך געווען פריש. איך בין אַרומגעגאַנגען אַ צעבראָכענער, אַ צעוויייטיקטער — — כ׳בין אַרויס פון דער מלחמה אַ פאַריתומטער. כ׳האָב אַלץ פאַרלוירן.

אין דער ערשטער צייט פון מיין אָנקומען קיין קראָקע בין איך נישט פעיק געווען צו קיין שום אַרבעט: טרויעריקע מחשבות האָבן מיך געמאַטערט; כ׳האָב געוואָלט אַראָפּפאָרן קיין גאַרוואָלין זען מיין היים־שטאָט, וועלכע כ׳האָב אין 1928 פרלאָזט — די שטאָט אין וועלכער כ׳האָב מיין יוגנט פאַרבראַכט; אפשר, אפשר וועל איך דאָרט טרעפן וועמען, וואָס זאָל קענען מיר איבערגעבן ווי אַזוי מיין אַלטע מאַמע איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע גאַרוואָלינער יידן! עס האָט זיך שרעקלעך געבענקט צו זען די שטאָט וואָס די ערשטע 26 יאָר פון מיין לעבן האָב איך איר אָפּגעגעבן, אויף אירע פעלדער שפּאַצירט, דאָרט זיך דערצויגן, געטרוימט, געקעמפט, געליטן; צום ערשטן מאָל דאָרט דעם הימל דערזען; דאָרט, ווו עס זענען די קברים פון מיין פאָטער און מיין איינציקן ברודער (ביידע געשטאָרבן נאָך פאַר דער מלחמה).

ס׳איז שוין געווען סוף נאָוועמבער און קיין גאַרוואָלין בין איך נישט געפאָרן...

אין פוילן האָט געווילדעוועט די א. ק. כמעט יעדן טאָג איז אין דער פרעסע געווען געמאָלדן וועגן אָנפאַלן און מאָרדן יידן. אין אַ גאַנצער ריי שטעטלעך ווו יידן האָבן זיך קאָנצענטרירט איז די א. ק. אויף זיי אָנגעפאַלן און אַ טייל פון זיי דערמאָרדעט. די באַנדיטן פלעגן אויך איבערפאַלן באַנען, אַראָפּנעמען פון זיי די יידן און זיי דערמאָרדן. דער פחד אַרומצופאָרן איז געווען זייער גרויס. פריינד און באַקאַנטע האָבן מיר געראָטן אָפּצוּוואַרטן ביז די מאַכט וועט באַהערשן דעם מצב. עס האָט דעמאָלט אין פוילן געהערשט אַנאַרכיע. די פּאָליטישע לאַגע איז געווען אַן אומזיכערע. ס׳איז בכלל נישט קלאָר געווען, וואָס פאַר אַן אָרדענונג ס׳וועט זיך איינשטעלן אין פוילן. סאָוויעטישע מיליטערישע כוחות זענען געווען צעוואָרפן איבערן גאַנצן לאַנד, אָנהויבנדיק פון וואַרשע־פּראַגע ביז שטשעטשין, נידערשלעזיע און אויבער־שלעזיע; זיי האָבן זיך אָבער ווייניק אַריינגעמישט אין די אינערלעכע ענינים פון לאַנד...

איך האָב נישט געקענט שלום מאַכן מיטן פאַקט פון נישט עולה־רגל זיין אין מיין געבורטשטאָט. אין איינעם אַ פרימאָרגן בין איך אַוועק צו דער באַן, גענומען אַ בילעט קיין לובלין און אין האַרצן האָב איך געטראַכט, אַז ווען די באַן וועט זיך אָפּשטעלן אויף דער סטאַציע גאַרוואָלין, וועל איך אַראָפּגיין און אַריינפאָרן אין שטעטל.

אָבער נישט אַלץ טוט זיך ווי מען טראַכט. פאָרנדיק אַזוי אין דער באַן, איז מיך באַפאַלן אַ שטאַרקער יאוש. דאָס קלאַפּן פון מיין האַרץ האָט זיך אויסגעמישט מיטן געקלאַפּ פון די באַן־רעדער. כ׳געדענק נישט די סיבה, פאַרוואָס איך האָב גענומען דעם בילעט קיין לובלין — און נישט קיין גאַרוואָלין?... דער וועג האָט זיך געצויגן זייער לאַנג, כ׳האָב זיך באַמיט צו זיצן שטיל, אין אַ ווינקל, וואָס וויינינקער זיך וואַרפן אין די אויגן. אין דער באַן האָט געהערשט אַ שרעקלעכע קעלט. דער רוב וואַגאָנען איז געווען אָן שויבן — — אַ זכר פונעם מלחמה־חורבן. ס׳האָבן געיאָגט שרעקלעכע ווינטן. די פּאַסאַזשירן זענען געווען אַממערסטן הענדלעריננס, שמוגלעריננס, וואָס האָבן איבערגעפירט סחורות, בעיקר פלייש א״אַנד פּראָדוקטן, פון איין אָרט צום צווייטן. דאָס איז געווען אַן אומלעגאַלער מסחר, אָבער דער איינציקער האַנדל אינעם נאָכמלחמהדיקן פוילן.

ווען די באַן האָט זיך דערנענטערט צו גאַרוואָלין, בין איך געוואָרן שרעקלעך אומרויק. כ׳האָב נישט געקענט איינזיצן אויף מיין פּלאַץ. כ׳האָב זיך געשראָקן, אַז מיין אומרו זאָל נישט באַמערקט ווערן פון מיינע קריסטלעכע שכנים און זיי וועלן דערקענען אין מיר אַ ייד... דער אמת איז, אַז מ׳האָט סיי ווי דערקענט אין מיר דעם ייד — און מיין אומרו האָט מיך געקענט ברענגען צו אַן אומגליק! כ׳האָב אָבער נישט באַוויזן לאַנג צו טראַכטן און איך הער ווי דער קאָנדוקטאָר רופט אויס: „סטאַציע גאַרוואָלין!״ איך קוק אַרויס דורכן אָפענעם פענצטער און כ׳דערזע די גרויסע שילד: סטאַציע גאַרוואָלין!... איך וויל אויפשטיין, גרייטן זיך צום אַרויסגיין, אָבער מיינע פיס זענען מיר געליימט, ס׳פאַרמישט זיך מיר דער קאָפּ, כ׳פיל אַז כ׳בין בלאַס געוואָרן, דאָס בלוט פון פנים איז מיר אַנטלאָפן... איך פאַל אַנידער צוריק אויף דער באַנק, טוליע זיך איין אין מאַנטל און וויין אין דער שטיל. ווי לאַנג דאָס האָט אַזוי געדויערט, געדענק איך נישט. איך געדענק נאָר אַז כ׳בין אָנגעקומען בשלום קיין לובלין און בין דאָרט געווען צוויי מעת־לעת.

אין לובלין האָב איך געטראָפן אַ ביסל יידן. כ׳האָב זיי געטראָפן אין יידישן קאָמיטעט, אין י. ל. פּרץ־הויז; כ׳האָב זיך נאָכגעפרעגט ביי זיי וועגן גאַרוואָלין. וועלכן ייד כ׳האָב נאָר באַגעגנט, איז מיין ערשטע פראַגע געווען: האָט איר אפשר געזען ערגעץ גאַרוואָלינער? אפשר ווייסט איר ווי אַזוי די גאַרוואָלינער זענען אומגעקומען? אד״גל.

פון לובלין בין איך צוריקגעפאָרן קיין קראָקע. כ׳האָב באַקומען אַרבעט, כ׳בין געוואָרן סעקרעטאַר פון פועלי־ציון

(צ. ס.). די אַרבעט האָב איך באַקומען אַ דאַנק ח׳ סטעפאַן גראַיעק, געוו. סעקר. פון פּוע״צ (צ. ס.) אין פּוילן.

גלייכצייטיק האָב איך געאַרבעט אַלס קאָרעספּאָנדענט פון דער „יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע״ אין קראָקע, אין וועמענס שפּיץ ס׳איז געשטאַנען דער היסטאָריקער ד״ר מיכאל באָרוויטש — היינט פּראָפ. אין דער סאָרבאָנע אין פּאַריז, ווי אויך די טאָכטער פון ד״ר יהושע טאָן, הויפּט־ראַבינער פון קראָקע און סיים־דעפּוטאַט אין פאַרמלחמהדיקן פּוילן (איר נאָמען געדענק איך נישט.). די אַרבעט אין דער היסט. קאָמיסיע האָב איך באַקומען אין זכות פון מיין מיטאַרבעט מיטן יוו״א אין ווילנע, אָנהויבנדיק פון יאָר 1927, אַלס קאָרעספּאָנדענט פון דער אָפּטיילונג פאַר פאָלקלאָר און עטנאָ־גראַפיע. די אַרבעט האָט ביי מיר צוגענומען מיין גאַנצע פרייע צייט; כ׳בין מיט מיינע רמ״ח איברים געווען אַריינ־געטאָן אין דער געזעלשאַפטלעך־פּאַרטייישער אַרבעט.

דריי יאָר בין איך נאָך דער מלחמה געווען אין פּוילן — כ׳בין אַוועק פון דאָרט דעם 25טן נאָוועמבער 1948. דעם 19טן דעצעמבער פונעם זעלבן יאר בין איך אָנגעקומען קיין חיפה. במשך די דריי יאָר האָב איך מער נישט געמאַכט קיין פּרווו צו זען גאַרוואָלין. כ׳בין אַוועק פון פּוילן — און מיין שטעטל גאַרוואָלין נישט געזען מער, מיט דעם זיך נישט געזעגנט...

ווי געזאגט, בין איך אין קראָקע אַריין אין דער פּאַר־טייישער אַרבעט מיטן גאנצן ברען. געוווינט האָב איך אין אַ זייער באַקוועמער דירה, וואָס כ׳האָב באַקומען פון שטאָטישן פּאַרטיי־קאָמיטעט, נישט ווייט פון דער ווייסל־בריק און פון דעם אמאַליקן יידישן אקאַדעמישן הויז. צוזאַמען מיט מיר האָט אויך געוווינט דער ח׳ ל. בוים, אַן ענערגישער טוער אין דער קיבוצישער־באַוועגונג און איינער פון די עסקנים פון דער בריחה. אַ לענגערע צייט האָט דאָרט אויך געוווינט דער ח׳ ש. חולאבסקי, היינט אין קיבוץ עין־השופט, ווי אויך די דיכטערין יונת סאַנד, די טאָכטער פון פּראָפ. סאַק, איצט אין ישראל, אין קבוץ רביבים, אין נגב, מיט איר מאַן, דער דיכטער אלכסנדר סאַנד — און דאָך האָב איך קיין רו פאַר מיין נשמה נישט געפונען. עס פלעגן זיין נעכט וואָס כ׳פלעג חלומען: כ׳פלעג זען אין חלום מיינע אומגעקומענע צוויי טעכטערלעך. כ׳פלעג זען גאַרוואָלין. מיין מאַמען. כ׳פלעג הערן ווי זיי שרייען צו מיר, ווי זיי בעטן זיך כ׳זאָל זיי ראַטעווען...

אין איינעם אַן אינדערפרי, נאָך אַזאַ שרעקלעכער נאַכט, האָב איך אַ נדר געטאָן, אַז כ׳מוז אַריינפאָרן — אויב שוין נישט קיין גאַרוואָלין — איז אין איינעם פון די טויט־לאַגערן אין פּוילן. כ׳האָב געוווסט אַז סוף כל סוף וועל איך פאַרלאָזן פּוילן און אָפּפאָרן קיין ישראל, כ׳האָב נאָר נישט געוווסט הען דאָס וועט געשען. אָשוויענטשים איז נאָענט פון קראָקע — 80 קל״מ בערך. אָבער ווי אזוי מאַכט מען עס? זאָל איך פאָרן אליין, אָדער מיט וועמען? — דאָס אַלץ איז מיר נישט געווען קלאָר. קלאָר איז מיר נאָר געווען איין זאַך: כ׳וועל פּוילן נישט פאַרלאָזן איידער כ׳וועל נישט עולה־רגל זיין פריער אין איינעם פון די צוויי הייליקע ערטער: מיידאַנעק אָדער אָשווינטשים.

אין גאָר אַ קורצער צייט איז מיר באַשערט געווען דעם נדר מקיים צו זיין.

אין יענער צייט האָבן אָנגעהויבן אָנקומען קיין פּוילן פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע עסקנים פון אַמעריקע און פון ישראל. פון אַמעריקע זענען געקומען בעיקר זשורנאַליסטן און פּאַרטיי־פירער, פון ישראל — מערסטנטייל שליחים פון דער קבוצישער באַוועגונג. צווישן אנדערע זענען דעמאָלט געקומען קיין פּוילן: לואי סיגאַל, פון נאַציאָנאַלן אַרבעטער־פאַרבאַנד אין אַמעריקע; ד״ר ש. מאַרגאָשעס, רעדאַקטאָר פון ניו־יאָרקער „טאָג״; פון ישראל זענען געקומען פנחס רשיש, שפּעטערדיקער ראש העיר פון פּתח־תקוה; אהרן ציזלינג, מיניסטער אין דער צייטווייליקער רעגירונג; דער קליינינטשקער חבר לייבעלע מיט ח׳ אורי, ביידע פון קיבוץ יגור; דער ח׳ לעוויטע פון עין־חרוד און אַ סך א סך אנדערע. קראָקע אין דעמאָלט געווען כמעט דער גרעסטער יידישער צענטער — נאָך לאָדזש — פון די געראַטעוועטע יידן אין פּוילן. פאַרשטייט זיך, אַז די אַלע געסט האָבן נישט אויס־געמיטן קראָקע. אַ סך פון זיי ווי, למשל, ד״ר ש. מאַרגאָשעס, האָבן אפילו זייער ערשטן באַזוך געמאַכט אין קראָקע.

סוף 1945 באַקום איך אַ חוזר (צירקוליאַר) פון צ. ק. פון פּוע״צ (צ. ס.): אַזוי ווי ד״ר מאַרגאָשעס דאַרף זיין אין

אַ „טראנספארט״
איז אנגעקומען
קיין אָשוויענטשים

קראָקע, ווערט איר באַשטימט צו זיין זיין באַגלייטער. מיך האָט די דאָזיקע ידיעה זייער דערפרייט. כ'וואָלט האָבן אַ מעגלעכקייט צו באַקענען זיך מיט דער דאָזיקער אײדעלער פּערזענלעכקייט. כ'האָב ד"ר מאַרגאָשעס קיינמאָל נישט געזען, אָבער כ'האָב אים געקענט פון דער ליטעראַטור. ס'איז דערפאַר געווען פאַר מיר אַ גרויסער כבוד צו באַגלייטן אים במשך דער צייט פון זיין וויילן אין פּוילן. ווי נאָר כ'האָב זיך דערוווּסט, אַז ד"ר מאַרגאָשעס געפינט זיך אין קראָקע, בין איך גלייך צו אים געגאַנגען. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט שוין געוווּסט, אַז איך דאַרף צו אים קומען. ד"ר מאַרגאָשעס האָט מיך באַגעגנט זייער האַרציק. צוזאַמען האָבן מיר אויסגעאַרבעט אַ פּלאַן, וועלכע ערטער צו באַזוכן און אין וועלכע קבוצים מיר וועלן דאַרפן בשותפות אַרויס־טרעטן.

דער ערשטער באַזוך אונדזערער האָט באַדאַרפט זיין אין טאַרנאָוו. אין טאַרנע איז געווען אַ גרויסער קבוץ, וואָס האָט זיך געגרייט בקרוב אַרויסצופאָרן קיין ישראל. דער צווייטער — אין זשעשאָוו (ריישע). „אין טאַרנאָוו — זאָגט מיר ד"ר מאַרגאָשעס — בין איך געבוירן געוואָרן, געענדיקט דאָרט די גימנאַזיע צוזאַמען מיט קאַרל ראַדעק. כ'האָב דערפאַר אַ באַזונדערן ווילן צו זען מיין היימשטאָט". אַזוי איז טאַקע געווען. צומאָרגנס זענען מיר אַרויסגעפאָרן קיין טאַרנע באַזוכט דאָרט דעם יידישן קאָמיטעט און דעם זעלבן אָוונט האָט ד"ר מאַרגאָשעס געהאַלטן אַ רעפעראַט אין קבוץ „דרור". מיר זענען צוריקגעפאָרן קיין קראָקע און נישט — לויטן פּלאַן — קיין ריישע, ווייל אין זעלבן אָוונט ווען מאַרגאָשעס האָט רעפערירט אין „דרור" אין טאַרנע, האָבן א.ק.־לייט אריינגעשאָסן אין קבוץ אין זשעשאָוו, און דער קבוץ האָט דערפאַר באַקומען אַ באַפעל זיך צו ליקווידירן.

כ'געדענק, אין איינעם אַ פּרייטיק־צו־נאַכטס, זיצנדיק אַזוי צוזאַמען מיט ד"ר מאַרגאָשעס אין זיין האָטעל־צימער, ביידע זענען מיר געווען פאַרטיפט אין אַ שמועס, רופט ער זיך אָפּ צו מיר: — איך בעט אייך דערציילט מיר פון אייערע מלחמה־ איבערלעבונגען. יעדער לעבנגעבליבענער ייד איז דאָך אַ קדוש. עס ווילט זיך אַזוי זיין אין דער מחיצה פון אַזעלכע יידן... עס ווילט זיך אַזוי הערן זייערע דערציילונגען, זייערע איבערלעבענישן. איך פיל זיך אַ סך מאָל זינדיק וואָס כ'בין נישט געווען אין יענע פינצטערע טעג מיט זיי צוזאַמען. דערציילט און איך וועל הערן — און אפשר אויך עס באַשרייבן".

באַלד נאָך דער מלחמה איז ביי מיר דאָס האַרץ און דאָס מויל געווען פאַרשלאָסן. צו גרויס איז געווען דער ווייטיק, צו גרויס דער פאַרנעם פון אומגליק — און עס האָט זיך געדאַכט אַז סיי ריידן און סיי שרייבן וועגן דעם, וועט זיין אַ חלול הקודש. אָבער די וואַרעמע רייד, די האַרציקע בקשה פון ד"ר מאַרגאָשעס האָבן געעפנט מיין האַרץ. כ'האָב אָנגע־הויבן דערציילן, כ'האָב אָנגעהויבן פונעם ערשטן טאָג, ווען די דייטשן זענען אַריין אין מיין שטעטל וואָלאָמין, ווו כ'האָב געוווינט צוזאַמען מיט מיין פרוי און אונדזערע צוויי קליינע טעכטערלעך, און אַ ציינדבאָמבע איז אַריין אין מיין הויז און עס פאַרברענט. מיר זענען געבליבן מיט צוויי קליינע קינדער אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. ס'איז געווען סוף סעפטעמבער 1939... כ'האָב דערציילט אָן אַ סדר, געשפּרונגען פון איין איבערלעבעניש צו דער צווייטער. ווי אַ קוואַל וואָלט זיך אַרויסגעריסן פון האַרץ. כ'האָב נישט געקענט אויפהערן. כ'האָב געפילט אַז איך רייד צו הויך. איך שריי ממש!...

די גאַנצע צייט פון מיין דערציילן האָבן מיר ביידע געקוקט איינער אין צווייטנס פּנים...

ווי לאַנג איך האָב אַזוי גערעדט, געדענק איך נישט, נאָר ווען כ'האָב פּלוצים דערזען טרערן איבער זיין פּנים, האָב איך אַ ציטער־געטאָן און שטיל־געבליבן. ביידע האָבן מיר אינסטינקטיוו אַראָפּגעבויגן די קעפּ און אייניקע מאָל טיף אָפּגעזיפצט. פּלוצים האָט זיך ד"ר מאַרגאָשעס אויפגעשטעלט, זאָגנדיק:

— „מען טאָר נישט מער, היינט איז שבת! קומט צו מיר זונטיק פרי וועלן מיר באַשטימען וואָס ווייטער צו טאָן". פאַרשטייט זיך, אַז אויך איך האָב זיך גלייך אויפגעשטעלט, האַרציק אים געזעגנט און אים צוגעזאָגט צו קומען זונטיק פרי.

זונטיק האָט שוין ד"ר מאַגאָשעס אויף מיר געוואַרט. דאָס ערשטע וואָס ער האָט מיר געזאָגט: „טייערער נתן, איך וועל נישט קענען צוריקפאָרן קיין אמעריקע ביז איך וועל נישט פריער, צוזאַמען מיט אייך, עולה־רגל זיין קיין אָשוויענטשים". — דאַ וועל איך קאָנען מקיים זיין מיין נדר — האָב איך אַ טראַכט געטאָן...

אַלס אַמעריקאַנער בירגער, האָט זיך מאַרגאָשעס גלייך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט דער פּאָליציי און געבעטן פּאָלצייישע באַגלייטונג אויפן וועג קיין אָשוויענטשים. אגב, האָט מען אין יענע טעג נישט געקענט באַזוכן דעם לאַגער אָן אַ דערלויבעניש פון דער פּאָליציי. דער קראָקעווער פּאָליציי־קאָמענדאַט האָט תיכף געשטעלט אין רשות פון ד"ר מאַרגאָשעס 2 פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן אונדז באַגלייט ביז אָשוויענטשים. אויף דער אָשוויענטשימער באַן־סטאַציע האָט אויף אונדז שוין געוואַרט דער דאָרטיקער פּאָליציי־קאָמענדאַנט מיט 2 פּאָליציאַנטן און זאַלבע־פיר זענען מיר אָפּגעפאָרן צום לאַגער — צום בית־עולם פון העכער אַ האַלבן מיליאָן דערשטיקטע, פאַרגאַזטע און פאַרברענטע יידן.

דער לאַגער איז שטיינגעבליבן גאַנץ. די דייטשן האָבן נישט באַוויזן אים צו פאַרניכטן איידער די רוסן האָבן פאַרנומען די שטאָט. שוין פון ווייטן האָבן מיר געזען די לאַגער־באַראַקן אויף אַן אומגעהויערן שטח אַרום. דער גאַנצער שטח פון לאַגער איז געווען אַרומגענומען מיט שטעכל־דראָט. ריזיקע וואַך־טורעמס האָבן זיך אַרויסגעהויבן איבערן לאַגער. ווען מיר זענען צוגעקומען נעענטער, האָבן מיר דערזען אַ גרויסן אייזערנעם טויער און פון דער צווייטער זייט טויער — פּוילישע פּאָליציי־לייט. נאָך דער אויפקלערונג פון דער וואַך וואָס האָט אונדז באַגלייט, האָט זיך פאַר אונדז ברייט געעפנט דאָס טויער. אינעווייניק, האָט ד"ר מארגאָשעס געבעטן ביי דער פּאָליציי נישט צו באַגלייטן אונדז, דעם באַזוך אינעווייניק וויל ער מאַכן בלויז מיט מיר. די פּאָליציי האָט אים דאָס צוליב־געטאָן. ד"ר מאַרגאָשעס האָט זיך אָנגעשפּאַרט אָן מיין אַקסל, אויסגעטאָן די שיך און געבליבן אין די סקאַרפּעטן. דערביי האָב איך געהערט ווי ער האָט שטילערהייט געמורמלט דעם פּסוק: של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא!... מיר האָבן ביידע געוויינט...

און אַזוי האָבן מיר אָנגעהויבן אונדזער גאַנג: מיר זענען אַריין אין אַ גרויסער צאַל באַראַקן, צוגעגאַנגען נאָענט צו די ריזיקע בערג קינדער־שיכלעך, בערג מיט אַש, קופּעס מענטשלעכע האָר; געזען די אויוונס, ווו מ'האָט פאַרברענט הונדערטער־טויזנטער יידן; געזען די צוואַנגען מיט וועלכע מ'האָט די טויטע, דערשטיקטע אין די גאַז־קאַמערן אַרויס־געשלעפּט און געזען דאָס לאָך דורך וועלכן מ'האָט אריינגעשיט דעם ציקלאָן־גאַז.

אזוי זענען מיר געגאַנגען קרוב פינף שעה צייט, נישט גערעדט איינער צום צווייטן, נאָר שטומערהייט יעדעס מאָל ייך איבערגעקוקט. כ׳האָב געפילט, אַז איך ברעך זיך איין, אַז כ׳קען שוין מער נישט גיין, אַז כ׳קען שוין מער נישט יען דעם תהום! כ׳האָב געוואָלט שרייען... אַנטלויפן פון זיך אַליין... כ׳האָב זיך אַוועקגעזעצט אויף דער ערד, נישט ווייט פון דער קופּע אַש. פונווייטעם האָב איך געזען ווי ד״ר מאַרגאָשעס האָט זיך אַראָפּגעבויגן, גענומען אַ קינדעריש שיכל און עם אַ קוש געטאָן. נאָך דעם איז ער צוגעקומען צו מיר, אַרויסגענומען אַ ווייס טיכל, אַריינגעשיט אין דעם אַ ביסל אַש פון דער קופּע און געזאָגט שטילערהייט: „דאָס ביסל אש נעם איך מיט זיך קיין ניו־יאָרק און וועל עס דאָרטן קובר זיין אויפן בית־הקברות״. ער האָט מיך אָנגענומען ביי דער האַנט און ביידע, ווי צוויי אבלים, זענען מיר צוגעגאנגען צום טויער. ביים טויער האָבן שוין געוואַרט אויף אונדז די פּאָליציי־לייט. זיי האָבן אונדז צוגעפירט צום פּרעזעס פון אָרטיקן יידישן קאָמיטעט און פון דאָרט זענען מיר פאַרנאַכט צוריקגעפאָרן קיין קראָקע.

אין קראָקע בין איך שוין דעם אָוונט אין ערגעץ נישט געגאַנגען. ס׳האָט זיך מיר געוואָלט זיין ביחידות. כ׳האָב געפילט אַז לענגער וועל איך דאָ נישט קענען בלייבן. דאָס וואָס כ׳האָב געזען אין אָשוויענטשים האָט מיך פאַרפאָלגט! איך האָב זיך געוואָנדן צום צענטראַל־קאָמיטעט פון פּוע״צ (צ. ס.), זיי זאָלן מיך איבערשיקן קיין נידערשלעזיע. כ׳האָב נישט דערציילט די סיבה, פאַרוואָס איך וויל אַוועק פון קראָקע. כ׳האָב מיין בקשה באַגרינדעט דערמיט, וואָס עס דאַרף בקרוב זיך אָנהייבן די רעפּאַטריאַציע פון ראטנפארבאנד, און ס׳ווערט דערוואַרט דאָס אנקומען פון אַ גרויסער צאָל יידן (מיר האבן שוין דעמאלט געוווסט, אַז דער גרעסטער טייל פון זיי וועט ווערן געלענקט קיין נידערשלעזיע). וועל איך דאָרט האָבן אַ ברייט פעלד פאַר פּאָליטישער אַרבעט. כ׳האָב די דערלויבעניש באַקומען.

אין יוני 1946 האָב איך פאַרלאָזט קראָקע און זיך באַזעצט אין ריכבאַך, נישט ווייט פון וואָראָצלאַוו. דאָרט האָב איך געאַרבעט אַלס פאָרשטייער פון צענטראַל־קאָמיטעט אין נידער שלעזיע. אויסער דעם האָב איך צוזאַמען מיט ד״ר דויטש־מייסטער געאַרבעט אין דער קולטור־געזעלשאַפט. ד״ר דויטש־מייסטער אַלס יושב־ראש און איך אַלס וויצע־פאָרזיצער.

אין ריכבאַך האָב איך געוווינט ביזן 25טן נאָוועמבער 1948, דעם טאָג וואס איך האב אויף תמיד פאַרלאָזט פוילן. דעם 19טן דעצעמבער פונעם זעלבן יאָר בין איך, ווי געזאָגט, אָנגעקומען קיין חיפה. ביים אָפּפאָרן האָב איך געוווסט, אז איך וועל שוין גאַרוואָלין קיינמאל נישט זען מער! אין גאַרוואָלין בין איך טאַקע נישט געווען, אָבער אין אָשוויענטשים בין איך יאָ געווען.

זישע נאכגעלט (נתן)

זישע נאכגעלט און רבקה לעווין מיט איר מאן ביים דענקמאָל פאר די אויפשטענדלער פון יידישן געטא אין וואַרשע.

משה קליימאַן / משמר השרון

בלוטיקע פערזן

עלנט איז דאָס וואָרט

עלנט איז דאָס וואָרט,
ווי מיר אַליין —
ס׳קומט פון ווייטע פאַרבלוטיקטע וועגן —
באַשפּיגן און פאַרהאַסט.

טרעפט
און ס׳פאַלט דיר צו אַ געשענקט געפיל:
ס׳עפנט ווער אַ שפּאַלט פון האַרצן אויף —
אַ פענצטערל —
אויף צו זעען, הערן,
נאָר באַלד ווערט אַלץ ווידער פאַרהאַקט,
געשלאָסן.
בלינד בלייבסטו, פאַרלאָשן
מיט דער גאַס.

ס׳איז דאָס וואָרט מיינס — און דיינס —
נע־ונד,
היימלאָז איבער וועגן
און שטאַרבט אין אַ פאַרלאָזן ווינקל
פאַרגעסן.

*

מוראַשקעס זיך מיען, זיך ציען,
אויפן וועג זייערן:
אַהין און צוריק, אַהין און צוריק.
און ווען סטרעטן איבער זיי שווערע,
געקאָוועטע טריט —
ווי שנעל די געפאַלענע בלייבן טויט,
ווידער שטראָמט די באַוועגונג: אַהין און צוריק,
אַהין און צוריק,
ווי ס׳וואָלט דאָ גאָרנישט נישט געשען.

*

אַ ווולקאַן גיסט אויס זיין פייער־לאַווע,
פאַרברענט די אַרומיקע ישובים.
ווי נאָר דער צאָרן ווערט געשטילט,
געקילט ווערט דער באָדן —
און ווידער מען בויט נייע היימען,
ווען ס׳דונערן שוין אינעם באַרגיקן בויך
ניי־געזאַמלטע צעשטערערישע כוחות —
אַנזאָג פון פרישן חורבן.

*

אויפגעטויכט שוין פונעם פאַרגעסן,
צינדן בליקן דעם פאַרחושכטן זכרון.
און שטום אַ קללה מיך רופט —
דעם עדות פון געשענדעטע יאָרן.
און עס וואָרגט מיך דאָס וואָרט,
עס שטיקט:
וועמען און וואָס וועל איך נאָך קענען
עפּעס זאָגן,
ווען דאָס לעבן,
מיט זון־פעדעס פאַרשטריקט,
האָט איבער נאַכט
אַ פרישן טאָג אויסגעטראָגן!

*

מיט אַלע נעכטיקע אימה־שרעק
אונטער זיך פאַרהוילן —
ווידער שפּילן קינדער זיך,
ווען אין מיר — אין מיינע אויגן טונקלט שוין
אַנזאָג פון פרישע גרוילן.

אַזוי לעשט זיך און ס׳צינדט דאָס געפיל
פון יאוש און גרויל
פאַרן פאַרברעכערישן שווייגן.
מיין דערציטערטע געשריי ברעכט מיך איין
אין דער שטיל,
ווי דער דונער־געקראַך —
ברעכט די צווייגן.

*

אין דער נאַכט פון לאַנגן מעסער —
אַ יאָרן־נאַכט —
האָבן פיבערדיק מיינע אויערן געוואַכט
איבערן געהער פון טריט,
איבערן געביל פון הינט,
איבער אַ מאַמעס אַ קרעכץ צום געוויין פון איר קינד,
איבער אַ פאַרלאָרענעם טראָט און געפאַלענעם בלינד,
איבער אַלץ, איבער אַלץ וואָס די נאַכט האָט פאַרדעקט —
ס׳האָבן מענטש און הונט מיין לעבן פאַרמעקט —
מיט מיינע בלוטיקע טריט די ערד פאַרפלעקט.

*

קומט מיט מיר, איר לעצטע וואָס זענט דאָרט געווען,
וואָס אין אייערע אויגן האָט דער טויט זיך געשפּיגלט,
און איר אַלע וואָס האָט פון דעם שוידער בלויז געהערט
און א מענטשלעך געפיל האָט אייער רו צעשטערט —

קומט, קוקט נאָך איין מאָל אַריין
אין גיהנום־טאָל
און פילט ווי איך די פּיין,
און זעט דאָס אַלץ וואָס איך האָב געזען,
און ווייסט דאָס אַלץ וואָס איז געשען —
אין די טויזנט גיהנומס מיטאַמאָל.

יתגדל ויתקדש

יתגדל ויתקדש פאָלק ישראל!
פון דיין בלוטיקן גאַנג צו די טויערן פון טויט —
איז דיין שמע — פון דרויסן געבליבן!

וואָגלט ער איִם דער שמע —
קיינער הערט אים נישט.
די וועלט איז טויב צום געשריי
פון פלאַמען אַרויס,
צום יאָמער־געוואָלט
וואָס האָט הימלען געריסן
און דעם וועג צו גאָט נישט דערלאַנגט.

יתגדל ויתקדש — געברענט פאָלק ישראל!
פון דורות אויסגעטראָגענע פייערן —
פון שטאָט און שטעטל פאַרוויסטע היימען —
בין איך נאָר אַליין אייער זכרון
פון יאָמער געוואָלט
האָט נישט באַהאַלטן?

אַליין, אַליין איך לעב.
מיינע ווונדן שרייען נישט מער —
ווער וויל דען פון זיי הערן?

טראָג איך דעם יאוש מיינעם —
דעם לעצטן יאוש אין זיך שטום
צום רויקן, צום אייביקן,
צום אידילישן תהום — דעם טויט. —

ניין,
איך זוך דאָ גאָרנישט און קיינעס נישט מער,
און ווען און וואָס קאָן איך נאָך דאָ געפינען?
די טאַטע־מאַמע, וואָס כ'האָב דאָ פאַרלוירן?
די וויסטע נעכט,
דעם פאַרשאָלטענעם טאָג פון מיין געבוירן?
ניין,
וואָס קען איך נאָך דאָ געפינען? —

יתגדל ויתקדש —
פאַרברענט פאָלק ישראָל!

מיין האַרץ,
וואָס איז פול רחמים געווען,
איז איצט טרוקן —
אָן אויסגעשעפּטער ברונעם.
צווישן טויטע פאַרלאָשענע בליקן —
כ'קוק שטאַר צום לערן הימל
און שטיק זיך מיט זייער לעצטן,
פאַרלוירענעם געבעט.

איך באַהאַלט מיין פּנים,
כ'שעם זיך עס צו טראָגן.
עס שפּיגלט אָפּ דעם מענטש אַזוי שפּאָטיש קרום.
בין איך, ביסט דו, דער צלם אלוקים?

ווען ביידע —
מיין פּנים, וואָס איז נאָך נישט טויט,
און דיינס — פון בראַנפן און בלוט באַזויפט —
ביידע טראָגן מיר דאָס קאָמישע געשטאַלט —
פון וואָלף און שאָף און גאָט —
אונטער אַ מענטשלעכער הויט.

איך באַהאַלט מיין פּנים,
איך שעם זיך עס צו טראָגן.
עס שפּיגלט אָפּ דעם מענטש
און איִם אַליין — זיין חותם —
דעם צלם אלוקים.

יתגדל ויתקדש —
פאַרברענט פאָלק ישראל.

בינע הערמאַנאָוויטש און איר טאָכטער אין ישראל
(זע זייט 136)

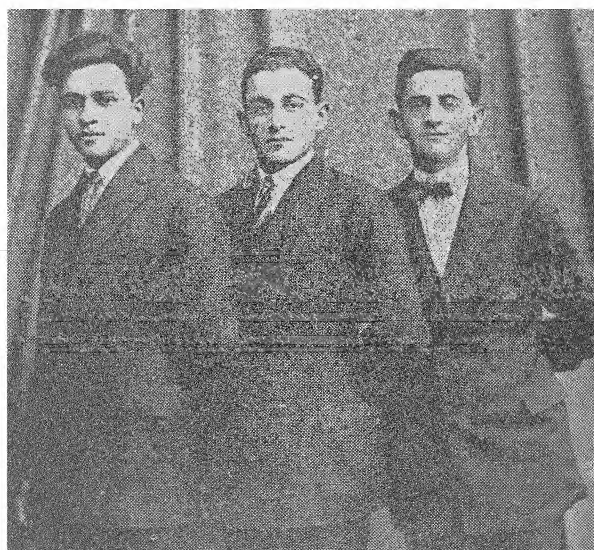
משפחת קליינמאן, הי"ד

לאה קליינמאן
(אשתו של אהרן קעניגסבורג)
(למטה — שני באמצע)

חיים־וועלוול קליינמאן
ניספה בגיטו ורשה

באמצע: יחיאל־אשר לאנגעט
(בעלה של באשר — למטה, שלישית משמאל)

מימין: איידל קליינמאן, אהרן קעניגסבערג — בעלה של לאה (למעלה משמאל)

אהרן לאַנדא (ז״ל) / תל־גנים

פון עמק הבכא

...אַ כתיבה וחתימה טובה איך פון עמק הבכא, אין נאָמען פון קליינעם קיבוץ פון דער שארית־הפליטה אין גאַרוואָלין — דער אַמאָליקער עיר הבירה, ווו ס׳האָט זיך געראָיעט פון יידן און יידישקייט... ווו אַלץ האָט זיך געגרייט צו די גרויסע יום־טובים, וואָס האָבן אָנגעהאַלטן העכער דריי וואָכן. אָנגעהויבן האָט זיך עס מיטן כות״ט — אויפשטייענדיק פאַרטאָג צום „במוצאי מנוחה קדמנוך תחילה״ און באַלד האָט עס אַ פלייץ געטאָן מיט די מעכטיקע טענער פון „ונתנה תוקף״... „מי בחרב ומי ברעב״, וואָס האָבן אויפגערודערט אַ יידיש האַרץ ביזן דנאָ... מיט געזאַנג איז מען אַוועק צו „תשליך״, פון וואַנען מ׳האָט זיך אומגעקערט הייליק און ריין — אָן זינד... אַזוי האָט מען דורכגעשפּאַנט דעם „בין כסה־לעשור״, מיט בטחון פון „זכרנו לחיים״, צום ווייסן האָן פון־כפרת־עון... דער ציטערנדיקער אימה־פולער ניגון פון „כל־נדרי״ האָט אָנגעהאַלטן גאַנצע פיר און צוואַנציק שעה, ביז נאָך נעילה. נאָך נעילה האָט אַ פּרעכטיקע לבנה אונדז מקבל־פּנים געווען, באַלויכטן די ערשטע שריט אונדזערעביים בויען די סוכת־דוד הנופלת:

...אַ סוכהלע אַ קליינע
פון ברעטער געמיינע
האָב איך זיך, יידעלע, געמאַכט...

און דאָס אַלטע פאָלקסליד פאַרענדיקט זיך מיט די שורות:

...די ווינטען זיי ברומען —
שטורעמדיק זיי קומען,
דאָך בלייבט מיין סוכהלע גאַנץ...

צו אונדזער גרויס אומגליק איז די לעצטע שורה פונעם ליד דאָס מאָל נישט מקויים געוואָרן. נישטאָ מער, נישט קיין יידן און נישט קיין יידישקייט. פאַרשוווּנדן איז די פּראַכט און דער גלאַנץ פון די „זילבערנע עטרות און קעלבערנע בתים״ צוזאַמען מיט זייערע שיינע באַלעבאַטים... פאַרשוווּנדן די התלהבות פון דער חסידישער פרייד, די צניעות פון שבתדיקן קלייד — נישטאָ! נישטאָ!...

... מיט אַ באַזונדערס שווערער משא דריקט דאָס געמיט, טרייסלט אויף דאָס האַרץ און נשמה פון יעדן ייד פון דער געגנט די פינצטערע דערמאָנונג פון די חדשים אלול און תשרי פון מיט פיר יאָר צוריק. אין די טעג פון אַלול און תשרי 1942 זענען נישט בלויז אומגעקומען טויזנטער יידן פון גאַרוואָלין און אומגעגנט, נאָר ס׳איז אָפּגעווישט געוואָרן אויף שטענדיק יעדער זכר זייערער פון דאָזיקן באָדן. אין יענע טעג האָט דער מחבל טאָג אויס, טאָג איין זיך געטראָגן ווי אַ שטורעם פון ישוב צו ישוב, דורכפירנדיק די א״ג פאַרניכטונגס־אַקציע.

ביי אונדז אין פּאַריסאָוו, ווו אהין עס זענען נאָך פון די ערשטע אָקופּאַציע־טעג געוואָרן אריינגעטריבן די ישובים פון דער געגנט, מיט גאַרוואָלין בתוכם, איז די „אקציע״ דורכגיפירט געוואָרן דעם ערשטן טאָג חול־המועד־סוכות. מיט 10 טעג פריער — בין כסה־לעשור — האָט דער משחית אַריינגעטריבן אין ענגן פּאָריסאָווער געטאָ דאָס גאַנצע שטעטל סטאָצק — העכער דריי טויזנט פינף הונדערט נפשות. פּאָריסאָוו האָט זיך שוין דעמאָלט געשטיקט מיט די „אייגענע״ פיר טויזנט נפשות און דאָ, נאַדיר גאָר נאָך אַזאַ פּאָרציע... ווו זיך אַהינטאָן?... אָבער קיינער גיט קיין תשובה נישט. פאַרן אַריבערטרעטן איין שפּאַן נאָר בלויז מחוץ דעם געטאָ איז אחת דתו להמית... און נישט איין אומשולדיק נפש איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן פאַרן איבערגיין די שוועל פון געטאָ.

אין נאָרמאַלע צייטן האָט פּאָריסאָוו געציילט ביי צוועלף הונדערט מענטשן, צעשפּרייט אין אַלע טיילן פון שטאָט, און איצט, אויפן ענגן געטאָ־שטח, שטיקט זיך אַ מאַסע פון פיר טויזנט נפשות. דאָס אַריינפּרעסן פרישע פיר טויזנט נפשות האָט געמאַכט דאָס לעבן ממש אומדערטרעגלעך...

... צעבראָכענע, צעשטאָכענע, דערשראָקן און אויסגעמאַטערט ביזן לעצטן אָטעם, קומט אָן די צעפּערטלטע סטאָצקער קהילה אויפן פּאָריסאָווער מאַרק. זיי זענען געפירט געוואָרן אונטער אַ האָגל פון קוילן און פאַרזייט דעם לאַנגן וועג מיט הונדערטער קרבנות...

פון דער עס־עס־באַנדע רוקט זיך אַרויס דאָס הינטישע פּרצוף פונעם קרייז־האַופּטמאַן; ער „באַגריסט״ די „געסט״, זאָגט זיי צו „השגחה״ און גראַטולירט דעם יודען־עלטעסטן, ווונשט אים „גליק״ צו זיין דערהויבן ווערן צו אַ פּרעזעס איבער אַן עדה פון 8 טויזנט יידן...

אַזוי לאַכט דער שטן...

איינגעהילט אין טרויער, אין שרעק, דערוואַרט די עדה איר אומפאַרמיידלעכן גזר־דין. כסדר קומען אָן גרוסן פון דער אַרומיקער געגנט: „אָט דאָ ליקווידירט״... „אָט דאָרט ליקווידירט״... און וואָס עס הייסט „ליקווידירט״ ווייסן שוין אַלע... נישט איינער האָט עס שוין טועם געווען... מען דערוואַרט דאָס אומגליק יעדע רגע... דאָס שווערע לעבן פון 10—20 פּערזאָן אין אַ צימער ווערט נאָך שווערער. נישט איינער ברעכט אויס מיט טענות צו די הימלען:

— מאַך עס שוין וואָס פריער, נישטאָ קיין כוחות אויסצוהאַלטן!...

יאָ, מיטן אָנקום פון די אלול־און תשרי־טעג קומען זיי אויף די בילדער „לעבעדיק״ אין זייער גאַנצן שוידער... ווידער זעסטו געשטאַלטן פון טויזנטער באַקאַנטע: טאַטעס, מאַמעס מיט קינדער, קליינע, גרעסערע און זויג־קינדער, פון וועלכע ס׳איז אפילו אַ שפּור נישט פאַרבליבן...

מיין משפּחה, וואָס איז געווען צעוואָרפן איבער די פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך פון פּוילן, האָט געציילט העכער פופצן הונדערט נפשות — און נישטאָ פון זיי אַפילו אַ געדעכעניש, נישטאָ!... דערפאַר בענקט זיך אַזוי נאָך יידן און יידישקייט. פון דאַנען אויך די גרויסע בענקשאַפט צו באַהעפטן זיך מיט אייך... מיר וואָלטן אייך דאָרט צונויפ

געקומען... צווישן אייגענע איז אויך לייכטער אויסצושרייען און אויסצושווייגן דעם תהומיקן ווייגעשריי...

אַדאַנק אײַך פאַר די צוגעשיקטע שפּייזפּעקלעך. מיר דערוואַרטן די וויטערדיקע, וועלכע, ווי איר שרייבט, זענען שוין אין וועג. אויפגעפּאַקט — און ווי ליב ווערט יעדע באַזונדערע קלייניקייט. די וועלט זאָגט, אַז די בעסטע קאַווע איז „קווה לה׳״, אייער קאַווע איז פּרימאַ־גוט. די בעסטע טיי — זאָגט די וועלט — איז „הטה לד׳״. אַזוי אויך מיט שאָקאָלאַד און מיט יויך — ויחל לד׳״... פון אייערע שאַכטלען קאָנסערוון־פלייש קומט אַרויס אַ גאַנץ געשמאַק יאַכל...

שווער איז געווען דער גורל פון דער יונגער מאַמען מיט אַ צווילינג אויף דער האַנט. שווער איז געווען דער גורל פון עלטערן, מיט יינגע קינדער — שוין מיט פאַרשטאַנד. די קינדער האָבן געוווסט וואָס ס׳דערוואַרט זיי, האָבן זיי זיך געקלאַמערט אין טאַטן, אין דער מאַמען, וואָס זענען אַליין געווען אַנמעכטיק ווי זיי, ווי די קינדער.

אם אסק שמים שם אתה — אומעטום...

יעדן פאַרנאַכט האָט מען געזאָגט תהילים בציבור. נו, איז ווער אימשטאַנד איבערצוגעבן ווי אַזוי דאָס האָט אויסגעזען?... די ימים־נוראים זענען אַריבער און ס׳האָט זיך אָנגערוקט דער סוכות. אויף די ווענט פון די הייזער האָבן זיך באַוויזן פּלאַקאַטן:

„ביי וועמען פון די נישט־יידן מען וועט געפינען אַ ייד, אָדער זאַכן פון יידישן אָפּשטאַם — טויט־שטראָף!...

נו, טוט אַ זיפץ. זעט אויס שוין נישט לאַנג...

און ס׳איז געשען. דעם ערשטן חוהמ״ס, כעלות, האָט די כמאַרע אָנגערוקט. די גאַנצע עדה ווערט אַרויסגעטריבן אויפן מאַרקפּלאַץ. אַלטע און קראַנקע ווערן דערשאָסן אויפן אָרט. דעם זעלבן גורל דערוואַרט אויך די פאַרשפּעטיקטע. געווען ביי אונדז טייערע, זיסע יידן, מיט הדרת־פּנימדיקע בערד, מיט כשרע הערצער און אויגן — פון מלאכים. — די יידן זענען נישט אַרויס. זיי האָבן אָנגעטאָן טלית און תפילין און געוואַרט מען זאָל זיי שיסן אין שטוב...

בהאי גיסא הילולה וחינגא, ובהאי גיסא מתיתא...

אויסער דעם יידישן קוואַרטאַל האָט אַלץ געקלאַפּט כשורה... נאַרמאַל האָט געאַרבעט דער מאַגיסטראַט, די פּאָליציי; אָן שום מכשול פירט אויס איר טעטיקייט די פּאָסט. די געוועלבער פירן נאָרמאַל זייער האַנדל. מעגלעך אַז ערגעץ ווו אין אַ ווינקל איז געפאַלן אַ טרער פון אַן איידעלן מענטשן, אָבער דאָ, אויף דעם אַנדער האַלבן מאַרק, ביים געטאָ, אין שיין פון העלן טאָג, שטיקט זיך אַן 8,000־קעפּקע מאַסע צוזאַמענגערוקט — אין שורות אויסגעשטעלט...

אַ הייסער זון־טאָג געווען. אַביסל וואַסער — נישט דערלויבט. אויסגעמאַטערט, דערשלאָגן, מיט אויסגעטרוקנטע צינגער — שטיי און וואַרט! אַן עקזעקוציע דורך דאָרשט איבער 8 טויזנט מענטשלעכע וועזנס...

אַרום — עס־עס־מערדער און זייערע געהילפן אין אויטאָס, אַזויפיל אויטאָס... פון איינעם פון די אויטאָס טראָגט זיך דורך אַ מעגאַפאָן הייטערע טאַנצמוזיק, אין דער הפסקה, צווישן איין מוזיקשטיק און אַנדערן שטעכט אונדז דורך די שטים פון אשמדאי: — נאַרט זיך נישט, מיר דאַרפן נישט אייך, און דאַרפן נישט אייער אַרבעט...

אין אַזאַ שטימונג רירן פון אָרט הונדערטער פון פריער צוגעגרייטע פויערישע פורלעך, אָנגעפּראַפּטע מיט פרויען און קינדער. די איבעריקע עדה גייט צופוס צו דער סטאַציע „פילאַווע״ — 12 קילאָמעטער וועג...

טר... טר... קלאַפּן די רעדער איבערן שאָסיי — אויסגעמישט מיט אַ שטיל פאַרשטיקט געוויין און געזיפץ... אין דאָזיקן קאָמבינירטן ריטעם פון רעדער־געקלאַפּ און האַרץ־קלאַפּעניש הערסטו: הננו טר... צאן (נישט כצאן) טר... לטבח יובל טר... טר...

נאָך אַ שעה ווערט דער שאָסיי ווידער שטיל...

אין ווייטן עק פון דער באַן־סטאַציע, אויף דער ראַמפּע פאַר פערד און פי וואַרט שוין אַן עדה פון — אויך אַזאַ צאָל — 8,000 נפשות. זיי האָבן דעם גהינום־וועג דורכגעמאַכט נעכטן, דעם צווייטן טאָג סוכות. דאָס זענען די יידן פון די צוויי שטעטלעך: סאַביען און קאַלאַביעל. אַ גאַנצע נאַכט וואַרטן זיי שוין אויף די פאַריסאַווער, כדי צוזאַמען פאַרלאָדנט צו ווערן.

זיי ווערן פאַרלאָדנט אין איינפאַכע לאַסטוואַגאַנען, אויסגעשיט מיט קאַלך, אונטער די שמיץ פון די עס־עס־לייט און זייערע געהילפן. מען שטאַפּט אָן די וואַגאַנעס ווי מיט סחורות. דאָס ווילדע ריטשעריי פון די עס־עס: „שנעל״, „לאָס!״ פאַרשטיקט דאָס געוויין פון די פאַראורטיילטע, פאַרלאָדנטע צו 150 מאַן אין אַ וואַגאָן, וואָס קען ביי דער גרעסטער ענגשאַפט אַריינגעמען העכסטנס 50 נפשות. קינדער ווערן אַריינגעוואָרפן איבער די קעפּ, ווען דער וואַגאָן איז שוין פול...

אַזוי זענען שטיינגעבליבן די וואַגאָנעס פאַרקלאַפּטע, פאַרחתמעטע, פאַרהאַמערטע ביז צומאָרגנס, ווען זיי האָבן געריכט אין וועג.

אָן וואַסער, אָן לופט און אַוועלכער ס׳איז מעגלעכקייט אויף צו דערליידיקן די אַנדערע פיזיאָלאָגישע באַדערפעניש — האָט די באַן מיט דער פאַרדרעגנטער, דערשטיקער מאַסע געריכט אין וועג. נישט אַלע זענען לעבעדיקערהייט אָנגעקומען צום לאַגער.

פון לאַגער גופא, פון די מחבלישע מכשירים און מעטאָדן אויף צו דערשטיקן 10,000 נפשות אַ טאָג — פון דעם אַלעם ווילט זיך מיר שוין נישט געדענקען. פון דעם וועל איך אַ וואָרט נישט שרייבן.

עס שרייבט אונדז —

ישראל גרינשפאַן:

גאַרוואָלין איז באָמבאַרדירט געוואָרן באַלד אין די ערשטע טעג פונעם מלחמה־אויסברוך. פון דער באָמבאַרדירונג איז פאַרברענט געוואָרן כמעט דאָס גאַנצע שטעטל. פון די באָמבעס זענען געפאַלן אַ סך יידן און נישט־יידן. ס׳האָט געהערשט אַ שרעקלעכע פּאַניק. מ׳האָט נישט געוווסט ווו צו לויפן און וואָס צו טאָן. ווער ס׳האָט נאָר געקענט איז אַנטלאָפן. אַ סך יידן זענען געלאָפן אין די דערפער אַרום גאַרוואָלין און זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן. קיין נעמען פון די געפאַלענע פון די באָמבעס געדענק איך נישט. נאָכן באַזעצן גאַרוואָלין דורך די דייטשן, זענען די פליטים צו ביסלעך צוריקגעקומען. זיי האָבן זיך אויפגעשטעלט ביידלעך פון די פאַרסמאַליעטע ברעטער, פאַרבליבענע פון די חורבות נאָך דער באָמבאַרדירונג.

אויפן דריטן טאָג נאָך דער באַזעצונג פון גאַרוואָלין, האָבן די דייטשן גענומען טרייבן יידן צו דער אַרבעט. דאָס זענען געווען פאַרשידענע שווערע אַרבעטן, ווי אויפרוימען דאָס שטעטל נאָך דער באָמבאַרדירונג און שרפות, אויסרייניקן די קאַשאַרן נאָכן פּוילישן מיליטער א״אנד. צו דער אַרבעט האָט מען געמוזט מאַרשירן גלייך, ווי זעלנער אין ריי. אַ ייד וואָס האָט געוואַגט זיך אומצוקוקן איז גלייך דערשאָסן געוואָרן. אַפילו די וואָס זענען געגאַנגען גוט, האָבן אויך באַקומען געשלאָגן מיט גומי־שטעקנס איבער די קעפּ, אַז זיי זאָלן גיין שנעלער.

יידן האָבן געמוזט טראָגן געלע לאַטעס מיטן מגן־דוד. פאַרן פאַרגעסן אָנצוטאָן די געלע לאַטע איז מען גלייך צוגענומען געוואָרן, און קיינער האָט נישט געוווּסט ווו דער „פאַרברעכער" איז אַהינגעקומען. אַנדערע זענען אָפּגעקומען מיט טויטקלעפּ און קוים אַרויס לעבעדיקע... סוף 1940 זענען די רעשטלעך גאַרוואָלינער יידן פאַרטריבן געוואָרן קיין זשעלעכאָוו און פּאָריסאָוו בעתן גרויסן גירוש. אַ טייל יידן האָט זיך געראַטעוועט אין רוסלאַנד.

ווי אַזוי איך אַליין האָב זיך געראַטעוועט, האָב איך שוין אָנגעגעבן אינעם אָנפרעג־בויגן.

✶

עס שרייבט אונדז אַ טאָכטער פון —

משה ראַפּאַפּאָרט (היטלמאַכער):

...אין יאָר 1914 האָב איך פאַרלאָזט גאַרוואָלין. כ׳האָב זיך באַזעצט אין מינכען (דייטשלאַנד). דאָרט האָב איך חתונה געהאַט, דערצויגן קינדער, געמאַכט אַ באַלעבאַטיש לעבן. נאָך היטלערס קומען צו דער מאַכט, האָבן מיר אונדזער עלטסט קינד געשיקט קיין אַמעריקע און מיר אַליין באַשלאָסן צו פאָרן טוריסטיש קיין איטאַליע און לאָנדאָן, כדי אויסצוגעפינען אַ סטאַביל וווינאָרט. מיר האָבן געמאַכט אַלע הכנות, אַפילו געהאַט געקויפט שוין בילעטן.

מיטאַמאָל האָט געסטאַפּאָ פאַראָרדנט, אַז יידן מוזן פאַרלאָזן דייטשלאַנד ביז אַ געוויסן טערמין. נאָכן דאָזיקן טערמין האָט מען אַלע יידן געבראַנגט אויף איין אָרט אין אַ שולע, מען האָט אונדז אַלע פאַרלאָדנט אין לאַסט־וואַגאָנען און געפירט צו דער פּוילישער גרענעץ. נישט אַלעמען האָט פּוילן דורכגעלאָזט. אַ סך יידן האָבן די דייטשן געמוזט צוריקפירן קיין מינכען. אויך איך, מיט מיין מאַן און אונדזערע צוויי קינדער זענען צוריקגעקומען קיין מינכען. פון מינכען האָבן מיר אַוועקגעשיקט אונדזערע צוויי קינדער קיין ענגלאַנד מיט אַ טראַנספּאָרט יידישע קינדער, וואָס ענגלאַנד האָט אַריינגעלאָזט. אַ צייט שפּעטער איז געקומען אַ נייע פאַראָרדנונג, אַז יידן מוזן פאַרלאָזן דייטשלאַנד. די וואָס וועלן בלייבן וועלן פאַרשיקט ווערן קיין דאַכאַו. האָט מען אַלץ איבערגעלאָזט און אַוועק קיין איטאַליע.

ביז דער שותפות איטאַליע־דייטשלאנד זענען מיר געווען אויף דער אויסהאַלטונג פון „אונראַ". נאָכדעם ווי איטאַליע איז אריין אין קריג ווי דייטשלאנדס פאַרבינדעטער, האָט מען אונדז אַלע פאַרשיקט אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער, מיט צוואַנגס־אַרבעט אין סיציליע.

אַזוי האָבן מיר זיך געפּלאַגט 6 יאָר. בעת די לאַגע האָט זיך פאַרשאַרפט און ס׳האָט געדראָט אַ געפאַר אונדזער לעבן, האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קלויסטער ביזן סוף פון דער מלחמה.

נאָך דער מלחמה, ברענגט אונדז די „אונראַ" קיין אַמעריקע. ערשט דאָ האָבן מיר זיך דערוווּסט פונעם גרויסן חורבן פּוילן.

פון דער פאַרצווייגטער משפּחה ראַפּאַפּאָרט זענען אומגעקומען מיינע ברידער: דוד ראַפּאַפּאָרט און משפּחה (וואַרשע), שאַיע ראַפּאַפּאָרט און משפּחה (גאַרוואָלין), מאַנעס ראַפּאַפּאָרט און משפּחה, מיין שוועסטער האָדעס מיט איר מאַן, שיע באָראָווסקי, און זייערע קינדער — אַלע אומגעקומען אין פּאַריז.

אַנטלאָפן מיט אַ ספר־תורה

ר׳ רפאל הערשעלעס ז״ל וויינבליט

(דערציילט פון משה פישמאַן. געשריבן: יהודה רובין)

ר׳ רפאל איז געווען פון די חשובסטע יידן פון אונדזער שטאָט. אַ באַשיידענער, וואָס אַלע האָבן אים אָפּגעגעבן כבוד, געפרעגט אים עצות און גערעכנט זיך מיט זיין וואָרט. ער איז געווען אַ גערער חסיד און אַ גרויסער בעל־דעה אין שטיבל. נאָר דער רבונו־של־עולם האָט אים נישט מזכה געווען מיט קיין קינדער.

האָט ר׳ רפאל און זיין ווייב געלאָזט שרייבן אַ ספר־תורה און מיט גרויס פּאַראַד זי אַריינגעבראַכט אין ארון־קודש פון שטיבל.

פרייטיק, מיטאָג־צייט, דעם 8־טן טאָג פונעם קריג־אויסברוך, ווען ר׳ רפאל און זיין ווייב זענען געשטאַנען אין זייער שפּייז־געשעפט און געמאַכט הכנות צום שבת האָבן פּלוצעם אָנגעהויבן פאַלן באָמבעס און די שטאָט — ברענען.

ר׳ רפאל האָט שנעל פאַרלאָזט זיין קלייט און געלאָפן אין שטיבל ראַטעווען די ספרי־תורה — און אויך זיין אייגענע.

צוריקקומענדיק, האָט ר׳ רפאל זיין הויז מער נישט געטראָפן, האָט ער די ספר־תורה געבראַכט צו אונדז אין הויז. די שטאָט האָט געברענט און אויף די גאַסן האָבן זיך געוואַלגערט לעבעדיק־פאַרברענטע מענטשן.

פאַרנאַכט, ווען ס׳איז געוואָרן פינצטער, איז ר׳ רפאל אַרויס שאַפן אַ מנין צו קבלת־שבת. דער רוב יידן איז שוין געהאַט אַוועק פונעם שטעטל און ס׳האָט געדויערט לאַנג ביז ער האָט צוזאַמענגעשטעלט דעם מנין. שפּעטער האָט ער מיט אַ וויינענדיק קול געזאָגט: „שלום עליכם, עליכם־שלום, מלאכי־השלום", הייבנדיק די הענט צום הימל. ער האָט קידוש־געמאַכט, געוואַשן זיך און עפּעס טועם געווען פון דער שבתדיקער סעודה און אפילו געזונגען זמירות.

די נאַכט איז געווען אַ שרעקלעכע. אַרום האָט געהערשט אַ טויטע שטילקייט, אַ שטילקייט פאַר אַ גרויסן שטורעם...

צו מאָרגנס, שבת אין דער פרי איז גאַרוואָלין ווידער באָמבאַרדירט געוואָרן און די שריפה פון די באָמבעס האָט אָפּגעווישט דעם רעשט פון שטעטל.

זונטיק האָט ר׳ רפאל גענומען די ספר־תורה און ער און זיין ווייב זענען געגאַנגען קיין פּאָריסאָוו. פון דאָרט האָט ער זיך שוין קיין מאָל נישט אומגעקערט. ר׳ רפאל איז אַוועק צוזאַמען מיט אַלע פּאָריסאָווער יידן אין די גאַז־קאַמערן.

ת.נ.צ.ב.ה.

נחמן אברמוביץ׳ (ז״ל) / ישראל

מותו של הרב

— — — פצוע ושותת דם הובל הרב ר׳ משה רומר — רבה הישיש של גארוואלין — בעגלה רתומה לסוס אחד, שהתנהלה לאיטה מרחק של 38 ק״מ, עד שהגיעה לריקי. הלומה מפחד, פתחה אסתר בת הרב את דלת ביתה ועל כפיה ובזרועותיה נשאה את אביה הישיש והכואב כולו, אל ביתה...

זקן השיבה הלבן, מגואל היה בדם ופקעת אחת של שערות, הפכה לדייסה דביקה. אעפי״כ לא הרשה ר׳ משה להסירה, מחשש עברה על הצוו: „פאת זקנכם לא תגלחו!״, ואף כי היה כולו מכאובים והתפלש בדווי, לא פסק מאמירת תהלים. מן הנמנע היה להבהיל אליו את ד״ר קובלסקי, כיוון שעוצר הוכרז ברחוב היהודים והליכה ברחוב, כרוכה היתה במוות מיידי, כך עברו שעות הלילה, כשהבת אסתר החזיקה בזרועותיה את אביה ובצפותה בכליון־עיניים שיאיר היום. מבטיה הופנו מפעם לפעם אל חשכת הליל, תוך מאמץ חדירה חותר; בעיניים מפללות לאור חיכתה, כדי שאפשר יהיה להזעיק עזרה.

מוגפים היו התריסים והדלת סגורה על בריח... נר האיר עמומות בחדר והישיש נרדם קמעא בזרועות בתו. דומם ציפתה אסתר ולא זזה ממקומה, על מנת לא להפריע מנוחת אביה היגע והתשוש.

— — לפתע, נקרעה דממת הליל משעטת מגפים גסה ברחוב, שהלכה וקרבה... ברוב זהירות ובדממה השכיבה אסתר את אביה במיטה ומהרה לכבות את הנר. ברעד נצמדה לקיר ודממה...

„יהודים ארורים! פתחו מיד את הדלת!״ — נשמעה קריאה. את שארית כוחותיה אימצה אסתר לבל תתמוטט במקום עמדה. בחשכה קרבה אל ארון ספרי הקודש, קרעה „קריעה״ בשמלתה, התפללה ובקשה רחמים. לא על עצמה בקשה, על אביה הצדיק וירא השמים — חוליה בשרשרת דורות של תלמידי־חכמים מופלגים בתורה ובמעשים טובים...

אגרופים וקתות רובים, הלמו בגסות על הדלת; נשנתה וחזרה הקריאה: „יהודה, שבט ארור! פתח הדלת, ולא ביריות נפרצנה!״.

בידיים רועדות פתחה אסתר את הדלת... כחיות רעות פרצו אל החדר שני קלגסים מרצחים נאציים ונשקם דרוך, מבטיהם הטורפים שוטטו על פני הדירה... בתחנונים בקשה אותם אסתר: „אנא, שבו, תנוחו!״ —היא קיוותה, שמא יעלה בכל זאת בידה, בכוח תחינתה והכנעתה, להציל חיי אביה הישיש... ברם, המרצחים לא שעו אפילו לבקשתה. ככלבי־ציד משוסים התרוצצו מלאכי החבלה בדירתה... אנחותיו של הזקן משכו אותם. „מה פשרו של כל זה?!״ — — פרץ והרעים נאצי אחד. והנה נתקל בזקן השיבה של הישיש ויפרוץ בצחוק גס ואכזרי כשחברו מחרה מחזיק אחריו. המרצח הוציא סכינו ויתחיל לחתוך בו את הפאות והזקן...

המומה ומעולפת כמעט השתטחה בת הרב ונשקה את רגליהם בהתחננה על נפש אביה. אולם הפצרותיה לא עמדו לה. בגסות אכזרית בעט המגף בפניה והעיפה אל קצה החדר. המרצח המשיך במריטת הזקן על תושבת בשרו... הנאצי השני קרע את כל הספרים בארון, דרך על הקרעים ברגליו, ירק עליהם וזיהמם...

— — בפלצות גוברת והולכת ראתה אסתר את „השמות״ המתפלשים באבק רגלי הרוצח. היא הרעימה בקולה: „לא תרצח! הוא צוו האל הכתוב בספרים אלה; על כן תשחיתו אותם?! רוצחים הינכם ושמכם לדראון!״. אולם צחוקם הפ־רוע נמשך והלך ולעומתה על אף התנגדותה המשיכו במ־לאכתם.

מלאכת מריטת הזקן נסתיימה... דומם התיפח הרב הישיש ותוך אנחות קרא „ווידוי״. בקור רוח הסתכל הנאצי על מעשי ידיו. באדישות הוציא אקדחו וירה בראש הישיש... תוך לחש „אשמנו, בגדנו!״ — נפסק פתיל חייו. שוב צחקו הקלגסים צחוקם הגס והמופקר... הם קמו ועזבו את הבית.

— — שקט השתרר... על המיטה האדים מדם הסדין. הדם זרם והפך את רצפת החדר למקווה דם. דמומה, שכוחת אל ואדם התפלשה אסתר על הרצפה. דוממת ושתוקה הת־פלשה בין גווילים ו„שמות״ קרועים ומחוללים...

(„מבט חדש״)

אלעזר (משה וועלוולס) **ראַכמאַן און זיין פרוי — אלטע**

חורבן גאַרוואָלין*)

אויפן שאָסיי צווישן וואַרשע און לובלין, ליגט דאָס שטעטל גאַרוואָלין. געציילט האָט דאָס שטעטל בערך 4000 יידישע נפשות. נישט אַלט איז דאָס שטעטל. זקנים פלעגן דערציילן, אַז זייערע זיידעס האָבן פאַרגעדענקט די צייט ווען דאָס שטעטל האָט נאָך קיין בית הקברות נישט געהאַט און פלעגט קובר זיין זייערע מתים — אויב עס האָט זיך געטראָפן אַ בר־מינן ר״ל — אין דערבייייקן זשעלעכאָוו.

אויפן ערשטן בליק — אַ שטעטל ווי אַלע יידישע שטעטלעך, אָבער אַז מען האָט זיך איינגעלעבט און נאָענטער זיך צוגעקוקט צו דעם, האָט מען געזען אַז דאָ, אין דעם קליינעם יידישן שטעטעלע, האָט דאָס יידישע לעבן געהאַט אַן אייגנאַרטיקן, באַזונדערן חן. דאָ האָבן יידן געלעבט, געאַרבעט, געהאַנדלט און געווען שטאָלץ מיט דער חסידישער פרומקייט וואָס האָט אַרומגענומען כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג. אַ קלייניקייט, איז דאָך געווען רב אין גאַרוואָלין דער באַרימטער קאַלושינער רבי ר׳ מאיר־שלום, דער ברודער און איידעם פונעם באַרימטן פאַריסאָווער רבין ר׳ יעקב־הערשעלע, אַן אייניקל פון ר׳ יעקב־יצחק פון פזשיסכע — דער ייד־הקדוש. דער לעצטער רב אין גאַרוואָלין איז געווען ר׳ משה־מנחם ראַמער הי״ד, אַ זון פונעם באַרימטן תלמוד־חכם, דעם ריקער רב, ר׳ נתן־נטע.

דער רב, ר׳ משה־מנחם ראַמער, איז אומגעקומען על קידוש־השם גלייך ווי די דייטשע תלינים האָבן פאַרנומען דאָס שטעטל. ער איז שוין געווען אַ טיפער זקן, קרוב לתשעים. די דייטשן האָבן אים דערשאָסן אין בית־דין־שטוב, אין דער זעלבער שטוב, ווו ער איז געזעסן און עוסק געווען אין הוראה העכער זעכציק יאָר. ס׳איז אויך געווען דער שטאָלץ פון שטעטל וואָס דער באַרימטער גאון, ר׳ שמעון ענגלס, אָדער ווי מ׳האָט אים אויך גערופן ר׳ שמעון מאירס, אָדער שמעון זשעלעכאָווער. ער איז געווען דער איידעם פונעם גאַרוואָלינער גביר, דעם קאָזשניצער חסיד, ר׳ יוסף פייגנבוים. נאָך דער גרינדונג פון דער לובלינער ישיבה: ישיבת חכמי לובלין (יח״ל), ווערט ר׳ שמעון ענגלס איר ראש־ישיבה און צוזאַמען מיטן לובלינער רב, מהר״ם שפירא ז״ל, איז ער דער עמוד התווך פון דער דאָזיקער וועלט־באַרימטער ישיבה. איז עס טאַקע געווען דער שטאָלץ פון די גאַרוואָלינער וואָס עס האָט זיך מזדמן געווען תורה וגדולה במקום אחד.

עס שווימען אויף אין זכרון צענדליקער יידישע היימען, וואָס האָבן מיט זייער ערלעכקייט, פרומקייט און למדנות געוועקט צו זיך טיפן דרך־ארץ. געווען, למשל, די באַרימטע משפחה בלאַס, אַלעקסאַנדער־חסידים — אַ ברייט־פאַרצווייגטע משפחה: זין און אייניקלעך פונעם גרויסן עושר און בעל־צדקה ר׳ ירחמיאל בלאַס. אַרום דעם דאָזיקן ר׳ ירחמיאל בלאַס האָבן זיך אין שטעטל געוועבט לעגענדעס. אַזוי פלעגט מען דערציילן, אַז ווען ער איז נאָך געווען יינג, האָט ער זיך נוהג געווען מיטצונעמען אויף זיין חשבון קיין אַלעקסאַנדער אויף ראש השנה אַ מנין אָרעמע יידן... אַזוי אויך די משפחה אַנגליסטער: עס שטייט מיר קלאָר פאַר די אויגן זייער פאָטער ר׳ נחמן — אַ ייד אַ למדן און אַ גרויסער בעל־מידות. כ׳געדענק אויך צענדליקער, צענדליקער יידישע משפחות, האָרעפּאַשניקעס, וואָס האָבן זיך געראַנגלט פאַר זייער שווערן קיום און געלעבט אַן ערלעך אַרבעטס־לעבן.

עס דערמאָנט זיך מיר אין דער גרויסער צאָל יוגנט, וועלכער ס׳איז ענג געווען אין די דלת־אמות פון דער פרומקייט און זיך געראַנגלט, אויסער מיט די מאַטעריעלע שוועריקייטן, אויך גייסטיק. דעם דאָזיקן געראַנגל האָבן זיי געפירט אין די פאַרשידענע יוגנט־קלובן, ווי דער קלוב פון „בונד״, די „ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן א״י״, אין דער געז. „פריינד פון ציש״א״ (צענטראַלע יידישע שול־אָרגאַניזאַציע) אָדער אויף די אָוונט־קורסן פונעם אומפּאַרטייישן קולטור־פאַראיין. דאָס איז געווען אַ ליכטיקע יידישע יוגנט, וואָס האָט אין נויט און אין אָרעמקייט געדורשט נאָך תורה און וויסן. נישט געקוקט אויף דעם וואָס די אַרומיקע גויישע סביבה האָט געאָטעמט מיט שנאה און האַס צום ייד, האָבן דאָך יידן, להכעיס אַלעמען — געלעבט, געלערנט און געשאַפן, געראַנגלט זיך און עוסק געווען אין תורה.

שיין איז די לעגענדע פאַרוואָס דאָס שטעטל הייסט גאַרוואָלין. לויט די אַרכיוון פון שטאָט (צו וועלכע דער שרייבער פון די שורות, אַלס ראַטמאַן פון שטאָטראַט, האָט געהאַט אַ פרייען צוטריט) שטאַמט דער נאָמען פון דעם וואָס כמעט אַלע גויים פון שטעטל, אויסער דעם וואָס זיי האָבן געלעבט פון באַאַרבעטן זייערע פעלדער, זענען אויך געווען גאַרבערס, באַאַרבעט פעל אויף פעלצן — און טאַקע גענייט די פעלצן גופא. שטאַמט דערפאַר דער נאָמען גאַרוואָלין פון פוילישן וואָרט „גאַרבאַזש״, ד״ה גאַרבערס. אָבער די יידישע לעגענדע האָט געוואָלט עפּעס אַנדערש. דערציילט זיך טאַקע אַזאַ לעגענדע:

ווען די יידן פון די אַרומיקע דערפער זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן פון זייערע היימען, האָבן זיי געוואַנדערט פון איין אָרט צום צווייטן און, פאַרשטייט זיך, געלעבט אין גרויס־דחקות. ביז איינמאָל אין אַ פאַרנאַכט, בעת שקיעת־החמה, האָבן זיך אַלע וואַנדערנדיקע יידן צונויפגענומען און מיט גרויס געוויין מתפלל געווען. אינמיטן דער תפילה האָט זיך דערהערט אַ בת־קול פון הימל פון צווי לשון־קודש ווערטער: „גר ולין״, ד״ה וווינען און נעכטיקן, האָבן די יידן אין דעם געזען אַן אצבע אלוהים און באַשלאָסן זיך צו באַזעצן אויף דעם אָרט און דאָס אָרט אַ נאָמען געגעבן גאַרוואָלין („גר ולין״)... ענלעך צו דער לעגענדע וועגן פוילן (פה־לין).

אַזוי האָבן די יידן געלעבט אין שטעטל עטלעכע דורות — ביז דעם שרעקלעכסטן חורבן, ביז דער דייטשער תלין האָט עס חרוב געמאַכט. אייגנטלעך איז גאַרוואָלין פאַרברענט געוואָרן נאָך איידער די דייטשן האָבן עס פאַרנומען. בעת די דייטשע באָמבאַרדיר־אַעראָפּלאַנען האָבן עס פאַרניכטעט, זענען גאַרוואָלינער יידן געלאָפן אין די נאָענטע שטעטלעך פאַריסאָוו, זשעלעכאָוו, געווען אין די דאָרטיקע געטאָס און צוזאַמען מיט זיי אומגעקומען.

די גרעסטע צאָל געראַטעוועטע אין די וועלדער, אויס־באַהאַלטענע ביי קריסטן, אָדער פאַרשיקטע אין ראַטנפאַרבאַנד געפינט זיך היינט אין ישראל. יאָר־ביי־יאָר ווערט דורכגעפירט אַן אזכרה צום אָנדענק פון די אומגעקומענע.

זאָלן די שורות זיין אַ מצבה און אַ נר תמיד אויף זייערע נישט־פאַראַנענע קברים און אַ דערמאָנונג פאַר די קומענדיקע דורות.

נונגולד נתן (זישע)

*) צו דער 13טער יאָרצייט נאָכן אומקום פון די יידן אין גאַרוואָלין, פאַרעפנטלעכט דעם 10.1.1956 אין דער „יידישע פרעסע״, טאָג־צייטונג, תל־אביב.

וועגן אירגון יוצאי גאַרוואָלין אין ישראל

דער ארגון יוצאי גארוואלין אין ישראל איז אנטשטאנען אין סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. ווען עס האבן אָנגעהויבן אָנקומען די ערשטע ידיעות פון גרעאטעוועטע גאַרוואָלינער, האבן זיך אין ישראל אָרגאַניזירט גארוואלינער צוזאמען מיט זשעלעכאָווער און די ערשטע טעטיקייט איז געווען ארויסצושיקן שפּייז־פּעקלעך לויט די אדרעסן וואס זיינען געווען אין אונדזער רשות.

אין אַ געוויסער צייט איז זיך דאס שותפות מיט די זשעלעכאָווער פונאַנדערגעפאלן. דער ארגון יוצאי גארוואלין האט זיך דערפאר אויפסניי ארגאניזירט. אין 1948 אין יאר פון אנשטיין פון מדינת־ישראל האבן זיך די געראטעוועטע גארוואלינער אין חוץ־לארץ אנגעהויבן פאראינטערעסירן מיט אלעם וואָס קומט פאָר אין ישראל. אזוי ווי דער מצב אין ישראל איז דעמאלט געווען א שווערער, האבן דערפאר אנגעהויבן אנקומען שפּייז־פּעקלעך פון גארוואלינער אין חוץ־לארץ, פאר גארוואלינער אין ישראל. אין שפּיץ פון דער דאזיקער אַקציע איז דעמאלט געשטאַנען לייבל מאָקאָטאָוו! אזוי האט זיך דער ענין געצויגן ביזן יאר 1956. אין דעם יאָר איז אין דער טעטיקייט פון „ארגון", פארגעקומען גרויסע ענדערונגען. קודם כל זענען דעמאלט געקומען אויף א באזוך אין אונדזער לאנד אונדזער ליבער לאנדסמאן משה האנדקאן פון פאריז צוזאמען מיט זיין פרוי. אַ דאנק זיין איניציאַטיוו און מיט זיין אונטערשטיצונג איז דעמאלט געגרינדעט געווארן אַ גמילות־חסד קאַסע אויפן נאמען פון די קדושי־גארוואלין. די גרינדונגס פארזאמלונג איז פאר־געקומען אין פּורים 1956 אין שטוב פון יששכר בלאנק ז"ל וואָס איז טאַקע אַ געוויסע צייט געשטאַנען אין שפּיץ פון דער דאזיקער קאַסע. די אויפגאבע פון דער גמילות חסד קאסע איז צו געבן הלוואות יעדן גארוואלינער אָן פּראָצענט! ביים היינטיקן טאג שטייען אין שפּיץ פון דער קאַסע, רחל הירשפעלד און יהודה רובין. דער „ארגון" האט אויך דורכ־געפירט אַן אַקציע צו פאראייביקן דעם אָנדענק פון די קדושי־גארוואלין דורך דעם וואס ער האט אויפגעשטעלט אַ לוח־זכרון אין מרתף־השואה אויפן הר־ציון אין ירושלים.

די דריטע אַקציע — און אפשר די הייליקסטע — איז דאס וואס דער „ארגון" האט אויף זיך גענומען ארויסצוגעבן אַ ספר־זכרון געהייליקט די יידישע קהלה גארוואלין. אַ דאנק דער איניציאַטיוו און אונטערשטיצונג פון אונדזער ליבן לאנדסמאן מיכאל קויפמן פון ניו־יארק קומט פאָר אין יאר 1965 — דאס איז דאס יאר וואס אונדזער ליבער פריינט קומט דאס ערשטע מאָל קיין ישראל צוזאמען מיט זיין פרוי — אַ גרויסע פאַרזאַמלונג און עס ווערט אויסגעוויילט אַ רעדאַקציע־קאָמיסיע וואס איר אויפגאַבע איז ארויסצוגעבן דעם יזכור־פנקס. איצט אז דאס ספר־גארוואלין איז שוין דערשינען מעג דער אירגון יוצאי־גארוואלין זיין שטאָלץ מיט די דריי גרויסע אַקציעס וואס ער האט דורכגעפירט.

אונדז בלייבט נאר איצט איבער צו פארשטאַרקן די פינאַנסיעלע רעזערוון פון דער קאַסע, אויסצוברייטערן איר טעטיקייט אויך אויף די קינדער און אייניקלעך פון גארוואַ־לינער. דאס איז אַ קיצור פון דער טעטיקייט פון „ארגון יוצאי גארוואָלין אין ישראל", פון אנהויב פון זיין גרינדונג ביזן היינטיקן טאג.

מזכיר: **יהודה רובין**

דער קאָמיטעט פון די גארוואָלינער אין ישראל (נאך אַ זיצונג אין הויז פון פאמיליע צעשינסקי—קירשנבוים).

זיצן (פון רעכטס): יחיאל רובין, מאיר קליינבוים, יהודה רובין, רחל און משה הירשפעלד, מאיר צעשינסקי; שטייען (פון לינקס): מאיר־שלום לעווין, צפורה צעשינסקי, נתן (זושע) נונגאלד־נאכגעלט, רבקה קירשנבוים־האכבערג, ברוך שיין, שלמה נחשון־שלאנג, אהרן אגמון־אַנגליסטער.

אַזוי האָבן מיר אָנגעהויבן!

דעם ערשטן גאַרוואָלינער וועלכן כ׳האָב באַגעגנט צו מיין אָנקומען אין ישראל (סוף 1948), איז געווען לייבל יום־טוב, אַן אייניקל פון מענדל יום־טוב פון גאַרוואָלין ער איז געקומען צו מיר אין דער מעברה ביי חדרה. דער צווייטער איז געווען ברוך האָכבערג — אַ זון פון גרויסן מלך. מיט ברוך האָכבערג האָב איך שוין דעמאָלט, אָנהויב 1949, פאַרפירט אַ שמועס וועגן פאַראייביקן דעם זכר פון די אומגעקומענע יידן פון גאַרוואָלין.

פון אַ ספר האָבן מיר נאָך דעמאָלט נישט גערעדט. ס׳איז נאָך בכלל נישט קלאָר געווען אויף וואָס פאַר אַן אופן אַזאַ זאַך דאַרף געמאַכט ווערן. אָבער דער געדאַנק אַז עפּעס דאַרף געטאָן ווערן, האָט אונדז גאַרוואָלינער אין ישראל נישט געגעבן קיין רו. אויף יעדער באַגעגעניש, אויף יעדער שמחה, וווּ עס האָבן זיך נאָר צוזאַמענגעטראָפן אפילו איין מנין גאַרוואָלינער, איז דער ערשטער געשפּרעך געווען אויף דער דאָזיקער טעמע; ווי אַזוי און וואָס דאַרף געטאָן ווערן כדי צו הייליקן דעם אָנדענק פון די קדושי־גאַרוואָלין.

עס זענען צו אונדז דערגאַנגען קלאַנגען, אַז די שאַרית־הפליטה פון אַ גאַנצער ריי פאַרשידענע יידישע קהילות פון פוילן גיבן אַרויס ספרים צום אָנדענק פון זייערע קדושים. מיר האָבן זיך אָנגעכאַפּט אין דעם ווי אין אַן אבן־טוב. די צייט איז דערוויל געלאָפן, יאָרן זענען אַריבער און מער ווי צו סתם געשפּרעכן צווישן זיך איז דער ענין נישט דערגאַנגען. דערווייל האָב איך זיך אין לאַנד איינגעוואָרצלט און געפילט אַז ס׳איז די העכסטע צייט איבערצוגיין פון געשפּרעכן צו מעשים...

אין די זומער־חדשים פון 1952 האָב איך צונויפגערופן די ערשטע זיצונג פון גאַרוואָלינער, צווישן אַנדערע, פאַרגעדענק איך, האָבן אין דער זיצונג אָנטייל גענומען מאיר קליינבוים, מאיר־שלום לעווין, ברוך שיין, יהודה רובין און דער שרייבער פון די שורות. די זיצונג איז פאָרגעקומען אין דער רעדאַקציע „הצופה". אויף דער דאָזיקער זיצונג איז באַשלאָסן געוואָרן: א) צונויפרופן אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון גאַרוואָלינער אין ישראל מיטן ציל אויסצווויילן אַ קאָמיטעט וואָס זאָל זיך פאַרנעמען מיט דעם ענין; ב) שטעלן זיך אין ברִיוולעכן קאָנטאַקט מיט אַלע גאַרוואָלינער אין דער וועלט, זיי מודיע זיין וועגן אונדזערע באַשלוסן, און ווען עס וועט נויטיק זיין, זאָלן זיי אונדז געבן הילף. קאָנקרעט,האָבן מיר נאָך אַליין נישט געוווּסט, וואָס צו טאָן און ווי אַזוי אָנצוהויבן.דער גאַנצער ענין איז געווען נישט קלאָר.

בערך אַ יאָר שפּעטער איז דורך אַ צופאַל מיר אַריינגעפאַלן אין האַנט — אויב כ׳מאַך קיין טעות נישט — דאָס „ספר זאַמאָשטש". נאָכן איבערליינען דאָס דאָזיקע ספר האָב איך באַקומען אַ באַגריף וואָס מ׳דאַרף טאָן כדי צו מאַכן די ערשטע שריט צו פאַרווירקלעכן אַזאַ שווערן ענין ווי אַרויסגעבן אַ ספר. דערווייל איז אונדז געלונגען אָנצוקנופּן באַציונגען מיט גאַרוואָלינער וואָס זענען צעשפּרייט אויף שבעה ימים. בריוו זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין אַמעריקע, פראַנקרייך, אַרגענטינע, קאַנאַדע, בראַזיליע, אויסטראַליע, אפילו קיין ראַטנפאַרבאַנד האָבן מיר געשריבן. פון אַלע דערמאָנטע לענדער — אויסער בראַזיליע און אויסטראַליע — האָבן מיר באַקומען פּאָזיטיווע ענטפערס, אַז זיי זענען גרייט צו געבן אונדז יעדע הילף סיי אין געלט, סיי אין געשריבענעם מאַטעריאַל, כדי אַרויסצוגעבן אַזאַ ספר. דאָס געפּלאַנטע ספר האָט באַדאַרפט אָפּשפּיגלען דאָס יידישע לעבן פון גאַרוואָלין ביז דער מלחמה און דעם יידישן חורבן בעת דער מלחמה...

פאַרשטייט זיך, אַז אַזעלכע בריוו האָבן אונדז געמוטיקט. און דאָך איז ממשותדיק גאָרנישט געטאָן געוואָרן. יאָריערלעך בעת די אַזכרות פלעגן מיר ריידן וועגן דעם, אָננעמען באַשלוסן, שיקן בריוו מהכא להתם ומהתם להכא, צענדליקער, צענדליקער זיצונגען זענען גערופן געוואָרן — און דער ענין ספר האָט זיך נישט גערירט פון אָרט. שווער היינט אָנצוגעבן די אמתע סיבות פון דער דאָזיקער געליימטקייט. ביז היינט איז מיר נישט קלאָר פאַרוואָס, פאַרוואָס איז גאָרנישט געטאָן געוואָרן? ס׳איז דאָך געווען גוטער ווילן, קרבנות־גרייטקייט פון צענדליקער, צענדליקער גאַרוואָלינער הן אין ישראל, הן אין דער וועלט — טאָ פאַרוואָס זענען אַריבער יאָרן אָן ממשותדיקע מעשים?

ס׳דערמאָנט זיך מיר אפילו אַזאַ פאַקט: אין 1956 בעת דער מבצע־סיני האָט דאָס גאַנצע לאַנד געלעבט אין מלחמה־שפּאַנונג. דאָס האַרץ פון יעדן ייד האָט געציטערט פאַרן גורל פון אונדזער לאַנד. אַלעמענס געדאַנקן, די מחשבות פון יעדן ייד זענען געווענדט געווען נאָר אין איין ריכטונג: וואָס וועט ברענגען דער מאָרגן? מען איז געווען צוגעשמידט צום ראַדיאָ צו הערן די נייעס פון פראָנט. אין יענע טעג דערהאַלט איך אַ בריוו — אַזאַ האַרציקן, אַזאַ וואַרעמען, אַז כ׳האָב אין גאַנצן פאַרגעסן אין וואָס פאַר אַ גורלדיקע טעג מיר לעבן. באַלד צומאָרגנס האָב איך צונויפגערופן אַ זיצונג פון קאָמיטעט און אינטערעסאַנט — אַלע חברים פון קאָמיטעט זענען געקומען צו דער זיצונג, אפילו איינער האָט נישט געפעלט. און דאָך איז ווייטער אַריבער אַ יאָר — און גאָרנישט! אַלע באַשלוסן פון קאָמיטעט זענען געבליבן אויפן פּאַפּיר.

אין 1957 איז יאָ געווען אַ שטיקעלע ענדערונג לטובה:

אין דעצעמבער פון יענעם יאָר בין איך אַרויסגערופן געוואָרן דורך אונדזער ליבן פריינד משה האַנדקאַן קיין פּאַריז. געווען בין איך אין פּאַריז קרוב צו זיבן וואָכן. דורך דער צייט האָב איך אַלס פאָרשטייער פון בוך־קאָמיטעט אין ישראל גערופן עטלעכע זיצונגען פון פּאַריזער קאָמיטעט און דער קאָמיטעט האָט זיך פאַרפליכטעט צו דעקן אַ גרויסן טייל הוצאות פאַרן ספר. אין פּאַריזער „אונדזער וואָרט" פון מאָנטיק, דעם 3טן דעצעמער, 1957 (ז׳ טבת תשי״ח), איז געווען אָפּגעדרוקט אַ גרעסערער באַריכט וועגן מיין באַזוך אין

פאַריז אַלס פאָרשטייער פון ישראלדיקן קאָמיטעט אונטערן קעפּל: „פּייערלעכע אויפנאַמע לכבוד זישע נאַכגעלט (נתן) ביי די גאַרוואָלינער לאַנדסלייט".

פאַרשטייט זיך, אַז דאָס אַלץ האָט געשטאַרקט דעם גלויבן, אַז סוף־סוף וועלן מיר מיט דער הילף פון די גאַר־וואָלינער אין דער וועלט בכוח זיין אַרויסצוגעבן אַ ספר.

אָנהייב פעברואַר 1958, ווי נאָר כ'בין צוריקגעקומען פון פּאַריז, האָב איך גערופן אַ זיצונג און אָפּגעגעבן אַ באַריכט פון מיין טעטיקייט אין פּאַריז. אין נאָמען פון בוך־קאָמיטעט אין ישראל איז אַרויסגעשיקט געוואָרן אַ קול־קורא צו אַלע גאַרוואָלינער אין דער וועלט. אין דעם קול־קורא האָבן מיר געוועקט אונדזערע לאַנדסלייט צו אַקטיווער טעטיקייט און אַזוי־אַרום דערמעגלעכן אַז דאָס ספר גאַרוואָלין זאָל קענען דערשיינען בקרוב. און דאָך — איז ווידער פאַריבער עטלעכע יאָר און די זעלבע אָפּהענטיקייט. דאָס הייסט נישט אַז ס'איז גאָרנישט נישט געטאָן געוואָרן. פאַרקערט, עס זענען פאָרגע־קומען זיצונגען, צענדליקער בריוו זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן צענדליקער בריוו זיינען אנגעקומען — און דער ענין ספר האָט זיך נישט גערירט פון אָרט.

אין יאָר 1961 פאָר איך צום צווייטן מאָל קיין פּאַריז און דאַנערשטיק, דעם 28טן דעצעמבער 1961 (כ"א טבת תשכ"ב), דערשיינט אין פּאַריזער „אונדזער וואָרט" אונטערן קעפּל „געסט אין רעדאַקציע", אַ קורצער באַריכט וועגן מיין קומען צו די גאַרוואָלינער לאַנדסלייט אין פּאַריז, אין וועלכן עס זאָגט זיך צווישן: „אונדזער רעדאַקציע האָט באַזוכט פריינד נתן נונגולד פון ישראל. קיין פּאַריז איז דער גאַסט געקומען צו זיינע גאַרוואָלינער לאַנדסלייט וועגן יזכור־פּנקס פאַר זייער אומגעקומען שטעטל. דער גאַסט באַטייליקט זיך אין דער רעדאַקציע פון יזכור־בוך".

אויך דער צווייטער באַזוך מיינער אין פּאַריז האָט אין מיר און ביי אַנדערע געשטאַרקט דעם גלויבן, אַז טראָץ אַלע שוועריקייטן וועט דאָס „ספר גאַרוואָלין" דערשיינען...

דורך דער צייט זענען געהאַט שוין דערשינען צענדליקער יזכור־ספרים, וועלכע האָבן געקענט דינען ווי אַ מוסטער, ווי־אַזוי אַזאַ ספר דאַרף געמאַכט ווערן. צענדליקער שטעטלעך וואָס האָבן שפּעטער אַרויסגעגעבן יזכור־ביכער האָבן געלערנט פון די ערשטע ביכער, ווי „ספר־סטרי", „ספר־ראַדאָמסק", „ספר־לובלין", „ספר זשעלעכאָוו" אָדער „ספר בענדין". היסטאָריקער פון דער שואה האָבן פאַרעפנטלעכט אַ גאַנצע ריי מאמרים וועגן די דאָזיקע יזכור־ביכער און זיי געלויבט פאַר דעם גרויסן צושטייער וואָס די דאָזיקע ספרים האָבן געגעבן דער חורבן ליטעראַטור. פון דעסטוועגן האָט זיך דער מצב אַרום דעם ענין ספר נישט געביטן. אַזוי האָט זיך עס געצויגן ביז אויגוסט 1965. איך באַצייכן דאָס ווי אַ ווענדפּונקט אינעם ענין פון ספר־גאַרוואָלין.

אויגוסט 1965 איז צום ערשטן מאָל געקומען קיין ישראל דער פאָרזיצער פונעם בוך־קאָמיטעט אין אַמעריקע, דער פריינד מיכאל קויפמאַן מיט זיין פרוי. באַלד איז גערופן געוואָרן אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג מיט דער באַטייליקונג פון די געסט. דורך דער צייט פון זייער אויפהאַלט אין ישראל זענען אויך גערופן געוואָרן עטלעכע זיצונגען פונעם ישראל־דיקן בוך־קאָמיטעט צוזאַמען מיט די געסט. עס זענען אָנגע־צייכנט געוואָרן אַרבעטס־פּלענער. נאָך זייער אָפּפאָרן צוריק קיין אַמעריקע האָט מיכאל קויפמאַן דורכגעפירט אַ גרויסע אויפקלערונגס־אַקציע. ראשית־כל האָט ער פונאַנדערגעשיקט אויפרופן כמעט אין דער גאַנצער יידישער פּרעסע אין דער וועלט. אַזוי, למשל, געפינען מיר אין „פאָרווערטס" פון 21טן מאַי 1966 אַן אויפרוף בזו הלשון:

„היינטיקן זונטיק, 3.30 נאָכמיטאָג קומט פאָר אין אָפיס פון מאַקס קאַופמאַן 385 5־טע עוו. 36־טער גאַס אין מאַנהעטן אַ צוזאַמענקונפט צו וועלכער אַלע גאַרוואָלינער לאַנדסלייט זענען געבעטן צו קומען. ביי דער באַראַטונג וועט אַרומגערעדט ווערן דאָס פּראָבלעם פון אַרויסגעבן אַ בוך און וועגן גרינדן אַ קלוב פון גאַרוואָלינער".

אין „פאָרווערטס" פון 11טן פעברואַר 1966 געפינען מיר אַן אויפרוף אין וועלכן עס זאָגט זיך: „נאָך אַ ריי יאָרן פון צוגרייטונגען איז ענדלעך געשאַפן געוואָרן דער איניצ־יאַטיוו־קאָמיטעט אַרויסצוגעבן אַ „פּנקס־גאַרוואָלין". דער דאָזיקער „יזכור־פּנקס" וועט זיין אַן אייביקע מצבה נאָך דער פאַרשניטענער הייליקער קהילה און אירע טויזנטער קדושים. דער קאָמיטעט באַשטייט פון פאָרשטייער פון די פאַראייניקטע־שטאַטן, מדינת־ישראל, פראַנקרייך, קאַנאַדע, אַרגענטינע, א"אַנד. לענדער. אין פּנקס וועלן אויך זיין אָפּטיי־לונגען פון די גאַר־נאָענטע ישובים, וועלכע האָבן אין דער צייט פון דער נאַצי־הערשאַפט געהערט צום באַצירק גאַר־וואָלין, ווי: לאַסקאַרעוו, פּילאַווע, פּאַריסאָוו, מאַטשעוויץ, סאָבאָליעוו, סאָבין, יעזשאָרי, ריקי. — אַלע זיי זענען אכריות־

זישע נאַכגעלט מיט פריינד משה האַנדקאַן ביים אייפל־טורעם אין פּאַריז.

דיק פאַרשניטן געוואָרן. מיר בעטן די אָפּשטאַמיקע פון גאַרוואָלין און פון דער סביבה צו שטעלן זיך אין פאַרבינדונג מיט דער קאָמיטעט און צושיקן אַלע מעגלעכע מאַטעריאַלן, ווי: זכרונות, גבית־עדותן, פאָטאָגראַפיעס א״אנד דאָקומענטן״.

דעם זעלבן אויפרוף געפינען מיר אויך אין „טאָג״ פון 5טן מערץ 1966, אין דער „יידישע קולטור״ „איקוף״, אין „אונדזער וועג״ — צענטראַל־אָרגאַן פון „מזרחי הפועל המז־רחי״־פּאַרטיי אין אייראָפּע, פון פרייטיק דעם 18טן פעברואַר 1966, אין „וואָכנבלאַט״ פון דאָנערשטיק דעם 14טן אַפּריל 1966.

פריינד קויפמאַן שטייט אויך אין אַ כסדרדיקן קאָנטאַקט מיטן קאָמיטעט אין ישראל, קניפּט אויך אָן פאַרבינדונגען מיט גאַרוואָלינער אין קאַנאַדע, בעיקר מיט רבקה לעווין, וועלכע טוט זייער פיל פאַרן ספר, און צוזאַמען נעמען זיי אונטער אַ גרויסע אַקציע פון זאַמלען געלט און מאַטעריאַלן פאַרן יזכור־בוך.

דאָס איז געווען אַ גרויסער שטויס פאָרויס פאַרן בוך־קאָמיטעט אין ישראל.

אין יאַנואַר 1968 קומט פריינד קויפמאַן צום צווייטן מאָל קיין ישראל, דאָס מאָל אָן זיין פרוי. אין דער זעלבער צייט קומט אויך משה האַנדקאַן פון פּאַריז צוזאַמען מיט זיין פרוי. זיי קומען כדי פון דער נאָענט זיך אָרומצוקוקן וואָס עס איז איבער דער צייט, פון אויגוסט 1965 ביז יאַנואַר 1968, געטאָן געוואָרן. דער ישראל־קאָמיטעט האָט באַוויזן צונויפצוזאַמלען אַ היפּש ביסל מאַטעריאַל און אַ געוויסע סומע געלט סיי פון גאַרוואָלינער אין ישראל, סיי פון גאַרוואָלינער אין דער וועלט. דער אָפּרוף פון גאַרוואָלינער איז געווען אַ שטאַרקער. דאָס האָט אונדז געמוטיקט, געגעבן כוח, געוועקט האָפענונגען.

מיר האָבן אויך מצליח געווען מיטן רעדאַקטאָר פונעם ספר, דעם יידישן שרייבער משה זאַלצמאַן, וועלכער טוט זיין אַרבעט מיט גרויס געניטשאַפט, טריי און איבערגעגעבן — און אין פולער האַרמאָניע מיטן בוך־קאָמיטעט.

היינט, ווען מיר קוקן אויף דעם אַלעם רעטראָספּעקטיוו, מיטן בליק אויף צוריק, מעגן מיר מיט רעכט, אָן שום מליצה זאָגן: געבענטשט זאָלן זיין די הענט וואָס האָבן די אַרבעט געטאָן; געבענטשט זאָלן זיין אַלע די וואָס האָבן געהאָלפן הן מיט געלט, הן מיט מאַטעריאַל אָדער מיט ביידע צוזאַמען.

עס ווילט זיך נישט גלויבן, נאָך די אַלע עיכובים און מניעות, אַז מיר האָבן דאָך באַוויזן אָפּצוטאָן אַזאַ ריזיקע אַרבעט. היינט, ווען דאָס ספר ליגט פאַר אונדז אָן אָפּנס און מיר לייענען אין דעם סיי די זכרונות פון פאַר דער מלחמה, סיי די זכרונות און איבערלעבענישן בעת דער מלחמה וואָקסט אונדזער שטאָלץ, וואָס מיר האָבן דאָך באַוויזן אַזאַ הייליקע מצבה אויפצושטעלן.

דאָס ספר גאַרוואָלין איז אַ קאָלעקטיוו ווערק. מיר טיילן דערפאַר נישט קיין כיבודים פאַר קיינעם. אַלע גאַרוואָלינער פון דער גאַנצער וועלט האָבן אין דעם אַ חלק.

אַזוי האָבן מיר אָנגעהויבן — אָנגעהויבן מיט ספקות און ממש געבלאָנדזשעט, נישט געוווסט ווו איין און אויס. בלויז די אמונה אין דער הייליקייט פון דער זאַך און דער פחד, אַז אויב מיר וועלן עס, חלילה, נישט טאָן, וועט אונדזער געוויסן שטענדיק אונדז פייניקן — האָט אונדז געמוטיקט און געשטאַרקט.

מיר האָבן אָנגעהויבן מיט ספקות און פאַרענדיקט מיט שטאָלץ; אָנגעהויבן מיט טרערן און פאַרענדיקט מיט פרייד! עס איז מקויים געוואָרן דער „הזורעים בדמעה ברינה יקצורו״. מיר גאַרוואָלינער וועלן לייענען אין ספר אין אַלע טעג פון יאָר און אין טאָג פון דער אזכרה וועלן מיר דאָס ספר אַרומנעמען מיט ליבשאַפט און אפשר אויך לאָזן אַ טרער...

זישע נאכגעלט (נתן)

שרה קעזמאַן, הי״ד

אב הרחמים

שוכן מרומים, ברחמיו העצומים, הוא יפקוד ברחמים: החסידים והישרים והתמימים של

קהילת הקודש גארוואלין

שמסרו נפשם על קדושת השם. הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו. אנשים, נשים וטף — בהם: צדיקים וחכמים, ארזי הלבנון ואדירי התורה, שנהרגו, שנשחטו, שנחנקו, ושנשרפו חיים על־ידי הנאצים הארורים ועוזריהם ימח־שמם. נקום לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך. ארץ אל תכסי דמם ואל יהי מקום לזעקתם. לכן, בעל הרחמים תסתירם בסתר כנפיך לעולמים ותצרור בצרור החיים את נשמותיהם שיעמדו לגורלם לקץ הימים. ואומר: הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו.

ונאמר אמן

לזכר חברים שניספו בשואה

הערשל לייפער (הי"ד) — הארי שבחבורה

חברנו הרשל לייפר היה הארי שבחבורת צעירי מזרחי בעיירתנו.

חושבני שכלנו חברי צעירי מזרחי מיוצאי גארוואלין חבים לו חוב קדוש להציב מצבת זיכרון לשמו. הרשל שראינו בו מורה ומדריך היה נחבא אל הכלים ומצניע לכת ועם זאת חריף מוח (אותו קיבל בירושה מאביו יוסקי, למדן גדול) וגם בקי בפילוסופיה דתית וכללית. לב חם, אהוב על הבריות וידו פתוחה תמיד להגיש עזרה לזולת אף יותר מכפי יכולתו. לרעיון הציוני־הדתי היה הרשל מסור בכל נפשו ומאודו ולא תהיה בכך משום הגזמה לציין שבזכותו הרבה חברים נמצאים כיום בארץ ישראל. הוא היה המורה־המחנך והמנהיג הרוחני והמוסרי של כל חברי „צעירי מזרחי" בעיירה.

החברות בינינו התחילה עוד בילדותנו כאשר שנינו למדנו ב„חדר" של המלמד ר' יעקב בר ז"ל. המשכנו ללמוד יחד גם בבית המדרש ויחד הצטרפנו לצעירי מזרחי, ועד לעלייתי ארצה היינו קשורים בלב ונפש ונפגשים כמעט בכל יום. אני הייתי מייחל ומקשיב לכל מוצא פיו — פה מפיק מרגליות. הרשל קיים בנפשו את הנאמר בתפילת שחרית: „לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר ובגלוי ומודה על האמת ודובר אמת בלבבו".

יהי זכרו ברוך.

משה רוזנברג, הי"ד

משה רוזנברג היה בחור צנוע ובַיישני, אהוב על כל החברים בסניף „צעירי מזרחי" ומבין הפעילים בו ביותר. הוא הקדיש שעות רבות מזמנו לפעולה בסניף, אם כי עול פרנסת משפחתו הוטל עליו עוד בהיותו נער כאשר אביו נפטר, והוא (הבן משה) היה צריך לנהל את בית הבד שהניח אחריו אבי המשפחה.

משה היה בין היוזמים והמתכננים בייסוד בית הספר „יבנה" — המוסד הראשון שהלימודים בו התנהלו על טהרת השפה העברית.

זכורני כי כאשר רפלנסקי ושותפו זילי רפופורט, חברי „המזרחי" בעיירתנו בנו את ביתם בסמטת בית המדרש, והקצו בו חדרים לשכן בתוכם את בית־הספר ואת הסניף שלנו — היה חברנו משה רוזנברג מסתובב ליד הבניין ורפלנסקי היה מתייעץ איתו בכל דרכי הבניה. כי משה היה מסור לכל דבר שיש לו קשר עם צעירי מזרחי וגם אנשי המרכז בוורשה — התחשבו בו מאוד. הוא גם עזר להרבה חברים בעלייתם ארצה.

יהי זכרו ברוך. **יחיאל פישמאן**

צפורה (פייגא) אנגליסטר, הי"ד

צפורה, או כפי שקראנו לה בשפת יידיש: **פייגא** — היתה גאוות הסניף הגארוואלינאי של **תנועת** „המזרחי" („צעירי מזרחי", „ברוריה" ו„השומר הדתי"). היא היתה היחידה מבין עתודת העסקנים שהוציא הסניף בעירנו שזכתה לשמש בתפקיד מרכזי בהנהלת התנועה הכל־ארצית. בוועידה החמישית של „צעירי מזרחי" בפולין נבחרה למרכז התנועה כדי לנהל את המחלקה של „ברוריה". ריכזה בידיה את הפעולה הארגונית בכל רחבי פולין.

למעמדה זה הגיעה פייגא הודות לכשרונה ולמרצה התוססים — אך לא בלי קשיים.

אביה ר' נחמן ישראל־לייבס היה יהודי למדן ואדוק בחסידות גור. בתור שכזה התנגד בתוקף־רב שבתו תצטרף לתנועת „המזרחי". משגמרה פייגא את בית־הספר העממי, בהצטיינות התחילו בבית לדבר על „תכלית" ואז קבע ר' נחמן: „בית־יעקב", כלומר — פייגא צריכה להמשיך בלימודים בסמינר למורות „בית יעקב" בקראקא בהדרכת שרה שנירר (ע"ה).

בימים ההם החלה פייגא לבקר בשיעורים האידיאולוגיים שנקבעו לחברות הגרעין של „ברוריה" בעיר, והצעת אביה לא היתה נראית לה, אך ר' נחמן, מי שהכיר אותו מקרוב — היה רחוק מהוותרנות — לכן התנהלה „מלחמת זוטא" בבית בעניין זה. רק משנודע לו לר' נחמן, שפייגא, כבר נעשתה „ראש" אצל „המזרחיסטים" — נכנע וקיבל את הדין.

הבה נספר מקצת מתולדותיה כסדרן. לאמיתו של דבר, לאחר תום הלימודים בבית־הספר העממי הפולני — שאפה פייגא להמשיך בלימודים בגימנסיה. אולם מבוקשה זה לא היה בהישג ידיה, משני טעמים: ראשית — בגימנסיה המקומית לא היה מקום בשביל תלמידים יהודים שומרי־שבת ושנית, לגלות למקום אחר כדי לרכוש את הלימודים התיכוניים — לא יכלה בגלל ההוצאות הכספיות שלא היו לאל ידה לשלמן. נמצאה, איפוא, דרך הביניים: **לימוד עצמי**. בלימוד זה היא רכשה ידיעה נרחבת ביהדות ובהשכלה כללית. גם פעילותה התרבותית בסניף העשירה את מטענה הרוחני וכך — תוך שקידה בקריאת ספרים במחשבת ישראל התפתח וגדל כושרה הארגוני־תרבותי.

המיפנה החד בעלייתה בסולם העסקנות המפלגתית חל, כאשר הרב **אלימלך נייפלד** ז"ל ביקר בעירנו. במסיבה („באנקט") שנערכה לכבודו השמיעה פייגא נאום נלהב, שהשאיר רושם בל יימחה על הכל ובמיוחד הרשימו דבריה את האורח מן ה„צענטראלע".

סמוך לכך הוזמנה פייגא על־ידי ההנהלה הארצית של תנועת „תורה ועבודה" בווארשה לצאת למסע תעמולה בשביל התנועה. בלהט נאומיה עשתה נפשות רבות לרעיון „תורה ועבודה". לאחר מכן, כאמור, נמסרה לידיה הנהלת מחלקת „ברוריה", ליד ההנהלה הארצית. עד מהרה הפכה להיות הרוח החיה של הארגון ותודות למאמציה נוסדו עשרות סניפי „ברוריה" במקומות שונים בפולין. בתוקף תפקידה עברה מעיר לעיר ונאמה, פירסמה חוברות ומאמרים בעתונות התנועה. („די יידישע שטימע" ועוד) ופעלה רבות לקביעת מעמדה של החברה במחנה „תורה ועבודה". פייגא אף שיתפה עצמה גם בעבודת התרבות של התנועה כולה.

בוועידה החמישית של „צעירי מזרחי" בפולין נבחרה למרכז התנועה. מאז השתתפה כצירה בוועידות הארציות והעולמיות של „המזרחי" (תרצ"ב—תרצ"ג).

בשנים תרצ"ב—תרצ"ח שהתה בווינה לצרכי ריפוי, ופעלה גם שם במסגרת התנועה.

לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה חזרה אל המשפחה בגארוואלין ומשם גורשה עם כל בני העיירה לפוריסוב, בה היה גיטו יהודי.

ביום הושענא־רבה, תש"ג חוסל הגיטו ופייגא נלקחה עם השאר למחנה ההשמדה בטרבלינקי.

גורלם של הנלקחים לשם — היה גם גורלה.

ברוך שיין

לזכרון נצח

מיין משפחה וואָס איז אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער.

מיין פאָטער און מוטער **יעקב־הערש** און **מלכה** מעסינג.

מיין שוועסטער — **שרה** מיט איר מאַן אברהם און דריי קינדער,

מיין ברודער — **לייזער** מיט זיין פרוי גיטל און איין קינד;

מיין שוועסטער — **לאה**;

מיין שוועסטער — **העני**;

מיין ברודער — **יצחק**.

כבוד זייער הייליגען אָנדענק

פיני מעסינג, ניו־יאָרק

לזכר אשת־נעורים, חיה ע"ה

חיה ז"ל נולדה ב־1916 בעיירתנו גארוואָלין. היא היתה הבכירה בין הבנות למשפחת רובין. גמרה את בית הספר העממי הפולני במקום ואחר כך הצטרפה לארגון הנערות הדתיות של בנות אגודת ישראל והיתה בין הפעילות והמוכשרות ביניהן.

היכרותי עימה היתה מתוך לימודיה יחד עם אחותי פייגה בבית ספר עממי, ונכנסת מידי פעם בפעם לביתנו לבקרה ואני למדתי בחדר יחד עם שני אחיה הגדולים והייתי מבקר בביתם. השנים עברו וכולנו גדלנו והקשר ביני לבינה הלך והתהדק ואנו החלטנו לקשור יחד את גורלנו לעתיד.

ב־1936 עלתה ארצה (אני ושני אחיה היינו כבר בארץ מזה שנתיים) ולאחר שנה התחתנו. היא היתה עקרת בית למופת ורעיה נפלאה. בזמנים קשים וחוסר עבודה ששרר בימים ההם היתה עוזרת לפרנסת הבית בעבודתה כתופרת, — מקצוע שלמדה בעיירה לפני נסיעתה לארץ והשתדלה בכל כוחותיה ליצור קן משפחה חמים אפילו באמצעים הצנועים ביותר. במשך השנים נולדו לנו שני ילדים בת ובן והשמחה היתה שרויה במעוננו, היא גידלה וחינכה אותם וראתה ברכה בעמלה. ושנינו קווינו שנחיה ונזכה להרבה נחת מהם. אבל לא כך רצה הגורל. היא לא הצטיינה בבריאות איתנה כל השנים ורק מרצה הרב היה מחפה על חולשת גופה. רבים מיסוריה היתה מעלימה מבני משפחתה כדי לא לצער ולא לשבש את החיים התקינים בבית. עד שפרץ המשבר. ובקיץ 1956 נפלה למשכב והוכנסה לבית חולים ואחר שלושה שבועות של בדיקות וניתוח פנימי, הלכה לעולמה והיא רק בת ארבעים לחייה.

נפטרה בי' אלול שנת תשט"ז. יהי זכרה ברוך.

אהרן אגמון (אנגליסטר)

חוה פייגנבוים, הי"ד

לייבל (אריה) מאָקאטאוו ז"ל

גם עכשיו, חמש־עשרה שנה אחרי פטירתו, של לייבל מאקאטאוו כשאני בא להעלות את זכרו בספר — אני מתמלא צער על אבדן האיש הזה שלא בעתו. היה מלא חיים, מפוקח ומפולפל, מעורב עם הבריות ותמיד לא סרה בת־הצחוק מעל פניו.

לייבל מאקאטאוו, ז"ל

דומה, שבכך הוא היה מעין בבואה נאמנה של דיוקן אביו, ר' משה מאָקאָטאָוו ז"ל מחשובי תושבי עירנו גאַרוואָלין. ואכן נתקיים בו מה שאמרו חז"ל: „ברא כרעא דאבוה". כדי שתצטייר לפנינו דמותו של לייבל (כך קראו לו הכול, מתוך חיבה) מן הראוי להתחקות על מוצאו ומשפחתו.

לייבל נולד בשנת תרס"ו (1906) למשפחה מיוחסת ומשכילה. אביו ר' משה היה מחשובי חסידי אלכסנדר ואמו מרת זלטקע התייחסה על משפחת האדמו"ר מגור. בביתם בגאַרוואָלין שרתה רוח ציונית. החל באב, שהיה מראשוני „המזרחי" בעיר, עובר לשמואל־הירש וחיים־דן שהיו פעילים בציונות החלוצית וגמור בשלום ובאשר ובת הזקונים — דובצה, שאף הם השתייכו לתנועות־נוער ציוניות בעיר.

משבאתי לגארוואָלין, בשנת תרפ"ב, מצאתי כבר את לייבל כפעיל בעבודת התרבות בקרב בני העיר. השתתף בחוג הדראמאטי (שהיה מתכנס בבית קיילע האָכבערג — לאחר מות אביה), הקים וארגן את הספרייה וכשהיה צריך ליצור ארגון ספורטיבי בעיר, שעיקר התעסקותו היה בכדורגל — מצאנו אותו בין השחקנים. לא אגיד שבכל מה שעסק הוא היה מן המצטיינים ויכול להיות שהיו אחרים שהצטיינו ממנו; — אבל כלל היה נקוט בידיו: בכל מקום שקיימת פעולה כלשהי בין הנוער שם הוא חייב להיות. אף שעסק בעניינים, שהם רק לשם בילוי־זמן, היה עם זאת איש־מעשה. תקופת־מה עבד בדפוס שהיה בביתם, שימש זבן, בחנות הספרים של אביו ומשראה שאין בהם „תכלית" לטווח ארוך התחיל להתכונן לעלייה לארץ־ישראל והצטרף לפעילים של „החלוץ" שהיה מסונף ל„ליגע פאַרן אַרבעטענדן ארץ־ישראל". לימים הוא הכיר את לאה ליפסקי, שבאה לביקור מביאליסטאק אצל דודה ר' אליעזר רעפלאַנסקי ונשא אותה לאשה. (אחיה, אפרים ליפסקי לקח את אחותי הבכירה, קיילע לאשה). התכנית שהיתוו להם כדרך בחיים היתה עלייה לארץ־ישראל. קשר החיתון שהוקם בין משפחתנו לבין משפחתו קירב אותי אליו ויכלתי להכירו מקרוב. אך ביותר נתקרבתי אליו לאחר שהוא עלה עם אשתו ארצה וכעבור שנה ומחצה גם אני הייתי בין העולים.

בביתו מצאתי את האכסניה הראשונה שלי בישראל וראיתיו בכל הליכותיו. הוא שימש דוגמה של בעל מסור ודואג לכל מחסורי ביתו אף שהוא עצמו עבד בעבודה מפרכת (רוכל נפט). מאוחר יותר משנעשה לאב ידע לתת לבנו את החינוך המתאים. ומעניין, אגב חינוך בנו החל הוא בעצמו לעיין בספרי מקור עבריים (תנ"ך והיסטוריה), דבר שנבצר ממנו לעשות בעיירה, שכל החינוך הצטמצם שם בלימוד ב„חדר". הודות לשקידתו (בערבים היה מרבה לקרוא) הוא רכש לעצמו בקיאות־מה באוצרות הרוחניים הישראליים והיה פשוט תענוג לשמוע את אופן ניתוחו והבנתו של פסוקים ואמרות חז"ל — כי איש חריף־מוח היה. לזאת היה ידוע כאיש־רעים ובעל שיחה נאה. לרוב היה מתבל את דבריו בבדיחה־קלה או בהערה עוקצנית אבל תמיד מתוך טוב־לב ובבת־שחוק.

זכורני, משהגיעו הידיעות הראשונות מגיא ההריגה באירופה — ראיתי אותו, כאילו קומתו שחה ורוחו נכאה עליו. היה קורא כל דבר שהיה מתפרסם על מה שמתרחש „שם", כאילו רצה למצוא, איזה שביב של תקווה, אולי עוד לא הכל אבוד וניתן משהו להציל. אך לדאבון נפשנו כל הידיעות שהגיעו משואת אירופה, היו שחורות משחור ובשורה אחת רעה מחברתה.

לייבל חיפש דרך כיצד לשתף עצמו בצער כל המוכים והנפגעים בחורבן הגדול, שנתרחש לעינינו. משהגיעו הידיעות הראשונות על הקרובים, והידידים שנשארו בחיים וניצלו מן המוות החל לייבל לפעול למען הגשת עזרה לנשארים. הוא נרתם לעבודת העזרה והקים את הוועד הגארוואָלינאי בישראל להושטת סעד לניצולים. הוא אסף כספים, השיג מזון ולבוש והיה משלחם לחוץ־לארץ, לפי כתובות של בני עירנו שהתגוללו כפליטים במקומות שונים. כל מי שבא לישראל לאחר השואה — היה לייבל מקבל את פניו. ישב אתו, דיבר על לבו ומנחמו ובעיקר שומע וסופג לקרבו את סיפורי הזוועה שהיו מנת חלקם של בני עירנו.

חיים־דן מאקאטאוו הי"ד

פעלתנותו למען השרידים עוררה את אחרים לפעולה וכך הוקם ארגון יוצאי גאַרוואָלין בישראל שהוא היה בו הרוח החיה.

וכך בתוך קלחת הפעולה והעסקנות למען הזולת — כרע־נפל לפתע פתאום, במחלה קצרה, שלא ארכה אלא יומיים לבד ובד' חשוון תשי"ז נפטר בשם טוב בתל־אביב, בגיל 49. הניח אשה, בן ובת — שניהם נשואים.

הכותב בדמע: **ברוך שיין**

יהושע קארפמאן ז"ל

בן למשפחה מכובדת מאד היה, כינו את המשפחה הזאת בשם בני „הרשלה קונסקבולער" ע"ש הסבא, כולם היו מחסידי גור.

אביו ר' שמואל קרפמן וגם כל הדודים ובניהם היו כולם בני תורה הפעילים בחיים הציבוריים בעיירה. יהושע עצמו אחר שגדל והתבגר עבד בחנות של אביו — עסק של תבואה וקמחים ועזר לפרנסת המשפחה.

היה חבר בתנועת הנוער הציוני בעיירה, חביב מאד על חבריו. בחור חייכן ובעל לב טוב היה.

גם הוא ככל הבחורים השתוקק, לעלות ארצה, אבל קשיי העליה בימים ההם וגם דאגת פרנסת המשפחה ריתקוהו למקום.

לפני המלחמה התחתן עם בתו של משה הרץ פסיה ונולדו להם 2 ילדים, אבל למרבה הצער נספו בשואה יחד עם כולם ונותר יהושע לבדו מכל המשפחה שחיו בעירה.

אחר המלחמה הקים את הריסת משפחתו מחדש. נשא לאשה את חנה, לבית ראזנבערג ונולדה להם בת. בהגיעו ארצה בראשית שנות דחמשים נתקל בקשיי קליטה ובעיות פרנסה כמו כל עולה הדש, אבל במשך הזמן מצא את מקומו ובחריצות שהיתה אופיינית לבני משפחתו ביסס את פרנסתו והקים בית נאה והיה שמח בחלקו.

כפי שהיכרתיו במשך כל השנים הוא לא היה אדוק בדת, אבל בשנים האחרונות התקרב מאד לרוח היהדות המסורתית, הניח תפילין כל יום ושמר בקפדנות על קדושת השבת ביקר כמתפלל קבוע בבית הכנסת בשכונה ונעשה יהודי דתי לכל דבר.

תלאות השואה ערערו את בריאותו ובשנים האחרונות לקה במחלת־לב. על־אף חוסן גופו הכריעתו המחלה ובאמצע עבודתו כרע נפל והלך לעולמו והוא רק כבן ששים.

יהי זכרו ברוך.

אהרן אגמון (אנגליסטר)

לוויית ר' משה מאקאטאוו ז"ל בגארוואָלין

(ראה עמוד הקודם)

יהושע וואמפאן ז״ל

בכל מה שהיה בו נשאר חופף את עצמו. הוא היה אדם שנשא תמיד את דמותו ונשאר נאמן לאמיתו כלפי הכל וכלפי עצמו.

מאורעות וקורות קרובים ורחוקים, פושטים צורה,

יהושע בתפילה ליד הכותל המערבי

שנויים חדי מפנה הציפו חופים חסומים, יש כאלה שמזעזעים יסודות היקום — ואילו הוא חי בהם ונשאר ברוחו מחוצה להם.

כסלע מעוזו.

כי האדם עץ השדה

הוא היה כאלון, מעמיק שורש מסעיף בד
ופארותיו במסתור חיפה על משטחי חיינו.
ועוד היה משגשג במרחבי האין קץ.
והנה ככורת עלתה יד אימים גורלית
וחלל ריק נפער תחתיו —
הוא היה ואיננו עוד...

הולך אדם בדרך של יום חול
ובפניו חזות אחת פרושה לעין כול,
והן מהות שלו ושורש נשמה שבו —
ומי יבוא עד פשר נסתרות?

לא ידעת העת, מה השעה לא תבחין.
ושירכת דרכך לאטך, עוד קט ותגיע —
השער נעול ורוחך בצל־מות ילין.

נלך וגם נבוא בדרך אי לשם.
ושוב יוביל השביל לכאן. נחזור! —
כי סוף דבר — הלוך וצעד צעד ספור
כי זהו האדם.

משה קליימאן

חלוץ בכל מעשיו...

— — — בכל עת ובכל זמן היה מוכן לעזור לזולת. ולא חשוב אם זה היה קרוב או חבר או סתם יהודי — היה מגיש גם את העזרה המלאה והיה שמח שיכול לעזור למישהו במשהו. ידועים לי כמה אנשים שעזר להם להסתדר באיזה עסק מפרנס. אחד מהם היה עולה חדש.

כל פעם שהייתי נפגש עם האיש הזה היה אומר לי: הודות ליהושע מתפרנס אני בכבוד.

כשנעשיתי גיסו והוא אז בחור צעיר בבית הוריו — נכנסנו שנינו לשותפות במסחר של ייצוא צמר והמשכנו כך עד עלייתי ארצה. היה בינינו אימון מלא והבנה רבה ונקשרתי אליו באהבת אחים.

משנכנס ל„צעירי מזרחי" בעיירה היה מן הפעילים בו. כמו־כן נמנה עם המייסדים של „ברוריה" (בנות „צעירי מזרחי"). היה גם מן היוצאים להכשרה בקיבוץ.

זכורני הזמן כשהיה בהכשרה בקיבוץ אוברמב, כפר בסביבת פוריסוב, שהיה שייך ל„פריץ" יהודי, מונק. רוב העבודות בקיבוץ זה היו לכרות עצים ולבתר אותם להסקה. זה היה בחורף קשה שהקור הגיע ל־30 מעלות מתחת לאפס. יום אחד נסעו הוריו, חמי וחמותי, לקיבוץ לראות את שלום בנם ואיך העבודה ובכלל, התנאים. משבאו לשם מצאו את החברים בעבודתם המפרכת ואצל בנם ראו כשפרוסת לחם יבשה מציצה מכיסו, כפת בסל. הם נדהמו למראה עיניהם. אבל יהושע הרגיע אותם ואמר להם: אל תדאגו, הכל בסדר, אני מרגיש טוב מאד. צריכים להתרגל לכל עבודה. כך דיבר החלוץ יהושע.

משהגיע זמנו לעלות ארצה רצו ההורים שהיו אנשים אמידים לתת לו סכום כסף הגון כדי להסתדר באיזה עסק משיגיע ארצה. אך הוא נאות לקחת מהם סכום של 100 שטרלינג בלבד, ואמר להם: אני רוצה להיות איש עבודה בארץ...

בראשית התערותו בארץ עברו עליו ימים קשים אך לא התמרמר וקיבל את חבלי הקליטה באהבה. הוא נשאר נאמן לרוח החלוצית שבו.

כעבור כמה שנים נתמזל מזלו והצליח בעסקיו והיה לבן־אדם אמיד. אבל האיש לא השתנה. הוא לא היה חי בשביל עצמו. הירבה להיטיב עם אנשים ועזר לזולת בכל אשר יכול.

במותו, שבא כחטף נתהווה חלל ריק שאין למלאותו.

גיסי היקר חיים־יהושע, ז״ל — שמך שמור בליבנו לעד.

יחיאל פישמן

אבל כבד לבני־גארוואלין בישראל

(ליום השבעה)

מותו של יהושע שבא בחטף השרה אבל כבד על משפחתו והכה בתדהמה את קרוביו וידידיו. עוד תמול־שלשום ראוהו חי ותוסס, מעורב בין הבריות והנה נעקר מתוך סביבתו, כאילו בתוך סערה. אכן, יום קודר היה יום א׳ בשבוע שעבר. השמים שהתכסו בעננים קודרים והגשם הדולף במשך כל היום, — בשעת „סתימת הגולל״, כאילו הצ־טרפו לאבל ששרר באותו יום.

גם עתה, כעבור „השבעה״ קשה להשלים עם העובדה, כי יהושע, שנמצא תדיר בתנועה מתמדת, משעות הבוקר עד השעות המאוחרות בערב — אם בשרותו ללקוחותיו, אם בעיסוקו במסחר ואם בסידורים שקיבל על עצמו בתוך פעילותו בארגון יוצאי־גרוואלין — איננו עוד, נעלם מן האופק. אלה היו פעולותיו שבנגלה, אך היו גם מעשים שעשה בנסתר ורק הנזקקים שנהנו ממיטב נדבנותו ידעו על־כך.

בגיל צעיר הצטרף ל„צעירי מזרחי״, בעיירה והיה פעיל בארגון זה, עד יום עלותו ארצה. באותו זמן משהחלו להיראות הניצנים הרא־שונים של התארגנות תנועת „השומר הדתי״ בפולין — הוא היה מן הראשונים שהתמסר בכל להט נפשו לפעילות בתנועה זו. את יהושע פגשנו במושבת־קייץ הראשונה של „השומר הדתי״ שקויימה בזקופנה שליד קרקוב. תמיד שמר על החוויות מימים אלה והיה מעלה אותן בחיבה בכל הזדמנות. משבשלה אצלו ההכרה לעלות לארץ־ישראל — התגבר על כל המכשולים שעמדו לו בדרכו. קיבל באהבה את כל קשיי ה„הכשרה״ בקיבוצים של „החלוץ המזרחי״; עשה עבודות בלתי־נעימות ובלבד להגשים את מטרת חייו. כמו־כן קיבל באהבה את חבלי הקליטה בארץ לאחר עלייתו, בשנת תרצ״ד. גם כשפנה למסחר עמל קשות, כדי למצוא אחיזה בענף זה. ואכן, אדיבותו, מסירותו ללקוחותיו. נאמנותו עם שותפו וההליכה בנועם עם פקידיו — היקנו לו ליהושע שם־טוב.

בהיותו שקוע בעיסוקיו הפרטיים התרחק מפעילות בתנועה — אך נשאר נאמן לרעיון הציונות הדתית ועמד לימין התנועה במיבחנים הציבוריים.

אחרי מות יהושע נשאר חלל ריק שנתהווה בסביבתו. למשפחתו אבד בעל נאמן ואח מסור; למקורביו יחסר ידיד חביב; וכן יהיה מורגש היעדרו בקרב ארגון יוצאי גארוואלין בישראל ששימש בו כחבר הוועד וכגזבר של ועדת ספר הזכרון.

חבל על דאבדין.

ברוך שיין

„הצופה״

קשה להשלים עם העובדה

רק לפני מספר שבועות נפגשנו יחד (ממש באותו אולם) לאזכרה השנתית לעיירתנו גרבולין. כמדי שנה אנו מעלים במעמד זה גם זכר בני גרבולין היקרים שנפלו במלחמת השחרור, וכמו כן את זכר קרובינו וידידינו, יוצאי גרבולין, שנפטרו כאן בישראל. בהקשיבנו להקראת רשימת שמות הנעדרים, עוברות בדמיון כל הדמויות כמו באלבום חי והלב תמיד בוכה על הרשימה הארוכה, ארוכה כה יחסית לקומץ המצומצם שנשאר מגרבולין. והנה התאכזר לנו הגורל, ובזמן כה קצר, בפתאומיות כזאת האריך לנו את הרשימה העגומה, ונוסף לנו עוד שם נכבד, שם של אחד מטובי בנינו, שמו של יהושע ומפן ז״ל.

קשה, קשה מאד להשלים עם העובדה, להתרגל למציאות שיהושע איננו עוד אתנו. הלב מסרב להאמין כי אגיד לכם את האמת שכמעט ואינני זוכרת אסיפת גרבולינים כל שהיא בלי יהושע ומפן. והנה זאת הפעם הראשונה שהתאספנו בלעדיו, כדי להספידו.

אני זוכרת את יהושע משחר ילדותי, אבל הכרתי אותו יותר קרוב בהכנסי לחיים הצבוריים, בהצטרפי לארגון הבנות שליד צעירי מזרחי בעיירתנו (ששמו היה ברוריה). בין חמשת החברים שייסדו את הארגון, י. היה הפעיל ביותר, והוא אשר יזם את אסיפת היסוד בבית אחותו אסתר תיבדל לחיים. ומאז לא היתה פעולה ולא היה מבצע של אנשי גרבולין בלי השתתפותו של יהושע.

כך היה בחו״ל וכך היה גם כאן בארץ. אחרי השואה, כשהוחלט על הקמת איזה שהוא מפעל להנצחת עיירתנו הוא היה בין הפעילים בהקמת קופת הגמ״ח. הוא שייך לבודדים שביום האזכרה היה שנה שנה עולה לירושלים להתיחד עם לוח הזכרון שהוקם על הר ציון. וכשהוחלט על כתיבת ספר הזכרון ראה בזה ממש עבודת קודש. הוא רק סבל על מה ולמה עבודה זאת אינה מתקדמת ביתר מהירות ותמיד רצה להחיש את הקצב כאילו הרגיש שלא יספיק לראות את פרי עמלו, שלא יזכה לראות את הגשמת משאת נפשו. בישיבה האחרונה שהוקדשה לספר, ושהתקימה בביתו, הראה לי את ספרי החשבונות שהוא סדר ונהל בתוקף היותו גזבר המפעל, והכל היה מסודר ונקי למופת כהרגלו מאז ותמיד. נוסף לכך הראה לי מחברת, בה רשם שתי רשימות בשביל הספר. והוסיף שעליו עוד לעבור עליהן פעם נוספת כשיתפנה, אבל שאלת הזמן תמיד היתה אצלו שאלה קריטית.

יהושע המסודר תמיד, נעים ההליכות ונוח לבריות שפע תמיד אופטימיות. למרות כל מה שעבר עליו, ידע להתאושש ועוד עודד אחרים. הוא כאב את כאב הזולת, ובפרט כשמדובר היה בחבר, אבל עוד יותר שמח בשמחת חבר. לכל שמחה היה מופיע לא רק כאורח אלא כמחותן. ימים רבים לפני השמחה, טלפן, שאל, חקר ודרש במה הוא יכול לעזור. הוא העמיד את רכבו ואת עצמו כולו שעות לפני השמחה ושעות אחרי השמחה, והרגשת שהוא עושה את זאת בחיבה כזאת, במסירות כזאת, ורק כשגמר את הכל, שנראה לו ממש כתפקיד אישי, רק אז ראית אותו קורן כולו, ממש מאושר שעזר לחבר, שהושיט יד נאמנה לידיד.

יהושע ידע למצוא חברים בין הרבה שכבות הצבור, אהבו אותו צעירים ומבוגרים, כי הוא היה רע וידיד נלבב, והוא השכיל גם להיות שותף טוב ונוח לעסק מסונף ואפילו מעביד אהוב, שזה כידוע דבר נדיר.

אין איפוא להתפלא שכה רבים לוו את ארונו ביום הלווייתו, וכה רבים בכו היום על קברו הרענן, כי הוא אבד לא רק למשפחתו הקרובה, הכואבת והאבלה, אלא לכל החברים והידידים, לכל אלה שבאו אתו במגע וחיו ופעלו במחיצתו.

יהי זכרו ברוך.

(נכתב ליום השלושים לפטירתו) **חיה פייגנבוים**

חיים מלאי־מעש

— קצרים היו ימי חייך, נעקרת מאתנו בפתאומיות כזאת.

חייך היו מלאי מעש ופעלתנות. היית הצעיר במשפחתך והראשון לשתף את עצמך בדאגת הכלל והפרט, חייך היו מלאים צדקה ואהבת הבריית.

הבאת אתך רוח טובה והבנה לזולת והצלחת לקשור קשרי ידידות וריעות עם כל הסובבים אותך.

תמיד ראינו אותך עם בת צחוק טובה, ידעת לשמוח ולהנות מהחיים ולהדביק אחרים בשמחתך. עליך יש לאמר בבטחה את הפסוק בתהלים „הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו״.

ככה ראינו אותך בחיים וככה תשאר בזכרוננו.

מרדכי איש־טוב, ז״ל *)

*) הכותב אף הוא הלך לעולמו.

הוא היה...

הוא, היה! שתי מלים המספרות הכל והמסבירות הכל.

רק אתמול היה אחד מאתנו מלא חיים ופעילות במסחרו, וגם מצא ענין בעסקנות ציבורית בארגוננו. השתתף בישיבות למען הספר הביע דעתו על התוכניות לעתיד, ולפתע פתאום הכל חלף עבר. יהושע נעלם מאיתנו ואיננו.

שמו היה יהושע. כשלמדנו יחד בחדר קראנו לו שיעלה. השם המפונק הזה בא לו מהבית בהיותו בן יחיד בין 5 בנות. אהבוהו ופינקוהו מאד, השם הזה נדבק אליו גם כשגדל כאן בארץ. שמו היה כרגיל יהושע ואמפאן. אנחנו מוסיפים לשמו עוד שתי מלים **זכרונו לברכה!**

השם הראשון המקורי שלו מתאר אדם במיטב שנותיו בעל חזות חיצונית סימפטית מחייך ומסביר פנים, מצליח בעסקיו, איש חברה המתיחס בידידות לכל חבריו וידידיו, אהוב מאד על בני משפחתו, אוהב את הבריות וחביב על בני עירתו, אחד היוזמים והמארגנים של הכנסים השנתיים לזכרון קדושי גארוואלין. כל מעשיו ופעולותיו משתקפות בשמו החי והמוכר כל כך לכולנו.

הנוהג בעולם שעל קברו של נפטר מציבים מצבה. המצבה עשויה מחומר מוצק אבן, שיש, או מתכת, ועליה חורתים השם התאריך וגם דברי שבח לכבודו של הנפטר. המצבה הזאת היא רק לאנשים זרים שידעו ויזכרו שכאן נטמן האיש, לבני משפחתו יש להם מצבה אחרת שמציב לעצמו כל אדם נפטר בעצם הליכתו. מקומו הריק, החלל שנשאר בחייהם של קרוביו בהיעדרו.

לפני פטירתו של יהושע ביקרתי בביתו יחד עם קבוצת חברים הפעילים בעניין הוצאת הספר. דירה נאה. הוא ורעיתו שתבדל לחיים קיבלו את פנינו בחביבות ובכיבוד והוא כל הזמן השגיח עלינו שנאכל ונשתה את כל מה שהוגש לפנינו. והביע דעתו בהבנה ובמסירות רבה בעניין הספר.

ביקרתי עוד פעם בביתו ל„מנחה ומעריב" בימי ה„שבעה", הסתכלתי מסביב אותה הדירה ואותם החפצים אבל כאילו פרחה נשמתם. ועכשיו נשארו דוממים. המזכירים אותו, ממש כמצבות, הזקוקים בני משפחתו למצבה של אבן? לא! כסאו הריק על יד השולחן זוהי מצבה נצחית איתנה יותר מכל אבן או מתכת.

ועוד יתרון למצבה השנייה על הראשונה. דברי השבח שחורתים על האבן, לפעמים אינם משקפים נכונה את התנהגותו של הנפטר אין צנזורה על דברים חרותים על מצבות, כל דברי שבח אפשר לחרות, אם זה נכון או מופרז. לעומת זאת המצבה השנייה היא סלקטיבית מאד והיא כולה אמת ואותיותיה חרותות על לבם של בני משפחתו ומכריו, וכל התנהגותו ומעשיו של הנפטר נמדדים לפי רגשותיהם ואבלם של הקרובים לו. ומה שאדם היה טוב יותר בעל מעשים טובים יותר, רחום ואהוב מצבתו מפוארת יותר, והכאב והאבל עמוק וקורע לבב. אין כאן משוא פנים הכל שקול במאזני צדק. יען כי תכונות טובות ומעשים נדיבים מלווים את שמו של האדם המת כל חייהם של אלה ששיכלו אותו ומתאבלים עליו.

אבל רגשות חמים כאלה הם נחלתם רק של בני משפחתו הקרובים ביותר, רק אלה הנפגעים באופן ישיר מהאסון מרגישים כאילו נחתך אבר מגופם והכאב והיתמות היא להם מצבה.

אנחנו חבריו ומוקירי זכרו, נשתדל לשתף את עצמנו באבלם של בני משפחתו ולחוש את הכאב של היעדרו כמוהם, יען כי איבדנו אחד מהטובים בינינו, יהושע יחסר לנו מאד.

יהי זכרו ברוך.

(מדברים ביום השלושים) **אהרן אגמון**

רוזה ואברהם בורובסקי הי"ד

שורות אלה מוקדשות, לזיכרם של הורי. שבהן אנסה להעלות נקודות אור בחייהם ושאולי אינן ידועות לרבים היום.

אמי זכרונה לברכה היתה ממשפחה מיוחסת (פיינזילבר ויעקו־בובסקי) והיתה בין הנכנסים והיוצאים בחצר הרבי מפוריסוב, כשעדיין גר בעיר זו.

לאחר נישואיה עם אבי, עבר גם הוא לפוריסוב ושם היה לאחד מחסידיו של הרבי. (קודם לכן היה חסיד של הרבי מז'ליכוב). כשנאלץ הרבי מפוריסוב לעזוב את העיר ועבר לאוטבוצק, עקרו הורי מהעיר ובאו לגארוואלין (במקום מגוריהם של הורי אבי).

אבי נכנס מיד לעבודה הצבורית, ומי שלא הכירו קודם — לכן לא יכול היה לדעת, שאין הוא יליד גארוואלין.

את ענייני פרנסתו סידר אבא כך, שיישאר זמן פנוי לפעילות בחברות שונות. בעיסוקיו היה קשור גם בשותפים, וביניהם: פראדל „די הייזעריקע" — בעסקי חמאה וביצים ששלחו לווארשה; עם גודל מנקר, סחר בתבואה ופרות.

לאחר שיחרור פולין קיבל אבא רשיון לייצור נעלים לצבא והשותפים הפעם היו: פייבל פלדמן ויוסל קעזמן, שהיה אף הממֻמן. מאוחר יותר, עוסק בייצור סנדלים ובשותפות עמו היה יוסל רומר (בן הרב).

כפי שציינתי כבר, זמנו של אבא היה פנוי תמיד לעבודה ציבורית והיה חבר ב„עזרת־חולים" ו„בחברה קדישא".

זכור לי מעשה־גבורה של אבי. היה זה בסוף מלחמת העולם הראשונה. בקרב על־יד פילאווה נפל חייל יהודי, שלפני מותו ביקש כי יביאוהו לקבר־ישראל. חייל יהודי אחר שהיה אף הוא באותו קרב, הגיע לגארוואלין וסיפר על המקרה. ה„חברה־קדישא" של העיירה שלחה את אבא ואת הרשל יצדוואָב חברו, למצוא את המת ולהביאו לקבורה. לאחר חיפושים במשך מספר לילות מצאו את הגופה והביאוה לעיירה לקבורה.

אבא הציל גם שני יהודים משמד. פעם, הגיע אבא עם לייביש לנגר לאחד הכפרים בענייני מסחר. לאחר שסיימו את עסקיהם — הסבו את תשומת־לבו של אבא לכך, שאחד המסובים ליד שולחן מאר־חם ביקש תוספת שומן חזיר, „כי יהודים רוֹאים"... אבא הבין שזהו יהודי העומד להמיר את דתו ולכן המתין לו בחוץ ושיכנע אותו לחזור בו מרצונו להתנצר. אבא לקח את אותו יהודי לגארוואלין, אסף בשבילו כסף ושלח אותו לידידים בווארשה כדי שיעזרו לו להתגבר על המשבר.

אמא, היתה עוזרת לאבא בכל יכולתה והיתה מסייעת בידו בכל עת: לעיתים בלילה, כשהיו באים ומבקשים שיבוא לראות חולה, או מת, היתה אמא מעודדת אותו שילך וימהר, ואגב כך ביקשו — לא להפריע לשכנים.

שניהם, אבא ואמא, היו טובי־לב ועדיני נפש.

יכולתי לספר עליהם עוד ועוד, אך המילים אינן מספיקות לתאר את גודל אהבתם ומסירותם לביתם ומשפחתם.

יהי זכרם ברוך!

בנם **מאיר**

ר' יששכר־דב בלאנק ז"ל

קווים ביאוגרפיים

ר' יששכר בלנק נולד בשנת תר"ע בגארוואָלין לאביו ר' יעקב (בן דוד) בלנק ולאמו הדסה (בת ר' אלעזר שוחט). קיבל חינוך ב„חדר" וב„תלמוד תורה" שבעיר ואח"כ היה בין הובשי בית־המדרש. היה בין הראשונים שהצטרפו לתנועת „המזרחי" ו„צעירי מזרחי" בעיר ושימש בהם בתפקידים ארגוניים ראשיים.

בתקופה זו התחיל לעבוד ב„אימפורט" בית־מסחר למכולת בסיטונות. השותפים של חברת „אימפורט" היו: ר' משה־יוסף מינץ, ר' הערשל זילבערמעהל, ר' יוסל בלאנק ור' משה־אהרן פייגנבוים, שאת בתו שרה שתחי' לקח לו לאשה. על־אף עיסוקיו בעבודה זו היה קובע עתים לתורה בבית־המדרש בבוקר ובערב. עלה לארץ בשנת תרצ"ה והקים משפחה לתפארת. את שני בניו: דוד ועמוס ואת בתו הניה חינך לתורה ולעבודה, כולם בעלי השכלה הממשיכים בדרך־חיים שהוא היתווה להם. בנים לבניו לא זכה לראות בחייו כי פתיל חייו נפסק לפתע פתאום. הלך לעולמו ביום כ"ט אדר, תשכ"ט, בגיל 59.

י. המאירי

בעל שרשים

הקירבה האינטימית, ביני לבין יששכר ז"ל החלה באותה עת, בזמן ששנינו יחד עם עוד כמה מחברינו, הצטרפנו כחטיבה אחת, כחברים לסניף „צעירי־המזרחי" בעיירה. לגביו לא היתה הצטרפות זו קשורה בקשיים מיוחדים. דהיינו בשבירת מסגרת חיים מסויימת, ולא עורר שום הפתעה והתנגדות מצד המשפחה והקרובים. וממילא לא היה קשור בלבטים נפשיים, כמו שזה היה אצלי, אבל הצד השוה שבינינו היה, המפנה הגדול שחל אצלנו עם הצעד הזה, כאילו התבגרנו בבת אחת. נפתחו לפנינו אפיקים חדשים של הרהורים ומחשבה. עולם חדש של בעיות נתגלה לפנינו. הרעיון של המזרחי, כמפלגה ציונית־דתית שבה את לבינו. היינו מלאי התלהבות, מצאנו ברעיון זה, שאיפה נשגבה לשלימות היהדות ואחדות העם, שאיפה של חדש ימינו כקדם.

התרשמתי שיששכר נמשך לעניינים — שיש בהם תוכן ומהות. — בהם הוא רואה העיקר שבחיים. כזכור היה הוא מן הבודדים, שבין הנוער שבעיירה שזכו במשרה קבועה, בחב' „אימפורט". לאחר העבודה היה בא לסניף ונכנס בקורת רוח לעול התפקידים, שהיו לו. אותם מילא בנאמנות ובאחריות. כפי שהסתבר רק בפעילות זאת, האחרונה, החברתית־רוחנית, מצא את סיפוקו הפנימי, כממלאת את כיסופי נפשו.

במשך השנים הראשונות להיותנו בארץ התרחקנו זה מזה, מחמת טרדות שונות הקשורים בחבלי קליטה וסדור. ובמיוחד אחרי ששנינו עזבנו את ת"א, והוא עבר לגור — בבני־ברק. נותקו באופן זמני המגעים בינינו. אולם בשנות החמשים הראשונות, אחרי שחזרנו שנינו לגור בת"א, נפגשנו שוב. וזוכרני את השיחות הראשונות שהיו לי — עם יששכר ז"ל, שהיו אינטימיות וגלויות לב. ובהן גילה לי, באמרו: אם מבחינה חמרית — ומשפחתית, אצלו ב"ה הכול בסדר, הרי מבחינה חברותית ורוחנית הוא מרגיש ריקנות מסויימת — וחסר סיפוק. ומתוך דבריו בצבצה איזה אכזבה — ומרירות מסויימת. בהמשך של פגישות אתו יזמנו ארגון חוג תרבותי, מיוצאי עירנו: שיתכנס פעם בשבוע.

מפאת חוסר תומכים, לא יצא הדבר לפועל. החלטנו שבינתיים, אנו נתמיד בשעור שלנו: שכבר התחלנו בו בכל שבת אחה"צ, השעור הזה היה בשבילנו, רב ענין. ושמרנו עליו בקפדנות. במשך שעת הלימוד היינו כאילו, נושמים אווירת העבר שבעיירה, ביחוד היינו נזכרים בהווי, של שבת אחרי מנחה בביהמ"ד בגרבולין. היינו מפזמים לנו את הניגונים ששרו במסיבת שלש סעודות, מיילעכל צימברוביטש, והערשיל יעדוואב, ואחרים. בקיצור: אנו היינו החוג בזעיר אנפין. דרך אגב: השעור שלנו, לא היה היחידי של יששכר בלנק ז"ל, הוא השתתף בכמה שעורים, שנתקיימו בערבים. בביהכ"נ „תפארת צבי", אליהם הלך בגמר עבודתו.

לסיום: ברצוני לציין כמה קוים לאישיותו של יששכר בלנק ז"ל. היה בו משהו משל אצילות רוחנית. בקשר שלו עם נכסי הרוח של האומה, היה בעל מחשבה עמוק — ובעל שרשים. באורח חיים שלו גלם את האיש של תורה, ועבודה. היה בו גם מן הרוח וההשראה של החסידות העממית, המשתוקקת תמיד, לחיי חברה, ולבילוי בצוותא והנכסף לדביקות ולהתעלות רוחנית.

פטירתו הפתאומית, הכתה בתדהמה, את כל ידידיו ומכיריו.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

משה בורשטיין

אוהב תורה וחסד

— — — כל פעם שנפגשנו היה אומר לי איזה פירוש מפרשת השבוע מאיזה פרשן על התורה. על פי רוב מהפרשן ספורנו שאהב את חידושיו. היה קובע עיתים לתורה. הפריש הרבה מכספו ללמד את ילדיו וכשהיה מתפלל קיים מה שכתוב „כל עצמותי תאמרנה". אנשים סיפרו עליו כי כל יום משחזר יששכר ז"ל מן החברה היה עובר דרך פתח־תקוה על יד הגדר של חברת החשמל, שם היו יושבים עניים מבקשי נדבות. לעצור בדרך זו קשה היה מפני התנועה הרבה לכן היה מוציא חופן מלא עם עם כסף וזורק לעניים.

ממשפחה מיוחסת היה מוצאו. סבו מצד אמו היה ר' אלעזר שוחט בעירנו. אביו זקנו ר' יעקב־שלמה עלה לארץ עם משפחתו לפני שמונים שנה.

יהא זיכרו ברוך.

יחיאל פישמן

מן הראשונים

עם מותו של יששכר בלאנק נעקר דף מזהיר שנכתב בתולדות התחייה הדתית הלאומית של עיירות פולין, בימי ההתעוררות לציון ולמקראיה.

מן הראשונים היה יששכר, שנמנה עם חובשי בית המדרש המעולים באותה עת, שנענה לקריאת „המזרחי" להתארגן למען הגשמת הרעיון: — „ארץ־ישראל לעם־ישראל על־פי תורת ישראל". בכל להט נפשו הצעירה ובכל כושרו המחשבתי החריף שיקע את עצמו בעבודת הארגון של סניף „צעירי מזרחי" בגארוואלין. פעל והפעיל אחרים. שנים שימש כיושב־ראש הסניף בעיר. באותו זמן אירגן שיעורים בלימודי היהדות, השמיע שיחות לחברים הצעירים ממנו; עזר להתארגנות סניף „ברוריה" במקום ועודד את החברים הצעירים בהקמת קן „השומר הדתי". מעולם לא ההלך בטל. משגמר את עבודתו בחברת „אימפורט", בשעות הערב — היה נחפז לסניף כדי לסיים את יומו בפעילות ציבורית־מפלגתית.

נדיב לב היה מטבעו. נתן מכספו לצדקה ולקרנות הציוניות ביד רחבה, גם התרים אחרים לכל מעשה טוב. הוא מילא באמונה התפקידים הציבוריים שהוטלו עליו עד יום עלותו לארץ־ישראל, משאת־נפשו בקייץ תרצ"ד.

פה בישראל לא נשתלב בפעילות הציבורית, אף שלא נעדרה ממנו ההתעניינות והתמיכה בפעולות ובמעשי־התנועה בארץ־ישראל. הוא הצטנע בפינתו והקדיש את כל מרצו לבנות (יחד עם נוות־ביתו, שרה לבית פייגנבוים שתבל"ח) את ביתו ואת משפחתו. גם כאן ראה ברכה בעמלו וזכה להקים דור שהתחנך על ברכי התורה תוך שילוב מוצלח עם דרך־ארץ. שני בניו ובתו שגמרו את לימודיהם במכללות הארץ, הקימו בתים נאמנים לערכי היהדות.

ר' יששכר ז"ל קבע עתים לתורה ולמדנותו ובקיאותו במכמני התורה נתפרסמו בבתי־כנסת: „קנטרוביץ" ו„תפארת צבי" בתל־אביב וכולם כיבדוהו על כך.

בפזרונו לדבר צדקה וחסד המשיך גם פה בארץ, ומידות אלה הקנו לו שם־טוב בסביבתו.

רבים דאבו על מותו ללא־עת ומאות רבות מהם ליווהו לבית־עולמו. רבנים וידידים ספדוהו והעריכו את האבדה שאין לה תמורה.

יהא זכרו ברוך!

ברוך שיין

„הצופה"

אוהב תורה

— — — יחסי הידידות שלי עם יששכר חרגו מכל מסגרת מפלגתית. ב„חדר" לא למדתי אתו וגם לא בבית־המדרש בגלל הבדלי גיל בינינו (יששכר היה גדול ממני ב־5 שנים)· ובכל זאת היכרתיו טוב מאד כבחור בבית־המדרש מהמבוגרים ביניהם. כיבדתיו גם בגלל פעילותו הרבה בין חובשי בית המדרש. היה מהמייסדים של אגודת „תומכי עניים" שחבריה היו כל נערי בית המדרש ושימש כיו"ר שלה כל זמן קיומה. לא כאן המקום לספר על פעולותיה וגם על המטרה הנפלאה של החברה הזאת שיששכר היה אחד המחליטים על גודל הסכום להעניק לכל יהודי מכובד שבא לבקש עזרה. כיבדתיו גם בגלל שהיה אחד מהראשונים של בחורי בית־המדרש שהעיז להופיע בציבור כנואם. והוא הכיר אותי כנער של בית־המדרש ובשנים האחרונות לפני נסיעתו ארצה הייתי לפעמים משוחח אתו בזמן שבאתי ל„אימפורט" לקנות, שהוא היה אחד מהעובדים שם.

יששכר היה אוהב תורה ועוסק בלימודה ובעיקר אהב ללמוד עם עוד אחד. פעם פנה אלי והציע לי ללמוד ביחד שעור בגמרא כל בוקר, היות שעבד באימפורט וכל היום היה עסוק בעבודתו, אבל לא רצה להתרחק מלימוד התורה. בהציעו לי זאת, קצת התפלאתי למה בחר דווקא בי, ולא מבין חבריו ב„צעירי מזרחי". כמובן שהסכמתי בשמחה רבה, זה היה אתגר בשבילי שבחור מבוגר כיששכר יו"ר של צעירי מזרחי בעיירה ילמד יחד אתי נער צעיר כשווה בין שווים. אבל התנה אתי תנאי שאני אעירו בבוקר השכם, החלטנו ללמוד שעה אחת כל בוקר משעה 6 עד 7 כדי שיספיק להתפלל ולהגיע ב־8 לעבודתו באימפורט. בחרנו במסכת חולין היות שהיינו שנינו בחורים לומדי גמרא הרבה שנים החלטנו לנסות כוחנו גם בפוסקים ויחד עם הגמרא למדנו את הרא"ש וקרבן נתנאל המצורף לו. אבי ר' נחמן אנגליסטר ע"ה שהתעניין מרחוק בעין טובה על לימודינו לא התלהב במיוחד מלימודי הפוסקים שלנו. ...מה! הוא אמר פעם שראה אותנו בבוקר בבית המדרש לומדים את הרא"ש, אתם רוצים להיות רבנים או שוחטים. יותר טוב שתתעמקו בגמרא ותוספות זה יספיק לכם בהחלט.

אבא ז"ל שנא סנוביות גם בנושא לימודי אבל הסקרנות שלנו להסתכל מעבר לגמרא שהיינו כל כך רגילים בה כל הזמן היתה חזקה אצלנו ולמרות שכיבדנו שנינו את דעתו, התעקשנו ולא שמענו בקולו והמשכנו ללמוד בספר הרא"ש ונהנינו מאד. ואבא מצידו הסכים ברוח טובה. מילא, אמר בחיוך, העיקר שילמדו. והרבה פעמים עזר לנו להסביר איזו רעיון מסובך בפוסק המפורסם הזה.

התחלנו את שעורינו אחר חג הסוכות. הימים הלכו ונתקצרו לקראת החורף ובכדי לקיים הבטחתי ליששכר להעירו לפני 6 הייתי אני צריך לקום בבוקר לכל הפחות ב־5 ורבע, בחורף עוד היה חושך וקר מאד.

בחוץ לא רואים נפש חיה. ביתו של יענקל בלנק היה לא רחוק באותו רחוב של בית המדרש. יששכר הראה לי יום קודם באיזו חלון לדפוק. זה היה חלון חדרה של סבתו. הוא הסביר לי שלסבתא שינה קלה כרגיל אצל אנשים זקנים. היא תשמע תיכף אחר דפיקה קלה על התריס והיא תעיר אותו, וכך היה. דפקתי באצבע על התריס ותיכף אחר רגע שמעתי איך היא מעירה אותו: „יששכר, מנחם־רבקה,ישראל־לייב'ס בא כבר"!

על יד השולחן קרוב לתנור החם קבענו את מקום לימודנו. סביב לשולחן זה היינו פוגשים כמעט תמיד אותם היהודים שישבו ואמרו תהלים ובין פרק לפרק היו שותים כוס תה חם שהגיש להם מנדל השמש. בינתיים הגיע יששכר והתחלנו ללמוד. השעור שלנו נמשך כשנתיים בוקר בוקר עד שנסעתי להכשרה בשנת שלושים ושתיים לחורזשל.

תקופה זו של לימודינו המשותף נשארה חרותה בזכרונינו כל השנים. כמעט כל פעם שהייתי נפגש עם יששכר היינו מזכירים את אותן שנות נעורים הטובות שעברו עלינו מתוך לימוד ביחד והרבה פעמים הציע לו שנארגן כאן חוג של כמה חברים ללמוד תנ"ך ועוד לימודי קודש.

אבל מתוך טרדות החיים ותלאות שונות לא היה ביכולתי להצטרף אליו לצערי, אבל הוא המשיך כדרכו לקבוע עתים לתורה עד יומו האחרון. כך היה דרכו של יששכר חברנו הטוב שלא זכה לדאבוננו לחיים ארוכים ומשנתו באמצע נפסקה.

(מתוך דברים בכינוס השנתי) **אהרן אגמון**

ר׳ שמואל לאַקסמאַן ז״ל

ווירקלעך איז שמואל לאַקסמאַן געווען אַ זשעלעכאָווער, נאָר צוליב געוויסע סיבות, קומט ער קיין גאַרוואָלין און פאַרבלייבט שוין דאָרט ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה, ד״ה ביז גאַרוואָלין ווערט באַמבאַרדירט, פאַרברענט און אָקופּירט פון די דייטשן.

אין די אַלע יאָרן איז שמואל לאַקסמאַן געווען אַ לעבהאַפ־טער, אַקטיווער טוער אין פאַרשידענע אינסטיטוציעס און קרייזן, וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט העלפן נויט באַ־דערפטיקע, ווי „לינת הצדק״ א״אַנד. און טאַקע אויף דעם

געביט פון העלפן אַנדערע האָט ער אַרויסגעוויזן גרויס מסירת־נפש. שטייענדיק אין שפּיץ פון „לינת הצדק״ באַזאָרגט ער יעדע הילף אין וועלכער דער קראַנקער האָט זיך געניי־טיקט. אין שווערע פאַלן האָט ער איינגעפירט מען זאָל בײַם קראַנקן נעכטיקן און בשעת הדחק — האָט ער אַליין גענעכ־טיקט, אַבי דער קראַנקער זאָל נישט בלייבן אַליין. אַזעלכע פאַלן האָבן אַ סך מאָל פּאַסירט עטלעכע מאָל אין וואָך.

די וואָס געדענקן וויסן אַז די „לינת הצדק״ איז אויך געווען באַלאַסטעט פינאַנסיעל און די אויסגאַבן פאַר די קראַנקע האָבן על־פּי־רוב איבערגעשטיגן די הכנסות פון די תרומות. אָבער שמואל לאַקסמאַן האָט זיך נישט גערעכנט, צי אין קאַסע איז יאָ אָדער נישט פאַראַן קיין געלט. אַז מען האָט באַדאַרפט האָט ער געדעקט די אויסגאַבן פון זיין אייגן געלט, אַבי נישט איבערצולאָזן דעם קראַנקן אָן הילף.

אויסער אין „לינת־הצדק״ איז שמואל אויך געווען טעטיק אין אַנדערע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. אַזוי איז ער געווען פרעזעס פון דער יידישער קהילה אין גאַרוואָלין ביז דער מלחמה און טאַקע אַ סך אויפגעטאָן. מענטשן וואָס האָבן זיך צו אים געוואָנדן וועגן אַן עוולה, האָבן זיך נישט אַנטוישט. שמואל האָט נישט גורס געווען דאָס וואָרט „אפשר״, נאָר עקשנותדיק געקעמפט מען זאָל די עוולה פאַרריכטן.

זיין באַציִונג צו מענטשן איז געווען אַ צוגעלאָזענע, אַ ברודערלעכע. אויף שמואלן האָט מען דרייסט געקענט אָנווענדן דעם מאמר: „כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו מקיים עולם מלא״. דער „ואהבת לרעיך כמוך״ — איז געווען זיין העכסטער דעוויז. ביז גאַרוואָלין איז נישט אַוועק אין פלאַמען, האָט זיך נישט פאַרענדיקט זיין הייליקע טעטיקייט.

זיין וואַנדער־לעבן ביז זיין קומען קיין ישראל

ס׳איז צו באַוונדערן זיינע אַרבעטן אין זשעלעכאָווער יזכור־בוך און באַזונדערס די כמעט־דיכטערישע שילדערונג: „אין מיין געבורטס־שטעטל נאָך דער מלחמה״. איך זאָג צו „באַוונדערן״, ווייל צו די אַלע עינויים זיינע, פּערזענלעכע און פון זיין משפּחה, האָט ער נאָך באַוויזן אַרויסצוברענגען פריש די אַלטע צרות. ס׳איז נישט צו באַנעמען ווי אַזוי מען קען דאָס אַלץ מיטמאַכן און בלייבן לעבן: זיינע זין ווערן דערשראָקן אין זיין קעגנוואַרט און ער אַליין באַקומט טויט קלעפּ, נאָך וועלכע ער קען לאַנג נישט אויפשטיין.

אין זיינע שילדערונגען זעט מען ממש ווי ער ווערט געיאָגט, ווי אַ הונט, ווי ער קעמפט און וויל זיך ראַטעווען פון די חיהשע נעגאל, וועלכע האָבן אומגעברענגט דעם רוב פון זיין משפּחה און אַ ביסל שפּעטער — די איבעריקע.

שמואל לאַקסמאַן בלייבט עלנט ווי אַ שטיין און דערפאַר שליסט ער זיך אָן צו די פּאַרטיזאַנער אין נאָענטן וואַלד, מיט דער האָפענונג צו געפינען דאָרט זיין איינציקע טאָכטער, לײַדער באַקומט ער דאָרט די גרויליקע בשורה פון איר אומקום.

נאָך פאַרן סוף קריג פאַרנעמט זיך שוין שמואל מיט כלל־אַרבעט. זיין ערשטע אַרבעט איז געווען דאָס צוזאַמענ־קלייבן די געשענדעטע יידישע מצבות. ער באַקומט אויף דעם די דערלויבעניש פון דער סאָוויעטישער מיליטערישער מאַכט. ווי אומעטום אין די אָקופּירטע שטעט, זענען אויך אין גאַרוואָלין די יידישע מצבות צעשלעפּט געוואָרן אין פאַר־שידענע אומריינע ערטער און בעיקר האָט מען מיט זיי ברוקירט די גאַסן. שמואל לאַקסמאַן ברענגט די אַלע מצבות צוריק אויפן בית־עולם און אויף וויפל ס׳איז מעגלעך שטעלט ער זיי צוריק אויף די געהעריקע קברים. וויפל גייסטיקע גבורה האָט פאַרמאָגט דער דאָזיקער ייד צו קענען, נאָך אַלע זיינע איבערלעבונגען, דאָס אַלץ טאָן? ער דערפילט אויך דעם הייליקן חוב צו ברענגען אַ סך יידן צו קבר ישראל. די דייטשן האָבן איבערגעלאָזט אַ סך יידישע קרבנות אויף די פעלדער. שמואל לאַקסמאַן איז געווען פון די איניציאַטאָרן צונויפצוזאַמלען די הרוגים און ברענגען זיי צו קבר ישראל.

שפּעטער הייבט ער אָן זיך זאָרגן אויך פאַר די לעבעדיקע. די צענטראַלע יידישע קהילה אין וואַרשע באַשטימט אים פאַר איר פאַרשטייער אין גאַרוואָלינער קרייז. מיט סכנות־נפשות קעמפט ער אַז די שארית־הפליטה זאָל האָבן אַ דאַך איבערן קאָפּ און אַ ביסל שפּייז. זיין קאַמף ווערט געקרוינט מיט דערפאָלג.

דאָס געשפּענסט פון די וועלדער און פינצטערע קעלערס, דאָס אייביקע דערוואַרטן דעם טויט, גייט אים נאָך אויך נאָך דער מלחמה. זיין איינציקע האָפענונג איז צו קומען קיין

ישראל, אין דער יידישער מדינה, ווו עס קען קיינמאָל נישט זיין קיין שואה. אין אַ קורצער צייט נאָך דעם קומט שמואל אין לאַנד אַריין און פילט זיך דאָ אין דער אמתער היים. די ישראַל־לופט האָט אים ווי אויפגעוועקט פון אַ טיפן שלאָף. ווי אַ תלמיד־חכם, האָט ער געוווסט פון דעם „לא טוב היות אדם לבדו" און געשטרעבט ווידער אויפצובויען אַ בית ישראל אין מדינת ישראל און לויט תורת ישראל. אויך די דאָזיקע שטרעבונג זיינע איז ער מקיים, ער האָט חתונה און זיין הויז ווערט שנעל אַ „בית ועד לחכמים" און פונקט ווי אַ מאָל, פאַרנעמט ער זיך אויך דאָ, אין ישראל, מיט הילף פאַר נויטבאַדערפטיקע.

זיינע בני־בית זענען אים געווען און זענען אויך איצט לתפארת אין אַלע הינזיכטן. ער האָט דערצויגן זיינע טעכ־טער לפי תורת ישראל, מען קאָן אויף זיי זאָגן: „דור ישרים מבורך לעם ישראל סבא". לויט דעם כבוד צו זייער פאָטער איז צו זעען, אז די משפחה גייט אויף די וועגן וואָס זייער מאַן און פאָטער האָט פאַר זיי אויסגעטראָטן. אַפילו נאָך היינט זעט מען (פאַרשטייט זיך די וואָס קומען מיט דער משפחה אין קאָנטאַקט) ווי זיי זענען מקיים כיבוד־אָב.

נאָך די אַלע שבעה מדורי גיהנום זיינע, האָט ער, שמואל לאַקסמאַן, צו זיין און צו אונדזער אַלעמענס פרייד, זוכה געווען צו קומען אין מדינת ישראל און אויפצובויען, ווי שוין דער־מאָנט, אַן אמת יידישע היים.

מיטן פריצייטיקן טויט זיינעם האָט די דאָזיקע פרייד זיך איבערגעריסן.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

ער איז נפטר געוואָרן יום שלישי כ"א בטבת תש"ל (30.12.69).

תנצב"ה.

שלמה נחשון (שלאַנג)

בבגדים לבנים...

משחר ימיו עסק ר' שמואל לקסמן בעזרת־חולים. תחילה בגאר־וואָלין, כאשר עמד במשך שנים בראש חברת „עזרת־חולים" בעיר. את אנשיו נאמניו היה משלח ללינת־לילה אצל החולים, מבלי לפטור את עצמו משרות זה. ר' שמואל דאג לביקורי רופאים והמצאת תרופות להולים עניים חינם אין כסף. כל ערב היה מחלק את החלוקים הלבנים ונותן הוראות ליוצאים ללינת־לילה, כיצד לטפל בחולים ועל־ידי כך גם להקל על משפחת החולה.

אחרי השואה נשאר שריד יחיד מכל משפחתו הענפה. כיהודי מאמין הוא השלים עם גורלו ובהתאוששו מן האסון הגדול, התחיל מטפל מיד בצרכי ציבור. הוא אסף את הגוויות המפוזרות בשטחים שונים מסביב לגארוואָלין והביאן לקבר ישראל. באופן כזה הביא לקבר ישראל כמה מבני עירנו אל מנוחת עולמים.

מאוחר יותר עמד בראש הוועד המרכזי של שארית הפליטה בפולין.

בעת ביקורו של הרב הגריא"ה הרצוג זצ"ל בפולין אחרי השואה, היה ר' שמואל בין מקבלי פני הרב. הרב הרצוג בנאומו לפני הציבור שיבח את פעלו של ר' שמואל לקסמן והדגיש כי במעשיו ובהלי־כותיו אלה ראוי הוא לעמוד בין גומלי חסד מובהקים.

משעלה לארץ חלומותיו — לישראל — הציעו לו, כבעל ידע בענף העורות והפרוות להסתדר במקצועו אך הוא סירב בתוקף באמרו, כי עתה ייעודו בחיים הוא: לעזור לזולת. וכך נתמנה כמשגיח על הכשרות במחנה העולים „שער מנשה" ואחר־כך כמשגיח בבית החולים „תל־השומר", בתפקיד זה שימש עד יומו האחרון. ב„תל־השומר" כיבדוהו הרופאים והפרופסורים וראו בו כחבר בסגל הרפואי. את משרדו קבעו ליד חדרו של הפרופיסור פוזנר.

מלבד ההשגחה על הכשרות טיפל ר' שמואל בבעיותיהם של רבים שפנו לעזרתו. ממשרד הדתות שלחו אליו אנשים שהיו צריכים לעבור את תהליכי הגיור. הוא עמד ליד שולחן הניתוחים בעת שהם נימולו ובירך את הברכות המתאימות. אחרי כל מקרה כזה היה ר' שמואל אומר:

— אם רק לשם כך נשארתי בחיים — דייני.

פה בארץ שיקם ר' שמואל מחדש את חיי משפחתו ההרוסים. גידל את בנותיו למופת ברוח ישראל סבא הממשיכות בדרכו. כמו־כן הנציח את זכר הנופלים מבני משפחתו בפולין על־ידי השלמת כתיבת ספר־תורה מהגווילים שהציל מפולין. ספר־התורה הוכנס לבית הכנסת „גאולת ישראל", שם קבע מקומו לתפילה ולתורה.

„בכל עת יהיו בגדיך לבנים"... אמר קהלת. כתוב זה נתקיים בר' שמואל לקסמן. החלוק הלבן, אותו לבש תדיר מסמל גם פעלתנות למען הזולת וגם את טוהר הליכותיו עם בני אדם.

כזה היה רבי שמואל בעיני.

יהא זכרו ברוך.

(ליום השלושים)

יהודה רובין

ר' שמואל לאַקסמאַן ז"ל ביי אַ מצבה אויפן בית־הקברות, אין גאַרוואָלין

בני גאַרוואָלין שניספו בשואה

רשימה א *)

א

אהרונסון חיה־רחל (לייבל) אירע קינדער: שרה און אשר.

אויפגאַנג לייבל אוצ׳לס, זיין פרוי, פייגא, די קינדער: בעריש, שמעון, שאָשע רחל און לאה.

אַנגליסטער נחמן, זיין פרוי: רבקה, די קינדער: רחל, פייגא און ישראל־לייב. שרה און איר מאַן יעקיל פרידמאַן און קינדער.

אָפנהיים חיים קלמן, זיין פרוי: פוריה, זייערע זין: מאָטל און אלי, זיין פרוי עלקע און צוויי קינדער.

אשלאק יעקב ורחל. די קינדער: יחיאל, שמואל, זעליג, פייגא און פריידע.

מחלה אַפגאַנג (לייבל איצלס)

ב

באַראָווסקי אברהם־צבי, זיין פרוי ראָזאַ, די טעכטער: רוחמה, איר מאַן: שמעון; פייגעלע, זייערע קינדער: משה, אסתר, יצחק, שלמה און ברוך.

באַראָווסקי יהושע (היטלמאַכער). זיינע זין: וועלוול, פיניע, שלמה, יעקיל און מאַנעס.

בורשטין אלי, זיין פרוי פייגא־בלומע, זייערע קינדער: שיינדל־אסתר, ישראל, הערש־וואָלף און מרדכי־זישא.

בורשטין הענעך, זיין פרוי גיטל.

בלאם שמחה בונם, זיין פרוי טייבל־מנוחה, זייערע קינדער חיה און רחל.

בלאַם מאיר, זיינע טעכטער: שרה, הינדע, חיה, ראַכמשע.

בלאַנק יעקב, זיין פרוי הדסה, די קינדער: חיים־אלעזר, שלמה, שמחה־בונם, חנה.

בערמאַן אברהם, זיין פרוי חנה. זייערע זין: מאיר, יהודה.

*) הפרטים נמסרו (ביידיש ובעברית) על ידי קרובי המשפחה הנמצאים בישראל.

ברוקאזש חיים־דוד און זיין משפחה.

בראַף שמחה, אליעזר.

בריוו מאָטל און זיין פרוי. זייער זון משה און זיין פרוי דאָבע. מאָטלס טאָכטער רבקה מיט איר מאַן משה הערצבערג. מאָטלס אנדערע צוויי זון שמואל און יאָסל פון גענטאַ פאַריסאָוו — אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע. מאָטלס זון יהושע האָט זיך געראַטעוועט. ער און זיין פרוי חיה קעומאַן לעבן אי צט אין קאַנאַדע.

ג

גאָלדבערג חיים־אלעזר שו״ב און זיין פרוי רחל. די קינדער: רפאל, משה־מענדל, חיה, אסתר און זעלדע.

גאַנטאַרסקי פנחס, די פרוי: אסתר־ביילע, די קינדער: בלומע, הערשל און פישל — אומגעקומען אין גענטאַ וואַרשע.

גובער מרדכי און חנה. זייערע קינדער: שמואל־יצחק, דאָבע, ראָזאַ, יעקיל, הערשל, הענע, חיים־מענדל און יוסף.

גוטערמאַן פריווע און פאַמיליע.

גוטפריד אייזיק און רחל. זייער קינדער דוד־וועלוול, חיים לאזאר, אברהם־מרדכי.

גוטפריד יואל, פרוי, זייערע קינדער: ישראל, אהרן, הערשל, וועלוול, זלאטע־הילדע און ראָזאַ.

גרינגלאַס הערש און פרוי.

גרייצער ישראל־וועלוול און זיין פרוי עטקע.

ה

הירשפעלד אברהם און שרה. זייערע קינדער: וואָלף־איטשע, פייגעלע, נחמה, חיה.

הערץ משה און רחל. זייערע קינדער: פעסע, האָדל, לייבל, שמעון, אשר, איטה. לעבן: מאיר און ישראל.

הערץ מענדל ורחל, זייערע זין: מאָטל, יחיאל, יוסף.

האָכבערג נתן דוד און שרה־אסתר (עטע). זייערע קינדער: יהודית, קילע (איר מאַן לייבל ראָזענבערג), זעלדע, חנה איר מאַן משה), זייערע קינדער. חיים־לייזער האָכבערג און פאַמיליע, רבקה אין ישראל.

ו

וואָלמאַן אליעזר און נחמה. זייער זון: מאַניש־מנחם, זיין פרוי: עטקע.

וואָלפאָוויטש יוסף און צביה.

וואַמפאַן מענדל און רבקה. זייערע טעכטער: מרים, פערל, רחל, שיינדל און צפורה. זייער זון: יהושע געשטאָרבן אין ישראל. שיינדל מיט אירע צוויי קינדער און צפורה מיט איר קינד האָבן זיך אויסבאַהאלטן אין אַ דאָרף ביי גאַרוואָלין. האַרט פאַר דער באַפרייאונג האָט אַ שיינעץ זיי אויסגעגעבן צו די נאַציס, וועלכע האָבן זיי דערשאָסן, הי״ד.

וואַסערמאַן יענקל און זיין משפּחה.

וואַסערצוג ברך, זיין פרוי און קינדער, און זיין ברודער יונה־אהרן

וויינבליט משה־מרדכי, די פרוי שרה, זייער זון: אברהם־אבא, עסקן פון צעירי־מזרחי, זייערע טעכטער: אסתר, רבקה, פריידל און פייגא.

וויינבליט רפאל ואשתו מרים (הערשעלעס).

אחרוני תושבי העיירה שנצלו ספרו: ביום פרוץ המלחמה — יום ששי (8 בספטמבר 1939) רץ ר' רפאל לבית חסידי גור להוציא משם את ספרי התורה. כידוע, לא היו להם ילדים. ר' רפאל ואשתו כתבו ספר תורה והכניסו לבית חסידי גור, לכן הוא הציל את ספר התורה, היקר לו מכל. אותם העדים ראו אותו למחרת ביום שבת בשדות מחוץ לעיר וספר התורה בידו.

נעקראָלאָג

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע טייערע עלטערן משה יעקב ראָטמאַן געבוירענע אין גאַרוואָלין ווי אויך מיינע טייערע שוועסטער מיט זייערע מענער און קינדער, ווי אויך מיינע טייערע ברידער. אַלע אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים.

זאָל זייער אָנדענק זיין געהייליקט אויף אייביק.

יוכבד ווילדענבערג פון גאַרוואָלין
וווינט היינט אין פּאַריז.

ז

זילבערשטיין פישל (פישל סופר), זיין פרוי פייגא און זייערע קינדער: מאַניס, אלימלך, שרה, ראָזאַ, גאָלדע און יוסף. מאַניס און ראָזאַ זענען געפאַלן אין וואַרשע. אלימלך — אין לובלין. שרה און גאָלדע — אין שטעטל ריקי. עס זענען געבליבן די 2 זין: משה (ישראל) און יחיאל (קאַנאַדע).

זינגער משה, זיין פרוי שרה־ריווע און זייערע קינדער: פריידע, ביילע, לייבל און מאַטל — אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ח

חילמאַן שלמה יחיאל, זיין פרוי האָדעס און זייערע טעכטער: רבקה שרה און דאָרא. די עלטערן זענען אומגעקומען באַלד אין די ערשטע מלחמה־טעג אין גאַרוואָלין. די שוועסטער: שרה, דאָרא או רבקה — אומגעקומען אין געטאָ וואַרשע.

ט

טענענבוים הרב ישעיהו קלונימוס בן הרב ר' אלחנן. זיין פרוי איטע בת ר' אשר פעדערמאַן. די קינדער: חנוך ומשפחתו: מרדכי, בונם, ישראל, די פרוי ביילשע און די קינדער: אהרן, פייגא, אלחנן. די טעכטער: דבורה, שפרה נחמה, צילה. חנה (בישראל).

י

יום טוב מענדל, זיין פרוי: לאה, די קינדער: חנצ'ה, משה, רבקה, שרה, מתתיהו (נפטר בישראל) יהודית חיה — אין ישראל.

יוגנט בונד „צוקונפט"

1. חיינע לעווין אומגעקומען אין וואַרשע נאָך פאַר דער קריג.
2. לייבל בערנהאָלץ, וועגן אים איז גאָר נישט באַוווּסט.
3. אסתר גוטפריינד, אומגעקומען אין די יאָרן 1939—1945.
4. אליעזר וואַסערמאַן, אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.
5. מרדכי ראָטמאַן, לעבט אין טאָראָנטאָ, קאַנאַדע. ער האָט דורכגעמאַכט די קאָנצענטראַציע לאַגערן אין דייטשלאַנד. פאַרלוירן זיין ערשטע פרוי פייגעלע גאָטפריד פון גאַרוואָלין און צוויי קינדער.
6. לאה ווייסבאָרד, לעבט אין ניו־יאָרק.
7. לייב שליפּקע, לעבט אין פּאַריז.
8. חנה שוואַרצשטיין, אומגעקומען אין די יאָרן 1939—1945.
9. שיינדל לעווין, איבערגעלעבט אין רוסלאַנד. היינט — אין פּאַריז.
10. הערשל יעדוואַב, געווען אין רוסלאַנד נאָך פאַר דעם קריג.
11. שרה'לע חילמאַן, אוגעקומען אין די יאָרן 1939—1945.
12. בלומה ווייסבאָרד, איבערגעלעבט די מלחמה אין רוסלאַנד. נאָך דער מלחמה, געקומען קיין טאָראָנטאָ (קאַנאַדע) און טראַגיש אומגעקומען, בעת אַ שריפה אין דער פאַבריק ווו זי האָט געאַרבעט.
13. יענטע גאָטפריד, געשטאָרבן מין א נאַטירלעכן טויט אין דער שטאָט קלעמענט פאַראַן (פראַנקרייך).

ל

לאַנדאַו טוביה, די פרוי: פייגא, די קינדער: חנה ופריידע.

לאַקסמאַן שמואל, די פרוי רחל, די קינדער: אברהם־שלום, ישראל־מענדל ורבקה.

לעווין יצחק ואסתר־גאָלדע נהרגו בפאַלעניץ ע"י וואַרשע. הבן נחמן פייבל (שרגא), אשתו עם 4 ילדיהם — בגיטו־וואַרשע. הבת יאַכטשע (יוכבד) נספתה עוד לפני המלחמה באסון בוואַרשע נצלו: הבן מאיר־שלום לעווין (ישראל), הבת רבקה פערקאַל־לעווין (קנדה), והבת שיינדל שאַרפּהאַרץ־לעווין (צרפת).

מ

מינץ משה יוסף, אשתו חנה־איטע ובניהם: אהרן, וועלוול, אלי' יעקב והבת שרה ובעלה ישראל־יצחק עם ילדיהם: מיטעלע ופייגעלע.

נ

נאַכגעלט חיה גאָלדע, די פרוי פון הערשל סופר. זייערע צוויי זין: משה אלימלך (געשטאָרבן אין יאָר 1921) און אלכסנדר־זישע (לעבט אין ישראל). חוה־גאָלדע האָט געהאַט פון איר

ערשטן מאן נאך דריי קינדער: שרה, חנה און יעקב. אלכסנדר זישעם (נתן נינגולד) ערשטע פרוי יהודית און זיירע צווי טעכטערלעך רחלע און אסתרל אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ס

סאפירשטיין שלמה, אשתו רחל וילדיהם: דוד, חנה, דבורה ומשפחותיהם.

סאקאל מענדל, זיין פרוי פערל, זייערע קינדער: עוזר און שמחה מיט זייערע משפחות.

משפחת סאקאל הי״ד
אבי יעקב־מנחם; אמי פעריל־הינקע, אחי עוזר־יוסף, אחי שמחה־בונם. בני אחי עוזר חיימקע והערשל.

פ

פאפאווער בצלאל, אשתו שיינדל ובניהם: אברהם־שמואל, משה ואליהו. נצל הבן ישראל (בישראל).

פראכניצקי משה, אשתו אסנא־רחל. חוה פראכניצקי (פון דער היים: טעראנגעל).

פרוזשניאק שלמה, זיין פרוי מאלע און זייערע קינדער; לוסטיג משה, זיין פרוי חנהלע און זייערע קינדער; בוימאן ישראל, זיין פרוי מרים און זייער זון הי״ד. איבערגעגעבן דורך: זייער ברודער, שוואגער פעטער שלמה נחשון (שלאנג).

פיטקעוויטש זלמן, זיין פרוי רבקה, די קינדער: שרה, ראזא, אלי־מאיר, חיים, דוד, פערל און איזיק — אלע דערשאסן דורך די נאצים און אטוואצק הי״ד. פון דער משפחה האבן זיך געראטעוועט: פייבל פיטקאוויטש (קאנאדע) און חנה (ישראל).

פישמאן אהרן, אשתו חיה־רחל, ובנם שמעון־יוסף ואשתו עם 6 ילדיהם; בנם אהרן והבת גיטל. נצלו: הבן משה והבת צפורה (בישראל).

פישמאן לייבל ואשתו אידל.

פייגנבוים אברהם, אשתו מרים. הבנות: מלכה וחנה. נצל הבן חיים (בישראל).

פייגנבוים יעקב, אשתו שפרה וילדיהם: שלמה, ישראל, רבקה ומלכה. נצלו: מאיר ומשה (ישראל).

פייגנבוים משה־אהרן, אשתו הניה וילדיהם: לאה, מאטל, מנשה ואברהם. נצלו: לייבוש ושרה (בישראל).

פייוול פעלדמאן

שלמה פעלדמאן

פעלדמאן פייבל (שרגא), זיין פרוי שרה איז אומגעקומען גלייך דעם ערשטן טאג פונעם קריגס־אויסברוך, צוזאמען מיט איר שוואגער, מענדל פעלדמאן (מענדל שמש) פון א באמבע וואס האט געטראפן זייער הויז. פייבל און זיין טאכטער איטקע זענען ארויס־געפירט געווארן קיין טרעבלינקע פון פאריסאוו, בעת דער ליקווידאציע פון דארטיקן געטא. זיין זון שלמה האט זיך אנגעשלאסן צו די פארטיזאנער און געקעמפט אין דער סביבה פון גארוואלין. לויט לעצטע ידיעות איז ער אומ־געקומען הארט פארן סוף קריג.

פון דער משפחה האבן זיך געראטעוועט די צוויי ברידער — נח און יהושע.

יעקב פעלדמאן

פרידמאן פנחס, זיין פרוי מרים; זייערע קינדער: משה, שרה, צירל, חינקא, ראכמשע, יוסף און ראובן.

פיטקאוויטש זלמן זיין פרוי רבקה, די קינדע: שרה ראזא.

צ

צוקערמאַן פנחס, זיין פרוי רחל־לאה און זייערע קינדער: חוה, יוכבד, עטל, טעמאַ, פערל און יצחק.

צימבעראָוויטש מלך און פייגאַ.

ק

קאָווער יעקב, אשתו שרה ומשפחתם.

קאַפּיטאָ מענדל מיט זיין משפחה. זייער זון משה קאַפּל, פרוי מאַלע און זייער זון יואל.

קליימאַן נתן־דוד שו״ב, אשתו אלקה־הינדא. ילדיהם: שרה־לאה און איר מאַן אברהם־מענדל און זייערע קינדער: איטקע, אסתר, באשע־האָדעס, מלך, חיה־רבקה ואברהם. בניהם: אלתר ומשה (בישראל).

קליינבוים אהרן, זיין פרוי פייגאַ־לאה, זייער טאָכטער גיטל מיט איר מאַן דוד און זייערע קינדער משה און פייגאַ; זייער זון: משה־אליעזר און זיין פרוי פערל או קינדער: גיטל, מרים און אהרון. אהרנס זון, מאיר, האָט זיך געראַטעוועט (ישראל).

קליינמאַן דוד, זיין פרוי שרה, זייערע קינדער: משה־גרשון, פריידל, רבקה, פויציע, פייגאַ, חוה, וועלוול און ביילאַ.

קליינמאַן יעקב, זיין פרוי לאה. די קינדער: אסתר־ראזא, שמואל־יוסף, פייזול און יצחק.

קליינמאַן הערשל, זיין פרוי חוה און קינדער יאָסל־קאַפּל, פרוי מאַלע און זייער זון יואל.

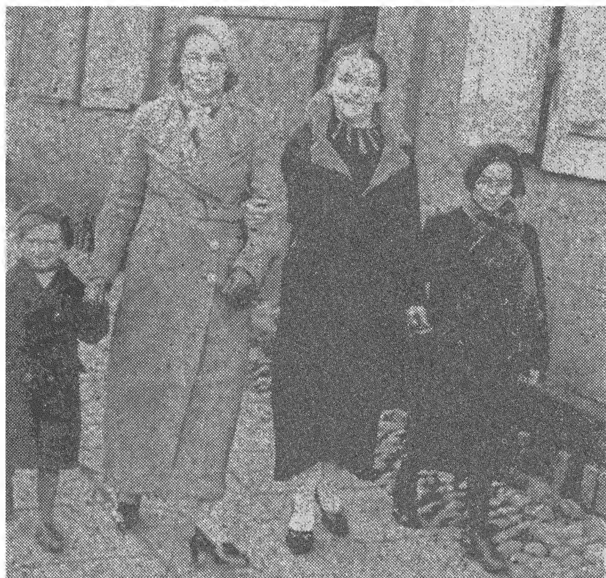
אברהם, חיים, אלי ראַדאַשינסקי

קעזמאַן יוסף, זיין פרוי געלע און קינדער: שרה, איטע, מרים און משה. עס האבן זיך געראַטעוועט זייערע זין: מאיר — (באַליוויע) און פיניע (ישראל).

קעזמאַן יעקב־בער ואשתו ברכה. הילדים: אבא, משה, ביילע, רחל, שיע וחנה.

ר

ראַבאַק מרדכי־ברוך, אשתו חיה, ילדיהם: חוה, שרה, חנה, מאיר־שלום — ומשפחותיהם.

משפחת חיים רובק

אשתי חיה־רחל רובק (לבית אהרנסון), גיסתי לאהטשע אהרונסון בתי שרהלה ובני אשר. כולם ניספו, הי״ד.

ראַדאַשינסקי שמחה, אשתו יענטע וילדיהם: פייגעלע, שרה, חיים ואברהם.

ראָזנבערג הערשל, אשתו חיה, בנם אברהם ואשתו פערל. יעקב־יצחק, גנענדל ורייזל. נצלה הבת חנה קרפמן (בישראל).

ראָזנבערג יעקב, אשתו טובה, ילדיהם: חיים־מאיר, שרה, הערש־יצחק, גדליה ולייבל. נצלו הבנים: אשר, נחמן ואברהם.

ראָטמאַן יהושע־אשר, זיין פרוי שיינדל־רחל, די קינדער: — משה־לאזער, חיים־דוד, שרה, יענטע און חיה־רויזע.

ראָטערמאַן יחיאל און זיין משפחה.

ראָטפּוס ראַפל און זיין משפחה.

ראָטפּוס לייבל (וועלוול יאָסקעס) און זיין פאַמיליע.

ראַכמאַן אלעזר, אשתו אלטע, ילדיהם: יעקב־יצחק, חיה, שרה, מאשא, ביילא, בערלה — ומשפחותיהם.

ראַפּאַפּאָרט משה, זיין פרוי שרה, זייערע קינדער: דוד, שיע, מאָניס, האָדעס, חנה און זייערע משפחות.

ראַפּאַפּאָרט עזריאל, אשתו זלאטע וילדיהם.

רובין מתתיהו, אשתו שרה, בנם יעקב, אשתו הניה־צביה וילדיהם: טובה, חנה, פערל, משה, שמחה והבת חיה ז״ל, שנפטרה בישראל. נצלו הבנים: לייבל (יהודה) ומאיר (יחיאל).

שוואַרץ שלום ואשתו ברײַנדל.

שײַן חנינא־נתן, אשתו אסתר־גאָלדע, ילדיהם: קילע, לײַבוש ומשפחותיהם. נצלו: הבת ברכה והבן ברוך (ישראל).

מאיר־שלום שטאַבאָוויטש

אַ זכר פון ר׳ יצחק־מענדל גאָלדמאַן

די עקזיסטירענדע אין יענער צײַט, פאַבריקן אין פשאַנקע ספּירט־גאָרשזעלניע, לעמאָניאַד־פּראָדוקציע, איבערהויפּט דער ביר־ברויערײַ, פאַרבינדט אונדז אין אַ ברייט פאַרצווײַגטער האַנדלס־נעץ מיט גאַרוואָלין.

דאָס אַלעס האָט געהערט צו ר׳ יצחק־מענדל גאָלדמאַן.

ר׳ יצחק מענדל, זײַן שוועסטער פֿייגא־רבקה, די באַקאַנטע, ווי מען פלעגט זיי רופן „די פּריצים פון פשאַנקע" 2 פאַרצווײַגטע משפחות, — אַלע אומגעקומען;

מײַן איינציקער זון שמעון, האָט זיך געראַטעוועט מיט אַרישע פּאַפּירן. דער איינציקער אייניקל פון ר׳ יצחק מענדל גאָלדמאַן האָט די שואה־תקופה איבערגעלעבט צוזאַמען מיט מיר. ער איז נפטר געוואָרן מיט 8 יאָר צוריק, דאָ אין ישראל.

נאָך ר׳ יצחק מענדל גאָלדמאַן און זײַן פשאַנקע איז פאַרבליבן אָט די מצבה מיט זײַנע 3 אור אייניקלעך.

אהרן לאנדא, ז״ל*)

*) דער שרײַבער פון די שורות איז נפטר געוואָרן מיט א יאָר צוריק אין ישראל.

הרבנית שרה רובינשטיין ע״ה

סמוך לסיום הדפסת הספר נתקבלה הידיעה המעציבה על פטירתה של הרבנית שרה רובינשטיין ע״ה אלמנת הרב נחמן־ברוך זצ״ל מראכעוו, ובתו של הרב משה־מנחם ראַמער זצ״ל, רבה של גאַרוואָלין.

כל משפחת הרב מראכעוו עלתה לארץ־ישראל בשנת תרצ״ה (1935). הרב נחמן־ברוך זצ״ל שימש רב שכונת נווהה ביפו, משנפטר הרב עברה הרבנית שרה ע״ה לגור בתל־אביב ולבסוף ימיה גרה בירושלים.

הרבנית נפטרה בשיבה־טובה בכ״ט בטבת תשל״ב בגיל 86 בירושלים. בלווייתה השתתפו מנכבדי ירושלים ובתוכם האדמו״ר מאמשינאָוו, והובאה למנוחות בבית־העלמין בגבעת־שאול.

מצאצאיה זכתה לראות גם בני־רבעים.

ת. נ. צ. ב. ה.

אַ רשימה פון אומגעקומענע גאַרוואָלינער אין אוישוויץ

1. חיים גאָלדבערג מיט זײַן זון פישל.
2. אליהו מילער מיט זײַן זון שבתי.
3. יידל מילער מיט זײַן פרוי און קינד.
4. מאַניס ראַפּאַפּאָרט מיט זײַן פרוי און קינד.
5. טעמאַ קאופמאַן מיט איר פאַמיליע.
6. שרה פרידמאַן מיט איר פאַמיליע.
7. חוה ראָטשטיין מיטן מאַן און צוויי קינדער.
8. מײַן פרוי מיט צוויי קינדער.

איבער דער גאַנצער צײַט פון מײַן זײַן אין די לאַגערן האָב איך געזוכט גאַרוואָלינער. געפונען האָב איך נאָר צוויי.

1. אַ זון פון אַסנה רחל די מילך טרעגערין (זײַן נאָמען געדענק איך נישט).
2. יחזקאל גאָנטשערס אַ זון. זײַן נאָמען איז דאַכט מיר געווען אברהם.

מ. ר.

לזכר משפחת קעזמאַן הי״ד

מײַן פאָטער — **יוסף,**
מײַן מוטער — **געלא,**
מײַנע שוועסטער: **שרה, איטע** און **מרים,**
מײַן ברודער — **משה.**

מאיר קעזמאַן ארגענטינע
פיניע קעזמאַן ישראל

שמשון קאַזשיראַוו / פּאַריז

מיין פאַמיליע ז״ל

מיין פאטער טוביה יעקב שלמ׳ס ז״ל, אַ שיינער הויכער ייד — איז געווען אַן אויסערגעוויינליך גוטער מענטש. שווער איז אים אָנגעקומען די פּרנסה, פונדעסטוועגן האָט זיך ער קיינמאָל נישט באַקלאָגט פאַר קיינעם; ער האָט אַוועק געגעבן אַ סך צייט פאַר פאַרשידענע חברות, ספּעציעל פאַר דער חברה עזרת־חולים. ווען עס איז געקומען דער טאָג פון פּורים, האָט ער זיך צוזאַמען מיט אַנדערע גאַרוואָלינער יידן ווי, למשל, הערשל שמחה יעדוואַבס פאַרשטעלט, אָנגעטאָן אַ צאַרסקן מיליטערישן אוניפאָרם און געגאַנגען פון הויז צו הויז כדי זאַמלען געלט פאַר עזרת־חולים.

איך וויל אויך דערמאָנען מיין שוועסטער רויזע מיט מיין שוואָגער משה אייזענקייט, געוווינט מיט זייערע דריי קינדער אין פּילאַווע; זאָל אויך דערמאָנט ווערן מיין מאמע גאָלדע, מיינע ברידער יעקב־שלום, משה און יצחק, ווי אויך מיין שוועסטער דינה.

זאָל אויך דערמאָנט ווערן מיין פעטער, דער סאָבינער שניידערל. 10 קינדער האָט ער געהאַט 6 טעכטער מיט 4 זין. אַלע זענען זיי אומגעקומען אויף קידוש השם. פאַר אַלע, אַלע אומגעקומענע גאַרוואָלינער יידן, פאַר זייערע הייליקע נשמות, זאָג איך קדיש!

גאַרוואָלינער פון פּאָריסאָווער געטאָ

געפירט קיין טרעבלינקע

דער פּאַריסאָווער געטאָ איז אַרויסגעפירט געוואָרן דעם ערשטן טאָג חול המועד סוכות אין יאָר 1942. איך און מיין פרוי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דאָרף יאַגאָדנע נישט ווייט פון גאַרוואָלין. דאָרט זענען מיר געווען ביזן סוף 1944 ווען די רוסישע ארמיי האָט פארנומען די גאנצע געגנט. איך וויל אויך צוגעבן אַז עס זענען צו יענער צייט געווען אין פּאַריסאָוו נאָך גאַרוואָלינער. אויף וויפיל איך געדענק וויל איך אויסרעכענען זייערע נעמען.

1. לייבוש ראַטפּוס מיט זיין פרוי און קינדער.
2. שלמה ראַטפּוס מיט זיין פרוי און קינדער.
3. ישראל ראַטפּוס מיט זיין פרוי און קינדער.
4. אפרים פינקעלשטיין מיט זיין פרוי רויזע און קינדער
5. יאָסל האָפּענבערג מיט זיין פרוי שרה רבקה.
6. חנה גרינבערג מיט אירע צוויי קינדער.
7. משה בודזינסקי מיט זיין פרוי שרה.
8. שלמה קליינמאַן מיט זיין פרוי.
9. אברהם קליינמאַן מיט זיין פרוי און קינדער.
10. זעליק גרייצער מיט זיין פרוי און קינדער.
11. יאָסל שליפּקע מיט זיין פרוי סימע און צווי זין — חיים נחמן און אליעזר.
12. אברהם ראַדאָשינסקי מיט זיין ו פרוי מרים, צוויי זייערע זין, לייבל און חיים און די טאָכטער רויזל.
13. ישראל ראַפּאָפּאָרט מיט זיין פרוי און 5 קינדער.
14. יצחק ראַפּאָפּאָרט מיט זיין פרוי און קינדער.
15. יאָסל ריינפליש מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.
16. פיניע ריינפלייש מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.
17. משה ביימאַן מיט זיין פרוי און זייערע קינדער.

די נעמען פון די איבעריקע גאַרוואָלינער וואָס זענען געווען מיט אונדז אין פּאַריסאָוו האָב איך פאַרגעסן. איך מיין אַז די אויסגערעכנטע גאַרוואָלינער יידן, זענען אומגעקומען, צוזאַמען מיט די פּאַריסאָווער יידן, אין לאַגער טרעבלינקע.

מ. ר.

רשימה פון אומגעקומענע גאַרוואָלינער

1. מיינע שוויגער־עלטערן פון גאַרוואָלין, אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.
2. משה גאָטפריד, אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.
3. דוד גאָטפריד מיט דער פרוי און נאָכטער.
4. פעסע גאָטפריד מיטן מאַן און אַ קינד.
5. רויזע גאָטפריד מיטן מאַן און אַ קינד.
6. שלמה ווינאָקור, אומגעקומען אין די סאָוועטישע־לאַגערן.

מרדכי ראַטמאַן

לזכרון תמיד

ר׳ **יעקב בראון** חותני ז״ל ורעיתו **לאה־רבקה** מבית רוזנברג;

בתם **פייגה** וחתנם **יעקעלע האסנשפרונג,** יהודי תלמיד חכם, חסיד וואורקה ובנותיהם **חנה וחיה;**

בתם **בלומה** ז״ל (אשתי הראשונה) וילדינו: **חנה־דבורה, שפרה ושמואל יעקב;**

בתם **גיטל** ובעלה **אליעזר** (לייזר) מעסינג.

פלטיאל אלעזרי (אפפייער)

אזכרה לקדושי גארוואלין בהר־ציון

רשימת בני גאַרוואָלין*)

א

אהרנסאָן יהודה לייב, פרל (נפטרו בישראל) גרונה, חיה רחל, לאה, שרה, אשר, מרים.

אויסלנדר מאַטיל ומשפחתה.

אויפגאנג לייבל, בעריש, פייגה, רחל, לאה, מעכלה, משה. שרה.

אופענהיים חיים קלמן, פוריה, דוד, מירל, אליהו, עלקע 2 בנות, בצלאל מרדכי, יונה.

אורבך מענדל ומשפחתו.

אורענשטיין יצחק דוד ומשפחתו, משה ומשפחתו.

אָזשאָל אליעזר ומשפחתו.

אָשלאג וועלוול, זעליג, פייגה, פריידה, יעקב, רחל, יחיאל, שמואל.

איידעלס שלמה ומשפחתו.

אייזענשטיין חיים ומשפחתו.

אייזענשלוס יששכר בער ומשפחתו.

אקערמאן יעקב ומשפחתו.

ב

באָרעק שמשון, ישראל, הענער, גרשון, חנה, דוד, פייגה.

בודזינסקי משה ומשפחתו.

בוימאן משה ואשתו, ישראל, מרים (שלאנג) אהרן.

בורובסקי אברהם צבי, רוזה, אריה, יהושע, וועלוול, פנחס, שלמה, יעקב, רוחמה, שמעון, מאַניס, פייגעלע, משה, אסתר, יצחק שלמה, ברוך.

באָרנשטיין יעקב אשתו ובנותיו, מענדל, הענער, חיים ומשפחתו, רייזל לאה.

בורשטין אליהו, פייגה בלומע, שיינדל אסתר, ישראל, הערש וואָלף, מענדל, מרדכי זישע, יצחק מאיר, חנה, הענער, גיטל, מיכאל.

בייגלמאן גרשון, דאָבע, ישראל יצחק, אהרן בערל, פייגע, חנה, יששכר זלמן, חנה, ירחמיאל.

בייטעל משה ומשפחתו.

בלאָס מאיר, יוסף, שמחה-בונים, טייבל מנוחה, חיה, הינדע, שרה.

בלאַנק יעקב ומשפחתו, יוסף, נחמה ומשפחתה, אליעזר ומשפחתו.

בלומאן יעקב ומשפחתו, משה ומשפחתו, ישראל הערש ומשפחתו.

בערמאַן אברהם, חנה, מאיר, יהודה.

בערנהוליץ משה, ויטה אסתר, אברהם ומשפחתו, יוסף לייב ומשפ'.

בערלוי ומשפחתו.

בראון יעקב ומשפחתו.

ברונער פייגעלע, רחל.

ברוקאזש חיים דוד ומשפחתו, אליהו ומשפחתו.

בריף משה, דאָבע, שמואל, רבקה.

בעסער יצחק ומשפחתו.

בראף שמחה ואמו ובני משפחתו.

ג

גובער מרדכי, חנה, שמואל, יצחק, דאָבע, רויזע, יעקב, הערשל, העניה, חיים מענדל, יוסף.

גונטאַרסקי פנחס, אסתר ביילע, בלומה, הערשל, פישל.

גוטאָוויזנע חיים דוד ומשפחתו.

גוטשמידט יקותיאל.

גאָטפריד יואל, ישראל, אהרן, הערשל, וועלוול, זלאַטע, הילדע, רויזע, אייזיק, משה, יעקב, רייזל, דוד וועלוול, חיים אליעזר, אברהם מרדכי, שלמה, מרים.

גוטערמאַן פריווע, יהונתן ומשפחתו.

גאָלדבערג מאַטיל, רחל, חיים אליעזר שו"ב, רפאל, משה מענדל, חיה אסתר, לייטשע, פערל, פישל, לייבא.

גאָלדהאַמער יעקב ומשפחתו, אפרים ומשפחתו.

גארדאן יעקב ומשפחתו.

גירפינקעל מרדכי ומשפחתו, בנימין ומשפחתו, יוסף ומשפחתו, מרים, חנה.

גינזבורג רחל, יהושע, פייגע, חנה.

גרייווער מרדכי ומשפחתו.

גרייצער זעליג ומשפחתו, משה ומשפחתו, וואָלף, עטקע.

גרימער יצחק.

גרינגלאַס הערשל ואשתו.

גרינוואַלד שמחה ומשפחתו.

גרינפאס הערשל ומשפחתו, בנימין ומשפחתו.

ד

דאָמב בעריש ומשפחתו, אליעזר.

דעלעווקוביץ אפרים ומשפחתו, ישראל לייב, משה ומשפחתו.

דז'יאלובסקי אליהו ומשפחתו.

ה

האָכבערג אהרן, מתתיהו, קיילע (בני אלימלך).

האָכבערג נתן-דוד, שרה אסתר, חיים אליעזר, יהודית, דבורה, חנה, זעלדע, קיילע.

האנדקאן בערל ומשפחתו, יהודה ומשפחתו.

האָפענבערג יוסף ומשפחתו, שלמה.

הובערמאַן אברהם ומשפחתו.

האסנשפרונג יעקב ומשפחתו.

הירשפעלד אברהם, שרה, וואָלף איטשע ומשפחתו, פייגעלע, חיה, נחמה.

הענדלער מענדל ומשפחתו.

העפנער משה ומשפחתו, וועלוול ומשפחתו.

הערץ מענדל, רחל, מאַטיל.

הערץ משה, רחל, פעסיה, האָדל, לייבא, שמעון, אשר, איטה.

*) רשימה לא מלאה — הורכבה לפי זכרון.

ו

וואַדקע אברהם, חנה, יודל, הערש, רבקה, אהרן, יוסף, דינה.

וואַמפּאַן אברהם, יהושע, יוסף, ישראל, מענדל, רבקה, מרים פערל, אסתר רחל לאה, שיינדל, צפורה, מענדל, יוסף אברהם, אליעזר.

וואַסערמאַן יעקב ומשפחתו, יחיאל ומשפחתו.

וואסערניר מענדל ומשפחתו.

וואסערצוג יעקב, צירל, ברך, ומשפחתו, אהרן יונה ומשפחתו.

ווארשאווסקי שלמה יעקב.

וואַרשאבסקי אריה ומשפחתו.

וואַרשאַווער גרשון, שלמה, יעקב, שלמה, יעקב ומשפחותיהם.

וולמאַן אליעזר ומשפחתו.

וולף אהרן ומשפחתו, מאיר.

וואלפוביץ יוסף, צביה.

וויינבלוט הערש דוד, מיכל, אטקע, משה, שרה, רפאל, משה, שרה, אבא, אסתר, רבקה, פראדל, פייגע, ישראל, לייבא, הערש, ומשפחותיהם.

ווייסבארד לוי ומשפחתו.

ווישניע וואלף ומשפחתו.

וויניצקי ישעיהו ומשפחתו, הענעך ומשפחתו.

ז

זאַכאַראָביץ לייבא, רבקה, פייגע, משה.

זילבער מלכה.

זילבערמעל יעקב, שלמה, רוזה ומשפ'.

זילבערשטיין אריה, משה, פישל, פייגע, אלימלך, שרה רויזע, מאניע, יוסף, מאניס.

זינגער משה ואשתו, פריידע, מרדכי.

זיסקינד פיוול, שמואל לייב, פייגע, יוסף, אסתר מלכה.

ח

חילמאַן שלמה זלמן, רבקה, שרה, דורה.

העלדענבערג שמשון דוד ומשפחתו.

ט

טיקאָצ'ינסקי שמאי, יחיאל, שמואל, יהושע — ומשפחותיהם.

טענענבוים ישעיהו קלונימוס, איטה, חנוך, מרדכי, בונים, דבורה, שפרה, נחמה, טענענבום ישראל, אשתו באַלטשע, הילדים: אהרן, פייגעלע, אלחנן.

טערראַנגעל איטה, רחל, שלמה.

טראָמער יעקב, פרץ.

טראסטערמאַן משה, חיה, דוד, לייבל, יצחק, לאה.

י

יום-טוב מענדל, לייטשע, משה, מתתיהו, חיים, יעקב, חנה.

יעדוואַב שמחה, הערשל, יעקב, אליהו, שלמה, הערשל, רבקה, פיטשע, וועלוול, חוה, באַלטשע, זלמן יוסף ומשפחתו.

ל

לאַנגער יוסף, שלום, ומשפחותיהם.

לאנדוי טוביה, פייגע, חיה, פריידע, ישראל הערש, רבקה, רחל.

לעווין יצחק, אסתר גולדע, שיינדל, נחמן, שרגא יתנה.

לאַנדאָן יחיאל ומשפחתו.

לוסטיג לייזער ואשתו, משה, חנה (שלאנג), אהרן, שרה.

לאַקסמאַן שמואל, רחל לאה, אלכסנדר, אברהם שלום, אלכסנדר, איטה, ישראל מענדל, רבקה רייזעל.

ליפינסקי אליעזר, גיטל, אברהם, פייגע, מ:בה.

לעמפער יאָסקע.

מ

מאַדאַנעס בצלאל, מענדל ומשפחותיהם.

מאנדעלאייל לייבא, ומשפחתו.

מאַרגאלים אביש ואשתו.

מאקאטאב יחיאל־טוביה, רחל, דן, משה ומשפחתו, לייבא, אשר.

מיינסטער ישראל הערש, וועלוול.

מיינסטער הערש־דוד.

מינץ משה יוסף, חנה איטה, דוד, פייגע, ישראל, וועלוול, אליהו, יעקב, אהרן, שרה (קורשנבוים), מאַטעלע, פייגעלע, אהרן, ישראל יצחק (לערמאן).

מנחם מאניש ומשפחתו, אטקה, פולה.

מענדזילבסקי נתן דוד, חנה ובניהם.

מעסינג יעקב־הערש ומשפחתו, אליעזר.

נ

נאָביצקי ראובן ומשפחתו.

נאָכגעלד הערשל, גולדה, משה, יעקב, שרה, חנה.

ניידאָרף גימפל ומשפחתו.

ס

סאַפערשטיין שלמה, רחל, דוד, חנה, דבורה.

סאקאל מענדל, פערל, יוסף, שמחה, שיינדל, סימה (טרומן).

סאקאלאבער יונה ומשפחתו.

סטאלאבסקי חנה.

פ

פאפאווער בצלאל, שיינדל, אברהם שמואל, משה אליהו.

פוטערמאַן שמואל יעקב.

פיטקאָביץ זלמן, רבקה, שרה, חנה, רויזע, אייזיק, חיים, דוד, פערל, אלי מאיר, חנה, רבקה, גיטל, מענדל, יוכבד, רחל.

פייגענבוים משה יוסף, חיה, משה יחיאל, משה אהרן, יעקב, שפרה, מנחם, לאה, שלמה, ישראל, רבקה, מלכה, אברהם, מרים, מלכה, חנה, אברהם, יעקב.

פיינזילבער אליעזר ומשפחתו.

פייערשטיין חיים יהושע ומשפחתו.

פינקעלשטיין אהרן אליעזר, יחזקאל, פישל, יעקב שלום, ומשפ'.

פישמאַן לייבא, רבקה, פערל, משה, צביה, אהרן, חיה רחל, שמעון יוסף, אהרן, גיטל, מרים, אידל.

פלאַם לייביש ומשפחתו, יעקב ומשפחתו, אליהו.

פעדערמאַן אשר, הערשל, פראדל, חוה, משה, ברכה, ישראל־יהושע, מרים, נחמה.

פעלדמאַן דוד, יוסף, מענדל, פיוול, שרה, איטקה, משה, שלמה, ישראל הערש — ומשפחותיהם.

פעלהענדלער סנדר.
פינקעלשטיין אריה, פרל, יעקב.
פערלשטיין געצל ומשפחתו.
פרוז׳ניאק שלמה מאיר, רחל, מאלע, רויזה, יעקב מרדכי הערשל, אליעזר זעליג, אברהם, משה פנחס, רבקה, מענדל, שרה.
פרידמאן פנחס, מרים, משה.
פרידמאן שרה, צירל, חומקה, רוטשע, יוסף, ראובן.
פערקאל יוסף.

צ

צוקערמאן פנחס, רחל לאה, יצחק, משה.
ציטרון שמואל אליהו ומשפחתו.
צימבעראָביץ אלימלך, פייגע, צדוק, חוה.
צ׳ערניאק יהודה לייב ומשפחתו.

ק

קאַווער דוד ואשתו, יעקב, שרה וילדיהם.
קאַרפמאן שמואל ומשפחתו, אסתר, יהושע.
קאַס (קהת) נתן ואשתו, משה ומשפחתו, פייגע ובנה .
קאָמידאַנט מוטקע.
קופערמינץ לייזער ומשפחתו.
קליימאַן דוד לייב, שרה, משה גרשון, זעלדע.
קליימאַן אברהם, שלמה, חנה רחל, חיים וועלוול, לאה, דבורה, אידל, בתיה, יעקב בער, לאה, אסתר רויזה, שמואל יוסף, פייוול יצחק.
קליימאַן נתן, עלקע הינדה, באשה הודיס, שרה לאה, אלימלך, חיה רבקה, הערשל, חוה.
קליינמאַן משה חיים, יוסף קופל, אברמטשע, חנטשע, יעקב, לאה, אסתר רויזע, שמואל יוסף, פייזול יצחק, גיטה, דוד, קארזל.
קירשענבוים טוביה, דבורה, לייבא, חנה, שרה, מרדכי מנחם, יעקב יצחק, מענדל.
קעיזמאַן לייבא, זלאטה, הערשל משה, יעקב בער, ברכה, אברהם, משה, ביילה, רחל, יוסף, געלע, שרה, איטה, יוסף, מרים, משה ישראל, שרה.
קליינבוים אהרן, גיטל (בעלה דוד קויפמאן), משה, פייגע, משה אליעזר, פערל, גיטל, מרים, אהרן.

ר

ראַדאָשינסקי שמחה, יענטע, פייגע, שרה, חיים, אברהם.
ראָזענבוים שמחה ומשפחתו.
ראָזענבערג פייגע רחל, יעקב יוסף, טאָבע, חיים מאיר, שרה, הערש גדליהו, לייבא, הערשל, אברהם, אהרן, דוד.
ראָסע דוד, איטה, פריידה רחל, שרה, רייזל, שמואל אריה, יעקב, הערשל.
ראַפּאָפּאָרט הערש דוד ומשפ׳, עוזיאל ומשפ׳, זלטה, משה ומשפ׳, שרה ומשפ׳, דוד ומשפ׳, ישעיהו ומשפ׳, מאניס, הודעס, משה ומשפחתו.
ראָכוואלד שמחה ומשפ׳.
ראָכמאַן אריה, משה, שיינדל.
ראָבאַק מרדכי ברוך, חיה מבית אהרנסון, חוה, שרה, חנה, מרים, מאיר שלום ומשפ׳, רייזל ומשפ׳, ברוך ומשפחתו.
רובינס ישראל.
רובין מתתיהו, שרה, יעקב, הניה.
רובין חוה, טאָבע, חנה, משה, שמחה.
ראָטמאַן אברהם ומשפחתו, יחיאל ומשפחתו.
ראָטענבערג אברהם מרדכי ומשפחתו.
ראָטערמאַן יעקב, רחל, יהושע אשר, שיינדל, רחל, משה, חיה רויזע, חיים דוד, שרה יענטה.
ראָטפאַרב הענעך ומשפחתו.
ראטפוס לייבא ומשפחתו, יוסף ומשפחתו.
רוכמאַן הערשל ומשפחתו, אליעזר, אלטה, שרה, מאשה, ביילה, פערל.
ראָטשטיין משה טוביה ומשפחתו.
רושניעבסקי טאָבע, שמואל.
רייז ליפע ואשתו, דוד יוסף, אברהם, אסתר.
ריינפלייש חיים יוסף ומשפ׳, פנחס ומשפ׳, לייבל ומשפחתו, פינחס דוד ומשפחתו, סוניה.
ריינפלייש פינחס, שרה, רייזל ובן.
רעפלאנסקי אברהם לייזער ומשפחתו.

ש

שאַרפהאַרץ ישעיהו, רחל, ירחמיאל, אביגדור, קיילע.
שוואַרץ מענדל ומשפחתו, שלום ומשפחתו, שמואל ומשפחתו, בראנדל.
שוויאַטלאָ מאיר, ברכה לאה, טעמע, משה אברהם, יצחק.
שטיין משה ומשפחתו, יהודה לייב ומשפחתו.
שיין חנינא־נתן, אסתר־גולדע, קיילה ומשפ׳, לייביש ומשפחתו.
שליפקע הערש דוד, יוסף, משה הערש, יוסף ומשפחתו, חיים אליעזר, מאָטיל, מאיר.
שערמאן נתן ומשפחתו.
שפירא נהמיה.

הרב ישראל שפירא, בנו של הרבי זליג אלעזר מקוז׳ניץ, אשתו יוכבד־אסתר, בתו רייזיל וחתנם.

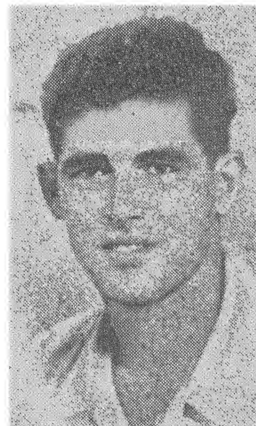
אויף דער זייט וועלן פארשריבן ווערן נעמען פון אומגעקומענע
גארוואלינער וואָס זענען נישט דערמאָנט געוואָרן
אין די פריערדיקע זייטן

אויף דער זייט וועלן פארשריבן ווערן נעמען פון אומגעקומענע גאַרוואַלינער וואָס זענען נישט דערמאָנט געוואָרן אין די פריערדיקע זייטן

אויף דער זייט וועלן פארשריבן ווערן נעמען פון אומגעקומענע גארוואלינער וואָס זענען נישט דערמאָנט געוואָרן אין די פריערדיקע זייטן

לזכר חללי צה״ל - בני גארוואלין
שנפלו במערכות המלחמה לשיחרור המולדת

ישראל הוכברג, הי״ד
(בן מרים בת ר׳ מלך הוכברג ז״ל)
נולד בשנת 1929 בארץ־ישראל. קיבל חינוך עברי

בתל־אביב וגם למד במצרים. היה חבר ב„הגנה״. היה בקבוצה שחשה לעזרה לגוש־עציון הנצור. נפל בה׳ בשבט תש״ח (1948) יחד עם הל״ה. בן 18½ היה בנפלו.

אהרן נחשון, הי״ד
(בן מאלה ושלמה)
נולד ב־1930 בירושלים. סיים את בית ספר דתי עממי „בזל״ בצפון תל־אביב והמשיך בגמנסיה „מוריה״. גמר מחלקה ה׳ והחל לעבוד כפקיד עוזר בבנק אפ״ק (בזמנו) ותמך בהוריו.

בפרוץ מלחמת־השחרור שמר על גבולות תל־

חיים (ליד שכונות גבעת רמב״ם מקום מושבו) התגייס בתחילת יולי 1948 לפני הגיע תור שנתונו. על אף היותו חלש הצטרף לפלמ״ח. נפל בפעולתו הראשונה בחזית לאטרון י״א בתמוז תש״ח (18.7.48). הובא למנוחת עולמים בבית־העלמין הצבאי בהר הרצל בירושלים, בקבר אחים של 44 חללים ב־28.2.50. בן 18 היה בנפלו.

שרגא לווין, הי״ד
(בן מאיר שלום ושרה)
נולד בשנת 1929. עלה לישראל בשנת 1934. משגמר את בית־הספר הצטרף לגרעין קיבוץ בית־זרע. היה בין מיסדי קבוצת רבדים בגוש עציון, נשלח כקומונר לתל־אביב להדריך את סניף השומר הצעיר.

כשהתחילה מלחמת השיחרור וגוש עציון הושם במצור — לא חזר לרבדים אלא נשלח לניצנים וביום האחרון — בראש חודש סיון תש״ח — 1948 — של הקרב על המקום — נפל. בן 19 היה בנפלו.

יעקב־דוב מינץ הי״ד
(בן יחיאל־מאיר ורבקה־מרים)
נולד בח׳ בתמוז תרפ״ח (1925) בגארוואלין אשר בפולין. עלה ארצה עם הוריו בקיץ תרצ״ה וסיים בתל־אביב בית־ספר עממי והמשיך ללמוד בבית־הספר המקצועי של „המזרחי״. היה חבר ב„הגנה״.

עם החלטת האו״ם בנובמבר 1947 התנדב לשירות ושימש מ״כ בחי״ש תל־אביב.

בקרב במשלטי לטרון — אל־קובאב נפצע מרסיס פגז בשוקו ומת מאיבוד־דם, לאחר שהועבר ל„הדסה״ בתל־אביב, ביום ז׳ בתמוז תש״ח (14.7.1948). בו ביום נקבר בנחלת־יצחק. מפקדו ציין את אומץ־לבו בשעת היפצעו, בדרשו מן החובשים לטפל קודם כל באנשיו. בן 23 היה בנפלו.

לזכר נפטרים

מיוצאי גארוואָלין

האשה **טייבל מנוחה** (בת ר' נפתלי) למשפחת **בלאס**

ר' **מתתיהו** (בן מנחם־מנדל) **יום־טוב**

ר' **אריה־לייב** (בן ר' משה) **מוקוטוב**.

האשה **חיה־רחל** (בת ר' יעקב רובין) — למשפחת **אנגליסטר**

ר' **יהודה־לייב** (בן ר' משה) **אהרונסון**.

האשה **פרל** (בת ר' אשר) **אהרונסון**.

ר' **יעקב־מנשה** (בן ר' משה־יצחק) **זינגר**.

ר' **אהרון** (בן ר' גרשון) **גרייצר**.

הבחור **צבי־זאב** (בן משה־יעקב) **בורשטיין**.

ר' **רפאל** (בן מנחם) **קירשנבוים**.

האשה **רחל** (בת דוד־מאיר) **רוטנברג**.

האשה **מרים** (בת יהודה־לייב) **אהרונסון**.

האשה **זהבה** (בת דוד) **פייגנבוים**.

ר' **ישראל אייזנשלוס**.

האשה **צפורה חיינברג** (בת דוד מינץ).

האשה **בלה** (בת ר' בן־ציון) — למשפחת **שיין**.

האשה **נעמי** (בת שמחה) **קרפמן**.

ר' **יהושע** (בן שמואל) **קרפמן**.

ר' **יהודה** (בן הלל) **זלדין**.

האשה **רחל** (אשת ר' יעקב מנשה) **זינגר**.

ר' **חיים־יהושע** (בן מנחם־זושע) **ומפן**.

ר' **שמחה** (בן משה) **הרמנוביץ**.

ר' **לוטעק** (בן משה) **מיקובסקי**.

האשה **רחל** (בת־בונם) — לבית **בלס**.

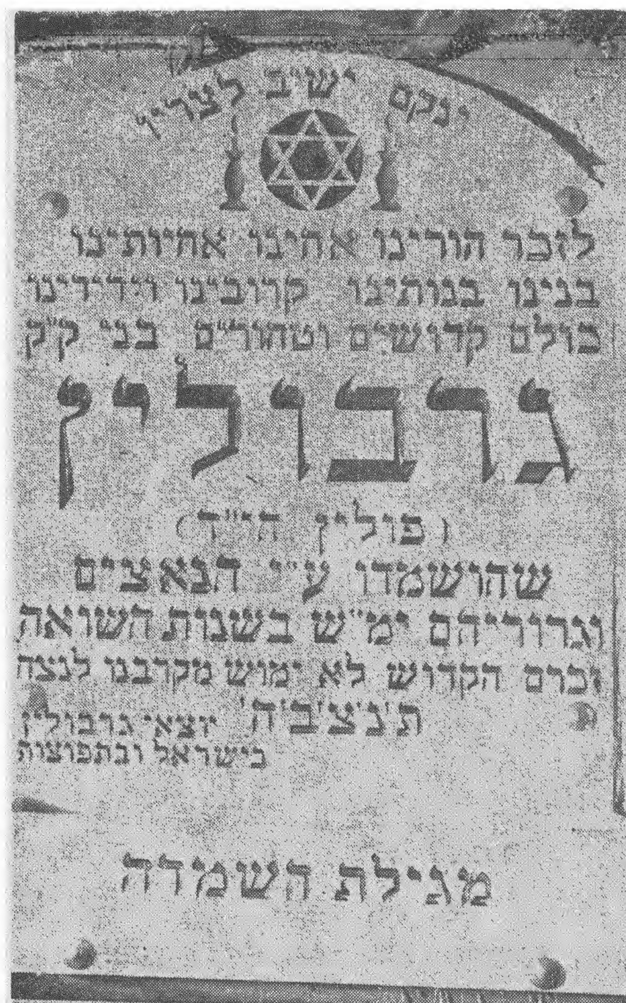
ר' **יששכר־דב** (בן יעקב־יצחק) **בלנק**.

רבי **שמואל יהודה** (בן אפרים־מאיר) **לקסמן**.

רבי **ירחמיאל** (בן יעקב־מנשה) **זינגר**.

ר' **אהרן** (בן אהרן) **לנדאו**.

הרבנית **שרה רובינשטיין** (בת הרב).

לוח הזכרון במרתף השואה בהר ציון